

લેખોની અનુક્રમણિકા

૧૬. ૩ જી.

અંક. ૧. ૬૧-૬૨.

મંદુકાને હાલિ !		કેળવણીના કોલેજાક મૂળ રાખે	
નંદવર વીમાવાળા:	૨૭૩	ખુદાશ શાક:	૧
અમદાવાદ આરોગ્ય પરિષદ		ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં જીવન રેડવા વિશે	
સુમન્ત મહેતા:	૨૦૭	નાયુલાઈ પટેલ:	૨૧૧
નર સાહેબની મનોદશા		ગુજરાતનો કલાભંગાર	
અ:	૪૧૧	પિ નાનાલાલ:	૨૮૨
અમારું હૃદય		ગુજરાતમાં ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ	
ઉમા નેહરુ:	૩૦૦	ઉર્મિલા મહેતા:	૨૩
અમેરિકામાં સ્વયંપણ કરતા વિદ્યાર્થીઓ		ગુરુ કૃતાર્થ	
બાણુરાવ દિવાન:	૧૦૫	જગતલાલ યોગી:	૧૦૮
અસહકાર-નૈતિક-દૃષ્ટિએ		અથવા -	
૨ મણુકાન્ત ચંદ્રપ્રસાદ દેસાઈ:	૩૪૬	મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર લઈ:	૧૩૬
પણી ઉચ્ચ શિક્ષણપદ્ધતિની ખામીઓ		છો ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય સંગીત પરિષદ	
લ્યોલીન્દ મહેતા:	૬૨	નારાયણલાલ ૨. મલ્હારી:	૪૨૬
પણુપણુ		જરુરુએ	
પ્રેમચંદ:	૧૧૫	નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા:	૪૩૬
અદ્યુત અનુભવ		અપાનની શાળાઓ	
સુમન્ત મહેતા:	૨૧૪	ઉમા નેહરુ:	૮૧
કેળવણી તે કઈ?		ઠારોનો વિષો	
દિગોરલાલ ધ. મશરૂવાળા:	૩૩૩	કેશવપ્રસાદ દેસાઈ:	૨૮૫
અને ઉદ્યોગાદુનરના એક પુસ્તકાલયની		ચલુ શિક્ષકો	
અદાવાદમાં આસે જરૂરીઆત		રામનારાયણ વિ. પાઠક:	૨૫૬
"અખ્યાસી"	૧૦૨	દયારામની ગરબીઓ	
હા અને અભૂરી		૨ મણુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક:	૨૧૮, ૨૮૮
ગગનન પાઠક:	૩૭૫	દીર્ઘાંશુ રાજકુમાર	
નીપરજ કે રાનીપરજ ?		ધર્માનંદ મોરખી:	૪૦૯
સુમન્ત મહેતા:	૪૪૨	ધર્મધુજી	
પ્રદાયનું મહત્ત્વ		"સ્વનાવસ્થ"	૧૬૫
રામચંદ બ. આરવજી:	૪૩૦	નવી રાજગણાઓ	
		દલિલાલ મા. લઈ:	૩૬૫
		નોંધ: ૭૪, ૧૫૪, ૨૩૭, ૩૧૮, ૪૦૨, ૪૮૬	

પયગમ્બર જરફુર		રેઝાને હલાજ	
હમનસાત યોગી:	૩૫૧	બાઈ પદમાનંદ:	
પિત્તનિઃ નચિકેતા		લોકમાન્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ	
હમનસાત યોગી:	૧૬૮	રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે:	
પુસ્તકપરિચય: ૧૪૬, ૨૩૨, ૩૦૮, ૪૦૦, ૪૬૨		વટેદર રાજ્યની સાહિત્યસેવા	
પ્રતિભાષ્યાલેખન અને ચિત્રકળા		ભરતરામ લાલુચંદ્રરામ મહેતા:	
સુત્રકાશ ગેયત્રી:	૮૭	"વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા અને આદર્શ	
બ્રાહ્મિસત્ત્વ		પુશાલ શાહ:	
ધર્માનંદ કાગળી:	૪૫૬	વિદ્યાર્થીઓની કેટલીક નબળાઈઓ	
બ્રાહ્મણ અને અબણ સંસ્કૃતિ		હરિશંકર ત્રિવેદી:	૩૭૧
ધર્માનંદ કાગળી:	૨૭૧	શાન્તિનિકેતનના મેળા	
મહાત્મા બાંધી (૨)		નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ:	
પદ્યા:	૧૩૨	શારીરિક કેળવણી	
મહારાજ નંદકુમાર		અંબાલાય બાલકૃષ્ણ પુરાણી:	
નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી:	૧૮૦	શ્રી શીલનાથ મહારાજ	
મહાર્ચક		હમનસાત યોગી:	
પ્રેમચંદ:	૩૮૪	સમરયા	
મિ. ભાભાની આસ્ટ્રોલોજીની યુનિવર્સિટી		રતીન્દ્રનાથ ટાગોર:	
ઓની મુદ્રાકાત		સમાધાન	
અતિમુખશંકર ક. ત્રિવેદી:	૩૪૨	રતીન્દ્રનાથ ટાગોર:	
સુબંધુ, પુખ્ત વયના લોકોનું શિક્ષણ		સમાનાંક ગુણકાર	
મંડુક		હરિદર પ્રા. ભટ્ટ:	
પી. એ. વાડીયા:	૧૦	સામાન્ય જનસમાજની કેળવણી	
સુબાઈ યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં સુધારો		હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ:	
હરિપ્રસાદ મા: ભટ્ટ:	૪૭	સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ	
યરોડાનો આશ્રમ (૧)		હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ:	
કન્દુલાલ યાજ્ઞિક:	૪૭૩	સંગીતની સુધારણા	
યુનિવર્સિટીનું બંધારણ		દિસોપકુમાર શાય:	
વિશ્વનાથ પ્ર. વેલ:	૪૫	સંયુક્ત શાળાઓ	
રથયાના		લવંગિસ મહેતા:	
રતીન્દ્રનાથ ટાગોર:	૨૪૫	સંસ્કૃતિનું સંસ્કરણ	
રા. નરસિંહરાય અને તેમની કવિતા:		સ્રીઓનું નાગરિકત્વ	
મુનિકુમાર મ. ભટ્ટ:	૨૨૧	જયશ્રી રાગછ:	
રાષ્ટ્રીય કેળવણી		સ્રીઓનો ઉદાર અને કેળવણી	
સુભ:	૬૮	ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ પુત્ર:	
રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ને ગુજરાતી સાહિત્ય		રવત્રનાના સિદ્ધાંત	
નાયુભાઈ પટેલ:	૧૨૪	ટેરેન્સ મેક્કેનીની:	
		જ્ઞાનગોચરી:	

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમલદાર સાહેબની મનોદશા:	૪૧૧
અતિશુભશંકર ક. ત્રિવેદી	
મિ. લાલાની ઓસ્ટ્રેલિયાની યુનિવર્સિટી-	
ઓની મુલાકાત:	૩૪૨
“અભ્યાર્થી”	
કળા અને ઉદ્યોગકુન્નરના એક પુસ્તકાલયની	
અમદાવાદમાં ખાસ જરૂરીઆત:	૧૦૦
ઈન્દુલાલ ધાણિક	
યરોમો આશ્રમ (૧):	૮૭૩
ઉર્મા નેહરૂ	
અમારું હૃદય:	૩૦૦
જાપાનની શાળાઓ:	૮૧
ઉર્મિલા મહેતા	
ગુજરાતમાં ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ:	૨૩
અંબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી	
શારીરિક કેળવણી:	૨૮
કિશોરલાલ ય. મશાફવાળા	
એ કેળવણી તે કઈ:	૩૩૩
કેશવપ્રસાદ દેસાઈ	
ટોરોનો વિભો:	૨૮૫
પ્રશાંત શાહ	
કેળવણીના કેટલાક મૂળ લેખો:	૧
“વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા અને આદર્શ”	૩૨
ગજનન પાંડે	
કલા અને મજૂરી:	૩૦૫
ચન્દ્રશંકર અમૃતલાલ બુચ	
સ્ત્રીઓને ઉદ્ધાર અને કેળવણી:	૧૭

છગનલાલ ધોગી	
શુદ્ધ દર્શાવે:	૧૦૮
પથગમ્યર જરથુસ્ત્ર:	૩૫૧
પિતૃનિધ નવિકિતા:	૧૬૮
શ્રી શીશનાથ મહારાજ:	૪૪૮
જયશ્રી રાયજી	
સ્ત્રીઓનું નાગરિકત્વ:	૬૬
જ્યોતીન્દ્ર મહેતા	
આપણી ઉચ્ચ શિક્ષણ પદ્ધતિની ખામીઓ:	૬૨
ટ્રેડેન્સ મેક્રેવીની	
સ્વતંત્રતાના શિક્ષાન:	૩૬૫, ૪૧૫
દિલીપકુમાર રાય	
મંચીનની મુધારણા:	૪૫૨
ધર્માનંદ કોમ્પોઝી	
દીપાંશુ રાજકુમાર:	૪૦૬
ગોધિમત્તય:	૪૫૬
આત્મજી અને સમજી મંદરૂતિ:	૩૭૧
નરવર વીમાવાળા	
અધ્યાન દાઉ !	૨૭૩
નરસિંહભાઈ કૃષ્ણભાઈ પટેલ	
શાન્તિનિદેનના મેળો:	૨૭૬
નરીમાન સોરાબજી ગોળવાળા	
જરથુસ્ત્ર:	૪૩૯
નવસરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી	
મહારાજ નંદકુમાર:	૧૮૦
નાથુભાઈ પટેલ	
ગુજરાતી મંદરૂતિમાં હવન દેવતા વિશે:	૨૧૧
રાષ્ટ્રીય પ્રગતિ ને ગુજરાતી સાહિત્ય:	૧૨૯
નારાયણલાલ અલકાની	
છટ્ટી ગોધર્ષ મહાવિદ્યાલય ગંધીન	
પરિવાર:	૪૨૬

નહાનાડાં કવિ		રામનારાયણ વિ. પાઠક	
શુભરાતનો કલાલંગ:	૩૮૨	તણુ શિક્ષકો:	૨૫૬
પરવા		લેખંગિકા મિયાંવદ માલિતા	
મહાત્મા ગાંધી (૨):	૧૩૨	અનુક્રમ શાળાઓ:	૧૩
પી. એ. વાડીઆ		વિદ્યાનાથ પ્ર. દેવ	
મુંબઈનું, પુણતવયના લોકોનું		પુનિવર્તિની બધારણ:	૪૫
શિક્ષણમંડળ:	૧૦	શુભ	
પ્રેમચંદ		રાષ્ટ્રીય કેળવણી:	૬૮
આબુધણ:	૧૧૫	ગુપ્તકારા ગંગુલી	
મહોર મ:	૩૮૬	પ્રતિભાઆલેખન અને ચિત્રકળા:	૮૭
ખાલુરાવ દિવાન		ગુપ્ત મહેતા	
અમેરિકામાં સ્વપોષણ કરતા		અમદાવાદ આરોગ્ય પરિષદ:	૨૦૭
વિજ્ઞાપનો:	૬૦૨	એક અદ્યુત અનુક્રમ:	૨૧૪
ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા		કાળીપરજ કે રાનીપરજ :	૪૪૨
પરોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા:	૫૫	“ સ્વપોષણરૂઢ ”	
ભાઈ પરમાનંદ		ધર્મયુગ:	૧૬૫
રાજનો દસાગ:	૩૮૩	હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ	
મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર ભટ્ટ		સામાન્ય જનસમાજની કેળવણી:	૬૬
અર્થા:	૧૩૬	હરિલાલ મા. ભટ્ટ	
યુનિકુઆર મ. ભટ્ટ		નવી રાજસભાઓ:	૩૬૫
રા. નરસિંહરાવ અને તેમની કવિતા:	૨૬૧	મુંબઈ પુનિવર્તિની બધારણમાં	
તણુકાન્ત શંકરપ્રસાદ દેસાઈ		સુધારો:	૪૭
અમદાવાદ-નૈનિક દૃષ્ટિઓ:	૩૪૬	હરિશંકર ત્રિવેદી	
મહુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક		વિદ્યાધર્મોની કેટલીક નવાગામીઓ:	૩૭૫, ૪૩૪
દવારામની ગરબીઓ:	૨૧૮, ૨૮૮	હરિહર પ્રા. ભટ્ટ	
વીન્દનાથ યાગોદ		સમાજિક ચળાકાર:	૫૧
સ્વયંચા:	૨૪૫	હીરાલાલ ત્રી. પારેખ	
સમસ્થા:	૧૬૩	સાહિત્ય પ્રદાશક ગ્રંથોઓ:	૨૭
સમાધાન:	૧૮૬		
અચંદ્ર ખ. આકેવલે			
કીર્તન ગ્રંથદાપનું મહત્ત્વ:	૪૩૦		
લોકમાન્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ:	૧૭૩		

લેખોની અનુક્રમણિકા

(ચેન ૧૯૮૦ થી ભાદરવા ૧૯૮૦)

પુસ્તક ૪

અંક ૧ થી ૬

અસહકાર અને સમાજજીવન		યુગરાતમાં હિન્દુ મહાસભા	
(૧) નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ:	૩૩૬	પણિત આનંદપ્રિયલ:	૩૪૬
(૨) ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ:	૩૩૮	ઘાતક મંત્ર	
આપણા સમાજસુધારે		ધર્મનંદ કોસંબી:	૩૨૬
સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ:	૨૧૫	જનસુધારણામાં સ્ત્રીઓ શું કરી શકે?	
હન્ડલામના ઓલીઆ		સૌ. શારદા મહેતા:	૩૩૪
ભીમજી હરજીવન સુશીલ:	૧, ૯૬, ૧૮૭, ૩૦૨	બુઝનાં ચિત્રો	
હંડકડમાં હિંદી વિદ્યાર્થીઓની પ્રવૃત્તિ		મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ:	૧૨૦
સૌ. સરોજિની મહેતા:	૪૪૩	જંગલી જાતોમાં કેળવણીનો પ્રયાસ	
અંત્યજનો દુઃખ		અમૃતલાલ વિ. દસર:	૨૮૨
સુમન્ત મહેતા:	૩૦	દૌડશૈયના અનુભવ	
કવિનાશિક્ષણ		એસ. બી. :	૩૬૪, ૪૧૮
જલવંતરાય રમણરાય કમિર:	૪૪, ૮૯	દેશભક્ત સાવરકર (૧)	
કાવદામાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય		રામચંદ જળવંત આઠવલે:	૪૩૮
સૌ. જ્યોત્સ્ના મહેતા:	૧૦૮, ૩૭૮	‘નાસિક-પંચવટી’ ક્યાં આવી?	
કાવદામાં સ્ત્રીને થયેલો અન્યાય		હનુમંતરાવ જલવંતરાવ બિડે:	૧૦, ૧૨૫
નરસિંહભાઈ ઇ. પટેલ:	૨૭૧	નિકેલાય લેનિન	
કાળીપરજી ગીત:	૨૦૬	નંદલાલ મણિલાલ શાહ:	૩૫૩
કાળીપરજી મંડળનું નિવેદન:	૩૫૮	નોંધ:	૭૬, ૧૫૫, ૨૪૦, ૩૨૩, ૪૦૫, ૪૮૧
કે. દાંડે		ન્યૂયૉર્કમાં પાડેલો દિવસ	
મંપાદક: જોડકરાસ ૬૬ રાજ્યપુરા	૧૨૩	સૌ. દંસા મહેતા:	૧૧૬
કાળી કોમની જાગૃતિ		પક્ષલેદની પદ્મિસીમા	
જીવજીત દુલ્હાભાઈ પટેલ:	૨૯૯	ઈન્દુલાલ યાસિક:	૨૨૧
ગાંધીજીનો પ્રેમધર્મ		પુસ્તકપરિચય:	૭૧, ૧૫૩, ૨૩૫, ૪૦૨, ૪૭૧
ઈન્દુલાલ યાસિક:	૪૦૯	પ્રગતિને પથ	
યુગરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા		સુમન્ત મહેતા:	૪૪૫
દત્તાત્રેય વાળકૃષ્ણ દિસકળાર:	૨૫	ફેરજીઆત લરકરી તાલીમ	
		સૈનિક:	૪૨૪

અહિષ્કૃત પરિપદના પ્રમુખનું સાપણ	સુનાદેડ સ્ટેડસના મારા અતુભવો
પ્રમુખ: હીમરાવ આર. આમ્બેડકર:	૨૬૨ સી. હંસા મહેતા:
બે ફારસી લેખ	૨૭૫ ગજ
દૃષ્ટાન્ત મોહનલાલ ઝેરી:	૧૮૨ દ્વિરેક:
જોરસદની પરિપદ	૧૬૩ રાજપુતોમાં જાગૃતિ
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૧૧૩ સુમન્ત મહેતા:
બૌદ્ધધર્મ	૧૧૩ લંડનની કેટલીક સંસ્થાઓ
ધર્માનંદ કોમળી:	૩૪૨ સી. સરોજિની મહેતા:
બૌદ્ધધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન	૨૪૬ વરોદરાનો રાજ્યકારભાર
ત્રેમલીલા મહેતા:	૧૧૭ સત્યાનંદ:
ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્પીતાલો	૧૬૮ વરતેજની રાજપૂત પરિપદ
કુર્ગોશંકર જેવળરામ શાસ્ત્રી:	૧૧૭ હીમજી હરજીવન સુરીશ:
હીલજગૃતિ	૧૬૮ વેદ અને અવેસ્તાની તુલના
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૨૭૪ શંકર રામચંદ્ર રાજવાડે:
હીલ પરિપદ:	૧૬૮ વૈદાનું સંગ્રહન
મણિલાલની કવિતા વિષે કેટલીક અંગત માહિતી	૩૬ સુમન્ત મહેતા:
અક્ષયંતરાય કથાણરાય કોઠાર:	૩૬૨ શ્રી રમાબાઈ રાનડે
મધપાનનિષેધ	૧૬૮ સી. શારદા મહેતા:
સુમન્ત મહેતા:	૩૬ સાચી પારતા
મહુષિ છુદ્ધ	૩૬૨ દ્વિરેક:
ધર્માનંદ કોમળી:	૨૮૧ સંગીતસમ્રાટ તાનસેન
મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રકટ પત્ર: ખાદીપ્રકરણ	૩૮૨ નારાયણ મોરેશ્વર ખરે:
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૩૮૨ સ્ત્રીઓ વિષે કાંઈક
મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રકટ પત્ર: પંચવિધ અહિષ્કાર	૨૮૧ સી. શારદા મહેતા:
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૩૮૧ સ્પેઈનમાં સાંઠની સાકમારી
મહાત્માજીની મનોદશા	૩૮૧ સુમન્ત મહેતા:
સુમન્ત મહેતા:	૩૮૧ હરિકેશી બળ
મહાસમિતિમાં મતભેદ	૩૮૧ બેચરદાસ જીવરાજ દોશી:
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૩૮૧ હલહાહિસ અને અન્ય સંસ્થાઓ
મીઠા જંગલી	૨૫૬ સી. હંસા મહેતા:
મહાદેવ હરિભાઈ દેશાઈ:	૩૨૦ હિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે રહેલી
મુંબાઈની મ્યુનિસિપાલિટી:	૪૨૬ તાત્વિક ઝીકતા
મહોદી બહેન (૧)	૪૨૬ કુંગરસી ધરમસી:
સુશીલ:	૪૨૬ હિંદુ-મુસલમાન
યરોડાની લડતો	૪૨૬ સુમન્ત મહેતા:
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૪૨૬ જ્ઞાતિઅધારણ અને ધર્મ
યરોડાનો આશ્રમ (૨)	૪૨૬ રામાનુજ:
ઇન્દુલાલ યાત્રિક:	૬૧ જ્ઞાનગોચરી:

લેખકોની અનુક્રમણિકા

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર		દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી	
જંગલી જાતોમાં કેળવણીનો પ્રચાર:	૨૮૨	ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્વીતાઓ:	૨૪૯
આનંદપ્રિયજી પંડિત		દ્વિરેદ્ર	
ગુજરાતમાં હિન્દુ મહાસભા:	૩૪૯	રજતું ગજ:	૨૮૭
કંદુલાલ યાજ્ઞિક		સાચી વારતા:	૩૪૫
ગાંધીજીનો પ્રેમધર્મ:	૪૦૯	ધર્મનંદ કોસંબી	
પદ્મભેદની પરિસીમા:	૨૨૧	ધાતક ધર્મ:	૩૨૯
બેરસદની પરિપદ:	૧૬૩	બૌદ્ધ ધર્મ:	૧૧૩
બીલજગૃતિ:	૧૭૭	મહાધિ ભુદ:	૩૯
મહાત્મા ગાંધીજીને		નરસિંહલાલ ઈ. પટેલ	
પ્રકટ પત્ર		અસહકાર અને સમાજજીવન:	૩૩૬
મહાસમિતિમાં મતભેદ:	૩૧૫	‘કાયદામાં ભીને થયેલો અન્યાય’:	૨૭૧
પરોડાની લાગો:	૧૩૫	નારાયણ મેરેથર ખરે	
પરોડાનો આશ્રમ (૨)	૬૧	સંગીતસભાર તાનસેન:	૩૮૧
એસ. બી.		નંદલાલ મણિલાલ શાહ	
ટૉલ્સ્ટૉયના અનુલવ:	૩૧૪, ૪૧૮	નિઃકાલ્પ લેનિન:	૩૫૩
કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી		પ્રેમદીપા મહેતા	
બે ફારસી લેખ:	૧૮૨	બૌદ્ધ ધર્મમાં સ્ત્રીનું સ્થાન:	૩૪૨
ગોકુલદાસ દા. રાયચુરા (સંપાદક)		અલપંતરાય કલ્યાણરાય હાકોર	
૩૨ ક્રોટા:	૧૨૩	કવિતાશિક્ષણ:	૪૪, ૮૯
ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ		મણિભાઈની કવિતા વિષે કેટલીક અંગત	
અસહકાર અને સમાજજીવન:	૩૩૮	માહિતી:	૨૭૪
જીવણજી દુહસભલાઈ પટેલ		બેચરદાસ જીવરાજ દોશી	
કોળા કોમની જગૃતિ:	૨૬૯	હરિકેશી જળ:	૧૮૪
જ્યોત્સ્ના મહેતા		સીમજી હરજીભાઈ મુશીસં	
કાયદામાં ભીને થયેલો અન્યાય:	૧૦૮, ૩૭૮	ઇસ્લામનાં બોલીબા:	૧, ૬૯, ૧૮૭, ૩૦૨
કુંગરસી ધરમસી		ગદોડી બ્લેન (૧):	૪૨૬
હિંં અને મું વચ્ચે રહેલી તાત્વિક એડતા:	૪૫૩	વરતેજની રાજપૂત પરિપદ:	૨૮૪
દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ ડિસકળકર		સીમરાવ આરં. આરબેડકર (પ્રમુખ)	
ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા:	૨૫	બહિષ્કૃત પરિપદના પ્રમુખનું બાવણ:	૨૬૨

મહાદેવ હરિભાઈ દશાઈ		મુમન્ત મહેતા	
જીવનાં ચિત્રો:	૧૨૦	અંત્યજનાં દુઃખ:	
મીરાં જંગલી:	૨૫૬	પ્રગતિને પંથે:	
રામચંદ્ર બળવંત આઠવલે		મઘપાનનિષેધ:	
દેશભક્ત રાવરકર (૧):	૪૩૮	મહાત્માજીની મનોદશા:	
રામાનુજ		રાજપુતોમાં જાગૃતિ:	
જાતિબંધારણ અને ધર્મ:	૪૬૦	૫ વૈદોનું સંગઠન:	
વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ		સ્પેઈનમાં સાંદની સાકારી:	
આપણા સમાજમુદારો:	૨૧૧	હિન્દુ-મુસલમાન:	
શારદા મહેતા			
જનમુદારણમાં સ્ત્રીઓ શું કરી શકે ? :	૩૩૪	સૈનિક	
શ્રી રમાબાઈ રાનડે:	૧૫૧	ફરજિયાત લશ્કરી તાલીમ:	
સ્ત્રીઓ વિશે કાંઈક:	૨૦૭		
શંકર રામચંદ્ર રાજવાડે		હનુમન્તરાવ બલવન્તરાવ ભિડે	
વેદ અને અવેસ્તાની તુલના:	૨૦૯	' નાસિક-પંચવટી ' ક્યાં આવી ? :	૧
સત્યાનંદ			
વડોદરાનો રાજ્યશરભાર:	૩૭૦	હંસા મહેતા	
સરોજિની મહેતા		ન્યુયૉર્કમાં પહેલો દિવસ:	
ધૃવકંડમાં હિંદી વિદ્યાથી એટલી પ્રગતિ:	૪૮૩	યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના મારા અનુભવો:	
લંડનની ફેટલીક સંસ્થાઓ:	૩૦૬	લલહાલિસ અને અન્ય સંસ્થાઓ:	

યુગધર્મ

પુસ્તક ૩

આરો, ૧૯૭૮

અંક ૧

કેળવણીના કેટલાક મૂળ દોષો

એની અનન્ય શક્તિથી ભરપૂર એક વાર્તામાં, પોલ્ટેર નામના ક્રેન્ચ લેખકે આ પૃથ્વી પર શનિ અને સીરિયસ (Sirius) નામના તારા પરના બે મુસાફરોના પ્રવાસનું કાલ્પનિક વર્તણૂક આપ્યું છે. મૂળ વાસ અનુકૂળ આ પ્રાયેક મુસાફરનાં કદ ક્રેન્ચાદિ કર્યા છે; અને તેથી જ્યારે પ્રથમ તેઓ મહામુશીબતે પૃથ્વીવાસીઓની પિછાન કરી વાતચિત્ત કરે છે, ત્યારે તેમને અહિં વસતા-તેમની નજરમાં અતિ જ અદ્યતન-પ્રાણીઓના સ્વર્ણમક અને તારામંડળના જ્ઞાનદર્શનથી તાત્કાલ જ્ઞાની દીધા છે. જ્યુ જ્યારે એ જ જ્ઞાનગોષ્ઠિ દરમિયાન આ નવિન પ્રવાસીઓ પૃથ્વીવાસીઓની જીવંત અત્યંત જરૂરિયાતના પ્રશ્નો પર અતિશય મતભેદવાળા અને સતત અવાનુ જાણીતર જોય છે, ત્યારે તેમની તાત્કાલી અને ઘંસા તિરસ્કારનું સ્વરૂપ લે છે. એટલે દિરસે તેઓ જ્ઞાન તેટલા જ પ્રમાણમાં તેઓ હરીશા, ધુટ, મમતી

લાગ્યા; અને આજે પણ, વાસ્તવિક જીવનના અજાણી-ને મનુષ્યજીવનને અંતિમ ઉપયોગના પ્રશ્નોમાં મનુષ્ય જ્ઞાનના વિસ્તાર, ઉદ્ધાર કે મદદમાં કાંઈ પણ જાતનો ફેર પડેલા દેખાતા નથી. હાં તો આપણા તત્ત્વજ્ઞો, સમાજશાસ્ત્રીઓ, સ્વયંકૃતજ્ઞાનીઓ માંદામાંદે વાદ-વિવાદમાં એટલા મચ્છા પડ્યા છે કે સત્ય શું તેની તેમને પરવા કે કદર જ નથી; અને હાં તો જાણીએ છીએ સત્ય અપ્રિય હાથે કે કદિન હાથે એટલે તે છુપાવવા, જનમથૂને છગવા, શત્રુઓની પુળાને પણ ફેંધી તેની નૈસર્ગિક પ્રગતિ અટકાવવા પ્રયત્ન કરાય છે. સી-પુરુષના ૧૨૨૧૨ વ્યવહારમાં; ધાર્મિક સિદ્ધાંતનાં મૂળમાં; સામાજિક સંરેખાના આરંભ કે અંતમાં; નૈતિક તત્ત્વોના વિચારમાં; મનુષ્યકાર્યના આશય કે ઉદ્દેશમાં; જીવનના કારણમાં; જીવનના અર્થમાં; કર્તવ્યની પ્રેરણાવિધિમાં; સર્વત્ર આપણે હજી અવાનુદેશમાં જોયાં જાણ્યે છીએ

અથવા તો, હૃદય કે ત્રિચારશુદ્ધિ વિના આ સર્વશોભની નિષ્ફળતા અજાણ્યે નિઃશબ્દ મંજુર રી, આપણે સુખસુખ એજ નિશ્ચય પર આવ્યા હાજીએ છીએ કે આવા અતિમ પ્રશ્નો અને મૂળ કારણો પર વિચાર આપણી શુદ્ધિ સામાન્યતઃ કરવા અસમર્થ છે, માટે તે વિચાર નિષ્પાદકપણે, હ્યોક, કેવળ નિષ્ક્રિયપદ્ધતિ મનુષ્યશુદ્ધિ અનુસાર કરવા દેવો જ નહિ. ક્ષમણેય અધિકારસ્તે મા કલેષુ કદાચન એ દેવી આ-દેશમાં ન હૃદયે શ્રદ્ધા રાખા જેવાય છે; અને તેથી તેજ અદેશના અંગેપાંગને વિચાર—કર્મ શું! અધિકાર શો? તુ કોણુ? કણ શું? કર્મ, કણ અને કર્મનો પર-સ્પર્શ કેમ અને કેવો સંબંધ હોય શકે? એ સર્વનો ખ્યાલ જ કરવો મૂળ દીધો જણાય છે. અરેખર અસમર્થો ભવેત્ સાધુઃ અને તે એક નહિ પણ અનેક અર્થમાં.

દાખલા તરીકે તપાસો આપણી પ્રસ્તુત જીવવશીલિધિ. મનુષ્ય બાળક—એટલે ભવિષ્યના સ્વીપુરુષ સમાજ-રથમાં અને જીવનોદ્ધારના કુરંધર—શું છે? તેમને શા માટે જીવવા, શામાં જીવવા, કેમ જીવવા એ મૂળ પ્રશ્નોના નિષ્ક્રિયપદ્ધતિ, અપ્રકૃતિય શુદ્ધિ અનુસાર વિચાર કરી સ્થપાયેલી સંસ્થાઓ કે જીવવશીની વિધિ પણ કેટલે કેટલે જેઓ છે? “મનુષ્યબાળક શું છે? વિશ્વ-પ્રયોગાલયનો એક અખતરો.” આ પ્રશ્નોત્તરમાં રહેલ રહસ્ય સમજાવું હોય તો પ્રથમ ખ્યાલ કરવો જ જોઈએ કે ઉત્પત્તિ અને લય, જન્મ અને મરણની સર્વસામાન્ય, સર્વવ્યાપક વિધિનું આ એક દસ્ય છે. અમરત્વ વસ્તુની ધર્મ્યે ઉત્કંઠા ઉપલક્ષી જેવાવા છતાં, જે અરેખર અમરત્વ મળતું હોય તો કેટલાજી નાણી જોઈને લે? પોતાના સહચરોના કે સ્નેહીઓના અંત પછી ઉભરાતા સમાજના અમાધ એકાંતમાં કોણ રહેવા આતુર હોય? અને એમ માનીએ, દલીલ ખાતર કે અમરત્વ સર્વ-સામાન્ય થયું તો નવિન કૃતિ, નવાં રૂપ ઉપજાવવાની જરૂર રહેજ નહિ; અને તેથી માત્ર સર્વસામાન્ય સિંચ-તેના આખરે નિરસ અને અતિ અનુભવથી અજીવમતા હામતા પ્રયોગોથી નારાજ થઈ અતિ મૃત્યુની એટલે નવજીવનની—પરમા ન હૃદયે થવાની જ બાળક એ

આ નવજીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે. મનુષ્ય રવભાવને દેવી રવભાવમાં બદલાવવાનો; અપરિપૂર્ણને સર્વશુભસંપન્ન બનાવવાનો વિરમયકારક પ્રયોગ છે. એ પ્રયોગ અને યુગથી ચાલતી આવતી જીવનશક્તિ (Life-Force) જાનેજ કરતી આવે છે. મનુષ્યશક્તિ અને મનુષ્યશુદ્ધિ તેમાં અદ્યતન રચાન મળે છે, અને તેપણ ભાગેજ આ અનાદિકાળના વિશ્વપ્રયોગમાં કોઈપણ નિષ્ક્રિય શક્તિની કુદ વ્યક્તિ માયું મારી, પોતાની જ શુદ્ધિ આધારે ગાની લીધેલ આદર્શ પુરુષ કે આદર્શ સં ઉપજાવવા પ્રયત્ન કરે તો ન કરવાનું કરી જોડે છે વિલાપતના મરકુમ રાજા રાત્રામાં એડવર્ડના બાલ્ય કાળમાં તેને સર્વથા પરિપૂર્ણ, સર્વશુભસંપન્ન એડ મિરેમલ ક્રાઇટન—Admirable Chrichton-બનાવવાનો તેના માતાપિતાનો અગાધ પ્રયત્ન કેટલે અંશે કળીગૂત થયો હતો—અથવા તો કેટલે અંશે છે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો—એ તો તે રાત્રાના જીવનકૃત્ય વાંકે વ્યક્તિને સદજ સમજીશ. એડવર્ડ સામાન્ય પણ સામાન્ય શુદ્ધિનો મનુષ્ય હતો, અને તેજ તેજ ખરા મહત્વ, ગૌરવ કે લોકપ્રિયતાનું મંડાણ હતું. વિઝોરિયા અને આદમર્ડનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયે તેજ એડવર્ડના જીવનનો સાર્થકકાર બન્યો હતો.

પણ આવા અનેક પ્રયત્નો નિષ્ફળ જાય છે તે કારણ એજ કે સદરકુ મૂળ પ્રશ્નપર કણ નિષ્ક્રિયપદ્ધતિ વિચાર જ કર્યો નથી જણાવેલો. અને એ નિષ્ફળતા માત્ર અમુક વ્યક્તિના માગાપને હાથ પડતી નથી પણ અખિલ સમાજના સંયુક્ત સામર્થ્યને પણ હારે પો છે. સમાજનું બંધારણ જ એવું છે—તેને એવું ઉદ્ધારવેલી આપણી ચાલુ કુટુંબરચના જ એવી છે—બાળજીવનના ખરા ઉદ્દેશની પિછાન જ થતી નથી બાળક એટલે કે માગાપની ખાનગી મર્જા. એટલે કે તેને મારી મચડી, કાપી કોરી, રવરજે માગાપની મરજસર, ધરીભરના સુખ કે સગવડ અનુસાર ભવિષ્યના સુખસાધન કે અર્થયોગ્ય તરીકે જ બાળક ઉદ્દેશવાની તેમજ જીવવવાની વિધિ યોગ્યદે જેવાય છે. પણ બાળકને પંજુ આપ્યા છે; તે પંજુ એ આત્માની ઉદ્ધાર માટે અજીવનરૂપે પંજુ જીવનશક્તિના પ્રાબલ્યથી

ન હટકે યોગવધનો છે, અને યોગવો જ જોઈએ; અને તે ઉદારમાં મા કે બાપે માની લીધેલા આદર્શ, અને તે ખાતર અગાઉથી જ બાંધેલી જીવનપ્રણાલિકા તે આત્માને ઉપયોગી થાય કે નહિ તેને તે વિચાર ક્યો જ નથી. મનુષ્યસમાજના છેલ્લાં બે ચાર સંક્રાંતિ ઇતિહાસવલોકન દરતાં અને એક ભવ્ય તત્ત્વ-સામાન્ય સૂત્ર-સર્વત્ર જણાય છે; અને તે એ કે, પ્રજાસતિના અથમ બીજ રૂપ, અકિર્ણિકાસના મૂળ સિદ્ધાન્ત રૂપ પહેલાં, પીઠતી પ્રજાનો એકદમ આપણી રાજતંત્ર સામે બળવો થયો; અને તેને પરિણામે અદારમી સદીથી કેટલેક અંશે રાજતંત્રમાં આપણીને બદલે પ્રજાને જવાબદારીનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો. સ્વારપદ્ધતી વર્ગમાં અનેક કારણે ઉદ્ભવતા વિરોધનો ફડકો થવા લાગ્યો. એટલે કે ૧૬ મી સદીમાં યુદ્ધાભિયાનો સુધરેલી પ્રજામાં અંત આવ્યો, અને દેખીતી ગુલામી કરતાં પણ વધારે પીડક ઔદ્યોગિક યુદ્ધાભીના રાજદારો, પગારદારોએ પૈસાદાર કારખાનાઓના માલિકો સામે વિરોધ આપ્યો. એજ યુદ્ધના પ્રતિબિંબ કે પડખારૂપ-પીડિત વર્ગના પીડક વર્ગ સામે બળવા રૂપ-ભીએએ સમાજરચનામાં પુરોગની આપણી સામે સુદ્ધ આદર્શ. આ દ્વિવિધ વિરોધનો હજી અંત કે નીવેરો આવ્યો જ નથી; એટલામાં પહોંચી દૃષ્ટિએ એમ જણાય છે કે પ્રસ્તુત શતાબ્દમાં બાળકોનો વડીએ સામે વિરોધ મંડારો. અદારમી સદી રાજ અને પ્રજાના વિરોધની; ઔદ્યોગી-સમી પ્રજામાંના જ પીડક અને પીડિત વર્ગના પરસ્પર વિરોધની; અને થાકુ વીસમી સદી એજ ન્યાયાધિકાર બાળકની માગાપ સામેના વિરોધની નીવડે તો અને તો તેમાં ઇતિહાસના એક અનુપમ અપ્રતિબંધ પ્રયોગના એક વધારે પ્રયોગ સિવાય બીજું કંઈ લાગે જ નહિ. સુધારાનો પુરાવો જો પીડકારી તરફનો સંહાર કરવામાં સમાવેશ હોય, તો આપણને કમ્બલ કરવું જ પડશે કે જેમ કાળાનુકે રાજતંત્રમાં પ્રજાકીય તત્ત્વ અને જવાબદારીનો સિદ્ધાન્ત દાખલ થયો; જેમ ઔદ્યોગિક સમાજરચનામાં ધનેકોની આપણી ટાળી કામદારોના દર્શિનિ-દુનો પણ સમાવેશ કરવો પડ્યો તેમજ અભારે મુદરચનામાં પણ, મુદરચવચકામાં પણ બાળકના

આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડશે; અને ઉપરોક્ત સંસ્થામાં સમાવેશ પીડક તરફનો સંહાર ફરજિયાત કરવો પડશે.

આ સૂચનામાં કશું નવન નથી. પ્રત્યેક સુધરેલા સમાજમાં આજે પણ બાળક પ્રતિ ફૂરતા અટકાવવાને-Prevention of cruelty to children ટાળવાને-અનેક સંસ્થાઓ અને ખાસ કાયદા કર્યા છે. ડિકન્સ જેવા અદ્ભૂત સામાજિક ચિત્રકારે સ્ક્રીમર્સ અને કીલ જેમ શિક્ષકના રૂપમાં સંતાપદા રાક્ષસોની આગેહજ રેખા દોરી જનસમૂહ સમક્ષ ચિત્ર રજુ કર્યું ત્યારે વાંચનારને રોમાંચ થવા વિના રહ્યો જ નહિ. જાહેર નિશાળમાંથી આવ્યા દરખીણ રાક્ષસોને નાખૂદ કરવાનો પ્રયત્ન નિર્વિનંદે કરાયો. આજે તેથી આપણે માની લઈએ કે બાળકને ફેરળી ફૂરતાથી જ રાંધે આપવાના પ્રયાસથી ત્રાસ પમાડનાર શિક્ષકથી રાક્ષસોનો નાશ થયો હશે. પણ જેને આપણી, અર્ધદંધ મહેતાજના કામમાં સપડાયથી, જૂની દર્મની ગામડી નિશાળનો સફેદ પણ અનુભવ હશે તેઓ એ વાત સ્વીકારી નહિ શકે. પણ દલીલ ખાતર એમ માનો કે જાહેર શાળાઓમાંથી એવા નરાધમોનો નાશ થયો છે, તો પણ ખાનગી કુટુંબમાંથી તેવા પ્રકારના નરાધમો નાખૂદ થયા કેમ કહેવાય ? ફૂરતા એ કેટલીક વ્યક્તિને જાતસ્વભાવ છે. તેઓને તે અજમાવ્યા વિના ચાલેજ નહિ. અને બીજે કયા અજમાવે-પરંધીન, નિરાધાર, નિર્જળ બાળક કે બૈરી સિવાય ? હું એમ કહેવા નથી માગતો કે ફૂરતા માત્ર પુરોગનો જ ગતિચક્ર છે. ભી પણ ફૂર થઈ શકે, અને તે ધણીએ પુરોગ કરતાં, આપણે મારીએ તેના કરતાં પણ વધારે. ધણીએ માતાને બાળક પ્રત્યે અધાર ફૂરતા બતાવતી જોઈ છે; અને તે માત્ર પોતાના પાપકર્મમાં ફસાયેલી-અથવા તો સમાજને અણમાન્ય વિષયોગના પરિણામમાં લપટાયેલી-અર્થપાત કે બાળકલ્પ કરનારી માતાઓ જ નહિ; પણ દેખીતી સુશીલ, મુદરચ કુટુંબની, કહેવાતી કામજી હુદબની માતાઓ પણ બાળકને નિર્દયક રીત-વતી, સંતાવતી, નિર્દયપણે માર મારતી જોઈ છે, અને પિતાની ફૂરતા તો ધણીએ અનુભવી હશે. બાળક

વધેલી, ખાળકના હકના વિચાર કરનાર પ્રજામાં દારૂ-
ડીઝા, વ્યસની, વ્યક્તિચારી, દુરાચારી માળાપોથી
ખાળકનું રક્ષણ કરવાની યોજના છે ખરી; પણ સમાજ-
ના કાયદાનો ભંગ કરનાર, અને તેને પરિણામે
જેલમગ્રાણી માળાપ જ ખાળક પ્રત્યે ક્રૂર હોય, એમ
માનવાનું કારણ નથી. શારીરિક માર ઉપરાંત અનેક
પ્રકારની સૂક્ષ્મ, અદૃશ્ય માનસિક વ્યથા-જે અનેક
આશા કે આશયના ઉગતા અંકુરોના આળસવનમાંથી
જાણ્યોજેઈ નાશ કરે છે-જે માળાપ પોતાની આપણુદ
સત્તાથી ઉપગમી શકે તે તો બહારનો કાષ્ઠપણ મનુષ્ય ક્રૂર
કરી શકે જ નહિ. માળાપે પોતેજ માની લીધેલા આશય-
ઉદ્દેશ છોકરાંમાં ફરજિયાત રાખી, તેની ઉગતી આત્માને
એ રાષ્ટ્રીય અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ છે તેનો વિચાર પણ
ન કરવો, અને પરિણામે એ વિશ્વપ્રયોગના ઉગતા
આત્માને મરડી, મચડી, તેનો નાશ કરવો એના જેવી
ખીજ કૂરતા કથી હોય ?

છતાં પણ આપણે અત્યાર લગણુ છચોક આવી
કૂતા સામે પગલું લેતા નથી એટલું જ નહિ, પણ
જો કોઇ એમ સૂચના કરે કે, ખાળકેજવણીના પ્રથમ
સિદ્ધાન્ત તરીકે માળાપની સર્વોપરિ સત્તાનો નાશ
કરવો જોઇએ તો તેને અવશ્ય યાતો ગાંડી ધારી હસી
કહાડીએ કે સમાજદ્રોહી સમજી તેને જીવનના
અંતવેર સતાવી, રીખાવી, કંટાળા ચૂપ કરી દઇએ.
આ લેખનો મૂળ આશય રળેને ન સમજાય તે બીજીથી,
અહિં ભાર મૂકી, રૂપક ભાષામાં કહેવાની અગત્ય છે
કે ન્યાયલગી આપણે આજે માન્ય કરેલી કુટુંબ-
રચના ચાલુ રહેશે-ન્યાયલગી ખાળક પર માળાપની સર્વોત્તમ
આપણુદ સત્તા મંજૂર રહેશે ત્યાં લગી પ્રજામાં
દેવાંશી વ્યક્તિએ ઉપજવીજ અશક્ય છે. અલેકઝાંદર
કે સીઝર, અકબર કે ગાંધી માળાપની તાલીમને
પરિણામે ઉદ્ભવતી મહા વ્યક્તિ નહિ સમજવી; પણ
ખરેખર તો એ તાલીમ સામે સફળ બળવો કરી
આત્મસિદ્ધ વ્યક્તિએ સમજવી. ખરેખર કેજવણીનો
ઉદ્દેશ કરવો હોય તો પ્રથમ તો આપણી પ્રસ્તુત કુટુંબ-
રચનાનો જ નાશ થવો જોઇએ. અને તેની સાથે માળાપ-
ની સર્વોત્તમ સત્તાને તિલાંજલિ આપવી જોઇએ. અલબત્ત,

ન્યાયલગણુ માળાપને બદલે સમાજ પોતાપરજ પ્રજા-
કેજવણીની ફરજ અંગીકાર ન કરે, ત્યાં લગણુ પ્રત્યેક
સમજી માળાપ પોતાની સત્તા મૂકી દઈ શકેજ નહિ.
ખાળપણમાં અનિવાર્ય પરાધીનતાને લીધે, તેમજ અમુક
પ્રકારનું અનિવાર્ય જ્ઞાન રચાવતતઃ જન્મનું નથી પણ
ખાણ લોકમાંથી ગળતું હોવાને લીધે આ સત્તા ન
છૂટે, સમાજ પોતાની ફરજ સમજી સ્વીકારે નહિ,
ત્યાંમુધી જાળવવી પડશે. અતિ અતિ કરો તો સમજી
માળાપ જેમ બને તેમ તે મહાભયંકર અને જોખમ-
દાર સત્તાનો એહો ઉપયોગ કરે પણ તેથી મહારો
મૂળ સિદ્ધાંત ટળતો નથી કે સમાજના ઉદ્ધાર ખાતર,
પ્રજાની ખરી કેજવણી ખાતર, દરેક આત્માના પરિ-
પૂર્ણ વિકાસ ખાતર, આપણને ચાલુ આપણુદી કુટુંબ-
રચનાનો ઉચ્છેદ કરવોજ પડશે.

અને જે રચના પ્રસ્તુત છે તે અત્યારે પણ તે સર્વ
પ્રકારે સુખકર છે કે મંજૂર છે એમ માનવાનું લેણ
પણ કારણ નથી. માળાપ ખાળકને દાનિ કરે છે, તો
ખાળક માળાપને બંધનકર્તા બેડી રૂપ છે લક્ષવિધિએ
ધણીએ સમાજમાં અમેાધ, અછેલ ગાંક ધારી
લીધી છે. શા માટે ? કારણ તે તૂટે તો ખાળકનું શું ?
એટલે કે એક અધમ, અન્યાયી સંસ્થા ટકાવવા માટે
ખીજ તેથીજ સંસ્થા ઉપગમવી, નિભાવવી, અને જાળ-
વવી પડે છે. લક્ષને અમેાધ કરીએ તેથી લક્ષિત
વ્યક્તિને એક લણુની બૂલ કે જમ ખાતર જન્મારો
આખો સુમાવવો પડે તે તો કદાચ બૂલનો ભોગ માની
જતા કરીએ; પણ તેથી ઉદ્ભવતાં ખીજાં પરિણામોનો
પણ ખ્યાલ વિસારવો ન જોઇએ. લક્ષિત છતાં પરસ્પર
વિમુખ દંપતિ પોતાનીજ સંતતિને કેમ સહાવજૂત થાય
અને વિપરિત દંપતિના સમાગમથી ઉદ્ભવતી સંતતિ-
માં તેજ કયાંથી હોય ? પ્રજા ઉત્પાદક મા તેમજ આપણા
વ્યક્તિગત સુખ ખાતર; સંતતિના વિકાસ તેમજ
સાવજત અને સંભાળ ખાતર; સમાજ આખાના ઉદ્દેશ
ખાતર ખાળકને માળાપની આપણુદી સત્તામાંથી મુક્ત
કરવાની જેટલી જરૂર છે તેટલી ગાળાપને ખાળકરૂપ
બેડીમાંથી મુક્ત કરવાની અગત્ય છે. અને પ્રયત્નએ કે
અનિચ્છાએ આપણે મુક્તિ

રચનામાં પણ આરો નથી એ તો સહજ વધારે બારી-
કીર્થી અવલોકન કરે તો તરતજ પ્રત્યક્ષ થશે. આતો
માત્ર આપણા આધુનિક સમાજનો ભ્રમ છે કે દરેક સ્ત્રી
મા થવાને તેમજ દરેક પુરૂષ પિતા થવાને લાયક છે.
માબાપની નિઃસીમ સત્તા ભોગવવા કે ભોજમદારી
હોવાવા યોગ્ય છે. નથી તેમાં તેવી યોગ્યતા, નથી
તેટલી શક્તિ કે નથી તે જાતની ઇચ્છા. આપણે ગૃહ-
સંસ્કાર Family Influencesમાં ધણીજે શ્રદ્ધા ધરાવતા
હોઇએ છતાં કેટલાં માબાપો જાતેજ હોઝારંબોને, પગલે
પગલે ઉછેરવામાં મશગુલ રહી શકે કે રહેવા ઇચ્છે છે?
આપણા દેશમાં તો સંતતિની સંખ્યા પર અંકુશજ
નહિ; એટલે ન છૂટકે એક દંપતિની પ્રજા અતિશય
વધી જવાથી, જેને આપણી આધુનિક શાળામાં વ્યક્તિ-
ગત ધ્યાન Individual attention કહે તે તો
આપી શકાયજ નહિ પણ જ્યાં સંતતિ સ્વેચ્છાએ
માબાપો નિયમિત કરે છે, ત્યાં પણ ખરેખર તો માબાપ
સંતતિને કેળવણી આપી શકતાં જ નથી. માત્ર તેવો
દેગ કરે છે ખરા. હાકરાને રસ્તામાં રખડતા મૂકી-
પોતાના સમોવડીઓ સાથે સ્વચ્છ રેમવા દો-તેથી
તેઓ જેટલી સાવચેતી, શક્તિ અને માહિતી મેળવે છે
તેટલી હદી પણ માબાપનાં મોંમાં કે લાડકવાયાં બાળકો
મેળવી શકેજ નહિ. ઉમટા રૂપોક નાદિમ્મત અને
અજ્ઞાન તેમજ મિથ્યાભિમાની સાથ તે નફામાં, અને
આખરે તો પોતાનું કામ કરવા ખાતર કહે કે જીવન-
નો લહાવો લેવા ખાતર કે બોળે બેઠેલા ખાતર,
માબાપને પોતાને પણ એટલી દુરસદ ક્યાંથી હોય કે
પ્રજ્ઞની કેળવણીનો બોળે ઉછેર. પરિણામે નિશાળ એટલે
કે ગૃહનિકાલ-બાળકને તેના દેશનિકાલની શિક્ષા કર્યા
બિના છૂટકા નથી. અર્થાત્ બાળકેળવણીમાં ગૃહસંસ્કારનો
આશય ફળીજીત કરવા ગૃહનિકાલ કરવાની ફરજ પડે છે.
સાથે એટલું પણ ઉમેરવું જોઈએ કે માબાપ
ખરેખર તો બાળકને અતિ અંગત જરૂરિયાતના
વિષયમાં જાન આપતાં જ નથી. માબાપ એવા વિષય પર
બાળકથી વાત કરતાં જ શરમાય છે, અને શરમના
મામાં અટકી જાય છે. કેટલી માતા પોતાની પુત્રીને
સ્ત્રી શરીરધર્મો શું છે તેની સ્પષ્ટ અને નિખાલસપણે

સમજાવ્યું આપે છે ? કેટલા બાપ પોતાના પુત્રને વીર્યહાનિની
કુટેલાથી સાવધ રહેવા સમજાવે છે? કઈ માતા પરણતી
દીકરીને લગ્નને આવશ્યક શારીરિક માહિતી આપવા
મંથ છે ? અને આ સર્વ જાતનું અતિ જરૂરિ-
યાતનું જાન આપણે સૌ લગભગ આપણા જેટલાજ
અજ્ઞાન, મૂર્ખ કે દુરાચારી સહચરો પાસે મેળવીએ છીએ
અને પરિણામે હાનિ ભોગવીએ છીએ. કહેવાનો ભાવાર્થ
એટલોજ કે આપણે માની લીધેલા ગૃહસંસ્કારમાં કાંઈ
પણ અમલદાર નથી; અને તેનો નાશ કરવાથી લેણપણ્યાનિ
નથી. નિશાળનો વિભાગ તપાસવા પહેલાં, પુનઃક્રિયાના
દોષે પણ આટલું અધિક કહેવું પડે છે કે કેળવણી
એટલે કે બાળ આત્માનો ખરેખર વિદ્યાસ કરવા માટે
આપણી સાથુ ગૃહસ્થના અને તેને અંગે ઉદ્ભવતી
માબાપની આપસુદ, નિઃસીમ હાનિકારક શક્તિનો નાશ
કરવો પડશે. બાળકને માબાપની ફરજિયાત પીડા નહિ,
માબાપને બાળકની ખેડી નહિ જોઇએ, અલગજ, તેથી પર-
સ્પરની મૈત્રી કે સ્નેહ અટકતાં નથી તેમજ સહાય
જોઇએ તો તેની પણ ના નથી. પણ ગૃહસંસ્કારના ખોટા
આશય પાછળ જે જીજ્ઞાસુ રચાય છે; અસાધ્ય શિક્ષણ
અપાય છે તે તો અવશ્ય અટકવું જ જોઈએ.

હવે નિશાળનો વિભાગ તપાસો. પ્રાથમિક શાળા-
થી માંડી વિદ્યાપીઠની સર્વોત્તમ પદવીના અભ્યાસ સુધીના
તમાગ પ્રયોગો જુઓ. પ્રથમ તો શિક્ષકના ચુલનુંજ
અવલોકન કરો. આધુનિક શિક્ષકો ખરા જાનદાતા યુર
ચઈ શકતાજ નથી, ધારણ તેઓ પોતે આજીવિકા
શોધનાર શિક્ષક બનકે શકાય છે, તેમને સરકારના કેળ-
વણી ખાતાની બીક, અને તેના માન્ટ-ઇન-એઇડ
કારનો ત્રાસ તેને પ્રગ્મના બુંદ કે રિવાજનો બો.
ચલપિ શુદ્ધ લોકચિરદંડ નાકરણીય નાકરણીય
એ નામદ શિક્ષાતના મહારથી આજ્ઞાના શિક્ષકો શું
શીખવે ? મોટે ભાગે દબે આપણે આપણી જાહેર શાળા-
ઓમાંથી ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની મૂર્ખતા બંધ કરી
છે. નહિ તો આવા શિક્ષકો કેવું ધાર્મિક શિક્ષણ આપી
શકે ? આત્માનો સ્વરૂપની, સ્વસાવની, અંત કે ઉદ્દેશની
કેમ જોખાણ કરાવે ? પરમાત્માના પ્રયોગ કે પ્રચારનું
જ્ઞાન આપે એવી અંતિમ ભોજમદારી આપણા

આજકાલના સમાજે જાણીજોષે બનાવેલા શુભામ તુલ્ય શિક્ષકોના હાથમાં નથી મેલી તે ધણાએ લેકિને ખાતી તુલ્ય લાગે છે; કારણ કે તે કારણે ધાર્મિકશિક્ષણ શાળાઓમાંથી નાબૂદ થાય છે. પણ એ લેકિ વિચારતા નથી કે આપું શિક્ષણ ફરજિયાત, એક જાતની કૌશલ તરીકે, સામાન્ય શાળાઓના સેક્ટરે વિદ્યાર્થીઓને એક સામટા સંચાની પેઠે આપવું તે ધોરમાં ધોર પાપ બહારવા સરખું છે. આત્મા અને પરમાત્માનો સંજ્ઞ-વિચાર તેને જો ધર્મની સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યા માને, તો તો તે ફક્ત પ્રત્યેક આત્માની પોતાની જ ફરજ છે. એમાં કોઈનું કહ્યું ચાલે નહિ. અને ચાલવા દેવું પણ નહિ. ખીજાઓ તો માત્ર એટલું જ કહે કે જાહેર રસ્તામાં સભ્યતા કે સ્વચ્છતા કે સુખાકારી ખાતર યુક્તું નહિ. એ પણ એક જાતનો ધર્મ; પણ હું તેને ધાર્મિક શિક્ષણ માં ગણતો નથી; અને બાકી રહેલા વિષયોમાં પણ શું છે ? ઠેર ઠેર શુભામવૃત્તિ, પરતંત્રતા શીખવવાના પ્રયોગ. દરેક બાળકની કોપીયુક્ત કહે છે કે પ્રમાણિતતા તે સર્વોત્તમ પદ્ધતિ છે; જ્યારે દરેક મનુષ્યને આત્મનુભવ સાબિત કરે છે કે પ્રમાણિતતા તે દરેક દુઃખનું મૂળ છે; મૂર્ખતાની સીમા છે. પ્રમાણિતતા; નિયમસરતા; કાર્યકુશળતા, ખત અને ઉદ્યોગીપણ એ સર્વને શુભ માન્યા છે અને શીખવાય છે-કારણ આપણે આજનો વિપરીત જીવિતે રચાયેલા, પરસ્પર ચોરી કરી ચલાવતો સમાજ જો આવા શુભોનાં ગાન ન ગાય તો ચાલે જ નહિ. ત્યાં સુધી તમે અસમર્થ હો ત્યાં સુધી ન છૂટે આ શુભ માન્ય કરવા પડે છે. પણ જે ફાલે તમે સમર્થ એટલે કે પૈસાદાર થયા તે ત્યજીથી તમને એવા એક પણ શુભની જરૂર નથી. તમે ભરખખરે ચોરી કરો, છગ કરો, બેવચની ચાઓ પણ-કાપો તમારે રક્ષણ કરો; સમર્થ ધારાશાઓ તમારો બચાવ કરો; સમાજ તમને આદર્શ પુરૂષ માની તમારે અનુકરણ કરવા પ્રયત્ન કરશે. વારસામાં મેળવેલા દ્રવ્ય રૂપાંત અનેક પૈસાદાર વર્ગમાં હું એક પણ બક્ષિત એવી નથી જોતો કે જેના જીવનમાં દશાદકાએ, ચોરીએ, જીતે મોટા ભાગ જાળવ્યો નહિ હોય. તેમના પરમાર્થના કામમાં પણ ખુદ પરમાત્માને ઠગવાની શક્તિ, જાણે કેમ પૈસાદાર મનુષ્ય ધર્મ સાથે સોદા કરતો હોય કે તેણે કરેલી એક ખય-

રિયતના બદલામાં પરમેશ્વરે તેનાં અનેક - પાપ માફ કર્યાં. આવા શિક્ષણને તે કેમ ખરેખર આત્મવિદ્યાસકે કેળવણી કહી શકાય ? મનુષ્યનો દેવાંની સ્વભાવ તો જાતન કૃતિ પ્રગટાવવામાં કે સર્જવામાં જણાય. કળામાં નથી કૃતિ; વિજ્ઞાનમાં નથી શોધ-એને કેળવણીનો આદર્શ કરે તો આપણી શાળાઓ વિખરાઇ જાય અને વિદ્યાર્થીઓ ભૂખે મરે.

જારી નજરે આ હાનિ બચાવે નથી લાગતી કારણ આજે તો વિદ્યાર્થીઓ દેક પ્રાથમિક શાળા લગીની આ સર્વ સંસ્થાઓ અને તેના સંપાદકો જાણે કેમ એક શુભામ ઉપજાવવાનું મંજૂર કારખાનું ચલાવતા હોય તેમ વર્તે છે. હિન્દુસ્થાનની નિશાળાઓ કેળવણી ખાતર એ મુકર કરેલાં પુસ્તકો જ શીખવાય, પછી બલેને તે પુસ્તકોમાં ગમે તેટલું સ્વાર્થ, દંબી ભુંડાણું બર્ણ હોય. હિન્દુસ્થાનના ધર્મતંત્રાને લગતા લગભગ દરેક પુસ્તકમાં કલકત્તાના કારાગૃહનો ગપોટ જાણે યથાસ્થિત બનાવ હોય તેમ વર્ણવે છે. છતાં કેળવણીખાતાની આર્થિક સહાય પર આધાર રાખનાર શિક્ષકને તો તે ફરજિયાત શીખવવું જ પડે. ખુદ વિદ્યાર્થીના સર્વોત્તમ અધ્યાપકને પણ વિચારવત્તાનગની પરવાનગી નથી રહેતી-તો પછી આચારશુદ્ધિની છૂટ તો ક્યાં રહે ? ગોંધીજી સત્યાગ્રહની લડાઈ કરતાં કારાગૃહવાસી થવાથી યુગધર્મની જૈનપ્રજાને એમ જણાયું કે મહાત્માજીએ જૈન સંપ્રદાયના મૂળ-તત્ત્વ-અહિંસા પરમોધર્મ: ને ખ્યાલી જગત્માંથી ઉપાડી વારતવિક વ્યવહારના રથભરૂષ બનાવ્યો; અને તેથી આખા જનસમાજની અને જૈન સંપ્રદાયની અનુ-પમ સેવા કરી; એટલા કારણે તેમને અભિનંદન આપવા સજા ભરી. તે સજાના અધ્યક્ષ બની, ફક્ત સજાએ ધડેલા અને સજાએ કરેલા ઠસો જાહેર કરવાની મહા પાપ મારે તો યુગધર્મ વિદ્યાર્થીના એક અધ્યાપકની ખરી જગતી લેલાઈ હતી. એ જાણે ત્યાં કઈ હોય તેમ વિદ્યાર્થીના સનાતીશાસ્ત્રે અધ્યાપકને તે માટે પ્રાથમિક કરી ખાતી માગવાની આજ્ઞા કરી. અને અધ્યાપકે, પોતાના મૂળ સોદાની સરત પર ખ્યાન ગાળી, પોતે નિર્જીવ માઓને નથી-વિદ્યાર્થીને 'જીવ સાધ

કરનાર મુલાકાત નથી—પણ સર્વોત્તમ શિક્ષક છે એમ જવાબમાં કહેવાની હિંમત કરી તેમાં તો તેના પર અનેક અનિશ્ચિત ખેત બની નવાજેશ થઇ; અને હમેશને માટે સત્તાધીશ વર્ગમાં તે અધારે, અણગમતો બન્યો. ૨૫૯ સોદાથી રોકાયેલા આવા સર્વોત્તમ શિક્ષક પર પણ બે સત્ત શુભાંશો આવી જાતને બળાટાર કરે—અને અને કહેતાં લેશ પણ આંચકા નથી આવતા કે બે એ બળાટારને રવાંધીન થઇ માફ માગી હોત, તો તે અધ્યાપકને પગલે પગલે શું શીખવવું, કેમ શીખવવું, કોને શીખવવું, ક્યારે શીખવવું, કેટલું શીખવવું, ઇત્યાદિ અનેક બહાને સત્તાધીશ વર્ગને ફેરવી રાખના કે આગાનો વર્ષાદ હમેશ મમાજ કરત—તો સામાન્ય વર્ગના, સાધારણ શક્તિના ગરીબ, નિરાધાર શિક્ષક પર આધાર મુજબે એમાં આશ્ચર્ય શું ? આ લેખકને બે યુનિવર્સિટીમાં અને ત્રણ કોલેજના અધ્યાપક તરીકે લગભગ દશ વર્ષ અનુભવ છે. પણ હજી એવું નથી જોયું કે જ્યાં અધ્યાપકની યોગ્યતા સમગ્ર હોય, તેનો મહાનુભાવ સમગ્ર હોય, તેની ખરી ફરજ તપાસાઇ હોય. ઉપરથી દર્શાવેલા સમાપ્તિ બિંદુ સુધી આપણે જોયું છે. વિદ્યાર્થીના અધિકારી અને તેના અધ્યાપકો વચ્ચેના આવા હુલસ, ગિરજાણ વિરોધથી આખરે તો માત્ર કેળવણીની દુર્દશા યાવ. શિક્ષક મ્હારી નજરે સાતમી નર્કનો અધિકારી અને તો જાણી જોઇને તે પોતાની શક્તિ ઉગતા આત્માને દાંબવામાં કે મરડવામાં વાપરે. શિક્ષકનું કર્તવ્ય અને શિક્ષકનું જીવનસાધ્ય એટલાથી જ કે તેની પાસે આવતા વિદ્યાર્થીને આત્મવિકાસ કરવામાં સહાયજૂત બનવું. વિકાસની પ્રેરણા તેમજ વિકાસની આકાંક્ષા અને મહેનત તો વિદ્યાર્થીની પોતાની જ જોઇએ. શિક્ષક તો કેવળ માર્ગ દેખાડનાર ભેદભિશે અને અસહ્ય, સચેતન કોમિયામાં અને ચીટે રાખેલા માર્ગવાચક નિર્જીવ પાટિયામાં બેઠેલા ખરે. પણ ભેદભિશે મટી ધાપાક બને, માર્ગ ખતાવવાને બદલે માર્ગ ફરમાવે—તો તેણે કર્તવ્ય અદા કર્યું કેમ કહેવો ?

ખરી કેળવણીના ઉપર જણાવેલા મૂળ સિદ્ધાંતનું મુન્દરાવલોકન કરો તો જણાશે કે:-

- (૧) પ્રથમ (પ્રસ્તુત) કુટુંબરચના તોડી નાંખવી.
- (૨) પછી માયાપત્ની અપ્રતિમ, નિઃસીમ સત્તા યાજી દેવી.
- (૩) બાળકને બેડી બનતાં અટકાવવાં.
- (૪) શૃદ્ધસંસ્કારનો ખ્યાલી મોહ છોડી દેવો.
- (૫) નિરાશ-પ્રત્યેક વર્ગની શાળામાંની આજીવિકા-પદ્ધતિ બદલવી.

ભારે રહ્યું શું ? જાન કેમ મળશે ? પ્રજા સમજણી જ કેમ થાય ? જવાબ દુર્ધટ નથી. જાન બે પ્રકારના છે: એક ઉદ્વિગ્ધારા મળતી ખાતમી; બીજું ઉત્પત્તિક્રમ (Evolution) ના અગવ્ય જમાનાથી ઉતરી આવેલું અંતર્ગત (Intuitive) જાન. જેને આપણે ટેવ કહીએ—દાખલા તરીકે ચારને બદલે બે પગ ચાલવાની મનુષ્ય પ્રાણિની ખૂબી—તે અનેક શતાબ્દ પછી લાખો પ્રયોગને અંગે ઉદ્ભવેલ જાન અને શક્તિ. નવું અવતરેલું મનુષ્યપ્રાણિ આવા અનેક જમાનાને આખરે મેળવ જાન અને શક્તિ બે ત્રણ વર્ષમાં મેળવે છે—અથવા જન્મથી જ સાથે લઇ અવતરે છે. ચોરાક પચાવવાની દિવા બાળકને કોણ શીખવે છે ? જાતિ-સ્વભાવ અથવા તો લાખો જમાનાના અખતરાનું પ્રાબલ્ય. આ જાતનું જાન બાળકને આપવા ખાસ પ્રયાસની બાધાવચ્ચમાં જરૂર નથી. અને બીજી જાતના ઉદ્વિગ્ધ જાન માટે પણ મુખ્યત્વે તો બાળક પોતે જ જોઇ જોઇને, સાંભળીને, દાઝી કે દુઃખાઇને તે મેળવે છે. વાંચન, લેખન કે ગણિતનું સામાન્ય જાન, અને સમાજવલસી મનુષ્યના પરસ્પર સંબંધના નિયમોની સમજણ પાડવી પડશે. પણ તેને ફરજિયાત કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ જ પરાધીનતાને ધિક્કારે છે. બાળક આલવા શીખે પછી તેને તેડીને

ફરવો તો તંદુરસ્ત, કૌંવંતવાન બાળક અવસ્થા કંટાળશે. આદર્શ શીખવું તે એક જાતની પરતંત્રતા તોડવાની કિંમત કે ભોગ સામાન્યતા તે કળા બાળક પોતે જ શીખશે. તેવીજ રીતે બોધવાનું અને પરસ્પરના સંબંધના નિયમોના ફેટલાંક સામાન્ય તરસો પોતાના સમો-વરીઆ સાથે ખેલતાં, ફાડતાં, રમતાં શીખશે. રસ્તામાં સ્વચ્છ ફરવું હોય તો રસ્તામાં આવતા વાહનાદિની આવ જોઇ તેના નિયમ સમજવા, અથવા રસ્તાના પાટિયા કે નિશાનીઓ વાંચવા, રેલ્વેના ટાઇમટેબલ વાંચી યથેચ્છ વિદ્યારૂં કરવા, અને પોતાની જરૂરિયાત માટે પૈસા વગેરેની આપણે કરી તેની વિગત તથા હિસાબ રાખવા જેટલું જ્ઞાન, મનુષ્યસ્વભાવને પ્રિય રવતંત્રતા મેળવવા ખાતર, પ્રત્યેક બાળક પોતે જ હસી ખુશીથી શીખશે. એમાં ફરજિયાતપણાને સ્થાન જ નથી. અને તે ઉપરના તમામ અભ્યાસમાં ફરજિયાત શિક્ષણથી લાભ નહિ પણ હાનિ સંભવે. ફરજિયાતપણું પરતંત્રતાનું ચિન્હ છે. મનુષ્યસ્વભાવ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી છે. માટે મનુષ્યસ્વભાવ—એટલે કે તેનો આત્મા—ખરેખર ખીજ-વો હોય તો સર્વથા ફરજિયાતપણાને—વાળાત્કારને—ફર કરે.

આપી જાનના નાશ નહિ યાપ. ઉલટું, ખરા જ્ઞાન-પ્રેમી સ્વભાવતઃ જ નવિન કૃતિના શોખીન, નવી શોધ-જોળના અભ્યાસી વધારે આકર્ષણે અને વધારે ખીજશે. જ્ઞાનને આત્મવિશ્વાસનો માર્ગ બનાવો, નહિ કે આજીવિકા મેળવવાનું સાધન, વાળજકપટ કરવામાં સહાયક. જ્ઞાનદાતા શિક્ષકને તેમજ તેની શાળાને માર્ગદર્શક યાત્રી બનાવો, —નહિ કે લોબી, લાલચુ, ડોળધાણુ લિખારી કે પગાર-દાર, પરતંત્ર ગુલામ, પછી ખીજ સિદ્ધાંત શોધતાં વાર નહિ લાગે; નવા નિયમો ધડતાં મુશ્કેલી નહિ નડે; નવી શાળા ચલતાં મુશીબત નહિ પડે. આપણી આધુનિક આર્થિક શાળાનું પોષ્ટિયું જ્ઞાન સમાજના દરેક બાળકને ફરજિયાત આપવામાં આજે આપણે સામાજિક ગૌરવ સમજીએ છીએ; અને આજની સમાજરચના એવી છે કે જો આટલું પણ જ્ઞાન વાળે મેળવણી ફરજિયાત ન કરીએ તો લોકને વશ થયેલા

સ્વાર્થી માત્રપિતા લવિધ્યની પ્રજાને માનવીન, નિસ્તેજ અને નિર્બળ કરી નાખશે. પણ એ તો મહારી નજરે સમાજરચનાના વાક છે; નહિ કે ફરજિયાત જ્ઞાન આપવાની વિધિનું મહત્ત્વ કે અગત્ય સૂચવે છે. ફરજિયાત તરત કહાડો એટલે પ્રાયશ્ચિંધી છેક સર્વોત્તમ શોધજોળના જ્ઞાન માટે જ્ઞાનપ્રેમી મનુષ્ય સ્વભાવતઃ જ પ્રયાસ કરશે. સંયુક્ત સમાજને, અલખત, તે જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો કે સામગ્રી કરી આપવા પડશે. એટલે કે શાળાઓ, પુસ્તકાલયો, પ્રયોગાલયો ઇત્યાદિ બાંધી આપવાં પડશે. અને તેમાં માર્ગદર્શક બોધિયારૂં, અગાધશાની, સ્વભાવતઃ જ શિક્ષક હોય એવા સહાયકો પણ ચોજ આપવા પડશે. પરંતુ તે ઉપરાંત પ્રમુખીય કેળવણીની વ્યવસ્થામાં સીધી કે આડકતરી રીતે ફરજિયાત તરતને સ્થાન નહિ મળે. આજે અમુક પદવી સીધી—એટલે કે અમુક પરીક્ષા પસાર કરી—એટલે અમુક જાતની આજીવિકાનું સાધન મળ્યું, એમ સામાન્યતઃ મનાય છે. અને સરકારી ખાતાઓમાં વર્ગણી કરી છે તેમ વિદ્યાપીઠનાં પદવી-ધરોને સાક્રી પંચોતેર રૂપિયાની નોકરીની શરૂઆત; બેવડા પદવીધરને ૧૦૦ થી ૧૫૦ ની શરૂઆત; વિશ્વ-વતી વિદ્યાપીઠના પદવીધરને ૩૫૦ થી ૫૦૦ ની શરૂઆત એમ અણુમણે વર્ગ બંધાઇ ગયા છે, તે પછી નહિ યામ. વળી આજે જે લોકો ઉત્તમોત્તમ પદવી મેળવ્યા છતાં નોકરી ન કરતાં સામાન્ય પ્રભ પાસેથી પોતાની આજીવિકારૂં કરવેશ ઉઘરાવે છે તે પણ નહિ સંભવે. અલખત, પ્રભુસેવાના પ્રત્યેક વિભાગ-માં દાખલ થયા માટે, અથવા ઉચ પંક્તિના વહીવટ-દારી સ્થાન માટે અમુક પ્રધારની જાનરૂં પત્રતા જરૂર નિર્માણ કરવી જ પડશે. પણ તેથી જ આજીવિકા મળે, અને તે વિના નહિ એવો આજે જે સમાજ-વ્યવહાર છે તે નીકળી જશે જોઇએ. ફારણ તેમ કયાં વિના જ્ઞાનદાનમાં કે જ્ઞાનપ્રાદમર્શીના જાતચણા નીકળવાની જ નથી. અને જ્યાં સુધી જ્ઞાનદાતા કે જ્ઞાન-પ્રાદકમાં લાલચણા હોય ત્યાં સુધી નહિ મળે ખરા જ્ઞાની કે નહિ હોય શુદ્ધ જ્ઞાન.

જ્ઞાન એ મનુષ્યપ્રાણીનું બળ છે. કુદરતની અનેક શક્તિ પર તેની સત્તા કે કાબુની સરત છે. જેમ નાનું બાળક, કોઈ અન્યજન હાથમાં લઈ તેડી ફરે તે પર-
તંત્રતા તોડવા, 'આલવાનું' જ્ઞાન લે છે, તેમજ મોટી વયમાં કુદરતની અનેક શક્તિ પર સત્તા બેસાડવા મનુષ્ય-
પ્રાણી સર્વ પ્રકારનું જ્ઞાન લેવા મથશે. પણ તે જ્ઞાન એકદેશી હશે કે સર્વદેશી તે તો આદક મનુષ્યની શક્તિ પર આધાર નાખે છે. અત્યારે આપણે એકદેશી જ્ઞાન-Specialisation પર અતિ ભાર મૂકતા હામીએ છીએ; પણ મહારી માન્યતા છે કે જ્ઞાન Science અતે એક જ છે. તેના વિભાગ આખરે સંયોજનમાં વિના ખર્ચ જ્ઞાન પ્રગટશે નહિ, એકનતામતા અંગ્રેજ વિદ્વાને ૩૫૦ વર્ષ પહેલાં કેળવણીએ વ્યક્તિની વ્યાખ્યા આપતાં એમ કહ્યું છે કે તેણે " એક વિષયનું સર્વસ્વ અને સર્વ વિષયનું કંઈ કંઈ " તો જાણવું જ નોંધ્યું. અને " મોન્ટે ક્રિસ્ટો " નામે અરજૂન કથા લખનાર ડ્યુમા નામના ફ્રેન્ચ લેખકે પણ બતાવ્યું છે કે સર્વ-
દેશી જ્ઞાન મેળવવું અશક્ય નથી. આપણે સર્વદેશી

જ્ઞાનસંગ્રહ-Encyclopaedias—તો આજે પણ નોંધ્યું છે છીએ. અને તેથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે:—

(૧) જ્ઞાન એકજ હોવાથી તેની કેળવણીના પાયો સર્વદેશી નજરે નંખાવો નોંધ્યું.

(૨) પણ એ મેળવવા માટે જાણ શક્તિને કોઈ પણ વ્યક્તિ પર ફરજ નાંખવાનો દક નથી; કારણ

(૩) ફરજિયાત મેળવેલા જ્ઞાનમાં લાક્ષણિક પ્રધાન રહેવાથી તે સંતોષકારક હોતું જ નથી. માણસને કુદરત પર વિભવ મેળવવો હોય તો જ્ઞાનની આવશ્ય-
કતા સહજ સમજશે, અને તે જ્ઞાને જ તે લેવા પ્રયત્ન કરશે.

આ સિદ્ધાન્ત સમત્યા કે વિચાર્યા વિના કેળવણી પદ્ધતિ રચવી નિરર્થક થાશે છે.

પુશ્પાલ શાહ

મુંબત્તુ, પુખ્તવયના લોકોનું શિક્ષણમંડળ

પશ્ચિમના બધાય દેશોમાં, પુખ્ત ઉમરના લોકોને શિક્ષણ આપવાની દિશ્યાએ કોત્તરમદ યથ છે, એ તરફ મુંબત્તના કેટલાક વિચારશીલ લાઠઓનું ધ્યાન ખેંચાયું; અને એથી એ ઉપર વિચાર કરવાને કેટલાક જથ્થ ૧૯૨૨ ના માર્ચ માસમાં પ્રિન્સિપાલ લેન મેકેન્ઝીના મંડામાં એકલા મળ્યા. આવી જ જાતનો અખતરી મુંબત્ત શહેરમાં પણ કરવો જાણ્યો એ વિચારને ત્યાં મળેલા ભગોએ ઉત્સાહથી વધારી લીધો.

આ વિચાર ઉપર બધારે વિચિત્તવાર ચર્ચા કરવા માટે એક દિમિટી નીમવામાં આવી, અને ડૉ. રેન્ડેલેને તેના અધ્યક્ષ અને પ્રિન્સિપાલ મેકેન્ઝીને મંત્રી તરીકે ચૂની કાઢવા. મુંબત્તમાં રહેતા કેટલાક મુખ્ય મુખ્ય વર્ગોના લોકોને (વિદ્યાર્થીના ધોરણ પર, ઉચ્ચ નિશાણ આપવાને માટે કાર્યકેન્દ્ર તો ઘણું ભરોશું છે એમ તરત જ જણાય, અને આ દિમિટીની બેઠામાં એ વિચાર વગરે દબ થતો ગયો. વેપારી પેટીયામાં કામ કરતા કારકુનો અને બીજા તાજાના માણસોમાં નેમજ બેઠામાં, સેક્રેટરીએટ જેવા સરકારી કચેરીઓમાં, ટપાલ અને તારખાતામાં, કામગીરીમાં, અને કલેન્ડરો તેમજ બીજાં કારખાનાઓમાં રજૂરી કરતા માણસોમાં ઘણાએ એવા દર્શ કે જેમને વિદ્યાભિક્ષુ શિક્ષણ લેવાની તક નહિ મળી હોય, પણ જાની રહે તેટલું જ્ઞાન અને ગાદિની મેળવવાની તેમજ આત્મવિકાસ કરવાની તેમને હિચના ના દરે જ. તેવા આવી તીક ઉત્કંઠા એ લોકોમાં છે કે કેમ એ જ આ દિમિટીને પ્રથમ નક્કી કરવાનું હતું અને મોટે, કોટાક શિક્ષણના વર્ગો ઉઘાડીને, અને વિદ્યાર્થીઓના રંગીન અખતરી કરવાની દિમિટીની

ધમ્મજા જાહેર કરવાનું નક્કી થયું. શિક્ષણવાના વિષયો પણ એવા જ મુદ્દરે કરવામાં આવ્યા કે તેનો લાભ લેનાર લાઠઓ, દેશના સામાજિક અને રાજકીય પ્રશ્નોમાં સમજપૂર્વક રસ લઈ શકે, અને જાહેરજીવનમાં થોતાનું યોગ્ય રચાન શોધી લેવામાં, તે તેમને મદદરૂપ થઈ પડે.

આ યોજના ૧૯૨૨ ના જુલાઈમાં જાહેર કરવામાં આવી અને સંપત્તિશાસ્ત્ર, દિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા, રાજ્ય-પદ્ધતિનાં સ્વરૂપ, અને લાદિનિગનાં કાગો જેવા સાહિત્યના વિષય ઉપર વર્ગો લેવાની શરૂઆત કરી. કામ તો મુંબત્તની કોલેજના કેટલાક અધ્યાપકોએ કંઈ પણ વેતન લીધા વગર જ ઉઘાડી લીધું. આ બધી યોજના જાણ્યોમાં જાહેર કરવામાં આવી, અને ત્યારથી દરેક વર્ગમાં સરાસરી ૧૨ થી ૧૫ જણની કાજરી રહેતી. વર્ગોના સમય સાંજના કચેરીઓના સમય પછીનો રાખેલો. અને મોટે ભાગે, મુંબત્ત વિદ્યાર્થીના મકાનમાં તે સ્થાવરમાં આવતા.

આ યોજનાને આ પ્રમાણે સંતોષકારક જવાબ મળવાથી, કપર જણાવેલી કામચલાઉ દિમિટીએ, હતા-દિન ચડેને, ૧૯૨૨ ના નવેમ્બરમાં શરૂ થતા સત્રમાં, નવા વર્ગો ઉઘાડવાને વિચાર કર્યો. આ જોડવણ કરવાને કેટલીક બેઠા મળી, અને પશ્ચિમી કેટલાક વર્ગો આજુ કરવાનું નક્કી થયું:—એક વર્ગ, મુંબત્ત વિદ્યાર્થીના મકાનમાં, સંપત્તિશાસ્ત્રના સામાન્ય સિદ્ધાંતો વિશે પ્રો. સી. એન. વડાએ આજુ કર્યો; બીજો પણ એજ વિષય ઉપર પરંપરા કામચલાઉની સંસ્થામાં, મહાર્વવાનું પ્રો.

આર. એમ. રજીસ્ટ્રાર સેપ્ટેમ્બર; ગિરગાંવમાં આવેલા દિંદ સેવક સમાજના મંડળમાં પ્રિન્સિપાલ મેન્ડેલીએ માનસરસતા ઉપર વર્ગ ચલાવવાનું માથે લીધું; અને રેનોલ્ટરોડ ઉપર આવેલી યંગમેન્સ કિશીઅન એસોસિએશનની શાખામાં, પ્રો. પી. એ. વાડીઆ, લોકશામન (Democracy) ના સિદ્ધાંતો ઉપર એક શિષ્યમંડળ આગળ વિવેચન કરતા.

આ વર્ગોમાં સરારમરી ૧૨ થી ૧૫ જણની હાજરી રહી હતી. તેમાં હાજરી આપનારાઓને અનુક્રમ યથા પદે, તેટલા માટે ગિરગાંવ, લાલખવા અને પરેલ જેવા જુદા જુદા હતાઓમાં, વર્ગો ખોલવામાં આવ્યા હતા; અને આ કામમાં તેમને થકા અને રસ છે, એની નિશાની દાખલ એક રૂપીઆ જેટલી માત્ર નજીવી ફી તેમની પાસેથી વસુલ લેવામાં આવતી.

આ અખતરો, ૧૯૨૩ ના જુલાઈ મામથી શરૂ થતા વર્ષમાં ૫૭, આ કામચલાઉ કમિટીએ ચાલુ રાખ્યો છે. અત્યારે તેના વર્ગો આ પ્રમાણે છે:—મર્ષાત-શાસ્ત્રના મિદ્ધાતો ઉપર એક મુંગલ વિદ્યાર્થીઓ, અને બીજાં પરેલમાં, એમ બે વર્ગો ચાલે છે; હાઇસ્કૂલ ઓફ ઇન્ડિયા મુન્ડ્યાલયના કામદારોના લાંબ માટે એ જાપાના મંડળમાં જ, ઇસ્ટર્ન અમલ દરમત દિદેનો આર્થિક ઇતિહાસ, એ વિષય ઉપર એક વર્ગ ચાલે છે; ખાતા બે વર્ગ પણ શરૂ થયા છે; એક કનિયર શેક્સ-પીઅરના "મર્ચન્ટ એન્ડ વેનિસ" ઉપર એટ ઝોવર કોલેજમાં છે, અને બીજાં, ખાસ કરીને પુષ્પ ઉગમરની ઓગાના લાગ. માટે, યંગમેન્સ કિશીઅન એસો. ની કેનિગટન મંડળની શાખામાં મુખ્ય વિદ્યાર્થીઓ એક સ્નાતક બહેન ચલાવે છે.

વર્ગો પદ્ધતિમર મળતી જાહેર સલાઓ જેવા નથી પણ મૂળ આશય એવો છે કે એ મંડળોમાં એકમ મળતા વિદ્યાર્થીઓને અધ્યાપક જેડે છૂટથી પાર્તાકાપ અને ચર્ચા કરવાને પ્રસંગ મળે, અને વિવિધ વિષયો ઉપર એકબીજાના વિચારોની આપલે કરી શકાય.

આ રીતે, આ વર્ગો તે કમિટીએ કરેલા અખતરને સંતોષકારક ફતેદ મળી છે એમ કહી શકાય. પ્રત્યેક વર્ષમાં વધુમાં વધુ દાખલ કરી શકાય એવજા જણે તે હાજરી આપેલી છે, અને ઓગાના શિક્ષણ માટે આ પહેલાં વખત જ કરેલા અખતરથી પણ એકંદરે સંતોષકારક પ્રગતિ જણાઈ છે. જેમ જેમ આ કામ વધારે જાહેરમાં આવશે, અને લેખો એનાથી વધારે માહિત-આર થતા જશે, તેમ તેમ આ વર્ગો માગદત અખતા શાનનો લાજ લેશે વધારે મોટી સંખ્યામાં લેવાને ઉત્સુક થશે, અને કમિટી જે કાંઈ માહિતી પૂરી પાડે છે તેમાં રસનેર બાગ લેશે, એના તેની ખાતી છે.

આ ગંધા કામને હવે કંઈક પદ્ધતિમર ચાલુ રાખવાનો વખત આવી જાયો છે, એવી કમિટીની માન્યતા હોવાથી તેણે "પુષ્પતવયની લોકોનું શિક્ષણમંડળ" રચવાને માટે એ હલકચાલમાં રસ લેનાર મિત્રો અને ચલાવુર્જિત દશોવનાર મંડળોની એક રીતમર મળા બોલાવ્યા છે એ મંડળોના ઉદ્દેશ મુજબમાં જીવનનિર્વાહ અર્થે રહેતા જીવુર્જિતને વિદ્યાપદન ધાન્ય જેવું એક શિક્ષણ આપવાનો છે. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે મંડળ નીચે પ્રમાણેના ઉપાયો જવાની ઉમેદ રાખે છે: ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવાના લાંબ વર્ષના કામચલાઉ લોકોના જમણ કરી છે એની મંડળ તપાન કરશે; એક શિક્ષણ માટે એ વર્ષમાં રસ ઉત્પલ કરે; અને ત્યારપછી જે વિષયોમાં અત્યારે એ લેખોને મમ પડતો રાખ અથવા જેમાં તેમને રસ લેતા કરી શકાય

એવા વિદ્યે ઉપર; કાયક શિક્ષાનાં વ્યાખ્યાનો અને
ચર્ચાઓ મંડળ મોકલવાનો પ્રયત્ન કરશે.

આ કામ અત્યારે તો મુંબઈની કોલેજોના અધ્યા-
પકો અને બીજા ગૃહસ્થો જરાયે વેતન લીધા વગર જ
કરી રહ્યા છે. વિધ્યોની પસંદગી પણ રસમય નીવડી
છે; કેટલેક અંશે તે સાહિત્યને સગતા પણ મોટે ભાગે
તો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે વર્તમાન આર્થિક અને
રાજકીય જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા છે; અને શિક્ષણ
આપવામાં તેમજ ચર્ચાઓ ચલાવવામાં અત્યાર સગી
તો અંગ્રેજી જાપાની જેપોગ થયેલો છે. કમિટીને
પોતાના કામમાં કોલેજોના અધ્યાપકોની અને વિદ્યાર્થી-
ની સંઘાય મળેલી જ છે, અને જેમ જેમ આ મંડળ
લોહીમા વધારે જણીતું થશે, તેમ તેમ વ્યાપારી પેઢીઓ
અને સામાન્ય રીતે આખા વ્યાપારીવર્ગની પણ
તેને મદદ મળી રહેશે એમાં કંઈ શક નથી. મુંબઈ
જેવા વધતી જતી વરતીવાળા શહેરમાં પુષ્કલવસ્તુ
લોહીને શિક્ષણ આપવાની હિસચાલ માટે બહોળું

કાર્યક્ષેત્ર પડેલું છે; અને હવે પછી રચવાનાર મંડળ
કંઈ નહિ તો અત્યારે જે કામ, કામચલાઉ કમિટી
કરી રહી છે એટલું જ આલુ રાખશે, તો પણ તેની
દયાતીની આવશ્યકતા તો સિદ્ધ થઈ જશે.

અત્યાર સુધી, કમિટીએ કાંઈ પણ જાતની આર્થિક
સહાય વગર જ પોતાનું કાર્ય કરેલું છે; પરંતુ દેવના
નગા મંડળને, એન. એમ. વાહીઆના ધર્માદા ફંડમાંથી
રૂ. ૧૦૦૦ ની મદદ મળવાની હોવાથી, તેના કામની
શરૂઆત તો સારા શુક્રમાં થશે. મુંબઈ જેવા શહેરમાં,
આ દિશામાં બહોળું ક્ષેત્ર ખેડવાને માટે, મંડળ તરફથી
કામ કરનાર શિક્ષકોને, કંઈ પણ વેતન આપીને તેમની
મહેનતની યોગ્ય હદર કરવાની જરૂર છે; અને માત્ર
નાણુંને અભાવે, મંડળનું કામ આગળ વધતું નહિ, જ
અટકે, એના અત્યારની કમિટીને સંપૂર્ણ ખાતરી છે.

પી. એ. વાહીઆ

સંયુક્ત શાળાઓ

કન્યા કેળવણીના સંસ્કરણને શરૂ થયે અનેક વર્ષ થઈ ગયાં. અને ગુજરાત પ્રાન્તના પ્રથમ એ સ્ત્રી શૈક્ષણિકોએ ડિગ્રી લીધે પણ આજ વાસ વર્ષ ઉપર થઈ ગયાં છે. એટલે સાધારણ રીતે આપણે એમ આશા રાખીએ કે હાલ તો ગુજરાતમાં કન્યાઓને કેળવણી આપવી તે પણ એક સાધારણ વાત ગણાતી હશે; અને અસંખ્ય કન્યાઓ દરેક જાતના, એટલે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી હશે. પરંતુ આપણે આજુબાજુ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો શું નજરે પડે છે? કન્યા કેળવણીને તદ્દન નિરાશાજનક સ્થિતિમાં પડેલી દેખીએ છીએ. જુદા મેટ્રિક્યુલેશન સંધી ભણતી કન્યાઓ તો કાંઈકે નજરે પડે છે—જે કે તે પશુ વસ્તીના પ્રમાણમાં તો ઘણી જ યોડી છે—તો પણ એ સંખ્યા કાંઈક ઠીક હોય છે. પરંતુ ઉચ્ચ કેળવણીની દૃષ્ટિ વાત આવી ત્યાં તો આંખોને વેઠે ગયાં. એટલી પણ સ્ત્રીઓ ભાગ્યે નીકળશે.

હાનું કારણ શું? અલગતા, દાંતી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની એક નીક પણ અનેક કારણો હોય. તદ્દમાંનું એક તો એ પણ ખરું કે કેન્સાનો મત હોવા હોય છે કે કન્યાઓને જુદા જ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ. પરંતુ ઘણાં માતૃપિતા, જે એમ નથી માનતાં, અને સાક્ષતી શિક્ષણ પદ્ધતિને કન્યાઓને મારે. પણ અનુકૂળ મળે છે, તે પણ પોતાની કન્યાઓને કેળવણી આપતા નથી. તો એ સ્થિતિ શી શાં કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તરફ સ્વેચ્છ દૃષ્ટિ કરીએ.

આપણી આર્થિક સ્થિતિ એ પણ હેમાંનું એક કારણ છે. મોટા ભાગના લોકોની આર્થિક સ્થિતિ હેરાં હોય છે કે તેઓ પોતાના પુત્રોને જ પદસણે શિક્ષણ આપી શકે છે. પણ તે તો ગમે તેમ કરીને આપે ખરા, કારણ આપણમાં એમ મનાય છે કે કોઈ પણ મુલક જેમ વધારે ભણેલો હોય તેના પ્રમાણમાં વધારે કમાઈ શકે. એટલે પુત્ર તો આખરે કમાઈને હેની પાછળ કરેલું ખર્ચ સાર્થક કરે છે. અને પુત્રીઓને ભણાવવામાં વપરાયેલું ધન તો ઘણું લોભ દેકી દીધેલું જ ગણે છે. એટલે કાંઈક અંશે આપણી આર્થિક સ્થિતિને પરિણામે, કાંઈક અંશે આપણી સ્વાર્થ વાલિયાશાહી જતિને લીધે, અને આ બંને કારણ વધારે અંશે આપણા સ્વભાવમાં રહેલી કન્યાના જીવન અને વિકાસ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાને પરિણામે, હાલ કન્યા કેળવણીની સ્થિતિ ધણી શોકજનક છે.

પરંતુ આ સર્વ કારણો કરતાં મૂળે તો એક બીજું કારણ આ સ્થિતિ લાવવામાં વધારે અંશે સાધન રૂપ થયું હોય એમ લાગે છે, અને તે આપણા લોકોની છાંટરાઓ અને છાંટરાઓને મથે એટલે એક જ શાળાઓમાં ભણાવવાની વિરુદ્ધની જતિ, તે છે, મહેં ઉપર રહ્યું તેમ અનેક માતૃપિતા પોતાની કન્યાઓને મેટ્રિક્યુલેશન સંધી ભણાવવાને ખુશી હોય છે. કાંઈક ત્યાં સુધી છાંટરાઓ અને છાંટરાઓની શાળાઓ જુદી હોય છે અને તદ્દમને કોલેજનો અભ્યાસ કરવા દેવાની વિરુદ્ધમાં એ જ શાળા આપે છે કે કોલેજને તો સંયુક્ત હોય છે. તેમ વળી પોતાનાં પુત્રોને મેટ્રિક કરવાની-

મુખ્ય રાખનાર માતાપિતા પણ ને મહાતાં શહેરોમાં વસતાં ના હોય તો ત્હેની પુત્રીઓ એટલું શિક્ષણ પણ મેળવી શકતી નથી. કારણ કે ત્યાં તો ફક્ત છોકરાઓ માટે જ હાઈ સ્કૂલો હોય છે, અને આ સંયુક્ત શિક્ષણની વિરહની વાત એ મેટ્રિકમાં પણ કન્યાઓ આટલી ઓછી હોવાનું એક મુખ્ય કારણ છે.

અને હાલની શિક્ષણ પદ્ધતિ એમાં એમ લાગે છે કે એ વૃત્તિ સ્વાભાવિક છે, હાલ જે કંમ છે તે મહત્તે તો મનુષ્ય સ્વભાવના બંધારણને તદ્દન પ્રતિકૂળ લાગે છે. હાલનો શિક્ષણનો કમ શો છે? જ્યાં નોંધો ત્યાં હાલ શાળાઓની રચના હવા છે કે પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા, અને હાઈ સ્કૂલ છોકરા અને છોકરીઓ માટે જુદા હોય છે અને કોલેજો બધી જ સંયુક્ત હોય છે. આપણે જરા જ ઉડી વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ કમ અસ્વાભાવિક છે. બાળકોને સોળ સોળ વર્ષની ઉંમર સુધી છૂટાં રાખીને, પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો બેઠ હેમના મગજમાં પૂરેપૂરો કસાટ પછી હેમને કોલેજ જવનના પર્ણ સ્વતંત્ર અને અંકુશ રહિત વાતાવરણમાં ભેગાં રાખવાં એ તો મુશ્કેલી સ્વભાવ સપે રમત કરવા જેવું છે. અને પછી જો દિવસોગે હેમાંથી કાંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવે તો “અન્યુકેશન” ને દેવ દેવાય, અને છોકરા-ઓને અને ખાસ છોકરીઓને સ્વતંત્રતા ના આપવી નોંધો એમ સિદ્ધાંત બંધાય, પરંતુ હું ધારૂં છું કે સુદેવ વિચાર કરવાથી જણાશે કે હેમાં મુખ્ય હોય પદ્ધતિનો છે. અદ્યમત, હાલની પદ્ધતિમાં પણ મોંઘે બધા જ દાખલામાં અનિષ્ટ પરિણામ આવે છે કે આવે જ હેવું કાંઈ પણ નથી. હસકું, હેવા દાખલા તો જયસે જ જડશે. પરંતુ હેવો એક પણ દાખલો જને તો તે જનસમાજને સાધન તરીકે મળે, અને હેમાં પદ્ધતિનો કે પોતાનો હોય ના એતા, કન્યા કેળવણી અને સ્વતંત્રતાનો જ હોય કાટે.

ત્યારે હાલો ઉપાય શો? એક તો એ કે ઓળો માટે સ્વતંત્ર કોલેજ કાઢી. પણ તો ત્હેની સાથે આમે ગામ અને દરેક ગામડે ગામડે પણ અનુપમ કન્યા-

શાળાઓ કાઢવી જ પડે. કારણ સ્પષ્ટ છે. કોલેજ કાઢી, અને કોલેજ સુધી પહોંચવાનું સાધન કન્યાઓને ના આપિયે તો એ કોલેજ બર્થ છે.

પરંતુ હાલી ગ્રમસાધ્ય પરંપરા રચનાને બદલે એક વધારે સરળ રસ્તો એ છે કે પ્રાથમિક શાળાઓ થી જ છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે સંયુક્ત શાળાઓ રાખવી; એટલે પ્રાથમિક શાળાઓથી તે છેક કોલેજ સુધી સંધર્ગ જ શિક્ષણસ્થાન સંયુક્ત રાખવાં. આ રચનામાં આર્થિક લાભ તો ઘણો જ છે, અને એ સ્પષ્ટ છે. પરંતુ આર્થિક ઉપરાન્ત હેમાં માનસિક અને નૈતિક લાભ પણ સમાયેલો છે. અને તે એટલે સ્પષ્ટ નથી. એટલે મારે ખાસ કરીને એ લાભનું જ સ્પષ્ટીકરણ કરવું છે.

હામાં એક મુખ્ય વાંધો એ આવે છે કે હાલ ચાલતી પદ્ધતિનું સંપૂર્ણ રૂપાન્તર જ કરવું પડે. સરકારની રચાપેક્ષી શિક્ષણ પદ્ધતિ તો વિમળ શાળાઓની પ્રજ્ઞાસિક્ષામાં પડી ગયેલી છે, એટલે એ પ્રજ્ઞાસિક્ષા બદલાય એમ આશા ના રખાય. પરંતુ તેથી કાંઈ આ રચના અસાધ્ય નથી. કારણ કે હાલ જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રચારમાં આવવા માંડ્યું છે તેનું બંધારણ જણ ધણ બંધે અનિશ્ચિત દશામાં છે. તો તેનું સ્વરૂપ ધડી વખતે તેમાં આ સંયુક્ત શાળાઓની ચચના તેમના માના પ્રધ શિક્ષણ શાસ્ત્રમાં જે પ્રવાણ હોય હેની સહાયતા અને દની વિગતવાર ચચના પ્રમાણે શામેલ કરી લકાય. તેમજ સંયુક્ત શાળાઓની સૂચના હાલની રાષ્ટ્રીય નેતાઓના સિદ્ધાન્તની સાથે મોઢું પણ રીતે ચિરંજીવનાળી નથી એમ હોમના રાષ્ટ્રીય સંચક્તનમાં સ્ત્રીઓને પુરોષાન્ત સહાધ્યાયી તરીકે લાગ કરતાં નોંધને સ્પષ્ટ થાય છે.

સંયુક્ત શિક્ષણનો માનસિક અને નૈતિક લાભ મહારી માન્યતા પ્રમાણે ઘણો મહત્ત્વનો છે. એક ન્દાની વગમાંથી છોકરા અને છોકરીઓ સાથે ભજનાં અને રમનાં હોય નો ત્હેમનાં મન રચના નિર્દોષ રહે; પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચેનો બેઠ ત્હેમની કસપનામાં પચુ ના આવે અને સર્વે શુદ્ધ રૂતિથી દળીમળીને રૂઢી શક્તિ બાજકોને

જાતિભેદનું ભાન (એટલે sex-consciousness) આવતા પહેલાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના ભેદ પ્રત્યે ઉદારીનતા જોવાય. અને એ ઉદારીનતા બે મંદુકાંત શિક્ષણ થાય અને સર્વ બાળકો બાલ્યાવસ્થામાંથી જ ભેગાં રહેતાં હોય તો હેતી મેળ આવે. આપણી હાલની ગૃહ તેમજ શાળાની શિક્ષણની પદ્ધતિથી તો બાળકોમાં જાતિભેદનું સ્વાભાવિક રીતે ભાન આવતા પહેલાં અને એ જાતિયોના જિન્ના ધર્મ હેમની કલ્પનામાં પણ આવતા પહેલાંજ એ જાતિભેદ વિશે કુતુહલ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના ભેદ પ્રત્યે એક વખત બે ઉદારીનતા આવી જાય તો પછી જાતિ-ભેદના ભાનના ઉત્પન્ન થાય અને યૌવનના આરંભ વખતે પણ કોઈ પણ જાતના ભાન રહે નહિ. હું તો ખાતરી માનું છું કે બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાં જ ભેગાં રાખેથી જોઈતી મનની નિર્ણયતા કેળવાય છે તેટલી હદેમને જાતિ-ભેદ પ્રમાણે જુદાં રાખીને અને અરસપરસના સહવાસ-માં બંધનો રાખેથી નથી કેળવાતી; એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રમાણે એક બાલ્યાવસ્થામાંથી બાળક સમજી ના શકે હેવાં બંધનો રાખેથી ઉઠાડું બાળકોનું મન કુતુહલથી દુહોળાય છે; અને, જાતિભેદ એ શું હશે? શા માટે બાળકોથી અરસપરસ નહિં જણાવું હોય? વગેરે અનેક અરસપરસ, રૂઢા, અનુગત પ્રશ્નો તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રશ્નો તેમના પોતાના જ મનમાં રપટ રવરે હોતા નથી, પરંતુ રપટ હોય અને કોઈને પૂછે તો પણ કોઈ તો નિગમન કરીને તેમના મનનું સમાધાન કરવા સમર્થ નથી. અને પછી, મનુષ્ય માનવતા રચાવતી વિપરીતતાને હાથે વશીલેએ મેકાં પેલાં બંધનો તોડનાર—અને તે પણ તેમનાંથી શ્રમ રીતે તોડવાનું મન અણસમજી. અર્ધ સમજી-વળાં બાળકોને થાય છે. અને નિર્ણયતાથી સાથે રસવામાં હોય છે તેના કરતાં દવા અનુષ્ઠ કુતુહલમાં વધારે હાય રહેતો હોય છે.

આ માનવ પ્રકૃતિનું દર્શન બોલી વળતાં મનુષ્યોમાં શુચરન, બંગાળા, અને પંજાબના લોકોના પ્રકૃતિ-ભેદમાં જણાવ આવે છે. એ તો આપણે જ જાણીએ છીએ કે બંગાળાની સ્ત્રીઓમાં, વિશેષ કરીને હિંદી વર્ણની

સ્ત્રીઓમાં, પદ્મોદારી રિવાજ છે, અને પંજાબમાં તો તેથી પણ વિશેષ છે, જ્યારે શુચરતમાં હેતું કોઈ જ નથી. (જાજ દાહવાનો રિવાજ પણ હવે ધીમે ધીમે જતો રહેવા લાગ્યો છે.) એટલે પ્રમાણમાં શુચરતમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વધારે છૂટથી રહે છે. ત્યારે તેનું પરિણામ શું છે? શુચરતમાં મને તેટલી સ્ત્રીઓ રસતામાં આલતી હશે, તો પણ એના એ રસતા ઉપર આલનાર પ્રરોધને તેમની રહામે જોવાનું કલ્પનામાં પણ નથી આવતું. જ્યારે બંગાળામાં જો કોઈ સ્ત્રી ખુટલી માટીમાં નજરે પડે કે તરત રસતામાંના મધળા પુરુષો—કેમ્ વર્ગના પુરુષો પણ—પોતાનું કામ મૂકી દઈને તેના રહાઈને જોઈ રહે છે; અને પંજાબમાં તો હેતી રીતે રસને જનાર સ્ત્રી તરફ, તેમાં જો એ સ્ત્રી જરા હિંદી વર્ગની હોય તો તો ખાસ હેવી વિકારપૂર્ણ દર્શિયા પુરુષો જોઈ રહે છે કે પેલી સ્ત્રીને બિચાર ને બોલ બારે પડે છે. સારાંદ એ કે સ્ત્રીઓના—એટલે પોતાના કુટુંબ ઉપરાંતની બીજી સ્ત્રીઓના પણ—સતત સહવાસમાં રહેનાર શુચરતનાં પુરુષોને મન સ્ત્રી-અને તે જ પ્રમાણે કુટુંબના પુરુષ મિત્રોના સહવાસમાં આવતી શુચરતી સ્ત્રીઓને મન પુરુષ-એ એટલી સામાન્ય વસ્તુ છે કે એક બીજાને નેધાથી વિકાર ઉત્પન્ન જ નથી થતો, અને મત તાન નિર્ણય રહે છે. જ્યારે બંગાળા અને પંજાબના સ્ત્રીઓ-ને, કુટુંબ ચિવાયના અન્ય સ્ત્રી પુરુષોથી તેમને ફરતાં ફર અને અદશ્ય જ રાખેલાં હોવાથી કોઈ પણ પરા સ્ત્રી અથવા પુરુષો પ્રત્યે એ નવીન દશ્ય જોય છે, અને એ સ્ત્રી અથવા પુરુષ પ્રત્યે તેમને કુતુહલ અને પારખી વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ પ્રમાણે બાળકોને છતાં મનુષ્યોથી કુતુહલ અને અન્ય વિચાર ઉત્પન્ન થાય. અને દર્શનનાં વિકારોનું મૂળ કુતુહલ છે બાળકોનું અજ્ઞાનજનિત કુતુહલ, અને રહેતાં મનુષ્ય-માં જ્ઞાનજનિત, મનમાં બંધનોથી ઉદ્ભવેલું કુતુહલ, ત્યારે જો આપણાં સમજાં બાળકોને બાલ્યાવસ્થામાંથી જ બંધનો બંધના વધારે ભેગાં રાખ્યાં હોય તો સમગ્ર મનવાસને પશ્ચિમે તેમનાં મન નિર્ણય થાય. અને કુતુહલ કે વિકાર ઉત્પન્ન થાય જ નહિ. તત્પર્ય એ છે કે આપણાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચેના ભેદ પ્રત્યે જો ઉદારીનતા હોય તો વિકાર ઉત્પન્ન

વવા પામે જ નહિ. એ ઉદાસીનતા ગુજરાતિયોમાં છે અને જંગાળ અને પંજાબીસિયોમાં નથી. અને આપણને તરત જ લાગે છે કે ગુજરાતિયોમાં એ ઉદાસીનતા, અને જાતિયોના અસપરસ સહવાસથી, અને એ સહવાસમાં યોગ્ય પ્રમાણસર રહેલી સ્વતન્ત્રતાને લીધે જ આવે છે. અને જંગાળિયો અને પંજાબિયોનો વિચાર તે કુતૂહલમાંથી, અને એ કુતૂહલ એ સહવાસના અભાવથી, અને એ સહવાસ માટેનાં જન્મનોથી જ દૃઢભવ પામે છે. આ મનુષ્ય સ્વભાવનું સામાન્ય લક્ષણ છે. અને એ લક્ષણને આધારે જ હું કહું છું કે જાળોને છૂટથી અસપરસ સહવાસ રાખવા દીધાથી કુતૂહલને રચાવ જ રહેતું નથી, અને તેથી વિચાર જડમૂળથી કપાઈ જાય છે; અને એ સહવાસ નિર્દોષ બને છે, અને ભરતો સંભવ મોટા પ્રમાણમાં ધટાડે છે.

શુચિત્વદંબી લોકમત દારી સંયુક્ત રાજાઓની હાલનાથી એક વખત તો ભડકો જ એ હું જાણું છું. પરંતુ અણુમતોથી લોકમતને પણ એટલું તો કમ્પ્લેક્સ હતું પડશે કે કન્યા બાર વર્ષની અને છોકરા પંદર વર્ષના થાય ત્યાં સુધી તો હેમને સંયુક્ત રાજાઓમાં અણુવવામાં કોઈ પણ જાતની દાનિ નથી તત્કાર હેમનું શિક્ષણ ઈર્ષ પદ્ધતિ પ્રમાણે રાખતું તે

વિશે મતભેદ થવાનો સંભવ ખરો. તો કદાચ લોકમતને માન આપીને એમ થાય કે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સંયુક્ત રાખવી, અને હાઈસ્કૂલ જૂદી રાખવી. અને એ સિદ્ધાન્તને આધારે તો કોલેજો પણ સ્વતન્ત્ર રાખવી ભેદથી. પરંતુ મને તો આ અધિકાર્ય લાગે છે. મદારી તો દૃઢ માન્યતા છે કે જાળોને જાણ્ય-વસ્થાથી જ ભેગાં રાખવાથી હેમનાં ચારિત્ર્ય એટલાં દૃઢ બંધાય અને મુખ્ય એટલો સ્વાભાવિક થાય કે પછીથી હેમને યુવાવસ્થામાં પ્રવેશ કરવાને ક્ષમણે પણ સંયુક્ત શાળાઓ અને કોલેજોમાં ભણવાથી કોઈ પણ જાતનું અનિષ્ટ પરિણામ-માન સંયુક્ત સંસ્થામાં ભણવાના કારણથી તો-ના જ આવે. ખાસી ગમસ્ત મંસાર-માં સ્ત્રી પુરુષના સમજ-બંધમાં વગર સંયુક્ત સંસ્થા ઓએ; અને સ્ત્રી પુરુષ સહવાસ માટેનાં અનેક જન્મનો છતાં, અને સ્ત્રીયોને પડો પળાવ તર જાનિયે. માં સુદાન્ત ક્યાં અનિષ્ટ પરિણામ નથી આવનાં ? સંમારની અનીતિ-માં શિક્ષણની સંયુક્ત સંસ્થાઓથી વધારો તો નહિ જ થાય, પરંતુ ચારિત્ર્ય ધાવાને લીધે કોઈક અંશે પણ ધટાડો થવાનો જ સંભવ છે.

સા. લવંગિકા પ્રિયંવા ખહેતા

ગુપ્તરાતના સુધારાનો ઇતિહાસ લખાશે ત્યારે તેમાં મુશ્કેલી વધારે રસિક અને વધારે વિસ્તારવાળું પ્રકરણ “જીઓના ઉદ્ધાર” વિષેનું હશે. હેઠલી બે પેઢીમાં સુધારાની આ દિશામાં એટલું તો જાણવા જોવાનું જની ગયું છે, કે કેવળ વર્તમાન પરિસ્થિતિ જનનારને તે આરંભકાળની નિરાશા અને તેની સામે ટકી રહેલી ઉત્સાહમય પ્રવૃત્તિની કલ્પના પણ કુશળ છે.

નવીન યુગનાં તે મળારકાંનું વાતાવરણ એટલું તો ઘેરાયેલું હતું કે એની પેલે પાર નજર પહોંચવાની શક્તિ કે હિંમત જાણુ થોડામાંજ હતી. તે સમયના વર્તમાનની સર્વદેશી નિર્માણતા, કથાશ્રેય અનેકા પણ શ્રુતિમાત્રથી ચિત્તને સનેજ કરતા ગરવા પ્રાચીન સંસ્કારની નિર્માણતા એવા અને અનેક નિર્માણ પણ નિર્માણ મનવાળાઓને ઉત્કેષી મૂકતા પશ્ચિમાત્મ વિચાર-વેશન અને છુદ્ધિવિશ્વાસની મોહકતા એ જાણના સંવેદનના તે કાળમાં લગ્નલક્ષ્મીની દિશાજૂલ થઇ જતી હતી. રૂઢસંપ્રદાયની અનંતકવિધ નિર્દોષતા અને મહિનતાના પ્રયાસાદરે જન્મેલા અતિષ્ઠિત ઉદ્ધારવાદથી ક્યાંક ક્યાંક અંસાર ઉન્નત જતી ગયો હતો; પણ એકંદરે તે ઉન્નતમાંથીજ તેનો પ્રતિકાર પણ ઉદ્ભવ્યો. ઉદ્ધાર જતતાની સર્વપ્રેરણી, પ્રવૃત્તિથી યોગી ઉડેલો મુર્ખસંસાર જેવી તેવી પણ વૃદ્ધપરંપરાથી પરિચિત રીતનું શરણ શોધી, કાષ્ટ-ક વિવાદથી, કાષ્ટના ગૌનથી તો કેષ્ટવાર વિતંગથી પણ ચોતાનું રક્ષણ કરી લેવા લાગ્યો. પરિણામે એવો એક દંરેલ વર્ગ જાણ્યો જેણે વર્તમાનમાં મહિન દેખાતા અનેક રૂઢસંપ્રદાયોના નક્કર સામર્થ્ય અને જાણારે પહેલાં અનેક સત્યો અને દિશ્વસીઓનો

છર્છોદ્ધાર કરવા માંડ્યો. આ સત્યોથી અને આ દિશ્વસીઓથી મુન્ધ જાગેલા વિચારકો અતિશૂન્ય સંપ્રદાયનાટે પણ પશ્ચિમાત્મ એવાં નવાં આગમનુક થાઓનાં પ્રમાણ શોધી રહ્યાં હતાં હતાં. છુદ્ધિ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા, શાન્તિ, પ્રમાણ, એવા એવા સમ્પ્રદાયો ચોપાસથી ચોપ થવા લાગ્યો. સમાજ આગસ ખંખેરી ઉડ્યો, અને છુદ્ધિ છુદ્ધિ મતત-ઓની પક્ષપાતી આમ-પાકેથી વિસંવાદી મર્જનાઓ સાંભળી ધરીબર દિશ્વસી જતી ગયો. પરંતુ એક વિષયમાં તો સર્વ પાકે ઉપરથી એકજ સૂર સંભળાતો હતો; તે વિષય “જીઓના ઉદ્ધાર” તો !

જીઓની અવદશા વિષે તો તે સંઘર્ષકાળે ‘પણ’ સહુ એકમતજ થયા, અને પોતપોતાના સંપ્રદાયને અનુકૂળ ભાષામાં એ અવદશાનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. વેદોનાં સમર્થન માટે પુરાણોને વીથરા ઠેરવનાર પંડિતજ, ગાંધી અને મેરેથી અને લોપામુદાનાં સ્મરણો જગાવવા લાગ્યા. મનુ પરાશરના અમત માટે શોક કરતા શાસ્ત્રીઓએ ‘પૂત્યા બુધ્ધિવ્યાપ’ એ વિશેષણો સ્ત્રીવિશેષ માટે પુનરાદાર કર્યો. ઇતિહાસપુરાણનેજ ક્ષણભૂષમાં છંટ પ્રમાણ ગણનાર પુરાણીઓ અદર્યા, દ્રોપદી, સીતા અદિના દણનોતો અસમૂહ નિર્દેશ કરવા લાગ્યા. જ્ઞેન મિત્ર અને દગ્ધ રથેન્નરના નિર્નયોની ઉત્સુક જાનેણે તદ્દશુ વિજ્ઞાન સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યના પ્રતિ-પાદન માટે સજાઓ અને ધારામંડળો ગમગમવા લાગ્યા, અને આ બધાં વાતાવરણથી મૂઢ જેવાં જાણેલો, ઉદ્ધાર કલ્પનાથી અને આંવસમય તરંગથી ચક્રોળે મ્હડેલો બાપડો લાવિયતો ડુમ્મો નિરાવાવાદી સુધારક પણ

પુરુષને સ્વાભાવિક આકર્ષણ થાય છે એ આકર્ષણ થોડાં રચાને થાય એ સદિગ્ધાથી પ્રેરાઈ અનેક પતિઓ પુરુસદના વખતમાં, કે શહેરી જીવનમાં મળતી સ્વતંત્રતાના વખતમાં, કે અનુકૂળ પ્રસંગે શોધી કઢાવી પત્નીને અભ્યાસ કરાવવાનું શરૂ કરે છે. આમાંના ધણીખરા પ્રયેગે નિષ્ફળ જાય છે. કાંઈ કાંઈ અપૂર્ણ રીતે સફળ થાય છે. અપૂર્ણ સફળતા તો સૌમાં એકત્રે માંડ રહે છે. આ અફળતાનાં કારણ અનેક છે. પ્રથમ તો પતિમાં શિક્ષક બનવાની જિજ્ઞાસા હોય તેથી જ શિક્ષક બનવાની શક્તિ નથી આવતી; તેમ મોટાડી ઉમરે અન્ય વિષયમાં કાવડી અને પતિ કરતાં વધુ કઠાપણવાળી પત્ની "વિશેષણ" કોને કહેવાય એ સાદી વાત પણ ન સમજે. છતાં પતિ અધીન થાય તો થોડાંક "અવશ્યકતાયક" વિશેષણોને ઉપયોગ અર્થજીવ શક્તિથી કરે અને તેથી અભ્યાસને કેટલાંક સમય અંગત અભિપ્રાયે દર્શાવવામાં જાય આમ શિષ્યાનું Emotional impatience અને યુરનું Intellectual impatience એ બે વિશેષ તરંગાંચા અભ્યાસ અર્થજીવ. તેમ અભ્યાસ તરફની રૂચિ બે મંસારમાં પડવા પહેલાના વખતથી જ ન હોય તો પાછળથી સંસારના અનેક ખાડાઓથી જાળજામાં પડવા પછી એ રૂચિ ઉત્પન્ન થવા ધણી સુકડલ છે. યુવસુન્દરીને પતિવાસવ્ય એટલું નો ઉત્કટ હતું કે તેના આજીવ અભ્યાસથી પતિનું ચિત્ત દુકાનુ તે ભેજ જ ન શકે ! આ રિયતિ સામાન્ય પત્નીના મનની નથી. ધણું ધણું તો જિયારી થોડુંક જુએ, પછી તેની જિતિ ન ભેજથી પતિ જરા દીકું મૂકે તેનો લાલ લાલ કણતર ઊડી દે. યુવસુન્દરી પણ— "અને ખીજે દિવસેથી યુવસુન્દરીએ અભ્યાસ કરવા માંડ્યો અને શીખત આજ્ઞા સુધીમાં પતિ પાસે લાકડી તે ભણી, પછી જાળજામાં પડી અને વધારે જણાવે નહીં" પતિએ જરૂરે સદાજ અભ્યાસનું પુછ્યું ત્યારે તણે પુરત જ કહ્યું. "અભ્યાસ ? આ જઘાય અભ્યાસ જ છે કની ? કાગળનું પુરતક કે મંસારનું પુરતક, જેમાં ત શીખીએ તેમાંથી શીખાય "

ઉપરની કથા સંસારમાં પડેલી સર્વ સ્ત્રીઓની છે, એટલે તેમના માટે ખાનગી શિક્ષક રાખવાને કાળેર

સંસ્થાઓ અભાવનારાઓને અનુભવ એકજ પ્રકારનો છે. હતું એવી સંસ્થાઓમાં ઉપરજીવ કામ ધણીમાં થાય છે. ત્યારે સંગીન કામ જાડુ થોડીમાં થાય છે. એ સંસ્થાઓ પણ શાળા પેઠે યોગ્યતાં જ્ઞાન અને દાષ્ટીપના સાધન કેળવવામાં સાધનરૂપ હોય એવો એવો ઉપયોગ અનેક સ્ત્રીઓ કરતી ભેવામાં આવે છે. મુંઝવે ની એક પ્રસિદ્ધ સંસ્થામાં "યુજરાતી સાહિત્ય"ના અભ્યાસ માટે ત્યારે ચાર પાંચ બાઈઓ જ તૈયાર થાય છે ત્યારે અંગ્રેજીને બાંગ્લોડેશ અભ્યાસ કરવાને વીરપાંચવાની હાજરી હોય છે. તેવીજ એક બીજી સંસ્થામાં સ્ત્રીઓએ રહાનેથી English conversation નો કલાસ માગી લીધો હતો, ખરેખર ? સૌસાવડી નામના નમાસા મંડળમાં કાચના ટુકડા કરતાં પણ નતેજા રૂપે દીપવાના ખ્યાલી અભ્યાસમાં છ સાત બાસકની મા હોય એવડી મોટી ઉમરની, પણ બાસક જુદીની સ્ત્રીઓને જુદી અને વખતના શૈક્ષજનક ભાગે ડી-એ-એ હજી, ડી-એ-એ હજી કે "હાઉ ડુ યુ ડુ" એટલે "કમ હો" એમ ગાતી ભેરી અ આર્થ સંસ્કારની ભગ્ય મતિ સમી દેવીઓનાં દયને માટે તત્કસની આંખો માટે કેટલું અપ્રસાસકારક tragic છે ! અભ્યાસ એ અનંતર મદદ માટે છે અભ્યાસ એ ચિત્તની ખરી કાન્તિ મેળવવાને માટે છે, અભ્યાસ એ મનુષ્યત્વના વિકાસ માટે છે, એ જિતિ પતિ અને પત્ની બેયને હોય તેજ અભ્યાસ emancipationનું સાધન અને, નહિતો કેવળ દાષ્ટીપિયા કેળવણી નુકસાનકારક છે એટલું જ નહિ પણ પોતાની અને પારકાની ખોટી કિમ્મત અકિતાં શીખાડે છે અને તેથી ખરેખર જુદીમતી અને એજાસની સાહેલીઓ મળવાને પહેલે, આમખામ પોતા જેવુંજ દાષ્ટીપિયું મંડળ જામે છે; આવા મંડળમાં અજ્ઞતા પોતાના જાંખાં પાડનારની નિન્દા મુખ્ય વિષય બને છે, અને જ્ઞાનસવરૂદિદંધ રિયતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને આ રીતે એક વિદ્યાળના શબ્દોમાં કહ્યો તે: "વિદ્યાની દર્શન પાતક થાય છે "

સ્ત્રીઓ બહો નથી રાકતી તેનાં મારગોનો સંમલ એજ વિદ્યાને ક્યો છે. " પરંતુ પછી સંસારમાં પડનાં

અભ્યાસ પ્રતિદેશ થાય છે, ઘરના અવધારમાં અમલુ
 શ્રીવર્તમાં-સાસરિયામાં અને સાહેલિયોમાં-રેડી વિદ્યાના
 દર્શન પાતક મજાતાં છતાં, પતિની તથા પોતાની
 પશુસામાન્ય જુનિઓ સાચવવામાં, છોટર-છેપની લખવાને
 લીધે શ્રીવર્તના ઘડી ઘડીમાં ન્દાના મરોરા દોઝથી
 પગલ પગલે અડચણો લાગવાને લીધે, અને પશુ
 અનુદય ભાવે તે પશુ શ્રીશિશુમાં નેત્રી મુક્તિ અથવા
 ગર્ભ અથવા અવગ્રાહની ખામીને લીધે દિ-દુ શ્રીઓ
 ભણી શકતી નથી." ઉપરનાં શબ્દોમાં આપણે ઉમેરિયે
 કે ઉપરની સર્વ અડચણો દૂર થાય તો પશુ, શાળાઓની
 કેળવણી શ્રેયસ્વીન હોવાથી, આજનું જીવન હાલકું
 અને આદર્શસ્વીન હોવાથી, આજનો સમાજ સંસ્કૃતિસ્વીન
 હોવાથી, કલેજી શ્રીઓ કેઈ રીતે તેજવની નથી જનની
 અને તેથી શ્રીઓના ઉદ્ધારનાં સાધન તરિકા કેળવણી
 સર્વાંશે નિષ્ફળ નીવડી છે.

(૩)

શ્રીઓના ઉદ્ધાર જેવા મદત્તવપૂર્ણ વ્યવસ્થા રેતુ,
 ઉપર છું તેમ, જદુ મદત્તવપૂર્ણ ન હતો. ખિજીએ
 એના સંપન્નરૂપ કેળવણી પત્ર મદત્તવપૂર્ણ ન નીવડો.
 હવે કેળવણીના પ્રકારમાં અનેક ફેરફારો રચવાના
 હાલમાં છે, ત્યારે શ્રીકેળવણીના શ્રેયમાં પશુ અસા-
 વાયક ફેરફાર મુશ્કેલી અપ્રામાણિક નથી.

પણિતને પશુ સ્વપુત્રી માટે એવાજ ઉદ્ધાર હાલમાં
 પડ્યા: "તે મનુષ્યમાં જ્યાં ત્યારે તેના સ્વામીના
 મનમાં તેનો ઉમેજી અભ્યાસ વધેલો જોવાની હયા
 થાય ને તે અભ્યાસમાં શીલાવતીને આદાપ્ય આપે..."
 -સંસારના પ્રવાહ આજળ પાંચિય કેટલાં રહે! અનેક
 રસિક-આશર કમુદના જીવનમાં પ્રમાદપ્રવરો દાવાનજ
 મગમગે જોવાની ફોની દિગ્મન આલે! રિચસલ અને
 મેંવાવિની પુત્રોના જીવનમાં રસિકતા અને આશરતાનો
 પટ બેસાડ્યા પછી, યોગ્ય પતિ ન મળતાં "કામ-
 માર્ગસિદ્ધિરૂપે" એ નિયમ કેટલા પિતા હરી રહે એમ
 છે! અને સખ મમે તેના વર સાથે પશુ દગાય તો
 પછી કુદ પતિની સંસ્કૃત પત્નીનું શું! કાં તો મંડુકિ
 વજ્રાચી પત્ની કુદના મુઠી લે, કે સંસ્કૃતિ સાચવી ભર
 બગાડે કે શરૂ પાડાજીવન નિવેલત જીવન નાજે! એના
 કરતાં હયાનાં હન્ન અનિવાર્ય માનના હોય તેમજો
 તે લઘાયતુરની શક્તિ જ સંસારથી યોગ્ય છે;
 unknown husband and his people એ
 હયાના જીવનમાં ત્યાં અમમ છતાં પ્રચંડ પડાપો
 નાંખતાં હોય, ત્યાં હયાગન માટે "મનરૂપ દિ
 મુવમ લગમ" એ વેદાદાય મનાતું રાય, ત્યાં શ્રીઓનો
 ઉદ્ધાર પુરોગાના ઉદ્ધારની પ્રતિજ્ઞાના જેવો ન રહે અને
 રહેતો નહીં, એ સમજી સાધ્ય એવું છે, તેથી જ
 આજની કેળવણી રાંના જીવનની ઓજસિવતા અને
 નિઠગમતા, એ કેળવણી પુરોગા જીવનની ખૂબીઓ
 અને ખામીઓ સાથે સમાહિત અને સમપ્રમાણ
 Co-ordinate છે.

પોતાની અનેકવિધ શક્તિઓનો વિકાસ સાધવા માટે અને એ વિકાસ પામેલી શક્તિઓથી સાધ્ય એવાં ઉત્તમ કાર્યો સિદ્ધ કરવા માટે તે જીવે છે, અને આ પ્રકારનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે જીવી શકે એ વૃત્તિ અને શક્તિ સ્ત્રીઓમાં કેળવાય, એ કેળવણીનું મુખ્ય ધ્યેય હોવું જોઈએ.

જે છોકરીઓ સામાન્ય જીવિની હોય, અથવા જેનાં ચારિત્ર અને શક્તિ સંસાર વધન કરવા જોઈતા ગુણો તરફ ધનતા હોય, જેનું મન પ્રથમથી જ સંસાર મહાવવાનાં સુખદુઃખ તરફ ખેંચાતું હોય, જે આજીવન marrying sort એ વિશિષ્ટ નામથી ઓળખાવાય છે એવાં હોય, તેની કેળવણી તેના ભવિષ્યતઃ સંસારને અનુકૂળ હોવા જોઈએ. એટલે તે સંસારની જુદી જુદી ફરજને સમજાવતી જાણી શકે, અને જરૂર પડે દરેક પ્રસંગે સ્વતંત્ર મત વ્યક્તી શકે, આસપાસના સંયોગોને અનુકૂળ લાગણીઓ કેળવી શકે, અને સાંસારિક જીવનનાં અનેક વર્ષો લોગવવા પછી પણ માઇક્રાગ્રાફી અને ક્રાશ જેવી બની જવાને બદલે મન અને શરીરની ઉંચા પ્રકારની તંદુરસ્તી સાચવી શકે, એવી કેળવણી marrying girl માટે હોવી જોઈએ.

પરંતુ વખતના બેદા સાથે કૌમારવતના અભિલાષ સ્ત્રીઓમાં પોષાતા બાળ એ સંભવિત છે, કારણ કેળવણી જે સ્ત્રીઓના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સાધે તેજ કેળવણી કદાચ એ અભિલાષની ઉત્તેજક અને પોષક બનશે. આત્માવશાસની ઉંચી શિક્ષણ પહેલેલીના જીવનની જરૂરિયાતો વધી જાય છે, એની માનસિક શક્તિઓને વધુ થવા માટે ક્ષેત્ર બહુ જોઈએ છે;

તેથીજ લગ્ન જેવાં અતિ નિષ્ફળતા અને પરંપરા ઉત્તમ પદ્ધતિ ઉપરજ જેના સુખનો આધાર રક્ષી છે એવો સંબંધ બાંધવા માટે એ સ્ત્રી ઓછી લાયક બનશે; કારણ જીવિ અને હૃદયની ગંભીરતા અને વિચાળતા મેળવ્યા પછી પ્રશંસામય પદ્ધતિ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ઉત્તમ વિકાસ અને સંસ્કૃતિ સિદ્ધ કરતી કેળવણી, પુત્રીઓને આપવા પહેલાં દરેક પિતાને ઉપર વર્ણવેલી રિયલિટીનો ખ્યાલ કર્યા વિના છૂટકો નથી. જીવાનીના જોશમાં કે આડે રસ્તે દોરાયતી જીવિના આશ્વસની એ રિયલિટી ભૂલતી પુત્રીઓને વારવી પડશે. અને એવી સ્ત્રીઓના એકાદી જીવનમાં શુષ્કતા ન આવે, નિરાશા ન આવે, માનવસાગર તરફ ખિન્ન જોષભરારી અને ખેદરહારી ન આવે એવી પ્રવૃત્તિઓની તેને રસિક બનાવવી પડશે તેમનો વિકાસ અને સંસ્કૃતિ માનવતાના દુઃખ દર કરવામાં ઉપયોગી બને અને એ વિકાસ અને એ સંસ્કૃતિને સમાજહિતનાં કાર્યોમાં પૂર્ણપણે પ્રકાશવાની તક મળે એવી પ્રવૃત્તિઓમાં જે તે સ્ત્રી પડશે તે જીવિનો ગમે તેવો ઉદ્વામ થતથનાટ પણ વાગમાં આવશે અને ઉદ્બળી ગમે તેટલી ઉંડી ભૂખ પણ લાગશે. કાલ તો આ વર્ણનમાં ભવિષ્યકાળના વાપરનો પડ્યો છે, છતાં એ વર્ણન કદપનાતમક નથી એટલો પ્રતીતિ થવા પુરતી હડીકત વર્તમાનમાં મોઝુક છે-માત્ર એવો સાચો ઉદ્ધાર પામેલી સ્ત્રીઓનો જમાનો નગદીક લાવવો અને તેમ કરતાં ક્રમશઃ ગતિ ન હોય એવી સલાહ રાખવી એ જોષમ નથી કેળવણીનાં ધ્યેય ધડનાર વિદ્યાતાઓના હાથમાં છે !

ગુજરાતમાં ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ

ગૃહઉદ્યોગનું શિક્ષણ તે ઓફિસવર્કથીનું મુખ્ય અંગ છે. ઓફિસવર્કથીના વિષયની ચર્ચામાં એ વિષયને જેટલું મહત્ત્વ આપ્યું હોય તેટલું થોડું છે. વર્તમાનકાલની દરેક બાલિકા ભવિષ્યની ગૃહિણી અને માતા છે. એના ઉપર ધરતો એટલે તેના રહેનાર મનુષ્યોના સુખદુઃખનો અને આદિચરને આધાર રહેલો છે, એ ખ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. દરેક બાલિકાને આગળ જતાં ગૃહનું કામકાજ દાથે કરવાનું અથવા તે પોતાની દેખરેખ નીચે કરાવવાનું માથે પડશે જ એટલે ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ તેન માટે આવશ્યક જ છે. ફેટલાક લોકો કહેશે કે તે શિખવે આવડે નહિ, છોકરીઓમાં તો તે નૈમર્મિક જ આવે છે. આ માન્યતા જો ખરી હોય તો તેના જેવું કંઈજ ઉત્તમ નહિ-પણ દુર્લાભ્યે તેમ નથી. દરેક બેરીને પોતાના પતિની કમાણીમાં કદમ્બગથી ખગાવતે ખર્ચ શી રીતે કરવું, થોડામાં થોડી મહેતન, વખત તે ખર્ચમાં ધરતુ બધું કાગાજી રચ્ચનાથી શી રીતે કરવું, ધરમાં કાંઈ રહેજ માંદું પડે તો માથા જત શી રીતે કરવી, પોતાનું હોડું માંદું પડે તો ધરમથ્યુ ઉપાયો શા છે વગેરે શિખવ્યા વગર અને પછીથી અનુભવ વગર-આવડતું નથી. અજ્ઞાન માતાઓને લીધે ફેટલાં બાળકોનાં મરણ થાય છે ! જોકે આશ્વનાં પણ ન શિખ્યું હોય તે પહેલાં કાડમાં જઈ જ ખવડાવવામાં આવે જેથી પહેલાં હોડું માંદું પડે અને તે વખતે સું કરતુ તે ખગર ન હોવાથી તે કદાચ હાટ્ટરની શી ને દવામાં ખર્ચવા જેટલા પૈસા ન હોય તો છોકરાનું મૃત્યુ થાય આ મૃત્યુનું કાગ્ય મતાનું અજ્ઞાન કે બીજું કંઈ ! આતાં તો ફેટલાંએ મરણે થતાં દશે, પછી વખત એમ પણ બને કે ધરમાં

કાંઈ મોટું માંદું પડે ને લગાર સારી સ્થિતિમાં આવવા માંડે ને હાટ્ટર એને જે બાવે તે ખવડાવવા કહે પણ ધરની સ્ત્રી એવું સંધતી હોય કે સાગ માણસને પણ ન બાવે તો પછી માંદાનું તો પૂછવું જ શું ! આ બધું ગદાશ ધારવા પ્રમાણે તો નાનપણથી શિખરી શકાય. માળાપ દરેક છોકરાને તે મોટો થઇને સું કરવાનો છે તેનો વિચાર કરી તે પ્રમાણે તેના શિક્ષણની ગોઠવણ કરે છે તો છોકરીઓનું પણ તેમ કેમ ના થવું જોઈએ ? છોકરીઓને એવું શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે મોટી થઇને પત્ની કે માતા થવાનો વખત આવે ત્યારે તે પોતાનાં તે કર્તવ્યો માટે તદ્દન તૈયાર હોય. દરેક શિક્ષણનો આદર્શ છોકરા કે છોકરીઓને થોડા નાગરિક ગનાવવાનો છે નહિ કે કિશોરો અપાવવાનો. નાનપણનું શિક્ષણ એવું હોવું જોઈએ કે તે આગળ જતાં પોતાને જ નહિ પણ બીજાને પણ ઉપયોગી થઈ પડે.

આપણા ગુજરાતમાં પહેલાંના વખતમાં ત્યારે છોકરીઓને નિશાળે બહુ મોક્ષવામાં આવતી નહિ ને જો મોક્ષતા તો દસ-આઠ વર્ષની ઉંમરે શાળા ઉઘાડવામાં આવતી ને પંજાબી દેવામાં આવતી તે વખતમાં છોકરી નિશાળથી પછીને તે સાસરે જાય એટલે કે સાંદ-પંદર વર્ષની કાચ ત્યાં સુધી ધરમાંનું મથું કામ તેની જ પાસે કરાવવામાં આવતું. તાનાં બર્મ-લાડુ હોય તો તેને ગમવાનું પણ થોડું પાનું તેને જ માથે પડતું-એ વખતમાં છોકરી માસરે જપ્ત ત્યાં સુધીમાં ગૃહવ્યવસ્થાનું પતું શિક્ષણ ગતી અથવા તે મોટા ઓટાની દેખરેખ નીચે મળી જતું. ને જો બાકી રહેતું

તો સાસરામાં સાસુના હાથ નીચે પૂરું થતું. વખત બદલાતો ગયો ને છાકરીઓને પરણીવવાની ઉંમર વધવા લાગી. ને છાકરી બાપને ઘેર રહે ત્યાં સુધી ખીણું શિક્ષણ જેવું કે વાંચવા લખવાનું, હિસાબ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે શિખવવાનો વખત છે એમ માની માળાપોએ એ શિક્ષણ તરફ વધારે લક્ષ આપવા માંડ્યું. આનું પરિણામ શું થયું કે છાકરીઓને સાસરે જતાં પહેલાં બહુ થાંડું વાંચવા લખવા વગેરેનું શિક્ષણ મળતું પણ ત્યારે સાસરે જઈને ઘર ચલાવવાનો અથવા તો સાસુની દેખરેખ નીચે ધરકામ કરવાનો વખત આવ્યો ત્યારે છાકરીઓને ગૃહકાર્યનું શિક્ષણ નહિં આપેલું તેની ખાત જણાવા લાગી. એ આવે વખતે સાસુ સાથે જ હોય તો ચિદાઈને પણ શિખવે, પણ જે ઘણીની પરગામ છાકરી હોય ને એકલા રહેવાનું હોય ને કમાઈ થોડી હોય તો છાકરીઓને બહુ ભારે પડે. પણ આમાં જે માળાપો એમ માનતાં હતાં કે ખીજા શિક્ષણ સાથે ધરકામનું શિક્ષણ આવશ્યક જ છે તે તેમની છાકરીઓને શાળામાંથી આવે ત્યારે અથવા તો સવારના શાળામાં જતાં પહેલાં છાકરીઓ પાસે જેટલું બને તેટલું કરનું કામ કરાવે. આમાં થાય શું કે ધરનું કામ કરતી હોય તે વખતે છાકરીનું ચિત્ત રકુણમાં કે રમવામાં હોય અને શાળાના પાઠ તૈયાર કરવાનો વખત મળે નહિં તેથી તે પણ બરોબર ન આવડે. ને તે ઉપરાંત નાનપણમાં રમવાનો ને શારીરિક કસરત કરવાનો વખત તો શાળામાં ને ધરકામમાં જ જાય—આનું પરિણામ શારીરિક નબળાઈ. ત્યારે હવે શું કરવું કે ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ ક્યારે અને ક્યાં આપવું? જે જુના વખતમાં જે કામ હતો તે પાછો લાવ્યું તો હું ચરો કે છાકરીઓને ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ સાથે ઊંચા શિક્ષણની પણ જરૂર છે તે શિક્ષણ વગરની તે રહી જશે ને નાનપણનો વખત કે જે વખતે મરજી શિખવાને માટે તદ્દન તાલુનું જ હોય છે તે વખત તદ્દન નકામો પાતાવડો જવો જ જશે. પણ જે ગૃહવ્યવસ્થાને હમણે શિક્ષણ શાળામાં જ ખીજા શિક્ષણ સહિત આપવાની માગવણ કરી હોય તો તે જાતે શિક્ષણનો અંકી સામરો લાલ લઈ શકે. શાળામાં જતી છાકરી દિવસનો ઘણો ભાગ શાળામાં જ કાઢે છે માટે બહુ જ શિક્ષણ

ત્યાં જ મળે તે જ ચોખ્ખું છે. તો હવે એ વિચાર કરવાનો કે ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ ક્યારે આપવું એટલે કયા ધોરણથી શરૂ કરવું ને કયા કયા વિષયો કયા પ્રમાણમાં શિખવવા કે જેથી છાકરીઓ તે શિક્ષણનો બરોબર લાભ લઈ શકે ને ત્યારે શાળા છોડે ત્યારે ગૃહ ચલાવવાને માટે તૈયાર બને. આ વાત નીકળતાં કેટલાક લોકો કહેશે કે હાલમાં જ છાકરીઓના શિક્ષણ કમનો બોલો એ લોકો પર ઘણો જ છે તો તેમાં ગૃહવ્યવસ્થા ઉમેરી વધારો શા માટે કરવો? પણ મહાં માનવું છે કે છાકરીઓને એ શિક્ષણ બોળ રૂપ નહિં લાગે ને તે છતાં લાગે તો જ શિક્ષણક્રમમાં જે નકામું હોય તે કાઢી નાંખીને તેને બદલે ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણ ને સ્થાન આપી શકાય. ને તે ઉપરાંત એ શિક્ષણના ઉમેરોને લીધે કેટલાંક માળાપો પોતાની છાકરીઓને શાળાઓમાં નહિં મોકલતાં હોય તે મોહકતાં થશે.

પ્રથમ એ નક્કી કરીએ કે કયા કયા વિષયો શા પ્રમાણમાં ગૃહવ્યવસ્થાના શિક્ષણમાં આવી જવ્યા જોઈએ, મહારા ધારવા પ્રમાણે નીચેના વિષયોનું જ્ઞાન તદ્દન આવશ્યક છે:—

૧. પાકશાસ્ત્ર—તેમાં સામાન્ય પદાર્થો રાંધવાની કળા, તેમ જ પકવાનો રાંધવાની કળા—તે ઉપરાંત બાર મહિનાની ફસલ કેવી રીતે લરવી—થોડામાં થોડા ખર્ચમાં સારો ખોરાક કેમ બાંધ ને ખવડાવી શકાય વગેરે.

૨. હુર્યાં ધોવાનું—તેમાં દરરોજનાં સાદાં કપડાં ધોવાથી માંડીને તે સારાં રસમી, ગરમ કપડાં ધોવા વગેરેનું, અસ્તી કરવાનું, કાંઈ નાંખવાનું, રંગવાનું વગેરે.

૩. રવન્છતા—તેમાં ધરતી દરેક બીજો જેવાં કે વાસણો, બીજાં સામાન તથા ઘર કેવી રીતે થોડામાં થોડી મહેનત, વખત ને ખર્ચમાં રવન્છ રૂંદી રહે.

૪. સીવણ—તેમાં સાંધવાનું, નવા કપડાં સીવવાનું તેમાં ખાસ કરી ને આપણામાં દરરોજ વપરાતાં કપડાંઓ સીવવાનું, વેતરવાનું તથા ભરવા ગ્રંથવાનું, રકુ કરવાનું

તથા સીવવાનો સચો વાપરતાં શિખવવાનું પણ આવી નવ.

૫. આરોગ્યસંરક્ષણશાસ્ત્ર (Hygiene)—ધરતી તથા આસપાસની સ્વચ્છતા—પોતાની તથા બાળકોની સ્વચ્છતા—કાન, આંખ વગેરે સ્વચ્છ રાખવા વિષે—અસ્વચ્છતા ને તેને લીધે થતા રોગો—અકસ્માત તથા સાધારણ મંદવાડના ઉપાયો વગેરે.

૬. બાળઉછેર—બાળમોનો ખોરાક, કપડાં વિષે—એ લેખિકાના મંદવાડ ને તેના સાધારણ ધરગથ્થુ નેમજ બીજાં છલાંગે. આ ઉપરાંત પોતાની કમાદમતીની નિયમસર કરકસરથી ખર્ચ કરીને થોડું બચાવને ઘર કેમ ચલાવવું—ધરના સાધારણ સમાર કામ, જેવાં કે કંઈ સ્તુ મારવાનો હોમ કે મળગઈ કાગી ગધું હોમ એવું થોડું ધણું કરતાં આવડું નોંધએ.

હવે બીજો વિચાર એ કરવાનો કે કયા ધોરણમાં ફેરફાર શિખવવું ? આ નક્કી કરતી વખતે આપણે આ બધું શિખવવાનો ફેરફાર વખત છે તે ધ્યાનમાં રાખવું નોંધએ. આપણી ઊકરીઓ પંદરેક વર્ષની થાય ત્યાં સુધી શળાનું શિક્ષણ લે છે એ માન્યતાને આધારે લખું છું—આગળ કેટલીક ઊકરીઓ બણે છે પણ તે પ્રમાણમાં બહુ થોડી. સાધારણ રીતે પચિસ વર્ષ પૂર્ણતી એક ઊકરી થાય કે તેના અન્યાસ સાર થાય છે. પહેલાં ગુજરાતી બાળપોથી ને ત્રણ ચોપડી પૂરી કરે એટલે કે આંકડે વર્ષની થાય ત્યાંસુધી તો તદ્દન જ બાળક દેખાય. પણ પછીથી કપડાંમાં સાણ કેમ નખાય, નીચોવાય કેમ વગેરે રૂઝાઝૂમ અથવા તો નાનાં કપડાં લઈ શિખવું હોય, સીવણમાં જુદી જુદી જાતના નાના મોટા ટાંકા મારતાં શિખવવાનું શરૂ કરવું હોય તો અસ્થાને નહિ ગણાય. બધી બાબતમાં સ્વચ્છતા રાખવાની ટેવ પહેલેથી જ પડવી નોંધએ. શાળામાં એ લેખિકાને ખેસવાની બારડી કે ચોપડીઓ મૂકવાનું મેજ વગેરે એ લેખિકા પાસે જ સાફ રખાવવાં. પોતાનાં પહેરેલાં કપડાં, કાન, નાક, મોં સાફ રાખવાં માટે શિક્ષક દરરોજ સમજાવવું. આ, પછીના વર્ષમાં પોતાનાં પહેરવાનાં

બધાં લુગડાં બરોબર પોતાં શિખવવું નોંધએ. તથા સીવવામાં નાનાં ઝંજારાં, કોથળાઓ, રૂમલો વેતરીને સીવતાં શિખવવું નોંધએ. શારીરિક તથા બીજી સ્વચ્છતા ન રાખે તો શું થાય તે પણ સમજાવવું નોંધએ. એની પછીના ધોરણમાં સાધારણ મોટાં કપડાં ગળી નાખીને ધોવાનું, ને અઢી કરવાનું પણ શિખવવું નોંધએ. સીવવામાં પોતાનાં રોજનાં પહેરવાનાં કપડાં સીવતાં શિખવવું નોંધએ. આ સાથે દરરોજની રસોઈ કરતાં શિખવવી નોંધએ. સાથે સ્વચ્છતા વિષે પણ બાર દહને સમજાવવું નોંધએ. આટલું થયાં પછી એક ઊકરી બધું વિગતવાર સમજવાને લાયક થાય એમ માની શકાય તો એને સીવણમાં આગળ વેતરતાં, કપડાં ઉકાળીને ધોતાં, તથા જાતજાતની વાનીઓ રાંધતાં શિખવવું નોંધએ. (Hygiene) આરોગ્યસંરક્ષણશાસ્ત્રના વિષયમાં અકસ્માત મંદવાડ ને તેના છલાંગે વગેરેનું પણ શિક્ષણ અપાય. આ પ્રમાણે કેમ રાખી ઉંમર પ્રમાણે બધું શિક્ષણ બધારી શાળા છોડે ત્યારે ઉપર લખ્યું છે તે વિષયોનું પૂરું જ્ઞાન ઊકરીઓને મળવું નોંધએ. આ ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉભો થશે કે રસોઈ ને લુગડાં ધોવાનું શિખવવું હોય તો શાળાની જગ્યા મોટી નોંધએ. હ; એક ઊકરી રસોડા માટે તથા એક લુગડાં ધોવા માટે એટલું તો નોંધએ જ; તથા જ ને માટે થોડાં સાધનો જેવાં કે રસોઈ માટે વાસણો, કાદારનો સામાન, થોડું અનાજ તથા લુગડાં ધોવા તથા ઉકાળવા માટે વાસણો, અઢીઓ નોંધએ. સમગ્ર હોય તો લુગડાં નીચોવવાનો સચો વગેરે પણ સાખ્યું હોય તો સાફ. આમતી પહેલાં જે અવરથક જ હોય તે રખાય ને પછી સગવડ થાય તેમ ધીમે ધીમે વધારાય. આ ઉપરાંત બીજીને એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. તે એ કે બાળ-ઉછેર શી રીતે શિખવવું ? ત્યાં હોકડે ક્યાંથી લાવવું ? ને હોકડે ના હોય ત્યાં સુધી હોકરને કેવી રીતે નવડાવવું, કપડાં પહેરાવવાં વગેરે વગેરે શી રીતે શિખવાય ? વિજયતમાં તો આવી શાળાઓમાંથી ઊકરીઓને Croaches કે નર્મી નાનાં બાળકોને માની ગેરલાજનીમાં રાખવામાં આવે છે ત્યાં લઈ જવામાં આવે છે કે જ્યાં ત્યાં નર્સની દેખરેખ નીચે ઊકરીઓ બધું કામ કરે ને શિખે. આપણે ત્યાં આવી સગવડ ના થઈ શકે

પણ તેવું શિક્ષણ સિનેમાની શીલ્પ એવી. માતની રાખીને આપી શકાય. અથવા તો પછી ફક્ત ભાષણથી જ શિખવાય. છોકરીઓને બાળઉછેર શાળામાં શિખવવામાં આવે તેથી કંઈ એક અનુભવી માતા જેટલું જ્ઞાન મળશે એમ ખિલકુલ માનવાનું નથી. ફક્ત છોકરીઓ પછીથી માતા થાય તો શું કરવું? એમ તદ્દન વિમાસણમાં પડવાનો વખત ના આવે એટલું જ્ઞાન મળવું નોંધએ—ખરૂં તો પછી અનુભવથી થિજે.

ઉપર આપેલો ગૃહવ્યવસ્થાનો ક્રમ જોતાં ધણાને મહેં જીવનશાસ્ત્ર (Physiology) ને ખિલકુલ રચાન નથી આપ્યું તેની ખોટ જણાશે. ધણાનું માનવું છે કે એ વિષય તદ્દન આવશ્યક છે. પણ ખરૂં માનવું છે કે સાધારણ ઘર ચલાવવા માટે તે આવશ્યક જ છે એવું નથી. શાળામાં જે વખતે આપણે “રાત થોડી ને વેપ ધણી” એવો તાલ છે તે વખતે ને મૂકી દઈયું તો કાંઈજ ખોટું નહિં.—પણ જે છોકરીઓ શાળાની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી આગળ ભણે તેને માટે એ વિષય દાખલ કરવો જ નોંધએ.

ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ આપવાથી ઘણા ફાયદા છે. ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે જેને ઘર ચલાવવાનું હશે તેને તો ફાયદો થશે જ. પણ આ ઉપરાંત એ શિક્ષણનો કાલ લીધેલી કોઈ છોકરી આગળ જતાં કમનસીબે વિધવા થાય ને કંઈ આવક ના હોય તો તેનું શિક્ષણ આવી કોઈ શાળામાં આપી પોતાનું ગુજરાન કરી શકે.

શાળામાં ભણતી છોકરીઓને ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ આપ્યા ઉપરાંત એવા પણ વર્ગો કાઢવા નોંધએ કે જેમાં મોટી ઉંમરની સ્ત્રીઓ જપોરે પોતાના નવરાસના વખતમાં આપીને શિક્ષણ લઇ શકે. એ લોકોને ખાસ કરીને આરોગ્યસંરક્ષણશાસ્ત્ર (Hygiene) અને બાળઉછેર પર ભાષણો આપવાં નોંધએ. તે ઉપરાંત વખત ને ઇચ્છા હોય તો લુગડાં ધોવાનું, રાંધવાનું શિખવવાના વર્ગો કાઢવા નોંધએ. આ સાથે એવું કાંઈ શિક્ષણ આપ્યું હોય, દાખલા તરીકે કાંનવાનું, વજુવનું,

કપડાં સીવવાનું, ભરવાડું ધવાનું શિખવું હોય તો જરૂર પડે સ્ત્રીઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે; આવા વર્ગોથી ઘણા ફાયદા થશે. કેટલાંએ બાળકો માતાના અંજાનથી મરતાં હશે તે જાણશે. કેટલાંએ ઘરો સ્ત્રીની ખર્ચે ચલાવતને લીધે દુઃખી થતાં હશે તે મટશે; ને વિધવા સ્ત્રીઓને પોતાનું ગુજરાન કરવાને સાધન મળશે.

એક બૈગે તે કેટલા માણસોના ચારિત્ર્યની રખેવાળ છે! તેથી ને લોકોનું શિક્ષણ એવા પ્રકારનું હોવું નોંધએ કે તેઓમાં નૈઋત્તિક રહેલા આત્મભોગ, ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા વગેરે શુભોને ઉત્તેજન મળે કે જેથી એ રખેવાળ તરીકે લાયક થાય. બેન્ગામિન કીડ કરે છે કે દુનીઆના ભવિષ્યનો આધાર બૈરાં કે જે આત્મભોગ ને શુદ્ધતાની મૂર્તિઓ છે તેમના પર રહેલો છે. નાનાં બાળકોમાં—એટલે કે ભવિષ્યના માતાપિતાઓમાં આ શુભો લાવવા ને કેળવવા તે સ્ત્રીઓના હાથમાં છે. સ્ત્રીઓનાં ને પુરૂષોનાં જીંદગીમાં કાર્યક્ષેત્ર છુદાં છે. છોકરીઓએ છોકરાઓ સાથે દરીદ્રાઈ કરવાની નથી. શિક્ષક ગમે તે પ્રકારનું લે, ભલે છોકરાઓના જેવું જ લે—ફક્ત દરીદ્રાઈથી અદેખાઇ ને એવા દુર્યુષો પેસે છે માટે દરીદ્રાઈ નહિં કરવાની. છોકરીઓ ભલે ફ્રેન્ડ્સએટો, બેરિસ્ટરો ને ડૉક્ટરો થાય. પણ પુરૂષો સાથે સરસાઈ જ કરવા ખાતર થયું તે ખોટું છે. આ શિક્ષણ સાથે છોકરીઓએ પોતાનાં જીંદગીનાં કર્તવ્યો શાં છે તે બુદ્ધી ન જવું નોંધએ. હાલની રિવાજે જોતાં બધી જ છોકરીઓ અમુક ઉંમરે તો પરણે જ છે માટે તેઓ ગૃહિણીનાં કર્તવ્યો માટે લાયક થાય એવા પ્રકારનું શિક્ષણ તેં લોકોને મળવું નોંધએ. માટે બીજા શિક્ષણ સાથે ગૃહવ્યવસ્થાનું શિક્ષણ આપે એવી શાળાઓ દરેક મોટાં સંદેરમાં સારી ઉપરી સ્ત્રી (matron) ની દેખરેખ નીચે કાઢવી નોંધએ.

સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓ

સાહિત્ય જેમ કેળવણીને પોષે છે તેમ સાહિત્ય-પ્રકાશક સંસ્થાઓ કેળવણીનો પ્રચાર વધારવામાં સહાય-જૂત થાય છે. પૂર્વે પુસ્તકપ્રસિદ્ધિ જેવું કંઈ નહોતું ત્યારે કેળવણીનું ક્ષેત્ર પણ આતંક સંકુચિત હતું, પરંતુ મુદ્રણકળાનો ઉપયોગ થવા માડ્યા પછી પુસ્તકો મોટી સંખ્યામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડ્યાં છે અને જનતાને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટેનાં સાધનો મુલબ થયાં છે. યુરોપ આદિ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પુસ્તકોદારા જ્ઞાનનો પ્રચાર બહોળા થયેલો છે. પુસ્તકો અને લાઘવેરી, એ મુશાજ અને વ્યક્તિજીવનનું એક અગત્યનું અંગ લેખાય છે; એવા થોડા જ વિષયો હશે કે જે વિષે છાત્રોમાં પુસ્તકો મળી નહિ આવે, કાર્ષ નથીન વિચાર સૂચી આવ્યો તો તે વિષે વધુ જાણવાને તે તે વિષયનાં પુસ્તકો કે માહિતીનાં સાધનો બહુધા મળી આવે છે; પણ ત્યાંની સરખામણીમાં આવી શકે એવું આપણે અહિં કશું જ નથી. નથી એવી મોટી પુસ્તકપ્રસિદ્ધિની સંખ્યા; નથી એવા વિષયોની વિવિધતા કે વિશાળતા; નથી એવા ભરચક સાધનોના સંગ્રહ, કે નથી એવી સમૃદ્ધ લાઘ-વેરીઓ કે જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ માટેનાં મંડળો. આપણે અહિં તો તે બધું અદ્ય પ્રમાણમાં છે. ગણ કાને જ તે નવાં દાખલ થયાં હોય એવી આપણી પરિસ્થિતિ છે. છતાં અત્યારે ત્યારે જનતા જાગ્રત થઈ છે, પ્રજા નવા જ્ઞાન માટે ઉત્સુક બની છે અને જે તે વિષયના સાહિત્ય માટે મંત્રણી થાય છે ત્યારે જ્ઞાનવૃદ્ધિ અને જ્ઞાનપ્રચાર માટે કાર્ય કરતી આપણી સંસ્થાઓ ધ્રુવે તો એકત્ર મળી આપણાં સાધનમંપતિ અને લેખક આદિની સંખ્યા લક્ષમાં લઈ અને આપણી પ્રાથમિક જરૂરીઆતનો વિચાર કરી, યોજનાપૂર્વક સાહિત્ય-

પ્રસિદ્ધિની માંદોમાંદો દિશા નક્કી કરે, અગર તો કાર્યની વહેંચણી કરી લે તો થોડાંજ વર્ષોમાં એક સાથેના સહકાર, વ્યવસ્થાપૂર્વક યોજના અને નિશ્ચિત કરેલા કાર્યક્રમથી નવું સાહિત્ય ઝટ તૈયાર થાય એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્યની વિધવિધ શાખાઓ વિકાસ પામે અને ધણું સંગીન કાર્ય થઈ શકે.

આપણે હવે પ્રથમ તો સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ, પ્રકા-શન, અને સરતા પ્રચાર માટે જે જુદી જુદી સંસ્થા-ઓ કાર્ય કરી રહેલી છે, તેમના કાર્યની રૂપરેખા સંક્ષેપમાં અવલોકી લઈએ, તે પછી આપણી જરૂરી-આતો અને વસ્તુરિપતિનો વિચાર કરી છેવટે તેમના સહકાર અને કાર્યવહેંચણીનો પ્રશ્ન પરસ્પર માંદો-માંદોની સમજાવતી માટે, અગર તો વધુ ચર્ચા માટે અલગ રાખીશું.

સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓમાં સૌથી જૂની અને સાર્વજનિક સંસ્થા “યુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી” છે. એ નામ સાથે ૧૮૭૩કે ઐતિહાસિક રમરણો જોડાયેલી છે. યુજરાતી ભાષા સાહિત્યના વિકાસ અને વૃદ્ધિ અર્થે છેક સન ૧૮૪૮ માં તે ઉદાર ચરિત મિ. એમેક-ર્સન દોષ્ટર્સે રક્ષાપી હતી અને ૧૬ વર્ષ દક્ષપતકારે બીજી બધી પ્રાપ્તિના, પંચા અને મોટા અધિકારના લાભ, પોને દેશસેવાના કાર્યમાં જોડાયું નોંધએ, એવી માગણી થતાં, પડતા મૂકી પોતાનું સમગ્ર જીવન સોસા-ઈટીને, સાહિત્ય અને જનસેવાના કાર્યમાં સમર્પણ કર્યું હતું. આવા અનુપમ આત્મત્યાગ અને ઉચ્ચ સેવા-ધર્મના પાયા પર રચાયેલી સંસ્થાનાં ફળ મિટ નીપજે

જ. શરૂઆતથી તેની પ્રગતિ સર્વદેશી હતી, એકથી પુસ્તકપ્રતિષ્ઠિ પર નજર ન રાખતાં તેના સંસ્કારકોએ— વિદ્યાર્થીઓને, અને. અંચાલરોને ઇનામ અને ઉત્તેજન આપવા સાથે—નિશાળ, લાઇબ્રેરી, વર્તમાનપત્ર, ચોપાનિયું, શાળાપયોગી પુસ્તકોની સરતી આગતિ, પુસ્તક-પ્રસિદ્ધિ અને વેચાણ, છાપખાનું વગેરે, પ્રમોટીવન વિકાસનાં સાધનો એકસામટાં હાથ પધોં હતાં. અને તેની અસર પણ ઉંડી અને બહોળી થઇ હતી. આજ દિન સુધીમાં લગભગ ૩૫૦ પુસ્તકો; છુટકપ્રકાશનાં ૬૬ વોલ્યુમો સિવાય તેના તરફથી બહાર પડેલાં છે. વળી ખુશી થરા જેવું એ છે કે, આપણા ધનુષ્યના નળણીતા પુરુષો અને લેખકો એક વા અન્ય રીતે તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા આવેલા છે. તે એક સાર્વજનિક સંસ્થા છે અને તેનો વહીવટ પ્રબલતક છે. પણ એક નળણીતા ઈંગ્લેન્ડ વિરેચક મિ. મીડલ્ટન મરેએ જણાવ્યું છે તેમ, આવી સંસ્થાઓમાંથી વ્યક્તિત્વ એવું ઓછું થઈ જાય છે કે તેની વાસ્તવિક અસર લગભગ અડધી થઇ જાય છે, ને તે વહેવારમાં સ્થગિત અને સિદ્ધ થયેલા માર્ગે પ્રવર્તે છે. તેને નવાં સાદમ ઉપાડી લેવાની કે પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા રહી જ યતી નથી. અત્યારે તેની સાધનસંપત્તિ, સઘલગિત અને પ્રતિષ્ઠા એટલાં જામેલાં છે કે, તે ધારે તો ઉંચી તેમજ પ્રબળીય કેળવણી માટે હજી ધણું વધારે કરી શકે.

બીજી સંસ્થા તે વોડરના રાજ્યનું ભાષાંતરખાતું છે. થીમંત મહારાજા શ્રી મયાજીરાજ સાહેબે સન ૧૬૧૨ માં ચોથી સાહિત્ય પરિષદમાં માનુષ્યના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રૂ. ૧૦૦૦૦૦) ની અસિમ્ત જમીન કરી તે પૂર્વેથી તે રાજ્ય તરફથી ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની સમૃદ્ધિ માટે પુષ્ટક કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાની પ્રસિદ્ધિ તેઓથીની ઉત્તરના પંચિજામ છે, સિવાય કેટલાંક ઈંગ્લેન્ડ સ્થાનક પુસ્તકોના તરજુમા તે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા છે જે અત્યંત ઉપયોગી માન્ય પડે છે. ઉપરાંત ચોથાંક વર્ષે ૧૧ દિવા એક લાખના વ્યાજમાંથી ભાષાંતરખાતા તરફથી જે ચોક્કસ પુસ્તકો બહાર પડે જાય છે તે

એક ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે, પરંતુ તેનો વહીવટ રાજ્યહસ્તક હોઇ તેની કાર્યપદ્ધતિમાં કોઇ કોઇ વાર 'રેડેપ' ના અંશો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પણ તે બધાં પુસ્તકો ભાષાંતરે જ છે. પરસ્પરના સહકાર અને મમજુરીથી એ દિશામાં બહોળા ફેરફાર અને કુધારો થઈ શકે.

ત્રીજી સંસ્થા તે શ્રી ફોર્સ ગુજરાતી સભા છે. તે મુંબાઈમાં આવેલી છે. સ્વર્ગસ્થ ફોર્સ સાહેબનું સ્મારક કામ રાખવાને સ્વર્ગવાસી મન:સુખરામભાઈએ એક ફંડ ઉઠું કરેલું તેમાંથી આ સંસ્થા ઉદ્ભવેલી છે. સભાએ ફોર્સ સાહેબે એકત્ર કરેલા પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનોનો કિમતી સંગ્રહ, એ સભાએ ખરીદી લઇ સાચવી રાખ્યો છે, અને તે સભાના માહમંદો સ્વ. તનસુખરામભાઈએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાં જૂનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો મેળવી, ઉમેરી તે સંગ્રહની ઉપયોગિતા અને મદદનાં આર વધાર્યા છે. ચોક્કસ વર્ષો પર તે સભાએ પુસ્તકો લાખાવાનાં કાર્ય આરંભ્યું હતું, પણ તે અખતરે ફનેલમંદ નીવડ્યો હોય એમ માન્ય પડતું નથી. એ સભા તેની પાસેનાં ઐતિહાસિક અને સાહિત્યવિષયક સાધનો અને ગ્રંથોને પ્રસિદ્ધ કરી પ્રાચી. સંશોધન અને શોધમોજના કાર્યને ઉત્તેજન આપે તો એ તેની સેવા અપ્રતિમ થઈ પડે. આપણે અહિં અત્યારે પ્રાચીન સંશોધનજિતિને ચોપવાની ખાસ અગત્ય છે. તે દિશામાં એ સભા કિમતી સહાયતા આપી શકે એવી તેની સાધનસંપત્તિ છે.

ચોથી સંસ્થા તે પરિષદ ભરોળ કમિટી છે. રાજ્ય કોટમાં મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે એ ઉભી થઇ હતી. જો કે પરિષદના અંગે તે સ્થપાઇ હતી છતાં તેના મંત્રી પ્રે. બળવંતરામ કોટાર તેના ઉપર સાહિત્ય પરિષદના કોઇ પ્રકારનો અધિકાર કે મંત્રુશ વહે, એમ ઇચ્છતા નથી. તેનો વહીવટ એક કેન્દ્રમાં—એકદમ્યુ રહેલો છે. પાંચ માત્ર પુસ્તકો તે મંત્રુએ પ્રસિદ્ધ કરેલાં છે પણ તે બધાં પુસ્તકો કોઈક અપવાદ સિવાય અનુવાદનાં પુસ્તકો છે. એટલે કે, ચૌદ વર્ષના તેના અસ્તિત્વમાં એ કાંઈ સંગીન કાર્ય લેખાય નહિ, તેમજ તે કાર્યમાં કશી વિચિત્રતા, રહેલી નથી એમ

સખેદ કહેલું જોઈએ. ખાસ કરીને તેના હાથના વહી-વટમાં યોગ્ય ફેરફાર થાય અને તેમાં નવો દૃષ્ટિકોણ દાખલ થવા પામે તોજ તેનું કાર્ય વધારે અમરદારક નાવડે અને જે કાર્ય માટે સમભાવ વધે.

પાંચમી સંસ્થા તે પુરાતત્વ મંદિર છે. તે નવજ રચનાયેલું છે અને તે નવીજ ચળવળનું ફળ છે. તેનો મુખ્ય આસય આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો નવીન પદ્ધતિએ અને શાસ્ત્રીય રીતે કૌશળીય અને સંશોધન કરી અભ્યાસ કરવાનો છે. તેના તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકો જે કે સારાં અને ઉપયોગી છે છતાં પ્રણામરો અનુવાદ ગ્રંથોજ છે. એમ તે દોષ રૂપે જોતા નથી. હાલની પરિસ્થિતિમાં એ અનિવાર્ય છે તો પણ ગુજરાત પ્રાંતના સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન અને પ્રસિદ્ધિ, એ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય રહે એમ આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ કહીએ; તે કાર્યમાં તેનું 'પુરાતત્વ' ત્રિમાસિક સારા ફળો આપી શકે.

છઠ્ઠી સંસ્થા ગુજરાત વિદ્યાપીઠ છે, તેણે માતૃભાષા દ્વારા ઉર્મી કેળવણી આપવા માટે કામગીરી પાઠ્ય-પુસ્તકો લુહા લુહા વધારેપર તૈયાર કરાવવાનું શરૂ કર્યું છે. તે સંસ્થા પાસે અખ્યાત-લેખકોની સંખ્યા પુસ્તી છે એટલે આશા પડે છે કે, એ પ્રવૃત્તિનાં ફળ વિધિવિધ અને ફડાં આવશે.

દશિણામર્તિજીવન પણ એજ વિશામાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે કાળજીપૂર્વક શ્રમ આદરી રહ્યું છે, અને તે પુસ્તકો સ્વતંત્ર રીતે પ્રગટનું દરિજિંદુ અને પરિસ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને યોગ્ય છે તે યોગ્યજ છે.

સાતમી સંસ્થા "ગુજરાતી" પ્રેસને ગણી શકાય, જે કે, તે એક વ્યક્તિની માલકી છે છતાં તેના કાર્યથી અને સેવાથી તે એક પ્રબળીય સંસ્થા છે, એવી લોકલાગણી બંધાઈ ગઈ છે. તે પ્રેસ તરફથી બહાર પડેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા મોટી છે અને તેની પસંદગી વિધિવિધ અને લોકપ્રિયગી છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશન માટે હજી પણ તે ધણું સંગીન કાર્ય કરી શકે એવાં બહોળાં તેનાં સાધન અને લાગવગ છે.

આઠમી સંસ્થા સરવું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય છે. અને હું કે સમયમાં તેણે જે લોકપ્રિયતા અને પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે તે અચિત્ત પ્રશંસનીય છે. આનું સુંદર પરિણામ પ્રાપ્ત કર્યા બદલ ખરેખર શિશુ અખ્યાતને ધન્યવાદ થતો છે. બીજું કંઈ નહિ તો પરબાષામાંથી ઉત્તમ ગ્રંથોના અનુવાદ તે બહાર પાડે છે અને ધાર્મિક સાહિત્ય, સારા સ્વરૂપમાં સરતી કિંમતે ફેલાવે છે, એટલું કાર્ય પણ એનું અસ્તિત્વ સાર્થક કરે છે. પણ એટલાથી સ્વામી અખ્યાતને સંતોષ વળે એમ નથી, એમના અભિલાષ મોટા છે.

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, મુમ્બઈ કાર્યાલય અને સૌરાષ્ટ્ર એરિસ થાણુ ચળવળને રોપે અને રાજકીય પ્રશ્નો વિષે માહિતી પુરી પાડે એવાં સંખ્યાબંધ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે જાય છે. પ્રગ્ન તે પુસ્તકોને ઝટપટ ખરીદ કરી વધુ ઉત્તેજન આપે છે, એજ તેમની જરૂરીયાત અને ઉપરોચિતતા ખતાવવાને બસ છે.

ગુંબાઈનું સાહિત્ય સંસદ પણ સાહિત્યપ્રકાશનનું કાર્ય હાથ ધરનાર છે તે ખુશી થતા જેતું છે. ગુજરાત માસિકની જેમ તેની એ પ્રસિદ્ધિઓ અને નેટલી સંચિત, આકર્ષક અને ભેદ આપવા લાયક થાય, એમ આપણે ધૃવજીયું.

ખાનગી સાહસ તરીકે રા. જીવજીવસ અમરસી તરફથી નીકળતી જ્ઞાનવર્ષક ગ્રંથમાળા અને રા. રમણીય-રામ તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો અત્યાર સુધી ઉપયોગી અને આકર્ષક હોઈ પ્રગ્નના આદરપાત્ર નીવડ્યાં છે. તેમની પુસ્તકપસંદગીનું ધોરણ પણ લોકજીતિ પર વિચોનવા છતાં તેમની રસજીત કેળવાય એવું શિષ્ટ વાચન પુરું પાડવાનું છે. એ સાહિત્યરસિક અને અનુભવી પ્રકાશક બંધુઓની દેખરેખ નીચે તે ગ્રંથ-માળાનું કાર્ય હજી બહોળું વિકાસ પામે એમ આશા પડે છે.

આ પ્રમાણે આપણે સાહિત્યનાં ઝરાને જીવંત અને વહેતો રાખવામાં મદદ રૂપ થતી લુદી લુદી સાહિત્ય-

પ્રકાશક સંસ્થાઓની કાર્યદિશાનું ઉપલક્ષ્ય રીતે નિરીક્ષણ કર્યા પછી હાલ તો આપણે શી શી જરૂરીઆતો છે તેની માત્ર નોંધ કરી, તે માટેનું કાર્ય ઉપરોક્ત સંસ્થાઓ, મહોદયશ્રી કાર્યનાં વહેંચણી કરી અને સહકાર કરી, કેમ સારી રીતે પાર પાડી શકે, તે વિશે આ લેખમાં વિશેષ સ્કેટન ન કરતાં, એ પ્રશ્નનો ઉકેલ તે સંસ્થાઓના આલોકના હાથમાંજ વધુ વિચાર, ચર્ચા અને નિર્ણય માટે રાખીએ એજ વાળખી અને ગોત્ર ચર્ચ પડશે.

પ્રથમ તો માતૃભાષા દ્વારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કોળવણી આપવાનું શરૂ થયેલું છે, તેના પરિણામે સારાં પાઠ્યપુસ્તકો અને જે તે વિષયના સ્ટાન્ડર્ડ, પુસ્તકોની ખોટ પડવા માંડી છે તે તુરત પુરાતી નોંધએ. સામાન્ય રીતે આપણે અહિં સારા લેખો અને તે લેખોની સંખ્યામાં મળવાની સુરેલી નડે છે, પણ વિદ્યાર્થીના અધ્યાપકો અને અન્ય શિક્ષકમણે એ કાર્યમાં ઉપયોગી સહાયતા આપી શકે. કામપુરતાં પાઠ્યપુસ્તકો તો વિદ્યાર્થી પ્રસિદ્ધ કરવા માંગ્યાં છે, પણ જે તે વિષયનાં શાસ્ત્રીય સ્ટાન્ડર્ડ પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં અને તે પ્રસિદ્ધ કરવાં એ, કેમવા છે એટલું સાર નથી; અને એ વિના કાર્ય આગળ ચાલે એમ પણ નથી.

કોઈ પ્રકારની યોજના અને વ્યવસ્થા થયે એ કાર્યમાં “યુગરત વર્ગીકરણ સોસાયટી” ખચિત માર્ગદર્શી આપી શકે.

ખીજું, ઉચ્ચ કોળવણીમાં યુગરતીને રચના મળવાથી પ્રાચીન સાહિત્ય યંચેની વિશેષ માગણી થવા માંડી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા જેવા હેંડી (handy) અને છુટા કાવ્યમથે પ્રાપ્ત નથી અને જૂઠાકાવ્ય દોહન જેવાં પુસ્તકો જહુ મોટાં પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ તેની સંકલ્પના નોંધએ તેવી અનુકૂળ નથી. એ કાવ્યસાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થવા પછી ખીજું કાવ્યસાહિત્ય પ્રકાશમાં આવેલું છે અને જૂનાં કાવ્યોની ઘીજ સારી પ્રતો મળેલી છે તો હાલની જરૂરીઆત લક્ષમાં લઈ ઉચ્ચશ્રેણી સાધનો પરથી જે તે કવિનાં કાવ્યોના આખા સંગ્રહ સારી રીતે એડીટ થઈ છુટા છપાય એ

યોજના વધારે ઉપકારક થઈ પડે એમ છે, સિવાય જેમનાં કાવ્યોની સંખ્યા, જૂજ હોય અગર તો તે વધારે સંખ્યામાં મળી આવેલાં ન હોય એવા કવિઓના કાવ્યોની સંકલ્પના સંકલ્પાર થાય, એ અમશ્યાસની દૃષ્ટિએ આવશ્યક અને ઇજ છે.

યુગરતી પ્રેક્ષ જેણે પ્રાચીન કાવ્યસાહિત્ય માટે ઘણું કરેલું છે તે આ કાર્ય સહેલાઈથી અને સારી રીતે ઉપાડી લઈ શકે.

ઉચ્ચ કોળવણીને એક આશય અભ્યાસીમાં ઉદાર ભાવનાઓ રોપવા તે રોપવા માથે એકાદ વિષયમાં સંશોધન અને શોધખોળનું શિક્ષણ આપી તેની વિવેચક અને આકલ શક્તિ કોળવણીએ છે. તે માટે કેટલીક એવી પ્રસિદ્ધિઓ સાધનસંગ્રહ (Source-book) તરીકે છપાવવા નોંધએ કે જે કાર્ય અથોળ હોઈ માત્ર જાહેર સંસ્થાઓજ ઉપાડી શકે; અને અભ્યાસ માટે તે સંગ્રહની પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક હોય છે. શ્રી હોલર્સ યુગરતી સભા આ કાર્ય માટે સૌથા વધાર યોગ્ય છે એટલે સુધી કે, તે આપણા યેન્યુએટેને સ્કોલરશીપ અને મદદ આપી યુગરતી પ્રાચીન સાહિત્ય અને ઇતિહાસના અભ્યાસ અને સંશોધનનું કાર્ય સુદઢ કરી આગળ વધારી શકે.

ઉચ્ચ કોળવણીને માટે આ પ્રકારની પ્રસિદ્ધિમાં મદદ મળવાની જરૂર છે, નહિ તો શાળાપયોગી પાઠ્યપુસ્તકો માટે યુગરત વિદ્યાર્થીને દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન વહેવાર કાર્ય કરી રહેલ છે અને વળી તે માટે સાહસિક છુલેસરે પણ મળી આવે.

ત્રીજે પ્રશ્ન આથેક વપનાં સુપુરુષોને જ્ઞાન આપવાનો છે. તે માટે રાત્રિયાળા, વાચનવર્ગ, અને ભાવણી થી કેટલુંક કાર્ય ગારી રીતે થઈ શકે, તો પણ ‘હોમ ઇનિવર્સિટી’ કે ‘પિપરસ છુલ’ મથમાળાની જેમ જુદા જુદા વિષયોને લગતાં સંખ્યામધ પુસ્તકો વખનો વખત એકસામટાં જહાર પડનાં રહે તો તેની અસર કેઈ જુદીજ માત્રમ પડે. આ પ્રકારનાં પુસ્તકો માત્ર જન અનુવાદ નહિ પણ સંયતંત્ર રીતે આપણા

જનસમાજની જ્ઞાનભૂમિકા અને પરિસ્થિતિ લક્ષ્યમાં રાખી યોજન્ય અને લખાય તે તેનું વાચન લાભદાયી થઇ પડે અને તે સમાજને ઉચ્ચી પાથરીએ લઇ જાય. વડોદરા રાજ્યનું આપાન્તરખાતું આ કાર્ય સરસ રીતે કરી શકે. આપું કાર્ય એણે ઉપાડેલું છે. તેની પાસે વાચનાલયોની સંખ્યા પણ જાડુ મેલી છે. માત્ર ઇંગ્રેજ અંધમાજાના આખાને આખા તરજુમા છપાવવાને બદલે તેના અનુવાદ, ધટતા સુધારા અને ફેરફાર સાથે, આપણી પ્રજા તે ગ્રહણ કરી શકે એવી રીતે તૈયાર કરાવી બહાર પાડે તો તે કાર્ય વધારે દીપી ઉઠે અને ફળદાયી નીવડે.

એથું સામાન્ય નીતિ, ધર્મ અને જ્ઞાનના શિષ્ટ અંગે બુદ્ધિ અને નવા, જ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓમાંથી પસંદ કરી સંક્રાંતિ, સારી છાપવાળા, આકર્ષક અને સરતા, પ્રજાને સુલભ થાય એવી રીતે કાચ ઉપાડી લેવામાં આવે તો એ વ્યવસ્થા પણ જ્ઞાન-પ્રચારમાં જાડુ મદદગાર થાય. જ્ઞાનવર્ધક અંધમાજા અને એવી બીજી અંધમાજાઓના સંપાદકો જેઓ એ કાર્ય હાથ પકડી રહેલા છે તેમાં કંઈ યોજના દાખલ કર્યાંથી વધારે સંગીન પરિણામ બતાવી શકે.

પ્રાંત્યમાં અન્ય આપાઓમાંથી ઉત્તમ અંગેના તરજુમા, આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિનાં પુસ્તકો અને ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અંગે-જેવા કે, વેદ, પુરાણ, ઉપનિષદ, રામાયણ, મહાભારત વગેરે, યુગ્મવાતીમાં પ્રસિદ્ધ કરી પ્રજાને સસ્તી કિંમતે અપાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. એ રીતે આપણું સાહિત્ય પણ સમૃદ્ધ અને સર્વ-દેશી બનશે.

સરતું સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય એ દિશામાં ઉપયોગી કાર્ય કરી રહેલું છે; માત્ર તેનો વેગ અને વિસ્તાર વધાર્યાથી અને યોજનાપૂર્વક કાર્ય કરવાથી આથી પણ વધારે સારું પરિણામ આવે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

સામર્થ્યક, રાજ્યદારી, અને આર્થિક પ્રશ્નોના ઉદ્ધારણ અને ચર્ચા માટે નવજીવન પ્રકાશનમંદિર યુગધર્મ કાર્યાલય, અને પુસ્તક સાહિત્ય બહાર પાડતાં રહેશે.

સિવાય જાગરૂકસાહિત્ય, વિજ્ઞાનસાહિત્ય, ધર્માઉદ્યોગનું સાહિત્ય, સચિત્ર સાહિત્ય, એ બધા માટે વધતી એાછી માગણી ચાલુ છે, અને તે માટે જે કંઈ થાય તે એાછું જ લેખાશે.

અને નવીન, સ્વતંત્ર તેમજ નૈસર્ગિક સાહિત્યપ્રેમી-નાટક, કાવ્ય, નવકથા અને અન્ય કૃતિઓ લેખકવર્ગનો અમુક ભાગ સ્વતઃ અને સાહસિક હુકસેવરો છાપવશે, એ ઉમેરો પણ નોંધાવવો નહિ જણાય.

ઉપરે રેફરન્સનાં પુસ્તકો-જન્મસાષ્ટકોપાધિપા, ઇશ્વર-જીવ, કોપ, દેશપરદેશનો ઇતિહાસ, ચરિત્રમાળા વગેરે ચાલુ ઉપયોગ અને અગત્યની પ્રસિદ્ધિઓ સાહિત્ય-પ્રકાશક સંસ્થાઓ, પ્રજા અને રાજ્યના આશ્રય અને ઉત્તેજન વિના હાથ ધરી ન જ શકે.

પ્રજાજીવનમાં તેમ સાહિત્યમાં માંદોમાંદોનો શલકાર, સહાયતા અને સહાનુભૂતિ, ભાવિ વિકાસ અને શ્રદ્ધિ માટે આવરણ તરતો છે. એ ધોરણ પર સાહિત્ય પ્રકાશનનું કાર્ય ઉપાડી લેવામાં આવે તો યોગ્ય વર્ગોમાં યુગ-રાત્રી સાહિત્ય સમૃદ્ધ બની તેની વિવિધતા અને નવીનતા આપણને કંઈક જુદો જ આનંદ આપે. આપણે આજ રાખીયું કે, કેળવણી અને સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારાઓ સાહિત્યપ્રકાશક સંસ્થાઓના ચાલક સાથે એકા! મળી આ વિષે વધુ ચર્ચા કરી કાંઈ વહેવાર ઉપાય યોજે એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

હીરાલાલ ત્રિભીવનદાસ પારેખ

વિદ્યાપીઠની વ્યવસ્થા અને આદર્શ

કોષપણુ પ્રજ્ઞના પ્રજ્ઞાકીય ઉત્તતિક્રમમાં તેની વિદ્યાપીઠ કેટલો અગત્યનો ભાગ રુજવે છે, તે હજી આપણે ત્યાં બરાબર સમજાયું હોય તેમ લાગતું નથી. દાખલા તરીકે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના પ્રતિનિધિ તરીકે મુંબઈ ઇલાકાની ધારાસભામાં દાખલ થયા હજીનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિએ પોતાની ચુંટણી માટેના જાહેરનામામાં કેળવણીને લગતા બીજા પ્રત્યેક પ્રશ્ન પર ભાર દઈ વિવેચન કર્યું છે, પણ વિદ્યાપીઠના વિષયમાં તો મૌન્યતાને જ મોટું ભૂપણ માન્યું હાગે છે. અનાયાસે મુંબઈ વિદ્યાપીઠના હાલના પ્રતિનિધિને સરકારે કેળવણીખાતાના મંત્રી નીમ્યા; અને ડૉ. પરાંજપેતી મંત્રી તરીકેની કારકાર્દિ અતિ ખેદકારક નીવડી; એટલે સામાન્યતઃ એમજ માન્યતા બધાઈ દેખાય છે કે વિદ્યાપીઠના પ્રતિનિધિને કેળવણીખાતાનું મંત્રીપદ વારસામાં મળશે જ. એ વારસા ચુંટનાર વ્યક્તિને હદાય મળે તો પણ તે કેટલે અંશે વર્જ્ય છે તેના ખ્યાલ કોઈ કરતું નથી. વિદ્યાપીઠનો સરકાર જેડે આઠકતરો સંબંધ પણ દુનિયાની પુરાણી અને મશહૂર વિદ્યાપીઠનાં કાર્યવાહકો ના પસંદ કરે છે. અને તેથી વિદ્યાપીઠનો પ્રતિનિધિ જ કેળવણીખાતાનો મંત્રી બની, સરકારના અનેક વ્યવસાયને અંગે કેળવણીની પ્રગતિ અટકાવવામાં સહાયશ્રૂત કે ખંડાનારૂપ અને એ અનિચ્છના ચોગ્ય છે. અને તેથી આ તુકસાનકારક, અને અયોગ્ય દર્શિબિન્દુ કેળવણીની સર્વોત્તમ સંસ્થાના પ્રતિનિધિ થવા ઉગેદવાર ગૃહસ્થોએ અખત્યાર કર્યું છે તે જ માત્ર બતાવવા બસ છે કે પ્રજ્ઞકીય ઉત્તતિક્રમમાં વિદ્યાપીઠનું સ્થાન હજી બરાબર સમજાયું નથી.

હિન્દુસ્થાનના રાજ્યસંધારણમાં ૧૯૨૦ માં સુધારા થયા પછી, અનેક પ્રાંતની વિદ્યાપીઠને પણ એ સુધારાના મૂળ પ્રવાહનો ભાગ મળ્યો છે. માત્ર મુંબઈ વિદ્યાપીઠ જ હતભાગી રહી છે કે જેમાં સુધારાનું નામનિશાન પણ નથી, અને રજમાત્ર પણ સુધારો કે નવાજૂની રસ્તા હજીનાર જ્યાં દેશોદી નહિ તો વિદ્યાપીઠોદી જેવો લેખાય છે. વિદ્યાપીઠનાં તંત્રમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત લાવતાં પહેલાં, અક્ષયત, એટલું અવશ્ય નિશ્ચિત થતું નોંધ્યે કે વિદ્યાપીઠનો આદર્શ શો, અને આશય કેવો ? આટલું પ્રથમથી જ નિશ્ચિત કર્યા વિના કરેલા સુધારો અયોગ્ય અને નિષ્પ્રયોગી નીવડવાની ધારતી રહે છે. આધુનિક દાખામાં રચપાથરી હિન્દુસ્થાનની લગભગ તમામ જૂની વિદ્યાપીઠો મૂળથી જ ખોટો પાયો રચાવેલ થઈ છે, અને ખોટા અને હાનિકારક આદર્શ પર ચલાવાય છે. પ્રજ્ઞની વિદ્યાપીઠ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનજંઞારને સાચવી, તેનાં મનશુદ્ધિ વિકસામે, અને તે માર્ગે પ્રજ્ઞના લૌકિક તેમજ અધ્યાત્મિક ઉત્તતિક્રમમાં સહાય કરે તો જ તેનો ભાગ ખરેખરો ભગ્નો કહી શકાય. કમભાગ્યે ભારતવર્ષની પ્રવર્તિત સરકારે જ્યારે વિદ્યાપીઠો સ્થાપનાનું પ્રથમ નક્કી કર્યું, ત્યારે વિદ્યાપીઠનો આદર્શ વિદ્યાપતમાં તુરતની જ રચપાથરી લંડન વિદ્યાપીઠને અનુસરી કંપ્યો હતો; અને તેથી મુંબઈ, મદ્રાસ, કૃષ્ણકતા, અલ્હાબાદ અને લાહોરની પુરાણી વિદ્યાપીઠમાં ઉપર જણાવેલો મૂળ આદર્શ ત્યજાઈ ગયો અને તેને બદલે વિદ્યાપીઠ તમામને માત્ર પરીક્ષક સંસ્થાનું રૂપ આપવામાં આવ્યું. ઉચ્ચતા જમાનાનું શિક્ષણ, તેમજ પ્રજ્ઞના પુરાણા જ્ઞાન

બંકારનો વિચાર અને વધારો—એ સૌ વિદ્યાપીઠી વેમણું રહ્યું. પરિણામ ત્રીસ વર્ષના અરસામાં દેખીતા જ શોધનીય જગ્યામાં, પણ મૂળ સિદ્ધત જ ખોટો, પ્રથમ પાથોજ હાનિકર્તા, એટલે નવા ફેરફારની જરૂર જણાઈ ત્યારે પણ તેને અમરમાં આણવાની વિધિમાં તે તેજ ભૂલ આડુ રહી. કેળવણીનો વર્ગ,—ખાસ કરીને પરીક્ષક વિદ્યાપીઠને સતોષી તેની પદવી ધારણ કરનાર વર્ગ—દેશની વ્યવસ્થામાં ખામી જોઈ જણાવવા લાગ્યો; એટલે પરદેશી સરકારને એમ જ લાગ્યું કે તેમની કેળવણી-પદ્ધતિનાં માઠાં ફળ ઉગી નીકળ્યાં છે. કારણ જો પરીક્ષક વિદ્યાપીઠોએ આટલા બધા પદવીધરા ઉપખત્યા ન હોત તો અસતોષ પણ ન થાત; રાજકીય ટીકા પણ ન સંભવત; અને ઉચ્ચતપાત્રતું રચતું પણ ન આવત. આ ન્યાયે લૉર્ડ કર્ઝનની સરકારે વિદ્યાપીઠમાં સુધારો કરવાનું કામ હાથમાં લીધું ત્યારે એ જ સુધારા સુધારા સચ્ચા કે જેથી વિદ્યાપીઠમાં સરકારી આશ્રિતોનું તરત વધે, ઉત્તરોત્તમ પદવી પ્રાપ્ત કરવાનું અર્થ વધે, વર્ષવ્યય વધે; અને નેથી આવી જતના કેળવણી લેવા આવનારની સંખ્યા ઓછી ગાય. અલગત સાથે સાથે વિદ્યાપીઠની મૂળ રચનામાં પણ ફેરફાર—પરીક્ષક ટળી શિક્ષક બનાવવાની વિધિ—૧૯૦૪ ના કાયદામાં ફરજમાન ગાય છે. પણ એ પ્રાથમિક ફેરફાર પર જનહત તંત્રી ભાર મૂક્યોજ નહોતો. એટલે તે કાયદાના ખરડા મૂળજ જ એક રાજકીય હથિયાર રૂપે પ્રજાના તે વખતના નેતાઓને દેખાયા હોવાથી, તેમણે તેના વિરોધ કર્યો હતો. અને આપણે આજે પણ એ સુધારેલી વિદ્યાપીઠ વ્યવસ્થા તપાસીએ—તેના ન્યાયામક સભા (Senate) કે કાર્પવાહક મંડળ (Syndicate) નું પુષ્કરણ કરીએ—તો વિરાધ અક્ષરતાં વ્યાજળી લાગ્યા વિના રહે જ નહિ.

લૉર્ડ કર્ઝનના જમાના પછી વિદ્યાપીઠ પર રોડનું સરકારી લક્ષે ઓછું થઈ ગયું. કેટલેક અંશે ઉપર જણાવેલા પ્રાથમિક ફેરફાર મુજબ, મદ્રાસ તેમજ કન્કત્તામાં કર્યો ખરો. Post-Graduate Lectures એટલે કે સામાન્ય પદવી પછીના ઉત્તરોત્તમ અભ્યાસ-

ક્રમ માટે વ્યાખ્યાન શ્રેણીઓ તેમજ વિદ્યાપીઠના ખાસ નીમાયતા અધ્યાપકો University Professors ની શરૂઆત પણ થઈ. પરંતુ જે આદર્શને અંગે શિક્ષક વિદ્યાપીઠની કસોટી થવી જોઈએ તેને આધારે તો આ તમામ નવી ગોઠવણ નિષ્ફળ થઈ સર અસતોષ મુકરજના અચાગ પ્રયાસ અને અસાધારણ મનોવેગને બાદ કરીએ—અને તેને પરિણામે જન્મેલ કષ્ટતા વિદ્યાપીઠની આવી ફૂટીએ બાણ્યે મૂકીએ—તો બીજે ક્યાંય પણ નવી વિધિ ફેલેમંદ જણાતી નથી. કારણ પાધર છે. જૂની ટમે પુંઢપત્રી કારોબારી મંડળી નવી વિધિનું હાર્દજ સમજ થકી નહિ. Post-Graduate Lectureships, જેમ પરીક્ષક નીમવાની સત્તા પોતાનું જ માહાત્મ્ય વધારવાનું બહાનું મનાવ છે, તેમ આતમગૌરવ વધારવાના નવા નિમિત્તરૂપ જન્યાં અને વિદ્યાપીઠના સર્વોત્તમ અધ્યાપકોની નીમણૂક તો માત્ર ઑકસફર્ડ, કેમ્બ્રીજ કે લંડનની વિદ્યાપીઠના અંગ્રેજ પદવીધરને આજીવિકા આપવાનું સાધન રૂપે જ જોવાઈ. નીમાયતા શુદ્ધસ્થાને હિન્દી વસ્તુસ્થિતિ, હિન્દી જ્ઞાનબહાર, હિન્દી પ્રજાના આદર્શ ઉદ્દેશનું કશું જ્ઞાન છે કે નહિ; તેમાં તેમની આંતરિક સહાનુભૂતિ છે કે નહિ તેનો તો કોઈએ પચાસ જ ન કર્યો. પરિણામે કષ્ટતા વિદ્યાપીઠને એક અંગ્રેજ અધ્યાપક સાથે જરૂર ઝપડો થયો; મદ્રાસમાં એવા જ અધ્યાપક સાથે આંતરિક અસતોષ ઉપજ્યો; અને મુંબઈમાં કાંઈ પણ કર્યા વિના વર્ષો સુધી એસી રહ્યા.

આટલી લાંબી ઐતિહાસિક પ્રસ્તાવના મૂળ વિષય બરાબર સમજવા માટે અનિવાર્ય લાગી છે. અત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં જે જે વિદ્યાપીઠો પ્રવર્તિત છે, તેમાં જનુ પણ પરીક્ષકશ્રાંતને પ્રધાન ગણનાર—અથવા તેના જ મસ્ત રવનાર—પ્રાંતિક વિદ્યાપીઠ Territorial University નું પ્રાચલ છે. વિદ્યાપીઠને બુગોળ સાથે તે સિખવવા ઉપગત નિકટનો સંબંધ નથી તેની કાષ્ટને પરવા નથી. હિન્દુસ્થાનમાં સાંપ્રત પ્રાંતવિભાગ માત્ર રાજકીય વહીવટની સવર ખાતર જ કર્યા હોવાથી, એક પણ પ્રાંત ખરેખર સ્વતંત્ર પ્રજાનો મુદ્દક નથી. એથી પ્રાંતિક વિદ્યાપીઠો મૂળ આદર્શ સંપ

હોય તો પણ તે બર લાવવામાં અનેક મોટી મુશ્કેલીઓ સ્વાભાવિકપણે નડે. કલંકતાની વિદ્યાપીઠ કદાચ એક પ્રજાની વિદ્યાપીઠ કહી શકાય. બાકી મદ્રાસમાં ચાર પ્રજા, ચાર સાહિત્ય, ચાર ગૌરવને સાચવવા—કાનડી, તેલુગુ, તામિલ, અને મલયાલમ મુબંધમાં પણ તેમ જ; સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી અને કાનડી. એ વિધવિધ સમાજનો સમાસ એક જ વિદ્યાપીઠ, વિદ્યાપીઠના પ્રાથમિક આદર્શ છાત્ર્યા (વના, કરી શકે જ નહિ. નવા જમાનામાં—એટલે કે છેલ્લા દસકામાં—હિન્દુસ્થાનમાં એક નવાન તંત્રની, નવા આદર્શવાળી વિદ્યાપીઠ જન્મવા પામી કે. પણ તેનું જીવન હજી અતિ ટુંક અને સાંકડું હોવાથી, એમને અભિનંદન આપી, ભવિષ્ય માટે શુભચ્છા જણાવ્યા ઉપરાંત બીજી કંઈ પણ કહેવાય નહિ. સરકારી સારવારમાં રહેતી તેમજ સરકારી સહાયથી જન્મેલી પટના, ઢાકા, લકનો દિલ્હી, નાગપુર, માધેસર ઇત્યાદિ નવીન પ્રયાતી યુનિવર્સિટી, પરીક્ષક આદર્શ તથા શિક્ષકશ્રુદ્ધિએ પ્રગટ કરવા જન્મેલી હોવા છતાં પણ મૂળથી જ કલંકિત—સરકારપક્ષથી દૂરપાત્ર હોવાથી કશું જ કદવાતું નથી. વળી એકદેશી, એકમાર્ગી, એક પ્રાંતની નહિ પણ સર્વદેશી, સર્વગામી, સમગ્ર હિન્દુ પ્રજાની અને તમામ સુરક્ષિત આલમની વિદ્યાપીઠોએ પણ બનાવસમાં, અને અતિમદમાં જન્મ લીધા છે. આવા સંસ્થાને વિદ્યાપીઠના ઉપર્યુકત આદર્શ કદાચ બંધનરૂપ લાગે. જૂતકાળમાં આર્થવર્તની મામતની તત્કાલિની વિદ્યાપીઠ કે ત્યાર પછી કેરોમાં તેવા જ પ્રખ્યાત સુરક્ષિત કોમની વિદ્યાપીઠ માંદક, આજની બનાવસની હિન્દુ વિદ્યાપીઠ અને અલીગઢની સુરક્ષિત વિદ્યાપીઠ દેશકાળની મર્યાદા ઝોળાંગી અદ્વરણ: વિશ્વભારતી રૂપ અને તો તેમાં અસંભાવ્ય કે અસંતોષ જેવું કશું નથી. પણ સામાન્યતઃ આવી ખરેખર વિશ્વભારતીરૂપ વિદ્યાપીઠ ઉપજવવાને સૈકાઓની સમૃદ્ધિ જોઈએ; અને તે ઠેરઠેર પ્રત્યેક પ્રજાની અંગત અને ચાહુ જરૂરિયાત માટે સ્થાપી શકાય નહિ. એટલે આવા અલૌકિક મદાપ્રયાસને અપવાદરૂપ ગણી, અલગ રાખી, સાધનરૂપ વિદ્યાપીઠનો વિચાર કરીએ; અને તેમાં પ્રજાના જ્ઞાનભંડારનો સંગ્રહ તેમજ વિકાસ અને વધારો કરવાના

પ્રાથમિક આદર્શ સ્વીકારીએ, તો નીચે જણાવેલા સિદ્ધાન્ત વિદ્યાપીઠ સુધારવા અર્થે ન છૂટે કબૂલવા પડશે:—

(૧) વિદ્યાપીઠ ખરેખર પ્રમુખીય હોવી જોઈએ; એટલે કે તેની મર્યાદા પ્રત્યેક પ્રજાની વસ્તી વિસ્તારને સમાત્ર હોઈ, તે પ્રજાના આદર્શ ઉદ્દેશનું પરિપાકન કરી, તેમાં વિકાસ વધારો કરવામાં સદાય આયે.

(૨) વિદ્યાપીઠ બને ત્યાં લગી સર્વદેશી જ્ઞાન-વિકાસનું સાધન ગણાવું જોઈએ; પરંતુ આર્થિક કે એવી જ બીજી મુશ્કેલીને લાંબને જો સર્વદેશી પ્રગતિ ન આદરી શકાય તો, જે પ્રજાની તે વિદ્યાપીઠ હોય તેની ખાસ અગત્યની માનસિક જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાપીઠમાં પણ કેટલેક અંશે કાયવિભાગ—Division of Labour કરવાની જરૂર પડશે. દાખલા તરીકે બંગાળા જેવા સપાટ મુલકમાં એન્જિનિયરિંગની પ્રત્યેક શાખામાં શિક્ષણ આપવાની જોઈતી સગવડ કુદરતી કાંણોને લીધે ન મળે; ત્યારે માધેસર જેવા 'મુલ્ક'માં તેની સમગ્ર સંદર્ભ સાંપડે. આથી બંગાળાની વિદ્યાપીઠ એન્જિનિયરિંગના અભ્યાસક્રમને સમૂળગો બદલવા કરવો એમ સિદ્ધ નથી થતું. પરંતુ, એન્જિનિયરિંગનું ઉત્તમોત્તમ શિક્ષણ અને શોધ-જોળ, એ વિદ્યામાં નવાં પ્રયોગ, નવો વિકાસ, નવું સાહસ કદાચ માધેસરમાં થાય તેટલું બંગાળામાં ન; સંભવે તેટલું અન્યપ્રદેશમાં સંભવે. આનો માત્ર ઉદાહરણ છે; પણ એથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે જો કોઈ પણ કારણ વાં સંનેગને લીધે અનુકૂળ પ્રદેશમાં અનુકૂળ વિદ્યાપીઠ અચાર ન કરી શકે તો તેમાં નિરર્થક હક કરી અર્થિક તેમજ માનસિક શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવાની ઘટ્ટતા ન કરવી. આર્થવર્તની તમામ વિદ્યાપીઠમાં જો થોડા લાગતી આપણે કરવાની સામગ્રી હોય તો આવી મુશ્કેલી તો સંદર્ભ દર ચર્ચ શકે; અને ઉપર્યુકત ઉદાહરણનું પુનરાવર્તન કરી કહીએ તો, કોઈ પણ બંગાળી એન્જિનિયરને પોતાની વિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ કરવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે.

(૩) પ્રાંતિક, પ્રજાકીય વિદ્યાપીઠ ઉપન્યાયા બાદે પણ મુંબઈ, કલકત્તા જેવાં સર્વદેશી Cosmopolitan સ્થાનમાં ખાસ તેવાજ સ્થળની જરૂરિયાત પૂરી પાડનાર વિદ્યાપીઠની જરૂર રહે જ. મુંબઈ છલાશમાં ઉપર જણાવેલા સિદ્ધાંત મુજબ કરાંચી, અમદાવાદ, પૂના અને બેંગલોરમાં તે તે પ્રાંતે યોગ્ય વિદ્યાપીઠ સ્થાપીએ, તોપણ મુંબઈ શહેર તો તે વ્યવસ્થાથી અલગ જ રહેશે. તેની ખાસ જરૂરિયાત—વ્યાપારઉદ્યોગને ખાસ સહાયજીત—મનુષ્ય માત્રનું જાતૃત્વ સ્વચ્છનાર સામાન્ય વિદ્યાપીઠની જરૂર રહેશે. જેવી વિદ્યાપીઠ શહેરમયાદિત છતાં અપ્રત્યી યઈ પડવાનો સંભવ છે, કારણ આનાં જ સ્થળોમાં ધન તેમજ માનસિક બળે વિશ્વભારતી ઉપજવતી રૂપ લાગે છે. કેઈ પણ પ્રજાની ખાસ નહિ, છતાં સર્વ પ્રજાની સામાન્ય; કેઈ પણ વિદ્યાકલાને અખંડ ઈર્ષ્યો નહિ છતાં સર્વ દર્શનમાં શામિલ; આવી વિદ્યાપીઠની અવગણ તે કેમ જ થાય ? માત્ર તે ખરે સિધ્ધિતિ રચાઈ ખરે માર્ગે પ્રવર્તન કરતી હોવી નોંધએ.

મજૂર ગદે રચાયેલી વિદ્યાપીઠ તો અવસ્ય શિક્ષક વિદ્યાપીઠ જ હોય; પરીક્ષા પ્રણિત તેમાં હોય તો પણ તે નહીં. વિદ્યાપીઠની પરીક્ષા—અને તેને પરિણામે મળતી પદવી—ની આધુનિક દિનમાં ને કિમ્મત છે તે નિરર્થક બદલે દાનિદારક છે. પરીક્ષાનું પ્રાણલ્ય ઉત્તરી શુષ્કિને એક જાતના નિર્જીવ, નિર્માલ્ય અંચા જેવી બનારી કે છે. પરીક્ષક પરીક્ષિતને જોય નહિ, જાણે નહિ, અને માત્ર એક નિર્જીવ આધારસર પરીક્ષાપત્ર તપાસી તો જાય; તેમાં જીવંતી, જાનની, મનોવૃત્તિની ખરી કસોટી કેમ થાય ? પરીક્ષિતની ખરી શક્તિની કિમ્મત કેમ અંકાય ? નિર્વિવાદે આટલું તો તેથી માન્ય કરવું જ પડશે કે સુધારેલી વિદ્યાપીઠમાં જેમ બને તેમ પરીક્ષકવૃત્તિને ત્યાગ કરવો. પણ સાથે એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈશે કે શિક્ષક વિદ્યાપીઠનું શિક્ષણ, છે તેના કરતાં મોંધું ન થાય અને તેનો લાભ હોનાર પ્રજાની સંખ્યા કમી ન થવી નોંધએ. અંગ્રેજ બદલે યુરોપીય પ્રજા તમામ ઔદિકમુખમાં જાણતી, વ્યાપારી જીવંતી હોવાથી તેમની વિદ્યાપીઠમાં અસહ્ય દબો તો પણ આજતો આ પ્રાથમિક સિદ્ધાંત લક્ષ્યમ નહીં થવા આવ્યો છે કે વિદ્યાનો

વિકલ કદી થયો જ ન જોઈએ. વિદ્યાનું તો જ્ઞાન જ હોય. પણ આવે તો તેને બદલે વિદ્યાનો વિકલ એજ સર્વત્ર સામાન્ય સિદ્ધાંત બની રહ્યો છે, તે એટલી દહ સુધી કે એકા જગડાની પ્રાથમિક શાળામાં સરકારે સો વર્ષે માંડમાંડ શિક્ષણ મફત કરવાની પદ્ધતિ આદરવા માંડી છે, તેમાં તો આપણે સરકારની મોટી મહેરબાની સમજીએ છીએ ! કેવી દુર્દશા ! આવી વસ્તુ રિયલિ વચ્ચે વિદ્યાપીઠનું સર્વોત્તમ શિક્ષણ સર્વ પ્રજા માટે મફત અને સામાન્યતઃ સાધ્ય કરવાની સ્વચ્છતા કરનાર ગાંડામાં ગણાય ખરો. પણ એ જાણ છતાં કહેવાની જરૂર છે કે તે વિદ્યાપીઠ ખરેખર નિષ્ફળ જશે કે નહીં વિદ્યાનો વિકલ કરી નફો મેળવવાની જાતે પ્રધાન હોય ! મુંબઈ વિદ્યાપીઠનો લગભગ અત્યારના તમામ ખર્ચ પરીક્ષાની શીમાંથી નીકળે છે. પણ મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષકવૃત્તિનો તો હજી આરબ પણ માંડ માંડ થયો છે. એ, પરીક્ષાપદ્ધતિનો બદલેકાર કરી કેવળ શિક્ષકજાતા વિદ્યાપીઠ આપ તો આવક સમૂળગી નામ થાય. અને જો આજ પરીક્ષાની ફી લઈ જેમ આમદાની કરવા પ્રયાસ થાય છે, તેમ ભવિષ્યમાં શિક્ષક માટે તેવા જ પ્રમાણની ફી લેવામાં આવે, તો મુળથીજ વિદ્યાપીઠની સફળતા માટે આશા લગવી પડશે. શિક્ષકપ્રણિત વધારી આમદાની કમી કરીએ, એટલે વિદ્યાપીઠના નિર્વાહનો સવાલ તો સદાજ ઉઠાવે. પણ તે સવાલ બિલકુલ દુર્ધર્ષ નથી. કારણ અનાદિ કાળથી શિક્ષક અને શિષ્ય બિલકુલ જાતનાજ સર્વ દેશમાં જેવામાં આવે છે. સમર્થ અને વિશ્વવિખ્યાત શિક્ષકનું મદાત્મક તેના પગારથી કલપાય એ સિદ્ધાંત જ ખોટો. અને શિષ્યને શિક્ષણ લેવાનો મૂલ્યે એકજ ઉદ્દેશ માત્ર આજીવિજ મેળવવાનું સાધન શોધવાનો હોય તો તે પણ તેટલે જ અંશે ખોટું. પણ આપણી આધુનિક સમાજવ્યવસ્થા એટલી ખરી ખોટી યઈ પડી છે; સર્વ વસ્તુ તેમજ સર્વ માણસની કિમ્મત કેવળ પૈસામાં જ એટલી દહ સુધી અંકવા માંડી છે; કે એક જ દટકે નથી વિદ્યાપીઠના શિષ્યો કે અધ્યાપકોને માનનીય, અર્થનીય બિલકુલજાત ધારણ કરવાનું કહીયું તો તેઓ પણ નહિ માને. જ્ઞાનના કિમ્મત જ્ઞાન ખાતરજ યતી નોંધએ; પણ દુર્ભાગ્યે એ દલિ-બિન્દુ કમી થઈ ગયું છે, છતાં શિષ્યો તો કદાચ જ્ઞાન

લોભે, આવી વિદ્યાપીઠમાં ભરેલ. પણ અધ્યાપકોનું શું ? સંશ્લેષમાં માન્ય કરવું પડશે કે હાલ તરત માટે તો અધ્યાપકો તેમજ શિક્ષણ સામગ્રી—અર્થાત પુસ્તકાલય, પ્રયોગશાલય, કાર્યાલય—ના નિર્વાહ માટે વિદ્યાપીઠને આર્થિક સગવડ મળવી જોઈએ. અને તે માટે નવી વિદ્યાપીઠ અમુક વ્યક્તિ પાસેથી કે પ્રભુ સમક્ષ પાસેથી ભિક્ષા માગવી પડશે.

વિદ્યાપીઠને સ્વતંત્ર રાખવી એ સિદ્ધાન્ત તો સર્વમાન્ય છે, એટલે તેનો આદી ખાસ ઉલ્લેખ કરવાની અગત્ય નથી. કાંગ્રેસમાં માત્ર એટલુંજ જણાવીએ તો ખસ થશે કે વિદ્યાપીઠમાં સ્વતંત્રતા ન હોય તો મહાજીવિશાળી વ્યક્તિ સ્વચ્છંદે વિહાર કરી વિદ્યાસ પામી શકે જ નહિ. વિચારવિકાસ પર અંકુશ મૂકવો એ પ્રજાના જીવનના મૂળ આશયથી વિરુદ્ધ છે—પછી તે રાજ્યને ગમે તેટલો પ્રિય હોય તેની પરવા નહિ. પણ ભિખારી વિદ્યાપીઠ સર્વથા સ્વતંત્ર કેમ થાય ? સરકાર ખાસ કરીને પહેરેલા લોકાવમુખ સરકાર—આવી ભતની ભિક્ષા આપે તો બદલામાં સ્વતંત્રતાના હાલિ અવસ્થા કરે. એટલે આવશ્યક છે કે વિદ્યાપીઠની ખરી સ્વતંત્રતાનો પાસો પ્રજાના અંગેસરો, ધનાઢયાની ઉદાર જિતિ પર મંડાય. કલકત્તા વિદ્યાપીઠને શ્રી રાજાવી ધોષે ૧૦ લાખ રૂપિયાની નગાજેસ આપી, અને બીજા અનેક કલાવસાનના પ્રેમીઓએ એવી જ ભેટ કરી છે. મુંબઈમાં ધનાઢયોનો તોફા નથી છતાં મુંબઈ વિદ્યાપીઠ હિન્દુસ્થાનની તમામ વિદ્યાપીઠમાં પરતંત્રતાની પરાક્રમ્યે પહોંચી છે; સરકારનું એક અંગ કે ખાતું હોય એવી જ રીતે તેનો વહીવટ ચાલે છે; એજ દ્રષ્ટિએ તેની વિધિવિધ મંથાઓ—સેનેટ, સિન્ડિકેટ, રચાયા છે. તેમાં સુધારો કરવો હોય, વિદ્યાપીઠને ખરેખર લોકપ્રિય બનાવવી હોય તો આવી વિદ્યાપીઠ ભિક્ષુકવેશ લઈ ચોચા સ્થળે હાથ ધરવાની અવશ્ય જરૂર છે. પ્રસ્તુત વ્યવસ્થામાં જે થોડી ગણીમાંડી સિંધુ-વૃત્તિઓ છે, તેમાં અતિ બહોળા પ્રમાણમાં વધારો કરવા માટે; અનેક વિધોના ખાસ અધ્યાપકોના નિર્વાહ માટે; કાર્યાલયની સામગ્રી માટે, પુસ્તકોનું જરૂરના વધારા

માટે, પ્રયોગશાલના ઉત્કૃષ્ટિ આવી ભતની ભીખ માગ્યા વિના પૂરતા જ નથી.

વિદ્યાપીઠનો કાર્યક્રમ વધારવામાં આવેલું પણ લક્ષમાં રાખવું જોઈએ કે, ચાલુ સમાજરચનાના મૂળ દોષને લીધે ઘણાએ વિદ્યાવિલાસી બનેતા ન છૂટે વિદ્યાર્થીજીવિતો ત્યાગ કરવો પડે છે. શિક્ષકજીવિતો વિદ્યાપીઠ માત્ર સર્વોત્તમ અભ્યાસની સામગ્રી આપવામાં જ સંતોષ માની બેસે તો આ વર્ગને અન્યાય થશે. Post-graduate Research વિદ્યાપીઠનું અનન્ય અંગ છે તે કમૂલ. પણ સાથે જ લોક વિદ્યાપીઠની સામાન્ય પદવી પણ ન મેળવી શકે—આજીવિશ શાધવા જતાં ઈચ્છા છતાં કમવાર અભ્યાસ ન કરી શકે—તેને માટે વિદ્યાપીઠનો પ્રચાર University Extension કરવાની પણ તેટલી જ અગત્ય છે. રાજ્યના સમયે ખાસ સગવડ કરી; રમતા સમયમાં ખાસ આખ્યાન-કેલેક્શન ઉપભવી; અમુક વિષયોમાં ખાસ નિયમિત વખત માટે અમુક દરજ્જાના આપવાની ગોઠવણ કરી—આ વર્ગની જરૂરિયાત પૂરી કરવાની ફરજ છે. વિદ્યાપીઠના આ જે વિભાગ પરસ્પર નિરાળા છે; પણ વિદ્યાપીઠને ફળીજીત કરવામાં ઉલ્લખનો સમાવ દિસે હાય છે. તે પણ બહાનું ન જોઈએ.

ઉપર સ્વયંવેલા સર્વ ફેરફાર કરીએ, તો પૂર્તમાન કાળની પાઠશાળાઓમાં તો ઉત્કટપાલટ ફેરફાર થઈ જશે. પાઠશાળામાં જોને, આર્થિક સ્વાર્થ; હોય—ઘણીએ સામાન્યશાળા તેમ જ ઉત્તમ વર્ગની પાઠશાળાઓ નહા-કોરક સરથા તરિકે ચલાવાય છે—તે વળે કદાચ આવા સુધારાની સામે પણ થાય. પરંતુ તેથી જો મૂળ જ સુધારો માન્ય હોય તો આવા સ્વાર્થ વિરોધી રીતે જઈ તેની અટકાવત કરવી ઉચિત નથી. પાઠશાળાઓ વિદ્યાપીઠનાં ખરી રીતે અંગોપાંગ છે. તેમને તે દશ સાક્ષાત્ કરાવી ખરી સ્વરૂપ અંગી રૂ કરાવવાની સુધારો સરવને ફરજ પડશે. પણ તેમ કરવા માટે મુંબઈ વિદ્યાપીઠ અત્યારે માત્ર સર્વોત્તમ અભ્યાસ Post-Graduate studies થી પ્રારંભ કરવા જન્ય છે તે

મેટા ભાગે હાનિકારક હાથે છે. પાઠશાળાઓનું રૂપાંતર કરવું જ હોય; વિદ્યાપીઠને નવા આદર્શ, નવા વેશ આપવા જ હોય તો પ્રારંભ તો આરંભથી જ કરવો પડશે. તેમાં હ્યુપ્પુ થઈ શીરા ખાતર આવડે બનવાની પદ્ધતિને સ્થાન છે જ નહિ.

વાંચનારને વ્યર્થ યુગ્મવશુ ન થાય માટે ઉપરના સિદ્ધાંતને પુનઃ સંક્ષેપમાં ટાંકીએ છીએ:—

૧) વિદ્યાપીઠ સામાન્યતઃ પ્રાંતિક, પ્રમુખીય સંસ્થા હોવી જોઈએ, કે જોથી પ્રમુખ આદર્શ જીવનમાં, જ્ઞાન વિકાસમાં તે દરેક રીતે મહાનુભૂતથી ખેરી શકે.

૨) અપવાદરૂપ સંતોગોમાં કાંઈ કાંઈ વિદ્યાપીઠ ખરેખર વિશ્વગારતી બને, અને તે જ ઉદ્દેશો તેનો પાયો રચાય અને વ્યવસ્થા થાય, તે સંભવિત છે.

૩) દરેક વિદ્યાપીઠ પરીક્ષક નહિ પણ શિક્ષકશક્તિને પ્રધાન ગણી રચવાની જોઈએ.

૪) તેના નિર્વાહ માટે બિડ્યા માનવામાં સરમ નહિ પણ મહત્તા મનાવી જોઈએ. બિડ્યા આપનારને બિડ્યા આપવાની શક્તિ હોય તો દાન કરવાનો હક તેમ જ ફરજ છે. તેમાં તેનો ખાસ ઉપકાર માનવાની અગત્ય નથી.

૫) ન્યાં સગી સરકાર પરદેશી અને લોકરિમુખ હોય, ત્યાં સગી પ્રમુખી આ સર્વોત્તમ સંસ્થાને સરકાર સાથેનો સંબંધ સર્વથા વલ્લભ હોવો જોઈએ. વિદ્યાપીઠના તમામ અંગો અને સંસ્થાઓ પ્રમુખીય, અને સ્વતંત્રપણે ચુંટાઈ નિર્માણ કરવાં જોઈએ.

૬) વિદ્યાપીઠનું રૂપાંતર કર્યા પછી પણ તેનો વધારો કરવાની અગત્ય રહેશે. અને તે માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દિધા પ્રવાસ એકી વેળા કરવો પડશે.

શારીરિક ડેળવણી

લેખનું મથાણું વાંચતા જ “ સુગંધમ ” ના વાચક-
વર્ગને મનમાં થઇ આવશે કે “ વળી પાછું એનું એ
પુરાણું ! અખાડા અખાડા ને અખાડા ! ” છતાં લખવું
અરથાને નહિ લાગવાયાં જ આ લેખ લખાયો છે.
અલખત, સામાન્ય ઉપયોગિતા અને જરૂરના દષ્ટિ-
બિંદુથી વ્યાયામના વિષય ઉપર અત્યાર સુધીમાં જુદા
જુદા એ વિષયના રસિકો, કાર્યકર્તાઓ તથા નિષ્ણાનો
તરફથી એટલી બધી ચર્ચા કરવામાં આવી છે કે એ
દષ્ટિબિંદુથી ફરીને ચર્ચા કરવી નિરસ લાગવાનો સંભવ
છે. છતાં વ્યાયામનો વિષય વિશાલ છે એટલે તેમાં
ઘણું નવું જાણવાનું રહે છે. આ લેખમાં વ્યાયામની
જરૂરનો ઉલ્લેખ માત્ર કરી, અવહાર પ્રયત્નોનું કુકું
રેખાચિત્ર દેરી, લવિષ્યની દિશાનો માર્ગ સૂચવી, બવ-
દાર મુશ્કેલીઓનું નિરાકરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.
જેમ જેમ એ વિષયમાં સ્પષ્ટતા આવતી જશે તેમ
તેમ તેના પ્રચારના પ્રયત્નોમાં પણ વધાર નિમ્નિત
દિશા કાર્યકર્તાઓને જણાશે એવી મારી માન્યતા છે.

શરીરના વિકાસની તથા તેને માટે પ્રયત્ન કરવાની
જરૂર શરીર ધારણ કરવારને સમજાવવાની હોય જ
નહિ. મનુષ્યના વિકાસ માટે-આત્માના આવિર્ભાવ માટે
-જે જે મુદ્દમ અને સપૂલ કરણો કુદરત-પ્રકૃતિ તરફથી
માણસને આપવામાં આપ્યાં છે તેમાંનું એક શરીર છે,
અને મનુષ્યજીવનની પૂર્ણતામાં શરીરની પૂર્ણતાનો
પણ સમાવેશ થવો જોઈએ.

આખા દેશમાં નિર્જાગતા માટે પ્રખ્યાત ( )
થયેલા આપણા ગુજરાતીમાઈઓને તો શારીરિક ડેળ-

વણીની અગત્ય ઘણી જ વધારે છે. ધનવાન ગુજરાતને
જો પોતાના ધનનું રક્ષણ કરવું હોય તો તેણે સ્વરક્ષણ
કરવાનું જળ મેળવવું જ જોઈએ. પોતાના કુટુંબની,
ગામની કે દેશની આખર જળવવા માટે અથવા તો
પોતાના કે પારકાઓના રક્ષણને માટે જો પ્રજા બાહરી
અગર પરદેશી સિપાહીઓ ઉપર આધાર રાખે છે તે
પ્રજા અતે ગુલામીમાં જઈ પડે છે. એ સિદ્ધાંતમાં
રહેલી સમ્બાધ અત્યારે આપણું હિંદુસ્તાન કડવા અનુ-
ભવને અતે સારી પેઠે સમજે છે. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર સ્વ-
રક્ષણની શક્તિ ઉપર જ ઉભું થઈ શકે, જે માણસ
પોતાના ગામડામાં ધાડ પડે તે સમયે પોતાના જાન-
માલના રક્ષણ માટે બહાર પડતો નથી તે શું અગા-
નિસ્તાન હિંદ ઉપર મરી આવે ત્યારે દેશની બહાર
ધારો ! પોતાના શહેરમાં-સાહરનપૂરમાં થયાં તેનાં રમ-
ખાણો યાગ તેવે સમયે ધર્મીય મુસલમાનોનાં ઝડપી
અને અઠાન ટોળાંના દુમલાથી પોતાના મંદિરનું કે
પોતાની દુકાનનું રક્ષણ કરવા તૈયાર નથી, તે પ્રજાએ
પોતાની સ્વતંત્રતા સાચવતાં શીખવાને તનતોડ
પ્રયત્નો કરવાની ખાસ જરૂર છે.-શારીરિક ડેળવણીની
અગત્ય-આ પ્રમાણે પ્રખ્યાત દષ્ટિએ જોતાં કોઈને પણ
સ્પષ્ટ જણાશે.

વ્યક્તિને પણ તેની અગત્ય ઓછી નથી. આમ-
ગાડીમાં મુસાફરી કરનારા શારીરિક બળની અગત્ય ન
જાણે એ કેમ બની શકે ? કોણે પાંદણોને ડબ્બાના
ડબ્બા રોકીને નિરતિ સ્તેલા નથી જોયા ? મુંબાઇ
જેવા સરકારની સત્તાના મથક જેવા શહેરમાં પણ
પાંદણોના ત્રાસથી કોણ અભય છે ? ‘અમદાવાદ’

નદીઆદ વિગેરે સહેરામાં તથા યુજરાતના નાનાં નાનાં ગામડાંઓમાં પણ કાષ્ઠીઓ જે લુલમ ગુળરે છે તેનાથી કંપે માણસ અગમ્ય છે ?

ઉપર જણાવેલી મુશ્કેલીઓનો નિકાલ શારીરિક કેળવણી અને માનસિક હિંમતની ખીલવણી એ બેના ઉપર રહેલો છે. એક વ્યક્તિ એ સંપૂર્ણ મુશ્કેલીઓને લાગ્યે જ દૂર કરી શકે. આખી સમાજના વિચારોમાં ફેર થવાની જરૂર છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સંગઠિત પ્રયત્નો તથા સાર્વજનિક સહાનુભૂતિની પણ જરૂર ઓછી નથી. એ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી પ્રયત્નો ચાલુ રહે તો પ્રજાના હાડમાં ધર કરી બેઠેલી નિર્જનતા દૂર થાય. સાદરનપૂરના હુલ્લડમાં હિંદુઓની ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ નિર્જનતા, વ્યવસ્થાની ખામી, હિંમતની ખામી વિગેરે કંઈ પણ માણસને સ્પષ્ટ જણાયા વિના રહેશે નહિ. એવે સમયે એકાદક હિંદુ કે મુસલમાન આખાં રાજાની સામે યાય એ તદ્દન નિરપેક્ષગી જ જણાય. તેવે સમયે પત્ન-વર્ગમાં એકત્ર થઇને કાર્ય કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ અને એવી શક્તિ હોય તો જ અસરકારક પરિણામ ઉપજવી શકાય. રાજાની મનોદશા એવી હોય છે કે બ્યવસ્થિત વિરોધની સામે તેનાથી ટકાવ થઇ શકતો જ નથી. એ યોગપૂરના વેગનો પ્રતિકાર થતાં, તે એકદમ ઝોસરી જાય છે. અર્થાત્ શારીરિક વ્યાયામ જોડે મજ-હિંમત તથા વ્યવસ્થા બંને સચવાય તો વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ તે અસરકારક નીવડે છે. એટલે વ્યાયામનો પ્રચાર કરનારાઓનું તેના ઉપર ધ્યાન ખેંચવું યોગ્ય જણાય છે.

૧ માનસિક હિંમતની અગત્ય ઉપર વાંચનારનું લક્ષ્ય થોડું હતું. શારીરિક વ્યાયામમાં રસ લેનારાઓએ એ કેળવવા માટે શા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તે હુંકામાં જણાવીશ. ૧ શારીરિક બળ. ૨ અત્યંત અથવા નીડરતા. ૩ વીર્ય. એ ત્રણે લુદા લુદા થયે છે. સરીરમાં બળ હોવાને લીધે માણસમાં આત્મવિશ્વાસ, દૃઢતા વિકસે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ, તેને લીધે નીડરતા તથા વીર્ય પણ ખીલે છે. પરંતુ, શારીરિક બળ હોવા છતાં, નીડરતા અને વીર્ય ન હોય એ

પણ શક્ય છે. સરીરે માત્રા પૂરતીઓ જલિયાવાલા બાગમાં હજારોની સંખ્યામાં હતા, છતાં પચાસ મર્યાઓની ગોળીઓએ તેમને બચાવી લીધા ! ગામડાંમાં શરીરે બળવાન પરંતુ અતિશય નીડરતા માણસો ધણીવાર જોવામાં આવે છે. એટલે શારીરિક બળ જોડે નીડરતા અને વીર્યના યુગ્મ ખીલવવા તરફ લક્ષ આપવાની જરૂર છે.

જેઓને શારીરિક વ્યાયામની તાલીમ આપવામાં આવતી હોય તેઓમાં નીડરતા લાવવા માટે તેમને વારે વારે બચવા પ્રસંગોમાં મૂકવા જોઈએ. અલગત, કેટલાકમાં એ શુષ્ક સ્વાભાવિક રીતે જ હોય છે તે આવા પ્રસંગોને લીધે ધણે જ સરસ ખીલી નીકળે છે. વ્યાયામનો પ્રચાર કરનારાઓએ બનતી સાવચેતીઓ ખીલવવા માટે લકડીપટ્ટાથી મારામારી, આગને દોલક-વાના પ્રસંગો, નદીમાં રેલ આવે તેવે સમયે તરવાનો પ્રયત્ન, પગે ચાલીને લાંબી મુસાફરી કરવાનો અભ્યાસ, ગામ બહાર જાવથી નાંખી તંખૂ તાણી રાંધેલાં ગાળવાળો મહાવરો, અંધારામાં ગામ બહાર જવાની ટેવ, રાત્રે ગામમાં પડેલાં ભરવાનો તથા, શાલમિશ્રિત ગ્રાસચવાનો અભ્યાસ વિગેરેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મુશ્કેલીને પ્રસંગે મનને રિયર રાખીને જલદી નિશ્ચય ઉપર આવવાની ટેવ પાડવી જરૂરની છે, તથા હાજર-જાણી કેળવી વ્યવસ્થિત કામ કરવા માટે આગંકિત પથ તથા નિયંત્રણ પણ શીખવવાં જોઈએ. લકડી-પટ્ટા વિગેરેમાં નક્કી કરેલા દોલો સીખી ગયા પછી સરીર-તે હમેશાને માટે નુકસાન ન થઇ જાય એવી જાનતી સાવચેતી લઇને કેવળ છૂટકી મારામારી કરવાની તાલીમ વ્યાયામમંદિરમાં અપાવી જોઈએ. એવા પ્રસંગોમાં ટેવાયેલા માણસ સ્વરક્ષણ માટે હમેશાં વધારે તૈયાર રહે છે, તથા સફળ થાય છે. વ્યાયામમંદિરમાં અત્યંત યુગ્મ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે પ્રયત્ન થવાની જરૂર છે.

જેમ બચવા પ્રસંગો ઉભા કરીને અત્યંત પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે, તેમ ઉત્સાહના પ્રસંગો ઉભા કરીને વીર્ય પ્રાપ્ત કરાવી શકાય છે. અત્યંત અને વીર્યમાં બેદ

છે. અલખ-નીડરતા, એ બધી ગેરહાજરી છે. વીર્ય એ ઓળસનું પરિણામ છે. નીડર માણસ ડરતો નથી. પરંતુ, પરાક્રમ કરવાનો હિસાબ તેનામાં હોય જ એવું પશ્ય નથી. વીર્યશાળી પુરુષ સુસ્તેલીઓને શોધે છે, અન્યાયને. શોધી કાઢી તેનો પ્રતિકાર કરે છે; નિર્બળને ત્યાસ આપનાર પોતાના ઉપર ત્રાસ વર્તાવે ત્યાં સુધી તે વાદ જોતો નથી. તેનામાં ક્ષાત્રતેજ હોય છે. બીજા ઉપર પોતાના સિદ્ધાંતનું, મતનું આધિપત્ય તે પ્રસારે છે. સત્ય, પરાયકાર અથવા તો પોતાના કાષ્ટ સિદ્ધાંત કે મતને ખાતર ચુક કરવું એ તેનો સ્વભાવ થઈ રહે છે. રાજ્યા પ્રતાપમાં, અલખ અને વીર્ય એ બન્ને ગુણો આપણને આપે છે. વ્યાવામનહિરમાં આ ગુણ પશ્ય રેળવવા માટે યત્ન કરવાની જરૂર છે. ગામમાં જે જે સેવાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય તે તે પ્રસંગે બનતાં સુધી આવી સંસ્થાઓમાં જનરાઓએ ભાગ લેવા યત્ન કરવો જોઈએ. આગ લાગે, મેળાઓ ભરાય, જાત્રાઓ હોય, દુકાણ પડે ત્યારે તેમણે બનતાં સુધી જાતીય રક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વીર્ય પશ્ય વ્યવસ્થિતપણે કાર્યમાં ઉતારવામાં આવે છે ત્યારે જ અસરકારક નીવડે છે. શીર્ષની પરિસ્થિતિમાં કેસરિયા કરવામાં સમાવલી છે, પરંતુ કેસરિયાં કરી શકે. એવા ભુરસાને વિજય પ્રત્યે દોરવા માટે વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણની ખાસ જરૂર છે. સફળતા મેળવવા માટે તો સંગઠિત પ્રયત્ન, વ્યવસ્થા અને નિયંત્રણ કેવળ અનિવાર્ય છે. અને વ્યાવામના પ્રચારકો તેની અગત્ય સૂચીકરે એ જરૂર છે.

ઉપર જે ચર્ચા કરી તે સામાન્ય પ્રમુખીય ઉત્તરિતા તથા ઉપયાગિતાના દરિયું ઉપર રચાયેલી છે.

હવે યુગરાતમાં જે પ્રવર્તેલા થયા છે તેની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા લાઈ સુમને યુગધર્મના ગયા અંકમાં દેરી છે. શ્રી. મજમુદાર, થીયુત માણેકરાવ-યુગરાત વિદ્યાપીઠ, તથા યુગરાત વ્યાયામ-મંડળના પ્રવર્તેલા હજી પશ્ય ચાલુ છે. યુગરાતનો પ્રમુ-

ખર્ગ આ સર્વે પ્રયત્નોથી વાકેફ છે એટલે અહિં તેમનું વિવેચન અંરથાને છે. લાનિષ્ઠમાં ક્યાં કાપોનું શી રીતે કરવાં જોઈએ તે હુંકામાં જણાવીશ.

૧. દરેક ગામડામાં ભુવાને તથા પાકટ ઉમ્મરના સર્વે માણસોને લાઠી, લટકીપટ્ટા તથા કવાપતનું જ્ઞાન મળે એવી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

૨. દરેક શહેરમાં બેટલી બની શકે તેટલી વ્યાયામનો પ્રચાર કરનારી સંસ્થાઓ ઉભી કરવી જોઈએ. અને દવા વગર વ્યાધિ મંદાકાવાથી માંડીને કસરતના વિશિષ્ટ વિષયમાં નિષ્ણાત માણસો તૈયાર કરવા માટે તે સંસ્થાઓમાં યત્ન થવો જોઈએ. (જાપાન જવા માટે સ્વયંસેવકો મળી ગયા છે. પરંતુ મોક્ષવાની વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.)

૩. વ્યાયામનો પ્રચાર કરનારા યોગ્ય શિક્ષકો મળે તેની યોજના જસદી અમલમાં મૂકવી જોઈએ. (પ્રયત્ન થયો છે, પૈસા ચિનાં કાગ અંટકાં છે.)

૪. કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓમાં સ્વરક્ષણ તથા શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાના જ્ઞાન સાથે એ બન્નેની તાલીમ અપાવાની ગોઠવણ થવી જોઈએ.

૫. હોળી, વિ. પ્રમુખીય તહેવારોનું મૂળ સ્વરૂપ ફરીથી જાણત કરી પ્રમુખમાં ને દારા શારીરિક ઉત્તરિ, હિંમત વિ. ગુણો લાવવાને સર્વજન પ્રયત્ન થવા જોઈએ.

ઉપર જણાવેલાં કાર્યો અશક્ય નથી. હમણાં જે પ્રવર્તેલા આથી રહ્યા છે તે જોતાં - દસ વર્ષમાં સર્વે કાર્યોના પાયો નાખી દેવા સંદેશ છે. પરંતુ એટલા સમયમાં કાર્ય શરૂ થવા માટે પૈસાની જરૂર છે.

મારા પોતાનો અભિપ્રાય તો એવો છે કે બનતાં સુધી આવી સંસ્થાઓએ યોગ્ય માણસો ઉત્પન્ન કરી સ્વયંસેવકો દારા વ્યાયામનો પ્રચાર કરવાના પ્રયત્નો કરવા, અને પ્રમુખમાં પાસેથી મળે તેટલી મદદ લેવી. પરંતુ, કાર્યનો આધાર ધનિકર્મની અનિશ્ચિત સહાય

ઉપર અથવા સામાન્ય નૃનવર્ગના હોળા ઉપર રહે તેના કંઈક સ્વયંસેવકોના ઉત્સાહ ઉપર તથા ધન ઉપા-
ર્જન કરનારા વ્યાપારમાં રસ લેનારા સભ્યો ઉપર
રહે એ વધારે ઇચ્છ છે.

છતાં ગુજરાત—આંખો દિઠમાં ધનિકમાં ધનિક
ગુજરાતને સત્તા કરવાની છટ લેવી થોડા ધારે છું.
રાજકીય ચળવળથી ભડકી દર જનારા ધનિકોને તથા
કેવળ રાજકીય ચળવળને પોષનારાઓને પૂછું છું કે
તમારી નજર તમે ચાલતી કુમળી સંસ્થાઓને તમે
ધનની સહાય વગર સકાર્થ જવા દેશો ? સ્વાર્થચિત્તિ-
પ્રધાન ગણતા ગુજરાતમાં ઉત્તમ દેશસેવાનાં
બીજાં છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં અંકુરિત થયાં છે અને
અન્યકીય ઉન્નતિની સુંદર રંગબેરંગી વેલીઓ ચઢવા
લાગી છે, તેને થોડાં વર્ષો માટે તમે પાણી નહિ પાઓ ?
પગભર થયા પછી તેમની શીબી હાંપ વર્ષો સુધી
તમને તથા તમારી ભવિષ્યની પેઢીઓને આનંદ તથા
સુખનો દલાવો આપશે. ગુજરાતનાં નાણાંધી દરમુ-
સન કોલેજના બૂખ ભાગી છે. હવે, તે સંસ્થા તમારી
સહાય વિના કાર્ય કરી શકે છે. દિંદુ યુનિવર્સિટીમાં
ગુજરાતનો દિરસો નહોતો. નથી. એક કરોડમાં મુખ્યામ-
ના ૪૦ લાખ હતા ! બારતસેવકસમાજવાળા બાઈ
અમૃતલાલ કપરે પૂરીના દુકાળાઓને ગુજરાતમાંથી
ગોળ્યા. છેલ્લાં છેલ્લાં બાઈ મણીલાલ વી. કોઠારી પશુ
રૂ. ૫૦૦૦—૧૦૦૦૦ લાખને બિહારમાં રેલનું સંકટ ટાળવાને
ધાયા ! એવું છાપામાં વાંચ્યું છે.

પરંતુ, ગુજરાત ! તારી પોતાની રચનાત્મક સંસ્થા-
ઓનું શું ? તેના તરફ તે નજર પશુ કરી છે ?
ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટીની હાલત જુઓ. ગુજ-
રાત વિદ્યાપીઠમાં પૈસાની તાણુને ખ્યાલ તે કયો છે ?
ભરૂચ કેળવણી મંડળમાં નાણાં નથી તથા કયો
અટકે છે. પ્રો. માણિકરાવ વ્યાપારને માટે પૈસા માગતાં
થાકી ગયા. સાદિલ અને કલાના સેવકોને ડોન પાસે
અને શા રીતે માગવું તે પણ સમજાતું નથી ! મારા
જેવા નંજ્યા, સેવકો પશુ ખૂણામાંથી “ વ્યાપાર-

મંદિર ” ની યોજના વિષે મૂળે મોટે માગણી કરી
સૂચ્યા. બાંકુરા, બિહાર, કેવું યુનિવર્સિટી વિ. ને તમે ભલે
સહાય કરો, પરંતુ તમારા પોતાના ગુજરાતને બેલો નહિ.
એ સંસ્થાઓમાં કાર્ય કરનારાઓ તમારી કસોટીએ છેલ્લાં
દસ પંદર વર્ષથી ચઢેલા છે. તેમનાં કાર્યમાં, આદર્શમાં
સેવાભાવમાં, તેમની પ્રમાણિકતામાં શી ન્યૂનતા છે તે તમે
બેધ શક્યા હશે. ગુજરાતની રચનાત્મક સંસ્થાઓ
ધનિક વર્ગની સહાય વિના ખીણી શકતી નથી એ
સ્વાતંત્ર્યની કહાણી છે. કોઈ અન્યથા કહે. તો તે
માનવા મન “ ના ” પાઠે છે.

શારીરની કેળવણીના આદર્શ વિષે કાંઈક

ન્યાં સુધી કેળવણીના દર્શિબિદુથી શારીરિક વિકાસની
દિશા રપટ થાય નહિ ત્યાં સુધી જુદા જુદા વિરોધી
આદર્શો અને પરિણામે વિસંવાદી પ્રવર્તનો થયાં જ
કરવાનાં એટલે એ વિષયની ચર્ચા કરવી જરૂરની
છે. પરંતુ એ ચર્ચામાં કેળવણીનો અર્થ તથા
કેળવણીમાં ચરોતરનું સ્થાન એ બે મુદ્દા ઉપર
પ્રથમ ટુંકી ચર્ચામાં ન છૂટકે ઉતરવાની જરૂર રહે છે.
અત્યારે આપણી સમક્ષ કેળવણીના બે દર્શિબિદુઓ રજુ
થાય છે: ૧. પાશ્ચાત્ય અને ૨. આર્યોવર્તનું. પાશ્ચાત્ય
દર્શિબિદુ પ્રમાણે કેળવણીનો હેતુ તથા તેની પદ્ધતિ
વિગેરેના આધાર “ માણસ એ જડમાંથી ચેતન. પ્રત્યે
વિકાસ પામતા સૃષ્ટિકર્મમાં ઉત્પન્ન થયેલું, ક્રમવિકાસના
(Evolution) નિયમને આધીન પ્રાણી છે ” એ મત
ઉપર રહેલા છે. આર્યોવર્તનું દર્શિબિદુ “ માણસ પૂર્ણ,
આત્મસ્વરૂપ છે ” એવા મતથી શરૂઆત કરે છે. એ
બે મતમાંથી કયો સત્ય છે તે કારણવાનું કાર્ય હમણાં
બાળુએ મૂકતાં એ બે વચ્ચે જે સમર્થન બેઠ રહેલા છે તે
વાંચનારના લક્ષમાં સહેલાઈથી આવે તેવા છે. વેદના
સમપ્રધા માંડીને રામકૃષ્ણ પરમહંસના સમય પર્યંત દર્શિ
નાંખતાં યકં સત્ત્વ વિપ્રાવહુધા વદન્તિ । તત્ત્વ-
મતિ । દ્વાદ્વપર્ણાં સયુજાં સરળાયા x વિગેરેમાં
પ્રતીત થતી માન્યતા અને લોક, રેકાર્ડ, કોષ, હેક્ટ, યો-
ગેન્ડેસરી વિગેરેએ પ્રતિપાદિત કરેલા ક્રમ-વિકાસવાદ,
વારસા, જીવનક્રમ, સૌથી “ વધારે ” લાયકની

કુદરતમાં થતી પસંદગી—વિ. માં જ્યાં આવીતી માન્યતામાં આપણને એ બેઠા વધારે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. જાને દર્શિબિદ્યોના સમન્વય કાંઈ અશક્ય નથી. મનુષ્યમાં જે પૂર્ણતા બંધત થાય છે તે : શક્યતા રૂપે સ્નાતાતન કળેથી તેનામાં અવ્યક્ત હતી એ મત જીવિને તદ્દન અશક્ય લાગે તેવો નથી. એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન અને સમર્થન કરવાનું આ રચાન નથી. જ્યારે તે શક્યતા કાલમાં ક્રિયારૂપે બંધત થાય ત્યારે તે ક્રમવિકાસનું જ સ્વરૂપ લઈ શકે. ક્રમવિકાસમાં (Evolution) તિરોધાન (Involve) થવાની ક્રિયા આપણે આપ જ આવી જાય છે. ક્રમવિકાસમાં જે પૂર્ણતા, શક્તિ, જ્ઞાન વિગેરે બંધત થાય છે, તે જનતામાંથી ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ શક્યતા રૂપે હમેશાં અવ્યક્ત રહેલી પૂર્ણતા, જ્ઞાન, શક્તિ વિગેરે આપણાં પામે છે તેને લીધે બંધત થાય છે.

જે નામ

કેવળ જડ પદાર્થ (Inert-Matter), ચેતનમય, શક્તિવાળી વનરપતિ વિગેરેમાં માંડીને સૃષ્ટિક્રમમાં મોગમે નજર નાંખીશું તો કુદરતમાં પ્રાણીઓમાં મનના વિકાસની શરૂઆત થતી આપણને જણાશે અને માનસિક શક્તિપ્રધાન મનુષ્યને આપણે “સૃષ્ટિનાં માનસિક કાર્યો કરનારી પ્રયોગશાળા” એવું નામ આપીશું તો તે ખોટું નહિ ગણાય. બેઠામાં પણ માણસને મનુ (મન-વિચાર) કરવો, જાનિયાર કરના પ્રાણી” એવા સંજ્ઞા આપી છે તે ઉપરથી જણાવ છે કે માણસનું મુખ્ય લક્ષણ તેનામાં રહેલી માનસિક શક્તિઓમાં રહેલું છે એ સત્ય તે પ્રાચીન સમયમાં સારી રીતે જાણીતું હતું. માણસમાં માનસિક શક્તિઓ રહેલી છે તેથી તે આખી સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ છે ખરો, પરંતુ તેની મહત્તા એટલેથી જ સુમાત થતી નથી. કૌતરોપનિપદમાં કહ્યું છે કે જ્યારે જીવંત જીવંત પ્રાણીઓનાં શરીરો દેવતાઓને ખતાવવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમણે તેમાં એક પણ પસંદ કર્યું નહિ. દેવતાઓનાં દેહથી પણ તેમને સંતોષ થયો નહિ. જ્યારે મનુષ્યનું રચન અને સ્વભાવ શરીર ખતાવવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે તે જીવંત પસંદ કર્યું. મનુષ્યજીવનની મહત્તા ફક્ત માનસિક શક્તિઓના વિકાસ કરવાની તક મળે છે તેટલેથી સમાપ્ત થતી નથી

એનું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે, એનો અર્થ એ છે કે મનુષ્ય પર જે મહાન આધ્યાત્મિક શક્તિઓ રહેલી છે તેમને, માનસિક શક્તિઓના ઉપયોગ કરીને, માણસ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ ઉચ્ચતમ : શક્યતા, પૂર્ણતા, આનંદ, અમૃતત્વને સિદ્ધ કરવાની તક મનુષ્યને જ મળે છે. જડ સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિનાં કાર્યો કેવળ નિયમનાં બળથી જ થાય છે. મનુષ્યમાં માનસિક શક્તિઓ રહેલી હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરીને તે કુદરતનાં ક્રમવિકાસમાં જીવિપૂર્વક ભાગ લઈ પ્રગતિ કરી શકે છે. મનુષ્ય પર જે મહાન શક્તિઓ રહેલી છે તેને સિદ્ધ કરવાનાં રચનાઓથી આખી માનવસૃષ્ટિમાં જે ઉત્તમ છે તે બધું ઉત્પન્ન થયું છે. મનુષ્યનો ધર્મ, તેની કવિતા, કલા, અવતારની કલ્પના, સત્યયુગની આગાહી-એ બધું તે સ્વભાવે આભારી છે. મનુષ્ય પર રહેલી મહાન શક્તિઓના કેવળ માનસિક, સૂક્ષ્મ જગતમાં જ સિદ્ધ થઈ શકે એવું કાંઈ નથી. જીવનનાં સ્થૂળમાં સૂક્ષ્મ ક્ષેત્રમાં તેનો આધાર લાવ કરવો એ તે સિદ્ધિની પૂર્ણતા છે. એ પૂર્ણતામાં મન, પ્રાણ, શરીર વિગેરે સર્વે કરણોની તથા બંધિત અને સામાન્ય એમની પૂર્ણતાનો પૂર્ણ સમાવેશ થાય છે.

ઉપર આપેલી દુકા અને કેવળ અપૂર્ણ સ્વરૂપ આ ઉપરથી મનુષ્યની પૂર્ણતાનો કાંઈક ખ્યાલ વાંચનારને આવશે હશે. મનુષ્યમાં શક્યતા રૂપે રહેલી સનાતન પૂર્ણતા સૂક્ષ્મ જીવનમાં એટલે કે શરીર, પ્રાણ, મન, જીવંત વિગેરે કરણો દ્વારા બંધત કરવી એ મનુષ્ય જીવનનો ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ હેતુ હોવો જોઈએ.

દવે, કેવળથી આપવાના કાંઈ પણ પ્રયત્નમાં મનુષ્ય એ માનસિક શક્તિપ્રધાન (કેવળ પ્રાણી વાસનાઓથી ભરેલું અથવા કેવળ સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરનાર નહિ) પ્રાણી છે, તથા એ માનસિક શક્તિમાં તેની વિશેષતા રહેલી છે એટલું તો સ્વીકારવું જ જોઈએ.

મનની શક્તિઓના વિકાસ કરવાથી માણસ પોતાના પ્રાણી વાસનાઓને કાળમાં લાવી શકે છે, તથા શરીરને પણ મનની આગ્રા પ્રમાણે ચલાવી શકે છે. અર્થ : જત, શરીરનો પ્રકૃતિના અસુક નિયમોને પસ કરવામાં જીવંત શક્યતા મળતી નથી કારણ કે જીવંતમાં

મનુષ્યજાતિના શરીરને ટકાવવાના કેટલાક નિયમો-પણા-
સાંખ્યા સમયથી કુદરતે આપીને છે. મનની એ સક્રિય
આપણે અણીવારે જીવનમાં જોઈ શકીએ છીએ. જે
માણસેનાં મનની સક્રિયતાનો વિકાસ થયેલો હોતો નથી
તેમનામાં આપણે એ સક્રિય નોંધ શકતા નથી. મનુષ્ય-
જાતિના ધણા મોટા ભાગ માનસિક સક્રિયતા પોતાનું
જીવન નિયંત્રિત કરતો નથી. પ્રાણુના આવેશો, અને
આસક્તિઓને મનુષ્યજાતિના ધણા મોટા ભાગ વધ છે,
અને મનની એકાદ સક્રિય ખીલવી પાછીતું સર્વજીવન
ઈન્દ્રિયાઓ, કામનાઓ, ઇન્દ્રિયો વિનં તમ કરવામાં જ
મગ્ન રહે છે.

તો પણ મનમાં એ સક્રિય રહેલી છે તે તો આપણા-
મોનાં ધણાખરાઓએ જોયું હશે તથા અનુભવ્યું પણ
હશે. વર્તમાન સુખમાં ભારતના નેતા, કર્મચીર મહાત્મા
ગાંધીનો દાખલો લઇશું તો મનના નિશ્ચયપણથી શરીર
જેવા રમ્ય કરણ પાસેથી કેટલું કાર્ય કરાવી શકાય
તેનો કોઇક ખ્યાલ આપણને આવશે. પરંતુ, કોઇ કહેશે
કે “ એ તો અપવાદ જ છે ”—તેવા માણસોએ પણ
સુખાદ કે અમહાવાદમાં પૈસા પેદા કરવાની હિતવાળા
શક્તિઓમાં રૂના સદા વખતે, શેરજળરની ધમાકમાં,
અથવા તો પોતાના ધંધામાં કમાવાની તક વખતે મનને
શરીર ઉપર કેવો અદ્ભુત કાબુ લખી લખ્ય છે તે જોયું
હશે. ધરમાં કોઇ માંદું પડતાં દિવસોના દિવસો અખંડ
ઉત્તમગરા કરવાની સક્રિય શરીરમાં આવી જાય છે.
કેન્સિસ જેવા સજાતું કાર્ય કરતાં દિવસોના દિવસો
સુધી માણસો અધ્યાગ શ્રમ વેડી શકે છે. કહેવાનો ભાવાર્થ
એવો નથી કે તેઓમાના ધણાને શારીરિક કુખ્ય થતું
નથી. પરંતુ મનના નિશ્ચયનો શરીર ઉપર કાબુ જામે
છે એ સ્પષ્ટ છે.

વળા દિમ્બતનો શુભ માનસિક છે. આપણામાંથી
ધણાએ જોયું હશે કે શરીરે મજબૂત માણસ પછીવાર
દિમ્બત હારી બેસે છે જ્યારે દિમ્બતવાળો માણસ નાના
શરીરથી પણ પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડે છે. અશ્રમ, અ-
માનસિક દિમ્બત અને શરીરબળનો મેળાપ થાય તો તે
માણસ એ જીવનના કરતાં વધારે સફળતા મેળવે છે.

હવે, શરીરની કેળવણી આપતાં, મનુષ્ય એ માન-
સિક સક્રિયતા પ્રાણી છે, અર્થાત્ તેનામાં શરીર ઉપ-
રાત શક્તિ, અવલોકન, રચિત, નિશ્ચય, કલ્પના, પ્રેરણા
વિનં જીવી-જીવી માનસિક સક્રિય રહેલી છે એ જણાવું
જોઈએ નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ શારીરિક કેળવણી
આપતાં એ સક્રિયતાને તુલ્યતા પહેલે નહિ તથા
તેમની અગત્ય જોઈ જી અકાચ નહિ એ પણ ખ્યાનમાં
રખાવું જોઈએ. જૂની પદ્ધતિએ ચાલતી સંસ્થાઓમાં
મારા ધારવા પ્રમાણે ઉપર જણાવેલા દર્શિમિંદુની ગેર-
હાજરીને લીધે તેમને જોઇએ તેવી સફળતા મળતી નહિ.
સુગ્રાજા અને વ્યાયામના રસિકમાં એ દર્શિમિંદુને
લીધે જ ફેર પડે છે.

“ માણસ એ મનની સક્રિયતા પ્રાણી છે તો પછી
શરીરની દરકાર શા માટે લેવી ? ” એવો નિર્વચક પ્રશ્ન
કોઇક જ કરશે. અથવા તો “ સ્વચ્છ કરતાં શામાટે
શીખવું ? ” એવું પણ બાળે જ કોઇના મનમાં ધસે.
કારણ કે માનસિક છતાં શરીરમાં તે પોતાનું જીવન
ગાળે છે. અને જીવનસંગ્રામમાં હજી સ્વચ્છ કરવાના
પ્રસંગે વારંવાર ઉભા થાય છે. વળી સમગ્ર જીવનની
પૂર્ણતામાં કેવળ મનની જ નહિ પરંતુ શરીરની પૂર્ણતા-
નો પણ અભાવેશ થવો જ જોઈએ. શારીરિક કેળવણી
આપતાં કદા એટલું ખ્યાનમાં રખાવું જોઈએ કે તેથી
માણસ કેવળ રમ્ય શારીરિક પ્રાણી થઇ ન જાય.

હવે, મનુષ્યના સંપૂર્ણ વિકાસમાં શરીરનું સ્થાન
તથા શારીરિક પૂર્ણતાનો અર્થ આપણે નક્કી કરવાનો
રહે છે.

મન, પ્રાણ અને શરીર—એ ત્રણે આત્માનાં ઉત્તમ
કરણો થઇ રહે અને આત્મામાં રહેલી સત્તાતન પૂર્ણતા-
ને વ્યક્ત કરી શકે તેવાં થાય એ તેમનું સાર્થક છે.
જીવનના ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ખેતને પ્રાપ્ત કરવા માટે રમ્ય
શરીર આદર્યક છે—અનિવાર્ય છે; અને આત્માના
આનિર્જાવની પૂર્ણતામાં શરીરની પૂર્ણતાનો સમાવેશ
થવો જોઈએ.

શરીરમાં જે પૂર્ણતા મેળવે, તેના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડી શકાય:- ૧. મહત્વ; ૨. બળ; ૩. સધુતા; ૪. ધારણાસામર્થ્ય. શરીરને ટકાવી રાખે તેવી મહાન શક્તિના સંગ્રહને પરિણામે જે ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે તેને "મહત્વ" એવું નામ આપવામાં આવે છે. શરીરમાં થન-થનાટ કરતા ભેરને તથા પ્રાણશક્તિના ત્રિપુલ્લ આધારે "બળ" એવું નામ આપી શકાય. એ ગુણને પરિણામે શક્તિ, શરીરદ્વારા ખંડાર વહેવા તથા કાર્યરૂપે ખંડાર પડવા માટે ઉભરાતી રહે છે. ત્રીજા સધુતાના ગુણના એક કાર્યને દર્શિણી લેતો "સ્ફૂર્તિ" એવું નામ આપે છે; પરંતુ સધુતા સ્ફૂર્તિ કરતાં વિશેષ છે. તે ગુણને પરિણામે શરીર હલકું, ઝડપી, તાદતડો તથા ભૂખ-તરસ વેલી શકે તેવું સહનશીલ, રૂતુના તથા ખેડાકાના ફેરફાર પ્રમાણે જલદી અંતરવ્યવસ્થા કરવાને શક્તિમાન બને છે. ચોથા ગુણને "ધારણાસામર્થ્ય" કહેવામાં આવે છે. ગમે તેટલી માનસિક કે આધ્યાત્મિક શક્તિ શરીરમાં વહેતો તે ધારણ કરવાને શરીર લાયક થવું જોઈએ. સ્પૃશ્ણ અને સૂક્ષ્મ પ્રાણનો ધોધ શરીરમાં પડે તો તેને

ધારણ કરવાની યોગ્યતા શરીરમાં હોવી જોઈએ. એવી ધારણાશક્તિ નહિ હોવાને લીધે જ, માનસિક શક્તિની અવસ્થાવાળા, દુશિયાર માણસો ઘણીવાર ગાંડા થઈ જાય છે; પ્રાણાયામ કરનારાઓ એવી ધારણાશક્તિની ખામીને લીધે પ્રાણશક્તિનો પ્રવાહ આવતાં હમેશને માટે ખોડવાળા અથવા વ્યાધિગ્રસ્ત થઈ જાય છે. શરીર ધારણ કરી શકે તેના કરતાં વધારે શક્તિ આવતાં તે અશુદ્ધ ક્રિયારૂપે ખંડાર વહી જાય છે. જ્યારે શરીરમાં ધારણાસામર્થ્ય આવે છે ત્યારે સર્વ પ્રકારની શક્તિઓને શરીર ધારણ કરી યોગ્ય ક્રિયામાં સફળતાથી વહેવડાવી શકે છે.

શારીરિક કેળવણી આપવાનો યત્ન કરનારાઓએ એ ગુણો શરીરમાં આવે તેને માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે.

અબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી

યુનિવર્સિટીનું બંધારણ

મુંબઈ યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય એ નામ બહુ અનુકુળ નથી લાગતું) નું બંધારણ કેવું હોવું જોઈએ એ સંબંધી મેં કાંઈક વિચાર કરેલો અને તેમાં ઓતપ્રોત ચતી એ સંબંધે કેટલીક સૂચનાઓ સેનેટ આગળ મુકેલી. સેનેટ આખા બંધારણ સંબંધે વિચાર કરવાનું ધારી હમૈશના ખોરખે નાખવાના નિયમને અનુસરી વિચારક કમિટી નીમી. કમિટીમાં ઓછામાં ઓછા અઢારથી વીસ સભ્યો હતા જેમાંના ભાગ્યેજ ૮ થી ૧૦ હાજર રહેતા, કાર્ય કરવાને મથી રહેતાઓએ આ કમિટીને ઉધવા ન દીધી અને ત્રણ માસમાં રિપોર્ટ આપ્યો. સરકારને કાયદો સુધારવા સેનેટ વિનંતિ કરી. પણ જે કામ યુનિવર્સિટીના આંતરીય સંચાલકો ન કરી શક્યા તે સરકારે કર્યું. ત્રણ વર્ષથી એ સૂચના એન્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટના કુખાટમાં સડે છે. ફેબ્રુઆરીના મંત્રીને એ સામું જવાબે પણ વિચાર થયો નથી.

આપણી યુનિવર્સિટીનું બંધારણ આતું છે:-

૧૦૦ ફેલોઝની સેનેટને તેમાંથી

૮૦ ફેલોઝને સરકાર નીમે. દરવર્ષે ૧૬ જલ્લાય.

૧૦ ફેલોઝને રજીસ્ટર થએલા ગ્રેજ્યુએટો યુંટી ક્લાડે અને તે દર પાંચ વર્ષે પાછળ જાય. એટલે દર વર્ષે એ ચૂંટાય.

૧૦ ફેલોઝને ઉપરના ૬૦ની વહેંચાયલી ફેકલ્ટીઓ નીમે.

અર્થાત્ ૮૦ ફેલોઝને સરકાર નીમે અને ૧૦ તે ગ્રેજ્યુએટો નીમે. ફેકલ્ટીમાં તો સરકારી બહુમતિ હોવાથી તેમને બળતાજ માણસો આવે.

હાલમાં તમે શરૂ કરેલી ચળવળને પરિણામે મહારાં પાંચ વર્ષ પુરાં થયાં પછી ગ્રેજ્યુએટોને રજીસ્ટર થવામાં થન સંબંધી મુશ્કેલીઓ ઓછી કરવામાં આવી છે. પરિણામ બહુ સારું નથી આવ્યું. એકાન્ત વર્ગે લાલ લાઈ સેનેટનું કાર્ય પોતાને જ અનુકુળ કરવા માંડ્યું છે.

જે કમિટી સમક્ષ જે મત આપેલા તેથી કમિટીના મતને બહુ અશી મળતા થઈ આ પ્રમાણે બંધારણ ધારણું.

આખી સેનેટમાં સભ્યો ૧૦૦ થી વધારે ન જ જોઈએ. વધારે હોવાથી કામ સુધારવાને બદલે બગાડવા જેવું થાય છે.

ઓછામાં ઓછા ૫૦ માણસો તો ફેબ્રુઆરીના કાર્યમાં વિચારથી અને શિક્ષણથી રચાયેલા રહ્યા હોય તેવા જ જોઈએ એ આશય ખાનમાં રાખી, ૧૦૦ સભ્યોની સેનેટમાં:

૨૦ સભ્યો રજીસ્ટર્ડ ગ્રેજ્યુએટોથી ચૂંટાયેલા જોઈએ.

૨૦ „ ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષ સુધી કાર્ય કરેલા અને ચાલુ અધ્યાપક રહેલા તેવા અધ્યાપકોએ ચૂંટી ક્લાડવા.

૫ હાઈસ્કુલોના હેડ માસ્તરોએ પોતામાંથી ચુંટવા.

૧૦ વિદ્યા સંબંધી ઉદ્ઘાષોદ કરનારી સંસ્થાઓને ચુંટવાની છુટ આપવી.

૨૫ સરકારે નીમવા.

૨૦ ઉપર જણાવેલા ૮૦ સભ્યોએ યોગ્ય મતુષ્યોને નીમવા.

૧૦૦

આ બંધારણ કંદોડું નથી. સરકારી “હા હા” ની અનુમતિ નથી. ૨૦ સભ્યો ગ્રેજ્યુએટોમાંથી આવે તે અધ્યાપક વર્ગના કે હાઈસ્કુલના માસ્તરોમાંના ન જોઈએ. કારણ કે તેમનો વર્ગ જુદો પાડી તેમને સભ્યોની મોટી સંખ્યા આપી છે. ગ્રેજ્યુએટો તરફથી, પોતે ગ્રેજ્યુએટો થએલા અને વ્યવહારકુશળ અને સમય અને પ્રસંગાનુસાર લોકવ્યવહારમાં ક્યા જ્ઞાનની આવરયક્તા છે એ સમજનારા ગૃહસ્થો આવે. અધ્યયન ચી રીતે કરાવવું એ સમજનારા અધ્યાપક વર્ગમાંથી આવે. હાઈસ્કુલો જ વિદ્યાર્થીવર્ગને તૈયાર કરી યુનિવર્સિટીને સોંપે છે માટે તેમના કાર્યની મુશ્કેલી વિશેરે સમજાવવા તેમના પાંચ સભ્યો જોઈએ. વિદેશી રાજ્ય-વ્યવસ્થામાં ૨૫ સભ્યો રાજ્ય તરફથી નીમાએલા

જોઈએ. તેઓ જ પત સંબંધી વ્યવસ્થામાં મદદ કરે ત્યારે તેમને સારી સંખ્યા આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થી સંસ્થાઓ જોવી કે,

૧ ઓ. ઇ. રાયલ એજિયુકેટિવ સોસાયટી.

૨ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

૩ લાન્ડારકર ઓ. ૦ રિ. ઇન્સ્ટીટ્યુટ અને તત્સદૃશ સંસ્થાઓના વિચાર જાણવા યોગ્ય થક પડે, તેમાંથી દશ સભ્યો લેવા.

છેલ્લા ૨૦ સભ્યો ૮૦ ની સંસ્થા યતાં ક્યા વર્ગની તેમાં ન્યૂનતા છે એ સમજ એ ૮૦ જણાએ ન્યૂનતા પૂરવા જેવાજ વિદ્વાનો, ધનિકો અને વ્યવહારકુશળ પુરૂષોને ચુંટી કહાડવા.

આ મ્હારો વિચાર હતો અને છે. હાલમાં સેનેટમાં વિરાજતા સભ્યોમાંથી કોઈ આ સંબંધી ઉદ્ઘાષોદ કરવો માંડશે તેને આટલા વિચાર પણ મદદરૂપ થશે.

જેમ સર્વત્ર તેમ અહીં પણ પ્રાંતિક મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા માંડી છે. અને તે વધશે તેને પણ પહોંચી પળવા અને તેને શુભ પરિણામમાં વાળવાના ઉપાયો આજથી જ ચોજાવાની જરૂર છે.

વિદ્યાનાથ પ્ર. વેલ

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં સુધારો

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના બંધારણમાં સુધારા કરવાનો સ્વાસ્થ્ય પ્રુદ સેનેટ સમક્ષ મારા મિત્ર રા. રા. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય પાંચ વર્ષ ઉપર લાગ્યા હતા. તેમણે ઉપરિચિત ફરેલી ચર્ચાથી સેનેટ પોતામાંથી એક કમિટી નીમી, તેને સેનેટના બંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટે ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના દિંદી યુનિવર્સિટીઓના કાયદામાં શા. શા ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એ વિષે તપાસ કરી લક્ષ્યમણે કરવાનું ફરમાવ્યું. અને તે કમિટીની બહા-મણે સેનેટે છેવટે મંજૂર રાખી, તેને સરકાર ઉપર મોકલી આપી. એ લક્ષ્યમણે મોકલતી વખતે રજિસ્ટ્રાર ખાનખાદુર દશુરે સરકારનું ધ્યાન એટલું હતું કે સેનેટની એ ભક્ષામણે તે વખતેના સેન્ટના સભામંદોની સમસ્યા સર્વાનુમતિથી મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને તેઓના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતા કે ઉપર સૂચવેલા મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં કરવાના ફેરફારનો સવાલ હિંદની બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં એ ફેરફાર આવશ્યક છે કે નહીં એવા મુદ્દા હેઠળ દીક્ષમાં ન નાખતાં તે વિષેનો કાયદો હિંદી સરકારે પોતાની ધારાસભા માર્ફત ધડવો અથવા તો તે માટેનું બિલ સ્થાનિક ધારાસભા માર્ફત ધડવાની મુંબાઈ સરકારને રજા આપવી. આવી સ્પષ્ટ માગણી છતાં તે સવાલ તે વખતે અભારમાં ઉપર મૂકાયો અને કલકત્તા યુનિવર્સિટીની તપાસ માટે નીમવામાં આવેલા કમિશનરો રિપોર્ટ બહાર પડે તે પછી એ સવાલનો વિચાર કરવાનું હતું. એ પ્રમાણે ત્રણ વરસ સુધી એ સવાલ મોકૂફ રહ્યો. પછી ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં સેન્ટર કમિશનના રિપોર્ટનો વિચાર કરવા સેનેટે ફરી કમિટી નીમી એ કમિટીએ એક વર્ષ સુધી વિચાર

કરી ઇ. સ. ૧૯૨૧ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં પોતાનો રિપોર્ટ સેનેટમાં રજૂ કર્યો. અને છ માસ સુધી ચર્ચા ચલાવી તે મુંબાઈ સરકારને રજૂ કર્યો. એ જ વર્ષમાં નવા સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવેલા હોવાથી મુંબાઈ યુનિવર્સિટી સંબંધી ચર્ચા "સેપિલા" વિષય તરીકે મુંબાઈ સરકારના કેળવણીખાતાના પ્રધાન-ને સોંપાણી એ પ્રધાનપદ પર એન. મિ. પરાંજપેની નીમણુક થયેલી હોવાથી હવે એ વિષયમાં જલદી કંઈ પચવાં લાગશે એમ સંધેથી આશા રાખવામાં આવતી હતી; અને અર્ધ સત્તાવાર ખબર તરીકે કહેવામાં આવતું કે મિ. પરાંજપે પ્રથમ પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો સવાલ હાથ ધરશે અને તે પછી બીજી જ સવાલ યુનિવર્સિટીના બંધારણને લગતો તે હાથ ધરવાના છે. પણ પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી પોતાના ખાતાની વિગતોના અભ્યાસમાં અને પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાના સવાલમાં તેમને એટલો બધો વખત લાગ્યો કે તેઓ હજી યુનિવર્સિટીને લગતું બિલ ધારાસભા સમક્ષ રજૂ કરી ચકાસ નથી; અને હવે તો નવી ચૂંટણીનું કામ ખનાસ થાય ત્યાં સુધી એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનો પણ કાપને અવકાશ નથી. તેમાં સ્વરાજ્ય પહેલા વર્ષે દરિયાકાંઠામાં ઉતરવાનો કાવ કરવાથી આ વખતની ચૂંટણીનું પરિણામ શું આવશે તે અનિશ્ચિત છે. તેમાં જો એન. મિ. પરાંજપે ફરેલમંદ થયા તો આવતા શિવાળમાં યુનિવર્સિટીનું બિલ ધારાસભા સમક્ષ રજૂ થવાનું. જો તેઓ ફરેલમંદ ન થયા તો જો કાંઈ નવો પ્રધાન નીમશે ને પોતાની તૈયારી માટે જ કાંઈ વધારે વખત માગશે તેટલો સમય આ સવાલને ધારાસભા સમક્ષ મૂકતાં લાગણી થશે.

આ પ્રમાણે યુનિવર્સિટીમાં કરવા ધારેલા સુધારાના સલાહની અત્યારની સ્થિતિની વાત થઈ. હવે આપણે મૂળ સલાહ ઉપર આવીએ. હિંદની યુનિવર્સિટીઓની પ્રથમ સ્થાપના ઇ. સ. ૧૮૫૭માં થઈ. તે સાલમાં હિંદી સરકારે કલકત્તા, મુંબઈ અને મદ્રાસ એ ત્રણે સ્થળે યુનિવર્સિટી સ્થાપવાને માટે જુદા જુદા કાયદા રચ્યા. આ કાયદા જો કે બંધારણ વગેરે વિગતોમાં એકસરખા હતાં છતાં સમગ્ર હિંદને માટે એક કાયદો ન રચતાં દરેક પ્રલાશ માટે જુદી જુદી યુનિવર્સિટીના કાયદો રચવામાં આવ્યો; એવાં હેતુથી કે હવે પછી બધારે તેમાંથી એકમાં કાંઈ ફેરફાર કરવાનો વિચાર થાય ત્યારે તે તે યુનિવર્સિટી પુરતો જ તે વખતે વિચાર થઈ શકે. તે પછી લગભગ પચાસ વર્ષ સુધી એ બંધારણમાં કાંઈ ફેરફાર થયો નહીં. માત્ર અલાહાબાદ અને કાશ્મીરની નવી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ પણ જૂની યુનિવર્સિટીની પ્રશાસિકા એમને એમ ચાલ્યાં કરી. તેમાં ફેરફાર કરવાનો વિચાર લૉર્ડ કર્ઝને આવ્યો અને તેણે ઇ. સ. ૧૯૦૨ માં હિંદી યુનિવર્સિટીનું કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની ભલામણો મુજબ હિંદી યુનિવર્સિટીઓની પુનરચનાના કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો. અને તે કાયદા પ્રમાણે હિંદની બધી યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યા. લૉર્ડ કર્ઝનેનો સમય એ સરકારી અમલની દોરી પ્રાન્તિક સરકારોના હાથમાંથી લઈ જેમ જાને તેમ હિંદી સરકારના હાથમાં સોંપવાના પ્રયત્નો માટે નંજીતો છે. તે પ્રમાણે કાવણી જેવા પ્રાન્તિક સરકારને સેપિલા વિષય માટે પણ એક ઇન્સ્ટ્રુક્ટરનરલની ખાસ જગ્યા હિંદી સરકારમાં નવી ઉત્પન્ન કરી અને હિંદી યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણની પુનરચનાના કાયદો વડી ધારાસભામાં પસાર કરાવ્યો. એ કાયદો જે વખતે વંડી વાદસભામાં ચર્ચામાં હતો તે વખતે યો. મિ. ગોખલેએ આખા હિંદની યુનિવર્સિટીઓ માટે એક જ કાયદો રચવાના પગલાને વળોડી કાઢી ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં હિંદી સરકારે જુદા જુદા પ્રલાશ માટે એકસરખા, પણ જુદા જુદા કાયદા રચવામાં ખતાવેલ દુરદેશી ઉપર ખાસ ધ્યાન જેમ્યું

હતું; અને અત્યારનો અનુભવ આપણને મિ. ગોખલેની દલીલની વાસ્તવિકતાની વિશેષ સાબિતી પૂરી પાડે છે. તે વખતે લૉર્ડ કર્ઝનેની સરકારે સર્વસત્તા હિંદી સરકારના હાથમાં બેસી કરવાની પોતાની રાજ્યનીતિ થોડા વખત માટે બાજુએ મૂકી યુનિવર્સિટીઓની પુનરચનાના કાયદા દરેક પ્રાન્તિક ધારાસભામાં દાખલ કરવાનું સ્થાનિક સરકારને ફરમાવ્યું હોત તો હિંદ જેવા મોટા દેશને એક જ લાકડીએ હાંધી સુકા બેગા લીધાને પણ બાળવાનો અનિષ્ટ પ્રયોગ કરવાનો અભિશાપ તેને માથે ન આવત. પણ લૉર્ડ કર્ઝને જેવાં અદ્ભાવથી ભરપૂર ને-હુકમી વાઇસરોય તે કોર્મની શિખામણ માને એ સંભાવિત ન હતું અને તેમણે રચેલા કાયદો આખા હિંદની યુનિવર્સિટીઓ માટે પસાર થયો. તે કાયદાની ચર્ચા વખતે ઉત્પન્ન થયેલી કટવાશ, તેને અમલમાં મૂકતાં સરકારને વેલ્લી પડેલી મુશ્કેલીઓ, સરકારી અમલદારોએ તે પ્રશ્ને ભરેલાં જોખમી પગલાં, ગેરકાયદેસર કરાવવા માટે મંડાયેલા ન્યાયની અદાલતો સમક્ષના મુકદ્દમાઓ અને આ બધી મુશ્કેલીઓ ટાળવા માટે થીજે જ વર્ષ વડી ધારાસભા માર્ગે સરકારને પસાર કરાવેલા પડેલા યુનિવર્સિટીનું કામ કાયદેસર ગણાવવાનો કાયદો (Universities Validation Act) એ બધી જૂના ઇતિહાસની વિગતમાં ઉતરવાની અહીં જરૂર નથી. પણ આ બધી ચર્ચા અને લોકમતની નમ્રતિની એટલી અસર થઈ કે નવા કાયદાની રૂએ સેનેટના સભાસદોની નીમણૂકમાં મોટી સત્તા સરકારના હાથમાં હતી છતાં સેનેટના સભાસદોની નીમણૂક વખતે મુંબાઇ પ્રલાશની કેળવણીમાં કાલમ આગેવાનીઓ ભાગ લેનાર જૂના સેનેટના સભાસદોને સરકારને પોતા તરફથી નીમણ પડ્યા અને તે સભાસદોએ સરકાર સામે જજરી બાય બીડી, કેટલીક મહત્ત્વની બાબતમાં લૉર્ડ સિડનહામની સરકારને મથક આપી ન હતી. હિંદી યુનિવર્સિટીઓના કાયદો પસાર થયો ત્યારે નામદાર ગોખલેએ પોતાના છેલ્લા ભાષણમાં કહેલું: *My Lord, the struggle is over. We have lost all along the time; and it only remains for us now to count up the losses—for, gains we have had none.* “અને આ લોકધર્મમાં

સંપૂર્ણ હાર ખાધી છે અને જરાજેટલી ખાખતમાં પણ વિનય મેળવ્યો નથી.” છતાં આ પરિણામથી નાસીપાસ થઈ જઈને રાષ્ટ્રીય કામકાજથી વિમુખ થવાને બદલે તે કાર્યની અંદર અધારે દંડતાથી વળગી રહી એ કામદાનાં અનિષ્ટ પરિણામ જેમળને તેમ તેના અમંત્રમાં ઓછા કરાવવાના પ્રયત્નમાં ભેડાયા; અને સર જ્યોર્જ કલાર્ડ, (પાછળથી હોર્ડ મિડનહામ) જેવા ભેદદાર ગવર્નરની સાથે ખાચ બીડી પ્રગટીય પક્ષનો જુડો ફરકતો રાખ્યો. એ બીના સમગ્ર પ્રજામતની અસર કેટલે સુધી પહોંચી શકે છે તેનું અચ્છું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. મુંબાઇ યુનિવર્સિટીનું બંધારણ નવા કાયદાથી ફેરું, છતાં તેમાં પ્રગ્નપક્ષ મજબૂત રહ્યો અને તેની સમર્થ જોરદાર દલીલોને બળે સરકારની દબજગીરી જાડી ચાલી શકી નહીં એ સર્વને સુવિદિત છે. આ પ્રમાણે પસાર થયેલા નવા કાયદા પ્રમાણે યુનિવર્સિટી સેનેટનું બંધારણ આપણે તપાસીએ. યુનિવર્સિટીઓ સ્થાપતી વખતે તેની સર્વ વ્યવસ્થા માટે સેનેટ નામની સભા સ્થાપવામાં આવી હતી; અને તેના પ્રથમના સભાસભો નીમવામાં આવ્યા હતા. નીમણૂકની મુદત જિંદગી પર્વતની અથવા કાયમને માટે દિંદ છોડીને જ્ય ત્યાં સુધીની રાખવામાં આવી હતી. એ સભાસભોમાં પછી દર વર્ષે થોડાં થોડાં નામ ઉમેરવામાં આવતાં અને ધીમે ધીમે યુનિવર્સિટીના ફેલાવું પદ, માત્ર માનાર્થ પણ અપાવા લાગ્યું. આથી ફેલાવું સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ પણ સેનેટની સભામાં હાજરીઆપી યુનિવર્સિટીના કામમાં રસ લેનાર માત્ર થોડા જ હતા. આ પરથી ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના કાયદામાં આ જૂના ફેલાવના મંડળને રદ કરી તેને બદલે માત્ર ૧૦૦ સભાસભોનું નવું મંડળ રચવાનું દેરાવવામાં આવ્યું, અને એ ૧૦૦ સભાસભોમાંથી ૮૦ સભાસભોની નીમણૂક યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટર થયેલા ફેલોશિપોએ કરે અને આ પ્રમાણે નીમણૂક ૬૦ સભાસભો બાકીના ૧૦ સભાસભોની ચૂંટણી કરે એમ દેરાવવામાં આવ્યું. બહાર ગામના સભાસભોને સેનેટની સભામાં હાજરી આપવા માટે સુસાધરીતું ખર્ચ આપવાનું પણ દેરાવવામાં આવ્યું અને પછી નીમણૂક થયા પછી કોઈ સભાસભ ગેરહાજર રહે તે

તેની નીમણૂક રદ થાય એમ દેરાવવામાં આવ્યું. આ પ્રમાણે નવી સેનેટમાં માત્ર ૧૦ જગ્યાઓ રહેતી. ફેલોશિપો માટે રાખી બાકીની ૮૦ જગ્યા એન્સેલ્સ દેરાવાની એમ દેરાવવામાં આવ્યું, અને આ નિયમિત બાસ કરી નામદાર બેખલે થયા હતા. આ નિયમની વિરુદ્ધ થતી વખતે નામદાર બેખલેએ સર કારના હાથમાં ચૂકવામાં આવતી અસાધારણ મોટી સત્તા સામે પોતાનો વિરોધ બહેર કરતી વખતે જણાવ્યું હતું કે, મારા મત પ્રમાણે મુંબાઇ યુનિવર્સિટીની સેનેટ સંખ્યા ૧૫૦ રાખવી જોઈએ અને તેમાંથી ૫૦ સભાસભોને સરકાર નીમે, બીજા ૫૦ જુદી જુદી કોલેજોના પ્રેફેસરોમાંથી ચૂંટી કદાચ અને ત્રીજા ૫૦ ની યુનિવર્સિટીના દર વર્ષની ઉપરના ફેલોશિપોએ ચૂંટણી કરે તો તે યોગ્ય થશે. પરંતુ, ચૂંટણીનું તત્ત્વ નવું જ ઉમેરવામાં આવેલું હોવાથી તેનો ઉપયોગ કેવોકે થાય છે તે ભેષા સિવાય હાલ દુરત વિશેષ સંખ્યા ચૂંટણી માટે રાખવી સલાહકારક નથી, એવી દલીલથી એ સ્થળા તે વખતે રજીકારવામાં આવી ન હતી.

૩

ઈ. સ. ૧૯૦૪ ના કાયદા પ્રમાણે નવી સ્થાપતી સેનેટ ત્યાર પછી નીમવામાં આવી અને તેણે અગ્રયાસ-ક્રમમાં ફેરફારના ચોટા સવાલો હાથમાં લીધા; એટલે સેનેટના બંધારણનો સવાલ થોડા વખત માટે પાછળ હટી ગયો. પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના મિનિ-ઓર્ડિનાન્સ મુજબ રાષ્ટ્રીય પ્રગટીય તત્ત્વોને વિશેષ બળ આવ્યું અને બધા લેક્ચરરોમાંથી ખાતાઓમાં ખાસ પ્રગટીય તત્ત્વ વધારવાની માગણી થવા લાગી. એ માગણીને સ્પષ્ટરૂપે સેનેટ આગળ મિ. વિશ્વનાથ વેંઘે રજૂ કરી અને સેનેટે એના પર એક કમિટી નીમી, તેની ભલામણો મુજબનો રિપોર્ટ સરકાર પર મોકલ્યો આપોલ આ રિપોર્ટમાં સેનેટના ૧૦૦ સભાસભોની વહેંચણી નીચે મુજબ કરવામાં આવી હતી.—

(૧) કોલેજોના પ્રેફેસરો, આસિસ્ટન્ટ પ્રેફેસરો અને લેકચરોમાંથી ચૂંટી કદવાના ૨૫

(૨) દાઈસ્કુલોના હોડાસ્તરોમાંથી ચૂંટવાનાં	૫
(૩) રજિસ્ટર્ડ ટ્રેનયુએટોમાંથી ચૂંટવાના	૨૦
(૪) જુદી જુદી ફેકલ્ટીઝમાંથી ચૂંટવાના	૧૦
(૫) જાહેર મંડળોમાંથી ચૂંટવાના	૧૦
	૭૦
એન્સેલર તરફથી નીમાવાના	૩૦

કુલ ૧૦૦

ઉપર પ્રમાણે કુલ સો સભાસદોમાંથી માત્ર ૩૦ સભાસદો સરકાર તરફથી નીમાવાના હોઈ જાય છે. ૭૦ ને જુદાં જુદાં મંડળોમાં વહેંચી નીમાવામાં આવ્યા હતા અને તેમાં જ્યાં કેળવણી આપવાના કામમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોને આપવામાં આવેલા ચૂંટણીનો હક એ ખાસ આવકારદાયક છે.

૪

ઉપર પ્રમાણેની બહામણે મુબાઈ સરકાર પર મોકલવામાં આવી પછી દિંદી યુનિવર્સિટીના કાયદામાં ફેરફાર કરવાની સત્તા મુબાઈ સરકારને ન હતી; અને વડી સરકાર તે સત્તા હાથમાં લેવાને તૈયાર નહતી એટલે સૈન્ટર કમિશનનો રિપોર્ટ થતાં મુધી એ સલાહ પડેલા મુદ્દાઓ. એકલર કમિશનનો રિપોર્ટ થયા પછી સરકારે એ રિપોર્ટના સિદ્ધાંતો મુજબ દાકા, પટણા વગેરેની નવી યુનિવર્સિટીઓ રચી, પછી જૂની યુનિવર્સિટીઓની હકમત નવા સુધારા પ્રમાણે પ્રાન્તિક સરકારને હસ્તક મેલવામાં આવી હતી અને તેમાં પછી કેળવણીનો વિષય એ પ્રધાનોને સોંપાયેલો વિષય હતો એટલે એ સલાહ નવા સુધારા લખવા ચાલ પછી હાથ ધરવો એમ હતું. દરમિયાન મુબાઈ યુનિવર્સિટી સેનેટ ઉપર સૈન્ટર કમિશનનો રિપોર્ટ મોકલવામાં આવ્યો હતો અને તેમને

અભિપ્રાય મંગાવવામાં આવ્યો હતો એ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. પરંતુ સેનેટ પોતાના અભિપ્રાયમાં એ રિપોર્ટની ભક્ષામણે સ્વીકારવાને બદલે મિ. વૈદ્યની મતના ઉપરથી પસાર કરેલ હોય કરી મંજૂર કરી તે પ્રમાણે કામ લેવાની ભક્ષામણ કરી છે. એ ભક્ષામણ કરતી વખત કમિટીના રિપોર્ટ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:—યુનિવર્સિટીના બંધારણના સલાહ ઉપર આવતાં, સૈન્ટર કમિશનની ભક્ષામણે ઉપર પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી કમિટી એવા અભિપ્રાય ઉપર આવે છે કે કમિશનની ભક્ષામણ મુજબ કોર્ટ, એકેડેમિક કાઉન્સિલ અને એકેડેમિકલિવ કાઉન્સિલના નામનાં તથા મંડળ રચવાની કંઈ જરૂર નથી. કમિટીનાં અભિપ્રાય છે કે યુનિવર્સિટીનું હાલનું બંધારણ સંતોષકારક છે અને તેમાં માત્ર નીચેના ફેરફાર કરવા સલાહકારક થઈ પડશે:

૧. સેનેટની સંખ્યા ૧૦૦ ઉપરથી વધારી ૧૨૫થી ૧૫૦ મુધી લઈ જવી, અને તેમાં ચૂંટણીના તરફનો ધણો વધારો કરવો અને તે વધારો આ સેનેટ ઇ. સ. ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫ મી તારીખે સરકાર ઉપર મોકલેલ અરજીમાં જણાવ્યા મુજબનો કરવો.

૨. સિન્ડિકેટના સભાસદોની સંખ્યા વધારીને ૨૦ ની કરવી અને તેને પોતામાંથી પેટાકમિટીઓ નીમવાની સત્તા આપવી તથા સેનેટના પ્રેસિડેન્ટ સભાસદોને પોતાની સંખ્યામાંથી અમુક સભાસદો સિન્ડિકેટમાં ચૂંટવાનો હક આપવો.

આ પ્રમાણેની સેનેટની હેઠલી ભક્ષામણ છે, એ ઉપર હવે આપણા કેળવણીખાતાના પ્રધાન પેરી જનનું મિત્ર લાવે છે તે જોવા આપણે આનુરતાથી રાહ જોઈએ છીએ.

હરિલાલ મા. ભટ્ટ

સમાનાંક ગુણાકાર

૧

જે ગુણાકારના પરિણામમાં બધા આંકડા સરખા હોય તેને આપણે 'સમાનાંક ગુણાકાર' કહીશું. જેમ કે $30 \times 2 = 111$, $10 \times 2 = 111$ વગેરે, આવા ગુણાકારોથી જાણકારને તેમજ મોટાઓને આનંદ થતો હોવાથી અહિં તેની વિસ્તૃત ચર્ચા કરીશું.

એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે જે ગુણાકારમાં બધા એકઠા આવતા હોય તે ગુણાકાર પર આવા બધા ગુણાકારનો આધાર છે; જેમ કે $30 \times 2 = 111$ તેથી $30 \times 12 = 111$. અહિં ૧૨ એ ૩ તો ૭મણે હોવાથી આ પરિણામ આવે છે. તેમજ $10 \times 2 = 111$. અહિં ૭ એ ૩૦ ના ૭મણા અને ૬ એ ૩ ના ૨મણા હોવાથી કુલ પરિણામ ૭ મણુ આવે છે. તેથી આપણે અહિં માત્ર એવા ગુણાકારોનો જ વિચાર કરીશું કે જેના પરિણામમાં બધા એકઠા આવતા હોય.

બીજું, એ પણ સ્પષ્ટ છે કે બધા એકઠાવાળી કોઈ રકમના જે ત્રણ અથવા વધારે અવયવ પડતા હોય તો તે ઉપરથી એવી બે સંખ્યાઓ અનેક રીતે કાઢી શકાય કે જેનો ગુણાકાર મૂળ એકઠાવાળી રકમ જેટલો આવે; જેમકે $111111 = 30 \times 11 \times 13 \times 30$; અહિં કોઈ પણ ચાર અવયવના ગુણાકારને બાકી રહેલા અવયવે ગુણવાથી મૂળ રકમ આવશે, અથવા કોઈ પણ ત્રણ અવયવના ગુણાકારને બાકીના બે અવયવના ગુણાકારથી ગુણવાથી પણ તે જ પરિણામ આવશે. વળી ગુણને ગુણક અને ગુણકને ગુણ કરવાથી પરિણામ

તો એક જ આવે છે, પણ કૃતિ તદ્દન જૂદી જ બની જાય છે. તેથી આ છેલ્લો પ્રકાર પણ આવા ગુણાકારોની વિવિધતામાં ઉમેરો કરવામાં સહાયમૂલ થાય છે.

આ બધા ઉપરથી સમગ્રગણે 'સમાનાંક ગુણાકારોની' વધુમાં વધુ વિવિધતા મેળવવા માટે એકઠાવાળી રકમોના બની શકે તેટલા વધારે અવયવ મેળવવા નોંધ્યે. એટલે જો બને તો બધા અવિભાજ્ય, અને તેમ જ બને તો પડી શકે તેટલા વધારે, અવયવ પાડવા નોંધ્યે.

હવે આપણે એકઠાવાળી રકમોના અવયવ પાડવાનું શરૂ કરીએ.

$1234567890 = 111111111$. આ ગુણાકાર કેટલાંક ગણિતોમાં આપેલો હોય છે. તેમ જ 'પંદર બાવીશ, સુનને સાત, તેને ગુણો ત્રેતિરે તો એકઠા આવે આઠ' એટલે $152200 \times 103 = 11111111$ આનું જોડકણું પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે. અહિં આપણે આવા ગુણાકારોની વ્યવસ્થિત ચર્ચા કરીશું.

$111 = 30 \times 3$ એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

$1111 = 11 \times 101$ એ જસદી જડી આવે એવું છે. ૧૦૧ ના અવયવો પડી શકશે નહિ.

11111 આનો અવયવો પાડવા એ ઉપરના જેટલું સહેલું નથી. કેમકે કોઈ પ્રસિદ્ધ અવિભાજ્ય સંખ્યા જેવી કે ૩, ૭, ૧૧, ૧૩, ૧૭, ૧૯ વગેરેથી તે ભાગી શકાતી નથી છતાં પણ આના અવયવો મેળવવાનો બીજો કોઈ સહેલો રસ્તો નથી. આપણે અનુમાયક તરીકે એક અવિભાજ્ય સંખ્યાએ તેને ભાગતા જતું પડશે એવી

$$૧[૧૬] = ૧૧ \times ૧૭ \times ૭૩ \times ૧૦૧ \times ૧૭ \times ૫૮૮૨૩૫૩$$

આ લેખ વાંચતાં સમજાયું જ હશે કે આમાં

ગણિત કાઠનું કોઈ નવું તત્ત્વ વાચક આગળ મુકવામાં

આવ્યું નથી, તેમ છતાં અગાઉ કદી નહિ શોધાયેલા

એવા કેટલાક આંકડાઓ આતી અંદર જરૂર છે. આ

રસિક આંકડાઓ વાચકના નજીવામાં આવે તથા નજી

વાઈ રહે એટલેજ આ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હેતુ છે.

હા, બીજો હેતુ પણ છે. આ સિવાયના બીજા આંકડા

કોઈએ શોધી કાઢ્યા હોય અથવા કોઈના વાંચકમાં કે

સાંભળવામાં આવ્યા હોય તો તે પણ નજીવામાં આવે

તેથી આ વિષય પર કોઈ વિશેષ પ્રકાશ પાડશે, તો હું

તેનો આભારી થઈશ.

$$૧[૧૮] = ૩ \times ૩ \times ૭ \times ૧૧ \times ૧૩ \times ૧૬ \times ૩૭ \times ૫૨૨૫૭૯ \\ \times ૭૩૩૬૬૬૭$$

$$૧[૨૧] = ૩ \times ૩ \times ૪૩ \times ૨૩૬ \times ૪૬૪૯ \\ \times ૨૦૯૫૧૧૮૫૮૩૭.$$

$$૧[૨૨] = ૧૧ \times ૨૩ \times ૪૩૬૧૭૪૧૫૨૨૧૭૮૩૦૪૭૮૭$$

$$૧[૨૮] = ૧૧ \times ૨૯ \times ૧૦૧ \times ૨૩૬ \times ૪૬૪૯ \\ \times ૩૧૦૩૭૫૮૯૬૨૧૦૩૧૩૭૯$$

$$૧[૩૫] = ૪૧ \times ૭૧ \times ૨૩૯ \times ૨૭૧ \times ૪૬૪૯ \\ \times ૧૨૬૭૬૧૮૪૩૬૭૪૭૭૦૪૩૫૭૫૨૧.$$

હરિહર પ્રા. ભટ્ટ

વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવા

(૧૮૯૧-૧૯૨૩)

પુસ્તકો કેળવણીનું મુખ્ય અંગ છે. આથી આ કેળવણી-અંકમાં વડોદરા રાજ્યે પુસ્તકપ્રસિદ્ધિથી કે રેલો સાહિત્યસેવાની સમાલોચના કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે.

વડોદરા રાજ્યના હોદ્દાના શ્રીમંત મહારાજ સાહેબને સાહિત્યને એટલો બધો શોખ છે કે, તે તેઓશ્રીને એક પ્રકારનું વ્યસન થઇ પડ્યું છે. તેઓશ્રી અને મરાઠા હોવા છતાં પોતાનું રાજ્ય ગૂજરાતમાં હોવાથી તેઓશ્રીએ ગૂજરાતી ભાષાને રાજભાષા બનાવી છે. દેશી ભાષાનો બાબતમાં એઓશ્રીને એટલો બધો ગર્વ છે કે, દેશી ભાષામાં જ રાજ્યના બધાં લખાણો બનતાં સુધી કરવાં, પારિભાષિક શબ્દો નવા થોડને પણ વાપરવા અને અમલદારોએ સહી પણ પોતાની માનુભાષામાં અથવા બનતાં સુધી ગૂજરાતીમાં કરી, એવો વકીવટ રાખવાનું ફેરમાન થયેલું છે.

દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાની બાબતમાં એઓશ્રી શરૂઆતથી લગીરથ પ્રયત્નો કરતા આવેલા છે. સ્વ. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણુનસ ગર્જર સાહેબના હાથથી ઇ. સ. ૧૮૯૧ માં કામતી શરૂઆત થયેલી, સ્વ. મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ (કાન્ત) પણ તેમની મદદે હતા. એ વખતે 'શ્રી સયાજી યાત્રામંદુષા' નામની અંગ્રાજી પ્રસિદ્ધ થવા લાગી. આમ ભોજ-અખંધ, પરદર્શન સમુચ્ચય, સચિત્ર દેશી રમનો, કુમાર-પાસઅખંધ, દ્વાપર મહાભારત, કિરેને ડોહાઈનાં પુરાતન કામો, વિવાદાંત, નિર્ણયસિંધુ, શ્રીભાષ્ય, વામુપુરાણ, શિક્ષણનો ઇતિહાસ, ચિંતનશાસ્ત્ર વગેરે વગેરે ગૂજરાતી,

મરાઠી અને ઉર્દુ કુલ ૨૦૭ પુસ્તકો ઇ. સ. ૧૮૯૧ થી ૧૯૧૫ સુધીમાં રાજ્યપથી બહાર પડ્યાં.

દરમિયાન ૧૯૧૨ માં વડોદરામાં ચોથી ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરાઇ ત્યારે શ્રીમંતે બે લાખ રૂપિયાની રકમ સાહિત્યના કામે ભૂદી કાઢવાનું જાહેર કર્યું, અને તેના વ્યાજમાંથી વિવિધ વિષયોને લગતા અથવા ગૂજરાતી, મરાઠી, હિન્દી અને ઉર્દુ ભાષામાં લખાવાનાં કાર્યો. ત્યાર પછીનાં પાંચ વર્ષમાં આ રકમના વ્યાજમાંથી પાંચેક પુસ્તકો જ પ્રસિદ્ધ થયેલાં જોઈને શ્રીમંતને ખેદ થયો. આથી ૧૯૧૭ ના આગસ્ટ માસની પહેલી તારીખથી તેમણે શાખાખાતાના અંગે ખાસ ભૂદી ભાષાંતરશાળા સ્થાપી.

કાર્યની શરૂઆત કરતાં આ શાખાએ કેટલાક સામાન્ય નિયમો બાંધ્યા, અને તે દરેક ભાષાંતરકારને મોકલી આપવામાં આવતા. ભાષાંતર હિન્દી દર્શિનિ-દુર્ધા થતું જોઈએ, મૂળ ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં પરદેશી ઉદાહરણો આવે ત્યાં ત્યાં તેવા પ્રકારનાં દેશી ઉદાહરણો આપવાં જોઈએ વગેરે વગેરે અનેક નિયમો બાંધવામાં આવ્યા. આમ 'શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા'ની શરૂઆત થઈ. આ શાખાની તરફથી પ્રસિદ્ધ થનારાં બધાં પુસ્તકો જાણી પ્રસિદ્ધ કરવાને લગતો ઇન્જરો આપવાનું કાર્યથી ગૂજરાત વગેરે રચયેથી આ કામે માગણીઓ મંગારી. પણ બીજા કોઈને શરતે કબૂલ ન રહી. અત્યારે વડોદરા, રાવપુરા, અપરિપોળના મેસર્સ એમ. સી. કોઠારીએ આ ઇન્જરો કરાર કરીને રાખ્યો, અને તૈયાર થતાં

પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં 'શ્રી સયાજી બાલરાનભાણી' નામની છ-આના-માળા પશુ યોગ્યતામાં આવી. આ માળાઓનાં હિન્દી પુસ્તકો છપવાનો ઈંગ્લેન્ડે મેક્સર્સ જ્યોર્જે બ્રધર્સ, કોરેલી બ્રામ, વડોદરા, એમને આપવામાં આવ્યો.

સદરહુ માળામાં આઠ ગુચ્છો રાખવામાં આવ્યા છે:- વિજ્ઞાનગુચ્છ, ચરિત્રગુચ્છ, ઇતિહાસગુચ્છ, ધર્મગુચ્છ, નીતિગુચ્છ, શિક્ષણગુચ્છ અને પ્રકીર્ણ ગુચ્છ. તા. ૧-૮-૧૬૧૭ થી તા. ૩૧-૭-૧૬૨૩ સુધીમાં ૭ વર્ષમાં સાહિત્યમાળાનાં ૮૧ તથા બાલરાનભાણીનાં ૩૮ પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. પ્રથમ સાહિત્યમાળાનાં પુસ્તકોની સમાલોચના ગુચ્છવાર આપણે કરીયું.

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા

૧. વિજ્ઞાનગુચ્છ

આ ગુચ્છમાં ૨૩ ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. 'બૃષ્ઠ-વિચાર' (Physiography) માં 'પરંતો, વરસાદ વગેરે પૃથ્વીતળની ઉપરનાં કુદરતી સાધનોનો સચિત્ર વિચાર કરવામાં આવેલો છે. 'દેહધર્મવિદ્યાનાં તત્ત્વો' માં ગદન બાપામાં થોડીક જગ્યામાં આખા શરીર વિજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવેલો છે. આ ગ્રંથમાં ભાગ્યે જ બેચાર શબ્દો વિદેશી રહી ગયા હશે. ધારીએ તો, મને તેનું અધર્મ વિજ્ઞાન શુદ્ધ દેશી બાપામાં ઉતારી શકીએ, એ આ ગ્રંથ સાબીત કરે છે. 'વિજ્ઞાન પ્રવેશિકા' સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાનની જાણતમાં પ્રાથમિક માહિતી આપીને આ અરસિક વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. 'હંદગીતો વીગે' નવા પ્રકારનું પુસ્તક છે. વીગે એટલે શું. વીગે કેવી રીતે ઊતરાવેલો, ક્યાં ઊતરાવેલો, વીમાના ફાયદા શા વગેરે વગેરે બાબતો આ નાનકડા રસિક ગ્રંથમાં આકર્ષકો સહિત રજૂ થયેલી છે. ત્યાર પછી 'ઉદ્ભિજ્ઞિવિદ્યાનું રેખાદર્શન' નામના ગ્રંથમાં ઉદ્ભિજ્ઞિની જાણતને વિગતવાર ઊદા-ગોદ કરેલો છે. આને 'વનરપતિશાસ્ત્ર' કહેવામાં આવે છે તે જૂથ છે. આ વિજ્ઞાનમાં જમીનની તેમજ જળની

વનરપતિઓનો સમાવેશ થતો હોવાથી 'Botany' એટલે 'ઉદ્ભિજ્ઞિવિદ્યા.' આ સચિત્ર ગ્રંથમાં પશુ ભાગ્યે જ કોઈ પરદેશી નામો જોવામાં આવે છે. આ વિષયના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક ક્રમ લાગે એવું છે. 'કરોળીઆ' નામનું પુસ્તક પશુ નવા પ્રકારનું છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં વખતોવખત નજરે પડતા આ જીવોનો અભ્યાસ ભાગ્યે જ થાય છે. આથી આ સચિત્ર ગ્રંથમાં કરોળીઆની જુદી જુદી જાતો, તેમનાં લક્ષણો, તેમની ટેવો, તેમની રહેણીકરણી વગેરે બાબતો ચર્ચવામાં આવી છે. 'પ્રાણીવિદ્યાનું રેખાદર્શન' નામના ગ્રંથમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં પ્રાણીઓ, તેમનાં લક્ષણો, તેમની રહેણીકરણી વગેરે અનેક બાબતો રસિક રીતે ચર્ચવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ સચિત્ર હોવાથી વાંચકમાં રસ પડે છે અને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે ચાલે એવો છે. 'મનુષ્યવિદ્યાનાં તત્ત્વો' (Anthropology) માં મનુષ્યજાતની એલાદ, પરિસ્થિતિ, ભાષા, સમાજ-વ્યવસ્થા, નીતિ વગેરે પરદેશી દ્રષ્ટિએ ચર્ચવામાં આવ્યાં છે, અને તેથી મુસોખમાં પ્રાચીન મનુષ્યચક્રિતની પરિસ્થિતિનો તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ સુંદર ખ્યાલ આપજોને મળે છે. 'જીવવિદ્યા' નામના સચિત્ર ગ્રંથમાં જીવની ઉત્પત્તિ, કોષવિભાજન, ખોરાક, પ્રજનન, જીવનપ્રયાસ વગેરે રસિક વિષયો બહુ રસિક ભાષામાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. અને આ ગ્રંથ આ વિષયના પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય એવો છે. આ ગ્રંથમાં પશુ દેશી ભાષાના પારિભાષિક શબ્દો વાપરવામાં આવ્યા છે. 'તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર' નવીન પ્રકારનો ગ્રંથ છે, એમાં ભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેનો વિકાસ, સંસ્કૃત તથા ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાનાં તુલનાત્મક રૂપો, પ્રાકૃત નિષ્ક્રો, અજ-અંચના નિયમો, ગુજરાતી તથા હિન્દી અને મરાઠી તથા જંગળી અને પંજળી આદિ આધુનિક પ્રચલિત ભાષાઓનું તુલનાત્મક અધ્યયન, ગુજરાતી ભાષાના વ્યાકરણબંધારણની પરીક્ષા વગેરે વિષયો આવે છે. આ ગ્રંથના જેવો બીજો ગ્રંથ આપણી ભાષામાં મળેલો મુશ્કેલ છે. એનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓર્ણ છે. 'રાજગીતિનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' સમાજની ચર્ચા કરે છે. જગતી સમાજનું બંધારણ, કૌટુંબિક સમાજનું સામાન્ય વર્ણન, રોજામય સમાજવ્યવસ્થા, જેતી

વેપાર અને તેનાં મહાજન, અર્વાચીન રાજકીય સમાજ, પટાવતી પદ્ધતિ, શરૂઆતની રાજકીય સંસ્થાઓ, મિલકત, ન્યાય, કાયદા, કારોબાર, રાજકીય સમાજના જુદા જુદા પ્રકાર વગેરે વિષયો આમાં આવે છે. હાલના રાજકીય ચળવળના જમાનામાં યુરોપની રાજકીય પદ્ધતિનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરાવનારૂં આ પુસ્તક ઉપયોગી નીવડે એમ છે. 'સમાજશાસ્ત્રપ્રવેશિકા' માં સમાજની બાબતમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ ઉદાહરણ થયો છે, તથા સદાયત્વ અને અન્યાયાશ્રમે, પક્ષ અને મતભેદ, સમાજના રવર્ણમાં ફેરફાર કરનાર બળ, લગ્ન, પ્રગ્નના જીવનઆધારમાં રાજસત્તાની ડબલ વગેરે બાબતો પણ ચર્ચામાં આવી છે. "બાળઉછેર"માં ગર્ભિણી તથા તેણે બાળવાના નિયમ, નવા જન્મેલા બાળકની માવજત, બાળકનું અન્ન અને યોગ્ય, ધાવણ, અન્ય અવશ્યકતાઓ, ધાવણ છોડાવવાની વિધિ, વસ્ત્રો, પધારી, રવચ્છ હવા, કસરત, બૂલેન્ડે શરીર પર પડેલા અથવા અરાઈ બચેલા એરના છલાજ વગેરે ધરગણુ વિષયો ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તક દરેક કુમારિકાની કને હોય, એ ધૃષ્ટ છે. "બાળસ્વભાવ અને બાળઉછેર" શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. બાળસ્વભાવની નિરીક્ષા, બાળકની આસપાસની પરિસ્થિતિ, સંભાળ, બાળકનું વધતું, ઇન્દ્રિયો, રનાયુઓ, લાગણ્યો, શુદ્ધિ, ઇન્સ્ટિન્ક્ટ, ટેવ વગેરે રસિક વિષયો આમાં દાખલ કરેલા છે. આ પુસ્તક પણ સ્ત્રીઓને તેમ જ પુરોષોને ઉપયોગી નીવડે તેનું છે. 'શરીરચંત્રનું રેખાદર્શન' આપણા શરીર રૂપી યંત્રની તપાસ કરે છે. સજીવ યંત્રનું કાર્ય, કોષ અને પ્રાણરસ, સજીવ યંત્રનું જંધારણ, પ્રજનન, અન્વય, સેક્સીએલ વગેરે બાબતોના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ આ ગ્રંથથી થઈ શકે છે. આ ગ્રંથ સચિત્ર હોવાથી અને ગ્રંથની ભાષા સહેલી હોવાથી સાધારણ વાચક પણ તેને રસપૂર્વક વાંચી શકે છે. 'વિદ્યુત' વાંચવાથી વીજળીને લગતો પૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શકે છે. આ ગ્રંથ પણ સચિત્ર છે. વિદ્યુત અને તેનાં મૂળતત્ત્વો, ચુંબકત્વ અને વિદ્યુતપ્રવાહ, વિદ્યુતનો આવહારિક ઉપયોગ, વિદ્યુત્સંચારક અને તાર વગર મેંદેશી ચોકસવાની પદ્ધતિ વગેરે હાલના વૈજ્ઞાનિક યુગનાં સાધનોના વિચાર આમાં, કરવામાં આવ્યો છે. પ્રયોગો પણ આમાં આપેલા છે. આથી દેશી ભાષાના પાઠ્યપુસ્તક

તરીકે આ ગ્રંથ ખરેખર ઉપયોગી નીવડે તેવો છે. 'સુપ્રજનશાસ્ત્ર'નો વિષય નવો છે. દેહની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય વિચારો, મનુષ્ય પ્રગ્નનો ખીખા પ્રાણી વર્ગની સાથેનો સંબંધ, સુપ્રજનશાસ્ત્રનો પાશ્ચાત્ય ભૂમિમાં વિદ્યાર, ગુણદોષોની અનુવૃત્તિ, સુપ્રજનશાસ્ત્રના વિભાગો, હિન્દુસમાજની પ્રાચીન ભાવના, ભારતવર્ષમાં સુપ્રજનશાસ્ત્રનાં પ્રચારો, ભારતવર્ષમાં માતૃભક્તિ, આચારભૂમિકા વગેરે રસભર્યા વિષયો આમાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. આપણા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી ભારાભાર ઉતારા આપીને આ ગ્રંથને એટલો સુંદર બનાવવામાં આવ્યો છે કે, Eugenics ને લગતો આ ગ્રંથ આપણા સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન એની ગેજે લઈ લેશે. 'પ્રાણીમૃદ્ધિ' નામનો સચિત્ર ગ્રંથ શાસ્ત્રીય છે. શરીરની રચના અને વર્ગીકરણ, પ્રવૃત્તિ, વસ્તાર અને વસતિ, ખોરાકની જોળ, શ્વસનક્રિયા, રંગ, ઇન્દ્રિયો, અન્યોન્યાશ્રમ, અવ્યાઓની સંભાળ, જીવનદૃત વગેરે પ્રાણીઓને લગતા વિષયો આ ગ્રંથમાં સહેલી ભાષામાં ચર્ચવામાં આવ્યા છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં પ્રાણીઓની રીતભાત, રહેબીકરણી વગેરે બાબતોના પચાસ આ ગ્રંથથી મળે છે. ગ્રંથની ભાષા શુદ્ધ દેશી છે. 'રસાયનપ્રવેશિકા' પણ સચિત્ર શાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. પાણી, હવા અને જ્વલન, આર્દ્રવાયુ, અંગાર વગેરે રાસાયનિક પદાર્થોની વિગતવાર દ્રષ્ટીકત, રાસાયનિક કાર્ય અને તેનું રવર્ણ, પદાર્થોનું વર્ગીકરણ વગેરે બાબતો આ સચિત્ર પુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી છે. Chemistry ને લગતું આ પુસ્તક પાઠ્યપુસ્તક તરીકે વપરાય, એમાં નવાઈ નથી. આ ગ્રંથ શાસ્ત્રીય હોવા છતાં પણ એની ભાષા સારી અને સહેલી છે, તથા શુદ્ધ પારિભાષિક શબ્દો વાપર્યાને એ લખાએલો છે. 'વડોદરાનું અર્થશાસ્ત્ર' નામના ગ્રંથમાં અર્થશાસ્ત્રના સામાન્ય વિચારના ઉપરાંત રાજ્યની અર્થશાસ્ત્રીય ભૂસ્તરવિદ્યા, જમીનની પટેદારી, મજૂરી, ખારીઓ, ધાપણની વ્યવસ્થા, સહકારી મંડળો, રાજ્યની આર્થિક પ્રગતિ, રાજ્યનું નાણું પ્રકરણ વગેરે બાબતો આપીને વડોદરા રાજ્યનો સુંદર ખ્યાલ આપ્યો છે. 'સનહવાદતપઃટમાલા પુ. ૩ વ ૪' એ બે મરાઠી પુસ્તકો સરજાઈ કેમ વગારી. એ શાસ્ત્રીય રીતે બતાવે છે, 'અચતારદહસ્ય' નામના હિન્દી ગ્રંથમાં

બાપાશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ, આર્યકુળનું આદિ નિવાસસ્થાન, હિન્દુઓનું અને પારસીઓનું પૂર્વજ સર્પિંડત્વ, યુરોપની પૂર્વકાશિન અને વેદકાશિન કથાઓ, વિંવોત્પત્તિ, વરુણ, ધન્વન્તરી, અગ્નિ વગેરે પુરાણ બ્રહ્મકથાઓ, દેવતાઓ, અવતારો વગેરે આપણા પુરાણપ્રસિદ્ધ દેવદિવ્ય સુંદર વર્ણન આવે છે.

૨. ચરિત્રગુચ્છ

આ ગુચ્છમાં ૧૫ ગ્રંથો બહાર પડેલા છે. 'પ્રેમાનંદ' સચિત્ર છે. મહાનંદના નામથી લાગ્યે જ કોઈ અગ્નિ-ધ્યુ હોય. એ કવિનાં જાણીતાં મુખ્ય આખ્યાનો વગેરેની સમાલોચના આમાં કરી છે તથા કવિનું જીવનચરિત્ર પણ આપેલું છે, આ ગ્રંથથી આ કવિનો સારો અભ્યાસ થઈ શકે છે. 'દયારામ'માં પણ કવિચરિત્ર આપેલું છે તે તેની કવિતાઓની ખૂબીઓ વગેરે જાણવાની એ રસિક કવિનો સુંદર અભ્યાસ કરાવે છે. 'મીરાંબાઈ'માં પણ એ કવિચરિત્રનું જીવનચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. તથા તેનાં જીવનોનો વિવિધ દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરાવે છે. 'ગિરધર'માં તેમજ છે. કવિચરિત્રના ઉપરાંત તેનાં કાવ્યોની સમાલોચના પણ એમાં કરવામાં આવી છે. બાલજી' નામના સચિત્ર ગ્રંથમાં પણ કવિ બાલજીનું જીવનચરિત્ર આપેલું છે, તથા તે કાળની લાપાનો અભ્યાસ કરાવે છે, અને કવિનું વિવિધ કૃતિઓની રસિક સમાલોચના કરી છે. 'તુકારામ' નામનો સચિત્ર ગ્રંથ નવા પ્રકારનો છે. મરાઠી સાહિત્યનો સંસ્કારી શુજરાતીઓને કરાવવાના ઇરાદાથી આ સંત કવિનો પરિચય આમાં શુજરાતી લેખક ખાસ અભ્યાસ કરીને કરાવે છે. કવિચરિત્રની સાથે સાથે કવિવાણીનો પણ સ્વાદ વાંચકને ચખાડે છે, તથા કવિજીવનને લગતી એ ત્રણ વિવાદસ્પદ બાબતોનો સ્વતંત્ર ઉદ્ધાપોહ શોધખોળની દૃષ્ટિએ કર્યો છે. 'મહારાજા શિવાજી' નામના સચિત્ર મરાઠી ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રની શિવાજીનું જીવનચરિત્ર આપ્યું છે. 'વિષ્ણુદાસ' કવિને લગતો ગ્રંથ નવીન છે. આ કવિનું આદર્શ વિસ્તૃત જીવનચરિત્ર આ પહેલું જ છે. કવિના દુઃખ જીવનચરિત્ર ઉપરાંત તેનાં કાવ્યોની ગુણનામક સમીક્ષા તથા

પરીક્ષા આમાં કરી છે. આ ગ્રંથના વાચનથી પ્રેમાનંદ કવિની સ્વતંત્ર કૃતિવશકિતની બાબતમાં વાંચકને ખાતરી પૂર્વક વહેમ પડ્યા વગર રહેતો નથી. 'ધીર સિવાજી' નામના સચિત્ર ગ્રંથમાં મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ મહારાજા સિવાજીનું જીવનચરિત્ર આલેખવામાં આવેલું છે. 'મહિ શંકર કાકાણી' કાકીઆવાડના સુપ્રસિદ્ધ લેખક અને અગ્રેસર હતા. તેનું જીવનચરિત્ર આ સૌથી પહેલું છે તેમનાં ધણાં અપ્રસિદ્ધ લખાણોમાંથી ઉતારા આપી સાબીત કરવામાં આવ્યું છે કે, તેમણે સાહિત્યની વિવિધ દિશામાં સુંદર સેવા કરી છે. 'દલપતરામ' તો સૌ જાણીતા છે, એમના પોતાના મિત્રે આ ગ્રંથ લખેલો હોવાથી એ થયો રસિક અને તાદરશ ચિતાર આપનાર નીવડ્યો છે. આમાં કવિચરિત્ર વિશેષ પ્રમાણમાં છે કવિની કૃતિઓની પરીક્ષા બહુ ઓછા પ્રમાણમાં છે 'સમુદ્રગુપ્ત'નું જીવનચરિત્ર સૌથી પહેલું આ જ છે ગુપ્તવંશના આ ચક્રવર્તિ મહારાજાના સંબંધમાં આ પણ ઇતિહાસમાં બારેક લીટીમાં બધું પતાવી દેવામાં આવે છે. ત્યારે આ શોધખોળથી ભરેલા પુસ્તકમાં જે મહારાજાની મહાકથાઓ વિગતવાર વર્ણન આપ્યું છે એવડે પરિશિષ્ટમાં સમુદ્રગુપ્તના વખતના શિલાલેખોનું નકલો આપી છે તેથી ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે. આ ગ્રંથ સચિત્ર છે. 'મોરંવાદ' નામને મરાઠી ગ્રંથ શુજરાતી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. જેમ તુકારામનો પરિચય શુજરાતીઓને કરાવે છે તેમ મીરાંબાઈનો પરિચય મહારાષ્ટ્રીઓને કરાવે છે. 'ચક્રવર્તિ અશોક' ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. એ મહારાજાનું જીવનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં આપવામાં આવ્યું છે. એવડે જે મહારાજાની ચૈદ આજ્ઞાઓ શિલાલેખોમાં છે તેમજ ભાષાંતર આપેલું છે. 'સમુદ્રગુપ્ત' નામનો હિન્દી ગ્રંથ શુજરાતી ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. હિન્દી વાચકોને પણ એ ચક્રવર્તિનો ખ્યાલ આવે, એ હેતુથી આ ભાષાંતર કરાવાયેલું છે.

એકંદરે જોતાં આ ગુચ્છમાંનાં પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં કોઈક નવો સંગીન ઉમેરો કરે છે. આપણા કવિઓનાં જીવનચરિત્રો રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં વાપરવા જેવાં છે.

૩. ઇતિહાસગુચ્છ

આ ગુચ્છમાં ૧૫ પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ, પહેલો ભાગ એ અંથ અંગ્રેજી પુસ્તકનો તરલુભો છે, અને તેમાં એકંદરે ૧૫૭ વાર્તાઓ બહુ જ સહેલી અને રસિક બાવામાં રજૂ થયેલી છે. આખી દુનિયાનો ઇતિહાસ વાર્તારૂપે આપવાનો લેખકે ધરાડો રાખેલો છે. ‘સંસ્કૃતવાક્યમયાવાદિતિહાસ’ નામના મરાઠી અંથમાં આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુંદર ઇતિહાસ આપેલો છે. મેકડોનેલકૃત મૂળ અંગ્રેજી અંથનો આ અનુવાદ છે. એજ મૂળ અંથનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું કામ સોહિસ પરિવદ ભરોળ કમિટીએ કેટલાંક વર્ષોથી ઉપાડવાનું જાહેર કીધું છે એટલે આ શાખાએ તે કામ કરાવવાનું માંડી વાળ્યું છે. ‘બ્રિટિશ રાષ્ટ્રીયસંસ્થાઓ’ નામના પુસ્તકમાં અંગ્રેજી રાજ્યધારણ, રાજ્ય, રાજસભા, અધીશોની સભા, આમની સભા, પ્રધાનમંડળ, અધ્યક્ષ, હાકર અને નૌકાગળ વગેરે તેર પ્રકરણોમાં બ્રિટનની રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓનો ટુંકો પશ્ચુ જ્ઞાનદાયક ખ્યાલ આપેલો છે. હાલના જમાનામાં તુલનાત્મક દષ્ટિએ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ થવાનો સંભવ રહે છે. ‘પેલેસ્ટાઇનની સંસ્કૃતિ’ નામના અંથમાં એ દેશના આઘ વાસીઓ, પૂર્વ પાપાજીયુગને પાછલો કાગ, સેમિટિક અધિવાસ, પૂર્વ પશ્ચિમનો પ્રથમ કસલ, હોક્ષ શહેનશાહત, રોમન અને બાયબેન્ડાઇન, પૂર્વ પશ્ચિમનો છેલ્લો કસલ વગેરે વગેરે પ્રકરણોમાં આ પુરાણો અને પ્રસિદ્ધ દેશની પ્રાચીન અવાંચીન સંસ્કૃતિનો સુંદર ખ્યાલ રજૂ થયેલો છે. ‘જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ બીજો ભાગ’ એ અંથમાં વધારાની ૯૦ વાર્તાઓ આપીને આખા જગતનો વાર્તારૂપ ઇતિહાસ સંપાદ કર્યો છે. ઇતિહાસને લગતા આ બંને ભાગ બહુ જ્ઞાનદાયક નીવડ્યા છે. ‘પાર્લામેન્ટ’ નામના પુસ્તકમાં બ્રિટિશ રાજસભાનો સંપૂર્ણ અહેવાલ આપેલો છે. એ સભાની ઉત્પત્તિ અને વૃદ્ધિ, આમની સભાનું જધારણ, ધારાધટના, મહેસુલ અને રાજવહીવટ, અધિવેશન અને કાર્યપદ્ધતિ, રાજસભાની કાર્યવ્યવસ્થા, સભાસદ અને તેના મતદાર સંઘ, સભાનું દસ્તર, છાપવાનું અને નેતો લોકસંજ્ઞ, દિ-

વાને ખાસ યાને ઉમરાવોની સભા અને લોકસત્તાક રાજસભાઓની તુલનાત્મક સમીક્ષા: એ દશ પ્રકરણોમાં બ્રિટિશ રાજસભાનો વિગતવાર તાદરશ ચિતાર આપવામાં આવેલો છે. આપણા દેશમાં નવા રાજકીય સુધારાનો અમલ ચાલે છે તે વખતમાં આ અંથ બહુ જ ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક નીવડે તેવો છે. ‘ઇતિહાસનું પ્રભાત’ નામના અંથમાં ઇતિહાસ વિનાના લેખો, ઇતિહાસનું નાટ્ય: તેની રંગભૂમિ તથા પાત્રો, ગીસર-માનું ઇતિહાસનું પ્રભાત, બિબિલોનીઆમાં ઇતિહાસનું પ્રભાત, સેમિટિક લોકોનું આગમન, પૂલ્કરી પ્રદેશ મધ્યેનું પ્રભાત વગેરે અગીયાર પ્રકરણોમાં ઇતિહાસની બાબતમાં બહુ સહેલી અને રસભરી બાવામાં ઘણો પ્રકાર પાડેલો છે. ‘નવીન જ્ઞાપાનની ઉત્કૃષ્ટિ’ નામક પુસ્તકમાં જ્ઞાપાનની ઉત્કૃષ્ટિનો ઇતિહાસ આપેલો છે. પચાસ વર્ષના ટુંક સમયમાં રાજદારી તથા આર્થિક તેમજ સામાજિક અને અન્ય બાબતોમાં પાછળ રહેલો આ નાનકડો ટાપુ કેમ સપાટાધર્મ આગળ વધ્યો, તેમ કરવામાં તેણે કેટલેટલા ભોગો આપ્યા વગેરે વિષયો આ અંથમાં ચર્ચા છે, હાલના જમાનામાં તુલનાત્મક દષ્ટિએ આ અંથનું વાચન માર્ગદર્શક નીવડે તેમ છે. ‘ચીનની સંસ્કૃતિ’ તો આપણને ખાસ ઉપયોગી છે; કારણ કે પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ પૈકી માત્ર બે જ સંસ્કૃતિઓ કાળના ઝપાટામાંથી જ્યોતે ચાલુ રહેલી છે. ચીનની સંસ્કૃતિ અને હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ-આમ થવાનું કારણ આ બે સંસ્કૃતિઓની વચ્ચેનું સરખાપણું છે. આ અંથ વાંચી જોવાથી આ વાતની ખાત્રી થાય છે. પ્રાચીન સમય, કાપલ અને રાજ્યવ્યવસ્થા, ધર્મ અને વહેમ, ઈ. સ. ૨૨૦ થી ઈ. સ. ૧૨૦૦ સુધીનો સમય, સ્ત્રીઓ અને બાળકો, સાહિત્ય અને વિદ્યા, તત્વજ્ઞાન અને શિંકાર, રમતગમત, મૌલિક રાજ્યો, મિંગ અને ચિંગ રાજ્યો, ચીનાઓ અને પરદેશીઓ વગેરે બાર પ્રકરણોમાં આપણી બહેનપણીનો રસિક અહેવાલ રજૂ થયો છે. આ અંથ વાંચવાનું કામ શરૂ કર્યા પછી તેને પડતો મુકવો ગમે નહિ તેવો છે. “હિન્દુસ્તાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ-મરાઠા રિવાસત મધ્યધિમાગ, ભાગ ૧ (૧૭૦૭-૧૭૪૦), ભાગ ૨ (૧૭૪૦-૧૭૬૧) અને ભાગ ૩ (પાણીપત પ્રકરણ)” એ ત્રણ મરાઠી અંથો મરાઠા-

ઓતો ઇતિહાસ પ્રમાણબુદ્ધ રીતે રજૂ કરે છે. આ ગ્રંથના ગૂજરાતી ભાષાંતર થયાં છે તે હવે પછીથી ઉપવાના છે. 'હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ' નામનો ગ્રંથ સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તાના અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ છે. મૂળ ગ્રંથમાં ૧૮૨૯ સુધીનો જ ઇતિહાસ હતો તેથી આ અનુવાદમાં 'બ્રિટિશ યુગ' અને 'બ્રિટિશ યુગમાં સમસ્ત ભારતવર્ષની રચિતિ' એ બે નવાં પ્રકરણો ઉમેરીને ૧૯૨૨ ના નવેમ્બર માસ સુધીની બધી દખ્ખી-કત દાખલ કરી લેવામાં આવી છે. રાજકીય પ્રગતિ, હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહાસભા, નેન્દ્રમંડળ, હિન્દુસ્તાનની વિસ્તૃત દલિખમાંદા, હિન્દુસ્તાનની આર્થિક અવસ્થા, વાણિજ્યનિયમક સંસ્થાઓ અને સાધનો, હિન્દુસ્તાનમાં અર્વાચીન કળાવિજ્ઞાન, કેળવણી, સાહિત્ય, ધાર્મિક તથા સાંસારિક રિવાજો વગેરેની ઉપર થયેલી અસર, વગેરે બાબતો હુંકમાં પણ મુદ્દાસર દાખલ કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથ પાક્યપુસ્તક તરીકે વપરાવો જોઈએ. તેમ ન થાય તો ખરેખર નવાઈ જીવે છે. 'રેશનો ઇતિહાસ' નામના ગ્રંથમાં રેશનો પ્રાચીન અર્વાચીન ઇતિહાસ પાપમાં આવેલો છે. જે ગ્રંથનો આ અનુવાદ છે તે મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથની ૨૮ આશુતિઓ બદલ પડેલી છે. આવા કોણિમિ ગ્રંથના આ ભાષાંતરથી વાચકને રસ ઉપજવો જોઈએ. 'મરાઠયાંક્યા પ્રસિધ્ધ લઢાયા' નામના મરાઠી ગ્રંથમાં મરાઠાઓની લશ્કરી વ્યવસ્થા, સરંજામી પદ્ધતિ, ગભીમી કરવા અને કવાલતી કંપ પરવે માહિતી આપેલી છે અને બીજા નવ પ્રકરણોમાં મરાઠાઓની જળશુતિ નવ લડાઈઓનો વિગતવાર અહેવાલ આપેલો છે.

એકંદરે જોતાં ઇતિહાસગુરુમાં પણ સારાં જ્ઞાન-દાયક પુસ્તકો બદલ પડેલાં છે, અને તેથી આપણા ઇતિહાસના જ્ઞાનમાં કાંઈક નવો ઉમેરો થાય છે.

૪. વાર્તાગુરુ

આ ગુરુમાં માત્ર ૩ ગ્રંથો બદલ પડેલાં છે. આ માળાઓમાં વાર્તાઓને બિલકુલ સ્થાન અપાતું નથી. પરંતુ શ્રીમંત સરકાર મહારાજનાસાહેબ કાંઈ વાર્તાનાં

ગ્રંથનાં ભાષાંતર કરવાની આજ્ઞા કરે છે તો તે પ્રમાણે અમલ કરવામાં આવે છે. 'આપણા લઘુઅનુ અંગ્રેજ' અંગ્રેજી પુસ્તકનો હુજૂરાસાથી થયેલો અનુવાદ છે, અને તેમાં અંગ્રેજી બાળકોના જીવનનો ચિતાર આપેલો છે. 'અલકાનો અદભૂત પ્રવાસ' પણ અંગ્રેજી ગ્રંથનો અનુવાદ છે. અંગ્રેજી બાળકોને મૂળ અંગ્રેજી ગ્રંથ અતિ ઘણે પ્રિય લાગે છે તેના આપણા જીવનને અનુસરનો આ અનુવાદ ખરેખર સફળ નીવડ્યો છે, અને ખુદ શ્રીમંતે તેનાં વખાણ કરેલાં છે. આ ગ્રંથના વાચનથી દરેક બાળકને ગમ્મત પડે તેમ છે. 'વીર પુરો' પણ અંગ્રેજી ગ્રંથનો તરજુનો છે. પશ્ચિમના દેશના કેટલાક જાણીતા વીર પુરોનાં પરાક્રમો સુંદર વાર્તાના રૂપમાં આ ગ્રંથમાં વર્ણનવામાં આવેલાં છે.

ગૂજરાતનો હાસનો જમાનો 'વાર્તાગુરુ' તરીકે જોળખાય તેવો છે. આવી રીતિમાં આ માળાઓમાં વાર્તાઓને સ્થાન નથી આપવામાં આવ્યું, એ ચોગજ છે; નહીંતો અણખેડાએકું જે સાહિત્ય અત્યારે આ માળાથી ખેડાઈ રહ્યું છે તેને જખરો ધેડી પહોંચે.

૫. ધર્મગુરુ

આ ગુરુમાં એકંદરે ૭ પુસ્તકો બદલ પડ્યાં છે. "હિન્દુસ્તાનના દેવો" નામના પુસ્તકને ખરે જોતાં 'હિન્દુઓના દેવો' નામ આપવું જોઈતું હતું. આ સચિત્ર ગ્રંથ અંગ્રેજી પુસ્તકનો તરજુનો છે. 'Chips from a German workshop' નામના મૂળ પુસ્તકને જર્મન શરખાનામાંથી કક્કા' કહીને ભાષાંતરકરે લદ કરી છે. આ ગ્રંથના ચાર ખડામાં પ્રાવેશિક, વેદમાં વર્ણ-વેદાં કુદરતના દેવો, પુરાણના દેવો અને ઉતરતી પકિતના દેવો અને નાના દેવો એ પ્રમાણેનું વર્ણન આપેલું છે. ભાષાંતરની ભાષાને બાળ્યે રાખીએ તો આ ગ્રંથમાં આપણાં દેવદેવીઓનો સુંદર સંગ્રહ એકત્ર થયો છે, અને એમાંથી આપણને ઘણું જાણવાનું મળે છે. 'લોચનિકાવ્ય, માગ પદેલા' નામનો મરાઠી ગ્રંથ મૂળ પાલી ભાષાના ગ્રંથનું ભાષાંતર છે. બૌદ્ધ ધર્મના મુળ ગ્રંથ તિપિટકના ત્રણ બેદ પરીના સુત્તપિ-

તકમાં બુદ્ધ ભગવાને બુદ્ધ બુદ્ધ વખતે કરેલા ઉપદેશનો સંગ્રહ કરેલો છે, તેના પાંચ ભાગ પૈકીનાં ‘ દીર્ઘનિકામ ’ નામના, મોટાં સૂત્રોનાં સંગ્રહનું આ ભાષાંતર છે; એમાં ધણું જાણુવા જેવું હોવાથી આનો ગુજરાતી અનુવાદ થવાની જરૂર છે. ‘ તુલનાત્મક ધર્મવિચાર ’ નામના પુસ્તકમાં આઠ પ્રકરણો છે, અને તેમાં યમ, જન્મ, પિતૃપૂજા, ભાવીજીવન, દ્વંદ્વાદ, એકેશ્વરવાદ વગેરેનો રસિક ઉદાપોહ દરવામાં આવેલો છે. દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મોનો આ વિષયોની દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથમાં તુલનાત્મક અભ્યાસ કર્યો છે. ‘ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો ’ નામના ગ્રંથમાં ધર્મ અને જીવન, વિચાર અને તેની પ્રગતિ, મનુષ્ય અને તેનો વિકાસ, મનુષ્ય અને વિદ્ય, મનુષ્ય અને અમાનુષ્ય, માનવજાતિમાં ચાલી રહેલી પ્રક્રિયા અને માનવજાતિનો આધ્યાત્મિક વિકાસ; એ સાત પ્રકરણોમાં ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો સમજાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો છે. આપણા સ્વભાવમાં દુરેતી રીતે જ ધર્મનાં ખીજ રહેલાં છે એ વાત આમાં બતાવી આપી છે, ‘ વિવિધ ધર્મોનું રેખાદર્શન ’ નામના ગ્રંથમાં પંદર પ્રકરણોમાં ધર્મની ઉત્પત્તિ, પ્રકૃતિપૂજા, આત્મા અને પુનર્જન્મ, બેખીસોનીઆ, મીસર, ચીન, હિન્દ, ગ્રીસ, રોમ વગેરે દેશાદિના ધર્મોનું સ્વરૂપ અર્થવામાં આવેલાં છે. ત્રાણ પાનાંના આ નાનકડા પુસ્તકમાં દુનિયાના સમગ્ર ભાગ મુખ્ય પ્રાચીન અર્વાચીન ધર્મોની સુંદર હંકીકત રજૂ થઈ છે અને તેથી આ ગ્રંથ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. “ ઉત્તર યુરોપની પુરાણ કથા ” નામના પુસ્તકમાં ટયુટન લેકેઝાના મૂર્તિપૂજાધર્મની પડતી, કલ્પાજુહારી અને અકલ્પાજુહારી દેવો, નોર્સ વગેરે દેવોની પૂજા, દેવોની સંખ્યા, વોડેન, યુનોર, ટીવ, ઉત્તરની પંક્તિના નોર્સદેવો, વાનીર, દેરીઆ આદિનું વર્ણન આપેલું છે. આ ગ્રંથમાંનાં નામો આપણને પરિચિત નહીં હોવાથી ઉચ્ચારનાં અધરાં લાગે છે. તથાપિ તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથના વાચનથી વાચકને લાજ થવાનો સંભાવ રહે છે. “ તુલનાત્મક ધર્મવિચાર ” નામનો હિન્દી ગ્રંથ પણ એ જ નામના ગુજરાતી ગ્રંથને મળતો છે. આમાં હિન્દી ભાષાંતરકારની ‘ શ્રમિકા ’ વાંચવા જેવી છે.

એકંદરે આ ગ્રંથમાંનાં પુસ્તકોથી ખાસ કરીને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આપણા ધર્મસાહિત્યમાં નવો મેળાવ ઉમેરો થવા પામ્યો છે.

૬. નીતિગ્રંથ

આ ગ્રંથમાં પણ ૭ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે, “ માયાપને બે બોસ ” નામના ગ્રંથની તથા આશ્રિતિ એ ચર્ચ છે, અને તેની આચરે વીસ હજાર નકલો ખરી છે. બાળકોને ઉછેરનાં માયાપોએ શી શી બાબતો વિચારવી જોઈએ, એ આમાં બતાવ્યું છે. “ નીતિશાસ્ત્ર ” નામના ગ્રંથમાં પાંચ પ્રકરણો છે, અને તેમાં યોગ્ય વસ્તુ, શ્રેય અને શ્રેય વસ્તુ, નૈતિક ચેતન, નીતિની દ્રોષી નીતિ ને ધર્મ વગેરેની ચર્ચા કરેલી છે, સાધારણ વાંચકને આ ગ્રંથ અરસિક નીવડે તેવો છે. “ નીતિ ત્રિવેદન ” નામનો ગ્રંથ “ આદર્શભૂત ” નીતિ પુસ્તક તરીકે ગણાય તેમ કરવાનો મૂળ ઇરાદો હતો, અંગ્રેજ શૃંગરે આ ગ્રંથની રૂપરેખા દોરી હતી, અને બે ગુજરાતીઓએ તેનો અનુવાદ કર્યો છે. દીક્ષીરી માત્ર એટલી જ છે કે, મૂળ ઇરાદો ખર આગ્યો નથી તેમ છતાં એ લેખકોએ આ ગ્રંથને રસિક ધારીએ લખેલો છે. નીતિશાસ્ત્રનું સામાન્ય સ્વરૂપ, ખાસાત્ત અને હિન્દુ નીતિશાસ્ત્ર વગેરેની ચર્ચાના ઉપરાંત આગ્રાહિતતા, સત્યવ્રતત્વ, માયાશુપણ, ઉદ્ધમ, હિંમત, સભ્યતા, પવિત્રતા, ધૈર્ય, આત્મસોગ, ક્ષમા, વગેરેનો સુંદર ઉદાપોહ આમાં થયેલ છે. ગ્રંથમાં યોગ્ય રચણે વખતો વખત સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી તેમજ આપણા જુના કવિઓનાં લખાણોમાંથી ધક્કા ને ગંધગેસતા ઉતારા આપ્યા છે, તેથી કરીને આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા વધી ગઈ છે; ‘ પ્રમાણભૂત નમૂનેદાર ’ ગ્રંથ તરીકે તો નહિ, પણ રસિક અને જ્ઞાનદાયક ગ્રંથ તરીકે આ ગ્રંથ આપણા નીતિમાહિત્યમાં ‘ ઉચ્ચ સ્થાન લેવું ’ જોઈએ, ‘ કોએટનો ઉપદેશ ’ મૂળ અંગ્રેજીમાં તો સૌને જાણીતો છે. તેનો આ સંક્ષિપ્ત ગુજરાતી અનુવાદ છે, અને તે આપણાં યુવક યુવતીઓને જ્ઞાનદાયક નીવડે તેવો છે. “ નૈતિક જીવન અને નૈતિક ઉત્કર્ષ ” નામનો ગ્રંથ સામાન્ય વાચકને અરસિક નીવડે છે. નૈતિક જીવન, સંયમ, પાર્શ્વ નિર્ભયતા, વિવેક, પરીપકારિતા વગેરે વિષયોનો વિચાર

આમાં કયો છે. " ઉદાસી પંથનાં નીતિવચનો " નામના પુસ્તકમાં એપીક્ટેટસના, માર્કસ એરેલિયસના અને સેનેકાના વિચારો સંગ્રહિત છે. આ બધીંતા પાશ્ચાત્ય લેખકોના નીતિવિષયક વિચારો ઉદાસીપંથ (Stoicism) નાં નીતિવચનો તરીકે આમાં રજૂ થયાં છે. " નિતિવિવેચન " નામક હિન્દી ગ્રંથ એ જ નામના ગુજરાતી ગ્રંથનો અનુવાદ છે.

એકંદરે જોતાં આ ગ્રંથમાંનાં પુસ્તકોથી આપણા નીતિવિષયક સાહિત્યમાં કંઈક અવનવો વધારો થયો છે.

૭. શિક્ષણગ્રંથ

આ ગ્રંથમાં ૪ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. " વાલ્કોચાન પદ્ધતીચેં ગૃહશિક્ષણ " નામના મરાઠી ગ્રંથમાં બાલોચાન (Kindergarten) ની પદ્ધતિએ બાળકોને ઘેર કેવી રીતે શિક્ષણ આપવું, એ બતાવ્યું છે. " બાલોચાન પદ્ધતિનું ગૃહશિક્ષણ " નામનો ગ્રંથ " પુસ્તકનું બાળાંતર છે. વધારામાં આ ગ્રંથમાં જીહાર અને મૂળાક્ષરચાન નો વિષય ઉમેરેલો છે. આ સચિત્ર પુસ્તક બાળકોને ધરમાં જસીને શીખવવા સારૂ દરેક માતાને ધણું જ ઉપયોગી નીવડે તેવું છે. તેનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. પ્રાથમિક શાળામાં પણ આ પુસ્તક વંચાય તે સારૂ છે. " શાળા અને શિક્ષણપદ્ધતિ " નામના ગ્રંથમાં શિક્ષક તરીકેની યોગ્યતા, પોષાક, ઉચ્ચાર અને વાર્ષિકી, સમજીતી, ઉદાહરણ, પાઠની નોંધ, પુનરાવર્તન, પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર, પાઠીઆનો ઉપયોગ, લેખન, સારી રીતસાત, પાક, પરીક્ષા, શિક્ષા વગેરે વગેરે શાળાપરોગી અનેક વિષયો બહુ વ્યવહારીરતે ચર્ચેલા છે. દરેક શિક્ષક આ ગ્રંથ પોતાની કને રાખે, એ ઇચ્છાસ્થિત છે. " ગ્રામીન દિન્દર્શનો કેળવણી " નામના પુસ્તકમાં સાત પ્રકરણો અને ચાર પરિશિષ્ટો છે. કેળવણીનાં અંગ, વિવિધ યુગો અને તેમનાં સામાન્ય લક્ષણ, વર્ણપદ્ધતિ અને તેનું શિક્ષણશાસ્ત્રવિષયક મહત્વ, વેના ધર્મની ઉત્ક્રાંતિ, કેળવણીના લુહા લુહા પ્રકાર, દિન્દુ કેળવણી, ગ્રામીન અને મધ્ય યુગના દિન્દર્શનો શારણીક,

ગ્રામીન કેળવણીના વિષયો, બૌદ્ધકાળની કળાઓ અને પ્રતીજીતા, ચોસક કળાઓ અને ગૃહ પ્રત્યેની શિષ્યની ઇચ્છાના નિયમો આ રસિક પુસ્તકમાં આપેલ છે. સૌ કોણને આ ગ્રંથ રસિક અને જ્ઞાનદાયક નીવડે તેવો છે. એકંદરે આ ગ્રંથમાંનાં ત્રણે ગૂજરાતી પુસ્તકો આપણા શિક્ષણશાસ્ત્રના સાહિત્યમાં કાંઈક ઉપયોગી જ્ઞાનનો ઉમેરો કરે છે.

૮. પ્રકીર્ણ ગ્રંથ

આ ગ્રંથમાં ૭ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. " સુધારણા અને પ્રગતિ " નામનો મરાઠી ગ્રંથ " Crozier's Civilization and Progress " નો અનુવાદ છે. મૂળ લેખકનો વિચારોને આપણા દેશના વાતાવરણને અનુસરતા ધટાવવામાં આવ્યા છે. " શિસ્ત " નામના મરાઠી ગ્રંથમાં આઠ પ્રકરણોમાં 'Discipline' નો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. " દિવ્યુદ્યાનવા લક્ષ્મી રીતિદાસ ધ દોસ્ત રાષ્ટ્રાંચ્યા ફોજા " નામના મરાઠી પુસ્તકમાં વેદકાળથી માંડીને અત્યાર સુધીનાં આપણા દેશનો લક્ષ્મી રીતિદાસ રજૂ થયો છે, અને દેશી સંસ્થાનો, અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, રશિયન, ઇટાલીઅન, જર્મન વગેરેની ફોજોની વિગતવાર દર્શાવતી પણ અપાઈ છે. આ ગ્રંથ મહત્વનો છે, અને તેનો ગૂજરાતી તરજુમો થવાની જરૂર છે. " સંસ્કૃતિ અને પ્રગતિ " નામનો ગ્રંથ મરાઠી ગ્રંથનું બાળાંતર છે. આ પુસ્તકનો વિષય એટલો રોસક અને યોષક છે કે મુંબઈની શારદા પીઠમાં પણ આ પુસ્તકને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે દાખલ કરાવવું જોઈએ છે. " જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ " નામના મરાઠી ગ્રંથમાં લોકશાહી અને મતદાર, ચુંટણી, પ્રતિનિધિ, પદ્ધતિ, પ્રતિનિધિ સભા, કાયદા સભા અને અમલદારમંત્રી, કાયદા અને ન્યાય, એકમવધી રાજ્ય-ઘટના અને સંયુક્ત રાજ્યઘટના તથા દિન્દુસ્તાન એ નવ પ્રકરણોમાં 'Responsible Government' ની પૂર્ણ ચર્ચા કરેલી છે. આ ગ્રંથનો પણ ગૂજરાતી અનુવાદ કરાવવો જોઈએ; કેમકે, આજના વખતમાં આ વિષય બહુ રસિક થઈ પડે તેવો છે. " ફ્રેંચી સિટાચાર " નામના મરાઠી ગ્રંથમાં અંગ્રેજોના શિલાચાર (etiquette)ની સંપૂર્ણ માહિતી આપેલી છે. " નામ

રિક્તાંચી કર્તવ્યે” નામનો અંધ યુજરાતી ‘નાગરિકના ધર્મ’ નું ભાષાંતર છે, અને તેમાં દરેક શહેરીની ફરજો સમજાવી છે તથા વડોદરા રાજ્યના સંઘર્ષમાં વિશેષ હકીકત આપેલી છે.

આ પ્રમાણે શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં ૮૧ પુસ્તકોની ટુંકી હકીકત છે, એમાં ૬૦ યુજરાતી, ૧૭ મરાઠી અને ૪ હિન્દી અંશે છે. તે પૈકી એક અંધની ત્રીજી આશુત્થિ અને ત્રણ અંધની ખીજી આશુત્થિ યર્ષ છે. ખીજા કેટલાક અંશેની નવી આશુત્થિ હજી તૈયાર થાય છે. આપણા સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનને લગતા અંશે નહિ જોવાજ છે તેથી આ માળામાં વિજ્ઞાનને મહંત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. દરેક અંશેને શુદ્ધ દેશી ભાષામાં ઉતારવાની વ્યવસ્થા રાખી છે. પારિભાષિક સંજ્ઞા બધી ચોપડીઓમાં એક સરખા રહે તે હેતુથી ‘શ્રી સયાજી વૈજ્ઞાનિક સંપ્તકમંડલ’ નામનો કાષ્ઠ ભાષાંતરણાખ્યાએ તૈયાર કરેલો છે તેનો ઉપયોગ થાય છે. આ અંધની નકલો છઠ્ઠી યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની અમદાવાદની બેઠકમાં અને મરાઠી સાહિત્ય સમિતીની વડોદરાની દશમી બેઠકમાં છૂટથી મફત વહેંચવામાં આવી હતી, અને સર્વત્ર તેનાં મુકામકે વખાણ થયાં છે.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આ માળાના યુજરાતી પ્રકાશક મેસર્સ એમ. સી. કોહારી; કાપડીવોળ, વડોદરા એઓ છે; અને હિન્દી પ્રકાશકો મેસર્સ જયદેવ ભક્ષર્સ, કાર્દલી ખાતે, વડોદરા એઓ છે. આ ભાષાનાં કેટલાંક મરાઠી પુસ્તકો યુજરાતી પ્રકાશકે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે, અને બાકીનાં પુસ્તકો તેના લેખકોએ પોતા યજ્ઞ ઉપાસીને બહાર પાડ્યાં છે.

હવે આપણે શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળાનાં ૩૮ પુસ્તકો અનુક્રમવાર તપાસી જઈશું,

શ્રી સયાજી બાળજ્ઞાનમાળા

“ ગિરનારનું ગૌરવ ” કાઠીઆવાડના પ્રાચીન પર્વતના ગૌરવનું ઇતિહાસ જ્ઞાન કરે છે. આ વાર્તાકથા

લખાએલો નાનકડો સચિત્ર અંધ સાથે રાખીને કાષ્ઠપત્ર મુદ્રાદર ગિરનારનાં સપ્તર્ણાં દરેકા જોઈ આવી શકે છે. “ રૂપના રંગ ” આપણી છ રૂપઓનું વર્ણન આપે છે આમાં શરૂઆતમાં રૂપ કેમ ઉદ્ભવે છે તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન કરીને પછી દરેક રૂપની ખાસીઅતો વિગતવાર વર્ણવી છે. અંધનું આ પુસ્તક પ્રથમ જ છે. નાના મોટા સૌ કોઈને આ પુસ્તક વાંચીને ગમ્મતની સાથે જ્ઞાન મળે એમ છે. “ શરીરનો સંચો ” આપણા શરીરરૂપી સંચાની બનાવટની ત્રીજીવટો તદ્દન સાદી દેશી ભાષામાં રજૂ કરે છે. આ સચિત્ર પુસ્તક મોટી ઉમ્મરનાં બાળકો પણ રસપૂર્વક વાંચી શકે તેમ છે. “ મહારાણા પ્રતાપ ” પ્રતાપી પ્રતાપરાણાનું જીવનચરિત્ર આલેખે છે. વિધવતે જાતી ધીર રસભરી ભાષામાં લખાએલો આ લઘુ અંધ હરોઈ વાચક રસપૂર્વક વાંચીને આપણી પ્રાચીન જાહેરજાણીતો જ્ઞાન મેળવી શકે છે. “ કાપની કથા ” શાસ્ત્રીય અંધ છે. આ સચિત્ર પુસ્તકમાં કાપની સંપૂર્ણ હકીકત આપી છે. કાપનો અર્થ, લુદા લુદા અનેક વિભાગની સમજૂતી, કાપેશમંથનનાં દશ પગથીઓનું વર્ણન વગેરે શુદ્ધ દેશી ભાષામાં અઢી આપેલાં છે. કાપનો અજ્ઞાસ કરવાની દરકાર રાખનાર ‘હરોઈ’ હસમ આ સહેલી ને સાદી ભાષામાં લખાએલો અંધ વાંચીને ધણું નવું જાણવાનું જાણી શકે તેમ છે. “ પાટણુ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ ” યુજરાતના જૂના પાટણુર અણુહીલવાડ પાટણુનો અને પ્રાચીન નગર સિદ્ધપુરનો ઇતિહાસ આપે છે. શરૂઆતમાં આગવંચ, સોલંકીવંચ, વાલેલાવંચ વગેરેનો પૂર્ણ ઇતિહાસ ટુંકામાં આપીને પછી આમાં પાટણુ શહેરનું પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વર્ણન રજૂ થયું છે, તેમ જ સિદ્ધપુરનું પણ તેનું જ વર્ણન આપાયું છે. આટલા વિગતવાર વર્ણનવાળો આવો આ અંધ પ્રથમ જ છે. સૌ કોઈ આ અંધ સાથે રાખીને આ જાને પ્રાચીન શહેરો કરીને પૂરાં જોઈ શકે છે. “ પાવાગઢ ” પણ આવો જ રસીલો અંધ છે. શરૂઆતમાં ઇતિહાસ આપીને પછી આ અંધના લેખક આપણને પ્રાચીન પાવાગઢની ઉપર કરવા લાઈ જાય છે અને એ પર્વતની ઉપરનાં સપ્તર્ણાં જોવા લાપક રમજો, તેમને લગતા ઇતિહાસની સાથે, આપણને ખતાવે છે. એ નાનકડી ચોપડી સાથે રાખીને

કોષ પશુ માણસ-પાવાગદની યાત્રા સુખેથી કરી આવી શકે છે. “ ઐશ્વર્યગ્રંથ ” બાદશાહના જીવનચરિત્રથી સાધારણ રીતે તો સૌ ઇતિહાસસે જાણીતા છે. એ બાદશાહના જીવનના પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચવામાં આવ્યા છે તેમજ ઇતિહાસિક દૃષ્ટિએ કેટલીક નવી હેતુઓમાં છેલ્લી હકીકત પણ ઉમેરવામાં આવી છે. કોષ પશુ વાચકને આ ગ્રંથના વાંચનથી કેંદ્રકે તો નવું જાણવાનું મળશે જ. “ મધપુરો ” શાસ્ત્રીય સચિત્ર ગ્રંથ છે. મધપુરો તો આપણા સૈન્ય રાજના જીવનનો વિષય છે, પણ તેના શાસ્ત્રીય અભ્યાસ ભાષ્યજેઠ કોષએ કર્યો હશે. આ ગ્રંથમાં મધપુરાની રચના બતાવી છે, મધમાખીઓના લુહા લુહા પ્રકાર વર્ણવ્યા છે, કામગીરી માખીઓનું જીવન વર્ણવ્યું છે અને મધના ગુણધર્મ પણ બતાવ્યા છે. આમ આ નાનકડા અને સહેલી ધરગથુ ભાષામાં કાખાએલા પુસ્તકથી મધનું ને મધમાખીનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન મળી શકે છે. “ રણજીતસિંહ ” તો પંજાબના સિંહારીકે સૌ ઇતિહાસસે જાણીતા છે. ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકોમાં વ્યક્તિવાર લાંબું જીવનચરિત્ર નથી આપી શકાતું તેથી આનું વિગતવાર સ્વતંત્ર જીવનચરિત્ર રજૂ થયું છે. આ સચિત્ર ચોપડી વાંચીને રણજીતસિંહનો પૂર્ણ ખ્યાલ આવી જાય છે. “ મુખી શરીર ” આરોગ્યને લગતો ગ્રંથ છે. નીરોગી થી રીતે રહેવાય તે આમાં બતાવ્યું છે. હવા, પાણી, ખોરાક, અજીર્ણ, પોશાક, કસરત, નિદ્રા, ધર, સ્વચ્છતા, મંદ્યા વગેરે આપણા રાજના વ્યવહારની બાબતોને લગતી વ્યવહાર સૂચનાઓ આ ગ્રંથમાં આપી છે, તેથી આખાસદૃઢ સૌને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે. “ શ્રી હર્ષ ” ઇતિહાસની ચોપડી છે. ઇસ્વીસનના છઠ્ઠા સૈન્યમાં થઇ ગયેલા આ કવિરાજની સંપૂર્ણ વિગતવાર નવી નવી હકીકત આમાં આપવામાં આવી છે. હર્ષનું વિગતવાર જીવનચરિત્ર, તેની રાજ્યવ્યવસ્થા, તેના વખતમાં રાજરાજ્યો, સાહિત્યકાર તરીકે શ્રી હર્ષ વગેરે વિષયો આમાં ચર્ચા છે. છેવટે એ પરિશિષ્ટમાં એ રાજાનાં એ અણીતાં તાત્પર્યોની નકલ આપી છે તેથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે. “ સૂર્યકિરણ ” શાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. સૂર્યનું અંતર અને કદ, તેમાં પ્રકાશ

અને તેની ગરમી, કિરણ એટલે શું, પ્રકાશના કિરણની ઘટના, કિરણની દિશા, કિરણનાં કોર્પો વગેરે રાજના વ્યવહારની જાગૃતો આ સચિત્ર ચોપડીમાં બતાવી છે. તેથી ‘ કિરણ ’ ને લગતો સંપૂર્ણ અભ્યાસ થઇ શકે છે. ‘ વાતાવરણ ’ પણ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. યશ્વન્તમાં વાતાવરણનો અર્થ સમજાવીને પછી આ ગ્રંથના લેખક આપણને જ્વલન અને શ્વાસોશ્વાસ, હવાની ઘટના અને તેનું સ્વરૂપ, હવાનું દબાણ અને તેનું વજન સમજાવીને હવાની કેટલીક ખૂબીઓ બતાવે છે. આથી વાતાવરણને લગતો વિગતવાર અહેવાલ આવા નાના પુસ્તકમાં આપણને મળી જાય છે. “ ઇંદુલુ ” નામના શાસ્ત્રીય સચિત્ર ગ્રંથમાં સાદી અને સહેલી ધરગથુ ભાષામાં સૂર્યમંદળના અને ચંદ્રમંદળના પ્રકારની સમજૂતી આપેલી છે. આ ગ્રંથ વાંચવાથી મંદળને લગતો સંપૂર્ણ વિગતવાર અભ્યાસ હરકોઇ માણસને થાય છે. સાધારણ વાચકને આમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે છે. “ બાજ ને પોલીઅન ” બાજોને માટેનું નેપોલીઅનનું ડુંડું જીવનચરિત્ર છે. એ ત્રીસ વરસના જીવનના પ્રસંગો આમાં આપવામાં આવ્યા છે, અને છેવટે ખીજ ભાગમાં સેનાપતિ તથા પતિ તરીકે નેપોલીઅનનું વર્ણન આપેલું છે તથા તેના ત્રણ પ્રેમપત્રો પણ ઉતારવામાં આવ્યા છે.

“ કોપકી કયા ” ગૂજરાતી પુસ્તકનો હિન્દી અનુવાદ છે. હિન્દી વાચકોને પણ શાસ્ત્રીય વિષયોનું જાણું સાદું વાંચન મળી શકે એ હેતુથી આ અનુવાદ કરાવેલો છે. “ લોહીની લીલા ” પણ શાસ્ત્રીય સચિત્ર ગ્રંથ છે. લોહીની કોષ જ અમલપર્યું હોવું નથી; પણ લોહીની લીલાથી બહુ જ થોડા લોકો જાણીતા હોય છે. આથી આ ગ્રંથમાં લોહીની વિગતવાર સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરાવ્યો છે. ગર્ભમાંથી થતી હૃદયની વૃદ્ધિ, હૃદયોની સરખામણી, હૃદયની રચના, ધમનીઓની રચના, લોહીની રચના, લોહીનું ફરવું, હૃદયની ધમકારો, લોહીની ગરમી, અકસ્માતના ઉપાયો વગેરેનું વિગતવાર વર્ણન આ લઘુ પુસ્તકમાં સાદી, સુદૃશ, ધરગથુ ભાષામાં રજૂ થયું છે. “ શ્રીહર્ષ ” એ જ નામના ગૂજરાતી ગ્રંથનો હિન્દી તરજુમો છે. હિન્દી વાચકોને પણ આ

અતાપી રાજકવિનો પરિચય થાય, એ હેતુથી આ બાબતોત્તર કરાવેલું છે. “સિદ્ધંદરની રવારી” નામના પુસ્તકમાં પ્રખ્યાત સિદ્ધંદર બાદશાહે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથી સદીમાં આપણા દેશની ઉપર ચઢાઈ કરેલી તેનું વિગતવાર વર્ણન બે નકશાઓની સાથે આપેલું છે. “સુરત” નામની નાની ચોપડી સાથે રહીને એ તેવે અગત્યે મુસાફર સુરત શહેરની એકેએક જગ્યાએ બેઠાં બેઠાં શહેર છે. આ ચોપડી વાતાંની ચોપડીની માફક રસપૂર્વક વાંચી જઈ શકાય તેવી છે. “એશિયાની ઓળખાણ, પહેલો ભાગ” નામના પુસ્તકમાં જુગોળનું લખું નહિ પણ રસીકું જ્ઞાન અપાતું છે. શરૂઆતમાં ગૌરવ અપાતું છે, અને પછી જાપાન, ચીન, હાસા, મૉગોલીઆ, મંચુરીઆ, સૈબીરીઆ, બંગાળા અખાતની અસપાસના પ્રદેશ, લંકા, વગેરેનું વર્ણન આપ્યું છે. “સુરતરની કથા” માં ઉચ્ચપાયે, ખડકા અને તેમની ગોદવણી, રૂપાંતરી ખડકો, જ્વલેષ અને તેમનું મંદસ્વ, જનરવિદ્યાના યુગ અને ઉપચાર નાયનાં પાંચ પ્રકરણોમાં પૃથ્વીનાં ૧૩ ઉકેલી બતાવ્યાં છે. આ શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે તેમ છતાં પણ તે બહુ સહેલી અને રસિક બાબતો લખાએલો હોવાથી વાંચકો ગમે તેવો છે. તે વાંચવાથી દરેક વાચકને નવું નવું જાણવાનું મળે છે. “હૈન્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્ક” જ્વનચરિત્ર છે. સતી થવાનો વિવાજ બધ કરાવનાર આ જુનો હાકેય આપણને જાણીતા છે. આ ગ્રંથમાં તેની કારકારિ વર્ણવવામાં આવી છે. “નાના ફ્રેન્ચીસ” પણ જ્વનચરિત્ર છે. પેશાકળના આ સુપ્રસિદ્ધ મુસદ્દીનું વિગતવાર જ્વનચરિત્ર આ ગ્રંથમાં આલેખવામાં આવ્યું છે. વિષયને જાળવી વીરસહકરી ભાષામાં લખાએલો આ ગ્રંથ સૌ કોઈને વાંચકો ગમે તેવો છે. “ચંદ્ર” નામનો ગ્રંથ પણ બહુ રસિક રીતે લખાએલો છે. ઉપાદેશાતમાં ચંદ્રની બાબતમાં માહિતી આપી છે, અને પછી દુરબાંધી ચંદ્રનું અવલોકન કર્યું છે. ચંદ્રની ભૌતિક સ્થિતિની બાબતમાં જુદાં જુદાં મતો અને અનુમાનો બતાવ્યાં છે, જાતીઓટની અને હવાના ફેરફારોની સાથેના ચંદ્રનો સંબંધ બતાવ્યો છે, વનસ્પતિની તેજ જ સેન્દ્રિય જીવોની ઉપર થતી ચંદ્રની અસર બતાવી છે તથા મનુષ્યોની અને પ્રાણીઓની ઉપર થતી

તેની અસર પણ દર્શાવી છે. આપણા રાજ્યના પરિચયમાં આવતા ચંદ્રમાંની વિગતવાર હકીકત આપેલો આ ગ્રંથ ખરેખર વાંચકો જેવો છે. “વડોદરાનો વૈભવ” વર્ણનાત્મક ગ્રંથ છે. વડોદરા શહેરની બધી જોવાલાયક જગ્યાઓનું ઇતિહાસસહ વર્ણન આ નાનકડા ગ્રંથમાં આપેલું છે. વડોદરા જેવું હોય તો આ ચોપડી સાથે રાખીને જોઈ શકાય તેમ છે. “મહાદેવ સિંધિયા” નામનું પુસ્તક સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ મહાદેવનું જ્વનચરિત્ર છે. પેશાકળના આ જાણીતા મુસદ્દીની કારકારિ આ ગ્રંથમાં વિગતવાર વર્ણવવામાં આવી છે. વિષયને જાળવી ભાષા વપરાએલી હોવાથી આ ગ્રંથ વાંચકો રસ પડે છે. “ધરણી” બ્યબહાર પુસ્તક છે, ખાસ કરીને ગરીબ લોકો પોતાના ઘરમાં કપડાં કેમ ધોઈ શકે તે આમાં બતાવ્યું છે. જુદી જુદી ભતનાં કપડાંની ઉપર જુદા જુદા પ્રકારના કાંધા પડ્યા હોય તેમને સાફ કરવા કોઈ કંપી કંપી દવાઓ વગેરે વાપરવાં તે આમાં બહુ બ્યબહાર રીતે વર્ણવ્યું છે. આ ગ્રંથ તો ખસુસ કરીને દરેક ધરમાં સંધારેલો જોઈએ. તેની ઉપયોગિતાનાં જોટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં જોઈએ. “ચાંચ” નામનો શાસ્ત્રીય ગ્રંથ પણ વાંચકો જેવો છે. ચાંચકો તો બધાને કરડે છે. પણ કોઈ ચાંચકનું જુદું જ્ઞાન ધરાવતું નથી. આથી આ ગ્રંથમાં જુદી જુદી ભતના ચાંચગોની માહિતી વિગતવાર આપી છે. આ ગ્રંથ ખરેખર વિચારવા જેવો છે. “પાચનક્રિયા અને દૂધ” નામનો ગ્રંથ પણ શાસ્ત્રીય છે. આપણે રાજ્ય ખોરાક ખાઈને પચાવીએ છીએ; પણ તે કેવી રીતે પચે છે તે જાણવાની દરકાર રાખતા નથી. આથી આ ગ્રંથમાં અલ્પજ્ઞ, ખોરાક અને પાચન, અન્નનળીને લગતા રોગો નામનાં ત્રણ ભાગો પ્રકરણોમાં પાચનક્રિયા વિગતવાર ચર્ચા છે. વળી, આપણે દૂધ પણ પીએ છીએ તેથી તેની વિગત પણ આમાં આપી છે. દૂધમાંથી બનતી વાનીઓ વર્ણવી છે, દૂધ દેનારાં દેવો જાણ્યાં છે અને તેમના સંરક્ષણની બાબતમાં દલીલો રજૂ કરી છે. આમ આ ગ્રંથ પણ ખાસ વાંચકો જેવો છે. “એશિયાની ઓળખાણ, બીજો ભાગ” નામના વર્ણનાત્મક ગ્રંથમાં ખાસ કરીને ઇસ્લામી એશિયાનું વર્ણન છે. યુરોપમાંથી એશિયાનું આવડું, એશિયાની

સત્તાની તળેનો એશિયા, યુઆર, તારકંદ, કાણ્લના અખીરનો પ્રદેશ, બહુચિસ્તાન, ઇરાન, મેસોપોટેમીઆ, એશિયા માઈનોર અને આર્મીનિઆ, અરબસ્તાન અને મહાની યાત્રા, એ કૌનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં રસીલી ભાષામાં કરેલું છે. ગમે તે વાચકને આ ગ્રંથ વાંચાથી રસ પડ્યા વગર નહિ રહે. “ગર્ભની કથા” શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. જીવવિદ્યાના પહેલા પગથીઆરૂપ “કોષની કથા” લખાઈ, અને તેની પછીના બીજા પગથીઆરૂપ આ કથા લખાઈ છે. ગર્ભ કેમ રહે છે તેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આ ગ્રંથમાં કર્યું છે. દરેક મહિનાના ફેરફાર, જુદા જુદા અવયવોની ઉત્પત્તિ, ગર્ભના પોષણને માટે રાખેલી તબીબી વજેરે ગર્ભને લગતા અનેક વિષયો આ રસીલા ગ્રંથમાં ચર્ચેલા છે, અને તેથી દરેક સ્ત્રીપુરુષે આ ગ્રંથ અવશ્ય વાંચવોવિચારવો જોઈએ. “ખાલ બાબર” નામનો ગ્રંથ બાદશાહ બાબરનું જીવનચરિત્ર છે. ઇતિહાસનાં પુસ્તકોમાંથી આ બાદશાહની બાજતમાં આપણે જે કંઈ જાણી શકીએ છીએ તેના કરતાં ધણું વધારે નવું જાણવાનું આમાંથી મળે એમ છે. “નાદીતંત્ર” શાસ્ત્રીય ગ્રંથ છે. આપણા શરીરમાં જે બધી નાદીઓ કાર્ય કરે જાય છે તે બધી નાદીઓનું તંત્ર કેવી રીતે ચાલી રહ્યું છે તે આ ગ્રંથમાં વિગતવાર ચર્ચવામાં આવ્યું છે. સાધારણ વાચક પણ આ ગ્રંથ રસપૂર્વક વાંચી જશે.

“બૌદ્ધ ગુદાઓ” વર્ણનાત્મક પુસ્તક છે. નાનાં રાજાની માફક લખાએલા આ રસિક પુસ્તક મુસનાઓ આ ગ્રંથમાં આપણનેની ગુદાઓનાલક્ષણો સૌને આ ગ્રંથ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. “ક્રી હર્ષ” ઇતિહાસની ચોપડી છે. ઇસ્વીસનના ૭૬૦ સેક્રમાં થઈ ગએલા આ કિરાનની અંપૂર્ણ વિગતવાર નવી નવી હકીકત આમાં આપવામાં આવી છે. હર્ષનું વિગતવાર જીવનચરિત્ર, તેની રાજ્યઅવસ્થા, તેના વખતમાં રાજરાજ્યો, સાહિત્યકાર તરીકે થી હર્ષ વગેરે વિષયો આમાં ચર્ચ્યા છે. છેવટે જે પરિશિષ્ટોમાં એ રાજાનાં બે જાણીતાં તાત્પર્યોની નકલ આપી છે તેથી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે. “સૂર્યકિરણ” શાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. સૂર્યનું અંતર અને કદ, તેમાં પ્રકાશ

પાસે રાખીને મહાબળેશ્વરની યાત્રા હરકોઈ મુસાફર કરી શકે એમ છે. “હિન્દુસ્તાનનું” વહાણવડું” નવી જાતનું પુસ્તક છે. પ્રાચીન, કાળમાં આપણાં દેશમાં વહાણવડું કેવા પ્રકારનું હતું, તેનું વિગતવાર વર્ણન આ નાના પુસ્તકમાં આપેલું છે. આ ગ્રંથ વાંચતાં આપણા દેશની પ્રાચીન જાહેજલાલીનો ખ્યાલ વાચકને આવ્યા વગર રહેતો નથી.

એકંદરે જોતાં આ માળાનાં આ ૩૮ પુસ્તકોથી આપણા સાહિત્યમાં ખાસ નવીન ઉમેરણ થયું છે. ઇતિહાસના ગ્રંથમાં દરેક બાદશાહની પુસ્તી વિગતો ન આવી શકે તેથી કરીને આ માળામાં જાણીતી ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ અને અન્ય વ્યક્તિઓની વિગતવાર કારકીર્તિ વર્ણવવાનો વહીવટ રાખેલો છે. વિદ્યાનું સાદું પ્રાયમિક શાળા સામાન્ય વાચકને આપવાના હેતુથી આ માળામાં વિદ્યાનની મુખ્ય વ્યવહાર શાખાઓ હાથ ધરવામાં આવી છે. હાખલા તરીકે, શરીરનો વિષય લઈએ તો મગજ, હૃદય, નાડી, હોજરી, દેશમાં, વગેરે બધા પેટાભાગોને લગતાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવેલાં છે. આ પ્રમાણે આપણાં કિરોનો, ખડક, ઉષ્મા, છાંડનો ફેક, ઉદરમામા, અશોક, અગર, શિવાજી, પાંચ પાણીપત, મંગળ, ચંદ્રમુખ, કંકસર, વીજળા, લોહચુંબક, પૃથ્વી, સૂર્ય, હૈદરઅલી વગેરે વગેરે અનેકોનેક જુદા જુદા વિષયોને લગતાં વ્યવહાર અને રાજનૈયક લઘુપુસ્તકો આ માળામાં તૈયાર થયાં કરાવેલો છે. “લોહીના લોહા” પૃથ્વી પ્રથમ બાર સચિત્ર ગ્રંથ છે. લોહીથી કાપે જ અમરપત્ર હોતું મૂક છે પણ લોહીની લીલાથી બહુ જ શેડ લોહો જાણીતી હોય છે. આથી આ ગ્રંથમાં લોહીનો વિગતવાર સંખ્યાનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે. ગર્ભમાંથી થતી હૃદયની ગુને તે હૃદયોની સરખામણી, હૃદયની રચના, ધમનીઓની રચના લોહીની રચના, લોહીનું ફરતું, હૃદયની ધમકારા, લોહ ગરમી, અકરમાત્તા ઉપાયો વગેરેનું વિગતવાર વા આ લઘુ પુસ્તકમાં સાદી, સુદ દેશી, ધરગુણ ભાષાઓમાં રજૂ થયું છે. “ચીરં” એ જ નામના ગ્રંથ પુસ્તકો ગ્રંથો દિન્દી તરજુઓ છે. દિન્દી વાચકને ખબર પડે

છે, અને બીજાં આશરે ૨૧૦ પુસ્તકો લખાઈને તૈયાર છે અથવા લખાય છે. એટલે આખા ગૂજરાતમાં તો શું પણ અન્યત્ર પણ ૭ વર્ષમાં આટલું ભગીરથ કામ કરી બતાવનાર બીજી કોઈ સંસ્થા જડવી મુશ્કેલ પડે છે.

શ્રી ગાયકવાડ ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનભાગી

આ માળામાં અંગ્રેજી ભાષામાં ધર્મને અને તત્ત્વજ્ઞાનને સમતાં દશેક પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. પણ હવે આ કામ બંધ થયું છે. Gods and Bods, Heart of the Bhagvadgeeta વગેરે વગેરે પુસ્તકો આ માળા પૈકીનાં છે.

શ્રી ગાયકવાડ પુરાતત્ત્વભાગી

આ માળાએ અનહદ સેવા બજાવી છે. એમાં અત્યાર સુધીમાં ૨૦ ગ્રંથો બહુ મહત્ત્વના છે. "પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ" માં ૧૨ મી થી ૧૮ મી સદી સુધીનાં જૂનાં ગૂજરાતી કાવ્યો વગેરેનો અચ્છો સંગ્રહ કરેલો છે. ભાષાના અભ્યાસીને આ પુસ્તક અતિ

ઉપયોગી નીવડે તેવું છે. "કુમારપાલ પ્રતિબોધ" પણ એવું જ ઉપયોગી પુસ્તક છે. "લેખપદ્ધતિ" નામનું પુસ્તક છપાઈ રહ્યું છે. તેમાં ૮ મી થી ૧૫ મી સદી સુધીના અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખાએલા લેખો સંગ્રહેલા છે. ભાષાના અભ્યાસીને આ ચોપડી પણ બહુ ઉપયોગી નીવડશે. વળી, હમીરમદમદન, કાવ્યમીમાંસા, તર્ક-સંગ્રહ, રાષ્ટ્રકૂટવંશ મહાકાવ્ય, સિંગાનુશાસન વગેરે પ્રાચીન અપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત લખાણો પણ આ માળામાં બહાર પડ્યાં છે. એટલે એકંદરે આ માળા આપણા જૂના અપ્રસિદ્ધ ગૂજરાતી અને સંસ્કૃત સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવવાનું કામ જોસરે કરી રહી છે, અને તેના પરિણામમાં આપણને ઘણું નવું જાણવાનું મળી રહ્યું છે.

વડોદરા રાજ્યની સાહિત્યસેવાનાં મુખ્ય મુખ્ય અંગો આવાં છે. રાજ્યે સાહિત્યની કેવી ને કેટલી સેવા કરી છે, એનો ખ્યાલ આ લેખની ઉપરથી વાચકને આવી શકશે. સુસેપુ કિં ઘડુના ?

ભરતરામ ભાનુમુખરામ મહેતા

રાષ્ટ્રીય ફેળવણી

ધણી વર્ગોથી સ્થપાયેલી અને મુંઝવે સરકારની તિબ્બેરીમાંથી સધળો ખર્ચ મેળવનાર 'ગુજરાત કૌલેજ' ની સરખામણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહાવિદ્યાલય જોડે કરવામાં આવે છે અને પ્રશ્ન પુછવામાં આવે છે કે એ બેમાંથી કયું સંસ્થા સ્કૂલ? પરંતુ જો સંસ્થા સ્થપાયેલે ત્રણ વર્ષ પછી થયાં નથી તેવા બાલકની સરખામણી પુખ્ત ઉમરની સંસ્થા જોડે શી રીતે કરી શકાય? સરકારી કૌલેજોમાં મક્કલ સંગીન બાંધવામાં આવે છે, સિતિશક્તિ પશુ મોટા અને સગવડભરેલાં હોય છે, ખત અમત માટે પુષ્કળ જમીનની સગવડ હોય છે, અધ્યાપકોને સારા પગાર અને તેમને રહેવા માટે સારા ળંગસા બંધાય છે, કૌલેજમાં કીમતી બાકો તથા રકની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે પણ આ બધી બાબતો પતિ અગત્યની નથી.

લક્ષ અપાય છે તે પ્રથા ખોટી છે. ચારિત્ર્ય અને અતુ ભવ, એ બંને અત્યંત અગત્યનાં છે, અધ્યાપકો તથા વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે સારી સહાનુભૂતિ ન હોય તો તેના પરિણામ ધણા ખરાબ આવે છે. સરકારી કૌલેજોમાં ધણા અધ્યાપકો અતડા હોય છે અને પોતાનું જીવન ભયડી નાંખ્યા પછી વિદ્યાર્થીવર્ગ સાથે સંબંધ રાખવા નથી, કૌલેજ સરકારી થઈ માટે દરેક અધ્યાપક અતડા હોય છે એવી દીકાથી અનેક અધ્યાપકોને ભયંર અન્યાય થાય; પણ સામાન્ય રીતે ખાતગી કૌલેજોમાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો મળી જાય છે, અને રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓમાં આવા પ્રકારનો સહચાર કાંઈક વિશેષ અંશે જોવામાં આવે છે. હેઠલાં ત્રણ વર્ષમાં રાજ્યીય અગવળને અંગે ફેળવણીના વિષયમાં મહાન ફેરફાર

માં પણ છે. હિંદના રાજકારણમાં અસહકારથી જેમ દષ્ટિ જ ફરી ગઇ છે, રવરાજ વગેરે વિચારોને પ્રથમ માત્ર છુદ્ધિગમ્ય હતા તે હવે બીજરૂપે કાર્યભૂમિમાં રેપાયા છે તેમજ અસહકારથી કેળવણીમાં પણ પહેલાં ને કેટલાએક વિચારો, સિદ્ધાન્તો માત્ર ચર્ચાના જ વિષયો હતા તે હવે કાર્યભૂમિમાં જીવન્ત બીજનાં રૂપ પામ્યા છે. આ આખતમાં આપણું માનસિક પરિવર્તન એટલું તો થયું છે કે એ વિષયની પ્રથમૂત અવસ્થા પણ આપણે જૂલી ગયા છીએ. દાખલા તરીકે, કેળવણી સ્વસંધા દ્વારા આપવી બોધ્યો, તે ઘોડાં વર્ષો પહેલાં પ્રથમ હતો અને તેની ચર્ચા અગ્રહા, સાધનાલાભ, દેશ-ભિમાન વગેરેની દૃષ્ટિઓથી થતી હતી તે હવે સિદ્ધરૂપ યજ્ઞ ગયો છે. તેની કાંઈ ચર્ચા કરતું નથી અને એક દિવસ તેની ચર્ચા થતી હતી તે પણ એટલે બધે અંશે જૂલાઇ ગયું છે કે સર ચિમનલાલ સેતલવડનું એ વિષય પરનું બાખ્યાન કોઈએ જાણે સાંભળ્યું નથી અને જ્યાં સંભળાઈું ત્યાં માત્ર સરકારની લૂંટા દલીલ તરીકે ફરી દેખાયું. આલેખ બીજો સિદ્ધાન્ત ને અસહકારના પ્રથમ પ્રવાહને યોગે સ્વીકારાઇ ગયો તે એ કે કેળવણી પ્રજ્ઞના કાજ નીચેજ પ્રજ્ઞના સંસ્કારોને અનુકૂળ જ, કોઈ પણ બાબ સત્તાથી સ્વતંત્ર, પ્રજ્ઞના સ્વાતંત્ર્યને પોષે એવી રીતે જ, અપાત્રી બોધ્યો. આવા સિદ્ધાન્તોની અસર સમસ્ત વાતાવરણને ફેરવી નાખે છે તેથી તેનું ગૌરવ તરત સમજવામાં આવતું નથી. પણ એટલા માટે જ એવા સંસ્કાર વધારે વિચારણ, ચિરસ્થાયી અને અગમ્યના છે. યી સમસ્ત જનસમાજ જૂલીજ દિશામાં જૂલીજ દૃષ્ટિથી વિચારે કરતાં અને દીર્ઘત આંકતાં અને ડગલાં વરતા શીખે છે. કેળવણી તો સત્યોજ શીખવે છે એ ખરું; વસ્તુ એને એજ શીખવવાની છે એ પણ ખરું; પણ દાહની સવળી બાલુ અને અવળી બાલુ બેવામાં રેટવો ફરક છે તેટલો ફરક આવા દૃષ્ટિનિન્દુના ફરકની થાય છે, કાંતે જીવનમાં આવા ફરક જ નેર્ણયક બને છે.

આ પ્રજામૂત સિદ્ધાન્તોની અસર રાષ્ટ્રીય કેળવણીની પ્રસ્થાઓમાં જ થાય છે એમ નથી. સમગ્ર વિગાર-દષ્ટિ ઉપર તેની અસર છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી તરફ

ઉદ્દેશીન રહેલા ઉપર તેમજ રાષ્ટ્રીય કેળવણીની વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા ઉપર પણ તેમની અસર છે. રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાન્ત શરૂ થયા પછી સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ દરેક સરકારી શાળામાં પણ કંઈક વધારે છે જ. સમગ્ર શિક્ષકસમાજ પર પણ તેની અસર થાય છે જ. જો કે તેના તરફના બાનપૂર્વક વિરોધને લઇને અને એવા કેટલાંક ગૌણ કારણોને લેઇને ક્યાંક ઉલટાં પરિણામો પણ દેખાય છે. આવી મુખ્ય અસરોમાં ગુજરાતી ભાષાને વધારે અગત્યનું મળતું જતું રચાન સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચે એવું છે. રાષ્ટ્રીય કેળવણી, શુદ્ધ કેળવણીના વિષયમાં નેટલી તરારથી પ્રગતિ કરશે, અને તે સંબંધમાં જનસમાજ આગળ વ્યાવહારિક દાખલો પૂરા પાડશે તેટલે અંશે બીજા કેળવણીસંસ્થાઓને પણ તેની પાછળ પાછળ ધસડાવું પડશે. રાષ્ટ્રીય સિદ્ધાન્ત લેનારા વિદ્યાર્થીઓનું સ્વતંત્રતાનું વાતાવરણ, સ્વભાષાદ્વારા અપાત્રી ઉચ્ચ કેળવણીનો મહાન દાખલો, વધતાં જતાં સ્વભાષાના પાઠ્યપુસ્તકો, નવીન દૃષ્ટિથી ઉકેલાતાં દર્શનશાસ્ત્રો અને ઇતિહાસો અને આ સર્વથી આગળ ધપતો ભોક્-મત ગમે તેવી દલીલી સરકારનું 'પગલું' પણ આગળ ભરાવ્યા સિવાય નહિ રહે.

આટલી સામાન્ય ચર્ચા પછી હવે ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું સ્વરૂપ જોઈશું. આ લેખનો ઉદ્દેશ કોઈ આદર્શો ધરાવતો નથી પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું અભ્યારે ખરું સ્વરૂપ કેવું છે તે અને તેને અંજે કંઈ કંઈ જાતની પ્રગતિ હાલ આપણે ફરી ચક્રાએ તે વિચારવાનો છે. ખરી રીતે અમારું એવું માનવું છે કે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ચર્ચા તો ધણા વખતથી થતી આવી છે, તેના સિદ્ધાન્તો માત્ર વિવેચનથી નેટલા ચર્ચા સંક્રમ તેટલા અચોંધ ગયા છે. હવે રાષ્ટ્રીય કેળવણીને કેવળ વિવેચનથી લાભ થાય તે કરતાં અનુભવથી શીખતાં જવાથી જ વધારે લાભ થવા સંભવ છે. દરેક કાર્ય કરવાના વિષયમાં એક એવી ભૂમિકા આવી છે ન્યારે તેની પ્રગતિ વિચારથી નહિ પણ માત્ર અનુ-ભવથી જ થઇ શકે છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં હાલ એ સ્થિતિએ આપણે પહોંચ્યા છીએ. માટે હાલ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ વિચારવાનો જ અંગે ઉદ્દેશ છે.

ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જ મૂર્તિમંત થાય છે. એટલે આપણે વિદ્યાપીઠની સ્થિતિ જોવી જોઈએ.

અત્યારે વિદ્યાપીઠની સાથે એ ત્રણ મહાવિદ્યાલયો, કેટલાંએક વિનયમંદિરો અને કેટલીએક પ્રાથમિક શાળાઓ જોડાએલા છે. સામાન્ય રીતે પ્રાથમિક શાળાઓને તે મદદ આપતી નથી પણ વિનયમંદિરોને તે મદદ આપે છે. આ બાબતની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ખાસ નીતિ હજી વિદ્યાપીઠે સ્વીકારી હોય એવું લાગતું નથી. પણ હવે તે સંબંધી વિચાર કરી નીતિ નક્કી કરવાનો સમય થયો છે.

વિદ્યાપીઠે કઈ જાતનું શિક્ષણ આપવું એ સંબંધી એ મતો અહીં વિચારવા જેવા છે. એક મત એવો છે કે કાવ્ય, ઇતિહાસ, ગણિત વગેરે વિષયો સરકારી વિદ્યાપીઠ શીખવે તેવા જ વિષયો ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પણ શીખવે; તેથી વિદ્યાર્થી પણ પરાવલંબી થઈ નોકરી પે એ અનિષ્ટ છે. વિદ્યાપીઠે તો અત્યારે દેશને માટે સામ્રાજ્ય આપી તપોજીવન ગાળી ગામડામાં કામ કરે એવા યુવાનો ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. આ મત વિદ્યાપીઠના કાર્યકર્તાઓ ધરાવતા હોય એવું ખાસ ખાતું નથી, છતાં કેટલાંએકમાં આ મત છે અને તેના ઉલ્ટો નિર્ણય થવો આવશ્યક છે, કારણ કે આ પ્રશ્ન કાર્યની દિશાનો હોઈ તેના પહેલો જ નિર્ણય થવો જોઈએ.

ઉપરની દલીલની હકીકત ખરી છે. વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ પરાવલંબી ન થવા જોઈએ એ ખરું છે. હંદુસ્તાનમાં તપોજીવન ગાળી ગામડામાં કામ કરનારા માણસોની જરૂર છે એ ખરું છે. વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર નીકળે એ વિદ્યાપીઠને શોભાપ્રદ છે. પણ વિદ્યાપીઠને ઉદ્દેશ એથી પણ વિશાલ હોવો જોઈએ. અધિકૃત વ્યક્તિઓ તો મહાત્મા ગાંધીજીના દાખલાથી અને વખાપડોના પોતાના દાખલા જોઈને અંશે એવા હશે કે અંશે તેમના દાખલાથી એવા તપોજીવનને માટે ચોગ્ય

યોગ્ય પણ તેવું જીવન ન ગાળવા માગનાર સામાન્ય વર્ગ, અને કોઈ ઈતર પ્રકારના, કલાના કે વિદ્યાના જીવનને માટે અધિકારી વ્યક્તિઓને ખાસ કેળવવી એ પણ વિદ્યાપીઠનું કર્તવ્ય ગણાવું જ જોઈએ. વિદ્યાપીઠ કલા, ગણિત વગેરે વિષયો શીખવે છે તે મુંબઈ યુનિવર્સિટી જેવા જ છે એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી, અને શિક્ષણમાં તો વસ્તુ કરતાં શિક્ષણની રીતિ, તેવું વાતાવરણ, જીવનના આદર્શોમાં અતે આદિગ્રંથકનમાં તેને અપાતું સ્થાન એ જ વધારે મહત્ત્વના છે. અને જીવનમાં સાધારણ પ્રકારનું જીવન ગાળનાર મોટો વર્ગ જે રીતે કેળવશે એ ઉપર લોકજીવનની પ્રગતિનો આધાર રહેશે અને વિદ્યાપીઠ એ વર્ગના માણસોને કેળવીને પણ તેના પર અસર કરી શકે, 'સૌથી મહત્ત્વનું તો એ છે કે આપણને સર્વને એ જ વિદ્યાકલાઓની વિદેશીય કેળવણીથી સરકારે સ્વતંત્રતા માટે નાલાયક બનાવી દીધા છે તો એ જ વિદ્યાકલાની સ્વદેશી કેળવણીથી આપણે લોકને ફરી સ્વતંત્રતા માટે લાયક બનાવી શકીશું એ આશા પણ બ્યર્થ નથી જ.

વળી એ પણ સમજવું જોઈએ કે પહેલાં હતું તેમ વિદ્યાપીઠનો કાર્યક્રમ એક વરસનો જ અને એક વરસમાં સ્વરાજ લેવાનો નથી. હવે તો વિદ્યાપીઠનો ઉદ્દેશ શુદ્ધ કેળવણીનો જ હોઈ શકે. તે કેળવણી લઈ બહાર પડતાં યુવાનો સ્વરાજને માટે વધારે લાયક અને પ્રયત્નશીલ હોય. કેળવણી પોતે આપણા અસહકારના કાર્યક્રમનું એક સ્વતંત્ર અંગ છે અને તેમજ સ્વેચ્છા, જોઈએ.

પણ વિદ્યાર્થીઓ પરાવલંબી ન થાય તે તો સંભાળ રાખવાની છે જ. અસહકારી વિદ્યાર્થીઓને સરકારી નોકરી નથી મળવાની એ ખરું છે, પણ એટલા માટે તેઓએ માત્ર ખીનજોની નોકરી જ કરી પડશે એવી લામાર સ્થિતિ હોય તો તેથી આપણે ચારમાનું જોઈએ, અને 'સામરત' ગુજરાતને એ

સ્થિતિ મટાડવા માટે જનરલરત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પણ એવી સ્થિતિ હોય જ એમ અમે માનતા નથી. ગુજરાત વેપારી દેશ છે, ગુજરાત સાહસિક છે, ગુજરાત ખેતીના ઉત્તમ સાધનોવાળો છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં હજુ બહુલા વર્ગે હાથમાં લેવા જોઈએ એવા ધંધા પણ હાથમાં લીધા નથી. દાખલા તરીકે નાટક લખવાનો, હરિકીર્તન કરવાનો વગેરે ધંધા વાર્તાવિક્રી રીતે કેળવા-એલાના હાથમાં જ હોવા જોઈએ અને હજુ એ સ્થિતિ ગુજરાતમાં દૂર રહી છે. તે સિવાય પણ વ્યાપાર-મંદિર ચલાવી વિદ્યાપીઠ ધંધાનું શિક્ષણ આપે છે. પણ હજુ ખેતીવાડીની અને વિજ્ઞાનમાં વિશેષ નહિ તો રસાયનની શાખાઓ તો વિદ્યાપીઠે ખોલવી જ જોઈએ. જ્યારે આ સંધળા ધંધાઓના ધુરંધરો કેળવાએલા હશે ત્યારે જ ગુજરાત પોતાની ખરી શક્તિ બતાવી શકશે અને સર્વ પ્રકારની પ્રગતિ કરી શકશે.

ઉપર જેમ આપણે 'નોયુ' કે વિદ્યાપીઠ શુદ્ધ શિક્ષણ આપવું એજ તેનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ એવી જ રીતે પ્રાથમિક શાળાઓ, વિનયમંદિરો વગેરે બાળક પછી વિદ્યાપીઠે પોતાની નીતિ ચોક્કસ કરી નાખવી જોઈએ. વ્યવહારિક પ્રશ્ન એ છે કે વિદ્યાપીઠ ગુજરાતની સંધળી પ્રાથમિક શાળાઓને મદદ કરી શકે તેમ છે? આનો જવાબ નકારમાં જ આપવો પડશે. પણ તો બીજી તરફથી એવો પ્રશ્ન પૂછારો કે ત્યારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ શું પ્રાથમિક શાળાઓને પોતાના કાર્યપ્રદેશમાંથી બાતલ કરશે? એમ કરશે તો તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ જ કેમ ગણી શકારો? એમ ધારીએ છીએ કે આ બાળક વિદ્યાપીઠ માટે વ્યવહારિક રસ્તો એટલો જ છે કે કાર્યકારિત સમયવાય એવી રીતે વિદ્યાપીઠે અમુક થોડા જ આદર્શ કુમાર-મંદિરો ચલાવવાં જોઈએ, અને સંખ્યા કરતાં તેમાં શિક્ષણની ઉત્કૃષ્ટતા તરફ જ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આમ કરવાથી શિક્ષણના અખતરા, શિક્ષણનું સાહિત્ય, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ આજુ રહેશે. વિદ્યાપીઠનું ઉત્તમ કામ જોઈ સમગ્ર પ્રાથમિક શાળાઓને પણ વિદ્યાપીઠને તીવ્રે આલવાની જરૂર પડશે. વળી વિદ્યાપીઠે ગામડાંઓની શાળા માટે એવા જુદા જુદા વ્યવહારોપયોગી અભ્યાસ-

ક્રમો યોજવા જોઈએ કે જેથી પોતાના ગામમાં રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શાળા ચલાવવાના સદામદવાળા લોકો પોતાના સાધનથી શાળા ચલાવી શકે.

ઉપરની જ વિચારશ્રેણી વિનયમંદિરોને લાગુ પડે છે. મહાવિદ્યાલયની પાપક સંસ્થાઓ તરીકે વિનયમંદિરો મહાવિદ્યાલયના વધારે સંસર્ગમાં આવવાં જોઈએ અને કેટલાંક વિનયમંદિરો આદર્શ પદ્ધતિપર વિદ્યાપીઠે બને તો ચલાવવાં જોઈએ.

બીજી રીતે એકજ અનુમાન પર આપીએ છીએ કે વિદ્યાપીઠ પોતાનું કામ વધારે ઉત્કૃષ્ટ કરી બતાવીને જ વધારે ફોલ અને ષરા મેળવી શકશે. અને આ કાર્ય માટે તેની પાસે પૂરતાં સાધનો છે એમ પણ કહેવું જોઈએ. તેના અધ્યાપકવર્ગે કોઈ રીતે ન્યૂનતાવાળો નથી. જો કોઈ પણ હિચવાળેજ હોય તો તે માત્ર એટલું જ કે વિદ્યાપીઠે સંબંધી એક જ આદર્શથી સમસ્ત અધ્યાપકો પ્રેરાતા હોવા જોઈએ. જે એમ થશે તો બીજી કોઈ પણ સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા કરી શકે તે કરતાં સૌથી વધારે સેવા વિદ્યાપીઠ કરી શકશે. તેના કાર્યકર્તાઓમાં લગભગ દરેક પ્રાન્તના વિદ્વાનો છે અને તેથી તેઓ ગુજરાતને બીજા પ્રાન્તોનાં સાહિત્યનો પણ લાભ આપી શકે. અભ્યાસને માટે પાઠ્યપુસ્તકોની આવશ્યકતા અધ્યાપકોની આંખ આગળે જોટલી સતેજ રહે તેટલી ભાગ્યેજ બીજા કોઈની પાસે રહી શકે, અને તે કરવાનાં સાધનો અને સમય પણ તેમની પાસે અદિતીય જ છે. પણ જો આ પ્રમાણે એક જ ધ્યેય સંધળા અધ્યાપકો નજર સામે નહિ રાખી શકે તો વિવિધ પ્રાન્તીય અધ્યાપકો એક થઈ નહિ શકે અને વિદ્યાપીઠ એક આત્માનું તંત્ર નહિ બની શકે. તો પણ આ બાળકમાં સારી આરાને પુષ્કળ અવકાશ છે કારણ કે વિદ્યાપીઠનું દિત અને તેના મૂળ સ્થાપક તરફનો ભક્તિભાવ દરેકમાં એક સરખો જન્મન્ત છે.

વિદ્યાપીઠની સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં પુરાતત્વ મંદિર આશ મળવું જોઈએ. ગુજરાતમાં પુરાતત્વની શોધ-

યુગધર્મનું બીજું વર્ષ

આ કેળવણી અંક

આ અંકથી "યુગધર્મ" નું બીજું વર્ષ શરૂ થાય છે. યુગ-ધર્મ, ધણા જ મોટા નામ સાથે અને ઉપાકર્યો. અમારા કદરવાળા વાચકો અમને કહેવા દેશે કે અમે સાહસ કર્યું. માનવમતિના વિચારો અને ફિલ-સુફીઓનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે મોટામાં મોટા તત્ત્વવેત્તા કે મહાકવિઓમાંથી પણ કોઈક જ પોતાના યુગના ધર્મને પૂરેપૂરો ઓળખનારા હોઈ પોતાના યુગ-ધર્મના સાચા પ્રતિનિધિ અને સંપૂર્ણ વિશ્વસનીય માર્ગદર્શક બની શકે છે. તો અમે તો માત્ર એક માસિક! અમારું મોટામાં મોટું બલ અમારી નિષ્ઠામ સેવાશુદ્ધિ! તેમાં વળી અમારો સાતમો અંક નીકળતાં

અમારા મિત્ર ભાઈ ઇન્દુલાલની આગેવાનીનો ઉત્તમ પકિતાના બાળક પડ્યો. આના સંતોષમાં પાસેથી આશા રાખતી એ પત્ની શક્ય હોય એ તત્ત્વ જેવા ખાતાના કર્તવ્યના રૂઢિને વિવિધ વિષયો મુખ્ય અને નિર્ણયાત્મક ધોરણે દર્શાવેલા વિવિધ વિષયો કે જે જે વખતે જે જે વિષયના સુધી ગંભીર વિચાર-જોડાયા હોય, તે તે વખતે તેમની દર શુજરાતના વધુ શોધખોળ આદિ પ્રયાસોને માટે જ કેમાં જરા પણ અપાતું રહે.

આપો!

ગાંધીય કેળવણીમાં વ્યાયામ, સ્નાતકીય, એવી તાલીમ, તથા લાંબી પગ મુસાફરીને અમરચાન

ગયા અંકમાં જાહેર કર્યા પ્રમાણે આ "કેળવણી અંક" માં ધણાખરા વિષયો કેળવણીનાં જુદાં જુદાં અંગોની વહેફાર સ્ત્રી-પુરુષોને હાથે માહિતી આપનારા અને ચર્ચાત્મક આપિયે છિયે, જે ઉપરથી અમારા વાચકોને શુજરાત હાલ કેળવણીના મહા પ્રશ્નમાં શું શું કરે છે, શું શું કરવા ધારે છે, શા શા વિચારો ધરાવે છે અને કેવા કેવા સુધારા વધારા માગી રહ્યું છે, તે ધ્યાનમાં આવી જશે એમ આશા રાખિયે છિયે. પોતાની બીજી અનેક રોડાણો છતાં લેખક ભાઈઓ અને બહેનોએ અમારી વિનંતિને માન આપીને ટુંક સુદ્ધમાં જ અમને પોતપોતાના નિષ્કાંક્ષાઓ આપી પ્રજાની આ સેવા કરવાને અમને શક્તિવાન બનાવ્યા તે માટે વાચકવર્ગ તરફથી અમે તેમનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માનિયે છિયે.

૫૫

કેળવણીનો વિષય અનેક દષ્ટિબિંદુથી જોવાય એવો છે અને સૌ નિરીક્ષક પોતપોતાના અનુભવ અને ભાવનામૂલ્ય પ્રમાણે જુદા જુદા અંગોની અન્યોન્ય ઉપ-યોગિતા વિશે જુદા જુદા મત ધરાવે એ કુદરતી છે. એટલે આ બધા લેખકો અને લેખિકાઓના અભિ-પ્રાયોમાંથી એકવાક્યતા જેવું કંઈ ન જોવામાં આવે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. હાલ કેળવણીનો વિષય એટલે કેટલું જાણ્યું ધ્યાન જેટલો રહ્યો છે અને કેળવણીનો લોકમત હાલની સંસ્થાઓ, પદ્ધતિ-વ્યવસ્થાના કયા કયા કોષોને અને તેમાંની કંઈ કંઈ ઉજાણોને સૌથી

વધારે જાંબીર ગળે છે તેમ એ દેવો દૂર કરવા માટે તથા એ ઉણપો પૂરવાને માટે કેળવણી લોકમત કેવાં કેવાં ડગલાં ભર્યુ એમ ઇચ્છે છે, તે જાણવાનું, તેમજ તે વિશે વધુ વિચાર ચલાવીને તથા વરતુરિયતિનું સમગ્ર અવલોકન કરીને પોતપોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધવામાં, અમારો આ અંક સાધનભૂત થાય તો અમે અને અમારા લેખકબંધુઓએ લીધેલા આ શ્રમ સફળ થયેલો માનીશું.

૨૨

અમને પોતાને વૈદ્યકની તેમ શારીરિક કેળવણી માટે ખાસ આગ્રહ છે તથા હૃન્નરઉદ્યોગની સાથે સાથે કક્ષામાં પણ ઉચ્ચતા મિસ્તરી કારીગર છાત્રનેર આદિ કેળવણી આપે એવી યોજનાઓ રચાવાને માટે પણ ખાસ આગ્રહ છે. આ વિષયોમાંથી શારીરિક કેળવણીના ઉપર રા. ભાઈ અબાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણીના નિબંધ તરફ અમે વાંચનારાઓનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવા રજા લઇએ છિયે. કોલેજો અને હાઈસ્કૂલોમાં ફિક્સેડ, ફૂટબોલ અને હૉકી રમવા છે, અને ટેનિસ તથા બીજી રમતો પણ આવે છે. આમાંથી આપણાં હવાપાણી, આપણા રીતરિવાજ, અને આપણાં સાધનો ખ્યાનમાં લેતાં કદ કદ રમતો આપણને સૌથી વધારે ફાવે એવી છે અને તેના ઉત્તેજનને માટે શું શું કરવું શક્ય છે એ વિષય ઉપર નિબંધો આપ્યા નથી તેથી અમે દિલ્હીની છિયે; એવા વિષયો અમને ન્યારે મળશે સારે, તે અનુભવી લેખક સંહાનુભૂતિથી લખેલા જણ્યારો તો અમે ખુશીથી પ્રગટ કરીશું.

૨૩

આયુર્વેદપાઠશાળાઓની હાલતી રિયતિ વિશેનો એક નિબંધ આવતો અંક ઉપર મુલતરી રાખવો પડ્યો છે.

૨૪

શારીરિક ખીત્રવત અને વૈદ્ય કેળવણીની નેટલી જ અગત્યની બીજી બાંખતો—આકેળવણીની, ખેતીવાડીને

લગતી કેળવણીની, ગામડાંઓમાં લેરેલેર નવરાશના વખતમાં એડી શકાય એવા ધરમય ઉલોગધંધા અને કલા-કારીગરીની જ્ઞાન અને તે માટેનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવા અને ફેલાવવાની, અને છેવટ દરેક જાતની કેળવણીને માટે લાયક શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ પૂરતી મંજૂરમાં ઉત્પન્ન થયા કરે એવી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન કરવાની છે, એમ અમે માનિયે છિયે. આમાંથી સ્ત્રીકેળવણીમાં આપણે આદર્શો કયા રાખવા છટ છે તે વિશે તેમ એ આદર્શો સિદ્ધ કરવાને સારૂ કેવા ઉપાયો યોજવા છટ છે એ જાને અંગ પરત્વે મતભેદ પ્રવર્તે છે તે થોડા સમયમાં શમે એવો સંભવ જણાતો નથી, આ જો સત્ય હોય તો જુદા જુદા આદર્શોવાળા તેમ જુદા જુદા ઉપાયોમાં દૃઢ માનનારા આગ્રહી સ્ત્રીપુરુષોએ પોતપોતાનાં વિચાર પ્રમાણેની સંસ્થાઓ ઉભી કરવી છટે છે. વિવિધ સંસ્થાઓ અને પદ્ધતિઓ અને આદર્શોના સંપદનમાં પ્રજાને સૌથી વધારે આકર્ષવાની શક્તિ જે ખીત્રવશી તે એક સર્વોપરિ યશો અને બીજી બધી આવી હરીફાઈમાં ઝાંખી પડી ધીમે ધીમે અસ્ત યશે. કેળવણીને લગતા મોટા મોટા સવાલોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે માત્ર વિચારપ્રદેશમાં જ રહ્યાથી તેના નિર્ણય આણી શકાતો નથી. વિચારો આચારમાં મુકાતાં કેટલાક વધુ જલ પકડશે અને જીતશે, બીજા મુકામને નખજાઈ જણાઈ દારશે, અને આ પ્રમાણે જીવનસંપ્રદામાં જુદા જુદા આદર્શો, પદ્ધતિઓ વગેરે ઉતરશે તો જ તેમની વચ્ચે નિર્ણય આણી શકશે.

૨૫

શહેરમાં વસતા કારીગર અને અન્ય વર્ગો પોતાના છોકરાઓને પ્રાથમિક શાળાઓમાં મોકલે છે ખરા પણ તેઓને જેમ બને તેમ જલદી ઉઠારી લે છે અને પોતાની સાથે પોતાના ઉપજીવિકાના સાધનમૂલક ધંધામાં કે તેના મળતા બીજા કાર્ધ ધંધામાં દાખલ કરી દે છે. ધરમય કે બીજા ધંધારોજગરાના શિક્ષણનું એક આપણી હાલતી કેળવણીન્યવસ્થામાં કેટલું બધું નંગજું છે તેનો આ દર્શકત અચૂક પૂરાવે પૂરો પાડે છે. આમાં ખરી રીતે હોય એ માગાપોનો નેટલો હોય

તેના કરતાં આપણી દાસ ચાલતી કેળવણી સંસ્થાઓનો જ વિશેષ છે.*

અ
અ

ખેતીવાડીની કેળવણી વિશે તો આપણી સ્થિતિ એથી પણ ખરાબ છે. ખેડૂતવર્ગ પોતાનાં હોદ્દાઓને દાસ ચાલતી શાળાઓમાં બેસાડવાને જ સજ્જ નથી; અને એટલું જ નહિ પણ વડોદરા રાજ્યમાં જ્યાં હોદ્દાઓને ગામમાં કે પાસે નિશાળ હોય તો તેમાં દાખલ

ન કરવાં તેને યુનોહ કરાવીને ફરજિયાત કેળવણી ફેલાવવાના પ્રયત્નો થાય છે, ત્યાં ખેડૂતવર્ગનો એ કાયદા સામે વાંધો વધારે ને વધારે જોરા પકડતો જાય છે. ગામડાંઓની પ્રાથમિક શાળાઓમાં પ્રથમથી જ ખેતીવાડીની કેળવણીનું તરવ વિશેષ પ્રમાણમાં દાખલ કરવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી ખેડૂતવર્ગ આ પ્રમાણે આપણી કેળવણીપદ્ધતિ સામે અસહકાર કરે એમાં અમે કશું જ અધટિત જોતા નથી. એ વર્ગની વર્તણૂક એથી બીજા પ્રકારની થાય એવી આશા અમદદારવર્ગ રાખે તે જ અમને તો અધટિત લાગે છે.

*The problem is, to develop a village educational curriculum in which practical lessons in the fields predominate and the pupils are taught by actual day today work in dairy farming, cattle-breeding, handloom-weaving, poultry-keeping, rope-making, brick-making and allied occupations, in addition to agriculture pure and simple.

દર હુબરે લખતરવાન (literate)

સેન્સસની મજતરીને માટે “ લખતરવાન ” (literate) એટલે “ પોતાના ઉપર આવતો કાગળ વાંચી શકે એવો ” પુરુષ કે એવી સ્ત્રી એ પ્રમાણેની વ્યાખ્યા બાંધીને તે પ્રમાણે દર હુબરે આપણા શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં એવાં “ લખતરવાન ” માણસ કેટલાં છે તેનો કાઠો સેન્સસ રિપોર્ટમાં નીચે પ્રમાણે જોવામાં આવે છે:—

દર હુબરે લખતરવાન (literate)

સ્થળ	માણસ	પુરુષો	સ્ત્રીઓ
અમદાવાદ શહેર	૨૪૨	૪૪૨	૧૧૦
(શહેર બાદ) અમદાવાદ જિલ્લો	૧૦૩	૧૭૧	૨૮
સુરત શહેર	૩૨૪	૪૬૯	૧૧૧
(શહેર બાદ) સુરત જિલ્લો	૧૭૫	૨૭૭	૩૬
પૂના શહેર	૨૬૪	૩૬૨	૧૨૪
(શહેર બાદ) પૂના જિલ્લો	૬૩	૧૦૫	૨૦
શોલાપુર શહેર	૧૨૪	૨૦૮	૩૬
(શહેર બાદ) શોલાપુર જિલ્લો	૪૦	૭૫	૫
હુબળી શહેર	૧૬૬	૩૧૬	૬૩
(શહેર બાદ) ધારવાડ જિલ્લો	૬૧	૧૬૫	૧૪
કરાંચી શહેર	૧૬૮	૨૬૮	૮૮
(શહેર બાદ) કરાંચી જિલ્લો	૩૦	૪૮	૮
હૈદરાબાદ શહેર	૨૫૦	૩૦૦	૧૮૫
(શહેર બાદ) હૈદરાબાદ જિલ્લો	૪૩	૭૩	૪

વડોદરા રાજ્યમાં સાતતી વય ઉપરનાં લખતરવાન

શહેરો
ગામડાં

૪૭૬
૧૬૬

૧૩૨
૨૭

એક વખત એવો હતો કે ત્યારે કેળવણીની પ્રગતિ વધારે ઝડપથી કેમ વધાવતા નથી એ સવાલના જવાબમાં સરકાર પોતાના જવાબમાં કહેતી કે કેળવણીનું સૌથી અગત્યનું સાધન કેળવણીના શિક્ષકો અને તેમની સંસ્થા વધારતાં તેમ જ સંસ્થાઓ વડે જ એ સંસ્થા નિયમિત રીતે વધી શકે એને ઉત્તરોત્તર વધારે વધારે સંતોષકારક શિક્ષકો પૂરા પાડી શકે તેમને વધારતાં, ધણે અર્થ લાગે, ધણે પરિત્રાસ લેવો પડે, અને ધણે સમય લીને. હવે ત્યારે કેળવણી વધારવાનું લેણા તરફથી દયાથી વધી જતાં સરકાર ત્યારે એક તરફથી ફરજિયાત કેળવણીના ઉત્તેજનાથે કાપકા વડે છે. ત્યારે બીજી તરફથી સુશિક્ષિત શિક્ષકો ઉત્પન્ન કરવાની સંસ્થાઓને તેજ સરકાર નિર્ણય કરી નાખવા તૈયાર થઇ છે એ જાણું આશ્ચર્યકારક નથી. સરકારી કેળવણી-ખાતા તરફથી થોડા જ દિવસ ઉપર બહાર પાઠશાળામાં આવેલી પ્રેક્ષા નોટમાં મેક્સ ટ્રેનિંગ ટ્રેસેલ્સમાંથી પ્રથમ, દ્વિતીય અને તૃતીય વર્ષનું ચિહ્ન મેળાતે શિક્ષક તરીકે ખાતામાં ભેગાપેલા માણસોમાંથી આધારે નોંધી કરતા માણસોનું પ્રમાણ પ્રાંતવાર જતાવ્યું છે, અને તૃતીય વર્ષનું ચિહ્ન મેળેલા ગણુ થોડા જ માણસો તેમ દ્વિતીય વર્ષનું ચિહ્ન મેળેલા પચ્ચ જાણ માણસો હવે પછી થોડાં વર્ષ સુધી ભેદશે એમ જતાવવાનો પ્રયત્ન કરીને છેવટે દરેક પ્રાંતની મેક્સ ટ્રેનિંગ ટ્રેસેલ્સના કાલના કદમાં વતીઓછી કાપકા કરવાના હુકમ બહાર પાડવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત હાઇસ્કૂલો અને એંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલોને માટે પ્રેન્ડુએટ સિસ્ટમને ટ્રેનિંગ કરનારી સેકન્ડરી ટ્રેસેલ્સમાં પચ્ચ ટ્રેનિંગ મેળવતા માણસોમાં સંસ્થા એકદમ ઓછી કરી નાખવાના હુકમ ધરાયા છે અથવા તો ધણામાં છે. પ્રજા સરકારની આવી કાપકાની દીક્કાલ જારીકીથી તપાસતી રહેશે અને એની સામે પોતાનો વધિા દબાવી અને સરકાર જતાવરેલ એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

તથા સુધાર્માં ઉચ્ચ કેળવણીને લાભ વિદ્યાર્થી કેળવણીથી બેનરસીય રહી ગયેલાં ઓપરેશને કંઇક પ્રમાણમાં પચ્ચ મળે તેને માટે કંઇક પ્રયત્ન કર્યો છે તેનું દિગ્દર્શન પ્રોફેસર પેસ્ટનજી અરસર વાડિયાના આ અંકમાં આપેલા નિર્ણયથી થઇ શકશે. સુધાર્માં અને અમદાવાદ, શોલાપુર, ભૂજિયા જેવાં બીજાં શહેરો ત્યાં મિલમળુરો સારી સંસ્થામાં હોય છે ત્યાં આવી વિશેષ મહત્વની જરૂરિયાત એ વર્ગને પોતાની કારીગરીની આવડતની જોડે જોડે તેને સજડું સંમીન શાસ્ત્રીય અને સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની સંસ્થાઓની છે. ઇંગ્લાંડમાં જુલિયેક ઇન્સ્ટિટ્યુટ જેવી નામની સંસ્થાએ પહેલ કદાહી હતી, તેના દાખલા ઉપરથી થોડા જ સમયમાં ત્યાં અનેક સંસ્થાઓ જન્મી હતી, અને આવા પ્રયાસોને પરિણામે ત્યાંના મજૂરોમાંથી કાનૂની મોટી ઉમરના થયા પછી પચ્ચ અને મિલમાંની પોતાની નોકરીને વગળી રહીને પચ્ચ આવી સંસ્થાઓ વડે મેળીન સામાન્ય અને શાસ્ત્રીય કેળવણીને લાભ મેળવી મેળવીને જનને ધણી ઉચી સ્થિતિએ પહોંચી શકેલા અને સાથે સાથે આખા દેશને અવજનનીય લાભ મેળવી આપેલા એ સર્વ ઇતિવાસ જનજનો છે. આપણે ત્યાં પચ્ચ આવા પ્રયત્ન પૂરતી દિશોજીથી અને દર અંદેજ જવરથા સાથે આરંભવામાં આવે તો તે યથાર્થી તીવ્રતા વગર ન રહે એવી અમારી ખાતરી છે.

લોર્ડ મોર્લી

બ્રિટિશ સાસાન્ય દુનિયામાં એવી પદવી ધરાવે છે અને ઇંગ્લિશ સાદિત્યનું દુનિયાના સાદિત્યમાં એટલું માનનીય રચાન છે કે બ્રિટિશ આધમમાં રાજપુર તરીકે વા સાદિત્યકાર લેખે જે માણસ મોટા જણાય તે દુનિયામાં પચ્ચ એક મોટા માણસ મજૂાય જ. અમારો ગણે અંક બહાર પડવા પછી આવા એક મોટા માણસ-લોર્ડ મોર્લી-નો દેવ પડી ગયો છે, તેની નોંધ લેતાં અમને ખેદ થાય છે. લોર્ડ મોર્લી રાજપુર તરીકે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવીએ મદાયો,

શિખરલ પક્ષના એક પછી એક બે નેતાઓના એનામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવાને લીધે. બ્લેડરટનની આખરીય હોમરફ પોલિસીમાં મોર્લી એનો “ જમણો હાથ ” પ્રથમથી તે આખર સુધી ગણાયો હતો અને પ્રધાન અને કેબિનેટના સભ્યની પદવી સુધી મોર્લી ૨૬મી ઇસવી બ્લેડરટનને લીધે. શિખરલ પક્ષમાં આદિસા મતને પરમ ધર્મ માનનાર એક ન્હાની સરખી પણ વગવાળી સમૂહ હમેશાં હોય છે, અને એ સમૂહના નેતા તરીકે પણ મોર્લી એની રાજપુરુષ તરીકેની લાંબી કારકીર્દિમાં આદિથી અંત સુધી હતો. લોર્ડ રૉસબરી જેવા શિખરલને અને મોર્લીને આ કારણથી બારમા અંક હોય એ કુદરતી છે અને યત્ન વા હરીફને યત્ન તે મિત્ર એ ન્યાયે તે કેમ્પબેલ-બેનમૅન જેવા નેતાનો પણ માનીતો થવા પામેલો. પરંતુ એકંદરે જોતાં રાજ્યકરણમાં મોર્લીની કીર્તિને ઇતિહાસ સ્વયંભૂ ગણવાને બદલે બ્લેડરટન અને કેમ્પબેલ બેનમૅનના ઉપગ્રહના જેવો પ્રકાશજ ગણશે એમ લાગે છે. મોર્લીની ચિરંજીવતાનો આધાર ખરી રીતે એણે રચેલા જીવનચરિત્રના ત્રણ મૌલિક અંક, બર્ક અને ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશનના નેતાઓની વિચારમાળા વિશે એણે લખેલા સહમ અને વ્યુત્પન્ન વિવેચક અંકો, અને એના બીજા નિબંધો ઉપર જ રહેશે. એના લખાણમાં ઉત્તમ વિચારશીલ ગદ્યની ગંભીરતાની સાથે રાજદ્વારી અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલી પાઠક વિવેકશુદ્ધિ સંલગ્ન હોવાથી જે મરદાનગી અને સૂજવન વ્યવહારનેપ્રુણ સ્થળે સ્થળે વિતરે છે તે જ તેની સ્થાયી અને કાંમતી વિશ્લેષણતા છે. શિખરલ પક્ષનો ચુંટણીમાં ભારે અસાધારણ વિજય થયો અને કેમ્પબેલ બેનમૅન મુખ્ય મંત્રી થયો ત્યારે જોન મોર્લીને પરરાજ્યપ્રાતાતો મંત્રી બનવાનો અધિકાર્ય હતો અને એ પદ પોતાને ન મળ્યું તેથી તેને ગ્રાન્ડ પંચ હશે એમ માનવાને કારણ છે, અગર જો કે આ વિશેની ખરી અને પૂરી હકીકત હજી સુધી પ્રગટ થવા પામેલી જ નથી. આને બદલે એને દિલ્હના મંત્રીનું પદ જ મળ્યું તે પણ એણે સ્વીકાર્યું, એ એની પોતાના પક્ષ પ્રતિ વફાદારીની લાગણી કેટલીક દૃઢ તેની અચૂક સાબીતી છે. સ્વં ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે આદિ આફ્રીના શિખરનો મોર્લી દિલ્લી પ્રધાન

થતાં આફ્રી આપણે માટે સોનાના સરજા ઉગવાના જ એમ માની બેઠા અને થોડા વખત સુધી આખા દેશે આ પોતાના અગ્રણીઓની માન્યતા કેટલી સાચી પડે છે તે આશાભરી હૃદયે જોવા કર્યું પણ પછી જે મિન્ટો-મોર્લીનો કાયદો ધરાયો તે જોતાં અને ખાસ કરીને આગાધીશમી સદીના આરંભમાં ચોખ્ખેલા ભૂના કદાઈ ગયેલા કાયદાઓને પાછા પાછીદાર બનાવી નવ હિંદી આગેવાનોને દેશપાર કર્યા તે એના કૃત્યથી તેમ જ સિવિલ સર્વિસને રાજી રાખવા વગેરે હેતુથી એણે જે જે, ત્રણ લાપણો કર્યા તે ઉપરથી એ આશા એની દિવાનગીરીનો અંત આવ્યો તે પહેલાંની જ ઉડી ગઇ હતી. એનું શિખરલ-પણું વર્તમાનપત્રો ઉપર આકરો અંકુશ મુકનાર રિસ્કી એકંદર ધક્કામાં પણ એની આંડે લગારે આવ્યું નહીં. અને સ્વં ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે સાથે એ વર્તમાન ગોખલેના મનમાં સંપૂર્ણ પ્રહા ઉત્પન્ન થાય એ રીતે અને પીઠ પાછળ લોર્ડ મિન્ટોને ગોખલેના વિશે કાગળો લખતો જુદો દખના. તે કાગળો એણે પોતે જ એના હેલા (પોતાના સંસ્મરણો વિશે) અંકમાં પ્રકટ કર્યા એટલે હિંદમાં જે થોડા ધણા માણસોને એના અંકો ઉપરથી એના વિશે જે કંઈ મોહ ટકી રહ્યો હતો, તેમાં પણ ધણો ફેર પડી ગયા વગર રહ્યો નહીં. “ પ્રામાણિક જોન, ” રિલસુર જોન મોર્લી, પણ રાજ્યવહીવટના વ્યવહારમાં આ પ્રમાણે આવવાના દોત એક અને દેખાડવાના જુદાં એ કહેતોનું નિદર્શન બન્યો હશે. રાજનીતિ સ્વભાવે જ કુટિલ છે તેમાં સુધિષ્ઠિર જેવાને પણ નરો વા કુજ્જરો ઘા જેવાં વેણ ઉચ્ચારી પોતાની જીભને એટલી કલંકિત કરવી પડી હતી તો મોર્લી બીયારા કેણ માન ? ધમર એના આત્માને શાંતિ આપે.

દશેરા ।

આપણા દેશનો મુખ્ય ઉલોગ* જેતીનો છે અને પ્રજાની સમૃદ્ધિ તથા સુખનો આધાર અનાજના પાક ઉપર છે. આસો મહિનાના તાપથી અનાજ પાકે છે અને તેથી ઉત્પન્ન થતા આનન્દમાં આ ઉત્સવ પણા ઉર્જાથી પાગવામાં આવે છે. આજને

ખેતરમાંથી ધરમાં આવવા પછી ખેતીનું કામ જોઈએ
થાય છે, જમીન સુકાયેલી હોય છે; એટલે ચાર માસ
ધરમાં બેઠેલા કે ખેતરમાં કામ કરતા કૃષિયો લડવાની
તૈયારી કરે છે. લડાઈના શસ્ત્રજ્ઞ સાફ કરીને તેની
પૂજા કરવામાં આવે છે તેમજ ધોડાને શણગારી તેની
પૂજા કરવાનો રિવાજ હજારો વર્ષથી ચાલતો આવ્યો
છે. પ્રજાના સ્વરક્ષણ માટે જે બે મીજની વિશેષ
આવશ્યકતા છે, અન્ન તથા હથિયાર-તેની પૂજા કરવા
માટે આ ઉત્સવ ઉજવાય છે એ દૃષ્ટિએ તો રહસ્ય દરેક
દિદીએ સંપૂર્ણ રીતે સમજવું જોઈએ. ફળદ્રુપ દેશની
જમીનમાં ગમે તેવો સારો પાક થાય પણ જે
ત્યાંની પ્રજા શારીરિક નબળામને લીધે કે કુસંપને લીધે
દેશની ધનસંપત્તિનું રક્ષણ ન કરી શકે, તો તેને જૂએ
મરવાનો જ વારો આવે; તેમનો પાક જળારી પ્રજા
ઉઠાવી જાય અને તેમનું ધન હુટાઈ જાય. તેથી ધાન્યની
સમૃદ્ધિ ઉપરાંત સ્વરક્ષણ કરવાની શક્તિ પણ હોવી
જ જોઈએ.

દરેક અમલના કામને આરંભ વિજયપાદસામીના શુભ
દિવસે કરવામાં આવે છે. આપણે આ દિવસે દરેક
પ્રકારનો કુસંપ, દ્રેપ તથા અસત્યનો ત્યાગ કરીને, સમગ્ર
દેશનું સંપદન કરીને, પ્રજાનું ધાન્ય હુટવા ઇચ્છતી પ્રજા
સામે એકાગ્ર ચિત્તે લડવાની તૈયારી રાખવી પડશે.
વેદના વખતમાં અનાર્ધ રાક્ષસે ખુલ્લી હુટકાટ કરવાનો
પ્રયત્ન કરતા હતા, પણ આજના જમાનામાં હુટકાટ
ખુલ્લી રીતે શારીરિક બળથી થતી નથી. કર, વેરા,
વ્યાપારપદ્ધતિ તથા નાણાંની આપણે (exchange)
થી દરોડો ફીઆ તો શું પણ અમને ફીઆ હુટી
શકાય છે. હિંદીભાષીઓ! અને ખાસ કરીને વ્યાપાર-
કુશળ ગુજરાતીભાષીઓ, સાવચેત રહે, બારતમાતાને પગે
પડો, અને તેનું રક્ષણ કરો.

રુદ્ર સ્વામીશ્વર! માતરમ્!

વંદે માનરમ્!

બ્રિટિશ પ્રજાની ન્યાય અને નીતિ ?

નાં વાઇસરૉય લૉર્ડ રેડિંગે એમ્સફર્ડ કલબ
આગળ ભાષણ આપતાં નીચેના ઉદ્ઘારો કાઢ્યા છે:-

જેઓ વડી ધારાસભાને તોડી નાખ્યા એ ધારાસભામાં
દાખલ થવા ચાહે છે તેમને હું ચેતવણી આપું છું કે એથી
સુધારાનો અંત આવશે, સરકારનો નહિ. સરકારનું રાજ તો
પહેલાંની માફ જ ચાલશે. માત્ર સુધારાનો નાશ થશે, અને
દેશની પ્રગતિનો અવરોધ થશે.

હું મારા દેશબંધુઓને જોગણું છું અને મને એમ
કહેતાં જરા પણ અંતરો લાગતો નથી કે (બ્રિટિશ શાસના)
બહિષ્કારવાદીઓ પોતાના ધારેલા હેતુમાં બિલકુલ નિષ્ફળ
જરો. મારા માત્ર એક જ હેતુ છે. તે એ છે કે, નો મારથી
બને તો વિંદના લાભ અને પ્રગતિમાં વિરોધ અસર કરનાર
કાર્ય ચૂંટ અટકાવવું. મારું માનસ કે ન્યાય અને નીતિનું જે
લાભ બ્રિટિશ લોકોના ખાસ ગુણ છે તે પર વિશ્વાસ રાખવો
એ જ વધારે સારો રસ્તો છે."

ઉપરનાં વચનોમાં નાં વાઇસરૉયે સ્વરાજપક્ષના
ઉમેદવારોને જે ચેતવણી આપી છે તે અણુધારી ન
કહેવાય. ધારાસભાબહિષ્કારપક્ષે આ ચેતવણી અનેક-
વાર આપી છે, અને સ્વરાજપક્ષ તે જાણે છે. બ્રિટિશ
પાર્લામેન્ટ શું ધારશે ? એ પ્રશ્ન લૉર્ડ રેડિંગે સિવાય
કોઈને સૂઝતો નથી, અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ પ્રજાની
લાભકાર અને કાર્યદક્ષતા જોઈ, તેની પરીક્ષા કરી
ખીજ સુધારા આપે એ સ્થિતિ દિંદુસ્તાને કદી
સ્વીકારી નથી. દિંદુસ્તાને અત્યાર સુધીમાં જે
કંઈ મેળવ્યું છે તે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટે આપ્યું નથી
પણ દિંદુસ્તાને લીધું છે, અને એથી એમાં બ્રિટિશ
પાર્લામેન્ટની ઉદારતાનો નહિ, એની ન્યાય કે નીતિનો નહિ
પણ દિંદુસ્તાનની શક્તિનો પરિચય થાય છે.

લૉર્ડ રેડિંગે બ્રિટિશ પ્રજાના " ન્યાય અને નીતિના
ખાસ ગુણો " પર વિશ્વાસ રાખવા જણાવે છે. વિશેષ-
જોની જેમ ગુણો પણ તુલનાત્મક (Comparative)
છે, અને એથી એક પ્રજાના " ખાસ ગુણો " બીજી
પ્રજાની દૃષ્ટિએ અન્યાય અને અનીતિ લાગતા હોય તો
તે પ્રજાનો દૃષ્ટિએ, પોતાના ખીજ ગુણો સાથે સરખા-
વતાં, ન્યાય અને નીતિ સમજાય તો નવાઈ નથી, પણ

પંગતળ અને ખિલાઈત, કેનિયા અને અઢાલીઓના અન્યથો પછી હિંદી પ્રજા બ્રિટિશ પ્રજામાં “ ન્યાય અને નીતિના ખાસ ગુણો ” રહેલા છે એ માનવા તૈયાર નથી અને લોડ રેડિંગના દિનમાં એ વિશ્વાસ ભલે રહ્યો હોય પણ હિંદી પ્રજાએ તો બ્રિટિશ પ્રજા પરનો વિશ્વાસ સમૂળગો ખોયો છે, અને હિંદુસ્તાનમાં આજે, એવી કોઈ વ્યક્તિ નથી કે જે બ્રિટિશ પ્રજાના આ “ ન્યાય અને નીતિના ગુણો ” થી અજાણ ગઈ ન હોય.

સતત્રી અઢાલ !

નાલાનરેશના ગાદીયાગ (?) નો અઢાલીઓનો સિદ્ધાંત સરકારથી ન સંબંધો અને એથી અઢાલીઓની સિદ્ધાંતિ ગુરૂદ્વારા પ્રજાધક કમિટીને સરકારે ગેરકાયદેસર બહાર ફરી છે અને એ કમિટીના આગેવાન સલાસદોને ગિરફતાર કરી, કમિટીનો બહારની દુનિયા પાંથેના સંબંધ તોડી નાંખી એ કમિટીની દસ્તીને જાણી નાખવાનો સરકારે નિશ્ચય કર્યો જણાય છે. અઢાલીઓને આ અનુભવ કાંઈ નવો નથી. પકડાઈ પેલા આગેવાનોની જગ્યા ખીબ આગેવાનોએ લીધી, અને એ આગેવાનો પકડાતાં ખીબ હજારો અઢાલીઓ એક પછી એક એ ખાલી જગ્યાએ પૂરવા લાગ્યા છે. અઢાલીઓની ગુરૂદ્વારા કમિટી, એમનો ડાકાતન વિભાગ, એમનો જરૂરો વિભાગ, એમનો અંગરખાનાનો વિભાગ, એમનો દિવાનો અને સરખસો, એમના ગુરૂદ્વારાઓ અને નિશાળો—એ સર્વે તેમની અજ્ઞાનતાથી અને વ્યવસ્થાના સચિત્ત છે અને સરકાર એથી ગભરાઈ છે. પોતાના સિવાય પોતાની માથે મુકાવેલો કરે એવું કોઈ પણ સુવ્યવસ્થિત અને સુચકિત મંડળ હિંદુસ્તાનમાં દસ્તી ધરાવે એ સરકાર નથી આહતી—પોતાના નિષ્ણંતોની સામે માથું ઊંચકે, પોતાના અમલદારોને પણ બે ધડી હંધાવે અને પોતાના કરેલા

નિષ્ણંતો ફરવાવે એવી શક્તિ ધરાવે એવું મંડળ સરકારે નથી જન્મી અને એથી અઢાલીઓના દળને સરકારે ગેરકાયદેસર બહાર ફરી વિખેરી નાખવાનો અને બને તો તોડી પાડવાનો દારૂ નિશ્ચય કર્યો લાગે છે. અઢાલીઓ જેટલા જળવાન છે તેટલા જ શરા છે, જેટલા સુવ્યવસ્થિત છે તેટલા જ નષ્ટ છે અને તે ઉપરાંત મહાત્માજીના અર્હિંસાના સિદ્ધાંતના તેઓ અનન્ય ભક્ત છે. તેમણે તે સિદ્ધાંતને કાગળ પર નહિ પણ કાર્યમાં મૂકી પાતાની અર્હિંસા એ શરૂઆતું શસ્ત્ર છે, ન્યાયાઓનું નહિ, અને શરૂઆતના હાથમાં એ લોહાના કે દારૂગોળાના કોઈ પણ શસ્ત્ર કરતાં વધારે રામચાણ છે એ સિદ્ધ કરી આપું છે. આજે સરકાર ફરી એક વાર તેમને તાલીમ આપી છે. તેઓ સરકારની કેટલીએ ઝેરીઓમાંથી ખરે ઉતર્યા છે. અને અમને ખાતી છે કે તેમની અજ્ઞાનતા વ્યવસ્થાશક્તિ, તેમનું અપ્રત્યક્ત શૌર્ય, તેમનો અનુભવ આપજોગ, તેમની અપાર શક્તિશક્તિ અને તેમની શાંત અર્હિંસા સરકારના આ દાવાનગમમાંથી પણ તેમને ઉગારશે અને તેઓ ફરીથી અર્હિંસાની અને પોતાની શક્તિને ઉજાગર કરી આ દંડરુદ્ધમાંથી બહાર નીકળશે. સતત્રી અઢાલ !

ખીબ લેજો

આ અંકમાં કેટલાક લેજો સ્થળસંદાયને લીધે અમે જાણી શક્યા નથી તે હવે પછીના અંકમાં પ્રગટ કરવા લખ્યાર છે. અને એથી અમારા સર્વ લેખકો મિત્રોને પોતાના તૈયાર થઈ ગયેલા લેજો વેળાસર મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

શુદ્ધિ

પાનું ૪૫, ખીબ કાલમમાં, ચોથી લીટીમાં “ તમે શરૂ કરેલી ચળવળને ” બદલે “ હાલમાં શરૂ કરેલી ચળવળને ” એમ વાંચવું.

આ માસિક અમદાવાદ શામળાની પોળ પાસે આવેલા વસન્ત સુદશ્વલયમાં સ્થાપનામાં બહુસલાહ મળેલાં બાપું અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે સુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ બંદ પારો આવેલા એ કાર્યાલયમાં મહાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

સુગદ્ય

પુસ્તક ૩

ફેબ્રુ, ૧૯૮૦

અંક ૨

ત્રણ
શુભન્ત મહેલા

ગાનુકુંભ

૧ લખાનની શાળાઓ

તેના નેતર

૨ પ્રતિમા આલેખન અને ચિત્રકલા

સુપ્રસાદ ન ગુલી

૩ આપણી ઉચ્ચ શિક્ષણ પદ્ધતિની

ખામીઓ

૪ સ્ત્રીઓનું નાગરિકતા

સાથે જોડાયેલા તથા

૫ સમાજના અન્ય અંગોની કેળવણી

દરિયામાં દેશ

૬ ગામડાવાસીઓ પાસે પુસ્તકો

લખવાની જરૂર

અને તે

૭ અમેરિકામાં રહેવાના મરતાં

નિવાસીઓ

૮ ગુરુ દ્વારા

બાળકોના શિક્ષણ

૯ સ્વાસ્થ્ય

પ્રેમચર

૧૦ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને શુભદાની

નાદિવચ

૧૧ મદદલા આપી

પરવા

૧૨ સ્વચ્છતા

૧૩ ગ્રામશાળા

૧૪ પુસ્તકપરિચય

૧૫ નાથ

પણ દેશનાં તમામ બાળકોનાં આત્મામાં, સદાને માટે ધડાઇ જાય છે, અને તે વજ્રને પની જેમ કદિયે બૂંસાઇ શકાતા નથી, આણું ઉપર મુજબનું ડેળવણીનું પ્રબળ યંત્ર ૧૮૭૩ માં ચોળવામાં આવ્યું, અને એ જ સાક્ષમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ સામેની બારે ઝુંબેશનો પણ અંત આવ્યો, એ જ્યારે આપણે યાદ કરીએ છીએ ત્યારે આ એક વારંવાર મનમાં આવતી શંકા રોધી શકાતી નથી, કે એ વખતે પશ્ચિમનાં બળવાન રાષ્ટ્રોની સહાનુભૂતિ ગમે તે બોલે પણ જાપાનને પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર હતી, તેથી તેમનું કદંક શ વલણ જોઈને ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રકટપણે વિરોધ કરવાનો વિચાર રાખ્યો એ નો અરથાને અને અનિચ્છવા યોગ્ય તેને હાથ્યું; પણ એ ધર્મની જાપાનમાંથી જ કાઢવાને માટે તેણે આ ફરજિયાત ડેળવણીનું તંત્ર બહુઉપજાવ્યું ન હોય પણ તેનો એ ધર્મ સામેના મુદ્દના એક હથિયાર તરીકે જાપાને ઉપયોગ નો જરૂર થયો.

અત્યારે વસ્તુસ્થિતિ પણ એવી છે કે, હેલ્ડાં પચાસ વર્ષ દરમિયાન આ ડેળવણીની નવી પદ્ધતિના અમલને પરિણામે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અચૂક નિષેધ થયો છે, અને એથી ઉપલી શંકાને ટેકો મળે છે.

શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો છાપવામાં પણ રાજ્યની સત્તા જ કુલ મુખ્યત્વાર છે, એ પણ શંકાનું બીજું કારણ છે. ૧૯૦૩ ની સાક્ષથી ધર્મનીતિ, જાપાની બાપા, ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, એ બધા વિષયો ઉપરનો પ્રાથમિકશાળાને સજાતી પાઠ્યપુસ્તકો રાજ્ય તરફથી જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. બીજાં પુસ્તકો રચવાની જો કે ગમે તેને છૂટ છે, પણ તેવાં પુસ્તકો, શાળાના અધિકારીઓની અનુમતિ વગર, કોઈ પણ શાળામાં વાપરવાની મનાઇ છે. શાળાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ, ૧૮૯૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા શાહી આઠાપત્રના ફરમાનના ધોરણ ઉપર આપાય છે, અને એ આઠાપત્રનું કદાચ વધારે નહિ તો ખ્રિસ્તી ધર્મમાંની દસ આઠાઓ જેટલું સન્માન તો જાપાનમાં જરૂર મળે છે.

ઉપર જણાવેલી શાળાઓ ઔદ્યોગિક શાળાની સાથે જુદાં જુદાં ખાતાઓની દેખરેખ નીચે હોય છે. આવી બધી શાળાઓમાં શિક્ષકોની નીમણૂક પણ સ્થાનિક ગવર્નરની સમ્મતિથી જ કરવામાં આવે છે. દરેક ખાતાના તાબામાં ઝોઝામાં ઝોઝી એક, એક માધ્યમિક શાળા, છોકરા અને છોકરીઓ માટે જુદી જુદી હોય છે. પ્રાથમિક શાળાઓનો અભ્યાસ પૂરા કરીને, માધ્યમિકમાં દાખલ થવા માટે છોકરાઓ પ્રાથમિક પરીક્ષા આપે છે, પણ માધ્યમિક શાળાઓનું પ્રમાણ કેવળ નિરાશાજનક હોય છે, તેથી પરીક્ષાના ઉમેદવારોમાંથી ઘાથા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પણ દાખલ થવા પામતા નથી. અદ્યતન, સરકારી શાળાઓમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ જ સાધારણ રીતે દાખલ થાય છે; નેમ છતાં પણ ખાનગી શાળાઓને એવા વિદ્યાર્થીઓની પર્વદગી કરવાની પૂરતી તક રહે છે.

હેલ્ડી ગણતરી પ્રમાણે, જાપાનમાં અત્યારે છાત્રશાળાઓ માટે ૨૫૬ સરકારી માધ્યમિક શાળાઓ છે; તેમાં ૫૨,૬૪ શિક્ષકો અને ૧૨૧,૬૩૯ વિદ્યાર્થીઓ છે. ખાનગી માધ્યમિક શાળાઓ ૮૧ છે, અને તેમાં ૧,૬૮૭ શિક્ષકો અને ૩૭,૦૩૭ વિદ્યાર્થીઓ છે. છોકરીઓને માટે ઉચ્ચ શિક્ષણ સાથે ૩૩૦ સરકારી શાળાઓ છે, જેમાં ૧,૩૭૦ શિક્ષકો છે અને ૨૬,૩૬૨ છોકરીઓ અભ્યાસ કરે છે. ખાનગી શાળાઓ કાઢવાનો ઉત્સાહ પ્રાથમિક શાળાઓના ક્ષેત્રમાં દાખી દેવામાં આવ્યો છે, પણ, માધ્યમિક શાળાઓની બાબતમાં એને કીક અવસર છે. પ્રમાણમાં માધ્યમિક શાળાઓ રાજ્ય તરફથી નીકળેલી નથી, તેથી અધિકારી વર્ગને પણ રૂચતું આવ્યું છે. ખાનગી શાળાઓનું ખર્ચ ધાર્મિક ચંડાણ, પરમણુ સંનિધા, કે કેળવણી મંડળો પૂરે પાડે છે. સરકારી માધ્યમિક શાળાઓનું ખર્ચ ખાતાવાર આપવામાં આવતું નથી, પણ રાજ્ય તરફથી થોડી ધણી મદદ માત્ર મળે છે. એ શાળાઓની શી, માસિક ૪-૫ ચેન જેટલી ભારે હોય છે, અને એ આવકમાંથી આણું ખર્ચનો મોટો ભાગ મળી રહે છે. એનો અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષનો છે. અને ધણી ખરા વિદ્યાર્થીઓ ૧૭ મે વર્ષે એમાં રતાંતક ધઈ શકે

છે. શિક્ષણના વિષયો અન્ય રચનાની હાઇસ્કૂલો જેટલા હોય છે; ફેર માત્ર એટલો હોય છે કે લેટિન ને જદલે ત્યાં ચીનાઇ ભાષા શિખવી પડે છે. પરભાષાઓમાં અંગ્રેજી શિખવાય છે, અને એનાં પાઠ્યપુસ્તકો માટે પણ સરકારી મંજૂરી લેવી પડે છે.

સરકારી માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને નળપાનનો દરેક સુવક જેને માટે ખૂબ આકર્ષણ રાખે છે એવા બે હક બોગવવાનો લાભ મળે છે: (૧) અભ્યાસ પૂરો કરતાં સુધી લરકરમાં નોડાવાનું મુક્તવી રાખી શકાય છે; અને (૨) સ્નાતક થયા પછી, આગળના ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પ્રાવેશિક પરીક્ષા આપીને તેવી સંસ્થાઓમાં નોડાવાનો તેને હક પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ ખાનગી શાળાઓને આ લાભ નથી મળતો; પરંતુ, આખી દુનિયામાં કોઈક જ દેશમાં હશે એવો શાળાઓમાંથી ધાર્મિક શિક્ષણનો જાદુકાર કરવાનો ધારો જે ખાનગી શાળાઓ માન્ય રાખે તેને ઉપજા લાભ મળી શકે છે. ખરૂં જોતાં, આ ધર્મશિક્ષણનો નિષેધ, ખ્રિસ્તી ધર્મને જ લાગુ પડતો જણાય છે, કેમકે યૌદ્ધધર્મના સિદ્ધાંતો અને ઇતિહાસ તો પાકવ-પુસ્તકોમાં ઠેકઠેકાણે નજરે પડે છે, અને સિન્ડો ધર્મની માન્યતાઓ તો વર્ણ પ્રાર્થમિક શાળાઓમાં પણ શિખવાય છે.

છોકરીઓ માટેની ઉચ્ચ શિક્ષણની શાળાઓની વ્યવસ્થા છેક ૧૮૬૯ માં જ કરવામાં આવેલી, પણ ત્યારપછી, તેમની સંખ્યા ઘણી ઝડપથી વધતી આવી છે. અભ્યાસનો ક્રમ ચાર વર્ષનો છે, અને ત્યાર પછી એક કે વધારે વર્ષ સુધી પ્રત્યક્ષ કામકાજનો અનુભવ લેવાનું મરજિયાત રાખેલું છે. શિક્ષણના વિષયો છોકરાના અભ્યાસના જેવા જ છે; માત્ર ગણિતનું ઉચ્ચ શિક્ષણ કમી પડે તો જદલે શિવજી, પાકશાસ્ત્ર અને સંગીત કે એવા જ કોઈ બીજા સ્ત્રીઓપયોગી વિષયો શિખવવામાં આવે છે.

ઔદ્યોગિક શાળાઓમાં, કળાકૌશલ, ઉદ્યોગ અને વ્યાપારને લગતા ધંધાઓનું શિક્ષણ અપાય છે. એમાં,

એક સામાન્ય અને બીજો વિશિષ્ટ, એવા બે જાતના અભ્યાસક્રમ હોય છે. સામાન્યક્રમ, માધ્યમિક શાળાના અભ્યાસ જેટલી કઠિનો હોય છે, પણ તેમાંનું શિક્ષણ વધારે પ્રત્યક્ષ અને વ્યવહારિક હોય છે. આવી શાળાઓ તો આખાં દેશભરમાં અસંખ્ય છે, અને એ કેળવાયેલી પ્રજાના દરેક પ્રકારના અવસાપને ઉપયોગી જરૂરિયાતો માટે પૂરતી છે. એ અભ્યાસનો સમય ત્રણથી પાંચ વર્ષ સુધીનો હોય છે.

માધ્યમિક અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ ઉપર સરકારી અને ખાનગી, બન્ને જાતની વિદ્યાપીઠો છે. જે દેશમાં પ્રખ્યાતીય ખર્ચનો સૌથી મોટો હિસ્સો લરકર અને નૌકા સૈન્ય પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે, ત્યાં નળપાને, વિદ્યાપીઠો રથાપના માટે જે વતન કર્યો છે તે પ્રમાણમાં સંતોષકારક ગણાવો જોઈએ.

આ વિષયમાં પણ, નીચલાં ધોરણની શાળાઓના કરતાં ખાનગી સાહસને ઝોળી ડબલ થઇ છે. ટાકિયો અને ક્યારો જેવી કુલ ચાર સરકારી વિદ્યાપીઠો ઉપરાંત, બીજી કેટલીયે સંપૂર્ણ સાધનયુક્ત ખાનગી વિદ્યાપીઠો છે, જેમાં નળપાનના મુખસિદ્ધ કેળવણીકાર કુટુંબોમાં અને ઝોકુમાં રથાપેલી ખાસ ખ્યાન જેમ્સે તેવી કાર્યો વિદ્યાપીઠમાં ૧,૦૦૦ અને વાસેડામાં ૧૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. આ ઉંચી કેળવણીના વિષયમાં સરકારી તેમ જ ખાનગી સાહસ હોવા છતાં પણ જાડુ થોડું જ કાર્ય થયેલું છે, અને હજી એ દિશામાં બહોળું ક્ષેત્ર ખેડવાનું પાછી પડ્યું છે.

આમ બાલ દષ્ટિએ જોતાં, નળપાને છેલ્લાં પચાસ વર્ષોમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. આખા દેશમાં દેર દેર, નાનાં બાળકોને માટે છેક કિન્ડરગાર્ટનથી માંડીને હાઈવાળા સ્નાતકો માટે વિદ્યાપીઠોના અભ્યાસ સુધીની દરેક પ્રકારની અને લુહા લુહા કમની અનેક શાળાઓ નજરે પડે છે. પશ્ચિમના દેશોના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં નળપાનના વ્યવહાર જાદુગી માટે તત્પર થઇ રહેલા સુવાનો ત્રણ ચાર વર્ષ મોડા સ્નાતક થાય છે; અને આનું મુખ્ય કારણ તો એ જ છે કે, ચીનાઓના જન

સ્વભાવનો અને સાહિત્યનો અતિસય માયાફાડીઓ અ-
વ્યાસ કરતાં, એમનો ઘણો સમય વહી જાય છે.
આ સમય દરમ્યાન, બાદશાહ શ્રેણીની અંતઃક્રાંતીની
અવિધવાણી પરિપૂર્ણ થઈ ચૂકી છે:

“ જાપાનના કોઈ દૂર દૂર ગામડામાં એક અઘણ કુટુંબ
તેમ જ ગરીબમાં ગરીબ કુટુંબમાં એક અઘણ માણસ ક્યારે
નજરે પડશે નહિ.”

આ બધું છતાં, આ વિશાળ પ્રવૃત્તિનાં પરિણામો
ન્યારે નિહાળીએ છીએ ત્યારે એ બધાં શુભ
અને શુદ્ધ જ નીવડ્યાં છે, એમ નહિ કહી શકાય.
આખા દેશમાં ચોપાસ જડવાદનાં ઝેરી બીજ વધાઈ
ચૂક્યાં છે, અને તેનાં ફળો પણ બધે ઉગી ની-
કળ્યાં છે. ન્યારે ખાનદાન અને સુશિક્ષિત જાપાની-
ઓ એક બાબુ શાળાઓમાં નૈતિક શિક્ષણ આપ-
વાનો ગર્વ ધરાવે છે, અને બીજી તરફ દેશની નૈતિક
ધોગતિ ઉપર આંધુ દાળે છે, ત્યારે આપણને ખરે-
ખર તેમની રીયતિ દયાજનક જ લાગે છે. ત્રણ સદીઓ
થી જાપાન, પહારની દુનિયા સાથેના અવહારથી
જીવે. વિશુભ રહ્યું, અને એ સમય દરમ્યાન
છે, અને એ વિરાળી માનસિક વાતાવરણ

ના આંધુ પરિચિતિ આપણે

શાળાનાં પાઠ્યપુસ્તકો છાપવામાં પણ રોકાયાં
સત્તા જ કુલ મુખત્યાર છે, એ પણ સંકેતો બીજા
કારણ છે. ૧૯૦૩ ની સાલથી ધર્મનીતિ, જાપા-
નાવા, ઇતિહાસ અને જૂઓળ, એ બધા વિષયે ઉપ-
રનાં પ્રાથમિકશાળાને લગતાં પાઠ્યપુસ્તકો રાજ્ય
તરફથી જ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. બીજાં પુસ્તકો
સ્વંયવાની એ કે ગમે તેને છૂટ છે, પણ તેવાં પુસ્તકો,
શાળાના અધિકારીઓની અનુમતિ વગર, કોઈ પણ
શાળામાં વાપરવાની મનાઈ છે. શાળાઓમાં ધાર્મિક
શિક્ષણ, ૧૮૯૧ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા શાહી આદ્યાપત્રના
ફરમાનના ધોરણ ઉપર અપાય છે, અને એ આદ્યા-
પત્રનું કક્ષય વધારે નહિ તો ખિસ્તી ધર્મમાંની દય
આત્માઓ નેટલું સન્માન તો જાપાનમાં જરૂર
થાય છે.

વળતે, પરીક્ષાના જોળામાં, અર્ધ પાત્રન થયેલું જ્ઞાન
માત્ર એકી કાટવામાં જ તેઓ ફળીભૂત થાય છે. મારે
હિસાબે તો આપણી તમામ વિદ્યાપીઠો, જાપાનના કોઈ
સાધારણ માણસ પણ જેથી સંતોષ ન પામે એટલા
કુંડા પગાર લઈને, પોતાની અણગોલી જીંદગી સરકારી
કચેરીઓમાં ચૂકામી કરવામાં બરબાદ કરે એવા કારકુનો
પેદા કરવાનાં નકામાં ચંત્રા કરતાં કંઈ વિશેષ નથી.

કારિયામાં ત્યાંના પાટનગરના નહેર રાજાઓ
ઉપરથી ઋપીરૂપ બને નતિના ધુરાન શુદ્ધિમાન
વિદ્યાર્થીઓ, આસપાસનાં રથોમાં પ્રવાસ અર્થે પહાર
નીકળે છે. ત્યાંની પોલિસ ઉપરના હુકમ અનુસાર થોડી
મિનીટો માટે બધો માર્ગવ્યવહાર રોકીને ત્યાંના ભર-
ચક બજારમાંથી એમને માર્ગ કરી આપે છે.
આવા પ્રવાસોનું ખર્ચ, રાજ્ય તરફથી પૂર્ણ પાડવામાં
આવે છે; માત્ર દરેક વિદ્યાર્થીને માસિક ૩૦ થી ૫૦
સેન જેટલો પ્રવાસશાળો ભરવો પડે છે. આ શાળામાં
સરકારી કેળવણીખાતા તરફથી કંઈ રકમ ભેદ મળે
છે, અને તે ઉદારતા રહે અને રીઝમર કંપનીઓ પણ
ધણી સારી રાહત અને સત્વડ આપે છે. હાઇસ્કૂલમાંથી
જે વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ પૂરો કરીને પહાર નીકળે છે,
તેઓ એટલી ઉમ્મરે દેશના ખૂલે ખૂણાના બરાબર
જોતીઆ થઇ ગયા હોય છે. જાપાનમાં લસકરી તાલીમ
ફરજિયાત હોવાને લીધે, દેશની જૂઓળનું આંધું જ્ઞાન,
બહુ ઉપયોગી નીવડે છે, અને પરરાજ્યનો કોઈ હુમલો
થાય તો આવી તાલીમથી તેની સામે લડીને સ્વરક્ષણ
કરવાનું પ્રજામાં બળ આવે છે. આ લસકરી તાલીમ
જાપાનની પદ્ધતિ, જર્મનીએ એ વિષયમાં પહેલ કરેલી,
ફ્રાંસે પાસેથી જાપાને મહણ કરેલી છે. મારા મન
પૂર્વે પાડે છે. સરકારી મોબીલિટી એ. બી. પ્રજા
આવાતવાર આપવામાં આવતું નથી, પણ રાજ્ય સાર
દ્રથી થોડી ધણી મદદ માત્ર મળે છે. એ શાળાઓના
થી, માસિક ૪-૫ સેન જેટલી ભારે હોય છે, અને એ
આવકમાંથી માત્ર ખર્ચનો મોટો ભાગ મળી રહે
છે. એનો અભ્યાસક્રમ પાંચ વર્ષનો છે. અને ધણા-
બરા વિદ્યાર્થીઓ ૧૭ મે વર્ષે એમાં સ્નાતક થઈ શકે

પ્રતિમા આલેખન અને ચિત્રકળા (Figure-drawing and Painting)

અમારા ધારવા પ્રમાણે, ઘણે ભાગે મુંબઈની “સર જે. જે. સ્કુલ ઓફ આર્ટ” બાદ કરતાં, મુંબઈ ઇલાકામાં યથાર્થ પદ્ધતિ ઉપર ચિત્રકળાનું શિક્ષણ આપનારી બીજી શાળા ભાગ્યેજ હશે. ચિત્રકળા ગ્રંથથી થોડી અગત્યની સામાન્ય સૂચના એ કળાના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી થશે એમ ધારીને અત્રે આપી છે. આ વિષય ઉપર કંઈક વિવેચન કરવાનું એટલા ઉપરથી ઉચિત ધ્યાન છે કે, લલિત કળાના બીજા વિભાગો કરતાં આ શાખા તરફ વિદ્યાર્થીનું વલણ વિશેષ હોય છે, એમ જણાય છે.

ચિત્રકળામાં સારૂ કામ કરવા માટે ચિત્રકર, આકૃતિ, રંગ, રંગમિશ્રણ અને પ્રકાશછાયાની સુસંગતતા, એ ચાર મુખ્ય બાબતોનું યાન પ્રાપ્ત કરવું આવશ્યક છે. એ ચાર બાબતો પૈકી આકૃતિ, રંગ અને સુસંગતતા (tone) નું યાન નિર્ધારના અભ્યાસથી મળે છે. મિશ્રણ એ કલ્પનાશક્તિનો વિષય છે, અને તેમાં બીજા ત્રણનો પણ પૃથક પૃથક કે સામુદાયિક રીતે સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, મૂર્તિઓના સંઘના રેખાચિત્રમાં (outline drawing of a group of figures) માત્ર આકૃતિનું જ મિશ્રણ હોય છે. પ્રકાશ અને છાયાનું મિશ્રણ ફક્ત અસરનીજ દૃષ્ટિએ જોઈશું તો તેના સાદામાં સાદા દેખાવમાં પણ, ગમે તેવું બીજાનું (rudimentary) કે અસ્પષ્ટ, પણ કંઈક આકૃતિનું તત્વ જણાશે. અને તેજ પ્રમાણે રંગમિશ્રણમાં આકૃતિનો પણ સંબંધ હોય છે. એ સંબંધ, ક્ષતિ રંગીને રેખાચિત્રની માફક મોઢમ હોય

છે, અથવા તો દિવાલપરનાં ચિત્ર જેવાં સપાટ રંગીન ચિત્રોની પેઠે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવો હોય છે. કેટલાક ચિત્રોમાં આકૃતિ, રંગ અને છાયાપ્રકાશની એકજ મિલાવટ એવી તો સુંદર જામેલી હોય છે કે તેથી તેને આપણે ચિત્રકળાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો કહી શકીએ. કારણ કે ઘણીખરી વાર જોકે માત્ર ગ્રહસ્થાનનાજ ઉપયોગને માટે વપરાતાં મૂર્તિનાં ચિત્રોમાં પ્રકાશ અને છાયાનું તત્વ ઓછું હોય, અને સપાટ રંગ સાથે રૂપરેખાવાળું આકૃતિ અને રંગોનુંજ મિશ્રણ હોય તો તે ચાલી શકે, પરંતુ તેને ચિત્રકળાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે ગણી શકાય નહિ. આ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે કે, કળાની મૈપૂર્ણ મિલાવટ માટે ચિત્રકળાના અભ્યાસીનું લક્ષ્ય પ્રથમ આકાર, રંગ, પ્રકાશછાયા (light and shade) અને એ સૌનો સુંદર મેળ જામે એવું યાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ દોરાવાની જરૂર છે. અને એ હેતુથી તેનો અભ્યાસ એ દિશામાં હોવો જોઈએ. વળી એ પણ યોગ્ય વાત છે કે, જો કે પ્રકાશછાયા અને રંગ વગરનું માત્ર આકારનુંજ મિશ્રણ આપણે કરી શકીએ, તેમ છતાં પણ રંગના ધોડની (masses of colour) કાંઈ પણ રચનામાં આકારનું તત્વ તો ભળવુંજ જોઈએ. ત્યારે હવે આમ હોવાથી, ચિત્રકળાના અભ્યાસીએ આકારના અભ્યાસ તરફ પ્રથમ કાળજી રાખવી જોઈએ. એમાં તો ચંદા નથી કે શરૂઆત કરવાનો સૌથી સરળ માર્ગ એ છે કે રેખાત્મક ચિત્રોનું અનુકરણ કરવું, અને સહેલી આકૃતિથી આરંભ કરી ક્રમે ક્રમે અધરાં કામ તરફ વધવું. પણ આ રીતને કદાચ દહ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપવાનો સંભવ છે, અને અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એ રીત માત્ર હાથ ઠેગવા

પૂરતી, શસ્ત્રાતની રિચતિમાંજ ઉપયોગની છે. ચિત્ર-
શાળામાં અભ્યાસને માટે આવનાર યુવકને ચિત્રકામનો
શોખ હોય, એ વિષયમાં પ્રાથમિક જ્ઞાન મેળવવા પૂરતું
કામ એક અથવા બીજી રીતે તેણે કર્યું હોય એવું
સહજ અનુમાન કરી શકાય, તેથી શાળામાં દાખલ
થયા પછી તેને માટે સૌથી ઉત્તમ અને ખાતરીભરેલો
રસ્તો એ છે કે તેણે ધન પદાર્થોના રૂપરેખાના ચિત્રથી
કામની શરૂઆત કરવી. આમ કરવાથી, યોગ્ય માર્ગ-
દર્શકની મદદ વડે તેનામાં સપાટ કામ જેટલીજ હાથની
સ્થિરતા આવશે. આ પ્રાથમિક અભ્યાસમાં તેની નેમ,
નિશ્ચયપૂર્વક અને ચોક્કસપણે ચિત્ર કાઢવાનો પ્રયત્ન
કરીને, પોતાની આંખ તેમજ હાથને એકસરખા
પ્રમાણમાં ફેરવવાની હોવી જોઈએ. આ કહેવાનો બાવાર્થ
એ છે કે, જે વસ્તુનું ચિત્ર તેને કાઢ્યું હોય તેનું પ્રમાણ
પ્રથમ પોતાના ચિત્રપટ ઉપર વ્યવસ્થિત કરીને તેની
રચણા અને ચોક્કસ રૂપરેખા દોરવી, અને ચોક્કસ રેખા
દોરવાના વિષયમાં, શસ્ત્રાતમાં લુબાન વિદ્યાર્થીને અવશ્ય
નડનારી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે પણ પોતાથી બની શકે
તેટલા હદ અને સ્થિર હાથથી ચિતરવી.

ત્યારે હવે ચિત્રકળાના અભ્યાસીનો આશય પ્રથમ
પોતાની સામેની આકૃતિની રચણા નિશ્ચિત કદપના સામ્ય
કરવાનો હોવો જોઈએ; અને ન્યાં સુધી પોતાના ચિત્ર-
પટ ઉપર તેની ચોક્કસ રૂપરેખા એ નહિ દર્શાવી શકે ત્યાં
સુધી તેની એ ધારણા કળાબૂત થવાનો સંભવ નથી.
આ પછી તેણે બારીક અને ત્વરિત રીતે આકૃતિ કાઢ-
વાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, અને આરંભથીજ
રેખા દોરવામાં જો તે બૂધ કરે તો, પાછળથી સુધારો
કરીને આખરે સીધી અને ચોક્કસ રેખા આણી, મૂક-
વાની ગમે એટલી ઇચ્છા હતાં પણ, એ શક્તિ મેળ-
વવામાં તે નિષ્ફળ થશે. એ પછી વિદ્યાર્થીએ હાથની
સ્થિરતા (steadiness of hand) પ્રાપ્ત કરવાની
છે. આ કામ માટે તેણે, અટક્યા વગર અથવા કદમ
ઉપાડ્યા સિવાય, અચૂક નિશ્ચિત રચણથી માંડીને ઉવ-
ટના બિંદુ સુધી રેખા દોરવાની ટેવ પાડવી. આને
“ રેખા ચિતરવી ” કહે છે. (Painting the
line) અને એ ટેવ પ્રતિમાચિત્ર તેમજ ornam-

ental drawing બારીક ચિત્રકામ બેઉમાં અગત્યની છે.
પોતાની આંખી કારકીર્દી દરમ્યાન ચિત્રકારનો હેતુ, જે
આકૃતિનું તેને અનુકરણ કરવાનું હોય તેની રચણા
અને ત્વરિત કદપના કરી તેને સપાટ પૃષ્ઠ પર ઉતાર-
વાનો હોય છે, આટલી માહિતી મેળવ્યા પછી
ચિત્રના અભ્યાસીએ હાથ, પગ, મસ્તક વિગેરે છતાં
અવધવાના સાંભામાં ઢાળી કોઢેલા ઘાટ ઉપરથી ચિત્ર
કાઢવાનો મહાવરો પાડવો, અને ક્રમે ક્રમે આંખી પુરા-
તન મૂર્તિઓ (antique figures) તરફ વધવું.
દોરેલી રૂપરેખામાં, સામાન્ય વસ્તુ અને પ્રમાણ ચોક્કસ
રીતે આવે, અને અવધવા, અલેગર અને શરીરના બીજા
અગત્યના ભાગોને નિશ્ચિત રીતે બતાવે એટલે દરજ્જે
મૂર્તિ અથવા મસ્તકનું ચિત્ર કાઢવાને શક્તિમાન થયા
પછી ચિત્રકારની ધારણા પોતાના ચિત્રને ધન આકાર-
માં (rounded form) દષ્ટિ સમીપ ખસી કરવા
જેટલી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની હોવી જોઈએ. હવે આકૃ-
તિનું ખરું સ્વરૂપ બતાવવામાં, કુત્તર રૂપરેખા ધણું કામ
કરતી નથી. અથવા જો કે, આકૃતિની બાહરેખા પૂરી
ચોક્કસ રીતે બતાવે, તો પણ આકૃતિની રચના દેખાક-
નારા આંતરિક ભાગો, જે વધતેઓછા અંશે, નિશ્ચિત
કરેલા હોવાપ્રકાર મારરતેજ સમજાય એવા હોય તેને
બક્ત કરવામાં બહુ ઓછું કામ કરે છે. આમ હકીકત
હોવાથી માત્ર રેખાત્મક ચિત્રને હદ ઉપરાંત મહત્ત્વ
આપવું એ ઠીક નથી. કારણ કે ગમે એટલી પંથુ એ
માત્ર ચિત્રદર્શનની એક રૂઢ રીતિ છે. તેથી વિદ્યાર્થી
એ ચિત્રને તેના હોવાપ્રકારવાળા ખરા સ્વરૂપમાં
કદપવાનો પ્રયાસ બનતી ત્વરાએ કરવો જોઈએ.

પ્રકાશજન્યતા મહાવરો પાડ્યા પછી ચિત્રકળાના
અભ્યાસીએ રંગના હેઠાવ અને વર્ણહતાના (tone)
અભ્યાસમાં પ્રવેશ કરવો, કેમકે ચિત્રકળાનો આ વિભાગ
સૌથી બારીક, (subtle) અટપટો અને વ્યાપક છે.
(complicated and comprehensive). અને
એને સૌથી વધારે અગત્યની ગણીએ છીએ, કારણ કે
આકૃતિ અને રંગના સાથે એવો એવો નિષ્ઠ સંબંધ
છે કે એ બેઉથી એને છટો પાડી શકાય એમ નથી,
અને રંગ-આકૃતિ-જાયા આદિ (tone) ની વિવર્ણ-

અહ્યુશક્તિ અથવા સમજ (perception) નો વિસ્તૃત અર્થ, નિર્મૂળની દશ્યોમાં અવશ્ય વ્યાપી રહેલી સુસંગત (harmonious) એકતાનું જ્ઞાન યતું અને એ સુસંગતતા (harmony) ના નૈસર્ગિક નિયમોનો આકાર અને રંગ સાથે મેળ બેસાડવો એવો થાય છે. અને તેથી, ને ચિત્રકળાના અભ્યાસીને, ન્યારથી તે જાણપ્રકાશથી પોતાનું કામ શરૂ કરે લારથીજ, ચિત્રમાં આ અહ્યુશક્તિનો ઉપયોગ કરી ચિત્રને નૈસર્ગિક સ્પષ્ટતા આપવા તરફ સતત લક્ષ રાખવાની સૂચના આપવામાં નહિ આવે, તો તે આગળ જતાં તેના ચિત્રકામને એ દેખાવ આપી શકે એ સુંબસિત નથી. ચિત્રની (effect) અસરની પસંદગીનો આધાર ચિત્રકારની અભિરૂચિ અને રસઠતા ઉપર રહે છે. યુજ્યુઠતા એ સુશિક્ષિતપણાનો વિષય છે, અને તેની અમલ અને કિંમત આપણામાં જાગ્યેજ સમજાઈ છે. આ ખામીનું કારણ મોટે ભાગે એ છે કે કામની શરૂઆતના વખતથીજ, જેમાં જીહ્વિસામર્થ્યનો ઉપયોગ કરી જરાજરા નમૂના પ્રમાણે કામ નિપજાવી કાઢવાના પ્રાથમિક હેતુને શિક્ષાપુરુષ જાણતિની (lithographic shading) મહેનતવાળી પદ્ધતિનીયે નીચેના દરજ્જાએ ઉતારી પાઠવામાં આગેો હોય એવા, પુરાતન પાયાજી મૂર્તિઓ અને એવી જાતનાં બીજાં નમૂના ઉપરથી કાઢવાના શ્રમસાધ્ય ચિત્રકામ પાછળ વખતનો વ્યર્થ વ્યય કરવામાં આવે છે. અમારા ધારવા પ્રમાણે, આકાર, રંગ અને જાણની સુસંગતતા જરાજરા નહિ સમજવાની જે ખામી આપણા ચિત્રકારોમાં દેખાવ છે તેનું કારણ એ છે કે તેમને ચાકની અણીવડે (chalk-point) અધરાં કામ કરવાની સાધારણ રીતે રેવ હોય છે. આ રેવને લીધે વખત નકામો જાય છે તેમજ આકૃતિ-જાણ-રંગાદિના મેળના અભ્યાસને માત્ર ઝટ ઝટ કામ તૈયાર કરી નાખવાના કામમાં લીન કરી દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ, ચિત્રકારનું ધ્યાન નાની નાની વિગતોમાં (details) એટલું એકાગ્ર થઈ જાય છે કે એકંદર સામાન્ય અસર (general effect) તરફ તેનું લક્ષ રહેતું નથી. આ કારણને લીધે વધારે સંતોષભરેલી વાત એ છે કે

સ્મ (stump) નો ઉપયોગ માત્ર ચિત્રમાં પ્રખ્યા અપવામાંજ (shading) કરવો. જારીક અણીથી જાણ કાઢવા કરતાં સ્તમ્પથી જાણનું કામ નવિત્ અભ્યાસીને વધારે રહેતું પણ લાગશે. સ્તમ્પ વાપરવામાં નડનારી કેટલીક (mechanical) યાંત્રિક મુશ્કેલીઓ બેશક દૂર કરતી પડે છે. વળી અહીં આ સંપાદ જાણ તેમજ ચઢાવઉતાર જાણ કેવી રીતે કાઢતી તેનો ખપાલ આપવા સાડ ચિત્રના નમૂનાનો ઉપયોગ કરવાનો છે. (drawing-models) માત્ર એટલી સંજ્ઞાજ રાખવી કે ભવિષ્યમાં પોતાના કામમાં સવડતા મળવા માટે જરૂર જેટલા વખત કરતાં વધારે વખત એમાં ગમાવવો નહિ.

આ પછી હવે, ચિત્રકાર પોતે જે વસ્તુનું ચિત્ર કાઢતો હોય તેની સામાન્ય અસર અથવા સુસંગતતા તરફ તેને ધ્યાન આપવાનું છે. (general effect and tone) આ કામમાં તેને મોટી મુશ્કેલી જણાશે અને એ મુશ્કેલી શરૂઆતમાં માત્ર નહિ પણ તેના અભ્યાસના સમજા વખત દરમ્યાન નડશે. નાની વિગતો (details) જેવી એ રહેતું છે, અને એ વિગતોને સામાન્ય અસરનાથી નીચેને દરજ્જાએ મૂકવી (to subordinate) એ કામ અઘરું છે. વિદ્યાર્થીએ આ જાણત સદંતર હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવી, અને તેમ છતાં નાની વિગતોની યોગ્ય કિંમત પણ વિસ્તારવી જોઈએ નહિ. આજકાલના આપણા ચિત્રકારોમાં જે ખામી માલુમ પડે છે તે એ છે કે તેઓ ચિત્રપ્રતિમા જોઈએ તે કરતાં વધારે જાનવશ્ય ચિત્રે છે (Reflection too strong) અને તેથી તેનું કામ મેળની જહાર જતુ રહે છે. સમને જોગે પોતાના ચિત્રને કૃત્રિમ ચમક આપવાની તેમને ઈચ્છા થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે માથાના ચિત્રમાં દેખાવ અને પ્રમાણ રૂપરેખામાં જરાજરા હોય, પણ પ્રકાશજાણમાં મેળ નહિ હોય તો તે કંઈ કામનું નથી. જોઈએ તે કરતાં રહેજ વધારે જાણ કે જરા વધારે પ્રકાશથી કામની સુસંગતતાનો નાશ થાય છે. અને પરિણામ એ થાય છે કે ફપલજો (features) બકિતશઃ કદાચ જરાજરા હોય, પણ

તેમનો એક જ ભાવ મસ્તકના કુદરતી ધાટથી અસંબંધ થઈ જશે. આમ બનવાનું કારણ એ છે જે, ચિત્રકાર લુદા લુદા છાયાપ્રકાશને એકબીજા સાથે બંધબેસતા કરવામાં એટલું બધું ધ્યાન આપે છે કે બીજી આબુ-બાબુની પરિસ્થિતિ ભૂલી જવાય છે. દાખલા તરીકે, સાધારણ રીતે લગભગ ત્રાંન કાળા નમૂના ઉપરથી કીધેલા ચિત્રમાં કાળામાં કાળી છાયા ભેવાની પૃથા હોય છે. હવે ચિત્રની બીજી છાયાઓ સાથે સંબંધ ભેતાં તે બરોબર સામશે, અને બીજા ઘણીજ ઓછી છાયાવાળા ભાગો તેથી પણ વધારે હીક લાગશે. પરંતુ, દાખલા તરીકે, કાળા ડગસાની બાંધની નીચેની છાયા સરખી એકાદી કાળી વસ્તુ ભેતાં, જે ઓરડીમાં પોતે કામ કરતો હોય તેના છાયાપ્રકાશના પ્રમાણમાં જે છાયા તે દેખાડવા માગે છે તેની ખરી કિંમત તેને સમજશે. ચિત્રોમાં વારંવાર જે કાળાચ ભેવામાં આવે છે તેનું ખરૂં કારણ પરિસ્થિતિનો સંબંધ સમજવાની ખામીજ છે. કાળામાં કાળી છાયાને તેના ચક્રાવહિતારના ખરા ક્ષિપ્તિમાં લાગ્યા પછી તેને પ્રમાણમાં લાવવા સારૂ બાકીના નાખ્યા છાયાપ્રકાશને ધીમે ધીમે હલકા કરવા પડશે, અને ત્યારેજ ચિત્રમાં પ્રકાશછાયાનો બરાબર મેળ જામશે.

પીળા દિવાલ પરના પ્રકાશનું પ્રતિબિંબ પડે તો તેનો રંગ લીલાશ પડતો દેખાશે. લાલ દિવાલ પરથી પ્રતિબિંબ પડે તો ભૂંડું રંગનું જણાશે. હવે ‘લોકે એ કાપડનો અસલ ખરો રંગ તો આસમાની છે તો’ પણ લુદાલુદા સંયોગોમાં ભેતારને તેમાં ફેર દેખાય છે. રાંધોગો પ્રમાણે રંગોમાં જે લુદી લુદી છાયા (shades) જણાય છે તે ઉપર આપેલા દષ્ટાન્તની પેઠે હંમેશાં ‘ખુદી રપટ’ દેખાય જ એવો કંઈ નિયમ નથી. વસ્તુતઃ એતો અસંખ્ય હોય, પણ દરેક કામમાં આ દેખીતા રંગોની ચોક્કસ છાયા ચિત્રકારે ભેષ્ટ કાઢી પોતાના ચિત્રપટ પર શુદ્ધ રંગોમાં એટલે પોતાની રંગપાટી પર (palette) મેળવ્યા હોય તે લુદી લુદી છાયાવાળા (tints) રંગોમાં ઉતારવી ભેષ્ટએ.

જે કાઈ પણ ચિત્ર કાઢવામાં, ચિત્રકાર પોતે જેનું ચિત્ર કાઢવા માગતો હોય તેના રંગો અને પ્રકાશછાયા આદિની સુસંગતતા (tone) એવી રીતે ગોઠવી શકે જેથી બરાબર સાદૃશ્ય આવે, તો પછી કંઈ બાકી રહેલું નથી. જો એ કામ સાધ્ય થયું તો પછી વસ્તુ સંગીન (solid) અને છાયા રપટ (transparent) દેખાશે. કહેવાનો હેતુ એ છે જે, ચિત્રકારે પોતાની

આકાર અને રંગછાયા વિગેરેની જમાવટનો

પ્રથમના અભ્યાસની મદદથી આંખની સાથે હાથ ચક્રિતને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય અને અવકાશ આપી શકશે પોતાની મેળેજ કેળવશે.

નમૂનો પોતાના ભૌતિકનેય (bodily eye) સામે

હોય અને તે પરથી જેટલી રહેલાઈથી ચિત્ર કાઢી શકે તેટલીજ રહેલાઈથી તે મનઃકલ્પિત વસ્તુનું ચિત્ર કાઢી શકશે; પરંતુ નજર આગળની વસ્તુનું જગાઅર ચિત્ર કાઢી નહિ જાય તે હોય તો તેનાથી બીજું કંઈ થઈ શકશે નહિ.

આકાર, રંગ અને પ્રકાશછાયાનો મેળ એ તથા મોટા ગુણો ધ્યાનમાં રાખવાની એક મોટી મુશ્કેલી આકલ્પ અથવા ચોટર કલ્પનાં ચિત્રો કાઢવાનો મહાવરો પાડવાથીજ માત્ર દૂર થાય છે. રંગને મટિ આંખને કેળવવાની માત્ર એકજ રીત, નમૂનામાં રંગ, આકૃતિ, છાયાપ્રકાશના જમાવટને ચિત્રમાંની જમાવટ સાથે બંધ બેસતી કરવી એ જ છે. ચિત્ર અને અમુક નમૂનો પાસે પાસે મૂકતાં બંનેનું ચમત્કારિક સામ્ય હોવું જોઈએ એ કરતાં આવડ્યું એટલે ચિત્રકાર પોતાની કદપના-

ચિત્રકાલ્પ,

વરોદર.

મુપ્રકાશ ગંગુલી

આપણી ઉચ્ચ શિક્ષણપદ્ધતિની ખામીઓ

આપણામાં કહેવત છે કે 'નિવડે વખાણ.' કોઇ પણ સંસ્થાની સફળતા તેના પરિણામરૂપે બહાર પડેલા પુરુષો ઉપરથી પુરવાર થાય છે. જો આ સિદ્ધાન્તને શિક્ષણપદ્ધતિનું લક્ષણ ગણીએ તો નજીકે કહેવું પડશે કે આપણી હાલની પદ્ધતિ નિષ્ફળ ગઇ છે. જો કે આજ પદ્ધતિના ફળ રૂપે રાનડે, ગોખલે, તિલક અને સર દિરાજલાલ, જેમને માટે કોઇ પણ અંચા અભિમાન ધરાવે, એવા મહાપુરુષો ઉત્પન્ન થયા છે તોપણ, આપણી સંસ્થાઓમાંથી કેળવણીના ક્ષેત્રપણ વિભાગમાં કોઇ ઉપાદેશક-creative genius-હજી મુખી પેદા થઈ નથી. આપણામાંથી અભ્યાસક્રમમાં સર્વદેશીય પ્રમાણિતગણે કોઈ પણ સમર્થ સાહિત્યકાર, વિદ્વાન ઈતદાનકાર કે અર્થશાસ્ત્રી યિન્તક નીકળ્યો નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓને યુરોપ અને અમેરિકાની પ્રખ્યાત વિદ્યા. ટોકો-આકસફર્ડ, કેમ્બ્રિજ, પેરિસ સૌરાજન, હાઇડ્રાપર્મ, બેન, અર્જિન, કાર્વડ અને યેલ સાથે માત્ર સરખાવવાથીજ ફેર દેખાશે.

આ વિદ્યાર્થીઓએ હાથમાં જ્ઞાનદીપક ધારણ કરેલા છે અને દીપકની જ્યોત પ્રગ્લસિત રાખી છે. તેમનું વાતાવરણજ વિદ્યામય છે, અને જ્ઞાનપરંપરા પણ (intellectual tradition) પોતપોતાની હોય છે. અનેક નવા વિચાર-સંગ્રહાણી ઉત્પત્તિનું એ સ્થાન બની છે. અને કેટલીએ નવી અગવળો ત્યાંથીજ ઉદ્ભવી છે. એ સંસ્થાઓમાં ધણપણ મહાપુરુષો અને વિદ્વાનો ત્યાંનું વાતાવરણ મોહક બનાવે છે અને તેમના આત્મા ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને જાણે પ્રેરણા કરતા હોય એમ

લાગે છે. અને જાણે આપણે સરસ્વતિના મંદિરમાં હોઈએ એવી લાવના થાય છે.

માટે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં જડમૂળથીજ કાંઈ ખામી હોવી જોઈએ. જો આપણે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ તપાસીશું તો જણાશે કે આ પદ્ધતિ સ્વાશાવિઠ (indigenous) નથી. તેને ઐતિહાસિક પાળો નથી. તેની ઉત્પત્તિ ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષથી નથી થઈ. આપણા પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના દેશમાંથી તેને લાવીને અહીં આસ્થાપો છે. દિન્દુસ્તાનમાંથી એક આંખાને ઉખેડી નોવંતી જૂમિમાં રોપવાના પ્રયત્ન જેવો આ પ્રયત્ન છે. પણ એ લખકર રીતે નિષ્ફળ જવાનો છે. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ ઇંગ્લંડની પદ્ધતિનું માત્ર અનુકરણજ છે. આપણે જૂસી જઈએ છીએ કે ત્યાં તો આ પદ્ધતિ ક્રમેક્રમે ઉત્કર્ષ પામતી આવેલી છે. ત્યાંની પદ્ધતિ ત્યાંની જૂમિને અનુકૂળ છે, કૃત્રિમ રીતે ઉત્પન્ન કંઠી નથી.

આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ ખરૂં જોતાં ૧૮૩૫ પછી થયે ચર્ચ કહેવાય. દિન્દુસ્તાનની કેળવણીના ઇતિહાસમાં મને ૧૮૪૫ ની સાલ ધણી મહત્વની છે. ૧૮૩૩ માં મેકોલે ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલમાં વધારાના અધવા કાયદાના સભ્ય તરીકે દિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તેણે તરતજ શિક્ષણને લગતી બાબતના વિવાદોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા માંડ્યો. સાર્વજનિક કેળવણી મંડળમાં મતભેદ હોવાથી શિક્ષણનો વિષય મેકોલે આજો તે સમયમાં જાણુ અચોતો હતો. મુખ્ય સલાહ

કઇ ભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવું તે હતો. એક પક્ષ Orientalists તરીકે ઓળખાતો હતો અને તેનું એક માનવું હતું કે અરબિક અને સંસ્કૃત વિગેરે પૂર્વની ભાષાઓના પ્રચારને ઉત્તેજન આપવું. બીજો પક્ષ Anglicists તરીકે ઓળખાતો હતો અને તેનો મત એવો હતો કે અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ આપવું અને તેના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવું. સાર્વજનિક ફળવૃત્તી મંડળનો અધ્યક્ષ મેક્રાલે Anglicist હતો. ૧૮૩૫ ના ફેલ્ડ્યારીની બીજી તારીખે લખેલા તેના વિદ્વાતપૂર્ણ લેખથી તેણે Orientalists નો સખત પરાજય કર્યો અને અંગ્રેજી ભાષાના પક્ષનો દિન્દિમ વિજય થયો. આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર આની ઘણી ભારે અસર થઇ અને તેથીજ આ પ્રશ્ન વિગતવાર ચર્ચાવાનું બને ચોગ્ય લાગે છે.

મેક્રાલે તદ્દન લેલાય, ફાંબી અને ગર્વિષ્ટ મનુષ્ય હતો. અંગ્રેજીભાષા ઉપરનો જેટલો તેનો અદ્ભુત કાણ હતો, તેટલુંજ પૂર્વની વિદ્યા અને એકંદરે બધીજ પૌર્ણત્ય ખામતોનું તેને અજ્ઞાન હતું. જીવિતાનુર્થ, વિનિષ્ઠ અને વિરોધભાવથી ભરપૂર યોગ્યેક સમર્થ વાક્યોવડે તેણે Orientalists ને તદ્દન હારપારપદ રિયતિમાં ઝુકી દીધા. તેના પ્રખ્યાત લેખમાંથી ચોડાક ભાગો અઘીઆં ઉતારીશું તો તે અરંધાને નહિ ગણાય.

“ હિન્દુસ્તાનના આ ભાગના દેશીઓમાં સાધારણ રીતે જે પ્રાકૃત ભાષાઓ બોલાય છે તેનાથી સાહિત્યની કે વિજ્ઞાનના કાંઇ પણ સૂચના મળે એવું છે નહિ. અને તે જેટલી તો અધુરી અને અસંસ્કારી છે કે જ્યાં લગી બીજી કાંઇ ભાષાના ઉમેરાથી તેને પરિપૂર્ણ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં લગી કાંઈ પણ મૂલ્યવાન પુસ્તકનું ભાષાંતર તે પ્રાકૃત ભાષામાં કરવાનું સહેલું નહિ ચામ. આ બાબતમાં તો દરેક પક્ષ સખત છેજ. વળી, બધા પક્ષકારો એક તો કષ્ટલ કરેજ છે કે જે વર્ગના લોકો ઉચ્ચ અભ્યાસ કરવાને શક્તિમાન છે તેમની જીવિતની ખીલવણી હાલમાં તો, તેઓ જે પ્રાકૃત ભાષા (Vernacular) ના હોય એવીજ ભાષામાં કરવી પડશે ” આવી રીતે મેક્રાલે પ્રાકૃત

ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિને નાપસંદ કરી સંસ્કૃત અને અરબિક માટે તો તેનું કહેવું એમ હતું કે એક સારી યુરોપીયન પુસ્તકશાળાનું માત્ર એકજ ખાતું હિન્દુસ્તાન અને અરબસ્તાનના આખા સાહિત્યના સમૂહની સાથે ખરોજરી કરી શકે. ને લખે છે કે:

“ સવાઇ એજ છે કે આપણા હાથમાં અંગ્રેજી ભાષા શિખવવાનું છે ત્યારે તે ના શિખવતાં બીજી એવી ભાષા શા માટે શિખવવી કે જેમાં આપણી સાથે સ્પર્ધા કરી શકે એવી એક પણ વિષયની એક પણ ચોપડી નથી? જ્યારે યુરોપીયન વિજ્ઞાન શિખવવાનું આપણા હાથમાં છે ત્યારે શા માટે એવી પદ્ધતિ શિખવવી કે જે યુરોપીયન કરતાં જુદીને ઉતરતી હોય? સાચા તત્વજ્ઞાન અને ઈતિહાસનાં મૂળ પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરી શકતો હોય તો જુના વહેમ અને રોગને ઉત્તેજન આપે એવું જ્ઞાન મોટા ખર્ચે ફેલાવવામાં શા માટે મદદ કરવી? અને એવા ઇતિહાસપ્રેમી વંશાવવા કે જે ૩૦ હાથ ઉંચા અને ૩૦૦૦૦ વરસની કારકર્દિ-વાળા રાજાઓનાં વર્ણનોથી લરપૂર હોય; અને જૂગાજી-વિદ્યા ગોખાવવી જેમાં ગોળના અને માખણના સમુદ્રો વિશે ઉલ્લેખન હોય? ”

આ પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષા હિન્દુસ્તાનની ઉચ્ચ શિક્ષણપદ્ધતિમાં medium of instruction બની. તે રાજભાષા અને સરકારી ભાષા બની. જેમને અંગ્રેજી ભાષા વાંચતાં કે લખતાં આવડતી ના હોય તેવાને માટે બધી સરકારી નોકરીઓનાં દાર બંધ થયાં. ઉચ્ચ શિક્ષણની પદ્ધતિમાં અંગ્રેજીનો પ્રવેશ થવાથી હિન્દુસ્તાનના આચારવિચાર ઉપર ભારે અસર થઈ. જેવી રીતે ખમોરથી ઉઘેરો આવે તે પ્રમાણે હિન્દીઓનાં ઉદાસીન અને સંસ્કૃતભાવનાવાળાં (Conservative) મન તેના વડે ઉશ્કેરાયાં. તેની દ્વારા હિન્દીઓના હાથમાં શેલી અને બાયરન, મિલ્ટન અને બર્ક જેવા પુરોનોનાં લખાણોથી ભરપૂર, રવતત્રતાનું સાહિત્ય આવ્યું. અંગ્રેજી ભાષા દ્વારાજ હિન્દુસ્તાન પાશ્ચાત્ય સંસ્કાર અને યુરોપીયન વિચારોના સંસર્જમાં આવ્યું. હિન્દી વિદ્યાર્થીઓ લોકશાસનના

પ્રત્નતામાં રસ લેવા લાગ્યા. હિન્દીને જુદિમાન વર્ષે રૂસી અને મેક્સિકોનાં રાજકીય લખાણો, ઇંગ્લેન્ડની રવતંત્રતાનો ઇતિહાસ, ડાર્વિનનું જીવન અને લખાણો, હંગેરીની રવતંત્રતા માટેની લડાઇ, જર્મનીની પ્રજાની એકતાનો વિકાસ વિગેરે વિષયોનાં લખાણો વાંચવા લાગ્યા. અંગ્રેજી ભાષાએ હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ચેતના અને એકતાની ભાવનાનો પાક શિખર્યો. હિન્દુસ્તાનમાં અંગ્રેજી ભાષાના પ્રવેશ પહેલાં ભાષાની એકતા હતી નહિ. આ પરદેશી ભાષાએ ઉત્તર અને દક્ષિણ, પૂર્વ અને પશ્ચિમનું ઐક્ય સાધવાનું કામ કર્યું. વર્તમાન-પત્રોમાં અને પરિપક્વ વખતે અંગ્રેજીમાં ચર્ચા થવા લાગી.

છતાં અંગ્રેજીના આગમનથી કેટલીક ધણી દાનિકારક અસર પડી યદ્યપિ હિન્દુસ્તાનની સ્વભાષાઓનો સંહાર થઇ ગયો. ધણી કુમળી વયનાં બાળકો તેમની માતૃ-ભાષાને પડતી મુશ્કેલીને અંગ્રેજી બારાખડી અને અંગ્રેજી વ્યાકરણના નિયમો ગોખવા લાગ્યા. પોતાની માતૃભાષા ના આવડે અને અંગ્રેજી વધારે સાહે આવડે તે બાબત જાણે અભિમાન લેવા લાયક હોય એમ ગણાવા લાગ્યું. અંગ્રેજી દ્વારા શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ આપણા શિક્ષણના પ્રાચીન બની રહી. આને જ લીધે આપણી કલ્પનાશક્તિ દબાઇ ગઇ. હિન્દી હાલની સ્થિતિ મધ્ય-કાલિન યુરોપ જેવી થઇ છે. તે વખતે ત્યાં સભ્યભાષા લોટન હતી અને વિદ્વાનો એજ ભાષામાં લખતા ત્યાં મુખી વિદ્વાનો પોતાના વિચારો લેટિનમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા ત્યાં લાગી ઉચ્ચ અને સ્વલ્પિત યોગનાત્મક સાહિત્ય પેદા કરતું અશક્ય હતું. બેકન અને મિલ્ટન તેમનાં અંગ્રેજી લખાણો વડે જ જ્યાં પામ્યા છે. તેમણે લેટિનમાં જે પ્રયોગ રચ્યા છે તેની કોઇ દરકાર કરતું નથી. હિન્દીઓ ભલેને અંગ્રેજી ભાષા ઉપર ગમે તેટલો કાણુ મેળવે, પણ ઉવટે તે તે પારકી ભાષા જ રહેવાની. આપણે કદી પણ પારકી ભાષામાં ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓ રચી શકીએ નહિ. આપણે આપણી સ્વભાષા ત્યજી છે. આપણે તેથી માનસિક આત્મધોષ કર્યો કહેવાય.

જે શિક્ષણપદ્ધતિમાં પરદેશી ભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપાય તે દેખીતી રીતે જ ખોટી કહેવાય. જે-છાકરા-ઓને ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને ધીમળ વિષયો પરદેશી ભાષાદ્વારા શિખવાતાં હોય તેમની પાસે આ બધું બરાબર સમજી શકાય એવી શક્તિની આશા ના રાખી શકાય, કેમકે ધણાખરા તેા જે શિખવવામાં આવ્યું હોય તે સમજ્યા વગર ગોખી જ નાખે. તેઓ જે વિષયો વાંચતા હોય તે બધાનું ભાષાંતર સ્વભાષામાં તેમને મનમાં ને મનમાં તેા કરતું જ પડે. આવી વસ્તુ-સ્થિતિમાં, હિન્દમાં બહુ ઉચ્ચ પ્રકારની કલ્પનાશક્તિ અને હંડી વિચારશક્તિની આશા રાખવી જ નિર્વર્થક. હિન્દીઓએ સ્વભાષાનો ઉદ્ધાર કરવો જ જોઇએ; અને પોતાને યોગ્ય લાગે તે માર્ગે પોતાના પ્રસારો ધરવા જ જોઇએ.

આપણા હાલના પ્રસારો અંગ્રેજી પણ નથી અને હિન્દી પણ નથી. ત્રિશંકુ જેવી દયાજનક સ્થિતિ છે.

૧૮૫૭માં, જ્યારે ડેલહાઉસી ગવર્નર-જનરલ હતા ત્યારે સર ચાર્લ્સ લુડે એક ખત મોકલ્યું, જેનાથી આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ વધારે મજબુત પામી. ઉપર આવી. ૧૮૫૮માં યુનિવર્સિટી કાયદાની રૂએ પહેલવહેલી ત્રણ વિદ્યાપીઠો હિન્દમાં રચાયા, આ વિદ્યાપીઠો નવી લંડન યુનિવર્સિટીના આદર્શ પ્રમાણે ચાલવા લાગી. પરિણામે, તે માત્ર પરીક્ષામંડળનું કામ કરવા લાગી. તેથી આપણી વિદ્યાપીઠો પ્રસાર અને જ્ઞાનની કેન્દ્રસ્થાન બનવાને બદલે ફક્ત જે વિદ્યાર્થીઓએ અમુક વસ્તુ પાઠશાળાઓમાં જાણી હોય અને ચોક્કસ વિગતો ગોખી ગોખી પરીક્ષાને પુરા કર્યાં હોય તેઓને ઉપાધિ બક્ષવા માટેની સંસ્થાઓ બની.

આપણી કેળવણી તેથી વાણીઆસાહી (utilitarian) બની કેળવણીના બરા આદર્શોનો અવગણના થઇ. વિદ્યાર્થીઓની નજરમાં પણ વિદ્યાપીઠ તરફથી અપાતા શિક્ષણ કરતાં ઉપાધિઓની કિંમત વધારે જણાવા લાગી. સરકારી કેમ્પીઓમાં અને ખાનગી ધંધાઓમાં પણ વિદ્યાપીઠની ઉપાધિ વગરના મનુષ્યોને નોકરી મેળવવાનું

અપરે યથે પડ્યું, પોતાનામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે લા-
ગણત છે કે નહિ, કે વિદ્યાર્થીની કેળવણી સેવા જેવી
આર્થિક રીતિ છે કે નહિ તેના વિચાર કર્યા વગરજ
વિદ્યાર્થીઓ પાઠશાળાઓમાં રોજીગર દાખલ થતા
લાગ્યા. દિન્દની વિદ્યાર્થીઓમાં જેટલા વિદ્યાર્થીઓ હોય
છે એટલા દુનીઆના દેાષ પણ ખીળ દેશમાં નથી.

દેશ દુનિવર્ત્તોગમાં પહાત હોવાથી અહીંઆના
જીવાનવર્ગને માટે થીએ માર્ગ ખુલ્લો નથી. તેથી બધા
જ યુવાનો, અને ત્યાં સુધી સરકારી નોકરીઓમાં જોડા-
વાનો પ્રયત્ન કરે છે, અને સરકારી નોકરી માટે તે
વિદ્યાર્થીની ઉપાધિ જ આવશ્યક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓમાં
જતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા આટલી મોટી હોય છે.

જો અહીંની વિદ્યાર્થીઓને દિન્દી આદર્શોનું કેન્દ્ર-
સ્થાન બનાવવા માગતા હોઈએ તો આ શિક્ષણપદ્ધતિમાં
જરૂરખીજ જ દેરકાર કરવા જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓનું રૂપ
પરીણકર્મણ જેવું છે તે બદલીને વિદ્યાર્થીઓનું રૂપ
બનાવવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓની સંશોધન કરવાની શક્તિ
કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી સર્વસ્વ છે
એમ માનનાર અને વિદ્યાની પ્રગતિ કરવાને ઉત્સુક
એવા વિદ્યાર્થી પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

દિન્દમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે Corporate univer-
sity life જેવું કંઈક છેજ નહિ, જેથી વિદ્યાર્થીઓ એક-
બીજાના સમાગમમાં આવે અને વિચાર અને અભિપ્રાયોની
આપણે કરે. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓના આ જાતના
માનસિક સમાગમથી જે જાતના સારા સંસ્કારો પડે
છે તેવા અનેક પરીણામો પસાર કરવાથી પણ નથી
પડતા. સ્વીડન લીકેક 'Discovery of England'
નામના એના પુસ્તકમાં લખે છે કે, "જો હું એક વિદ્યાર્થી
સ્થાનું તો સૌથી પહેલાં તો એક મોટા ચાતુર્ય કરવાનો

ખંડ બંધાવું, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ એકબીજાના સંસ્કારમાં
આવે, વિચારની આપણે કરે, અગત્યના પ્રશ્નો ચર્ચે,
અને પોતાના અભિપ્રાયો બાંધતા શીખે. જો મારી
પાસે વધારે પૈસા હોય તો હું એક મોટું પુસ્તકલય
બંધાવું અને એથી પણ વધારે પૈસા હોય તો હું હવે
જ શિક્ષક અને અધ્યાપકો નીચું." અહીંઆં તો, આપણે
વિદ્યાર્થીઓના અસ્પર્શ સંસ્કાર કરતાં શિક્ષકો અને
અધ્યાપકોને વધારે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. ઇંગ્લંડની
મહત્તા ત્યાંની વિદ્યાર્થીઓના વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યાખ્યાન-
મંડળોને લીધે છે. દુર્ભાગ્યે આપણી વિદ્યાર્થીઓમાં જે
અધ્યાપકો બહારથી આવે છે તે ઉત્તમ ડાટિના હોતા
નથી. તેઓ તો પોતાનાં જાન્યં. જરૂર પાતરે
દિન્દમાં આવે છે. વળી સાધારણ રીતે જે દિન્દી
અધ્યાપકો હોય છે તે પણ વિદ્યાના શોખને ખાતર
નહિ પણ પેટ ભરવાને ખાતર જ આ દામ કરે છે.
તેઓ પોતાના અધ્યયનજંદારમાંથી થોડું થોડું પોતાના
વિદ્યાર્થીઓને શીખવે છે. આ વિદ્યાર્થીઓ પાછા વિદ્યાર્થીઓની માન સાથે ઉપાધિ મેળવીને થોડાં વરસ પછી
અધ્યાપકો થાય છે. આ પ્રમાણે એક જાતનું vicious
circle બની ગયું છે.

તેથી જો આપણી વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાનું ધામ બને
અને તેમાં ખરા આદર્શોને મહત્ત્વ અપાય અને જ્યાં
વિદ્યાર્થીઓ મારફતે વિદ્યાર્થીઓની સંશોધન શક્તિને
ઉત્તેજન મળે અને ખરા વિદ્યાર્થી ઉત્પત્ત થાય ત્યારે જ
આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ સફળ થશે. નહિ તો તે જરૂર
નિષ્ફળ થવાની. જ્યાં સુધી પરદેશી જાણ દ્વારા શિક્ષણ
આપવાની પદ્ધતિ જરૂર નહિ, અને માનુષીય કેળવણી
નાદ ત્યાં સુધી આપણી વિદ્યાર્થીઓ દિન્દી આદર્શનાં
કેન્દ્રસ્થાન રૂપ બનશે નહિ.

જ્યોતીન્દ્ર મહેતા

સ્ત્રીઓનું નાગરિકત્વ

માણસ એ સામાજિક પ્રાણી છે. જનસમૂહના માત્ર ટોળાને આપણે સમાજ એ નામ આપતા નથી.

સામાન્ય બંધારણ, સામાન્ય ભાવના, નિયમો, રિવાજો, રૂઢિઓ તથા નીતિધર્મના માગો જે જે વ્યક્તિઓ એકત્ર મળાને પાળવાને બંધાય છે, તે વ્યક્તિઓના સમૂહને આપણે તેમનો સમાજ કહીએ છીએ.

અંગ્રેજ લોકોના રીતરિવાજ, ભાવના તથા નીતિ-ધર્મના માગો આપણા હિન્દુલોકના કરતાં લુદ્ધ છે તેથી તેમનો સમાજ આપણા કરતાં લુદ્ધ છે, એમ આપણે તફાવત કરી શકીએ.

દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં દાખલ થતાં પહેલાં તે સમાજના નિયમોને પાળવાને બંધાયેલી છે. નાનું બાળક પોતાનાં માપાપ ભાઈબહેન વિગેરેને ન્હાનપણમાં પોતાનો સમાજ રહમજે છે. તેના રિવાજો નિયમો તે પાળતાં શીખે છે. ધીરે ધીરે તેની મર્યાદા વિરાજ ચાપ છે. પડપોશી, મિત્રમંડળ, પછી પોતાનું ગામ, પછી ધીરે ધીરે પોતાનો દેશ એમ તેના સમાજની દૃષ્ટિમર્યાદા વધતી જાય છે અને આ જ પ્રમાણે તેના સમાજને અનુસરતા રીતરિવાજો તથા નિયમોનો સંઘ પણ વધારે મંદો થતો જાય છે.

સમાજ એ કંઈ ઘેટાનાં ટોળાં જેવો જનસમૂહ નથી. તેમાં રહેલી દરેક વ્યક્તિને માથે પોતાના વ્યક્તિત્વની જોખમદારી રહેલી છે. ગાડીયા પ્રવાહની પેઠેમ જો એક ઘેટું ઉછું રહે તો આખું ટોળું ઉછું રહે

તેવું સમાજમાં નથી. તેમાં તો દરેક વ્યક્તિ પોતાના કામની જવાબદારી રહમજે છે. આ જવાબદારીનું જો ભાન, સમાજ પ્રત્યે પોતાની ફરજનું જો ઝાન તે જ નાગરિકત્વ.

સમાજ સ્ત્રી પુરૂષ તથા બાળકોથી રચાયેલો છે. દરેકને તેમાં વ્યક્તિત્વ ધરાવવાનો સરખો જ હક છે. એટલે દરેકને શિરે સમાજ પ્રત્યે જોખમદારી રહેલી છે. નાગરિક તરીકેના ધર્મો સ્ત્રી પુરૂષ તથા બાળકોને દરેકને પાળવાના છે. અલગત, પોતાની જાત પ્રમાણે ધર્મમાં પણ થોડો થોડો ફેરફાર તો રચાણવિત રીતે જ હોય શકે, તો પણ દરેકને નાગરિક તરીકેની તેની શું ફરજ છે તે જાણવું સરખી જ રીત અગત્યનું છે.

સદભાગ્યે સ્ત્રીનું વ્યક્તિત્વ હવે આપણા પુરૂષોએ સ્વીકારવા માંડ્યું છે. એટલે બિચારી સ્ત્રીને પણ એક નાગરિક તરીકે પોતાની જોખમદારીની ઝુંસરી માથે ચઢાવ્યા વિના છુટકો જ નથી ! એક પુરૂષના જેટલી જ જાહેરે તેના કરતાં કંઈક નિરોપ નાગરિક તરીકે એક સ્ત્રી સમાજમાં છે. કારણ કે તેને શિરે પોતાની સાથે પોતાના બાળકના વર્તનની પણ જોખમદારી રહેલી છે.

૯

આથી જ સ્ત્રીઓને સમાજજીવન અથવા નાગરિક જીવિતે જાણવાની વધારે જરૂર છે. એક વિકાસ કહે છે કે "અમતોષ એ બહુ ઉપયોગી વસ્તુ છે. જ્યાં સુધી માણસ પોતાની આત્મ રચિતિમાં રાજ રહે ત્યાં સુધી તેને તેમાંથી નીકળવાનું સમજાવવું એ મુશ્કે

લીની વાત છે." આ કેટલું સાચું છે. આપણી શ્રીઓ ભયારી અતાનના અંતકારમાં ડૂબેલી તેમને સમાજ તન્ધી કેટલો અન્યાય થાય છે તેનું કેટલું મોડું જાન હતું. કૃપમંડુની મોંઘક પોતાની ન્હાની સુષ્ટિમાં તેઓ પોતાનો આખો કાળ વ્યતિત કરતાં. સમાજ શું, દેશ શું, સમાજસેવા, દેશસેવા વિગેરે પ્રતો તેમને ક્યાંથી થાય ?

મનુષ્યજાતિમાં મર્વ સગવડો ભોગવવાનો, સમજ યવાનો અને સ્વામિત્વનો અધિકાર પુરૂષોનો, અને અગવડો વેડવાનો, અખજા યવાનો અને દાસત્વનો અધિકાર શ્રીઓનો-એવો રિવાજ લાંબા કાળથી અનુ-ભવાવાથી શ્રીઓને પણ એ જ સ્થિતિમાં ધર્મ માનવાની ટેવ પડી ગઈ છે. શ્રીઓ પોતે જ પોતાની જાતને હલકી માને છે; છોકરાના જન્મથી આનંદ પામે છે, અને છોકરીના જન્મથી પથરા આવ્યો એમ માની દિલગીર બને છે.

સ્વાર્થો પુરૂષોએ પોતાનું કામ કાઢવા માટે અનેક ખોટા રીતરિવાજો તથા નિયમો ઉત્પન્ન કરી શ્રીઓને અનેક બંધનોની બેડીએ બાંધી. પોતાના બાપની મિલકતના વારસ તરીકે કુદરતી રીતે જોઈએ તો છોકરી અને છોકરાનો સમાન હક છે. પણ આપણા સમાજમાં શું છે ? જ્યારે પુત્ર લાખો પતિ બાપના અટળક ધનનો સ્વામિ થાય છે અને અનેક વ્યસનો અને કુમારો તેનો ઉપયોગ કરે છે ત્યારે તેની પુત્રી ભયારી, ધનનાન પિતાના મરણ પછી કંગાલ બને છે અને પોતાના પિતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ યવાની લીધે ઇચ્છા રાખવા છતાં અને પોતાનો બાઈ તેને કુમારો કે છોકરી હોવા છતાં તે બાપડી તેમાં પોતાની મત દર્શાવવાનો કંઈ અધિકાર ધરાવતી નથી. આજ પ્રમાણે આપણી દુઃખી બાળ-વિધવાઓની પણ હમીકત છે. પુરૂષ ધરડે ધડપણ પણ પરણ્યા નીકળે ત્યારે જિંદગી શ્રી વિધવા થઈ કે તેના આખો જન્મારો તે દુઃખી હાલતમાં તેણે યુગરતે જ પડે. વિધવાવિવાહ સામે સમાજમાં જેટલો અણગમો છે તેટલો જો વિધુરવિવાહ સામે થાય તો શ્રીઓની આટલી અવનતિ નહિ થાય. આપણને જે

વસ્તુની આદત પડી જાય છે, તે આપણા દિતની હોય કે અદિતની હોય, સ્વતંત્ર રીતે પાડેલી હોય કે પર-વશપણે પાડેલી હોય, તો પણ કેટલેક કાળે એ આદત આપણા જીવન સાથે એવી એકરસ થઈ જાય છે કે એને છોડવામાં દુઃખ લાગે છે અને કદાચિત પાપ પણ સમજાય છે. પણ અફસોસ ! આ કુટ્ટ રદિ અને નિય-મોથીજ આપણા સમાજની ને આપણા દેશની અધોગતિ થઈ છે. સમાજે શ્રીઓની માનવજાતિનાં પ્રાણીમાં એકાદી મણના કરી છે. આથીજ આપણા દેશની ઉત્તિ યવા પાવા નથી, કારણ કે શ્રીઓની ઉત્તિ વા અવ-નતિ ઉપર રાહનો ઉત્તિ વા અવનતિનો આધાર છે.

પણ મદમારે શ્રીઓના મનમાં અમનોષ ઉત્પન્ન થયો છે, તેઓ જામત થઈ છે અને પોતાનું વ્યકિત્વ સાચીત કરી બતાવવાને તત્પર થઈ. પોને પણ એક શહેરી છે અને પોતાના સમાજ તથા રાજ્ય અને દેશના વહીવટમાં પોતાને પણ મત આપવાનો સમાન અધિકાર છે એમ તેઓએ માગણી કરી છે. આ માગણીનો કાણ અનાદર કરી શકે ?

જ્યારે એક નાગરિક તરીકે શ્રી પોતાને યોગ્યભવી થઈ છે ત્યારે સમાજજીવનમાં શહેરી તરીકેની તેની ફરજ શું છે તે જાણવાની પણ તેને ખાસ જરૂર છે. માત્ર મતાધિકાર મેળવવા કરતાં તો પોતાની સમાજ પ્રત્યે જે ફરજ છે તે સારી રીતે અદા કરવાની વિશેષ જરૂર છે. નાગરિક તરીકે કાર્ય હાથ ધરનાં પહેલાં તેમણે પોતાનું મન કેળવવું જોઈએ. કામકરવાનો ઉત્સાહ તથા સાધન તો હોય પણ જે કામ હાથ ધર્યું તેની આવડત ન હોય તો કામમાં નિષ્ફળતા મળે. આજ કારણસર નાગરિકતા ધર્મ શુંથું છે તેનું જ્ઞાન યવાની ખાસ જરૂર છે.

આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે કેળવણીની ખાસ જરૂર છે. કેળવણી એટલે માત્ર કંઈ કરી જાયું તે નહીં પણ સાધારણ રીતે દેશનો તથા જગતનો ઇતિહાસ જાણી તેમાં પોતાનું કેવા પ્રકારનું સ્થાન છે તેની માહિતી મેળવી, પોતે શી શી રાજ્ય તથા દેશ પ્રતિ

ફરને અદા કરવાની છે તેનું સાધારણ જ્ઞાન મેળવવું તે છે. પુરૂષે સ્વાર્થ સાધવા સીના માર્ગ ખોળ્યા. તેમનું મન કેળવવામાં અનેક જાતના વિશેષ નાખ્યા. કન્યાને ભણાવી શું તેને મહેતીજી કરવી છે એમ માખ્યાપ કરેતાં નીકળે ! બિચારી દસમાર વર્ષની ઘઈ ન થઈ એટલામાં તેને પરણાવી, ચાદપંદર વર્ષની થાય તેટલામાં તેના ઉપર માતા રૂપી જવાબદારી ખરડેતીથી નંખાય. આટલા ટૂંક સમયમાં તેને મારી કેળવણી મેળવવાનો અવસર મળે એ અશક્ય છે. જ્યારે સ્ત્રી પોતે સ્ત્રીકેળવણીની કિંમત સહમજરી સારે પોતાની બાળકીઓને મંગીન જ્ઞાન આપવાનો આગ્રહ ધરશે. સ્ત્રીકેળવણીથી અનેક અનિષ્ટ ફટકોનો અંત આવશે, બાળસમ થતાં અટકશે, બાળવિધવાઓ રૂપી સમાજના કપાળમાં જે કાળી દીકરી છે તે દૂર થશે, બાળમરણની સંખ્યા ઓછી થશે. અનેક દુરાચરણો થતાં અટકશે અને એકંદરે સમાજની ઉત્કૃષ્ટિ થશે. સ્ત્રીની જેટલી નેહએ તેટલી સદાનુભૂતિ અને સલાહને અસાધ્ય દુનિયા ધણી વાતોમાં ઠોકર ખાતી છે, તે અંધારે આચડે છે. સફલાગ્યે હવે સ્ત્રીની મજાહ સંસારરૂપી નાવ ચલાવવામાં કેટલી જરૂરની છે તે પુરૂષો સહમજવા સાચા છે. સ્ત્રી પણ પોતાના સમાન નાગરિક તરીકે હવે ગણવા લાગી છે.

નાગરિક તરીકે પોતાની ફરજ શું છે તે સ્ત્રીઓને ખાસ જણવાની જરૂર છે. પોતાના ઘરથી માંડીને પોતાના સમાજ તથા દેશ પ્રતિ તેણે શું શું કાર્યો અદા કરવાનાં છે તે જેટલું પુરૂષને જણવાનું અગત્યનું છે તેટલુંજ સ્ત્રીને પણ છે. સ્ત્રી પ્રભવની માતા છે, જ્યાં જો શુભામ છે ત્યાં પ્રભ પણ શુભામ છે. સ્ત્રીની પણ શુદ્ધિ, હૃદય અને આત્મા ખીલવવાની જરૂર છે. સ્ત્રીઓને

કૌટુંબિક જીવન ગાળવાનું હોય છે એ વાત ખરી. પણ તેના ઉપર એટલો બધો ભાર ન દેવો જોઈએ કે જ્યાં તેને મનુષ્ય અને નાગરિકની પદવી માટે તૈયાર કરવાને સંગીન પ્રયત્નો કરવામાં ન આવે.

શહેરની સમાજની સેવામાં સ્ત્રીને ભાગ લેવો પડશે. ખાસ કરીને બાળકોનું ને સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય તથા કેળવણી, મજૂર અને ગરીબવર્ગની સ્થિતિ, ધર, પોળો અને રસ્તા, સ્ત્રીની સફાઈ, મ્યુનિસિપાલિટીનો કારભાર, બાળસગ્ન, વિધવાઓની સ્થિતિ અને સ્ત્રીઓના હક વિગેરે સવાલોના નિરાકરણમાં સ્ત્રીઓને વધારે ને વધારે દિરસો લેવો પડશે. આ વિષયનું જ્ઞાન આપવાની તથા એ વિષે વિચાર કરવાની શક્તિ ખીલે અને એવા સંસ્કાર તેમને મળે તે ખામત પગલાં ભરવાની જરૂર છે. નવા જમાનાના યુવક તથા યુવતિઓ પોતાના વિશાળ કુટુંબમાંથી વધારે ને વધારે સ્વતંત્ર થવા હચે છે, તે સખે સ્ત્રીઓ ધર અને કુટુંબની સંભાળ ખીલની મદદ સિવાય જરાજર કરી શકે તે માટે તેમણે ખાસ તૈયાર થવું જોઈએ. શુદ્ધસાત્ત સાથે સમાજસાત્તનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. આ પ્રગણે આદર્શ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી પોતાની દષ્ટિમર્યાદા વિશાળ થયા પછીજ તે નાગરિક તરીકે સાધક બનશે.

આપણી ભાષામાં "શહેરી તરીકે સ્ત્રીનું જીવન" તે ઉપર ઘણું થોડું સાહિત્ય બહાર પડ્યું છે. આશા રાખીએ છીએ કે લલિત્યમાં આ ઉપયોગી વિષય ઉપર વધારે લખાશે.

સા. જયશ્રી રાયજી

સામાન્ય જનસમાજની કેળવણી

જે વખતે કોઈ પણ દેશ ચોતાની સંસ્થાઓને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કરે અથવા એમની પુનરચના કરે તે વખતે સામાન્ય જનસમાજની કેળવણીનો આખો એ પ્રશ્ન એણે બરાબર વિચારી લેવો જોઈએ.

આપણો પ્રાચીન દેશ અત્યાર સુધી “ વેળા વેળાની ઝાંખડી ” લેતો, જો આજ દિન સુધી ટક્યો હોય તો એવું કારણ મળે છે કે એણે કદા ઉપરના ૧/૧૦ લોક-સમૂહની ઉન્નતિનો વિચાર નહિ કરતાં ૯/૧૦ નીચેના લોકસમૂહને પણ સંસ્કૃતિના એકેએક જમાનામાં ધ્યાનમાં રાખ્યા છે, એને પ્રતાપે, અત્યારે-અધિકાર અને પડતીના આવા દુઃખી સમયમાં પણ-આપણા આમ-વર્ગને બરાબર જોઈએ છીએ ત્યારે શું માલમ પડે છે ? નીતિ, આરિય, ધર્મ અને જ્ઞાનમાં આપણા કદે-વાતા અલગ લોકો, ખીજા દેશના લોકો કરતાં ચઢિયાતા માલમ પડે છે. “ જીંદગી જોગવવાની લુકિત ” એમને હાથ સારી લાગી ગઈ છે અને દુર્બ-સત અને પાપમાં ખીજા દેશના પ્રમાણમાં એ ઓછા ફસાયેલા છે.

નાતો ઘણી છે ખરી, પરંતુ સમાજની રક્ષા કરવામાં અને જાતીય, આદર્શો ટકાવી રાખવામાં એણે ઘણી મદદ કરી છે.

વેદની ઋચાઓ પછી ઉપનિષદો રચાયાં, એ પકિત-બોલ્ય સાહિત્ય લોકમોક્ષ કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. ખીજે પ્રયત્ન મહાત્મા મૌતમ છુદ્ધ અને મહાવીરે કર્યો. એ મહાપુરુષોએ લોકોની ભાષામાં ઉત્તમ વિચારોને

રજુ કરી ગામેગામ અને ઘેરઘેર ફરી ૯/૧૦ વર્ગને જીવનમાં ગૂઢ રહસ્યો સમજાવ્યાં, મઠો, અપાસરા, દેશ-લયો, રત્નો, સંધો અને યાત્રાઓનાં ધામ નિર્માણ થયાં તે બધાં આમવર્ગને સંસારનાં ક્ષણિક પ્રસોભનો માંથી મુક્ત કરી શાશ્વત શાંતિ અને અનંત સુખના ભાગીદાર બનાવવા માટે.

અજંતા, મિત્રવિદ્યાદારા ૨૦૦૦ વર્ષોથી આમ-વર્ગના શિક્ષણનો પ્રયત્ન કરેલો હતો તે ખતાવી રધું છે. સાંચીના રૂપો, યાત્રા અર્થે જતા હજારો યાત્રાળુઓ શિક્ષકોની મદદથી ધર્મની કથાઓ અને ઉપદેશો ફરી રીતે સહજ સમજી શકતા હશે તે હજી બતાવે છે. મંદિરો તથા મૂર્તિઓની મદદથી આપણા ધર્મોપદેશો ભકિત અને જ્ઞાન એકલા હિન્દમાં જ નહીં પરંતુ જવા, સુમાત્રા, ચીન અને જાપાન સુધી ફેલાવી શક્યા. ઉત્તર અને ઇરાન પૂણામાં અધ્યાત્મિકતાન, એશિયાઈ તુર્કસ્તાન અને તાતારી સુધી, મૂર્તિઓ, શિક્ષક, ચિત્ર-વિદ્યામંદિરો અને શુદ્ધાઓ તથા મઠો લઈ જઈને આપણા પૂર્વજો, જે જ્ઞાન ચોડાઓને જ મળી શકે એવું હતું તેને, એકેએક સ્ત્રીપુરુષ, સમજી, જીવનમાં ઝડ ઉતારવા પ્રેરાય એવું કરી નાખ્યું.

વૃત્તો, તહેવારો, ઉત્સવો, પૂજાવિધિ અને નાટ્ય-સમારોહો તથા ગોંગીત વગેરે ખીજવી જનસમાજને ઉચ્ચ અધિકારી કરવામાં આપણા દેશે કંઈ જ કયાશ રાખી નથી.

શ્રીમન્ શંકરાચાર્યે, મહા ફરી રચ્યા. સંન્યાસીઓને આતુર્ભાસમાં એક સ્થળે રચાયા અને બાકીનો સમય ચારે દશાએ ફરતા રહેવા કહી, બુદ્ધિભ્રમ્યુએદની જેમ, વેદા ૯/૧૦ ની સંજ્ઞા સોંપી.

રામાનુજ, વદ્ધભાચાર્ય, ચૈતન્ય વગેરે મધ્ય કાલના આચાર્યોએ, જે-જે સંપ્રદાયો રચ્યા તે બધાનો આશય આત્મવર્ત્તને ફેળવી ઉત્તમ કરવાનો હતો. સૌએ, સાધુ-બાવાઓ, સીરડર નિવેદિતાના મત પ્રમાણે " ફરતી વિદ્યાપીઠા " જેવા, પરિમળ્યા માટે ચોક્કસ હતા.

શાકત, શૈવ અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાય પહેલાં સંક્રિય-તમાંથી ધીમે ધીમે વિશાળ બની જાય છે. પરદેશીઓનાં ધાર્મિક દેશપર ઉપરાઉપરી આક્રમણ કરે છે. મૂળ પ્રજામાં ખીટી પ્રજાઓ આવી વસે છે એ બધાને પશુમાંથી દેવ બનાવવાના પ્રયત્નો દિન્દિ વિશાળ હદે કરી રહ્યા છે-અને તેથી જ મૂળ બુદ્ધ, મૂળ શૈવ, મૂળ શાકત અને મૂળ વૈષ્ણવ ધર્મ, મ્હેટાં, વિશાળ, સર્વને સમાવી શકે એવા શ્વેતો ધારણ કરે છે: એમ, આપણાં એ વિશ્વ-વિદ્યાભયો કાષ્ઠ ચાર દિવાલોમાં સમાધ નથી રહેતાં કે વિદ્યાર્થીઓની દાખલ કરવાની સંખ્યા આમુક હદથી વધવી ના જ નોંધએ એમ પણ એ મર્યાદા બાધતા નથી.

શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને પુરાણોમાં કહેસો દિન્દુધર્મ, દરેક યુગની જરૂરીઆતો જોતો જોતો જમાનાને લામક ફેરફારે કરી જનમજાજ પર ચેતાતું આધિપત્ય સાચવી રાખે છે. દિન્દ, કેવળ પુરાણપ્રિય નથી. રૂઢિ-ચૂરત પણ કદિ નથી. એ સુધારક છે અને વખત વિચારી ચેતાના જીવનચલારમાં એણે ધટતા ફેરફારો હરહમેશ કર્યા છે. આદર્શો અને મૂળધર્મનાં તત્ત્વો જે સનાતન સત્યો છે એ એણે હજી સુધી ગુમાવ્યાં નથી એટલું જ નહિ, પરન્તુ સામાન્ય જનસમૂહની આગળ ને આગળ એ રાખ્યાં કર્યા છે. સંસ્કૃત પદ્ધતિ પાલી, માગધી, અર્ધમાગધી, હિન્દી, બંગાળી, ગુજરાતી, મરઝો વગેરે ભાષાઓ બેસાય છે, તેમ તેમ તે તે ભાષાઓમાં, ધર્મસાહિત્ય ખીસતું જાય છે. તામિલ, તેલુગુ વગેરે દ્રાવિડ ભાષાઓમાં પણ સન્તો, કવિઓ

વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે અને ધર્મજીવનની અસર પ્રજા સમસ્ત ઉપર લીલી ને લીલી રહ્યાં કરે છે. બંગાળી, પંજાબી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાં " સન્ત-વાણી " દ્વારા સનાતન દિન્દુધર્મ, નવનવાં પદ્ધતિ ધારણ કરી, એની બળવર્ધક અને શાન્તિદાયક અસરો-માંથી પ્રજાસમાજને ધડીભર પશુ ખસવા દેતો નથી.

ઉપર પ્રમાણે, બાગ્યાનુદય વિચારોદાર મ્હેં જનસમાજની ફેળવણીનો આપણો કંઈક ઇતિહાસ કહ્યો. એમાંથી આ યુગમાં આપણે શું શું કરવું તેના મૂર્તો મટ સુગ્રી આપશે. વળી મુરોષ અમેરિકાના પ્રયોગો પણ આ જમાનામાં આપણને આ કાર્યક્રમ ધસારમાં ધણી વિપયોગી યત્ન પડશે.

રચનાત્મક કાર્યમાં એકએક મામ આપણી અસર તણે આત્મ જનું નોંધએ. જેમને કાઉન્સિલોમાં જરાતો મોહ લેાય તે ભણે જાય. ખડે કાર્ય ઉપર કહી તેવી જનસમાજની ફેળવણી જ ચલાવું છે.

શિક્ષકવર્ગ માત્ર બાળકોને ફેળવીને જ બેસી ના રહે પરન્તુ શાળા એ ગામનું કેન્દ્રસ્થાન બનવી નોંધએ. ત્યાં સામાજિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને અલ્પ બનાવોની ચર્ચા હરદમેશ થાય અને શિક્ષક એ ગામનું મજાજ બને. હવેના જમાનામાં સાંજના લોકોએ ચોરે બેસી, ગામગપાટા કે લોકનિન્દા ના કરવાં નોંધએ પરન્તુ ગામની સુધારણા અને દેશની પરિસ્થિતિનાં ચેતાતું સ્થાન સમજી શકાય એવા વિષયોની વાતો કરવી નોંધએ. ગામેગામે શાળા તો યત્ન જ જાય. શાળાની વાતમાં કન્યાશાળા પણ સમજી લેવી અને ચર્ચાઓમાં સ્ત્રીઓ પણ પુરોની માફક જ ભાગ લે એવી ચેતનાઓનો સમાવેશ થાય છે. અનુભવથી માલમ પડ્યું છે કે આપણી સ્ત્રીઓ પણ, દેશપરોગી કાર્ય વિષયમાં રસ લેઈ ના શકે, એવી માલમ નથી પડી.

ગામેગામ, આ કાર્યની સરળતા અર્થે લાયકેરી પણ હોવી નોંધએ, અને ત્યાં છાપાં તથા પુસ્તકો પહેંચી જાય. બહેનશ્રીઓએ, એ જાને વાંચવાં અને અમલજી સ્ત્રીપુરોમાં નિયમિતપણે વાંચી શકાવાવાં.

શિક્ષિતવર્ગે પ્રસંગોપાત ભાષણ તથા નાટ્ય કાનસો અને પુસ્તકો સાથે, ગામોમાં અને શહેરી પોળામાં જતા રહેતું અને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ લોકોને આપવો.

કથાકારો, પુરાણીઓની અને દરદારોની લોકમાન્યે, જેમ પરિવેશ ભરી હતી તેમ આપણે પણ ભરવી જોઈએ. એમને “ અટલું તો નહીં ” તથા “ દિન્દિમ પાવમાલ ધનું ? ” અને “ રાજગીત ” એટલા પુસ્તકો વાંચી જવા ખાસ વિનંતિ કરવી. એમના સદ્વાસમાં વારંવાર રહેતું અને કથાનાર્તાઓ સાથે, આ યુગના ધર્મ પથ એઓ લોકોને કહી શકે એટલી લાવકાત એમનામાં વધારવા પ્રયત્ન કરવા.

રામકીલાવાળા, ગામડે ફરતી નાટક કંપનીઓ અને શહેરોની નાટક મંડળીઓનું પણ (પરિવેશ ભરી) એમનાં કાર્યો વિશે ખ્યાન ખેંચવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. ઉપરની પરિષદ સાહિત્યસભા જેવી સંસ્થા મેળવી શકે.

સાધુઓ અને સન્માસીઓની પણ સૌ સૌના સંપ્રદાયોદારા અથવા સનાતન દિન્દુધર્મના નામથી પરિવેશ ભરવી અને એ નકામું જતું બળ દેશોજાતમાં વાગવા એક જમરદરત પ્રયત્ન કરી જોવો.

જેન, સ્વામિનારાયણ, વદસમ, શૈવ, શાક્ય વગેરે ધર્મોના અનુયાયીઓને પણ એકઠા કરવા. એમનીદ્વારા પણ જનસમાજની કેળવણી તથા ધર્મિક ઉલ્લસિતી કામ શુદ્ધ કરાવી શકાય.

મેળા અને ઉત્સવો પણ દેશભક્તોએ જમાનાને યોગ્ય કરી નાખવાં અને નવાં કામો લોકો એકઠામઠાં એકઠાં થયા હોય છે એવાં રથોએ, મઘનિષેધ, જુગાર, રાજકીય પરાધીનતા, ધર્મ તથા સંસારના સજા વિષે સદી બાપામાં અને ગીતો તથા ચિત્રો દ્વારા બને એટલું જાન આપવું; અને સુખવચના તો પદાર્થપાઠ

જાતાવવા. સુખવચન કિરીને મંદિરો અને મંત્રાનાં કામો, સ્વરજ, ભક્તિપ્રેરક અને જ્ઞાનવર્ધક બનાવવાં જોઈએ.

સરતું અને મુંદર સાહિત્ય, નૂતન કિમતે અને સરેલી બાપામાં ખૂબ પ્રસારવું. આપણો (યુનિવર્સિટી એકસ્ટેન્શન) વિદ્યાર્થીઓ કેળવણીપ્રચાર ખૂબ વધવો જોઈએ.

પરિવેશ, સંમેલનો, પ્રદર્શનો વગેરે શહેરોને માટે વખતે ખૂબ થઈ ત્યાં દશે પરન્તુ ગામેગામ અને શહેરોની ખૂણામાં પહોંચી પોળામાં દહા એવા તમાટાઓની પણ ધણી જરૂર છે. સ્ત્રીઓના ગરમા પણ પુષ્કર્મને મદદરૂપ થઈ શકે.

પરન્તુ સાથે સાથે એટલું કહી દઉં કે ખર્ચ જાન કામથી જેવું પ્રસારે છે એવું બોલવાથી કે લખવાથી નથી પ્રમત્ત, એક ગામ આરોગ્યદશિએ ઓખાપુ કરવા કોઈ દેશમકત પ્રયત્ન કરી અને એ ફતેદમદ થશે તો એ ગામને અને આસપાસનાં ગામોને આરોગ્યનાં પ્રદર્શનો કે પુસ્તકોની જરૂર નથી રહેવાની.

એજ પ્રમાણે કોઈ ગામ કઠખાટલામથી મુકત બને, કોઈ પંદરવાનાં છુગડાં પોતે બનાવી લે, કોઈ અનાજ પરદેશ ના મહાપે, કોઈ દૂધથી ના લેવે, કોઈ ખાડો, છુટોમાથી સ્વરસ્ય કરે, કોઈ દેવામાંથી મુકત થાય વગેરે વગેરે.

આ બધાં કામો એકાદ ગામ એકતું કરે અથવા છુટક છુટક ગામો એક એક સાધના કરે તો જનસમાજને બધી કેળવણી મળતી જશે.

કાલેજોથી કદાચ દાનરો કેળવણી, શાળાઓથી કામો કેળવણી પરન્તુ ઉપરની રીતોથી તો કસોડો કેળવણી અને આખરે દેશોનાં તો કરોડોને કેળવણી જ થવાની છે.

કળા અને ઉદ્યોગ હુન્નરના એક પુસ્તકાલયની

અમદાવાદમાં ખાસ જરૂરીઆત

અમદાવાદ જેવા શહેરમાં કળા અને ઉદ્યોગહુન્નરનું એક પુસ્તકાલય સ્થાપવાની ખાસ જરૂર છે. તેની અંદર સામાન્ય રાજદારી અને સામાજિક પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો નહિ હોવાથી માત્ર હુન્નરધંધાના જીવાસુઓ તેનો લાભ લેશે, તેથી તે અભ્યાસગૃહ જેવું થશે.

અમદાવાદમાં શહેરની એક દિશાએ, તે પણ ધણે દૂર, શાસ્ત્રની સરકારી પાઠશાળા છે; અને બીજે છેડે એટલે રેલેશન આગળ હુન્નરશાળા છે. તે મંડયાઓમાં વિદ્યાર્થી ન હોય તેવો કોઈ ઇસ્તમ ચાહીને ત્યાં આગળ માહિતી મેળવવા ભાગ્યે જ કે કવચિત જ જઈ શકે અથવા નય. અત્રે સ્વયંજે પુસ્તકાલય શહેરની મીચ વસ્તીવાળા ભાગમાં જ હોવું જોઈએ, કે જેથી કરીને મિત્રો અને ધરખાનામાં કામ કરી આવેલા પણ ભણેલા માણસો પોતાનું જ્ઞાન વધારવાને પ્રેરાય.

આ માટે મહાન બહુ સારું અને ખાસ બાંધવું જોઈએ; પરંતુ, શરૂઆતના વર્ષોમાં તે લાગાનું કોઈએ આરેહું હોય તો પણ ચાલી શકે. હાલ મહાન બાંધવા પેટે ચોક્કસ જ્ઞાન મળે તો તેને દસ પંદર વર્ષ બાંધે રહેતા દેવાથી તેની રકમમાં વધારો થાય.

બીજી બાબત:—પુસ્તકાલયની શરૂઆતની ખરીદ માટે ઓછામાં ઓછા રૂપિયા અડધા લાખની જરૂર રહે. આ રકમ બહુ જ કરકસરથી મુકી છે. કદાચ આપણું નસીબ પાંચરૂં હોય અને અડધાને બદલે એક લાખ રૂપિયા મળ્યા તો તેથી આવી સંસ્થા બહુ જ વધારે કાર્યસાધક નીવડશે. મળેલી રકમમાંથી ત્રીજા ભાગની રકમ ઉદ્યોગહુન્નરની સોસાયટીઓ, દાખલા તરીકે સોસાયટી ઓફ આર્ટ્સ, લંડન, તેમનાં સંપૂર્ણ ચોપાનીઆના સેટ ખરીદવામાં વાપરવી પડે. બાકી ત્રીસેક હજાર રૂપિયા રહ્યા તેમાંથી ઉદ્યોગહુન્નરનાં તો માત્ર પચીસ હજાર પુસ્તકો ખરીદી શકાય. પુસ્તકો તો નવાં જોઈએ પણ ચોપાનીઆના જુના સેટ વિદ્યાલયમાં સેકન્ડ હેન્ડ ઓછી કિંમતે મળી શકે.

વાર્ષિક ચાલુ ખર્ચનો આવા સાધારણ દરજ્જાની પુસ્તકાલય માટે આ પ્રમાણે અંદાજ થાય:—

(ક) રૂ. ૫,૦૦૦ ચોપડીઓ ખરીદવા અને બાંધવા સાટે. પહેલાં દસ વર્ષ પછી તો આ રકમમાંથી ત્રીજા ભાગ ઉપરાંતની રકમ ચોપડીઓ બંધાવવા ખાતે જશે.

(ઘ) વાર્ષિક રૂ. ૩,૦૦૦ ચોપાનીઆ ખરીદવા અને બાંધવા સાટે. ઉદ્યોગહુન્નરનાં અકવાડિક અને માર્શિક ચોપાનીઆં યુગેય અમેરિકામાં ધણું ઉત્તમ પ્રતિનાં નીકળે

છે. તે એટલી છુટથી પુરાં પાડવાં નેહએ કે સામાન્ય શ્રેણીને પણ તેવી બીજી નેહને તે વિશે વધારે જાણવાની ઉત્કંઠા થાય.

પણી શાસ્ત્ર અને ઉદ્યોગદુસ્તરની ઓછી ઉંચા પ્રકારની સોમ્યાયીઓ જ્યાં આગળ વધેલા દેશોમાં છે તેના દેવાલો proceedings, transactions, minutes વગેરે ચોપાનીઆં રૂપે જપાય છે, તે જાદુ જ છુટથી આવી સાયબેરીમાં ખરીદાવાં નેહએ. ચોપાનીઆના વિષયની ચર્ચા કરતાં આપણે જૂઝતુ નેહએ નદિ કે ત્રીજા ભાગથી અડધા ભાગ સુધીની આ કામ માટે રાખેલી રકમ ચોપાનીઆં જાપાવવામાં વપરાશે આવાં ચોપાનીઆં ઇન્ડેક્સ (વાર્ષિક અનુક્રમ-જિજ્ઞાસુ) અથવા અધાપ તો જ તે કિંમતી થઈ પડે; પરંતુ તેમ યથા પડી તો તેમની કિંમત મોતેરી જ થઈ પડે. કેટલાક આવા દેવાલપત્રોના દસ વર્ષ અને વીસ વર્ષના સામગ્રી અનુક્રમજિજ્ઞાસુ પુસ્તકો પણ જપાય છે. તે માર્ગશ્રવક દેવાલથી ને મજા સેટ ખરીદો હોય તો ગમે તે કિંમતે પણ એ મેગવવાં નેહએ. સામાન્ય કહેણી છે કે નવી જાગરો અને નવા જવાલો આવા દેવાલપત્રોમાં આગળ પડી દસ વર્ષ સાધારણ પુસ્તકોમાં ઉતરી આવે. માટે ઉંડું કે તાલું જાન મેગવવા માટે તો આવાં ચોપાનીઆં આવશ્યકતા અચૂક જાદુ મોટી છે.

(ક) સાયબેરીઅન ઝોજામાં ઝોજા માસિક જાણો અડીસો રૂપીઆનો દેવાલો નેહએ, ચાલતો કે ઇન્ડેક્સ કે ટેકનિકલ વિષયનો ખાસ સુધી કારણો શ્રેણીએટ હોય તેને જ માસ વડોદરા સેન્ટ્રલ સાયબેરીમાં અને જ માસ ઝેલોરો દાટા ઈન્સ્ટીટ્યુટની સાયબેરીમાં કેળવ્યા પડી જ આવો હસમ ઉંચા પ્રકારની કામગીરી આપી શકે; તે અગાઉ, મુદ્દલ નદિ. ત્રીજા મદદનીશ મળીને વાર્ષિક રૂ. ૪,૦૦૦ નું ખર્ચ આ પેટા વિભાગમાં થાય.

(દ) ઉચ્ચ મકાનનું ભાડું, જતીખર્ચ વગેરે પરસુરણ જાળવતો માટે વાર્ષિક ત્રણ હજાર રૂપીઆનો અંદાજ થઈ શકે.

આવી રીતે ઉદ્યોગદુસ્તરનું પુસ્તકાલય કાર્યસાધક કે કમલકાયક પદ્ધતિ ઉપર વાર્ષિક રૂપીઆ પંદર હજારના ખર્ચથી ચાલે. પણ ને અમદાવાદ જેવા ઔદ્યોગિક નગરમાં મિલો અને કારખાનાંઓ વર્ષ સરાસરી દરેક રૂ. ૩૦૦) ત્રણસો તે કારણો આપે તો આટલી રકમ થતાં ચું તાર કાચે ! આસપાસનાં શહેરો જેનાં મુંજર્થ કે વડોદરામાં મોટા પાયા ઉપર જેવી કળા કે દુસ્તર-ઉદ્યોગની પાકાશા છે તેવી અમદાવાદમાં નથી; પણ તેવી પાકાશા રથપાતાં સુધી તેની ખોટ થોડે અંશે અને કમી ખર્ચે આજુ પુસ્તકાલય પાડી શકે; અને તેથી ઉદ્યોગદુસ્તરમાં ગાથાં ખાના પણ દુશિયાર માણસ માટે માર્ગ ખુલ્લો થાય. તેવા પુસ્તકાલયમાંથી ગ્રેજુઆ મેગવીને જુદીમાન અને મદદનજી સુધક આવી ઉંચી પાકાશાઓ અને તેથી પણ ઉંચી કેળવણીની સંસ્થાઓમાં પરદેશ જવા દોરાય.

આ લેખ યુગધર્મના તંત્રી ઇક્ટર સુમંતભાઈની આગાથી લખાયો છે: પણ તે ટૂંકા અને લેખ કરતાં પત્રના જેવો વધારે છે. આવા પુસ્તકાલયની જરૂર સાજીત કરતા જેટલી કમ આપણે નીચી સપાટીએ છીએ તેમ મને માનતાં અધિક આવે છે, અને હું તે માનવાને ના પાડું છું. હું તો માન એવું જ પારી ઇક્ટર કે રાજકીય અને સામાજિક જાગજોના ખજાનામાં આ જરૂરી જાગત આપણી સમજશક્તિના ટોપક ખુજામાં સંતોષ બેઠેલી દશે; અથવા તો તેના મોટા ખર્ચની બદલિ તેના વિચાર નદિ થયો હોય. કંડન જેવા શહેરમાં સાઉથ ઇન્ડિયનની સાયન્સ સાયબેરી કે પેટન્ટ ઓફીસની પબ્લિક સાયબેરી અને બીજાં ઓછાં સાયન્સ જનિક પુસ્તકાલયોના પણ ઉદ્યોગદુસ્તરના વિભાગ જેમણે જોયા હશે તેમને આવી ખામી વધારે રપટ તરી આવશે.

આ જનની સાયબેરી રાતના દસ વાગ્યા સુધી ખુલ્લી રહેવી નેહએ એટલું જ નદિ, પણ સાંજના જ થી રાતના દસ વાગ્યા સુધી તો તેનો સદુધી અજબનો જાખન મળાવો નેહએ: તે તેમના કાર્યનું પ્રથમ શ્રવ

છે. હુન્નરહિયોગમાં દિવસભર રોકાયલા, અને તેમાં રથપાય તો તેમાંથી પચીસ કે પચાસ વર્ષે 'સંડનનાં' નીચી પાવરીએ હોમને વધારે ઉંચે ચઢવાનો સોજા પ્રખ્યાત પૌલીટેક્નિકમ (વિવિધ કલા ઉદ્યોગમંદિરો) રાખતા માણસોને રસ્તો ઠરી આપવાનો તો આવા ના ધોરણની સંસ્થા ખીલી નીકળશે. માત્ર મુંઝવણમાં પુરતકાલપનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે. ચોપરીએ ઘેર લઈ જવા સાક્ષત મિત્રનીકમ ઈન્ડીટ્યુટ, જે એફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુટની નોડેના મહાનમાં છે તેના ઇનિદાગમાં થયેલી જૂથો સમજીને તેની જૂથો આ સંસ્થાના કતિદાસમાં પણ નહિ થાય તો તેનું ભવિષ્ય અજાણું છે. આવા પુસ્તકાલક્ષની આવરવડનાની સાખીનીનો લેખ લેખએ તો મને લાગે છે કે અધિપતિમ.દેવ પ્રોફેસર માંકજયંદ જેણેલાલ શાહ અથવા એવા ઈર્ષ ખીલ નિષ્ણાતને વિનવશે તો તેમનાથી ના પારી શકશે નહિ.

હવે આપણે પહોંચી ગયેલા હોવાનો મર્વ રાખી શકીએ. જે આ પુસ્તકાલક્ષ આવા ધોરણ ઉપર હાલ

“અવ્યાસી”

અમેરિકામાં સ્વયોપણ કરતાં વિદ્યાર્થીઓ

હાલમાં કેટલોક સમય થયાં અને ખાસ કરીને છેલ્લા દસકાની અંદર કેળવણી અન્ય પાશ્ચિમાત્ય દેશોની માફક હિંદમાં પણ ધણી ખર્ચાળ અને કષ્ટીય થઈ ગઈ છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશો ધણા ધનાઢ્ય અને આગળપડના છે તેમજ ત્યાં પ્રાથમિક કેળવણી તો મફત અને ફરજિયાત છે. આ સુધરેલા દેશોમાંથી કેટલાક વધારે આગળ ચડેલા છે, અને અન્ય પછાત છે.

આગળ પડેલા દેશોની અંદર અમેરિકાનો સમાવેશ થાય છે. અમેરિકાની અંદર પ્રાથમિકજન નહીં પરંતુ માધ્યમિક કેળવણી પણ મફત કરવામાં આવેલી છે. કમનસીબે હજી તે ફરજિયાત કરી શકાઈ નથી પણ થોડાં વર્ષોની અંદર તેમ થશે તે વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. હવે કેળવણી હજી મફત થઈ નથી. અને અમેરિકા જેવા અને ખાસ કરીને યુનાઈટેડ સ્ટેટસ જેવા ખર્ચાળ દેશની અંદર હવે કેળવણી લેવી એ નાનીસુની વાત નથી. સામાન્ય કુટુંબનાં માણસો માટે ફાલેલોમાં જવું અને અજવાસ કરવો એટો દેખીતી રીતે અશક્ય જ છે, પરંતુ જરૂરિયાતથી મુશ્કેલીઓને નસાડનાર અને નવા નવા પ્રયત્ન રચી પોતાનું કાર્ય કરનાર પ્રજાને, અને તેમાં વળી ભવિષ્યની પ્રગતિ-એટલે કે ત્યાંના નવજીવાનોને આવી મુશ્કેલીઓ ક્યાંથી ગલરાવી શકે ? નવજીવાનો જે સંસ્કૃતિને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તે તો મજૂરી કરીને પણ તેને પ્રસન્ન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, જીન દેશોમાં જેવા કે કેનેડા, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ અને (પ્રગતિશીલ) જર્મનીમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ સ્વયોપણ કરતાં થયા છે, અને તેમણે

પોતાનાં માન્ય ઉપરનો જોગો ધણે ભાગે કરી ક્યો છે. હિંદની અંદર આ નિયમ દાખલ કરવો હોય તો થઈ શકે તેમ છે. કારણ કે મુંબાઈ, અમદાવાદ અને બીજાં એવાં મોટાં શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓને કામ મેળવવું મુશ્કેલ ના હોઈ શકે. વાંધો ફક્ત એક જ હોય છે અને તે એ કે કામ કરવાની શરમ અને ગાંતિ ભેદ. ભાવ દૂર મુકી જે મળે તે કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.

અમેરિકાના સ્વાવલંબી વિદ્યાર્થીઓ વિષે ઉલ્લેખ કરતાં પહેલાં તેમની સામાજિક સ્થિતિ વિષે થોડું બંધ, જણવું જરૂર છે. હિંદની માફક અત્યારે યુનાઈટેડ સ્ટેટસ પણ જુદી જુદી પ્રજાઓનું જોડું છે. તે ઉપરાંત ત્યાં હાલમાં જુદી (races) જાતિઓનાં માણસો પણ વસેલાં છે. યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાંથી જેવા કે ઇટલી, ફ્રાન્સ, જર્મની, રશીઆ, ઇંગ્લાંડ વિગેરેમાંથી ત્યાં જનારા ધણા હોય છે. જર્મની, ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સમાંથી જનારાઓ સ્થેલાઈટી ત્યાંના વાતાવરણમાં ભળી શકે છે અને કેળવણીને માટે પ્રયત્ન કરી તે પ્રાપ્ત કરી શકે છે. પરંતુ ઇટલી, આયરલેન્ડ અને બીજા પછાત દેશોના પુરૂષો તેમ કરી શકતા નથી. નિશાળ ૧૪-૧૫ વર્ષે ઇાડી જનારાઓમાંથી મોટી સંખ્યા આ લોકોની જ હોય છે. માલુમી લોકો કેળવણીનો લાભ લેવા સુક્તા નથી. અને કેટલીક યુનિવર્સિટીઓ છેલ્લાં બે ત્રણ વર્ષોથી ધણીજ sectarian જાતિભેદ પ્રધાન થવા લાગી છે અને આથી માલુમીઓને માટે કનડગત ઉભી થવા લાગી છે. આ ઉપરાંત ત્યાંના વતનીઓ (the early settlers) માં એક ખાસ ગુણુ જોવામાં આવે છે અને તે કામ કરવાની દાનત. ગમે તે

કામ કરી પૈસા ખાત કરવા-વિદ્યા માટે અગર પોતાની આજીવિકા માટે અમેરિકાની અંદર અન્ય દેશોની માફક (rich અને poor) તવંગર અને ગરીબનો તફાવત બહુ જોવામાં આવતો નથી. આવડત, અક્ષર અને ઉદ્યમની ખાસ કિંમત અંકાય છે. મહેનતુ માણસ ત્યાં તવંગર લેખાય છે એમ કહીએ તો આવે.

સ્વાવલંબી વિદ્યાર્થી યુવાની ઈંગ્લેન્ડ લગભગ દરેક દેશમાં જોવામાં આવે છે. પરંતુ સામાજિક સ્થિતિને અને દેશના પઠાતપણાને લઈને રોજી અથવા કામ મેળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. અમેરિકા જેવા દેશમાં ત્યાંના વનનીઓ માટે અને નવા પરદેશી વિદ્યાર્થીઓ માટે કામ મેળવવાનું બહુ મુશ્કેલ નથી હોતું. સાધારણ રીતે ત્યાંના દરેક દરેક (વિશ્વવિદ્યાલયમાં Universities in employment bureaus એટલેકે કામ મેળવી આપનારી સંસ્થા હોય છે. આ સંસ્થા અગર વિદ્યાર્થી પોતે, કામ શોધી કઢાડી પૈસા મેળવે છે. દરેક કોલેજોમાં restaurants પણ રાખવામાં આવેલા હોય છે, તેના વહીવટ ધણેખાર વિદ્યાર્થીઓ કરી લે છે ત્યાં રસોઇ સિવાય બીજા બધાં કામ માટે કોલેજોમાં લાજુતા વિદ્યાર્થીઓજ હોય છે. વાસણ સાફ કરવાનું, ખાવાનું, આપવાનું, ટેમ્બલ સાફસૂકે રાખવાનું અને પૈસા લેવાનું, હુંદાણમાં દરેક કામ ત્યાં વિદ્યાર્થીજ કરે છે, દરેક વિદ્યાર્થી લગભગ બે એક કલાક કામ કરે છે અને તે બદલ દરરોજ તેને ૧૫ થી ૨ ડોલર સુધીનું ખાવાનું મળે છે. વધારે વખત કામ કરનારને પૈસા પણ આપવામાં આવે છે. અન્ય રીસ્ટોરાંમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ કામ કરે છે. અને કેટલાક તેમાંથી અકવાડીઆતા ૩૫ થી ૪૦ ડોલર પાડે છે. આ ઉપરાંત 'પોલિસ'ની એડિશનમાં પણ બે કામ હોય તેલે વિદ્યાર્થીઓનેજ આપવામાં આવે છે અને તેમને કલાકના ૪૦ થી ૫૦ સેન્ટ્સ એટલે ૧૦ ડોલર લગભગ મળે છે. આવા કામ હોવા છતાં વિદ્યાર્થીઓ અન્ય કામો વધારે પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક પેનાસિલ્વેનિયાના ટ્યુરર તરીકે, કેટલીક 'નિની'ઓ નર્સિંગ તરીકે, કેટલાક મોટાં પરીમાં Switchboard operator તરીકે, ત્યારે કેટલાક એલીવેટર સંચાલવાનું કામ કરે છે. આ બધા

ધંધામાંથી મળતર બહુ હોતું નથી પરંતુ આ કામ પોતાના કાજલ વખતમાં થઈ શકે તેવાં હોવાથી વિદ્યાર્થીવર્ગ તે વધારે પ્રયત્ન કરે છે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ offices ની અંદર translators તરીકે પણ કામ કરે છે. ગણુ ચાર મુરોપીય ભાષા આવડતી હોય તેને આ કામ મેળવતાં મુશ્કેલી નડતી નથી. Salesman તરીકે કામ કરવું હોય તો તે લોકો Commis- sion agents નું કામ ઉપાડી લે છે. આનાં કરતાંય વધારે મજુરી કરનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પણ ત્યાં પુષ્કળ જોવામાં આવે છે. તાર લઈ જવાસાવવાનું, ડાખાં વહેંચવાનું અને વેચવાનું કામ ધણેખાર નિશાળોમાં અને કોલેજોમાં લાજુતા વિદ્યાર્થીઓજ કરે છે. આ સિવાય બીજી આવડત હોય તો અન્ય ઉદ્યોગો પણ મળી શકે છે, છબી પાડનારાં ઓને ત્યાં તેમજ આર્ટીસ્ટની સાથે કોઇ કામ કરે છે. આવા બધા ઉદ્યોગો ખાસ કરીને કોલેજો ચાલુ હોય તે અસ્મામાંજ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. પરંતુ રજાના દિવસોમાં અન્ય કામો લે છે. અહીં આ એક વિદ્યાર્થી બંધુને તાર વહેંચવાનો અનુભવ જણાવ્યો હોય તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

દરરોજના લગભગ ૮ થી ૯ કલાક એમને તારની વહેંચણી કરવાની હતી. તે કામ પોતાના કાજલ વખતમાં તેઓ કરતા હતા. તે બદલ અકવાડીઆની તેમને ૧૮ થી ૨૨ ડોલરની કમાણી થતી. સાંજના ચાર વાગતાં એ પોતાનું કામ શરૂ કરતા અને ગાંધી રાત્રે અથવા તેથી પણ એકાદ કલાક મોડા પોતાનું કામ પરવરી ધેર આવતા. કંડા દેશના શિયાળામાં, બરફ પડતો હોય અથવા જામેલો હોય, નગનાં પાણી પણ જામી જતાં હોય તે વખતે રાતના સમયમાં તાર વહેંચવા નીકળવું એ કેટલું મુશ્કેલ હશે. તે તો પીતી હોય તે જ જાણે. કેટલીક વખત તો તારવાળાં જોના પત્ર પણ સુત્રી જાય છે અને બીયારા બમો પાડે છે, પરંતુ કામથી ગમરાધા વગર લાજુતાને માટે કમાવું તો પડેજ તે ઉમેદથી નાસીપાસ થયા સિવાય પોતાનું કામ સંભાળે છે. ડાખા વહેંચનારાઓની પણ સ્થિતિ તેવીજ હોય છે.

ઉપર જણાવેલાં કામે તો કોલેજ ચાલુ હોય તે દરમ્યાન વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. રમતોના દિવસોમાં આ કરતાં વધુ સારાં અને વધારે કમાણી-વાળાં કામ મળે છે. સારાં કુટુંબો સાથે કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હયા ખાવાનાં રચનાની મુલાકાત લે છે. કેટલાક મોટર હાંકનાર તરીકે કોલેજે ત્યાં રહે છે. આની અંદર ચાર પાંચ મહિનામાં ચારસોથી પાંચસો ડૉલર કાજલ પાડી રમ ઉધડતાં પોતાનો અજ્ઞાસ સંભાળે છે. અન્ય કેટલાક ખેતરોમાં કામ કરવા ગય છે, અને એમની કમાણી સામાન્ય રીતે વધારે હોય છે એમ કહેવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીનીઓ ટોપીઓનાં કારખાનામાં કામ કરે છે અને ને તેમને સારી ડીઝાઇનના અથવા નવાં ઓડો કહાડતાં આવડતાં હોય છે તો તેમને અડવાડીઆમાં ૫૦ થી ૬૦ ડૉલર મળે છે. અક્ષર અને મહેનતનાં કામ ધણી સારાં મળે છે. વૈદ્ય અને રસાયણનો અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંના દવાખાનાને ત્યાં અથવા કોઈ સર્જનને ત્યાં કામ કરે છે અને તેમાંથી સારી કમાણી કરી પોતાના ધંધાને શ્રમતો સારો અનુભવ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટસમાં તેમ જ ઈન્ડિયાની અંદર કેટલીક મોટી પુસ્તકાલયનારી કંપનીઓ હોય છે. હિંદમાં Book of Knowledge ની ગઠેર ખજર તો ધણી વાંચી હશે. આવી કુમાર અને વિનયમદિરના વિદ્યાર્થીઓને ખપમાં આવે તેવી ચોપડીઓ જાપતારી અને વેચનારી ત્યાં ધણી કંપનીઓ થઈ ગઈ છે. તે કંપનીઓ તરફથી જેમને એ પુસ્તકો વેચવા જવાનો વિચાર હોય

તેમને એક અડવાડીઆ મુધી ધંધાનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાર પછી તેમને તે કામ સોંપવામાં આવે છે, આ પછી દરેક વેચાણ પર ૩૦ ટકા કમિશન આપવામાં આવે છે, અને કેટલીક કંપનીઓ તરફથી પગાર એકલો આપવામાં આવે છે. આવાં પુસ્તકો માટે ઓર્ડર્સ મેળવવાનું કામ પણ ધણી વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ વિદ્યાર્થીનીઓ કરે છે. આમાંથી સાધારણ વિદ્યાર્થી પણ દરરોજ કમિશન પેટે ૫ થી ૭ ડૉલર થોડા અનુભવ પછી પાડી શકે છે. આવાં અને બીનાં અન્ય ધણી કામે ત્યાંના પૂર્વના સ્ટેટોમાં મળી આવે છે.

પશ્ચિમના અને મધ્ય પશ્ચિમના સ્ટેટોમાં આ ઉપરાંત બીનાં ધણી કામે મળી આવે છે. ઉતાળાની સ્તુઓના કામને પાક વધારે ઉતારવાનો હોય છે ત્યારે કાંઈકનો ડૉલર અને તેથી પણ વધારે આપવામાં આવે છે.

આમ દિવસમાં છ સાત કલાક ફોલો એકાં કરવાથી સાત આઠ ડૉલર રહેજે મળે છે. ત્યાં ખેતરોમાં કામ કરવાથી લાભ સારો છે અને રહેવાખાવાના ખર્ચ ઉપરાંત અડવાડીએ થોડા ડૉલર્સ ઉપરથી મળે છે. આમ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ પોતાની આજીવિકા માટે મહેનત કરી, ધન પ્રાપ્ત કરી, સરસ્વતીદેવીની વિકટ આરાધના કરે છે, અને તેને પ્રસન્ન કરવામાં જ તે ખર્ચે છે.

આયુરાર દિવાન

ગુરૂ દત્તાત્રેય

અલ્પજ્ઞાનનો કોઈ નિરંતર વગડો રાખનારા સં-
સ્કૃત ગ્રંથોમાં અવધૂત ગીતાનું સ્થાન અગ્રપદે છે. એ
ગીતામાં અવધૂત શ્રીદત્તાત્રેયની બહાવરશાનો-મત-
વરયાનો અખંડ ગીતપ્રવાહ વહી રહ્યો છે. અવધૂત
ગીતાના ગાયક ગુરૂ દત્તાત્રેયનું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર
ક્યાંય લખ્ય ન હોય, જે કંઈ બીના શ્રીમદ્ ભાગવત-
માંથી મળી આવે છે તે પરથી જ તેમના જીવનનો
વિચાર કરવા સિવાય બીજો કંઈ ઉપાય નથી.

જન્મભરજીરૂં બંધનોથી છૂટવા માટે અને શોધ-
પ્રાપ્તિ માટે જે જે સાધનો છે તેમાં વૈરાગ્ય એ મુખ્ય
સાધન છે. જ્યાં મુખી મનુષ્યને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી
ત્યાં મુખી તેનું મન વિષયભોગોમાં જ ક્ષિપ્ત રહે છે.
જગતમાં જેટલા જીવનમુક્ત મહાત્માઓ થઈ ગયા
તેઓનાં જીવનચરિત્રો તપાસીશું તો આપણને સાર
જણાશે આવશે કે તેઓ વૈરાગ્યદ્વારા જ મુક્તિ મેળવી
ચક્રા હતા. એ વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારનું છે: (૧) મન્દ
વૈરાગ્ય, (૨) તીવ્ર વૈરાગ્ય અને (૩) તીવ્રતર વૈરાગ્ય.

કુટુંબીજનોમાંથી એકાદનું મૃત્યુ નીપજે,--કંઈ--
માત્રામિકલન ચોરાઈ જાય અથવા કોઈ કાર્મમાં ભારે
અજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય એવે વખતે મનુષ્યને સંસાર પર
જે અલ્પજ્ઞની વૈરાગ્ય ઉપજે છે, તેને મન્દ વૈરાગ્ય
કહે છે. થોડા સમય પછી પાછું જ્યારે તેનું મન સંસાર-
ની બીજી વસ્તુઓમાં પરાવાય છે ત્યારે તેનું વૈરાગ્ય
કમાંઈ ગૂમ થઈ જાય છે. પરંતુ કંઈ પણ દુઃખ આવી
પડ્યા વગર મનુષ્યને વિષયભોગોના ત્યાગ કરવાની
ઇચ્છા પ્રાપ્ત થાય, તે ઈચ્છાને તીવ્ર વૈરાગ્ય કહે છે.

ચોતાના આ વૈરાગ્યને અનુસરીને તે મનુષ્ય વિષય-
ભોગોના ત્યાગની અભિલાષાનો, અમલ કરવા સાર,
સમરત વૈભવદિક્ સંસારિક બંધનો અને, સ્ત્રીપુત્રાદિને
પણ હોરી આપ્યો જાય ત્યારે તેને તીવ્રતર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત
થયું કહેવાય.

આવા પ્રખર વૈરાગ્યવાન અથવા જ્ઞાનવૈરાગ્યમૂર્તિ
બહુ વિરક્ત હોય છે અને એની એ વિરક્ત વિશ્રુતિ-
ઓમાં ગુરૂ દત્તાત્રેયની ગણના થાય છે. અવધૂત
દત્તાત્રેય પ્રખર જ્ઞાની, વિરાગી તેમ જ અહાર્નહ
મૂર્તિ હતા.

અતિ પુરાતન સમયમાં સત્યયુગ પ્રચલિત હતો તે
વખતે આપણા પુરાણપવિત્ર ભારતવર્ષમાં અતિ નામના
એક ભારે તપસવી અને ધર્મિષ્ઠ રાજા થઈ ગયા. તેમની
પત્ની અનસૂયા પણ એક મહાન સતી હતી. પરંતુ
ચોતાને કંઈ સંતતિ ન હોવાથી અનસૂયા બહુ બિન્ન
રહેતી. તેણે સંતાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી બહાવિષ્ણુમહેશ-
ની આકરી તપસ્યા આદરી. લાંબા વખતની કડિન
તપસ્યા પછી ત્રણે દેવો સતી પર પ્રસન્ન થયા અને
ત્રણેએ સતીને સાક્ષાત્ દર્શન આપી ઇચ્છિત વર માગવા-
નું કહ્યું. સતી અનસૂયાએ કહ્યું, 'જે તમે ત્રણે મારા
પર ખરેખરા પ્રસન્ન થયા હો' તો તમે ત્રણે મારે જે
એક પછી એક પુત્રરૂપે જન્મ લ્યો.' અનસૂયાના
આ શબ્દો સાંભળીને ત્રણે દેવો 'તયારતુ' કહી
અંતર્ધાન થયા.

દેવલોક સમય પીત્તા પછી અનુસૂચને ગર્ભ રહ્યો, અને નવ માસ પૂરા થયા પછી તેણે એક પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ દત્તાત્રેય રાખવામાં આવ્યું. દત્તાત્રેય વિધ્યુનો અવતાર ગણાય છે. ત્યારપછી અનુક્રમે મહાદેવ અને બ્રહ્માએ અનુસૂચને પેટે જન્મ લીધો. મહાદેવના અંશવાળા પુત્રનું નામ દુર્વાસા રાખવામાં આવ્યું અને બ્રહ્માના અંશવાળા પુત્રનું નામ ચન્દ્રમા રાખ્યું.

સુધૃષ્ઠી મોટા પુત્ર દત્તાત્રેય બાલ્યાવસ્થાથી જ શાન અને વૈરાગ્યમાં મરત રહેતા. એ ઉમરમાં આવ્યા તે અરસામાં તેના પિતાનો દેહાંત થયો અને તે યુવરાજ હોષ, પ્રભુએ સર્વાનુભવે તેને રાજ્યગાદી સોંપી. થોડાક સમય તો દત્તાત્રેયે રાજ્યતત્ત્વ ચલાવ્યું પણ પછી તે બાળત પ્રૈરથી તેનું દિલ હીઝી ગયું. વૈરાગ્યશીલ આત્મા કર્પાસુધી પ્રપંચમાં પડ્યો રહે ? તેનો આત્મા ખળભળી હોયો અને સંસારના પ્રપંચમાંથી મુક્ત થવાને તત્પર થયો. તેણે કશાની પણ પરવા કર્યા વગર રાજ્યપાટનો ત્યાગ કર્યો અને અદ્વાલેક જગતી નીકળી પડ્યા. જેની રીતે થી, રામચંદ્રજી વનવાસ માટે સીધાઆ અને પ્રભુ પણ તેમની પાછળ ચાલી તેની જ રીતે દત્તાત્રેયને નગર છોડી ચાલ્યા જતા જોઇને ઘણા શાની મુનિકુમારો તેની પાછળ નીકળી પડ્યા. મરત અવધૂતને આજંગળ પણ શાની ગમે ? તેણે તેઓને પાછા જવાનું કહ્યું પરંતુ મુનિકુમારો તેને એટલા બધા આદરતા હતા કે તેઓએ તેનું કહ્યું માન્યું નહિ. આથી દત્તાત્રેયે તેઓને પાછા વાળવાની ટાણે યુક્તિ કરવાનો વિચાર કર્યો. ફરતા ફરતા તેઓ વનમંડાને એક તળાવ પાસે જઈ પહોંચ્યા. તળાવ પાસે જઈ દત્તાત્રેય પાણીમાં ઊતર્યા અને સમાધિ લગાવી ત્રણ દિવસ સુધી પાણીમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ કરવામાં તેનો હેતુ એવો હતો કે ત્રણ દિવસમાં તો પેલા મુનિકુમારો કંટાળીને ધાછા નગર બહી ચાલ્યા જશે. દત્તાત્રેય જેવા પાણીમાં અતપ્રાન થયા કે બીજા બાલુથી મુનિકુમારોએ તળાવને કિનારે જ અડીંગા લગાવ્યા ! ત્રણ દિવસે દત્તાત્રેય બહાર આવેલીને જુએ છે તો મુનિકુમારો હજી એટલા જ હતા ! આથી તેણે બીજા ટાણે યુક્તિ રચવાનો

વિચાર કર્યો. તરત જ તેણે પાછી પાણીમાં ડૂબી મારી અને પોતાની મામાના બહે તેણે એક જુવાન સ્ત્રી અને મદિરાબરેઈ પાત્ર પેલા કર્યા !

એક હાથમાં મદિરાનું પાત્ર પકડીને અને બીજા હાથ સ્ત્રીની આસપાસ વીંટળાવીને તે બહાર આવ્યા. આવો દેખાવ જોઈ મુનિકુમારો એકદમ ભડકી ઉઠ્યા. તેઓએ ધાર્યું કે ‘દત્તાત્રેય જરૂર અવળે પ-ચે વિચર્યા છે. હવે તેના જેવાનો સંગ આપણે માટે ઉચિત નથી.’ એમ કહી તેઓ બધા ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તેઓના ગયા પછી દત્તાત્રેયે પેલાં મામાની સ્ત્રી તથા મદિરાપાત્રને પાછાં ખેંચી લીધાં અને અન્તે પોતાને શાન્તિ મળી અને જંગળમાંથી મુક્ત થયા એ જાણી તેને ખૂબ દર્પ થયો.

પછી દત્તાત્રેયે તળાવની બહાર આવી પોતાનાં કપડાંને ત્યાગ કર્યો અને નન્ન અવધૂત બની ફરે તેમ વિચરવા લાગ્યા. ટાણવાર નગરમાં, ટાણવાર ગામમાં તો ટાણવાર જંગલમાં એમ તે યથેચ્છ વિદાર કરવા લાગ્યા. પર્વતની શુક્રોચાળાં ધ્યાનમગ્ન થઇ દિવસોના દિવસો તે પસાર કરતા અને આસપાસના પ્રદેશને સદંત્ર વ્રજાશ્મિના અવિરત નાદથી ગળવી શૂકતા. તે ન કરતા ખાવાપીવાની પરવા, ન કરતા લોકપ્રસા કે નિંદાની પરવા, ન કરતા દેહ કે કપડાંની પરવા; તેને માત્ર એક જ રટણ હતું અને તે આત્માનું રટણ. પોતાના આ અખંડ રટણમાં તે એટલા મરત રહેતા કે તેને કશાનું જાન રહેતું નહિ. નગર કે વન પ્રદેશમાંથી પસાર થતા ત્યારે તે એક મદમસ્ત હાથીની આફકે આસતા !

એક વખત દત્તાત્રેય મરત હાથીની જેમ ડાસતા ડાસતા ચાલ્યા જતા હતા એવામાં એક રાત્રે તેને જોયા. તે રાત્રે તેને નમસ્કાર કર્યા અને પૂછ્યું, “સ્વામીજી ! તમને આવો આ નિરંતર આનંદ ક્યા ગુરુ પાત્રેથી મળ્યો ? તમે બિન્નકુષ ચિંતામુક્ત થઇ આમ મરત બની વિચરી રહ્યા છો તે ક્યા ગુરુના શાનના પ્રતાપે ?”

રાગને ઉત્તર આપતાં શ્રી દત્તાત્રિયે કહ્યું:-

આત્મનો મુદ્ધરાત્નૈષ પુરુષસ્ય વિશ્રોપતઃ ।
યત્પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યાં શ્રેયોઽસ્તાવનુવિદતે ॥

અર્થ: “પુરૂષને શુરૂ વિશ્રોપતઃ તેનો આત્મા જ છે. કારણ કે પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનથી પોતાના આત્માના જ્ઞાન વડે જ પુરૂષ પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે.” “હે રાજન્! મેં કાંઈ એક મનુષ્યને શુરૂ બતાવ્યો નથી. મને તો જ્ઞેનામાંથી કંઈ કંઈ શીખવા મળ્યું છે તે બધાને મેં શુરૂ માન્યા છે. અત્યાર મુખીમાં મેં એવા ચોવીસ શુરૂ માન્યા છે, કારણ કે ચોવીસમાંના દરેક પાસેથી મને એકેક શુણ્ય પ્રાપ્ત થયો છે.”

રાજાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું, “મહારાજ! ત્યારે એ ચોવીસે શુરૂનાં નામો તથા આપ તેમાંના દરેક પાસેથી શું શું શીખ્યા તે કહી સંભળાવશો તો મારા પર ભારે ઉપકાર થશે અને મને એ અનુપમ જ્ઞાનનો લાભ પણ મળશે.”

દત્તાત્રિયજીએ રાજાને જણાવું બાણીને કહ્યું, “હે રાજન્! પ્રથમ તો હું મારા ચોવીસ શુરૂઓનાં નામો કહી જઈશ અને પછી મેં તેઓની પાસેથી શું શું પ્રાપ્ત કર્યું તે જણાવીશ. મારા ચોવીસ શુરૂઓનાં નામો આ પ્રમાણે છે:-

૧ પૃથ્વી ૨ જળ ૩ અગ્નિ ૪ વાયુ ૫ આકાશ
૬ ચન્દ્રમા ૭ સૂર્ય ૮ કપોત ૯ અજગર ૧૦ સમુદ્ર
૧૧ પતંગ ૧૨ બ્રમર ૧૩ મધમાખી ૧૪ હાથી ૧૫ મૃગ
૧૬ માછલી ૧૭ વેરમા ૧૮ કુરર પક્ષી ૧૯ બાળક
૨૦ છોકરી ૨૧ સાપ ૨૨ બાણ્ય બનાવનાર ૨૩ કરૈ-
ળિયો અને ૨૪ જૂંગી.

૧ પૃથ્વી પાસેથી હું ક્ષમા અને પરાંપકાર કરતાં
ો છું. પૃથ્વી કંઈ પણ બદલાની આશા વગર
નાની સમરત ગ્રાણીઓ માટે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ
પદા કરે છે અને લોકો તેને જોઈ કે ગમે તેવા જીવમ
શુભરે વાંચે તે તો તેઓના તરફ ક્ષમાશીલ જ રહે છે.

આમ બધા પર પરાંપકાર કરવો અને ક્ષમા બતાવવી
એ શુણ્ય મને પૃથ્વી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી હું
તેને શુરૂ માનું છું.

૨. હે રાજન્! જળ પાસેથી મને સ્વચ્છતા અને
માધુર્યના શુણ્ય પ્રાપ્ત થયા છે. જળની જેમ મનને
નિર્મળ ગાખનાનો તથા વાણીને માધુર્યભરી બનાવવાનો,
જેમ જે શુણ્ય જળ પાસેથી મળેલા હોવાથી જળને
પણ મેં શુરૂ બતાવ્યા છે.

૩. જેવી રીતે અગ્નિમાં જે કંઈ ફેંકવામાં આવે
તે બધું તેમાં સમાઈ જાય છે, તેવી રીતે હું પણ જે
કંઈ ભોજન મળે તે પેટમાં નાંખી તેમાં સમાવી દેવાનો
અને ભવિષ્ય માટે સંગ્રહ નહિ કરવાનો શુણ્ય
અગ્નિ પાસેથી શીખ્યો છું અને અગ્નિને પણ મેં
શુરૂ માન્યા છે.

૪. હે રાજન્! જેવી રીતે વાયુ સદાસર્વદા કુઠાપા
કરે છે છતાંયે તે કોઈપણ પદાર્થ પર આસક્ત થતો
નથી તેવી જ રીતે, કોઈપણ વસ્તુ પર આસક્ત નહિ
થતાં જ્યારે પણ જે કંઈ ભોજન મળી જાય તે
આરોગીને હું સંતોષ માનું છું અને અધિક ભોજની
છત્તા રાખતો નથી. આ શુણ્ય મને વાયુ પાસેથી
પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી વાયુ પણ મારો શુરૂ છે.

૫. આકાશમાં તારાઓ, વાયુ તથા વાઙ્માંઓ
હોય છે છતાં આકાશની સાથે તેઓનો વચાવે સંબંધ
હોતો નથી. આકાશ વ્યાપક તેમ જ આગ્રહ છે. આ
પ્રમાણે આત્માયે વ્યાપક અને અમર જ હોઈ દેહનો તેની
સાથે કશો મંત્રાંત્ર નથી અને સંસારમાં રહેવા છતાં
આત્મા કોઈની સાથે સિંધત થતો નથી. આત્માની
અમરતાનો આ શુણ્ય મને આકાશ પાસેથી મળ્યો છે
એટલે આકાશ પણ મારો શુરૂ છે.

૬. ચન્દ્ર સદાસર્વદા એકરસ જ રહે છે. તે ધટતો
નથી કે વધતો નથી. પણ પૃથ્વીનો યજ્ઞયો નેટલા
પ્રમાણમાં તેને ઢાંકે છે તેટલા પ્રમાણમાં તેને આપણે
કરેલો જોષ્ઠો છીએ પરંતુ, ખરે જ્ઞેનાં તે મંપૂર્ણ અને

એકરસ જ રહે છે. તેના સ્વરૂપમાં કશી ન્યૂનતા નથી આવતી. આ પ્રમાણે આત્મા કદાપિ ઘટતો નથી કે વધતોયે નથી, કે સર્વદા સંપૂર્ણ રહે છે. આત્માની સંપૂર્ણતાનું જ્ઞાન મને ચન્દ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થયું છે. આથી હું તેને મારો ગુરુ માનું છું.

૭. સૂર્ય પોતાનાં પ્રખર કિરણો વડે પૃથ્વી પરના જગતે લે છે અને પછી મેઘરૂપે પાછું આપે છે. આ પ્રમાણે વિદ્વાન પુણ્ય પશુ ઇન્દ્રિયપેક્ષિત વસ્તુઓને ગ્રહણ કરીને આખરે તેનો ત્યાગ જ કરી દે છે. આ ગુણ મને સૂર્ય પાસેથી મળ્યો એટલે સર્વ પશુ મારો ગુરુ છે.

૮. હે રાજન્! રત્નહનો ત્યાગ કરવો એ અનુપમ ગુણ મને કપોતયુગલ પાસેથી શીખવા મળ્યો છે. આથી હું તેને મારો ગુરુ માનું છું.

એક કપોત અને કપોતિની વનમાં એક ઝાડ પર રહેતાં હતાં. તે કપોતિનીને બન્યાં આત્મા ત્યારે તેઓ દાણા ચણી લાવી તેમને ખવાડવા લાગ્યાં. દિવસે દિવસે બન્યાં મોઢાં થયાં અને તે ઝાડની નીચે દરવાદરવા લાગ્યાં. એક વખત પારધિ એ ઝાડની નીચે આવ્યો અને જળા બિછાવીને પેલાં બન્યાંને તેની અંદર સપડાવ્યાં. એટલામાં પેદાં કપોતયુગલ ત્યાં આવી લાગ્યાં. પોતાનાં બન્યાંની આવી દુર્દશા થતી જોઇ કપોતિની બોલી, ‘ પોતાની સંતતિને આમ મરતી લાગવા કરતાં મરી જવું વધારે સારું.’ અને તે પેલા પારધિએ બિછાવેલી જળમાં પડી એટલે તે પણ તેમાં ફસાઈ પડી. આવો દેખાવ જોઈ કપોત બોલ્યો, ‘ આખું કુટુંબ નાશ પામે ત્યારે શવતર શા શમનું ?’ અને તેણે પણ જળમાં સંપડાવ્યું અને પારધિનો ભોગ બન્યો. આમ કપોતયુગલ અને પેલાં બન્યાંઓને લઇને પારધિ ખૂસ થતો રવગૃહ ભણી રીધાવ્યો.

હે રાજન્! રત્નહનો વશ થઈ એ કપોત તથા કપોતિની પારધિની જળમાં સપડાયાં અને પ્રણુ ગણુ ખોવા. એટલે કે સમસ્ત જીવોના જન્મ અને

મરણનું કારણ રત્નહ જ છે અને રત્નહનો ત્યાગ એ જ મોક્ષનું પરમ સાધન છે. આમ રત્નહવાગતે ગુણ મને કપોતયુગલ પાસેથી શીખવા મળ્યો.

૯. જેની રીતે અજગર એક જ જગ્યાએ પડ્યો રહે છે અને ખાવાપીવાની પણ પરવાન કરતાં દૈવરીએ જે કંઈ મળે આવ્યું તેથી મનુષ્ય રહે છે તેની જ રીતે શરીરના યોગસંમતી દરકાર ન ગ્રાખવાનો ગુણ હું તેની પાસેથી શીખ્યો છું. આથી અજગરને હું મારો ગુરુ માનું છું.

૧૦. હમરો નદીઓ સમુદ્રમાં પડે છે છતાં સમુદ્ર પોતાની મર્યાદાથી ચલાવમાન થતો નથી, આ પ્રમાણે અનૈક પ્રકારના વિવિધભોગો પ્રાપ્ત થવા છતાં મનને ચલાવમાન ન દરવાતો ગુણ મને સમુદ્ર પાસેથી પ્રાપ્ત થયો છે એટલે સમુદ્રને મેં મારો ગુરુ બનાવ્યો છે.

૧૧. હે રાજન્! પતંગિયુ દિવાની રે.શી ભેઈ તેમાં હોમાઈ જઈ ભરમ થઇ જાય છે. તેના શરીરનો દરકારે બાકી રહેતો નયો; તે અગ્નિની સાથે એકતાન થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે મનને આત્મામાં એકતાન કરવું એ જીવનમુક્તિનું સાધન છે એ ગુણ મને પતંગિયાએ શીખવ્યો. આથી તે પણ મારો ગુરુ છે.

૧૨. ભમરો એક પુષ્પ પરથી થોડો રસ ચૂસી ખીમ પુષ્પ પર જાય છે. તેના પરથી રસ ચૂસી લઈ જીભ, ચોથા એમ દરેક પુષ્પ પરથી તે થોડો થોડો રસ લે છે. આ પ્રમાણે હું પણ દરેક ઘેરથી એક એક થોટલી માગી, મારું પેટ ભરું છું. આ ગુણ મને ભમરાએ શીખવેલો હોવાથી તેને હું મારો ગુરુ માનું છું.

૧૩. મધમાખીઓ જ્યારે મધપૂડો મધથી ભરયક કરી રૂકે છે ત્યારે ઊઠારી તેઓને મારી તેઓએ ભેગુ કરેલું મધ ઉઠારી જાય છે. જેવી રીતે મધમાખીઓ ભારે કટથી મધ ભેગું કરે છે તેની જ રીતે મનુષ્ય અનૈક કટો ઉઠારી દ્રવ્યસંચય કરે છે. ભેતભેતામાં યચરાજનું વ્યામંત્રણ આવે છે અને મનુષ્ય ધન, વાડી,

વૃક્ષ વિગેરે મૂકીને ખાલી હાથે પરલોક સીધાવે છે અને તેણે એકંત્ર કરેલા ધનનો બીજાઓ ઉપયોગ કરે છે. આ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સંગ્રહ કરવામાં જ દુઃખ સમાયેલું છે. આમ સંગ્રહ નહિ કરવાનો શુભ અને મધમાખીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલો હોઈ હું તેઓને મારા ગુરૂ માનું છું.

૧૪. હાથી ત્યારે વિષયવશ થયો હોય છે ત્યારે કાળજીની બનાવેલી હાથણને જોઈ તે તેના તરફ ધસે છે અને શિકારીઓએ બનાવી મૂકેલા ખાણમાં જઈ પડે છે. આથી જ રીતે મનુષ્ય કામવશ થઈ સંસાર-રૂપી ખાણમાં જપ્તી રહે છે. આથી સ્ત્રીને ત્યજ કરવાનો શુભ અને હાથી પાસેથી સીખવા મળ્યો એટલે હાથણે મારા ગુરૂ છે.

૧૫. હરણને સંગીતનો બહુ શોખ હોય છે. આ શોખને લીધે તે શિકારીના સંગીતને સાંભળવા જતાં શિકારીનો ભોગ થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે કામી પુરુષો સ્ત્રીઓનું સુંદર સંગીત સાંભળી અને નયનોના હાવ-ભાવથી સ્ત્રીઓ પર સુગંધ બની જાય છે. આમ આ સંગીતથી શ્રવણેન્દ્રિય બંધનમાં પડે છે. શ્રવણે કહી જઈશ નહીં રાજવાનો શુભ અને હરણ પાસેથી પ્રાપ્ત થઈ તે જાણે. આથી તે મારા ગુરૂ છે. આ પ્રમાણે છે:-

૧ પૃથ્વી ૨ જળ ૩ આગ ૪ વાયુ ૫ અકાશ ૬ ચન્દ્રમા ૭ સૂર્ય ૮ કપોત ૯ અજગર ૧૦ શ્વેત ૧૧ પર્વત ૧૨ ભરત ૧૩ મધમાખી ૧૪ હાથી ૧૫ મૃગ ૧૬ માછલી ૧૭ વેસ્થા ૧૮ કુરર પક્ષી ૧૯ બાળક ૨૦ છોકરી ૨૧ સાપ ૨૨ બાળુ બનાવનાર ૨૩ કૌરવ જિયો અને ૨૪ બુગી.

૧ પૃથ્વી પાસેથી હું ક્ષમા અને પરાપકાર કરતાં જાણ્યો છું. પૃથ્વી કંઈ પણ બદલાતી આદ્ય વગર કુનિયાના સમરત પ્રાણીઓ માટે અનેક પ્રકારની વસ્તુઓ પેદા કરે છે અને લોખ તેને જોઈ કે ગમે તેવા જીવંત શુભરે તોયે તે તેઓના તરફ ક્ષમાશીલ જ રહે છે.

રાહ જોતી બેઠી. બહુ વાર સુધી રાહ જોઈ પણ એક આઠકું મળ્યો નહિ. તે અંદર જાય અને બહાર આવે; આમ અસીધરાત વીતી ગઈ પરંતુ કોઈ આઠકું મળે જ નહિ. આથી તે નિરાશ થઈ અંતે છેવટે આઠકું મેળવવાની આશા છોડી દઈ તે ધરમાં જઈને સૂઈ ગઈ. આમ આશાત્યાગનો શુભ હું વેસ્થા પાસેથી શીખ્યો એટલે હું તેને પણ મારો ગુરૂ માનું છું. આશા-ત્યાગના સંબંધમાં યોગનાસિદ્ધિમાં પણ કહેલું છે કે:-
આશાયા વે દાસાર્ત્તે દાસાઃ સન્નિત સર્વલોકસ્ય ।
આશા ચૈર્વા દાસો તેર્વા દાસાવતે વિશ્વમ્ ॥

અર્થ:-આ સંસારમાં જેઓ આશાના દાસ બની રહ્યા છે તેઓને જ્યાં લેખિના દાસ બનવું પડે છે. પણ જેઓએ આશાને પોતાની દારી બનાવી છે તેઓનું આખું વિશ્વ દાસત્વ કરે છે. એટલે કે તેઓએ જ ખર્ચ શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત થઈ છે.

૧૮. હે રાજન! મારા અધારનો ગુરૂ કુરર નામનું પક્ષી છે. એક દિવસ એક કુરરને માંસનો એક ટૂંકડો મળી ગયો. તેને પોતાની ચાંચમાં લઇ તે આદ્યમાં જ ઉડી રહ્યું હતું એવામાં કેટલાક માંસાહારી પક્ષીઓ તેની પૂંઠે લાગ્યાં. આથી પેલા કુરરે વિચાર કર્યો કે 'આ માંસના ટૂંકડા માટે આ પક્ષીઓ મારી પૂંઠે લાગ્યાં છે મારે માંસનો ટૂંકડો જ છોડી દેવો એ જ ઠીક છે.' અને તેણે માંસનો ટૂંકડો ચાંચમાંથી છોડી દીધો. તરતજ પેલાં પક્ષીઓ કુરરને છોડીને માંસના ટૂંકડાની પછવાડે દોડ્યાં. આ જ પ્રમાણે જ્યાં સુધી માણસ ભોગેન્દ્રિયોને વળગી રહે છે ત્યાં મધી ચોરવંદારાઓ તેની પૂંઠે લાગે છે પણ ત્યારે સા ભોગ વદાસનાં સાધનોને તપ્પ દે છે ત્યારે તે એ આજ દાસમારીથી મુક્ત થાય છે. આમ ભોગોનો ત્યાગ આપણો શુભ અને કુરર પક્ષી પાસેથી શીખવા મળ્યો. એટલે કે. ધાવણું બાળક માતાને ધારીને આનંદમાં રહે છે અને તેને કદી ચિત્ત હોતી નથી. તેની પાસેથી હું આનંદમાં મગ્ન રહી, લિસાનનું લાલચુ કરી નથી કે ચિંતારહિત બની થયેલ વિચારો કંઈ છું. આ પ્રમાણે જ પ્રાપ્ત કરાવનાર બાળક હોઈ મેં તેને મારા પટેલો માન્યો છે.

૨૦. તે રાત્રી! એક વખત હું એક ગામમાં
જિજ્ઞાસામાં ગયો ત્યાં એક જાજીજીને ઘેર જઈ જિજ્ઞાસા
જીજ્ઞાસામાં ગયો. પરમાં જઈ મોટું ન હતું. માત્ર
એક ઊંઘી હતી. તેણે પેલા જિજ્ઞાસાને કહ્યું. “મહા-
ગામ! ઉમા રહેલું હું ઝાંઝર ખાંડીને દમખાં જ તમારા
માટે જોખા સહ આવું છું.” તે ઊંઘી અંદર ગઈ
અને ઝાંઝર ખાંડીના લાગી પણ તેના હાથમાં થયું
ચુડીઓ હોવાથી તેના પાંડુ અવાજ થવા લાગ્યો. આથી
તે ઝરમાઈ અને પોતાના હાથમાંની ચુડીઓ એક
પછી એક કાઢવા લાગી. જેમ જેમ તે ચુડીઓ ઝાંઘી
કે તેમ તેમ ઝાંઘી અવાજ થવા લાગ્યો પણ અવાજ
નો બંધ થયો નહિ. છેવટે જે જ ચુડીઓ રહી છતાં
જે થોડાં અવાજ થતો હતો. પછી તેણે એક ચુડી
જ રહેવા દીધી અને પછી અવાજ બંધ થયો. આ
પરથી મને એમ લાગ્યું:—

યમ્ને યદુનાં કલદો ભયેદ્રતાં દ્રવ્યોરવિ ।
પન્નાકો વિષ્ણુમિદ્વાન કુમાર્યં દ્યવ કચ્ચકળઃ ॥

અર્થ:—પણ! માણસોના ભેગા રહેવાથી નિરા-
કર પેલા થાય છે એટલું જ નહિ, પણ જે જ માણસો
સાથે રહે તોપણ બેલાચાલી થવા વિના તો નથી
રહેતી. માટે યમને પ્રજા આ રાજાની ચુડીની જેમ
ઝીંઝો જ વિચરે છે.

તે રાત્રી! એકા પિયરવાનો યુગ્મ મને આ
ઊંઘી પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા રોષ હું તેને મારો યશ
માનું છું.

૨૧. જેની રીતે સાથ પોતાના માટે જ નથી
જનાવતો પરંતુ ઉંદર વિચરે એ જનાવેલાં દરોમાં જ
ને રહે છે તેની જ રીતે હું પણ મારા માટે પર ન
જનાવતાં તૈયાગ મંદિરો અને ગુફાઓમાં જ રહું છું.
આમ પરની ચિંતા નહિ રાખવાનો યુગ્મ મને પ્રાપ્ત
કાવનાર સાથ હોઈ, હું તેને મારો યશ માનું છું.

૨૨. એક નજરના યુગ્મ રસ્તા પર આવેલી પોતાની
સાંભળાં એક જાણ જનાવનાર વાંસ થયેલા જાણુને સંદર્શ

જનાવેલાં હતાં. એ જાણુના તરફેથી રાત્રીની રવારી
પસાર થઈ. રવારી પસાર થઈ ગયા પછી એક સિંધા
લાંબી નીચી અને તેણે પેલા જાણુ જનાવનારને પૂછ્યું
“કેમ જાણી! રાત્રીની રવારી અદીથી પસાર થઈ ગયો
કે ?” કારીગર જનાવ આજો, “મને ખબર નથી
કરવું કે હું તો મારા કામમાં જોડેલો મરણ્ય દત્તો કે
મને રસ્તા પરનું કશું જાન રહ્યું નથી.” આમ મનની
એકાધનાનો યુગ્મ હું એ કારીગર પાસેથી શીખ્યો છું.
આથી તે પણ મારો યશ છે.

૨૩. જેની રીતે દરોગિયા પોતાના મેમાંથી લાંબા
લાંબા તર કાઢીને તેની જગ જનાવે છે અને પછી
પેલે જ તેમાં કસાઈ પડે છે તેની જ રીતે માણસો
પોતાના મનથી અનેક ઉપાધિઓ પેલા કરે છે અને
પછી તેમાં જ કસાઈ પડે છે. આમ માનસિક રાંધમ-
નો યુગ્મ હું દરોગિયા પાસેથી શીખ્યો છું. આથી તે
જે મારો યશ છે.

૨૪. જુગી તામરો છવડે જઈ એક કામને
પછી પોતાના પરમાં લાવે છે અને પછી તેની આસ-
પાસ ફરેલો ફરેલો તે પોતાનો વિચિત્ર અવજન કર્યા
કરે છે. જુગીના આ માત્ર અવાજને સાંભળી પેલો
કામ જુગીના મર્ડ જાય છે. પછી તે મૂક જુગીના
કામને લગ્ય કરી પોતાને લાવે ત્યાં વિચરવા લાગે છે.
આ પ્રમાણે જ મેં મારા દેહને આખાના ચિંતનમાં
તરૂપ કરી મૂક્યો છે. અને મેં દેહનો મોદ છોડ્યો છે.
આમ દેહબેદલાખો યુગ્મ જુગી પાસેથી શીખ્યો
હોઈ, હું તેને પણ મારો યશ માનું છું.

તે રાત્રી! આમ બધા મળી મને એકીસ યશ
પાસેથી પરમાર્થનો બોધ પ્રાપ્ત થયો છે અને તેને
પ્રતાપે તમે મને અભારે આ મત અવરધમાં વિચરી
રહેલો છો. મેં આખાનંદ પ્રાપ્ત કર્યો છે અને
છવડમુખ થઈ હું અભારે કરી રહ્યો છું. તે આ
યુગ્મના પુણ્યપ્રભાવે જ.”

આતું અનુપમ જ્ઞાન સાંભળી રામના દિલ પર
હારે અસર થઇ અને તે હાથ ભેરીને બોલ્યો, “તમારા
આ વૃત્તાંતથી મારો મોહ નષ્ટ થયો છે. આજે મને
સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઇ છે.”

આમ કહી રામ ત્યાંથી વિદાય થયો અને અવધૂત
બાવા પાછા મત દાવીની જેમ ડોલતા ડોલતા પોતાને
માર્ગે પડ્યા.

ગુરૂ દત્તાત્રેય દેઈ વખત એક રથને લાંબો સમય
રહેતા નહિ. શિયાળા અને ઉન્હાળાના આક્રમણ માસ તો
તે ફરતા જ રહેતા અને ચોમાસાના ચારે માસ એક
રથને જ ગાળતા. ચાતુર્માસમાં તેણે જ્યાં જ્યાં નિવાસ
કરેલો તે રથનો આજે પણ તેને નામે પ્રસિદ્ધ છે,
અને તે યાત્રાનાં ધામરૂપ થઈ પડ્યાં છે. દત્તાત્રેયજીનું
એક રથાનક નાસિકથી થોડેક દૂર ગોદાવરી તીરે આવેલું
છે. બીજું, ભૂતાગડના ગીરનાર પર્વત પર પાંચમી
ટુંકે છે. ત્રીજું, દારમીરના ધૂતીનગર શહેરથી બે માઇલ
દૂર આવેલા એક પર્વત ઉપર છે. ચોથું આશુના

પર્વત ઉપર છે. આ સિવાય પણ ઘણાં રથાનો તેને
નામે પ્રસિદ્ધ છે પણ તે બધાંની ઉલ્લેખ કરવાનું
આ રથાન નથી.

દત્તાત્રેયજીના જીવનચરિત્ર પરથી આપણને એવો
બોધ મળે છે કે આપણને જેની પાસેથી જે કંઈ
શીખવાનું મળે તે શીખી લેવું. તેમાં સામે માણસ
નીચ છે કે ઉંમરમાં નાનો છે કે દલગી કોટિનો છે એ
વિચાર પણ આવવો જોઈએ નહિ. જ્ઞાન તો ઉરરૂથી
મળે તો પણ તે ગ્રહણ કરી લેવું એ દરેક ડાલા માણસ-
નો નિયમ હોવો જોઈએ. આ પરથી મુમુક્ષુએ ગુરૂ
દત્તાત્રેયજીની ભાદ્રક શુભ્રાહી બનતું જોઈએ અને
પોતાના પરિચયમાં આવતા દરેક મહાત્માનાં સત્સંગ-
નો લાભ લઈ તેમના શુભો ગ્રહણ કરીને, આ પ્રપંચ-
રૂપી સંસારમાં રાજ બનકીની જેમ અથવા દત્તાત્રેયજી-
ની જેમ જીવનસુખી બનવાની કોશિશ કરવી જોઈએ,
કારણ કે એમાં જ મનુષ્યજન્મનું સાર્થક્ય છે. હરિ ઓ.

છગનલાલ યોગી

આભૂપણોની નિંદા કરવાનો અમારો ઉદ્દેશ નથી. અમે અસહકારની પીડા સહન કરી શકીએ પણ લલના-ઓનાં નિર્દય, કારી વચનખાણો અમારાથી નથી સહવાતર. આભૂપણોની તૃષ્ણાની તૃપ્તિ માટે જેટલો ત્યાગ યાપ છે તેટલો ત્યાગ જો સદ્માર્ગે યાપ તો મહાન પદ મેળવી શકાય.

જો કે હજી સુધી આપણે કાંઈપણ રૂપકીય સ્ત્રીને આભૂપણો પહેરીને રૂપવાન થયેલી દીડી નથી કે સાંલગી નથી છતાં આપણે માની બેઠા છીએ કે પ્રકાશ માટે ઘરમાં જોમ દીવો જોઈએ તોમ રૂપ માટે સ્ત્રીને આભૂપણ જોઈએ. પરંતુ, શરીરની શોભાને ખાતર આપણે આપણા મનને કેટલું મગિન બનાવીએ છીએ, ચિત્તને કેટલું અર્થાત અને આત્માને કેટલો હકુપિત કરીએ છીએ એનું આપણને કદી જાન જ થયું નથી. જો દીરાની ભો-તમાં આપણી આંખો અંધારું જાય છે. એની ચમક કેટલું ધૂધ્યાં, કેટલો દેવ, કેટલી ચિંતા અને કેટલા ઉદ્વેગનું કારણ હોય છે એની કલ્પના કરતાં જ રૂપકાં પ્રકાં યાજ છે. અતે એથી એને ભૂખણ નહિ પણ દુષણ કહેવું જ વધારે યોગ્ય છે. નહિ તો વળી કાંઈ નવવધુ સાસરે આવી ત્રીજે જ દિવસે પતિને એમ સંભળાવે કે: “તમારે પાલન આંધી મારા બાપે મને કુવામાં હાડેલી?”

શાતળા આજે પોતાના ગામના તાલુકદાર કુંવર સુરેશસિંહની નવી આવેલી વહુને જોવા ગયે હતી.

એની સામે જતાં એની આંખે અંધારાં આવ્યાં. તે મંત્રમુગ્ધ જેવી ઉભી થઈ રહી, વહુના ધગધગતા આ-ભૂપણથી એની આંખો અંધારું ગઈ. એનાથી એક કમરું પણ આગળ ન દેવાયું. ઘેર પાછા ફર્યા પછી એના હૃદયમાં ધૂધ્યાંનો સર્પ ફણા માંડી બેઠો. એનો પતિ ઘેર આવ્યો કે તુરત જ તે તેના ઉપર તૂટી પડી, અને ઉપર જણાવેલા શબ્દોમાં હૃદયમાં એક કું-થયેલું ઝેર ખાલી થયું.

શીતળાના પતિનું નામ વિમલસિંહ હતું. એના આપદાદા અસહના વારામાં જમીનદાર હતા. શીતળા રહેલી હતી એ ગામ પર સોજો આના એમનો જ આધકાર હતો. પણ અત્યારે વિમલસિંહની માડી દશા હતી. સુરેશસિંહના પિતા જમીનદારીના કામમાં ખુબ હોશિયાર હતા. વિમલસિંહની બધી જમીન કાપને કાંઈ રીતે એમના નામ પર ચડી ગઈ હતી, અને આજે વિમલની પાસે બીજો ગામ જરા ચડવાને ટકું પણ નહોતું. બીચારાને દિવસમાં એ ટંક ખાવાનું પણ પરાણે મળતું. ત્યારે સુરેશની પાસે હાથી, મોટર અને કેટલાયે ધોમ કન્યા; દશપંદર પહેરવાળા એના દરવાજા પર પહેરો ભરતા. છતાં એ જાને વચ્ચે અસહના વહેવાર ચાલ્યા કરતો. સારંતરમે અવસર તેઓ એકબીજાને ત્યાં જતા અન મળતાબેટતા. સુરેશ વિદ્યાપ્રેમી હતો આ દેશમાં રહી તેણે એક કેમવણી પ્રાપ્ત કરી હતી, અને તે પછી તે યુરોપ જઈ ત્યાંની વિદ્યા શીખ્યો હતો, અને અધના શંકાઓને ખેડી પાડી, આર્થ સંસ્કૃતિનો પરમભાજ બનીને તે પાછો ફર્યો હતો. ધોમના વિરમવને પાર રહ્યો

ન હતો. યૂરોપના જડવાદે, દુનિમ ભોગવિલાસે અને અમા-
નુષિક મદાધતાએ સુરેશની આંખો ઉઘાડી દીધી હતી.
યૂરોપ ગયા પહેલાં તે પોતાના ધરમાં સીનો
આગ્રહ હોવા છતાં પરજીવા રાજી નહોતો, કન્યાને અથગ
નિરખ્યા વિના ગ્રેમ થયો તેને અસહ્ય લાગતો, પણ
યૂરોપથી પાછા ફર્યા પછી તેના આ લગ્ન સંબંધીના
વિચારોમાં મોટો ફેર પડી ગયો. એણે પહેલાંની જ
કન્યા સાથે, જોના આચારવિચાર કંઈ જાણ્યા વિના,
લગ્ન કર્યું; કારણ કે તેને મન હવે લગ્ન એ પ્રેમનું
બંધન રહ્યું નહોતું, તેને એ ધર્મનું બંધન લાગતું. એ
જ સૌભાગ્યવતી વહુને જોવા સાફ પોતાની સાસુની
સાથે થીતળા આજે સુરેશને ઘેર આવી હતી, અને
એ જ વહુનાં આજીવણોની છતાં જોઈને એ રથલિત
થઈ ગઈ હતી.

વિમલે દુઃખી થઈને કહ્યું:—“તો માળાપને કહેવુંતું
ને, સુરેશની સાથે પરજીવત? એ ત્હને ધરેણીથી
મઢી કાઢત.”

શીતળા:—“પણ તેમાં આજો શાને રો હો?”

વિમલ:—“ગાંધો નથી હોતો, હું તો સીધી વાત
કરું છું. ત્હાગ જેવી સુંદરીને એમણે નાહક મ્હારી
સાથે પરજીવી.”

શીતળા:—“હજારા શરમાતા નથી અને મેણાં મારો હો?”

વિમલ:—“માફ નથી જ એવું છે. એટલું જણ્યો
પણ નથી કે મોટી તોફારી મેળવી પૈસા કમાઉ.”

શીતળા:—“એમ કેમ નથી કહેતા કે “ત્હારે માટે
ત્હને પ્રેમ જ નથી?” પ્રેમ હોય તો કંચન વરસે.”

વિમલ:—“ત્હને ધરેણી બહુ વડાલાં છે, નહિ કે?”

શીતળા:—“ઓહોહો... બંધાને છે અને મનેયે છે.”

વિમલ:—“તું ત્હારી જાતને અમાગી સમજે છે?”

શીતળા:—“હું જ. સમજવાનું શું કે નહિ તો વળી
બીજાનું જોઈને બળતું પડે?”

વિમલ:—“ધરેણી ધણી આખું તો ત્હારી જાતને
લાગ્યાણી સમજશે?”

શીતળા:—“ત્હમે તો એવી રીતે પૂછો છો બહુ સોની
ઘાટ ધણા જોડો છે.”

વિમલ:—“નહિ, સાચું કહું છું. ધણી આપીશ. પણ
એમાં દિવસ ધીરજ જાગતી પડશે.”

૨

શક્તિમાન પુરોના હૃદયમાં કાંઈ વાત જુઓ
જાય છે તો તેઓ તેના જાન લેઈ લે છે. અશક્તિમાન
પુરોના પોતાનો જાન લે છે. વિમલચિંદ્રે. ઘર છોડી
નીકળી જવાનું ધાર્યું. એણે નિશ્ચય કર્યો કે કાંતિ એને
ધરેણીથી લાંદીશ, કાંતિ રંગપાથી, કાંતિ એ આ-
જીવણ પહેરશે, કાંતિ કંકુના આદ્રશ માટે પણ તક્ષશે.

આજો દિવસ એ ચિંતામાં જ ડૂબી ગયો. શીત-
ળાને એ પ્રેમથી ચતોપવા આહતો હતા. પણ આજે
અનુભવ થયો કે બીનું હૃદય પ્રેમના પાસથી નહિ,
કંચનના પાસથી બંધાય છે.

પહોર ચાત મધ ન મધ ને એ પચારીમાંથી જોડો
થયો. ઉભા થઈ એણે આલવા માંડ્યું. પાંચમી પલકે
પણ ન પાળી. યાત્રી જાગેલા વૈરાગ્યમાં મોહનો
અંશ ક્યાંક ધૂપાતો દરો પણ નિરાશાથી જાગેલો.
વૈરાગ્ય તો અચિયજ છે. પ્રકાશમાં આમતેમની વસ્તુઓ
જોઈને મન ચળે, પણ અધારમાં માર્ગથી એક તરા-
બર પણ દડવાનું કોણ સાહસ કરે?

વિમલની પાસે વિદ્યા નહોતી. કળા કે કારીગરી
નહોતી. એને કેવળ પોતાના બજવાન બાહુનો અને શુદ્ધ
આત્મભાગનો જ આધાર હતો. એ પહેલવહેલા તો
કલકત્તે ગયો અને ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી કાંઈ શોધે

ત્યાં દરવાન તરફ રહ્યો. ત્યાં એને ધ્રુને વાત આવી કે રંચનમાં મજૂરી સારી મળે છે એટલે તે પાધરા રંચન ઉપરથી, અને રંચનના બંદર પર ચોખાની ચુલો મદાવવા ઉભા રવાનું કામ કરવા સાગ્યો.

ખડુ દિવસના કાંઈ પરિશ્રમને લીધે, ખાવાપીવાની અનિયમિતતાને લીધે અને દવાપાણીના ફેરફારને લીધે એ મોઢા પડી ગયો. એનું શરીર દુર્બળ થઈ ગયું. એના મુખ પરની કાંતિ શીક્રી પડી ગઈ. તો પણ એનાથી મહેનતુ મજૂર બંદર પર બીજા નહોતો. મજૂર મજૂર હતા, આ મજૂર તપસવી હતો. મનમાં જે નિગમ કર્યો હતો તેને પૂરા કર્યો એ જ એના જીવનનો એક માન ઉદ્દેશ હતો.

એણે ઘેર પોતાના કાંઈ સમાચાર ન આપ્યા. મનમાં વિચાર કર્યો કે: “ઘરમાં કોને મારી ચિંતા છે? ધરેણીની આગળ મારી કોને પડી છે?” ધરેણીની લાલસા હોવા છતાં પણ પ્રેમનું પાલન થઈ શકે છે એ સ્વસ્થ સમજવા એટલી એની જીવિમાં શક્તિ નહોતી. બીજા મજૂરો સવારમાં ઉઠી બહાર ગયેલા મોઢાં આડેથી પાણી પીતા, ધડીએ ને પકડે ગાંભ, ગ્રસ અને તમાકુની ચંદગો લેતા અને વારાફરતી એકબીજા પર બીનું કપડું પીટાળી દમ લગાવતા અને એમાંથી જે વખત મળતો તે બચ્ચરમાં ફરવા નીકળી પડતા. કેટલાકને તો વળી ચરાગતોયે શોષ લાગ્યો હતો. તેઓ પૈસાની જગ્યાએ ફીણી કમાતા તો પૈસાની જગ્યાએ ફીણી ખર્ચતા પણ. કામના શરીર પર આશુ કપડું નહોતું. એમની કમાણી એમના શોષમાં જ ખર્ચાઈ જતી. પણ વિમલ કોઈ જુદી જ જાતનો મજૂર હતો. એના જેવા ત્યાં બીજા બે ચાર જ મજૂર હતા. ખાતુંપિતું અને એથાણામ કરવો એ એમના જીવનનો ઉદ્દેશ નહોતો. તેઓ ધણી જ સંયમથી રહેતા. મહેનતમજૂરી તન તોડીને કરતા અને મજૂરીના પૈસામાંથી બચાવી ગાંઠ કરતા. વિમલની પાસે આવી રીતે થોડી ધણી પૂંછ એકી થઈ હતી. આને લીધે એનો બીજા મજૂરો પર પ્રભાવ પડતો. તેઓ સર્વે જાણતા હતા, કે વિમલ કોઈ ઉંચ કુળનો કોઈ

છે. આથી તેઓ એને કોઠાર! કોઠાર! કહીને જ પોકારતા. પહેલાં કદાચ તેઓ બૂલ કરી નાખતા હશે, “પણ વિમલ પાસે પૂંછ એકી થવાની વાત જાણ્યા પછી તેઓ કદાપિ બૂલ કરતા નહિ. એને ‘કોઠાર’ના નામથી જ સંબોધતા. સંયમ અને આચાર સંભાનસિદ્ધિના મંત્ર છે. વિમલ મજૂરોનો નેતા બન્યો, શેઠ બન્યો.

રંચનમાં કામ કરતાં કરતાં વિમલને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયાં છે. સુરનારાયણ સચુદ્રનાં ‘અગાધ જળમાં ફળી થયા છે, સંધ્યા થવા આવી છે. કેટલાક મજૂરો સાથે સચુદ્રના કિનારા પર બેસી વિમલ વાતો કરી રહ્યો છે. એક મજૂર કહે છે:—

“અહીં આની બધી સીએ નિર્દય હોય છે. બી-આરો ક્રિશ્ન દયા વરણી પેલી જરમીજ સીની સાથે રહેતો હતો. કોઈ પોતાની પરણેલ જૈરી સાથે પણ એટલું વહાલ નહિ કરતો હોય, અને એ બીચારોને તો એના પર એટલો ભરેસો કે એટલું કમાતો એટલું બધુંયે એના દાયમાં મૂકી દેતો. પાસે એક પાઈ પ્રણ શખ્તો નહિ. બીચારોને પરમેશ્વરના આપેલાં ત્રણ ઠોકરો છે. કાન રાતે જ તેઓ બધાં ખાઈપીને ચૂંતા છે. નયી કાંઈ વાત, નયી કાંઈ ચીત, નયી કાંઈ લગાઈ, નયી લગાઈ, અને કોઈ જાણે રાતે ક્યારે જોરત ઉઠી અને ક્યારે ચાલી ગઈ એની કાંઈ સમજ જ પડતી નથી. જેણે છોકરોને મૂકીને નાસી ગઈ! બીચારો ક્રિશ્ન પોક મૂકીને રડે છે. કોથી મોટી પંચાત તો નહાતા ભાંડારના છે. હમણું જ છ મહિનાનો થયો. હજી તો ધાવણ છે. દત્તે નયી પુટયા. હે ભગવાન! એ કેવી રીતે જીવશે?”

વિમલસિંહે ગંભીર ભાવથી પૂછ્યું: “ધરેણી ધમ્મવનો હતો કે નહિ?”

મજૂર:—“ફીણી પૈસા બધું એને જ લાય હતું. ધરેણી ધમ્મવની પહેરત તો એણે કોઈ એનો લાય પકડીતું?”

બીજો મજૂર:—“અરે, ધરેણીથી તો ભરેલી હતી. જ્યાંથી નીકળતી ત્યાંથી જમજમતા અવગત્યી ધાને લાગત જતા.”

વિમલ:—“બરેણાં બહાણાં હતાં તોયે નાસી ગઇ
તો તો પછી એ જાતિ જ બેવડા છે.”

એટલામાં એક માણસે આવી વિમલસિંહને સાદ
કીધો:—“હાલ, હમણાં મને એક સિપાઇ મળ્યો. એ કહે
કે: ‘પેલા હાલના નામ શું?’ કાંઈ સુરેશસિંહ કરીને
છે કે ?”

વિમલે શંકાશીલ થઇ જવાખ આપ્યો:—“હા, છે.
ત્રારી ન્યાતનો છે. મારા ગામનો જન્મનદાર છે.”

પેલો માણસ: “અરે, એલે જ થાણામાં છાપું મેં-
ટાડ્યું છે કે જો કાંઈ અમારા ગામના વિમલસિંહનો પતો
મેળવી આપશે એને ૧૦૦૦) રૂપિયા ઇનામ આપીશું.”

વિમલ:—“તો તહે સિપાઇને બધું જતાવી દીધું ને?”
પેલો માણસ:—“અરે સાહેબ, હું તો કાંઈ મરખ
હું ! જંદા તરત સમજ ગયા કે હાજમાં કાંઈ કાંઈ
છે. નહિ તો વળી કાંઈ અટકા બધા રૂપિયા ખરચે
અરે કે ? મહે કહી દીધું કે: ‘અરે ભાઈ, અમારા
હાલના નામ તો જસોદા પડે છે, વિમલસિંહ નથી.’
બાપનું નામ શુક્રૂ અડાવી દીધું અને ધરખાર ઝરિયામાં
જતાવ્યાં બીચારો દિગ થઇ ગયો. પૂછવા લાગ્યો:
‘અહીં આ કેટલા વખતથી રહે છે ?’ ‘દસ વર-
સથી’ એ તો વિચારમાં જ પડી ગયો અને આલવા
માંડ્યું. સુરેશખાણને અને તદમારે કાંઈ અટાવત છે,
હાલ ?”

વિમલ:—“અદાવત તો નથી. પણ કોણ મણે,
એની દાનત બગડી હોય અને મહારા પર કાંઈ આજ
ચદાવી જન્મન રહી છે તે પછી લેઈ લેવા ધારી હોય !
સિપાઇને યોગ્ય માગ્યો એ તહે બહુ જ સરસ કહ્યું.”

પેલો માણસ:—“મને કહેતો તો કે ‘બરેણર જતાવી
તો તને પણ પચાસ રૂપિયા અપાવીશ.’ મહે વિચાર
ના કે: પેલો તો ૧૦૦૦) ની બેખડ પાડશે, અને
આપણને પચાસ આપવાની વાત કરે છે. ભુલ્યો તો
ખરા ? મહે તો એના પચાસ પર લાત લગાવી.

એક મજૂર:—“પણ અત્યા, પચાસને બદલે જસો
આપવાના કહેત તો બધું જતાવી દેત, કેમ ? હવ
વારી, લાલસુતી !”

પેલો આદમી (શરમાઈને):—“૨૦૦) શું, ૨૦૦૦)
આપત તો પણ ન જતાવત. મને એવો વિશ્વાસવાતી
ન સમજો. અમારે ઇચ્છા થાય ત્યારે પરખી નોનો.”

મજૂરોમાં આ વાદવિવાદ ચાલતો જ રહ્યો અને
વિમલ ઉઠીને પોતાની કાટડીમાં આવી આડો થયો. એ
કેંદા વિચારમાં પડ્યો: “હવે શું કરું ? અમારે સુરેશ
જેવા મારા માણસની પણ દાનત ફરી ગઈ ત્યારે
હવે કોનો જરેસો ? નહિ, હવે ઘેર ગયા વિના ફટકો
નથી. લોહા દિવસ આમને આમ જતા હઈ તો પછી
ક્યાંતોયે ન રહ્યું, બે વરસ રહી જાત તો ૫૦૦૦) પૂરા
યાત અને શીતજાતી ઇચ્છા પણ કાંઈક સતોખાત.
હમણાં તો બધા મળીને ૩૦૦૦) દરો. એટલામાં એના
કાંડ પૂરા ન જ થાય. પણ દરો, હમણાં તો
જઈ જ. હ મદિના પછી વળી પાછા આવીશું.
નાલક જન્મન તો ગેરવડે ન જાય. અરે પણ, હ મદિ-
નાયે રહેતાની રી જરૂર છે ? ધરમાં પંદર દિવસથી
વધારે રહીશ જ નહિ. લાં કોને પડી છે ? આહું કે
જઈ, ક્યું કે મરું. ત્યાં તો બરેણાંની પ્રીતિ છે.”

આવી રીતે મનમાં નિરાશ કરી એ જીન્ટે જ દિવસે,
રંગુનથી નીકળી પડ્યો.

૩

ફુનિયા કહે છે કે યુજની સામે ૩૫ કાંઈ વિસાતમાં
નથી. આપણા નીતિચાલના આચાર્યોનું પણ એ જ
કથન છે. પણ દરેકજના વહેવારમાં એ કેટલું ભ્રમજનક
છે ? કુંવર સુરેશસિંહની નવરત્ન મંગલાગારી ધરકામમાં
નિપુણ, પતિના ઇચ્છારા પર પ્રાણ પાચરનારી, અત્યંત
વિચારશીલ, મધુરભાષિણી અને ધર્મભીરુ હતી પણ
ફેવિદીથી હોવાથી પતિની આંખમાં કાટાની માફક
ખુનનો સુરેશસિંહ વાત વાતમાં એના પર ચીડીઆંકતો
અને પાછો પચાસપ કરી એની ક્ષમા માગતો હતો.

બીજે દિવસે પાછો એનો એ કૃત્તિસત વહેવાર ચર થતો, અને આગલા દિવસના બધા મનસુખા બુધાઈ જતા. કુખની વાત તો એ હતી કે સુરેશસિંહનું ચારિત્ર્ય બીજા જમીનદારોના જેવું બધ નહોતું. એ દંપતી-જીવનમાં આનંદ, સુખ, શાન્તિ, શ્રદ્ધા, લગભગ તમામ ઐહિક અને પારમાર્થિક ઉદ્દેશો પૂર્ણ કરવા આદતો પશુ પોને એ દંપતીસુખથી વંચિત હતો. એનું જીવન નીરસ, નિઃશ્વાદ અને નિઃસાર થઇ ગયું હતું. પરિજ્ઞામ એ આનંદ કે મંગળાને પોતાની જાત પર અશુભિચાસ આપ્યો એ પાત્ર કામ કરતાં મનમાં ને મનમાં ડબા કરતો, કે રખેને એ નાગજ થશે ? પતિને ખુશી રાખવા માટે એ પોતાની ભૂલો છપાવતી, ખટાતાં કાઢતી, જૂઠું બોલાવતી, નોકરોને માથે રોપ દોળા પોતાનો ગયાવ શોધતી. પતિને ખુશી રાખવા માટે એણે પોતાના શુભોને, પોતાના આત્માને અનાદર કર્યો, પણ પતિની નજરમાં એ ચંદ્રવાને બદલે એ એથી નીચ દગ્ગા. એ રોજ નવા સુંગાર સજ્જતી પણ લક્ષ્યને લીધવાને બદલે એ લક્ષ્યથી દૂર ને દૂર ખસતી ગઈ. પતિના એક મધુરા હાર્ષન માટે, એના એક મીઠા બોલને માટે એનું ખાસ હૃદય તલસતું, પણ તલસીને જ રહી જતું એનો એ તલસાટ કદી સંતોષાતો નહિ. રૂપલીજી સ્ત્રી બજારની બિખારણુ નથી કે મુઠ્ઠીબર આનાજથી એનું પેટ ભરાઇ જાય. એ પણ પતિનો સંપૂર્ણ, અખંડ પ્રેમ આપે છે, અને કદાચ સુંદરીઓથી વિશેષ દારણુ એ પ્રેમને માટે એની આરાધના અને અનુગમન સુંદરીઓ કરતાં વિશેષ હોય છે. મંગળા આ આરાધનામાં નિષ્ફળ થવાથી વધારે સતાપ પામતી, અને એ દિશામાં વધારે પ્રયત્નશીલ થતી.

ધીરે ધીરે પતિ પરની એની શ્રદ્ધા ડગમગવા લાગી. એણે વિચાર કર્યો કે, “આવા દુઃ, હૃદયશૂન્ય, કંપનાવિહીન મનુષ્ય સાથે એના જેવો જ વહેવાર કાં ન હોય ? એ તો રૂપને લાલસુ છે. એ પ્રેમને, બંધનને લાયક કર્યા છે ?” આ પ્રત્યાઘાતથી ઠાઠું વધારે ડુંગરાયું, પરંતુ મંગળાને પોતાની રૂપલીજીતા પર જ રેવાનું નહોતું. શીતળાનું અનુપમ રૂપલાલિત્ય એની ધ્રુવજ-ઓની આડે આવતું. એની આશાસતાને કરમાવી

નાંખનાર તુષારની ગરજ એ સારતું. મંગળા સુંદરી ન હોતી, પણ પતિના પર જન એવારી નાંખતી, પ્રેમની ચકિત પાયાવાર છે, જે આપણને આપે તેનાથી આપણે વિશુષ્પ નથી થઇ શકતા, પણ સુરેશના હૃદયદાર પર જેટલી રમણીય મૂર્તિ મંગળાની મૂર્તિને તે ગમે તેટલા વેશ બદલીને આવે તો પણ અંદર જ જતા દેતી નહિ. સુરેશ એ મૂર્તિને દર કરવા ખૂબ મહેનત કરતો, એને જગદસ્ત્રીથી હાંપી કાઢવા આદતો પણ ધન કરતાં રૂપનું જોર આણું પ્રમળ નથી. જે દિવસે શીતળા મંગળાનું સુખ જોવા આવી હતી તે દિવસે સુરેશની આંખોએ એ મનોહર છબિની એક ઝલક દીધી હતી. એ ઝલક નહોતી પણ એક શાન્તિ હતી જેણે એક જ દશામાં સુરેશનું હૃદયરાન્ય હતી, એના પર પોતાની સત્તા જમાવી દીધી હતી.

એકાંતમાં એસી સુરેશ શીતળાની છબિ લેઇ મંગળાની સાથે એ સરખાવતો અને વિચાર કરતો કે એમાં શો અંતર છે ? એક કેમ મનને આકર્ષે છે ? બીજીથી કેમ મન પાછું ઢલે છે ? પણ એના મનનું આ આકર્ષણુ, એકાદ કવિ કે ચિત્રકારના રસારાદન જેવું હતું, એ પાંચત્ર અને વાસનાથી સંહિત હતું. એ છબિ માત્ર એના યોગજનની જ સામગ્રી હતી. એ પોતાના મનને ખૂબ સમજાવતો, સંકષ્પ કરતો કે : “હવે તો મંગળાને ખુશી જ રાખીશ. એ સુંદરી નથી એમાં એ બીચારીનો શો દોષ ?” પણ એના આ બધા પ્રયત્ન મંગળાની સન્મુખ જતાં વિફલ થઇ જતા, એની સંક્રમ દરિ મંગળાના હૃદયમાં ચતા ફેરફારો જોઇ શકતી, પા-રખી શકતી પણ એક પસાધાતથી પીડાતા દર્દીની માફક ધીમે ધીમે વળે છે એ કેમતો છતાં એ તેને અટકાવવાનો કાંઈ ઇલાજ કરી શકતો નહિ. બીચારો સુરેશ ! પરિજ્ઞામ શું આવશે ? તેનો વિચાર કરવાનું પણ તેનામાં સાહસ નહોતું. આખરે ન્યારે વાત વાતમાં મંગળાએ મહેણાટોણાં સંભળાવવાં માર્યાં અને લગામ છોડી નિરંકુશ, ઉદ્દતાઇભર્યા વહેવાર ચર કર્યો ત્યારે તેના હૃદયમાં રહેલી યોડીધણી સહાનુભૂતિ પણ કમી થઇ અને એણે ધરમાં આવતુંજનું છોડી દીધું.

ઉઠાણની સંધ્યા હતી. તાપ સખત પડતો હતો. પંખો નાંખવાથી તાપની આગ વધારે સળગતી અને આખા દેહને ઝાળતી. ટોપને હવા ખાવા ગળીઆમાં જવાતું પણ સ્વસ્તું નહિ. આખું શરીર પરસેવાથી રેળભેળ થઇ જતું, અને શરીરની સારી સ્ફૂર્તિએ પરસેવા વાટે બહાર વહી જતી હોય એમ લાગતું. માથુએ જ્યાંના ત્યાં અચેત પડ્યા હતા. આગથી તપાવેલા મુદંગની માફક તેમના સ્વર કંઈક યઈ ગયા હતા. સાધારણ સંધર્ષણથી જગમગાં ઝાડ સળગી ઉઠે તેમ તેઓ સાધારણ વાતચીતમાં જ ઉશ્કેરાઇ જતા. સુરેશ-સિંદ ચાર ડગલાં ચાલતો અને હાડીને બેસી જતો. નોકરો પર ખીજવાતો કે “જલદી જલદી પાણી કેમ છાંટતા નથી ?” અચાનક તેના કાન પર આવતો અવાજ આંચો. એ ચોંંચો. મધુરગાન કાનને અત્રિય લાગ્યું. એને કોઈ ચહેલો: “આ કવખતનું દેણું વગાડે છે ? અહીંઆ ગરમીને લીધે જન નીકળી જાય છે અને આમને ગાવાનું સ્વચું છે ! મંગળાએ જોલાભાઈ દૂરો, ખીનું શું ? લોક નાહક કહી મરે છે કે જીઓના જીવનનો આધાર પ્રેમ છે. એમના જીવનનો આધાર તો આદારબોજન, નિદા, સમરમ અને આમોદપ્રમોદ છે ને પશુઓના આધાર છે,....અરે, ક્યાક સુધી તો સાંભળ્યું. હવે આ બંધ થશે કે નહિ ? બધી એ નાહક ગળું ફાડી ફાડીને ખરો મારવા બેસી છે!”

આખરે ન રહેવાયું એટલે તે અંદર જઈ જોડી લેખો:—“અરે, આ શો કાગરોળ મચાવે છે ? આ ગાવા-ગમવાનો સમય છે શું ? બહાર બેસવું સુરેશ યઈ ગયું !”

સમસામ. ખૂમરાણ મચાવતાં છોડાઓ મારતરને બેઠે રથબી જાય તેમ સૌએ શરમના ભાઈ ભાઈ નીચે નમાયાં, અને આતેજીવાસ પણ બંધ પડી ગયો.

મંગળા દુરત હાલિ સારોના એકાકમાં ચાલી ગઇ. પાતને જોસાવી પારે સાંધે જોડી:—“કેમ, આટલા બંધા ગુરો થઈ ગયા ?”

“હું આ વખતે ગાતું-ગમતું નથી સાંભળવા ચાહતો.”

“તમને કાણ સંભળાવે છે ? શું મારા કાન પર પણ તમારે રાજ છે ?”

“નક્રમી લમણાકીક.....”

“એમાં તમારે શું ?”

“હું મારા ઘરમાં આ કાલાકલ નહિ મચવા દઉં.”

“તો માફ કર, કાંઈ બીજો છે ?”

સુરેશસિંદ આ સવામનો જવાગ ગળી જઈને જોડી:—
“આ લોકોને કહી દે કે કાંઈ બીજો વખતે આવે.”

મંગળા:—“કારણ કે એમનું આવવું તમને ગમતું નથી, એથી ?”

સુરેશ:—“હા, એથી.”

“તો મને ગમે છે તે જ તમે કરો છો, કેમ ? તમારા દોરનો વગેરે આવે છે અને તમે બહાર ધણીને ફાંમરકરી કરો છો. એ બધું અંદર સંભળાય છે, પણ હું તમને કહું છું કે આ લોકોનું આવવું બંધ કરી દો ? તમે મારી બહેનપણીઓને કેમ રોકો છો ?”

સુરેશ ગરમ થઈ કહ્યું:—“એ માટે કે હું ધરનો ધણી છું.”

મંગળા:—“તમે બંધારના ધણી. અહીંઆ તો હું-ધણી છું.”

સુરેશ:—“કેમ ફાંગલ લવલવ કરે છે ? મને નીચીને શું દલાણ દાડીસ ?”

મંગળા થોડીવાર સુપચાપ ઉભી થઈ રહી. એ પતિના મનોમત જાણેને પામી જઈ, જોડી:—“કે તમારે, હવે આ ઘરમાં મારા કાંઈ અધિકાર નથી તો કે નહિ રહ્યું. અત્યાર સુધી જમણામાં હતી, આજે તમે

એ જમણા લાંબી. મારે આ ઘર પર કદી અધિકાર નહોતો. જે સ્ત્રીનો પતિના હૃદય પર અધિકાર નથી એવો એની સંપત્તિ પર પણ અધિકાર નથી."

સુરેશે જરા લલિતગત યથ કથું:—"વાતનું વરેસર કેમ કરે છે? મારી એ મતલબ હતો જ નહિ. તું તો કંઈનું કંઈ સમજ."

મંગળા:—"મનની વાત માણસના મોંમાંથી આનાયાસે જ નીકળી પડે છે. સાવધાન હોઈએ ત્યારે તો બધાએ મનના ભાવ છૂપાવી લે."

સુરેશને પોતાની આ અસહજતાપર દુઃખ તો થયું જ, પણ "રંભેને હું" વધારે મનાવીશ તેમ એ વધારે ખાટી-ન્ટીખી સુણાવશે" એ ડરથી એ મંગળાને ત્યાં જ ચૂપી ઘર છોડી ચાલ્યો ગયો.

પ્રાતઃકાળનો કોઈ પવન વા'ઈ રહ્યો હતો. સુરેશ પ્રાતઃકાળની મીઠી, શુશ્રાળી નિંદ્રામાં સ્વપ્ન ભેંસ રહ્યો હતો કે મંગળા સામેથી ક્યાંક આવી જાય છે. એ ચોક્કસ જાણે. ઉઠ્યા થઈ બેસ્યું તો ખરેખર મંગળા જ હતી છે. ઘરની તોફારીઓ પાસવધી આંધ્રુ લૂંછે છે. કેટલાક તોફર આસપાસ ઉભેલા છે. સૌની આંખો અશ્રુથી:સળગ અને મોંમાં જમળીન છે. બાણે વહુ સાસ-રિયાંની વિદાય લે છે.

સુરેશ સમજી ગયો કે મંગળાને કાલની વાત ખુબી ગઈ. છતાં એણે ઉઠીને એને એક સજ્જ પથ્થુ પૂછ્યા નહિ. એને મનાવવાનો કે સમજાવવાનો પ્રયત્ન સરખો ક્યો નહિ. એને લાગ્યું કે એ એનું અપમાન કરી રહી છે, એને દુનિયામાં દલકો પાડી રહી છે "એને જતું હોય ત્યાં જાય. મારે શું? મને પૂછ્યામાછ્યા વિના એ જવાને તૈયાર થઈ છે. એનો અર્થ જ એ કે હું એને કંઈ નથી. હવે હું એને શું શા મારે?"

એ એમને એમ જડની માફક પડ્યો રહ્યો, અને મંગળા એની તરફ મોં ફેરવાને તૈયાર સરખી પણ ક્યો વિના ઘરની બહાર ચાલી ગઈ.

૪

મંગળા પગે ચાલીને જતી હતી. એક મોટા તા-લુકદારની સ્ત્રી આવી રીતે પગે ચાલતી જાય એ નજીમની વાત નહોતી. પણ સુરેશને કહેવાની શાઈની હિંમત નહોતી. પુરૂષો બાણેએ ઉભા થઈ રહી મંગળાને માર્ગ કરી આપતા. સ્ત્રીઓ ઘરનાં બારણે ઉભી રહી કુતુહલેર દૃષ્ટિથી મંગળાને નિરપતી અને એમની દયા વર્ધાવતી આંખો કહેતી: "અરે, નિર્દય પુરૂષ! આને મેંઆપના એક રાખી પણ ન મળી!"

આ ગામમાંથી નીકળી મંગળા સીતળા રહેતી હતી એ ગામ જઈ પહોંચી. સીતળા મંગળાના આવવાની વાત સાંભળતાં ઘરનાં બારણાં પર આવી ઉભી થઈ રહી, અને મંગળાને બોધ બોલી:—"બહેન, જરા અંદર આવીને શ્વાસ તો ખાઓ."

મંગળા અંદર ગઈ અને બેસ્યું તો ગ્રામન કેટલીએ જગ્યાએ પડી ગયું છે. પરમાળમાં એક ડોશી ખાટલા પર સૂતી છે. ચોતરફ દરિયાનાં ચિન્હ દેખા દે છે.

સીતળાએ પૂછ્યું:—"શું થયું?"

મંગળા:—"કરમમાં લપ્સ્યું હતું તે."

સીતળા:—"કુવરજીએ કંઈ કહ્યુંકયું શું?"

મંગળા:—"મોંએ ન કહે પણ મનની વાત કંઈ આંખી છૂપી રહે છે?"

સીતળા:—"તો શું આટલે સુધી વાત આવી ગઈ?"

દુઃખની હેવટની દયા સંકાયલીજ હોય છે, મંગળાએ જવાબ આપ્યો:—"મરજી હોત તો આજે પણ પડી રહી હોત અને એ જ ઘરમાં હંફી પૂરી કરેલ. પણ ત્યાં ભાવ નહિ, આદર નહિ, ત્યાં હું ન રહી શકી."

સીતળા:—"તમારું પિયર ક્યાં છે?"

મંગળા:—“ પિયેર શું મેં લેખને જઈ ? ”

શીતળા:—“ ત્યારે ક્યાં જશો ? ”

મંગળા:—“ પ્રભુના દરગાહમાં, પૂછીશ કે, ‘ તહમે મ્હને સૌંદર્ય કેમ નહિ આપ્યું ? મ્હને બદમુરત કેમ બનાવી ? ’ બહેન, કદરૂપી હોવા કરતાં વધારે દુઃખની વાત સ્ત્રીને માટે બીજી કઈ ? કદાચ પૂર્વ જન્મની કાંઈ ભૂલ બદમુરત સ્ત્રીઓ થઈ જન્મ લેતી હશે. રૂપવડે ગ્રેમ મળે છે અને ગ્રેમવડે કાઈ વસ્તુ દુર્લભ નથી.”

મંગળા આટલું બોલી ઉભી થઈ. શીતળાએ એને ન રોકી. મનમાં વિચાર કર્યો: “ એમને બેસાડીને ખવરાવું શું ? આને સુઠ્ઠો સળગવાની જરૂર છે આશા નથી.”

મંગળાના જવા પછી એ ઘણી વાર સુધી વિચાર કરતી બેસી રહી:—“ હું કેવી બચાગી છું ! જે ગ્રેમ નહિ મળવાથી આ બીચારાં છવ કાઢવા તૈયાર થયાં છે તે ગ્રેમને મેં કોઠરે માર્યો ! એમને ત્યાં ધરેણીની શી કમી હતી ? પશુ એ જડાઉ ધરેણી એમને સુખ ન આપી શક્યાં. એ બધાને તો એમણે લાત મારી. અને મેં અજાણશીએ એ ધરેણીને સારૂં સારૂં સર્વેરવ બોધું. હાલ ! કાણ જાણે એ ક્યાં હશે ? શું કરતા હશે ? ”

વિમલસિંહને ધરતલ્યે બે વરસ થઈ ગયા હતા. શીતળાના મનમાં એના વિષે જાતજાતની શંકાઓ થવા લાગી. આડે પહોર અને ચોપીસે કાઠક એના હાથમાં એની એ ચિંતાની વ્યાગ સળગી રહી.

ગામડાંના ન્હાનામ્હોટા જમીનદારોનું દામ દમ-દારીયા જ થાય છે. વિમલસિંહની ખેતી વેકમાં થતી. પશુ એના ગયા પછી એનાં બધાં ખેતર પડતર જ પડી રહ્યાં. કાઈ સથિ ખેડવાર ન મળ્યો, કે રખેને વિમલસિંહ અધવચ આતી પહેલે અને સાંચેને બદલે અંચુડા બતાવે. ભોંકાએ લાગે પશુ ન ભયો. શીતળાએ એક વાણીઆના રૂપીઆ દેતા કરી ધરમલાખું. બીજા સામ પશુ એ જ દશા થઈ. વાણીઆએ

ધીરંવાની નાં પાડી. શીતળાએ ધરેણી ગીરા મૂક્યાં. અને બીજા સાલ ખસાસ થતાં સુધીમાં તો ધરની બધી પૂંજ પગ કરી ગઈ. પછી તો દુઃખ થવાં લાગ્યા. રૂંદ સાસુ, ન્હાતો દિયેર, નણદ અને પોતે, એ ચાર જણ ખાનારાં, અને તે ઉપરાંત કાષ્ટ સચુંદ્રાણું આવી ચડે એ જુદું. જાણે આટલું દુઃખ અંધૂરું હોય તેમ શીતળાના બાપ અને મ્હોટા ભાઈ ઉપર ફેજ-દારી થઈ. જાનને સમજાયા થઈ. આથી શીતળાની મા, બહેન અને બે ન્હાનાં ભાઈ શીતળાના ઘેર આવી રહેવા લાગ્યા. ગાડું પહેલેથી જ મહા પરાણે ચાલતું હતું, હવે તો જમીનમાં પેસી ગયું.

સવારથી જ કંઠાસ ચડે થઈ જતો. વેવાણુ લેવાણુની સાથે અને સાળાસાળીઓ બહેનબહેની સાથે લડી પડતા. કાષ્ટવાર, કાષ્ટીમાં દોષા ખૂટી પડવાથી સુઠ્ઠો જ નહિ સળગતો અને કાષ્ટવાર રસોઈ તૈયાર થતી તો અંદર અંદરનાં કંઠાસને લીધે ખાવાવારે આવેના નહિ. હાકારોમાં બીજાઓનાં ખેતરમાં પેસી જઈ અનાજના દાણા અને મટર ફેલી ખાતાં. કાસીઓ પાડોશીઓને ઘેર જઈ પોતાનાં દુઃખમાં રાતી અને ફેરાફાટા કરતી. પુરુષની ગેરહાજરીમાં સ્ત્રીના પિયેરિયાનું જોર વધારે ચાલે છે અને એથી આવી જાતના સંભામમાં વિજયપતાકા ઘણુંખરું એમના જ હાથમાં રહે છે. કાષ્ટ રીતે બે ધરમાં દાણા આગ પડતા તો એને દળે કાણુ ? શીતળાની મા કહેતી: “ ચાર દિવસને માટે આવી છું, બા. શું થંદી ચલાઉ ? ” શીતળાની સાસુ કહેતી: “ ખાતી વખતે તો ફૂતરીની માફક લખકે છે. દળતાં શું થાય છે ? ” આખરે હાગ્યાકા શીતળાને એકનીને જ દળતું પડતું. ખાતી વખતે એનું મહાભારત નંદાનું કે પાડોશીઓને પશુ ગામ વટ્ટેતો. શીતળા કાષ્ટવાર માન પગ પકડતી તો કાષ્ટવાર સાસુનાં ચરણે પડતો. પશુ જાનને એને તરછોડી નાંખતાં. મા કહેતી: “ ત્હેં અમને અની બોલાવી સોનાની જાગ પાણીમાં નંખાવી. ” સાસુ કહેતી: “ ત્હેં મારી જાતીપર શોધ્ય હાવીને બેસાડી. હવે જાતી ગાતી થાય છે ! ” આ ઘોર સંભામમાં શીતળાનું

વિરહદુઃખ તો ક્યાં વિસરાઈ ગયું. ખૂબી અમંગળો શંકાઓ આ હતાશનીમાં ભરમીભૂત થઈ ગઈ. હવે તો માન એટલી જ વિંતા રહી કે આ દશામાંથી ક્યારે છૂટકારો થાય ? આ અને સાસુ બેને ધમરાળા ધર સિવાય બીજા ક્યાંય ઠેકાણું નહોતું પણ ધમરાળ એમનું સ્વાગત કરવા ઉત્સુક દેખાતા નહિ. બીચારી શીતળા સંકોડા ઉપાયોતો વિચાર કરતી પણ આંખો દિવસ આંહીને ધરનાજ બારણે પાછા ફરેલા મુસાફરના જેવી એની વિચારશક્તિની દશા હતી. એને કાંઈ સજાતું નહિ. એ ચોતરફ નજર ફેરવતી કે કાંઈ શરણ મળે તેમ છે ? પણ કાંઈ નજર જ ચોંટતી નહિ.

એક દિવસ એ આવી જ નિરાશાની દશામાં ધરનાં બારણે ખલા અટકી ઉભી હતી, એટલામાં અ-આનંદ એણે બાણ સુરેશસિંદને સામેથી ઘોડા પર બેસીને આવતા જોયા. એમની આંખો એની તરફ ફરી. આર આંખો ભેગી થઈ, એ શરમાઈને અંદર પેસી ગઈ. ધરનાં કમાડ ખાંધ કર્યા અને કુંવરસાહેબ આગળ આવ્યા ગયા. શીતળાને મનમાં એદ થયો કે, “અરે, મેં મૂઝાંચો ચોતરફ થીંગડાવાળો, ફટિયો, સાંભો પહેરેલો, અને એમણે મને જોઈ લીધો. કાણ જાણે મનમાં શુંયે કહેતા હશે ?”

કુંવરસાહેબને ગામના લોકો તરફથી વિમલ-મિલના કુટુંબપરિવારની દુઃખી હાલતની ખબર મળી ચૂકી હતી. તેઓ ચુપ્ત રીતે એમને કાંઈ મદદ કરવા ચાહતા હતા. પણ શીતળાને જોતાં તેમને એટલો બધો સંકામ થયો કે તેઓ ધર પાસે એક પણ પણ ઉભા રહી શક્યા નહિ. મંગળાના મુદતયાગ પછી ત્રણ મહિને તેઓ આજે પહેલવહેલાજ બહાર નીકળ્યા હતા. શરમના માયો તેમણે બહાર બેસવાહિવાતું પણ છોડી દીધું હતું.

એટલું તો નિરસદેહ છે કે કુંવરસાહેબ મનમાં તો શીતળાના સ્પર્શનું જ આસ્વાદન કરતા. મંગળાના જન્મ પછી એમના હૃદયમાં એક કુદૃષ્ટ કામના જનની: “શું કોઈ-પણ ઉપાયથી એ સુંદરી મારી ન થઈ શકે ? વિમલનો તો પુત્રો પણ નથી. ધણું જ સંભવિત

છે, કે એ હવે આ સંસારમાં પણ ન હોય.” પણ સદ્વિચારના બળથી એ આ પાપી વિચારનું દમન કરતા. શીતળાનાં દુઃખની કંઠાણી સાંભળીને પણ એને મદદ કરતાં એમનું હૃદય બધ પામતું, કે “રખેને વાસના આવો વેશ ધારણ કરી મારી વિવેકશુદ્ધિને જાળ કરવા ચાહતી હોય.” પણ આખરે તો મનની લાલસાએ પોતાની કપટશીલા વિસ્તારી એને ભૂલાવ્યો, એને છકકડ ખવરાવી. એ ધરની હંડીકત પૂજવાને બદલે શીતળાને ઘેર ગયો. મનમાં વિચાર કર્યો:— “એક અવળા આવી આશ્વતમાં. હોય અને હું એની ખબર પણ ન પૂછું એ કેવો ધોર અન્યાય કહેવાય ?” શીતળાને ઘેરથી એ પાછો ફર્યો ત્યારે એની શુદ્ધિ અને વિવેકની દોરીઓ તૂટી ગઈ હતી અને એની જીવન-નીકા મોઢ અને વાસનાના અગાધ સાગરમાં ફૂંકા ખાતી હતી. “અદા ! કેવી મનોહર હમિ ! કેવું અનુપમ સૌંદર્ય !”

એક ધણીમાં એને ગાંઠાની માંક બકવાદ થઈ ચોરા:— “આ જન અને આ શરીર ત્વને જેટ છે. ‘કુનિયા હસશે.’ હા હસે. ‘આ મદા પાપ છે.’ કાંઈ ફિકર નહિ. આ સ્વર્ગીય આનંદથી હું મહારી જાતને વર્ણિત નહિ જ રાણું. એ ક્યાંય નથી જવાની. આ હૃદયને છાતીમાંથી બહાર કાઢી એનાં ચરણે ધરીશ વિમલ ? મરી ગયો. નહિ મર્યો હોય તો હવે મરશે. એમાં પાપ શું છે ? જો પર સ્ત્રી સાથે પ્રેમ કરવો એ પાપ હોય તો એ પાપ દેવતાઓએ પણ કર્યું છે. વિષ્ણુ અને ઇંદ્રની કોટમાં સ્થાન મેળવ્યું એ કાંઈ નજીવી વાખત નથી. કમળ કેટલું કામળ, કેટલું પ્રકુલ, કેટલું ભક્તિ છે ! શું એના અધરા...”

જાણે કોઈ ભૂલાઈ ગયેલી વાત યાદ આવી હોય તેમ તે એકાએક અટકી ગયો. મનુષ્યની શુદ્ધિના અંતરાશમાં એક અઘાત શુદ્ધિ રહેલી છે. જ્ય-સેવમાર્થ નારી આવેલા સૈનિકને કોઈ ચુપ્ત સ્થ ન-માથી મળેલી મદદ જેમ બચાવી લે છે તેમ આ અઘાત શુદ્ધિ મનુષ્યને ઉઘારી લે છે. સૂરેશને આ અઘાત શુદ્ધિ એ ચેતર્યો, સંચેત કર્યો, એ એકદમ

રહેવાળા, અર્ધદોક્યા, અર્ધઉઘાડ્યા પુરપનો એને તિરસ્કાર આપ્યો. એ ધરને જમીનદાર પહેલાંના વિમલ નહેતા. એ તો મજૂર થઈ ગયો હતો. મજૂરીનું કામ મુખાર્જિત પર અસર પાડ્યા વિના નથી રહેતું. મજૂર કંદર વસો પહેરે પણ મજૂર જ લાગે છે.

એકાએક વિમલની મા ચોંટી. એ શીતળાના ખંડમાં આવી અને વિમલને જોઇને માતૃપ્રેમથી વિદુવળ થઇ એને છાતી સરસો ચોંચો. વિમલ માતાનાં ચરણો પર માથું નમાવ્યું. એની આંખોમાંથી માતૃચરણ પખાળતાં ગરમ ગરમ આંસુ વહી જતાં હતાં. મા પુલકિત થઈ રહી હતી. મ્હોંમાંથી શબ્દ નીકળતો નહોતો.

એક ક્ષણમાં વિમલ જોણી ઉઠ્યો:—“ આ ! ” જળાના ફાંધાયા અવાજે એનો આશ્ચર્ય વ્યક્ત કર્યો. આ પ્રશ્ન સમજી અને જોણી:—“ નહિ બેટા, એમ નથી.”

વિમલ:—“ આ શું નેઉં છું ? ”

મા:—“ સ્વચ્છ એવો છે. કાંઈ શું કરે ? ”

વિમલ:—“ સુરેશો મારે માટે ઇર્વામ કેમ કાઢ્યું હતું ? ”

મા:—“ તારો પતો મેળવવા, બેટા. એમણે દયા ન કરી હોત તો આને ધરમાં છું કાંઈને છવતાં ન દેખત.”

વિમલ:—“ ઘણું જ સાફ ચાત.”

શીતળાએ રાણા મારતાં કહ્યું:—“ લંભારી તરફથી તો બધાને મારીને જ નીકળ્યા હતા. કુલોની સેજ નહોતા બિચારી ગયા.”

વિમલ:—“ હવે તો કુલોની જ સેજ બિચારેલી નેઉં છું.”

શીતળા:—“ લંભને કાંઈએ ભાન્યલખી આપ્યું છે ? ”

વિમલસિંહ કોવચી કાંપતો ઉઠ્યો થયો અને બોલ્યો:—“ બા, મને અંધારી દેખે ચાલ. હું આ શબ્દોનું મ્હોં જોવા નથી માગતો. મ્હારી આંખોમાંથી લોહી ઝરે છે. મ્હોં આંખે મારે ત્રણ વરસ કાણુ તપશ્ચર્ચા કરી. એ તપશ્ચર્ચાથી હું પ્રભુને પાંખત પણ એને ન પામ્યો.”

આટલું કહી એ એ પાંડમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને પોતાની માના ખંડમાં જઈ સૂઈ રહ્યો. માએ તુરત એના મ્હોં અને હાથપગ ધોવડાવ્યા, અને ચૂસી સળગાવી પૂરીએ તળવા માંડી. પૂરીએ તળતાં તળતાં ધરની વીતક વાર્તા પણ કહેવા માંડી. આંધી વિમલના હૃદયમાં સુરેશના પ્રતિ જે વિરોધાત્મક ભડકાડતો હતો એ શાંત થઈ ગયો, પણ હૃદયની આગે લોહીમાં પ્રવેશ કર્યો અને વિમલને જોરથી તાવ ચઢી આપ્યો. લાંબી મુસાફરીનો થાક તો લાગેલો જ હતો. એટલે વરસો સુધીની આ કડી મહેનત અને શ્રમ પૂછી માનસિક સંતાપ વેડવે પહેલાંથીયે દુઃસણ થઇ ગયો.

આખી રાત એ અચેત પડ્યો રહ્યો. આ બેડી બેડી પંખો નાંખતી હતી અને આંધુ પાડતી હતી. બીજે દિવસે પણ એ બેડોશ પડ્યો રહ્યો. શીતળા એની પાસે ફરજી પણ નહિ. “ એમણે મને કેમ યોનાના કાળાઆ ખવરાવ્યા છે ? ” એમનો તોર સડું ? આ તો સૌ ઘેર રહે તેમ આ વેળા પરદેશ રહ્યા ! કાંઈની કાણી કોડી તો દોડી નથી. મજ પર તાવ તો બહુ દેતાંતા, શું બાંધી આપ્યા ! ”

સંધ્યા સમયે સુરેશને ખબર પડી. એ તુરત જ દોડ્યો આપ્યો. આજે એ મહિના પછી એણે એ ધરમાં પગ મૂક્યો. વિમલે આંખો ઉઘાડી, સુરેશને જોળખ્યો. આંખોમાંથી આંસુ વહી નીકળ્યાં. સુરેશના મુખાર્જિત પર દયાની ન્યોતિ ઝળકી રહી. વિમલે એના વિષે જે અનુચિત ચંકા કરી હતી તેને માટે વિમલ પોતાની જાતને ટિટકાર દેઈ રહ્યો હતો.

શીતળાએ ન્યાં સંભાર્યું કે સુરેશસિંહ આંખો છે કે દુરં તે હર્ષણ સામે ગઈ. ચોટયો છોડી નાંખ્યો

એને વિવાદની મૂર્તિ બની વિમલના ખડકમાં દાખલ થઈ. વિમલની આંખો બંધ હતી. એ મૂર્છિત જેવી દશામાં પડ્યો હતો પણ શીતળાના આવતાની સાથે અચાનક એની આંખો ઉઘડી ગઈ. અગ્નિ વર્ણવતી આંખોએ એણે એના સામે જોયું અને કહ્યું:—“હમણાં શું કામ આવી ? આજથી ત્રીજો દિવસે આવજો. કુંવરસાહેબની સાથે એ દિવસે ફરીથી મુલાકાત થશે.”

શીતળા પાછાં પગે બહાર નીકળી ગઈ. સુરેશ પર જાણે કંઈ પાછળેથી ધડા ટોળાયો: “કેટલું રૂપ-કેટલું લાવવું છતાં કેટલી વિપાસકિા ! હૃદયને બદલે કેવળ દુઃખારસાક્ષી !”

તાવ વધતો જ ગયો. સુરેશ ડોકરને બોલાવ્યો. પણ અત્યારે કોઈનું ન માન્યું. એનું હૃદય પાપાચ્યુરું છે. એ કોઈ રીતે નથી પચીતરું. કોઈ પોતાનું કાળજું ચીરીને આપે, આંસુની નદીઓ વહેવારે પણ એને દુઃખ નથી આવતી. વસેલા ઘરને ઉડ્ડ કરવું, લાંબા આંતરે કાઢવાં એ એનું કામ છે. અને એની નિર્દયતાએ કેટલી વિનાશી ભરેલી છે. એ નિઃશ્વર્ગ રૂપ ધારણ કરે છે. કોઈવાર વિચળી જને છે તો કોઈવાર પુષ્પમાળા. કોઈવાર સિંહ અને છે તો કોઈવાર શિયાળ. કોઈવાર અગ્નિ સ્વરૂપમાં દેખા દે છે તો કોઈવાર જલ સ્વરૂપમાં.

ત્રીજો દિવસે, પાછળી રાતે વિમલની માનસિક ધીંગા અને હૃદયસંતાપનો અંત આવ્યો. ચોર દિવસે ચોરી કદી નથી કરતો. મમદત ક્યારેય રાતે જ સૌની નજર ચૂકાવી ધરમાં પ્રવેશ કરે છે અને જીવન-રત્નને ચોરી લેઈ જાય છે. આકાશનાં કુલ કરમાઈ ગયાં દતાં. રસરાજીએ સ્થિત રહી—શોકમાં મગ્ન, શિર નમાવેલી. રાત મોઢું બાહ્ય સ્વરૂપ છે. રાત મૃત્યુનું કીડાંસેન છે. એ જ વખતે વિમલના ધરમાંથી આત્મનાદ સંભળાયો, જે સાંભળવાને અત્યુદય સદાયે ઉત્સુક રહે છે.

શીતળા મોંઘી હતી અને ગભરાયેલી મરણસાધનાની નિહટ ગઈ. એણે મૃત દેહ પર એક દહિ નાંખી પણ

ભયભીત થઈ એક કમળું પાછળે હડી ગઈ. એને લાગ્યું કે વિમલસિંહ એની તરફ અતિ કાતર નેત્રે જોઈ રહ્યો છે. એ જુઝાઈ ગયેલા દીપકમાં એને ભય-કર જ્યેષ્ઠ દેખાઈ. એ ભયની મારી ત્યાં ઉભી રહી ન શકી. એ જાણ્યુંમાંથી બહાર નીકળી અને સુરેશસિંહ સામે મળ્યા. ગભરામણા સ્વરમાં બોલી:—“ મને બીક લાગે છે.” એને મનમાં થઈ આવ્યું કે રાતો રાતો એમના પગમાં ઢળી પડું, પણ એ દૂર ખસી ગયા.

જ્યારે કોઈ વેદમર્ચને માલમ પડે છે કે એ રસ્તા બદલે છે ત્યારે એ સીધા રસ્તાપર આવવાને જલ-દાયી પગ ઉપાડે છે અને મનમાં ને મનમાં ખીલત્ય છે કે તે એટલો અચ્ચાવધ કેમ થઈ ગયો ? સુરેશ પણ હવે એ સીધા, ચાંત માર્ગપર આવવાને વિકળ થયો. મંગળાની રનેદુષ્ટું સેવાઓ એને યાદ આવવા લાગી. હૃદયમાં સાચી સૌંદર્યોપાસનાનાં ભૂવરને ઉદય થયો. એનામાં કેટલો પ્રેમ, કેટલો ત્યાગ, કેટલી ક્ષમા હતી ! એની અનુપમ પતિકાકિતને યાદ કરી કરી એના જીવ કોઈ કોઈવાર તણાવતો: “ અરેરે ! મહેં ઘોર અત્યાચાર કર્યો. આવા ઉન્નતવર્ગ રત્નનો મહેં અનાદર કર્યો. હું અહીંયા જડ જેવો પડ્યો રહ્યો અને મારી મામે જ લક્ષ્મી ધરમાંથી ચાલી નીકળી !” મંગળાએ જતાં જતાં શીતળાને જે વાતો કહી હતી તે એને શીતળાએ કહી રતી. પણ એ વાતોપર એને વિશ્વાસ નહોતો આવતો. મંગળા ચાંર મૃત્તિવાળી હતી. એ એવી યેલજા કરે તેમ એનું મગ કચ્ચ કરવું નહોતું. એનામાં હામાનો ગુણ હોતો. તે એનું વેર કદાપિ ન લાગે. એનું મન સાક્ષી પૂરવું હતું કે એ જીવતી છે અને કુશળ છે. એને પિયરે કોઈ પત્ર લખે તો, પણ ત્યાંથી કારી અને કટુ વચનો સિવાય બીજા ચાની આશા કે ઉવડે એણે પત્ર લખ્યો:—“ હવે એ રત્નની શોધમાં હું પોતે જઈ છું. કાં તો એ લઈને આવશે અથવા તો આ મોં કાઢું કરી દૂની મરીય.”

એ પત્રનો જવાબ આવ્યો:—“ સારી વાત છે, બાબો. પણ અહીંયા થઈને જરૂરે. અહીંયાથી કોઈ આવવી સાથે જ ચાલી નીકળશે.”

સુરેશ્વરે કહ્યું કે આ રાજામાં આશાની શ્રવણ દેખાઈ. એણે એમ દિવસે પ્રયાણ કર્યું. રાજાને સાથે નહિ લીધું.

સામરે કહ્યું કે એનું પ્રેમથી સ્વાગત કર્યું નહિ. સૌ રાજાનાં મંદીરોમાં હતાં. સમગ્રમાં એને પતિધર્મ ઉપર લાંબું લાગણ્ય સુધાવ્યું.

રાત્રે એ જમવા બેઠો ત્યારે બહારી સાળી આવતીને એની પાસે બેઠી અને ધીમેથી હસીને બોલ્યું:—
“જિજ્ઞાસુ, રાજા સુંદરી પોતાના રૂપદીપ્ત પતિને સ્થાપ દે, એનું અપમાન કરે તો આપ એને શું કરશો?”

સુરેશ (ગંભીર સ્વરથી):—“કુપ્ત!”

સાળી:—“અને જે પુરુષ પોતાની રૂપદીપ્ત સ્ત્રીને સ્થાપ દે તેને શું કરશો?”

સુરેશ:—“પથુ.”

સાળી:—“અને એ પુરુષ વિદ્વાન-ભક્ષ્યકામણીનો હોય તો?”

સુરેશ:—“પિશાચ.”

સાળી (હસીને):—“તો હું નાશું છું. તમને તમારો મર લાગે છે.”

સુરેશ:—“પિશાચાનું પ્રાચિત્ર પથુ પ્રભુ સ્વીકારે છે.”

સાળી:—“પથુ એ અંતરનું-સાચું હોય તો.”

સુરેશ:—“એ તો એકમાત્ર અંતર્યામી જ નાણી છે.”

સાળી:—“સાચું હશે તો એનું રૂપ ગુરત જ નથી લાં, પણ તમને તો અંતર્યામીને લેઈને જ ચલાવે.”

“કેવલ દિગ્દશામાં ભવેલીને જિજ્ઞાસુ હસીને યોગ્ય છે.”

સુરેશની આશાઓમાં ફરીથી ટકમગી. એ ચરમ કહે બોલી ઉઠ્યો:—“પ્રભા, પ્રભુને ખાતર મારાપર દયા કર. હું બહુ જ દુઃખી છું. ધર્મ સારી છે. સાક્ષમાં એક દિવસ એવો નથી ગયો જેવારે હું રાજાને મનો નહિ હોઉં.”

પ્રભા ઉભી થઈને બોલી:—“એ તો ‘કરણી તરી પાર ઉતરણી’ હું જાઉં છું. તમે સ્થંભ નાઓ.”

ગુરત જ મંગળાની મા આવતીને બેઠી અને બોલી:—
“તમે તો ખૂબ ભર્યા છો. દેશ-દેશાંતરે જઈ આવ્યા છો. સુંદર જનતાની દવા ક્યાંઈ ન દેખી?”

સુરેશ અદબથી કહ્યું:—“હવે પ્રભુને ખાતર વધારે ન સરખાવે.”

માતા:—“તમે તો મહારી મહારી દીકરીના માણ લીધા! તો શું હું તમને સરમાવવામાંથી જે મર્ધે મનમાં તો હતું કે તમને એવી એવી સંભળાવું કે તમે પથુ પાદ કરો; પથુ શું હઈ? મહારા મહેમાન હર્ષા. કેવી રીતે કરું? નાઓ, સહ નાઓ.”

સુરેશ આશા અને ભયની દશામાં પાસાં બદલતો હતો ત્યાં એકાએક ખારણાં આગળ કાઢતો ધીરો ચાલ સંભળાવ્યો:—“જતી કેમ નથી? જાગે તો છે.” જ્યાં જ્યાં કાઢ્યો કહ્યું:—“જાણુ, સરમ આવે છે.”

સુરેશ અપાજ પાડ્યો, તરસ્યા આવતને જઝમિન-દુ મગી મધ્ય. એક સજ્જામાં મંગળા એની સન્મુખ આવી, અને માથું નમાવી ઉભી થઈ ગઈ. સુરેશને એના મુખ પર રાજા અંદરી છળ દેખાઈ, જાણે રાજા તંદુરસ્તી-મેજની નિરોગી થઈ આવ્યો હોય.

રૂપ એનું એમ હતું પણ આંખો છુદી હતી.*

પ્રેમચંદ

* દિવસે પછી અનુવાદ

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ ને ગુજરાતી સાહિત્ય

(યોગ્ય વખત પર એક મિત્ર પર લખેલ પત્રમાંથી ગુજરાતી સાહિત્યને લગતો કામ યુગધર્મના વાચકને વાંચવો જમરો એમ માની સહેજ ફેરફાર સાથે પ્રકટ કરવા મોકલવાની હિમ્મત કરે છું. ના. દ. પ.)

.....કદા ઉપસક ઉપસક જગતનો દત્તિદાસ ઉકલારજી રાજ્યોની ફેરવદો, ખૂનખાર લડાઈઓ, વેપારનાં પરિવર્તનો, રાજ્યધારણના ફેરફારો, વિજ્ઞાની સેનાપતિઓ વગેરે નેષ માની લે છે કે, પ્રમજ્જવનનાં પરિવર્તનમાં આ ચીજો જ મૂળ આવશ્યક છે. મારે મન આ. ચીજો ઉપસકીઆ જ છે—પ્રમજ્જવનસાગરનાં ઉદ્ધણમાં વહેતાં પ્રજા વહેણોથી સપાટી પર પડતી રેખાઓ.

કાંસનો વિશ્વ તપાસો. લોહીની નદીઓ, ફાંસીનાં લાકડાંઓ, તીક્ષ્ણ તલવારો, ભુલમ, ઝેર, ને પાશવતા—ત્યાં ને ત્યાં. પણ એ સૌ ઉપર ઉપર તરતી રેખાઓ માત્ર છે. તે સૈદ્ધાંતી ફ્રેંચ પ્રજાનું આત્મમંથન નેવા આપણે તેમનાં સાહિત્યે કદા સંગીત સિદ્ધ ચિત્ર તરફ વળવું પડશે. ને ત્યાં આપણને પ્રમજ્જવનની અગાધ પ્રગતિ, પ્રગતિ દેખાશે. પોસ્ટર, રેસો, હિડરો ન હોત તો ફ્રેંચ વિશ્વ જ હોત.

રશિયાનો વર્તમાન વિશ્વ લુઓ. એ વિશ્વમાં લેનીન, ટ્રોટ્સ્કી ને બોલ્શેવિકો આપણી નજર સામે તરી આવે છે. પણ જો તેમની આગળ રશિયાના લેખકોએ પ્રગતે તૈયાર કરી ન હોત તો એ બે વ્યક્તિઓ કશું ન કરી શકત. વિશ્વ પહેલાંનું પ્રમજ્જવન સમજવા આપણને રશિયાનું સાહિત્ય ઉઠવું પડશે. ને એ સાહિત્ય ઉઠાવનાં આપણી યંદા સાચી

પડે છે. છેલ્લાં કંઈ પોલોમોથી પચાસ વરસનું રશિયન સાહિત્ય યુરોપીય સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન લે તેવું છે. ગોગોલ, ડોસ્તોયેવ્સ્કી, ટુરગેનેવ, ટોલ્સ્ટોય, ઘેરકો, એડીચેવ, ટ્સોક-આ સર્વ લેખકો હુનિયાના મહાનલેખકોની પ્રથમ પંક્તિમાં બેસી શકે તેવા છે. એ લેખકોમાં તમે રશિયન આત્માનું હજુ દર્શન કરી શકશો. રશિયાના નાટ્યલેખકોમાં તેના આત્મા દેટલો ડોહાળોનો દરો તેની કથના આ લેખકો વાંચતાં આપણે કરી શકીએ છીએ.

આપણે. અહીં પણ વર્તમાન રાષ્ટ્રીય વિશ્વ પહેલાં સાહિત્યમાં વિશ્વ થતો આપણે નેષએ છીએ. આપણે કદા લોકો શુદ્ધ અમેજી લખતા. રશીય સ્ત્રીકેટ ગોસ્ટરમીધથી તે બર્નાડ શાં સુધી આપરિય લેખકો અમેજી સાહિત્ય દીધાવતા આયા છે...પણ તેમણે પોતાની ભૂલ નેષ. ને આપણે સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થવું હોય તો સ્વતંત્ર સાહિત્ય ખીસવું નેષએ. સાહિત્ય એ પ્રગતો આત્મા. આત્મા વિના પ્રમજ્જવન ક્યાંથી ? ...ને આપણે કદા રાષ્ટ્રીય સાહિત્યની પ્રગતિ જાની. પગિણામમાં, જ્યોર્જ મૂર, જ્યોર્જ વિલિયમ રસલ- (એચ.), સીજ, વિલિયમ બટલર, યેટ્સ, લેડી ડેમરી, સેંટ જોન અરવીન, વગેરે લેખકો પ્રકટલા. એમનાં લખાણોમાં રહેલો સ્વતંત્ર આપરિય સંસ્કૃતિ દગ્ગર હગ્ગાડો પણ જાંઘવાન કરી શકે એમ નથી. જનિયમાં ત્યારે રાષ્ટ્રીય પરતંત્રના બૂધાર્થ જશે ત્યારે રાષ્ટ્રીય નવજ્જવનનો આ કાળ ચિરંજીવ દશે.

યુરોપના નાના નાના સ્વતંત્ર થતા દેશો એક પછી એક લઈ તેમના નવજ્જવનનાં મૂળ તેમના સાહિત્યમાં

દું ખતાવી શકું; પણ લંબાણના બધે આટલા જ દાખલા
અહીં બમ થશે.

x x x x

તમે સળો છો: "ગુજરાતીમાં યુગધર્મનાં અસિલનો
પ્રસરવા લાગ્યાં છે, નવજીવન ફેલાઈ રહ્યું છે ને ગુજ-
રાતનો આત્મા જાગૃત થઈ ગયો છે, વગેરે વગેરે. પણ
એ કથનોમાં કેટલું સાચું રહેલું છે? નક્કી કરવું મુશ્કેલ
છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ નવજીવનનું માપ
ગુજરાતી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્ર, શિલ્પ, બાલક્રમ ને
સૌન્દર્યભાવનામાં પ્રસરેલા નવજીવન પરથી કંઈક અંશે
કાઢી શકાય...ને એ દૃષ્ટિએ તોલ કરતાં બહુ ધ્રુવાવા
જેવું મને કંઈક નથી દેખાતું."

દખા. ચિત્રકળા, સંગીત ક્ષેત્રમાં જાગૃતિ રેડવા
પ્રયત્નો અત્યંત હીં આરંભાયા છે. ગુજરાતી ભાષામાં
નવું જોમ આપણે ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ 'સાક્ષરો'ની
સાહ્યો તોડી બહાર નિકળવા લાગી છે. ગાંધી-
જીની સાદી, સીધી, જોમદાર ભાષાને 'નાગ-સાક્ષરો'ની
આડવાર વાચતાય ન સમજાય તેવી ભાષાને સદા માટે
દેશબાર છીંધી હોય એવું લાગે છે. પણ તેથી હજી
ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્યનો જન્મ થયો છે. પણ તેથી હજી
આત્માનું હૃદય દર્શન કરી જો સાહિત્યમાં ગુજરાતના
ગુજરાતીઓના ગુણોષ, ભાવના, આદર્શો, રવનાઓ,
વગેરેનું તાદરસ ચિત્ર હોય, ને સાહિત્યમાં ગુજરાતી
સંસ્કૃતિનું તારતમ્ય હોય તેવા સાહિત્યનો જન્મ થયો
છે એમ ન કહી શકાય.

મોટો, આપણી અર્થહીણ ધર્મશિતા, આપણી ઝેરી
શાંતિવ્યવસ્થા, આપણી આત્મચાતક લમ્પ્રણાલી, આપણી
કહેવતરૂપ ગરીબાઈ, ને ખીજાં અનેક કારણો આપણો
પુનરુદ્ધાર અટકાવે છે. મનુષ્ય અનુભવથી શીખે છે.
આપણે એવાં પ્રાણીઓ છીએ કે આપણે કદિ પાછળ
જોતાં જ નથી, ભૂતકાળની ભૂલોથી કશુંયે બચતા
નથી ને અનુભવથી કશું શીખતા નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવજીવન રેડવા આપણે
આપણા ભૂતકાળનાં સાહિત્યનો આધુનિક દૃષ્ટિએ
અભ્યાસ શરૂ કરવો પડશે. ને એ ભૂતકાળનાં સાહિત્યમાં
એકલું ગુજરાતી સાહિત્ય જ નહીં પણ સંસ્કૃત, અને
હિન્દી સાહિત્યનાં ઉડાણ પણ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વામનાં
પડશે...દાખલા તરીકે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાંના નાટક-
કાળ લ્યો. સાહિત્યમાં નાટક કેવી રીતે જન્મ્યું; રાસ,
સંગીત, લીલા વગેરેનો વિકાસ કેમ થયો; શુદ્ધ (ડંડી-
મૃચ્છકટીક), ધસિદાસ (શાકુંતલ, આર્ધવ્રતમિમિત્ર,
વિક્રમોર્વશીય), હર્ષદેવ (નાગાનંદ), ભવનુતિ (મહાવીર-
ચરિત, ઉત્તરરામચરિત, માલતીમાધવ), રાજશેખર
(કર્પૂરમંજરી), વિદ્યાબદત (મુદ્રારાક્ષસ), ને નારાયણજી
(વેણોસંહાર)-ને પછી, અગીઆરમી સદીની શરૂઆતથી
સંસ્કૃત નાટકની પડતી કેમ શરૂ થઈ (હતુમાનનાટક
રતનાવલી, પ્રભોષ ચંદ્રોદય) ને સંસ્કૃત નાટકનો નાશ
કેમ થયો, આ સર્વ આપણાં સાહિત્યનો પુનરુદ્ધાર
કરવા જણવાની જરૂર છે.

પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવજીવન પ્રકટાવવા
આપણો ભુજાઈ ગયેલો સૌન્દર્યપ્રેમ જાગ્રત કરવાની

નેજ છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ને મુખ્ય સુરતની કોલેજનાં યુવકયુવતીઓ એવા નાટ્યગૃહદ્વારા સામાજિક નાટકો પ્રખરે આપે. વખતોવખત ઇંગ્લેન્ડ, યો, સ્કોટલેન્ડ, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, હોલેન્ડ, ડાન્કોલ, ગોરકી, પીનેરા, બાર્ડ, વગેરે પરદેશીઓનાં નાટકો પણ એ દ્વારા ગુજરાત સમક્ષ મુકી શકાય. સામાજિક નાટકની સ્થાપના ને વિકાસ આપણે જોઈએ જઈએ કરીશું તેટલો આપણે ઉદ્ધાર જઈએ થશે એમ મને તો લાગે છે. ગુજરાતની કળાસિક ધનિકા ખચિત આપણે એક થીએટર નભાવી શકે.

સંગીત ચિત્ર ચિત્ર પાંચાકામ-સર્વમાં સૌન્દર્યનું આરોપણ કરવાની જરૂર છે. આપણા કારીગરો કુંભારો, સુથારો, વણકરો, રંગરંગ-સર્વને સૌન્દર્યનો સંદર્શો પટ્ટોચરો જોઈએ, સારી પ્રખળતા જીવનમાં સૌન્દર્યનો સંચાર ન થાય ત્યાં કુસુમી પ્રખળતા પ્રગટિ જાય-આર-ગોપાલકી જ રહેશે.

તે આપણે કદિ પણ શુભનું ન જોઈએ કે આચાર, વિચાર ને વાણીમાં, સૌન્દર્ય ને સ્વતંત્રતાને કચડી નાખવાના કોઈ પણ 'પ્યુરિટન' પ્રવાસથી પ્રખળતા આત્મવિકાસ રૂપાયા વિના ને પ્રતિ દિનપ્રતિદિન નીચી પડવા વિના ન રહે.

x x x ને આપણે પ્રમાદ આપણે એકદમ તજવો જોઈએ, તાપ ને તાવ આપણી કામ કરવાની શક્તિ લૂંટી લે છે એ લૂંટો બચાવ આપણે તજવો જોઈએ. સતત કામ કરનાર મજૂરો ને બારથી પદર દલાક કામ કરનાર ગાંધીજી આપણી આંખ સમક્ષ આપણે રાખવા જોઈએ. ગુજરાતના કોઈ પ્રકારે સંસ્કૃત નાટકો (ને સંસ્કૃતમાં કઈ પાંચસો નાટકો સંખ્યામાં છે; દ્રાવિડિયન ભાષામાં કઈ સોએક) માંથી દરેક પંદર ચૂંટીને એક અંચમાળામાં બહાર નથી પાટવા; હિન્દુસ્થાનના હિન્દુસ્થાનીઓ મુખ્ય ૧૪ ઉપનિષદો કોઈ પ્રકારે એક અંચમાળામાં ગુજરાતીમાં બહાર નથી પાડવાને આ જ રીતેન દરેક બાજુએ છે. આ રીતે જીવવા આપણે જરૂર પ્રયત્ન આદરવા જોઈએ. આવો પ્રયત્ન આપણે આપણું આગમ ન તજીએ

તો સફળ ન થાય.....ગુજરાતમાં કેટલીક પ્રકારે અંગ્રીઓ હજી પંદર માસથી કેટલીક ગોપડીઓ બહાર પાડવા વિશે જાહેરખબરો છાપતી જ નથી. પણ ગોપડીઓ કે પાંચ વરસ પછી કદાચ.....

સસ્તી સાહિત્ય કાર્યાલયની પદ્ધતિએ ઘડીઆળા નિયમિતતાએ આપણે 'સંસ્કૃત નાટકમાળા' 'શ્રીકૃષ્ણ અંચમાળા' 'પશ્ચિમની નવલકથાઓ' 'વિવિધ દેશના ઇતિહાસો' 'જીવનચરિતો' 'સ્વતંત્ર અંચમાળા' 'રાષ્ટ્રીય વિચાર અંચમાળા' 'વિજ્ઞાનની શોધો' વગેરે વગેરે માળાઓ પ્રકટ કરવા મંડી જવું જોઈએ. થોડા જાહેરખબરો વગેરેથી ખરીદનાર તો દરેક ગુજરાતમાં રહેશે મળી શકશે. પ્રસ્તુત લેખો જ કઈ પાંચસોથી સાતસો નહોતો લેશે.....

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના અધ્યાપકો ને સરકારી કોલેજોમાં કામ કરતા ગુજરાતી અધ્યાપકો આવી જીવનનાં પુરતો સખવામાં મળું ઉપયોગી કામ કરી શકે, જે તેમના કામની કદર કરનાર પ્રકારે ને વાચક હોય તો,

લીજરામીઝમ (હોગદાહિસ), ધીબરી ઓફ રેટ (એસાંકો), લીજરી (ગ્રીસ), લીજરી ને જરૂરીસ (ગ્રીસ-સન), એપીક્સ ને પોલીટીક્સ (એવિરોટલ) રીપબ્લીક ને લોઝ (પોલો), રાષ્ટ્રસ ઓફ મેન (પેન), આઉટલાઇન ઓફ દિરેક્ટરી (નેમ્સ), પાઈન્ટ (ઇન્સાઈ), જીવન, લખાણ, નિર્મલો, પત્રો, (એનિની), ગોડ ઓફ પીપલ (એનિની), મેરીગાદરી, સંસ્કૃતગ્રંથન ઓફ વિમન (ગ્રીસ), રીલીન્ડ (રેપેન્સર), લંકાપૂત રેશનાલિઝમ ઇન પુરોષ, મીક થીક્સ (ગોમ્પર્સ), વોટર, ડીરેગ, ને રૂઝો (મોરલો) જેવી ગોપડીઓ 'સ્વતંત્ર અંચમાળા' દ્વારા સસ્તી કિંમતે બહાર પાડવાની જરૂર છે. તમે એ તરફ કઈ કરો એવી ઇચ્છાથી આટલો લાંબો કાગળ કરવાની વિનંત કૃપી જે ને માટે માફો માગીશ. પણ હું ખાસીપૂર્વક માનું છું કે આપણાં રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય પ્રકાશનમંદિરો પદ્ધતિસર કામ કરવા મંડી જાય ને ઉપર આપેલ નામો જેવી ગોપડીઓ, સાદા, માંડીલના નવ-જીવનના ગુજરાતીમાં હુંક સમયમાં પ્રકટ કરે તો આપણા સાહિત્યની રીયલિ જઈને જીવવા લાગી જાય.....

નાથુભાઈ કથાગી

એડવોકેટ જનરલ સર ટી. જે. રેડ્ડેન્ગમેને આ ત્રણે લેખોને 'હટ્ટાછવાયા નહિ પશુ છેલ્લા બે વર્ષમાં મહાત્મા ગાંધીએ જે સરકાર સામે બેદિલી ફેલાવવાની ઝુંબેશ ઉપાડી હતી તેના અંગે એકબીજાના સંબંધમાં ચાલુ ગણવા જણાવ્યું હતું; અને તેથી સરકાર સામે તિરંકાર અને ઉશ્કેરણી યઈ હતી એમ બાર દબને જાહેર કર્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીના ઉચ્ચ ગુણો તેણે સ્વીકાર્યા હતા અને તેથીજ આવા ચારિત્ર્યવાન પુરૂષ તરફથી થયેલા વખાણની અસર ધણીજ ગંભીર થાય એમ સાથે સાથે સચવ્યું હતું. મહાત્મા ગાંધીએ અહિંસાનો બોધ કમેશાં આપ્યો હતો પણ તેનીજ સાથે બેદિલી ફેલાવી હતી તેથી તોફાનીઓના અત્યાચારો માટે તે બેખમદાર કરતા હતા.

મહાત્મા ગાંધીએ પોતાના આત્મા પર અંપૂર્ણ વિશ્વસ બેગવેલો હતો તેથી તેમણે તુરંતજ કહ્યું કે, 'હા, મહે' બેદિલી ફેલાવી છે. જે કાંઈ મદાસ, ચોરીચોરા અને અબધમાં બન્યું છે તે બધા માટે હું સંપૂર્ણ બેખમદારી કબૂલાલઈ છું કારણ આ સરકાર સામે બેદિલી ફેલાવવી એ હું મદાસ કરતો સમજું છું. અને જોકે તેના પગલાંમને માટે મહારા જેલો દિલગીર બીજને કોઈ નહિ હોય તેમ છતાં દેશને માટે મને જે આવશ્યક લાગે છે તે મારે કરવું જ જોઈએ. એડવોકેટ જનરલ કહે છે તેમ કદાચ બે વર્ષથીજ નહિ, તેના કરતાં પણ ઘણાં લાંબા સમયથી સરકાર સામે બેદિલી અને અપ્રીતિ ફેલાવવાનું કામ હું કરું છું.' મહાત્મા ગાંધીના પોતાનાજ ચપ્પટો હું નીચે આપું છું:—

એડવોકેટ જનરલ સાહેબ તદ્દન ખરું કહે છે કે મહારા જેલો બખાબદાર માણસ છે: શારી કળવણી લીધી છે, અને આ દુનિયાનો પણ ટીક અતુલ્ય બેગવેલો છે તેણે પોતાના દરેક કાર્યોનું પારણામ શારી રીતે સમજવું જોઈએ. હું જણતોજ હતો કે હું આજ સાથે રમત કરતો હતો.

મહે' તે બેખમ બેદિલ અને મને તે સુકત કરવામ આવે તો ફરીથી હું તેમજ કહે. અહિંસા એ મહારા ધર્મને મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. મહારે માટે ફક્ત બેજ રસ્તા આ પરિસ્થિતિમાં રહે છે: એક તો એ કે જે શાસનપદ્ધતિએ મહારી માતૃભૂમિને બેલક વડકસાન કર્યું છે તેને મહારે તાલે થઈ અગર તો શાચી વાત હોમને કહેવાથી તેમનામાં જે બળ પેદા થાય તેના પરિણામોનું બેખમ મહારે ખેડી લેવું. હું જણું છું કે મહારા દેશનું ધુઓ ફેલીકવાર બનુનથી ભાંગી પડ્યા છે. હું તેરવા માટે ઘણેજ દિલગીર છું અને તેથીજ હું કહું છું કે મને વધારેમાં વધારે સજા કરો. હું દયાની ચાચના નથી કરતો. મહારા કાર્યને હાંતવ્ય ગણવામાં અમુક કારણો હતાં એવી જાતની કોઈ પણ દલીલ હું નથી કરતો. કાલકામાં જે કાર્યને સ્વેચ્છાપૂર્વક કહેલો જુલો ગણવામાં આવે છે, તેનેજ હું એક શહેરીની મદાન ફેર સમજું છું. જરૂર સાહેબ ! તમારે માટે બેજ રસ્તા રહે છે: કદા તમારે તમારા હોદ્દાનું રાખનામું આપી ફેરા થઈ જવું અગર તો અને બારેમાં બારે સજા ફરમાવવી.

એક ધર્માત્માના અંતકરણના સંકષ્પવિકલ્પો અને એક વીર પુરૂષને ઝાળતી દલ્દલાનું દર્શન કરાવનાર બુલસો જરૂર પાસે કયાં બાદ તેમણે પોતાનો લેખી એકશર રચ્ય કયો હતો. આ એકશરમાં મહાત્મા ગાંધીએ ૧૮૯૩

ની સાલથી પોતાના જાહેર જીવનનું જતાંત આપું હતું. એક દિંદી તરીકે તે મુદત દરમિયાન તેમણે બ્રિટિશ શાસનપદ્ધતિથી સહન કરેલાં દુઃખોની યાદ આપી હતી. વળી હિંદુસ્તાનને રહેનશાહતમાંજ રાખીને તેનાં દુઃખોનું નિવારણ કરવા કેવી રાજ્યપદ્ધતિ અંગ્રીશર કરવી જોઈએ તેનો ઉદ્ઘોષોદ સરકાર સાથે સદાકાર કરીનેજ કરવામાં તેમણે પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. આ પ્રકારના સદાકારનો ખ્યાલ તેમણે ૭૬-૭૮ સુધી કર્યો હતો; પરંતુ ત્યાર પછી હિંદવાસીઓ ઉપર સરકારે કરેલા અત્યાચારો અને માનભંગની સીમા રહી નહિ. ગુન્દે-ગાર અફસરોને સજા કરવાને બદલે પેન્શન, ખિતાબ, ઇત્યાદિથી તેમના ગુન્દાનો બદલો આપવામાં આવ્યો. વળી મહાત્મા ગાંધીને એ ખાતરી થઈ ગઈ કે 'કોંગ્રેસ' જે જાતનો રાજકીય સુધારો હિંદુસ્તાનને આપવા પ્રવૃત્ત થયું હતું તે સુધારો હિંદીઓ માટે જીવલેજી નીવડશે. કોઈ સાથેના સંબંધનો સરકાર પૂરે-પૂરો સાજ પોતાનાજ સ્વાર્થ પૂરતો લઈ લે છે; કાયદો અને કાયદાનો વહીવટ પણ લે છે. પાસેથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા પુરતેજ દોષ છે. હિંદુસ્તાનની આ પ્રમાણે ખાનાખરાબી થઈ છે, તે સંપૂર્ણ રીતે દરિદ્ર બન્યું છે, અને તેની ઘણીજ અધોગતિ થઈ છે. જૂન-કાળમાં હિંદુસ્તાન ઉપર મર્યાદા બીજા કોઈ પણ રાજ્યે આ રાજ્ય જેટલું નુકસાન કર્યું નથી. કેમ પણ પ્રકારના દુષણ સાથે અસહકાર કરવો એ ધાર્મિક ફરજ છે. દાખલોના પ્રતિકાર આજ પર્વત દિંસારપ દધિ-ધારથીજ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીએ દુષણોના પ્રતિકાર અધિંસારથીજ કરવાનો બોધ દઈ રીતે હિંદવાસીઓને આપ્યો છે.

ત્યાર પછી જરૂર મિ. છુમ્મરીઝે પોતાનો સુકારો આપતાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું હતું:—

મિ. ગાંધી ! તમે તમારા ગુન્દો કબલ કરીને મારું કામ એક રીતે સહેલું કર્યું છે તે પછી ગુન્દાની શિક્ષા ન્યાયપૂર્વક કરવાનું કામ કેમ પણ ન્યાયાધીશ મારે આ સંજોગમાં મુશ્કેલ થાય તેમ છે. મારે એ પણ કબલ કરવું જોઈએ, કે બીજા સામાન્ય પ્રતિના ગુન્દેગાર જેવા તમે નથી.

રાજકીય વિચારોમાં તમારાથી જુદો મત ધરાવનારા પણ તમને એક મદાન આદર્શનીય પુરુષ અને સાધુ જાણનાર મદાન વ્યક્તિ તરીકે કબલ કરે છે. પરંતુ મારી તો એ ફરજ છે કે દરેક માણસને કાયદાની દૃષ્ટિએ ન્યાય આપવો. તમને પ્રથમ રાખવાનું કામ સરકાર મારે અસંભવિત થઈ પડ્યું છે તે વાતથી હિંદુસ્તાનમાં શેષાજી માણસો એવા દરો કે જે દિલ્લોર ન થાય.

પછી લોકમાન્ય તિલકને કહી હતી તેટલીજ છ વર્ગની સાદી કેદની સજા ફરમાવતાં જજે દીકા કરી હતી, કે રાજકીય સંજોગોને લીધે જો ભવિષ્યમાં આ સજાની મુદતમાં ધડાકો કરી તમને વહેણા હોડી દેવામાં આવે તો મારા જેટલો આનંદ બીજા કોઈને લાગેજ નહીં.

મહાત્મા ગાંધીએ આ સજા સહર સ્વીકારી લીધી, અને કહ્યું કે લોકમાન્ય તિલક સાથે પોતાનું નામ જોડવામાં આવ્યું તેને મારે તેમને અભિમાન થાય છે.

આ મદાન મુકદ્દમાનો આ પ્રમાણે અંત આવ્યો. ગાંધીજીના અનુયાયીઓ શોકથી હુસારી જારતાં તેમને પગે પડ્યા. મહાત્મા ગાંધીએ દસને ચઢે તેમની વિદાય લીધી.

તેજ પગથી આ મદાન ફિરસ્તાનો અવાજ કારા-ગૃહની શાંતિમાં જીત થઈ ગયો. આ મદાન પુરુષનું રમૂજ શરીર કારાગૃહથી ઘેરામાં પુરાણ રહ્યું છે પરંતુ તેના વિચારોને આ રમૂજ ઘેરનાં બંધનો કેદ કરી શક્યા નથી, અને તેનો અદરશ આત્મા આખા દિંદની જાતનો નવજીવનનું સિંચન કરી રહ્યો છે. કારાગૃહ-માંથી પણ આ ઉદાત્ત આત્મા શાંતિ, અદિંસા અને સદનથીસતાને સંદેશ આપી રહ્યો છે, અને આ ધર્મ સંદેશ દેશના એક ખૂલેથી બીજે ખૂલે પ્રસરી રહ્યો છે. ત્રણ વર્ષ પહેલાં ગાંધીજીને પરદેશ કપોથી હિંદુસ્તાનમાં ખૂલેજી વ્યાપી રહી હતી, પણ ત્રણ વર્ષ પછી અમદાવાદમાં ગાંધીજીને ૭ વરસની સજા ફરમાવામાં આવી તે પ્રસંગને પ્રભુએ શાંતિ, ધૈર્ય અને સંપૂર્ણ અદિંસાથી વધારી લીધો. હજારો હિંદીઓ ગાંધીજીને પચસે ચાલી આત્મભોજ આપવા શાંતિથી અને આનં-

દથી કારાગૃહમાં દાખલ થયા. આ દેવી સંદેશ દિંદના આત્મા સાથે કેવો ઝોતઝોત થઇ ગયો છે તે સત્યાગ્રહી વીર અકાલીઓના દર્શાંતથી સાબિત થાય છે. અકાલી-દળ પંચાનની કાયક શિખ જાતિતું બનેલું છે. આખી શિખજાતિએ છેલ્લી લડાઇ વખતે અંગ્રેજોને વફાદારીથી મદદ કરી હતી. આવી વીરજાતિ ઉપર ગુરુ-કા-બાગ આગળ અમાત્યની અત્યાચારો થયા, અને તે દરેક અકાલીએ સંપૂર્ણ શાંતિથી સહન કરી પૂરે-પૂરો સત્યાગ્રહ ખતાવ્યો. દીનબંધુ સી. એફ. એન્ડ્રુસ જેવી દિંદના જીવનને પૂરેપૂરી રીતે પિછાણનાર વ્યક્તિએ એ બનાવને શાંતિ અને અહિંસાના યુગના આગમનને ક્યવનારો ગણ્યો, અને તેમના મૂંઝાંમાંથી એવો ઉદ્દગાર નીકળી ગયો કે, ઇસુખ્રિસ્તને વધરતો ઉપર ઉમેલો આ બનાવોમાં હું જંતું છું.

મહાત્માજીના વિચારોને લોકનેતાઓ કરતાં લોકો વધારે સફળતાથી અને સાચી રીતે સમજી શક્યા છે. નેતાઓમાં બે પક્ષ પડ્યા: એક પક્ષે અહિંસાત્મક અસહકારમાં પોતાની અચળ શ્રદ્ધા ખતાવી; કાયદાનો સવિનય જાળ કરવાની તત્પરતા ખતાવી, ત્યારે બીજા પક્ષે અહિંસાત્મક અસહકારને નિર્દેશ જણાવી કાઢી-નિસીલોમાં જઇ પાલોનેન્ટની દબનું હોમરૂલ બેળવવા પ્રયત્ન કરવાનું કહ્યું. મહાત્મા અને અક્લીજિરાદરો જેવા તેમના વીર મદદગારોની ઝેરહાનરીમાં પશુ એ દેશની પ્રજાએ એક વર્ષ પર્યંત અનેક વિટંબણાઓને શાંતિથી સહન કરી છે, અને લડતને ચાલુ રાખી છે. આ લડત માટે ગમાજીની મહાસભામાં પ્રજાએ ખતાવેલા અડગ નિશ્ચયથી અંગ્રેજી જાપાંઓને પોતાની ધારણાઓ બૂલભારેલી રખત રીતે જણાઇ છે અને અસહકારનો તેટલો દરજ્જો વિજય પ્રત્યક્ષ થયો છે.

પ્રજાઓનો સામાન્ય રીતે એવો સ્વભાવ હોય છે કે વિપ્લવ અને તેમને ઝેરનારાં બળો તથા સિદ્ધિઓને અમુક વખત પછી તે બૂલી જાય છે. મહાત્મા જે અહિંસાનો બોધ આપે છે તે બે હિંદુસ્તાનની પ્રજાના હૃદયમાં તેના પૂર્વજાણી સંસ્કૃતિને લીધે ઉડા કાતરાઇ રહેલો ન હોત તો આ પ્રજા પશુ તેને સર-

જતાથી બૂલી જત. મહાવીર, શુદ્ધ અને વૈજય વર્મના સિદ્ધિઓએ બે હજાર વર્ષ પહેલાં અહિંસાનો બોધ આ જાતિમાં ઉડા પ્રાપ્તી મૂકેલો છે. પોતાના જૂતકાળની મહત્તા બૂલેલી એવી આ હિંદુસ્તાનની પ્રજાને મહાત્મા ગાંધીએ તેના ધર્મનું સ્મરણ કરાવ્યું છે, અને પોતાના જીવનના દર્શાંતથી તેનામાં નવજીવન પ્રેર્યું છે. આવા પ્રકારની પુનર્જાગૃતિ અને પુનર્જીવન અકરમાત રૂપે થતાં નથી. વિશ્વના દિત માટે, ધૃતરી સંજ્ઞાતથી જ મંદિરો અને જગલોમાંથી, ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનું પુનર્જીવન થયું છે.

આ દેવી સંદેશને ઝીલવાની હિંદુસ્તાન સિવાય અન્ય દેશ યોગ્યતા ધરાવતું નથી અને ધાર્પ કરતાં પશુ વધારે સારી રીતે આ સંદેશનો એણે જવાબ આપ્યો છે. દરેક રાષ્ટ્રને પોતાના પુનર્જીવન માટે આત્મભોગ આપવો જ પડે છે. યહુદીઓએ તેમની શુક્રિા માટે લવિષ્યમાં આપનાર ફિરસતાની સૈકાઓ સુધી ધીરજથી વાટ જોઇ અને જ્યારે તે ફિરસતો તેમની સન્નુપ આવી ઉભો રહ્યો ત્યારે તેઓ તેને જોળી શક્યા નહિ. પરંતુ, સફળાએ હિંદુસ્તાન પોતાના ફિરસતાને પિછાણી શક્યું છે; અને પોતાની શુક્રિા માટે આનંદથી આત્મસમર્પણ કરવા તત્પર થયું છે. હિંદુસ્તાનની સમસ્ત પ્રજા આ શુક્રિાને સંપૂર્ણ અર્થ સમજતી નથી. લોકોનો મોટા ભાગ હિંદુસ્તાન માટે સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના આદર્શ કરતાં આગળ જોતો નથી. અને મને જણાય છે કે આ રાજકીય આદર્શની પ્રાપ્તિ જલ્દી થશે. યુરોપની સ્થિતિ બહુજ સ્થાયીય થઇ પડી છે. લડાઇઓ, વિપ્લવો અને ખૂનરેણીયો તે દારિદ્ર્યતા અને દુર્બળતામાં સખડી રહ્યું છે, અને એશિયા ઉપર જુલમ ચમ્પરવાથી તેની સલામતી અને માન તે ચુમાવી બેઠું છે. યુરોપ હવે ચીન, જાપાન, હિંદુસ્તાન અને ઇસ્લામની જાગૃતિ થયેલી પ્રજાઓ સામે માથું ઉઠાડી શકે તેમ નથી. પરંતુ, બે એશિયા સમસ્ત માનવજાતિ માટે જ જીવન, મૃત્યુ અને કર્મની પ્રણાલી ન રચીદાર અને દુર્બળતાથી દગ્ગિર યુરોપને નવજીવન ન આપી શકે તો તેની આ જાગૃતિ ગિરદાંક જ નીવડશે.

દુનિયામાં ખૂનરેણું સામાન્ય પ્રવર્તી રહ્યું છે. આ તોફાનથી આપણી સંસ્કૃતિના અમૂલ્ય પાકનો વિનાશ થયો છે. આ પરિણામનું કલ્પિત આચળથી જ જાણવામાં આવી ગયું હતું. યુરોપમાં સૈક્યોથી અમાનુષી સમુદાયનાને પોપણ મળતું આવ્યું છે અને તેની ગર્વથી પૂજા કરવામાં આવે છે. હેલા સૈકાના કુન્નરલિલોગની ધમાકમાં રહેલી અમાનુષી વર્તણૂક, યુદ્ધવાદથી પ્રવર્તી રહેલી લક્ષ્મીનો લોભ, અને આત્માને યુગળાવી નાખનાર જરવાદી અર્થશાસ્ત્રના ત્રણેના પરિણામથી એવી ગુચવાણકરેલી આકતો પ્રત્ય હપર આવી પડી છે કે યુરોપ આખાની ઝંપતિનો વિનાશ થઈ ગયો છે. દરેક પ્રત્ય જીજી પ્રત્યને ખાઈ જવા તત્પર થાય છે, અને જાણે તેમ કરવાનો તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેવો દેખાવ કરે છે. અર્ધા સૈકા પહેલાં પશુમળથી બીજાના હક્કોને દબાવી દેવામાં આવતા હતા. આજે તેના કરતાં પણ વધારે ખરાબ સ્થિતિ આવી છે. હાલમાં તો પશુમળ એ જ હક્ક ભોગવવાની યોગ્યતા યદ્ય પડી છે, એટલે કે પશુમળ હક્કની વાતને ધોળોને પી મર્યા છે.

દુનિયામાં આવી રહેલી આ વિનાશકારક પ્રવૃત્તિમાંથી બચવાની આશા પણ નજરે પડતી નથી. નથી ક્યારેય આરામનું સ્થાન કે નથી ક્યારેય શાન્તો પ્રકાશ. ધર્મસંસ્થાઓનો બોધ જાણે ગંભીર પ્રત્ય મારે જ હોય તેમ જણાય છે. સમૃદ્ધિ અને મતાવાન મારે ન બોધ અપાતો જ નથી. આવી સ્થિતિમાંથી બચવાનો એક જ દૈવી મંદિરા છે, અને તે મહાત્મા ગાંધીએ દિવંદુસ્તાનમાંથી બહાર પાડ્યો છે: “આત્મ-અસિદ્ધાન આપો.”

મહાત્મા ગાંધીએ જાહેર કંઈ છે કે એમની યજ-વજ સમરત દુનિયા સાથે મિત્રતા અને જાહુભાવ સ્થાપવા મારે છે. અદિસાને સિદ્ધાંત મનુષ્યજાતિમાં સદાને મારે હવે સ્થિર થઈને રહેશે, અને એથી જ દુનિયામાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરશે.

આખી દુનિયાની શાંતિતો દજી દરજ છે. મને તે સંબંધી જરા પણ શક નથી. હેલાં પચાસ વર્ષ-

માં મનુષ્યજાતિની બીડતા, નિર્દયતા અને અસત્ય આચરણનું આપણે ખરાખર અવલોકન કરેલું છે. વીસમી સદીના યુરોપ હપર ઝમૂમી રહેલા જરવાદી આકતો, તેની ભયંકર આર્થિક સ્થિતિ, અનેક સૈક્યોની બુલો અને પાપમાર્ગથી પ્રાપ્ત કરેલા તેના સંસ્કારો, એનાથી આપણી જાતિના આત્મા હપર એક એવું અભેદ આચરણ રચાયું છે કે શાંતના પ્રકાશનું કિરણ પણ ત્યાં દાખલ ન થઈ શકે. આ બધી સ્થિતિથી આપણે સારી રીતે વાકેઈ છીએ. પરંતુ આત્મજગના ચમત્કારો પણ આપણને તેટલાજ સૂચાત છે. આપણે આ જગના દિવ્ય પ્રકાશને આપણા કરતાં પણ વધારે ગાઢ, વિમિશ્રજ્ઞાદિત આકાશને બેઠતાં જોયો છે. દિસાને માનનારાઓ આ આત્મ-જગની વાતને હસી કાઢે છે, અને તેથી વિશ્વના ઉગ્ગડન સાવની વાસ્તવિકતા સંબંધી પોતાનું અજા-બતાવે છે. જોને હસતું હોય તે બંદે હસે, મને પોતાનાં તો આત્મજગમાં અચળ અદા છે. મારા પોતાના દે (દાસ) માં આ માન્યતાવાળા સુદીભરજ છે તેમને ગાઢ કનકત પણ છે. પણ કદાચ હું એકલો જ એ પંથમાં હોઉં તોપણ શી દરકત છે કે આત્મજગ એ એક પ્રકારની ઉત્તમ લગત જ છે, અને અદિમા એ પણ એક જખરી લગત છે, નખગાઈ અને નામ-દોંથી શાંતિ પ્રાપ્ત થાય નહિ. અમે નામદોંના દુરમન છીએ, તેના કરતાં અદિસાના ઓછા દુરમન છીએ. જજ વિના માર્ગ પણ વસ્તુ-સારી શા ખરાબ-કિંમત વગરની છે. અશકિતવાનની શાંતિ કરતાં શકિતવાનનો શોભ પણ પમંક કરવા યોગ્ય છે. જોએને અદિસા અને આત્મજગના સિદ્ધાંતમાં અદા ન હોય તેમજે બેલાશક ગુપ્તુષ બેસી રહેવું. શાંતિનો સત્યમાર્ગ આત્મ-અસિદ્ધાન જ છે.

મહાત્મા ગાંધીની આ શિષ્યામણ છે. મહાત્મા ગાંધીને ધસુષિસ્તની માફક વધરતંબ પ્રાપ્ત નથી થયો એટલું જ બાકી છે, ધસુષિસ્તને પોતાના દેશમંદુઓ મદુદીઓને લીધે જ વધરતંબ હપર જનું પડ્યું હતું. એકલો શમન પ્રત્ય તો અચિત્ત તેના વધ ન જ કરી શકત, અને ધિટિલ દકુમત એ શમન સપાલું પ્રતિ-

સ્વરૂપ છે. પરંતુ આ નવીન સિદ્ધાંતની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. પૌર્વાત્મ્ય પ્રભુઓનો આત્મા ખળભળી ઉઠ્યો છે, અને તેનાં આદિલનો આખી પૃથ્વી ઉપર ફરી વળ્યાં છે.

પૂર્વના મહાન ધર્મોનાં જીવન તાલમદ સંગીત સમાન છે. ચળવળનાં બે પરિણામો સંભવી શકે: યા તો ગાંધી-જીની કૃતેદ આપ, અગર સૌંદર્યો પહેલાં બન્યું હતું તેમ

મેસીહા અને લુકની માફક ફરીથી આજ સિદ્ધાંતોનું પુનર્જીવન થાય. અને આ પ્રમાણે છેવટે નવીન માનવ પ્રજાને નવીન ઉચ્ચ બુદ્ધિ પ્રતિ લઈ જનાર દૈવી તત્ત્વ ફિરસ્તાફે અવતરે ત્યાં સુધી સત્યની ખાતર, આ લકત એક કે બીજા સ્વરૂપમાં ચાલુજ રહેવાની.

પટવા

ચર્ચા

મે. શ્રીયુત્ત તંત્રીસાહેબ,

આપના ગયા માસના યુગધર્મમાં પાન ૫૧ પર પ્રસિદ્ધ થયેલા સમાનાંક ગુણાકારના જેવા બીજા સમાનાંક ગુણાકાર મોકલું છું. મારી મહેનત પ્રમાણે માત્ર ૭ [૮] લગી જ શોધી (પછી આગળ મોટી રકમ આવી જવાથી તે રકમ પોતેજ અવિલાન્ય હોય એવું લાગવાથી) હું મોકલી શક્યો છું. આથી મેં કોષ નવીન તત્ત્વ શોધી કાઢ્યું તો નથી. પણ પેલા અંકોની સાથે તેવા રસમય બીજા મળે અને રસમાં વૃદ્ધિ થાય તેથી જ મોકલ્યા છે. તે અંકો નીચે પ્રમાણે છે.

૧ ૧×૫=૫+૨=૭	{ દરેક અંકોમાં બે (૨) ઉમેરવાથી=૭ આવે છે જેથી વિશેષ આનંદ પડે છે.
૨ ૩×૫×૫=૭૫+૨=૭૭	
૩ ૩૧×૫×૫=૭૭૫+૨=૭૭૭	
૪ ૩૧૧×૫×૫=૭૭૭૫+૨=૭૭૭૭	
૫ ૩૧૧૧×૫×૫	

$$(૬૧૧૭૭×૩×૫×૫)=૭૭૭૭૫+૨=૭૭૭૭૭$$

$$૬ ૩૧૧૧૧×૫×૫ (૫૩×૫૮૭×૫×૫)$$

$$=૭૭૭૭૭૫+૨=૭૭૭૭૭૭$$

$$૭ ૩૧૧૧૧૧×૫×૫=૭૭૭૭૭૭૫+૨=૭૭૭૭૭૭૭$$

અવિલાન્ય લાગે છે.

$$૮ ૩૧૧૧૧૧૧×૫×૫ (૩૪૫૬૭૬×૩×૩×૫×૫)$$

$$=૭૭૭૭૭૭૭૫+૨=૭૭૭૭૭૭૭૭$$

આગળ પ્રપત્ન કર્યો છે પણ રકમ બહુજ મોટી આવી જવાથી તે લાન્ય કે અવિલાન્ય છે તે કાઢવું બહુજ મુશ્કેલ થઈ પડે છે જેથી માત્ર ૭ [૮] લગી જ કાઢવામાં આવ્યું છે.

આમાં વિશેષ એ છે કે દરેક સંખ્યાને પાંચના વર્ગે ગુણવાથી અને છેવટે ૨ ઉમેરવાથી સાત આવે છે. વળી દરેક રકમોમાં માત્ર અનુક્રમે ૧ એકજ વધતો જાય છે, તે વધુ આદર્શક છે. મારી પાસે બીજી એવી જ નવગણી રચના છે, તે કોષ વખત મોકલોય.

મગનલાલ લક્ષ્મીશંકર ભટ્ટ

વીર રજપૂતાણી

દીપાવલીને દિવસે બહાર પડેલા સુવર્ણમાલાના પ્રથમ આંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી રાજ્યસ્થાનની “વીર રજપૂતાણી” ની એક ચિત્રવેશક કથા આમે શબ્દશઃ નીચે ઉતારીએ છીએ:-

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં રજપૂતાનામાંના મેવાડ પ્રદેશમાં શારીરિક તથા માનસિક ગુણસંપન્ન એક વીર હાડા કાકાર થઈ ગયો. આ હાડાને એક અતિ ગુણવત્તી અને આરિગણાઈ કુંવરી હતી, જેને માટે ધણા વીર રજપૂતો તરફથી માગો આવ્યા હતા; પરંતુ કુંવરીને તે કોઈ પસંદ આવ્યા નહોતા. કુંવરીના અસૌકસીક સંદર્ભનાં વખાણુ દરે દિશાઓમાં ગવાતાં હતાં. તેણીને કપોલ-પ્રદેશ અંદરને સળંગ પમાડતો હતો; ધનુષ્ય જેવી શ્રમરોમાંથી કમદેવનાં ખાણુ છુટી હૃદયને બેઠી નાખતાં હતાં; તેણીના શ્વાસોચ્છવાસથી પ્રભાત વાયુ યુગધિત બની રહેતો હતો; તેણીની દંતપંક્તિ દાડમનાં બીજ સરખી મનોહર હતી; તેણીના મધુર હાસ્યમાં વિજ્ઞાના ચમકારા ચમકતા. મંદમંદ વાયુથી ડોસતાં સંસારનાં કમળ જેવા તેણીનાં પગ હતા; તરંગો પર રહેત પોઈ ખેરવતા હંસ જેવી તેણીની મનોહર ચાલ હતી.

એક દિવસે કુંવરી પોતાના પિતા સાથે શિકાર ખેલતી હતી તેવામાં એક વાઘ એકાએક તેણીના અંધ-પર કુલો. પરંતુ જરા પણ ભય પામ્યા સિવાય તે વીર રજપૂતાણીએ, પોતાની કટાર વાળતા શરીરમાં સુક સુધી છુદાવી દીધી. ઉશ્કેરાયેલો વાઘ એ કુંવરી પર ધસ્યો, પરંતુ ડાંચે સિવાય હથીઆર વગરની વીર રજ-

પૂતાણી નિશળ હતી રહી. એકાએક પાસેની ઝાડીમાંથી એક સ્વાર વિજ્ઞાની ઝડપે આવ્યો, અને તત્કાલના એક જ સાથી વાળતું મસ્તક કાપી તેણીને ગયાવી. પોતાના અચાંવતાર તરફ હજુ તે કુંવરી વળે છે એટલામાં તે તે સ્વાર થોડો દોડાવી ગયો. પરંતુ તેણી એટલું જોઈ શકી કે તે એક રાઠોડ વીર હતો, જેના કુટુંબ સાથે તેણીના પિતાને વંશપરંપરાનું વેર હતું.

હાડા કાકારે દૂરથી આ સમજો ખનાવ જોયો અને તેનો અંદરો સખત થયો. તે પોતાની કુંવરી નજીક ગયો અને એક પણ શબ્દ બોલ્યા સિવાય બાપટીકરી ઘેર ગયા; પરંતુ કુંવરી તે સ્વારનાં મહાનગીસમાં દેખાવ, શૌર્ય અને હિંમતથી તેના પર મોહિત થઈ હતી અને ઉંઘમાં અને જાગૃતાવસ્થામાં તેનું જ રહસ્ય ક્યાં કરતી હતી. તેણીએ તે રાઠોડને પત્તો મેળવવા યત્ન કર્યો, પરંતુ હાડાના મુખત જાગૃતાને લઈ બધા યત્નો નિષ્ફળ થયા.

આખરે એક દહાડે પિતા સાથે શિકાર ખેલતાં, તે કુંવરીએ થોડે દૂર એક સ્વારને લૂંટાશઓથી ઘેરાયેલો જોયો. જરા નજીક જતાં તે જ રાઠોડ વીર છે એમ માનુષ્ય પડ્યું. તુરત તેણીએ એક તીર બેઠી લૂંટાડને પાડ્યો. મદદ આવેલો જોઈ લૂંટાડએ નાકા. નજીક જતાં રાઠોડ વીર ઘાયલ થયેલો, લોહીમાં તરબોળ, અને બેભાન થઈ જમીન પર પડ્યો હતો. તુરત જ તેણીએ જખમ પર મજબૂત પાટો ખાંધી લોહી વધી જતું અટકાવ્યું, અને તેને પોતાના મ્યાનામાં સુવાડી તે સ્વાર-

ને ઘેર લઈ આવવા માણસોને હુકમ કર્યો. ઘેર લાવતાં હાડાને ખખર પડી કે આ સ્વાર પોતાના વેરી રાહોડોનેા હાકાર હતો. પરંતુ તેણે તેની ખરાબર પરાજ્ઞાચકરી કરવા તથા દવાદારૂ કરવા પોતાનાં માણસોને તાકીદ આપી. કુંવરી જતે તેના ધાને પાટાપિંડી કરતી, અને એક દિવસે તક જોઈ તે રાહોડ વીરે તેણીને પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કર્યો. કુંવરી ધણીજ આનંદિત થઈ અને બન્નેએ અરસપરસ વશાદાર રહેવાના શપથ લીધા.

સાને થયા પછી રાહોડ પોતાને ઘેર ગયો, અને ત્યાં જઈ તેણે હાડાને તેની કુંવરી માટે માથું મોકલ્યું. હાડાને પોતાના વેરીની આ માણસી અપમાનકારક લાગી અને ધણીજ કડક શબ્દોમાં તેણે તેના તિરસ્કાર કર્યો એટલું જ નહિ, પણ પોતે ધાયલ થઈ જેની મહેમાનગીરી ભોગવતો હતો તેની જ પુત્રીને ફોસલાવવાનું બયંકર આજ રાહોડપર મૂક્યું; અને તેના વિયેનો પ્રેમ મનમાંથી કાઢી નાંખવા પોતાની પુત્રીને સખ્ત શબ્દોમાં હુકમ કર્યો. કુંવરીનો પ્રેમ ઉશ્ચેરો વધુ દદ થયો. તેણીએ રાહોડ વીરને વિશ્વાસુ ફત મારફત વાધના પંજામાંથી એક દરજ્જાના બચ્ચાને છોડાવતા શિકારીનું સ્થિત મોકલ્યું. રાહોડ તેનું તાત્પર્ય સમજી ગયો, અને જવાબમાં પોતે જસદી તેણીને છોડાવવા આવનાર છે એવું આશ્વાસન મોકલાવ્યું. વધુ મદદશાઓ આદ્ય અને આખરે એક યુક્તિ બન્નેએ યોજી.

રોજની માફક પિતાપુત્રી એક દિવસ શિકારે નીકળ્યાં અને રસ્તામાં જુદા પડી ગયાં. એક જંગલી હુકરે તેણી પર હલો કર્યો પણ કુંવરીના ભાગાએ તુરત જ તેને ધીંધી નાખ્યું; એટલામાં પાસેની ઝાડીમાંથી એક સ્વાર એકદમ નીકળ્યો, તેણીની પાસે આવ્યો, ઘોડાપરથી ઉતર્યો, કુંવરીને પોતાના ઘોડા પર બેસાડી, પાછળ પોતે સ્વાર થઈ, ઘોડા પૂરપાટ દોડાવી ઝાડીમાં અદસ્થ થઈ ગયો. હાડો અને તેનાં માણસો તો જોતા જ રહ્યા ! પૂંક પકડવી નકામી હતી એથી કોથથી હાથ પગ પછાડતો હાકાર ઘેર પાછો કર્યો. તુરત જ તેણે પોતાના ન્હાનકડા સૈન્યને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો અને ખીજે દહાડે સવારે ત્રણસો રજપૂતો લઈ તે રાહોડ પર વેર લેવા નીકળ્યો.

દરમ્યાન રાહોડને ઘેર આનંદમંત્રણ થઈ રહ્યાં હતાં. રાહોડ વીર અને કુંવરીનાં લક્ષ થઈ ગયાં હતાં અને પરાજ્ઞાઓ જમવા બેઠા હતા. વરકન્યા આનંદમાં નિમગ્ન હતાં એટલામાં સમાચાર આવ્યા કે હાડો હાકાર સૈન્ય લઈ વેર લેવા ચડી આવ્યો છે. તુરત જ રાહોડ ઉઠ્યો અને પોતાના રજપૂત સાથીઓને બેગા કર્યા. તેમની સંખ્યા દોઢસોથી વધારે ન હતી; પણ તેઓ વીર નરો હતા અને તેમનો સરદાર પોતાનાં માણસોની સંખ્યા થોડી જોઈ જરાપણ નાહિમત થયો નહિ. રજ લેતી વખતે, તેની વીર પત્નીએ તેની કુતેદ ઇચ્છી વિદાય આપી, અને ખાત્રી આપી કે કુદૈવથી તેની હાર થશે તો તેણી તેની પાછળ સતી થશે.

હાડાઓ અને રાહોડોના ભેરો થયો. તુરમલ યુદ્ધ જમ્યું અને થોડી સખ્યાને લીધે રાહોડો બધા કપાઈ ગયા. માત્ર તેમનો સરદાર જ, આપણો રાહોડ વીર જીવતો રહ્યો, અને અંધારામાં ઝાડીમાં અદસ્થ થઈ ગયો. તે ધકકતે હાથે ઘેર પાછો કર્યો. ઘરનાં દાર બંધ હતાં; તેણે જોરથી તે અખડામાં,

“કાણુ ?” અંદરથી શાંત મક્કમ અવાજ આંચો.
“તારો પતિ. બારણાં ઉઘાડ અને મને અંદર આવવા દે.” રાહોડે. પ્રેમથી મૂજતા સ્વરે જવાબ આપ્યા.

“એમ ? યુદ્ધનું શું પરિણામ આવ્યું ?”, રજપૂતોણીએ પૂર્વ પ્રમાણે શાંત મક્કમ સ્વરે પૂછ્યું.

“આપણી વિરુદ્ધમાં. આપણી કારના ખખર કહેવાને માત્ર હું જ જીવતો રહ્યો છું. દરેકે દરેક રાહોડ વીર રણજૂમિમાં પોદયો છે, અને હું, સર્વનારાયણેલો જોઈ, તારે ખાતર પાછો આવ્યો છું. બહારી, બારણાં ઉઘાડ ! !”

“કોને માટે ?”

“તારા પતિને.”

“મારા સ્વામી તો જ રણજૂમિમાંથી તું નાસ્તી આવ્યો છે તેમાં પોતેલા છે. વિજય મેળાયા સિવાય તે કદી પાછા ફરે નહિ !”

“ વ્હાલી, શું તું તારા મધ કાચે જ પરિણીત પ્રતિને; તારા હમેશના રક્ષકને નથી ઝોળખી શકતી ? ”

“ મને વ્હાલી કહેનાર તો સ્વર્ગે સિધાવ્યા છે. પોતાના દરેક-દરેક સાથીને મૃત્યુશ્યામા પોદવા દર્પ રણશ્રમિમાંથી નાસી આવે એવા બાવલા મારા સ્વામી નહોતા. મારા પ્રાણનાથ તો વીર પુરુષ હતા; કાપુર્ય નહોતા. તું મને આંખપૂંચે છે. મત પતિતરફ ચોતાના ધર્મ શું છે તે જાણનારી પતિવ્રતા સતીના દાર આગળથી હક; ફર થા. ”

રોહડ આ નિર્લર્સનાથી સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો; પોતા પર વિજળી પડી હોય એમ તેને લાગ્યું. બીજી જ પળે તેણીના ચબ્બે સાંભર્યાં. તે ગાંઠા જેવો થયો. દર-વાળને પોતાના સપળા ભેરથી ધક્કો માર્યો. દાર ઉધડી ગયાં. તે અંદર ધસ્યો. અર્ધ સમસામ દડું-બીજા ખંડમાં અશ્રુ સારતી ફાસીએ ભેડી હતી. જાણ ક્યાં છે એ પૂછતી, તેઓએ ધર પાછળ આવેલા વાડા તરફ આંગળી કરી. હતાશ થતો તે વાડા તરફ દોડ્યો, અને ત્યાં પહોંચતાં જ પોતાની બધી બીક ખરી પડેલી ભેઈ.

પતિ રજૂ થયેા કે તુરત જ દુઃખી સતીએ ચિતા ખડકવાની આદા કરી હતી. જાને સૈ-યો વચ્ચે સંખ્યાનો તકાવત તે જાણતી હતી. વિજયની આશા થોડી જ હતી, અને સતી યવાની સંપૂર્ણ તૈયારી તેણીએ કરી રાખી હતી. રોહડ વાડામાં આવ્યો તો તેણે જોયું કે તેણીએ ચિતામાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને અગ્નિના બડકાએ તેણીને વિટાઈ વળા હતા. તેણી દહાર ઉભી હતી અને આંખમાંથી તિરસ્કાર વરસી રહ્યા હતા. રોહડ આગળ ધસ્યો, પરંતુ તેણીએ હાથ ઉંચો કરી મના કરી. રોહડ ત્યાં જઈ જઠકાઈ ગયો. સતીની આંખોમાં ઉલ્લંઘન કરવા દિંમત ચાલી નહિ.

સતી બળી રહી ત્યાં સુધી તે દુઃખી રોહડ ત્યાં જ હોયો રહ્યો. પછી કેસરી વસ્ત્ર પરિધાન કર્યો અને

હાડા પર વેર લેવા તે બહાર નીકળ્યો. અધારામાં તે દુરમનના તંત્ર આગળ પહોંચ્યો; ચોડીદારો ગાંધેસ હતા. રોહડ અંદર ધસ્યો. ઝાંખો દીપક જળતા હતો અને હાડો બરનિદ્રામાં ચૂતેલો હતો. રોહડે તલવાર ખેંચી, હાડાના મુખ પરથી ઝોરેણું વચ ખેંચી દૂર ફેંક્યું. હાડો સફળો ઉઠ્યો, તલવાર પકડી, પશુ તે ઉંચી કરે તે પહેલાં તેનું મરતક ધડથી જૂડે થયું. આ અવાજથી ચોડીદારો જાગી ઉઠ્યા, અને અંદર ધસ્યા. તેઓએ કેસરીમાં વચ પહેરેલો રક્ષુન વીર જોયો અને તેણે કરેણું કૃત્ય તેઓ સમજ્યા. પોતાના સરદારનું વેર લેવા સૈનિકો ધસ્યા. ગાંઠા બનેલા રોહડે ત્રણના પ્રાણ મીધા અને ચોથાને મારવા તેની તલવાર પડે છે ત્યાં ફરસીના એક ખાધી તે નીચે પડ્યો.

રેલવેનો સામાન

સન ૧૯૨૨-૨૩ થી સન ૧૯૨૬-૨૭ સુધીમાં એશિયન ડબ્બા વગેરે રેલવેના સામાન માટે ૧૫૦ કરોડ રૂપિયા મંજૂર થયા છે, અને તે બધે સામાન વિદ્યા-યત્રીથી જ ખરીદવાનું નક્કી થયું છે, કારણ કે ત્યાંના માસ ધણેજ સરતો છે ! અમ કહેવાય છે કે રેલવે બોર્ડે જૂદા જૂદા રેલોના કારખાનાવાળાઓ પાસેથી ૩,૧૩૨ ડબ્બાઓ માટે ટેન્ડરો માંગ્યાં હતા અને તેમાં વિદ્યાવનના બાવ સૌથી ઓછા છે. દિન્દુસ્તાનના કારખાનાવાળાઓએ એથી ટોદા બાવ આકર્ષાઈ હતા અને એથી અંગ્રેજ કારખાનાવાળાઓના ટેન્ડર મંજૂર કરી તેમને જ એક્સર આપવામાં આવ્યા છે.

આ માહતી ડીલીવરી વિદ્યાયત્રીના જ અપારાની છે કે દિન્દુસ્તાનમાં, તે વિષે ટ્રાઈ ઉદ્દેશ્ય નથી. આવા ઉદ્દેશ્યના અભાવે આ બધો માસ-વિદ્યાયત્રીમાં જ સોંપાઈ એમ અનુમાન કરવું રહે છે. આ અનુમાન જો સાચું હોય તો આગબોટવર વગેરે મારફત અંગ્રેજ કે પતીઓને ફેટલો રૂઝમ મળશે તે વિચારી લેવું જોઈએ. એમ તેમ હોય, ચાર વરસ સુધી અંગ્રેજ કારખાના-વાળાઓને શમ મળ્યું છે અને ગરીબ દિન્દુસ્તાનને અત્યારે ત્યાંની બેઠારી એટલી ઓછી થઈ છે.

જાપાનીસ કારખાનાઓમાં સ્ત્રીમજૂરી

મૂડીવાદના હાલના પ્રચલિત ધોરણ પ્રમાણે પુરુષ કરતાં સ્ત્રીની મજૂરી સરતી પડે છે અને એથી જ દેશમાં સ્ત્રીઓની દશા નિરાધાર હોય છે તે દેશમાં મૂડીવાદે સ્ત્રીમજૂરીને વિશેષ પ્રમાણમાં રોકે છે. જાપાનીસ કારખાનાઓમાં સ્ત્રીમજૂરીની સંખ્યા ઘણીજ ઓછી છે અને એને લીધે જાપાનીસ મજૂરીનો પ્રશ્ન એ જાપાનીસ સ્ત્રીમજૂરીનો જ પ્રશ્ન બન્યો છે. ન્હાની ઉમરની જ છોકરીઓને કારખાનાઓમાં અને મિલોમાં ભરતી કરવામાં આવે છે અને ભરતી થયા પછી મિલના ડ્રમ્પાઉન્ડમાંથી બહાર નીકળવાની તેમને કવચિત જ રજા મળે છે. મિલના માલેકો અને કારખાનાવાળાઓ સિનેમાની ફિલ્મો આપી પોતાનાં માથુસોને ગામડાંઓમાં મોકલે છે અને એ માથુસો એ ફિલ્મોમાં રહેલી જીવનના મોગશોખ અને વિલાસવૈભવ બતાવી ગરીબ ગામડીઆઓને ભોળવે છે અને મિલોમાં અને કારખાનાઓમાં ભરતી કરે છે. ભરતી કરતાં વેંત જ નવા રંગરંગને રોકે તરફથી એક સારી રકમ ખરચવા સાકે મળે છે અને એ રકમ ખરચાઈ રહે એટલે ધુરંદર જ એને મિલના ડ્રમ્પાઉન્ડની અંદર પૂરી દેવામાં આવે છે; અને એ રકમ અદા ન થાય ત્યાં સુધી એને ત્યાં જ પૂરાઈ રહેવું પડે છે. આ જાપાનીસ કામી વધતી જીવાન છોકરીઓ જપાદે ફસાય છે. રોકની ઉદારતાને લીધે તેમના દેવાની રકમ કદિ ખૂટતી નથી અને એથી કારખાનાના ડ્રમ્પાઉન્ડની બહાર કોઇક જ નીકળવા પામે છે. ઘણી ખરી છોકરીઓ ક્ષયરોમનો ભોગ થઈ પડે છે અને ૬૦ ટકા દેવામાં તે દેવામાંજ મરણ પામે છે. આ માટે દર સાલ નવેસર ૩,૦૦,૦૦૦ છોકરીઓની ભરતી થાય છે અને એ બધીજ કારખાનાવાળા રોકની દેવદાર બની તેની જીંદગીભરની શુદ્ધામ બને છે.

“કારખાનાઓમાં ખીસ દુર્દશા એ છે કે સ્ત્રીમજૂરીને કામ કરવા માટે અલગ વિભાગો નથી. આથી તેઓ ન્હાની અને ભેખતોને રાજ રાખવા માટે તેમની અધોઽચ્છ મજૂરીને વરા થાય છે, અને એને લીધે કારખાનાનું

પાતાવરણ એનું અન્યતિમય બને છે કે કાચેજ કાઢી છોકરી પોતાનું સિયજ અખંડિત રાખીને કારખાનામાંથી બહાર નીકળી દશે. કારખાનાઓની આસપાસ છોકરીઓને નાસી જતી અટકાવવા સારૂ ચોતરફ ઉંચી દિવાલો ચણી લીધી હોય છે છતાંયે કેટલીક છોકરીઓ આ પશુજીવનથી કંટાળી નાસી ફરે છે અને બહાર નીકળી આપધાત કરે છે અથવા તેલ લલકા પ્રકારની મ્હાની હેટિલોમાં પીરસનાર છોકરી તરીકે કામગીરી યાચે છે. ધીરે ધીરે હેટિલોનું ગંદું વાતાવરણ તેમના મન પર અસર કરે છે અને તેઓ પરવાનો લેઈ વેચાણબજારમાં બેસે છે અને આકીર્ણ જીવન ત્યાંજ પૂરું કરે છે.”

પણ આ કારખાનાવાળા છોકરીઓના કરતવિ દાસતાની ખાણોમાં કામ કરતી છોકરીઓની દશા ખૂરી છે. કેટલાક કારખાનાવાળાઓ હાલમાં કંઈ ઓછો કરવા આ મજૂરીઓની દશા સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને ખિસ્તી મિશનરીઓ આ કામમાં તેમને સહાય આપે છે. પણ જ્યાં સુધી મૂડીવાદનું અમાનુષી ધોરણ ચાલુ છે, જ્યાં સુધી ગરીબ, નિરાધાર લોકોના જીવનને ધૂળધાણી કરીને મોટાં કારખાનાંઓ ઉભાં કરવાનું અને વાડીખંભા બાંધવાનું કામ ચાલુ છે, જ્યાં સુધી દુનિયાના રાજતંત્રની મજામ આમ પ્રજાના હાથમાં નહિ પણ અધીરિપાસ અને ગરીબોના રક્ષાધિપાસ મુકીબર મૂડીવાદોના હાથમાં છે ત્યાં સુધી આવા બાબ પ્રશ્નોથી રોગની જડ કદી જવાની નથી, માત્ર બાજુ ચિન્હો જ બદલાશે.

૨૫. લોકમાન્ય અને કવિવર ટાગોર

જાગીળા અઠવાડિક પત્ર “મિજબી” ના ૨૦ આશિનના અંકમાં અમરદયાન કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરના “કેરીગત” નામના લેખને આપવામાં આવ્યું છે. તેમાં તેમણે પોતાની રચિતિયું નિવેદન કર્યું છે. સ્વધર્મ નિષ્ઠનું એવું એ ગીતાનું વાક્ય કહી કવિ કહે છે કે, પોતાનું કર્તવ્ય બળવતાં અનેક સમર્થ માથુસો જગતમાં નિષ્ફળ ગણાય તેવું જીવન ગાળી ગયા છે, ત્યારે પરધર્મ બળવવામાં અનેક સામાન્ય મનુષ્યો ઝળકી ઉઠ્યા છે. પરંતુ સ્વધર્મ બળવવામાં થયું મૃત્યુ ફક્ત બાજુ છે. અફે મોતાં તેઓ જ જીવી ગયા છે, જતી

ગયા છે અને પરધર્મમાં ફાવી ગયેલા માણસો મદિયી મરેલા છે. આ વિષે પોતાને લોકમાન્યનો થયેલો અનુભવ કવિ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે:

આ સંબંધમાં મને એક વાત સાંભરી આવે છે. લોકમાન્ય તિલકે એક સમયે કાઠ માણસ સાથે પચાસ ઢબર રૂપિયા મોકલાવી અને કહેવડાવ્યું હતું કે “તમારે યુરોપ જવું.” તે સમયે અસહકારની પ્રજ્વલિ શરૂ થઈ નહોતી, પણ રાજકીય હિલચાલ ભેસભેર ચાલી રહી હતી. મેં કહ્યું કે “રાજકીય આંદોલન કરવાના હેતુથી હું બંધ રાકતો નથી.” તેમણે કહેવડાવ્યું કે “તમે રાજકીય આંદોલન કરો એવી આત્રી જરાયે ઈચ્છા નથી. જે રીતે તમે બારતવર્ષની સેવા કરો છો તે રીતે જ કરતા રહો એ તમારે માટે બરાબર છે. તેથી જ તમે દેરાનું હિત સાધી શકશો.” પણ હું બંધુતો હતો કે થોડાંજ તિલકને રાજકીય નેતા તરીકે સ્વીકાર્યા હતા અને તેથી રાજકીય કામ મદિ જ તેમને પેસા મળ્યા હશે. તેથી તે પચાસ ઢબર રૂપિયા મેં લીધા નહિ. ત્યાર પછી ઝુલાઈમાં મારે તેમની સુલાકાંત થઈ ત્યારે તેમણે મને કહ્યું: “તમે રાજકીય હિલચાલથી દૂર રહેશો તો જ તમારે તથા દેરાનું બહુ ફાયદો થશે અને હું આથી કોઈ વધારે આશા વામની પાસેથી રાખતોયે ન હતો.” મને લાગ્યું કે તિલકે “બીતા રહરથ” લખ્યું છે તે લખવાના તે સંપૂર્ણ અધિકારી છે. અને આ કાંઈ એવા સેવા અધિકાર નથી.

તુર્કીની પ્રગતિ

કોન્ટેન્ટીનોપલથી મળેલા ૮ મી સપ્ટેમ્બરના એક તારમાં તુર્કીની પ્રગતિ વિષે આ પ્રમાણેના સમાચાર મળ્યા છે:-

અંગ્રેજા સરકારના વડા પ્રધાન, ફ્લી બેન્કે ત્યાંની ધારાસભા આગળ, તુર્કીના મનિષ્યના કાર્યક્રમોને જે ખરેખર રજૂ કર્યો છે, તેમાં શ્રેષ્ઠિયલ્લીનો વિષય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વડા પ્રધાન બહેર કરી ચૂક્યા છે, કે હવેથી છાકરા તથા છાકરીઓ, બાનેના શિક્ષણ ઉપર સરકારનું સંસ્કૃત જ લક્ષ રહેશે. રાજ્યના બહુ બહુ મધ્યકોમાં છાકરીઓને મદિ માન્યમિક શાળાઓ, વગર વિલગ જ ખોલવામાં આવનાર છે.

સારી અને સરળ ભાષામાં, સરકાર પુસ્તકો ત્યાજીને પ્રસિદ્ધ કરશે; અને તે આખા દેશમાં જોખર દેવાવવામાં

આવશે. વિજ્ઞાનવિષયક પ્રયોગશાળાનાં સાધનો ખરીદવા મદિ, એક સમિતિ યુરોપ મોકલવાનો પ્રયત્ન પણ થઈ ચૂક્યો છે.

રાજ્યનાં જે ખાતાઓમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાનની જરૂર પડે, તેને મદિ, તે વિષયના નિષ્ણાત પુરોષોને, પરદેશથી મોકાવવાનો પણ સરકારનો ઈરાદો છે.

આમ દેશની સામાજિક પ્રગતિ માટે, તુર્કી, પોતાના રાજકીય પ્રશ્નો અર્વાચીન સમયનાં તમામ સાધનોની મદદથી હલ કરી રહ્યું છે. પણ આ ૧૬ મી ઓક્ટોબરના કોન્ટેન્ટીનોપલનો ખીબે તાર બુઓ:

જે શહેરના સંસ્કૃતિ અધિકારીઓ, કાઠ ધર્મમાં કાર્ય માટે બહેર નાથ મોકલ્યા હતા, તેમાં પરદેશીઓની સાથે તુર્કી શ્રીઓ પણ સામેલ થઈ છે. તુર્કીના ઇતિહાસમાં આવી ખીબા આ પહેલી જ વારની બને છે.

નાટકોના તખ્તા ઉપર પણ હવે તુર્કી શ્રીઓને આવવાની ફરજ મળશે.

નવા જમાનાની સુધરેલી રીતોનું અનુકરણ આવી બાળકોમાં તો અમલગત, ન જ થયું જોઈએ એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ

ઈમ્પરીઅલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયામાં વર્ણવેલ

ઈમ્પરીઅલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા પણ, કાળા જોરાના વર્ણવેલથી સુકત નથી. એ વિષયમાં “કલકત્તા કોમર્સિયલ ગેઝીટ” પોતાના ૨૭ મી સપ્ટેમ્બરના અંકમાં આ પ્રમાણે લખે છે:-

આ સંસ્થામાં તો, હિંદીઓને કંમે કંમે દાખલ કરવાની નીતિના પણ અમલ થયેલા નથી. ૧૯૨૦ માં જે કોમિટે લખેલા ધારો પસાર થયો, તે વેળાએ વળી આ નીતિનો જસતર દેખાવ કરવામાં આવેલો, અને એ કાંપલાના કરાર પ્રમાણે બેંક પોતાની નવી શાખાઓ ખોલતી નહ તોને માટે જોઈતા અનુસરી માણસો તૈયાર કરવાના ઇરાદાથી કેટલાક હિંદી યુવકોને ઉમેદવાર તરીકે રાખ્યા હતા. તેઓ બધાં હિંદુસ્તાનની વિદ્યાપીઠોના બુદ્ધિશાળી સ્નાતકો હતા, અને અમારી નજરમાં છે-ત્યાં સુધી, તેમના કુટુંબનો મોસો અને પરિસ્થિતિ વગેરેની પૂરતી તપાસ કરીને જ તેમને પસંદ

કરવામાં આળ્યા હતા. અમે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે તેમની માસિક રૂ. ૧૫૦) નો પમારથી શરૂઆત થઈ હતી. તે પછી, વિશ્વાયતા નાની વયના મૂળનો દોરો પાછું ન કુટરો હોય તેવા યુવાનેને રૂ. ૫૦૦) થી શરૂઆત કરી આપીને લાવવાની પ્રથા હજી સા માટે ચાલુ છે? આ થોડું અથવા નહિ જેવું સિદ્ધાંત પામેલા દલદલ બિનઅનુભવી ઇત્તાઓને તેમના ગોરા વર્ણને મળતા હકોનો લાભ લેવા દેવામાં આવે છે; અને તેમના હાથ નીચે કામ કરતા હિંદીઓ, જે તેમને તક આપવામાં આવે, તે બધું કામ વધારે સારી રીતે સંભાળી શકે એવા હોય છે, છતાં કેમ જાણે દૈવી હક્ક પ્રમાણે, ગોરાઓ તેમના ઉપર હકુમત ચલાવી રહ્યા છે. અમારી એવી કંઈ ઈચ્છા નથી કે, હિંદીઓને આ આપાત કરેલા મનુષ્યોને જાણે ઉચા પગાર આપીને તેમની કોટિએ તેમને લઈ જવા; અમારે કહેવું તો એટલું જ છે કે, કાલેશિયત એ કંઈ યુરોપીયનોએ એકલાનો ઇન્કાર નથી; હિંદીઓ વધારે નહિ તે તેમના જેટલા કાર્યદક્ષતા નજરે છે જ; અને વળી તેમનું ખર્ચ પણ ઓછું છે. હિંદુસ્તાનમાં આને ઇન્કિપરીઅલ બેંકની ગણતરી કરી શકે એવી કોઈ બેંક નથી એ ખરું પણ હકમમાં જ યાદ કરવું જોઈએ તેમની પોતાનામાં તેમની જાણે ઇન્કિપરીઅલ બેંકને ઇન્કિપરીઅલ બેંકની ગણતરી નીચેના જેટલી પગાર થઈ છે, એમ લોકોનું માનવું છે, અને હિંદીઓ, સંપૂર્ણ કુશળતાથી સેંટ્રલ બેંકમાં ને કામ કરી રહ્યા છે, તે કોઈ રીતે ઇન્કિપરીઅલ બેંકની ઉપર નથી. આમ સેંટ્રલ બેંક એક રીતે વધારે સારી સ્થિતિમાં છે કે, એને મોંઘા યુરોપિયનોએ નકામે કાઢેલા નેકનો પડતો નથી. ગેરવ્યવસ્થા અને નાણુંની ઉચ્ચાવવાના ગોઠાણ ઇન્કિપરીઅલ બેંકમાં થયા, સેંટ્રલમાં કદિયે એવું થયેલું નથી. આમ લખવામાં, આવા ગોઠાણો માટે યુરોપિયન મોકલેલું મોટું પ્રમાણ રાખવાની પ્રથા જવાબદાર છે, એવું સ્વચ્છવાનો અમરિશ આશય નથી. અમારે કહેવું તો એ જ છે કે, ગોરાઓ વધારે રાખવાથી ગેરવ્યવસ્થા થતી અટકવાની કંઈ ખાતરી નથી તેમ જ હિંદીઓ વધારે રાખવાથી. સુવ્યવસ્થા રહે જ એવું પણ નથી. હિંદીઓના હકો તરફ ઇન્કિપરીઅલ બેંકની બેંકરોની ખરેખર નામોશીનદેલી છે.

બીજી પક્ષીએ નાની બાળતો એવી છે કે તે કદાચ ન પાડીએ એ જ સાચું છે. છતાં, એક બાળતો તે કહેવી જ પડશે મોઝાં સહેલા બાદ કરતાં, બીજી પક્ષી કેમકે, યુરોપિયન મોકલેલું, ઇન્કિપરીઅલ બેંક રહેવાને માટે મહાન મેરેટો મફત સ્વચ્છ આવે છે, જ્યારે એવી જગ્યાઓના સ્વચ્છ

અવસ્થા હિંદીઓને પોતાની જાતે જ બધી જોગવાઈ કરી લેવી પડે છે. કમરસર ઉપર દષ્ટિ રાખતાં છતાં પણ, ન્યાયને ખાતર એટલું તો જરૂર કહેવું પડશે, કે હિંદીઓના હકની વધારે અને યોગ્ય દરકાર લેવાની જોગવાઈ. હિંદીઓને કંઈ વિશિષ્ટ હક્ક મળે એવી કંઈ અમારી માંગણી નથી, પણ વધારે નસીબદાર ગોરાઓને મળતા ગેરવ્યવસ્થા લાભો અટકે એટલું જ અમે તો ઇચ્છીએ છીએ. અમને જરૂર માત્ર ન્યાયની જ છે; મહેરબાનીની નહિ.

સામાજ્યમાં વર્ણભેદ અને તેનો ઉપાય

ખ્રિસ્તી સામાજ્યનાં, સ્વતંત્ર સંસ્થાનો તેમજ વસાહતોમાં, હિંદીઓ પ્રત્યે જે નિર્દોષ વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે છે, તેનો ઉપાય સ્વચ્છતા "ધી ઇન્ડિયન મેનેજર" નીચે પ્રમાણે લખે છે:-

સંસ્થાનામાં, વર્ણભેદની નીતિને અનુસરીને, હિંદીઓને અલગ રાખવાની પ્રથા પડેલી છે, તેને લીધે સામાજ્યમાં હિંદીઓની સ્થિતિ વધારે ને વધારે કફોડી થતી જશે. આ વિરોધનો ઇલાજ વહેંચામોડો તો કરવો જ પડશે, તો પછી, સામાજ્યના રક્ષણનો પ્રયત્ન કરીને આ માતેલા સારને અત્યાશરી જ રૂા માટે દેખાણ ન લાવવો?

.....પણીયે પ્રસંગમાં, સંસ્થાનાના રક્ષણ માટે, હિંદીઓ અને હિંદને પૈસે પોતાના લશ્કરનો ઉપયોગ કરવામાં આળ્યા છે. આનું હવે ન બને એટલું જ ખસ છે. આ બાળતમાં હિંદીઓનું કંઈ વળે એમ નથી એમ તેઓ માનતા હોય, તો એમનો ભ્રમ ભાંગવો જોઈએ, અને જરૂર પડે તો આ બાળતમાં રાહી સરકાર સાથે બાથ લીડવાને પણ આપણે તૈયાર થવું જોઈએ. છેલ્લા યુદ્ધ પછી, રાજ્યોના રાજ્યજગતી પરસ્પર સહાનતામાં દૂર પડી છે, અને એ ફરીવાર કેમ સંધારો, એની કંઈ કલ્પના આની સકતી નથી. પણ એટલું ચોક્કસ જણાય છે, કે સામાજ્યના રક્ષણના સુરત્વાકર્ષણનું અધ્યબિંદુ હવે ફરી અડ્યું છે; અને સિંગાપોરને નીકાળવું મયક બનાવવાનો નિર્ણય એનો પૂતલો છે. નીકાળવું પછી, લશ્કરીબળનું સંગઠન પણ થવાનું જ, અને સામાજ્યના પૂર્વના પ્રદેશોના રક્ષણની યોજનામાં, હિંદી લશ્કર જ અગત્યનો ભાગ જાન્યરો એમ આપણે માનીશું. આ અનુમાન એ સાચું પડે, તો આપણા લશ્કરી બળનો સંસ્થાનોને લાભ આપતા પડેલાં, તેમની સાથે એકબી શરેતા કરી લેવાની જરૂર છે. પણ સંસ્થાનવાસીઓ--અને અમે ખાસ તો આફ્રિકાને જ વિચાર કરીએ છીએ--પોતાના બળ ઉપર જ નહીં શક્તી

એમ માનતા હોય, અને પોતાનું રક્ષણ પેતિન કરી લેવા તૈયાર હોય, તો આપણે આપણું ધર સંભાળવા બિલકુલ તૈયાર છીએ, અને પાત્ર સામાન્યતા રક્ષણની જરૂરિયાતોની વિંતા કયાં સિવાય, આપણા અપરૂરવન લશ્કરી ખર્ચ રાખીશું એટલે સૌની નજીમાં છે કે સંસ્થાનો પોતાના રક્ષણની જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં, સામાન્યતા લશ્કરીખર્ચમાં નહોતો ફોજો આપે છે, બ્યારે આપણા ઉપર જરૂર કરતાં ઘણો વધારે જોને લાદવામાં આવ્યા છે. સંસ્થાનોએ પોતાના રક્ષણ માટે અત્યાર લગી શાહી સરકાર ઉપરજ આધાર રાખ્યો છે; પણ શાહી સરકારને હવે એ બધો જોને અસલ લાગવા માંડ્યો છે. મોટું વહેલું પણ એ બધું લશ્કરી ખર્ચ શોખ પ્રમાણમાં દરેક સંસ્થાન ઉપર ફાળવી નાંખવામાં આવશે અને સામાન્યતા રક્ષણનો આધાર સૌના સહકાર ઉપરજ રહેશે. આ સહકાર કરતી વખતે આપણા રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને હિતને આંડે ન આવે એવી શરતો આપણે કરી લેવી જોઈએ, એવી અમારી માગણી છે.

હિંદીઓને માટે વસવાટનાં નવાં ક્ષેત્રો

હિંદુસ્તાનમાં વસતી વધી પડેલી છે તેથી હિંદીઓને ધંધારોજગાર અર્થે પરદેશમાં જીવને વસતું પડે છે, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં સંસ્થાનો તથા વસાહતોના દરવાજા તો આપણે માટે હવે બંધ ન થયા છે, તેથી હિંદીઓએ હવે અન્ય ક્ષેત્રો શોધવાં જોઈએ, એવી મુશ્કેલી કરતાં, ઉપર જણાવેલું, “ ધી દિન્ડન મેસેન્જર ” લખે છે કે:-

એંગ્લો-સેકસન લોકોની, સામઘના રંગની સૂત્ર એટલી દઢ મુઠી પડેલી છે, કે હવે આ પ્રશ્નનો સાંતિપૂર્વક નિકાલ લાવવાની આશા ધણી દૂર છે. આ સંજોગમાં, હિંદીઓના વસવાટ સામે કંઈ પ્રતિબંધ ન હોય, એવાં સ્થાનો શોધવાની આપણા નેતાઓની ફરજ છે. કાન્સની વસાહતો, હિંદીઓને માટે ઘણી અનુકૂળ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. એ વસાહતોમાં વર્ણભેદની જગ્યા રહ્યા નથી. ફ્રેન્ચોના કાયદા અને તેની સરકારની રીટિમાં કાયદા-ગોરા વચ્ચે કંઈ પણ ભેદ રાખવામાં આવતો નથી. કાન્સને પોતાના દેશમાં બહાર ચોકલી. રાકાય એવી વધી પડેલી કંઈ વસ્તી પણ નથી, માત્ર તેના તાબાના પૂર્વાના પ્રદેશોમાં કેટલીક બિનકેળવણીથી પ્રભાવે છે, એ હજી ઘણી પહોળા

છે, અને તરતમાં સુધરી શકે તેમ નથી. આ બધું જોતાં અમને લાગે છે કે કાન્સ પોતાની વસાહતોમાં અન્ય ખાસ કરીને આફ્રિકાના પોતાના મુલકમાં હિંદીઓ લેવા કેળવણી લોકોને રહેવાની ના નહિ પાડે. કાન્સની આફ્રિકાની વસાહતો, અત્યારે એ અણખેડાયેલી પડી છે, તે બધી હિંદીઓની મદદ વડે ખૂબ ખીલવી શકાય, અને શેઠ સમયમાં તે ત્યાંના બિટિશ સંસ્થાનોની બરાબરી કરે એટલું નહિ, પણ તેમને ઠપી પણ લઈ. આવી અવસ્થા કાન્સ તેમજ હિંદુસ્તાન બંનેને અરસપરસ લાલચારી છે. હિંદુસ્તાનને પોતાની વધારાની વસ્તીને માટે નિકારાનું રથાન મળી રહે, અને કાન્સને, અથવા કેળવણી શહેરીઓ મળવાથી, તેની પ્રતિષ્ઠા, બળ અને જનનિમાં વધારો થાય. કાન્સનો આ આભવમાં કેવા મત છે તે આપણે ચોક્કસ નહોતા નથી, પણ હિંદીઓના વસવાટ સામે તેને કંઈ વાંધો નહિ હોય એવા ઘણા સભવ હોવાથી, તેનું વલણ બધી લેવાને જરૂરી પગલાં લેવાં જોઈએ, હિંદી મહાસભા, પરદેશોને લગતા કામકાજ માટે એક મંડળ નીમે અને તેને કાન્સના વસાહતખાતા સાથે પ્રત્યેકવધાર કરવાનું કામ સોંપી તેા ઘટતું થઈ લઈ. મહાસભાથી રાજકીય વિષયમાં જુદા મતવાળાઓ પણ આ કામ હાથમાં લઈ શકે અને કેટલાક આગેવાનો, પોતાની ભંગિત જવાબદારી ઉપર પણ આ સંબંધી તપાસ કરે એ ઉપચવાજોગ છે. આ નવા કાયદો પ્રચલિત જરૂર રસમય નીવડશે.

કાન્સની સરકાર સાથે, હિંદી સરકાર પણ આ વિષયમાં સીધા પત્રવ્યવહાર કરે, એવી દરખાસ્ત વડી ધારાસભા પણ રજૂ કરે એમાં કંઈ જોડું નથી હિંદી સરકાર આ વિષયમાં એ કાંઈ દરખાસ્ત કાન્સની સરકાર સમક્ષ રજૂ કરે એ હરથ જરા વિચિત્ર અને રમૂજ તો લાગેજ, પણ સંસ્થાનોએ સામાન્યતા હિતને એ અર્થે કરવામાં આવે છે, તેની આંડે તેા એ નહિજ આવે. ઉદાહરણ, હિંદીઓ, કાન્સની વસાહતોમાં રહેવા લઈ, અથવા ખરે જોતાં બિટિશ સામ્રાજ્ય સિવાય બીજે ગમે ત્યાં લઈ, એ વિચાર આપણા “ સામાન્યતા ભાગીદારો ” ને અત્યંત હર્ષદાયક થઈ પડશે, એમ અમે માનીએ છીએ

એ હિંદીઓ, અત્યારે કેન્ય શહેરીઓ તરીકે વસી રહેલા છે, તેઓએ પણ આ વિષયને લગતી માહિતી પરીખાંચી જોઈએ.

સુધરેલા સામ્રાજ્યમાં કાળાઓના રથાન

ઇંગ્લેન્ડ, હિંદુસ્તાન અને સંરચનામાં જે લશ્કરી શિક્ષણ આપાય છે, તે કાળાઓની સામે ગોરાઓના દિલમાં કેવું ઝેર રેડે છે એ બાબત દીનબંધુ એન્ડ્રુસે, નવેમ્બર માસના “ મોર્નિંગ રીવ્યુ ” માં એક નોંધ લખીને પ્રકાશમાં આણી છે. લશ્કરના ઉમેદવારોને માટે નક્કી થયેલું “ સાદી લશ્કરી પાઠ્યપુસ્તક ” નના એ નામનું એક પુસ્તક એસ. ફીટ્ઝ જેરાલ્ડે ઇંગ્લેન્ડમાં લખેલું છે, તેની નવી આવૃત્તિ હમણાં બહાર પડી છે. તેની પ્રસ્તાવનામાં એક સચના એ મતલબની છે, કે આ પુસ્તકની દિંદી લશ્કરી શિક્ષણના અધિકારીએ ખાસ બચાવમણ કરેલી છે. ઇંગ્લેન્ડની તેમજ આફ્રિકાની લશ્કરી તાલીમ આપનારી શાળાઓમાં આ પુસ્તકનો છૂટથી ઉપયોગ ચાલે છે. આ પુસ્તકમાંથી દીનબંધુ એન્ડ્રુસ ત્રીયેનો ફકરા ટાંકે છે:-

અમેરિકામાં કાળાઓના પ્રશ્ન ને હવે સુધી પહોંચ્યા છે તેવા મંદીર હલ ફક્ત આફ્રિકામાં થયા નથી. પણ ને ફક્ત આફ્રિકામાં ગોરાઓએ કાળાઓને કેળવવા માટે શાળા કોલેજ તેમજ વિદ્યાપીઠો સ્થાપવાની મહેનત કરી હોય તે, હાલના કરતાં પરિસ્થિતિ કેટલીયે બચી યથ હોય. કાળાઓને તેમની યોગ્ય જગ્યાએજ રાખવામાં બેર લોકોએ ખરેખર હજારો પાપકર્મ કર્યા છે. દાય કાંઈક વેળાએ એમણે જરા હલ ઝાળીને, કાળાઓને શુભામ તરીકે ગણ્યા હશે, પણ આ બાબતમાં તે બુના જમાનામાં ૧૫૦ વર્ષ સુધી ઇંગ્લેન્ડે શુભાચિનો નેષાર કરવાનો ઇનશા રાખેલો. અને એ કાયમ રહેશે એ રાજ તેજ ૧૭૮૩ માં યુરોની સંધિ ઉપર તેણે સહી કરી હતી, તે પદ્ધતિ તેઓ તે માત્ર અનુકરણ કરતા હતા.....

આના ઉપર ટીકા કરતાં શ્રી એન્ડ્રુસ લખે છે કે:-
“ ગોરાઓને માટે જ સામાન્ય છે, એ મત યોગેર થયેલી સ્કંધથી પ્રસરી રહેલ છે. એસ્ટ્રેલીઆ તેમજ ન્યુ ઝીલેન્ડમાં, પાસિફિક મહાસાગરના પ્રદેશ તેમજ કેનેડાના પશ્ચિમના પ્રાંતોમાં, અને ફક્ત આફ્રિકાનાં સંરચનામાં જે આ વાતાવરણ મારા ગેવામાં આવ્યું છે. ઇંગ્લેન્ડમાં તે છોડેલો “ આઉટલુક ” જેવાં પત્રો એજ ઉપ-

+ “ Imperial Military Text-Book ” by S. Fitggerald.

દેશ આપી રહ્યાં છે, અને “ મોર્નિંગ પોસ્ટ ” નું વલણ જરાયે ઓછું કુટિલ નથી. પણ મારે કહેવું જોઈએ, કે આ અતિશય ભયંકર મત, ઇંગ્લેન્ડના લોકોમાં એટલે સુધી ધર પાદ્યું હશે કે, લશ્કરી શિક્ષણના પાઠ્યપુસ્તક સુધી પણ એ પહોંચી જાય, એની તો મને કદપનાયે નહોતી. બ્રિટિશ લશ્કરના મીથી વડા અધિકારીઓ, સત્તાવાર રીતે આવા વિચારો, લશ્કરી ઉમેદવારોના દિલમાં શિક્ષણ આપતી વેળા કસાવે અને એ લોકો કાળા લોકોના સંબંધમાં આવા વિચારો લખીને દુનિયાભરમાં જાય ત્યારે તેના પરિણામ - ધણાં ભયંકર જ આવે.

પણ આપણે હવે હિંદુસ્તાનની વાત ઉપર આવીએ. હિંદુસ્તાનના લશ્કરી શિક્ષણનો વડા હિંદુસ્તાનને જેસે રહેતો હોવાથી પ્રજાને સંપૂર્ણ અધીન રહેતો જોઈએ, પણ તેજેજ આ પુસ્તકની હિંદનાં લશ્કરના ઉમેદવારોને માટે બચાવમણ કરેલી છે, એ અતિશય દુષ્ટ બીના છે. મને લાગે છે કે, જો આ વાત સાચી હોય તો એના એકજ રસતો હોઈ શકે. આવા અધિકારીને તરત જ રાજ આપવી જોઈએ અને એ પુસ્તક પ્રવારમાંથી પાછું ખેંચી લેવું જોઈએ.”

૨૮. મિ. પિયર્સન

મિ. પિયર્સન, ઇટાલીમાં યુસાફરી કરતાં, રહેલેના અકસ્માતથી રત્નચંદ્ર ચયા, તે સંબંધીનો જે વિસ્તૃત હેવાલ, તેમના. લાખખેનોએ, ઇંગ્લેન્ડમાં તેમના મિત્રોને આપ્યો છે, તે પ્રસિદ્ધ થયો છે. હેવાલ અત્યંત હૃદયસ્પર્શી છે, એથી અમે તે નીચે ઉતારીએ છીએ:-

૧૮ મી સપ્ટેમ્બર ને મંજળવારે, ચમારા વાઘ વિલી, પોતાના રેન્જિમનના દિવરોના બુના મિત્ર મિ. બેઈટમેન સાથે મિલાનથી ફોરેન્સ જતા હતા. એમના ખાનામાં તેઓ બેઠા જતા હતા. એવામાં પોસ્ટીઆ (ફોરેન્સથી ૨૧ માઈલ ઉપર) થી આવતા રેલ્વેવાળાએ ડબ્બામાં બારણાં બંધ કર્યા ત્યાર પછી એક મુસાફર અંદર ફરી આવ્યો અને ડબ્બાની બહારના રેલ્વેરોમાં પહોંચવાના ખોશીખીચ કરેલા માર્ગ દ્વપરથી ચાલી જવાની હતાવળમાં, તે બારણાની ની-

અહીં આંકડી વાસથી ચૂકી ગયો. આ પહે, ગાડી ઘણી જ રમ્ય પ્રદેશમાંથી પસાર થતી હતી. વિદી અને મિ. બેઈટમેન બંને પાતો કરતા હતા, એવામાં મિ. બેઈટમેન, બહારના જવાઆવવાના માર્ગના ફરવાન તરફ, સુઈસીડઈ નિરખવા ગયા, અને વિદીએ ઇબ્બાના બારણામાંથી રેલુ બહાર કાઢીને એવા માંડ્યું, પછવારમાં મિ. બેઈટમેને પાછું વળીને એણે તે બારણું ઘટાડું અને, વિદી ક્યાંક અદર્યા ગાડી પૂર ભેંકમાં વાંધી જતી હતી, એટલે તેને ચોખ્ખાવાયે મિ. બેઈટમેનને કેટલાક વખત કહ્યો. આખરે ગાડી ચેબી, ત્યારે મુશ્કેલી એ આવી કે. પોતે ઇટાલિયન ભાષા નજીકના ન દોવાથી તેઓ કેઈને કંઈ સમજતી ન શક્યા, અને ગાડીમાં અંગ્રેજી તો કેટલું જાણુ- ઇંગ્લેન્ડ નહોતું; ફરવાન, કેટલાક રેલ્વે ઉપર કામ કરતા મનુષ્યોએ, વિદીને બેઠાન હાલતમાં પડેલાં એવા અને તેઓ તેમને પાસે આવેલા એક બંગ્લોમાં લઈ ગયા. એ બંગલોના માલિક, કાઉન્ટ ડાર્લિનીએ, તાકાલિક બની તેટલી સારવાર કરીને વિદીને શુદ્ધિમાં આપ્યા, અને માંદાને ઘણું જવાની મોટાર એમ્બ્યુલન્સ મંગાવીને, વિદીને પીસ્ટીઆની હરિપતાલમાં મોકલી આપ્યા. ત્યાં તેમને એક સ્વતંત્ર ઓરડામાં રાખવામાં આવ્યા, અને એક ઇટાલિયન ડોક્ટરની સહી એક અંગ્રેજીમાં હતી, તેણે તેમની માવજત કરવાનું કામ માથે લીધું. તે બાઈએ, ત્યાંના સરજનેને ઇટાલિયન ભાષામાં બધું સમજાવ્યું અને પોતે, વિદીની પાસેથી, રાત્રે કે દિવસે, એક બીજીમર પણ ન ખસવાનો નિશ્ચય કરી લીધો. પોતે, પીસ્ટીઆના આરોગ્ય- ખાતાના ડોક્ટરની સહી દોવાથી આમ કરવું તેને મઠિ સહેલું થઈ પડ્યું અને હરિપતાલમાં સામાન્ય રીતે મળી રાકે તે સિવાય વધારાની પણ બીજી નતની સગવડો તેણે વિદીને માટે મેળવી લીધી. આમ એ દયાળુ અને આત્મ- ત્યાગી ખાદીની દેખરેખ નીચે એમને સારવારમાં કે સજવડામાં કંઈ પણ ઉણપ આવી નહિ. તેઓ અતિસાધ બીમાર દોવાથી, ચોક્કસ વૈદકીય તપાસ કરીને, તેમને યથેક્ષા જખમના અંદાજ નક્કી કરવું મુશ્કેલ હતું; પણ તેમની કેરોડ ભાંગી જઈ હતી અને આંતરિક ઇજાઓ પણ થઈ હતી. કેટલાક દિવસો સુધી તો તેમનો જીવ નહોતો હમણું આદર્યો જરો એમ પહે પહે કાળ્યા કરતું હતું.

ફરવાન શોડાન વખતમાં આ ખબર ઇંગ્લેન્ડ પહોંચી ગયા, અને ત્યાંથી તેમના એક ભાઈ અને બહેન શનિવારે સવારે પીસ્ટીઆ આવી પહોંચ્યા. આટલા વખતમાં તો એમને જતા આશામાં પણ થઈ ગયા હતા અને 'દેવચરણ' તેમના બચી જવાની આશા પણ રખાવી હતી. પણ રવિવારે તેમની તબિયતે વળી પાછા ઉધરો ખાધો, અને ત્યારથી એ વધારે ને વધારે અસ્થિર થતા ગયા. આ બધા સમય ફરવાન તેમનું ચિત્ત સાવ શુદ્ધિમાં હતું, અને જીવવાને માટે, એકે તેઓ પુરેપુરા આતુર હતા, છતાં અતઃકાળ વખતે તેમના ચહેરા ઉપર દિવંગીરી નજાયે દેખાતી નહોતી. મુજબવારે સવારથી તેમને મોરડીઆ આપવા માંડેલા અને એની ઘેનથી તેમને લેવા આવી ગયેલી. આખરે તેજ બપોરે તેમણે દેહ છોડ્યો. તેમને યથેક્ષા જખમ એવા કાઠી હતો કે ગમે તેના પ્રવીણ સરજનનું પણ કંઈ વળે તેમ નહોતું. આ સ્થિતિમાં કેવળ માવજત ઉપર જ બધો આધાર રાખવાનો હતો. કેરોડ ભાંગી જવાથી તેમની સ્પર્શશક્તિથી ખબર મારી આ હતી. વારંવાર તેમને માંદગીનો ત્રાસ વેકરો પડતો પણ માત્ર તેમને ત્યારે ખસેડવા પડતા તે સિવાય વીજ વેદના કદિ થતી નહોતી.

જે કાંઈ તેમના સમાગમમાં આવતા તેઓ તેમના પ્રમાણ- શાળી બહિષ્કારથી આશ્ચર્યમાં વગર રહેતા નહિ. તેમને રેલ્વે ઉપરથી કપાડી લેનાર માણસો, અને પ્રથમ સારવાર કરનાર કાઉન્ટ મગેરે ઘણા માણસો એમને મળ્યા અને તબિયતના સમાચાર પ્રજા આળ્યા કરતા. વિદી આ બધાને આસાર માનવામાં પોતાના ઇટાલીયન ભાષાના નજીવા જાનને સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરતા. તેમનો સ્વભાવ એક આંતર સુધી પણ એવોને એવો જ પ્રસન્ન અને હસમુખો રહતો હતો, અને હરખડી પોતે બીજાઓના ન વિચાર કર્યા કરતા. એમના સરજને પણ કબૂલ કર્યું કે આવી બહાદુરી તેમણે જાંદગીમાં કદિયે જોઈ નહોતી. લોકોનો અના- યાસો જોઈ જીવ છોડી લેવાની તેમની શક્તિ અદ્ભુત હતી, અને એ ઉદ્ધવા અઠવાડીઆમાં, સાવ અનુદય લોકોએ એમના ઉપર નિરસાર્ય અને અધાન માયાનો વરસાદ વરસાવ્યો, એ એવું સચોટ ઉદાહરણ છે.

૨૬ મી સપ્ટેમ્બર ને સુધવારે, તેમના હેઠને પીસ્ટીઆમાં અબિદાદ દેવારો, અને એમના કુટુંબીઓ, કાચમનું સ્થાન નક્કી ન કરે ત્યાં લગી તેમની રાખ ત્યાં જ રાખવામાં આવી છે.

પુસ્તકપરિચય

મહિલામિત્ર (વાર્ષિક) પુસ્તક ૨ જી. સને ૧૯૨૨ (૨૩ ?). સંપાદક સૌ. વિદ્યા રમણભાઈ નીલકંઠ, બી. એ. સૌ. શરદા મહેતા, બી. એ. મૃદુલ ખાર આના. પ્રકાશક, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

મહિલામિત્રના બીજા પુસ્તકને અમે આનંદભરે આવકાર આપીએ છીએ. સંપાદકો જણાવે છે તે પ્રમાણે જો કે આ લેખોમાં વિવિધતા નથી તો પણ અમારે જણાવવું જોઈએ કે લેખોમાં વિવિધતા સચવાઈ છે. લેખો સરળ ભાષામાં લખાએલા હોઈ મહિલામિત્રની ગરજ સારી રીતે સારે છે. લેખોની ઉપયોગિતા નીચે આપેલા વિષયો ઉપરથી સમજી શકાયો.

(૧) સ્ત્રીઓની સામાજિક સુધારણા (૨) શિષ્યકર્મ અને શિષ્ય સ્ત્રીઓ (૩) માલિની (એક અંકુર નાટક) (૪) એક-પુષ્પ (૫) સ્ત્રી-આત્મા (૬) બાળહન (૭) સિદ્ધાર્થનો ગૃહત્યાગ (૮) શ્રીમતી અખલા જોડ (૯) મહાત્મા શુદ્ધ (૧૦) ઇસુખ્રિસ્તનું જીવન (૧૧) પેમબર મહમદ (૧૨) પેગમ્બર જરથોસ્ત (૧૩) અગ્રેજી ન જાણનાર સ્ત્રીઓ માટે ઉચ્ચ શિક્ષણની યોજના, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

સંપાદકો તેમના નિવેદનમાં લેખકોના સહકારની ઉજ્જવ સૂચવે છે; અને પોતાસાહેન ન મળવામાં પોતાનો દોષ લુગે છે. પણ અમને લાગે છે કે તેમાં એમનો દોષ નથી. જો કોઈનો દોષ દોષ તો આ વાર્ષિકની વાર્ષિકતાનો છે. પોતાના લેખ વર્ષ પછી છપાય એ સ્થિતિ ભાગ્યેજ કોઈપણ લેખકને પ્રેરતાહિત કરી શકે; એટલી ધીરજ મર્વસાધારણ નથી. અમને એમ લાગે છે કે

જો 'મહિલામિત્ર'ને માસિક નહિ તો દ્વિમાસિક કે ત્રિમાસિક કરવામાં આવે તો લેખોની ઉજ્જવ નહિ રહે; કારણ કે વર્તમાન યુગના કોઈપણ પ્રસ્ત કરતાં સ્ત્રીનો પ્રસ્ત વધારે મહત્વનો અને વિવિધ પ્રકારની ચર્ચાનો અવકાશવાળો છે. કેવળ આ દૃષ્ટિએ પણ તે માસિક ચરતે યોગ્ય છે. અમને ખાતરી છે કે ગુજરાતના આ બે વિદ્યારીઓના પ્રકાશથી જળહળતું માસિક અવસ્થ સંધર્ષ થાય. અમે આશા રાખીએ છીએ કે મહિલામિત્રના સંચાલકો અને સંપાદકો આ સૂચના ધ્યાનમાં લેશે. ૨.

ત્રણ વાર્તાઓ

શ્રી. મહાદેવભાઈએ શરતજાણુની ત્રણ વાર્તાઓનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરી નવજીવન પ્રકાશનમંદિર તરફથી તે પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું છે. ભાષાંતરકારે ત્રણ વાર્તાઓ 'એવી પત્તંદ કરી છે કે જેની અંદર એકજ ભાવ આવી જાય. સ્ત્રીઓના ઉચ્ચતમ ગુણોમાં માતૃપ્રેમને પહેલું સ્થાન મળે છે. મરીને જીવવાની કળા માતા સ્વભાવતઃ જ જાણે છે. અત્યંત મંગલ, અત્યંત ઉજ્જવલ, અત્યંત પ્રેમમય એવી કોઈ પણ વસ્તુને કે વસ્તિને હંમેશા માતાની ઉપમા અપાય છે. કવિઓની પણ ગતિ ત્યાં થોભી જાય એવું એકજ ક્ષેત્ર છે, અને તે માતાનું વાતસલ્ય. એક સમર્થ મરાઠી કવિએ

જે જ્ઞાનદેવો રંદતે
દુઃસ્વાંત કલે તે દોઈ ?

એ રીતે માતૃવ્રતિનું વર્ણન કર્યું છે. "જે આનંદથી પણ રડે છે તેની દુઃખમાં શી અવરધા થશે ?" એ નો જવાબ કવિ આપી નથી શકતો. એનો જવાબ તો માતાનો બાળક જ આપી શકે અમ કહી કવિ સ્તંભ્ય થઈ જાય છે.

એકજ સૂત્રમાં ગુણેસ પુલોની માળા બને, તેમ શરતજાણુની આ ત્રણ વાર્તાઓથી એકજ ભાવ પ્રકટ થા

* આ વાર્ષિકના પ્રારંભ કે અંતમાં કોઈ કેમલે લેખોનો દેખાતો નથી.

છે. ત્રણેની પરિસ્થિતિ ભિન્ન છે; ત્રણેમાંનાં સ્વભાવચિત્રો પણ ભિન્ન છે, છતાં ત્રણેમાં ભાવ એક જ છે. પુલોની ઉપમાજ્ઞ આગળ વ્યક્તિએ તો એક મોગરતું પુલ છે, એક મુલાગતું પુલ છે અને એક ચમેલીનું પુલ છે; અને ત્રણેની એક જ સુગંધ માતૃભાવને પ્રકટ કરે છે.

બધી વાર્તાઓમાં વિશેષતા એ છે કે દરેક સ્ત્રીનો માતૃભાવ પારકાના છોકરા પર દગલો બતાવે છે. વિશુદ્ધ માતૃભાવમાં સમાધિસંબંધના ખ્યાલ ન આવે, સ્વાર્થની ગંધ પણ ન હોઇ શકે, એ ભાવ વિશદ કરવા ખાતરજ લેખકે આવી ચિત્ર આલેખ્યાં છે એમાં શંકા નથી. અને સાથે સાથે જ પ્રલક્ષ માતાને સંબંધ હોવા છતાં સ્વાર્થ અને અમુકા આ બે વૃત્તિથી સ્ત્રીસદજ વાતસંસ્થનો પણ નાશ કેમ થાય છે તેનું સુંદર દ્રશ્ય કવિએ આપેલું છે. કાળા કાગળ ઉપર ધોળું ચિત્ર સુંદર દેખાય છે; પ્રત્યક્ષ માતામાં વાતસંસ્થનો અભાવ બતાવી લેખકે એજ કાર્ય સાધ્યું છે.

આવો વિધવ્યાપી ભાવ પ્રકટ કર્યા છતાં લેખકને ધરના બારણાની બહાર નથી જવું પડતું. આ વાર્તાઓમાં નથી કામચમ નિરાશ વર્ણન; નથી કોઇ ભયંકર પ્રસંગ; કે નથી કોઇ અમૂર્ત બનાવ. વાર્તાઓ દરેક બનાવ આપણા હંમેશના અનુભવો છે. દરબડી આપણે એવા પ્રસંગો બોધે છીએ, અનુભવીએ છીએ છતાં બાણી નથી શકતા. અતિ પરિચયને લીધે અવગણ થાય છે, શરત્પાશુએ 'બેદરકારીનો પડો' બેંચી લઇ દંદોગની વસ્તુરિચિતિનું ચિત્ર આપણી આગળ મૂક્યું છે; અને એમાં એમની કળા રહેલ છે.

પુસ્તક વાંચીને પહેલીજ અસર થાય છે તે એ કે મંથકાર નૈસર્ગિક સૌન્દર્યભાવનો કુશળ ચિત્રકાર છે. પહેલી વાર્તાનું નામ 'ગિંદુના કીકા' છે. એની અંદર વૈભવના જન્મેલી, વૈભવમાં ઉછરેલી અને વૈભવ લઇને જ જન્મવાના ધરમાં આવેલી 'ગિંદુનું ચિત્ર' છે. વૈભવની સ્વાભાવિક અસર એના ઉપર પૂરેપૂરી દેખાય છે. તે અભિમાની છે; બેદરકાર છે; છતાં તેનું અંતર તો કામગીજ છે. અનનપૂણી-નેની જેડાણી-નેની સ્વભાવ પણ યોડીક સ્વાભિમાની છતાં અત્યંત પ્રેમળ બતાવે છે. મોટાભાઈ જન્મવ સંદેવ અરીજુના બેનમાં હોવા છતાં

અત્યંત ચાંત અને નિર્મળ હૃદયને આદનારા છે. નાની વહુને તે 'મા' કહીને બોલાવે છે. 'ગિંદુના પતિને એક વિદ્વાન, ઉલોગી, ધરની ભાંજગડમાં વધારે લક્ષ્ય ન આપનાર, ચાંત અને નિશ્ચય એવો તરૂણ બતાવે છે. અનનપૂણીએ પોતાનો પુત્ર અમૂલ્ય ગિંદુને સોંપી દીધો ત્યારથી વાર્તાની શરૂઆત થાય છે. પછી જન્મવની બેન ચેલેકાશી પોતાના પુત્ર સહિત ત્યાં આવીને રહે છે. નરેન્દ્રની ગ્રંથિતિથી અમૂલ્ય બગડતો જાય છે. તેને લઇને ધરમાં દંડો જાય છે અને દેરાણી જેડાણી સોગમ સર્પ જુદા પડે છે. પણ છેવટે પુત્રપ્રેમનો-માતૃવાતસંસ્થનો વિજય થઇ બધા એક થઇ જાય છે.

બીજી વાર્તા 'રામતી સુમતિ'. એમાં રામલાલ એક માતૃવિહીન છોકરો છે. મરતી વખતે તેની માએ તેને પોતાના સાવકા પુત્રની વહુ નારાયણીને સોંપી દીધો છે. નારાયણી પુત્રવત્ તેનું પાલન કરે છે. રામલાલ અત્યંત તોફાની અને કુદ પ્રવૃત્તિવાળો છતાં નિર્મળ છોકરો છે. ગામના બધા બેટુતો, ડોકતાર, દારોગા સૌ કાષ્ટ એનાથી ડરે છે. પોતાની ભાભી વગર તે કોઇને ગણકારતો નથી. નારાયણીની મા દિગમ્બરી ધરમાં આવે છે ત્યાં સુધી બધું ઠીક ચાલે છે. પણ તેના આવવા પછી તેની અમુકાને લીધે કમલ ઉત્પન્ન થાય છે. પરિણામે રામલાલને ધરમાંથી છુટો કાઢવામાં આવે છે. તેના દુઃખનો પાર નથી રહેતો. તે ધરમાંથી નીકળી મામાને ઘેર જવા તૈયાર થાય છે, પણ છેવટે માતૃપ્રેમના પ્રભાવથી બધું ચાંત થઇ વાર્તાનો અંત આનંદમાં અને પ્રેમમાં આવે છે.

ત્રીજી વાર્તા-આબહેન-માં કૃષ્ણો એક માતૃવિહીન, ગરીબ છોકરો પોતાની સાવકા બહેન કાદમ્બિનીને ત્યાં આશ્રય લેવા આવી રહે છે. કાદમ્બિની તેને અત્યંત દુભાવે છે; પેટભર ખાવાનું પણ આપતી નથી; મારત્રુક પુષ્કળ કરી વધારે પડતું કામ કરાવે છે. તેની દુઃખી દાસત વ્થક કાદમ્બિનીની દેરાણી હેમાગિનીને દયા આવે છે, એના અંતરમાં તેના વિષે માતૃભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. અને પોતાના પતિની સામે સત્યાગ્રહ કરી તે કૃષ્ણને તે દુઃખમાંથી છોડવી પોતાના પુત્ર તરીકે સ્વીકાર કરે છે.

ત્રણે વાર્તાઓમાં નૈસર્ગિક માતૃભાવ કેમ પ્રકટ થાય છે અને તેની કેવી અસર થાય છે તે બતાવ્યું છે. જિ.

નુંતો પ્રેમ તો એક ક્ષુદ્રક બનાવમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. જોહાણી પોતાના પુત્રને તેના બોળામાં મૂકી ન્ય છે. આટલા પ્રસંગમાંજ તેના ભાવનો ઉદ્ભવ છે. બીજામાં પ્રેમભાવ દહાડે દહાડે શ્રદ્ધા પામીને અને અત્યંત ઉત્કટ એવે છે, ત્રીજા વાતાંમિતિ માનુષ્યના, હોકરાનું દુઃખ જોઇ ઉત્પન્ન થયેલો છે. ત્રણેનો ઉદ્ભવ ગમે તેવો હોય છતાં ત્રણે ભાવ સરખા જ ઉત્કટ અને ઉગ્રવળ છે.

નિષ્કામ, નિઃસ્વાર્થી પ્રેમ શું ન કરી શકે ? પુત્ર પ્રેમના બળતા અંશમાં બિન્દુનું અભિમાન ગણી ન્ય છે-તે ગરીબ ગાય જેવી બને છે.

નારાયણીના વાત્સલ્યના પ્રભાવે પવનજેવો તોફાની રામદાસ આકરા જેવો શાંત યજ્ઞ ન્ય છે. અને હેમાં ગિનીના વાત્સલ્યથી તેના પતિ વિપ્રીન પણ સુધરી ન્ય છે.

વાર્તા ચિત્રવામાં લેખકે પોતાનું અત્યંત કૌશલ્ય બતાવ્યું છે. પુસ્તકનો ગુજરાતી તરજુમો પણ એપરીના વિષયને ઓળે એવો છે. વાર્તાના પ્રસંગ જેમ બારણાની બહાર જતા નથી, તેમ ભાષાંતરની ભાષા પણ બારણાની બહાર નથી જતી. વાર્તાનો ભાવ પ્રકટ કરે એવી પ્રેમજ છતાં એજરની ભાષા મહાદેવભાઈએ વાપરી છે. સોનાના થાળમાં રત્નનો દાર મૂકીએ તેવી શા-ભા ચરતણાણીની વાર્તાઓ મહાદેવભાઈની ભાષામાં મુકાયાથી આવી છે.

નવજીવન પ્રકાશનમંદિરે પહેલીજ વાર નવલકથાને પોતાના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરી છે. છતાં પોતાની ઉચ્ચ પદ્ધતિને ઓળે એવીજ કૃતિ મંદિરે બહાર પાડી છે. ગુજરાતના નવરા લોકો હુઆંસ પ્રેમકથાઓ વાંચે અને પોતાનું વીરવ ગુમાવે, તેના કરતાં આવી નિર્દોષ વાર્તાઓ વાંચી કંઈક વધારે મેળવશે એમાં શંકા નથી. અને તે દૃષ્ટિએ પ્રકાશનમંદિરને આ ક્ષેત્રમાં વધારે અવતર કરવા ધરે છે એમ લાગે છે. એમ કરવાથી પ્રત્યક્ષ ઘટનાનું પુણ્ય નહીં તે પણ જીવાંતોના વહેતા મગજને અટકાવવાનું પુણ્ય તો પ્રકાશનમંદિરને મળશેજ. અંતે આ ઉત્કટ એપરી વિદ્યાર્થીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમાવા પણ સર્વથા યોગ્ય છે એવી એક સૂચના કરી, તેનો આકલે આસ્વાદ લેવાનો આમ્રદ ગુજરાતના વાંચકોને કરીએ તો તેમાં વધારે પડતું કાંઈજ નથી.

ગા. રા. કુ.

ગિરિધર ગીતાવાંસ-લેખક ગિરિધરદાસ દેવચંદ્રે પંઠ્યા, પ્રકાશક જમાલ હીરજ દેવાણી, ૪૮ આશરે ૨૦૦, પાંદા પૂંદાની કિમન શ. ૧-૦-૦, કાયા પૂંદાના રૂ. ૦-૧૨-૦.

લેખક જુનાગઢ બહાઉદીન કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા હતા તે વખતે લખેલાં ૨૩ કાવ્યોનો આ સંગ્રહ છે. ૨૨ વરસની ભરજીવાન વયે લેખકનું મૃત્યુ થયું છે અને તેઓ તેમની પાછળ ઘરડાં માંખા અને એક ૧૦ વરસની આશ્રમિકા મૂકી ગયા છે. આ નિરાધાર કુટુંબના પોપણ અર્થે આ પુસ્તકની આવક વપરાવાની છે એટલે આ પરમાર્થના કાર્યમાં પુસ્તકના મુલ્યોપ તરફ ન બેતાં કેવળ પરમાર્થ દૃષ્ટિથીજ વિચાર કરવા સૌ કોઈને વર્તી છે. આ પુસ્તક યુગધર્મ કાર્યાલયમાંથી પણ મળી શકશે.

જુનાગઢ સાર્વજનિક વિદ્યાર્થીઆશ્રમ-આ આશ્રમનાં છેલ્લાં ત્રણ વર્ષનો રીયોર્ટ અમને અવસીક નાચે મળ્યો છે. આશ્રમનો ૨૮ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ આશ્રમ લે છે અને જૂદી જૂદી શાળાઓ તથા કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. આ આશ્રમને વ્યવસ્થાપક કમિટી નથી; આશ્રમનો બધો વહિવટ તેના વ્યવસ્થાપક ભાઈ જમાલ હીરજ દેવાણી જ સંભાળે છે. તેઓ જ તેના આશ્રમ છે. આશ્રમમાં હિંદુ તેમજ બોજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાથે જ રહે છે અને અભ્યાસ કરે છે. આશ્રમનું વાર્ષિક ખર્ચ શ. ૫૦૦૦ છે. આશ્રમને કંઈ ખૂદી ભવાઈ શ. ૧૫૦૦ નું દેવું થયું છે અને તે માટે આશ્રમને તાત્કાલિક મદદની જરૂર છે. મદદ કરવા ઇચ્છનાર ભાઈઓએ પોતાનાં નાણાં આશ્રમના વ્યવસ્થાપકને મોકલી આપવાં.

રાણા પ્રતાપસિંહ-અનુવાદક: હવેરચંદ મેઘાણી, સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય, રાણપુર કિ. ૦-૧૨-૦.

૧૮૫૭ ના બગવા મુઘી ભારતમાં એક ચક્રે કોઇ પણ પરદેશી સત્તા રાજ્ય સ્થાપન કરી હકી ન હતી. રજપુતો, મરાઠા, શિખ, એમ એક પછી એક જાતિઓ ભારતના સ્વાતંત્ર્યનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત રાખતી ગઈ, પરંતુ બગવા પછી ભારતમાં એક ચક્રે અમલ રચવાયો અને તે સામે પંકાર કરનાર એક પણ માછતો પૂત સારા ભારતમાંથી ન નીકળ્યો. હાલમાં મદાતમાજ એ પાછો એ અગ્નિ પ્રકટાવ્યો છે. તે સમયે ભારત-સમાદ અગ્રજની સામે એકલા હાથે જૂઠનાર હિંદુ જાતિના મુકુટમણિ મહાગણા પ્રતાપસિંહનું અદ્યુત ચરિત્ર આલેખનું આ નાટક પ્રસિદ્ધ થયું તે યોગ્ય છે. અનાર અગ્રજ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રતાપ વિશે ભે સ્વતંત્ર નાટકો લખાયાં છે, પરંતુ તે બનેના કરતાં

આ નાટક જૂદાજ પ્રકારનું છે. મૂળ લેખક બાણુ દિનેન્દ્ર-
લાલ દૌપતી ઉત્તરવલ્લ દેશમિત્રની આઠ છાપ છાપ મેધા-
ણીએ એમની મૈત્રી, સરજ, લાક્ષણિક શૈલીમાં દૈવ આ
અનુવાદમાં ૨૫૪ દેખાઇ આવે છે. ગુજરાતમાં તે
થેર થેર સ્વાતંત્ર્યનો પ્રદીપ પ્રકાશો, એજ પ્રાર્થના.

મિરકાસમ—અનુવાદક: મદાયકર ઇન્દ્રજી દવે, પ્રધા-
નક: લાલશંકર જીવરાજ જોષી, ખાડીઆ, દેસાઈની
યોજા, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૧.

ગુજરાતમાં જંગાળી લાખા જાણુનાર વધતા જાય
છે. પરંતુ તેમાંના મોટા ભાગનું જંગાળી સાદિત્ય વિગેરું
માન મયદિત દેવાથી અને લખવામાં કામ ઉચ્ચ
ઉદ્દેશ ન હોવાથી જે કોઈ નવલકથાનું પુસ્તક લખમાં
ચડી આવે તેનું લખાતર તેઓ કરી નાંખે છે. આ
પ્રમાણે આપણી ભાષામાં કથરો વધે જાય છે. આમ
દેવાથી રા. મદાયકરે જંગાળી ઐતિહાસિક મથોના
અનુવાદો કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું છે, તે બધું પુચી
થવા જેવું છે. થોડા સમય પહેલાંજ તેમણે બાણુ
અક્ષયકુમાર મૈત્રેયકૃત "મિરાજકૌશી"ના અનુવાદ કર્યો
હતો. પ્રચુત અનુવાદપ્રપ્તો મૂળ લેખક પણ તેજ
વિદ્વાન ઇતિહાસકાર છે.

જંગાળીમાં જે રાષ્ટ્રીય અરિમતા દેખાય છે તેનું
મુખ્ય કારણ તેનું સાદિત્ય-ખાસ કરીને ઐતિહાસિક
સાદિત્ય છે. અક્ષયકુમાર મૈત્રેય, નિખીલનાથ દૌપ,
ચંડીચરણ સેન વગેરે ઇતિહાસકારોએ પુરૂષ પરિ-
ગ્રમ કરી જંગાળીને સાચો ઇતિહાસ પ્રભ સમય રજુ
કર્યો છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ કહ્યું કેમ લખાયો નથી એમ
જ્યારે આપણા વિદ્વાનોને પૂજ્યામાં આવે છે ત્યારે તેમના
તરફથી એવો જવાબ મળે છે કે ગુજરાતના ઇતિહાસ-
નો સાંપ્રતો દર્ષા છે કે ખરી વાત છે કે ગુજરાતના
પ્રાચીન ઇતિહાસ માટેનાં જોષીએ તેટલાં અને તેવાં
સાધનો આપણી પાસે નથી. પરંતુ જંગાળી વિદ્વાનોએ
કહ્યું છે તે પ્રમાણે શા માટે આપણે પણ જે સમયનાં
આપણી પાસે પુરૂષ સાધનો છે એવા સમયની ચક્ર-
આત ન કરીએ ?

" મિરકાસમ " માં કાસિમઅલીખાં જંગાળીની
માદીએ આવ્યો ત્યારથી માંડીને કંપનીનું રમકડું મરી
ખરો નવાય જનવાના પ્રયત્નમાં તે નિર્ણય નીવડ્યો
અને તેનું પતન થયું ત્યાં સુધીના જનાનો વર્ણવવામાં
આવ્યા છે. તેમાં મિરકાસમની દેશમિત્ર અને કંપનીના

મોકરોની સ્વાર્થાન્યતાનો પૂરેપૂરો ચિતાર અનેક પ્રમાણો-
થી લેખકે આપ્યો છે. દિંદુરનાનતા ઇતિહાસના
દરેક અઠવાળીએ અને ચિત્રકે આ પુસ્તક અવસ્ય
વાંચનું જોઈએ.

સંવાદમાસા—(વાનવર્ષક પુસ્તકમાસા પુ. ૩૬)
સંપાદક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ.
કિં. રૂ. ૨-૮-૦

કાશી, કાન્ત, રા. ન્દાનાલાલ, રા. નરસિંહરાવ,
રા. બ. ક. હાકાર, ચા. વિદ્યાગૌરી વગેરે પ્રતિષ્ઠિત
લેખકોના ૩૬ સંવાદોના આ સંગ્રહ ગુજરાતી સાદિત્ય-
માં અગત્યની મોટ પૂરી પાડે છે. અત્યાર અગાઉ
સંવાદોનાં પાંચેક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે, તેમાંથી
જે તે ચાળાઓના મેળાવામાં લાગતી શમય તેવા
સંવાદોના સંગ્રહો છે અને એકે જાણીતર છે. પ્રસ્તુત
પુસ્તક આ સર્વના કરતાં જૂદાજ પ્રકારનું છે. તેમાં
સામયિક પત્રોમાં છટા છટા વેચાલસા અને કુખ્યાપ્ય મધ
પડેલા સંવાદો એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે, જે લાલના
વાંચનારાઓને નવાજ લાગે તેમ છે. લેખકોની જીમીઓ,
સારી બાંધણી તથા જપાઈ વગેરે બાહ્યકર્ણોથી
પુસ્તકને બને તેટલું મુંદર કરવાનો પ્રસિદ્ધતાએ સારો
પ્રયત્ન કર્યો છે.

રીતા—અનુવાદક: સુનીલાલ મુળજીભાઈ ત્રિપાડી.
પ્રકાશક: જીવનલાલ અમરશી મહેતા. કિં. ૦-૧૨-૦

આ નાટક પણ "પ્રતાપસિંહ"ની માફક દિનેન્દ્રલાલ
કૌપના જંગાળી નાટકનો અનુવાદ છે. લાઈ સુનીલાલે
અગાઉ "મેલાકપતન" નામે દિનેન્દ્રજીભાઈ એક
નાટકનો અનુવાદ કર્યો હતો તેને ગુજરાતે ઠીક સત્કાર
આપ્યો છે. આ અનુવાદ પણ તેના જેવાજ સફળ છે.

સતી રીતાનું ચરિત્ર વાંચ્છીકીથી માંડીને અનેક
પ્રતિભાશાહી લેખકોએ આલેખ્યું છે. તેમાં દિનેન્દ્ર-
જીભાઈ આ નાટકમાં આલેખેલ ચરિત્ર અતિ ઉત્તમ
સ્થાન લે તેવું છે. વાંચ્છીકી, કાસિમ, અવમતિ વગેરે-
ના પ્રથોમાં રામચંદ્રજી લક્ષમજી પામે તથાવન દેખાડ-
વાના બ્હાને ચીનાઈને વનમાં મોકલાવી આપે છે.
આમાં જે જલ્લો અંક રહેલ છે, તે દિનેન્દ્રજીભાઈ
નાટકમાં દૂર કરવામાં આવ્યો છે. તેથી રામચંદ્રજીના
ચરિત્રમાંનું એક માત્ર ક્ષંક દૂર થાય છે એટલુંજ નહિ,
પણ તેથી મીતાજી પ્રબોધી આપણી ભક્તિ પણ અવન

વધી જાય છે. રામચંદ્રજીને અચકાતા જોઇ સીતાજી કહે છે:—“પ્રભુ ! તમે પિતાના સત્વની રક્ષા કરી હતી, હું પણ પતિના સત્વનું રક્ષણ કરીશ....” આ અયોધ્યા છોડી વનમાં જઈયા !” સીતારામના ચરિત્ર-લેખન માટે લેખકનાં વખાણ કરવા જેવું છે, પણ તેમણે મદદી વશિષ્ઠને જરાથી છુદ્ધિ અથવા સ્થેષા જેવા ચિત્તમાં છે તે અમને અચ્ચકિત લાગે છે.

મૈત્રીનીના લેખો—અનુવાદક: સાકરલાલ તુલસી-અંકર યાચિક, પ્રકાશક: જીવનલાલ મહેતા. કિ. રૂ. ૧.

પ્રખ્યાત ઇંગ્લિશન દેશજ્ઞ, તત્ત્વ અને દષ્ટિ મૈત્રીનીના Duties of Man નું આ ભાષાંતર અંગ્રેજી ઉપરથી નહિ પરંતુ તેના એક મરાઠી અનુવાદ પરથી કરવામાં આવ્યું છે. આ પ્રમાણે અંગ્રેજી જેવી દિન્દુસ્તાનમાં સર્વસાધારણ ચર્ચા પડેલ ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકનો સીધો અનુવાદન કરતાં એકદમ હિંદી ભાષામાં તેના થયેલ ભાષ્યતરનો સહેલાઈને માટે આશ્રય લેવાય એ રીત બિલકુલ પસંદ કરવા જેવી નથી. આ કૌપ બાજુએ મૂકતાં આ અનુવાદને અમને અતઃકરણ-પૂર્વક આપકાર આપીએ છીએ. તેમાં દર્શાવેલા વિચારો અસારની આપણી પરિસ્થિતિમાં અતિ ઉપયોગી છે, અને અનુવાદકે તે જેમ ધને તેમ સાદી ભાષામાં લખી મૂકનારો આવી છે.”

નવજીવન પ્રકાશનમંદિરે કલંબો ” નું પ્રકરણ પોતાના ક્ષેત્રમાં દાખલ કરી પદવીને છાજે એવીજ કૃતિ મૂળ મેળવે નહિ ત્યાં ગુજરાતના નવરા લોકો દુર્જન નથી તે વાત તેમાં પોતાનું વીરત્વ યુગમે, તેના કરતાં વાંચી કંઈક વધારે મેળવશે એમાં શંકા કૃત જંગમી દષ્ટિએ પ્રકાશનમંદિરને આ ક્ષેત્રમાં વલકતામાં કરવા ધો છે એમ લાગે છે. એમ કરવાથી અસંત-નાનું ધુરણ નહીં તો પણ જીવનના વહેતા અને અટકાવવાનું ધુરણ તો પ્રકાશનમંદિરને મળશેજ. આ બાજુએ યોગ્ય વિદ્યાર્થીમાં પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમાવા પણ સર્વથા યોગ્ય છે એવી એક સૂચના કરી, તેનો આકેશ આસ્વાદ લેવાનો આગ્રહ ગુજરાતના વાંચકને કરીએ તો તેમાં વધારે પડતું કંઈજ નથી.

ગો. રા. કું.

ગિરિધર ગીતાવાલ-લેખક ગિરિધરલાલ રેવકર પંડ્યા, પ્રકાશક જમાલ હીરજી દેસાણી, ૪૫ આશરે ૨૦૦, પાકા પૂંઠાની કિમન રૂ. ૧-૦-૦, કાચા પૂંઠાના રૂ. ૦-૧૨-૦.

શિક્ષક અને શિક્ષણ—લેખક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ-લવનનું અધ્યાપકમંડળ, પ્રકાશક: શ્રી દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થીલવન, ભાવનગર. રૂ. ૪૮૦, મુદ્રણ ૨-૮-૦. આ પુસ્તક જૂદે જૂદે પ્રમંથે લખેલા છુટાછવાયા લેખોનો સંગ્રહ છે. લેખો કેવળ તત્ત્વમીમાંસા (theorists) નથી પણ શિક્ષણને જ જીવનનું મુખ્ય ખેત્ર કરનારા શિક્ષકોના અનુભવમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. દરેક લેખમાં શિક્ષણના કાર્યને જ પ્રાધાન્ય આપેલું છે. અને શિક્ષણમાં ઉપયોગી થાય તેવા નિયમો-શિદ્ધાન્તો તેમાં ઠેકઠેકાણે વેરાયેલા છે. આ કાષ્ટ સળંગસત્ત્વ પુસ્તક ન હોવાથી આખા પુસ્તકનો પરિચય એક સાથે આપવો મુશ્કેલ છે પણ થોડાએક લેખોના પરિચય ઉપરથી આખા પુસ્તકનો ખ્યાલ આવી શકશે. ‘વર્ગવ્યવસ્થા’ ના લેખમાં શિક્ષક કેમ બેસવું, અનાજ કેવો રાખવો, બાળકોને ક્ષમમાં રસ લેતા કેવી રીતે કરવા અને કામમાં ઝડપ તેમજ બીજાનું કેવી રીતે લાવવી એ સર્વ વ્યવહાર દાખલા આપી ચર્ચેલું છે. અને એ ચર્ચા હેતુપુરઃસર કરેલી છે. “ મણી શિક્ષક ફરિયાદ કરતા સંજોગાય છે કે અમુક વિદ્યાર્થી વર્ગમાં બહુ જ તોફાન કરે છે અને તે અવ્યવસ્થા ઉભી કરે છે. પણ એ તોફાનનું કારણ તપાસીએ તો ચોક્કસ માણસ પડશે કે જ્યારે જ્યારે તે નવરો પડે છે ત્યારે ત્યારે જ તે આવી જાતના અડપલા કરે છે.....પરંતુ એ શિક્ષકશાઈએ જાણવું જોઈએ કે જેનાં શરીર અને મન સ્ફુર્તિથી-ચેતનથી ભરેલા છે તે વિદ્યાર્થી નવરો પડતા બીજું કરે પણ શું ? ” તેવી જ રીતે ‘શુભ લેખન’ માં પણ અનેક વ્યવહાર સૂચનાઓ છે જેમકે વાક્ય એકજ વાર બોલવું, પહેલાં વાક્ય કે વાક્યમાં આખું સાંમળીને પછી વિદ્યાર્થીઓએ લખવું, વિરામ-ચિહ્નો બોલી બતાવવા નહિ, વગેરે. ‘શુદ્ધ પતિ’ કેવો બોલવું એ લેખમાં પણ અનેક વ્યવહાર સૂચના પૂરી છે. તે ઉપરાંત સંસ્કૃત શીખવવાની નવી એ કવિતા કેમ શીખવવી, શુભલેખન વગેરેમાં સંજોગની શિક્ષણપદ્ધતિની ચર્ચાઓ છે.

પણ આખા પુસ્તકમાં અમને સર્વથી ઉત્તમ લાગ્યું છે તે દરેક લેખકની પોતાના વિષય તરફની બકિત

અને વિદ્યાર્થી તરફની તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે. કવિને પ્રાતઃકાળે નેટલી આવશ્યક છે. તેટલીજ તે શિક્ષકને આવશ્યક છે. એનાથી જ શિક્ષક ખરે શિક્ષક બને છે. મનની તે ઘણી જ વ્યાપક શક્તિ છે અને આ આખા પુસ્તકમાં અમને તે લુગ્ગરે રૂપે દેખાય છે.

પુસ્તકમાં નાના નાના નિબંધો જ છે અને એથી સામાન્ય માણસોને તે વધારે ઉપયોગી અને સુવાચ્ય બને છે. વિષયોની ચર્ચા તત્ત્વદષ્ટિએ અને હેતુપુરસ્કાર કરી છે છતાં સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે તેવી છે અને તેમાં બાલકની માથાપોને લગતા અનેક લેખો હોવાથી તે શિક્ષણનું પાઠ્યપુસ્તક ચલાવે નેટલું ચોગ્ય છે તેટલું જ દરેક ઘરમાં રાખવા ચોગ્ય પણ છે. શિક્ષણના પુસ્તકની ખોટ અને સ્વતંત્ર અખતરાની ખોટો પહોંચી વળવા ને પ્રયત્નો આ નાનું અધ્યાપક-મંડળ દેશના એક ખૂણામાં ધેરથી કરે છે તેને અશ્વિન-નંદન બંદે છે.

કેટલાંપણ સ્તોત્રો—પ્રદાશકઃ નૃસિંહપ્રસાદ શાસ્ત્રિ-દાસ બટ. શ્રી હરિજીવિર્ત્તિ વિદ્યાર્થીભવન, બાવનગર. સત્તર સંસ્કૃત સ્તોત્રોનો આ સંગ્રહ છે. સંસ્કૃતમાં સ્તોત્રોના ધણા ગ્રંથો છે પણ આ ગ્રંથક તેમાં કતાની યોજના અને રસવૃત્તિથી વિચિત્ર સ્થાન ભોગવે છે. સ્તોત્રો ઠેક વેદશાસ્ત્રી શરૂ કરેલાં છે. વેદ, ઉપનિષદ, ગીતા, ભાગવતમાંથી લેવા ઉપરાંત તેમાં ગણેશ, હરિદર, દેવી, રામ વગેરે દેવોની પણ સ્તુતિઓ છે. બીજું ખાસ ખ્યાન એએ એવું એ છે કે આમાં જે નૈન સ્તોત્રોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે.

હિન્દુઓના અનેક પંથો નેનો વગેરેનું ને એકતર આપણે સાધવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેની સાચી દિશાનો આ ખાતે અગત્યનો પ્રયત્ન છે. આખું પુસ્તક ગ્રંથાકની લેખી શાસ્ત્રમિત્તિક દૃષ્ટિની સાક્ષી પૂરે છે.

વાર્તા કહેનારને—લેખકઃ ગિજુભાઈ પ્રદાશકઃ શ્રી હરિજીવિર્ત્તિ વિદ્યાર્થીભવન, બાવનગર.

બાળશિક્ષણના આ અતિ રસમય અને અગત્યના વિષય ઉપરનો નિબંધ છે.

ચિનચમંદિરકે લિયે મળિતકી પરિભાષા—યોગકઃ હરિદર પ્રાણચંદર બટ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાબરમતી.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણમાં ગણિતનો વિષય સ્વભાષા દ્વારા યોગ્ય રીતે એટલા માટે આ નાની આપડી અતિપ્રમતી કરીએ પ્રશ્ન કરી છે. આ વિષયમાં રસ લેનારાઓએ તેની ચર્ચાથી તે પ્રયત્ન સફલ કરવો જોઈએ.

હિન્દી શુભાપિતો પ્રથમ વર્ષ—સંગ્રહ કરનાર મણિલાલ દવે. શ્રી હરિજીવિર્ત્તિ વિદ્યાર્થીભવન, બાવનગર. ૦-૧-૬.

આલજીગારી નાની—લેખકઃ ગિજુભાઈ અને જીગતરામ. આનો પરિચય તેની પ્રથમાવૃત્તિ વખતે અમે કરાવી ગયેલ છે. માન તેને સચિત્ર નેવાની બતાવેલી ધૃષ્ટિ આ આવૃત્તિમાં સફળ રહેલી નોઈ તેને સવિશેષ આવશ્યક આપીએ છીએ.

મોટી બહેન—લખનારઃ ગિજુભાઈ અને જીગતરામ. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર. અમદાવાદ. ૦-૮-૦. નાની મોટી આલજીગારીની કોણીનું જ આ પુસ્તક છે. બાગોન તેમાં રસ પડશે.

ગુરુર બેટ—સંગ્રહ કરનારઃ ત્રિશિવચંદર બચવાનજી બપેલ. પ્રદાશકઃ શ્રી હરિજીવિર્ત્તિ વિદ્યાર્થીભવન, બાવનગર. ૦-૧૦-૦. બાગોને ઉપયોગનાં જૂનાં લોક-ગીતો તથા કેટલાંકે આધુનિક ગીતોનો સંગ્રહ છે. લેખકની બાલસાહિત્યની પ્રશ્નિ સત્કારણીય છે.

મહાત્મા ગાંધીને પુષ્પાંજલિ—લેખક લતીફ, પ્રકાશક અબ્દુલ લતીફ ઇબ્રાહિમ. અંબાર (કચ્છ).

પ્રાચીન કાવ્યસુધા ભાગ ૧ લો તથા ૨ નો. સંશોધનકર્તા: હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળ. પ્રકાશક: રાજ્યરત્ન શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, જે. પી. એમ. આર. એ. એસ. મૂલ્ય દરેકનો રૂ ૧૧.

શ્રી હનનલાલ વિદ્યારામ રાવળે પોતાના ખચત વખતમાં પ્રાચીન કાવ્યોનો સંગ્રહ કરેલો તેમાંથી ચુંટણી કરી સારાં સારાં કાવ્યો સાત ભાગમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. મુળકથના શેઠ શ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ આ પ્રકાશનના કામને ઉદાર મદદ આપી પોતાની સાહિત્ય-રસિકતાનો એક વિશેષ દાખવો આપ્યો છે.

હિન્દી રાષ્ટ્રીય ખર્ચ—(ગૂજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આયોજેલાં વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ) વ્યાખ્યાતા શ્રી ખુશાલ તલકરી શાહ. પ્રકાશક: કિશોરલાલ ધ. મશર-વાળા, મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ. કિંમત આઠ આના. વ્યાખ્યાતાએ આ અટપટા વિષયની ચર્ચામાં નેટલી વિષયની પ્રભુતા બતાવી છે તેટલી જ તેને સુગમ કરવાની કુશલતા બતાવી છે. તેમનું દર્શિબિન્દુ શુદ્ધરૂપે રાષ્ટ્રીય રહેલું છે અને તે સાથે વિષયની ચર્ચા સામ્રીય સિદ્ધાન્તોને આધારે કરેલી છે. આ વિષય સમજવા પ્રયત્ન કરેલો એ દરેક હિન્દીએ પોતાની દુર્ભ માનની નોંધેલો. અને એ સુલક્ષ કરી આપવા માટે શ્રી ખુશાલ શાહે અતિ સ્તુત્ય પ્રયત્ન આદર્યો છે. આશા રાખીએ, કે એ લેખક અટલી જ રુદ્ધતાથી બીજા પક્ષ વહીવટી પ્રત્યે લોકોને સુગમ કરી આપશે. આ સહકાર માટે વિદ્યાપીઠને અને ગ્રો. શાહને બન્નેને ધનવાદ ઘટે છે.

સંયુક્તા—લેખક તથા પ્રકાશક: રમણલાલ વસ્તે-લાલ દેસાઈ, એમ. એ. આ નાટક સાહિત્યરસિકોની રચિતે અનુકૂળ પડે અને બાળની સહાય એ ધ્યેયથી રચેલું છે. નાટકનું વસ્તુ ઐતિહાસિક પણ કલ્પનામિતિત છે. નાટક એકવાર. બાળવાળું પણ હતું. નાટ્યસાહિત્ય સંરક્ષારી કરવાને આવા અનેક પ્રયત્નો બૂદી બૂદી કલ્પેથી થવા માંડ્યા છે એ સાઈ ચિન્ન છે.

હિન્દનો અસહ્ય હરકરી ખર્ચ—સર પુરુષોત્તમ દાસની નોંધ ઉપરથી પ્રકાશક અમૃતલાલ વિ. કમર. મૂલ્ય એ આના. પ્રજાના દરેક માણસે વાંચી તે વિચારવા ગોચ છે.

વિદ્યાર્થીગણિત ભાગ ૧ લો—(શિક્ષક માટે) રચનાર સુનીલાલ જાહેરલાલ ભટ્ટ. પ્રકાશક ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ. કિંમત નવ આના.

ગામડાંઓમાં જઈને શું કરીશું?—નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. ૦-૨-૦. આ મધ્યમાનીએ નવજીવનમાં પ્રકટ થયેલ શ્રી કાલેશકરની મનનીય લેખગ્રાહ.

કૈલાસ માનસ સરોવર દર્શન—સ્વામી હંસનાં મૂળ મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી અનુવાદક ગિરિનાથકર ભંગવાનજી બપેકા. પ્રકાશક શ્રી દક્ષિણમૂર્તિ વિદ્યાર્થીબન, ભાવનગર. ૦-૧૦-૦. દિમાલય અને માનસસરોવર સુંદર વર્ણન.

વીરપસલી—સંગ્રહક ચંદુલાલ કાશીરામ દવે. મુખ્ય શિક્ષક, વનિતાવિશ્રામ, ખાડિયા, અમદાવાદ. મૂલ્ય ૭ આના. શ્રી ગિરિનાથકર બપેકાની નોંધ અને સંગીત-સાસ્ત્રી ગોવિંદપ્રસાદના નોટશન સાથે.

સંક્ષિપ્ત કરણધેસા—પ્રકાશક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. કિંમત બાર આના. આ પુસ્તક સત્યાગ્રહ-શ્રમના રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિરે પોતાને માટે તૈયાર કરાવેલું તે વિદ્યાપીઠે પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આવાં જ બીજાં શાળા-પયોગી પુસ્તકોની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિઓ કાઢવાની ઘણી જરૂર છે. વિદ્યાપીઠનો પ્રયત્ન આદરણીય છે. લેખકના જીવનનો સંક્ષેપકારે સુંદર પરિચય આપેલો છે.

સુલક્ષા—માનવર્ધક પુસ્તકમાળા પુ. ૩૪ મું. શ્રી વરદાકાન્ત મજુમદારના બંગાળીનો અનુવાદ. અનુવાદક જગજીવન દયાળજી મોદી, વડોદરા. પ્રકાશક જીવનલાલ અમરશી મહેતા, અમદાવાદ. કિંમત બાર આના.

રાષ્ટ્રીય સુબોધ સંગીતામૃત-પ્રકાશક શ્રી તિલક
ભક્તમંડળ, રેણુન.

પુષ્પમાળા-તંત્રી અને પ્રકાશક, વિદ્વદાસ દલસુખ-
ભાઈ અમરિદીઆ.

હિન્દુસ્તાન દીપોત્સવી અંક—૬૨ વખત માફક
અનેક રસિક વિષયોથી ભરપૂર છે.

અસહકાર—દીપોત્સવી અંક. મૂલ્ય ૦-૮-૦

પાટીદાર—તંત્રી નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ.
વાર્ષિક લવાજમ, દેશમાં રૂ. ૨-૦-૦, પરદેશમાં રૂ.
૨-૮-૦. છૂટકે નકલ ૦-૩-૦

ખંડેરી—સાંઈકશો રચાયેલી નીચળતું ત્રૈમાસિક.
તંત્રી બાપુભાઈ વિદ્વદાસ ગામો અને આપાભાઈ મોલીભાઈ
પટેલ. મુદ્રક અને પ્રકાશક જૂલાભાઈ પૂનભાઈ પટેલ,
ઓંડ, આણંદ યજ્ઞને. વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧. છૂટકે
નકલના પાંચ આના. પ્રયત્ન સારો છે.

સ્વાતંત્ર્ય શિક્ષાવલી—હસ્તલિખિત માસિક. તંત્રી
પ્રકાશક-ચુડગર સાંકળચંદ જુલાભાઈ. નડીઆદ.

શ્રી દયા પ્રચારિણી મહાસભાનો ત્રીજા વર્ષનો હેવાલ
રચાપના સને ૧૯૨૦ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરનાર અવેરી
મોહનલાલ મગનભાઈ. મણીલાલ ન. દોશી બી. એ.
ઓનરરી સેક્રેટરી. દોશીવાડાની પોળ, અમદાવાદ.

ગુજરાતી દીવાળીનો અંક—૬૨ વખત જેવો આ
અંક પણ અનેક વિષયો ઉપરના મનનીય લેખોથી ભર-
પૂર, અને સુંદર ચિત્રોથી વિભૂષિત છે.

Suvarna Mala, Depavali, Price Rs
1-4-0. Annual subscription Rs 4-8-0.

તંત્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવણ. દશવર્ષ સુવર્ણમાળા
ફરી પ્રકટ થાય છે તે આનંદદાયી છે. પણ એ દશવર્ષ
દરમિયાન લોકોના વિચારો અને રસવૃત્તિમાં ઘણો ફેર
પડી ગયો છે તે તેના કક્ષારસિક તંત્રી વિચારમાં લેશે
એવી આશા રાખીએ છીએ. હવે હિન્દુસ્તાન સમસ્તની-
ભાષા અંગ્રેજ નથી પણ હિન્દી સ્વીકારાઈ છે માટે આ
માસિકમાં અમે અંગ્રેજ-ગૂજરાતી લેખોને બદલે હિન્દી-
ગૂજરાતી કે એકલા ગૂજરાતી લેખોની અપેક્ષા રાખીએ
છીએ. અને આ માસા ગૂજરાતના જીવનની ક્લષ્ટ
વિશિષ્ટ રીતે પ્રકટ કરે એમ અમે હમ્મીએ છીએ.

ધારાસભાની ચુંટણી

દિલ્લી મહાસભાના ઠરાવને લીધે ચૂરત અસહ-
કારીઓનાં મ્હોં બધાં થયાં અને મહાસભાના એક એક
તરીકે સ્વરાજ પદે ચુંટણીની જુએય ચલાવી. આ જુએય-
ને પશ્ચિમે સ્વરાજ પક્ષને અણુધાર્યાં ફતેહ મળી છે
અને એને લીધે પ્રજાની નાડ કાના હાથમાં છે એની
અચૂક સાબિતી મળી છે. આ ચુંટણીમાં વિનીત પક્ષની
જયારૂં સ્ત રાકરત થઇ છે અને રાવસાહેબો અને રાવજહા-
દુરો, ખાનસાહેબો અને ખાનજહાદુરો પોતાના અથાગ
પ્રયાસ છતાં ચુંટાયા વિનાજ રહી ગયા છે. ચુંટણીના
મતપત્રો જોતાં સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારોને પુષ્કળ
મત મળ્યા છે અને ઘણી વાર તો સ્વરાજ પક્ષના
ઉમેદવારોના મત વિનીત પક્ષના તમામ ઉમેદવારોના
કરતાયે વધી જાય છે. નોંધાયેલા તમામ મતોમાંથી
આઠમા જામના પશુ મત ન મળે તોવા ઉમેદવારોની
રેખા રૂપીઆની જામીનગીરી જપ્ત કરવાનો સરકારે
આ વખતે નવો નિયમ દાખલ કર્યો હતો અને તેથી,
સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારો મહાસભાના એક પ્રયત્ન
પક્ષનો વિરોધ જોતાં ગભરાઈ જશે. એવી મુરાદ બાંધ-
વામાં આવી હતી. પણ તે નિયમનાં તો ઉલ્લંઘન જ
પરિણમ આપ્યાં છે અને સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારોની
જામીનગીરીએ બદલે વિનીત પક્ષના ઉમેદવારોની
અને સરકારના એરખ્યાલ રાવસાહેબો અને રાવજહા-
દુરોની જામીનગીરીએ જાત થવાનો પ્રસંગ આપ્યો છે,
જે સાવ અણુધાર્યું છે. મધ ચુંટણીમાં પ્રજામતનો
વિરોધ કરી જે હિંદીઓ ધારાસભાઓમાં દાખલ થયા
હતા તેમાંના ઘણામરા આ વખતે પશુ ઉમેદવાર હતા

અને તેમાંથી થોડાક જ ફરીથી ચુંટાવા પામ્યાં છે એમ
ચુંટણીનાં પરિણામો જોતાં માલમ પડે છે. ગુજરાતમાં
નડીઆદવાળા રાવસાહેબ દાહ્યાભાઈ જ ફરીથી ચુંટાયા
છે અને તેનું કારણ પ્રજાનો તેમના પર વિશ્વાસ છે તે
નથી પણ તેમની સામેના સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારો
તેમના જેટલા બુદ્ધિશાળી અને શક્તિશાળી નહોતા તે
છે. સ્વરાજ પક્ષના ઘણામરા ઉમેદવારો બીજા અને
ત્રીજા કેટિના છે, છતાં પ્રજાએ તેમને ખૂબ મત
આપી પુષ્કળ બહુમતિએ ચુંટી કાઢ્યા છે એ પ્રજાનો
મહાસભા પરનો વિશ્વાસ અને વિનીતપક્ષ પરની કલ-
રાઈ બતાવે છે. પ્રજા સરકાર સાથેના સહકારથી કંટાળી
મઇ છે. તે કાંઈ સીધો અને દૂર રરતો કાંઈ છે અને
જેમ બને તેમ જઈ લડતનો અંત લાવવા અધીરી
બની છે. આ અધીરાઇમાં સરકારને માટે જે ક્ષયન
રહેલું છે તે સમજવા જેટલી સરકાર ચતુર છે, પણ
દેશની સાચી પ્રગતિ માટે આ અધીરાઇ અમને તો
અત્યેવરકર જ લાગે છે. પ્રજાઓના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિ-
હાસ ઘણાં લાંબા છે અને એક હલલામાં સ્વાતંત્ર્યનાં
ચુક કદિયે પૂરાં નથી થયાં. એ યુદ્ધો તો સદીઓ સુધી
લંબાયાં છે અને પિતાપુત્રના વારસા તરીકે પેઢી દર
પેઢી ચાલુ રહ્યાં છે. પરાધીન પ્રજાઓએ એક હલલાથી
યાદી જરા વિસામો લીધો છે, જોડી આત્મદર્દિ કરી છે
અને પાછું બળ મેળવી ફરીથી હલલાઓ કર્યા છે.
આ રીતે જ ધીમે ધીમે પ્રગતિ કરી પ્રજાઓ
સ્વાતંત્ર થઇ છે. પ્રતિપક્ષી સરકાર સાથે સ્વજન અધીરા-
ઇથી મલકકુરતી કરીને નહિ, પણ પોતાની અંદર
રહેલા દોષો દૂર કરીને, પોતાનું આંતરિક સંગઠન કરીને,
ધીરે ધીરે, કદમ બ કદમ પરાધીન પ્રજાઓએ જાલિમ

સરકારને હઠાવી છે અને ચોતાનું યુમાવેલું સ્વાતંત્ર્ય રત્ન પાછું મેળવ્યું છે.

આજે હિન્દુસ્તાનનું સંગઠન થયું નથી, હિન્દુસ્તાનના હિન્દુસલમાનશિખપારસીબાહુદીખ્રિસ્તીમાં એકબીજાને વિશ્વાસ બંધાયો નથી, સર્વે કોમોમાં રાષ્ટ્રીય અભિમતા પૂરી રીતે પ્રગટી નથી તે વખતે જ્યારે સરકાર સામે ફતેહમંદીથી બાથ બીડી એ અમને તો અચકા લાગે છે. આ સરકારને હકેશવત્ર માટે હિન્દુસ્તાનમાં વસતી સર્વે કોમોની એકતા અનિવાર્ય રીતે આવશ્યક છે અને તે બધાં સુધી સંપૂર્ણ સંધર્ષ નથી ત્યાં સુધી સર્વે પ્રયત્નો ફાંફાં છે.

હાખલા તરીકે, મુંબઈ ધારાસભાની ચુંટણીના આધાર સુધીમાં બહાર પડેલાં પરિણામ પ્રમાણે મિન-સુસલમાન મતદારમંડળની ૪૩ બેઠકોમાંથી સ્વરાજ પક્ષે ૨૭ બેઠક જીતે છે, પણ સુસલમાન મતદારમંડળની ૨૬ બેઠકોમાંથી માત્ર ૨ જ જીતે ચક છે. એટલે કે ૬૬ બેઠકોમાંથી સ્વરાજ પક્ષ ૨૬ બેઠક જીતે કરી ચક્યું છે. મુંબઈ ધારાસભાની કુલ બેઠક ૧૧૧ છે, તેમાંથી ૨૫ સભાસદો સરકારનીમે છે અને બાકીના ૮૬ પ્રજા તરફથી ચુંટાય છે. આ ચુંટાયેલા સભાસદોમાંથી ૨ સભાસદો મુસ્લીમ અને ખ્રિસ્તી મતદારમંડળો તરફથી અને ૩ સભાસદો જમીનદાર મતદારમંડળો તરફથી ચુંટાય છે. આ ૫ સભાસદો સાધારણ રીતે સરકાર પક્ષ તરફ જ રહે છે દેખીતું છે, એટલે સ્વરાજ પક્ષના ૨૬ સભાસદો સામે સરકારની પાસે ૩૦ સભાસદો મોજૂદ છે અને એ રીતે મુંબઈ ધારાસભામાં કયા પક્ષની બહુમતિ થશે એ નક્કી કરતું ચુંટાયેલા સુસલમાન સભાસદોના હાથમાં છે.

સુસલમાન મતદારમંડળો તરફથી સ્વરાજ પક્ષ બહુ જીતે છે ઉમેદવારો ઉભા કરી ચક્યું અને તેમાંથી માત્ર ૨ જ જગ્યાઓ મેળવી ચક્યું એ બતાવે છે કે મુંબઈ ધારાસભાની સુસલમાન કોમ પર સ્વરાજ પક્ષને અને તેટલે દબળે મહાસભાને કાબૂ બહુ એટલે છે અને એને લીધે ધારાસભામાં બહુમતિ મેળવવી મુશ્કેલ થઈ ગઈ છે.

એ આજે હિન્દુસલમાનો વચ્ચે પહેલાંના જેટલી એકસંધી હોત, અસહકાર પક્ષ અને સ્વરાજ પક્ષ વચ્ચે સંપૂર્ણ મેળ હોત અને સમસ્ત પ્રજામાં સાધનો અને આદર્શો વિષે એકતા હોત તો ધણીખરી ધારાસભાઓમાં પ્રજા બહુમતિ કરી ચકી હોત અને ધારાસભાઓ મારફત જે કાંઈ પ્રગતિ સાધ્ય હોત તે સાધી ચકી હોત. પણ આ મેળના અભાવે ધણીખરી ધારાસભાઓ સ્વરાજ પક્ષના સભાસદો વિનાની જ રહી ગઈ છે. માત્ર દિલ્લીની વડી ધારાસભા, મધ્યપ્રાંતની અને કદાચ સંયુક્તપ્રાંતની ધારાસભાઓમાં જ સ્વરાજ પક્ષની બહુમતિ થવાનાં ચિહ્ન દેખાય છે અને મુંબઈ, મદ્રાસ અને બંગાળની ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ પક્ષની અમુક મંખ્યા જ પ્રવેશ કરવા પામી છે. રાજસભા, મિદાર, આસામ અને પંજાબની ધારાસભાઓ રડયાખડયા સ્વરાજ પક્ષના ઉમેદવારોને બાદ કરીએ તો પહેલાંના જેવી જ રમરીઆ છે અને એમાં સ્વરાજ પક્ષનું કાંઈ નીપજે તેમ નથી. આ રીતે બેતાં એકંદર સ્વરાજ પક્ષ અને સરકાર વચ્ચે સમ-તોલપણું છે અને ત્રાજવું કયો બાલુ નમશે એ બાખવું મુશ્કેલ છે. સ્વરાજ પક્ષ ચોતાની માગણીઓ નક્કી કરી દિંદી સરકાર મારફત તે વિચાપતની સરકારને સ્વાધીન કરવા ધારે છે અને એ માગણીઓ જે ન સ્વીકારાય તો સરકારની સામે ડગલે ને ધગલે અવરોધ ઉભો કરવા આલે છે. આ અવરોધને લીધે જે ધારાસભાઓમાં સ્વરાજ પક્ષની બહુમતિ છે તે ધારાસભાઓ કામ કરતી અટકી જાય અને તેને લીધે સરકારને કલિ ફરીથી ચુંટણી કરવી પડે અગર તો ધારાસભાઓ બંધ કરી જોગણીસમી સદીની માફક રાજતંત્ર ચલાવવું પડે આજે વિલાપતમાં પણ ફરીથી ચુંટણી થવાની ધમાલ ચાલી રહી છે અને કયો પક્ષ ફાવશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ જે પક્ષ ફાવશે તે પક્ષના ઉપર જ સ્વરાજ પક્ષની માગણીઓ સ્વાધીન કરવામાં આવશે એ નિશ્ચિત છે એટલે ખરી રીતે વિચાપતની ચુંટણી પર જ સ્વરાજ પક્ષની ફતેહ થા દારનો આધાર રહેલો છે.

આવી રીતે પ્રજા કદાચ દેખીતું, ઉપલક સ્વરાજ મેળવી શકે, સરકારની પાસેથી કાંઈક વધારે મીળે

દાંતિક વધારે સત્તા પડાવી એક પશુ એ સર્વ સત્તાઓનું મૂળ નકરે સ્વતંત્રતા મેળવવાને માટે તો પ્રજાએ આત્મમંથન જ કરવું નેમ્મશે, એકતા સાધવી નેમ્મશે, લાઘવકાળ જીવવું નેમ્મશે, આત્મવિદ્યાન અર્પવું નેમ્મશે, અને ધનદોષત અને જરૂર પડે તો જનનો પશુ લોગ આપવા તત્પર થવું નેમ્મશે. સ્વતંત્રતાનો એજ સિદ્ધિમાર્ગ છે, એજ રાજમાર્ગ છે.

અકાલી દુગ

આ માટે અકાલી શિખોનો દાખલો આપણી આગળ મેળવે છે. તેમના પવિત્ર યુદ્ધારાઓનો કબજો લેવા માટે તેમણે કાઉન્સિલોમાં પ્રવેશ ન કર્યો, તેમણે કાઉન્સિલોમાં તેની અર્ચા પશુ ન કરી. તેઓ તો કાઉન્સિલો છાડીને જહાર નીકળ્યા ગયા અને શિરમણિ યુદ્ધારા પ્રખર કમિરી રચાવી તેની મારફત એક પછી એક યુદ્ધારાઓનો કબજો લેવા શરૂ કર્યો, અને દુરાચારી મદતોના અપવિત્ર હાથોમાંથી એ પવિત્ર રચાઓને છાડાવ્યાં. યુદ્ધ-કા-ખાગની મિલકત પર શિખ કોમનો દક્ષ પ્રતિપાદન કરવા માટે તેમણે કોર્ટમાં ફરિયાદ ન નોંધાવી, કાઉન્સિલમાં સવાલો પશુ ન પૂછાવ્યા, માત્ર એક પછી એક અકાલીએ વારુ યુર ! વારુ યુર ! તું નામ લેતાં પોતાનો દેહ યુદ્ધારાઓની લાડીઓની સામે ધર્યો અને લોહીચૂતાં માથાં અને વટેલા હાથપગોથી પોતાના પક્ષનો ઇન્સાફ પ્રતુની આગળ અને દુનિયાની આગળ જાહેર કર્યો. આખરે નિર્દય સરકારને પશુ નમવું પડ્યું - અને અકાલીઓનું દેવસ્થાન અકાલીઓને સ્થાવીને મળ્યું.

આને અકાલીઓને સદાય કરનાર અકાલીઓના મદદગાર નાબોનરેયને સરકારે રાજગાદી પરથી ઉઠાડી મૂક્યા છે. અકાલીઓને દાગમાં કાંઈ કાજુ લાગે છે. સરકારનો તેમને વિશ્વાસ નથી રહ્યો. અને એથી સ્વતંત્ર રીતે તપાસ કરવાની તેમણે માગણી કરી છે. સરકારે તે માગણી નુકસાદી છે. અકાલીઓએ તેની સામે જુલેશ ઉઠાવી છે. સરકારે અકાલીઓને નાભારાજ્યમાં દાખલ થતાં નોંધ્યા છે, અકાલીઓને ગેરકાયદેસર જાહેર કર્યા

છે, સેંકડો અકાલીઓને પરદેશ કર્યા છે પશુ અકાલીઓ એથી રજમાત્ર પશુ ગલરાયા વિના હમરેશના જમ્યામાં નાભારાજ્યમાં પ્રવેશ કરવા મેથે છે; સરકારી અફસરોની લાડીનાં પ્રયોગોના નિશાન બને છે, લાતો ખાય છે, ધૂળમાં રગદોળાય છે પશુ જે રાજ્યે તેમને અશ્વીના વખતે મદદ કરી તે રાજ્યને તેની અશ્વીના વખતે બૂલી ન્યા એવા તેઓ નનચુશા નથી. તેઓ બંદાફર છે, દિલેર છે, કરેલા ઉપકારનો બદલો સો વરસે પશુ વાળી આપે તેવા વફાદાર છે. આખી કોમ, સ્ત્રીપુરુષબાળકો સર્વે, દરેલા ઉપકારનું અણુ મદદ કરવા માટે રેના મધ જવા તૈયાર છે. યુદ્ધ-કા-ખાગમાં શિખોએ અધિસાત્મક યુદ્ધનો અનુપમ દાખલો જગતને આપ્યો. નાભાના યુદ્ધમાં ઉપકારનો બદલો ફરી રીતે વાળવો ? તેનો અનુપમ દાખલો જગતને તેઓ આપી રહ્યા છે. મદારાજ રણજિતસિંહની કાર્તિ તેઓ તાજ કરી રહ્યા છે, શિખોના ચિરંજીવ ઇતિહાસમાં તેઓ સોનેરી પાનાં ઉમેરી રહ્યા છે અને જગતના યુદ્ધોના ઇતિહાસની સ્માધ કારકીર્દિ પર અનેશ અધિસાત્મક, શાંતિમય યુદ્ધનો ઉત્કળવળ, રૂપેરી પાસ બેસાડી રહ્યા છે, મારામારી અને કાપાકાપીના ધોર અધારા આકાશના એક ખૂણામાં. શાંતિમય યુદ્ધની રૂપેરી કિનાર લાગી છે અને ખૂનખાર યુદ્ધોથી કંઠા જલ્દ જંગત શાંતિતરરચું એ ખૂણા તરફ જુએ છે અને એ અનુપમ રાજની કાર્યસાધકતા પર મુગ્ધ થાય છે. જગતની કચકાપલી પ્રજાઓને દિવ્ય શક્તિ હાથ લાગ્યું છે, અને એ શક્તિ સૌથી પ્રથમ રાજવીર શિખ કોમના હાથમાં સળગે છે. પ્રતિપક્ષીની સામે તે પ્રત્યાધાત કરવા નથી, પોતાના પક્ષના નવા અને દક્ષ પર વિશ્વાસ રાખી પ્રતિપક્ષીના પ્રહારો તે કુલની માફક ઝીલે છે, તેના બાદને મકલે છે, એની પરશુવૃત્તિને સ્તબ્ધિત કરે છે. પ્રજા કરે ને એમનો વિન્ય સંપૂર્ણ થાય, આ શાંતિમય રાજની કાર્યસાધકતા પૂરવાર થાય અને ચરેલા જગતને ખૂનખાર યુદ્ધોમાંથી વિરામ મળે, શાંતિ મળે!

મહાસભા અને અકાલીઓ

અમૃતસરથી તા. ૧૫ મી નવેમ્બરના રોજ મહાસમિતિના પ્રમુખે નેતાઓના સંમેલનના કાર્ય વિશે નીચેનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે:-

૧ આ સંમેલન બહાર કરે છે કે શિખ યુદ્ધારા પ્રબલક કમિટી અને અકાલીદળ ઉપર સરકારે કરેલા હુમલા એ અદિસાત્મક પ્રવૃત્તિ માટે તમામ દિહીઓના છૂટકી મંગવાના દક્ષ ઉપર સીધો પ્રદાર છે અને સંમેલનની ખાતી થઈ છે કે એ પ્રદાર સ્વાતંત્ર્ય માટેની તમામ પ્રવૃત્તિઓની સામે સરકારે તાથો છે. આથી આ સંમેલન હાથ કરે છે કે દિંદુરિલભભારસી ખિસ્તી અને દિંદેની તમામ કોષોએ આ લડતમાં યિજોના પડખે ઠભા રહેવું અને તેમને બને તેટલી તમામ સહાય કરવી.

૨ આ સંમેલન અકાલી પરિસ્થિતિ સંબંધમાં દેશભરમાં પ્રચારકાર્ય કરવા અને નાણાંની તેમજ બીજાં જરૂરી માદાં કરવા ૨૫ સભ્યોની એક અકાલી સહાયક કમિટી નીમે છે.

૩ કમિટીના ૨ સભ્યોએ અમૃતસરમાં રહેવું અને કારોબારી સમિતિ તેમજ દેશને તેમજ પંજાબની પરિસ્થિતિથી અણીતા રાખવા-આ ઉપરાંત મહાસભા તરફથી પ્રકાશન-ખાતું તથા ખબરખાતું બોલવું.

૪ ઉપરના કાર્યોના સ્વીકાર માટે મહાસભાની કારોબારી સમિતિને બલામણુ કરવી.

અમૃતસરમાં રહેનાર ૨ સભ્યો તરીકે ડૉ. કાચલુ અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે, અને પ્રકાશનખાતું આચાર્ય ગીરવાણીજીને સોંપ્યું છે. આ કાર્યોની સામે કેટલાક નેતાઓનો સખત વિરોધ હતો એમ સંબોધાય છે. આ સ્થિતિમાં મહાસભાની કારોબારી સમિતિ શાં પગલાં લે છે તે જોવાનું છે. આ કાર્યો સિવાય દિહી મહાસભાએ નીચેની સવિનયમજન સમિતિએ નીચેની ભલામણો કરી છે:-

૧ મહાસભાએ નીમોજા બે નેતાઓને સરકાર કામ કરવા ન કે અને પછે તો તે જગ્યાએ બીજાને ગોઠવવામાં પગલાં

લેવાં, અને ૨ સરકારે અકાલીદળ ગેરકાયદેસર બહાર કઢ્યું છે તે સામે વિરોધ તરીકે મહાસભાના સભ્યોએ એ જગ્યા સાથે સંબંધ રાખનાર સભ્યો (Associates) તરીકે નોંધાવું અને સરકાર તે વિરોધ અંગે તે પગલાં લે તે પછી સભ્યો બનવાનું આદેશ રાખવું.

શું મહાસભાજીને જીવંતા દફનાવ્યા ?

સપ્ટેમ્બર માસમાં એક અમેરિકન પત્રકાર કુલુ પિયર્સનને મુંગાઈના નામદાર ગવર્નર સાથે મુલાકાત થઈ હતી તેવું રોમાંચ ખડાં કરે એવું વર્ણન એ પત્રકાર એડીમેશિયન એક્સપ્રેસના પત્રમાં પ્રગટ કર્યું છે. મુંગાઈના કોનીકશ પત્રે એ વ્યાખ્યા વર્ણન તા. ૨૦મી ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એમાં વિદાય થતા નામદારની મનોદશાનો તથા મહાસભાજીની ગિરફતારીના રહસ્યનો રસીદ થતો હોવાથી દરેક દિહીએ તે મનન કરવા જેવું છે, અને મહાસભાજીનો "કુનિયાની તથા રિખમાં સૌથી જનપ્રદસ્ત અખબરો સફળ થતા થતા હાથવેંતમાં જ કેમ રહી ગયો ?" તેનો દરેક પોતાની જાતને પ્રશ્ન પૂછવાનો છે.

મહાસભાજીને જીવંતવાસ પછી બરોબર ટોટ ૫૨સે, ગાંધીદિવસે, મે' આ પુના સહેરની જેલની મુલાકાત હોધી, અને એમની ગિરફતારી માટે જેનો સૌથી વધારે હાથ દતો તે માણસને હું મન્યો. આ માણસ હિન્દુસ્તાનના અંદરોમાં પછા હંચા હોડા પરનો અંદરો છે અને તેથી તેમનું નામ હું નથી આપી શકતો. મહાસભાજીની ગિરફતારી કેવા સંજોગમાં અને કેવી રીતે થઈ એ વિશેની જેની મહાસભાજી સાથેની મુલાકાતોમાં જોઈ એવું આજે હું વર્ણન કરું કે જેની સામે જોઈથી ગાંધીની નાણુક દેવદત્ત હું લગભગ ફર્સ્ટ કરી સકશો. જોઈને વાત કરી તે બદુ થોડા જ માણસોએ સમિતી દરો.

જ્યારે અસહકારની ચળવળ પૂરે એસમાં ચાલતી હતી તે વખતે મારી સાથે વાત કરનાર અંદરે ગાંધીને ચોવાની જોડાસમાં જોવાયો હતો. ગાંધીએ વિલાપની કાપડની જગ્યા હોળીએ પ્રગટારી હતી, સરકારી શાળાઓ અને અદાલતોનો ફેતેદમીથી બદિખાર કરાગ્યો હતો અને નામદાર પાટવીકુમારની સામે જેવી જનજનરત ચળવળ ચલાવી હતી કે જે રસ્તે થઈને એમનું સરપસ પસાર થયું તે

રસ્તા સાથે નિર્જન થઈ રહ્યા. "તે વખતે," મારી સાથે વાત કરનાર અંકુરે કહ્યું, "આંધી એના નાનકડા ઉપાસા પગ લેઈ અહીં આ દાખલ થયા અને દાલ તમે બેસા છે ન્યાં નોકો. એ તેને ચેતવણી આપી: "આંધી, તું શું કરે છે એનું તને લાગ નથી. ને તું આ તારી રોતાની પ્રાથમ ચાલ સંખીસા તો હું તને એકેએક સ્ત્રી પુરુષ અને બાળકના ખૂન માટે જવાબદાર ગણીશ."

"નામદાર, તેમ નહિ થાય," તેણે જવાબ આપ્યો.

"તેમ થવાનું ન. તું અહિંસાની વાત કરે છે પણ એવો બધા પોથીમાંના રીંગણા ઉ. લોકો તે નથી માનનાના. તું એ ચળવળ ચલાવી રહો છે તેમાં અહિંસા એવી ચીજ નથી. કાંકોના તમચને તું કબજે નહિ રાખી શકે. ચાલ રાખ, હું તને જ જવાબદાર ગણું છું."

આમ કહી એ નામદારે મારી સમિ આંગળી દલાવી, ત્યજી તેમની સામે ફેર આંધી બેઠો ટોક.

"બધું થઈ રહ્યા પછી—ચીરીચીરાનાં તોફાનો અને ખૂનરોડ પછી—આંધી ફરીથી અહિં આ આગ્યા અને મેં કહ્યું:

"મેં તો તને પહેલેથી કહ્યું હતું તું બનશે તે. હવે તું જવાબદાર છું." એણે એનું મોં બંને હાથથી ઢાંકી લીધું અને કહ્યું, "હું નહું છું."

"નહી છે તારા હિંદી ટાળાંઓએ એ સ્ત્રીપુરુષોનાં માથાં પર તમે કયરી નાંખ્યાં એમના જીવ શું હવે તારા જીવનાથી પાછા આવશે?"

"અને એલમાં નાંખે, નામદાર," એણે નિસારો મૂક્યો.

"અલગત, હું તને એલમાં ન નાંખવાનો છું. પણ હું લેવાર ન થઈ એટલે ત્યાં સુધી થોડીરે. શું તું એમ સમજે છે કે હું તને આકાશમાં ચલાવવા માગું છું?"

એણે કહ્યું કે એ એક અઠવાડિયાના ઉપવાસ કરવાનો ઉ.

અહિં આ નામદાર પોરા પડ્યા અને જરા ખુરસીને ઓઢી આજ નરમ કરી બેઠા:

"નાનકરૂં સોડા એવા માલુસ, ૩૨ કરોડના હાથને મલિક હતો. એની આંગળીએ તેઓ નાચતાં એને આ દુનિયાની ચોક્કસ દરકાર નહોતી, હિન્દુસ્તાનના આલો અને સફળતાને ન એ ઉપદેશ આપતો, પણ આલોથી કાંઈ રાજ આણં ચાલે? હવે આલોથી એના લોકો પર કાજ હતો. એ એમનો દેવ હતો. હિન્દુસ્તાનને એક દેવ એકેએક. પહેલાં તિલક હતો, પછી આંધી થયો, કાલે વળી બીજો કાઈ. એણે તો બાપકીઆ અમને ગમરાંથી નાંખ્યા. એની ચળવળથી અમારી એલો બરાબ ગઈ. તમે કાંઈ લોકોને પકડ પકડ ક્યાં સુધી કરી રાખો. ન્યાં નીચ કરોડ પડ્યા હોય ત્યાં પાર દ્યાવી આવે? અને ને. લોકોએ તેણે બતાવેલું બોલું" પણ બધું હોલ અને કર. આપવાની ના. પાકી હોલ તો તો હાથ નહી, અમારી શી વચે થાત! દુનિયાની તપાસનાં આંધીને અખતરો રાખી જવાબદાર હતો અને તે સફળતામાં થતાં હાથે તમાજ રહી ગયો. એ લોકોના તમચ પાં કાજ રાખી શક્યો નહિ. લોકો તોફાને ચડ્યા અને એણે એને પ્રાથમ પાછો ખેંચી લીધો. પછી શું બન્યું એ તો તમે જાણો છો. અને એને એલમાં નાંખ્યો. હું ત્રણ દિવસ પર ન એને મળ્યો. એલમાં મળ્યો. જીવન જરા એને રસહીલું લાગતું હતું. અને લોકો છે કે એને બદાર, નીકળવું પડે છે. હું એને કોઈ છાપાં આપવા દેતો નહિ. એણે ફરિયાદ કરી કે હું એને છાપાં આપતો નથી. "અરે, આજે પ્રાથમ મિત્રિ-સ્થર (વડો પ્રધાન) કોણ છે એની પણ મને ખબર નથી." મેં જવાબ આપ્યો: "દુનિયાના ખબર જાણવા હોય તો એલની બદાર રહેતું એમ સાર સરતો છે. હું થોડા મહિનામાં અહીંથી જવાનો છું એ જાણીને તું ખુશી થઈશ. મારે અને તારે દોરતી નથી પણ આજે એકબીજા સાથે પરા નિખાલસ રહ્યા છીએ."

અહિં આ એ સવાલ હું પૂછવા આગ્યો હતો એ સવાલ મેં પૂછ્યો અને આંધીને એલમાં મળવાની રમ માગી.

પણ નામદારે મને ત્યાં ન અટકાવ્યો: "બિલકુલ અસાધ્ય. આંધીને એલ. નાંખવાનો રસ્તો તેને જીવતા દફનાવવાનો છે. એ અમે લોકોને અહિં આ આવવા દઈએ અને મળવા દઈએ તો તેને પાછો મહાત્મા થઈ જશે અને ચરકો એલ દુનિયાનું મક્કા બની જાય. આંધીને મહાત્મા બનાવવા અમે એલમાં નથી નાંખ્યો."

છ વરસ પૂરાં થતા પહેલાં આંધીના છૂટવાની કોઈ આશા ઉ, એ મારા સવાલના જવાબમાં નામદારે જણાવ્યું:

“હું છું ત્યાં સુધી તો નહીં જાવ, અવગત, મારી કુલ્લ
દસેમ્બરમાં પૂરી થાય છે. હું વિદાયત જઈ તે પછી મારી
પ્રજા શાળા તેજો જામે તે છે.”

વડોદરાનંદેશને આવકાર

વડોદરાના મહારાજા આશરે દોઢ વર્ષ સુધી પૂરો-
પૂર્ણ રહીને પાછા સ્વદેશ પધારે છે તેમને વડોદરાની
પ્રજા જરૂર આવકાર આપશે. એમના એક જુવાન
પુત્રનું અવસાન થયું તેને લીધે વયોવ્રદ મહારાજાને
જરૂર આવકાર થયો છે. મહારાજાના દુઃખને લીધે
આપું ગુજરાત દુઃખી થયું છે. તેમની ગેરહાજરીમાં
રાજ્યકાર તથા રાજ્યતંત્રમાં કાંઈ પણ સુધારો
થયો નથી. આખા ગુજરાતનું વાતાવરણ બદલાઈ ગયું
છે અને પ્રજાકીય જોર વધ્યું છે ત્યારે વડોદરા
રાજ્યની પ્રજાની વિચિત્ર બિલકુલ વિચિત્ર છે. એ પ્રજાની
દિનિતિ ચલાવે બદલે અધોગતિ રતી જાય છે. પ્રજાને
સત્તા મળવાને બદલે નેતરશક્તિનું જોર દેખીતી રીતે
વધ્યું જાય છે. અર્થની કાપકુપમાં “પ્રગતિ ખાતા” ને
તુલ્યાન પહેરિયું છે, ખાસ કરીને કળાવજી આતાને
રાજ્યકારભારીઓના ઘરિનિર્વેધની બાજતના અર્થ
વિચારોથી પ્રજાને બારે અસતોષ થયો છે. કળાપરજના
વિષયમાં વડોદરા રાજ્યે બોલી પાંચસ મચારી ને દબારો
અચાન બાંધ્યોને દુઃખ દીધું છે. ને વડોદરા રાજ્ય
આપણું પોતાનું એટલે દિલોઓનું ન હોત તો બિટિય
સરકારમાં અસતોષ અને અળવળી ચાલી રહી છે
તેનાથી પણ વધારે સખત જુમરાણ અને કઠણાટ પેદા
થાત તથા રાજ્ય સામે પ્રજાએ ઝુલ્મિય ઉઠાવી
હોત. પણ વડોદરાના સ્વરાજ્યગદીઓ તથા નવપુવાનો
દિલો મહારાજા તથા કારભારીઓ સામે થતાં અચ્છાદ્ય
છે. ધિર કરે ને તેમની ધીરજ ખપી ન જાય. દેક-
દેકાણે બારે અસતોષ ફેલાઈ રહ્યો છે અને લોકો લગ-
તને માટે કમર કસીને તૈયાર થાય છે પણ સમજી
આગેવાનો તેમને શાન્ત પાડી દે છે. ધિર મહારાજાને
સફળિ આપો !

આહસવૃત્તિ

છ પારસી યુવકો બાઇસીકલ ઉપર બેસીને આખા
દુનિયાની આસપાસ યુસાફરી કરવા નીકળી પડ્યા
છે અને ધરાન તરફ જતાં રસ્તામાં દિલ્લીમાં પહોંચતા
એમને સારો આવકાર આપવામાં આવ્યો છે એમ
જાણ્યો વાચતાં માત્ર પડે છે. આ સાદસિક
યુવકોને અને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. જ્યાં
સુધી આપણા યુવકો દિનિતિવાન, ખડતલ અને સાદ-
સિક થાય નહિ ત્યાં સુધી જીવનમાં તેઓ કાંઈ ઉઠાસ
એવું અને માનતા નથી. દિલ્હીરતાનની ઉત્તર પૂર્વ અને
પશ્ચિમ સરકારની પાર ને મુલકો આવેલા છે ત્યાં આ-
પણા યુવકોએ ઘૂમવું નોંધ્યું. આજકાલ તો યુરોપીય
લોકો ગોરિલકર પર્વત (માઉન્ટ એવેરેસ્ટ)ની ટોચ પર
ચડવાને મથી રહ્યા છે. આપણે તો માત્ર કવિતામાં
ગાઈએ છીએ કે “વે સંતરી દેમાચ, વે પોસખાન
દમારા,” પણ પાસે જતાં તો દિનિતિ ચાલતી નથી.
કાકર મેંગવર્ન તીમેટમાં જઈ આખા તેનું વર્ણન
વાંચીને ખુશ થઈએ છીએ. આપણા દિલોઓ તીમેટમાં
મયા છે તે છતાં ત્યાંના લોકો વિષે નોંધ્યું તેનું વર્ણન
આપું નથી. ડા. રદાઇન મધ્ય એશિયાનાં ખંડીયેર
રહેરોમાં રોષાળોગ કરી રહ્યા છે.

દરેક જીવંત પ્રજામાં સાદસ હોય છે. દિલો પ્રજા
દુનિયાનાં ચારે ખુણામાં બાપાર કે કમરોનાં મચાર માટે
કરતી તેના દબારો દર્શાવે મોજૂદ છે. આજે પણ
આપણા ગુજરાતીઓ વેપાર અર્થે સાત દરિયા યોગે
છે, પણ તે કેના જોર પર? પોતાના નદિ, બિટિય
સરકારના. પોતાના સ્વાર્થ માટે જઇને દેશ માટે તેઓ
યું કરે છે? યુરોપીઅન અમેરિકન જાપાનીઝ તો દરેક
પ્રકારની વિમતવાર દેશોપરોગી દહીકત મોહલી આપે
છે; બાપાર વધારે છે, રોષાળોગ કરે છે, છપી ખાતમી
મોકલે છે. આપણા યુવકો ક્યારે સંખ્યાબંધ દેશપાર
નીકળી પડશે ?

રસતા સાથે નિર્જન થઈ રહ્યા. "તે વખતે, "મારી સાથે વાદ કરનાર અકસ્તે કહ્યું, "ગાંધી એના નાનકડા વધાઈ પત્ર લેઈ અહીં આ દાખલ થયા અને દાલ તમે બેઠા છો ત્યાં જ બેઠા. એ તેને ચેતવણી આપી. "ગાંધી, હું શું કરે છે એનું તને જ્ઞાન નથી. ને હું આ તારા ચેતવણી પ્રમાણ આલે રાખીશ તો હું તને એકેએક સી પુરૂષ અને બાળકના ખૂન માટે જવાબદાર ગણીશ. "

"નામદાર, તેમ નહિ થાય, "તેણે જવાબ આપ્યો.

"તેમ યવાનું જ. હું અહિંસાની ખાત કરે છે પણ એતો બધા ચોથીમાંના રીંગણા છે. લોકો તે નથી માનવાના. હું એ ચળવળ ચલાવી રહ્યો છું તેમાં અહિંસા એવી થીજ નથી. કાંઈના તમસને હું કબજે નહિ રાખી શકે. ચાલ રાખ, હું તને જ જવાબદાર ગણું છું. "

આમ સ્ત્રી એ નામદારે મારી સામે આંખની દલાવી, ત્યજી તેમની સામે ફેરવી ગાંધી બેઠો દોડ.

"બધું થઈ રહ્યા પછી—ચીતીચીતનાં તોફાનો અને ખૂનરોષ પછી—ગાંધી ફરીથી અહીં આ આવ્યો અને તે કહ્યું:

"જે તો તને પહેલેથી કહ્યું હતું છું બનશે તે. હવે હું જવાબદાર છું. "એણે એનું મોં બંને કાચથી ઢાંકી લીધું અને કહ્યું, "હું મરું છું. "

"મણે છે તારા દિલોટામાંએકે એક સીપુરોનાં માથાં પણ તમે કયારે નાખ્યાં એમના છવ શું હવે તારા બહુ-વાધી પાછા આવશે? "

"મને જેલમાં નાખો, નામદાર, "એણે નિસાસો મૂક્યો.

"અલબત્ત, હું તને જેલમાં જ નાંખવાનો છું. પણ હું ત્યાર ન થઈ નહીં ત્યાં સુધી ચેતવણી. શું હું એમ સમજું છું કે હું તને આકાશમાં ચડાવવા માગું છું? "

એણે કહ્યું કે એ એક અઠવાડિયાના ઉપવાસ કરવાનો છે.

અહીં આ નામદાર ધીરા પડ્યા અને જરા ખુરસીને અટકી બેસ્યા નરમ કરી બાલ્યા:

"નાનકેરું સોટા જેવો માણસ, કરે કરોડના હૃદયને આલેક દેતો. એની આંખોએ તેઓ નાચતા. એને આ દુનિયાની ચીજોની કશીય નહોતી, દિનદુરવાનના આલેઈ અને સદૃશ્યોના જ એ ઉપદેશ આપતો, પણ આલેઈથી કાંઈ જાણ આમાં ચાલે? છતાં આલેઈથીજ એનો લોભ પર મજબૂત દેતો. એ એમનો દેવ હતો. દિનદુરવાનને એક દેવ એકેએક. પહેલાં ગિલ્લ દેતો, પછી ગાંધી થયો, કાલે વજી બીજે કાઠે. એણે તો બાપથી આ અમને મશરૂાવી નાખ્યા. એની ચળવળથી અમારી જેલો બરાબ ગઈ. તમે કાંઈ લોભને પકડે પકડે કયાં સુધી ફરી શકો. જ્યાં નીસ કરોડ પડ્યા દોલ ત્યાં પાર ક્યાંથી આવે? અને જે. લોભએ તેણે બતાવેલું બીજું વચનું બધું દોલ અને કર આપવાની ના. પાડી દોલ તે. તો ઇશ્વર મણે, અમારી શી વલે પાત? દુનિયાની તમારે જ્યાં ગાંધીને અખદરે કાંધી જખરદાત દેતો અને તે સર્જન થયાં થયાં કાચકે તમારું રહ્યો ગયો, એ લોભના તમસ પા મજૂ રાખી શકશે નહિ. લોકો તોફાને ચડ્યા અને એણે એનો પ્રિયમ પાછો બેઠો લીધો. પછી શું બન્યું એ તો તમે જાણો છો. અમે એને જેલમાં નાંખ્યો. હું પણ દિવસ પર જ એને મળ્યો. જેલમાં મળ્યો. એવન જરા એને રહસીય લાગતું હતું. અને લોકો છે કે એને બદલે નીકળતું થઈ છે. હું એને કાંઈ છાપાં આપવા દેતો નહિ. એણે કાંઈક કરી કે હું એને છાપાં આપતો નથી. "અરે, આને પ્રાથમ અનિ-ચર (વેરા પ્રધાન) કાણ છે એની પણ મને ખબર નથી." જે જવાબ આપ્યો: "દુનિયાના બહાર મજબૂત દોલ તો જેલની બહાર રહેતું એ જ સાર રહેતો છે. હું લોકો મદિ-નામાં અહીંથી જવાનો છું એ જાણીને હું ખુશી થઈશ મારે અને તારે દોરતી નથી પણ આપણે એકબીજા સાથે પરા નિખાલસ રહ્યો છીએ.

અહીં આ ને સવાલ હું પૂછવા આવ્યો હતો એ સવાલ જે પૂછશે અને ગાંધીને જેલમાં મળવાની રમ મળી.

પણ નામદારે મને ત્યાં જ અટકાવ્યો: "ગિલ્લકે અશક્ય. ગાંધીને જેલ-નાં નાંખવાનો રહેતો તેને એવતો ફાંસાવાનો છે. એ અમે લોકોને અહીં આ આવવા દઈએ અને મળવા દઈએ તો તો એ પાછો મદદાઆ થઈ બેસે અને ચક્રોડા જેલ દુનિયાનું મદદા બની નય. ગાંધીને મદદામાં બનાવવા અમે જેલમાં નથી નાંખ્યો."

છ વરસ પૂરાં થતા પહેલાં ગાંધીના ફરજવાની કોઈ આસ છે, એ મારા સવાલના જવાબમાં નામદારે જવાબ્યું:

ભરેલું છે. બિનજરૂરીઆત ખોટા ખર્ચ કરવાને લીધે આવી સંરચાઓ ઠેકઠેકાણે થતી અટકે. આજે તો આપણે, દરેક ગામડામાં આવી સંરચાઓ રચાવવા ઇચ્છીએ.

જે સગવડો ગામડાંની અંદરથી જ મળી શકે તેનો ઉપયોગ કરીને આગળ પગલાં ભરવાં નોંધાએ. અગ્રેજી રાજ્યકારભારમાં ઘણો પૈસો ગામડાંમાંથી શહેરોમાં ધસાઈ ગયો છે. એટલે શહેરોમાંથી તે ફરીને ગામડાંમાં પાછો આવે તેની વિરૂદ્ધ અમે નથી. પણ એથી મહાસભાની ફેટલીક સંરચાઓ તથા ખિલાફતની સમિતિઓમાં ફરતી પૈસા વાપરવાની જે રેવ પડેલી છે તેની નકલ ગામડાંમાં ન થવી નોંધાએ.

બુલાલડી આશ્રમના આર્થવાહકોને ચાખાશી ધરે છે, અને તેમનું કામ દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામે એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ.

મેડીકલ કોલેજ

સુઅઈની દાકતરી કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા એટલી બધી વધી ગયેલી કહેવાય છે કે પ્રવેશક પરીક્ષા પસાર કરેલા દરેક વિદ્યાર્થીને દાખલ કરી ચકાસી નહીં એવી ચેતવણી આપવામાં આવી છે. જો દાકતરી અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી પડશે તો પુનામાં બીજી કોલેજ કાઢવામાં આવશે એમ સંભળાય છે. આજથી ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર અમદાવાદમાં મેડીકલ સ્કૂલ છે તેને બંદલે કોલેજ કરવાની યોજના થઇ હતી અને કોલેજના મકાન માટે જગ્યા પણ નેવાઈ હતી, કોલેજના નિભાવને માટે ઘણી મોટી રકમ નોંધાએ એ વાત ખરી છે, પણ દરેક પ્રકારની કોલેજ પુનામાંજ કાઢવા માટે તજવીજ ચાલે તે સાંખી શકાય તેમ નથી. સુઅઈ સરકારની એક દરેક વર્ષે થોડા મહત્તા માટે પૂના જાય છે તે વખતે ખર્ચપટ કરીને દરેક યોજનાનો લાભ દક્ષિણમાં ખેડેલી લેલાનો પ્રયત્ન થાય તો યુજવાતસિધને ભારે અન્યાય થાય. અન્યાયવર્ગ માટે વસતિગૃહની યોજના થઇ તેનો લાભ યુજવાતને કેટલો મળે ? જો સુઅઈ સરકારને ખર્ચ

મેડીકલ કોલેજ નીકળવાની હોય તો તે અવરમ અમદાવાદમાંજ નીકળવી નોંધાએ.

હુનરઉદ્યોગશાળા (ટેકનીકલ કોલેજ)

અમદાવાદ શહેરમાં આશરે સાંઠ મીલો ચાલે છે અને તેમાં અનેક પ્રકારના હુનરઉદ્યોગોનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. આપણે ત્યાં ચિહ્નિતવર્ગને મહેનતનું કામ નાપસંદ છે એવો આશય સંભળાય છે. બીજી તરફથી જે લોકો રાતદિવસ કામ કરે છે તેમને હાથ હુનર ચડી જાય છે પણ તેમને નોંધતા પ્રમાણમાં સાંખ્યા તથા હુનરને લગતા વિદ્યાનું જ્ઞાન નહીં હોવાને લીધે પોતાના વિષયમાં શોધખોળ કે વિકાસ થઇ શકતો નથી. એવી મુશ્કેલી ટાળવાને માટે ઇંગ્લેન્ડમાં જે પ્રયત્નો થયા તે વિષે કોઈ ખબર "અન્ધાસી" એ જુદે રથને આપ્યા છે.

સુઅઈ હાલકામાં ચિહ્નિતને માટે કોઈ પણ સંરચા સરકાર તરફથી કાઢવાનો વિચાર થાય છે ત્યારે તેને માટે કંઈ રચના થાય છે તેનો વિચાર સર્વે દષ્ટિએ થતો જ નથી. પુનામાં હવાપાણી સારા ગણાય છે એને પૂરેપૂરીઅમ અધોપકોને જમખાનામાં સ્વદેશી લોકોનો સંગ્રામ થઈ શકે માટે નવી સંરચાઓ પુનામાં કાઢવામાં આવે છે. યુજવાતની આબોહવા એથી વધારે સારી છે અને અખંતરા પણ વધારે સારા થઈ શકે તેમ છે. રથને રથને અખતરાઓ કરવામાં પ્રગતી સહાનુભૂતિ સારી અને વિશેષ પ્રમાણમાં મળી શકે તે અખતરો વિચાર નહીં કરતાં ખેતીવાડીની કોલેજ પુનામાં કાઢી છે. એન્જિનિયરીંગ કોલેજ પણ સુઅઈ કે અમદાવાદમાં નહીં પણ પુનામાં રચાવી તેનું બીજું કારણ શું હોય ? ગ્રેન્થેસ્ટરની ગેરી હવામાં ગોરા લોકો જની શકે છે અને ત્યાંની કોલેજમાં કામ કરે છે. પણ સુઅઈ, અમદાવાદ શી રીતે જવાય ? હુનરઉદ્યોગની કોલેજને માટે થોડું અનુકૂળતાવાળું રથજ સુઅઈ કે અમદાવાદમાં હોઈ શકે, કારણ કે ત્યાં સંચાઈ વાહતા મોટા હુનરો આવી રહ્યા છે અને પુનામાં કામગીરી મિલ મિલેય. ગિરકુલ હુનર નથી એમ કહીએ તો સાહેબ

જે મુંબઈ પ્રલાકમાં હજર ઉદયોગની કોલેજ કાઢવાનું
હરે તો તે જરૂર અમદાવાદમાં જ કાઢવી જોઈએ; અને તેમ
ન થાય તો ગુજરાતીઓએ લડવાને કમર કસવી જોઈએ.

આયુર્વેદીય પાઠશાળાઓ

મદ્રાસની સરકારે એક સમિતિ નીમીને આખા હિં-
દુસ્તાનમાં આયુર્વેદના શિક્ષણ માટે કેટલો અને કેવો
પ્રચાર થઈ રહ્યો છે તેની શોધ કરાવી છે. એ સમિતિનો
રીપોર્ટ બહાર પડી ચૂક્યો છે, અને જે લોકો આ
વિષયમાં રસ લેતા હશે તેમને માટે પ્રજોજ્ઞ ઉપયોગી છે.

આપણા ગુજરાતમાં જે સંસ્થા સારા પાયા પર
ચોળાઈ હતી. બન્નેમાં આયુર્વેદનું ઉચ્ચ શિક્ષણ અને
તેની સાથે વિજ્ઞાન તથા પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિનું જરૂરપુરતું
જ્ઞાન આપવાની યોજના થયેલી. એમાંથી એક સંસ્થા
પાટણમાં વડોદરા રાજની મદદથી ચાલે છે અને
બીજી સંસ્થા પ્રો. દુર્ગાચંદ્ર રાવળે અમદાવાદમાં કાઢેલી.
બન્ને પાઠશાળાઓમાં રસાયણશાસ્ત્ર, ભૌતિકશાસ્ત્ર, સરીર-
શાસ્ત્ર, ફીઝીઓલોજી, બેક્ટેરીઓલોજી ચિખવવા માટે
પ્રબંધ થઈ ગયેા હતા. છાત્ર દુર્ગાચંદ્ર રાવળના અવ-
સાનથી અમદાવાદની પાઠશાળા બંધ કરવામાં આવી
છે તેથી આયુર્વેદના પ્રચારને સખત ફટકો પડ્યો છે.
પાટણની પાઠશાળામાં જે વૈદ, એક દાકતર તથા એક
નિયાનશાસ્ત્રી હાલ કામ કરે છે. તેને અને દવાખાનું
ચાલે છે અને આવતા વર્ષથી દર્દીઓને ઔષધાલયમાં
રાખવાના સમગ્ર કરવી પડશે, એમ લાગે છે. સરીરના યાગ
માટે સાબોક્ત વિધિથી રાખને ચારી બતાવવામાં આવે
છે. પ્રયોગશાળાઓ, સંમહસ્થાન પુસ્તકાલય સ્થપાયા છે
અને વતરપતિયાનને માટે વિદ્યાર્થીઓને પહોંચી જવા
ઉપર લઈ જવાની ગોઠવણ થઈ છે. પણ જ્યારે સુધરાઈઓ
તથા ટીરડીકટ બોર્ડો ખરેખરા પ્રબંધીય થશે ત્યારે જ
આયુર્વેદને ઉત્તેજન મળશે, ઔષધાલયો યોગ્ય અભ્યાસ
વૈદોને સોંપાશે ત્યારે લાંબો અભ્યાસ કરવાનું
પાલવશે. આને થોડા વૈદને આર્થિક હાથે શો છે ?—

કન્યાઓ માટે હાઈસ્કુલ

મુંબઈમાં ગુજરાતી હિંદુ કન્યાઓને માટે ત્રણ
શાળાઓ છે: એલેક્ઝાંદ્રા હાઈસ્કુલ, ચંદા રામંત્રી કન્યા-
શાળા તથા તિલક રાષ્ટ્રીયશાળા, ત્યાં કન્યાઓને ઉચ્ચ
એટલે માધ્યમિક કેળવણી મળી શકે. ચંદા રામંત્રી નામ-
ના લુહાણા ગૃહસ્થે પોતાનું 'સર્વ ધન શ્રી કાકુરજીને
અર્પણ કર્યું', અને તેમના દુસ્ટીઓએ અનેક પ્રકારે
દાન કર્યા બાદ ત્રણ લાખ રૂપિયાની રકમ હાઈકોર્ટની
રજમથી કન્યાશાળા સ્થાપવા માટે, કાઢી આ સંસ્થાની
પ્રાથમિક વ્યવસ્થા શ. નાનુ કોહારે, પ્રો. ગજનરે,
રા. કર્તિકર, રા. વિશ્વનાથ વૈદ તથા શ. જયકર જેવા
વિદ્વાન ગૃહસ્થોના હાથમાં હતી, અને એ ગૃહસ્થોએ
આપણા હિંદુ સંસારને અનુકૂળ શિક્ષણની યોજના
કરેલી, તે છતાં અતે મુંબઈ યુનિવર્સિટીના અભ્યાસ-
ક્રમ તરફ આ સંસ્થા તણાઈ ગઈ, તેનું પરિણામ
આજે ચોક્કસી રીતે જોઈ શકાય છે. પ્રતિકૂળ અભ્યાસક્રમને
લેધે કન્યાઓની સંખ્યા જોઈએ તે પ્રમાણમાં વધી
નથી અને હવે વધે એવી આશા રાખવી ફેગટ
છે. આપણી કન્યાઓ વહેલી ઉમરે પરણે છે. ગુજ-
રાતી છોકરીઓ દક્ષિણ કરતાં પણ વહેલી પરણે છે
એ વાત ખરી, પણ આજે કન્યાશાળાઓમાં જે શિક્ષણ
અપાય છે અને જે શિક્ષણપદ્ધતિને ઉપયોગ થાય
છે તે પ્રતિકૂળ હોઈ માખાણોને કન્યાઓને લાંબા વખત
સુધી શિક્ષણ આપવાનો ઉમંગ થતો નથી એ વાત
શિક્ષણપ્રચારકોએ જાણવી ન જોઈએ.

જે નીચલા વર્ગોમાં ઉત્તમ શિક્ષકો રાખાને શિક્ષણનો
પાયો સંગીન નખાય, અને સર્વે અભ્યાસ ૧૪-૧૫-૧૬
વર્ષ સુધી ચાલુ રાખે, અભ્યાસક્રમમાંથી કેટલાક
વિષયો ઝોળા કરીને વધારે ઉપયોગી વિષયો લખાવ
કર્ષાં હોય, પરીક્ષા લેવાનું ધોરણ પણ બદલ્યું હોય તો
જનતાની માફક આપણે ત્યાં પણ હજારે કન્યાઓ
શિક્ષણ ભેટી થાય.

પ્રાધિ

પુનામાં પ્રો. કર્વેએ યુનિવર્સિટી રચાવી ત્યારે ગુજરાત તથા મુંબાઈમાં એવી આશા ઉત્પન્ન થયેલી કે આ પ્રગતીય વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ વધારે અનુકૂળ થોભશે. પણ છેલ્લા ચાર વર્ષોના અનુભવપરથી એમ જોક્કસ કહેવું પડે છે કે એ આશા ફળીભૂત થઇ નથી, અને કોઇ દિવસ થશે કે કેમ એ વિષે શંકા રહે છે. પુનાના મહિલા વિદ્યાપીઠને હજી આઠ વર્ષજ થયાં છે એટલે તેનો વિકાસ થઇ શકે. તેની સેનેટમાં ધણા વિદ્વાન ઓપુરો સભ્ય તરીકે સુઢાયા છે. પણ આજના અતિ પ્રવૃત્તિમય જમાનામાં આ કમનસીમ વિષયમાં બધા સભ્યો એકસરખો રસ લેતા નથી અને સભાની અંદર આરીને તે દિવસોની ચર્ચાઓપરથીજ ચોતાનો મત બધે છે. સર વિકૃત્તસની ઉદાર મદદને લીધે વિદ્યાપીઠને બહુ સાફ ફંડ મળી ગયું છે, પણ જો અભ્યાસક્રમમાંજ મૂળ સડો હોય તો તે પૈસાથી નીકળી શકવાનો નથી. આ બાજત મણીજ અંબીર છે અને કોઈ પણ મોટી સંસ્થાએ કન્યા કેળવણીના મૂળ ઉદ્દેશ તથા શિક્ષણની પદ્ધતિ વિષે બહુ ઉડો વિચાર કર્યા સિવાય સંસ્થાનો અભ્યાસક્રમ કાયમ રાખવો કે બદલવો એ બંને અત્યંત કુર્ષદ છે.

ચંદા રામજી કન્યાશાળાની વ્યવસ્થા સારા હાથમાં છે. તેનાં મુખ્ય શિક્ષક મિસ કૉન્ટ્રેક્ટરની કાર્યક્ષતાનાં જાણી સંજાયા છે, પણ એ કન્યાશાળામાં માત્ર મુંબાઈ યુનિવર્સિટીના મેટ્રીક થવાને માટે કન્યાઓને શિક્ષણ આપાય છે તેના કરતાં કન્યાઓને યોગ્ય, શિક્ષણ આપવાની સારી યોજના થશે તેના ઉપર એ સંસ્થાની કિંમત વધારે અંકારો, એ શાળાના કાર્યવાહકોને અમે સૂચનીયું કે આર્થિક સમગ્ર તથા ઉત્તમ શિક્ષકો કરતાં હજાર ગણી વધારે અગત્યની યોગ્ય શિક્ષણનાં આદેશ, અભ્યાસના વિષયો તથા શિક્ષણપદ્ધતિ—એના ઉપર તેઓ વિશેષ ધ્યાન આપે.

૧ યુગધર્મના ગયા વૈશાખના અંકમાં હવે મે પાને મેં લખ્યું છે કે આપણા પરમ માનનીય સાક્ષરશી “આનંદ શંકરભાઈએ સફળત પડિત ભગવાનજાલ ઇન્દ્રજી પછી ગુજરાતમાં કોઈ પુરાતત્વનો સ્વતંત્ર શોધક થયો નથી એવા આલેખના જવાબમાં ધણું કરી વસંતમાં લખ્યું હતું કે હવે એ જાતના કામની જરૂર નથી.” આ વાક્ય મેં યાદદાસ્ત ઉપરથી લખ્યું હતું. પણ રા. રા. આનંદશંકરભાઈ એવું વસંતના કથાઅંકમાં લખ્યું છે તે પત્રથી પૂછાવે છે. મારી પાસે અત્યારે વસંતની બધી કાંઈકો નથી, એટલે મારો સ્મૃતિદોષ હશે એમ માની લઇને ઉપરનું વાક્ય પાછું ખેંચી લઉં છું.

દુર્ગારાંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

૨. છેલ્લા ‘યુગધર્મ’માં ‘સમાનાંક ગુણાકાર’ વાળા લેખમાં નીચેની પાદીકા (ફૂટનોટ) લેખકની ચરતચૂકથી રહી ગઇ હતી:

પાદીકા ગતીક પૃષ્ઠ ૫૪ મે.
“ ૧ [૧૮] = ૩×૩×૭×૧૧×૧૩×૧૬×૩૭
×૫૨×૭૬×૩૩૩૬૬૭ ” છે.

તેને લગતી હતી અને તે આ પ્રશ્ન હતી:—

“ અહિં બધા અવયવો અવિભાજ્ય છે, કેમકે છેલ્લો અવયવ અવિભાજ્ય છે એમ આપણે ઉપર જોયું અને છેલ્લાની પહેલાનો અવયવ બહુ મોટો નહિ હોવાથી તપાસ કરતાં અવિભાજ્ય માલમ પડ્યો છે.”

૩ પૃ. ૪૮ કોલમ ૨, લીટી ૩૫, limit છે તે limit જોઇએ.

૪ પૃ. ૪૬, કોલમ ૧, લીટી ૩૦, ‘૮૦ સભાસદોની નીમણૂક યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટર થયેલા મૈત્ર્યુએટા કરે’ તેને બદલે ૮૦ સભાસદોની નીમણૂક સરકાર કરે, દસ સભાસદોની નીમણૂક યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટર થયેલા મૈત્ર્યુએટા કરે’ એમ વાંચવું.

યુગધર્મના નવા થનાર આહ્વાને

સવત ૧૯૮૦ ની સ્વરાજ્ય ડાયરી લેટ તરીકે આપવામા આવશે.

યુગધર્મના જે જુના આહ્વાને સ્વરાજ ડાયરી હજી સુધી ન મળી હોય તેમજે રૂાં. ૦-૨-૨ ની ટિકીટો ખીડી ડાયરી મંગાવી લેવી

કારતક માસથી થયેલા આહ્વાને પોષ્ટની ટીકીટો મળતા ડાયરી રવાના કરવામાં આવશે.

રાયખડોડ,

અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,

યુગધર્મ કાર્યાલય.

યુગધર્મની ફાઇલો

યુગધર્મના આસો, કારતક અને માગસર માસના અંકો હવે જિલકુલ સિલિક નથી એટલે તે માટે આહ્વાને નહિ લખવા વિનંતિ છે.

પોષ અંકથી લાદરવા અંક સુધીના ૯ અંકની અને ચૈત્ર અંકથી લાદરવા અંક સુધીના ૬ અંકની એવી બે જાતની કેટલીક ફાઇલો અનુક્રમણિકા સાથે બધાવીને અને તૈયાર કરાવી છે. પહેલી ફાઇલની કિમત રૂા. ૫ છે. બીજી ફાઇલની કિમત રૂા. ૩ છે

જે આહ્વાને ફાઇલો બાધવા માટે યુગધર્મનું 'પૂર્ણ' અને અનુક્રમણિકા જોઇતી હોય તેમજે બે પૈસાની ટિકીટો ખીડી મોકલી મગાવી લેવા વિનંતિ છે.

રાયખડોડ,

અમદાવાદ.

વ્યવસ્થાપક,

યુગધર્મ કાર્યાલય.

આ માસિક અમદાવાદ શામળાની પોષ પાસે આવેલા વસન્ત સુદાસુવયમા સ્ત્રીમનવાવ ઇશ્વરજી મહેતાએ છાપ્યુ અને નવનાથ મણિલાલ શાહે-યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્ર પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના સહાયક પ્રસિદ્ધ કર્યુ

યુગધર્મ

પુસ્તક ૩

માગસર, ૧૯૮૦

અંક ૩

ધર્મયુગ

પ્રજાજનની ઉન્નતિ અર્થે અને જનસમાજના સર્વ-સામાન્ય અને સર્વને હિતકર બંધનો ટકાવી રાખવા માટે પ્રત્યેક યુગના નેતાઓએ જનસમાજને માટે અમુક ધર્મો નિયત કરેલા હોય છે. પ્રત્યેક યુગની ખાસ જરૂરી-આવડો પ્રમાણે તે તે ધર્મોમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. અમુક પ્રવૃત્તિઓ અમુક યુગમાં નકારી અગર નુકસાનકારક થઈ પડે છે અને બીજી કેટલીક વિશેષ અગત્યની થાય છે. આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ તે યુગ-ધર્મ કહી શકાય.

આવા પ્રત્યેક યુગમાં બદલાતા જતા ધર્મો ઉપરાંત કેટલાક સનાતન શાશ્વત નીતિનિયમો છે જે સર્વ કાળમાં અને સર્વ દેશ માટે એકજ રૂપમાં પ્રવર્તે છે. જગતનું નિયંત્રણ કરનાર મહાન નિયંતાએ પ્રવર્તવેલા તે ધર્મો છે. એવા ધર્મો તે યુગધર્મ માત્ર નથી, પરંતુ સર્વકાળના પરમધર્મો છે. જનસમાજના ઇતિહાસમાં જુદા

જુદા યુગમાં જુદા જુદા આદર્શો પ્રજાઓએ સેવેલા જણાય છે. અને તે તે આદર્શો પ્રાપ્ત કરવા માટેનાં સાધનો દર્શાવનારાં પુસ્તકો અને શાસ્ત્રો તે તે યુગમાં રચાયાં છે. કોઇ કાળે અન્ય પ્રજાઓ પર અમલ, કોઇ કાળે વેપારનો વિસ્તાર, કોઇ કાળે યાત્રાનો પ્રચાર, એમ જુદી જુદી પ્રજાઓએ જુદે જુદે કાળે જુદા જુદા આદર્શો તરફ પ્રવૃત્તિ કરી છે. સનાતન શાશ્વત ધર્મનું યાન પ્રાપ્ત કરી પ્રજાની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિનો માર્ગ દર્શાવવાના પ્રયત્નો પણ કોઈ કોઈ કાળમાં થયા છે. જે યુગમાં પ્રજાજનની ધાર્મિક જાગૃતિ વિશેષ થાય, આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ પ્રજાજનના મોટા ભાગના પ્રયાસ દોરાયેલા હોય તે ધર્મયુગ કહી શકાય. “યુગધર્મ” શાસિકમાં “ધર્મયુગ” વિષે કંઈક વિચાર કરવાનો આજ પ્રયત્ન કર્યો છે.

આપણા દેશમાં અનેક વાર ધર્મજન્યતાના પ્રસંગ બન્યા છે. પ્રમજનનું ધર્મ તરફ દુર્લક્ષ અગર જન-સમાજના નીતિજનના શિથિલ થતાં હોવાને લીધે કેટલાક મહાપુરુષોએ ધર્મ સમજવવાના પ્રયત્ન કરી પ્રમજનોને ઇતિહાસપટ પરથી હુમ થતી બચાવી છે. ખીજે કેટલેક પ્રમજે પાર્શ્વ વૈભવોથી અતિવૃક્ત થયાને લીધે, ધન વૈભવ ઇત્યાદિની નશ્વરતાનું જ્ઞાન થવાને લીધે જીવનની ગંભીરતા અને જવાબદારી તરફ મનુષ્યો-નું લક્ષ ગયું છે અને તેને પરિણામે વૈરાગ્ય અને ઉદારી વૃત્તિનું પ્રાપ્ત્ય દેશમાં જોવામાં આવ્યું છે. આવી રીતિ તે ખરી રીતે જોતાં ધર્મયુગ નથી, આ માત્ર કર્તવ્યભાવનાની જન્યતા છે. જનસમાજનાં બધેના મનુષ્ય માત્રને વિશેષ સુખાર અને ઉન્નતિકર રચવાનો પ્રયાસ માત્ર છે. જનસમાજ દશવી રાખવા માટે અને મનુષ્યના સર્વ વ્યવહારનું ધોરણુ ઉચું રાખવા માટે આવા પ્રયત્નોની જરૂર અવશ્ય છે જ. પરંતુ આજે જે ધર્મયુગની આપણે વાત કરીએ છીએ, તે આવી જાતનો યુગ નથી. તે ધર્મયુગ ઉપનિષદશાળના જોવા છે. ધાર્મિક વિષયોનું તત્ત્વચિંતન, આધ્યાત્મિક પ્રશ્નોના ભેદ ઉકેલવાનો પ્રયત્ન અને તેને પરિણામે પાર્શ્વ વ્યવહારને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી અવલોકવાની વૃત્તિ, એ આ ધર્મ-યુગનાં લક્ષણ છે. ધર્મયુગમાં યજ્ઞેલી એવી પ્રવૃત્તિઓને પરિણામે સમસ્ત દેશની ધર્મભાવના જન્ય અને જીવંત રહે છે.

આપણા દેશમાં ધર્મયુગની પ્રવૃત્તિને પરિણામે પ્રમજનની ધાર્મિક જન્યતા ખીજ દેશ કરતાં કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં દૃઢી રહી હતી. પરંતુ યુરોપ સાથેના આપણા સમાગમ પછી જનસમાજના સુખને આપણે ખાસ જાણ્યો, અને સુખ એટલે ઉદ્વિગ્નજન્ય સુખ-વૈભવ-સગવડ- એવો ખ્યાલ વિશેષ પ્રવર્તવા માંડ્યો. અને પરિણામે પ્રમજન કેવળ એકઆરામમાં જ સુખ માનનાર કે નીતિનાં યોગ્ય બંધારણે ટોડી નાંખી, સ્વછંદે પ્રવર્તનાર ન થઈ જાય તે માટે ધર્મશીલ મજત્તોએ અને ધાર્મિક મંડલોએ પ્રયત્નો આરંભ્યા. પરિણામ સુખસગવડનાં સાધનોનું આકર્ષણ જનુ જગતનાં દર્પ, રાજ્યશક્તિ કેમકે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિવાળી

અને પશ્ચિમના વેપારઉદ્યોગની વૃદ્ધિના દર્શિબિંદુથી આપણા દેશનું રાજ્યશાસન કરતી હોવાથી એવાં સુખ-સગવડનાં સાધનો સુલભ કરવાના અનેક પ્રકારે પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. આપણા દેશની ઉજવણીનું ધોરણ પશ્ચિમ પશ્ચિમના દેશોના દર્શિબિંદુથી રચાયું, અને પરિણામે આપણે સૌ પશ્ચિમના એ મોહસાગરમાં ડૂબવા લાગ્યા. ધાર્મિક જોનાના અને ધર્મ સંસ્થાઓના, અનેક પ્રયત્નો છતાં, આપણા પૂર્વના ધર્મસંસ્કારો અને ધર્મયુગના વારસાના કંઈક અવશેષ રહ્યા છતાં, પશ્ચિમના આ પ્રવેશ મોહકઝાવાતના સપાટામાં સર્વ કોઈ ધમકાવા લાગ્યું. એ મોહના સપાટામાંથી ફરીથી યોગ્ય માર્ગનું સૂચન કરવાનો પ્રયત્ન થી ગાંધીજીની હીલચાલે કરવાનો આરંભ કર્યો, પરંતુ એ હીલચાલમાં જોને આપણે ધર્મયુગ કહ્યા છે તેવી રીતિ પ્રવર્તાવવા માટે જોઈતા ખાસ તત્ત્વો નથી. એ હીલચાલમાં પ્રમજની ખીજ અનેક રીતની ઉન્નતિનાં ખીજ રોપવાનો પ્રયત્ન છે, પ્રમજનને સ્વમાન અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રયત્ન છે, પશ્ચિમના મોહજનક વ્યવહારથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે, અને આર્થ સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ સાથે સાથે પ્રવર્તે છે. છતાં તે ધર્મયુગની તૈયારી નથી; કારણ કે ધર્મયુગ માટે જ્ઞાનની જે ખાસ સામગ્રી જોઈએ તે જોઈતાં નથી. આધ્યાત્મિક ચિંતન માટે જ્ઞાનસંશુદ્ધિની આવશ્યકતા એ પ્રવૃત્તિમાં સ્વીકારેલી નથી. પૈવિત્ર અને સંતોષ જીવન, પ્રેમભાવના, શ્રેયોષ, બુધ્ધિભાવ, વગેરે ઉચ્ચ ગુણોનો પ્રચાર પ્રજામાં કરવાનું એ પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હોવા છતાં જ્ઞાનસંશુદ્ધિ તરફની તેની એકદમ રીતે લીધે એ સર્વ ઉચ્ચ ગુણોની ખીલવટ કરવાનો ઉદ્દેશ સમજ થવાનો સંભવ થોડો રહે છે.

આપણે જે ધર્મયુગની વાત કરીએ છીએ તેમાં જનતાના સર્વ ધર્મો, અને સર્વ પ્રમજોના તત્ત્વચિંતનનાં પુસ્તકોનો, જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનો, અને જનતાના ઇતિહાસનો વિશાળ અને ઉદાર વૃત્તિથી અભ્યાસ, લેલિત કલાઓનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ, અને હૃદયની ઊંડી ધર્મભાવના, ભક્તિભાવ અને પુનરુત્થિ ખીલવવાનો ખાસ પ્રયત્ન થવો જોઈએ. આવા પ્રકારનાં પ્રયત્નની કંઈક શરૂઆત આંતરિક્ષેનની સંસ્થામાં જો-

વામાં આવે છે. પરંતુ એ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિથી, આપણા સેષિ કરતાં, યુરોપ અમેરિકાથી અને એ સંસ્થામાં આવનાર વિદ્વાનોને વિશેષ કાયદો થતો જણાય છે. ધર્મયુગ માટેની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ આપણા દેશ કરતાં યુરોપમાં હાલતો વિશેષ પ્રમાણમાં એકઠી કરાતી જણાય છે. એ દેશમાં સંખ્યાબંધ ઓપુરૂપો પાર્થિવ મુખો-પ્રભોગનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવાની ધમાકમાં ન પડતાં જગતના મહાન ધર્મો અને સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ કરવામાં અને તત્ત્વચિંતનના અભ્યાસનાં પરિણામો જન-સમાજ આગળ રજુ કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડેલાં છે. જડવાદ, વૈરભાવ, સાત્રાન્યતૃષ્ણા, ગૌરવર્ણનું વિનાશ-કારી વૃથાભિમાન વગેરે અનેક દૂષણો હોવા છતાં, યુરોપ અમેરિકાની પ્રગ્નમાં પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયનવિદ્યા અને અનેક પ્રકારના કલાકૃતિરતી તેમ જ ધર્મયુગ માટે જરૂરની બીજી જ્ઞાનસમૃદ્ધિના સંચયને પરિણામે ધર્મયુગ પ્રવર્તીવવાની તૈયારી એ દેશમાં વિશેષ પ્રમાણમાં થતી જોવામાં આવે છે. બુર્ન-ડ રસલ, રોમેન રોલેન્ડ, એચ. ઇ. વેલ્સ અને બર્ગસન જેવા પ્રગ્નના જ્ઞાનના તપસ્વીઓ આપણા દેશમાં હાલના જમાનામાં ઉત્પન્ન થયા નથી, અને જ્ઞાનની કિંમત ઝોાઈ આંકનારા આ જમાનાના આપણા દેશમાં ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ પણ જણાતો નથી.

આ દાષિર્ગદુથી જોતાં ભવિષ્યનો ધર્મયુગ પ્રવર્તીવનાર મહાન આત્મા આપણા દેશમાં નહિ પણ

પશ્ચિમના કોઇ દેશમાં હોમલ યરો એમ માનવાને સમજ કારણો જણાય છે. ઉપર જણાવેલાં કારણો ઉપરાંત “ધર્મની ગ્લાનિ”, “અધર્મના અવ્યુત્થાન”નો અવસર અને “દુષ્ટતનો વિનાશ” કરી “સાધુનું પરિગણ” કરવાની અશ્વત્થ એ દેશમાં આપણા દેશ કરતાં વિશેષ છે. તેથી “ધર્મસંસ્થાપના” કરનાર મહાત્માનો “સંભવ” આ યુગમાં એ દેશમાં થશે એમ લાગે છે.

એ ધર્મયુગમાં ઉપનિષદો જેવાં ધર્મપુસ્તકો રચાશે. વ્યવહારના સર્વ ક્ષેત્રોનું દર્શિર્ગદુ આધ્યાત્મિક બનશે. તત્ત્વચિંતન અને આધ્યાત્મિક પ્રભોના ઉદ્ધારનો પ્રયત્ન સર્વસામાન્ય યરો. જગતના પ્રગ્નજનો મોટો ભાગ પરસ્પરનાં કલેશ, વૈર અને દ્વેષ બૂધી જરી, અને પરસ્પર સદ્વિધ્જ્ઞતાની વૃત્તિ વિશેષ પ્રવર્તશે. એ ધર્મયુગમાં રાજકીય કે સામાજિક “દક” જેવું કંઈ રહેશે નહિ. પ્રત્યેક દેશજનની પોતાના જનસમાજ પ્રત્યેની, અને જનસમાજની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરત્વે, “ફરજ” માત્ર રહેશે. મનુષ્ય પોતે પોતાની વૃત્તિઓનું શાસન યોગ્ય રીતે કરતાં શીખશે, એટલે તેને કોઇ પણ શાસક કે નિયામક કાયદા, વ્યક્તિ કે સંસ્થાની જરૂર રહેશે નહિ. આવો ધર્મયુગ પ્રવર્તવાનું પ્રથમ ક્ષેત્ર આપણો દેશ બનશે, પરંતુ તેનો પ્રવર્તક મહાત્મા કોઇ યુરોપમાં ઉત્પન્ન યરો.

“સ્વભાવસ્થ”

પિતૃનિષ્ઠ નચિકેતા

+ + + +

દુનિયાભરમાં સાંપ્રદાયિકતા વગરના એ કોષ્ઠધર્મ-
મંથ્રો હોય તો તે એકલા ઉપનિષદો જ છે. તેમાં ગૃહ
અદ્વાતસ્તુ જે જ્ઞાન અંકત કરવામાં આવેલું છે તે
જગતમાં અદિતીય જ છે. અર્ધા મળી ઉપનિષદો તો
લગભગ ૧૦૮ કરતાં વધારે છે પરંતુ તેમાંનાં ૧૧*
મુખ્ય છે. એ અગ્નીઆરમાં કઠોપનિષદ સર્વોચ્ચ ગણી
શકાય. તેમાં છે એવા ઉચ્ચ વિચારો, ગંભીર વાણી,
દૃઢ સંકલ્પબળ અને શુદ્ધ ભાવના જાગ્યેજ બીજા કોષ્ઠ
ઉપનિષદમાં મળી આવે. નચિકેતાની પિતૃનિષ્ઠા, બાળક
હોવા છતાં તેની વાણીની ગંભીરતા, ચમત્કાર અનેક
લોકોએ ખતાવવા છતાં તેણે ખતાવેલો અડગ સંયમ
તથા છેવટ લગી પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહેવાનું તેનું
દૃઢ સંકલ્પબળ—આ બધા પ્રસંગો વાચકના મન પર
ભારે અસર કરે તેવા છે.

કઠોપનિષદ એ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલું છે. દરેક
અધ્યાયમાં ત્રણ ત્રણ વલ્લીઓ છે. પ્રથમ અધ્યાયની
પહેલી વલ્લીમાં નચિકેતાને લગતો ઐતિહાસિક ભાગ
છે. બીજી વલ્લીથી આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશની શરૂઆત
વાય છે. ત્રીજી વલ્લીમાં અને ત્યાર પછીના અધ્યાય
અધ્યાયમાં આત્મજ્ઞાનનો સામરજ્ય ઉજળા રહ્યો છે.

પ્રથમ તો નચિકેતાને ચમત્કાર પાસે જવાનું શું
કારણ મળ્યું, ત્યાં તેનો કેવો સત્કાર થયો અને ત્યાં
તેણે શું કર્યું એ આપણે વાંચીશું.

* એ ૧૧ ઉપનિષદોનાં નામ નીચે મુજબ છે:-

કેદી, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુન્ડક, અત્વેશ્વ, તેતિરીય, છાંદોગ્ય,
જેતાયેતર, ગૃદહારદ્યક અને માંડૂક્ય.

આગ્રીન સમયમાં વાજશ્રવસ અથવા ઉદાલક નામના
મુનિએ વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ આરંભ્યો અને સ્વર્ગ-
પ્રાપ્તિની ઈચ્છાથી તેમણે પોતાની બધી સંપત્તિ દાનમાં
આપવા માંડી. પણ દાન આપતી વખતે તેમણે એક
યુક્તિ કરી. સારી સારી ગાયો પોતાના પુત્ર માટે રાખી
બાકીની ગાયો તેમણે આહ્યવોને આપી. ઉદાલકના પુત્ર
નચિકેતાએ બ્યારે આ પ્રકાર જોયો ત્યારે તે બાળક
હોવા છતાં તેને 'પોતાના પિતાનું હિત શામાં?' એ પ્રશ્ન
ચુંકવવા લાગ્યો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો: 'જે ગાયો
બાકીની ઉતરેલી છે, દૂધ આપે તેમ નથી કે ગર્ભ
ધારણ કરી શકે તેમ નથી તે ગાયોનું દાન કરનારાઓ
દુઃખી થાય છે એવી શાસ્ત્રાચાર છે છતાં મારા પિતાને
આ શું સંજયું?' પોતાના પિતાનું અનિષ્ટ થાય એ
નચિકેતાને કેમ ગમે? 'અને પોતાને જ જો દક્ષિણમાં
આપી દેવામાં આવે તો પિતાશીને પૂરેપૂરું યજ્ઞલેખ મળે'
એમ ધારીને એ પિતૃનિષ્ઠ બાળક વાજશ્રવસ પાસે ગયો
અને અતિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યો:-

"પિતાશી! આ શુભ પ્રસંગે 'મારું દાન કેને કરવા
હજી છે?"

વાજશ્રવસને આવા પ્રશ્નમાં કશી સમજ પડી નહિ,
અને તેણે કશો ઉત્તર આપ્યો નહિ. આથી નચિકેતાએ
પુનઃ એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો અને બીજી વાર પણ જવાબ
ન મળવાથી ત્રીજી વાર તેણે એનો એ પ્રશ્ન પૂછ્યો.
આથી તેના પિતાને ખૂબ ક્રોધ ચડ્યો અને તે આવેલ-
પૂર્વક બોલી ઉઠ્યા:

“તારે દાન યમને કરીશ, જા!”

આ શબ્દો સાંભળી નચિકેતા સન્નિધિ યઈ ગયો. તે તો વધારે મુંઝાયો. તે વિચારવા લાગ્યો: “યજ્ઞા બાળકોમાં માફ અમર સ્થાન છે. યજ્ઞામાં માફ અમર સ્થાન છે એટલે કે હું કુદૃષ્ટ તો નથી જ. યમને માફ દાન કરીને મારા પિતાનું શું દિત સંધાવાનું છે એ મને નથી સમજતું.” આવો વિચાર કરી તે ફરી બોલ્યો:

“ઓ પિતાશ્રી ! તમે વિચાર કરી છુઓ. આપણા પૂર્વજે કેવી રીતે વર્તતા તે યાદ કરો અને બીજા મહાન પુરુષો કેમ વર્તે છે તે પણ તપાસો. તમે જે બોલી ગયા તે કદી મિથ્યા ન થતું જોઈએ. માથુસ તો અન્નની માફક ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને ફરી પેદા થાય છે પરંતુ બોલેલા શબ્દો કદી મિથ્યા થવા જોઈએ નહિ. હવે તમારે મને યમની પાસે બોલ્યો જ છૂટકો.”

વાજ્ઞવલ્ક્યેયી બોધતાં શ્રી બોધાઈ ગયું પણ હવે શું યામ ? વળી નચિકેતા એ કોઈ સાધારણ બાળક ન હતો કે તેને સમજાવી દેવાય. તે તો પૂર્વ જન્મનો ક્રોધ મહાન તપસવી હતો. પોતાના પિતાના શબ્દો સત્ય કરવાની ખાતર એ બાસતપસવી પૂર્વ જન્મના તપોબળ વડે સ્થૂણ દેહે યમપુરી ગયો. ત્યાં યમરાજ બહાર ગયેલા હોવાથી તે ત્રણ દિવસ સુધી યમની રાહ જોતો જ અન્નજળ વગર બેસી રહ્યો ! ત્રણ દિવસ પછી બ્યારે યમરાજ સ્વયંજી આવ્યા ત્યારે બાહ્યજી અતિથિને ત્રણ દિવસથી પોતાના ધર આગળ ઉપવાસી પડેલા જોઈને તે ખૂબ ગજરાયા. અતિથિની અવગણના થાય એના જેવું મોટું પાપ કયું હોઈ શકે ? યમના મંત્રી આ પ્રકાર ક્ષેપને બોલી ઉઠ્યા:

“હે સ્વામિન્ ! ત્રણ દિવસથી એક બાહ્યજીનો બાળક અર્ધાઆ બ્રુખ્મોતરસ્યા પડેલા છે. મારે હવે તેનો સત્કાર કરી તેની શાંતિ કરે. અતિથિની અવગણના કરવાથી તમને મહા પાપ લાગશે.”

આથી યમરાજ તરત જ નચિકેતા પામે દોડી ગયા અને તેની પાસે હાથ જોડીને ઉભા રહ્યા. નચિકેતાને આનંદપ્રાદિથી સત્કાર કર્યા પછી યમ બોલ્યા:

“હે બ્રહ્મન્ ! ત્રણ દિવસ અને રાત્રિથી તમે અર્ધા બ્રુખ્મોતરસ્યા ટંગવો છો તેથી મારા બારે દોષ ગયેલા છે. એ દોષની નિવૃત્તિ અર્થે તમે મારી પાસે ત્રણ વર માગી લો.”

નચિકેતા હજી પોતાના પિતાનો ક્રોધ જુલો ન હતો. તેમનો ક્રોધ જોઈને તેને બારે કુખ થતું હતું. યમની પાસે તેણે પ્રથમ વર આ માગ્યો:

“હું અર્ધાથી મારા પિતા પાસે પાછો જઈ ત્યારે મારા પિતાનો ક્રોધ ઉતરી જમ અને તેઓ મારા પર અગાધિની જેમ પ્રસન્નચિત્ત રહે એવી મારી વિનંતિ છે.” યમરાજ બોલ્યા: “તથાસ્તુ.”

બીજો વર માગતાં નચિકેતાએ કહ્યું: “હે યમરાજ ! મેં સાંભળ્યું છે કે સ્વર્ગમાં શેઠો કે દુઃખો હોતાં નથી. વળી ત્યાં શત્રુનો ભય પણ નથી હોતો; બ્રુખ્મોતરસ તો લાગે જ નહિ ! આવા સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ અગ્નિ વિશે આપ જ્ઞાન ધરાવો છો તો એ જ્ઞાન મને આપ શીખવો એવી મારી બીજી વિનંતિ છે.”

યમરાજે ‘તથાસ્તુ’ કહી તેને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ મારેનો અગ્નિ કેવી રીતે કરવામાં આવે છે એ અને એને લગતી સઘળી માહિતી તેને આપી. નચિકેતા એટલો શુદ્ધિમાન હતો કે યમે જે જે કંઈ તે બધું તે તરતજ બોલી ગયો. તેની આવી શુદ્ધિ જોઈને યમ તેના પર ખૂબ પ્રસન્ન થઈ ગયા અને એક બોલો વર આપતાં તે બોલ્યા:

“જે અગ્નિનું જ્ઞાન મેં તને હમણાં આપ્યું છે તે હવેથી તારા નામે ઓળખાશે. તે નચિકેતાગ્નિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થશે. વળી આ મુંદર મુલિઓની માગા સે અને તે તું ધારણ કર.”

નચિકેતાએ એ માગા લીધી અને પોતાની રીઝમાં નાંખી. પછી યમે નચિકેતામિત્રનું મહત્ત્વ સમજાવ્યા પછી નચિકેતાને ત્રીજો વર માગી લેવાનું કહ્યું. નચિકેતા બોલ્યા:

“મારી એક શંકાનું નિવારણ કરે. કેટલાક કહે છે કે મરણ થયા પછી આત્માનું અસ્તિત્વ હોતું નથી અને

કેટલાક કહે છે કે હોય છે. આમાં સાચું શું તે મને સમજાવો.”

યમ તેની કસોટી કરતાં બોલ્યા: “આવો જ પ્રશ્ન દેવોએ મને આગળ પૂછ્યો હતો. આત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. સાધારણ માણસ માટે તેનું જ્ઞાન કઠિન છે. માટે તું બીજા કોઈ વર માગી લે અને આ વાત છોડી દે.”

પણ નચિકેતા એમ કંઈ માંને તેણે આજ્ઞા હતો. તે વધારે દહતાપૂર્વક બોલ્યો: “હે મૃત્યો! તમે કહો છો કે દેવો પણ આ વિષય સમજી શકતા નથી અને મોટા મોટા પંડિતોને પણ આ જ્ઞાન અગોચર છે તો હું મારું મદદ લાગુ સમજું છું કે મને તમારા જેવા ધર્મતત્ત્વજ્ઞ પ્રાપ્ત થયા. આત્મ પરમજ્ઞાન મેળવવા માટે તમારા જેવા બીજા ગુરૂ કરી મળવા અશક્ય છે માટે મોક્ષપ્રાપ્તિના ઉપાયનો જે વર મેં માગ્યો છે તે જ હું જાણુવા માગું છું.”

યમે પણ નચિકેતાની બરાબર પરીક્ષા લેવા માંડી. તેણે નચિકેતાને લક્ષ્યાવવાને જાતજાતનાં પ્રયોજનો બતાવ્યાં પણ એ વીર બાળક ન ડગ્યો તે ન ડગ્યો! યમે કહ્યું: “નચિકેતા! તું તો હજી બાળક છે. અત્યાશયી તને આ શી યેક્ષણ લાગી છે? સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવનારા પુત્રપૌત્રો માગ. પશુઓ, હાર્યાઓ અને અન્યો માગ. સુરણું માગ. જોઈએ તેટલી જમીન માગ. તારી ઈચ્છા થાય તેટલાં વર્ષનું આયુષ્ય માગ. આવો મોટા વાર માગ. ધન, દીર્ઘાયુષ્ય એવું એવું જે કંઈ જોઈએ તે માગી લે. નચિકેતા! જા, તું મોટો રાજા થઈશ; તું કોઈ પણ સાંસારિક તેમ જ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકીશ. આથી વધુ શું જોઈએ?”

“મનુષ્યોને જે જે વસ્તુ દુર્લભ હોય તે તે તારી ઈચ્છાનુસાર માગી લે. મનુષ્યોને કદી પ્રાપ્ત ન થાય તેવી, રથ તથા વિવિધ વાહનોવાળી રૂપાળી અપ્સરાઓ માગ તો તે હું તને આપું જેથી તેઓની પાસે તું તારી સેવાશુદ્ધા કરાવી શકે. પણ મરણને લગતા પ્રશ્નની વાત જવા દે.”

નચિકેતા પાછો શિષ્ય હતો. તે જીવાસુ તેમ જ સુસુષ્ક હતો. શુષ્કિત સુખો તેને લક્ષ્યાવી શકે તેમ ન હતાં. આથી તે નિર્લોભિત્વાયે બોલ્યો:

“આપે જે જે સુખોની મને લાલસો બતાવી તે બધાં સ્થુભગુરૂ છે. વળી એવા ભોગોની કશી જરૂર નથી. દીર્ઘાયુષ્ય પણ મારે શા માટે જોઈએ? જો બ્રહ્મા થોતે ગીરસ્થાની નથી તો હું દીર્ઘજીવી થઈને શું કરું? તમે કહો છો તે અશ્વર્થ, દિવ્ય, અપ્સરાગણ્ય, નૃત્યગીત, રથ, વિગેરે તમારી પાસે જ રાખો. મારે એવા અસ્થિર પદાર્થોની જરૂરે જરૂર નથી.

“હે અતંક! તમે વિચાર તો કરો કે કોઈ મનુષ્ય ગમે તેટલું ધન મળવા છતાં ધરાયેલો સાંભળ્યો છો તમારાં દર્શન માત્રથી મને જોઈએ તેટલું ધન અને આયુષ્ય મળી રહેશે; મને તેની પરવા નથી. મારે તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી છે.

“હે મૃત્યો! મનુષ્યો જરામરત અને મરણશીલ છે અને દેવો અજર તથા અમર છે, એટલે સામાન્ય રીતે દેવો જેવી રીતિ પ્રાપ્ત કરવાનું જ માણસને મન થાય. તો પછી તમારા જેવા મહાત્મા પાસે હું તમે કહી તેવી અનિત્ય વસ્તુઓ માગી લઉં તો મારા જેવો મૂર્ખ કોઈ નહિ! મારે એ અનિત્ય પદાર્થો ન જોઈએ. કયો વિવેકશીલ માણસ શરીરશોભા, કીડાકીટક તથા અપ્સરાઓનાં નૃત્યગીતને અનિત્ય જાણવા છતાં દીર્ઘજીવી બનીને આનંદ મેળવી શકે? દીર્ઘકાળ સુધી જીવવું એ પણ દુઃખકર જ છે, દારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં અશક્તિ આવે છે અને માણસ હેરાન થઈ જાય છે. માટે હે મમરાજી! અત્યુ પછી આત્મા પરલોકવાસી થાય છે કે નહિ એ મને કહો. તમે જે જ્ઞાન મારાથી છુપાવવા માંગો છો તે જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આ નચિકેતા તમારી સમક્ષ હાથ જોડીને ઉભો છે.”

નચિકેતાના આવા દૃઢ સંકલ્પજન આગળ યમનું કોઈ વાક્ય નહિ. તેમણે એને પૂજ્ય કરી જોયો અને નચિકેતા પણ એ કસોટીમાં બરાબર ઉત્તીર્ણ થયો. યમે કેવા કેવા પ્રયોજનો બતાવ્યાં, તેની કેવી લાલસો

આપી. છતાં એ તપસ્વી બાળકનું મન જરાયે કંઈયું નહિ! આવા અદ્ભુત મંકદપબળવાળા અને અધિકારી આત્માઓ જ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નચિકેતાનો અટળ નિશ્ચય જોઈને હેવટે યને નમતું આપ્યું અને પોતાના ત્રીજા વરદાન તરીકે તેમણે તેને આત્મજ્ઞાન શીખવ્યું, જે કદાપિનિપદના પહેલા અધ્યાયની બીજી વાર્તાથી શરૂ થાય છે.

નચિકેતાના આ અનુપમ દર્શન પરથી આપણને ઘણું શીખવાનું મળે છે. પ્રત્યેક બાળકે નચિકેતા જેવા પિતૃનિષ્ઠ બનવાની કોશિશ કરવી જોઈએ. પ્રત્યેક અતિથિએ નચિકેતાના જેવી તિતિયા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. પ્રત્યેક યજ્ઞમાં યજ્ઞરાજના જેવી નમ્રતા રાખવી જોઈએ. પ્રત્યેક મુમુક્ષુએ નચિકેતાના જેટલું દૃઢ મનોબળ ધરાવવું જોઈએ. બધા મનુષ્યો નચિકેતા જેટલા મંયમી અને દૃઢ નિશ્ચયી કદાચ ન થઈ શકે પરંતુ એનો આદર્શ કદિ સમક્ષ રાખવાથી આપણને ઘણાં ફાલં યંત્રાં મંચલ છે.

x x x x x

યમે નચિકેતાને જે જ્ઞાન આપ્યું તેનો સાર નીચે ચુજ્જ છે:—

પહેલાં તો યજ્ઞરાજ એવોમાર્ગ અને પ્રેયોમાર્ગનો પ્રશ્ન ઉઠાડી જીજ્ઞસુ (મંસારી) અને મુમુક્ષુ વચ્ચેનો ભેદ બતાવે છે. જીવ પોતાનો પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાના કામમાં હમેશાં સ્વતંત્ર જ છે. જીવની જેટલી પ્રવૃત્તિ અજ્ઞાનને ક્ષીણે જોગ્ય વિષયો પ્રત્યે થાય છે તેટલા પ્રમાણમાં તે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય ગુમાવે છે.....અજ્ઞાન વેદનિષ્ઠ અજ્ઞાન પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરી શકાય. તે માતવશુદ્ધિ અને તર્કને સર્વથા અજોગ્ય છે. વિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ પદ્ધતિ, મુમુક્ષા અને ગુરુપ્રસાદ—આટલા વડે અજ્ઞાનવિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.....“એક, નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ અને મુક્ત એવા માત્ર બ્રહ્મ છે અને હું તે જ બ્રહ્મ છું” આવા જેનો નિશ્ચય વિચારમાં ઉચ્ચારમાં અને આચારમાં હોય છે અને પ્રકટ થાય છે તેના સિવાયના બાકીના લોકો “વત્તોજોહા પ્રમાણમાં મૃત્યુને વશ થાય છે.....જેકાર બ્રહ્મપ્રાસિદ્ધ” એક મુખ્ય

સાધન છે.....જીવાત્મા અને પરમાત્મા એક જ છે.....આપણે પોતે જ સુખરૂપ છીએ, જ્ઞાનરૂપ છીએ અને સત્તારૂપ છીએ એવો જ્યારે આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક નિશ્ચય થઈ ગયા ત્યારે જ આપણને બ્રહ્માત્મૈક્ય-જ્ઞાન થયું કહેવાય.

બીજી વાર્તામાં બ્રહ્માત્મૈક્યનું વર્ણન કરી તેની સાધનાના ઉપાયો બતાવ્યા છે. જીવ અજ્ઞાની હોઈ તેને જાણાવી, તથા આત્માને જ્ઞાની રૂણી પ્રકાશની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેવી રીતે જાણા અને પ્રકાશનું અધિષ્ઠાન એક સ્થાન જ છે તેવી રીતે જીવ અને વિજ્ઞાતાનું અધિષ્ઠાન એક પરમાત્મા જ છે. ઉપાધિથી જ જીવત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાધિ મટી એટલે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે.....શુદ્ધિ જ્યારે વિષય નિશ્ચય કરવાનું હોડી દઈ આત્મ-નિશ્ચય કરવા માટે છે અને વિષય-શ્રદ્ધાને તિલાંજલિ આપી આત્મ-શ્રદ્ધા રાખવા માટે છે, મન પોતાનું અંતઃસ્થ હોડી દઈ એકાગ્રતાનો સ્વીકાર કરે છે અને મંકદપવિક્ષેપનો ત્યાગ કરી અજ્ઞાપદમાં લીન થાય છે તથા ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં યથેચ્છ વિહાર કરવાનું હોડી દઈ અંતઃમુખ બને છે ત્યારે જીવ પોતાના નિજરૂપને જોળખી મુક્ત થાય છે..... આત્મા સર્વવ્યાપી અને સર્વનિર્વામક છે. આત્માથી જ બધી વસ્તુઓનું અસ્તિત્વ છે. આત્મા સ્વતંત્ર છે. બીજી બધી વસ્તુઓ પરતંત્ર હોઈ આત્માને વશ છે.....ઈન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાન કરતાં મનોજન્ય જ્ઞાન યડે, તેનાથી શુદ્ધિજન્ય જ્ઞાન યડે. શુદ્ધિને એકદેશી ન થવા દેતાં સમસ્ત વિષયનું પારમાર્થિક કથાણુ થાય તેનું જ્ઞાન મેળવવું અને તેનું વર્તન રાખવું એનું નામ યોગ છે. જીવની ઉત્ક્રાંતિ આ યોગમાર્ગે જ થાય છે. આ માર્ગ કદિનિ હોઈ તેની સાધનામાં ગુરુસાહાયની ખાસ આવશ્યકતા છે.

બીજો અધ્યાય

પહેલી વાર્તામાં યમ કહે છે કે આપણી ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે જ બાહ્યમુખ છે. ઇન્દ્રિયસંયમન કરી જેએ આત્મસ્વરૂપને જોળખવાનો નિશ્ચય કરે છે અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ આત્માનું અમરત્વ જાણ જરૂર સમજે છે.....જેવી રીતે શુદ્ધ જળમાં શુદ્ધ જળ

ભોગવવાથી બધું જાણ શુદ્ધ જ અને છે તેવી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણમાં શુદ્ધ બહારસ્વરૂપ જીવનું અંતઃકરણ બહારસ્વરૂપ બની જાય છે. જો અંતઃકરણ શુદ્ધ ન હોય તો ભેદશુદ્ધિ પેદા થાય છે. આમથિ તત્ત્વશુદ્ધિ કરી અખંડ બહારમાન કરનારા મુનિનો આત્મા બહારસ્વરૂપ બને છે.

બીજી વધીમાં આત્મા કિંવા પરમાત્માનું વસતિ-સ્થાન શરીર કિંવા સુવિધ છે એમ કહી આત્મા અજ અને શુદ્ધ સ્વરૂપવાળો છે એવો યમરાજ નચિકેતાને બોધ આપે છે.....જીવ અને બહાર એક છે. ઉપાધિને કીધે તેઓ જૂદાં સ્વરૂપોધારણ કરતાં દેખાય છે..... આત્મા સર્વ પ્રકારક છે પણ તેને પ્રકાર આપનાર અન્ય કોઈ તત્ત્વ ન હોય તે સ્વયંપ્રકાર છે.

ત્રીજી વધીમાં અનંતક નચિકેતાને પરમાત્માના સામ-ધ્યનો પરિચય કરાવે છે. પરમાત્મા સર્વકારણ હોય પ્રપંચ તેનું ઉપાધિજન્ય દશ્ય સ્વરૂપ છે.....આત્મ-જ્ઞાનથી પ્રાપ્તિ માટે જો કોઈ લોક યોગ્ય હોય તો તે

એકલો મૃત્યુલોક જ છે.....બહારમાંના દારથી-સુખના નાહીદારાને પ્રાણ-જીવ જાય તો બહાર પુરૂષ સ્વયંબહ અને છે...ચૈતન્ય સર્વવ્યાપી છે અને એકેલી ચૈતન્યને (જીવને) પૂર્ણ જ્ઞાન થાય ત્યાંસુધી તેને જન્મમરણ ની ચાતતા ભોગવવી પડે છે. આત્મસ્વરૂપ સમગ્રજ એટલે જન્મમરણ મટે છે, સુખદુઃખનો નાશ થાય છે અને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તથા આપણું જ સુખસ્વરૂપ આપણને પ્રાપ્ત પ્રતીત થાય છે.....ચિત્તશુદ્ધિ વિના એકાગ્રતા નથી અને એકાગ્રતા વિના બહારજ્ઞાન દુષપ્રાપ્ય છે.....દુઃખ-નિવૃત્તિનાં મુખ્ય સાધન કર્તવ્યદક્ષતા તથા જ્ઞાનસંપાદન છે. દુઃખનિવૃત્તિ માટે કયો મનુષ્ય પ્રયાતન નથી કરતો! ખરું સુખ આત્મામાં છે એમ કહી શ્રુતિ આપણને પીકારી પીકારીને કહે છે:

उत्तिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान निबोधत ॥

જાગનલાલ યોગી

લોકમાન્ય અને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

લોકમાન્ય તિલક એ જન્મથી જ રાજ્યસારથી પુરુષ કહેવાય છે પણ એ સત્ય નથી. એમના ચરિત્રનું જેમણે સૂક્ષ્મ અવલોકન કર્યું છે અને એમના નિકટ સહવાસમાં જેઓ આવેલા છે તે જણે છે કે તેઓ જન્મથી શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા.

ડેકન કોલેજમાં ભ્યારે લો. તિલક અને તેમના સહાધ્યાયીઓ આગરકર, સારંગપાણિ વગેરે બચ્ચતા હતા ત્યારથી જ છવનમાં આપણું શું કામ હેલું જોઈએ એના વિષે આ તરફથી જુવાનોના નેસબેર વિવાદો થતા. દેશાત્મિના ઉપાયોની બાબતમાં એ કે આ બધા જુવાનોને એકમત ન હતો તોપણ એક બાબતમાં આ બધા એકમત હતા. અને તે બાબત શિક્ષણ-આપણા દેશની અધ્યાત્મિકતાથી તેને ઉગારવાનો એજ એક કોઈ ઉપાય છે એમ બધા માનતા.

લો. તિલકે બી. એ. થયા પછી એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો પણ તે આગળ ઉપર વડીલ અથવા મુન-સર થવાની ઈચ્છાથી નહિ, માત્ર દેશસેવાના બધા માર્ગો બંધ થયાં તો આખરે સરકારી નોકરી ન કરતાં, વધારે સ્વતંત્રતા આપનારી વડીલાત કરીને જ ગુજરાત કરવો એવો વિચાર કરીને, એલ. એલ. બી.નો 'રીઝર્વ ફોર્સ' તરીકે એમણે સંમત કર્યો હતો, પણ તેમના અને દેશના સદ્બાએ લોકશિક્ષણ આપવાના તેમના મનો-રથને સંકેશ કરવાની એક વ્યક્તિએ તેમને સુંદર તક આપી.

એ વ્યક્તિ તે હાથી ગએલા આખા મહારાષ્ટ્રને પોતાની પ્રભાવશાળી વાણીથી જગાડનાર અને મહા-

રાષ્ટ્રના નવયુગના જનક વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિપળુશકર લો. તિલક ભ્યારે એલ. એલ. બી.નો અભ્યાસ કરતા ત્યારે શાસ્ત્રીબાવા રત્નાગિરિથી સરકારી નોકરી છોડીને, અથવા તેમની પોતાની બાપામાં કહીએ તો સરકારે તેમના પગે જકડેલી રૌપ્યશૃંગલા તોડીને, પુનઃ આત્મા હતા, અને ત્યાં નિર્મધમાલા કરીને એક અતિથય ઓગરવી અને મહારાષ્ટ્રમાં સ્વદેશ, સ્વભાષા અને સ્વરાજના વિચારો ફેલાવનારે માસિક કહેતા હતા. યોગાયોગ એવો વિચિત્ર આવ્યો કે શાસ્ત્રીજીવાએ શાલાપત્રક નામક માસિકમાં "શિક્ષકનું કાર્ય" આ વિષે એક ભરેભર લેખ લખ્યો, અને બીજી તરફ તિલક અને તેમના સહાધ્યાયીઓએ કોલેજમાંથી બહાર નીકળી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું કામ કરવાનું નક્કી કર્યું. શાસ્ત્રીજીવાનો આ લેખ વિચારોને ખજાણાએ એવો હતો, અને તેથી નવજીવનવાળા આ નવજુવાનો ઉપર તેની છાંડી અસર થઈ એમાં નવાઈ નથી. લેખમાં શાસ્ત્રીજીવા લખે છે:—“હાલ વિદ્યાનો ફેલાવો પછો થયો છે, લોકોની અભિરુચિ વધી છે એમ કહેવાય છે પણ એ તદ્દન ભ્રાંતિ છે. કેવળ સરકારી નોકરીના લોકોથી જ અમારા તરફો જાય છે. તેમને વિદ્યાનું બસન તો શું, પણ સામાન્ય રૂચિ પણ હોતી નથી. કુનિવર્સિટીના ઝખ્ખાઓ શરીરમાંથી બહાર કાઢતી વખતે જ સાથે સાથે સ્વદેશભિમાન, વિદ્યાભિરુચિ, ડુનું નિતરસર વગેરે તહેવારને દિવસે ધારણ કરવાના ભૂયણો તેઓ કાપમને માટે કાઢી નાખે છે. શિક્ષકને જ પોતાના કામનું મોટાપણું લાગતું નથી તો બીજાને શી રીતે લાગે? ઉપાય નથી તેથી શિક્ષકનું કામ કરવું એ તેમની સમજણ તેમ જ લોકોની પણ. પહેલાં શરૂ વિષે

શિષ્યના મનમાં ઠેટલી પૂન્યશુદ્ધિ હતી, પણ હાલ તે ક્યાં છે ?

ખંતે તરફનો સંબંધ કેવળ સ્વાર્થનો-ભણવાના વિષયો પણ નક્કી થએલા-ધર્મ નીતિ વગેરેનો પવન પણ શિક્ષણને આડે નહિ, એવી સરકારની વ્યવસ્થા. પણ આ રીતિ ખદલાઇને શિક્ષણ આપતી વખતે જ જો શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓના મનમાં વિદ્યાની ખરી મોટાઈ દેસાવે અને તેના અભ્યાસથી મળનારી અનિર્વાચ્ય સુખની રૂચ તમનામાં પેદા કરે તો શિક્ષણ હાલની માફક નહીં ન રહેતાં તત્કાલના પોલાણની માફક નક્કર અને તેજસ્વી થાય, અને ધણા દિવસથી આપણામાં ધર કરી બેઠેલી જો અવનતિરૂપી રાક્ષસી દેશને જર્જર કરી રહી છે તેનું નિર્દલન થાય, અને એ રીતે મુશિક્ષિત લોકો અને તેમને ખનાવનારા શિક્ષકોનો દિવ્ય યશ જૂમંડળ ઉપર ફેલાય. પેરિડીલીસ, સિકંદર, શિવાજી વગેરેને દેશકાવ્ય-ક્ષમ કરનારા તેમના ગુરુ જ હતા એ વાત જુલુંદી જવાય નહિ."

પોતાના ધ્યેયને ઉત્તેજિત કરીને સફળ કરે એવો એ મહાન પુરુષ છે એવી ખાત્રી થવાથી તિલક વગેરે શાસ્ત્રીઓવાની પાસે ગયા, અને સરકારી નિશાળ કરતાં બીજી અને સ્વતંત્ર વિચારવાળી શિક્ષણસંસ્થા ખોલવાનો

તિલક સંસ્થામાંથી પોતાના માટે માત્ર ત્રીસ રૂપીઆ લેતા. તે વખતે વકીલોનું જીવન બહુ જ આજ્ઞાદીનું હતું, તથાપિ તેવું સુખી જીવન છોડીને શિક્ષકનું ઐશ્વર્યક દારિદ્ર્ય વહોરી લેનારા તિલકને વારસે ડૉ. ભાંડારકર જેવા લોકોને પણ અતિશય દૌતુક લાગતું. ફરગ્યુસન કોલેજ સંપાદક ગયા પછી છ એક વરસની અંદર આજીવન સંઘ્યોમાં સંસ્થાના ધ્યેય વિશે તીવ્ર મતભેદ ન થાત તો લો. તિલક પોતાનું એકાંત વાસી પવિત્ર શિક્ષકનું જીવન કદી પણ છોડત નહિ એમ માનવાને સમજા કારણ છે. સોસાયટીમાંથી જ્યારે એમણે રાજીનામું આપ્યું ત્યારે તેમણે સંસ્થા ઉપર એક મોટો કાગળ લખેલો તેમાં પોતાનું આજીવન શિક્ષક થવાનું ધ્યેય હતું એમ તેઓ સ્પષ્ટ જણાવે છે. તેઓ કહે છે કે: "અગિયાર વરસ પહેલાં આપણામાંથી કેટલાક અને હું અહીં એકત્ર થયા. એટલા દિવસ પછી આજ આગમધાને છોડીને જતાં મને કેટલું દુઃખ થતું હશે-તેની કદાચના આપ કરી શકશે. આપણે આજ સુધી આંખ આગળ એક જ ધ્યેય રાખીને કામ કરતા. નિદાન મારા આયુષ્યની મહત્વાકાંક્ષા તો આ સોસાયટીનું એટલે શિક્ષણવિષયક કામ કરવું એ જ હતી. તેમ છતાં નિરૂપાય રહેને મારે આજે આ સંસ્થા છોડી પડે છે. કેમકે કોલેજમાં અમે અભ્યાસ કરતા હતા

ઉત્તેજન. આપત્તી, એટલું જ નહિ, પણ નિશાળની આંતર્યવસ્થામાં પણ લાગે જ, દબલ કરતી. તેથી અભ્યાસની સ્વતંત્ર, રાષ્ટ્રીય નિશાળો જેટલી સ્વતંત્રતા ભોગવે છે તેટલી જ લગભગ તે વખતની શાળાઓ ભોગવતી. ખાનગી નિશાળના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં ઉછરેલા વિદ્યાર્થીઓની જમાતે દેશમાં અમરતોષી અને ક્રાંતિકારક નામથી પંકાશે એવો ખ્યાલ સરકારને તે વખતે સ્વપ્રમાણે ન હતો. તેથી સ્વાભાવિક જ તે સંસ્થા પ્રત્યે સરકારની કરી નજર ન હતી, પણ તે ઉપરથી સંસ્થાના આલોક સરકારને માટે છલુછૂરા પેદા કરવામાં બુદ્ધિમાનતા એમ તો ન જ કહી શકાય. ઉલટું આપણે એમ ખાતરીથી કહી શકીએ કે તે વખતની ખાનગી, સૌમ્ય દેખાતી શાળાઓ એ જખર, ક્રાંતિકારક સંસ્થાઓ હતી. તિલક, ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલના આઘ સંસ્થાપક શાસ્ત્રીજીવાને વિષે હંમેશા કહેતા કે “માયા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના વિચારો તે વખતે શાસ્ત્રીજીવાના મગજને ઘસી નાંખતા. અંગ્રેજ શિક્ષણથી વિદ્યાર્થી સ્વાભિમાનશૂન્ય થાય છે અને પારકું તેટલું સાદું અને પોતાનું તેટલું નકાસું, એવી તેની માન્યતા થાય છે, આ વાત શાસ્ત્રીજીવાનાં અંતઃકરણમાં ચલતી જેમ સાલતી. અને સ્વદેશાભિમાની અને સ્વાર્થહીન હિંદી લોકોના હાથમાં શિક્ષણ રહે તો જ આ દુષ્ટ જ્ઞાતિ અને સંસ્કારનો પ્રતિકાર થશે એમ શાસ્ત્રીજીવા કહેતા, તથા એ પ્રતિકાર કરવાં સારું જ તેમણે ન્યુ ઇંગ્લીશ સ્કૂલ ખોલી. તેમનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અર્થ ‘સ્વસંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર એ હતો.’ આ વાત જ્યારે આપણે ખ્યાનમાં લઈએ છીએ ત્યારે સાંચા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચરચાત ૧૮૮૦ માં એટલે કે બંગલગ પહેલાં પચીસ વર્ષ પર મહારાષ્ટ્રમાં થઈ હતી એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. શાસ્ત્રીજીવાના સમોવડીઓમાં પણ આવા જ સ્વતંત્ર વિચારો આવતા. એ સંસ્કૃતિના પ્રથમ વર્ષમાં રિપોર્ટમાં પ્રિન્સિપાલ ઓપે સંસ્થાના અધ્યેષ. માટે જણાવે પ્રમાણે લખે છે:—

“વૈભવહીન સ્થાનેના રાજા, વૈભવસંપન્ન પ્રાચીન રાજા મુકામવામાં મુકવાને તારતે જે સાંસ્કૃતિક ક્રાંતિ દેશમાં થવી જોઈએ તે ક્રાંતિ કરવાનું સામર્થ્ય માન

શિક્ષણમાં જ હોય છે. શિક્ષણરૂઝ જ દેશની નૈતિક, આર્થિક અને ધાર્મિક ઉન્નતિ થાય છે આવી ખાતરી હોવાથી જ અને લોકશિક્ષણનું પવિત્ર કામ માથે વહોરી લીધું છે.” શાસ્ત્રીજીવા તો એટલી દૃઢ સુધી ગયા હતા કે એમણે તો પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે: “I shall see no white face in my School,” (હું મારી શાળામાં એક પણ ગોરું મુખ જોઈશ નહિ.) એ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થશે કે અંતર્ગત બ્યવસ્થામાં કાળને પણ દબલ કરવા ન હતા, વિદ્યાર્થીઓમાં દેશપ્રેમ પેદા કરે એવું શિક્ષણ આપવું એ તે વખતના આગેવાનોનું ધ્યેય હતું. એજ્યુકેશન કમિશનની આગળ પ્રિ. આપ્ટેએ જે સાક્ષી આપી તેના ઉપરથી તે વખતના આગેવાનોનું શિક્ષણવિષયક ધ્યેય જણાઈ આવે છે. સાક્ષીમાં આપ્ટેએ નીચેના મુદ્દા ઉપર ખાસ બાર મુક્યો હતો.

૧. શિક્ષણની સગવડ વધારવી; ૨. શિક્ષણને વધારે સસ્તું કરવું; ૩. સરકારી પદ્ધતિ પ્રમાણે અપાતા શિક્ષણને સુધારવું; ૪. ખાનગી શાળાઓને બને તેટલી સ્વતંત્ર રાખવી; ૫. સરકારના પૈસાની મદદ લેતાં છતાં પણ અંદરની બ્યવસ્થા દબલ વિનાની રાખવી; ૬. શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા કરતાં સ્વદેશી ભાષામાં આપવું; ૭. શિક્ષણના આદર્શો ઇંગ્લેંડથી આપાત ન કરતાં અહીં જ ઉપજાવવા; ૮. શિક્ષણવિષયક પાઠ્યપુસ્તકો અહીં જ તૈયાર કરીને સિખવવા અને ૯. ઉચ્ચ શિક્ષણ પણ હિંદી લોકોના જ હાથમાં રાખવું.

આ બધા મુદ્દાઓ ભેગા કરીને એને ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ’ એવું તેમણે નામ આપ્યું હતું. ઉલટ તપાસમાં તો આપ્ટેએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણથી પારકી સંસ્કૃતિના પદવીધરો પેદા ન કરતાં દેશાભિમાની, ઉલોગી પુરુષો નિર્માણ કરવા એ જ અમારા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ધ્યેય છે, અને આવા સુશિક્ષિતો વડે જ અમારા દેશનો સામાજિક અને રાજકીય દરજ્જો વધશે; અને આખરે સાંતિમય પણ ચોક્કસ રાજનૈતિક થઈ જશે. આ તેમના વિચારોની સરખામણી કરતાં, આપણે આજે બાએ જ

આગળ વધ્યા છીએ એમ માણુમ પડશે. સરકારના કાજમાંથી તદ્દન અલગ રહીને શિક્ષણ આપતી સંસ્થા રાષ્ટ્રીય છે એટલે જ બહિરગમાં ફરક થયો છે, પણ એટલે ઉમેરો થવાનું કારણ પણ સરકારેતો દષ્ટિમાં બદલાયો છે એ જ છે.

ડેક્કન એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીએ લગભગ વીસેક વડસ પોતાનું શિક્ષણકાર્ય ઉત્સાહથી ચલાવ્યું. સંસ્થામાંથી હજારો તરફો બહાર પડ્યા અને દેશસેવાનો નવો સંપ્રદાય ઉભો થયો. સોસાયટી આ સંપ્રદાયની જનની મનાતી. સંસ્થાની સ્થાપનાની વખતે જ સરકાર ખૂબ મદદ અને ઉત્તેજન આપેલું, પણ તેની દૃષ્ટિથી સંસ્થાનું ફળ ન્યારે વિપરીત આવવા લાગ્યું ત્યારે ધીમે ધીમે તેણે મદદ ઓછી કરવા માંડી એટલું જ નહિ, પણ સંસ્થામાંથી દેશભિમાની તરફોનો અનિષ્ટ પાક થતો એમને સંસ્થા ધીમે ધીમે પોતાના કબજામાં આવે એવા ઉપાયો તે યોજવા લાગી.

એ જ અરસામાં હિંદુસ્થાનમાં બંગલગંની હીલ-ગ્રાંભોનો સમુદ્ર ગરજ રહ્યો હતો. માતૃભક્તિના અને દેશસેવાના વિચારો નવજીવતાના મનમાં દિલોળા મારી રહ્યા હતા. આ દુષ્ટ વિચારો નાબૂદ કરવા સારૂ સરકાર કમર કસીને તૈયાર થઈ, અતે ઉછરતી પ્રગ્મને દેશ-ભિમાનતો એક લાગીને તેણે દુષિત યાત્ર નહિ તેટલા સારૂ તેણે 'રીસે સરકુલર' બહાર પાડ્યો. આ સરકુલરથી નિશાળની ચાર દિવાલની અંદર દેશવિવેક વિચારોની ચર્ચા થાય તો તે શિક્ષાપાત્ર મનાશે એમ કહ્યું એટલું જ નહિ, પણ વિદ્યાર્થીઓના ખાનગી જીવનમાં પણ આવવા વિચારોથી તેમને દૂર રાખવા જાહેર સભાઓમાં જવાની તેમને મના થઈ. સરકારી નિશાળોમાં આ રાજવિનાશક ઉપાયોનો અમલ સહેલાઈથી થયો, પણ ખાનગી નિશાળોની ખાતમત એ જરા કંટાળી નીવડ્યું. તેથી સરકારી માન્ટ આપવાના નિમિત્તે જે પ્રથમ સિધ્ધિ હતા તે સખત કરવામાં આવ્યા, અતે માન્ટ આપનારી સરકાર નિશાળની અંદર દખલ કરી શકે એવી રિયલિટી આવી. આથી ખાનગી નિશાળોની આગળ એ મહા યુગેલ પ્રમ ખરો થયો કે સંસ્થાનું સ્વાતંત્ર્ય મહત્વનું કે

સંસ્થાનું અસ્તિત્વ મહત્વનું. મહારાષ્ટ્રના દુર્ભાગ્યે તે વખતના ડેક્કન એન્ડ્યુકેશન સોસાયટીના (શાસ્ત્રીયવાની દેશભિમાની હુકડી આ વખતે હાજર ન હતી) આલે-કાને સંસ્થાનું અસ્તિત્વ—પછી તે સ્વાતંત્ર્ય હો કે પર-તંત્ર હો—વધારે વહાલું લાગ્યું અને તેઓએ ગ્રાન્ટ આપનારી સરકારને અતિર્થસ્થામાં દખલ કરવા દેવાની હા પાડી. તે વખતે તિલક કેસરીના અધિપતિ હતા. તેમણે આ ખેદકારક ખીના ઉપર એક સચોટ, દર્દભર્યો લેખ લખ્યો. આ લેખનું નામ "ભાખરીના ચોથીઆ માટે શુભામગીરી" એવું હતું. આમાં સંસ્થાનું સ્વાતંત્ર્ય ન જળવાય તો સંસ્થા મરી જાય એ બહેતર પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો આદર્શ વેળી નાંખીને બદલામાં ગ્રાન્ટ લેવી એતો નજ બને એમ તેમણે જણાવ્યું.

આ લેખની ચાલકા ઉપર કંઈ અસર થઈ નહિ, અને આખરે સોસાયટીનો રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ઉચ્ચ આદર્શ તરી પડ્યો.

આવી સરસ ખાનગી નિશાળની આવી વિકટ પરિસ્થિતિ બોધને તેમણે સરકારની ગ્રાન્ટ ન લેનારી ખાનગી નિશાળો ખોલવાનો વિચાર કર્યો અને દેશના મુલાકાએ મહારાષ્ટ્રના પ્રસિદ્ધ શિક્ષણશાસ્ત્રી રા. વિઠ્ઠલપુરકર તેમને આવી મળ્યા. તેઓએ સમર્થ વિદ્યાલય નામની સંસ્થા તેલે ગાંવમાં સ્થાપી. તેમાં બીજા અતિશય સ્વાર્થત્યાગી અને મોટા મોટા વિદ્વાનો આવીને મળ્યા: તે વખતે રાજકીય હીલચાલની પ્રજ્વલિત મહારાષ્ટ્રમાં જોસભેર ચાલતી હતી અને પોતાના રાજ્યકારણી કાર્યમાં લો. તિલક મથાયું હતા તેમ છતાં પોતાને વહાલું જે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તેના પ્રસારે વાસ્તે પોતાના અપ્રમુલ્ય વખતમાંથી પણ થોડા વખત છાટીને તેમણે સમર્થ વિદ્યાલયનાં ફંડ માટે એક વ્યાખ્યાનમાળાનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો ને આખા મહારાષ્ટ્રમાં પ્રવાસ કર્યો અતે સાથે સાથે કેસરીમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિષયક બહુ જ અભ્યાસપૂર્વક લેણા લખવા માંડ્યા. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને દેશમાં કેવી રીતે જન્મ થયો, તેનો કેવી રીતે વિકાસ થયો અને આગળ તે કેવો થયો જોઈએ તેનું એ લેખોમાં વિદ્યાર્થીય પ્રતિપાદન આવ્યું પણ સળી આવે છે. તેનો હુકમાં સારસંમદ અને અત્રે યુગધર્મના વાચકો વાસ્તે નીચે આપીએ છીએ.

૧૯૦૫ના નવેમ્બર ૭ ના દેસરીમાં તેઓ લખે છે:

“પચીસ વર્ષ પહેલાં એટલે લૉર્ડ રિપનની કારકીર્દિમાં એજ્યુકેશન કમિશન બેઠું અને ખાનગી શાળાઓને ઉત્તેજન મળ્યું. તે વખતે સરકારની એવી સમજ હતી કે હિંદુસ્થાનમાં શિક્ષણનો પ્રસાર પોતે ધાર્યો છે તેટલો ખાનગી શાળાઓની મદદ વગર થવાનો નથી. ખાનગી શાળાઓ એટલે સરકારી શાળાઓનું દરેક બાબતમાં અનુકરણ કરનારી શાળાઓ નહિ, પણ સરકારી શાળાઓમાં જે કંઈ ઉણપ છે અથવા જે વાત સરકારી શાળાઓમાં ભણાવવામાં આવતી નથી અથવા આવી શકે નહિ તે વાત વિદ્યાર્થીઓને શિખવવા સાથે, દેશમાં સુશિક્ષિત લોકોએ સ્વાર્થ-લાભપૂર્વક એલેલી નિશાળો. આ વાત પણ સરકાર તે વખતે સારી પેઠે જાણતી હતી, તેમ છતાં તેણે જાણી જોઇને ખાનગી શાળાઓને ઉત્તેજન આપવાનો કમ જોડી રાખ્યો એટલું જ નહિ. પણ ખાનગી શાળાના શિક્ષણક્રમમાં સરકારી શિક્ષણક્રમ કરતાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય હોયું જોઇએ એ તત્ત્વ પણ તે વખતે સરકારે કબ્જ રાખ્યું. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે મદ્રાસ, મુંબઈ, બંગાળ, પંજાબ વગેરે પ્રદેશોમાં નવી નવી ખાનગી કોલેજો તથા કોલેજો સંખ્યાબંધ નીકળવા લાગી. આ દરેક સંસ્થાને સરકારી નિશાળ કરતાં કંઈ પણ વિશિષ્ટ સ્વરૂપ આપવાને વાસ્તે સહર સંસ્થાના પ્રવર્તકોએ ખૂબ મહેનત કરી. સરકારી કોલેજમાં જે શિક્ષણ મળે છે તેટલું જ આપીને બેસી રહેતું આવે ઉદ્દેશ આ સંસ્થાઓનો હતો જ નહિ. એટલા જ વાસ્તે તેમણે સ્વાયત્તાગ કર્યો ન હતો. સરકારી સંસ્થામાં રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક બાબતમાં જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તેના કરતાં તદ્દન જુદું અને જુદી રીતે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપવું જોઇએ. આ તત્ત્વ ખાનગીમાં લઈ જઈને જ આ નવીન સંસ્થાઓ નીકળેલી હતી અને સરકારને પણ તે દૃષ્ટિ માન્ય થઈ. સાર્વાર, રાજકીય હિતચાલ સારી છે કે નહિ, ધર્મ કયા નરસો, કયા સારો અને કંપી સામાજિક હિતચાલમાં વિદ્યાર્થીઓ ભાગ લે એ કસાવવાનો અધિકાર પોતાના હાથમાં લેવાને સરકાર તૈયાર

ન હતી, અને એથી પોતાને એ માન્ય હતું કે લોકોને સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપવાનું હોય તો તે સ્વતંત્ર લોકોએ સ્વતંત્ર ખાનગી નિશાળોમાં આપવું જોઇએ અને આપવું શક્ય છે.

“૧૮૯૫-૯૮ માં રાજકોહનો આખા દેશમાં બચકર વૅટીજો શરૂ થયો અને તરત જ લૉર્ડ કમ્પ્ટોને અમારા દેશનું નિકેદન કાઢવા સાથે હિંદુસ્થાનના કિનારા ઉપર પગ મૂક્યા સારથી જ સરકારનાં પોરણ અને રંગ બદલાવા લાગ્યાં, અને રીસને સરકાયેલે અધૂરું હતું તે પૂરું કરીને સ્વદેશી હિતચાલમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ અને ખાનગી નિશાળો તીવ્ર શાસનને પાત્ર થશે એમ જાહેર કર્યું. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ખાનગી નિશાળો જાહેર કામમાં જેટલું સ્વાતંત્ર્ય ભાગવે તેટલું ઓછું. આ વાત સંસ્થાના ચાલકોએ પણ ખાનમાં રાખવી જોઇએ. ખાનગી સંસ્થાને લોકો પૈસા આપે છે તે સરકારી સંસ્થાની એ નકલ ન બને તેટલા માટે જ, નહિ કે તેની નકલ બને તે માટે. સરકારની શિક્ષણસંસ્થામાં અમારા વિદ્યાર્થીઓને કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય હિતની બાબતમાં સાચું શિક્ષણ મળવું અશક્ય છે, અને ખાનગી શિક્ષણસંસ્થાઓની જરૂર ફક્ત એટલા જ માટે છે કે તેઓ વિદ્યાર્થીઓને રાષ્ટ્રીય હિતના કાર્યમાં ઉદ્દ્યુક્ત કરે. એવું ને તે ન કરે તો સંસ્થાએ કરેલો સ્વાર્થલાભ નકામો છે અને તેનું જીવંતર ફેગટ છે. હાલ હિંદુસ્થાનમાં જોરા સનદી તોડોએ જે જીલ્લી રાજ્યપદ્ધતિ અખિત-યાર કરી છે તે નાબૂદ કરવાનો ચત્ત કરવા સાથે આવતી પેઢી અમારી પાસેથી તૈયાર થવી જોઇએ. એ તૈયાર કરવાનું કામ ખાનગી નિશાળો ન કરે તો એ નિશાળો બંધ થાય એવાંસાથે.”

બીજા અડવાડીઆમાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની દેશમાં કેટલી જરૂર છે તે વિષે તેઓ લખે છે: (દેસરી, વા. ૧૪-૧૧-૦૫.)

“નિશાળો જનારા વિદ્યાર્થીઓને સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ મળવાનો જીજ્ઞાસુ માર્ગ, રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થીની સ્થાપના એ છે.

સરકારે અમારા દેશમાં શાંતિ જાળવી છે એ સાચું, પણ ઉદ્યોગધર્મ કે બીજી બાબતમાં અમારા દેશનું દિત થાય એવા શિક્ષણથી તેણે અમને જાણી નોંધને વંચિત રાખ્યા છે. સરકારી નિશાળમાં જે શિક્ષણ મળે છે તે હેશિયાર, પછુ નમાલા નોકરો તૈયાર કરવા વાસ્તે છે-રાષ્ટ્રીયત્વ, ઉત્સાહ કે ઉદ્યોગ વધારવા ખાતર નહિ, એ અમે ધણી વખત કહ્યું છે. વાસ્તવિક એ કામ ખાનગી નિશાળોએ કરવું જોઈએ. પણ સરકારે તેમને કબજામાં લીધી છે, તેથી હવે તદ્દન સ્વતંત્ર અને સરકારના કબજામાં કોઈ પણ વખત ન જનારી એવી યુનિવર્સિટી કાઢવા વગર બીજો ઉપાય નથી.”

આદર્શ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ વિષે એમના વિચારો મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રીને જાણે એવા હતા. વિચારગ્રેસ્ક આ મહત્વના લેખનો સાર અમે નીચે આપીએ છીએ: (કેસરી, તા. ૨૩-૧-૧૯૧૬.)

“હાલની યુનિવર્સિટી જેમણે તો તેમાં ઇલાકાનાં મુખ્ય રથોના અગ્રેજ બેરિસ્ટરો, જલ્લે અને સરકારી અમલદારોનું જ મહાત્મ્ય જણાય છે. આ બધા અમલદારો અથવા બેરિસ્ટરો પોતે જ જોગ અથવા ચોખા દરજ્જાના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ હોય છે. તેમના બાળે જ કોઈ સાહિત્યરસિક અથવા વિદ્વાન દરો, પણ સીમાન્થ રીતે જોતાં તેઓ અહીં પૈસા કમાવા સારા વ્યવસ્થા હોય છે અને તેમનામાં વિદ્યાભિરુચિ એટલી તીવ્ર હોય છે કે તેની તેમના દેશમાં પણ કદર થતી નથી. યુનિવર્સિટીનાં મુદ્રો જેમના હાથમાં તેમની આ હાલત, અને તેમાં વળે તેના ઉપર સરકારી રાજમનીતિનું દબાણ. તો પછી યુનિવર્સિટીઓ કેવળ સરકારી નોકરખાનાં બને તેમાં શી નવાઈ? વિશ્વવિદ્યાલય અથવા સાચી યુનિવર્સિટી એટલે શું, એની કલ્પના સરખી પણ અમારી આ દિમાક જોલી યુનિવર્સિટી ઉપરથી આવી શકે તેમ નથી. લુહા લુહા શાસ્ત્રમાં અને કળામાં પારંગત થએલા સેક્રેટો વિદ્વાનો જે કોણે પોતપોતાના મનઃપ્રજ્ઞા વિષયોપર વિદ્યાર્થીઓની નેડે મર્યાદા કરે છે અને સ્વતંત્રપણે અનેક વિષયોમાં નવી શોધખોળ કરીને જગતના જ્ઞાનમાં ઉમેરા કરે છે અથવા વ્યા-

ખ્યાનો વડે પોતાનાં દેશજાંધલોને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપે છે એવાં સરસ્વતીમંદિરો અથવા શારદાપીઠ ક્યાં, અને પરિમિત જ્ઞાનનું અને કેળવણી ગણેલી છુદ્ધિનું પરીક્ષણ કરીને તેના ઉપર મર્યાદાની છાપ મારવા મથતી અમારી નામધારી આ યુનિવર્સિટીઓ ક્યાં? સ્વતંત્ર દેશની યુનિવર્સિટીઓ અમારી યુનિવર્સિટીઓ કરતાં તદ્દન બિન્ન હોય છે એ જર્મની; ક્રાન્સ-વગેરે દેશોની યુનિવર્સિટીઓની હકીકતો ઉપરથી જાણી શકાય તેમ છે. અમારી સાચી યુનિવર્સિટીઓ હોત તો ગયાં પચાસ વરસમાં પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અમારામાં પેદા ને ચાત? પણ કુવામાં જ પાણી ન હોય ત્યાં દલાડામાં ક્યાંથી આવે? એમ જણાય છે કે છુકલીનના શાસ્ત્રજાલવનમાં હિંદુસ્તાન સંબંધી દંભ-જાજર ધણાં વ્યાખ્યાનો પ્રયાં, અને હજુ પણ સાદા પાંચસો વ્યાખ્યાનો ત્યાંની વ્યાખ્યાનમાળામાં થવાનાં છે. વ્યાખ્યાનોના વિષયો એટલા બિન્ન અને વ્યાપક છે કે આ શારદાજીવનને વિદ્યોપચય રથાન એવું સાચું અન્યર્થક નામ આપી શકાય. ત્યાંના પદાર્થસમૂહાલયો અને પુસ્તકાલયો કરોડો રૂપીઆ ખર્ચાને તૈયાર કર્યાં છે. વિદ્યાની અને જ્ઞાનપ્રસારની આરથા એટલે યાં એ આના ઉપરથી વાચકો જાણી શકે. અગ્રેજ સરકારના મનમાં અમને સાચું શિક્ષણ આપવાની દાનત હોત તો તેણે એવી એકપણ શિક્ષણસંસ્થા હિંદુસ્તાનમાં કેમ ન સ્થાપી?”

સંસ્કૃત પણ વિસ્તારવાળો ધ્યેય, પણ તે ઉપરથી શે, તિલકનો સાચા રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો શે આદર્શ છે, તેનો ચોકજોખવાલ વાચકોને આવશે એવી આશા છે. પણ લોકમાન્ય કેવળ શાબ્દિક શિક્ષણશાસ્ત્રી ન હતા, સમર્થ વિદ્યાલયને વાસ્તે લગભગ ત્રણ ચાર વર્ષ તેમણે જાતે મહેનત લીધી હતી. એ હકીકત ઉપર આવી જ છે. દેશના દુર્ભાગ્ય સમર્થ, વિદ્યાલય જેવી ઉદ્દૃષ્ટ સંસ્થા ઉપર સીડનહેમી. લુહામનો રડીમોસર ફૂંચે અને તે સંસ્થા અગ્રણી મગદાઈ ગ્રાંધ. તે વખતે બીજી પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થા તિલક બ્રહ્મ પછુ તેટલામાં જ તેમને જીવરસની સળ થઈ અને ૧૯૦૮ માં તેઓ “રાષ્ટ્રીય આશ્રમમાં” એકાંત

વાસ માટે ગયા. ૧૯૧૪ માં તેઓ પાછા આવ્યા ત્યાર પછી એક બે વરસ થયા બાદ બેઝન્ટ્યાસએ પોતાના રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલયમાં અધિકૃત સભાસદ થવાની વિનંતિ કરવા સારૂ તિલકની પાસે એક માલુસને મોકલ્યો. તે વખતે તેઓએ તે માલુસની પાસે પોતાના રાષ્ટ્રીય શિક્ષણવિષયક વિચારો ટૂંકામાં પ્રકટ કર્યા. તેમણે કહ્યું કે, "શિક્ષણ જેવા મર્ફવ્યાપી બૌદ્ધિક ક્ષેત્ર ઉપર લોકો કાબૂ ન રાખે તો તે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નહીં ન થઈ શકે. હવે કાઈ પણ પારકી સરકાર એ ક્ષેત્ર પોતાના હાથમાંથી જવા ન દે, કારણ કે પોતાને પ્રતિકૂળ એવી ભાવનાઓથી તરફોનાં મન ભરાઈ જાય એ, કથી સરકારને ઇષ્ટ લાગે? તેથી ગમે તેમ કરીને સરકાર શિક્ષણ પોતાના જ હાથમાં રાખે. આવા કરો-કરીના સમયમાં સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પૂર્ણપણે વ્યાપી શકાય એમ મને લાગતું નથી. લોકોના હાથમાં સંપૂર્ણ રાષ્ટ્રીય સત્તા આવ્યા વગર સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ન જ આપી શકાય. તેથી આખરે લોકોને રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવી આપવા સારૂ ચલ કરવાનો હવે પછી મારો વિચાર છે." આમ સર્વ વિપત્તિનું મૂળ જો રાષ્ટ્રીય પરતંત્રતા તે દૂર કરવા સારૂ તેઓ મથ્યા ખરા પણ સ્વમાલો દુરતિ ક્રમઃ એ ન્યાયથી ફરી પણ તેઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ મૂકવા મંડયા હતા.

પ્રગતિ કરતું નથી એમ કહેવા લાગ્યા. તે વખતે તેમની જોડે રા. વિઝ્યુરકર પણ હતા. પંડિતજીની દલીલ સાંભળીને લોકમાન્યે એવો વિચાર કર્યો કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ ખાતર રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાંથી નિષ્ઠા થઈને તથા વરસ મુધી કાશી વિશ્વવિદ્યાલયમાં જઈને રહેવું. પણ દેશના વિચિત્ર સંજોગોને લીધે તિલકનો તે વખતનો વિચાર સફળ ન થયો. પણ તે વિચાર ઉપરથી એટલું તો શિક્ષક થાય છે કે શ્રી રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર અથવા સ્વામી શ્રદાનંદ અથવા મદાત્માજીની પેઠે તેઓ પણ એક મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી હતા, અને શિક્ષણનું સાચું સ્વરૂપ તે સમજી ગયા હતા, અને તે અમંત્રમાં લાવવા વાંસે તેઓ ઈતેખર હતા.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને અંગેન ધાર્મિક શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણક્રમમાં કેવું રચાન આપવું જોઈએ તેમ જ વિદ્યાર્થીકમાં વિદ્યાર્થીઓનો કેવો જીવનક્રમ હોવો જોઈએ આ બાબતમાં પણ તેમના વિચારો અતિશય મહત્વના છે, પણ અહીં રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ જોવાની તેમની દૃષ્ટિનો જ અમે વિચાર કરવાનું ધાર્યું હતું. તેથી તે વિષય ઉપર ખીજ વખતે સ્વાતંત્ર લેખ લખવાનો વિચાર કરીને અમે વાચકોની રમ્મ લઇએ છીએ.

૧૯૧૫ માં મદનમોહન માલવિયજી તેમને મળ્યા, અને સાચા શિક્ષણના અભાવે અમારું વિશ્વવિદ્યાલય

રામચંદ્ર બાળવંત આઠવળે

મહારાજ નંદકુમાર

જ મીતો મરણા વસ્તિ કેવલં દૂષિતં યશઃ ।
વિશુદ્ધસ્ય દિમે મૃત્યુઃપુન્રજન્મ સમઃકિલ ॥

મહારાજ નંદકુમારનો જન્મ લગભગ સંવત ૧૭૬૧ માં બ્રિટિશ ગામમાં થયો હતો. બંગાળના નવાબ અલીવર્દીખાનના સમયમાં તેણે હિજલી અને મહીશાદલ પરગણામાં અગ્રીન અને તહસીલદારનું કામ કર્યું હતું. પછી તે કલાઈવની સાથે વકીલ તરીકે પઠણા આવ્યો. કલાઈવના પર તેનો એટલો બધો પ્રભાવ હતો કે લોકો તેને “કાળા કર્નલ”^૧ કહેતા સં. ૧૮૧૨ માં તે કુગલીના ફોજદારનું કામ કરતો હતો. લગભગ સં. ૧૮૨૦ માં દિલ્હીના બાદશાહે તેને “મહારાજ” ની પદવી આપી; અને ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીએ તેને હાલના નદીઆ તથા કુગલીના ક્યેક્ટરની જગા આપી. આ જગતો ચાંજ તેણે વોરન હેસ્ટીંગ્સ પાસેથી લીધો. સં. ૧૮૨૧ માં તેને મીરઝાસમની પછી નામના નવાબ તરીકે કંપની તરફથી બંગાળની ગાદીએ બેસાડવામાં આવેલ તે પછી નવાબ નજમઉદ્દૌલાની નીચે તેને બંગાળના નાયક સુબાની જગા મળી. નંદકુમારની આ નીમણૂક નવાબની ખાસ વિનંતિ પરથી કરવામાં આવી હતી. ૩ પથ્ર પાછળથી નંદકુમારનું કામ કંપનીને ફરજત આવ્યું નહિ તેથી તેને કાઢી નાંખી તેની જગાએ મહમદ રેજખાને નીમવામાં આવ્યો. ત્યાર પછી તે શું કરતો

હતો, તે બરાબર જણાયું નથી. પણ સં. ૧૮૨૮ માં હેસ્ટીંગ્સે કંપનીના ડીરેક્ટરોને એક લાંબો પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે દર્શાવ્યું હતું: “૧૭૫૮ થી મેં ૧૭૬૪ માં બંગાળા હોડયું ત્યાં સુધી મારે તે માન્ય સની સાથે સતત લડત ચલાવવી પડી છે. કારણ મને લાગ્યું કે તે મારા માલિકોના સ્વાર્થમાં આડખીલીફ હતો. આ લડત દરમ્યાન મને તેના વિરોધનો એકે અનુભવ થયો કે જો મેં કંપની તરફની મારી ફરજતો ખ્યાલ મગજમાં સતત રાખ્યો ન હોત તો હું તેને કટો ફુસમ બની જાત”^૨.

સં. ૧૮૨૮ માં જ્યારે હેસ્ટીંગ્સને બંગાળાને ગવર્નર બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે કંપનીએ નાયબ સુબાના હાથમાંની સર્વ સત્તા પોતાના જ હાથમાં લઈ પોતે જ “દિવાન” તરીકે આવી જવા સંકલ્પ કર્યો. આથી ડીરેક્ટરોએ મહમદ રેજખાને પકડી તેની આજ્ઞા કારકીર્દિમાં તેણે કરેલ ગોટાળાની તપાસ કરવા દુકમ કાઢ્યો. આ કામમાં ડીરેક્ટરોએ હેસ્ટીંગ્સને નંદકુમારની સદલ સેવા બલામથુ કરી. તેમણે લખ્યું હતું કે: “નાબ બના કારજારની તપાસમાં નંદકુમાર જે માહિતી આપે તેના ઉપયોગ કરી લેવાની બલામથુ કર્યા વિના અજે રહી શકતા નથી. નાયબ તરફની નંદકુમારની ઇર્ષાતિ લીધે તે આવી માહિતી આપવા તત્પર થશે; અને આ ઇર્ષાતિ પ્રતિસ્પર્ધીની તીવ્ર દૃષ્ટિમાંથી ઝીણામાં ઝીણી વિગત પણ બચવા પામશે નહિ. તેથી અમને

૧. Black Colonle.

૨. Gleig i 62-69 માં નંદકુમારની નીમણૂક વિષે કલાઈવ તથા હેસ્ટીંગ્સ વચ્ચેના પત્રવ્યવહાર આપ્યો છે.

૩. Mill iii 194 જુઓ.

ચંકા નથી કે નંદકુમારની શક્તિ અને વલણુને ઉપ-
યોગ મહમદ રેનખાની તપાસમાં થઇ શકે. અને તેથી
એક પછી એક સુખાઓના સમયમાં કંઈ નાચક સુ-
ખાગિરી દરમ્યાન તેણે કાંઇ દગાકદા કર્યા હશે તે સર્વ
બહાર આપશે, અને નંદકુમારને ઉપયોગ કરતી વખતે
જે સત્તા ચાટે તે ટાંપી રહ્યો છે તે સત્તા ભોગવનારનાં
હિંદ્રો બહાર પાડવામાં તેણે જે કાંઈ યત્ન હેતુ અથવા
મુરદ હોય તેનાથી સંભાળી જેવા જેટલી કામેલીઅત
તમારામાં છે એ વિષે અમને ખાતરી છે; કારણ અમને
વિચાર કરતાં સંતોષ ઉપર છે કે નંદકુમારની શક્તિ
અને તેના વલણુ વિષે તમને પૂરી ખાતરી થઇ હોવાથી
તમે તેને એવી કાંઈ મત્તાવાળી જગ્યા નહિ આપે કે
જેના ઉપયોગ તે પોતાને લાભ થાય અને કંપનીને
ગેરલાભ થાય એ રીતે કરી શકે. આ પ્રમાણે અમે
નંદકુમારને કાંઈ સત્તા અથવા વગવસીલો મળે તે માટેની
અંમારી નાપસંદગી દર્શાવીએ છીએ, તો પણ જો
તેની મદદ મહમદ રેનખાની તપાસમાં ઉપયોગી થાય
તો તેને તેની મહેનતના પ્રમાણમાં કાંઈક બદલો આપવો
કે જોઈ તેને ઉત્તેજન મળે.”

પોતાની જગ્યા પાછી મેળવવાની આશાથી નંદ-
કુમારે હેરટીંગ્સને મદમદ રેનખાની તપાસ દરમ્યાન
સંપૂર્ણ મદદ કરી, પણ તેમાં તે નિરાશ થયો. કારણ
મહમદ રેનખા નિર્દોષ હરી છૂટી ગયો, અને તેની જગ્યા
કમી કરવામાં આવી. નંદકુમારની મદદના બદલા તરીકે
હેરટીંગ્સે તેના પુત્ર રાજ ગુરદાસને બાલક નવાજ
મુળાપરકદોહાના ખાનગી કારભારીનું કામ સોંપ્યું. આ
કામ નાચકસુખાના તાણાના અનેક વિકાસમાંનું એક
હતું. તેથી નાચકસુખાગિરીને બદલે મળેલ આવી
જગ્યાથી નંદકુમારને ખૂબ અસંતોષ થયો, અને તે
હેરટીંગ્સ પર વેર વાળવાનો લાચ શોધવા લાગ્યો. અને
એવો અવસર પણ શોધ સમયમાં મળી ગયો.

સં. ૧૮૧૬ માં ખસાર ધોલ “રેગ્યુલેટીંગ એક્ટ”
પ્રમાણે હેરટીંગ્સ હિન્દુસ્તાનનો પહેલો ગવર્નર-જનરલ
નીમણો, અને રાજ્ય સલાવવા માટે તેની મદદમાં

ચાર સંયોજાની એક કાઉન્સિલ નીમણ. તેમનાં
નામ—કર્નલ મોન્સન, જનરલ કલેવરીંગ, સર શ્રીલીપ
કાન્સિસ અને રીચર્ડ બાર્વેલ. ઉદા સિવાયના ત્રણે
જણુ ઈંગ્લાંડથી આવ્યા હતા, અને તે હેરટીંગ્સની
વિરૂદ્ધ હોઇ તેને તથા બાવેલને સંખ્યાબળથી હમેશાં
દરેક વાતમાં મ્હાત કરતા. કાઉન્સિલની મોહોમ્મદીની
ખટપટની આ વાતની ધીમે ધીમે બહાર ખચર પડવા
લાગી. કાઉન્સિલનો બહુમતિવાળો ભાગ પ્રગજનોની
હેરટીંગ્સ વિરૂદ્ધની ફરિયાદો સાંભળી ન્યાય આપવા
તરફ છે એવું જણ્યું તો જ તેની સામેની ફરિયાદો ઉભ-
રાવા લાગી. હેરટીંગ્સે આ સાંભળવાની ધસીને ના
પાડી. તેણે કહ્યું કે તેમ કરવાથી દેશીઓની નજરમાં
સરકાર હલકી પડે છે. જ્યારે જ્યારે બહુમતિ તરફથી
તપાસ ચલાવવાનો પ્રયત્ન થતો ત્યારે ત્યારે હેરટીંગ્સ
ઉઠીને ચાલતો થતો. છતાં તેમણે હેરટીંગ્સના વિચાર
બાલક નવાજની વાલી મિથિબેગમ, બઈવાનની રાણી,
રાધાશરણ, સસમજ અને ત્રણ અંગ્રેજો—મુસિદા બાદને
હિસાબી આદ અને બે ફ્રેંચ નામના મહરજોની ફરિયાદો
મેંથી. આ દરેક દાખલાઓ સાથે હેરટીંગ્સના પર-
પૈસા દહાવાનો આરોપ મૂક્યો. આ સર્વ ફરિયાદીઓના
મોખરે નંદકુમાર હતો. તેણે કાઉન્સિલ સમક્ષ હેરટીંગ્સ
વિરૂદ્ધ એવી ફરિયાદ રજૂ કરી કે હેરટીંગ્સે કંપનીનાં
નિયમ વિરૂદ્ધ પુરૂષ લાય આઈ તેના પુત્ર ગુરદાસ તથા
મિથિબેગમને પદ્મત્રીઓ આપી હતી, અને લાય લઈ
અનેક અપરાધોએ જતા કર્યા હતા. મહમદ રેનખાને
લણી મોટી લાય લઈ છોડી મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગવ-
ર્નર-જનરલે તિરસ્કારપૂર્વક ચુકદમા સમયે હાજર રહેવાની
ના કહી, અને તે તથા બાર્વેલ સહાયક છોડી આપ્યા ગયા.
પછી નંદકુમારને બોલાવવામાં આવ્યો. તેણે મૂકેલ
અરિપોને કંપનીના એકેક કરતાં વધારે અંગ્રેજ નોક-
રોએ આવી ટેકા આપ્યો. હેરટીંગ્સે કાંઈ પણ જવાબ
આપવાની ના પાડવાથી તેની ગેરહાજરીમાં કાઉન્સિલે તે
દોષિત હોવાની પોતાની માન્યતાની નોંધ કરી. તેમણે લખ્યું
કે નંદકુમારે બહાર પાડેલ વિગતોએ “ગવર્નર-જનરલના
વર્તન પર અને તેણે જે અલગ કમ-ડેન્ડ લાખ રૂપીઆ
કરતાં વધારે-ત્રણવર્ષમાં એકરૂં કર્યું કહેવાતું હતું તે

મેળવવા માટે મહત્વ કરેલ માર્ગો પર દીવા જેવો પ્રકાશ પાડ્યો હતો.”^૭

આ સમયે મોહનપ્રસાદ નામના માણસે નંદુમાર પર ૭ વર્ષ પહેલાં ખોટો દસ્તાવેજ બનાવ્યાનું તહોમત મૂકી અદાલતમાં ફરિયાદ નોંધાવી. તેમાં હેરડી-ગસનો હાથ હોવાનું અનેક અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોનું માનવું છે. તેની વિગત આ પ્રમાણે છે: શુલાખીદાસ નામે મુશિદાબાદના એક શેઠે નંદુમાર પાસેથી ખાતું પાડી આખી ૧૦૦૦૦ રૂપિયા વ્યાજે લીધા હતા. શુલાખીદાસના મૃત્યુ પછી તેના વારસોએ આ દેવું ભરી આપ્યું હતું, અને તેથી પૈસા મળ્યાની કબૂલાત તરીકે નંદુમારે ખાતાનો કાગળ ફાડી નાંખ્યો હતો. ફરિયાદીનું કહેવું એવું હતું કે નંદુમારે આ રકમ ફરીથી મેળવવાના ધરાણથી ખાતાની એક નકલ કરી રાખી હતી અને તેમાં શુલાખીદાસની સહી કરી હતી. આ મુદ્દાએ લેખરદાર અને હાઇક નામના ન્યાયાધીશો પાસે સં. ૧૮૩૧ માં રજૂ કરવામાં આવ્યો. તેમણે તે સુપ્રીમ કોર્ટના વડા ન્યાયાધીશ સર એલીલ ઇન્ડી પાસે મોકલ્યો. ઇન્ડીએ ઉપર કહેલ બંને ન્યાયાધીશો તથા ન્યાયાધીશ એમ્મર્સની સાથે આ મુકદ્દમા ચલાવવો શરૂ કર્યો. નંદુમાર તરફથી ફેરર સાહેબને શેઠવામાં આપ્યા કોર્ટ તરફથી પૂછવામાં આવતાં નંદુમારે કહ્યું: “હું નિર્દોષ છું. મને ખાત્રી છે કે ઇશ્વર અને મારા દેશબંધુઓ આમ જ માનશે, અને મારે એટલું જ જોઈએ છીએ.” મુકદ્દમા આઠ દિવસ સુધી ચાલ્યો. બાર અંગ્રેજોની જુરુરી નીમવામાં આવી. આ આઠ દિવસ સુધી ન્યાયાધીશો કે જુરુરીના માણસોમધી કોઈ અદાલતની ગંદાર નીકળ્યું નહિ. અંતે અદાલતે નંદુમારને દોષિત કરાવ્યો અને તે સમયે ઇંગ્લાંડમાં પ્રચલિત કાયદા પ્રમાણે તેને દેહાંત દંડનો હુકમ કરવામાં આવ્યો. ફાર્સી માટે લગભગ શેઠ મારા પછીનો દિવસ મુરર દરવામાં આવ્યો. આ સમયે ઇંગ્લાંડના રાજા પાસે અપીલ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી ફાર્સીની મુદત

લંબાવવાની અરજી અદાલતને કરવામાં આવી, અને તેમજ નંદુમાર તથા નવાબ નાહમે સહી કરી. પણ ન્યાયાધીશોએ તે સ્વીકારવાની ના પાડી. આ વિષે દીકા કરતાં એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે: “વેરટમીન્સ્ટરમાં અપીલ કરવામાં આવી હોત તો આ મુદ્દા ધરીભર પણ ટકી શકત નહિ. સને ૧૭૭૩ નો કાયદો જેથી આ મુકદ્દમા ચલાવવાની સત્તા મળતી હતી તે જૂતકાળમાં બનેલા બનાવને લાગુ પડી શકે જ નહિ. જ્યારે આ ગુન્હો થયો કહેવામાં આવ્યું હતું તે સમયે આ કાયદો પસાર થયો ન હતો-કસવામાં પણ આવ્યો ન હતો. ઇંગ્લાંડમાં આ ગુન્હા માટે દેહાંત દંડની શિક્ષા આધુનિક કાયદાથી જ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. નંદુમારે ગુન્હા કર્યો હોય યા નહિ પણ આ શિક્ષાને તે લાપક ન હતો. એશિયાના કોઈ પણ ભાગમાં આવો કાયદો ક્યારેય હોવાનું જાણવામાં નથી.”

છવનના આકીના દિવસો નંદુમારે કેવળ ઇશ્વર ચિંતનમાં ગાળ્યા. તેને સામાન્ય જોશમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. ત્યાં રહી યાતિરક્ષા ધણ શકે તેમ ન હતું તેથી નંદુમારે જમીન પર છૂટવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેને છોડવામાં આવ્યો નહિ. ઇન્ડીએ કેટલાક પંડિતોને બોલાવી તેના મનનું સમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો. પંડિતોએ નિર્ણય આપ્યો કે પ્રાચલિત આધ્યાત્મિક ચાલો પણ નંદુમારે પંડિતોને નિર્ણય કરવા અપોચક ઠરાવ્યા, અને કોઈરીતે આહાર લેવા કબૂલ કર્યું નહિ. ભેવટ જોશમાં તેને માટે એક અલાયદો તંજુ ઉભો કરવામાં આવ્યો. તેમાં એસી તે માત્ર ફરાળ કરી રહેતો. જોશમાં રહેતી વખતે તેનું ચિત્ત એક ક્ષણ પણ વિચલિત થયું નહિ. ફાર્સીનું લાઠું નેધ તેને ખિલકૂલ ભય લાગ્યો નહિ, પણ ફાર્સીએ ચલવાનો વખત તેણે જાતે જ નક્કી કરી આપ્યો.

તે વખતના કસકતાના શેરીફ મેકેબીએ લખેલું કહેવાતું નંદુમારની ફાર્સીનું વર્ણન એવત ૧૮૨૪ માં એક અંગ્રેજ પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તે જ સાક્ષમાં

૭. “Minute of Council 11th April 1775” as quoted in “Empire in Asia” by W. M. Torrens.

c. Empire in Asia by W. M. Torrens M. P. p. 124.

e. Annual Register, 1778.

સર ગીલ્બર્ટ ઇલિયટ ન્યાયાધીશ ઇમ્પીની તપાસ વખતે પાર્લામેન્ટના સભ્યો રૂબરૂ આ લેખ વાંચ્યો હતો, તેથી પાર્લામેન્ટના ઇતિહાસમાં પણ તે છપાયો છે. ૧૦ તે વર્ષન એવું તો આખેદુર છે કે અહીં લગભગ તે આખું જ આપી દઈય.

“મહારાજ નંદકુમાર ફાંસીએ ચડતાં પહેલાં લોકો સમક્ષ બાપણ કરવાના છે એવું સાંભળવાથી તે સમયે જે બન્યું તે તથા તે પહેલાંની સાંજે હું તેમને જેલમાં મળ્યો. તે સમયે જે વાતો થઈ તેનું વર્ણન, તે બાબતો મારા મગજમાં તાજી છે તે સમયે હું લખવા તત્પર થયો છું. તેના જેલના ખંડમાં હું દાખલ થયો કે તરત જ તેની હમેશાની ટેવ પ્રમાણે તેણે મને આવકાર આપ્યો. ત્યાર પછી તેણે મારી સાથે એવી શાન્તિથી વાતો કરવા માંડી કે તેની નજીક આવતી બાવી આશરતો તેના મગજમાં બરાબર ખ્યાલ છે કે નહિ તે વિષે ગમે શંકા થઈ. તેથી મેં દુભાવિશને તેને કહેવા જણાવ્યું કે હું તેના તરફની મારી રાન્માનની ઉવડની લાગણી દર્શાવવા આવ્યો હતો અને તેને ખાતરી આપવા માગતો હતો કે બીબલ દિવસની સવારે જે દુઃખદ બનાવ બનવાનો છે તે સમયે તેને આશ્વાસન મળે એવા દરેક ઉપાયો હું લઈશ. મારી નોકરીને લીધે આ કામમાં મારે ભાગ લેવો પડશે તેથી હું ધણો જ દિલગીર છું, પણ હું કાળજીપૂર્વક મૃત્યુ પહેલાંની તેની દરેક ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા પ્રયત્ન કરીશ. “તમારી પાલખી અને નોકરોને તમારી સાથે લાવવા દેવામાં આવશે.” તેણે જવાબ આપ્યો: “તમારી મુલાકાત માટે ઘણો આભાર માનું છું. તમારી કૃપા મારા તરફ છે તે પ્રમાણે જ મારા કુટુંબ તરફ રાખશે. નસીબમાં લખ્યું હોય તે મિથ્યા મઠ શકે જ નહિ.” આમ કહી તેણે કપાળે હાથ અડકાડ્યો. આગળ ચાલતાં તેણે કહ્યું: “પરમાત્માની મરજી પ્રમાણે સર્વ કાંઈ થાય છે. જનરલ, કર્નલ મોન્સન અને મિ. ફ્રાન્સીસને મારા પ્રણામ કહેશે, અને તેમને મારા પુત્ર રાજ

ગુરુદાસની સંભાળ લેવાનું તથા તેને મારા પછી પ્લાહણોમાં મુખ્ય ગણવાનું જણાવશે.” મને ખબર પડી કે રોડા જ સમય પહેલાં તેણે તેના જન્મદિ રાજ રાધાચરણની ગંભીર અને ગમગિનીભરી મુલાકાત લીધી હતી, તો પણ મારી સમક્ષ તો તેણે સંપૂર્ણ સ્વરચ્તા જ જાળવી. તેણે એક નિશ્વાસ સરખો પણ મૂક્યો નહિ. તેના અવાજમાં કે અંદરમાં જરા પણ વિકૃતિ થઈ નહિ. તેની દહતા જ્યારે આટલી બધી હતી ત્યારે હું તો એવો મુગ્ધાઈ ગયો હતો કે તેની પાસે વધારે સમય રોકાઈ શક્યો નહિ. નીચે ઉતરતાં મને ખબર પડી કે તેતો પોતાના નિયમ પ્રમાણે મિત્રો મળી બપોરે પછી શાન્તિથી દિસાગ્રિકતાખ્યામાં જ ખાન આપતો હતો. હવે મને લાગ્યું કે તેણે ઉવડનો નિશ્ચય કરી દીધો છે. અને બીજે દિવસે તેનું મૃત્યુ જ જેલમાં જોવામાં આવશે. પરંતુ સવારે સાત વાગે મને ખબર મળી કે જેલમાં ફાંસીની સર્વ ગોઠવણ મઠઈ ગઈ છે. હું લગભગ જાા વાગે ત્યાં ગયો. આસપાસ એકાં થયેલા માણસો જે મહારાજ નંદકુમારને છેલ્લી વખતના મળી લેતા હતા તેમના વિલાપનું વર્ણન થઈ શકે તેમ નથી. હું આ ત્રણ કલાક પછી લખું છું, તો પણ હજી સંપૂર્ણ સ્વરચ નથી થયો. મારા આવવાની ખબર પડતાં જ તે બહાર આવ્યો અને જેલરના ખંડમાં મને મળ્યો. તેણે વખત યુગાવવાની કે મોકું કરવાની જરા પણ ઇચ્છા બતાવી નહિ. તે હસતે અંદર ખંડમાં દાખલ થયો. મને સલામ કરી અને હું ખુરશી પર બેઠો ત્યાર પછી જ ચોતે આસન લીધું. કાંઈ ઘડીઆળ કાઢીને બેઠું એટલે તેણે કહ્યું: “હું તૈયાર જ છું.” આમ કહી ત્રણ પ્લાહણો જે મૃત્યુ પછી તેની ક્રિયા કરવાના હતા તેને તે ખૂબ જોરથી બેટ્યો, પણ ઉતરણીનું જરાયે ચિન્હ દર્શાવ્યું નહિ. આ સમયે ગિયારા પ્લાહણો તો શોકસાગરમાં ડૂબી ગયા હતા. પછી મેં ઘડીઆળ બેઠને કહ્યું: “હજી સમય થયો નથી. છતાં નો સમય સાચવવાની ખાતરી જરૂર નથી. તમે કહેા ત્યાં સુધી જોડી થવામાં મારે કાંઈ વાંધો નથી.” ગળામાં ફાંસી નાંખતાં પહેલાં તેણે નિશાની કરવી એમ મેં કહ્યું. ત્યારે તેણે કહ્યું “હું કદીર.” પછી અમે લગભગ એક કલાક

મેહા અને તેણે રાજા શુરદાસ, કર્નલ મોન્સન અને મિ. ક્રાન્સીસને યાદ કર્યા, પણ કાંઈ ચિંતા દર્શાવી નહિ. આ બધા સમય તે પ્રાર્થના કરતો હતો એમ મને લાગ્યું, કારણ તેના હોઠ અને જીભ હાલતા હતા અને તેણે માથું નમાવી દીધું હતું. પછી તેણે ઉભા થઈ મને તથા જેલના નોકરોને કહ્યું: “કાંઈ બાકી રહી જતું હશે તો રાજા શુરદાસ સંભારશે.” પછી તે શાન્તિથી પાલખીમાં બેઠો બેઠો અને સંપૂર્ણ બેદરકારીથી આસપાસ જોવા લાગ્યો. પછી ડેપ્યુટી શેરીફ અને હું ગુપ્તગુપ્ત ફ્રીસીની જગાએ આવ્યા. ત્યાં ધણું મોટું લોકોનું ટોળું એકઠું થયું હતું પણ તોફાનના કંઈ ચિન્હો જણાતાં નહતાં. તેણે પાલખીમાં બેઠા બેઠા આસપાસ નજર ફેરવી લીધી. ફ્રીસીનું લાકડું જોઈ તેનું ચિત્ત જરાપણ વિચલિત થયું નહિ. આવેલા બાહ્યોના વિશે તેણે પૂછપરછ કરી અને તે માટે ચિંતા જણાવી. મને લાગ્યું કે બાહ્યોનાં આવતાં પહેલાં કદાચ ફ્રીસીનું કાર્ય થઈ જાય એવી તેને ધારતી લાગી. તે પરથી મેં કહ્યું: “તમે કહેશો ત્યાં સુધી હું રાહ જોઈશ. હજી વહેંચું છે. ઉતાવળની જરૂર નથી.” એટલામાં બાહ્યો આવ્યા પહોંચ્યા. તેને ખાનગી વાતચિત કરી હશે એમ માની હું તથા અમલદારો ખસી જવા જતા હતા, એવામાં તેણે કહ્યું: “એમ કરવાની જરૂર નથી. શુરદાસ અને મૈરાણીદારની ત્રાસાળ લેવાનું તમને યાદ આવ્યું હું.” પછી તેણે તેના સુઝાને, જોનાર લોકોમાંથી કાંઈ અડકે નહિ તેની ખતરદારી રાખવાનું મને કહ્યું. આસપાસના ટોળાનો તેને બીજો કંઈ ભય લાગતો હોય એમ જણાતું નહતું. તૈયારી કરવામાં લોકોના એકલા થયેલા ટોળાને લીધે જરા વાર થઈ. તેને આ પ્રમાણે વાર લાગે તે પહેલે પડ્યું નહિ, તેથી તેણે મને વારવાર કહ્યું: “હું તૈયાર છું.” “કાંઈ મિત્રને મળવાનું રહી જાય છે?” એમ મેં પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું: “ધણીયે છે. પણ આ સમય અચવા રથળ તેમને મળવાને નથી.” પછી મેં તેને કહ્યું: “મોટું ગેભળાય તેમ નથી માટે તમે ક્યા નિશાની કરશો?” તેણે કહ્યું “હાથથી જણાવીશ.” હાથ બાંધવા પડશે એમ કહ્યું ત્યારે તેણે પગથી નિશાની કરવાનું કબૂલ કર્યું. હવે છેવટના દુઃખકારી સિવાય કંઈ બાકી ન રહ્યું.

મેં તેની પાલખી ફ્રીસીના મંચિકા પાસે લાવવાનું કહ્યું પણ તે ઉતરીને પગે ચાલીને આવ્યો. અને અંગાઉ કદીયે નહિ જોયેલ તેવી રીતે છાતી કાઢીને તે આવ્યો. બેદરકારીથી આસપાસ જોતાં જોતાં તેણે તેના હાથ બાંધવા માટે પાછળ ધર્મી. મોઢા પર લૂગડું બાંધવા માટે મેં બાહ્યો સિપાઇને જવા કહ્યું ત્યારે તેણે પોતાનો એક નોકર જે તેના પગ આગળ પડ્યો હતો તેને તે પ્રમાણે કરવા જણાવ્યું. તેના પગમાં કંઈક ખોડ હતી અને હાથ બાંધેલા હતા તેથી તેને ચડતાં કંઈક શુરેલી પડી. પણ તેણે જરાયે ગદ્ગદતામાં ક્યાં નહિ. ચડવામાં તેણે સર્વ જોર વાપર્યું. પછી તે મંચિકા પર ઉભો થયો અને તેના મોં પર લૂગડું બાંધી લેવામાં આવ્યું તે પહેલાં તેમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે કે નહિ તે જોવા માટે મેં તેના તરફ ખારીકાથી નજર કરી. તેના અહેરા પર ભય કે દુઃખનું કંઈ ચિન્હ દેખાયું નહિ. મારે હૈયું હવે હાથ રહ્યું નહિ. હું મારી પાલખીમાં ટળી પડ્યો પરંતુ એવામાં જ તેણે નિશાની કરી અને પાટી ઉપરોડવામાં આવ્યું. જરા રવચ્ચ. યાં મેં જોયું તો તેના હાથ પ્રથમ પ્રમાણે જ પાછળ બાંધેલા હતા અને તેના અહેરા જે દેખી શકાય તેમ હતો તેમાં કંઈ વિકૃતિ જણાઈ નહિ. હુકામાં તેની હતતા, શાન્તિ અને નિશ્ચય જે મેં આ બનાવ દરમ્યાન સતત જોયાં તે મેં વચ્ચે કે સાંભળેલ હિંમતના ટોણ પણ દર્શાવી તથી ઉતરે તેવાં નહતાં. નિયત સમય. સુધી લટકારી રાખ્યા પછી તેનું મૃત શરીર બાહ્યોને અગિયાર કરવા માટે સોંપવામાં આવ્યું.”

એ સમયમાં કાંઈ માની શકતું નહતું કે એક મહારાજ, અને વળી બાહ્યોને ફ્રીસીએ ચડાવવામાં આવશે. તેથી શું થાય છે તે જોવા માટે ત્યાં આઠથી દસ હજાર માણસો બેસા ચલા હતા. નંદુમારને ફ્રીસીએ લટકાવ્યો કે તરત જ સર્વ માણસો “ઓ બાપરે” કરતા નાસવા લાગ્યા, અને થોડી ટૂંકમાં ફ્રીસીના મંચિકા પાસે થોડાક યુરોપિયન ટ્રેડિંગ, શેરીફ અને તેના નોકરો સિવાય કાંઈ જ રહ્યું નહિ. બહાદુરતા જોવાનું પાપ ધોવા સર્વ લોકો ધર્મોપજ્ઞ ગંગામાં પડવા લાગ્યા. ફ્રીસીના દિવસે કલકત્તામાં કાંઈ ઢિંદુએ રાંધ્યું નહિ કે ખાધું ગદિ. બહાદુર

હત્યાના પાપથી કલકતા કલુષિત યયું એમ માની
અનેક બ્રાહ્મણ કુટુંબો શહેરનો ત્યાગ કરી ગંગાના
કાંઠે વાલી, ઉત્તરપાઝ વગેરે ઠેકાણે રહેવા
આવ્યા ગયા.

આ બનાવની અસર ફક્ત દેશીઓના જ મન પર
થઈ નહતી, અંગ્રેજોના મન પર પણ તેની બહુ અસર
થઈ. તે સમયે કલકત્તામાં એક થિયેટર હતું. તેમાં
અંગ્રેજ નટો જ પાક લેતા હતા. તેમણે ઈશ્વરી અને
હેરટીંગ્સના આ અભ્યાયારનો આધાર લઈને એક નાટક
જાજર્યું હતું.

નંદકુમારની મિલકત નોંધવામાં આવી હતી તે તેના
પુત્ર રાજા યુરદાસને સોંપવામાં આવી. તેમાં પર
લાખ રૂપિયા રોકડા હતા અને તેટલી જ કિંમતની ખીજ
મિલકત હતી.

નંદકુમારનાં સ્મરસ્મૃતિ-હો દળ પણ છે. તેણે
ભદ્રપુરના મકાનમાં એક લાખ બ્રાહ્મણોને એકઠા કરી
તેમની પદરજ સંધરી રાખી હતી. તે પદરજમાંથી
થોડીક આવું પણ કુંજવદાના રાજગૃહમાં છે. લાખ
બ્રાહ્મણોને બેસવા માટે લાખ પાટલા બનાવરાવવામાં
આવ્યા હતા તેમાંના બેચાર પાટલાઓ હજી તે મકાનમાં
છે. લાખ બ્રાહ્મણોને જે દરવાજામાં થઈને ગામમાં પ્રવેશ
કરાવ્યો હતો તે ઉભો કરેલો દરવાજો પણ હજી મોજુદ
છે. તેણે સ્થાપેલ ભદ્રાલીનું મંદિર હજી ત્યાં સારી
સ્થિતિમાં જેવામાં આવે છે અને નંદકુમારની પવિત્રતાની
અને કંપની સરકારની કાલિમાની શાખ પૂરે છે.
અને ત્યાં જેવા જનારને કાન હોય તેને ગેબી અવાજ
હજી સંજગાય છે: આવા માલેકોથી ચેતતા રહેજો.

નવલરામ જગન્નાથ ત્રિવેદી

સમાધા

જે કોઈ દેશની સમસ્યા તરફ લક્ષ્ય ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેને માથુસો સમાધાન કરવાનો અગ્રહ કરે છે. તેઓ કહે છે કે અમે તો કોઈ પણ તરફની સમાધાની કરવા મંડી રહ્યા છીએ. તમે પણ એવી કંઈ સમાધાનીનો નવો માર્ગ ખતાવતા હો તો ખતાવો, એટલે તમારી ચોખ્ખતાની અમે કિંમત આપી શકીએ.

કોઈ એક દવાશાળામાં એક દાકતર રહેતો હતો. તેની પાસે એક વૃદ્ધ આળ્યો. દયામણે અહીં દાકતર સાથું જોધ કહ્યું: “તાવ.....” આ શબ્દ બહાર પડ્યો ન પડ્યો કે તરત જ પેલા દાકતરે ગભરાટમાં તાવ ઉતારવાની કડવામાં કડવી દવા પેલા ડોસાને પાછ દીધી. ડોસો જિયારો હાંફવા લાગ્યો, પરંતુ દાકતરે એટલી બધી ચપળતા વાપરી કે તેનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. આ વખતે જો મેં એ દાકતરને એમ કહ્યું હોત કે, “દાકતરસાહેબ, તાવ આ ડોસાને આવતો નથી, પણ તેની દીકરીને આવે છે,” તો શું એ દાકતર મારા પર ગુસ્સે થઈ એમ કહી શકત કે “ત્યારે તમે જ ચિકિત્સા કરો; મેં તો તાવની દવા જમે તેને પીવરાવી તો છે જ. તમે તો નકામી ચર્ચા કરો છો.” આ વખતે માટે તેને એટલો જ જવાબ આપવો જોઈએ કે: “દાકતર સાહેબ, મુદ્દાની વાત એ છે કે તાવ બાપને નથી આવતો પણ તેની દીકરીને આવે છે, માટે બાપને દવા પીવરાવવાથી આ સમસ્યાનું સમાધાન થવાનું નથી.”

પરંતુ ચાલુ ચર્ચામાં સરળતા એ છે કે મેં જો સમસ્યા માની સીધી છે, તે પોતાનું સમાધાન પોતાની

મેળે પ્રગટ કરી રહી છે. અશુદ્ધિના પ્રભાવથી આપણું મન દુર્બળ છે, આપણે પરસ્પર વિચિત્ર છીએ; કેવળ વિચિત્ર નહિ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છીએ; વારતવિક જગતને વારતવિક રૂપમાં ગ્રહણ કરી શકતા નથી તેથી આપણે જીવનયાત્રામાં દરરોજ હારી જઈએ છીએ; અશુદ્ધિના પ્રભાવે, સ્વશુદ્ધિ તરફ અશ્રદ્ધા રાખી, આંતરિક સ્વાધીનતાના ઉછળતા ઝરાના મુખ પર આખા દેશ જેવડો પરવશતાનો પથરો ઢાંચી રાખ્યો છે. આ સમસ્યાનું સમાધાન કેળવણી સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ.

આજકાલ આપણે એવો બહુબકાટ માંડ્યો છે કે ધરમાં જ્યારે આગ લાગી હોય ત્યારે કેળવણી વગેરે સર્વ છોડી દઈ કેવળ આગ જુગાવવાને માટે જ કમર કસવી જોઈએ; માટે દરેક રેડીઆ લેઈ સુતર કાંતવા બેસી જવું જોઈએ. આગ જુગાવવી જોઈએ એ વાત તો મારા જેવો માથુસેય જાણે છે. પણ આગ તે કયી એ નક્કી કરવાનું કામ મુશ્કેલ છે; જો આગનું સ્વરૂપ સમજાય તો તેને જુગાવવા માટે કયું પાણી વાપરવું એ નક્કી કરી શકાય. જો આપણે ભરંમને જ આગ માની લેતા હોઈશું તો ત્રીજા કરોડ ભાગેલાં સૂપડાં વડે પણ એ આગ જુગાવી શકીશું નહિ. આપણે હાથનું કાંતવું સુતર કે હાથનું વણવું કાપડ વાપરી શકતા નથી એ કંઈ આજ નથી, એ તો ભરંમનો એક અંશ છે અર્થાત્ આગનું હેવટનું કામ છે. આપણે જાતે કાપડ વણીશું તો પણ એ આગ તો સળગ્યા જ કરશે. આપણા પર પરદેશી પ્રભુ રાજ્ય કરે છે એ પણ કંઈ આજ નથી પણ ભરંમ છે; પરદેશી પ્રભુને વિદાય કરીશું”

તોપણ આગ સળગતી રહેવાની એટલું જ નહિ, પણ સ્વદેશી રાજ્યમાં પણ આ દુઃખદહન દર ચલાવું નથી. એમ પણ માનવાનું નથી કે આગ અકસ્માત લાગી છે, તેથી જેમ બને તેમ જલદી છુટાવી શકાયું. હજાર કરતાં વધારે વર્ષ થયાં જે અસિ દેશનાં હાડ-માંસને સળગાવી રહ્યો છે, તે અસિ આજે સ્વદેશને સુતર કાંતી, કાપડ વણી પહેરવાથી તરત શાંત થઇ જશે, એ વાત માની શકવાને દું અશક્ત છું. આજથી બસે વર્ષ અગાઉ રૈંટીઆ અને સાળા દેશમાં પોતાનું સર્વોપરિપણું સિદ્ધ કરી રહ્યાં હતાં છતાં તે વખતે પણ આગના ગળનબેદી ભડકા દિગ્ગત દિગ્ગતા હતા. આ આગનાં શાકડાં તે ધર્મધર્મને વિષે અપ્રત્યક્તિ અંધતા છે.

જંગલો અવરથામાં મનુષ્યો દૂરાંછવાયાં વસે છે, તે વખતે તેઓ જંગલનાં ફળફુલો ખાઈ ભરણપોષણ કરે છે. પરંતુ સેંકડો સેંકડો ઔદ્યોગિક યંત્ર સંસ્કૃતિનો વિચિત્ર ઉદ્ભવ પ્રગટ થવા લાગ્યો, તે વખતે વિશાળ ખેતરોમાં સુધરેલી દબળી ખેતી કરવાનું કામ અતિ આવશ્યક થઈ પડે છે. બધી મહાન સંસ્કૃતિઓનાં અભરૂપને આધાર કૃષિસેત્રે હોય છે. પરંતુ સંસ્કૃતિનું એક બીજું રૂપ હોય છે, તે રૂપ અત્યંત કરતાં ઉત્તરું તો નથી જ પણ કેટલેક અંશે ચડીઆનું છે. એ રૂપ તે જુદું છે. બધી પ્રજાનાં મનરૂપી ક્ષેત્ર વ્યાપક ભાવે ખેડી, વિચિત્ર અને વિરતીજી પ્રમાણમાં જુદાં રૂપ જનારી શકે તો જ એ સંસ્કૃતિ મનરૂપી રૂપ ધારણ કરી શકે છે. પરંતુ જ્યાં ધણી ખરા સૌખ્ય મરતાથી છવાએલા. હોય અથવા સંસ્કારના નાના પ્રકારના બંધોથી હમેશાં મુગ્ધતા મુગ્ધતા થકે, પ્રેરિત કે બેચે-ઓને આરણે ભટકતા હોય ત્યાં કોઈ પણ જાતનું સાર્વજનિક, સ્વાધીનતામૂલક રાષ્ટ્રીય અથવા સામાજિક અવરથાતર ઉણું થઈ શકે નહિ કે જેની સદાચાલથી ધણીખરાં મનુષ્યો પોતાના ધણીખરા અધિકારો મેળવી શકે. જે રાષ્ટ્રનીતિની અંદર પ્રજાની સ્વાધીન જુદી અને સ્વાધીન શક્તિ વિકાસ કરી શકે તે રાષ્ટ્રનીતિને આધુનિક જમાનામાં આપણે સર્વકેષે ગણીએ છીએ. આજ સુધીમાં એવી રાષ્ટ્રનીતિનો સંપૂર્ણ અર્થ કોઈ

પણ દેશમાં જોવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ આધુનિક યુરોપ, અમેરિકામાં આ અર્થ તરફ ગતિ રતી જોવામાં આવે છે. જ્યારથી જ્ઞાન અને શક્તિની સાધનામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ બહુ વિશાળ પ્રમાણમાં પ્રગતી અંદર આવ્યો થઈ ત્યારથી યુરોપ, અમેરિકામાં આ પ્રવાસ બહુવત્તર થયો છે. જ્યારથી સંસારયાત્રાના ક્ષેત્રમાં મનુષ્યોએ પોતાની જુદીને સર્વોપરિ અણવાનું સાહસ કર્યું છે ત્યારથી જનસાધારણ રાજ, શર, જરૂરિયા, અને અંધસંસ્કારગત શાસ્ત્રવિધિના ભયંકર ભારમાંથી મુક્ત થઈ શક્તિને નાતી બધી અડચણ પોતાની જુદીકારા દર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અંધવિશ્વાસકારા દોરાવાની દેવ રાખનાર કોઈ પણ જાતી કરી શક્તિની વિશાળ જવાબદારી ખરાબર રીતે સમજી શકતી નથી, તો પછી એ જવાબદારી વહન કરવાની વાત તો દરજ રહી. અંધવિશ્વાસુ જાતિ અસૌકીક શક્તિસંપન્ન મનુ-ખની વાણીને દેવવાણી માની ધણીકાળને માટે એક અસાધ્ય કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે, અર્થાત્ જે આત્મશક્તિ માણસમાં હોતી જોઈએ તે શક્તિનું સ્થાન પોતાની બહાર કોઈ પણ રચણે કદબી કોઈ વખતે કોઈ એક દુઃસાધ્ય કાર્ય અપાર સાહસ દર્શાવી પાર પાડી શકે. પણ દંભેશના ઉપયોગ માટે દેવતા સળગાવવાનું કાર્ય પોતાની જુદીના હાથમાં હોતું જોઈએ જો કોઈ વખતે એ કાર્ય કોઈ જવાબદારીના આકરિમક ઉચ્છ્વસની મદદથી સાધી શકાય ખરું. પરંતુ જેના ધરમાં હોવા પ્રગટાવવાનો આધાર કોઈ વખતે બળશક્તિના જવાબદારી પર હોય, પોતાની જુદીકારિત પર ન હોય, તેના ધરના હોવા શક્તિના નિરપોક્ષ્યમાં પ્રગટવાના નથી એમાં ૨૦ માત્ર સંદેહ શાનો હોય ? માટે જે કેળવણી તેઓ પોતાની મેળે અસિ પ્રગટાવી શકે, પોતાની મેળે અસિ પ્રગટાવવાનું કાર્ય અશક્ય નથી એવો વિશ્વાસ મેળવી શકે, તે કેળવણી મેળવતી એ જ ધરનો અંધકાર દૂર કરવાનો એક જ ઉપાય છે.

એજા લોકો પણ હોય છે કે જેઓ આજસુના સરદાર થવાને લાંબક હોય છે, કામ કરતું તેઓને જરા પણ ગમતું નથી. તેઓના હાડમાંસમાં જે આગસ પેસી ગઈ હોય છે, તે તેમને કામ કરવા દેતી નથી. વડોલો-

પાર્શ્વિત મિલકત તેઓને માટે મહાન આશ્વત્થ છે, છતાં તે પણ પરિપૂર્ણ થઇ જવા આવી. હવે શું કરવું ? પૈસા વગર તો ચાલે તેમ નથી, પરંતુ પૈસા કમાવાનો માર્ગ એટલો બધો લાંબો છે, એટલો બધો સાંકડો છે કે તેઓ રસ્તા પાસે બેસી માર્ગ દુકો કરવાનો દૈવી ઉપાય શોધવાની ચિંતામાં આંખો મીંચી બેઠા છે, પરંતુ એમ કરવાથી કંઈ રસ્તો દુકો થતો નથી, આવશ્યક ચિંતા વિરત થતી જાય છે ખરી. આવે વખતે કોઇ સંન્યાસી આવી કહે છે કે : “હું ત્રણ માસમાં તમને લાભોપતિ બનાવી દઉં.” સંન્યાસીનાં આ વચ્ચે સંભળતાં જ તેની જડતા છટી જાય છે. ત્રણ માસ સુધી સંન્યાસીના કહેવા મુજબ અસાધ્ય વસ્તુને સાધ્ય કરવાની તેઓ તનતોડ મહેનત કરે છે, આ જડ પદાર્થમાં એકાએક આટલી બધી શક્તિ આવેલી જોઇ બધા સંન્યાસીની અસૌકીક શક્તિથી વિરમ્ય પામે છે. કોઈ સમજતું નથી કે આ સંન્યાસીની શક્તિનું લક્ષણ નથી, પણ એલા આગસુની અશક્તિનું લક્ષણ છે. આત્મ-શક્તિના રસ્તાપર ચાલવામાં જે શુદ્ધિ તથા અનુભવની જરૂર છે, તે શુદ્ધિ તથા અનુભવ જે માણસમાં નથી, તેને અસૌકીક શક્તિનો માર્ગ ગતાવતાં જ તે પોતાની જડશક્તિ પરથી છલાંગ મારી ઉડે છે. વસ્તુરિયતિ આવી ન હોય તો આપણા દેશમાં આટલા બધા તારીખે કેમ વેચાય છે ? જેઓ રોગ, તાવ, વિપદ, આપદ, વગેરે-માંથી બચવા માટે શુદ્ધિસંગત ઉપાયપર માનસિક જડતાને લીધે આરથા રાખતા નથી, તેઓ દોરાધાગા કે તાપીજ, અગર શાંતિપુષ્ટિના મંત્રો માનવામાં મુગ્ધતા ત્યાગ, સમય અને પ્રયત્નનો વ્યય કરતાં અચકાતા નથી. તેઓ ખૂલી જાય છે કે આ દોરાધાગાથી પ્રસા-એલાનો રોગ કંઈ દેવતા કે ઉપદેવતાની કૃપાથી દૂર થતો નથી. આવા લોકોના ધરમાં અકલ્યાણનું ઝરણું હંમેશાં ઘાતમુખે વહેતું જ રહે છે.

જે દેશમાં શીતળાના રોગનું કારણ લોકોએ પોતાની શુદ્ધિદારા શોધી કાઢ્યું છે અને એ કારણનું નિવારણ કર્યું છે, તે દેશમાં શીતળાએ નેનું રૂપ તણ દીધું છે, અને જે દેશના મા-જુસો શીતળામાતાને શીતળાના રોગનું કારણ માની

આંખો મીંચી બેઠા રહ્યાં છે, તે દેશમાં શીતળામાતા પશુ અડી જમાવી બેઠાં છે, અને શીતળાનો રોગ જવાનું નામ પણ લેતો નથી. અહીં શીતળામાતા માનસિક પરવશતાનું પ્રતિબિંબ અને શુદ્ધિની સ્વરાજ્યમુતિનું લક્ષણ છે.

આ જગાએ એવો પ્રશ્ન ઉઠી શકે કે દેશનાં કેટલાંક માણસો તો કેળવાયેલાં છે. તેઓ તો પરીક્ષા પસાર કરતી વેળા જગતના નિયમોની નિત્યતા વિષે વ્યાકરણવિશુદ્ધ અગ્રેજી ભાષામાં સાક્ષી આપી કિમી લઈ આવ્યા છે. પરંતુ આ કિમીધારીઓના જીવનઅવહારમાં શું આત્મશુદ્ધિ કે વિશ્વવિધિ ઉપરનો વિશ્વાસ સાબીત થાય છે ખરો ? તેઓ પણ શું શુદ્ધિની અધિતાવડે સંસારમાં દરેક તરફની દીનતા ફેલાવતા નથી ?

કળસ કરવું પડે છે કે તેઓમાંના અનેમાં શુદ્ધિની શુક્તિનું જોર બહુ જણાતું નથી; તેઓ પણ ઉચ્છ્ર-ખલ ભાવે મને તે માની લેવા તૈયાર થાય છે; અધ-ભક્તિના અદ્યુત માર્ગમાં અકરમાત મુસાફરી કરવા તેઓ તૈયાર થઈ રહ્યા હોય છે, આધિભૈતિક વ્યાપારની આધિદેવિક વ્યાખ્યા કરતાં તેઓને જરા પણ સંકોચ થતો નથી; તેઓ પણ પોતાની શુદ્ધિના વિચારની જ-વાળદારી બીજના હાથમાં સોંપતાં લાગતા નથી, પણ ઉલટા આનંદ પામે છે.

તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મૂઢતાના વિપુલ ભારનું આકર્ષણ બહુ પ્રબળ છે. પોતાની સતત શુદ્ધિને હંમેશાં જાગ્રત રાખવાને પ્રયત્નશીલ શક્તિની જરૂર પડે છે. જે સમાજ દૈવ, યજ્ઞ કે અત્તરના પ્રભાવપર વિશ્વાસ રાખતો નથી, શુદ્ધિપર વિશ્વાસ રાખવાનું શીખ્યો હોય છે, તે સમાજમાં પરંપરાના ઉત્સાહથી અને સહાય-થી મનુષ્યના મનની શક્તિ સહેલાઈથી સતેજ રહે છે. આપણા દેશની ચિદાશુપ્રજ્વાલિના દોષથી એક તો કેળવણીના સંસ્કાર બહુ ઉંડા પડતા નથી, તે ઉપરાંત તે કેળવણીની વ્યાપ્તિ અતિશય સંકુચિત હોય છે. એટલે સર્વજનની અગ્નિમલિત મનશક્તિ આપણા મનને અગ્ર-સરતા કે આત્મશક્તિ તરફ આગળ વધારી શકતી નથી. તે સહજમાં સિધ્ધિ બની જાય છે અને પ્રચલિત

વિશ્વાસ-તથા ચિરાગત પ્રયાના હાથમાં ચરીર સોંપી રજા લે છે. કેવળ અણુરૂપવાએલા અને કેળવાએલા વચ્ચે એ ભેદ-રહે છે કે તેઓ પોતાપોતાના અધ-વિશ્વાસમાં વણસી જાયે મળેથી હોય છે, ત્યારે આપણે આપણી જાતને બહી અણીજાના નિશામાં ગોઠા ખાઈએ છીએ; આપણે નકારા તરફ કરી લગ્નનું નિવારણ કરવાના પ્રયત્નો કરીએ છીએ, જડતા અથવા ભીર-પણને લીધે જે કાર્ય કરીએ તેની એક સુનિષ્ણુ અગર અનિષ્ણુ વ્યાખ્યા ખરી કરી તેને મુગડીના વિષય તરીકે રખા કરીએ છીએ. પરંતુ વચીજાતના ભેદથી હું કંઈ દબાવી શકાતી નથી.

દેશને મુક્ત કરવો હોય તો દરેકને કેળવણી આપવી જોઈએ એ વિચાર એટલો સાદો જણાય છે કે તેને આપણી સમસ્યાના સમાધાન તરીકે માનતાં મન અચ-કાપે છે. આ રથને આપણે ગીતાનો ઉપદેશ યાદ કરવો જોઈએ, કે આપણા અધિકાર કામ કરવાનો છે, ફળ ભોગવવાનો નથી. તાત્કાલિક ફળ ભોગવવાના લોકથી આપણે જાલુગરને યરણ જઈએ છીએ; ફળને બદલે ફળનું મુગડળ જોઈ નાંચીએ છીએ. તેથી સમય નષ્ટ થાય છે, હુદિ નષ્ટ થાય છે, ફળ પણ નષ્ટ થાય છે. વર્તમાનકાળ વિસરવા જતાં ભવિષ્યકાળ નષ્ટ થાય છે.

દેશની મુક્તિ એ એક મદાન કાર્ય છે જ્યાં તેનો ઉપાય બહુ જ સહેલો હશે એવા આશા રાખવામાં એક બીજી મોટી ભૂલ થાય છે. આવી આશાથી વાસ્ત-વિક્રતા પર નહિ, પોતાની શક્તિ પર નહિ પણ ઉત્તરપિટી પર વિશ્વાસ રહી જાય છે.

દૈવયોગે લાંબા સમય પછી એક સુંદર દર્શાંત આપણા હાથમાં આવ્યું છે. તે દર્શાંત વિશે આલોચના કરવાથી આપણી દશા રપટ થશે. બંગાળા મલેરીઆથી મરે છે, તે માર કેવળ દેખેતો માર નથી; એ રાજથી આખા દેશનાં મન મરી જાય છે. આપણામાં જે માનસિક વિવાદ, ચારિત્ર્યની દીનતા, અનુભવનો અભાવ છે તે આ રોગજીર્ણતાનાં ફળ છે. મલેરીઆથી જો આપણે મુક્ત થઈએ તો આપણે સંખ્યાના દિસાને તો

વધેશું જ, પણ તે ઉપરાંત શક્તિના દિસાને પણ મદાન બનીશું. એ વેળા બે જણનું કાર્ય એક જણ કરી શકે એમ માનવાનું નથી પણ કાંઈ પણ જાતનું કાર્ય આપણે એવી રીતે કરી શકીશું કે તેનું કાર્ય અત્યારે થઈ શકતું અશક્ય છે. અર્થાત્ કેવળ કામનું પરિણામ જ નહિ પણ ઉત્કર્ષ પણ વધશે. તેથી આખો દેશ ઉજાત થશે. આ વાત આપણે બધા જાણીએ છીએ, માનીએ છીએ, પરંતુ એ સાથે અત્યાર સુધી એ વાત પણ માનતા આવ્યા છીએ કે બંગાળામાંથી મલેરીઆ કદી પણ દૂર થવાનો નથી. બંગાળા દિવસોદિવસ નિર્જળ બનતો જશે પણ નિર્મશક (મચ્છર રહિત) બનવાનો નથી. માટે અટમાં જે હશે તે થશે જ.

આ વખતે એકાદ સાહસિક મનુષ્ય બોલી ઉઠે કે દેશમાંથી મચ્છર હાંપી કાઢવાનું હું માથે લઉં છું. આવી વાત કરવાનું સાહસ કરવું એ મને તો યથેષ્ટ લાગે છે. આ શુદ્ધ માનનારા, અવતાર માનનારા દેશમાં આટલું સાહસ પણ થોડામાં જ હોય છે. તે માણસ એકેક ગામમાં પોતાના પ્રયોગો શરૂ કરે. જો તે એક ગામમાં સફળ થયો તો આખા દેશના વ્યાધિ પર કુદાશ-નો ધા પડશે.

આટલું કાર્ય એ દેશને માટે પુરતું છે, મદાન છે. કાંઈ એક જગાએ જો તે પ્રયત્ન બતાવી શકે કે અમુક ઉપાયોથી રોગનું વાદન દૂર કરી શકાય છે તો એટલું બહુ છે.

તે આખા દેશને પોતાના પ્રયત્નથી રોગમુક્ત કરે એ ક્યાણુકર નથી. પ્રયોગદારા તે સાખીન કરે અને તે મુજબ દેશ પોતાનું કાર્ય પોને માથે ઉપાડી લે તો જ ઉપરિશત વિપત્તિમાંથી બચી શકાય, અને ભારી વિપત્તિ સામે ટકરે જીવવાની ટેવ પડે. નહિ તો દર વખતે નવા નવા દાકતરો માટે આકાશ તરફ આંખો ફેરવી તાકના બેસી રહેતું પડશે, અને તે દરમિયાન આપણે આપણી જરોગની સાંધાતિક ઉન્નતિ કરવામાં પૂરીના બધા દેશોને પાછળ પાડી દઈશું.

મનેરીઆ જેમ શરીરનો વ્યાધિ છે, તેમ અશુદ્ધિ મનનો વ્યાધિ છે. એથી મનુષ્યનું મૂલ્ય એણું યથા જાય છે. અર્થાત્ ગણતરીમાં સંખ્યા વધે છે છતાં ગુણમાં ઘટે છે. રવરાજ દહો, સંસ્કૃતિ કહો કે મનુષ્યનું જે દંધ મૂલ્યવાન ઐશ્વર્ય છે તે કહો, પણ એ બધાનો આધાર આ ગુણના હિસાબ પર છે. રેતીના કણની સંખ્યા ગમે તેટલી હોય પણ તેમાં માટીનો ગુણ ન હોવાથી તેમાં અનાજ ઉત્પન્ન થઇ શકતું નથી. હિંદના ત્રીસ કરોડ મનુષ્યના મનનું પરિણામ સંખ્યામાં ઘણું છે, પરંતુ યોગ્યતાના હિસાબે બહુ થોડું છે. આ અયોગ્યતા કે અશુદ્ધિના નાશકારક પરિણામે હિંદના મન પરથી ઉચ્ચતાની નહિ પાડીએ તો વિધાતા આપણને દંધ વરદાન આપશે તો તે પણ સફળ થશે નહિ. આ જે સત્ય હોય તો આપણે કમર કરી કહેવું પડશે કે “આ રહ્યું અમારું કામ !” આ કામ દરેક કામ કરનારને યોતાના હાથ આગળથી શરૂ કરવું પડશે. કોઈ પણ રથને જરા ભેટલી સફળતા મળશે તો પણ તે સફળતા દેશનું બહુ કરશે. પરિભ્રાણુદારા જેઓ સફળતાનો વિચાર કરે છે તેઓ અચિત્ત દિશ્વર્તી થશે, પરંતુ સત્યદારા જેઓ વિચાર કરે છે તેઓ જાણે છે કે સત્ય વામનરૂપે આવી, બલિની પાસેથી ત્રિશુવન તાળે કરી શકે છે.

આને જર્મનીની કેવી દુર્ગતિ થઇ છે, બધી બાજુએથી તે પેટનું બહુ દુર્બળ બની ગયું છે, તે બધા જાણે છે. અત્યારે જર્મનીના ઘરમાં ખરેખર આગ લાગી છે, તે આગ રોકવવા માટે જર્મની આ હિપ્પોએ લડ રહ્યું છે તે જાણવાની જરૂર છે. ઉમરલાયક માણસોને કેળવણી આપવા માટે આજકાલ ત્યાં જે પ્રયત્નો થઇ રહ્યા છે, તે બાબતની ચર્ચા કરતું એક નાનું ચોપાનીઈ બહાર પડ્યું છે.^૧ તેમાંથી નીચેની લીટીએ ઉતારી લઉં છું.

^૧ એ પુસ્તકનું નામ Newer Adult Education in Germany છે.

There are two forms of ruin—the sudden calamity of an earthquake and the slow, certain, steady advance of general decay that nothing seems able to impede. This latter is now the fate of Germany. A small percentage of the population may still make a display of wealth ; but the structure of the country, its general welfare, its healthiness and growth are irretrievably stunted. The people face this. They know that for them there is no hope left, unless they have sufficient courage and vitality to build up with their own hands. The youth of Germany knows that it has no future unless it can build up oae, and it is certain that this building will be of far-reaching influence in the entire structure of European civilisation. Adult education is going to be one of the pillars of this structure.*

* વિનાશ બે પ્રકારનો થાય છે. એક ધરતીકંપની જેમ એકાએક થતો, અને બીજો ધીમે ધીમે પણ ન બાળી શકાય તેવો અને મુશ્કેલ રીતે થતો. અત્યારે જર્મની આ બીજા પ્રકારના વિનાશના મુખમાં છે. વસ્તીના શોધક માણસો સચ્છિનો રાજ દંધ બલે દેખાડી શકે પણ દેશનું બધાજુલું તેનું સામાન્ય હિત, તેની સુરક્ષિત અને વૃદ્ધિ સર્વ એટલા બધાં ઘડી ચર્ચા છે કે તેમાં સુધારો થવાની આશા નથી. પણ લોકો આની સામે યાચ છે. તેઓ જાણે છે કે જો પોતે કંઈ કરી શકશે નહિ તો તેમના માટે બાવિમાં કંઈ જ આશા નથી. જર્મનીના જુવાનો જાણે છે કે તેમના બાહુ સિવાય બીજા સદાયતાથી તેમનું બાવિ ધરાવાનું નથી. પણ જર્મની એ બાવિ ધરશે તો તેની અસર આખા યુરોપ પર થવા વિના રહેશે નહિ. તેમના નવીન રાષ્ટ્રપરવાના કાર્યક્રમમાં મોટીવચના માણસોની કેળવણી એ એક અતિ અગત્યનો મુદ્દો છે

આ પરિસ્થિતિમાં કેટલીક વિચારવા જેવી વાતો છે. પહેલી વાત એ છે કે જર્મનીની સ્થિતિ તદ્દન નિરાશાજનક છે. છતાં ત્યાંના લોકો તેને કામગીરી માની ભાવ્યની નિંદા કરતા નથી, કારણ કે તેઓ સત્યનું વરદાન મેળવવા વાસ્તવિક રીતે આશ્ચર્ય પામી શકે છે. તેઓ શુદ્ધ પણ આધાર રાખે છે, તેથી પોતાના પર તેઓને અસીમ વિશ્વાસ છે. બીજી વાત એ છે કે તેઓ આ વાત નિઃસંદેહપણે સમજી ગયા છે કે લવિષ્યને માટે ઉન્નતિનો નવો પાયો નાંખતી વેળા કેવળ કેળવણી જ કામ આવવાની છે. આ ઉન્નતિદ્વારા તેઓ કેવળ પોતાની ભૌતિક સીમામાં જ મહાન ગણવાના નથી, પણ સમગ્ર યુરોપની સંસ્કૃતિ સાથે પોતાના પ્રભાવ દ્વારા સંમિશ્રિત થવાના છે. ત્રીજી વાત એ છે કે સ્થિતિ ગમે તેવી શોચનીય હોય, રસ્તા ગમે તેવો કઠણ હોય છતાં, આદર્શ તો કરવું જ નોંધાય.

મનુષ્યો કેળવણીદ્વારા તૈયાર થાય છે, એ વાન વારંવાર કહેવાની જરૂર નથી. 'મનુષ્ય બનાવો' એ વચનમાં એ જ અર્થનો સમાવેશ થાય છે. પ્રકૃતિની ક્રિયા જાતે જાતે બનાવે છે, મનુષ્યની કેળવણી મનુષ્યને મનુષ્ય બનાવે છે. આધુનિક કાળમાં આપણે જે સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ, તે સ્થિતિ સારી હો કે ખરાબ હો પણ એ વાત નિશ્ચિત છે કે આવી સ્થિતિ માટે આપણી પૂર્વકાલીન કેળવણી જવાબદાર છે. આ સ્થિતિ કાયમ રાખવા માટે શાસ્ત્રોએ વિધિનિયમની દિવાલો ઉભી કરવાનું બાકી રાખ્યું નથી. આપણી વર્તમાન સ્થિતિ માનસિક ગુણગોળને આભારી છે. આવી અવસ્થા કદી પણ સ્વરાજને અનુકૂળ હોઈ શકે નહિ. માટે જો સ્વરાજ મેળવવું હોય તો જૂની કેળવણીને બદલે એવી કોઈ જાતની કેળવણી શરૂ કરવી નોંધાય કે જેથી લોકોનાં મન શુદ્ધિના સ્વરાજ તરફ આસ્થા રાખતાં થાય. જે કેળવણીએ આપણો વર્તમાનકાળ રચ્યો છે, તે જ કેળવણી લવિષ્યકાળ રચશે તો આપણને વર્તમાનકાળની પુનરાગતિ કર્યાં સિવાય જીવેડાં નથી.

આજે જર્મની વિચાર કરે છે કે અમારી જૂની કેળવણીમાં એક દોષ હતો.

"Germans feel that the well-oiled and smoothly running machine-like system of pre-war days was a system that was losing its substance, producing a mechanical form of culture—a culture that was lacking in essentials, a culture that seemed to turn out human beings with most extraordinarily cultivated brains but somehow out of touch with the human heart—science as apart from life, art, craft, learning, recreation, all in separate compartments, and disharmony as a summary of all."

સાર્વભૌમ કેળવણીની સમગ્રતાદ્રશ્ય જર્મનીના અધિવાસીઓ મનુષ્યવતી સંપૂર્ણતા મેળવી શકશે એ વિચાર એ દેશમાં આજ સમયના રૂપક આગળ ઉપેક્ષા પામ્યો નથી, જો કે ત્યાં અન્ન અને વસ્ત્રના અભાવનું દુઃખ આપણા કરતાં વધારે પ્રમાણમાં છે. પહેલાં સુતર ઠાંતીય, કાપડ વણીયા, ખાદ્ય, પીણ, અને તે દ્વારા સ્વરાજ મેળવીશ. ત્યાર બાદ અવકાશ મળે મનુષ્યત્વ મેળવીશ એ વચનો મનુષ્યનાં ન દોય. પ્રાણની સમગ્રતાની જેટ મનુષ્યવતી સમગ્રતા પણ હુકો હુકો લગાડેલી નથી. દેહ વસ્ત્ર પહેરે અને મન નમ રહે એ સ્થિતિ સદન થઈ શકે એવી નથી. કેંઈ પ્રયોજનને બદલે મનની પૂર્ણતાને થોડા વખત માટે ખંડિત કરવામાં આવે તો એ નુકસાન કેંઈ કાળે વળી રહેતું નથી. સ્વરાજ મળે ત્યાં સુધી

જર્મનેને લાગે છે કે લગભગ પહેલાંની તેમની કેળવણી પ્રયાગે સારી રીતે ઉલ્લેખ થયેલા જેવા જેવા સંસ્કૃતિ દલી તેમાંથી પ્રાણ જવા લાગ્યો હતો, અને તેથી જ સંસ્કૃતિ મળતી હતી તેમાં ખરી વાતની ખામી હતી. તે સંસ્કૃતિમાં ઉછરતા પ્રાણીઓનાં મગજ બારે કેળવણીનાં દવાં, પરંતુ જ્યારે તેમ પણ તે વેદીનાં ટોર જેવા દોષ સંસાર માટે નકામા જેવા દવાં તેમની વિદ્યા, કલા, કારીગરી, મગમત-સર્વજાતો એમેજ દલી અને જીવન સાથે તે કોઈને સંબંધ ન હતો.

દેશમાં શિષ્યક્રમને ઉત્તેજન નહિ આપીએ, કારણ કે શિષ્યક્રમને અવશ્ય નથી, એ તો શાખાના માટે છે. એવી પ્રતિજ્ઞા કરીએ તો સ્વરાજ તો કાણ, ભણે ક્યારે મળે પછી જ શિષ્યક્રમને સેકડો વર્ષની મહેનતે સજીવન થઇ છે, તે થોડા અનાદરથી હંમેશને મટે હુમ્મસ થઈ જાય તેનું શું ? દેશમાં એવા માણસો પણ પડ્યા છે કે જેઓ આતું અને તો થે દિલગીર થાય તેમ નથી. મનુષ્યને એક તરફથી અપૂર્ણ રાખી બીજી બાજુએથી સ્વતંત્ર કરવા એ તો લોભાની એક બાજુએ જિંદગી પાડી બીજી બાજુએથી તેમાં પાણી ડેડવા જેવું થાય, મનુષ્યને પોતાની સંપૂર્ણતા પ્રગટ કરવાનો અવસર મળે એ સ્વાધીનતાના ઉદ્દેશ છે. સ્વાધીન પોતાના પૂર્ણ મનુષ્યત્વને પંચ બનાવી બાહ્યબળની સાધના સાધી હતી, તેથી તેણે કંઈ કળ મેળવ્યું નહોતું; એથેન્સે પોતાની કાંઈ પાંચ આસ શક્તિને સંપૂર્ણ કરવાનું ઇચ્છ્યું નહોતું, પણ મનુષ્યત્વની સંપૂર્ણતાની સાધના સાધી હતી, તેથી એ એક શક્તિના યોગે બાહ્યબળ મેળવ્યું હતું, એનું કારણ એ છે કે મનુષ્યત્વની સજીવ અપૂર્ણતા મનુષ્યનું પરમ સત્ય છે, કાંઈ તત્કાલિક પ્રયોજનને ખાતર તે સત્યનું અંકન કરવાથી સંપૂર્ણતા નગળી પડી જાય છે.

હવે પેલા નાના ચોપાનીઆમાંથી બે પરિચ્છેદ ઉતારી માફ લખાણ સંપૂર્ણ કરું છું.

"Everywhere, certainly, there is goodwill and courage in the face of insuperable difficulty. Those who have not experienced it, cannot realise what it means to be under-fed, under-paid, over-worked, and yet to go on unswervingly with the work of the education of the people. Through the straining of every nerve many thousand marks may be collected for this purpose, while the sum dwindles as

it is held in the hand to mere nothingness through the uncontrollable depreciation of currency.

"This material side of the question cannot be overlooked, as the instability of conditions ruins all effort. A thousand marks to-day are a hundred in a couple of days time, and the educator of the people of one week may be working in a factory the next in order to provide for his wife and his child as well as for his own livelihood. If the State were to appoint adult teachers as it does school teachers, salaries would rise to meet the depreciation, but the State stringently refuses to swell the budget by financing any new educational movement to struggle on almost unaided. It is extraordinary enough that ways and means can be found to continue at all, and this obviously is due solely to the goodness and self-sacrificing devotion of those working in the cause of bringing education within reach of the people. It will take many years before Germany sees clearly where the moulding of her efforts in adult education has led to, but what can be more absorbing and instructive than to study its growth? "

* આ બે પરિચ્છેદમાંથી આપણે એ સમજવાનું છે કે કાર્ય અતિ કઠણ હોય, કળ નબળા હોય, છતાં કાર્ય ખર પાડવાનો અવિરામ દેસાહ દુર્દમનીય હોવો જોઈએ.

સમસ્યા

વિશ્વવિદ્યાલયની પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા તો દરારીસ દબારની હોય છે, પરંતુ તેઓને એક જ ભતની શાકીયી એક જ ભતના અધ્યક્ષ હોય છે એક જ પ્રશ્નો આપવામાં આવે છે. તે એક જ ભતના પ્રશ્નોના ખરા જવાબ આપતા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા પસાર કરે છે, અને પછી મેળવે છે. આમ હોવાથી પાસે બેઠેલા વિદ્યાર્થીના જવાબો ચોરીકુપીથી ભેંધ પાસ થવાનું કાર્ષિ સહેલું થઈ પડે છે. પરંતુ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષાના વિષય એટલા બધા સદગ નથી. દરેક જાતિને તેણે છુદી છુદી સમસ્યા-પ્રશ્નો આપે છે. એ સમસ્યાનો જાગ્રમ્મી ઉકેલ દરેક જાતિએ પોતાની મેળે કરવાનો છે. જે જાતિ વિદ્યાર્થીની પરીક્ષાના પ્રશ્નોના ખરા જવાબ આપે છે તે તેના વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રવેશ કરે છે અને જાન મેળવે છે. દિંદને પણ વિદ્યાર્થીએ કેટલાક ખાસ પ્રશ્નો આપેલા છે; ત્યાં સુધી એ પ્રશ્નોના ખરા જવાબ નહિ મળે ત્યાં સુધી દિંદનાં દુઃખો થઈ રીતે દૂર થવાનાં નથી. આપણે આશા કરી પુરોષના પ્રમથપત્રમાંથી જવાબ ચોરી લઈએ છીએ. એક દિવસ બેવકૂની માફક માખી મારવા જેવી નકલ કરતા દના, આજે જુદિમાનની માફક ચોરી લાપા બદલી પુરોષના પ્રમથપત્રના જવાબ ઉતારી વિદ્યાર્થીના દરબારમાં પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાની આશા રાખી બેઠા છીએ. પરીક્ષક વારંવાર એ ચેરેલા જવાબની પાસે વાદળી પેન્સિલનાં જે ગોળ ગોળ ચિહ્નો કરે છે, તે બધાને એક જ કરી સરવાળો કરવા જતાં જવાબ બાદબાકી આવે છે.

વાતાવરણમાં ઉત્પન્ન થતાં વાવાઝોડોને આપણે ખરાજ માનીએ છીએ. તે જાણે કોઈ આકાશની

લાતોના રૂપમાં દુનિયા પર આવનાં હોય એવું જણાય છે. એ પ્રકાર તો એક ભતનું સજ્જ થયું. કાનું સજ્જ ? મૂળ વાત એ છે, કે વાયુના થરો પાસે પાસે આવેલા છે. જે પાડોશીમાં એકમૂખી હોવાની ભેળિએ, તેઓમાં કુસંપ થયો છે. એક ધરનું ગૌરવ બહુજ વધી ગયું છે, બીજા ધરનું ગૌરવ ધરી ગયું છે. એ તો સદન થઈ રોકે નહિ, તેથી ઈંદેવનું વજ્ર મગમગી ઉઠે છે, પવનદેવ વડુ રવરે હંકાર કરી ઉઠે છે. જ્યાં સુધી પાડોશીઓમાં એકમૂખી ન થાય, દરેક ધરમાં પંક્તિમેદ નષ્ટ ન થાય, ત્યાં સુધી શાંતિ ન થાય, ત્યાં સુધી દેવતાનો શરણો શાંત ન થાય. જેની વચ્ચે પરપર મેચ રહેવા ભેંધએ, તેઓમાં વિચ્છેદ થાય, કે તરત તુલકકાંક મચી રહે છે. ત્યારે શાંત અરણ્યની અંબીરતા નષ્ટ થઈ જાય છે, વિશાળ સમુદ્ર ગડિગર બની જાય છે, આ ક્રિયામાં તોફાનનો વાંક શરી બધો હોય તેના પર નાંખવાથી અગર તેની આગળ શાંતિચત્રક બજવાથી દંછ વળતું નથી. કાન માંડી સમિગ્રો લો, રવર્ષમાં મર્ષમાં એ જ અવાજ ધૂમી રલો છે, કે “ભેદ પડ્યો છે, ભેદ પડ્યો છે.”

વાતાવરણમાં જે પ્રકાર મચી રહે છે, તેણે જ પ્રકાર મનુષ્યોમાં પણ મચે છે. બહારથી જેઓ પાસે પાસે જણાય છે, તેઓમાં આંતરિક ભેદ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે એ ભેદ વિષતિનું મૂળ થઈ પડે છે. જ્યાં સુધી ભેદની અસર રહે છે, ત્યાં સુધી ઈંદેવનાં વજ્રને, ઝોગજુખ્યાસ પવનના કુંદામને કામદેસર કે એરકાવદેસર અગવગદારા દમન કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી એ વાવાઝોડો મગમગ કરી શાંત પડવાની નથી.

જ્યારે આપણે બોલીએ છીએ, કે 'અમારે સ્વતંત્રતા જોઈએ છે,' ત્યારે આપણે શું માગીએ છીએ, તે વિચારી જોવાની જરૂર છે. જ્યાં મનુષ્ય તદ્દન એકલો વસતો હોય ત્યાં જ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા સંભવે. ત્યાં તેને કોઈની સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ રહેતો નથી, કોઈના પ્રત્યે કોઈ પણ જાતની જવાબદારી રહેતી નથી, કોઈના પર કોઈ પણ જાતનો આધાર રાખવો પડતો નથી, ત્યાં તેની સ્વતંત્રતામાં હસ્તક્ષેપ કરનાર કોઈપણ માણસની હવાતી હોતી નથી. પરંતુ માણસ આવી સ્વતંત્રતા માગતો નથી; મને તો બહુ દુઃખી થાય. રેખિન્સન કહેતા તેના જનહીન બેઠમાં જ્યાં સુધી એકલો હતો ત્યાં સુધી તે તદ્દન સ્વતંત્ર હતો. જ્યારે ક્રાઇડેની સાથે તે સમાગમમાં આવ્યો ત્યારે તેની સ્વાધીનતા જતી રહી. ક્રાઇડેની સાથે તેને એક જાતનો પરસ્પર સંબંધ બંધાય ગયો, પરંતુ સંબંધ માત્ર અધીનતા છે. વધારે તે શું કહીએ, શેક્ષાકરના સંબંધમાં શૈક પણ આકરને અધીન હોય છે. પરંતુ રેખિન્સન કહેતા ક્રાઇડેની સાથે પરસ્પરની જવાબદારીમાં જડાયો છતાં પોતાની સ્વાધીનતા એાછી થઇ એ ખાતર શા માટે દુઃખી ન થયો? કારણ કે તેના સંબંધમાં બેઠની અડચણ નહોતી. સંબંધમાં બેઠ ક્યાંથી આવે છે? જ્યાં અવિશ્વાસ હોય, ભય હોય, એકબીજા એકબીજાને ઠગી છતી જવા માગે ત્યાં ખંનના વ્યવહારમાં સંજ્ઞાવાચ રહેતો નથી. ક્રાઇડે બે હિંસક, જંગલી, અવિશ્વાસી હોત, તો તેની સાથેના સંબંધથી રેખિન્સન કહેતો સ્વાધીનતા નષ્ટ થાત. જેની સાથે આપણે સંબંધ પરિપૂર્ણ નથી, અર્થાત્ તેના તરફ આપણે ઉદાસીન છીએ, તે આપણને આકર્ષી શકતો નથી. પરંતુ એ પરથી એમ માનવાનું નથી કે જેની સાથેના સંબંધથી જ આપણે સ્વાધીનતાનો મધ્યમ આનંદ ભોગવીશું. જેની સાથે આપણે સંબંધ પરિપૂર્ણ હોય, જે આપણે પરમ બંધુ હોય, તે જ આપણને સંપૂર્ણ રીતે આકર્ષે છે. આપણું ચિત્ત તેના સંબંધથી જ સ્વાધીનતા મેળવે છે. કોઇ પણ જાતની અધીનતા નથી. સંબંધીનતામાં જે સ્વાધીનતા છે, તે

નેતિસૂચક છે, તે સ્વતંત્રતામૂલક સ્વાધીનતા મનુષ્યને દુઃખદાયક નીવડે છે. એનું કારણ એ છે કે સંબંધ વિનાનો મનુષ્ય એ સત્ય નથી. બીજાની સાથેના સંબંધને લીધે જ મનુષ્ય પોતાની સામંતાનો અનુભવ કરે છે. એ સત્યતાના અનુભવમાં વિદ્ય મધ્યથી અર્થાત્ સંબંધના બેઠથી, અસંપૂર્ણતાથી, અગર વિદ્યિતથી તેની સ્વાધીનતા એખમાય છે. કેમકે નેતિસૂચક સ્વાધીનતા જ મનુષ્યની ખરી સ્વાધીનતા છે. મનુષ્યના ખરા સંસારમાં અથવા રાજ્યમાં વિશ્વવ ક્યારે થાય છે? જ્યારે પરસ્પરના સ્વાભાવિક સંબંધમાં વિપર્યય થાય છે ત્યારે, જ્યારે ભ્રાષ્ટ્રઓમાં સંદેહ, ધ્રુષ્ટિ, કે લોભ પ્રવેશ કરી તેઓના સંબંધને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખે, ત્યારે તેઓને એકબીજા તરફથી અડચણો થાય, ઠાકારો લાગે, અને તેઓની જીવનયાત્રાનો પ્રવાહ ડગમે ડગમે પાછો વળી શૂંબ્ધ થઇ જાય, એટલે કુટુંબમાં વિશ્વવ મળે. રાષ્ટ્રવિશ્વવ પણ સંબંધનેદના વિશ્વવ છે. કારણ કે સંબંધમાં બેઠ પડવાથી જ અશાન્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ અશાન્તિથી જ સ્વાધીનતાને તુલસાન થાય છે, આપણી ધર્મસાધનામાં પણ જે મુક્તિ અર્થદાર કર કરી વિશ્વની સાથે ચિત્તને પૂરેપૂરો યોગ સાધી આવે તે મુક્તિને આપણે ખરી મુક્તિ માની છે. તેનું કારણ એ છે કે વિશ્વની સાથે યોગ થવાથી જ મનુષ્ય સત્ય ગણાય છે, માટે એ સત્યમાં જ મનુષ્ય મધ્યમ સ્વાધીનતા મેળવે છે. આપણે તદ્દન સ્વાધીનતાની સ્વતંત્રતા માગતા નથી. આપણે બેઠ તણ સંબંધની પરિપૂર્ણતાને ઈચ્છીએ છીએ. તેને જ મુક્તિ કહીએ છીએ. જ્યારે દેશની સ્વાધીનતા માગીએ છીએ, ત્યારે નેતિસૂચક સ્વાધીનતા માગતા નથી. પણ દેશના બધા લોકો સાથેના સંબંધને યથાસંભવ સત્ય અને બાધામુક્ત કરવા આદીએ છીએ. એ કાર્ય આપણે બેઠનાં કારણ દૂર કરી કરી શકીએ, પરંતુ તે કારણે અંદર હોઇ શકે, તેમ બહાર પણ હોઈ શકે. આપણે પશ્ચિમના ઇતિહાસમાં વાંચું છે કે ત્યાંના લોકો સ્વાધીનતા માટે વખતોવખત કાલાહલ કરે છે. આપણે પણ એ કાલાહલનું અનુકરણ કરીએ છીએ, આપણે પણ કહીએ છીએ કે અમારે સ્વાધીનતા જોઈએ છે. આપણે એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી એમ છે કે યુરોપ જ્યારે સ્વાધીનતા માગે છે ત્યારે તે

સમાજદેહમાં કોઈ ખાસ કારણને લીધે જુદાઈનું દુઃખ પેદા છે. સમાજમાંના લોકોમાં કોઈ બાબતનો, કોઈ આકારનો વિરોધ અથવા વિરૂપિત ધર્મ છે, તે જુદાઈ, તે વિરૂપિત દૂર કરવાથી તેની મુક્તિ થાય છે, તે સ્વાધીન થાય. આપણે પણ જ્યારે સ્વાધીનતા માગવા તૈયાર થઈએ ત્યારે સમાજનું જોડાણ આપણા દુઃખનું કારણ ક્યો બેદ છે. એ વિચાર ન કરતાં સ્વાધીનતા શબ્દને કેવળ ઇતિહાસના બોલ રૂપે વાપરતાં કંઈ ક્ષણ મળવાનું નથી. જેઓ બેદને પોતાનામાં દયાપૂર્વક પોષે, અને સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે, એવાઓનો કંઈ અર્થ નથી. એ તો એવું થાય કે નાની વડુ પોતાના સ્વાધીનનું કુખ જોવા ઇચ્છે નહિ, એતાનેને દમોશાં દૂર રાખવા માગે, પાડોશીઓ સાથે દળીમળી રહેવા ઇચ્છે નહિ છતાં મોટીવડુના હાથમાંથી બધો ધરત્યવદાર પોતાના હાથમાં લેવા ઇચ્છે.

દુરોપના કોઈ કોઈ દેશમાં રાષ્ટ્રવિસ્તરમાંથી રાષ્ટ્ર વ્યવસ્થા પેદા થતી જોવામાં આવે છે. મુઠાની વાત એ છે કે ત્યાં પ્રજા અને શાસનકર્તાઓ વચ્ચે બેદ પેદા થયો હોય છે. તે બેદ જાતિગત હોતો નથી, પણ શ્રેણીગત હોય છે. ત્યાં એક તરફ રાજા ને રાજા પુરૂષ, તથા બીજી બાજુએ પ્રજા, જો કે એક જાતના મનુષ્યો છતાં તેઓમાં અધિકારબેદની માત્રા અત્યંત વધતી જાય છે. એ ખાતર તેઓના વિશ્વવનું સદૃશ એ શ્રેણીગત બેદને રાષ્ટ્રનૈતિક સીવલુના સંચા વડે મજબુતાઈથી સીવી મટાડી દેવાનું હોય છે. આજે વળી ત્યાં એક બીજી જાતના વિશ્વવની દવા વહેતી જણાય છે. તપાસ કરતાં જણાય છે, કે ત્યાં વાણિજ્યના લેખમાં જેઓએ મૂડી રોકી છે તેઓના અને મજુરોના અધિકાર વચ્ચે અસમાન અંતર પડી ગયું છે. એ અંતર જે વિપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વિપત્તિ ત્યાં વિશ્વવનું સ્વરૂપ ધારણ કરી રહી છે. ધનવાનો બધાના માર્ગો મજુરો માટે મટાડો બંધાવી આપે છે, તેમાં ઈલાકાકરને લણાવવાનો બંધાવરત કરી આપે છે, તથા મજુરોપોતાના દિવસો સુખમાં ગુજારે તેવા પ્રયત્નો વખતે વખત કરે છે; પરંતુ અંતર તો ઘટતું નથી જ. ધનવાનોના અનુમદાનાં એકાદ બે રીપોર્ટો એ અંતર ઘટતું નથી, તેથી વિપત્તિ પણ જેમની તેમ રહે છે.

લોખા સમય પહેલાં ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજોનું એક રાજ્ય અમેરિકા જઈ વસ્યું હતું. ઇંગ્લાંડના અંગ્રેજો સમુદ્રપારથી અમેરિકાના અંગ્રેજો પર શાસન ચલાવતા હતા; એ શાસનદારો મહુદના બે કિનારાનું અંતર ધટ્યું નહિ. આ સ્થળે નાડીના ખેતીવાસુ કરતાં દોરીનું ખેતીવાસુ પ્રજા થવાથી બંધન બળભેરીથી તોડી નાંખતું પડ્યું. જે કે આ બનાવમાં બંને પક્ષ સહોદર બાઈ હતા છતાં.

એક દિવસ ઇટાલિમાં ઓરિટ્ટવન લોકો રાષ્ટ્રના મરતકે હતા, અને ઇટાલિયન લોકો રાષ્ટ્રની પૂછડીએ હતા. છતાં મરતક તથા પૂછડીને દિલોખન મેળ નહોતો. એ ગ્રેમલીન બંધને બેદને પ્રજા સ્વરૂપમાં જોડે. કર્ણો હતો. ઇટાલિએ એ બંધનમાંથી મુક્તિ મેળવી સમસ્થાન સમાધાન કર્યું છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે બેદના દુઃખમાંથી, બેદના અકલ્યાણમાંથી મુક્ત થવું તેનું નામ મુક્તિ છે એટલુંજ નહિ, પણ આપણા દેશની ધર્મસાધનાની મૂળ વાત એ જ છે કે બેદ જુદાઈમાં અસત્ય વમે છે, એ બેદજુદાઈ રાજાતાં સત્યદારો આપણું પરિત્રાણ થાય છે.

પરંતુ અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ વિધાતાની પરીક્ષા-શાળામાં બધા વિદ્યાર્થીઓને એક જ પ્રકો પૂછવામાં આવતા નથી. બેદ એક જાતનો નથી. એક પગમાં ચામડી અને બીજા પગમાં જૂટ પહેર્યો એ એક તરફનો બેદ છે; એક પગ મોટો અને બીજો પગ ટુંકો એ બીજી જાતનો બેદ છે; પગનું દાડકું બાગી જતાં પગના એક બાગ સાથે બીજા બાગને વિરોધ થવો એ વળી ત્રીજી જાતનો બેદ છે; આ દરેક બેદ સ્વાધીન શક્તિવડે અસનદલન કરવામાં અડચણ કરે છે. પરંતુ જુદા જુદા બેદના પ્રતિકાર જુદી જુદી રીતે કરી શકાય છે. ચામડીવાળા પગની પાસેથી તેની સમસ્થાનો ઉત્તર ચોરી લઈ બાગેશ પગને એ ઉત્તર મુજબ જોડવા જતાં ચુરોલીનો પાર રહે નહિ.

અગાઉ જણાવ્યું છે કે એક અંગ્રેજ જાતિમાં જે બેદથી શટ પડી હતી તે એક પ્રકારની રાષ્ટ્રનૈતિક સિસાઈથી નોડી દેવામાં આવી, એ નેપાલ જદ મજબુત

બંને ગયું છે. પરંતુ બંને કોપક જ તૈયાર થયું ન હોય, સત્તર યુગવાઈ દર પચ્ચ હોય; ત્યાં- રાષ્ટ્રનૈતિક સિલાઈના સંચાની વાત વિચાર્યે કંઈ વળે તેમ નથી. લાં વધારે ઊંડા ઉત્તરવાની જરૂર પડે છે. પ્રથમ સમાજ- નૈતિક સાળ ચલાવી એ યુગવાઈ ગમેલા સત્તરનું એક અખંડ વસ્ત્ર તૈયાર કરવું પડે છે. અલગત તેથી વાર તો લાગે, પરંતુ સીગરના ચંચા વડે સીવી લીધાથી એ વિસંખ ઓછા કરી શકાય તેમ નથી.

શિવકાકુરની તથા વહુઆ સંબંધીની ગ્રામ્ય કવિ- તામાં કહ્યું છે કે:-

એક વહુ રાધિસાધે, બીજી વહુ ખાધ;
ત્રીજી વહુ ભૂખી દુઃખી, આપને ઘેર ભધ.

ત્રણ વહુઓને ખોરાકની સરખે સરખી જરૂર હતી, પરંતુ બીજી વહુ જે સહેલાઈથી અન્ન મેળવતી હતી, તેવી સહેલાઈ ખાસ કારણોને લીધે ત્રીજી વહુને નહોતી; તેથી ઉદર અને આહાર સમસ્યાનો નિવેડો આણવા માટે તેને જરા વધારે વિશ્વંસ થાય એવો ઉપાય શોધવાની ફરજ પડી હતી, અર્થાત્ પિયેરતો આશ્રય લેવાની ફરજ પડી હતી. પહેલી વહુ શી રીતે કુધા ચાંત કરતી તે સંબંધમાં એ કવિતા રચે રીતે જણાવતી નથી. મતે ખાત્રી છે, કે તે બિચારી માત્ર તૈયારી કરતી હશે અને બીજી તે તૈયારીનું ફલ ભોગવી તૃપ્ત થતી હશે. ઇતિહાસમાં આવાં દૃષ્ટાંતોનાં તોટા નથી.

આપણી આ જન્મભૂમિ શિવકાકુરની બીજી ગ્રિયા તો નથી, એ વાત કબૂલ કરવામાં વાંધો નથી. ધણાં સૈદ્ધાંતમાં વારંવાર તેની સાબીતીઓ મળી આવે છે. માટે લક્ષ્યસિદ્ધિ ખાતર બીજી વહુએ લીધેલો રસ્તો એ તેનો રસ્તો નથી. કદાચ તેણે શંખા સિવાય ભોજન માગ્યું હશે, એટલે શિવકાકુરની ધમકી સાંભળી સનાતન આપના ઘર તરફ ચાલતાં ચાલતાં આટલી ઉંમર વિતાડી છે અચર રાંધી-સીંધી જમવા બેસવાનો વિચાર કરતી હશે, લાં જોયું હશે કે કાંઈ એક માણસે પતરાણું સાફ કરી મૂક્યું છે. આમ હોવાથી તેને માટે

એ પ્રશ્ન-ચર્ચા પડ્યો છે કે જે કારણથી આમ બને છે, શિવકાકુર વાતવાતમાં યુરસે યાય છે, તે કારણ સર્વાંએ દૂર કરવું; એ કાર્ય કંઈ એવાં લાડ કમ્મે બને તેમ નથી કે બીજી વહુ કામ કર્યા વિના ખાય છેપીએ છે, તો હું પણ તેની પેઠે બેડી બેડી ખાઉંશ.

આપણે હંમેશાં કહીએ છીએ કે આપણા પર વરેશી પ્રભુ રાજ્ય કરે છે, એ દૂર થાય તો આપણાં બધાં દુઃખ જતાં રહે. વિદેશી રાજ્ય આપણે પસંદ કરતા નથી, આપણને તો પેટમાંની બરેણ પંચુ ક્યાં પસંદ છે? પરંતુ લાંબા કાળથી એતા આંખા છીએ કે બરેણ આપણી રાજ વગર પોતાની મેળે આપણું પેટ કચળે કરી બેડી છે. બહુ સંભાળથી પેટના એકાદ ખુણામાં તેનું પાલન કરીએ તો પશું પીડા, અને રો- ગના માથાપર લાંત મારી તેને તોડી પાડીએ તો પશું પીડા. જેઓ અનુભવી છે, તેઓ કહે છે, કે તમારી આણુખાણુ જે અસંખ્ય મલેરીઆનાં વાહનરૂપી આ- બોલિયાં છે, તે પૂરી નાંખશે નહિ, ત્યાં સુધી તમારી બરેણ પશું નાની થશે નહિ. યુરસેશી એ છે કે આપણે બધા યુરસો ગરીબ બિચારી બરેણ પર છે, આબોલિયાં પર નથી. આપણે કહીએ છીએ કે અ- મારાં સનાતન આબોલિયાં પૂરી નાંખીએ તો જીવકાકુરનાં પવિત્ર પદચિહ્નની ગંભીરતા નાશ પામે. એ ગંભીરતા વર્તમાનકાળની અવિરલ અશ્વધારોથી પરિપૂર્ણ થાય, તો પશું અમારાં ગામડાં હંમેશાં આ આબોલિયાંથી ભરપૂર રહે છે.

વાંચકો અધીરા થઈ બોલી ઉઠશે કે હવે ભૂમિકાની જરૂર નથી, હવે આપણી ખાસ સમસ્યા શી છે એ કહી દો. એ સમસ્યા એટલી જાણીતી છે કે મતે કહેતાં બહુ સંકેચ થાય છે. સાંભળ્યા પછી બધા અશ્વકા- પૂર્વક કહેશે કે એતા બધા જાણે છે! એ માટે જ રામની ઓળખાણ આપતાં દાકતર અનિદ્રા ન કહેતાં નોગ્નિ કહે તો આપણે ધારીએ છીએ કે તેને આપેલી ફી પૂરેપૂરી વસૂલ થઈ છે. ગળ વાત એ છે કે આપણે એક નથી, આપણામાં બેદરતા ખાર નથી.

કેમ જાણે છે કે બેદ જુઝ છે, બેદ જુઝ - પાપ છે. એ બેદ પછી સ્વેચ્છીની સાથે હો કે વિદેશીની સાથે. સમાજને એક બેદવિહીન બૃહત્ દેશની માફક ક્યારે વાપરી શકીએ કે ન્યારે તેનાં દરેક અંગપ્રત્યંગ વચ્ચે બોધશક્તિ અને કર્મશક્તિનો આંતરિક સંબંધ હોય; ન્યારે તેના પગ કામ કરે તેનું ફળ હાથ મેળવે અને હાથ કામ કરે તેનું ફળ પગ મેળવે. કદપના કરી કે સરજનદારની ભૂલથી દેહની આકૃતિ ધારણ કરનારો એક એવો પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો છે કે તેના દરેક વિભાગની ચોતરફ નિષેધની દિવાલ ચણાઈ રહી છે; જેની ગંભીરમણી આંખ અને ગંભીરમણી હાથ વચ્ચે નહિં બોલાઈતો સંબંધ છે, જેના પગની નસોનું લોહી છાતી તરફ ચઢવા જતાં ધમકી ખાઈ પાછું પળે છે, જેની તર્જની તચલી આંગળી સાથે એકી સાથે કામ કરે તો પ્રાપ્તિ કરવું પડે છે, જેના પગે તેણે ચોળવાની જરૂર પડે તો ગંભીર હાથ દડતાલ પાડી બેસે છે. આવો દેહ કદી પણ સગવડ બોજરી શકે નહિં એ દેખીતું છે. તે દેહ જુઝે છે કે ખીર્મ શરીરો લુગડાં પહેરે છે, નોડા પહેરે છે, હાથમાં છત્રી લઈ છાતી કઢાડી દરેકરે છે. ત્યારે તે વિચાર કરે છે કે આ શરીરોની માફક મને પણ લુગડાં, નોડા, છત્રી, વગેરે મળશે એટલે માફ દુઃખ દૂર થશે. પરંતુ સરજન-દારની ભૂલમાં ચોતાની ભૂલનો ઉમેરો કરવાથી સંરો-ધન થઈ શકતું નથી. નોડા મેળે તો પણ તે ખસી પડશે, છત્રી મળશે તો તે દવામાં ઉડી જશે, અને દૈવયોગે મનપસંદ લાકડી મળી તો એ લાકડી બીજી પોળના લોહી છીનવી લઈ તેની ચિયિય જીવનલીલાના પ્રદક્ષિણને કદાચ દુઃખાંતમાં સમાપ્ત કરશે. અહીં નોડા, વસ્ત્રો, છત્રી કે લાકડીનો અભાવ એ કંઈ સમસ્યા નથી, પ્રાણુગત ઐક્યનો અભાવ એ જ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે. પરંતુ વિષાતાનો એ દેહરૂપી વિદૂષ કદાચ બેલી ઉઠે કે અંગપ્રત્યંગની લુદાઈની વાત અત્યારે રહેવા દો, હમણાં તો કંઈ પણ રીતે એકાદ જગતે મળી જાય તો તે વડે આખું શરીર ઢાંધી દઇશ, અને એ જામાના ઐક્યથી અંગપ્રત્યંગનું ઐક્ય ચોતાની મેળે થઈ જશે. ચોતાની મેળે જનરો એમ કહેવું એ ચોતાની જાતને ઉતરવાનો ધધો છે. એ ઉતરપિંડી સત્યાનાથ વાળે છે;

કેમો પોતે કરેલી ઉતરપિંડીને મનુષ્ય ખૂબ આદરે છે; તે 'ઉતરપિંડીનું' પૃથક્કરણ કરવાનું તેને મનનું નથી.

ન્યારે મારી ઉમર નાની હતી ત્યારે દેશમાં બે વિરોધી પક્ષ વચ્ચે એક વાદવિવાદ હંમેશાં થતો કે આપણે રાષ્ટ્ર છીએ કે નહિં. તે વખતે હું એ વાદ-વિવાદ પૂરેપૂરા સમજી શકતો કે નહિં તે તો કહી શકતો નથી, પણ આપણે રાષ્ટ્ર નથી એમ કહેનારને બે હું તે વખતે રાજા હોત તો જેલમાં નાખત અને સમાજ-પતિ હોત તો તેનાં હોઠાપાણી બીધ કરત, એ તો નક્કી. એમ કહેનાર પ્રત્યે અદ્વિસંકૃતિ રાખવાનું કાર્ય મારે માટે અશક્ય થઈ પડત. તે વખતે આ સંબંધમાં મુખ્ય દલીલો એ હતી કે સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડમાં ત્રણ જુદી જુદી જાતો નોડાનોડા રહી છે, છતાં તે એક રાષ્ટ્ર કહેવાય છે તો પછી દિંદ રાષ્ટ્ર કેમ ન કહેવાય? આ દલીલ સંભળી હું વિચારતો કે હા...ય, ત્યારે તો કંઈ ભય નથી. પરંતુ મ્હેં ભય નથી એમ કહેવાથી કંઈ ભય જાતો રહેતો નથી. ફાસીએ લટકવા જતાં અસીલને તેના વડીલે ન્યારે કહ્યું હતું કે "ભય શું છે? ફુગાંનું નામ લઈ લટકી પડ," ત્યારે તેને સાન્વના મળી નહોતી; કેમકે ફુગાંનું નામ લેવાને તો તે ખુશી હતો, પણ લટકી પડવાને તૈયાર નહોતો. સ્વિટ્ઝર્લૅન્ડના લોકો એક રાષ્ટ્ર છે, આપણે પણ રાષ્ટ્ર છીએ, એ જાણત કેવળ દલીલોથી સાબીત કરવાથી શું વળે? પરિણામે નોડાએ છીએ કે આપણે ફાસીને લાકડે લટકી પડ્યા છીએ અને તેઓ ધરણી પર ટટાર ઉભા છે. રાષ્ટ્રજીએ ચાળણીમાં પાણી ભરી લાવી ચોતાનું કથંક ભૂંસી નાખ્યું હતું. જે અભાગણી સી રાધા નથી તેની પાસે પણ ચાળણી તો છે, પરંતુ તેનું કથંક ભૂંસાયું નથી; ઉશકું કથંક વધારે ગાદ થતું જાય છે. મુદ્દાની વાત એ કે જે બેદમાંથી પરિણામે લુદાં જુદાં આવે છે, તે જાણત વિચારવા જેની છે. સ્વિ ઝડીડમાં બેદ મને તેટલા હોય પણ બેદજુદિ તો નથી જ. ત્યાં પરસ્પરનાં લોહીનું મિશ્રણ થવામાં ધર્મ, આચાર કે સંસ્કારજન્ય ડોષપણ જાતની અડચણ નડતી નથી. અહિં તો એ અડચણ એટલી બધી પ્રચંડ છે કે

વર્ણાતર વિવાહમાં નહોતું કાયદાનું વિધન દર કરવાની માગણી થતો જ હિંદુ સમાજપતિ ચિંતાતુર બની, પર-સેવાથી રેખગ્રેય બની, હડતાલ પડાવવાની ધમકી આપે છે. બધા કરતાં ઉંડી આત્મીયતાનું ઝરણું નાડીમાં વહે છે, મોહાની વાતોમાં નહિ. જેઓ પોતાને એક મહાન-જાતિ માને છે, તેઓમાં એ નાડીના મિલનનો માર્ગ ધર્મનાં શાસનથી ને હમેશને માટે બધ રહે, તો તેઓનું મિલન આંતરિક મિલન ચશે નહિ; બધાએ એકત્ર થઇ બલિદાન આપવાનું કાર્ય તેઓ માટે સહજ થઇ શકશે નહિ, કારણ કે તેઓનાં અંતર જુદાં જુદાં છે, મારો કોઇ મિત્ર હિંદની વાયવ્ય સરહદના પ્રદેશ પર રહેતો હતો. ત્યાંના પદ્મજી લૂંટારોએ વખતોવખત હિંદુઓના વસવાટ પર હુમલો કરી પરભીહરણ કરી લેતો હતો. એક વખત એવા બનાવ વખતે મારા મિત્રે ત્યાંના કોઇ હિંદુને પૂછ્યું કે “સમાજ પર આવો જુલમ થાય છે તે તમે સહન કેમ કરો છો ?” તે તદન બેપર-વાઈથી બોલ્યો, “વો તો બેનિયાઈ લાડી.” “બેનિયાઈ લાડી” પણ હિંદુ હતી, અને જે માથુસ તેના અપહરણના બનાવ તરફ ઉદાસીનતા બતાવે છે, તે પણ હિંદુ હતો. બંને વચ્ચે સાત્ત્વગત યોગ હોઇ શકે પરંતુ પ્રાણુગત યોગ નહોતો. તેથી એકને પડતો મારખીજના મર્મસ્થળને વીધી શકતો નહોતો. જાતીય ઐક્યનો આદિ તેમજ ઉવટનો અર્થ જ-મગત ઐક્ય છે.

જે અવાસ્તવિક છે, તેના પર કોઇ પણ પ્રકારની મંદાન સિદ્ધિને પાયો નાંખી શકાય નહિ. માથુસ ત્યારે મુંઝાય છે ત્યારે પોતાની જાતને ઉતરી પોતા પાસેથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પાગલ બની વિચારે છે કે પોતાને કાબે હાથે ઉતરી જમણે હાથે લાક મેળવી પણ શકાય. આપણી સંપ્રદાય ઐક્યસાધનાના માર્ગમાં એક જગતી જાતીય અવાસ્તવિકતા છે એ વાત આપણે મનમાં સમજીએ છીએ, માટે તે બાળુને અગોચર રાખી તેના પર સ્વા-જાત્યનો જે જયરત્ન રચવા ઇચ્છીએ છીએ તેની સામગ્રીને બહુ જ મોટા આડખરથી જાહેર કરવા ચાહીએ છીએ. દારવી દિવાલને સુતાના લેપકાથી દાંડી દેતાં તે કંઈ પાછી થઇ જતી નથી. ઉલટી તેજ દિવાલ

પોતાનો બાર વહેન ન કરી શકવાથી એક દિવસ પોતાની દુર્જાતાનો ભયંકર સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરી દે છે. બિશા-કેતને ટેકો આપી સ્વીકારેલા સંધિબંધન બાદ આજકાલ હિંદુમુસલમાન વચ્ચે જે વિરોધ પ્રગટી નીકળ્યો છે, એ તેનું એક ઉદાહરણ દર્શાવે છે. મૂળમાં મલદ હોય તો કોઈ પણ ઉપાયે સ્થૂળનું સંશોધન થઈ શકેતું નથી. આ બધી વાતો સાંભળી કાંઈ અધોરાધથી બોલી ઉઠશે કે: “આપણી ચોતરફ જે વિદેશી તુલીય પક્ષ ચતુરપે આવી રહ્યો છે, તે જ અમારામાં વિરોધ” કરાવે છે, માટે દોષ અમારો નથી, દેવો છે. અગાઉ અમે હિંદુ-મુસલમાનો એકી સાથે કંઈ પણ વિરોધ વિના રહેતા હતા, પરંતુ ઇલાહિ ઇલાહિ.” શાસ્ત્ર કહે છે કે ક્ષત્રિ, શૂનિ અને વ્યાધિ મનુષ્યનાં છિદ્રો શોષે છે. પાપરૂપી છિદ્ર જોતાં જ તેઓ અંદર પ્રવેશ કરી સત્યાનારાયની પાદી શરૂ કરી દે છે. વિપત્તિ આપણી બહાર છે, અને પાપ આપણા અંતરમાં છે. એ કારણથી વિપત્તિ પ્રત્યે ક્રોધ અને પાપ પ્રત્યે મમતા રાખવી એ બધાં દુન્યો-માંનું મોટામાં મોટું, દુઃખ છે.

વહાણમાં ફાટ પડી હતી. ત્યાં સુધી વાવોઝોડે થયું નહોતું ત્યાં સુધી એ વહાણે સમુદ્રમાં મુસાફરી ચાલુ રાખી હતી. વખતોવખત દરિયાનું ખાઈ પાણી એ ફાટફાર વહાણમાં આવતું ખરે, પરંતુ એ દુઃખ તરફ ખ્યાન રાખતા જેવું નહોતું. જે દિવસે તોફાન થયું, તે દિવસ વહાણની ફાટ મોટી થઈ, નોંકા ડુબવાની અણી પર આવી. આ વખતે ને કમાન કહે કે વાંક બધા આ તોફાનનો છે, માટે આવો, આપણે બધા મળી તેને ખૂબ-ગણેલા ભાંડીએ, આપણી ફાટ તો જેમ છે તેમને તેમ છો રહી—આવું બોલનાર કમાનના જેવા નેતાઓ વહાણને મિનારે લઈ જવાને બદલે સમુદ્રને તળિયે લંબ જાય એમાં કંઈ નવાઈ નથી. તોને પણ ને આપણે ચતુરપક્ષ હોય તો પછી આપણે વિચારતું નેહીએ કે તે પક્ષ તોફાનના રૂપમાં આપણી ફાટ નેડી દેવા આવ્યો નથી. તે તો ભયંકર વેગે આંખમાં આંખગળાં ધોતી આપણને આપણી ફાટ બતાવી આપશે. દુર્જલામાંને તે કાળા હાથની લપડાક મારીમારી વાસ્તવિક કદના શાદ કરાવી આપશે. તે આપણને સમજાવી આપશે કે

જેનામાં પ્રાણજમણા હાય વચ્ચે પણ એકસાથી નથી. પરંતુ સંસારનો એક એવો વિભાગ છે કે જ્યાં પરિવર્તન થાય છે, ત્યાં અંકરભાવની આવગતો આવે નથી, જ્યાં વૃત્તનૃતન અવરથાના સંબંધમાં નવીનપણે વારંવાર બાંધકાંડ ન કરીએ તો આપણે કદી છુતી થઈએ નહિ. આ નિત્ય પરિવર્તનના ક્ષેત્રમાં ધ્રુવને અધ્રુવની જગાએ અને અધ્રુવને ધ્રુવની જગાએ ખેંચાડવા જઈએ તો મોટી અડચણ આવી પડવાની. જે જમીનમાં ઝાડ મૂળ વિસ્તારી ઉછું રહે છે, તે ધ્રુવ જમીન એ મૂળને માટે બહુ જ સારી છે; પરંતુ તેથી કંઈ ઘણીઓ તથા પાંદડાને પણ જમીનમાં દાડી દેવાથી સાફ પરિણામ આવતું નથી. પૃથ્વી આપણને ધારણ કરે છે; તેથી પૃથ્વી ધર્મની માફક ધ્રુવ હોય તો જ આપણે માટે સાફ છે—તેનું ચક્રનહસન આપણને નુકસાનકારક છે. મારી ગાડી પણ મને ધારણ કરે છે. એ ધારણ કરવાના બાપારને જો ધ્રુવ ગણી બેસીએ તો ગાડી માશ માટે પૃથ્વી ખનશે નહિ, પણ પાંજરે ખનશે. રિષ્ટિતે જોઈ મારે જીતી ગાડી વેચી નાંખવી પડે છે અથવા દુરસ્ત કરાવવી પડે છે, નહીં ગાડી ખરીદવી પડે છે અગર જાહુતી ગાડી ભોલાવવી પડે છે; કાંઈ વખતે ગાડી પર ચડતું પડે છે તો કાંઈ વખતે ઉતરતું પડે છે; વળી ગાડી લાંબી વળવાનો ભય ઉત્પન્ન થતાં તેમાંથી કૂદી પડવા માટે શાસ્ત્રનું વિધાન લેવાની જરૂર પડતી નથી. ધર્મ જ્યારે કહે કે સુસહ-માનો સાથે મૈત્રી કરો, ત્યારે કશો તક ન કરતાં એ વુઝમ માથે ચક્રવી લાગ્ય. ધર્મની આ વાત મારે માટે મહાસમુદ્રના જેવી નિત્ય છે. પરંતુ ધર્મ જ્યારે કહે કે સુસહમાનનું અડકેલું અન્ન સ્વીકારીય નહિ, ત્યારે મારે પ્રશ્ન પૂછવો જ પડશે કે કેમ ન સ્વીકારે? આ વાત મારે માટે ધડાના પાણીના જેવી અનિત્ય છે; તેને માનવી કે ન માનવી તેનો વિચાર છુદિદાસ કરવો જ જોઈએ. જો તમે એમ કહો કે એ બધી વાતો સ્વાધીન વિચારની મર્યાદા બહાર છે, તો સાચામાં બધાં વિધાનો સામે ઉભા રહી કરેલું પડશે કે વિચારવા ચોખ વિપથને જેઓ વિચાર કર્યા વિના ચક્રણ કરે છે તેના તરફ એ દેવતાનો ધિક્કાર છૂટે છે કે જે “ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્” આપણી સુદિર્ઘતને ગ્રેરે છે. તેઓ પંડ્યાજીને દેવતા કરતાં વધારે માન આપે છે,

કમાનો કહે છે કે, તે તરફ અમારે લક્ષ્ય છે તેની એક સંખ્યાતી એ છે કે અમે સનાતનપંથી છીએ, તો પણ સ્પર્શદોષ સંબંધમાં લેકિના સંસ્કાર ફર કરવા છંછીએ છીએ. હું કહું છું કે એ બહારની વાત છે. સ્પર્શદોષ તો આપણી બેદુરુદ્ધિનું એક બાજુ લક્ષ્ય છે. જે સનાતન બેદુરુદ્ધિની વિપુલ વનસ્પતિ આપણે રસ્તો રૂંધી ઉગી નીકળી છે તેની એકાદ ઝળી બાંધવાથી રસ્તો કંઈ સાફ થવાનો નથી.

મેં બીજે કાંઈ રથને કહ્યું છે કે ધર્મ જેને લુહા પાડે છે તેના મેળાપના દરવાજાના અંદરની બાલુએથી આવગળા વાસેલા હોય છે. એ વાત સ્પષ્ટ રીતે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છું. બધા કહે છે કે ધર્મ રાષ્ટ્રનો મૂળ અર્થ એ છે કે જે આપણને ધારણ કરે તે ધર્મ, અર્થાત્ આપણા જે જે આશ્રય ધ્રુવ છે, અચળ છે, તે ધર્મના અધિકારમાં છે. તેના સંબંધમાં તકરાર થઈ શકે નહિ. એ આશ્રયમાં જતા પણ પરિવર્તન થતું નથી. એ આશ્રયની સાથે વ્યવહારમાં જે ચંચળપણે વર્તીએ, વાતવાતમાં જે મતબદલી અને પચબદલી કરતા રહીએ તો બચવાની આશા છોડી દેવી જોઈએ.

અને એમ કરવામાં દેવપૂર્ણનું અપમાન કરતાં પાછા હસતા નથી.

સંસારનું જે ક્ષેત્ર સુહૃદનું ક્ષેત્ર છે ત્યાં સુહૃદદ્વારા જ મનુષ્યની સાથે મનુષ્યનું સામ્ય મિલન થતું સંભવિત છે. ત્યાં અશુદ્ધિનો ઉત્પાત બહુ અડચણ કરે છે. અશુદ્ધિનો ઉત્પાત મનુષ્યના મકાનમાં જંગતી શૂતાવળ જેવો છે. કેમ, શા માટે, એવા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની જવાબદારી શૂત લેતું જ નથી. શૂત મકાન તૈયાર કરતું નથી, ભાડે આપતું નથી, તેમ છોડીયે જતું નથી. આટલું બધું જોઈ તેનામાં શાથી આવ્યું? તે વારતવિક નથી જતાં આપણું બીડે અને તેને વારતવિક માની બેઠું છે. અર્થે વારતવિક છે તે વારતવિક નિયમોથી સંચાલ હોય છે. કદાચ તે ધરણાડું ન થયે આપે, પણ સરકારી ટેક્સ તે આપશે જ. અવાસ્તવિકને વારતવિક તરીકે માનતાં તેનો યાનના કોઈ પણ નિયમમાં સમાવેશ થઈ શકતો નથી. તે ખાતર જ અવાસ્તવિકથી છાતી ઘસે, શરીર ધુએ, ફેવાડાં ઉઠાં થાય અને તેને વગર વિચારો માની લેવાનું મન થાય, જે કોઈ પ્રશ્ન પૂછે કે શાઈ, આમ કેમ? તો તેને જવાબ આપી શકતો નથી. કેવળ પીઠ પાછળ આંખો ઝીંકી કહીએ છીએ કે “એ પેલું!” તેમ જતાં જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે કે “એ પેલું ક્યાં છે?” તો એમ પૂછનારને નારિતક કહી હાકી કાઢીએ છીએ. મનમાં વિચારીએ છીએ કે એ ગભારે તો ભારે મુશ્કેલી ઉભી કરી. શૂતને અવિશ્વાસ કરવાથી તે કદાચ માથું મરડી નાંખે તો! તો પણ પ્રશ્ન થાય છે કે “કેમ?” તો જવાબમાં કહીએ છીએ કે “બીજો ગમે ત્યાં કેમ શબ્દ વાપરતો પછી અહીં તો ન જ વાપરતા હોય, માનમાં વિદાય થઈ જાય.” મુવા પછી તમને બાળશે કેણું? એ વિચાર કરી મૂકો.”

ચિત્તરાત્નને વિષે ન્યાં શુદ્ધિને માનીએ છીએ ત્યાં આપણું સ્વરાજ છે; ત્યાં આપણે આપણને પોતાને માનીએ છીએ, જતાં તે માન્યતામાં સર્વ દેશનાં અને સર્વ ક્ષણનાં માનવચિત્તને માની લઈએ છીએ. ન્યાં અશુદ્ધિને મુખ્ય માનીએ ત્યાં એક એવા સંજીવિ પર

સાસનને માની લઈએ છીએ કે જે આપણું જે નથી તેમ સર્વ માનવનું પણ નથી. આથી અશુદ્ધિની માન્યતા એ એક જળદેહ કારણક છે. ત્યાં કેવળ આપણા જેવા હાથપગ બાધિલા, એક ઝોરડીમાં પૂરેલા, અકાશ જરામસ્ત લોકોની સાથે જ આપણો મેળાપ થાય છે, બહારના કરોડો સ્વાધીન લોકોની સાથે મેળાપ થતો નથી. બુદ્ધતની સાથે આવો ભેદ હોવો તેનું નામ બંધન છે. કારણ કે મેં અગાઉ જણાવ્યું છે તેમ ભેદ જ બધાં દુઃખનું મૂળ છે, અશુદ્ધિ એ ભેદસુદ્ધિ છે, કેમકે તે આપણા ચિત્તરાત્નમાં આપણને બધા માનવીઓથી જુદા પાડી દે છે. આપણે એક જાતના અદ્ભુતના દર્શનમાં બેસી કૃતલીક, ગ્રામાલેહી વાતોની આશ્રિત કરતા કરતા દિવસો વિતાડીએ છીએ.

જીવનયાત્રામાં ડગલેડગલે અશુદ્ધિને માની લેવાની જોડે દેવ પડી છે, તેઓ કદાચ ચિત્રગ્રસ્તની ભૂલથી સ્વચાજીવી સ્વર્ગમાં જઈ પહોંચે તો પણ તેઓની અશુદ્ધિલીલા સાત પડવાની નથી. તેથી તેઓ પરપદ-પીડનના તાલેતાલે માથાં પુડી મરશે, અને એથી કેવળ વખોવાખત પદયુગલનું પરિવર્તન થશે એટલો જ ફેરફાર થવાનો.

યંત્રથી ચાલતાં ગોટાંગોટાં કારખાનાં મનુષ્યોને યંત્રવત્ બનાવી મૂકે છે એવી ફરિયાદ આપણે આજ કાલ વારંવાર કરીએ છીએ. એ બહાને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને ગણો આપીએ છીએ, મનમાં મગફળી થઈએ છીએ. કારખાનામાં માથાંસો આવા પાંગળાં કેમ બની જાય છે? હાં તેઓની શુદ્ધિને, કાર્યશક્તિને એક ખાસ પ્રકારની સફાઈ પ્રતિકૃતિમાં ઢાળવામાં આવે છે, તેથી તેનો પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ શકતો નથી. પરંતુ પોલાદ વડે રમેલાં યંત્રોનાં કારખાનાં જ કંઈ કારખાનાં નથી. વિચારહીન વિધાનો પોલાદથી પણ સખત છે, યંત્રોથી પણ સંસ્કૃતિત છે. જે વિપુલ વ્યવસ્થાતંત્ર અતિ નિષ્કુર ચાસનની બીકે હંમેશાં જંગતી રાખી ધણાં મુશોથી કરોડો માથાંસોને શુક્તિહીન અને શુક્તિવિરુદ્ધ આચારની પ્રવૃત્તિ કરવાને હંમેશાં પ્રવૃત્તમાં કરે છે તે દેશઆપી મનુષ્યને પીસી નાંખનારું યંત્ર આજકાલનાં યંત્રો કરતાં કંઈ રીતે ઉતરતું છે? શુદ્ધિની સ્વાધીનતાને

ન માનતા આવું મોટું સંપૂર્ણ, વિસ્તીર્ણ, ચિત્તશક્તિ અને વજ્રથી પથુ કોર વિધિનિષેધનું કારખાનું મનુષ્યોના રાજ્યમાં કોઈ પણ વખતે, કોઈ પણ સ્થળે ઉત્પન્ન થયું હોય એમ હું માનતો નથી. યંત્રમાંથી જે શયુના કોથળા તૈયાર થઈ બહાર પડે છે, તેનું કાર્ય કેવળ જડભાવે કાર ગ્રહણ કરવાનું જ છે. મનુષ્યને પીસનારાં યંત્રમાંથી જે અતિ સાધુ પુરુષોની ઉત્પત્તિ થાય છે તે પણ કેવળ બહારનો બોલે ઉપાડવાનું જ કાર્ય કરે છે. તેનું કાર્ય સમાપ્ત થતું જ નથી, કારણ કે થોડા કાર ખલાસ થતાં તેની જગ્યા ખીન્ને કાર સીધાં જ કરે છે.

પ્રાચીન ભરતખંડે એક દિવસ વિદ્યાતા પાસે વરદાન માગતાં આવ્યું હતું કે—“સ મો જુષ્ટા જુષ્ટયા સંયુતજ્ઞા,”—“ય વક્ત્રઃ સર્વજ્ઞઃ” જે એક છે, જે વર્ણુભેદથી અતીત છે, તે અમારી શુભ શુદ્ધિ દ્વારા અમને સંયુક્ત કરે. તે વખતે ભરતખંડે એક વાક્ય આવ્યું હતું પરંતુ પૌલિસ્ટિક અથવા સામાજિક યંત્રથી રચાયેલા એકમની વિડખના માગી નહોતી. “જુષ્ટા જુષ્ટયા” શુભ શુદ્ધિદ્વારા જ મિલન ઇચ્છ્યું હતું, અંધતાથી લાંબી સાંકળોદ્વારા નહિ, વિચારહીન વિધાનના કંઈક પ્રકાર દ્વારા નહિ.

સંસારમાં અકરમાતની સાથે મનુષ્યને હંમેશાં ત્રી રીતે બાંધેલો કરવી પડે છે. આપણી શુદ્ધિનું એ મહાન કાર્ય છે. આપણે વિશ્વમાં જોઈએ છીએ કે આકસ્મિક—વિચાન જેને variation કહે છે—અચાનક આવી પડે છે. પ્રથમ તો તે નિયમ બહાર હોય છે, પણ વિશ્વના નિયમો વિશ્વના હૃદયની સાથે તેના મેળાપ કરાવી તેને પૌતાનામાં સમાવી દે છે. છતાં તે એક નવીન વૈચિત્ર્યનું પ્રવર્તન કરે છે. મનુષ્યનાં વ્યક્તિગત જીવનને વિષે, મનુષ્યના સમાજને વિષે આકસ્મિક હંમેશાં અતિશયિત આવી ચડે છે. તેની સાથે એવો બવહાર ચલાવવાની જરૂર છે કે એ અજાણ્યતા મહેમાન આપણામાં લાગી જાય, આપણી શુદ્ધિને, આપણી રૂચિને, આપણા જ્ઞાનને તે વિરરકારે નહિ. આ બધું આપણે આપણી સતત શુદ્ધિદ્વારા કરવું પડે છે. ધારો કે એ કુદર એક

દિવસ રસ્તાની વચ્ચેના એક ખૂંટી બાંધી ત્યાં પોતાનું બકરું બાંધી બગરમાં ગયો. બગરમાં બંધે માંસ ખેરીતો પાછો આવ્યો, તે દરમ્યાન પેલું બકરું પંચત પાંચમું. હવે એ કુદરનું કાર્ય હતું કે પેલી આકસ્મિક ખૂંટી રસ્તા વચ્ચેથી કાઢી દૂર ફેંકી દેવી, પરંતુ તે કામ કરે કોણ? અશુદ્ધિ તો એ કામની વિરુદ્ધ છે, કારણ કે તેનું કાર્ય તો એ કંઈ હોય તે કામ સંપાદન છે, એ કંઈ છે તેનો અણિ મીઝી સ્વીકાર કરવાનું છે. કેવળ શુદ્ધિ જ એ કંઈ નવીન આવી ચડે તેના સંબંધમાં વિચારપૂર્વક નવીન બવરદા કરી શકે છે. જે દેશમાં જે છે તેનો સ્વીકાર કરવાની, જે હતું તેની વારંવાર આશ્વત્તિ કરવાની સનાતન પદ્ધતિ છે, તે દેશમાં ખૂંટી સંકોડે વર્ષ યર્ષા રસ્તાની વચ્ચે રહી ગઈ. છેવટે એક દિવસ કોણ જોઈને કમીથી એક ભક્તિગદગદ પુરુષ આવી ચડ્યો. તેણે પેલી ખૂંટી પર સિંદૂર ચડાવી એક મંદિર બાંધ્યું. ત્યારથી દર વરસે પંચગોષાં છપાવા લાગ્યું કે, “કારતક સુદ ૭ ને દિવસે જે માણસ ખૂંટીચરીની બકરીના એક શેર દૂધ વડે તથા ત્રણ તોલા ચાંદી વડે પૂજા કરે તેનાં ત્રિકોટિ કુલમુચ્ચરત્” આ પ્રમાણે અશુદ્ધિનાં રાજ્યમાં આકસ્મિક ખૂંટી સનાતન યંત્ર પડે છે, રાજમાર્ગ પર ચાલવાને બદલે બંધાઈ રહેવાનું સદંત્ર થઈ પડે છે. જેઓ નિષ્ઠાવાન હોય છે, તેઓ કહે છે કે અમે વિદ્યાતાના માનીતા છીએ, ખીજા કોઈ જાતની સાથે અમારે બનવું નથી, મારે રસ્તા બંધ થાય તો બલે પણ ખૂંટી વિના તો અમારો ધર્મ રૂબી જાય. જેઓ ખૂંટીચરીને માનતા નથી એટલું જ નહિ, પણ જેઓ વિદેશી લાવવાથી લોકાં છે, તેઓ પણ કહે છે કે “અહા, આને જ આધ્યાત્મિકતા કહેવી જોઈએ; પોતાની જીવનપ્રાણની બધી સજવડા તેઓ જતી કરવા રાજ છે, પરંતુ જમીનમાંથી એક ઈંચ જોટલી પણ ખૂંટી બહાર કાઢવાને રાજ નથી.” આ વચનો સાથે જ તેઓ આમ પણ કહે છે કે “અમારું વિરોધત્વ જુદી તરેહનું છે, મારે અમે તેઓનું અનુકરણ કરવા માગતા નથી. પરંતુ તેઓ આવી હજારો ખૂંટીથી બનેલી ધર્મની દિવાલમાં આ પ્રમાણે બંધાઈ અત્યંત ચાંતિથી પડ્યા રહે એવું. અમે ઇચ્છીએ છીએ. કારણ કે એ દેખાવ દરથી બહુ સુંદર લાગે છે.”

સૌધર્મ વિષે હું વાદવિવાદ કરવા માગતો નથી. એતો રૂમિની વાત છે. જેમ ધર્મના અધિકારમાં ધર્મ મહાન છે, તેમ સુંદરના અધિકારમાં સુંદર મહાન છે. મારા જેવા અર્વાચીનો શુદ્ધિના અધિકારની ખાલુએથી પ્રશ્ન કરશે કે આવા ખૂટકાંટકિત રસ્તામાં કદી સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિનો રથ આગળ વધી શકે ખરો? શુદ્ધિના અભિ-માનથી અર્વાચીનો આવો પ્રશ્ન કરે છે ખરા, પણ તેઓ ખીચારાને રાત્રે ઉઘ આવતી નથી; કારણ કે ગૃહસ્થિ-ઓ શાંતિપુષ્ટિની તૈયારી કરી છે કે “ હેપાછાકરનાં વડે ખર ઉગળું છે. તમે આતું બોલો છો તે કાણ બલે ક્યારે ઠાઈ ખૂટી કાપશે. તમે ચૂપ રહો. કળિયુગમાં ખૂટી ખોટી કાઢે એવા દુષ્ટ હોકરાઓનો કંઈ તોયો નથી. ” આવા વચનો સાંભળી અમારા જેવા શુદ્ધ અર્વાચીનોની છાતી પણ ધ્રુજે છે કેમકે અમે અમારા લોહીમાંથી સંસ્કારની અસર ખૂસી નાખી શક્યા નથી. આમ હોવાથી ગૃહસ્થિના કહેવા મુજબ બીજેજ દિવસે સવારમાં એક શેરથી વધારે દૂધનું તથા ત્રણ તોલા ઉપરાંત ચાદીનું ખર્ચ કરી ખૂટીશરીના કાપમાંથી બૂમવાની પેરણી ફરીએ છીએ.

આ તો આપણી સૌથી મહાન સમસ્યા વિષે વાત થઈ. શુદ્ધિના જે રસ્તા પર, કર્મના જે રસ્તા પર મનુષ્યો પરસ્પર હળીમળી સમૃદ્ધિના માર્ગે મુસાફરી કરી શકે ત્યાં ખૂટી બોદવાની સમસ્યા એ આપણી એ ગણસંખ્યા છે; ન્યાં હંમેશાં આવળ કરવાનો વિશ્વાસ કરવાલુએથી ખુલ્લો રાખવો જોઈએ ત્યાં પણ પ્રશ્ન થાય કે દિવાલ રચી પરસ્પરના ભેદને રચાયી છીએ કે “ બીજે જગે આપણી મહાન સમસ્યા છે; અહીં તો ન જ વાપરતા. લોહ, સુંદર છે, ત્યાં અ-ન્યો. ” એવા પછી તમને બાળશે કે પૂછોગની જ્ઞાનપર-કરી મૂકજો.”

મહાન ગણાંવી જોઈએ, સુંદર ગણાંવી જોઈએ, ખૂટી જગજગરૂપ છે, ભંકિત પણ જગજગરૂપ છે. પરંતુ અહીં ગૃહસ્થિ જ્યારે અશુભ થવાની બીક હાથ જોડી દેવતાની પાસે પોતાનો જમણો હાથ ગીરો મૂકી આવે ત્યારે કેતું અનિર્વચનીય માધુર્ય ઝરે છે. આધુનિક કહે છે કે ન્યાં જમણો હાથ અર્પણ કરવાનું સાંચક છે, ન્યાં અંધતા નથી, કેવળ સાહસ છે, ત્યાં તેનું માધુર્ય વાસ્ત-વિક છે; પરંતુ ન્યાં અંશુભ થવાની આશંકા મૂઠતા-રૂપે પોતાના બેડેળ કાળિયા વડે એ માધુર્યને ગળા જાય છે, ત્યાં સુંદર પરસ્પર થાય છે, દયાણુ હારી જાય છે.

આપણી બીજી મુખ્ય સમસ્યા હિંદુમુસલમાનને લગતી છે. આ સંમર્યાનું સમાધાન આટલું બધું મુ-શ્કેલ બની ગયું છે તેનું કારણ એ છે કે બંને પક્ષ ધણું કરીને પોતપોતાના ધર્મદ્વારા અચળપણે પોતાની મર્યાદા નક્કી કરે છે. ધર્મ તેઓનાં માનવચિન્તે કાળાં-ધોળાં ધરામાં વહેંચી નાખી આત્મ અને પર એવાં બે વિભાગ પાડે છે. અંસારમાં સર્વરથને પારકાને પોતાના વચ્ચે થોડા ધણા પ્રમાણમાં પણ ભેદ હોય છે જ. એ ભેદનું પરિમાણ વધારે પડતું થતાં અકલ્યાણ થાય છે. શુશમેન જાતિનાં માણસો પારકાને જોતાં ઝેરી ખાણુંથી કાર કરે છે. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે બીજા સાથેનાં સામ્યમિશનથી મનુષ્યનું જે મનુષ્યત્વ વિકસે છે તેવો વિકાસ શુશમેન જાતિનાં માણસોમાં થતો નથી તે જાતિ તે નખથી સિખા સુધી જગલીપણમાં ઝેરક થઈ રહી છે. આ ભેદની માત્રા જે જાતિમાં આતરિક રીતે જેમ જેમ ઓછી થતી આવે છે તેમ તેમ તે જાતિ ઉચ્ચ શ્રેણીનાં મનુષ્યત્વ તરફ ઝગમગાં ભરતી જાય પરંતુ રમેલાં મંત્રોત્તી સાથેના મેળાપેથી નિવાર, કર્મ નિવારણીન વિધાનેર્પ કરી શકે છે.

પણ સંકલિત છે. શાસનની બીક હું ધર્મિષ્ઠ તરીકે જાળખાવે છે, કરોડો માણસોને શુદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ ધર્મની બહાર ની પુનરાશ્રિત કરવાનેરૂડો ભાગ બાકી રહે છે. એ દેહવ્યાપી મનુષ્યને પીતા ધર્મદ્વારા પરસ્પરને અને યત્રો કરતાં કંઈ રીતે જનતા સુધી દૂર હડસેલી રાખે

ચિત્તરાંજનને વિષે ન્યાં શુદ્ધિને માનીએ છીએ ત્યાં આપણે સ્વરાજ છે; ત્યાં આપણે આપણને પોતાને માનીએ છીએ, છતાં તે માન્યતામાં સર્વ દેશનાં અને સર્વ કાળનાં માનવચિન્તે માની લઇએ છીએ. ન્યાં અશુદ્ધિને મુખ્ય માનીએ ત્યાં એક એવા સહિષી પર

છે. આ દરતવનો બેદ તેઓ પોતાની ચોતરફ અત્યંત મજબુતાઈથી કાયમ રાખે છે. એથી માનવજાતિના મેળાપથી મનુષ્યમાં જે મનુષ્યત્વનો પ્રસાર થાય છે, તે મનુષ્યત્વ તેઓમાં વિકસતું નથી. ક્ષયગત બેદશુદ્ધિ સત્યના અસીમ સ્વરૂપથી તેઓને સંકીર્ણભાવે ભુલા કરી રાખે છે. આમ હોવાથી જ મનુષ્ય સાથેના જાન્યદારમાં નિત્ય સત્યના કરતાં બાહ્ય વિધાન, કૃત્રિમ રીત-રિવાજો તેઓમાં આદરણ બધા પ્રબળ થઈ રહ્યા છે.

માનવ જગત આ બે સંપ્રદાયના ધર્મદારો પોતાનું અને પારકું એવા બે ભાગમાં બહુધા વિભક્ત થયું છે. પારકું હોયનાર માટે પારકું રહે એવી હિંદુઓની વ્યવસ્થા છે. એ પારકું, એ મહેચ્છ અથવા અત્યંત કાષ્ટ વધુ હિંદુદારો પોતાના ધર્મમાં પેસી ન જાય એવી હિંદુઓની ધ્યેષા છે. મુસલમાનો હિંદુઓ કરતાં આ જાખવતમાં ઉછર્યા છે. પોતાના ધર્મમાં ન હોય તેને તેઓ પારકો માને છે; પરંતુ એ પારકાને, એ કાફરને પોતાના ધર્મમાં આકર્ષી આદરણી રાખવામાં તેને બહુ આનંદ થાય છે. તેઓના શાસ્ત્રો કાષ્ટ એક શોધી કહાએલો સ્તોક શું કહે છે, તે તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. પરંતુ વ્યવહારમાં તેઓમાંનો એક પક્ષ સેકડો વર્ષ થયાં ધર્મને પોતાનો દુર્ગમ દુર્ગ બનાવી પારકાને દર રાખી આંતરંગત થઈ રહ્યો છે, અને બીજો પક્ષ ધર્મને પોતાનો વ્યૂહ બનાવી પારકા પર આક્રમણ કરી તેને છીનવી લેનાર જાય છે. આથી તે બંને પક્ષની મનઃપ્રકૃતિ બે તરફની બેદશુદ્ધિથી તદ્દન પાકી બની ગઈ છે. દેવયોગે આવા બે પક્ષ હિંદમાં સાથે રહી મુખ્ય સ્થાન મથાવી પડ્યા છે. આદ્યમીયતાની બાજુએથી બોતાં મુસલમાનો હિંદુઓને ચાહતા નથી, તેઓ તેને કાફર કહી દર રાખે છે. તેજ રીતે હિંદુઓ પણ મુસલમાનોને ચાહતા નથી, તેઓ તેને મહેચ્છકહી દર હડસેલી મૂકે છે.

વળી બંને પક્ષ એક જગાપર એકત્ર થવાની એજા કરે એ ત્રીજા પક્ષને ગમતું નથી. સિવકાકુરતી ગ્રામ્ય પ્રવિતા બે આજે સંપૂર્ણ મળી હોત તો તેમાં જણાત કે જે પહેલી સ્ત્રી સંધિસીધે છે છતાં બોજન પામતી

નથી તેની, અને જે ત્રીજી સ્ત્રી ખાવાનું ન મળવાથી જાપને ઘેર જાય છે, તે બંનેની વચ્ચે એક પ્રકારની સંધિ સર્જી હતી. તે સંધિ બીજી સ્ત્રીની વિરુદ્ધ હતી. પરંતુ જે દિવસ બીજી સ્ત્રી પોતાના વહાલા પિતાશ્રીને મળવા જતી ત્યારે પાકી રહેલી બે શોધો વચ્ચે હાથો-હાથની લડાઈ જતમતી. પછા નદીનાં તોફાન વખતે મેં જોયું છે કે કાગડા અને કિંગા બંને કિનારાના ઉંચા ભાગ પર તદ્દન પાસે પાસે ધસાઇને બેસે છે. તેનું આ કાયુજ્ય જોઈ મુઝ થઈ જવાની જરૂર નથી. તોફાનનો સમય તેઓ પરસ્પર સુલેહમાં વિતાડે છે, પણ તોફાન થીત પડતાજ તેઓની સાહમારી સાર થાય છે. બંગાળના ભાગલા વખતે હિંદુઓની સાથે મુસલમાનો ભળ્યા નહોતા, કારણ કે બંગાળના અખંડ અંગની મરકરી ક્યોનું દુઃખ તેઓ આગળ વારતવિક નહોતું. આજે અસહકારની યજ્ઞવળમાં હિંદુઓની સાથે મુસલમાનો ભળ્યા છે, તેનું કારણ એ છે કે મુસલમાનોના અખંડ અંગની મરકરી ક્યોનું દુઃખ તેઓ વારતવિક જણાય છે. આવાં મિલનનું ઉપસંધ્ય હંદી ચિરસ્થાથી હોઈ રાહતું નથી. આપણે ખરી રીતે એકત્ર થવા નથી; આપણું એક ટોણું પૂર્વ તરફ મોં રાખી ઉભું છે, બીજું ટોણું તેની લગોલગ પશ્ચિમ તરફ મોં કરી ઉભું છે. બંને ટોળાં થોડા વખત માટે પાસે ઉભાં રહી પાંખો ઝાપટતાં હતાં, આજ એ પાંખોની ઝાપટ બંધ પડી છે. હવે બંને પક્ષની ચાંચો એક બીજી તરફ વેગથી ચૂરી રહી છે. રાષ્ટ્રના નેતાઓ વિચાર કરે છે કે હવે આ ચાંચોને કેવી રીતે વચ રાખવી. મૂળ બૂલ તો અચિયમદ્વિજત થઈ રહી છે, તેને સુલવવાનો પ્રયત્ન કરવાથી એ બૂલ સુધરવાની નથી. બરફ પર કામળ વીંટી જે મનમાં એમ વિચારે કે હું બરફને મારમ કરું છું, તો તે એક દિવસ જરૂર જાણશે કે એમ દરવાથી તો રીતમતા રચાવી બની ગઈ છે.

હિંદુમુસલમાન વચ્ચે ફરળ ધર્મગત બેદ જ નથી. તે બંને પક્ષ વચ્ચે એક પ્રકારની સામાજિક શક્તિની અસમાનતા છે. મુસલમાન ધર્મસમાજના લાંબા કાળથી ચાલ્યા આવતા નિયમોને લીધે તેઓમાં એક પ્રકારનું ગાદ એકત્ર જનમી થયું છે, અને હિંદુના ધર્મસમાજના

સનાતન અનુશાસનોના પ્રભાવથી તેઓમાં એક જાતનું પ્રબળ અનૈક્ય વ્યાપી રહ્યું છે. એનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે જરૂર ન હોય તો પણ હિંદુ પોતે પોતાને મારે છે, પણ જરૂર હોય છતાં તેઓ બીજાને મારી શકતા નથી. અને મુસલમાનો કેાઇપણ પ્રકારનું ખાસ પ્રયોજન ન હોય છતાં પોતાની દલતાપૂર્વક રક્ષા કરે છે તથા જરૂર પડ્યે બીજાને 'ખૂન' માર મારી શકે છે. આનું કારણ એ નથી કે મુસલમાનોના શરીરમાં વધારે જોર છે અને હિંદુમાં નથી; તેનું ખરું કારણ એ છે કે તેઓના સમાજમાં જોર છે, હિંદુઓના સમાજમાં નથી. એક ટોળું આઘ્યન્તરિક બળથી બળવાન છે, અને બીજું ટોળું આઘ્યન્તરિક દુર્બળતાથી નિર્જીવ છે. એ બંને પક્ષ વચ્ચે સમાન સંધિ શી રીતે થાય ? બારે તોફાન વેળા ક્ષણભર એવી સંધિ થાય ખરી, પરંતુ તોફાન જ્ઞાત થતાં એ સંધિ ટકવાની નથી. ભાગ પાડતી વેળા સિંદનો ભાગ બહુ મોટો બની જાય છે, તેનું કારણ તેના પંજામાં ક્રુપાએકું છે. ગઈ મહાન લડાઈમાં ન્યારે આખી અંગ્રેજ ભતિનાં મોં પહોંચ્યાં બની ગયાં હતાં, ત્યારે તેઓએ આપણા જેવી મરવા પડેલી ભતિને પણ આદરમાનપૂર્વક મદદ કરવા માટે બોલાવી હતી એટલું જ નહિ, પણ બારે સ્વાર્થી માણસને રમશાનવૈરાગ્યને લીધે થોડીવાર માટે નિષ્કામ વિશ્વપ્રેમની સ્ફુરણા થાય છે તેમ લડાઈ પૂરી થયા બાદ થોડા દિવસો સુધી લોહીની આહુતિ આપવામાં સામેલ થએલા પોતાના મદદગાર હિંદીઓ તરફ તેઓના મનમાં સહાનુભૂતિનો સંચાર થયો હતો. યુદ્ધનો ધક્કો નરમ પડ્યા લાગ્યો, કે તરત જ જલિયાનવાલા બાગમાં દાનવલીલા શરૂ થઇ, અને થોડા સમય બાદ કેનિયામાં સામાન્યના સિંદદાર આગળથી હિંદીઓને ધક્કા મારી કાઢવાની વ્યવસ્થા થઇ. આપણે ગુસ્સે થઇએ છીએ ખરા, પરંતુ સમોલડીઆ થયા સિવાય બૈરભરીઆ તરીકેના અધિકાર-બોગવાતા નથી. એ કારણથી જ મહાભાગ એક પ્રકારનો પ્રબળ ધક્કો ઉત્પન્ન કરી પ્રબળસની શક્તિને રાજપક્ષ અનુભવી શકે એટલું જોર

એ ધર્મના બળ વડે રાજનું સિંહાસન ધૂળથી શકતું તો રાજનું બાહુબળ જોતે એકાદ જાતની સુલેહ કરી લેવા માટે આપણને બોલાવત. હિંદમાં હિંદુમુસલમાનો વચ્ચે દંભેશ્યાં બાંધછોડાઃ કરવાની જરૂર પડશે. એ આ વખતે બંને વચ્ચે શક્તિની અસમાનતા દરો તો એ બાંધછોડા દર વખતે ભારે સ્વરૂપ ધારણ કરશે. 'ઝરણાનું' પાણી પીવાના અધિકાર નક્કી કરવા એક વખતે વાધ અને ઘેટાંની સજા મળી. ઇસપની વાતોમાં એ સજાનો દત્તિદાસ નોંધેલા છે. એ વાતના ઉપસંહારમાં અતિ-પ્રબળ પથુરાજે વાદવિવાદના વિષયને કેવા સરળ કરી નાખ્યો હતો તે બધા જાણે છે. હિંદનું કથ્યાણ ચાહતી હોય તો હિંદુમુસલમાન જાતિએ એકસંપી કરવા ઉપરાંત એકબીજાની સમક્ષ થવાની પણ બહુ જરૂર છે. વ્યક્તિગત સમક્ષતા નહિ પણ સામાજિક શક્તિની સમ-ક્ષતાની જરૂર છે.

મસખારમાં મોપલા વિદ્રોહ વખતે જે ખિલાસ બનાવ બન્યો હતો તે ખિલાસતને લીધે હિંદુમુસલમાનની એકસંપીના પૂર જુગ્યાળ વખતે જ બન્યો હતો. જે બે પક્ષ વચ્ચે વિરોધ જામ્યો હતો, તે બંને પક્ષ લાંબા કાળથી ધર્મના વ્યવહારને નિત્ય ધર્મનીતિની વિરુદ્ધમાં વાપરતા આવ્યા હતા. નંદુદિ ધાહણોનો ધર્મ મુસલમાનોને તિરસ્કારતો હતો, મોપલાઓનો ધર્મ નંદુદિ ધાહણોની અવગણ કરતો હતો. એ બંને પક્ષ વચ્ચે ક્રોધિસના મત્રિયા પર પેદા થએલ ભાદુભાવના છર્જા મસાલાદાર એકદમ થોડા દિવસોમાં જહુજ મજાજુત રાજદ્વારી સેતુ બાંધી દેવાનો પ્રયત્ન નકારો જાય એ સ્વાભાવિક છે. છતાં આપણે વારંવાર કહેતા આવ્યા છીએ કે આપણો સનાતન ધર્મ જન્મ છે તેમ જાણે રહે. અને અવારતવિક વડે વારતવિક ફળ મેળવીશું. ફળ મળતાં જ બધી બુલેતું સંશોધન થઇ જશે. બાજુ જત્યા બાદ બાજુ જીતવાનો પ્રયત્ન કરીશું; પ્રથમ સ્વરાષ્ટ્ર થઇશું, પછી મનુષ્ય થઇશું.

મસખારના ઉત્પાત સંબંધમાં આતો શરૂઆતની વાત થઇ. હવે બીજા મુદ્દાપર આવીએ. મસખારમાં હિંદુમુસલમાન વચ્ચે અસમાનતા છે. દાકતર મુંબેએ

આ ઉત્પત્તિનું વિવરણ કેરી દક્ષિણના હિંદુસમાજના શુર સંકરાચાર્ય પાસે એક રિપોર્ટ રજૂ કર્યો હતો. તેમાં કહ્યું છે કે:—

"The Hindus of Malabar are generally speaking mild and docile, and have come to entertain such a mortal fear of the Moplas that the moment any such trouble arises, the only way of escape the Hindus can think of, is to run for life, leaving their children and womenfolk behind, to take care of themselves as best as they could, thinking perhaps honestly that if the Moplas attack them without any previous molestation, God, the Almighty and the Omniscient, is there to teach them a lesson and even to take a revenge on their behalf."

હાકતર મુંબેના આ વચનેના અર્થ એ છે કે હિંદુઓ ઐહિકને ઐહિક નિયમે વડે વ્યવહારમાં ઉતારતાં શીખ્યા નથી. તેઓએ નિત્યઅનિત્યની ખીચડા કરી છુદિને સજાગી મૂકી છે. છુદિની જગાએ વિધિ, અને આત્મશક્તિની જગાએ ભગવાનને ખડા કરી ઈર્ષ્યોત્પાદના અપમાનહારા ખુદ ભગવાનનું પણ

* સામાન્ય રીતે, મલબારના હિંદુઓ યાંત્ર અને ગ્રીભ છે. અને તેથી તેમને મોપલાઓનો એટલો બધો ભય રહ્યો છે કે જ્યારે જ્યારે કંઈ પણ તોફાન ભગે ત્યારે તેમાંથી બચવાનો ઉપાય બેરોજાકશીએને ઇશ્વરને જાણે સોંપી નાસી જવું એજ તેમને રહે છે. તેઓ કદાચ અંતઃકાંઈપર્વક માનતા હોય છે કે જો મોપલાઓ નિરોધ સ્વીકારે અને બાળકોને પીડારે તો સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ ઇશ્વર તેમની બચત ખબર સેશે.

તેઓ અપમાન કરે છે, અને તેથીજ તેઓ દુઃખ પામે છે એ વાત તેઓ મનની જડતાને લીધે સમજતા નથી.

હાકતર મુંબેના રિપોર્ટમાં એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે આઠસો વર્ષ અગાઉ મલબારના હિંદુ રાજાએ પોતાના સાબજી મંત્રીની સલાહથી પોતાના રાજ્યમાં આરબોને સંસ્થાન વસાવવાની ખાત્ર સગવડ કરી આપી હતી એટલું જ નહિ, પણ હિંદુઓને મુસલમાન બનાવવાના કામમાં તેણે આરબોને એટલી બધી મદદ આપી હતી કે કામદા મુસ્લિમ દરેક માછીનાં કુટુંબમાંથી એક હિંદુને મુસલમાન થતું પડતું. આતું મુખ્ય કારણ એ હતું કે ધર્મિક રાજા અને મંત્રીઓએ સમુદ્રપાત્રા ધર્મવિરુદ્ધ માની લીધેલી હોવાથી મલબારના સમુદ્ર કિનારે આવેલા પ્રદેશના રક્ષણની જવાબદારી મુસલમાનોના હાંધમાં હતી. મુસલમાનો સમુદ્રપાત્રાના પ્રકારે છુદિની દૃષ્ટિએ તપાસતા, મનુની દૃષ્ટિથી નહિ. છુદિ પર આધાર ન રાખતાં અછુદિ પર આધાર રાખનાર રાજા રાજ્યાસન પર બેસે તોપણ તેને પરાધીનતા ભોગવવી પડે છે. તેઓ કામ કરવાના ખરા જોષારે પણ મધરાત માની બેસે છે; એટલે તેઓના પર ખરે જોષારે પણ ભૂત પથરા ફેરે છે.

મલબારના રાજાએ એક વખતે પોતે માત્ર રાજાનો સ્વાંગ સજા અછુદિને રાજ્યાસન પર બેસાડી હતી. એ અછુદિ અત્યારે પણ મલબારના હિંદુ સિદાસન પર રાજા થઈ બેઠી છે. તેથી હિંદુઓ માર ખાય છે, છતાં ઉત્તું નોઈકંઠે છે કે "ઉપર ભગવાન છે." આખા ભરતખંડમાં આપણે અછુદિને રાજા નીમી તેવા આગળ હાથ નેડી ઉઠા છીએ. એ અછુદિના રાજ્યને, એ વિધાતાના વિધિવિરુદ્ધની ભયંકર ફાટને કાઢ વેળા પડાણ, તો દોઈ વેળા મોગજ અને દાંતમાં અંગ્રેજો આવી પૂર્ણ કરી રહ્યા છે. આપણે તેઓનો માર ખદારથી નોઈ ચડીએ છીએ, પણ તેઓ તો ઉપશ્વેદ માત્ર છે, તેઓ તો પથરા નવા છે, ખુદ જન અને નથી. આપણે મધ્યાહ્નકાળના પ્રકાશમાં પણ છુદિની આંખો બંધ કરી અછુદિના ભૂતને બોલાવી લાખ્યા

છીએ. આ બધાં કરતુકો તેનાં જ છે. બરાબર મધ્યાહ્ન-
કાળ વખતે ત્યારે જાગ્રત વિશ્વ વિચાર કરે છે, કામ
કરે છે, ત્યારે પાછળથી કેવળ આપણી જ પીઠ ઉપર
જૂત પથરા ફેંકે છે.

આપણે એ જૂતની સાથે, એ અશુદ્ધિની સાથે,
એ અવાસ્તવિકની સાથે લગાડ ચલાવવી જોઈએ. તેણે જ
આપણામાં ભેદ પેસાડ્યો છે, તેણે જ આપણી કાંધે
પરવશતાને લાદી દીધી છે. તેણે આપણને એટલા
બધા આધના બનાવી દીધા છે કે એક તરફથી મોટા
બરાડા પાડી એ જૂતે ગરેલા પથરાને ગાળે આપીએ
છીએ, ત્યારે બીજી તરફથી એ જ જૂતને પરમાત્મીય
પરમારાખ્ય ગણી આપણું તન, મન તે ધન સર્વસ્વ તેને જ
અર્પણકરીએ છીએ. પથરા તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી આપણું
કંઈ વળે તેમ નથી, કારણ કે જાગ્રતમાં પથરાની

સંખ્યાનો પાર નથી. રસ્તામાં ચોતરફ પથરા પડ્યા
હોય છે, પણ એ પથરા ફેંકનાર જૂત તો એક જ છે.
એ જૂતને હાંકી કાઢતાં પથરા તો એની મેળે ફેંકતા
બધ પડવાના. ભારતવર્ષની એ પુરાતન પ્રાર્થના આજે
અંતઃકરણપૂર્વક ઉચ્ચારવાનો વખત આજે છે, કેવળ
મોટેથી નહિ, પણ વિચારવડે, કર્મવડે, શ્રદ્ધાવડે, એક-
બીજા સાથેના વ્યવહારવડે;—“ ય યજ્ઞઃ અઘ્નૈઃ ”
જે એક અને બધા વર્ણબેદથી પર છે, “ સ નો
યુષ્મા શુભયા સંયુનક્તુ ” તે જ અમને શુભ શુદ્ધિ
આપી એકત્ર કરે! *

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

* કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આપેલા એ વશાખાતેનો
બંગાળીમાંથી અનુવાદ. અનુવાદકર્તા: મહારાજકે હરદાસ દવે.

અમદાવાદ આરોગ્ય પરિપદ્

તા. ૧૫-૧૨-૧૯૨૩ ના રોજ મળેલી અમદાવાદ આરોગ્ય પરિષદના પ્રમુખસચાલેથી ડૉ. સુમન્ત મહેતાએ જે ભાષણ કર્યું હતું તે નીચે પ્રમાણે છે:—

વાતાવરણ

બહેનો તથા બાળકો,

આપણા દેશમાં નવી નિયતિ ફેલાઈ રહી છે તેના ચિન્હ રૂપે આ પરિપદ્ મળે છે એમ હું માનું છું. સેનીટરી એસોસીએશન એટલે આરોગ્ય મંડળે અમદાવાદ શહેરમાં બાપણો, પ્રદર્શન તથા સભાકારા પ્રગ્નની આખ ઉખાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. હાલમાં વડોદરામાં પણ સ્ત્રીઓ તથા બાળકોના મંદરાણ માટે એક સંસ્થા સ્થપાઈ છે; મુંબાઈમાં સમાજસેવકોની પરિપદ્માં પણ આરોગ્યના વિષયને ખાસ મહત્વ આપવામાં આવ્યું છે. આપણા દેશમાં સામાન્ય મૃત્યુપ્રમાણ અને ખાસ કરીને બાળમૃત્યુપ્રમાણ એટલું મોટું છે કે કોઈ પણ સમજી માણસથી આ બાબતમાં નિશ્ચિત રહી શકાય નહીં. આપણા ગામોમાં આનારોગ્ય કેમ વધી ગયું છે, છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં કેવા પ્રકારની નવી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે અને ત્યાર પહેલાંની સ્થિતિ કેવી હતી એ સર્વ બાબતોનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આરોગ્યની બાબતમાં મોટાં ગામો તથા નાનાં ગામડાંના પ્રશ્નો ઘણે અંશે જુદા પ્રકારના છે, અને આજની સભામાં આપણે શહેરના પ્રશ્નોનો ખાસ વિચાર કરવાનો છે.

અંગ્રેજ લોકોના રાજ્યમાં સંચાલી શકતાં મોટાં કારખાનાં આપણે ત્યાં હાખલ થયાં ત્યાર પહેલાં બધાં શહેર તથા ગામોની રચના ગામડાં જેવી જ હતી. જુદી જુદી કોમ પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં રહેતી. વસ્તી ગીચ નહોતી, ઘર પણ બહુ ઉંચાં નહોતાં. ગામની વચમાં બજારો હતાં અને દરેક ક્ષેત્રના બહારના ભાગમાં ખેતીના કામમાં રોકાયેલા માણસો, કણુખી, વણકારા, કુંભાર, રખારી વિગેરે રહેતા અને તેમના ધરતી બહાર ખેતરો શરૂ થતાં.

આ પ્રકારની રચના ઊંડી દૃષ્ટિ મોટાં શહેરો વસવા માંડ્યાં, એટલે ગામની સ્વચ્છતા મુશ્કેલ થઈ પડી અને તેને લગતા મોટા અર્ચાળ પ્રશ્નો ઉભા થયાં. દાખલા તરીકે, એક જ મુખ્ય બાબતનો વિચાર કરો. જુના જમાનામાં દરેક માણસ શૌચને માટે ગામ બહાર જતો. માત્ર કેટલાંક ખીમાર માણસો અથવા ઉચ્ચ કહેવાતાં કુટુંબો સ્ત્રીવર્ગ પાતાળ કુવાનો ઉપયોગ કરતાં. અમદાવાદની વસ્તી અડી લાખ માણસની એટલે દર-રોજ આટલા બધા માણસોનું મળ ગામ બહાર કેવી રીતે કાઢવું અને તેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી એ અતિ કઠિન પ્રશ્ન થઈ જાય છે. માણસ દીક સરેરાશ દોઢ પાંચ જેટલું મળ ગણીએ તો અમદાવાદમાંથી ૨,૩૪૪ મળ મેલું હાવાનું પડે અને આટલો બધો ગંદવાડ ગમે તેમ ફેંકી શકાય પણ નહીં; તેને દાટી જ દેવો પડે. આ બધી વિગતમાં આપણે જવાની જરૂર નથી, પણ દરેક દિલ્દીએ જાણવાની જરૂર છે કે મોટાં શહેરોમાં આરોગ્ય સંચાલો નહીં. ગામડાંની વસ્તી શહેરમાં આવે તે બિલકુલ ઇચ્છવા જેવું

નથી, જે યુરોપઅમેરિકાના જેવાં મોટાં શહેરો વસાવનાં હશે તો ત્યાં અતિ ખર્ચાળ મ્યુનિસિપાલિટી રાખવી પડશે. આજે હિંદુસ્તાનમાં એકે પણ એવી મ્યુનિસિપાલિટી નથી કે જેની પાસે ગામને ચોક્કસ રાખવા જેટલી આવક હોય. હું નથી માનતો કે પચાસ વર્ષમાં કોઈ પણ હિંદી મ્યુનિસિપાલિટી પૂરતો પૈસો ખર્ચો શકે. દેશના હિતચિંતક બાઇઆને મહારી નમ્ર વિનંતિ છે કે માત્ર આધુનિક સ્થિતિ લક્ષમાં રાખીને અસુક રસ્તેજ પ્રગતિ થતી જોઇએ એવો વિચાર ન રાખતાં મૂળ સિદ્ધાંતોની મદદથી આ પ્રયત્નો ઉકેલ કરે.

ગામડાંઓની વસ્તી શહેરમાં રહેવા માટે લલચાય એ ઇચ્છવા જેવું નથી, તેનાં પરિણામ જરૂર ખરાબ આવવાનાં. ઉલ્લાસ ત્રીસવાળીસ વર્ષથી ગામડાંની વસ્તીનો પ્રવાહ શહેર તરફ દોરાયો છે (urbanisation), તેને લીધે શહેરની સ્થિતિ બગડી છે તેમ જ ગામડાંની પણ બગડી છે. ગામડાંમાંથી સાશ સાચ માણસો વધારે કમાણીને માટે નીકળી જાય એથી ત્યાંનું જીવનવહેણ સુધાધ ગયું છે. કારખાનાઓને લીધે મલુરવર્ગ શહેરોમાં ચાલ્યો જાય તેથી ગામડાંમાં ખેતીને તુકસાન પહોંચે છે એટલું જ નહીં, પણ જે માણસો શહેરમાં જાય છે તેમને તદ્દન નવી જ પરિસ્થિતિમાં રહેવાનું હોય તેમની નૈતિક અધોગતિ થાય છે. કુટુંબજનો, સ્નેહીમિત્રો તથા સાતિભાઈઓના વાતાવરણમાંથી છૂટા પડવાને લીધે તેમનો સંયમ ઢીલો પડી જાય છે અને શહેરના દુરઃચારમાં સામેલ થવાની લાલચ પ્રબળ બને છે. આ પ્રશ્ન માત્ર સાંસારિક નથી, પણ આરોગ્યના નિપય સાથે પ્રત્યક્ષ સંબંધ રાખે છે. દાખલા તરીકે, મિલમલુરો માટે ઘરો બાંધવાનું શરૂ થયું છે. મુંબાઈમાં ચાલે બંધાઇ છે, તેવી જ ચાલો વખતે અમદાવાદમાં પણ બંધાશે એવી આપણને ધારતી છે.

માગીએ છીએ. ચાલોમાં તેમને કોઈ પણ પ્રકારના સાંસારિક સુખ માટે અવકાશ હોતો નથી, તેમને કોઈ પણ જાતની ગમ્મત કે આનન્દ મળી શકતો નથી પોતાના યુગરાન માટે જે ધંધો કરવાનો તેમાંથી છૂટ થયા બાદ કોઈ મનોરંજક ઉદ્યમ (hobby) કે ઉલ્લાસ માટે સ્થાન હોતું નથી. પ્રોફેસર પેટ્રીક ગેંડીઝ એવા ચાલોને બૉલ્સવિક વિદ્યાલય કહે છે. એ બાઈની સાથે હું પણ સંમત થાઉં છું. યુરોપ દેશમાં હવે એવો વિચાર ફેલાયો છે કે જે મલુરોને તોફાન, અશાન્તિ, બાલિયાર તથા ન ઇચ્છવાજેનું રાજકીય ચળવળથી દૂર રાખવા હોય તો તેમને ગામડાંઓમાં જે સંબંધ જમીન જોડે હોતો તે ફરીને કરી આપવો; એટલે દરેક માણસને એક જમીનનો ટુકડો આપવામાં આવે, ત્યાં દરેક કુટુંબ પોતાને જોડતું અનાજ, શાકભાજી, ફળફલ ઉગાડી શકે અને સવિચાર અથવા, રળજોના દિવસોમાં ત્યાં રમતગમતના મેળાવાડા, સંગીત તથા નાટક, ઉત્સવો તથા ઉત્સવો ઉજવી શકે. આપણા દેશમાં ભારે સંચાનાં મોટાં કારખાનાં ચોડાક ગામોમાં સ્થપાય તે ઇચ્છવા જેવું નથી. પાશ્વત્ય દેશની નકલ કરવાનું આપણે છોડી દઇશું અને સ્વતંત્ર વિચાર કરીશું ત્યારે આપણે ચોડાકે ચોડાક જોડતું કે શહેરો કરતાં હજારો ગામોમાં તેમજ ગામડાંઓમાં ઉત્તરઉદ્યોગ ફેલાય તે સ્થિતિ વધારે સારી છે. સાંચા હામનો ઉપયોગ કરવામાં જો કે પાપ નથી; પણ એટલું તથાસવાની ખાસ જરૂર છે કે કારખાનામાં કામ કરનારા મલુરો તથા અન્ય માણસો જનવર જેવા ન બની જાય, અને અસુક ઉદ્યોગને માટે હજારો ને લાખો માણસોને એક શહેરમાં એકઠાં થઇ, તેનાથી અધોગતિ થાય છે તેવી પરિસ્થિતિ ન આવે.

જે શહેરોમાં ધણાં કારખાનાં નીકળ્યાં છે અને બૂલ ચર્ચ સુધી છે લાં હવે શું કરવું એવો પ્રશ્ન જરૂર પૂછવામાં આવે. તેનો જવાબ તો સહેલો છે. શરીર તરફ બેરકારી રાખીને અસુક અંગ બગાડી નાંખવું હોય તો તેને આપણે કાપી નાંખતા નથી, પણ જેટલું સુધારી શકાય તેટલું સુધારવા માટે ઔષધિ આપીએ છીએ. તેવી જ સ્થિતિ અમદાવાદની થઇ છે. કોઇ પણ

જીવનરખાનામાં જેવી રીતે કચ્છતરોને રાખવા આવે છે તેવી જ રીતે આપણે માણસોને ખાનામાં... વ્યવસ્થિત રીતે રાખવા

રીતે એ વધારે બગડે નહિ એટલું તપાસવું જોઈએ, અને તેની સાથે સુધારવાને માટે એકદમ પ્રયાસ થવો જોઈએ. નગરસુધારણા તથા નગરરચનાનો વિષય રહેલો નથી. સામાન્ય લોકો ધારે છે તેટલી ભાજતોડ તેમાં કરવી પડતી નથી. આખા શહેરની સ્થિતિ વિષે અત્યંત વિગતવાર તપાસ (Survey) થવી જોઈએ, અને ભવિષ્યને માટેનો દરેકથી કાર્યક્રમ તૈયાર થવો જોઈએ. જે પ્રમાણિકપણે અને મક્કમપણે આવો કાર્યક્રમ પાર પાડવા માટે કામચલાઉ પ્રયત્ન થાય તો ગમે તેવું ગંદું શહેર સુધારી શકાય.

આ પરિષદમાં અનેક પ્રકારના વિષયોની ચર્ચા થશે, તે બધાને વિષે જ્યારે થોડું બહુ બોલવું જોઈએ એમ હું માનતો નથી. આરોગ્યશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એટલો જ હોય કે પ્રજાને નિરાશી રાખવી અને એવી રીતેનો ફેલાવો અટકાવવો. સાંભળવા પ્રમાણે ચીન દેશમાં એવો રિવાજ છે કે દરેક કુટુંબનું આરોગ્ય તપાસવા માટે અમુક વૈદ્યો હોય છે. ત્યાં સુધી કુટુંબ નિરાશ રહે ત્યાં સુધી જ તેમને વર્ષાસન અથવા વેતન મળે, અને જેવું કાંઈ માંડું પડે એટલે વેતન બંધ થાય. યુરોપમાં જે વૈદ્યકીય ડેપાર્ટમેન્ટ, (Panel) ની પદ્ધતિ દાખલ થઈ છે તેમાં આરોગ્યની તપાસ કરવાનું તો છે પણ વેતન બંધ કરવાની રૂઢિ દાખલ થઈ નથી. આપણે ત્યાં પણ આ પદ્ધતિ દાખલ થાય તો કેવું સારું. જે કમનસીમે દર્દીનું મૃત્યુ થાય તો તેને દફનાવવા માટે જે સરકાસ નીકળે તેની સૌથી આગળ દાકતરને ચાલવું પડે છે. એમાં કાંઈ પ્રકારના અપવાદ રાખ્યા છે કે નહિ તે હું જાણતો નથી, અને ચીનમાં ન હોય તો આપણે અહીં તે જરૂર દાખલ કરી શકીએ છીએ.

દાકતરો, વૈદ્યો તથા હકીમોને વિષે પણ થોડું કહેવાની જરૂર છે. આજે મોટર ચલાવનારને પગવાનો મેળવવો પડે છે પણ ગમે તે માણસ વૈદ્યકતો પ્રધેા લઈ બેસે છે. જે વૈદ્ય કે દાકતરને પૂરતું જ્ઞાન ન હોય અને રોગનો વખતસર ચોખ્ખો અટકાવ ન થાય તો તે વધી બધને લાચર સ્વરૂપ પડે. જંબીર રોગવાળા માણસો

ચોખ્ખા ચિકિત્સાને બલાવે મરણ પણ પામે, અને એવી રોગનો ફેલાવો થઈ જાય. એવી રીતે અનેક પ્રકારનું નુકસાન થાય. માટે વૈદ્યકીય ધંધાના દરેક માણસે અમુક વર્ષો સુધી અભ્યાસ કરીને જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હોવું જ જોઈએ એવી કાયદેસર અવરજા થવાની જરૂર છે.

આપણાં દવાખાનાનો લાભ મુખ્યત્વે કરીને ગામની પ્રજાને જ મળે છે એ સૌ જાણે છે. ગામમાં પણ જે ખરા ગરીબજીવો છે તેમને વૈદ્યકીય મદદ પહોંચતી નથી. અમદાવાદમાં એવાં માણસો માટે એક દવાખાનાની ગોઠવણ મ્યુનિસિપાલિટી મારફત થયેલી છે તેનો લાભ ગરીબ પ્રજાને મળે છે કે કેમ તેની માહિતી આપ જ મેળવી લેજો. એક દાકતર અમુક લતામાં જાય તેથી ગરીબ પ્રજાને પહોંચી વળાય નહિ. લતાવાર અમુક દાકતરો ઘેર ઘેર ફરે એવી વ્યવસ્થા થાય તો જ આવી યોજના સંતોષકારક થઈ શકે, અને તેને માટે આપણા શહેરના દરેક લતામાં આરોગ્ય મંડળની એક સ્થાનિક શાખા સ્થપાવી જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી અથવા પ્રજા તરફથી ખાનગી દવાખાનાં કોઢવામાં આવે તેમાં કેટલાંક આયુર્વેદીય પણ હોવાં જોઈએ. આપણી દેશી ઔષધિ ઘણી સારી હોય છે, ઘણી સૌમી પણ હોય છે, ઘણી અસરકારક હોય છે, અને આપણા શરીરને વધારે અનુકૂળ હોય છે. મને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિ સામે અજીવો નથી, પણ હું ખરેખર માતું છું કે આયુર્વેદીય ઔષધોનો સખ્યા વધવી જોઈએ.

આરોગ્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર

આરોગ્યની બાબતમાં સૌથી અગત્યનો પ્રથમ જ્ઞાનના પ્રચારનો છે. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રમાં આરોગ્યનો વિષય સમાવેલો હતો, પણ આજની દૃઢગી પરિસ્થિતિની અંદર આપણે ખીટી ઘણી હકીકત વિગતવાર મેળવવાની જરૂર રહે છે. જે વર્ગ લાગેલો ગણાય છે તે પણ આ બાબતમાં કેટલો અજ્ઞાન છે એ જાણીને નવાઈ લાગે છે. જેમને ચોકખાઈનો ખ્યાલ

નથી તેમને કાષ્ટ દિવસ ચોક્કસ થઈ શકે નહીં. સારા ઘરમાં બારીબારણાં બંધ રાખ્યાં હોય તે ચોક્કસ હવા શી રીતે આવે? બાવાપીવાની બાબતમાં, કામ, દસરત, આરામ, કપડાંના વિષયમાં ઘણું અજ્ઞાન રહી ગયું છે. નાના બાળક, સુવાવડી સ્ત્રી તથા મોઢાં માથુસોની સંભાળ તથા માવજતનું શિક્ષણ દરેક છોકરીને ફરજિયાત મળવું જ જોઈએ.

ખરાબ રીતરિવાજ

આપણા દેશકાંક રીતરિવાજ અને ખોટી માન્યતાને લીધે સેકેડો માથુસો નકામાં મરી જાય છે. ચોપી રોગથી પીડાતા દર્દીનાં ઔરડામાં લોહી ભરાઈને વાતો કરી કરે તેથી દર્દીને નુકસાન થાય તેમજ ચોપનો ફેલાવો થાય છે. ક્ષયથી પીડાતા માથુસો સાથે જુવાન તન્દુરસ્ત માથુસો સંસર્ગમાં આવે તો તેમને ચોપ લાગે છે. બળાઆ આવ્યા હોય છે ત્યારે પણ જોઈએ તેવી રીતે દર્દીને અસર રાખવાની સમજ ધણીમાં હોતી નથી. અટકાવી પણ જમીન એવા રોગોને અટકાવવા માટે આપણે ત્યાં નહીં કમાણીને માટે નમ્રતાસ થાય છે. સુવાવડ વખતે સંભાળ લેવા સુકાઈ ગયું છે. કારકપ્રજ્ઞ સ્વચ્છતા જળવવા માટે જુલે ચાલ્યો જાય તેથી ગામોડે તથા બીજા કાષ્ઠથી અડધાય નહીં એવો એટલું જ નહીં, પણ જે આજે તેનો અનર્થ થાય છે. ઔરડા-તેમને તદ્દન નવી જ પરિસ્થિતિમાં ગણત કરવામાં આવે છે. નૈતિક અધોગતિ થાય છે. કુટુંબે જહલે જુનાં ઉતરેલાં કપડાં ગણતીકાઈએના વાતાવરણમાંથીર વધારે નાજુક થયાં છે એટલે તેમનો સંપર્ક લીધે પડી જાય અને જે જુનાં કુટુંબમાં ચારમાં સામેલ થવાની લાલચ પ્રજા બને છે. આ પ્રજા માત્ર સાંસારિક નથી, પણ આરોગ્યના વિષય સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ રાખે છે. દાખલા તરીકે, મિલમજુરો માટે પરાં બાંધવાનું શરૂ થયું છે. મુંબાઈમાં ચારો બંધાઈ છે. તેવી જ યાત્રો વખતે અમદાવાદમાં પણ બંધારો એવી આપણને ધારતી છે.

કચ્છનામાં જેવી રીતે દ્યુતરોને રાખવા આવે છે તેવી જ રીતે આપણે માથુસોને ખોટા ખાનામાં બંધરિયન રીતે રાખવા

આ બાબતમાં પ્રગવર્ગનું અજ્ઞાન, ખરાબ રહેણીકરણ તથા નુકસાનકારક રૂઢિચિંત્તાઓ આરોગ્ય તરફ બેદરકારી રહી જે રોગો પેદા થઈ શકે તથા મરણનીપત્રે છે તે અટકાવવાનો ઉપાય એક જ છે-આરોગ્યનું જ્ઞાન. આરોગ્ય મંડળનું મુખ્ય કાર્ય પ્રજામત કેળવવાનું છે, જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનું છે. નિદાણમાં તેમજ મહોલે મહોલે, લાપણોદારા કે વાતો દારા, જે બની શકે તે કથાકીર્તનના રૂપમાં, મેનિક લેન્ટર્ન તથા સિનેમાની મદદથી આ જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો પડશે. રચનિક શાખાઓ સ્થાપી ત્યાંના વૈદ્યદાકતરો, દકાઓ તથા અન્ય ગૃહસ્થોની મારફત પ્રચાર કરી શકશે. પણ ચોપાનીઆ, હરતપત્રો, ચિત્રો, મેનિક લેન્ટર્નના સ્લાઈડને માટે એક મધ્યસ્થ કાર્યાલયની યોજના કર્યા વિના છૂટકો નથી. હું આ બાબતપર ખાસ આગ્રહ કરું છું. ગુજરાત-કાકીઆવાડમાં આરોગ્ય મંડળ સ્થપાય તે પોતપોતાના છુટા છુટા મિત્રો કે સ્વાર્થકાં બાબેજ સારાં કરાવી શકે; પણ મધ્યસ્થ કાર્યાલયમાં તે હજારોની સંખ્યામાં તેમજ દરેક જુદાં જુદાં મંડળોમાં જોડી શકાય.

પ્રજામત કેળવવાને લીધે એક બીજા કામને થવાનો સંભવ છે. આજે અમદાવાદમાં પ્રસૂતિગૃહો છે તે ઉપરાંત બીજા ધણાં લોકોમાં ગૃહો સ્થાપવા પડશે. ઘનવીર ગૃહસ્થોનું લક્ષ પ્રસૂતિગૃહ સ્થાપવા તરફ દેરવાની જરૂર છે. જેવી જરૂરીઆત સદાયનો તથા ધર્મશાળાઓ બાંધવા વિષે છે તે પ્રમાણે ગરીબ પ્રજા માટે પ્રસૂતિ-ગૃહો તથા બાળઆવધાનલોની પણ જરૂર છે, એવું ખ્યાલ જનસમાજમાં જગાડવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

જે ગૃહસ્થોમાં પ્રદર્શનો તથા પરિવેશી પ્રજામત જોખૂલ થઈ શકે છે તે આજની સમાજના કાયદી થોડાં મળે પૂજામાં આવે. તેનો મનો થશે એવી મને આશા છે. તરફ બેદરકારી રાખીને હોય તે તેને આપણે કાપી સંધારી યકાય તેટલું સુધારવાની છે. તેવી જ સ્થિતિ અમદા

ગુજરાતી સંસ્કૃતિમાં જીવન રેડવા વિષે

કવિ નરમદારના કથન મુજબ જેની માવૃથામાં ગુજરાતી હોય તે ગુજરાતી, ને જે પ્રદેશમાં ગુજરાતી બાષા બોલાતી હોય તે પ્રદેશ ગુજરાત. આપણા કમનસીબે આપણા રાજકર્તાઓને આ બ્યાખ્યા નહોતી સૂઝી, ને હિંદુસ્તાનના પ્રાંતો નક્કી કરવામાં તેમણે બાધાને પ્રાધાન્ય નહોતું આપ્યું. તેમણે તો પોતાનો સ્વાર્થ, પોતાની સગવડ ને રાજ કરવાની મુગમતા લક્ષમાં રાખીનેજ પ્રાંતો તૈયાર કરેલા. આથી ગુજરાતની સીમામાં કાઠિયાવાડ ને કચ્છને સમાવવાનું તેમને ન સૂઝેલું; ને પરિણામે, રાજકીય ભૂગોળમાં ગુજરાતની સીમા હોલી ભેદાએ તેનાથી નાની દોરાયક્ષી આપણે આજે ભેદાએ બીએ. ખરી રીતે ગુજરાતની સીમા ઉત્તરે પાલણપુર, દક્ષિણે દમણ, પૂર્વે દાદોદ ને પશ્ચિમે દ્વારકાં ને કચ્છ હોવી ભેદાએ. ને ગુજરાત રાજ આપણે એજ વિરાગ અર્ધમાં વાપરવો ભેદાએ.

આવી ગુજરાત પણ ફરી આપણા કમનસીબે રાજકીય દૃષ્ટિએ એક નથી. ગુજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છના પ્રદેશમાં-સમગ્ર ગુજરાતમાં- ૩૨૩ દેશી રાજ્યો છે, એટલે કે બ્રિટિશ રાજની મજલતરી કરતાં ગુજરાતના ૩૨૪ ભાગલા યથા! ક્યાં રહી રાજકીય એકતા? આટલાં રાજ્યોની સરહદો વિચારો! એક 'રાજ'માંથી બીજામાં જતાં પાસપોર્ટની જરૂર પાડવામાં આવે, દરેક સભ્યોમાં જુદું-જુદું ચલણી નાણું હોય તો મુસાફરીની અગવડ વિચારો! સરહદ પર પતી દાણ-ચાકીની તપાસની ધોડા!.....ગુજરાતની એકતા ઇચ્છતા સર્વ ગુજરાતીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ એમ હંચે કે 'આ બધા દેશી રાજ્યોને 'અમીર' બનાવી હિંદુસ્તાનના 'અમીરગૃહ'માં બેસાડી દેવાય, ને સમગ્ર ગુજરાતનાં, ધર્મ-વર્ણના ભેદ રદિત સર્વ જુદા વધનાં સ્રીપુરુષમતદાસોથી શ્રદ્ધાચલા પ્રતિનિધિઓ ગુજરાતના 'આમગૃહ'માં હોય ને ગુજરાતનું રાજ (હિંદુસ્તાનના સંયુક્ત રાજ્યોમાંનું એક), આવા 'આમગૃહ'થી ચાલતું હોય તો કેડું સાંઠું! પણ આવી

રાજકીય ને સામાજિક એકતા તો આજે માત્ર કલ્પનામાં ને સ્વપ્નમાંજ ભેવાની!

પણ આવી દેખાતી રાજકીય, ને બીજી સામાજિક (ધર્મ, જાતિ, ભૂતિની, શિખના, નીચે. ગુજરાતી. વ્યાપ. ગોહરી. પ્રજામાં સંસ્કૃતિની એકતા છે ને એ સંસ્કૃતિની એકતાથીજ એ સર્વ ભિન્ન દેખાતા ભૂગોળના ને સમાજના ભાગો સૈકાંઓ યથાં એકમેક સાથે ભેદાઇ રહેલા છે. ને ઉપરું, રાજકીય ને સામાજિક એકતાનું સ્વપ્ન સાચું પાડવાનો ઉપાય સંસ્કૃતિની એકતા દૃઢ કરવામાંજ રહેલો છે. સંસ્કૃતિની એકતા દૃઢ કરતાં, સંસ્કૃતિનો પુનરુદ્ધાર કરતાં, રાજકીય ને સામાજિક ભેદો દૂર થઇ જશે. કાઠિયાવાડ ને કચ્છ સાથે ગુજરાતની વસ્તી એક કરોક છે, ને તે ઉપરાંત હિંદુસ્તાનમાં અન્ય સ્થળોએ-મુંબઈ, કલકત્તા, રંજુન-ધનિક ગુજરાતીઓ જઈ વસેલા છે તે આપણે ભૂલતું ન ભેદાએ. યુરોપમાં કંઈ પંદર સ્વતંત્ર રાજ્યો-ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ, પોલાંડ વગેરે-ની વસ્તી એક કરોડથી ઓછી છે.

ત્યારે ગુજરાતમાં સંસ્કૃતિની એકતા-Cultural unity-જે કેમ સધાય? કેમ દૃઢ કાય? ગુજરાતની સંસ્કૃતિને બળવાન, વ્યક્તિત્વવાળી, ને સજીવ કેવી રીતે કરી રાકાય?

પહેલાં તો આપણે ગુજરાતની આધુનિક સ્થિતિનો બરાબર અન્વયાસ કરવો ભેદાએ. જ્યાં સુધી આપણે ક્યાં જમા છીએ તે ન જાણીએ ત્યાં સુધી આપણે કશું ન કરી શકીએ. ત્યાર પછી આપણે આપણા ભૂતકાળ કહેલો પડશે. આજની સ્થિતિએ આપણે કેવી રીતે આવ્યા તે બરાબર સમજવું ભેદાએ. ભૂતકાળનાં મિથ્યાં બજામાં ફેંદાં, કંઈ ન વળે. ભૂતકાળને સુવર્ણકાળ કહેવાથી આપણી વર્તમાન દરિદ્રતા દૂર નહિ થાય. ભૂતકાળને આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ, બારીકાણથી, સર્વવિકલાવે નિહાળવો પડશે. ત્યાર પછી આપણે ભવિષ્યમાં કયે રસ્તે જઈ, કેવી રીતે જઈ, તે નક્કી કરવું મુગમ થઇ પડશે.

આટલું કરવા આપણી સંસ્કૃતિનાં સર્વ અંગો આપણે તપાસવા પડશે. ખેડખાપણ, જરતા, અંધતા, સર્વ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વર્ણવવા પડશે. આ કામ એક બ્યક્તિનું નથી, પણ અનેકનું છે; એક સંસ્થા એ કામ માથે લે તે કરતાં અનેક સંસ્થાઓ સાથે મળી કામ કરે તો પરિણામ વધારે સારું આવે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, પુરાતત્વ મંદિર, નવજીવન કાર્યાલય, યુગધર્મ કાર્યાલય, ગુજરાત વનકલ્પલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ને ગુજરાતની વિવિધ જ્ઞાતિઓનાં મહાજનો સાથે મળી એક સંયુક્ત સમિતિ નીમી નીચે આપ્યા છે તે (ને બીજા એવા અનેક) વિષયો પર પુરતો અભ્યાસ કરાવી થોડા જનો કને (પૈસા આપી) નિબંધો લખાવી, પચાસથી સો પાનાનાં નાનાં પેમ્ફલેટ રૂપે દ્વંદ્વ સમયમાં-એક કે એ વસ્તુનાં-બહાર થાડે, ને એનાં પેમ્ફલેટો ગુજરાત-કાઠિયાવાડ-કચ્છમાં ફરતી વહેંચે તો તે ગુજરાતી સંસ્કૃતિ સ્થપ કરવામાં અતિ ઉપયોગી નિવડે. આવાં પેમ્ફલેટો થોડા હોયજ ને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએજ લખાયલાં હોય; એમાં ભૂતકાળનો ઇતિહાસ, વર્તમાનની સ્થિતિ, ને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ હોય; નીંડરતા, સત્વચ્ચિત્તા, સ્વદેશાભિમાન, પક્ષ-રહિત દીકા, ને સમતોલપણું આને પાને હોય; ફરક પેમ્ફલેટમાં જરૂરી આકૃતિ, ચિત્રો, નકશાઓ ને ફોટોગ્રાફો પણ અપાયલાં હોય.....

૧-૪. ગુજરાતી સાહિત્ય-ઇતિહાસ; ભાષા (ઇતિહાસ, કોષ); કવિતા, નવલકથા, નિબંધ, લોકગીત-કથા, શાસન-નાટક, રંગમંચ, નટો; સીનેમા—

૫. ગુજરાતી સંગીત-વાદ્યો, કાસ, ગરબા, ભજનો—

૬. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાન-ઔદ્યોગિક લાભો; શિક્ષણ; ખેતીવાડી; ભવિષ્ય.

૭. ગુજરાતમાં કેળવણી-વિવિધ સંસ્થાઓનું ઇન્ફર્સન. બધી સંસ્થાઓને એકી એક મધ્યસ્થ-સંસ્થા Central organization થી કામ-ગુજરાત બહારના ગુજરાતીઓનું શિક્ષણ

૮. ગુજરાતી સામાજ્ય-જ્ઞાતિઓ, ભતિઓ, ધર્મો, વસ્તી, વિસ્તાર, વધારો-ઘટાટો, સારી, બહેરજીવન, લોકસ્થિતિ, જીવમી રિવાજો, સામાજિક સંસ્થાઓ, સર્વની

થોડા જાટકણી ને ભવિષ્ય માટે માર્ગદર્શનો. પારસી, મુસલમાનો-એમણે બોલે વેરાઓ- લલિત, ધારાળા, ચોધરા, કાળીપરજી—

૯. ગુજરાતમાં પુરાતન ધન-(Archaeological wealth in Gujarat). ગિરનારની શિક્ષાઓ, સિકાઓ, વગેરે.

૧૦. ગુજરાતનું સ્થાપત્ય-ધર્મોની બાંધણી; મંદિરોની બાંધણી; આમરચના; રાહરચના; વગેરે

૧૧. ગુજરાતનું શિલ્પ.

૧૨. ગુજરાતની ચિત્રકલા-ગેલેરી ઇ. ની સંબંધિતતા.

૧૩. ગુજરાતની ઔદ્યોગિક કલા-આ વિષે અનેક પેમ્ફલેટ ફારીશદો ને તેમનાં મહાજનોની મદદ લઈ તેવાર કરાવી શકાય.

૧૪-૩૦. (૧) કાચનું કામ (Industrial arts & handicrafts).

(૨) જરીકામ

(૩) ભરતકામ, ચંપણકામ

(૪) Inlaying; mosaic

(૫) હાથીદાંતનું કામ

(૬) લાકડામાં કાતરકામ; ફર્નિચર

(૭) કુંભારકામ

(૮) ધાતુકામ-કંસારા-ગુદાર વગેરે

(૯) સોના-રૂપાનું કામ, અંબેરાત

(૧૦) છાપેલ કાપડ, રંગરજ

(૧૧) શાલ, ઊંનનું કામ, રેશમકામ

(૧૨) પજાટકામ; ખતી

(૧૩) ચેતરંજ વગેરે

(૧૪) હપાક, પુસ્તકબાંધણી; અંદર

(૧૫-૧૭) બીજી રહી ગયેલી કારીગરીઓ.

આમ હાંઈ પચ્ચીસ ત્રીસ પેન્ડેટો બદ્ધાર પાઠી શકાય. આવાં સાહિત્યનો લોકોમાં પ્રચલિત પ્રચાર થવાથી મરણ પામતી દેશની કારીગરીને સજીવન કરી શકાયે, વધુ સુંદર ને હવ-
ચોખી બતાવી શકાયે, કારીગરોને મિલમજુર ને કારકુન બનતાં અટકાવી શકાયે. બપાત વગેરે દેશમાંથી આવતો દલદો
હથોળે માલ અટકાવી શકાયે. આવાં સાહિત્યથીજ
આપણી સંસ્કૃતિમાં નવું જોમ રેડી શકાયે. સાહિત્ય પરિષદો,
પારિત્યક્તયાં જાણણાં ઇ. સર્વ ઠીક છે પણ તે લોકોને, સા-
માન્ય વર્ગને નથી પહોંચતાં, ને તેથી તેની અસર પ્રભુજીવન
પર નહીં જોવીજ ધાય છે. આપણી દેશી જ્ઞાઓના હિદ્દાર
માટે ઇંગ્લાંડની દેશી કારીગરીને સુંદર બતાવી સજીવ કરવા
જોવો પ્રયાસ રસ્થાને અને વિવિધમ મોરીએ કરેલો તેવો
પ્રયાસ કરવાની જરૂર છે.

રાજ્યો શું શું કરી રહ્યાં છે; તેઓ શું શું કરી શકે; મુનિ-
શિષ્યાદિથી લોકવર્ગોઈ મદદાળનો ને ધનિકો શું શું કરી શકે;
એ જોયોના અ વિદ્યાસ માટે શાં શાં ખર્ચાં હાઈ શકાય;
લોકોમાં દેશી કારીગરી વિષે અભિરુચિ કેવી રીતે દર્શાવત કરી
શકાય; દેશી કારીગરોને હિતેજન આપવા, અજ્યાસ કરાવવા
શા શા હિપાય હાઈ શકાય; ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં
સંમંડરપાત, ગેલેરી, (આર્ટસગ્રીસ) - જ્ઞાનમદાળનો વગેરે શરૂ
કરવાની જરૂરિયાત-વગેરે પ્રશ્નો વિષે સંપૂર્ણ તપાસ કરી
તેનો રીપોર્ટ ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ મૂકે તો ગુજરાતી પ્રજા
જરૂર તેમની બલામજોને બ્યાવદારક રૂપ આપવા પ્રયત્ન કરે.

આપણો હિદ્દાર આપણા વિના અન્ય કોઈ કરનાર નથી,
ને અન્ય કોઈ કરી પણ કેવી રીતે શકે?

હવે વર્ણવવામાં આવી છે તેવી “સંયુક્ત સમિતિ”.
ગુજરાતની જૂની કારીગરીના બચાવ માટે સરકાર ને દેશી

નાથુભાઈ ડ. પટેલ.

એક અદ્ભૂત અનુભવ

ઘગધગતા અંગારા ઉપર પગ મૂકીને ધીમે ધીમે કોઇ પણ માણસ ચાલી શકે એવી હકીકત કોના માન્યતામાં આવે? દરેક વર્ષે સેંકડો માણસો ચંપાણદીને દિવસે અંગારા ઉપર ચાલે છે તે છતાં તેમની સાથે રહેનારા દરોડો ભાઇઓ એવી હકીકતથી અજાન રહે છે એ કેટલું આશ્ચર્યકારક કહેવાય?

ચંપાણદીનો ઉત્સવ માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં જ ઉજવાય છે, અને શંકરના અવતાર ખડોળાના માનમાં ઉજવવામાં આવે છે. આ ખડોળા કોઇ રચાનિક મહાન પુરુષ થઇ ગયા હશે અને પોતાના પુરુષાર્થ તથા પરાક્રમથી જંગલી પ્રજામાં દેવ તરીકે પુજાયા હશે એવું અનુમાન કરાય છે. ખડોળાએ મહિમદાય નામના દામની નાચ કરાવે એવી દંતકથા ચાલે છે, તે તેમના ભક્તો ધણાખરા નીચલા વર્ગના છે, અને આ દેવને વાધા અને મુશ્કેલીઓ અર્પણ કરવાનો રિવાજ છે તે જોતાં એમ માની શકાય કે એમનાં પરાક્રમ કોઇ પછાત અને જંગલી પ્રદેશમાં થયાં હશે, અને તેમને શંકરના અંશ તરીકે દેવત્વ આપવામાં આવ્યું હશે. પુરાણોમાં એમને વિશે ઉલ્લેખ નથી, અને ખડોળાનું મહાત્મ્ય મહારાષ્ટ્રના થોડા ભાગ સિવાય વિશેષ ફેલાયું નથી. ઉત્સવ સમયની કાર્યવિધિ જોતાં તે અસલી જંગલી પ્રજામાં જ દેવ તરીકે મનાયા હશે એમ લાગે છે. થોડાં વર્ષ પહેલાં આ તહેવારને દિવસે “ખગાડ” કાઢવાનો રિવાજ હતો, તે બાબતમાં જે અહેવાલ આપ્યો છે તે નીચે ટાંક્યો છે:-

‘ખગાડ’ એટલે પત્થરનાં પૈડાંવાળા મોટા ગાડાની વચ્ચેનાવચ એક મોટા થાંભલો ઉભો કરી તેને એક મોટો

ખાલો આડો ઠોકવામાં આવતો અને જે માણસે માનતા કરી હોય તે માણસની પીઠમાં તે ખાલો ઘોંટી તેને લટકાવવામાં આવતો. હજારો માણસો ભેગા થઇ એક બીજા ઉપર બેલભંડારો (ખાંડેલી હળદર) ઉડાડીને ગાંડું ચલાવતા. તે ગાડાને આડંથી બાર બળદ જોડવામાં આવતા. તે વખતે માનતા કરનારા માણસને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની કલ્પના વાચકે પોતે જ કરી લેવી. માનતા પૂરી કરવાનો આ કૂર રિવાજ ઓછાવરતા પ્રમાણમાં લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનમાં હતો, અને આજે દેશના મન્દિરો સામે પડેલા થાંભલા અને પૈડાં તેની સાક્ષી પૂરે છે. કલ્યાંટકમાં (ભંડી હલ) ભાડીજત્રા નામનો ઓચ્છવ કારતક માસમાં વૈશાખ માસ મુધી થતો અને તે વખતે ‘ખગાડ’ કાઢવાનો રિવાજ હતો. અંગાળામાં ચૈત્ર મહિનામાં અગીઆરથી પૂનમ મુધી ચરકપૂળ નામનો મોટો ઓચ્છવ શિવપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવે છે, તે વખતે કેટલાએક શૂદ્ર લોકો કલકત્તાના શિવાલયમાં સંન્યાસી વેષે પ્રતરય થઇને જોડે છે. પછી પૂનમને દિવસે વાળ-ઓના તાલમાં નાચતાં નાચતાં ચરક (પૈડું) પૂજા માટે કાલીઘાટ ઉપર ભેગા થાય છે. ત્યાં પાંસળીઓ, જીભ, બરોડા વગેરે શરીરના ભાગોને લોહાના સળાઓ, બરછી, તલવાર, છરી વગેરેથી ભોંકી પૈડા પર ગોળ ચક્કર કરવાનો રિવાજ હતો.

આ ‘ખગાડ’ ના રિવાજમાં ગમે તેટલી કૂરતા હશે તે છતાં તેની સાથે દેવદેવી પ્રત્યે બેહદ શ્રદ્ધા અને દુઃખ સહન કરવાની શક્તિનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

વડોદરા શહેરમાં દક્ષણી બાહણ્ય તથા મરાઠાઓની સારી વરતી છે. અને એ લોકો મહારાષ્ટ્રના તહેવારો

પાળે છે, માગસર શુદ્ધ છડને દિવસે ચંપાવડોને ઉત્સવ જવાય છે. દરેક અદ્ભૂત અને ચમત્કારિક બનાવમાં રસ લેનાર મહારા મિત્ર શ્રીમંત બાઉસાહેબ મજમુદારની સચનાયી સુરસાગરપર રહેતા એક દક્ષણી સાહ્ય-જીના ધરમાં આ ઉત્સવની કિંવા પહેલી વખતે મહારા જોવામાં આવી. એ ચૂકરચ શિક્ષિત મધ્યમ વર્ણના હતા અને વરિષ્ઠની કાર્ટમાં કારકુન હતા. એમના કુટુંબમાં અમિતેવની પૂજા ચંપાવડોને દિવસે કરવાનો કુળાચાર હતો. આ પર્વનો વિધિ કરવા માટે આખું કુટુંબ એટલે સ્ત્રી, પુરૂષ, અને બાલકો અપનાસ કરતા, પ્રાયશ્ચિત્તવિધાન કરતાં, બ્રહ્મજોત્સ્વ કરાવતા, અને વેદના મંત્રોચારનું શ્રાવણ કરતાં. આ ઉપરાંત કેટલાક કુટુંબમાં અમિતેવની વિશેષ પૂજા કરીને બળતા, ધગધગતા અંગારા ઉપરથી ચાલી જવાનો રિવાજ હતો. આ પ્રમાણે કરીને અમિતેવનો પ્રસાદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

જે કિંવા મહારા જોવામાં આવી તે આ પ્રમાણે હતી: ચોકમાં બરોબર વચ્ચે આસરે આડ કોટ લાગ્યા, આડી કુટ પહોળા અને ત્રણ કુટ જોડા ખાડા ખોદેલાં હતાં. સાધારણ રીતે એ ખાડાની લંબાઈ જોળંગરી હોય તો ત્રણથી ચાર પગલાં ભરતાં પડે. ખાડાની જમણી બાજુએ બળતા અંગારાનો મોટો ઢગલો પડ્યો હતો. તે આસરે દસ મણુ બેરનાં લાકડાં બાજીને પાડ્યો હતો. ધરમાં કાંઈ બીજા ધાંધળે ગર-બાડ જણાતી નહોતી. આડીશીખાડેથી તરફથી પણ કાંઈ ખાસ ઉત્સુકતા બતાવવામાં આવતી નહોતી, તેમ કોઈ જોવા સરખું પણ જીતું નહોતું. વખત ચવા આવ્યો એટલે ધરની અંદરથી મંત્રોચારનો ધીમે મધુર સ્વવાજ અંગવાવા માંડ્યો. તેજ વખતે જુલમાં પડેલા અંગારાના ઢગલાને ખસેડીને ખાડામાં ચોકવવામાં આવ્યો. એની અંદરથી એટલી ઝાગ આવતી હતી કે હું આસરે ત્રીસ કુટ આગે ખેડો હતો છતાં મને એનો તાપ અસહ્ય લાગતો હતો, મારો ચહેરો બળતો લાગ્યો અને લાસ યથ જયો. મતલબ કે તાપ બહુજ સખત હતો. થોડીવારમાં ત્રીસેક વર્ષનો એક જુવાન પુરોહિતની

સાથે ચોકમાં પુખ્તની સામગ્રી લેઇને આવ્યો અને શિયાચાર પ્રમાણે ગણેશનું પ્રથમ આજ્ઞાન કરીને બીજા દેવાની પૂજા કરી. તે વિધિ વખતે બિલીપત્ર કે પુત્ર વિગેરે જે કાંઈ એ અમિતમાં હોમવામાં આવતું તે બડકે ઘડીને ભરમ ઘડ જતું. પૂજા ચર્ચ રચા પછી એ જુવા-નાનાં માતૃથી પણ ચામિત્ર થયાં અને પુરોહિત, જુવાન ચૂકરચ, અને તેમનાં માતૃથી ત્રણે જણોએ ત્રણ વખત ખાડાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરીને ત્રણવાર અમિતે નમસ્કાર કર્યા. પછી એક બીજા બાહજો અમિતે વાંસ-વતી સારી પેટે પ્રકાશો, અટન લાસ્યોળા ધગધગતો દેવતા દેખાવવા માડ્યો. પુરોહિતે તેના ઉપર થોડી અળખનાં બૂંદો છાંટ્યાં તે એકદમ ભરમ ઘડ ગયો. પછી તે ખાડામાં ઉતર્યો અને જરા પણ ડમ્બા વગર નીડરતાથી અને ધીમે ડગલે અંગારા ઉપરથી ચાલીને ખાડાની બીજા બાજુએ આવી પહોંચ્યો તેજ પ્રમાણે તેની પછી તે જુવાન ચૂકરચ અને પછી તેનાં માતૃથી એમ ત્રણે જણોએ અમિ ઉપર પ્રકમણ કર્યું. આદર્શથી બધો વિધિ સમાપ્ત થયો હતો એમ મને લાગ્યું. પણ એટલામાં તે સગારીએ ફરીથી પોતાના પરદેશ ગમ્મલા પતિની વતી ફરીયા આર પગલાં અંગારા ઉપર ભર્યા. ફરી આ બાહની દિગ્મત ! ફરી શ્રદ્ધા ! જરા પણ અચકાયા વગર, જરા પણ ઉતાવળ કર્યા સિવાય, ધીરજથી, ચાન્તિથી, નમ્રપણે એક પછી બીજું પગતું ભર્યું. હું તો તદન છદ્ધ યથ જયો. કુદરતી નિયમે-નું ઉલ્લંઘન થાય તે આની શક્યો નહીં. તરતજ ત્રણે જણના પગ બારીકથી તપાસ્યા. કોઈ રસ વિગેરે લગાડ્યાં હતાં એવો પ્રશ્ન પણ કર્યો. જે માણસો ખાનગી રીતે પોતાના કુળધર્મની કિંવા દરે તે શા માટે રસ લગાડે ? કેને ઉત્તરવાને ? અમિપુખ બનાવવા માટે કોઈ પણ સર્ગાવદા ન કે મિત્રોને નિર્મમણ પણ કર્યું નહોતું. તેમના પગના તળીઆને જરાપણ હગ્ન થયેલી નહીં, તાપને લીધે જરા લાસ પણ થયેલા નહીં, અને મહારી દૃષ્ટિએ જે સ્ત્રીજ અદ્ભૂત અને ન બનવા જેવી લાગતી હતી તે તેમને મન તો સ્વાભાવિક હતી એટલે તેમને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉમંગ, કે ઉદ્વેગ ન હતો.

દયારામની ગરબીઓ

દયારામનો અક્ષરદેહ કોણ નથી પૂછવું ? એ સ્વૂળ દેહની નાગરિકતા, રસિકતા અને વિશ્વાસ શતમુખ વખ-
ણમાં અને નિંદાયાં રમતા સરખા, આણેદ-કરનાળીના કોંકે અને નર્મદાકાંઠાં ધીર રબીર પુષ્પનિરખાં
એ રંગીલા કવિ-હસના વિહાર, સમય જતા, અદ્ભુત-
મુંદર (Romantic) બનતા જાય છે ! ઘણીવારે, અંગત રાગરૂપ વગેરેને લીધે, સમકાલિનો કલ્પના નિરાકૃષ્ટમાં, દૂરદર્શક યત્રી, એવા રસમગ્ન બની જાય છે કે આસપાસનું સૌન્દર્ય કે તેજ તેઓ ભાગ્યેજ પૂરું સમજી શકે છે; અને કવિતા કવન કરતાં છવન ઉપર એવી તો લીધેલ દૃષ્ટિ રહે છે કે અક્ષરદેહમાં શાં બદ્ધ વસ્ત્રાં છે તે વિસરી પણ જવાય છે. પરંતુ એ યશઃ-શરીરનો કૌમુદિ-ઉગ્મો ચન્દ્ર જેમ કળાયલ વિશ્વાસ પામતો જાય છે અને ઉગ્મસભ્યો આશ્રયમાં દૂર દૂર બ્રમણ કરતો, સંપૂર્ણ ગોળાકારે વિશ્વસતો જાય છે તેમ એ કલ્પક પણ સૌન્દર્યચિન્ત તરીકે જ વધારી લેવાય છે—(લક્ષ્મ લક્ષ્મીં તત્તોતિ).

લગભગ પોણેસો વર્ષ વીસાં પછી કવિ શ્રી દયારામ (ઇ. સ. ૧૭૬૭ થી ૧૮૫૨) નો વિચાર કરતાંજ કેવું મનદર ચિત્ત ખડું થાય છે ! મોહક શરીરના કદાવર નાલુકાંધામાં અને ગૌરવર્ણમાં, મુખની મોદિનીમાં અને નયનોના તોફાનમાં, કંકના પ્રસાદમાં અને પ્રતિભાઅવતિ-માં પ્રત્યક્ષે સકલ સૌન્દર્ય બેસેલું; તેમાં બાજબણથી સ્વનંતતા પૂરી ગયી; ઝોમ-આણેદ-કરનાળાંનું વિશ્વાસી વાતાવરણ બળ્યું; અને છેવટે રેવાજનો રસિયો પનથટ-પછી યું પૂછું ? નાનપણથી માતતાત ગુજરી ગયાં કે આણેદમાં માથીને ત્યાં આવીને રહ્યા થોડુંપણ શાળામાં

ભણ્યા ન ભણ્યા ત્યાં તો મસ્તિનો યુગ શરૂ થયો; આણેદની મુખ્યાંગના સૌન્દર્ય, વિશ્વાસ અને વિવિધ સજિત લીલામાં કવિ એવા તો મુગ્ધ જનવા લાગ્યા કે સમવયના યુવાનીઆ મિથો સાથે રેવાજના પનથટ રોકતા; ગાન તાન મંગીત વિગેરેથી, મર્મવાક્યોથી, નર્મગોષ્ઠિથી અનેક પ્રકારની સજિત કલા અંજમારી બદ્ધ અક્ષર ફેલાવતા અને રસમગ્ન બનતા ! આ મસ્તિના યુગનું સીદ્ધવતું, માનવભાવોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન તથા સ્વાતુલવનો રસ, પ્રેમચાતુરીઓ અને રોદ્ધમમાધિ વગેરેના આકાતકાર કવિની મુંદર ગરબીઓમાં આપણને થાય છે. કૃષ્ણ ને ગોપીનાં કાવ્યો ગોટે ભાગે સ્વાતુલર-રસિક જ છે; એટલે એ રૂપ છે કે ધણી કસોમાં કવિ ખોતે કૃષ્ણના રસ અને ભાવ અનુભવતા; આણેદની મુખ્યા-વિવાહિત કે અવિવાહિત-એમની ગોપી બનતી; અને રેવાજનાં નિર્મળ-ગંગાજી સરિખડાં પવિત્રનીર વમુનાંજ જેવાં ધનશ્યામ પહેતાં !

વિભૂતિસંપન્ન ઉચ્ચ આત્માઓની એક વિચિત્રતા એ છે કે તેમના મસ્તિના યુગના અંગાવતો તેમને મુંઝવે છે ને વિષય દોરે છે ખરા, પણ તેમનું ત્રીતું જ્ઞાનચક્ષુ જ્યાં ઉપર્યું ત્યાં આત્મજયોતિ પ્રકાશે છે; ને એ દિગ્ધ પ્રકાશ બધા અંધકાર સતેજ બનાવે છે; કંઈક નિમિત્તની કક્ષા જરૂર રહે છે. ક્યા કદે છે કે કવિએ એક યૌવનમદમસ્ત સોનારજનું એકું ગમ્મતમાં ફોડી નાંખ્યું; રક્ષક કરતાં વાતવધી પડી; અને દયારામ પાલવડે રસભેર પડે તે પહેલાં તો કવિનું યોતિયું, ચાલે ચડેલી સોનારજે, એવું તો પકડ્યું કે વિલક્ષણ પ્રકારનો રાસ જમ્યો; છેવટે કવિ અયોગ્ય પ્રદાર કરી, સોની મહા-

જનથી અથવા એવા તો નાહા કે પાસેના કરંબાળી
ગામમાં જેટલાં સાધુ પાસે કંઈક શાંતિ પામ્યા !
એ સજ્જનસંપત્તિ ધર્તા વૈષ્ણવધર્મનો તેમણે આનં-
દ્યા સ્વીકાર કર્યો. એ ધર્મનાં બહારનાં પૂનર્વિધિ,
શૃંગારભક્તિ, ગાન, તાન, નૃત્ય, સંગીત વગેરે બેટ્યાં
તેમને પ્રિય હતાં તેટલાં જ તેનાં ઉચ્ચ ગદન સુંદર
તત્ત્વો તેમના અનનાં વચ્ચાં હતાં તથા આત્માને પ્રિય
હતાં. કવિ પોતે પ્રકૃતિથી રંગીલા ને મોહલા હોવાથી
આ બધો બહારનો કાકમાક એમને બહુ અનુકૂળ આ-
વેલો. છતાં આત્માનો ઉજ્જ્વળ સંસ્કાર હોવાથી ગદન
તાવેનાં અભ્યાસ તથા મનન પણ ઉચ્ચ કાવિનાં એવાં
ધર્મા કે તેઓ જીવનભર યુદ્ધિમંદ્રાની ને શુદ્ધાદૈત્યની
સાદિત્વદાતા, તથા આશ્રમના શિષ્યમંડળના શિક્ષણદાતા,
સુંદર નેવા કરી, જીવન સાર્થક કરી ગયા !

કવિએ ત્યારબાદ નર્મદાજીના તીરે નાનકડો આશ્રમ
જમાવ્યો; શૃંગારભક્તિનાં રસમય જ્ઞાનનાં આખ્યાનો,
મંગીતકથા કાવ્યો શ્રોષ્યામંથન દયવા માંડ્યાં. એકવાર
અંતર્દર્શિ પઠકથો પઠી કવિની પ્રતિજ્ઞાના વિશ્વ-
સત્ત્વ પૂછતું જ શું ? વળી, હાજનાં સાધનવિરોધા
એ યુગમાં આખા હિંદુસ્થાનની મહાયાત્રાના કવિને
વારે વારે કેડ ચલા; તે તેમણે ત્રણવાર તો અગાધર
પૂન કર્યાં ! આવી યાત્રાઓમાં પ્રકૃતિરસિક કવિએ
પોતાની અદ્ભુતસુંદર (Romantic) રીતિથી અને
સ્વતંત્ર વિચારથી શું શું અનુભવ્યું હશે, જોયું હશે,
જાણ્યું હશે, અને એવા દૂર સુદૂરના પ્રવાસોમાં કુદરત
અને મનુષ્યનાં સૌન્દર્યમાં કેવા મુગ્ધ બની નવચેતન
પામ્યા હશે તે સહુ સમજી શકાય તેવું છે; તેમાં પણ
દિમાલયધનો પ્રજ્વલિત નાસિક આગળ લૂંટાડેઓનો અડ-
ભવ, વૈષ્ણવ મંદિરો ને આચાર્યોનાં દેહલાક વિચિત્ર
નિશાસો, અને એમની જગજાગપુરિ તથા અગરની
લગની-તગેરે, નવો જ પ્રકાર પાડે છે. ભક્તિભાવલુપ્ત
તથા જાનરસિક હોવાથી તેમણે વૈષ્ણવધર્મનો બહુ જ
સુંદર અને મંગીન સ્વતંત્ર રીતે અભ્યાસ કર્યો. જ્યાં
સ્થળોમાં ફરી ધણું જ્ઞાન તથા આનંદ મેળવ્યાં પણ
એકજ-દુઃદાનનો જીવે યમુનાનાં પુનિત જળનો તેમનો
આનંદ અદ્ભુત જ હતો-અવર્ણનીય હતો ! કવિની

ભક્તિભાવના, સુંદર રસિક કથના તથા રસિક ઉરના
ભાવો-એટલે એ આનંદ તો દુઃદાનની ગોપી ગણે કે
કવિ જોના રસમસ્તિમાં લીન ભકત જ નાણે ? કોઈ
કોઈવાર કવિ પ્રેમસમાધિમાં એવા તો ડૂબી જતા કે
અખંડ કૃષ્ણ-ગોપી રાસના દિવ્ય ચમત્કારોનો તેમને
સાક્ષાત્કાર થતો !

પરંતુ, આ બધા આનંદમાં કવિને એક ભારે
મુંઝવણ હતી; આશ્રમ હતો, શિષ્યમંડળ હતું; વિદ્યા,
મંદાર તથા અક્ષરદેહની કાવિતિ પ્રસંગી હતી; પ્રવા-
સોમાં અનુપમ આનંદ મેળવ્યો હતો, - છતાં કવિનાં
આનંદ એક વાકિત વગર અધૂરા જ રહતને ? કવિનાં
કલાપિ હમ થયેલાં નોંતાં; અને કવિ રસની મૂર્તિ સમા
હતા તેથી તેના ઉરના એકાંત ભડકે નહિ બળ્યા હોય !
પણ પરમાત્માએ એને કંઈવા માટે એક સુંદર રસિક
આત્મા દીધો હતો. તે કોણ ? રતન સોનારજી.

એ રતન સોનારજી ! તું એક અનાય બાળ-
વિધવા, મંસારથી ત્રાસેલી, નર્મદાજીને કાંડે મૂળતી,
હબી હતી; ત્યાં દયારામની તારા ઉપર દષ્ટિ પડી-અને
તમારી મળી દણેદણ; કવિનું હૃદય દયા ને કામળ પ્રીતિ-
ભાવથી પીગળ્યું ! મંસારનાં જ્યાંએ જોધોનો તોડી
નાંખી, કવિએ તને પોતાના હૃદય સરસી ચાંપી, - પો-
તાના જીવમાં તને આશ્રય ને હૃદય રચાન આપ્યું !
તારી ઉપકારની વૃત્તિથી, સૌન્દર્યથી, લલિત ભાવોની
મોહકતાથી ને સેવાપરાયણતાથી કવિનું હૃદય તેં એકું
તો જીતી લીધું કે આખા જીવનભરની તું એ રસિક
આત્માની લક્ષ્મી બની ! એ રસિયા અધરની તું રસિક
ગોરલી બની ! તારા હાથનું કવિ જમતા ન હતો; પણ
તારા વિના એ જીવી પણ ક્યાં શકતા હતા ! ધણ-
બરા પ્રવાસોમાં તું એમના મુખદુઃખની સમમામિતી
હતી ! કવિના ઉરના એકાંત પ્રજાળે ત્યારે તારા હૃદયના
સ્નેહ-સિતળ સંસારમાં તું એમને-હરરાતી, કેવા શાંત
કરતી ! કેવા અમૃતના અભિષેક જેવું પીયૂષનું હાસ્ય હસી
એમના જીવનમાં તું રસ ભરતી ! ' જન-મોજનમની તું
મારી રસિકાં છું ' - એવું મીઠું મીઠું કહીને કવિ તારાજ
પ્રેમમાં મરત બની, સંતોષ માનતાને ? કવિની ઉલ્લી

માંદગીમાં, તું ફિરરતા જોવી, મોહવ ને સેવાની મૂર્તિ સંગી બની ! સંસાર છોડતાં તારે માટે કવિને કેવા ભાવ થયા હશે ! અને કવિના વિદેહ, પછી તારાં દશેક વર્ષ કેવાં કરણ બનેલાં ! x x x તું એક બાળવિધવા અને કવિ તે જન્મકુંવારા ! આવો રોગ લોકવિરૂદ્ધ અને હરિની પાત્ર ભલે કરે; પણ મરત રસિક આત્માઓના જીવન-નિયમે પણ અલૌકિક જ હોય છેને ! આવા રંગીલા ને રસભરીનાં લક્ષ્મી કવિના શ્રદ્ધમાં ને જીવનમાં તારા વિના કોણ અમીરસ સિયત ! અને એ પ્રેમમાં જીવનારી કવિની જીવનવેલણી તારી સેવા ને રનેહનાં અમૃત વણ સુધત તો પછી પુષ્પ અને ફળો આવાં સુંદર રસાળ અને મિષ્ટ કદિ વિલસત ! તો યુગરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં, કવિના અશ્વરેહની સફળતામાં તારો પણ નાનોસ્થતો ભાગ નથી, એમ જરૂર નોંધ લેવાશે- એ કીર્તિદેહમાં તારો પણ અંશ સ્વીકારારો. x x x

કવિ દયારામના કીર્તિયુગમાં કંઈ કંઈ રત્નો ઉજાળા પ્રકાશથી વિલસી કવિનું સૌન્દર્ય અને તેજ દશ દિશામાં પ્રકટાવે છે; અને પ્રત્યેક રત્નમાં કંઈક વિલસણ મોહકતા પણ છે, કારણ કે પ્રત્યેકમાં કવિના પ્રેમઅંશ ઝળક્યા વિના રહેતો નથી. છતાં કવિનો કોરપી ને પદસંગ્રહ તો સફુથી સુંદર-કવિત્વની દૃષ્ટિથી, એવો તો સુંદર ને મનોહર પ્રકાશથી ભર્યો કરે છે કે બીજાં રત્નો, એ દૃષ્ટિથી, કંઈક ઝાખાં પડે છે. આપણે એ ઉત્તમ રત્નના વિવિધ પાસાના તેજસ્વ્યાર, રહેજ સૂક્ષ્મ રીતે, કંઈક સૌન્દર્યદૃષ્ટિથી તપાસીએ.

કવિ દયારામ એટલે-ધણા માને છે કે-રસ ને માધુર્યથી ભરેલી શૃંગારની આખા યુગરાતમાં ઉજાસથી ગવાતી ગરબીઓના કવિ. તો આપણે જોઈએ કે એ ગરબીઓની આટલી બધી સફળતા શાને લીધે છે; એ સફળતાનું રહસ્ય શું છે ? પહેલો તો આપણે એ વિચાર કરવો રહ્યો કે, એ ગરબીઓ ખાસ ક્યારે ગવાય છે, અને-હા! મળા; ડોલે-કેમ વધારી લે છે. સ્વ-ગાવર્ધનજી બહુ; અને છેવટે રેવાઈ-કવિના કાવ્યસંગ્રહના જી રું પૂછું ? નાનપણથી માતાતાતે પણ તેના શુદ્ધ ચાણુદમાં માથીને ત્યાં આવીને રહ્યા થોડું; એમની ગર-

બીઓ-ચારતરથી-તે ચરતમુખ સુધીની, સ્ત્રીઓ કિતરંકે કોથી પ્રસિદ્ધપણે, હચોક મરણે, મળીને ગાતી-હતી અને-ઘરમાં-ઘરતાંફરતાં-પણ, માતી-હતી..." હજી પણ નવરાત્રિમાં આખા યુગરાતમાં ઘણીવાર એ ગવાતી સાંજનામાં આવે છે, ખરી; પણ કવિના કીર્તિદેહમાં કંઈક જોવામાં આવે છે; કાકિત-શૃંગાર વધારે પડતો ઉધાડો મનાય છે અને નવાયુગની યુવતિઓ દલે એ ગાતાં કરમાય છે. છતાં એ નવરાત્રિનો સમય જ કેવો પવિત્ર ભાવનાથી ભરેલો, સુંદર અને રમ્ય લાગે છે ! વર્ષાસ્તુના પૂર બહાર પછી, પૃથ્વી-માતાએ વિવિધ ફૂલવાળી લીલી સાડી પારણ કરી હોય છે; ખેતરો નવા પાકથી ભરછક પૂર્ણ મીઠે રિમતયુક્ત મધુરાં વિલસે છે; નદી, સરોવરો ને નાનાં જળાયો નવા પાણીની મસ્તિથી હેલે ચડ્યાં હોય છે; આંધાસના રંગો મોહિની લગાડે છે; વનરપતિ, જંતુઓ પણ, પક્ષીઓ, મનુષ્યોના કુદરતમાતાને ખોળે કાઢે-કલેસ ભગ્યો હોય છે; આખી મૃદિના એવો રાસ ભગમતો ભય છે કે શરદપૂર્ણિમાએ-વિરાડ આજ રમણે ચડ્યો-એ મનોહર પકિતનું રહસ્ય કંઈક સમજાય ને ?

આખી મનોહર રત્નમાં યુવતિઓનાં હૈયાનાં પાનીમાં પણ હેલે ચડે છે; અને તેમને એ રસઉન્માદ સુંદર-એમ કાળોમાં વ્યક્ત કરવાનો સ્વાભાવિક કોડ ગાય છે; રસિક માનવજાતો એવા તો હૈયાને સતાવે છે કે તેને પુછા દિલથી ગાયા વિના શાંતિ ને સંતોષ મળતાં નથી. ઉપરાંત, આપણે ત્યાં લલિત કલાઓ-સંગીત, જ્વાળ, અભિનય-ના વિકાસનો પણ આ એક પરમ પ્રસંગ છે. આપણાં સામાજિક બંધનો એવાં સખત છે કે અમુક એવા અવસરો વિના જોએને પૂરતી છૂટ મળતી નથી. આપણે ત્યાં સંવનનનો રિવાજ નથી અને તે ઘણીવાર-કેમ પછી ચાલે છે અને બહુ જ યુગ રીતે ચાલે છે એટલે માનવહૃદયના ઉંડા લલિત મૃદુ ભાવો પૂરા વ્યક્ત થઈ શકતા નથી. પરંતુ કવિ એ ભાવો સુંદર રીતે પારખીને મોહકતાથી આલેખી શકે છે. આથી જ દયા-રામની ગરબીઓ, સ્ત્રીહૃદયના ભાવો સફળતાથી ઉદ્ભવી, ઘણી જ લોકપ્રિય થઈ પડી; નવરાત્રિમાં હચોક અખૂટ

રમથી ગવાતી અને ભક્તિયુક્ત સૂંગારની પરાક્રમ. પણ અત્યંત પ્રેમથી વર્ણવી લેવાતી. સિતળ ચંદનીમાં, વૃત્ત, અલિનય ને મંગીત, સૌન્દર્ય સૌન્દર્યમાં જોતજોત લલિત વિકાસ સાંધે; અને ચારે બાજુ ભરાયલા યુવાનોએ સૌન્દર્ય સમુદાયને રસમમે બની ઝીડે! આમ દિનરૂઢે અલિનય સાથે આવી રેતમાં ગવાતી સાંભળવામાં જ આ ગેમ કાચોની સંપૂર્ણ સફળતા છે.

આ ગરબીસાહિત્ય કમે કમે કેમ વિકાસ પામ્યું એ વિવર્ણની રહેજ ઝાંખી કરીયું તો જણાશે કે પુરાણા યુગમાં, લોકો મૂંઝ જમારી, પગે ચાલતા આનંદ કરતા, કુદરતનાં સાત મુંદર રચણોમાં, ગિરિઓ ઉપર માતાજીનાં મંદિરે યાત્રાએ જતા; ત્યાં પૂર્ણ ભક્તિભાવ સાથે ખૂબ આનંદ લૂટતા; વૃત્ત ને મંગીતનો પ્રરોપો અને સ્ત્રીઓ માતાજીને પ્રસન્ન કરનાં. લાંબો પ્રવાસ હોવાથી રસ્તામાં નદી કિનારે, લીલાં ખેતરામાં, મુંદર તળેટીઓમાં હૃદયને રસપ્રવાહ ને કુદરતનો આનંદ ભક્તિભાવથી ઉછળવા દેતા! દાખલા તરીકે, નીચેની ગરબી સુપ્રસિદ્ધ છે:—

‘આલો રતેલી, અંબાદર્શન જઈએ આ’—

આવી રીતે જ—‘મા બહુચરાજ રંગે રમે, રંગે રમે’—વગેરે અનેક માતાજીની ગરબીઓ નવરાત્રિમાં ને ધાર્મિક યાત્રાઓમાં ગવાતી, ને ગવાય છે. મહાદેવજીનું નાંકવૃત્ત સુવિખ્યાત છે; પણ તેઓ રમચાનનિવાસી, વિરાગી, ગણાય છે; એટલે એમને ઉદ્દેશીને ગરબીઓ લખાઈ નથી. પરંતુ રસસાગર નંદવર નાગર શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માના ગોકુળ-મથુરા-વૃન્દાવનના વિહાર ને અસંખ્ય લલિત ભાવેને ઉદ્દેશીને, સંપૂર્ણ સફળતાથી, કાચ્ય-ચમત્કૃતિવાળી ગરબીઓ સારી સંખ્યામાં તો કવિ દયાગમે જ રચી! અને તે પણ એટલી બધી લજની લગાડી કે અત્યારે પણ ‘ગરબીઓ તો દયારામની જ’ એમ કહેવાય.

ત્યારબાદ, સાંપ્રત યુગમાં, નર્મદ ને દલપતરામે પ્રાસંગિક ગરબીઓ રચેલી. નવલરામની ગરબીઓ નવાજ પ્રકારની છે: દત્તિહાસના તત્વરોધનની દૃષ્ટી લખાયેલી ગરબી મુંદર છે:—

‘દત્તિહાસની આરસીમાં મેં જોયું,
રચર રચાવર દિલું ન કાંઈ,
ફરતી છે જાંચી!’

પાશ્ચાત્ય મંદર જેમ વધતો ગયો તેમ નવી ઢળની ગરબીઓ લખાવા લાગી; અને પ્રાચીન ધાર્મિક ભાવના અને સૂંગારની દર્દભરેલી ગરબીઓ નિસરાવા લાગી! આપણા સાહરોએ વિવિધ દૃષ્ટિઓ આવનવા પ્રયાસો કર્યા, બેકે પુરાણા મંદર કોઈવાર સતેજ થતા જોવામાં આવે છે:—‘અખે આઈ! બેડો પાર ઉતાડો રે’—(સ્વ. ગો. મા. ત્રિ.) તરસિંહરાવભાઈએ કુદરતના સૌન્દર્યમાં લીન થતાં, ઉદારભાવનાયુક્ત ગરબીઓ રચી છે. છૂટક છૂટક હાલમાં કેટલીક મુંદર ગરબીઓ પણ આપણા સાંભળવામાં આવે છે: જેની કે—

‘જલ ભરવા સાથે રે, મીંઘલાં જલ ભરવા
ખીંચું ધોવન મ્હાલોરે, મીંઘલાં’

(રા. રામભાઈનરાય).

નવા યુગને અનુકૂળ, સર્વાંગમુંદર, કેટલીક ગરબીઓ કવિ ન્દાનાલાલે લખેલી છે; અને નવરાત્રિમાં, ઉત્સવ પ્રમંથોમાં ધણીવાર એ ગવાતી સંભળાય છે. તેમના ‘નાના નાના રાસ’નાં ડોલન, માધુર્ય, રાષ્ટ્રવ્યમત્કૃતિ અને આજા મનોહર ભાવ કર્ણપ્રિય અને હૃદયંગમ બન્યા છે:—

‘આવો આવોને સખીઓ! આજ રસતાળી પાડી,
કંઈ ગજવો ગમતે ગીત, આ શુન્દરી વાડી;’

અથવા,

‘ચન્દ્રીએ અમૃત મોકલ્યાં રે બહેન!

અમૃત અંગલિમાં નહિ કિંકરું રે બહેન!’

અથવા, ‘ઉપા’ માં ને મુંદર ગરબો—

‘વિરાટ આજ રમણે ચરણે રે લોલ.’

આ સાહિત્યનો વિકાસ એક બીજી દૃષ્ટિ પણ તપાસવા જેવો છે, રંગભૂમિ આપણાં મન ઉપર અલિનય, સંગીત ને કોમળ ભાવોથી નાદુર્ભ અસર કરી શકે છે; પણ શુન્દરનાના કમભાગ્યે, સિદ્ધ સાહિત્યમાં

સ્થાન પામે તેવી ઘણી ગરબીઓ રંગબ્રુમિ પર બાજેજ
મવાય છે; છતાં દટલીક અતિશય સુંદર હોવાથી સાદિ-
ત્વમાં પણ ચિરંજીવ સ્થાન પામી છે: દાખલા તરીકે—

‘ ઉગ્રો સખિ ! સંહિતો શશુગાર-હાર,
આસ આસ જોવાને અન્દમાન ’

અથવા,—

‘ શું નટવર વસંત થી થી નાચી રહ્યો,
નાચી રહ્યો, જગ નચાવી રહ્યો ’ વગેરે.

+ + +

કવિ દયારામની ગરબીઓની સફળતાનું એક રહસ્ય
આપણે વિચારી ગયા. નવરાગિના ઉત્સવમાં માતાજી
સમક્ષ દીપ પ્રકટાવાય તે દીપને ‘ગરબો’ કહે છે; અને
એ દીપની આસપાસ ફરતાં નૃત્ય, અભિનય, સંગીતથી
આ ગરબીઓ સુંદર રીતે ગાઇ રાકાય છે...સ્વ. ગોવ-
ર્ધનરામભાઈ આ બધી ગરબીઓમાં જીંડું, યુગ ધાર્મિક
રહસ્ય જુએ છે. પ્રુષ્ટિપથને અનુકૂળ શૃંગારભક્તિની
પરિભાષા એ બધી માને છે: ભક્તિનાં જ ગેય દાખ્યો
છે, અને શૃંગારની ભાષા તેમણે સાલિપ્રાય હોવાથી
સ્વાકાંક્ષી છે. શ્રી કૃષ્ણ તે પરમાત્મા અને ગોપી તે
ભક્ત ! શૃંગારની પરિભાષા મોહમયી હોવાથી કાષ્ઠનાર
કવિ લપસી પડે છે; અને વધારે પડતો, મર્યાદા ઓ-
ળંગી શૃંગાર ગાય છે; છતાં સર્વત્ર શુદ્ધ ભક્તિભાવજ
પ્રવર્તો રહ્યો છે એમ તેઓ માને છે.

તેઓ લખે છે: ‘ ભાગવતથી આરંભી ઘણાખરા
વૈષ્ણવરસના ગ્રંથોમાં નિરંકુશ શૃંગાર છે..... એના
શૃંગારભવનમાં કેવળ ભક્તિનું અને સાધુતાનું જ સત્ત્વ
હોતું જોઈએ એવી ભાવના રાખતી... વૈષ્ણવગ્રંથપ્રદાયમાં
લૌકિક શૃંગારને જ રસાભાસ કહી, પ્રેમભક્તિના શૃંગારને
જ રસ કહ્યો છે; પરંતુ ભક્તિશૃંગારનું વર્ણન લૌકિક
શૃંગારની પરિભાષામાં કરવાની આવશ્યકતા ભક્તદિવ્યો
(નરસિંહ મહેતા વગેરે)એ ગણી છે. ’ આગળ, તેઓ
લખાવે છે કે—અદૃષ્ટ પવન મારક, પોતાના ચન્દ્રો, કા-
છને, ધાર્મિક ભાવના વિનાના યુગમાં, ત્રિપદમ જોડી
અસર કરતી, એવી દીર્ઘ દૃષ્ટિ દયારામના ભાવનાચાળી

યુગમાં સુલભ ન હતી; આથી જ ઈશ્વરપ્રેમથી ઉત્કૃષ્ટ
થયેલા કવિદંડે, પોતાના આતંત્રાગિને, ભવાલાયુષ્ય
પર્વત પેડે, જગતને તેનું શું ફળ થશે તેના ભાન
વિના, અસંત વેગથી ભણકવા દીધો !..... આસક્તિ,
વ્યસન અને તત્પરતા એ ઉત્તરોત્તર વિદ્યારંસ સચવતા
ભક્તિના વર્ગ છે. જ્યારે અનેક ભક્તોને પ્રભુનું સ્વરૂપ
પ્રકટ થાય છે ત્યારે ‘રાસલોકા’ મળે છે. શૃંગારશાસ્ત્રની
પરિભાષામાં ગાતાં ગાતાં, ઉપમાઓ તથા ઉત્પ્રેક્ષાઓમાં
લીન થઈ, આદૃત શૃંગારભોગનું વર્ણન કરતા હોય તેમ
ભક્તિશૃંગારની કાષ્ઠપણ્ય કાંટીમાં ન આવે એવાં શૃંગાર-
સ્થાનોમાં કવિ લપસી પડે છે.’

ઉપરના ભક્તિશૃંગારના રહસ્યને લગતા વિચારો
જીવનભરનો અભ્યાસ ને મર્મરૂપશીં છુદ્ધિ સૂચવે છે.
કવિના શૃંગારની એ બહુજ સુંદર ખૂબીનાર પ્રશંસા છે.
પરંતુ, આ નવા યુગમાં, કાણ જાણે કેમ, હવે એનો
શૃંગાર નિંદ્રા લાગે છે; અને એ શૃંગારમાં સાચી ભક્તિ
હશે કે કેમ તેની શંકા થાય છે. પરમાત્મા અને
ભક્ત એના પવિત્રમાં પવિત્ર સંબંધ આમ રપૂળ શરી-
રિક ભોગવિદ્યાસથી વર્ણવ્યો કેમ જાય ! રપૂળ ત્રિકા-
સોતું ખુદ્ધું વર્ણન આપણને મુંઝવે છે; અને શી દીક્ષા
કરવી તે તરત સમજી શકાતું નથી. ફારસી ભાષામાં
પણ સરી દિવ્યોએ પ્રભુને મારક દહીં વિપ્રલંબ ને
મંભોજ શૃંગાર ખુદ્ધો ખુદ્ધો ગાયો છે. તેપણ આપણને
આવાં પ્રુષ્ટિપથ ગેય દાખ્યોથી કે ફારસી ગઝલોથી હવેના
યુગમાં ધાર્મિક ભાવ કે માન ભાગ્યે જ થવાના ! પવિત્ર
પ્રભુચોગ માટે સાદિક ભાવભરેલી શબ્દરચનાજ પસંદ
છણાને આવે—

‘ પ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી મારો જીવનપંથ ઉજાળ.’

સંપ્રદાયો અને પંથોનું બળ ઘટવા માંડ્યું અને
શુદ્ધ માનસિક ને આધ્યાત્મિક ભાવો તરફ વલણ વધવા
માંડ્યું—એ એક વાત. ખીલું, કવિતાની જ દૃષ્ટિથી તપા-
સતાં જણારી કે તેનાં તત્ત્વો તો ત્રિકાશાખાધિત છે; અને
અમુક પંથની કે અમુક યુગની પરિભાષાની કવિતા સુંદર
સત્ત્વ વિના શિષ્ટ સાહિત્યમાં સ્થાન કદાપિ પામતી નથી.
આથી દયારામની ગરબીઓ અને પદો પણ ક્રમે ક્રમે

લોહાથી વિસરી જવાત અથવા વૈષ્ણવમંદિરોમાં જ
ભજનકીર્તનોમાં ગવાત. ધણીખરાં સાંપ્રદાયિક કાવ્યો
વિચારે પડેલાં ભજનો જેવાં બની ગય છે અને સાહિ-
ત્યના ઇતિહાસમાં ગેય કાવ્યોના વિકાસની દ્રષ્ટિથી જ
તેમની તોષ ડાઈ વાર લેવાય છે. પરંતુ દયારામનાં
ભક્તિસંગ્રહારનાં નાનકડાં ગેય કાવ્યો તો ધણીખરાં
શિષ્ટ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન પામી ચૂક્યા છે;
ગુર્જરી સાહિત્યની અમરવેલીનાં રસાળાં મનોહર કૂદાં
જેવાં વિશ્વસી, પોતાનાં રૂપ, રસ, ગંધથી સર્વ વાતા-
વરણ સુશોભિત કરી રહ્યાં છે.

દયારામની ગરબીસંગ્રહમાંનાં રસદૂસડાંનાં માધુર્ય
અને મોહક આકર્ષણ સમજવાનો આ અદ્ય પ્રયામ છે.
'દયારામકૃત કાવ્યસંગ્રહ'માં સિતેર ગરબીઓ જાણેલી
છે. આપણે જોઈએ તેમ તેમની અંપૂર્ણ સફળતા તો
દિનરકટે નવરાત્રિના ઉત્સવના દિવસોમાં મદનીમાં
ગવાતી સાંભળવામાં જ છે; પરંતુ કવિત્વની દૃષ્ટિથી
આપણે તેના વિવિધ પ્રકાર તથા વિશિષ્ટ સૌન્દર્યો
પારખવાનો પ્રયત્ન કરીએ. શેક્સપિયરનાં અમર નાટકોની
કેટલીક અપૂર્વ ખૂબીઓ તો આપણે રંગભૂમિ ઉપર એ
ભજવાયાનાં નોંધએ લારે જ સમજી શકાય; બાકી શાળામાં
કે શ્રદ્ધમાં વાંચન કરતાં ધણે રસ ટળી જાયને ? તેવી જ
રીતે આ ગેય કાવ્યો સુંદર રીતે ગવાતાં જ સાંભળવાં
નોંધએ; છતાં, જાતિસુગંધ અને કુમાર્ય હોવાથી તેના
શુણે તો રસ ને ભાવના સુંદર શબ્દચમત્કૃતિયુક્ત મનો-
હર કળાયલ આલેખનમાં રૂપદ યથા વિના નહિ જ રહે.

ભક્તસંગ્રહાર એ ગરબીઓનો આભા છે ખરો, પણ
જ્યાં કલાની પૂર્ણતા વિલસે છે ત્યાં કેવડ ઉચ્ચ સંગ્રહાર
એવો તો પ્રકાશીએ કે ગરબી એ એક સુંદર રસિક
કાવ્ય જ બની ગય છે અને યુગ યુગના પ્રેમના
લલિતભાવો-સર્વાનુભવરસિક-અમર સ્વરૂપે એમાં
આલેખાય છે. પ્રેમમૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મા અને
સૌન્દર્યમૂર્તિ રાધિકાજી એ નાયક અને નાયિકા સર્વમાન્ય
થયાં છે; પરંતુ વસ્તુતઃ પ્રત્યેક રસિક રમણ એ કૃષ્ણ
અને રસવેલી રસિકા એ રાધિકા જ છે; અને પ્રત્યેક
યુગમાં પ્રેમીઓના અખંડ રાસ અને અદ્વિતશાવં જામે

છે. રસિક અને રસિકાના સર્વ યુગોમાં વિલસતા
સનાતન સુંદર અસંખ્ય ભાવોત્ત્ અવ મનોહર ને
તાદસ નિરૂપણ છે. આ રનેદના સનાતન માનવભાવોની
કવિત્વદૃષ્ટિથી હવે આપણે વિગતવાર કેટલીક ગરબીઓ
તપાસીએ:—

(૧) શ્રી કૃષ્ણનાં જન્મ—રાધા કે ગોપી ઉપર—
આ તત્ત ઉપર લગભગ પંદર ગરબીઓ છે. કેટલાક
દાખલા લઈએ—

(ગરબી-૩.) 'જોરા આવની સજીણા પ્રજુ સામળા જો;
શિખરે આવડી કાંઠાં રનેદશાબની કળા જો.

+ + +
મંદ દસપુ' તારે કામજી-કુમજીનું બધું જો,

+ + +
સુરકી નાંખરાની વિવા બ્રહ્મીમાં ભરી જો;
તહારી કટાક્ષ કટારી પડે સાંસરી જો.

+ + +
માહારાસમ તુને દેખું તારે જીવંતી જો;
તાહારા વિભેગનું ભાન મુને રહેતું નથી જો.

ઉપરની પંક્તિઓમાં નટવર નાયકનું અંગેઅં
સૌન્દર્ય તથા રસિકા ઉપર થતી ભદ્રદ્વિઅસર વર્ણવી
છે. કયા પ્રિયતમને નિરંખતાં રસવેલી પ્રિયતમાને અ
ભાવ નાં યાય ? અને આવા કામજી ભાવ કથી રા
ના અનુભવે ? હવે એ ભાવો સુંદર રૂપરૂપમાં અ
કરે છે, કારણ કે પોતે પ્રેમી ને કવિ બને છે.

(ગરબી-૬.) સુણો સામળા, હું તમમાટે નેહી યઈ નં
માણસકેરી જોળમાંથી ટળી ગઈ જો. સુણો

+ + +
સાસરેથી જગી પીયર ત્યાંથી સાસરે જો,
ચેટક લાગ્યું હોય લખ ચિત કાઈ નવ દેર જો.

+ + +
પડેલાં કહેના મને તું મારો પ્રાણ છે જો,
ઘાલા ! વિચારો તે ખોતનાર કાણ છે જો.

આમાં રસિકાની પ્રેમપરવશતા કેવી મનોહર છે ! પ્રેમપેલી બન્યા પછી પ્રિયતમ વિના એને એન કદાપિ ના જ પડે ! અને કોઈ કોઈ વાર એમ પશુ થાય કે—
 हृदं लीयितम् कहता ते प्रियजन कगारा तो नहि होय !
 क्षણ क्षણમાં કેવા રસિક ભાવ કામળ, હૃદયસ્પર્શી અને છે !

(ગરબી-૧૩) વાંકું મા જોશો વરણાગિયા,

જોતા કાળજમાં કોઈ કોઈ થાય છે, જીરે; વાંકું

+ + +

મંદ મીઠી હંસણી તે તો મોહનીનો ફંદ છે,
 તેમાં પડ્યા પછી કેણે નીકળાય છે જીરે;

+ + +

નાસીકાનું મોતી કુમ્મી રહ્યું છે અધરપર,
 તે તો મનડા મારામાં ઝોકા ખાય છે જીરે;

આ પંક્તિયોમાં શ્રી કૃષ્ણના કંઈક વિશિષ્ટ જાદુ જણાય છે. યમુનાના તીરે, જન્મદાવનમાં તેમની રસલીલા શિષ્ટ સાહિત્યમાં અનેક રીતે અગ્રોપ્યવાર ઉતરી છે. તેમની કામજીવારી દૃષ્ટિથી હૃદય વીંધાય; મંદ મીઠા હાસ્યથી અગ્ર્ય મોહની થાય; અને જ્યાં નાસિકાનું પાણીધર મોતી અધર પર ઝૂમે ત્યાં તો રસપેલીની તાલાવેલીનું પૂછવું જ શું ! આ શબ્દગૂંથણી અતુલ્ય મુંદર ભાવભરી છે.

ગરબી-૧૬ માં પ્રશ્ન થાય છે કે—

કોયે કામે મોહની ન જાણીરે, મોહનજી ! કોયે

કયા અંગમાં આમ પરવસ કરવાની મોહની હશે ? પશુ સામે પ્રશ્ન પૂછાય કે કયા અંગમાં નથી ભરી ? અને એ એકસામટી અંગમાં, ભાવમાં, શબ્દમાં, મુર-લીમાં વસેલી મોહનીનું પૃથક્કરણ થઈ પશુ ક્યારે શકે ! મોહની (Fascination)નો અર્થ જ એ કે સમજી ન શકાય, વર્ણવી પશુ ન શકાય !

બહુ થાય, તો કહી શકા કે—

‘ગરબી-૨૦’ શોભા સવણા સ્યામની, તું જોતે સખી,
 શોભા

કોટી આગૂંથણનું એ રે ભૂષણ, સીમા છે અભિરામની,
 તું જોતે

આમરણસ્યામરણમ્—અને સૌન્દર્યસારસમુદાય-આથી વધારે કયા શબ્દો રહ્યા ! ‘Loveliness incarnate’ એ તો અટકવું જ રહ્યું ? અને પછીથી તો સૌન્દર્યસાર ને રસસાગરનાં ભાષાના વિવિધ અલંકારો-થી વર્ણન કરી આનંદ પામવાનું રહ્યું ને !—

(ગરબી-૪૦) મુણુ સાહેલડીરે, માહારે નંદુવરસુ નેહ
 ઝાંજું શું કહું રે, માહારે પ્રાણજીવન મન નેહ
 કાર હૈયાતણારે, મારાં કાળજડાંની કાર;
 મરતકના મણીરે, માહારાં ચિતડાં કરા ચાર.

અમે તેવી ઉપમાઓ આપો. પશુ સત્ય એ છે કે એણે ચિત મોરી લીધું; અને રસિયા વિનાની ખાળા ખિચારી બાંધી બની ! વારે વારે કહે છે—‘લાડીલા લાલ ખીહારીજી, મને લેહ (લગની) લાગી તમારીજી.’ એ રનેહલગની લાગ્યા પછી વિયોગી રસિકાની કેવી દયા થાય છે ?

(ગરબી-૪૭) ઉલા રહો તો કહું એક વાતડી ખિહારીલાલ,

તમ માટે ગાળા છે એ જાતડી, બિં

+ + +

પ્રીતડી કાધી તો હવે પાળાએ, બિં

આતુર શરણે આંખાને ન ટાળાએ, બિં

નખરીખલગી છો સ્વરૂપ શુણુ ભયાં, બિં

આવડા રૂપાળા તે કોણે ક્યારે ? બિં

એજ પ્રશ્ન પ્રેમી હૃદયને ઘણીવાર મુંઝવે છે ને ? બહુલિષ્ટે રામિયોમાં કે દેવધાનીએ કયમાં એવું તે શું દીકું ? અને એવાં સૌન્દર્યોની બક્ષિસ તેમને મણે દીધી હશે ! અને એ એવી તે શી મોહની છે કે પ્રિયતમ માટે પ્રિયા આખી જાતડી ગાળે !

અને પછીથી તો, પ્રિયનું સર્વજ પ્રિય બને છે—

(ગરબી-૪૮) હેતું સર્વ સારું લાગે શું વખાણિયેજો...

ધેલી કાધી મને ગોવાળિયે જો

પ્રેમનાં અદ્વૃત્તચંદર જાહની અસર થતાં પ્રિય-
તમા પોતાના ઉરના વિવિધ ભાવો વ્યક્ત કરવા કેવા
કેવા પ્રયાસો કરે છે !-

(ગરબી-૫૧) મોહનલાલજીરે મહારા જીવનપ્રાણ જીવન
હું બલીહારી, રાજ ! ઘણી ખેમાં

x x x

અંદાર અન્દરને, ધ્રુવે ત્યમ તમને મુજ નેણ;
કેહેવા બહાલાછો રે, કંહેતાં આવડતું નથી બેણ.

રાજ

x x x

એક વિધ ઓછા રહેારે, તો કાંઈએક વારે મન;
પુરણ સહુ વાતેરે, કોહો કેમ છૂટે લાલ લગન

રાજ

x x x

હરખુણું ઘણીરે, માહારો હરજી આલો હાથ;
પ્રીત નિભાવજો રે, નિત્ય ન માણું મિત્તું નાથ.

આ ગરબીમાં કામળ, માનવહૃદયની વિવચતા વર્ણ-
વતાં, કવિ કે રાધા કે પ્રિયતમા ઉંઝાણોમાંથી કહે છે કે એ
પ્રેમમોહનીતું વર્ણન શબ્દોમાં કદિય વર્ણવ્યું નય અર્થ ?
પરમાત્માના સ્વરૂપના વર્ણનમાં વિદ્વાન ને બુદ્ધિશાળી
લોકને પણ છેવટે નેતિ નેતિ કહેવું પડે છે, તેમજ
પ્રિયતમા પણ પ્રાણેશ્વરના ગુણસૌન્દર્યપ્રેમ ઉપર વારી
જતાં સ્વીકારી લે છે કે એ વ્યાજ કેવું છે તે મારાથી
સંપૂર્ણરીતે કદિ કહીજ શકાવાતું નથી; ત્યાં પણ ન દિતિ-
અર્થ જ ક્યાંથી હોય ? ફક્ત વિવશ બની પ્રિયા પ્રાણે કે
નિત્ય પ્રીત નિભાવજો, કારણ કે તમારી મોહની સોજો
કલાયે વિવસી સંપૂર્ણતાથી મને મ્હાત કરે છે અને એ
પ્રીતિ વિના હું જીવિહોણી માછલીરૂપ બની રહી છું;
રહેજ પણ ખોડખાંપણ હત તો પ્રિયાની આ સ્થિતિ
ના થાત ! પણ પ્રિયતમને આટલો સર્વોગ સુંદર કોને
કયો અથવા રસિક દષ્ટિમાં અંગે અંગમાં કેવળ અમૃત
જ ક્યાંથી અરતું હશે ?

આમ રસિયાની અજબ મોહનીમાં લીન થયા પછી
રસિક પ્રેમયોગ માટે ઉગની વરાળો કેવી કાઢે છે !-
(ગરબી-૫૭) તેં મુને પરવશ પાડી પાતળીયા,

માહારી મુખમુખ સરવે હરીરે,
ઓ ગિરધારિયા તેં તો ઘેલી કરી.

(ગરબી-૫૮) હવે તમ પાખે ક્યમ રહેવાશે,
કાંક્યા ધીક્યાં ક્યમ સહેવાશે;
મેં એ દુઃખ કેને કહેવાશે ?
ઘણી ગરબીરે

પ્રીતમની આવી અપૂર્વ લગની લાગ્યા પછી, કાણ
વિયોગતું દર્દ તે કેમ કહી શકાય ! કેમ સહી શકાય ?
પરંતુ ઉરની વરાળો કોઈ સમભાવી રોહી પામે ના
કાંકો તો ઉર પૂરું મુંઝાઈ જાયને !-

(ગરબી-૫૯) કાગજ થાઈ તે કોને કહિયેરે,
આંધવ ! છેલછપિયડો

x x x

કાંઈ વસ્તુમાં કાણ ચિત્ત ન ચોંટીટે,
અલખેસો આવી બેઠો હૃદયેરે, આંધવ

દયાના પ્રીતમજીને એટલું જામને કહેજો,
ક્યાં સુધી આવા દુઃખ સહિયેરે, આંધવ
+ + +

ઉપરની બધી ગરબીઓમાં રસસાગરની રૂપ શુણ
મોહનીતું રસિક હૃદયંગમ તાદશ્ય વર્ણન છે. પરંતુ એ
નરવરનાગરનાં જાદુ ક્યાં એજા પ્રકારનાં છે; એ રોહના
ખેલ તો અનંત છે છતાં સર્વજ સુંદર સ્વરૂપે વિલસે છે.
જૂજવે રૂપે પ્રિયતમ પ્રજુ દર્શન દે છે; અને ખૂબી તો
એ છે કે જ્યાં જૂઓ ત્યાં અવનવો મોહ વિવિધ રીત-
થી ઉત્પત્ત થયા વિના રહેજ નહિ ! વૃન્દાવનમાં વિદ-
રતા જૂઓ; વેણના નાદમાં યમુનાતટે કે કોઈ એકાંત
કુંજમાં સંગીતલીન જૂઓ; ગાયોના ગોવાળ તરીકે દિન-
ચર્ચામાં જૂઓ; યમુનાનો પનઘટ રસિયાએ રાકયો હોય
ત્યાં જૂઓ; કે મહિયારીનાં દાણ મગે ત્યાં જૂઓ; જ્યાં
જૂઓ ત્યાં કાણે કાણે એ સૌન્દર્ય નવતા ધરે છે.
આથીજ કહું છે કે-મયુરાધિપતેરચિલ્લ મયુરમ !

(અપૂર્ણ)

રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક

સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ

ડીસેમ્બર માસના “ મોડર્ન રીવ્યુ ”માં, એક ચીની અવલોકનકારે, “ સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ,” એ વિષય ઉપર એક મનનીય અને વિચારપ્રેરક લેખ લખ્યો છે. નવા જમાનાના કહેવાતા સુધારાને તેમાં તાદરશ ચિતાર આપેલો છે. આખોય લેખ અત્યંત રસપૂર્ણ હોઇ, અહીં, ખનતાં સુધી લેખકના ચોતાના શબ્દોમાંજ, તેનો સાર આપીએ છીએ:—

કુનિયામાં ઘણીવાર શબ્દો ગમે તેમ વપરાવાથી, કે તેના અર્થ અરપટ અને ઉપરચોટીયાજ સમજાવાથી અતિથય ગેરસમજીત અને યુચવાડા ઉભા થાય છે. તેથી આવી ગેરસમજીત થતી અટકાવવાને સાર, આપણે સંસ્કૃતિ કોને કહીએ છીએ, એ રપટ જાણી લેવું જોઇએ.

સંસ્કૃતિ એટલે શું ?

અક્ષર સદેહ કોશર, ગોરી ચામડી, અમુક પેન્ટ-ટના ચામડાના જોડા, ચાણુ, સંઘામતી રક્ષક અસ્ત્રો, દામગાડી, જમીન ઉપર અને જમીનની અંદર, તેમજ જળની અંદર પાયરેલા ધ્યેકદ્રીક તારનાં દોરડાં, નાટક-ઘાળાઓ તેમજ ખેલતમાસા, સ્ત્રીપુરુષોના જાતિ અવદારમાં ગમે તેવું અનીતિમય આચરણ, ખટોળા ફેલાવાનાં દૈનિક છાપાં, આપોઆપ ફૂટે તેવી પિરેતોશ, તખ્ત્યા, ગાંડની ધરિપતાનો, ઊડટાઓના વસતિગૃહો, જેલો, ધર્તીંગ, કાવાદવા, દંભ, ભુલ અને આવી બીજી અનેક ખૂબ વાદવાદ થયેલા પશ્ચિમના “ સુધારા ” ને નામે ખપતી અમૂલ્ય ચીજોના સર-

વાળાને સામાન્ય રીતે આજ્ઞાસ મનાય છે, તેમ આપણે સુધારાનાં ચિહ્નો સમજવાં ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ ‘ હકાર ’ માં મળે, તો તો પશ્ચિમના લોકો, તેમના જ કથનાનુસાર, ગઈ કાલ સુધી તો બિનદેજવાયેલા જ હતા, એમ ગણાય; કેમકે આ બધી વસ્તુઓ જુના વખતમાં ત્યાં જરાયે નહોતી. પણ, જે જમાનામાં શેક્સપીઅર, રાફેલ, મ્યુરીલો, ટીન્ટોરેટો, લીએનાર્ડ ડી વીન્સી, માઇકેલ એન્જેલો, લ્યુથર, ગેલિલીઓ, કેકાઈ, પારકલ, ડાન્ડે, ન્યુટન, કેપ્લર, ગ્રે અને એથીયે પહેલાના પેંટરો, સોફા, પેરી-કલીસ, સોક્રેટીસ, એરીરોટલસ, વર્ગિસ, હોરેસ, વગેરે અનેક જુદા, નીતિ અને કળાકૌશલ્યસંપન્ન મહારથીઓ થઇ ગયા જેમનો અદાપિ કાંઇ જોટો જગતે જોયો નથી, એ જમાનો સંસ્કૃતિથીજુ હતો એમ નિઃશંકપણે કહેવાની કોણ દિમ્મત કરશે ?

જે કાળમાં, જુદા ભગવાન, કન્ડુસિયસ અને મેસિયસ જેવા ધર્મપ્રવર્તકો પેદા થયા, એ કાળ શું સંસ્કૃતિ-હીણ કહેવાય ?

મુખ્ય ખાખત વાદ રાખવાની એ જ છે કે, યાત્રિક પ્રગતિ એ કંઈ સુધારાનું ચિહ્ન નથી.

નહાવાને માટે ચકલી ફેરવીને ગરમ કે ઠંડું પાણી મેળવીએ, કે અસહના વખતમાં શેમન લોકોએ ચોતાના રનાનશુદમાં એને માટે જે સવડ કરેલી—અને પોખીના ખડીએશોમાંથી આપણને જણાય છે કે તે વખતનાં રનાનશુદો આપણા કરતાં તો કેટલાયે વધારે સગવડ-

વાળાં હતાં-એવી ટાઇ રીતે મેળવીએ, એ એક સંસ્કૃતિ-ની ખીજ સાથે સરખાવણી કરવાનું કંઈ માપ નથી.

શત્રુનો નાશ કરવા માટે જુના સમયનાં તલવાર કે જમથો વાપરે, કે પછી, સખમરીનો, હવાઇ એમ્બ, વારંવાર બહાર કરતી ખંદો, જેરી ગેસ, વગેરે પશ્ચિમનાં પિસ્ત્રાપાત્ર સાધનોનો ઉપયોગ કરે, એ કંઈ સુધારાની કસોટીનું ચિહ્ન નથી.

આપણે આધુનિક કાળમાં એશિયાત્રાસથી આગ-બોટમાં સફર કરતા કે માલ મોકલતા હોઇએ, કે પછી પુરાતન કાળમાં જેમ વેપારીઓ, મછવા અને વદાણો મારફત પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા, એ રીતે આપણે નબાવીએ, એથી એક જમાનો ખીજ કરતાં ચડીઆતો છે, એમ શી રીતે કહેવાય?

કોલમ્બસે સઢથી હંકારતાં તાનાં વહાણોની મદદથી અમેરિકા ખંડ શોધી કઢાડ્યો, એનાથી ચડીઆતું કયું કામ આપણી આગબોટોએ કર્યું છે? એશિયાવાસી હોનોએ આફ્રિકા ખંડની પ્રદક્ષિણા કરેલી અને ફિનિ-શિયનો મછવા મારફતે જ ગંગાવર વેપાર ખેડતા હતા. વાઇકિંગ લોકોએ, નાનકડાં હોડકાં વડે જ અનેક પરાકંબો કરેલાં, અને એરિક ધી રેડ, તો વળી કોલ-મ્બસની પશુ પહેલાં નવી દુનિયામાં પહોંચી ગયેલો.

માનવ-સમાજની પ્રગતિ

પુરાણ કાળના લોકો કરતાં આપણે શું વધારે સુધરેલા, અને વધારે સુખી કે ચડીઆતા છીએ? આનો ઉત્તર હકારમાં આપનારાઓ, પશ્ચિમના સુધા-રાની નિરંતર વાહવાહ કરતાં ચાકતા જ નથી. પણ વિચારશીલ માણસોને તો, મગર થવા નેટલી સાચી પ્રગતિ આપણે બહુ ચોટી જ કરી છે, એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી.

તાર અને ટેલીફોન, રેલ્વે, ટાઇપરાઇટર તેમ જ જહાજો તારની સગવડો ભલે હોય, પણ હિંદીએ અને ચીનવાસીઓ કરતાં, પશ્ચિમના વેપારી લોકોમાં પ્રમા-

ણિકતા પહેલાં વધારે નહિ પણ ઓછી જ હતી અને અલારે પણ તેમ જ છે. એમનામાં હોશિયારી પણ કંઈ નથી, પરંતુ પૂર્વવાસીઓ કરતાં અંતરની આડખીલી એમને ઓછી નડે છે, એટલું જ.

સમાજશાસ્ત્રો, દેવળો, મિશનો, તત્ત્વવેત્તાઓ, ધર્મ-ખાસો, વિધિયુક્ત ધારાશાસ્ત્રો, દૈનિક, સાપ્તાહિક, માસિક તેમ જ ત્રિમાસિક છાપાં અને પત્રો હોવા છતાં ચે, પશ્ચિમમાં ગ્રન્થાઓ તો સદંતર વધે જ નપ છે, અને તેમણે વિશિષ્ટતા એ છે કે, યુવાન ગ્રન્થેગારો મોટા પ્રમા-ણમાં છે. શિક્ષણ, ન્યુયોર્ક, અને સાન્ફ્રાન્સીસ્કો, તેમ જ પારિસ, લંડન અને બર્લિન જેવાં નવી સંસ્કૃતિ-નાં ખૂબ ગવાયેલાં મુખ્ય ધામો તો વળી આખી દુનિયામાં શૈથી વિશેષ દુરાચાર, ગ્રન્થો, અને જોખમનાં રથો છે.

સાંધિઓ, તકતામાં, હેગના કરારો, પરિષદો, અને પ્રજામંડળ અને બીજું બધું હોવા છતાં, લડાઈ-ઓની સંખ્યા કે તેની લયંકરતા જરા ઓછી થઇ નથી; એટલું જ નહિ, પણ સૌની ભજુમાં છે તે પ્રમાણે વસ્તુસ્થિતિ ખરે જોતાં ઉલટી જ છે.

કોલેજો, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ, વર્તમાન-પત્રો, બ્યાખાનો, વિચારવવાતંત્ર, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય-પદ્ધતિ, વગેરે હોવા છતાં પણ, સંસ્કૃતિની સાચી કસોટી-રૂપ, એકસોળી જીવનવ્યવહારનો તો અભાવ જ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ભલે પછી રાજસત્તાક કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યવ્યવસ્થા હોય, વેપાર ઉપરદુરશક્ષીય જકાત હોય કે ન હોય, પ્રોટેસ્ટન્ટ, કેથોલિક કે સનાતની ધર્મ પ્રવ-ર્તતા હોય, પણ ન્યાં જુઓ ત્યાં જાતિ જાતિ વચ્ચેના કુસંપ, અવ્યવસ્થાના ચડતા જુઆળ, યુવાનોનું નિર-કુશ વર્તન, મજુર વર્ગના વારંવાર ઉભા થતા કજબા, ઔદ્યોગિક રસાકસી, બેકારી અને બોલશેવિચમ-એ બધું એ દેશોનો નાશ કરવાને પુરકી રજું છે.

એમના ચડીઆતાપણ અને પ્રગતિની બડાઇ હાંકવા ઉપર કેવું સચોટ અને હારવારપદ વાર્તિક !

આપણી જાણમાં છે ત્યાં સુધી એશિયા ખંડમાં તો જુના જમાનાના લોકો અત્યારના જેવા જ ઢાળા કે મુરખ, બહાદુર કે બહીષ્ણુ, તાલેવંત કે ગરીબ, સં-
તોષી કે અસંતુષ્ટ, શાંત કે ક્રોધાગ્નિ હતા.

મનુષ્ય સ્વભાવ જરાયે બદલાયો નથી.

પશુ: એશિયા ખંડે, અત્યાર સુધીમાં સિંહ-
શાઓએ, કવિઓ, તત્ત્વવેત્તાઓ, અધ્યાપકો પશ્ચિમના કરતાં તો વધારે જ પેદા કર્યા છે. ધલુદી કે ચિરતી મંની પ્રાપ્તિ માટે પશ્ચિમના લોકોને એશિયા તરફ નજર કરવી પડેલી, એ વાતથી જ તેમના વિચારબળની ન્યૂનતા જણાય આવે છે.

પૂર્વકાળમાં, જે જ્ઞાન અને કળા, શાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાન, વેલ્લખ અને જોડાજલાલી અસ્તિત્વમાં હતા, એથી એટલું તો જરૂર ફાંસત યાય છે કે, તે જમાના-
માં વધારે નહિ તો અત્યારના જેટલી પ્રભાવ-
શાળી, ઐશ્વર્યમય અને સુધક સંસ્કારિતા તો જરૂર હોવી જોઈએ.

પૂર્વની સમસ્યા

પશુ, આ રચે, આપણી સામે એક કમનસીય
દુર્ઘટના ખડી યાય છે કે, એશિયાખંડ સંસ્કૃતિ કતિ-
થઈ છે, કે રચંબી ગઈ છે. એસીરિયા, બાબી-
લોનિયા, હાઈડી, સમેરિયા અને મીસરની
અક્કડ સેફેડ કથા ખામી છે; ત્યારે ચીન, હિન્દુસ્તાન
ના આમગના જોડા, શાંતિરહિત થઈ છે, કે અવગતિને
દામગાંડી, જમીન ઉપર અને
જળની અંદર પાથરેલા ધલેકટ્ટીક તારના લાગુ-
થાળાઓ તેમ જ બેલતમસા, ઓપુરોના નાદિ
અવહારમાં ગમે તેવું અંતીતમય આચરણ, ગ્રહોગ્રહ
ફેલાવોવાળાં દૈનિક ઊપાં, આપોઆપ ફૂટે તેવી
પિરેતોશ, તમંચા, ગાંડાની ધરિપનામો, હાકડાઓના
વસતિગ્રહો, જેલો, ધનીંગ, કાવાદાવા, દંજ, જુડ અને
આવી બીજી અનેક ખૂબ વાદવાદ સ્પર્શ પશ્ચિમના
સુધારા” ને નામે ખપતી અમૂલ્ય ગિયેના સર-

જ જેલોએ, એમ હોતું નથી. પાશ્ચિમાત્યોતું અનુકરણ
કરવામાં તો એકબીજા ભૂલ જ થવાની. એ લોકોના
સુધારાના ખ્યાલ આપણે મહણ કરીએ, તો પછી તમામ
સંસ્કૃતિનો અચૂક વિનાશ જ થવાનો.

પશ્ચિમની દુનિયા જેને પ્રભુ તરીકે સ્વીકારે છે,
એવા મહાન અને સર્વશ્રેષ્ઠ એશિયાવાસી ઇસુએ કહ્યું
છે: “માણસની પરીક્ષા એના કર્મ વડે જ થશે.”

પશ્ચિમના સુધારાનું દેવાળું

ઈસુના ઉપર ટાંકેલા વચન અનુસાર પશ્ચિમના
સુધારાની કસોટી કરીએ, તો ધણી બાબતો સ્પષ્ટ પશુ
નિરાશાજનક જણાયા વગર રહેશે નહિ.

૧૯૧૪ ના સુદમાં કેટલાક પશ્ચિમના રાજ્યોએ
બીબલ કેટલાક રાજ્યો સામે આપસઆપસમાં વિમ્લ
મોકલ્યો. દુનિયાભરમાં સુદનાં કારણે બાબત અનેક
જુઠાણી ફેલાવવામાં આવ્યાં, પશુ સાચી વાત તો એક જ
હતી: બાપારી તેમ જ રાજકીય પ્રતિસ્પર્ધા.

મિત્રરાજ્યો તો, વારંવાર ચોકરી પોકારીને કહેતાં
કે, દુનિયામાં ન્યાય અને સત્યનો જ જય યાય એવી
પરિસ્થિતિ લાવવા, પ્રજાની મરજી અનુસાર જ રાજ-
તંત્ર ચાલે એવું વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવા, એક જાતિય
બીજ જાતિઓ ઉપરનો અમલ નાશ કરવા, ઈર્ષી
મસંસતો, લશ્કરી શાસન અને ખડી ફેલો રાખવાની
પદ્ધતિનો અંત લાવવા, તેમ જ પ્રત્યેક પ્રજાના આત્મ-
નિર્ણયના “પવિત્ર” સિદ્ધાંત અનુસાર દુનિયાની નર-
સર રચના કરવાની શુભ અને નિરંકાર્ય ક્ષિત્તિ જ
અમૂલ્ય ગ્રંથાદ્ય છે. તેમજ આપણને ખાંચી આવી હતી
પ્રગતિ એ કંઈવાવી ઇચ્છા તો કપાસનીયે હતી, પશુ કદ
‘તથાવારના બળે રાજ્ય કરવાની મુશ્કે
નહાવાને મંઆવતી, અને તેથી જર્મનીના આ લશ્કરી
મેજવીએ, કે અસલગા તેમને નિશ્ચ કરવો પડ્યો હતો.
સ્નાનગ્રંથમાં એને મા-
ખડીએશીમાંથી આપણોગ્યોએ, અનેક નામોશીબધી તેમ
સ્નાનગ્રંથો આપણા કરતિયાથી વિશંગત, એવાં કારણોને
; અને પછી—ચોતે જોડે કરેલા

ઉદ્દેશો પ્રમાણે નહિ પણ અંતરની ઇચ્છા પ્રમાણે
—દુનિયાની નવેસર રચના કરવા ખેડા.

તેમણે જણાવેલું કે “રાજ્યોની અને પ્રજાઓની
મરજી સિવાય તેમની અદલાબદલી નહિ કરવામાં
આવે” —અને તેથી જ તેમણે, તે પ્રદેશોની વસ્તીને
પૃથ્થાકર્થા વગર જ જર્મની પાસેથી ખૂંચવાને આ-
હ્વાસ લોરેન ક્રાન્સને આપ્યું; જર્મનીનું પોસેન, પો-
લેન્ડને સ્વાધીન કર્યું, અને ઑસ્ટ્રિયાનું ટ્રેસ્કીનો, ઇટાલી-
ને સોંપ્યું!

તેમણે જાહેર કરેલું કે “એક નવિત ખીજ
ઉપર હકુમત નહિ ચલાવી શકે” —એટલે જ
તેમણે, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીને જિત્તભિત્ત કરી નાંખ્યું,
અને લાખોની જર્મન અને હંગેરિયન વસ્તીવાળા
મોટામોટા પ્રદેશો તે વખતે તાજેતરમાં જ ઉઠ્યા
થયેલાં એકા રસોવાકીયા યુગેરસાવિયા અને રુમા-
નિયાના રાજ્યોને વહેંચી આપ્યા! પોતાની નામેશી
ટાળવા માટે, તેમણે કોઇ કોઇ કેસોએ ત્યાંની પ્રજાઓના
મત માંગેલાં એ સાચું; પણ, જ્યારે તેમની ધમકીઓ
અને અનેક પ્રકારના દબાણ છતાંયે, પ્રજાને તેમની
વાત ન રચી, ત્યારે તો તેમણે “લોકોની ઇચ્છા” ને
કારણે મૂકી

રક્ષણરહિત લોકોને રંજીડવાના આવા નાલેશી-
ભર્યા કૃત્યોનાં નમૂના તરીકે ઉત્તર સિલેશિયાનો દાખલો
આપણી સમક્ષ મેળવ્યું છે. જર્મનીનો આ ખનિજ-
સ્વયંથી ભરપૂર સૌથી કિંમતી પ્રદેશ હતો; અને તેથી ત્યાંના
લોકોનો વિરોધ છતાંયે, પ્રજામતની, આત્મનિર્ણયની
કે ઉચ્ચ આદર્શોની પરવા કર્યા વગર, ક્રાન્સના ગુલામ
જેવા પોલેન્ડને તે સોંપી દેવામાં આવ્યો.

આયર્લેન્ડ, મીસર, હિન્દુસ્તાન તેમ જ કમાલ
પાશાએ, નવા પ્રવર્તેલા આત્મનિર્ણયના સિદ્ધાંતની રૂએ
પોતાના દેશો માટે સ્વતંત્રતાની માગણી કરી. મિત્ર-
રાજ્યોએ તોપો, બેંગલોળા, લડાઇ, અને ધુરડીયાં કરીને
આ માગણીનો જવાબ આપ્યો.

એટલે આયર્લેન્ડ, મીસર અને કમાલપાશાએ પણ
એ સાધનેનો જ આશ્રય લઇને પ્રત્યુત્તર આપ્યો અને
તેઓ ક્રાન્સ. તેમને જોઇતું હતું તે મળી ગયું.

પરંતુ હિન્દુસ્તાન તો હજીએલાં જ પાછ રહ્યું છે.

શસ્ત્રજળ નાખફ કરવાની તેમની આ રીત જુઓ.

દુનિયાનો પુનઃરચના

યુદ્ધ પહેલાં શાંતિના સમયમાં જર્મની પાસે
૫૫૦,૦૦૦ માણસોની ખડી ફોજ હતી. જર્મની
આજે કચ્છાઇને પરાજિત થયું છે, શૂંખલાખદ છે, છતાં
ક્રાન્સની પાસે ૮૦૦,૦૦૦ તું ખડું સૈન્ય આ ધડીએ
મેળવ્યું છે!

યુદ્ધ પહેલાં, ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરી પાસે ૩૦૦,૦૦૦ તું
ખડું સૈન્ય હતું. ઑસ્ટ્રિયા-હંગેરીના ભાગલામાંથી
જર્મનેલાં રાજ્યો તેમ જ રુમાનિયા મળીને આજે ત્યાં કુલ
૧૦ લાખથી પણ વધારેનું સૈન્ય છે!

આ રીતે શસ્ત્રજળનો તેમણે નાશ કર્યો છે!

અમેરિકા નવી દુનિયાનું “મહાન પ્રંયોસતાંક”
રાજ્ય કહેવાય છે. યુદ્ધ પહેલાં ત્યાં ૧ લાખનું સૈન્ય
હોવાનું જણાવવામાં આવેલું અને તે પણ કાગળીઆ
ઉપર. આજે ત્યાં લશ્કરની સંખ્યા કેટલીયે મોટી છે, અને
ત્યાંના સેનાધિપતિ પશિંગ અને યુદ્ધખાતાના મંત્રીનાં કથન
સુજળ, એમાં બલિબામાં વધારો કરવામાં આવનાર છે.

આપણને કહેવામાં આવેલું કે જર્મની જ દુનિયાની
શાંતિમાં ખલેલ પહેંચાડે છે. આજે, જર્મની મંરવા
પડ્યું છે, છતાં લડાઇઓની પરપરાનો ધૂરાપમાં અંત
નથી આવ્યો.

આ પશ્ચિમનો સુધારો : જુઝાણાં, દોંગ, ધતીંગ અને
પશુપળનું સાત્રાન્ય...

પૂર્વ અને પશ્ચિમ

હવે આપણે ફરી પાછા મૂળ વાત ઉપર આવીએ. દુનિયાનું નેતૃત્વ એશિયામાંથી પૂરાપૂર્ણ કેમ ચાલી ગયું ? પૂર્વની ઐક્યમય સંસ્કૃતિને રચાને પશ્ચિમનો અસરો સુધારો કેમ ફેલાયો ? શુદ્ધિ અને અધ્યાત્મવિષયક વાતોને બદલે આજે જડવાદને કેમ પ્રથમ સ્થાન મળ્યું છે ? એક જ વાક્યમાં કહીએ તો જે કંઈ ઉચ્ચ, સાચત, અને સર્વગામી હતું તેનો નાશ થયા દહને પૂર્વ પશ્ચિમને અધીન કેમ થયું છે ?

કારણો તો ઘણાં છે. પણ અહીં ગૌણનો વિચાર ન કરતાં મુખ્ય મુખ્ય કારણો તરફ તજજર કરીશું.

એશિયાનો અલુણકાળ

જે સંસ્કૃતિઓ તક્ષવારને બળે જાય છે. તેનો વિનાશ પણ તક્ષવારથી જ થાય છે. આ મનુષ્યજીવન અને પ્રગતિનો એક અટલ નિયમ છે, અને એશિયાના મદાન ઇસુએ એ પોકારીને જણાવ્યો હતો. દુનિયાનો દત્તિદાસ એની સાક્ષી પૂરે છે. દુનિયાની બધી સંસ્કૃતિઓનો વિનાશ થયો છે. કેમકે તે શસ્ત્રજળ ઉપર નબી રહેલી હતી. દિંદ અને ઝીન હતી જીવંત છે, કારણ એ દેશોની સંસ્કૃતિ તક્ષવારની સંસ્કૃતિ નહોતી.

આમાંજ, માનવ જીવનનો ઉદ્ધાર રહેલો છે.

ઝીન અને જારતવર્ષની સંસ્કૃતિમાં શુદ્ધિ, નીતિ અને મંપને જ સ્થાન છે. જડવાદ અને યાંત્રિક પ્રગતિને નહિ. પણ ત્યાંના લોકો જે જગતમાં રહે છે, તેમાં બીજી અનેક ઝડપી અને લગાવક ભતિઓ પણ વસે છે, એ વસ્તુસ્થિતિ બરાબર પારખવામાં તેઓ ચૂક્યા. પરદેશીઓના હુમલાઓ સામે આત્મરક્ષણ કરવા માટે, બચાવનાં સાધનો રાખવાની તેમણે જરૂરીઆત ન જોઈ. તેઓ લેંધમાં ઘોમ્યાં. છતાં, તેઓ જીવતા રહ્યા છે, એજ તેમના જનસમાજ અને માનવજીવન સંબંધીના આદર્શોની ઉચ્ચતાનો પૂરાવો છે.

પણ હવે નિદ્રા અને આળસનો સમય વીતી ગયો છે. તેમણે જગતનું જોષ્ટ્ર અને પવિત્ર સિદ્ધાંતોનું પાલન, એ માનવ જીવનનું પરમ ધ્યેય છે એનો તેમણે દુનિયાને સાક્ષાત્કાર કરાવવો જોઈએ. આપણી સંસ્કૃતિનું નેતૃત્વ નહિ થાય, તો તે પશ્ચિમના જડવાદની રેલમાં ફૂંટી જવાની.

કર્તવ્યની હાંકલ

પશ્ચિમના સુધારાનું પોક્કણ રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નૈતિક દરેક રીતે ખુલ્લું થઈ ચૂક્યું છે. ઘરોપમાં, બાહ્ય રાજ્યોને લીધે કેટલીયે વખત વિગ્રહો ઉભા થયા. ૧૮૭૬ નું રૂસ-તુર્કી યુદ્ધ, થોડાં વર્ષો પછીનાં સર્બો-બલ્ગેરિયન અને તુર્ક-ગ્રીક યુદ્ધો, ૧૯૦૮ ની મુલક હજમ કરવાની રસાક્સી, ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૩ બે બાહ્ય યુદ્ધો અને છેવટે ૧૯૧૪ નો મહાન વિગ્રહ બધાં બાહ્ય રાજ્યોને લીધેજ થયાં છે. આમ જ એ, હવે પશ્ચિમના લોકો દુનિયાભરમાં બાહ્ય રાજ્યો સ્થાપી કહીઆનાં મૂળ રોપે છે.

૧૯૧૯ ની પારિસની “સંધિ” થયા પછી મુનરેષર તો આણુ જ છે. વિધ્નવો, બળવા, અવ્યવસ્થા અને અશાંતિ ચોમેર ઉભરાઈ ઉઠ્યાં છે. આત્મનિર્ભય સિદ્ધાંત તો ક્યાંયે દવામાં ઉડી ગયો છે. શાંતિને બદલે મોટાં મોટાં ખડાં સે-ઓ, અને દારૂગોળા પાછળ પૈસાં ધૂમાડો થઈ રહ્યા છે, અને યુદ્ધ દરમ્યાન નાદાર બાગ્યેલી પ્રજાઓ વધારે ને વધારે ચૂસાઈ રહી છે.

લાખો માણસો યુદ્ધમાં મરી ગયાં, છતાં અત્યાચાર્યાં જાણે ત્યાં અનહદ ખેડારી જગ્યા છે; ખેડાન મેદાન થયેલા પ્રદેશો સમ્મારવાના છે; રહેવા મા ઘરોની તંગી દૂર કરવાની છે; રસ્તા રહેલે અને કાંઈ ખાનાં ફરી ઉઠાં કરવાનાં હજી બાકી છે. પ્રભુ ! પશ્ચિમ પાછળ સંસ્કૃતિની કેવી દયાજનક અવસ્થા !

લાખો માણસોને માટે ખોરાકનો અભાવ, કથળ ગયેલા વ્યાપારઉદ્યોગ, નાણાં અને ચલણની હાસ્ય જનક સ્થિતિ, ગૃહવ્યવસ્થાની ખામી, અને સામાજિક

બંધનોનો નાશ—આ બધો, પશ્ચિમની દુનિયાનો આજે-કૃષ્ણ ચિતાર છે.

હાનનાં પવિત્ર બંધનોનો અભાવ, નૈતિક અધો-ગતિ, ખિલાત્સ રીતભાત, પોશાક, નાચ તેમજ સામાન્ય વ્યવહારમાં મર્યાદાની ખામી, પાર વગરના છૂટાછેડાના દાખલા, હજારો ટ્રાટિનું સાહિત્ય અને કલા વગેરે અનેક બાબતો—રાજકીય, નૈતિક, સામાજિક કે આર્થિક કોઈ પણ દૃષ્ટિબિંદુએ જોતાં, પશ્ચિમના સુધારાનું દિવાળું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

ભવિષ્યની સ્થિતિ

ભવિષ્યમાં શું થશે ? ભવિષ્યમાં પણ લડાઈઓ આણુ રહેશે ? લોભ અને સ્વાર્થને વશ થઈ યોગક્રમ લાભને માટે પશ્ચિમના અનીતિમાન અને પશુમળથી

સજ્જ થયેલા લોકો બાકીની દુનિયા ઉપર સત્તા જમાવશે ?

આપણે ભૂતકાળ—એશિયાના ભૂતકાળ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ, હિંદ અને ચીનની સંસ્કૃતિના ઝરામાંથી—તેમના કવિઓ, તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને સાધુસંતો પામેથી આપણે પ્રાણ અને પ્રેરણા મેળવીએ, એ બે દેશોની પૂરાણી સંસ્કૃતિ અનુસાર આપણે જગતની યમપૂવક પુનઃ રચના કરીએ, અને પશ્ચિમના જડ સુધારાના હુમલા-માંથી દુનિયાને બચાવીએ એ આપણું પરમ કર્તવ્ય છે. પશ્ચિમની પ્રજાઓ, ઇસુને દુનિયાનું નર કહે છે. એ નર પણ એશિયામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું. તમામ વિદ્યાઓ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મો અને વિદ્યાનોનું ઉત્પત્તિસ્થાન તો એશિયા જ છે.

અને જો હિંદ અને ચીન જગત થશે તો ફરી વાર પણ દુનિયાનું નર એશિયાની ભૂમિમાંથી જ પ્રગટીને સંસ્કૃતિનું સંરક્ષણ કરશે.

પુસ્તકપરિચય

મદિરપ્રતાપ—લેખક વામન સીતારામ મુકાદમ.
મળવાનું ટેકાણું: યુગધર્મ કાર્યાલય. ડિ. કાયું પુલું ૩૫
૧-૪. પાકું પુલું ૩૧. ૧-૮.

... એક વાળા એ નાટક મરાઠી આલમમાં ખૂબ
પંકાયું છે તેને અનુસરીને આ નાટક ગોધરાનિવાસી
દેશહિતચિંતક નર રા. વામનરાવ સીતારામ મુકાદમે
લખ્યું છે. એક વાળા એ મરાઠી નાટકના પ્લોટ
માં અને પાત્રો વિગેરેમાં તેમ જ આ નાટકના પ્લોટ
અને પાત્રોમાં ફેર છે એમ લેખક કહે છે, પરંતુ તે
નાટકમાંના લક્ષ્યા આકર્ષક અને અસરકારક ફેરોઓ
આ નાટકમાં લીધાનું કબૂલ કરે છે. મરાઠી નાટક અમે
વાચ્યું નથી તેથી રા. વામનરાવે તેમાંથી કેટલું લીધું છે
તથા પોતાના તરફથી સ્વતંત્ર શું શું ઉમેર્યું છે તે કહી
શકાય નહિ, તો પણ આ નાટકનો મુખ્ય આધાર
મરાઠી નાટક પર હોવાનું તો દેખાઈ જ આવે છે.
“ એક જ પાલો, હવે બસ એક જ પાલો ” એ
શબ્દો નાટકના પાત્રો વારંવાર બોલે છે. શરૂઆતમાં
લેવાએલો દારૂનો એક જ પાલો અંતે કેવું ભયંકર
પરિણામ લાવે છે તે દર્શાવવાનો નાટકનો હેતુ છે, તે
જોતાં તેનું ખૂબ જ નામ-એક જ પાલો-રાખ્યું હોત તો
હીકે હતું એમ લાગે છે.

સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય એમ ત્રણ પ્રમુ-
ખ પ્રશ્નોનો આ નાટકમાં ત્રિવેણીસંગમ છે. ચુગરાતી
સાહિત્યકારો ચુગરાતના ખરા જીવન સાથે સંબંધ હોય
એવું બહુ ઓછું લાગે છે. દેહલક કે રનેહલક, કાપલનો
ટફાર કે મપૂરનો લલકાર, વસન્તનો વિલાસ કે રસિક-

નો રાસ એવા કે કે પ્રશ્નો તેમના દિલને ડોલાવી
રજા હોય છે.

આપણા સાહિત્યકારોને જે જીવનથી મળી છે તેનું
આ પરિચય છે. તેઓ જીવનમાંથી સ્ફુરણો મેળવતા
નથી પરંતુ સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી જ
પ્રેરણા પામે છે. જેવા પ્રકારનું સાહિત્ય ઐતિહાસિક
દૃષ્ટિથી અને બીજા પ્રકારનું ભૌગોલિક દૃષ્ટિથી “ દૂર
દૂર સુદૂર ” હોવાથી જીવનની સાથે જોને કે જે જ સંબંધ
ન હોય તેવા વિદ્વાતાના વિલાસો જ તેમને સહે છે,
વળી કોઈકે તો એમ માનતા લાગે છે કે દેશમાં બનતા
બનાવો વિષે લખવું એ તો વર્તમાનપત્રકારોનું કામ
છે. વિદ્વાનો આવા વિષયો પર લખે તો તેમની લેખિની
લાગે! પણ આ જ માણસો પોતાના ઐપ્તનાદિકના
મરણ પ્રસંગે કંઈ પ્રશસ્તિઓ રચી શકે છે. તેમને
જો દેશ પ્રત્યે કુટુંબપ્રેમ હોય તો શા માટે જાલીયા-
વાલા આગમાં નિર્દોષોની થયેલી કતલથી કે ગારીના
ડબ્બામાં ગુંગળાવી મારેલા મોપલા જેદોઓના નિર્દય
હત્યાકાંડથી તેમનું હૃદય સળગી ન ઉઠે અને તેમની
લેખિનીમાંથી એવા આગના તણખા ન ઝરે કે જેથી
આ દયાહીન ભારતવાસીઓના હૃદય દેશહાઝી
મજળી ઉઠે ?

સુધારાના યુગમાં આમ ન હતું. કવિ નર્મદાચંદર,
મહીપતરામ, નવસરામ, કવિ દલપતરામ વગેરે ચુગરાતી
વિદ્વાનો તે સમયે દેશને ઉપયોગી સાહિત્ય પૂરું પાડતા.
સ્વ. રણછોડલાલભાઈએ તે જ સમયે કળેશાના આલ
પર “ લલિતા દુઃખદર્શક ” નાટક રચ્યું હતું. તે સમયે

તે નાટક વારંવાર ભજવાયું હતું અને સમાજમાં ઠીક પંકાયું હતું. તેવા જ પ્રકારનું આ “મહિરા પ્રતાપ” નાટક છે, કોઈ સાહસિક શુજરાતી નાટક કંપની તેને ભજવવાનું” કબૂલ કરે તો અખતરો ફતેહમંદ નિવડે એમ લાગે છે.

રંગશુચંદ્ર નામનો પ્રસિદ્ધ વજીલ “આર્ય મહિરા મંડળ” ના સ્થાપનાર તેના દાર્ડીઆ શુભાસ્તા ભજનશુની સલાહથી ગમગીની દૂર કરવા દાર્ડો “એક જ ખાલો” લે છે; અને પછી અનુભવી રાજની હવિ ભર્તૃહાર કહે છે વિવેક ધટ્ટાનાં મયતિ ચિત્તીપાતઃ યત્તરુદ્ધઃ । તે પ્રમાણે તે એક અઢંગ દાર્ડીઓ બની ગય છે. નશામાં ને નશામાં તે તેના બાળક પુત્રનું તથા તેની સાધ્વી સ્ત્રી રમાનું ખૂન કરે છે અને છેવટે પરતાપ ઝેર પી આપવાત કરે છે. રમાનું પાત્ર ધણું જ ઉચ્ચ ભાવનામય છે ભજનશુની સ્ત્રી કમળા પણ આફર થોડા આઈ છે. તેનો દાર્ડીઓ પતિ ઘેર કે જ આપનો નથી તથા તે રૂંડીયો કાંતી પોતાનું તથા પતિનું શુજરાત ચલાવે છે મહામાજાની હિલચાલે આવી ટેલ લાંબે ગરીબડી શુજરાતવાને રોજ આપી હશે, એનો આપણને આ પરથી ખ્યાલ આવે છે. દાર્ડીની ચોકી કરનાર સ્વયંસેવકાનો નાયક પ્રાણચંકર પચર હતો, તેમાં અસહકારની હિલચાલે પ્રાણપ્રતિજ્ઞા કરવાથી તે દેવ જેવા બની ગય છે. તેના દાખલાથી હીરાચકર અને મણિચકર જેવા કિલકિલે પણ સુધરી ગય છે અને તોફારમાં રહ્યા રહ્યા બને વેલલી દેશસેવા કરવાનો નિશ્ચય કરે છે. બધા જ કિલકિલે આ પ્રમાણે સમજી જતા હાલ તો કેવું સારું ! ગમે તે ધંધો કરનાર માણસ પણ ધારે તો દેશને ઉપયોગી થઈ શકે. હિંદુ ધર્મના કહેવાતા ચાંબલાઓ મઢિયી કેવા સહેલા હોય છે તે શાસ્ત્રીજીનું પાત્ર દર્શાવે છે. દાર્ડો ખાલો પીતાં પીતાં ચાંચીજી મહોદય વડે છેઃ “સુધારાને જ્ઞાને તમે કાલે દાર્ડ પીઓ તો કેમ ચાલે ? ધર્મશાસ્ત્રી માંસાહારની બંધી છે. તમે સુધારાના નામે માંસ ખાશો તો કેમ ચાલશે ? હુસેન, ભાઈ હુસેન, જરા મટન લાવ. (ખાવા લાગે છે.) સુધારાના નામથી તમે કાલે દેડ

લાંચીને અડકશો, તો તે અમને નહિ ગમે. કચના, ઝો કચના, મને પાણી પા. (પીએ છે).”

તે સિવાય પોલિસ અમલદારોનો લુલમ, દાર્ડો (પારસી) ઇન્સપેક્ટરોની સ્વાર્થાન્ધતા, રાજ્યસત્તાનું અન્ધેર, નવલુવાનોનો સ્વાર્થત્યાગ તથા દેશભક્તિ અને સેવાવૃત્તિ વગેરે વિષયોનો વિશદતાથી સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ગદ્ય નાટક છે એટલે તેમાં ગાયનો નથી. તો પણ તેમાં જે જે ચાર કવિતાઓ છે તે સરસ તથા મુંદર છે. નાટકની ભાષા સરસ, સીધી અને સચોટ છે. ભાઈશ્રી વામનરાવ પંચમહાલના જાહેર જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ શુજરાતની જે સેવા કરી રહ્યા છે, તેમાં તેમણે આ લેખિનીદ્વારા કરેલી સેવાથી ઉમેરો કર્યો છે. અમે આશા રાખીશું કે તેઓ આ નવો માર્ગ પણ ચાલુ જ રાખશે.

ન. જ. ત્રિ.

છઠ્ઠી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ—
છપાવા પ્રસિદ્ધ કરનાર રામમેહનરાય જ. દેસાઈ, હરિ-
પ્રસાદ મજગમ દેસાઈ, ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ,
ચટુભાલ ગોપીલાલ કુ, હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ,
મત્રીઓ, છઠ્ઠી શુ. સાહિત્ય પરિષદ, કિંમત રૂપિયા ત્રણ.
જરા લાંબે કાળે પણ મુંદર બાંધણી અને સારું
છપાઈવાળો આ અહેવાલ નંદા આનંદ થાય છે. કવિ-
વર ટાંગેરનું આગમન, કળાનું પ્રદર્શન, વગેરે અનેક
અંગોથી આ એક આકર્ષક કથેલી હતી પણ એ
એકના કાર્યક્રમનું અવલોકન કરવાનો આ પ્રસંગ નથી.
બીજી તરફ આપો મોટા પુસ્તકનું પુસ્તક ‘નરિકે અવ-
લોકન પણ ટૂંકમાં કરવું મુશ્કેલ છે. એટલે અમે માત્ર
પુસ્તકના મુખ્ય લેખોનો ઉલ્લેખ કરી સતોષ માનીશું.
પ્રસ્તાવનામાં સાહિત્ય પરિષદનો ટૂંકો ઇતિહાસ
આપ્યો છે. અને તેમાં આ અધિવેશનનાં નવીન અંગો

કુ. પ ની ૨૨ મી લીટીમાં ‘વસંત’ લખ્યું છે ત્યાં
‘શુજધર્મ’ જણાયે, એ તરફ ધ્યાન દેવાની અમારી
‘શુજધર્મ’ ની અસ્મિતા પ્રસ્તાવનાકાર કામ્ય ગણુશે એમ
આશા રાખીએ છીએ.

જતાવ્યા છે. પરિપક્વતા ગુજરાતી કૌલેજ કાઢવાના કારણ સંબંધી લેખક ચર્ચાએ લખે છે કે “તે સંબંધી કંઈ હીલચાલ શરૂ થાય તે પૂર્વે સુભાગ્યે અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ગઈ છે તેથી તે પ્રશ્ન અનાયાસે ઉકેલાઈ ગયો છે. હાલ તો પ્રગ્ન એ અખતરને સમભાવપૂર્વક તપાસતી રહે અને યથારક્તિ તેને મદદ આપે એ જ અગત્યનું છે.” તે પછી પરિપક્વતા દેવાલ છે.

તે પછી ડૉ. હરિપ્રસાદ મજરાયનું કથા પ્રદર્શન પ્રુદ્યું મૂનવાની દખારતનું લાપચુ : તે પ્રામંગિક દેવા જતા હલ્લુ અમદાવાદીઓએ યાદ રાખવા યોગ્ય છે. સ્તંભાર મંડળના પ્રમુખ થી આનંદચંદર બાપુભાઈ મુવનું લાપચુ તેની વિદ્વતા, મનોદર અને પ્રાત્યાલક શૈલી, ગંભીરતા, અને તેમાં હુંકમાં નીરૂપેલ જીવન અને સાહિત્યનો સંબંધ, સાહિત્યની મહત્તા, આપણા વાસ્તવ્યની સમાધાનના અને છેવટે કરેલી સૂચનાઓ માટે અંતરે પશું તેટલું જ આકર્ષક અને બોધપ્રદ છે. પ્રમુખે પોતાના લાપચુમાં ગુજરાતી ભાષા ઉપર થયેલી ખીજ ભાષાઓની અસરોનું સાફ નિરૂપણ કરેલું છે, અને છેવટે કેટલીએક ઉપયોગી સૂચનાઓ પણ આપી છે.

સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રા. જ. રમણભાઈના લાપચુમાં, સાહિત્ય કોને કહેવું, ભાષા અને વિચારનો સંબંધ આપણા સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ, અને સાહિત્ય પરિપક્વતા કાર્યપ્રદેશ બહુ જ વિસ્તૃત રીતે ચર્ચાયા છે. એમણે “જિન્દગી અને ગુજરાતી - ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ” નો લેખ ભાષાશાસ્ત્રની શોધખોળને માટે નવી દિશા બતાવે છે.

ઈતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. બળવંતરાય કટવાણુ-રાય કોશરનું લાપચુ સાહિત્ય પરિપક્વતા કરેલી તેમની પદ્ધતિની સફળતા બતાવે છે. તેમાં જેટલી નવીનતા છે, તેટલી જ શાસ્ત્રીયતા છે; જેટલી રાષ્ટ્રપ્રિયતા છે, તેટલી જ સમ્પ્રિયતા છે; જેટલી વિરાગ દૃષ્ટિ છે, તેટ-નોજ શીજીવનની નજર છે. વિશેષ શું કહીએ, તેમણે

પોતાના લાપચુમાં સચુરી રાખવાનું કશું છે છતાં, એવી ઇચ્છા થાય છે કે તેમણે પોતાની ઐતિહાસિક ગવેયણાનું કામ લેખી ચલાવવું નોંધ્યે. આ વિભાગમાં હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપનો લેખ પણ શાસ્ત્રીય શોધખોળને સારા તેટલો જ ઉપયોગી દાખલો છે. નાગરોત્પત્તિનો લાંબો લેખ પણ મનનીય છે. આપણામાં અનેક ગાંધિઓ પોતાનાં “દિલેશુ”ઓમાં સામાન્ય સાહિત્ય પ્રકટ કરી પોતાની અરિમતાને મંત્રોરે છે તેને બદલે આવાં અનુપલો તરફ પ્રેરણા તો આ દિશામાં સારી પ્રગતિ થાય. વિદ્વાન વિભાગના પ્રમુખ પ્રો. સાંકળચંદ નેકલાલ શાહનું લાપચુ પણ માર્ગ-દર્શક છે, અને એ વિભાગની રમિટીએ કાર્ય આરંભવું છે જાણી સંતોષ થાય છે. તે ઉપરાંત અનેક લેખો આપણા ગંભીર સાહિત્યમાં ઉમેરા કરે તેવા છે તે સર્વનો ઉલ્લેખ પણ અને કરી શકતા નથી.

એક હકીકત સર્વ ગુજરાતે વિચાર કરવા જેવી છે. સંસ્કાર મંડળના પ્રમુખના લાપચુમાં, ડૉ. દાગોરના લાપચુમાં અને ખીજાંમાં પણ, ગુજરાતમાં નવું ચેતન સ્પરવાની આગાહી થયેલી છે. આ આગાહી ખરી પછી છે પ્રજા તે ચેતનને સૌથી સુંદર રીતે બતાવવાને માટે સાહિત્યના ઉપાસકોએ નેહ્યે તેવા પ્રયત્નો કર્યા છે !

સહજનંદ સ્વામી અથવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય—અવતારલોહા લેખમાળા, લેખ ૬. લેખક કિશોરલાલ મયરવાળા, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ મૂલ્ય ૦-૧૧-૦.

આ લેખમાળામાં સહજનંદ સ્વામી અને સ્વામીનારાયણ ધર્મનો સમાવેશ કર્યો તે ચોખ્ખું કાર્ય. આવી શુદ્ધ, શ્રદ્ધામય, સત્યપ્રિય અને વસ્તુસ્પર્શી દૃષ્ટિથી દરેક સંપ્રદાયમાં ચર્ચા થવાની જરૂર છે. એ પ્રમાણે ચર્ચા થશે ત્યારે જ ધર્મ ઉપર બોધાય ગયેલી અધ્યક્ષતાની પગ સાફ થશે.

આ પુસ્તકમાં પણ ખીજાં પુસ્તકોની માફક ઇલિ-હાસની બુદ્ધિ, અને સંપ્રદાયના પ્રવર્તનનું જીવન

ચરિત્ર આપેલું છે. દૃષ્ટિ જીવનચરિત્રની જ રાખેલી છે. છતાં નોંધાએના અમતકારો અવગણ્યા નથી તેમ જ વાંચનારની દૃષ્ટિ પર બળાત્કારથી નાખ્યા પણ નથી. બીજા પુસ્તકો કરતાં આની વિશિષ્ટતા એ છે કે આમાં ઇતિહાસ વગેરે સાધનોથી વિષય વધારે પુષ્ટ થયેલો છે. અને એનું કાચુ લેખક પોને આ સંપ્રદાયના છે એ છે, તેમ જનાં સંપ્રદાયનો લેશ પણ દુરાગ્રહ કે સંપ્રદાયને ફેલાવવાની આમાં લેશ પણ હિત્ત નથી. સંપ્રદાયની દાક્ષી શોધનની સ્થિતિ પણ લેખકે નિષ્પક્ષ-પાત્રથી દર્શાવી છે. સંપ્રદાયોનું ખરું રહસ્ય પકડી નેટલે અંશે ગુજરાતના નવા જીવનમાં આપા સંપ્રદાયો ચેતન પ્રેરશે અને સેવા બળવશે તેટલે અંશે જ એ સંપ્રદાયો જીવન્ત રહેશે.

સૌરાષ્ટ્રની રમધારે—સુદ્રક અને પ્રકાશક અમૃત-લાલ દત્તપતલાઈ શેઠ. કિંમત ૧-૮-૦.

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિરનાં અન્ય પ્રકાશનો માફક આને પણ અગ્રે આવકાર આપીએ છીએ. આમાં સૌરાષ્ટ્ર-કાઠીઆવાડની ફેટમીએક રસિક લોકકથાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. લોક-સ્વભાવ જાણવા માટે અને સામાન્ય લોકોનું હૃદય ક્યા વિપયોમાં દ્રવે છે એ જાણવાને માટે, ગત ઇતિહાસની હકીકતો બરાબર સમજવાને માટે અને કાઈ કાઈ જગાએ ઇતિહાસની હકીકત તરીકે પણ આવી વારતાઓ અમૂલ્ય છે. પણ તે ઉપરાંત અત્યારના આપણા મોળા પડી ગયેલા જીવનમાં આ વારતાઓથી જ નવા તેજસી પ્રયત્ન ભાવે ઉપજશે. આપણે જે સદગુણ, ચરવીરતા, સૌરવાંતઃય વગેરેની દાક વાતો કરીએ છીએ અને છતાં જ આપણા જીવનમાં ઊંઝ સંસ્કાર રૂપે નથી એવા માનવ ભાવોનું આમાં અતિ પ્રબળ અને શુદ્ધ અમિશ્રિત સ્વરૂપે પ્રકટીકરણ થયેલું છે અને તે એવી જ સરસ અને અલંકારનાં આડંબર વિનાની વાતોમાં આત્મેખાવડું છે. સદગત સાક્ષર શ્રી રત્નજીતરામ જેવાએ જેની તારીફ કરી છે એવી આ રમધારની હવે આપણા વાચકવર્ગને લલામણ કરવી પડે એમ અમને લાગતું નથી.

ફેટમીની પૂરવણી—પ્રકાશક રમણીક કીશનલાલ મહેતા. કીમત આઠ આના. ગૂજરાતમાં માન પામેલાં અને લોકપ્રિય સદગત કલાપીનાં ફેટમીએક અપ્રમિદ કાગરો આમાં છે. કલાપીના અભ્યાસમાં આથી મદદ થશે.

ગુજરાતી સાહિત્યના આગમ્યુચક—સ્ત્રીઓ—કર્તા કૃષ્ણજ્ઞાન મોહનલાલ ઝંવરી એમ. એ. એલ. એલ. બી. મુંગાઈ જે. પી. છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર ગુજરાત વતીકપુલ્લર સોમાવટી તરફથી હીરાલાલ ત્રીભોવન-દાસ પારેખ. બી. એ. અમદાવાદ. કિંમત રૂ. એક. ૧૯૧૪ માં આ કર્તાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ 'માહતરો-સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર' ના પુસ્તકનો આ ગૂજરાતી અનુવાદ છે. આ વિષયના જુગ સાહિત્યમાં અસમ પુસ્તકને જે ઉચું સ્થાન છે તે જ આ અનુવાદને પણ છે.

સુકુલ—યુગધર્મ કાર્યાલય, કાચું પૂઠું રૂ. ૦-૧૨-૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૦-૦. યુગધર્મ ગ્રન્થમાળામાં પહેલા પુસ્તક તરીકે આ પુસ્તક પ્રગટ થયેલું તેની આ ખીજ આવતી છે. તેના ઉત્સાહી લેખકલેખિકાના મંડળે આમાં ફેટમીએક વારતાઓ ઉમેરી છે; અને તેથી તે પુસ્તક વધારે આકર્ષક નીવડશે.

અંવાદમાલો—સંપાદક અને પ્રકાશક જીવનલાલ અમરશી મહેતા. જ્ઞાનવર્ધક પુસ્તકમાળાનું પુસ્તક ૩૬ મું. કિંમત કાચું પૂઠું રૂ. બે. પાકું પૂઠું રૂ. અઢી. કલાપી, કાન્ત, ન્હાનાલાલ, શ્રી નરસિંહરાવ, બળવંતરાય, સો. વિલામીરી, ડૉક્ટર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અને બીજા ફેટલા-એક લેખકોના સંવાદોનો આ સંગ્રહ છે. ટાગોરના બે સંવાદોનું ગૂજરાતી ભાષાન્તર છે. પુસ્તક પાંચ-પુસ્તક તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું છે.

ખાલિયાતી ભાગ મીએ—સંગ્રહકર્તા ગિજુભાઈ. આગળના સંગ્રહો જેવી જ આમાં નવી ૨૭ વાતો છે. બાળકોને આ લેખકોના પરિચય કરાવવાની જરૂર રહી

નથી. આપણું બાલવાર્તાનું સાહિત્ય સમૃદ્ધ કરવાનો લેખકનો પ્રયાસ ખરેખર આવકારદાયક છે.

બંગાળનો નવાબ—ઐતિહાસિક નવલકથા.
ક્રીંમત ૦-૧૨-૦. અંગ્લિ માસિકની પ્રથમ ભેટ.
બંગાળનો નવાબ વિભાગ બીજો—એક ઐતિ-
હાસિક નવલકથા. અનુવાદક ભાષુજી ભાઠવંદ ડોહરી.
પ્રસિદ્ધકર્તા બંધુ મંડળ તરફથી વિગ્નશંકર હરિદ્વંશ્ય
બ્યાસ, અધિપતિ 'અંગ્લિ'. કરાચી. મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

દમયન્તી ચરિત્ર—અચિત્ર, લેખક મહાશંકર સોમે-
શ્વર પાઠક. વાઘોડિયા (વડોદરા રાજ્ય) ક્રિંમત
સાત આનાં.

પવિત્ર પ્રમદાનું પરાક્રમ—પૂજ્યશ્રી લાલાજી
સ્વામી સ્મારક ગ્રંથમાળા મણ્ડો ૧૨ મો. લેખક મુનિ-
શ્રી છોટાલાલજી. પ્રકાશક શા. ગોપાલજી રૂમનાથ
વલ્લભજી ટ્રમ્પ. ક્રિંમત ૧૦ આનાં.

પાશ્વર પુણીમાં પાદશાહી—કર્તા ગોદુલદાસ
દ્વારકાદાસ રાધચુરા. યુગાન્તર કાર્યાલય, કલુષીક મુરત.
મૂલ્ય એક આનો.

પુષ્કરણ જ્ઞાતિની પ્રાચીનતા અને ગૌરવ—
લેખક વૈદ્ય રણછોડલાલ મોતીલાલ બોદા. અમદાવાદ.
ક્રિંમત ૦-૧૦-૦. • રા.

પ્રાન્તીય વિકાસનાં પગથીયાં

હાય, પત્ર, આખ, સીનો, માથું વગેરે શરીરનું પ્રત્યેક અંગ પૂર્ણ વિકસિત હોય તો જ આખું શરીર સુખદ અને સંપૂર્ણ રીતે તન્દુરસ્ત હોઈ શકે. એ જ પ્રમાણે દેશસમસ્તનું ગંભીન સંગઠન થવાને માટે પ્રત્યેક પ્રાન્તે પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિકાસાવી દેશનું સુદૃઢ અંગ બનવાની પહેલી આવશ્યકતા છે. દેશનો દરેક દરેક પ્રાન્ત સાહિત્ય, કલા, વિજ્ઞાન, ઉદ્યોગ કુન્નર, આદિ દરેક શાખામાં વિકાસ કરતો જ્યોત પોતપોતાનું વ્યક્તિત્વ સંગઠન રીતે જમાવતો જાય અને પોતાના એ અસ્મિતાનું એને લાન રહ્યા કરે—આત્મગૌરવની પ્રતીતિ થાય તો દેશ આખાનું સંગઠન બંધુ સહૃદયપ્રીતિ થઈ શકે. બંગાળ આ વાત સમજ્યું છે; અને મહારાષ્ટ્ર, ઉત્તર હિન્દ તથા બીજા પ્રાન્તો પણ ઈશ્વરની કૃપા છે કે ગુજરાતીઓને પણ એ સમજાતું જાય છે.

ચાલુ ડીમેંજર મહિનાની આખરમાં કલકત્તામાં એક મોટું પ્રદર્શન ભરવાનું છે. તે પ્રદર્શનની બહેરાત દેખાવવાની ભીંતો પર ચોટ્યાનાં પોસ્ટર (બહેરાખજરી ચિત્રો). બનાવવાના માટે પ્રદર્શનના મંત્રોએ એ સમસ્ત હિન્દના ચિત્રકારોને આમંત્રીને સૈથી ઝેડ ચિત્ર ચિતરનાર માટે રૂ. ૧૦૦૦) નું ઇનામ દરાગ્યું હતું. એ નિર્ણયમાં હિન્દના દરેક પ્રાન્તના ચિત્રકારો ભિરેલા, એનું પરિણામ હમણાં બહાર પડ્યું છે. પહેલું રૂ. ૧૦૦૦) નું ઇનામ બંગાળી ચિત્રકાર પુરુષચન્દ્ર ઘોષને અને બીજું રૂ. ૩૦૦) નું ઇનામ આપણા ગુજરાતના ચિત્રકાર ગ. નિવિંદર ગવળને મળ્યું છે. એ સિવાય દોઢો દોઢોનાં બીજાં ચારેક ઇનામો બીજાં ચિત્રકારોને મળ્યાં છે. સમસ્ત હિન્દના ચિત્રકારોની દરિદ્રામાં પોતાના ચિત્રકારની શક્તિની આમ યોગ્ય કદર થાય એ માટે દરેક ગુજરાતીએ સમ્રાજ્ય ગર્વ લેવો ઘટે છે.

ચિત્રકલાના આ અને આવા બીજાં પ્રત્યેક વિભાગ અને અંગમાં કસાયલી અને કેળવાયલી ભાઈ રાવળની શક્તિ. એની આમ બહેરા કદર થાય એ માટે ગુજરાતે યોગ્ય અભિમાન લેવું ઘટે; કારણ કે એ એમની નહિ પણ ગુજરાતની કદર છે—ગુજરાતના પ્રાન્તીય વ્યક્તિત્વની વિકાસનું એ એક પગથીયું છે. બંગાળ (અને બીજાં પ્રાન્તો પણ) પોતાના સાહિત્યકારો, કલાતાપકો, વિજ્ઞાનાચાર્યો અને દેશભક્તોનાં ગૌરવ ભાઈ રાવળનાં અને તેમનો આદર કરતાં શીખ્યું છે તેને લીધે જ તેના વ્યક્તિત્વની આટલી સત્તા છાપ જગતમાં પડી છે. આપણે પણ આપણા વિદ્વાનો, કવિઓ, કલાકારો અને અન્ય દેશપુત્રોને માટે સાહિમાન આદર ધરાવતા યશ્ન એમાં આત્મકલા નહિ પણ આત્મપ્રતીતિ છે.

અવસાન

સાક્ષર શ્રી ઉત્તમનાલ કેશવલાલ ત્રિવેદીના બેદજનક અવસાનથી સાહિત્યમાં એક એકનિષ્ઠાથી કામ કરનારની જોડ પડી છે. સદગત ચાન્ત, નિષ્પક્ષપાતી, ઉદ્યોગી અને નિરભિમાની લેખક હતા. તેમની પ્રકૃતિ ધણે ભાગે અસ્વસ્થ રહેતી છતાં પણ તેઓએ આદર્શ અભ્યાસી થવાને પ્રયત્નમાં કદી છોડી નાખી નથી. શ્રી ગોવર્ધનરામનાં પુરતો અને ખાસ કરીને સરસ્વતીચન્દ્રને તેમનો અભ્યાસ સર્વને વિદિત છે. અને એ વિષય તેમની વિદ્વતા તેમની પાસે એમ. એ. માટે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ કદી બૂલશે નહિ. એમનો વંદનનો શોષ તેમણે તિલકના ગીતા રહસ્યના અનુવાદથી ગતા વ્યા છે. અત્યારે સાહિત્ય તો ઘણું લખાય છે, પણ ગંભીર ચિન્તન, તદ્વસ્પર્શી થવાનો પ્રયત્ન અને પોતાના વિષયની ભક્તિ. એ સાક્ષરના જીવનમાંથી, હાલના લોકોને આંજ દેવાની વૃત્તિના વેગમાં ધસતા જુવાન લેખકોએ શીખવાનાં છે.

મુંબઈ શહેરનું આરોગ્ય (૧૯૨૧-૨૨)

મુંબઈનાં હવાપાણી એટલાં બધાં બગડી ગયાં છે કે ગામમાં ગંધિ તાંદુરસ્તી સાચવવી એ સગભમ અશક્ય થઈ ગયું છે. મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટીએ જે વાર્ષિક નિવેદન બહાર પાડ્યું છે તેમાંથી કેટલીકે હકીકત નીચે દર્શાવીએ છીએ:—

મુંબઈની વસ્તી ૧૧,૭૫,૯૧૪

મરણ પ્રમાણ ૬૫૫૮

બાળ મરણ પ્રમાણ ૧૧૬૬.૭

જુદી જુદી ન્યાત જાત વાર બાલમરણ તપાસવાથી પણ જાણવા જેવી હકીકત મળે છે.

બાલમરણમાં દર હજારે ૮૩૧

હિંદુ નીચવણ ૮૬૦

ભાટીઆ ૭૨૬

મુસલમાન ૧૧૮

ચાહુદી ૩૮૪

પારસી ૨૪૫

બાલમરણનો અટકાવ

ઉપર આપેલા આંકડા પરથી જાણવા જેવી હકીકત શી મળે છે ? મુંબઈમાં મરણ પ્રમાણ આશરે ૧૬ નું છે, અને કેટલાંક સારાં સ્વચ્છ ગામોમાં છેક ૬ મુંબઈ ઓછું થઈ શક્યું છે. એટલે જો મુંબઈ જોડે મુંબઈ શહેરની સરખામણી કરીએ તો દરેક હજાર માણસે ૩૦ માણસ એમાં કમોતો મરે છે, અને ૧૨ લાખની જાની ગણતરીએ દરેક વર્ષે ૩૬૦૦૦ માણસ વધારે

મુંબઈની મુશ્કરાઈના નિવેદનમાં બાલમરણ ઓછું કરવા માટે નીચેના છ ઉપાયો સુચવ્યા છે:—

૧ ઘેરે ઘેર તપાસ કરવા, સુવાવડમાં મદદ કરવા તથા ઉપદેશ કરવા બાઈઓ રાખવી, તેમજ સગર્ભા સ્ત્રીઓને ગર્ભ સંરક્ષણ વિષે સલાહ આપવા માટે સ્વચ્છતા પ્રવી-

ઝેટલે હાલના કરતાં સારી દાયણ તૈયાર થશે અને અણણુ દાયણને કેળવી પણ શકશે.

૧. પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે એવા વર્ગો કાઢવા કે જેમાં સ્ત્રીઓ પ્રભેદપત્તિના વિષય વિષે માહિતી મેળવી શકે. ગર્ભધારણના સમયથી લેવાની સંભાળ, બોરાક, કસરત, સુવાવડ માટેની તૈયારી, સુવાવડમાં તથા ત્યાર પછીથી લેવાની સંભાળ, તથા બાળઉછેરના વિષયનું શિક્ષણ આ વર્ગોમાં મળે એવી ગોઠવણ કરવી. ઇન્ડસ્ટ્રીમાં આવ્યા વર્ગો હજારોની સંખ્યામાં કાઢવામાં આવ્યા છે. અને તેમાં ચર્તા ખર્ચેના અડધી દિસેસ આરોગ્યખાતામાંથી આવવામાં આવે છે.

વડોદરા સ્ત્રી-બાલ સંરક્ષક સભા

વડોદરા શહેરમાં ગયે મહિને સ્ત્રી અને બાલ-સંરક્ષક સભા નામની સંસ્થા સ્થપાઈ છે. સેનિટરી એસોસિએશન, સ્ત્રી સહાયક મંડળ, ઇન્ડ્યુએન્સી ફંડ, પ્રમુતિફંડ વિગેરે લુદી લુદી સંસ્થાઓ શહેરમાં કામ કરતી હતી તે બધીનું સંગઠન થઈને આ સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી છે. વડોદરાની સરકારે રૂ. ૫૦૦૦૦ ની રકમ તથા વાર્ષિક રૂ. ૩૦૦૦ આ સંસ્થાને મદદ તરીકે આપ્યા છે. એકંદરે સવાલાખ રૂપીઆનું ફંડ થયું છે, અને તે ઉપરાંત વાર્ષિક આવક પણ થશે એવી આશા છે. શહેરની અંદર મહોલ્લે મહોલ્લે એક રચાનિક સાખા ઉઘાડવાનો આ સંસ્થાનો વિચાર છે. આરોગ્યના જ્ઞાનનો પ્રચાર સ્ત્રીઓ તથા કન્યાઓ મારફત થઈ શકે, ઝેટલે કાર્યકર્તાઓએ મુખ્ય કામ સ્ત્રીઓમાં કરવાનું થાયું છે. અખણુ, દાયણને લીધે સ્ત્રીઓમાં મરણ પ્રમાણુ વધી પડ્યું છે તેથી તેવી દાયણને સ્વચ્છતાનું વ્યવહાર જ્ઞાન આપવાની યોજના કરવાનો, અને દરેક રચાનિક સભા મારફત ખરાબ રીતરિવાજોને લીધે બન્ધસમાજને થતી ભયંકર હાનિ, બાલઉછેર તથા સુવાવડી સ્ત્રીની માવજત વિષે જોઇતા જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો આ સંસ્થાનો ઇરાદો છે. બાલકોને રમવા માટે ખુલ્લી જગ્યાઓ, કસરતશાળાઓ તથા રમત-ગમતનો પ્રબંધ પણ આ સંસ્થા કરવાં ચાહે છે. આજે દરેક ગામમાં આરોગ્યની ખાતરમાં ચંચળ થઈ રહી છે અને ગુજરાતકાઠીઓવાડના દરેક સાધારણ મોટા ગામમાં આવા પ્રકારની યંત્રણિ આવે એવું અને ઇન્ડિયા છીએ.

બોરસદનો દંડ

તા. ૧-૧૨-૧૯૨૩ ના રોજ બોરસદ મુખ્ય મળેલી ગુજરાત પ્રાંતિક સંમિતિની બેઠક નીચેના ઠરાવ પસાર કર્યો હતો:—

એ મુજબ સરકારે ૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૩ ના ૩૮૨૮ ના કાયદો બોરસદ તાલુકામાં ૮૮ ચામ અને આણંદ તાલુકામાં ૧૪ ગામ ઉપર રૂ. ૨,૪૦,૦૦૪ નો દંડ આકારી વધારાની પોલિસ નાંખી છે, તે સંબંધમાં આ સંમિતિએ નીચેની કમિટીની તપાસનો રીપોર્ટ વાંચી તેમજ તેમની હકીકત સાંભળી આ સંમિતિ ઠરાવ કરે છે કે સરકારે પ્રાંતનું બહાર-વહીયાતો વાસથી રક્ષણ કરવાને કેવળ અસાધ્ય નીતી છે. પ્રાંતનું રક્ષણ કરવું અને તેને મટી જોડતો પોલિસનો બંદોબસ્ત કરવો એ સરકારની ફરજ છે. એ ફરજ આજ કરવાને બદલે નિર્દોષ પ્રાંત ઉપર બ્લંડ તંદોબસ્ત મુખી ને દંડ નાંખવામાં આવ્યો છે તે તદ્દન અન્યાયી અને જુદમી છે. તેથી આ સંમિતિ આ અન્યાયની સામે હડત-ચલાવવા આ કાયદો પ્રાંતને એ દંડ નાહ બરવાની અને તેમ કરતાં વેકરૂં પડે કુઝ શાંતિથી સહન કરી પોતાનું સ્વમાન બચાવવાની સલાહ આપે છે.

વધારાની પોલિસ તરફથી અનેક પ્રકારના અત્યાચારો ટેકાણે ટેકાણે થવાના સમાચાર મળેલા હોવાથી પ્રાંતને એ જુદમમાંથી બચાવવાની ખાતર આ સંમિતિ એક સ્વયંસેવક મંડળ ઉઠા કરવાનો ઠરાવ કરી દરેક ગામે બનતાં સુધી એક સ્વયંસેવક મુકવાની ગોઠવણ કરવાનો ઠરાવ કરે છે, અને આ સંબંધમાં ચોથ પગલાં બરવાની પ્રયુજને સત્તા આપે છે.

આ કાયદો અનુસરી આણંદ અને બોરસદ તાલુકાની પ્રાંતએ લુદી લુદી ન્યાયોના પંચો મારફત આ અન્યાયી દંડ નહિ બરવાના અંદર અંદર ઠરાવો કર્યો છે અને એ રીતે સરકારના આ જોરબાજની પગથાનો પ્રતિકાર કર્યો છે. સન ૧૯૨૨ માં મહાત્માજીની સરદારી નીચે સંવિનય બંગતી લડન લડવા માટે બારડોલીની સાથે આણંદ તાલુકો દક્ષિણમાં ઉત્તરો હતો તે વાચકો નહિ બૂઠ્યા હોય, અને બારડોલીના કરતાં આણંદ તાલુકાની પ્રાંત વધારે તેજસ્વી હોવાથી રખેને તે સરકારનો જુદમ અમલ થતાં દિસા ઉપર ઉતરી પડે એ હહેશનને લીધે મહાત્માજીએ બારડોલી પસંદ કર્યું હતું એ પણ સૌને યાદ હશે. પણ

આજે એ તાલુકાને સરકારની સામે જંગ મચાવવાની ચેતનાં જીતી મુદા પાર પાડવાની તક સરકારે પોતેજ આપી છે, અને આજુદ અને બેરસદ તાલુકાની શરવીર પ્રજાએ તે તકને પૂર્ણ ઉત્સાહથી વધાવી લીધી છે. આજે ગમેગામ જાતીઓ થાય છે, અડી રૂપિયાના દંડને માટે તાજ વિદાએલી સો સો રૂપિયાની બેસો ખૂમરાણુ કરતી પાડીઓથી વિખૂટી પાડી ખીલડેથી છોડી લેવાય છે, અનાજની કોડીઓ ખાલી કરાય છે, અને કાલે શું ખાવું ? એ પણ પ્રશ્ન થઇ પડે છે, છતાં લોકો દિંસા કે દેવનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારતા નથી, માત્ર સુપ-સાપ બધું બેંચાં કરે છે અને જમી કરનાર અમલ-દારોને તેમના કામમાં કોઇપણ રીતે મદદ કરવાની કે સગવડ કરી આપવાની ના પાડે છે. સુખીઓ અને રાવણીઓએ આપણે જુલમી દંડ વસુલ કરવાના કામમાં શરીરક થવા કરતાં પોતાનાં રાજનામાં આપી દેવા તૈયાર થયા છે, અને સમગ્ર પ્રજા સરકારના આ અન્યાયી વર્તનનો એકાં અવાજે વિરોધ કરે છે, છતાં સરકારની આંખ ઉઘડતી નથી. તેણે જમજમરતીથી પૂર્ણ આ દંડ વસુલ કરવાનો ફરાવ કર્યો છે. મહાત્માજીની હાજરીમાં જે પ્રજાએ અન્યાયી મહેસૂલવેરો નહિ ભરી સરકારને નમાવી તે પ્રજા આજે, મહાત્માજીની ગેરહાજરીમાં અન્યાયી દંડ ભરી દેશે એમ સરકાર કદાચ માનતી હશે, પણ એમાં તેની ખૂલ છે. મહાત્માજીના પ્રતાપથી સરકારના અન્યાયી પગલા સામે એકલે હાથે ઝૂલવાની શક્તિ પ્રજામાં હવે આવી ગઇ છે અને એવો અન્યાય નાબૂદ કરવા માટે લડત કેમ ચલાવવી તે પણ પ્રજા બેરબર સમજી ગઇ છે. એટલે સરકારની જે એવી ધારણા હશે તે તે છૂટક ખાવાની છે. એથી પ્રજાનું જોર વધશે અને વારંવાર હાર થવાથી સરકારની રહીસહી આજુ પજુ ધુણમાં મળી જશે. છતાં બેરસદ અને આજુદ તાલુકાની પ્રજાને તો સરકારના આ પગલાથી પોતાનું આજસ ખંબેરવાનો અને પોતાની દટાઇ ગયેલી શક્તિ-ઓને સતેજ કરવાનો મુંઢર અવસર મળ્યો છે, અને મહાત્માજીને હાથે તાલીમ પામેલી પ્રજા તે અવસરને ઠીપાવશે અને અપ્રકાશના હલ્કમાં ચંદાનો સંચાર કરશે એવી અમને ખાતરી છે.

કોંકેનાડા મહાસભા
દિલ્હીની મહાસભાના સમાધાનને લીધે સ્વરાજ પક્ષની ધારાસભાઓની સુટંણીમાં જે અપૂર્ણ ફતેહ થઇ છે તેથી તે પક્ષ આગળ વધીને મહાસભા પાસે ધારાસભાને વિશેષ કરમાન દલાવશે એમ ધણુઓનું ધારણું હતું. પણ દેશજુ ઘાસે એવું કંઈપણ ફરમાન માગવાની પોતાના પક્ષની ઇચ્છા નથી એમ જાહેર કરી એ ધારણા બોટી પાડી છે અને એથી એ ધારણાને આધાર ચાલનાર આગેવાનોની જુદી મુંઝાઇ ગઈ છે. “ચાલો પાછા નાગપુર !” એ જ્યોષાપતે સર તે પછી ધીરો પડ્યો છે અને ધારાસભાની બાજતમાં, દિલ્હીનાજ ફરાવને કાયમ રાખવો કે કેમ ? એટલેજ પ્રશ્ન મહાસભા આગળ ચર્ચાવાનો છે. દેશજુ ઘાસે ધારાસભાની બાજતમાં મહાસભા પાસે ફરમાન નહિ માગવાની પોતાના પક્ષની ઇચ્છાજીવી દિલ્હીની મહાસભાના ફરાવને કબૂલ રાખ્યો છે, અને એક રીતે એથી પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો છે. અસહકાર પક્ષનીએ દલીલ છે કે દિલ્હીના ફરાવનો કલ્લો અનર્થ થયો છે અને સ્વરાજ પક્ષે મહાસભાના નામનો સુટંણી વખતે જીજ્ઞાસુ ગેરબ્યાજથી રીતે ઉપયોગ કરી મહાસભાની ધારાસભાપ્રવેશની પરવાનગીને ફરમાનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે, અને એથી લોકોમાં ધણીજ ગેરસમજુત ફેલાઇ છે. આથી એ પક્ષ ધારાસભાની બાજતથી મહાસભાને વિખૂટી પાડવાના અભિપ્રાયનો છે. અને તે માટે તે સન ૧૯૨૦ ની નાગપુરની બેઠકમાં પસાર થયેલા ત્રિવિધ બહિષ્કારના ફરાવોના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ફરીથી પ્રતિપાદન કરવા માગે છે.

અમારા નમ્રમત પ્રમાણે એકવાર સિદ્ધાંત વટવા પછી મહાસભાના નામે ફરીથી એવું પ્રતિપાદન કરવું નિરર્થક છે અને ધારાસભાની સુટંણી થઇ ગયા પછી અને એ ધારાસભાઓમાં કેટલાક માણસો મહાસભાના નામે દાખલ થયા પછી ધારાસભાને બહિષ્કાર જાહેર કરવો એ તો ચોર ધરમાંથી બધું ચોરી જાય અને પછી ધરનાં બારીબારીયાં બંધ કરીએ એના જેવું લાગે છે. આના કરતાં તો જે ચોરી થઇ એ મનમાં સમજીને બેસી રહેવું સારું, જેથી નાહક ફજેતી તો ન થાય.

ને લોકાના દિલમાં અમુદ્ધારનો સાચો માર્ગ પસી ગયો છે તેઓ તેને કદિ છોડનાર નથી. મહાસભા કસબ કરે અથવા ન કરે પણ તેઓ તો તેમનું કાર્ય ક્યેંજી જનાર છે અને પ્રજાને પોતાને જે રસ્તો સાચો લાગ્યો છે તે રસ્તે આગળ ધપાવેજી જનાર છે. તો પછી તે માટે આજે મહાસભાના નવસેરે કરાવની શી જરૂર છે ?

અમને લાગે છે કે કેફિનાડાની મહાસભા દિલ્હીના કરાવનું સમર્થન કરશે, અને જાને પક્ષને પોતપોતાનો માર્ગ પકડી રાખવાની છૂટ આપશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સ્થપાયાને ગયા માસમાં ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થયાં તેનો ખીન્ને પદવીદાન સમારંભ કીડે-ખરની ૧૧ મી તારીખે મહાવિદ્યાલયના આંગણુમાં થયેલો તે પ્રસંગે વિદ્યાપીઠના મહામાન શ્રી. કિશોરલાલ મણિલાલગાયે સંસ્થાના ત્રણ વર્ષના કાર્યનો હેવાલ રજૂ કર્યો હતો, તેમાંથી નીચેની જાણવાજોઈ શકીત તારીખો એ છીએ:—

૧૯૨૦ ના નવેમ્બર ની ૧૫ મી તારીખે ગુજરાત મહા-વિદ્યાલયની, મહાત્મા ગાંધીજીને હાથે સ્થાપના થઈ, તે પછીએ ૫૬ વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કોલેજે સાથે અસહકાર કરીને, તેમાં ભેડાયા. ચાલુ સપ્તમાં વિદ્યાર્થીની સંખ્યા ૨૦૬ છે. અમદાવાદ પછી સુરત અને મુંબઈમાં મહાવિદ્યાલયો સ્થાપવામાં આવ્યાં તે બેમાંથી અત્યારે મુંબઈનું ૧૬૭ છે. તેમાં હાલ ૭૨ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ તે પછી તરતજ નુદા નુદા પ્રતિમાં રાજાકોલેજેનો બહિષ્કાર અમલમાં આણ્યો અને તેને અંગે કિંગ્સ્ટનનાં નુદાં નુદાં મથકોમાં વિદ્યાપીઠને પરીક્ષાઓ લેવાની જોગવાઈ કરવી પડેલી. ૧૯૨૧ ના એપ્રિલ-મે માં ૭૩૪ મેટ્રિક, ૧૭૦ ઈન્ટર અને ૧૧૦ બી. એના વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેઠા હતા. ઉપરાંત, પરપ્રાંતીય પરીક્ષાઓ સિવાય બીજી પરીક્ષા છેલ્લાં ત્રણ વર્ષે દરમ્યાન લેવામાં આવેલી તેમાં, ૮૧૫ વિદ્યાર્થી (બીનીવ) મેટ્રિક માં, ૨૧૩ પ્રથમા અને મધ્યમામાં અને ૮૫ સ્નાતકની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા હતા.

જયે વર્ષે જુન માસમાં, શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલને દસ્તે, ૧૬ સ્નાતકોને પદવીઓ આપવામાં આવી હતી., ચાલુ માસના

બીજા પદવીદાન સમારંભની ક્રિયા, વિદ્યાપીઠના કુલનાયક શ્રી. ગિદવાલીજીને હાથે થયેલી તે પ્રસંગે, ૫૦ સ્નાતકોને પદવીઓ આપવામાં આવી છે. આ બંને વખતના સ્નાતકોમાં, ૩૧ સ્નાતકોને રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં રોકાયેલા હોવાથી, પરીક્ષામાંથી મુક્ત કરીને, સેવાય પદવીઓ એનાયત થઈ હતી. વિદ્યાપીઠ તરફથી આજ સુધીમાં આ રીતે કુલ ૧૧૬ સ્નાતકો બહાર પડ્યા છે.

વિદ્યાપીઠ તરફથી ૨ મહાવિદ્યાલયો, ૧૨ વિનયમંદિરો, ૧૫ અપાર્ણ વિનયમંદિરો અને ૪૩ પ્રાથમિક શાળાઓ માન્ય થયેલાં છે. તેમાં અનુક્રમે, ૨૭૮, ૪૫૦૬, ૧૩૮૬ અને ૨૭૨૭ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. તે ઉપરાંત અમદાવાદ, સુરત અને નડિયાદની મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કેળવણીખાતાની સર-કારી માંટ છોડી દહને રાષ્ટ્રીય પ્રાથમિક શાળાઓ સ્થાપી છે, તેમાં કુલ ૨૦ દબરથી વધુ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે.

વિદ્યાપીઠ તરફથી ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર ચલાવવામાં આવે છે. તેના તરફથી દિગ્ધી સંસ્કૃતિને લગતાં, સંશોધન કરીને લેવા કરેલાં ૮ પુસ્તકો અત્યાર સુધીમાં બહાર પડ્યાં છે. બીજાં ૪ પુસ્તકો છપાય છે. સંશોધનને અંગે એક “પુરાતત્વ” નામનું ત્રિમાસિકપત્ર પણ બહાર પડે છે. વિદ્યાપીઠ તરફથી પણ અત્યાર સુધીમાં ૨૫ પાઠ્યપુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

આ બધી શાળાકોલેજોનો નિશાવ, હવિદ્યાપીઠ અને મહાસભા સમિતિઓની મદદ વડે તેમજ બીજાં માસ લઘુ-સંવેશ ફાળા વડે ચાલે છે. અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી હાઈસ્કૂલ સિવાય બીજી કોઈ પણ શાળા કેવળ ફીની આવક ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરી ચકડી નથી.

વિદ્યાપીઠને માટે જયે વર્ષે રૂ. ૧૨ લાખનો ફાળો ઉચ્ચ-વર્ગમાં આવેલા તેમાંથી લગભગ અર્ધાં બાગની રકમ વસૂલ થઈ ગયું છે. બાકીનું ઉપરાણું હજી ચાલુ છે. આ ફાળામાં રૂ. પ્રાણજનનદાસ મહેતાએ બેરેલા રૂ. ૨૦ લાખની રકમ ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

વિદ્યાપીઠ માટે માસ બાંધવાનું કાર્ય ચાલુ છે. ર. ૮૭ દબરની જમીન ખરીદાય છે તેના ઉપર હાત્રાલયો, સ્નાનચૂલો, મેડાર વગેરે બનાવા છે. બાંધકામ ખાતે અત્યાર સુધીમાં રૂ. ૮૦૦ દબર ખર્ચ થયા છે.

મહાવિદ્યાલયમાં નુદાં નુદાં ૮ મંદિરોદારાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે; તેમાં આર્યવિદ્યા, સમાજવિદ્યા, વાગ્વિદ્યા (આષાઝો) ગણિત, વાલ્મીક્ય, તત્ત્વજ્ઞાન, ઔદ્યોગિક રસા-યન અને લલિતકલાનાં અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. જનતા સુધી બધું શિક્ષણ ગુજરાતીમાં જ આપાય છે, પણ કેટલાક

મંદિરોમાં અધ્યાપકો ગુજરાત મહાદેવના હોવાથી, અંગ્રેજોને આશ્રય હોવા પડે છે. દરેક મંદિર માટે ગુજરાતી અધ્યાપકો અને ગુજરાતી પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર થઈ રહે, ત્યાં સુધી આવી સ્થિતિ ચાલુ રહેવાની એ સ્વાભાવિક છે.

વિદ્યાપીઠના ત્રણ વર્ષના કાર્યનો આ સંક્ષિપ્ત હવાલો છે. અસહકારને અંગે અસ્તિત્વમાં આવેલી રાષ્ટ્રીય ફળવણીની હિલચાલમાં આખા હિંદુસ્તાનમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ રહેને પ્રથમ સ્થાને આવે છે. અસહકારનાં ચુકના વાતાવરણમાં આ ગંરથાનો જન્મ થયેલો, તે ધરીએ તેના ઉપર પૂરતું લક્ષ આપવાનું બને તેમ નહોતું. પણ બારડોલીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમ પ્રણયો, ત્યારથી એ ચુકનું વાતાવરણ શાંત પડ્યું છે. અને વિદ્યાપીઠના કાર્ય ઉપર બધી શક્તિઓ એકાગ્ર કરવાનું શક્ય થયું છે. અત્યારે જે પ્રગતિ જણાય છે, તે એનું જ પરિણામ છે. પદવી દાનની ક્રિયા થી રાજગોષ્ઠીનાચાર્યને હાથે ચવાની હતી, પણ માંદગીને કારણે હોમરે ન રહી શકવાથી તેમણે તાર મારતે સ્નાતકોને આશીર્વાદ મોકલ્યો હતો. બાદ પૂ. કરતુરબાએ સ્નાતકોને આશીર્વાદ આપ્યા. ત્યાર પછી કુસનાથક શ્રી. ગિદવાણીજીએ, પોતાના વ્યાખ્યાનમાં વિદ્યાપીઠના આદર્શો ઉપર લખાણથી વિવેચન કર્યું. રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્ય-કરિયર માટે જેઓ સંકલે છે, તેના તેમણે સચોટ રહીઓ આપ્યો કે ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં રચનાત્મક કાર્ય માટે ન્યાં સુધી ૨૦૦૦ સ્નાતકો વિદ્યાપીઠ નથી પહોંચ્યાં, ત્યાંસુધી તેમને માટે 'કરિયર' તો પ્રજા ઉભો થયો જ નથી. સરકારી નોકરી, વંદીલાન કે એવાં બીજાં ધંધામાં પડવાની અપેક્ષા રાખનારને માટે વિદ્યાપીઠમાં સ્થાન નથી. એવાં એને માટે સરકારી વિદ્યાપીઠો સુલભ છે. આર્થ સંસ્કૃતિ, હિંદુસ્તાનની લુદી લુદી બાપાઓની સંસ્કારિતા, અને હસિત કલાઓ વગેરેનો પુનરુદ્ધાર કરીને, ગુજરાતી બાપા મારકેત, પ્રજામાં નવજીવન રેડવા માટે વિદ્યાપીઠની પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં રાષ્ટ્રીય ફળવણીનો પાયો મજબૂત કરવાને માટે આચાર્ય ગિદવાણીજીએ રૂ. ૨૫ લાખની માગણી કરી છે. વિદ્યાપીઠને આર્થિક દૃષ્ટિએ નિશ્ચિંત કરવાની ગુજરાતની સરકાર છે, અને ગુજરાતીઓ તેમાં ચુકશે નહિ એમ અને આશા રાખીએ છીએ.

લીલ સેવા મંડળ

હાલ લીલ સેવા મંડળના વાર્ષિક મહોત્સવ પ્રસંગે અસહ્ય વર્ગની ફળવણી માટે પ્રમુખસ્થાનેથી પુનાની મહિલા પાઠશાળાવાળા પ્રોફેસર કર્વેએ જે વિચારો જણાવ્યા છે તે દરેકે મનન કરવા જેવા છે. મહાત્માજીએ પછાત વર્ગોની ફળવણીનો પ્રશ્ન હાથ ધરી તે પહેલાં “ફળવાણો વર્ગ આ ખાતરમાં ધણી જ બેરકાર હતો” પણ મહાત્માજીના પ્રયાસ પછી “ગામડાંની વસ્તીમાં જઈને વ્યાખ્યાનો વગેરેથી લોકોને પ્રવચિત બાળતોની માહિતી આપવામાં આવે છે, અને તેમના ફળવણી વિશે ધણી પ્રવર્તનો થાય છે એ વાત જ સતોપની વાત છે.” મોટી ઉમ્મરનાં અસહ્ય સ્ત્રી-પુરોનો લણાવવાનો સવાલ હિંદુસ્તાને વંદેલો મોટા ઉપાડી લેવાનો હોવાથી અમેરિકાના કેન્ટ્રી સંસ્થાનનાં “આંદરણી શાળાઓ” નો જે નસિક હવાજા પ્રોફેસર સાહેબે આપ્યો છે તે દરેકે જાણવા જેવો છે:—

મિસીસ દાસ વિલ્સન નામની બાબને આ કલ્પના પ્રથમ સૂચી. સને ૧૯૧૧ ની સાલમાં તે બાઈબલ એક શનિશાળા ઉધારી. તેમાં આસપાસના બે માહિતના પ્રદેશમાં રહેનારો, અસહ્ય સ્ત્રીપુરો દાખલ થઈને લાલ-લેવા લાગ્યા. આ શાળાએને Moonlight schools એટલે કે આંદરણી શાળાઓ એવું નામ મળ્યું. અમેરિકામાં વસવાટ કરવા ગયેલા લોકો ઘણું ખર્ચ એક બીજાની ધણે છે. રહે છે અને તેમને પહોંરો, ખીરો અને શેજવાળા પ્રદેશમાંથી આવતું જઈ પડે છે; તેથી તે સ્ત્રીઓ શાળાઓની સમગ્ર ધર્મ શક્તી નથી અને ધણીઓને નિષ્પ્રાયે અગણ્ય રહેવું પડે છે. હાલ એકે જે બાળકમાં સુધારો થાય છે, પણ પ્રથમની અગવડને લીધે અગણ્ય રહેલાં મોટી ઉમરનાં માણસો ધણાં છે. અંધારી રાતે આવ્યા અગવડભરેલા વસ્ત્રોએ ચુસકારી માટે નિષ્પ્રાયેલી હોવાથી આ અગણ્ય સ્ત્રી-પુરોની શાળાઓ માત્ર આંદરણીમાં જ બંધવામાં આવતી; તેથી તે શાળાઓને Moonlight schools એવું નામ પડ્યું. હાલ સિદ્ધાંતની પદ્ધતિ લોકોનું મન આકર્ષાય એવી હતી. પ્રથમ દરેકને પોતાની સહી કરવાનું સિદ્ધાંત આપવામાં આવતું. સર્વ અક્ષરે એક જ વખતે શીખવવાની જરૂર નથી. અસહ્ય માણસો સહીને જાહેર અંકુશની છાપ પાડે છે, તેને બદલે બંદે સહી કરવાનું શીખવાથી તેમને મગરૂરી લાગે છે, કેમ તેથી સચાનિમાન સચવાય છે. સહી કરતાં આંધર્યાં પછી બે ચાર લીટીઓના કાગળ લખતાં તેઓ શીખે છે, અને સરનામું કરતાં પણ શીખે છે. પછી ધીમે ધીમે ન્દાના રસીક

ફરજીયા પાંચતાં રીખવે છે. વિદ્યુત બાદલો થોડા દિવસ તે સાળા ચલાવી અને પોતાના કાઠેડીમાંની સાળાઓનાં પુરૂષ તથા સ્ત્રી શિક્ષકોને જોવાની પોતાનું કામ કેલું ચલાવી નીવડ્યું હતું તે તેમને દેખાડ્યું. આ ભેટને સર્વ ખુશી થયાં, અને દરેક જણે ધાંધ પછું પગાર લીધા વગર પોતાની નિરાશગમી ચાંદરજીની સાળાઓનું કાર્ય શરૂ કર્યું. કેટલાક સંસ્થાનના બીજા કાઠેડીઓએ પણ આ બાબત ઉપાડી લીધી, અને એવી રીતે તે દેશમાંની નિરક્ષરતા થોડા પ્રમાણમાં ઠપી થતી ગઈ. સંસ્થાનના અધિકારીઓએ આ વાત જાણી ત્યારે અમલુ લેકોની કેળવણીના અર્થે મટિ કેટલીક રકમો મંજૂર કરવામાં આવી, તેમજ પાંચસાના ઘણા સંસ્થાનોએ ખરચ મંજૂર કરી ચાંદરજીની સાળાઓ ઉપાડી. એવી રીતે નિરક્ષરતા રૂપ ચતુષ્પદ જળરતર દુનિયા કરવાની આખા દેશમાં તેજારી થઈ.

પુરોષમાં થયેલી બારે લાઝમાં જ્યારે અમેરિકાની રંગરંગની વરતી કરવામાં આવી, ત્યારે એનું જણાવું કે દર દબલે ત્રણસો માણસોએ અંગૂઠાની કાપ વડે કરાર કરી હતો. આખા રાષ્ટ્રને આ બાબત શરમાવા લેવી લાગી, અને ત્રણ મહિનામાં આખા અમલુ માણસોને સ્વયંસેવાક મારફતે પોતાની સહી કરતાં આવડે તથા નહોતો સરખો કામળ પણ લખતાં આવડે એટલી કેળવણી આપ્યા પછીજ પુરોષની રજૂબીખર મોકલવામાં આવ્યાં. અમેરિકાનાં ગામડાંઓમાં આ શાળાઓ એટલા બધા પ્રમાણમાં ફેલાયેલી છે કે ચાર પાંચ વરસની અંદર નિરક્ષરતાને દેશનિશાલ કરવાનું બીડું કટલાક લોકોએ ઝડપ્યું છે. શીલ્ડસેવા મંડળના થાલકોને આ દિશાએ ચલ કરવા મારી ખાસ લલામણુ છે.

બીલ સેવા મંડળ મોટી ઉમ્મરનાં અબજુ સ્ત્રી પુરોષોને લખાવવાનો પ્રજા દરુદ લાય ધરી શક્યું નથી, પણ બીલીનાં નાની વયનાં છોકરાંછોકરીઓને શિક્ષણ આપવાનો આરંભ તેલે કરી દીધો છે, અને જેસાવાયા, જાલોદ, ગંબાયા, ગુલતોરા, મુઝાહેડા, રોઝમ અને લીમડીમાં તેલે શાળાઓ ઉઘાડી છે. પહેલાં બે ગામેમાં બીલ બાળકોના આશ્રમે થાલે છે અને પહેલા અને છેલ્લા ગામમાં મફત દવાખાનાં ખોલ્યાં છે. શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને કપડાં, ચોપડીઓ, રહેંટા અને બપોરની વખતે ખાવા માટે ચણા મફત આપવામાં આવે છે. આશ્રમેમાં પ્રાથમિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ ઉપરાંત ખેતીવાડી તથા મુયારી કામના શિક્ષણની પણ બવરયા કરી છે, અને

બીલ વિદ્યાર્થીઓને રોકાશશીપો આપી બહારગામ દુનર-શાળાઓમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, કન્યાઓને દર માસે એક રૂપીઓ અને આઠ આનાની રોકાશ-શીપો આપવામાં આવે છે અને એથી આપકપાઈ કેટલીક શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૧૦૦ ઉપરાંત થઈ ગઈ છે. આ સિવાય મેળા અને તહેવારોને પ્રમુખે બીલ લેકોને દારૂ નહિ પીવાને, માંસ નહિ ખાવાને, ગંદા નાંદ રહેવાને તથા છોકરાંછોકરીઓને લખાવવાને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે. છેલ્લા બે માસથી બીલીના પ્રખ્યાત શુર ગોવિંદશુર દશ વરસની જેલ પૂરી કરી બીલીમાં ફરી પાછા આવ્યા છે. અને

તેમના જુના ભક્તો કુડીબધ તેમના દર્શન કરવા અને તેમને ઉપદેશ અને ભજન સાંભળવા આવ્યા કરે છે. દોહડા જીલ્લા તાલુકામાંથી, જ્યારેજ્યારે તથા સુયના રાજ્યમાંથી, વાંસવાડા, હુનરપુર તથા કુશલવડના રાજ્યમાંથી જેમ જેમ લોકોને ખબર મળતી જાય છે તેમ તેમ તેઓ આવતા જાય છે. તે સિવાય અનેક બીલ ભાઈઓ તેમના લાંબે રોજ શુદ્ધ મેળવતા જાય છે, એટલે કે દારૂ ન પીવાના, માંસ ન ખાવાના અને ચોરી ચગેરે ખરાબ કામ ન કરવાના સોમન થોલા જાય છે, અને ઉત્તરિને માર્ગે તેઓ ચડતા જાય છે. પછી તેઓમાં ઉત્તરી વધારે જણતિ લાવે, તેમની ચાલી કરે!

પણ આ ચડતીના કામ માટે પૈસાની જરૂર છે. મંડળનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૧૦૦૦) નું છે અને એ સાલની બાકી સિલિક રૂ. ૮૬૪) છે. મુંબઈના રૂના વેપારી શેક જીવજીલાલ વલ્લભાસે આ મંડળને રૂ. ૮૪૨૫) ની રકમની ઉદાર મદદ આપેલી છે. તેમાંથી રૂ. ૫૦૦૦ જેસાવાયાના આશ્રમના મકાન પાછળ ખર્ચવાના છે અને બાકીના રૂ. ૩૪૨૫ ચાલુ ખર્ચમાં ખર્ચાઈ ગયા છે. ગઈ સાલમાં મંડળનું કુલ ખર્ચ રૂ. ૭૮૬૫ હતું. આ સાલ ખર્ચ એથી વધુ છે છતાં પ્રજામાં અચળ શ્રદ્ધા રાખી બીલ સેવા મંડળના કાર્યકર્તાઓએ આ કામ ચાલુ કર્યું છે અને તે ચાલુ રહેશે એવી તેમને અનન્ય શ્રદ્ધા છે. સર્વે ભાઈઓને પછાત વર્ગની વધ ઉન્નતતા કાર્યમાં યથારક્તિ મદદ આપવાની અને વિનંતિ કરીએ છીએ. મદદ મોકલનારે રા. અમૃતલાલ વિ. કક્કર, પ્રમુખ, બીલ સેવા મંડળ, દોહડા, એ સિરનામે મદદ મોકલી આપવી.

ખૂબીદાર ગુણાકાર

રા. કૃષ્ણપ્રસાદ મેતીલાલ ભેક્ષીપરાએ કેટલાક ખૂબી બરેલા ગુણાકાર અને સરવાળા પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલ્યા છે તે નીચે આપ્યા છે:-

(૧)	1X	૬+૨=૧૧
(૨)	12X	૬+૩=૧૧
(૩)	123X	૬+૪=૧૧૧
(૪)	1234X	૬+૫=૧૧૧૧
(૫)	12345X	૬+૬=૧૧૧૧૧
(૬)	123456X	૬+૭=૧૧૧૧૧૧
(૭)	1234567X	૬+૮=૧૧૧૧૧૧૧
(૮)	12345678X	૬+૯=૧૧૧૧૧૧૧૧
(૯)	123456789X	૬+૧૦=૧૧ ૧૧૧૧૧૧૧

એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ૧.૧૨ ૧૨૩, ૧૨૩૪ એમ એકઠા ઉપર અનુક્રમે એકેક વધતા આઠઠા ૨૬૩૪૧ તેને ૬ થી ગુણી છેવટે વધારેલા આઠઠાની આગળની સંખ્યા તેમાં ઉમેરવાથી દરેક જવાબમાં એકઠાજ આવે છે. +

કુ. મ. ભેક્ષીપરા

સુબંધની નેશનલ મોડેલ કૉલેજ

ઉત્તર ઇન્ડિયામાં ઘણી મેડીકલ કૉલેજો છે પણ મેન્ચેસ્ટર, લીવરપુલ અને લીડઝ એ ત્રણ પાસે પાસે આવેલા શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓ છે, અને તેમાં વૈદ્યકીય પાઠશાળા પણ છે. સુરત, વડોદરા અને અમદાવાદ શરતો પછી આ ત્રણ શહેરો એકમેકથી વધારે નજીક આવેલાં છે. આખા સુબંધ ઇલાકામાં એકજ મેડીકલ કૉલેજ, તેમાં ક્લાર્ક, મદારાજ, ગુજરાત અને સિંધ

દરેક પ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓને માટે એકજ કૉલેજની સંસ્થા આપણી સરકારે કરી ચકે છે. સરકારની બદલીત તથા નિર્ણયજનક વિષે ટીકા કરવાનું હવે રજૂ નથી.

ભારતે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વાં પુર ભેસમાં વાતો હતો અને વિદ્યાર્થીઓ સરકારી શાળા અને કૉલેજોમાંથી ઉઠવાને રાજ હતા તે વખતે સુબંધમાં રાષ્ટ્રીય વૈદ્યકીય પાઠશાળાની સ્થાપના થઈ. ૧૯૨૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં ગુણેશ ચતુર્થીને દિવસે આ કૉલેજની શરૂઆત થઈ. કૉલેજ કાંદવાના મુખ્ય ઉદ્દેશ બે હતા: એક તો સુબંધ ઇલાકામાં બીજી વૈદ્યકીય કૉલેજની અભાવને યોગ્ય હતી તે પૂરી પાડવી, અને બીજી, પાશ્ચાત્ય અથવા આધુનિક પદ્ધતિની સાથે આયુર્વેદમાંથી જેટલું જાણવા જેવું હોય તેનો પણ અભ્યાસ સાથે માથે ધાપ એવી વ્યવસ્થા કરવી. રાષ્ટ્રીય અગ્રવજીને લઈને કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ મરકારી મેડીકલ કૉલેજમાં ન જાય તેથી, તેમજ સુબંધની મેડીકલ કૉલેજમાં દાખલ થવાની મુશ્કેલી વધતી ગઈ તેથી માત્ર બે વર્ષની અંદર આ કૉલેજમાં ૬૭૧ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા છે.

ખાનગી સાદસથી વૈદ્યકીય કૉલેજ ચલાવવી એ ધણીજ મુશ્કેલીનું કામ છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીના વિષયોના અભ્યાસમાં અનેક પ્રયોગશાળા માટે વ્યવસ્થા કરવી પડે છે, અને પ્રયોગશાળા ખૂબ ખર્ચાળ હોય છે.

રાષ્ટ્રીય કૉલેજના અધ્યાપકો ઓનરરી છે અને આજે ૨૧ ગૃહસ્થો અધ્યાપક તથા શિક્ષક તરીકે સ્થાવર પગારે કામ કરે છે. પણ આવી વ્યવસ્થા કામગીરી માટે નબળા શિક્ષકો નહીં. પ્રયોગશાળાઓ ઉપરાંત દવાખાનાની વ્યવસ્થા પણ થઈ છે. પોતલ કંપનીવાળા રા. નાયરે દવાખાનું બાંધવાનું શરૂ કર્યું છે. એક સાંસ્કૃતિક નેત્ર આયોજાય પણ કૉલેજને સોંપાયું છે અને રૂઝગારના (દરદીને રાખવાનું દવાખાનું) તથા આઉટડોર દર્દીઓ માટે દવાખાનાં બોલાયાં છે.

દાક્ટર નરકી પગાર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવા દાક્ટરી વર્ગો ખોલવામાં આયા છે, અને તેમાં યુરોપમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવીઓ લઈ આવેલા ખાનગી દાક્ટરો વગર વેતને શિક્ષણ આપે છે.

આયુર્વેદના, અભ્યાસ માટે ત્રણ વંદોની નીમણૂક થઈ છે અને પુસ્તકોત્તર ઉપરાંત પ્રયોગશાળામાં દવા બનાવવાની કિંમતો પણ શીખવાય છે.

સરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા ખર્ચાળ હોય છે, અને આ સંસ્થા હંદા અર્થમાં સ્વાતંત્ર્ય અને આત્મસંયમથી ચાલે છે, એટલે તેના સંસ્થાપકો તથા ચાલકોને અતિશય ધન્યવાદ થયે છે. પ્રગતિને તેમને ભેટતી આર્થિક મદદ જરૂર આપશે એવી અમને આશા છે.

* આ અવયવો પ્રથમના લેખમાં અપાઈ ગયા છે.

+ આગળ જતાં 10, 11, 12, 13 વગેરેને 1, 2, 3, 4ની માફક એકજ આંકડા ગણીને ગુણાકાર કરીએ તો

$$(10) \ 123456789 \times (10) \ 6+11=1111111111$$

અને આ જાણમાં એક બીજી ખૂબી એ છે કે જવાબમાં જે એકઠા આવે છે તેની સંખ્યા બદલાય છે. જેવેલી સંખ્યા જેટલે આગળ વધતાં, પ્રથમના લેખમાં નિયત જેલી સંખ્યા વાપરીએ તો

$$1 \ [12] = 12 + 6 \times 123456789 \dots (12)$$

$$1 \ [13] = 13 + 6 \times 123456789 \dots (13) \ (12) \dots$$

અને એકઠા બેઠાથી માંડીને ડેક અનંત સુધીને કાઢ પણ આંકડો ન ની બદલાય કદાચ એ તો

$$1 \ [n] = n + 6 \times 123456789 \dots (n-1) \dots$$

આ જેટલા જવાબમાં બધા જવાબોને સમજાવેલા થઈ નહય છે. ન=૧, ન=૨, ન=૩, ન=૪, ન=એક કરેલ, ન=એક અગળ, અને ન=અનંત એ બધાને માટે ઉપરના જવાબ બદલાય છે.

તંત્રી, યુગધર્મ

યુગધર્મ

પ્રસ્તુત-૩

૧૫, ૧૯૮૦

અંક ૪

રથયાત્રા

૧લો નાગરિક—આ વખતની મહાકાલની રથયાત્રામાં તો રથ અચળ ચઈ રહ્યો છે. કોઈપણ રીતે ડગતોજ નથી. એટલું તો હું જાણું છું કે કોઈના દોષથી આમ બન્યું છે, કારણ કે જોશી મહારાજે એવું લખ્યું લખ્યું છે.

૨જો નાગરિક—દાસ્ય કોઈનો દોષ નહિ હોય. દાસ્ય મહાકાલ પોતે યાત્રી ગયા હશે અને ડગલું ભરવાને રાજ નહિ હોય.

૧લો નાગરિક—અરે ! આ શું બકે છે ? ડગલું ભરવાને રાજ નાહ હોય તો આપણું આદર્શ શી રીતે ? જો તો ખરે જાણ, રથની દોરી જમીન પર પડી છે. એ દોરીને પેદા થયે કેટલા યુગ પીત્યા છે, એ દોરી કેટલાય માણસોના હાથમાંથી પસાર ચઈ મઈ છે, છતાં આવી રીતે ધ્રુવમાં દો રમદોગામ નથી.

૩જો નાગરિક—રથ નહિ ચાલે અને આ-દોરી આવી રિયતિમાં પડી રહેશે. તો તે આખા રાજ્યના ગજે વોટાશે.

૪જો નાગરિક—ગાય રે, આ દોરી જોખને તો બીક લાગે છે. મને જણાય છે કે તે ધીમે ધીમે સાપરૂપ બની દેણ ચડાવી ઉઠશે.

૫જો નાગરિક—જોને જાણ, મને જણાય છે કે તે યોડી યોડી ડગે છે.

૧ લો નાગરિક—જો આપણે ન ડગાવી શકીએ અને તે પોતાની મેજે ડગે તો સત્યાનાથ વચ્ચું સમજાવે.

૩જો નાગરિક—તેમ થશે તો જમતનાં બધાં જોડાંમાં ખડિત ચઈ જશે. રથ આપણી પાંસળાંમાં પર થઈ ચાલશે. આપાર મુખી તો તેને આ-

પણે પોતે ચક્રાવતા તેથી આપણે તેનાં પૈડાં નીચે આવી જતા નહિ. હવે શે ઉપાય ?

ગિચારાને વનમાં, જંગલમાં કે શુદ્ધઓમાં આશ્રય લેવો પડે છે.

૧લો નાગરિક—ભાઈ જો. પેલા પુરોહિત મહારાજ મંત્ર જપે છે.

૧લો નાગરિક—ત્યારે તો તમેજ દોરી ખેંચોને ભાઈ. જોઈએ તો ખરા કે રથ ચારે છે, દોરી કપાય છે કે પછી તમેજ ઉધે માથે પડો છો તે.

૨જો નાગરિક—રથયાત્રાના દિવસે સૌ પહેલાં એ પુરોહિત મહારાજને રથની દોરી ખેંચે એવો રિવાજ છે, પણ આ વખતે શું મંત્ર જાપી બધું કામ પાર પાડવાનો ધરદો છે કે શું ?

૨જો નાગરિક—ભાઈ, પુણ્યાત્મા અને આપણા વચ્ચે એટલોજ તફાવત છે કે તેઓની સંખ્યા એકાદ બેની છે અને આપણે છીએ અગંખ્ય. જો વિશ્વાસ રાખી એકત્ર થઈ આપણે દોરી ખેંચીએ તો જરૂર રથ ચાલવાનોજ, પણ આપણે તો એકત્ર થઈ શકતા નથી, માટે રથ ચલાવી શકતા નથી અને પુણ્યાત્માઓ પર આશા રાખી શન્ય તરફ તાકી રહ્યા છીએ.

૩થો નાગરિક—પ્રયત્ન તો કર્યો હતો. સવારના પહોરમાં હજી તો અંધારૂં પણ આંધું થયું નહોતું તે વખતે તે લોકોએ દોરને આંચકા માર્યો હતો. કલિયુગમાં તેઓનું તેજ ક્યાં રહ્યું છે, ભાઈ !

૬જો નાગરિક—જો તો ખરા, મને જણાય છે કે આ દોરી યુગયુગાન્તરની નાડીની માફક ધકકે છે.

૪થો નાગરિક—ઓ ભાઈ, દોરી ડગમગે છે હોં. સંભાળીને વાતચીત કરજો.

૧લો નાગરિક—મારો અંતરાત્મા કહે છે કે આ રથ કોઈ એક પુણ્યાત્મા મહાપુરુષના રક્ષકથીજ ચાલશે.

૧લો નાગરિક—સારમાં લખ્યું છે કે આશ્વસુહર્તમાં સૌ પહેલાં પુરોહિત મહારાજને દોરી ખેંચવી. બીજો પહોર રાત્રીએ ખેંચવી. રાત્રીએ તો પોતાનું કામ પૂર્ણ કર્યું છતાં રથ તો ડગશે નહિ; હવે ત્રીજો પહોર ત્રીજો પ્રયત્ન કરો હાથે ચલાવો છો ?

૨જો નાગરિક—અરે, રથ ચક્રાવવા માટે પુણ્યાત્મા મહાપુરુષની રાહ જોઈ બેસી રહેવાથી કંઈ શુભ સુહર્ત બેસી રહેવાનું નથી. ત્યાં સુધીમાં આપણા જેવા પાપીઓથી શી દશા થશે ?

(સૈનિક પ્રવેશ કરે છે.)

૧લો નાગરિક—પાપાત્માની શી દશા થશે તેની ભગવાનને પરવા નથી.

૧લો સૈનિક—ભારે શરમની વાત ! ખુદ રાત્રીએ હાથ લગાડ્યો ને સાથે આપણે હજાર જણાંએ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતાં પૈડાં તો ચરથાંએ નહિ.

૨જો નાગરિક—શું બકે છે ? પુણ્યાત્માને માટે આ જગત રચાયું છે ? તેમ હોત તો આપણે અહીં ટકી શકત કેવી રીતે ? આ જગત આપણા જેવા માટેજ રચાયું છે. અસત્ય, એકાદ બે પુણ્યાત્મા જણાય ખરા, પણ તે વધારે વખત ટકી શકવાના જ નહિ. આપણા ધક્કા ખાઈતેઓ

૨જો સૈનિક—આપણે તો ક્ષત્રિય છીએ, કંઈ શરની માફક ગાય જેવા નથી. રથ ખેંચવો એ આપણું કામ નથી, આપણું કામ તો રથ પર ચડવાનું.

૧લો સૈનિક—અથવા રથ ભાંગવાનું. મને તો એ યાત્ર છે કે એક કુલાડો કાઢીને રથના ટુકડે ટુકડા કરી નાંખું. પછી જોઈ તો ખરો કે મહાકાલ કેમ ખેડી શકે છે.

૧લો નાગરિક—ભાખ, તમારાં હથિયારોના જોરથી રથ ચાલશે નહિ. તેમ ભાંગશે પણ નહિ. જોશી મહારાજે હાથિયાર ભાંગ્યું છે તે સાંભળ્યું નથી જણ્યું.

૧લો સૈનિક—શું હાથિયાર ભાંગ્યું છે, કહે તો ખરો.

૧લો નાગરિક—ત્રેતાયુગમાં એકવાર જે બનાવ બન્યો હતો, તે આજે બનવાનો છે.

૧લો સૈનિક—અરે ત્રેતાયુગમાં તો લંકાકાણે બન્યો હતો.

૧લો નાગરિક—એ નહિ.

૨જો સૈનિક—ત્યારે શું કિંક્રાકાણું ?

૧લો નાગરિક—સગભગ તેજ અરસામાં એ બનાવ બન્યો હતો. એક શૂર તપ કરવા લાગ્યો, એટલે મહાકાલ ક્રોધા, ત્યાર બાદ ત્યારે રામચંદ્રજીએ એ શૂરનું માથું કાપી નાંખ્યું ત્યારેજ બાગાજી શંત થયા.

૩જો સૈનિક—આજ તો એ ભય નથી. આજકાલ તો પાલણીએજ તપ ઊઠી ઊઠી છે તો પછી શૂરનું તો કહેવું જ શું ?

૧લો નાગરિક—આધુનિક કાળના શૂરોમાંના કોઈ કોઈએ છુપી રીતે શસ્ત્ર લખવાનું શરૂ કર્યું છે. તેઓ પકડાઈ જાય છે તો કહે છે કે અમે શું માણસ નથી ? ખુદ કલિયુગ જાતે શૂરના કાળમાં મંત્ર કૂંટી રહ્યો છે કે “ તમે માણસ છો.” રથ ચાલતો નથી તેમાં મહાકાલનો શો વાંક—ન ચાલે તેજ ફીક છે. જો ચાલવા માંડશે તો ચંદ્રગર્ભને ચઢી નાંખશે.

શૂરો આખો લાલ કરી કહે છે કે અમે શું મનુષ્ય નથી ? હે રામ ! હજી તો કાણ મળે શું ? સાંભળવું પડશે ?

૧લો સૈનિક—આજે શૂરો શસ્ત્ર લખે છે, તો કાલે પાલણી હજી ખેડશે ! કેવો ગજબ !

૨જો સૈનિક—ત્યારે તો ચાલ તેઓના મરોહામાં જઈ હાથ બતાવી આવીએ. એટલે માણસ કાણ છે તેની ખાત્રી થઈ જશે.

૨જો નાગરિક—કોઈએ રાત્રને જઈ કહ્યું છે કે કલિયુગમાં શસ્ત્ર પૂળતાં નથી, હથિયાર પણ પૂળતાં નથી, પૂળાય છે માત્ર સુવર્ણમુદ્રા. આ પરથી રાત્રએ આપણા ધનપતિશોકને જોડાવવા માણસ મોકલ્યું છે. ધનપતિ દોરી તાણશે એટલે રથ ચાલશે એવી બધાને ખાત્રી થઈ ગઈ છે.

૧લો સૈનિક—વાણીઓ તાણે ને રથ ચાલે તો અમે કલિયોગે હથિયારો છાતીએ બાંધી પાણીમાં ડૂબી મરશું.

૨જો સૈનિક—ભાઈ, શૂરસો કયે. શો દુહાડો વળવતો છે ? આજકાલ વાણીઆનું ખેંચાણ તો બધી જગ્યાએ કાર્ય કરી રહ્યું છે એટલુંજ નહિ, પણ કામદેવના ધનુષ્યની દેરીયે વાણીઆના ખેંચાણથી ચંચળ બની જાય છે. એ ધનુષ્યનાં બાણો વાણીઆના ધરમોજ તૈયાર થાય છે.

૩જો સૈનિક—એ ખરી વાત છે. આજકાલ આપણા રાજકારભારમાં રાજ અગ્રેસર જણાય છે પણ તેની પાછળ તો વાણીઓ દોરી ખેંચી રહ્યા હોય છે.

૧લો સૈનિક—પાછળ રહેતો હોય તો ભલે રહો. આપણે તો ખાસા જમણો બાણુએ ખેંચીએ છીએ ને માન આપાનું જ છે.

૩જો સૈનિક—પડખે બેસનારના માન આખરે હોય પણ
ધક્કે તો પાછળ બેસનારોજ મારી શકે.

(ધનપતિના અટકચરા પ્રવેશ કરે છે.)

૧લો સૈનિક—આ બધા કોણ છે ?

૨જો સૈનિક—વીંટીના હીરામાંથી પ્રકાશનાં પતંગીઆં
'આંખો પર ફૂંદાફૂંદ કરી રહ્યાં છે.

૩જો સૈનિક—ગળામાં સોનાનો હાર છે કે સાંકળ?
આ બધા કોણ છે ?

૧લો નાગરિક—આ લોકો આપણા ધનપતિશેઠના
અનુચરો છે, પેલી સોનાની બેડી વડે તેઓએ
મહાકાલને બાંધ્યા છે માટે રથ અચળ
થઈ રહ્યો છે.

૧લો સૈનિક—તમે શું કરવા આયા છો ?

૧લો ધનિક—રાત્રીએ અમારા માલિક ધનપતિશેઠને
અહીંઆ બોલાવ્યા છે. કોઈથી રથ ચલાવી
શકાતો નથી, પણ અમારા માલિકને હાથે
ચાલશે એવી બધાને આશા છે.

૧લો સૈનિક—તુધા એટલે કોણ બાપું ? અને એવી
આશા શાને કરે છે ?

૨જો ધનિક—આજકાલ જે કંઈ ગતિમાન છે તે બધું
ધનપતિને હાથેજ ગતિમાન થઈ રહ્યું છે.

૧લો સૈનિક—હમણાંજ ખતાવી શકીશ કે તરવાર તેને
હાથે ગતિમાન થતી નથી. તે તો અમારે
હાથેજ ચાલે છે.

૩જો ધનિક—તમારો હાથ ચલાવે છે કોણ, તેની ખચર
તમને હજી પડી હોય એમ લાગતું નથી.

૧લો સૈનિક—ચુપ બેઝડશ !

૨જો ધનિક—અને ચુપ રહીશું ? આજ અમારોજ
અવાજ જળ, રથને ને આકાશને વિશે છૂંતી
રહી છે, તે જાણે છે ?

૧લો સૈનિક—તમારો અવાજ ? અમારી તોપો ત્યારે
વજનાઈ કરે છે...

૨જો ધનિક—તમારી તોપો વજનાઈ વડે અમારો અવાજ
એક ધાટથી બીજો ધાટે, અને એક દુકાનેથી
બીજી દુકાને જાહેર કરવા માટે છે.

૧લો નાગરિક—ભાઈ, એમની સાથે હજીએ કંઈ
નહિ જાનો.

૧લો સૈનિક—શું કહે છે ? નહિ જાતું ?

૧લો નાગરિક—ના, તમારામાંના કોઈની તરવાર એ
લોકોનું નિમક બાપું છે, અને કોઈએ હાથ
બાંધી છે. તરવાર મ્યાન બહાર કાઢી એટલે
બધું સમજી શકશો.

૧લો ધનિક—મેં સાંભળ્યું હતું કે રથની દોરી ખેંચવા
માટે નર્મદાજીને કિનારે આશ્રમ કરી રહેલા
બાવાજીને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. એવું
શું થયું ?

૨જો ધનિક—હા, કંઈક જાણ્યું હું ખરો. ત્યારે લોકો
એ મહાત્માજીની ચક્રમાં જઈ પહેંચ્યા,
ત્યારે પ્રભુજી તો પદ્માસન વડે બને પડે
એકત્ર કરી ચત્તાપાટ પંચા હતા. શબ્દ સરળ
સંભળાતો નહોતો. મહામહેનતે 'ધ્યાનવંશ' કર-
વામાં આવ્યાં. પરંતુ બંને પગ તો એવા
અચકાઈ ગયા હતા કે છૂટા થાપજ નહિ.

૧લો નાગરિક—ખિચાર પગનો તે શો વાંકે ! બાવાજીએ
૬૫ વર્ષ સ્થાં ચાલવાનું નામ લીધું નથી.
વાર, પણ બાવાજીએ કશું શું ?

૨જો ધનિક—બોલવાચાલવાની વિપતિ વેડવીજ શા
માટે ? તેઓએ તો વાત સાંભળતાં જ શ્રમ
કરી ખાધી. જીભમાંથી અરુપદ અવાજ
નીકળવા લાગ્યો. તે અવાજનો દરેકે પોત
પોતાની મરજી મુજબ અર્થ કરી લીધો.

૧લો ધનિક—ત્યાર પછી ?

રળે ધનિક—ત્યારપછી બાવાજીને ઉપાડી રથ પાસે લાવવામાં આવ્યા. પરંતુ તેમણે દોરી હાથમાં લીધી કે રથનાં પેડાં તો જમીનમાં ખેસી જવા લાગ્યાં.

૧લો ધનિક—હા, હા, બાવાજીએ જેમ પોતાના મનને ગંભીરતામાં ડૂબાવી દીધું હતું તેમ તેઓ મહાકાશના રથને પણ જમીનમાં ડૂબાવી દેવા ઇચ્છતા હશે ખરું ?

રળે ધનિક—અરે, એમના ૬૫ વર્ષના ઉપવાસના ભારથી પેડાં ખેસી ગયાં, એક દિવસના ઉપવાસના ધક્કાથી આપણા પગ ચાલી શકતા નથી તો પછી ૬૫ વર્ષના ઉપવાસનું તો કહેવું જ શું ?

૧લો નાગરિક—ઉપવાસના ભારની વાત કહો છો, તમારા અહંકારનો ભાર કંઈ ઓછો છે ?

રળે નાગરિક—તે ભાર પોતાને પોતાની મેલે ચૂર્ણ કરે છે. આજ તમારા ધનપતિનું માથું જેવું નથી નમતું તે જોઈ લેવારો.

૧લો ધનિક—વાર ને ને, જાણા મહાકાશને પ્રસાદ હોયુ આપે છે ? અમારા ધનપતિ જ તો. ને પ્રસાદ બંધ થઈ જાય તો તેમનું ચાલતું કે ન ચાલતું એ બંને ક્રિયા સમાન થઈ જાય ! બધી ગતિનો મૂળ ઉદ્દેશ પેટનું પોષણ છે.

(મંત્રી અને ધનપતિ પ્રવેશ કરે છે.)

ધનપતિ—મંત્રીમહારાજ, આજ મને શા માટે બોલાવ્યો ?

મંત્રી—ત્યારે રાત્રીમાં કંઈ અનર્થ થાય ત્યારે તમને જ સૌ પહેલાં બોલાવવામાં આવે છે.

ધનપતિ—અર્થ વડે જો કંઈ પ્રતિકાર થઈ શકે તો કરવા તરફે હું કદી બેરકાર રહેતો નથી. પરંતુ આજનું સંકટ કયી તરેહનું છે ?

મંત્રી—આપે સાંભળ્યું તો હશે જ કે મહાકાશનો રથ આજે કોઈથી તણાવો નથી.

ધનપતિ—સાંભળ્યું છે. પરંતુ મંત્રી, એ બધું કામ તો અત્યાર મુખી...

મંત્રી—હું જાણું છું કે અત્યાર મુખી એ કામ આપણા પુરોહિત મહારાજને બાળવતા હતા. પરંતુ જાતકાગમાં તેઓ સ્વર્ગના સાધનાના બળવડે પોતે સાક્ષતા ને બીજાને ચલાવતા. હવે તેઓ તમારા દ્વારામાં અચળ થઈ ગયા છે, તેથી તેઓને હાથે કંઈ ચાલી શકે તેમ નથી.

ધનપતિ—કોઈ કોઈ વખતે પુરોહિત મહારાજોથી ન બનતું ત્યારે રાત્રા, સેનાપતિ, રાજપાદિપદ-વર્ગ વગેરે બધા રથની દોરી પકડતા, તે વખતે તો કંઈ વાંધો ન આવતો. તે વખતે અમે તો કેવળ પેડાંમાં તેજ સ્થિતતા; દોરીને તો હાથ પણ લગાડતા નહિ.

મંત્રી—જુઓ રોકજી, રથયાત્રા એ આપણી પરીચ્છા છે. ફોની શક્તિ વડે આ સંસાર ખરેખર ચાલે છે તે બાબત મહાકાશનો રથ ચલાવવાને બદલે સાચીત દરવામાં આવે છે. ત્યારે પુરોહિત નેના હતા ત્યારે તેઓ રથની દોરી પકડતા ન પકડતા ત્યાં તો રથ ઉપમાંથી ઉઠેલા વનરાગની માફક મડમડ કરતો ફાળ ભરતો. આ વખતે તેમ નથી બન્યું એ પરથી સ્પષ્ટીત થાય છે કે રાત્રા કરો કે રાત્રા કરો તે બધું અર્થહીન થઈ પડ્યું છે—અર્થ અત્યારે તમારા હાથમાં છે માટે તમારો માર્થિક હાથ આજે રથની દોરીને અડકાડવો પડશે.

ધનપતિ—પ્રથમ મારાં માણસો બંને પ્રવળ કરી જુઓ. જો રથ જરા ચમકે તો હું પણ હાથ અડકાડીશ. નહિ નો બધા ફોફોની ગમમ...

મંત્રી—હવે શા મટે ઠાઠી વિશ્વંય કરો છો. શૈકંઠ ?
રાત્ર્યમાં બધાં માણસો ઉપવાસ કરી બેઠાં છે,
રથ મંદિરે નહિ જઈ પહેલે ત્યાં સુધી કોઈ
પાણીનું ટીપું મહણુ કરવાનું નથી. તમારા
પ્રયત્નથી ને રથ ન ખસે તો તેમાં શરમ
શાની, ખુદ પુરોહિત મહારાજ, રાત્ર વગેરે
બધાની મહેનત વ્યર્થ ગઈ છે એ આજો
દેશ જાણે છે.

ધનપતિ—તેઓ તો લોકપાદ છે, અમે નો લોક
કહેવાઈએ; સાધારણુ પ્રજા તેઓનો અને
અમારો વિચાર જુદો જુદો દષ્ટિએ કરે.
ને રથ ન ચાલે તો અમને શરમ આવે,
પણુ ને રથ ચાલે તો અમારે બીક
રાખી નેઈએ. ને તેમ બને તો
અમારી એ શુભ અદૃષ્ટની સ્પર્ધા કોઈ
માણુમ ક્ષમ્ય ગણી શકે નહિ. તમે પોતેજ
કાલે ઉઠીને વિચારવા બેસો કે આ લોકોને
હેઠા પાડવાનો શો ઉપાય ?

મંત્રી—તમે જે કહો છો તે બધું ખરૂં માન્ય છે તો પણ
રથ ચલાવવો જ નેઈએ. હવે ને વધારે
વાર લગાડશો તો માણસો ઉઠેરાઈ જશે.

ધનપતિ—વાર ત્યારે પ્રયત્ન કરી નેઈ. પરંતુ ને
દૈવમોગે અમારો પ્રયત્ન સફળ થાય તો
અમારા પર કૃપાદષ્ટિ રાખશો. (પાવાના
અનુચરો વચ્ચે જઈ) બોલો સિદ્ધિસ્તુ !

બધા—સિદ્ધિસ્તુ !

ધનપતિ—બોલો જય સિદ્ધિદેવો !

બધા—જય સિદ્ધિદેવો !

ધનપતિ—તાણું તે શું ? આ દોરી તો ઉપશ્ચીયે
નથી. મહાકાશના રથની પેઠે દોરી પણ બારે
થઈ ગઈ છે. આવી બારે દોરી ઉપાડવાનું
કામ શું સાધારણુ માણસોનું છે ? (અનુચરો
તરફ જોઈને) આવો, તમે બધા આવો.

બધા હાથ અડકાડો. મારો સુનિમ ક્યાં
ગયો ? આવો, આવો. આવો કોપાખ્યય,
બોલો સિદ્ધિસ્તુ—તાણો ! સિદ્ધિસ્તુ,
હજી તાણો, સિદ્ધિસ્તુ. નેરથી તાણો !
ના, કંઈ વળવાનું નથી ! અમારા હાથમાં
દોરી ધામે ધામે અટકી જાય છે.

બધા—શરમ છે ! શરમ છે ! !

૧લો સૈનિક—હાથ ! આપણી આપડે રહી.

ધનપતિ—નમસ્કાર, મહાકાશ ! તમે અમારી મદદમાં
હો, તેથીજ અચળ થઈ રહ્યા છો. ને
અમારા હાથે તમારી રવારી ઉપરી હોત
તો અમારી ગરદન પર તમારો રથ ગડગડ
કરતો ચાલત અને અમે તદ્દન પીસાઈ જાત.

સુનિમ—શૈકંઠ, આધુનિક કાળમાં આપણી મદત્તા ને
કડવે વધે છે, તેને આથી બહુ તુકસાન થયું છે.

ધનપતિ—સાંભળ, અત્યાર સુધી આપણે મહાકાશના
રથની છાયામાં ઉભા રહી લોકોની નજર
બહાર મોટા થયા છીએ, આજે રથના
અગ્રકાશ આગળ આવી પડ્યા છીએ.
આપણી આજીઆજીના લોકો દાંત કચ-
કચાવ્યાં કરે છે, એ હું ઘણાં રોજ થયાં
નેહાં કરું છું. હવે ને રાષ્ટ્ર રીતે બધા
જાણે કે આપણે બધા દોરી પકડી રથને
ચલાવ્યાં છીએ તો આપણી પર તેમની
એવી દષ્ટિ પડે કે આપણું સત્યાનાથ વળે.

૧લો સૈનિક—ને એ જમૂનો હોત તો તમારે હાથે
રથ ન ચાલ્યો—એ ખાતર તમારાં માથાં
કપાઈ ગયાં હોત.

ધનપતિ—અર્થાત્ તેમ થયું હોત તો તમને કામ
મળત. માથાં કાપવાનું ન મળવાથી તો તમે
બેઠાર બની બેસા છો.

૧લો સૈનિક—આજે તમારા શરીર પર હાથ
અડકાડવાનું સાદસ કોઈ કરતો નથી, ખુદ

રાત્રી પછી એ બાબતમાં ચર્ચા નથી.
એથી બાબા મહાશયનું માન એણું થઈ
ગયું છે.

ધનપતિ—ખરી વાત કહું—ત્યારે બધા ઘરોર પર હાથ
અડકાડવાનું સાદસ કરો ચક્રતા ત્યારે અને
બહુ મુખી હતા. આજે બધાને અમારું
માન જાળવવાની જરૂર પડે છે એ માન્યતાની
અંદર અમારું મરણ છુપાઈ રહ્યું છે. મંત્રી
મહારાજ, શું વિચાર કરો છો ?

મંત્રી—વિચાર કંઈ હું કે બધો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો.
હવે કોઈ ઉપાય બાકી તો નથી રહ્યો ?

ધનપતિ—એમાં શું ? ત્યારે તમારા બધા ઉપાય લાગુ
ન પડ્યા ત્યારે મહાશય પોતે પોતાને
ઉપાય શોધી કાઢશે. તેની આજ્ઞાની ગરજ
તેનેજ છે, આપણને નથી; તેનો પોષાર
સામળી ગમે તે રથજેથી તેનું વાદન દોડ્યું
આવશે. આજે જે નજરે પડતા નથી તે
કાલે ગીચી વધારે સંખ્યામાં નજરે
પડશે. તે અગાઉ મારા ચોપડા સંભાળી
લઈ. ચાલો ટોપાધમ્, આજે પેટીપટારા
જરા ચોક્કસાથી બંધ કરવા પડશે.

(ધનપતિ અને તેના અનુચિતો જાય છે. ચર પ્રવેશ કરે છે.)

ચર—મંત્રીમહારાજ, આપણા શ્રદ્ધ મહોશ્વામાં જારે
ગડબડ અચી રહી છે.

મંત્રી—કેમ, શું થયું છે ?

ચર—લોકોનાં ટોળેટોળાં દોડ્યાં આવે છે. તેઓ કહે
છે કે બાબા મહાશયનો રથ અને ચલાવયું !

બધા—શું કહે છે ! આ દારી પડ્યા દેવાનાજ
નથી તો !

ચર—પરંતુ તેઓને અટકાવશે કોણ ?

સેનિકો—અમે છીએ ને.

ચર—તમે તે કેટલાક છો. તેઓને મારતાં મારતાં
તમારી તરવાર ઘસાઈ જશે—તો પછી તેઓ
એટલા બધા રવી જવાના કે રથની આલુ-
બાણ તમારે માટે ઉમા રહેવાની જગ્યા નહિ
રહે. (મંત્રી તરફ જોઈ) મંત્રીમહારાજ, આપ
કેમ બેસી ગયા ?

મંત્રી—એ લોકો એકત્ર થઈ આવે છે તેથી દુ બી-
તો નથી.

ચર—ત્યારે ?

મંત્રી—મને જીક લાગે છે કે તે લોકો કારી જશે.

સેનિકો—શું કહો છો, મંત્રીમહારાજ ? એ લોકો
મહાશયનો રથ તાણી શકશે ? ખરેખર પા-
ણી પર તરશે ?

મંત્રી—દેવયોગે ને તેઓ કારી ગયા તો વિધાતાના
નવા નિર્ણય કઈ થશે, નીચડું તળિયું બચ-
રમાં ઉપરની સપારી બની જાય તેનું ન્યામ
પ્રસન્ન. ધરતીકંપ વખતે જમીનમાં એવો ફેર-
ફાર થાય એ બહુ ભયંકર છે. જે બરાબર
પ્રચલન દોષ તે પ્રગટ થવાનો સમય યુગ-
નતરનો સમય કહેવાય છે.

સેનિકો—આપ શું કરવા માગો છો, અમને શું કર-
વાનું કહે છે તે કરમાએ. અમે કોઈનાથી
ડરતા નથી.

મંત્રી—સાદસ જતાવવા જતાં સંચારમાં ભય વધારી
મૂકવામાં આવે છે. વગર વિચારે તરવારની
દિવાલ ઉઠી કરવાથી કંઈ મહાશયનો જર-
તી અટકાવી નથી.

ચર—ત્યારે શું કરવાનું કરમાએ છો ?

મંત્રી—તેઓને કંઈ અડચણ ન કરવી એજ સાચી
સલાહ છે. અડચણ કરવાથી રક્તિ પોતે
પોતાને ઝોળામે છે. અને એવી ઝો-
ળાખાણ થવા દેવાથી આપણો બચાવ થવા-
નો નથી.

સૈનિકો—ત્યારે, અમે ઉભા રહીએ ? તેઓ ભલે આવે ?

ચર—આ આવી પહોંચ્યા.

મંત્રી—તમે કંઈ કરશો નહિ. કેવળ ઉભા રહી જોવાં કરજો.

(શત્રોનાં ટાળેટાળાં પ્રવેશ કરે છે.)

મંત્રી—(સરદાર તરફ જોઈ) ઓ સરદાર ! તમને જોઈ હું બહુ ખુશી થયો છું.

સરદાર—મંત્રીમહારાજ, અમે બાબાનો રથ ચલાવવા આવ્યા છીએ.

મંત્રી—હંમેશાં તમેજ રથ ચલાવતા આવ્યા છો; અમે તો માત્ર ઉપલક્ષ્ય હતા, તે શું અમે જાણતા નથી ?

સરદાર—અહાર સુધી અમે રથનાં પૈડાં નીચે પડ્યા રહેતા અને અમારાં ટાળાં પરથી રથ ચાલ્યો ગયો છે. પણ આજે કોણ જાણે અમારું બલિદાન બાબા મહાકાલે લીધું જ નહિ.

મંત્રી—તે તો મેં નજરેનજર જોયું છે. આજે પરાદીઆમાં તમારામાના પચાસ જણાઓ પૈડાં આગળ પડ્યા પડ્યા ધૂળમાં આબોટયા તો પણ પૈડાંમાં ક્ષુધાનાં લક્ષણો પ્રગટ થયાં નહિ. પૈડાં ખરયાં નહિ, કિચુક કિચુક કરી ચિત્કાર કરી ઉઠ્યાં નહિ—તેની આ સતબ્ધતા જોઈ મને બહુ બીક લાગી છે.

સરદાર—અત્યારે રથને તળીએ ચઢાવા માટે અમને મહાકાલે જોસાવ્યા નથી. તેમજ અમને રથની દોરી પકડવા માટે જોસાવ્યા છે.

પુરોહિત—ખરૂં કે ? એ તમે કાંઈ જાણ્યું ?

સરદાર—કેની રીતે જણાયું તે તો કાંઈ જાણ્યું નથી, પરંતુ આજ સવારથી અમારામાં એકાએક આ વાત ઉઠી હતી. અમારામાનાં બધાં જાણ્યાં.

છોકરાં, ગૈરાં, છુદા, જીવાન વગેરે કહેતા હતા કે બાબા મહાકાલ આપણને જોસાવે છે.

સૈનિક—લોહી અર્પણ કરવા માટે.

સરદાર—ના, રથ ખેંચવા માટે.

પુરોહિત—જો બેટા, બરાબર વિચારી જો, આખો સંસાર જો ચલાવે છે, તેના પર મહાકાલના રથની દોરી ખેંચવાની જવાબદારી નાંખવામાં આવી છે.

સરદાર—મહારાજ, શું સંસાર તમેજ ચલાવો છો ?

પુરોહિત—જો બેટા, વખત બરાબ છે એ ખરૂં, પણ ગમે તેવા તોયે અમે ધ્યાનથી છીએ.

સરદાર—મંત્રીમહારાજ, શું સંસાર તમેજ ચલાવો છો ?

મંત્રી—સંસાર એટલે તમે પોતે. તમે તમારા શુશ્રૂષુ થાવો છો, છતાં અમે આકાશ દોષા કહીએ છીએ કે અમે ચલાવીએ છીએ. તમને બાદ કરીએ તો અમે રહીએ પણ કેટલા !

સરદાર—અમને બાદ કરો તો તમે રહો ગમે તેટલા, પણ રહી સોઝો શી રીતે ?

મંત્રી—હા, હા, એ ખરી વાત છે.

સરદાર—અમે તમને અત્ર પૂરું પાડીએ છીએ, તે ખાખે તો તમે જીવો છો; અમે વસ્ત્ર વણીએ છીએ, તે ઝોડીને તો તમે લગભગ નિવારણ કરો છો !

સૈનિક—સત્યાનાથ વશ્યું ! અત્યાર સુધી આ લોકો અમારી પાસે દાષ જોડી કહેતા કે “માયાપ, તમેજ અમારા અત્રવચના સાક્ષિક છો.” આજે આ શી તદ્દન ઉધી વાત ! હવે તો આ સંહન નથી થતું.

મંત્રી—(સૈનિક તરફ જોઈ) સુપ રહે. (સરદારને) સરદાર, અમે તો તમારીજ રાહ જોઈ જોઈ હતા. મહાકાલનું વાહન તમેજ છો, એ વાત ન સમજીએ એવા અમે મૂર્ખ નથી. તમારું

કામ તમે પૂરું કરી ગયો, ત્યાર બાદ
અમારું કામ કરવાનો અમને અવસર મળશે.

સરદાર—આવો, બાપ આવો, બધા મળી શેઠનું પંચો !
મરીએ કે છવીએ પણ આજે તો મહાકાલનો
રથ ચલાવશે.

મંત્રી—પરંતુ આવેલીથી રસ્તો ભગવી ગાળવો. જે
રસ્તાયર રથ ચાલે છે, તે રસ્તા પરજ
ચલાવવો. આમરી ગરદન પર ન ચલાવતા.

સરદાર—રથ પર જે રથી તરીકે બેસા છે, તે રસ્તો
ખતવશે. અમે તો વાદન છીએ, તેથી અમે
એમાંનું કંઈ ન સમજીએ. આવો, બાપ,
આવો ! જુઓ જુઓ, રથની ધન કરજી !
એ તો બાપા મહાકાલનો દસારો છે ! ખીશો
ના, ચાલો બેસો !

પુરોહિત—અડક્યા, અડક્યા ! શેરીને અડક્યા !
હિા હિા !

નાગરિકો—હાથ, હાથ, મજા !

પુરોહિત—આજો મંચોરે આજો મીચો. મહાકાલની
કોધી મૂર્તિ ભેષ તમે બધા ભરમ થઈ જશો.

શૈનિક—અરે આ શું ! આ શું પેડાનો અવાજ કે ?
શું આકાશ આર્તનાદ કરી ઉડ્યું ?

પુરોહિત—એ પણ હોષ ટકે.

શૈનિક—રથ ડગેા ખરે !

નાગરિક—ધૂગ ઉડે છે ! અન્ધાશ, ભયંકર અન્ધાશ !

પુરોહિત—રથ ચાલે છે ! પાપ ! મહાપાપ !

શૂદ્રોનાં ટોળાં—જય, જય મહાકાલનો જય !

પુરોહિત—હાથ, આ શો મજા થયો !

શૈનિક—મદારાજ, દુકમ કરો ! અમારાં બધાં દલિ-
યારો વડે રથની આ અપવિત્ર આત્મ જપ
કરી દઈએ.

પુરોહિત—દુકમ કરવાનું આદસ થઈ રહ્યું નથી. નો
બાપા મહાકાલે પોને દશાપૂર્વક ભત
ગુમારી હોય તો આપણા દુકમથી તેનું પ્રાય-
શિત થવાનું નથી.

શૈનિક—ત્યારે કેંડા દઈએ અમારાં અત્રો !

પુરોહિત—અને હું પણ કેંડા દઉં મારાં આ ઘોડાં !

નાગરિકો—અને બધા છોડી મધ્યે આ નયર ! મંત્રી
મદારાજ, તમે શું કરશો ? ક્યાં જશો ?

મંત્રી—હું એ શેરો સાથે બળા દેરી ખેંચવા જઈ છું.

શૈનિક—એ શેરો સાથે ભગશે !

મંત્રી—તેમ દરીય તોજ ખાખા મહાકાલ પ્રસન્ન થશે.
મને રખત જણાય છે કે એ શેરોને આજે
બાપાનો પ્રસાદ મળ્યો છે. આ કાંઈ રતમ
નથી, માધા નથી, એ શેરોની પાછળ મરી
જવાથી આજે ફેાળનું માન જળવાશે નહિ,
કારણ કે માન તેઓની સાથે રહે છે.

શૈનિક—પરંતુ તેથી કંઈ તેઓની સાથે એક દારમ
ઉઠા રવી દેરી પડાય ! એ શેરોને જરૂર
અટકાવીશ આ માગ સાચાઓને બોધારી
લાવું. મહાકાલના રથનો રસ્તો લોહીથી માન-
રથ ખની જશે.

પુરોહિત—હું પણ તમારી સાથે આવીશ, ગલાદ
આપવાનું કામ કરીશ.

મંત્રી—પરંતુ તમે એ શેરોને અટકારી શકશો નહિ.
આ વખતે કદાચ તમારે જ પેડામાં પડી
અસિદાન આપવું પડશે એમ જણાય છે.

શૈનિક—એમ થાય તો પણ શું, બાપા મહાકાલના
રથનાં પેડાં અસાર સૂધી અંડાસોનાં ચામનું
બોઝન કરી અપવિત્ર બન્યા છે. આજે તેને
શુદ્ધ માંમ મળશે.

પુરોહિત—જુઓ, જુઓ મંત્રી ! એટલી વારમાં રથ રાજમાર્ગ પરથી ઉતરી પડ્યો છે, કોણ જાણે તે કયા ગામડા પર જઈ પડશે તે સમજાવું નથી.

સૈનિક—પેલા ધનપતિશેઠના અનુચરો ત્યાં રહ્યા રહ્યા આપણને બગાડ પાડે છે. રથ ને એના બંદાર તરફ જતો જણાય છે, તેઓ ગમરાવા જણાય છે. ચાલે ચાલે, તેમનું રક્ષણ કરીએ.

મંત્રી—તમારો પોતાનો તો બચાવ કરો, પછી બીજાની વાત ! મને તો લાગે છે કે રથ તમારી અશક્તિથી તરફ ગય છે અશક્તિવાનું નામ નિશાન રહેવાનું નથી. જુઓ પેલી જાણુઓ.

સૈનિક—કંઈ ઉપાય ?

મંત્રી—તેઓની સાથે એક દારમાં ઉઠા રહી દોરકું એકવા લાગો એજ ઉપાય. તેમ કરશે તો રક્ષણ મળે એવા રસ્તા તરફ રથ ફેરવી શકશો. હવે વિચાર કરવા જોઈશે સમય નથી.

(જાય છે.)

સૈનિક—(પરસ્પર) શું કરીશું ? મદારાજ, તમે શું કરશો ?

પુરોહિત—ચીરો તમે શું કરશો ?

સૈનિક—શું કરીએ ? કંઈ સમજ પડતી નથી. દોરકું પકડીએ કે મડાઈ કરીએ ? મદારાજ, તમે શું કરશો ?

પુરોહિત—જાણ જાણે, બાહ. દોરકું પકડું કે વળી શા-આલોચના કરવા બેસું તે બેમાંનું કંઈ નક્કી કરી શકતો નથી.

૧લો સૈનિક—સાંભલો છો ? હવે અવાજે પૂરવાના જાણે ચૂંચૂરા થઈ જતા હોય એમ જણાય છે.

૨જો સૈનિક—જે તો ખરા, એ લોકો રથ તાણે છે એમ મને તો લાગતું જ નથી; રથ જાતે એ લોકોને હડસેલી જતો હોય એમ જણાય છે.

૩જો સૈનિક—પુરોહિતમદારાજ, જુઓ તો ખરા, રથે તો જાણે નથી મુક્તિ ખાતર પડી છે. કેવી રીતે દોડ્યો જાય છે ! મેં ફેરવીને વાર રથના જોઈ છે, પછી રથની આવી સંજવ મુક્તિ કદી જોઈ નથી. અત્યાર મુંઝી રથ જાણે ઉંધમાં ચાલતો ન હોય એમ જણાતું હતું, પછી આજે તો જાણે જાણે બની ગયો છે. તેથીજ તે આપણે જુએ રસ્તો છેડી પોતાના નવા રસ્તા પર દોડ્યો જાય છે.

૨જો સૈનિક—પરંતુ બધું ધૂળ મળી ગયું તેનું શું ! રથ-ખાત્રો આવે સત્યાનાશ, વાળનારો ઉત્સવ તો કદી જોયો નથી. એ પેલા કવિરાજ આવે. એમને પૂછીએ તો ખરા કે આ બધું શું અર્થ શો ?

પુરોહિત—આપણેજ સમજ શક્યા નથી તો પછી કવિ સમજ શકશે ? તેઓ તો કેવળ ગર્ખા હાકે છે, ગર્ખા. સનાતન શાસ્ત્રની વાતો તો જાણનાજ નથી.

૧લો સૈનિક—શાસ્ત્રની વાતો તો મરી ગઈ છે, મદારાજ. તેથીજ તમારી વાતો હવે સાચી પડતી હોય એમ જણાતું નથી. એ લોકોની બધી વાતો તાણે હોય છે. તેથી એ સાંભળતાં તે પર વિશ્વાસ રાખવાનું મન થાય છે.

(કવિરાજ પ્રવેશ કરે છે.)

૨જો સૈનિક—કવિરાજ, આજે રથનામાં આવે ઉદ્ધતપાસદેરી નાંખનારો બનાવ કેમ બન્યો તે સમજ શકો છો ખરા ?

કવિરાજ—એમાં શું ?

૧લો સૈનિક—પુરોહિતના હાથે કે રાજવાળા હાથે રથ ન ચાલે, તેનો શો અર્થ ?

કવિરાજ—એ જૂલી ગથા દતા કે મદાકાશના રથને જ સત્ય માનવાથી કંઈ વળે તેમ નથી, પણ રથની દોરીને પણ સત્ય માનવી ભેંધે.

૧લો સૈનિક—કવિરાજ, તમારી વાત માંખળનાં તરન જણાય છે કે તેનો કંઈ અર્થ દેશે, પણ અર્થ સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો પતોજ ન મળે.

કવિરાજ—એ લોકો બંધનને સત્ય માનવા છૂલ્લતા નથી, કેવળ રથની ચાલનેજ સત્ય માનતા હતા. તેથી કોપી બંધન ઉન્નત જાહેરમાં પણ પર પૂછી પછાડવા લાગ્યું. એ પછાડત ખામ ખામ એ જિયારા પીસામ જવાના છે.

પુરોહિત—અને તમારા યત્રો શું એટલા બધા જુદા-માન છે કે દોરડાના નિયમ મ્હાત્મી ચાલી શકશે ?

કવિરાજ—કદાચ ન સાચી શકે. ત્યારે તેઓ એવો વિચાર કરશે કે અમે રથના મલિક છીએ, ત્યારે તેમના મરજનો સમય આવશે. જુઓ તો ખરા, તેઓ કાલેજ બોલતું શરૂ કરશે કે અમારાં દળ, રેડીઆ અને માળનો જમ. જે વિધાનાએ મનુષ્યની જુદીવિદ્યા પોતાને હાથે રચી છે, અંતરમાં ને જહાર અમૃતસ રેડ્યો છે તેને માણે આપવા માંડશે, ત્યારે તેઓજ જની જશે બલરામના એલા. દલ-ધરની ગોડાધરી જગતના ચૂરેચૂરા થઇ જશે.

પુરોહિત—ત્યારે વળી રથ અચકા જની જશે અને મને હાથે છે કે તે વખતે કવિઓના નામનો પોકાર પડશે.

કવિરાજ—મરકરીની વાત નથી, પુરોહિતમદારાજ. મદાકાશ દર વખતે રથયાત્રામાં કવિઓને બેસાવે છે. તેઓ કામ કરનારા લોકોની ભીડ કેલી અંદર જઈ શકતા નથી.

કુરે હિત—નેઓ રથ યત્રાત્રો શાથી ?

કવિરાજ—અમૃત શારીરિક બળથી તો નહિ. અમે છંદને માનીએ છીએ. અમે ગણ્યોએ છીએ કે એકું આવી જતાં તાલ તરે છે. અમે ગણ્યોએ છીએ કે મુંદરને મુક્ત બનાવવાથી રાક્ષસની નીકા ખરેખર વથ થઇ જાય છે. તમને કોર પર વિશ્વાસ છે, પાંચી તે શાએ પરનો કોર વિશ્વાસ હો કે શરૂ પરનો કોર વિશ્વાસ હો. પરંતુ તે બીડ્યોનો વિશ્વાસ છે, કુર્બાનો વિશ્વાસ છે, નિવેદનો વિશ્વાસ છે.

સૈનિક—અરો કવિરાજ, તમે તો અદા ઉપદેશ આપવા બેસા છો, પણ પેલી બાલુએ તો આજ લાગી છે.

કવિરાજ—યુગે યુગે કેટલીએ વાર કેટલીએ અજ લાગે છે. જે રેડવાનું છે તે રેડશે જ.

સૈનિક—તમે શું કરશો ?

કવિરાજ—હું ગાયન ગામથ કે " બીજો નહિ. "

સૈનિક—નેવી શું થશે ?

કવિરાજ—જેઓ રથ તાણે છે તેઓ કૃષ કરતાં નાત મેળવશે. મેનાલ થઇ તાણતું એ બધું બપોર છે.

સૈનિક—અમે શું કરીએ ?

પુરોહિત—હું શું કરું ?

કવિરાજ—હાલમાં એકદમ કંઈ કરવાની જરૂર નથી. જુઓ, વિચારો, અંદર પાનંથી નવોન જની જન્યો. ત્યાર બાદ એ પોકાર સાંભળવા માટે તૈયાર રહ રહે.*

* કવિરાજ રવિ-વ્રતાય શબ્દારના એક બંધની નાલ પરથી અનુવાદ. અનુવાદ: મદાકાશ ઉપર રથ.

ત્રણ શિક્ષકો

રશિયાની પ્રજાએ રાજપરિવર્તનથી સ્વતંત્રતા મેળવી તે બનાવ દુનિયા આખી જાણે છે પણ તે ઐતિહાસિક બનાવના બીજા અનેક વિચારોએ મમરત દેશમાં ફાઇ ન જાણે તેમ વેર્મા દત્તા, એવે એક વિચારક નિઃકલે ઝાગોશ હતો. Deni Souls (વેન) નામની તેની નવલકથા, હાસ્યરસનું મહાકાવ્ય (Epic) છે અને જગતના સાહિત્યમાં ઊંચા સ્થાન યોગ્ય છે. અદ્ભુત સર્જક શક્તિથી અનેક પાત્રોની રુદ્ધિથી તે પોતાના નિરવધિ રશિયાનું ચિત્ર આપણી આંખ આગળ ખડું કરે છે.

આ અને આવી બીજી રશિયાની નવલકથાઓ વાંચનારને તરત હાથે છે કે તે મમદના રશિયા અને હાલના દિંદ વચ્ચે ધણું સામ્ય છે. રશિયાના જીર્ણોદ્ધારમાં તેના શિક્ષકોએ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે. આપણા દેશમાં પણ નવાં બંધો બિલ્પન ધરાવી એ એકજ રીત છે, અહારે આપણે ત્યાં પણ ખરૂં શિક્ષક કેને કહેવું એ વિશે ધણો બિલાવોલ ધાય છે માટે તે નવલકથામાં આવતા ત્રણ શિક્ષકોને લગના ભાગનો નીચે અનુવાદ આપેલો છે.

પ્રથમ, કથાના નાયક ચિચિકોવ, એક સ્વાર્થી ખટપટીઆ ડાહ્યા માણસના બચપણ અને શિક્ષકનું અને તેને અંગે તેના શિક્ષકનું ચિત્ર છે. પછી કથાના પ્રસંગના એક બીજા એન્ડે ઈપાનોવિચ નામના પાત્રના શિક્ષકને અંગે તેના બે શિક્ષકોનું તેનું જોષદાષક

ચિત્ર છે. કથામાંથી વાંચનારને હાલની કેળવણીના ગુણ-દોષ જોવાને અનેક દૃષ્ટિ-દુઓ મળશે એમ આશા રાખું છું.

∴ × × ×

આપણે નાયક કોઇ ગરીબ અને અપ્રસિદ્ધ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. એનાં માઆપ ખનદાન કુટુંબનાં દત્તાં પણ તે ખાનદાની જન્મની દત્તાં કે કર્મની દત્તાં તે તો ઇશ્વર જાણે. તેને પોતાનાં માઆપનો જરાએ અણસાર નહોતો...બચપણમાં તેને કોઇ મિત્ર કે સોબતી નહોતો. એક નાની સંખી ઓરડી, અને નાની નાની બારીઓ તે શિયાળે કે ઉનાળે કદી ઉધડી જ નહિ...હાથમાં કાનમ, અંગળીઓ તે હોંકે પણ શાલીવાળા, અને જ્યારે જુઓ ભારે એ છોકરો પાટલી ઉપર બેઠોજ હોય ! જ્યારે જુઓ ત્યારે સામે દુધી ઉધાડી જ હોય “સાચું” બોલવું, મોઢાંનું કંઈ કરવું, મદ્યજી તરફ એમ રાખવો. “...એના એ કામથી દંડણને છોકરો જરા અસહ્ય રાખાવે કે પૂંછડી લાંબી દોરે તો એ પરિચિત કોર અવાજ જરૂર બોલે “વળી તોફાન” અને એ સળંગ પછી પછવાડેથી લાંબાં જંકડતાં આંગળાથી કાન અમળાવ ત્યારે એની એજ પરિચિત અણગમતી લાગણીઓ. એનું બાળપણ આવું મધું હતું... પણ જીવનમાં બધું બદલાય છે. અને એક દિવસ સરજા ઊગતાં તેનો આપ તેને માડી ભેડી સહેરમાં લઇ ગયો...અહીં એક ધરડી ડોસી તેમની સગી રહેતી હતી. તેને ત્યાં તેણે રહેવાનું અને સહેરની નિશાળે જવાનું હતું...

બીજે દિવસે તે નિશાળે જવા લાગ્યો. અબ્યાસની કાંઈ પણ શાખા માટે તેનામાં ખાસ શક્તિ નહોતી પણ મહેનતુપણ અને ચોખ્ખાઈને માટે તે તૃપ્તિને દેતો. પણ એક બીજા દિશામાં, વ્યવહારની જાગૃતમાં, તેણે અદ્ભુત શક્તિ બતાવી. તે તરતજ પરિસ્થિતિ સમજી ગયો અને તેને નિશાળીઆ સાથે એવી રીતે વર્તતાં આવડી ગયું, કે તેઓ એની મહેમાનગતી કરે અને એ તેમની કદી ન કરે. અને કાંઈવાર તેમણે કાંઈ ધીજ આપી હોય તો તે પોતે સંતાડી રાખી એના એ છોકરાઓને તે પાછી વેચાતી આપતો. નાનપણથીજ તે પોતાપર કાણુ સખાં શીખ્યો હતો. તેના આપે તેને અરધે રૂબરૂ આપ્યો હતો તેમથી તેણે એક કાપડ પણ વાપર્યો નહોતો; તેથી ઉમરું એજ વરસે તેણે તેમાં કાંઈક ઉમેરું..... આવી રીતે પાંચ રૂબરૂ થયા તે તેણે એક કાચળીમાં મૂક્યા અને પછી બચાવી બચાવીને તે બીજા કાચળીમાં મૂક્યા લાગ્યો. પોતાના શિક્ષકો તરફ તે જુદા હાથપણથી વર્તતો. પાટલી ઉપર એના જેટલો કોઈ શાન્ત બેસતો નહિ. કહેવું નોંધ્યે કે એમનો શિક્ષક શાન્તિ અને સારી વર્તણૂકની ધણી અમત્ય સમજતો અને હોશિયાર અને મસ્તીબાર છોકરાને સદન કરી ચકનો નહિ. એવા છોકરા પોતાની મસ્તરી કરે છે એમ તે માનતો. એક વખત જે છોકરો મસ્તરી કરતો જણાયો હોય તે છોકરો કવખતે માત્ર જરા દલે કે આંખનો પથકારો કરે તો પણ તેના પર શિક્ષકની દક્ષ મંજ થઈ જતી. એવા છોકરાને શિક્ષક કાઢી મૂકતો અને દયા વિના સજા કરતો. તે કહેતો “તાઈ અલિમાન અને ઉદતાઈ દમગ્યાં કાઢી નાખું છું હું નથી ઝાળખતો એટલો હું તને જરે જરે ઝાળખું છું. તને ઝાળેાડીઆં ઉભો રાખીશ અને ખાવા નહિ આપું” અને બીચારા છોકરાંના ગોઠણ રહી નય, દિવસોના દિવસો બૂખ્યાં રહેવું પડે પણ શા સાફ તે તેને ખજર ન પડે. તે કહેતો “હોશિયારી અને બુદ્ધિ એ તો ગપ છે. હું તો વર્તણૂક પરજ ધ્યાન આપું છું. કાંઈ છોકરાને કહ્યો એ ન આવડે પણ તેની વર્તણૂક સારી હોય તો દરેક વિષયમાં હું તેને પૂરેપૂરા દોડા આપું. પણ કોઈ છોકરો બેદિસી બતાવતો કે મસ્તરી કરતો, જણાય તો તે સોલન દરનાં ડાહ્યો હોય તો પણ હું તેને મીઠું આપવાનો.” એ

પ્રમાણે શિક્ષક કરેતો. કિંમોવ કહેતો કે “કાંઈ ડાહ્યો ડમરો માણસ પોતાનું કામ ન સમજતો હોય તો તેના કરતાં પોતાનું કામ સમજતો હોય તેનો પીધેતો પણ સારો” અને તેથી તે શિક્ષકને તેના તરફ અત્યંત તિરસ્કાર હતો. પોતે જે નિશાળમાં શીખવતો તેમાં એટલી બધી શાન્તિ રહે કે એક માખી ઉડે તોપણ સંભળાય, આખા વરસમાં એક પણ છોકરો ઉધરસ ખાતો નહિ કે નાક છીંકતો નહિ, અને થંટ વાગે તે પહેલાં ઓરડામાં કાંઈ છે એમ પણ ન જણાય એ જાગૃતનું વર્ણન મોઢાપર અને અજાજમાં મંતોય બતાવી તે કરતો. ચિત્ચિયોવ મહેતાજીનું મન ભેષ ગયો અને સારી વર્તણૂક એટલે શુંને તરત સમજી ગયો. બીજાએ પાછળથી ગમે તેવો ચોંડીઓ ભરે તોપણ તે કદી મટકું મારતો નહિ કે લવાં પણ દલાવતો નહિ; થંટ વાગે કે તરતજ તે મહેતાજીની ત્રણ પૂણીયા ટાપી લેવા દોડતો; તેમને ટાપી આપ્યા પછી તે સૌથી પહેલો નિશાળ બહાર દોડી જતો અને રસ્તા ઉપર તેને એ ત્રણવર મળવા પ્રયાન કરતો અને એ વખતે હમેશાં ટાપી ઉતારી નાખતો. આ યુક્તિ બરાબર સજા થઈ, તે નિશાળમાં રહ્યો તે બધો વખત મહેતાજીના આરે ૫ દાય તેના પર રહ્યા અને નિશાળ છોડતી. વખતે અબ્યાસની બધી શાખાનું પ્રમાણપત્ર, પદવીપત્ર અને એક ચોપડી તેને મળી. ચોપડી પર સોનેરી અક્ષર લખેલું હતું: “અનુકરણીય ઉદ્યોગીપણું અને ઉત્તમ વર્તણૂક માટે.” નિશાળ છોડી તે વખતે તે જરા દેખાવડો જુવાન હતો અને તેની દાદી હાનમત કરવા ચોગ્ય થઈ હતી. તે વખતે તેનો પિતા યુજરી ગયો.

.....લગભગ આ સમયે પેલો બિચારો શિક્ષક જે શાન્તિ અને સારી વર્તણૂકને જુદા વખાણેતો હતો તે મૂર્ખતા માટે કે બીજા કોઈ કસર માટે ખરતરડે થયો. શિક્ષક પોતાની દિશગીરી દાર્માં દૂખાડવા લાગ્યો પણ પછી પીવા જેટલા પણ પેસા રહ્યા નહિ. મંદવાડ, લાચારી અને ખાવાનાં પણ સાંસાં પડનાં તેણે કાંઈ ખુશ્લા અજાવડે ઘરમાં આશરો લીધો. અગાઉના જે મસ્તરી અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ ઉપર તે ઉદ્ધત અને ઉચ્છ્રંખત હોવાનો વહેમ લાવતો તેમણે આ દયામણી રિથિતિ

સાંભળને શિક્ષક માટે ઉધરાણું હતું અને પોતાને જરૂરની ચીજો વેચીને પણ પૈસા લખો. માત્ર એક પાવલુષ્કા ચિન્ચિકોવેજ રિચાતના કારણસર માત્ર પાંચ ટોપેક આપવા માંડ્યા અને પેલા વિદ્યાર્થીઓએ “બરે જા મૂંછ” કહી તે દેશી દીધા. પોતાના વિદ્યાર્થીઓએ ગોતા માટે આટલું કર્યું એમ શિક્ષક ભણતું હારે ગિયારે હાથ વને મોં દાંડણું અને એક લાચાર બાળકની માફક તેની આંખમાંથી દડ દડ આંસુ વહી ગયાં. નખળા અવાજમાં તેણે કહ્યું: “કબરના કાંકા ઉપર ઇશ્વરે અને રાધાચો” અને બ્યારે તેણે ચિન્ચિકોવ વિશે સાંભળ્યું હારે કહ્યો નિસાસો નાખ્યો અને ઉમેર્યું: “અરે, પાવલુષ્કા! માણસો કેવા બદમાશ બન્ય છે! અગે તે કેવો સદ્ગુણી છોકરો હતો! કદી તોફાન ન કરતો, રેશમ જેવા મુઠાપમાં હું એનામાં ઉતરાયો, ભયંકર હતારાયો. ! !”

x   x   x   x   x

આ દિનચર્યા ઉપરથી વાંચનાર સમજી લેશે કે એન્ડ્રુ ધરનાવિય ત્યોચેનિકોવ એવા વર્ગનો માણસ હતો જે વર્ગ રૂશિયામાં પુરુષ છે અને જે બાળસુ નકામાં વગેરે તરીકે ઓળખાય છે. આવા પુરુષો જનમથીજ આવા હોય છે કે જીવનમાં એવા ધડાચ છે તે હલુ પ્રશ્ન જ છે. હું ધારૂં છું કે તેનો જવાબ આપવા કરતાં એન્ડ્રુ ધરનાવિય ના બાળપણ અને કેળવણીની હકીકત કહેવીજ ઠીક પડશે.

બચપણમાં તે હોશિયાર અને શક્તિવાળો છોકરો હતો અને કોઈવાર આનંદી અને કોઈવાર ગંભીર હોય તો એ પરીવર્તી વિદ્યા છે, જે બાળુવાથી માણસ પેલાં શિક્ષક કેટલીએક બાળતોડાં રાખ્યો હતો. એણે કહ્યું: “જો એક રવાઈની કાદવાની રચપણ અને શિશુઓનું તેને અંગે ત... વડકનું ચિત્ર છે. પછી કદાના ના એક બીજા એન્ડ્રુ ધરનાવિય નામના પાત્ર-શિશુને અગે તેના બે શિક્ષકોનું તેનું જોષદાયક

નામોના ઉચ્ચાર ખસા દોવાળી ખાવી નથી.

આનંદી, નિરંકુશ અને મોહક લાગતા કે કોણે તાલિમ વિનાની, કાણુ વિનાની ટોળી જેવા દેખાતે તે જૂઠ્ઠા હતી. એ ટોળીમાં એક માણસની સ્થાના હારે હતી. એવો એક પણ છોકરો નહોતો જે તોફાની કે મરતીગાર હોય. છતાં પોતાની મરતી દેવા પોતાની મેળે મહેતાજી પાસે ન આવે. મનમાં જે જે બનતું તે સધળું તે બંધુતો. દરેક તમાં તેની કામ કરવાની રીત વિલક્ષણ હતી. તે ખેડે વિદ્યાર્થીઓમાં મહાન આશયો ભગત કરવા એમ અગત્યનું છે—આશયોથીજ માણસ આગળ ધૂસ એમ તે કહેતો—તેના સિવાય માણસ ગતિમાં ન આવતો. ઘણીખરી મરતી અને જંગલી રવાઈ તે અંકુશ મૂતોજ નહિ. બાળપણની મરતીને એક પ્રથમ ભુમિકા માનતો. જેમ કોઈ કુશલ વંદ, જે શરીરમાંથી એકદમ ઉપડી આવતાં ક્ષણિક શાંત ચિત્તે તપાસે, તેમને દયાવવા પ્રયત્ન ન કરે. લક્ષ્યપૂર્વક તપાસે અને એવી રીતે શેગીના વેગનું નિર્માન કરે તેમ તે આ રીતે ગાળીની શક્તિઓની પરીક્ષા કરતો.

તેના હાથ નીચે શોડાજ શિક્ષકો હતા; પણ વિષયો તે જાતે શીખવતો અને કહેતું ભેદ એ કે, જે કોઈકરો જે પારિત્યની લાપસ અને બડા બડાં તોડીકું રાખતા તે સિવાય જ ઘણા ઓછા શબ્દોમાં તે સિ રહસ્ય રાખવાની હેતો અને તેથી નાનામાં નાનો પણ પોતે વિષય સમજાવે. જો એ એક સમજી હોય તેને કે માણસે સૌથી અગત્યનું બધું જાણવું હોય તો એ પરીવર્તી વિદ્યા છે, જે બાળુવાથી માણસ પેલાં તોફાન” અને એ શબ્દો “તે બંધુવાને માટેજ માણસે. ક્યાં આંગળાથી કાન અમળઈ એ ચિત્ર અક્ષયગતી લાગણીઓ. : હવે... પણ જીવનમાં બધું તેણે જુદોજ અભ્યાસક્રમ રાખે દિવસ સરજ. બીજાં તેના બાંસપન્ન વિદ્યાર્થીઓને તે શબ્દોમાં લદ્ય ગયો... અહીં એકાંથી શક્તિવાળો એને તે સમી રહેતી હતી. તેને ત્યાં તેણે કદી લેવા દેતો કારણ કે નિશાળે જવાનું હતું....

જે જરૂર નથી. તેમજ જે અટપટથી કરે તે

પણ શક્તિવાળા છોકરાઓમાં મારે ઘણું કામ કરવાનું છે” એમ તે કહેતો અને આ અભ્યાસક્રમમાં એકેક જાનર પેટ્રોવિચ જુદા જ માણસ દેખાતો હતો; અને પહેલેથીજ તેમને એવવણી આપી દેતો કે અત્યાર સુધી સામાન્ય શુદ્ધિનીજ અપેક્ષા હતી પણ દરે તેમની પામેથી ઊંચી શુદ્ધિની અપેક્ષા રખાશે; મૂર્ખોની મરફતી કરી શકે એવી શુદ્ધિ નહિ પણ દરેક અપમાન સહન કરી શકે તેવી અને ખીનતા સિવાય મૂર્ખોને સહન કરી શકે એવી શુદ્ધિ જેમણે. ખીન શિક્ષકો અગત્યનાં પાઠ્યથી જે અપેક્ષા ગ્રાપે છે તેથી તે આ ભૂમિકાએ રાખતો. તેને તે શુદ્ધિની ઉચ્ચતમ ષટિ કહેતો. આર્ષતઓમાં પણ અસુખ્ય રહેતું અને એવી ઉચ્ચતમ શાન્તિમાં દોષો રહેતું તેનેજ તે શુદ્ધિ કહેતો. એકેક જાનર પેટ્રોવિચે જતાની આપણું કે પોતે જીવનવિષા સમજતો હતો. જે વિષયો માણસને નાગરિક થવાને ઉપયોગી છે તેનીજ માત્ર પસંદગી થતી. જૂદી જૂદી દારૂદાર્દઓમાં, સગરની નોકરીમાં, કે ખાનગી કામમાં શું શું કરવાનું હોય છે તેના ઉપરજ ભાવણે અપાતાં. જીવનમાર્ગમાં જે ને નિરાશાઓ અને વિધ્નિ માણસોને આડાં આવે છે, જે જે લગે અને પ્રલોભનો ખડાં થાય છે તે સુધમાં જરા પણ છાનાં રાખ્યા વિના તે પુલક પુલકી રીતે. ત્યારે પોતે દરેક કષ્ટો કષ્ટો હોય અને દરેક હોદ્દો ભોગવ્યો હોય તેમ તે બધા વિષે પૂરેપૂરું જાણતો. ખરી રીતે તે જે ભવિષ્યનું ચિત્ત રાત્રેતો તે લેશ પણ સુખમય ન હોતું. અજાણજ જેનું છે કે, તેમનામાં મદાન આરોપો અગ્રત થયા હતા તેથી, કે ‘આગળ ક્ષેત્ર’ એ શબ્દ જે રાજામાં આદર્યો હતવન કરે છે-તે શબ્દ જ્યારે એ વિદ્યાર્થી શિક્ષક બોલતો ત્યારે તેના આખમાં કાંઈ એનું દેખાતું તેથી, એ છોકરાઓ મુરેકમાં મુરેક રચિતો. એ મેળવવા પ્રયત્ન કરતાં, જ્યાં મજબૂત હાથ ખતાવવાની જરૂર હોય ત્યાં કાંઈ અધરામાં અધરું હોય ત્યાં તેને માટે તકસતો. તેમના જીવનમાં એક પ્રકારનો અસોલ હતો. અલેક્ઝાન્ડર પેટ્રોવિચ તેમને બધી જાતની કસોટીથી કરી જેતો, પોતાના કાંઈથી તેમજ ખીન નિશાળીઓએ મારફત અતિ દુઃખદ નિગળાઓ બીજી કરતો, પણ તે વરતી જમને તેઓ વધારે સાવધાન રહેતા. અભ્યાસક્રમમાંથી બહુજ થોડા પારગત

થતા પણ એ થોડા ખરેખર સમર્થ પુરુષો હતા. અગ્રિ સેંસના કારવા હોય તેવા હતા. નોકરીમાં જ્યાં ખીનઓ, કસાય તેમના કરતાં વધારે હોંશિયાર હોય છતાં ટકી ન શકતા, અને નજીવી હેરાનગતિથી અજાણ જમ નોકરી છોડી દેતા અથવા સાવધાન ન રહેવાથી અપમાનો અને કાંઈ ખાઉંઓના હાથમાં સપડાતા ત્યાં પણ ધણી જોખમવાળી રિયતિમાં પણ એ વિદ્યાર્થીઓ ટકી રહેતા. પણ અલેક્ઝાન્ડર પેટ્રોવિચના વિદ્યાર્થીઓ માત્ર રિયર ટકી રહેતા એટલુંજ નહિ, પણ માણસ અને કુદરતના જ્ઞાનની તાલીમ લીધેલી હોવાથી પતિત અને પાળી ઉપર પણ ઉચ્ચ મંદકારો પાડતા.

પણ મિયાન એન્ડ્રે ધીમોવિચના નસીવમાં આ શિક્ષણ ભોગવવાનું નહોતું. ઉત્તમ વિદ્યાર્થી તરીકે ઉચ્ચતર અભ્યાસને માટે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો તે પછી તરતજ એચિન્ટી આદત પડી; એ વિરજ શિક્ષક, જેના શાખાર્થના એક શબ્દથી તેનું હૃદય મથુર કંપી ઉઠતું, તે એકાએક માટે પડ્યો અને મરી ગયો. નિશાળમાં દરેક ઝીજ જાલ ઇ જમ. અલેક્ઝાન્ડર પેટ્રોવિચની જગ્યાએ કોઈ દિવસોર ધીમોવિચ આવ્યો. તે માયાશુ રવગવનો અને દર્તવ્યનિક હોવા પણ તેના આલિપ્રાયે વડુ જુદા હતા. પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની રવાભાવિક રીતજાતમાં તેને નિરંકુશતા જણાઈ. તેણે બહારની તાલીમ દાખલ કરી, નાનાં અગ્ર્યઓએ મૂળી મુપરી રાખતી જેઠએ અને કોઈ પણ રિયતિમાં બખેતી દાર છોડી નહિ આજનું જેઠએ એવો આગ્રદ કયો; અને કુટપડી લઈ બે દારો વચ્ચે અને બે વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કેટલું અંતર રહેતું જેઠએ તે પણ સાવવા સોંકું. દેખાતે માટે તેણે વિદ્યાર્થીઓના શરીરની-શુદ્ધિની નહિ-ઉચ્ચ પ્રમાણે તેમને ટેબલ આગળ ગોઠવ્યા તેથી ગયે. ડાહ્યા કાળી ગયા અને હોંશિયારો પાછળ રહી ગયા. આથી, અને ખાસ કરીને જ્યારે નવા મહેતાજીએ, આગળના મહેતાજીનું ગાળી જેઠને અપમાન કરતો હોય તેમ, જ્યારે કુટું કે વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિ અને અભ્યાસની સજ્જતા પોતાની નજરે કંઈ વિસાતમાં નથી, પોતાની નજરે સારી વર્તણૂક જ વધારે અગત્યની છે, કોઈ છોકરાને પાઠ ન આવડે તો હોય પણ તેની વર્તણૂક સારી

હોય તો તેને પોતે હોશિયાર વિદ્યાર્થી કઠતાં વધારે પસંદ કરે, ત્યારે ચોતરફ અસંતોષ મધુમણી ઉઠે. પણ ડિપોઝિટર ઈલાનોવિચ પોતાનો ઉદ્દેશ્ય પાર પાડવામાં કૌતુકમંદ થયો નહિ. છાતું તોફાન આક્રમવા લાગ્યું, અને આપણે જાણીએ છીએ તેમ, ખુદશા તોફાન કરતાં છાતું તોફાન ઘણું ખરાબ છે. દિવસે સખતમાં સખત તાલિમ પળાતી પણ રાત્રે ધિંગામસ્તી થતી.

ઉપદેશ વર્ગમાં બધું ઉધુંચતું મધ મધું. સારામાં સારા હેતુથી તેણે તદ્દન અનિચાલક ઉપાયો કામમાં લીધા. નવા વિચાર અને નવી દૃષ્ટિવાળા શિક્ષકો તેણે કામે લગાડ્યા. તેઓ પાંડિત્યથી ભાગ્યે આપતા અને થોડાઓ ઉપર નવાં શબ્દો અને વાક્યો ફેંકતા; તેઓ નિષ્ણત હતા અને નવીનમાં નવીન પદ્ધતિથી વાકેફ હતા, પણ અકસોસ! તેમના શિક્ષણમાં પ્રાણ નહોતો. જે વિદ્યાર્થીઓ સમજતા થયા હતા તેમના પર તે જડ લગવા માફક પડતું. બધું જમડવા લાગ્યું. પણ સૌથી ખરાબ એ થયું કે વિદ્યાર્થીઓને નિરાશાના અધિકારીઓ માટે માન ન રહ્યું. તેઓ મુખ્ય મહેતાશને દેડકા 'રોટલો' કહેવા લાગ્યા અને કંઈક નામો આપવા લાગ્યા; અને કિયતિ એવી આવી કે ઘણા છોકરાઓને શરીર મૂકવા પડ્યા.

એન્ડ્રે ઈલાનોવિચ નરમ સ્વભાવનો હતો. પોતાના સોજનીઓની રાતની ધિંગામસ્તીમાં ભાગ ન લેતો. તે

લોકો.....મુખ્ય મહેતાશને વારંવાર દેવગમા જવાનો આમ્રદ કરવાના કારણે લીધેલ ધર્મની મરહટી કરતા. પણ તેનામાં ઉત્સાહ ન રહ્યો. તેનામાં મહાન આશયો જાગૃત થયા હતા પણ કશી ક્રિયા નહોતી તેમ જીવનનો માર્ગ નહોતો. તેનું હૃદય જાગૃતજન થયું હોત તો વધારે સારું. અમ્માપકો ભાગ્યજીના ઓગ્રામાં રાતાપણ થઇ જતા. તેમનાં ભાગ્યે તે સંસારને, અને તેને પોતાનો શિક્ષક યાદ આવતો, જે ગરમ થયે વિના ધીમ સમજી શકે તેમ બોલતો. તેણે રસાયન શાસ્ત્ર, ન્યાયની ફિલસૂફી ઉપરનાં ભાગ્યે સાંભળ્યાં. અમ્માપકો રાજકારણની ઝીણવટમાં ઘણા ઉંડા ઉતરતા અને માણસના ઇતિહાસની એવી જુદતુદ્ધપના કરતા કે કોઈ જર્મન શરેરમાં મજુર મંડળોની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનો વિષય ત્રણ વરસે માંડ ચર્ચા થતો. આ બધાના કાંઈ ભાંખાતુદ્યા આધાર રહિત કડકાઓ જ માત્ર તેના માથામાં ભગાઇ રહેતા. તેનામાં રવાભાવિક સમજજીરકિ હતી તેથી તે સમજી શક્યો કે એ શિક્ષણનો ખરો રસ્તો નથી એટલું સારું થયું. પણ ખરો રસ્તો કયો તે તે ખતાલી શક્યો નહિ. તેનેવારંવાર અવેદજાન્ડર પેટ્રોવિચ યાદ આવતો અને ત્યારે તે એટલો મમગીન થઇ જતો કે દુઃખના માર્ગ યું કરવું તે તેને સૂઝતું નહિ.

અનુવાદક રામનારાયણ વિ. પાઠક

રા. નરસિંહરાવ અને તેમની કવિતા

“કાવ્ય સાહિત્ય એ મનુષ્યના નવીન જીવનનો સર્વથી મધુર આલાપ છે. શબ્દ એ તેનું વસ્તુકારણ છે, પ્રલય-સાદી વાક્ય એ રૂપકારણ છે, સત્ય એ સાહિત્યકારણ છે અને જીવન વિકાસ એ હેતુકારણ છે.”

કાન્ત

કવિ વાદમીટી એકવાર એક કોંચના યુગલનો તેમના રનેહના પરમ ઉત્કૃષ્ટ કાલમાં, તેમના સહચારના વિરલ સુખમાં, વધ થતો જોયો. અને જે દૂરતા અને દેવાઈ નિષ્કુરતાથી એ ભંજ પડ્યો હતો તેણે તેમના હૃદયમાં તીવ્ર ઉદીપન કર્યું અને યુખમાંથી કેટલાક ઉદ્ગારો સરી પડ્યા. આ ઉદ્ગારો તે આપણા આદ્ય-કવિનો આદ્યશ્લોક. આ કાંઈ કેવલ ઇતિહાસ નથી, એ ન્હાની સરખી વાતમાં કાવ્યના સંભવનું એક ગંભીર અને ઉંડું સત્ય રહેલું છે. ધોળા કખૂસ કરશે કે કાંઈ પણ સાહિત્યના ઉદ્ગારમાં જ્યાં સુધી એક પ્રકારની ઉર્મિશક્તિ આવતી નથી ત્યાં સુધી તે કવિતા નથી. તેમજ મુદ્દલ હૃદયો પોતાનાં તીવ્ર ઉદીપનોનો આવિ-ષ્કાર સાહિત્યમાં ગદ્યદ્વારા નહીં પણ પદ્યદ્વારા વધારે સફલતાથી કરે છે. કાવ્યની ઉત્પત્તિ વિષે વિચાર કરતાં માલમ પડશે કે મનુષ્યની નૈસર્ગિક હિતિઓ અને સામ-જીઓ, પ્રથમ વાગ્વ્યપાર-શોધાણો, ત્યારે કાવ્યદ્વારા મુખ્યત્વે પ્રદર્શિત થતી. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં કાવ્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ અને ગદ્યની તે પછી છે. કુદરતના અપ્રતિહત સદચારથી મનુષ્ય જેમ જેમ દૂર જતો ગયો તેમ તેમ કવિત્વ પણ તેનાથી દૂર થતું ગયું. જે રીતે બાપાદ્વારા મનનું વલણ પ્રકટ થવા માંડ્યું ત્યાર પહેલાં મનુષ્ય મનુષ્યની ન્હાનાં મોટા અવાજોથી ભાવ વ્યક્ત

કરવાની શક્તિ ખીલીને અંતે સંગીત બન્યું તેવી રીતે એ અવાજ કહાડવાના પ્રયોગદ્વારા માણસે સ્વરો અને બંજનો શોધ્યા અને વિચારવિનિમય વગેરે માટે એ સાધનનો ઉપયોગ કરતાં કરતાં બાપા રચી ત્યાર પછી જેમ જેમ મનુષ્યનું જીવન વધારે સંસ્કારી થતું ગયું તેમ તેમ ઐહિક પદાર્થો તરફના વલણનું ધુલ્લિ ગમ્ય અને ઈન્દ્રિય ગમ્ય ઉચ્ચતર વિલાસોમાં તેની જતિઓનું રૂપાન્તર થવાને પરિણામે સાહિત્યનો જન્મ થયો. અને પ્રત્યેક દેશના સાહિત્યમાં પ્રથમ કાલ પદ્યનો અને પછી ગદ્યનો.

વાગ્વ્યાપારથી મનુષ્ય તેની ચિત્તવૃત્તિનાં એ અંગેની પ્રકટ કરે છે. એક મગજ અથવા મન અને બીજું હૃદય અથવા પ્રાણ, અને વધારે ઉંડી વ્યાખ્યા અને વિવેચનોમાં ઉત્તરો સિવાય આપણે એમ કહી શકીએ કે વાણીમાં જે વિચારદ્વારાએ મગજનું માત્ર નિરૂપણ કરે છે તે ગદ્ય અને જે ઉર્મિદ્વારાએ હૃદયનું નિરૂપણ કરે છે તે પદ્ય એ પદ્યમાં ત્યારે સાહિત્ય અને કલાનો વિનિયોગ થાય ત્યારે તે કવિતા બને છે.

કવિતાની વ્યાખ્યા એમ કરી શકાય કે પરિપૂર્ણ કવિતા તે મનુષ્યના હૃદયનું મૂર્તિમત્ત અને કલમય સ્વરૂપમાં ઓલનમય અને ઉર્મિશ વાણીદ્વારા નિરૂપણ છે. શેષક આ વ્યાખ્યા સંપૂર્ણ નથી પણ પ્રસ્તુત ચર્ચાને અંગે એ વિષયમાં વધારે ઉંડા ઉત્તરવાની જરૂર પણ નથી.

યુગ્મવાનમાં કવિતાની આ ભાવના હજી જોઈએ તેવી વિકાસ પામી નથી તેમ પ્રગલ્ભ પણ થઈ નથી.

કવિતા એ આખા રાષ્ટ્રના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ છે. પરંતુ એવી કવિતા અત્યારે જાહેર નથી. ગુજરાતના આઘકવિ નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભક્તિભાવથી પ્રેરાયેલાં હતાં. તેની વાણીનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક અને અસ્ખલિત હતો અને આજે પણ લોકભોજ્ય ગીતોમાં મહેતાનાં પદો ધણાં છે. એ ભક્તિયુગ. ત્યાર પછી પ્રેમાનાંદ અને સામળ વગેરેએ કવિતા જેવી ભાષામાં વાર્તાઓ અને આખ્યાનો લખ્યાં. ત્રીજા સુખમાં દયારામ થયા તેમણે લાલિત્યનો અંશ દાખલ કર્યો જે ત્યારપછી કેવળ શબ્દરચના ઉપરના પ્રભુત્વને લઇને દલપતરામે વૃદ્ધિગત કર્યો. પરંતુ દલપતરામ વિદેહ થયા તે પહેલાંજ કવિ નર્મદાશંકરે એક નવીન કાવ્યસાહિત્યનો યુગ શરૂ કરીશો હતો. તેમણે ગદ્યને પણ સંસ્કારી બનાવ્યું. અંગ્રેજ અભ્યાસની સરલતા થતાં પાશ્ચાત્ય કવિતાનો ધણે અંશે અપૂર્વ કાવ્ય-સાહિત્યનો ભંડાર ગુજરાતના વિચક્ષુ પુરોા સમક્ષ રહ્યો થયો. નવલકામ જેવા સમાયોચક બધાજ વિચારો-ને પૂર્ણ દશમાં લાવ્યા અને કલાતી લાવના પોપવા અપલ કર્યો તેની સાથેજ અનેક ઉત્તમ સાક્ષરરત્નો ગુજરાતમાં પાક્યાં. ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ, બાલાશંકર, હરિ હર્ષદ મુવ, નરસિંહરાવ વગેરે.

મણિલાલ અને બાલાશંકરે ઈંગ્રેજ, ફારસી અને સંસ્કૃતનો તેમની કવિતામાં મનોહર સંયોગ સાધ્યો. ત્યારે નરસિંહરાવે એક માત્ર શુદ્ધ સંસ્કૃતને વળગી રહીને ઈંગ્રેજ લિટરેટર ગુજરાતીમાં ઉતારતા અધ્યાગ પરિશ્રમ કર્યો. આ પ્રયત્ન કવિતા ગુણનું મૂલ્ય તેઓ તેમના લેખની ગુજરાતના હૃદય ઉપર જે અસર મૂકી ગયા છે તે જોતાં વધારે સરલતાથી આંકી શકાયે. કારણકે મુખ્ય વેપારશાહી કે એવી અધિગામી, પ્રવૃત્તિમાં પડી ત્યાં સુધી નિષ્કુર બની ગયો નથી ત્યાં સુધી તેની ઉપર કવિતાની અસર અદ્યતન છે. અને સામાન્ય રીતે આખા દેશ ઉપર તેની કવિતાની અસર ધણીજ અગ્રણ્ય અને ધણી ઉંડી હોય છે. અને તેટલાજ માટે કવિ એ રજુ એક મોટું પ્રેરક બલ બને છે.

આપણે એ પ્રશ્નો પૂછી શકીએ કે શવ કોણ ? તેનાં આવશ્યક લક્ષણો કયાં ? કવિતાની ઉત્પત્તિ શા

માટે ? અને તેનાં આવશ્યક લક્ષણો કયાં ? કલાપી એક જગ્યાએ કહે છે કે કવિ કવિ છે કારણ કે તે ઉદાર છે. માત્ર કવિતા રચનાથી કવિ થઈ શકતું નથી; પણ તે ઉપરાંત બીજા ગુણો કવિમાં આવશ્યક છે. શેલિ કહે છે કે 'કવિ, વિચારના પ્રકારમાં છુપાયેલો, દુનિયાએ જે આશાઓ અને ભીતિઓની અવગણના કરી છે તેનીજ 'અનુકરણમાં તે પ્રવૃત્ત થાય ત્યાં સુધી માગ્યા વગર સ્તોત્રો ઉપર સ્તોત્રો વરસાવતો રહે છે.' તેટલા માટે માત્ર કવિતા રચનાર કવિ નથી પરંતુ જે ઉદાર છે, જે જગત તરફ આતિશય સાનુકંપ છે, જેના હૃદયમાં નહાના લાગતા બનાવો અને વસ્તુઓ મોટા અતઃશોક જગાવે છે અને જે અવલોકન અને અનુભવમાંથી એક નવીન સૃષ્ટિ સર્જે છે તે કવિ છે. કવિતા રચવી એ કવિનું ધ્યેય નથી પણ કેવળ સાધન જ છે.

એટલા માટે કવિતાની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. અને તેની ઉત્પત્તિનાં ચાર કારણો સ્પષ્ટ સમજતાં કવિતા અને અકવિતાનો ભેદ વધારે સ્પષ્ટ થશે. કારણ કે કવિતા એ પોતાની અંદરના સત્યની શક્તિ વડે જીવનવિકાસ કરનાર પ્રલયવાહી શબ્દોનાં વાક્યોથી બનેલી છે. એ જોતાં આપણને કવિતાનાં કેટલાંક આવશ્યક લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે. કે [૧] એ સ્વાભાવિક અને સ્વયંભૂ જોષએ, [૨] તેની વાણી ડોલનમય અને ઉર્મિલ જોષએ, [૩] માનવ ચિત્તનું નિષ્પણ્ય મૂર્તિમત્ત અને કક્ષામય જોષએ અને [૪] તેમાં સત્યની શક્તિ અને જીવનવિકાસનો હેતુ જોષએ. જે ચારી કવિતા સ્વયંભૂ રીતે ઉપજાવે છે તે કવિ છે. એટલે આપણે હવે કવિનાં આવશ્યક લક્ષણો પાંચ નિર્ણયિત કરી શકીશું. [૧] ચિત્તનશીલતા [૨] અનુકંપા [૩] સત્યોપલબ્ધિનું બલ [૪] ઉદારતા [૫] કક્ષામયતા અને [૬] નૈસર્ગિક ડોલનમય વાણી.

આ દૃષ્ટિએ જોતાં ગુજરાતમાં કવિઓ નથી. જે કે ઉપલા ગુણોમાંથી કેટલાએક ગુણો આપણા કવિઓમાં છે. પરંતુ અત્યારે પણ ગુજરાતના કવિઓમાં નરસિંહરાવનું સ્થાન અગ્રણી છે. 'કવિતા અને સાહિત્ય'

નામના પુસ્તકમાં તેમનાં અતિશય વખાણુ થયાં છે તે કેટલે અંશે યોગ્ય છે તે હવે જોઈએ છતાં નરસિંહરાવની કવિતા ગુજરાતી કવિતામાં ઉત્તમ અને વિરલ સ્થાન ભોગવે છે તેમાં કશી શંકાનું પ્રયોજન નથી.

રા. રમણભાઈ એમના લેખમાં લખે છે, “ માટે ગુજરાતી કવિતામાં કુસુમગાજાને અને પ્રથમ પદવી આપીએ છીએ...નરસિંહ મહેતાની કવિતા બાહ્યાવરણમાં છે...સુંદરતાના સરોવરમાંથી તે આચમન જ કરે છે. પ્રેમાનન્દની મનોહર કલ્પના બહુ દૂર ફરી ન વળતાં પોતાના ચક્રમાં જ નિરંતર ગૂંચ કરે છે. સામળને કહાણીઓ કહેવાનું અને સાધારણ વહેવારના બનાવો એકા કરવાનું પસંદ છે એટલે એને મૂળ દેવામાં અન્યાય નથી...આ માટે વિરતાસ્થી વહેતી ખરેખરી કાવ્યની સરિતા તો કુસુમગાજા છે એમ અમારું ધારણું છે. રા. નરસિંહરાવની કલ્પના નેટલી વિશાળ અને દૂર પહોંચનારી છે તેટલી જ તે સ્થિત અને મનોહર છે. તેના વાસ જ સુંદરતાના સરોવરમાં છે. એમની કલ્પનાને હૃદયની ઉર્મિ ધરીધરી આવી મળે છે અને બન્ને મળી રસને સમ્રમ કરે છે. ભાવનું દર્શન આપવાની એમની ધણુંબધું એક જ રીતિ છે પણ તે કળામાં કદિ હોય આવતા નથી. ચિત્રચત્રાંશુની કુશલતા જે બાવરનમાં પણ નહોતી તે રા. નરસિંહરાવનાં સંપૂર્ણ ને:ઉત્કૃષ્ટ છે.”

આ વચનોને અતિશયોક્તિનો હોય લાગુ પાડી શકાય તેમ નથી. છતાં એ જિન્ન કાલે અને જિન્ન દેશમાં થયેલા કવિઓની સરખામણીમાં હકું તરત ભાગ્યેજ હોય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એવી સરખામણીને પરિણામે કાષ્ઠપણુ નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય આપી શકાય જ નહીં. નરસિંહ મહેતાની કવિતા બાહ્યાવરણમાં છે એમ કહેવું બ્રમચૂલક છે; વરતુતઃ નરસિંહ મહેતાના વખતમાં ગુજરાતી કવિતા બાહ્યાવરણમાં હતી એમ કહેવું જોઈએ. અને તેમ છતાં ગુજરાતમાં નરસિંહ મહેતાની કવિતા નેટલી ગરાય છે અને યાદ રખાય છે તેટલી નરસિંહરાવની યાદ રખાતી કે ગવાતી નથી.

એ વાત નરસિંહરાવને નરસિંહ મહેતા કરતાં બહુમાં ઉત્તમ ગણી લેનારે બહુની જોઈએ નહીં. ચિત્રચત્રાંશુની કુશલતા બાવરનમાં પણ નહોતી તેવી નરસિંહરાવમાં છે એ વાક્ય હવે બ્યારે નરસિંહરાવનાં હૃદય-વીણા, નૃપુરજંકાર, સ્મરણુસહિતા બહાર પડ્યાં છે અને એ લખાયા પછી કાવ્યસાહિત્યમાં પણ બ્યારે ઘણા નવીન ઉમેરો થયો છે ત્યારે સાચું રહેતું નથી. અને છતાં નરસિંહરાવના જેવી ચિત્રચત્રાંશુની કુશલતા કાષ્ઠનામાં નથી એટલું જ સિદ્ધ કરવા માટે બાવરનનું નામ મુકવાની જરૂર નહોતી. હોમર, ચોસર, વર્ગિલ, ગે, શેક્સપિયર, ટાગોર, મેટ્ઝ ગમે તે એકનું કે વધારેનું નામ ચાલી શકત. વળી તેઓ કહે છે કે વિરતાસ્થી વહેતી ખરેખરી કાવ્યની સરિતા તો કુસુમગાજા છે. પરંતુ એ ઉપમા ત્યાં પૂરી થતી નથી. કાવ્યનો ધોષ પણ સરિતાના જેવોજ અસ્ખલિત અને પ્રવાહી જોઈએ, એ નોતાં કાવ્યને સરિતા કહેવામાં ઔચિત્ય છે. પણ વધારે એમ પણ કહેવાયું છે કે એ કાવ્યસરિતા હૃદયના ગિરિમાંથી નીકળેલી છે. ઉપમાથી કાંઈ હમેશાં સત્યનું દર્શન થતું જ નથી છતાં, હૃદયગિરિમાં આવતો સુન્દરિભંજ બાદ કરતાં પણ જે હૃદય પત્યસ્ત્રમા કોર પદાર્થનું બનેલું હોય તે કવિનું હૃદય જ નથી. વરતુતઃ કાવ્યની સરિતા તે રમણ સરિતાની માફક પર્વતમાંથી નહીં પરંતુ પરમ આદ્ર અને ગિર્મલ એવાં હૃદયનાં ઉર્મિ ભ્યાં સરોવરમાંથી નીકળતી ધટે. પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો સર્વાનુભવરસિક કહેવાયાં છે અને રા. નરસિંહરાવનાં સ્વાનુભવરસિક ત્યારે એ બન્ને જિન્ન કક્ષામાં રહેલા કવિઓની તુલનાને અતે કાષ્ઠનેય ધીજ કરતાં ઉત્તમ કહી શકાય નહીં. અને જેઓએ બાવરનનાં કાવ્યો પણ વાંચ્યાં હશે અને રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યો પણ વાંચ્યાં હશે તેઓ કદી જ રા. રમણભાઈને મત સ્વીકારશે કે કેમ એ શંકાસ્પદ છે. એ તો તુલનાનો વિષય છે માટે અહિં અપ્રસ્તુત છે છતાં આ પ્રશ્ન કટલી સાચી છે તે રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોના અભ્યાસ થી તરત જોઈ શકાય છે અને એ આ લેખમાં પ્રયાસ છે. રા. નરસિંહરાવના પ્રથમ પુસ્તક- કુસુમ.

માળામાં ઉત્તમ પ્રતિના સુન્દર કાવ્યો એ છે. મધ્ય-રાત્રિએ કોયલ અને ચન્દા. મધ્યરાત્રિએ કોયલમાં જેવી ક્રિયા છે તેવુંજ ૨૨૩૫ ૭-૬ ધારણ કરે છે. “અનિદ્ર...સદુ” “હા વિરમિ...હુલુ” આ પંક્તિ-ઓનો પ્રવાહ સ્વાભાવિક અને અરણ્યકિત છે. અને ૭-૬નાં ડાહ્યાની અર્થને પુષ્ટિ મળે છે. તે પ્રમાણે “ઉછગતી આનંદરે...” “ભૂલી બાન...” એ પંક્તિ-ઓ પણ સુન્દર છે. કાવ્યોનો વિષય ધણો નાનો છે છતાં એ ઉત્તમ કૃતિ છે જો કે આટલી સરખી કવિતા પણ છેક દોષમુક્ત નથી. “સૃષ્ટિ સધળી ચાન્ત રાખી મૂળનેજ જગ્યાડતો” તેમાં મહેનતું મુળને નહીં પણ દીર્ઘ ઉચ્ચાર સાથે મૂળનેજ કરવાથી કઈંચિત્ત આંખે છે. રા. નરસિંહરાવનું ‘મમરવે તેમની દેહલીક ધણી સારી કવિતાનું’ સૌંદર્ય હરી જાય છે. તુજ ભક્તનેજ કે એવા અર્થના શબ્દો દેહલા વધારે દીપત પણ તેને બદલે બહીંસો એ મમરવની અગ્રાત લીલાવડે મુજ પણ દીર્ઘસ્વ પામી મૂજ ચાપ છે. બીજી એક જગ્યાએ “આ શાંતિ અધિક વધારવું” તેમાં પુનર્વક્તિ આવે છે. અધિક કરવું એટલેજ વધારવું. અધિક વધારવું કહેવાથી લાણીમાં ગૌરવ આવતું નથી પણ જાય છે. ચન્દાની કવિતા એથી પણ ઉત્તમ પ્રતિની છે; તેમાં પણ બાલા-ના નૃત્ય જેવો વિષય હરિગીત કાબળા વિષયની સુન્દરતા-માં હિમેરા કરે છે. પરન્તુ એ એને બાદ કરતાં અગ્રદલી ઉત્તમતા તેમનાં બીજાં કાવ્યોમાં છે ખરી !

રા. રમણભાઈ કહે છે:-રા. નરસિંહરાવની વિરાળ કદખના ગંભીર ભાવ ધરી અનુવાણી મધ્યરાત્રે નદી કિનારે પસરેલાં “કંઈ ગૂઢ અધૌકીક સત્ત જેલ નવ જાય કળ્યું” નું જ્ઞાન કરાવે છે અને વિરલ ઉત્તમ કવિત્વરૂપિતામાં આવી વિનંતી કરે છે કે “એ સરિતા ! ને એ ચંદ્ર ! રત્નનિદ્રા ! દિવ્યજાતો ! એ તર્રાજ તણી જન્દ સત્ત એ દાખવળે”... વગેરે.

રા. રમણભાઈ જેને રા. નરસિંહરાવની વિરાળ કદખના કહે છે તે દેહલી વિરાળ છે તે નેપ્થએ. એક રા. નરસિંહરાવની વિરાળ કદખનાને બીજી જ ગતિ માં તે નાચતી અથવા રમતી જ લાગે છે. ઉદાહરણ તરીકે

(૧) નાચે ગાન કરી અમીનું ઝરણું (૨) દિવ્ય વને રમે ઝરણું, એ (૩) આ શિલા ઉરે નાચતું ગાન કરી (નદી કિનારે) બેઠિયું- (૪) સરવરમાં શુદ્ધ, લહર પવન નચવે શી રેલો (સરોવરમાં ઉભેલો બગ) (૫) ગાન મધુર કરી ઉછરેલો કઈં નદી નાચતી (સરિત્સંગમ) (૬) એક તટકુંજ કુસુમો અનેક નચાવે તરંગમાં (૭) મધુર સુર રમે પવન શું (૮) કુલડાંમાં જે રલો નાચતો ગંધ મધુરો સર્વ પ્રલડાં મહિ એક જે રમતો. (૯) નદી જતી નાચતી તે પણ ત્યાં ભટકે (બહુરૂપ અનુ-પમ પ્રેમ ધરે) (૧૦) બની ગાન શિલા મહિ નૃત્ય કરે (સદર) (૧૧) ગંધ, બની તે હરખે રમતો રસિયો (૧૨) સુગંધ સિન્ધુ વિશાળ સતત રમતો લહરીએ. (કવિતા કરવામાં જ કવિનું સુખ) (૧૩) ચાંદની, રમે રમત લહરીની સંગ (૧૪) નદી, ગાન કરતી ઝીણું, નાચે મંદ જે (નદ નદી સંગમ) (૧૫) રિમત મંદ રમે કુસુમે કુસુમે (૧૬) સહુને મુખકોતુક હાઈ રમે વગેરે. અહીં કોઈ એમ કહે કે કવિને એવો જ અનુભવ ધનો હશે, અથવા એમ જ કહેવું યોગ્ય છે તો તેની જવાબ એ છે કે જે વાત એક જગ્યાએ તેની વિશિષ્ટતાને લીધે યોગ્ય હોય તે તે જ કારણથી બીજે બધે સ્થળે અયોગ્ય થઈ પડે છે. વળી રા. નરસિંહરાવની વિરાળ કદખના એમ સમજે છે કે જ્યોતિ કે પ્રકાશ કાં તો રિમત કરતો અથવા દસતો હોય છે. ઉ. ત. (૧) હરી મન્દ તે લાણી લગીરે મન તે ન ધરે (કાળચક્ર) (૨) કા રથળ જઈ રામશું સત્ત હુસે ખરૂં કા રથળમાં (૩) નવ દીસે કા રથળે કલેશ નિરંતર હુઈ હુસે (નદી કિનારે) (૪) એક રિમતમય દોરોની બૂમ મહીથી ચાલતી, હાસમય રચનાની મખ વહીને ગદાલતી (૫) શીળો ચંદામાં ચળકતો એક કદી કદી શી હુસે (સરિત્સંગમ) (૬) લીલાં ખેતર વિરે હુસે વંગી વર્ષ રસિયો (૭) વૃષ્ટિવિપદ આ સહે સૃષ્ટિ કંઈ હાસ કરતી (૮) ને વનબૂમિ રસીકી હરી શી અધિક હાસે (મેષવૃષ્ટિવાળો એક સાંજ) (૯) લીલી વન-બૂમિ મંદમંદ મીડું હુસે (૧૦) લોપી દધ આનંદ રમે જે આ હુસે (૧૧) ચંદા દસતી આમ... (એક આશુન દેખાવ) (૧૨) ચંદા ચળકતાં રિમતો જ્યોમ જે વેરતી

(અનુવર્ત પ્રશ્ન) (૧૩) ઉપર નભ નિરખે રિમ્મન કરી
(અરિયર અને રિયર પ્રેમ) (૧૪) ફેલાઈ ચોપાસ હાસ
ગભીર કરતું (પ્રેમસિન્ધુ) (૧૫) કદી જૂઠું કુલે
વશી હાસ કરે (બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે) (૧૬) ઉચું
આકાશ હસે મુગ્ધાણી નિહાળી (કવિતા કરવામાં જ
કવિનું સુખ) (૧૭) શું અનંત કરેણુ કુસુમ હસે (૧૮)
રમતા રમતાં શું હસે જ હસે (૧૯) ખેતર સધળાં હાસ
કરત (વિધવાનો વિશ્વાસ) (૨૦) ને સૂઈ તેજ હરણી
મન્દ તૂટીં સૂઈં ' હું ' (હૃદય પ્રતિબિમ્બ) વગેરે. આ
દોડાં અવતરણો ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ થશે કે આ
કવિના વિશાળ હોય તોપણ તેમાં વિવિધતા નથી જ.
અને એમ પણ લાગશે કે તેમની શૈલી ધણીવાર એકસ-
સુરી અને કૃત્રિમ છે. એકનો એક વિચાર વારંવાર
આત્મા કરે તો કદાચો ઉપજે જ; પણ અહિં વિચાર
વારંવાર એકનો એક છે એટલું જ નહીં પણ ધણી વાર
તો સ્વરૂપ પણ એકનું એક જ હોય છે.

ઉ. ત. (૧) ખ્યાન ધરતો ઉંડું પડ્યો નભ ભણી
નિહાળે સિન્ધુગજ... (કાળયક) (૨) આ રવિવિષ્ણુ
જોની સન્નિત શાન્તનીરા સતી કંઈ ખ્યાન ધરતી ઉંડું
ગભીર ધરે મૃતિ (નદી કિનારે) (૩) મધ્યરાત્રિને
સમે ખ્યાન ધરતું કંઈ ન્યારે (૪) ખ્યાન ધરતાં કદી
શાન્ત નદી રેડે જ્યારે. આ બધા પ્રયોગો એકવાર ધ્યાને
ત્યાં સુધી નવીનતા છે, બેવાર ધ્યાને ત્યાં સુધી કામ્ય છે
પણ વારંવાર ધ્યાને ત્યારે તો એ ટેવ પડી જવાથી
થયું એમ જ ગણાય, અને માટે તે કવિના નથી કારણ
કે નવીન નથી. એટલું જ નહીં પરન્તુ જ્યારે સૌંદર્યનું
લક્ષણ ક્ષણે ક્ષણે, નવીન સ્વરૂપ કારણ કરવાનું કહેવાયું
છે ત્યારે અહીં તો ક્ષણે ક્ષણે એક જ સ્વરૂપ આવે છે
એ સુંદર કહેવાય કે નહીં તે વિચક્ષણ લોકોને કહેવું
પડે તેમ નથી.

રા. નરસિંહરાવની ભાષામાં કવિત્વમપતા આશ-
વાનો પ્રમાણ ધણીવાર દોષાદ આવે છે. ઉ. ત. (૧)
પેલી નલ સુખતી ગિરિમાળ પાછળ નાદ શો (એવ-
ગર્જન) (૨) ગગનચુમ્બી ગિરિરાજ ધણે કદંબ
પથરાએ (કાળયક) (૩) નલ સુખતી આ પેલી માગ

ગિરિરાજની ઉભી. એજ પ્રમાણે કાષ્ઠપણ વરતુ બીજાને
સ્પર્શ કરે અથવા એવી રિધતિ સૂચવવાની હોય, ત્યાં
રા. નરસિંહરાવ આલિંગન ચબ્દનો પ્રયોગ કરે. નરસિંહ-
રાવનો અનિલ હમેશાં કથાકને સુગમતો જ હોય અથવા
આલિંગતો જ હોય છે. તેમના પર્વતો સુખતા હોય,
આલિંગતા હોય અથવા કાતરતા હોય, તેની નદી હસતી
કે નાયતી હોય, તેના સિન્ધુઓ અને સિન્ધુડાઓ ખ્યાન
ધરતાં કે ગાતાં જ હોય અથવા રહાસતાં હોય. આ
બધા પ્રયોગોને પ્રેરણા છે એમ કેમ સમજાય કે કહેવાય.
આ કંઈ કવિના નથી પણ કવિના કરવા માટે ઉપ-
જાવેલું સ્વરૂપ છે. આ બધા પ્રયોગો કવિનાથી બનેલા
નથી પરન્તુ કવિના બનાવવાના પ્રયોગમાં પ્રેરણાવિહોણા-
ઉર્ભવિહોણા ગણ્યો કરીને બનાવેલા જણાય છે.
દરોળે સજ્જવારોપણ કરવામાં જે સિદ્ધાંત રહેલો છે
અથવા તેમાં જે સત્ય રહેલું છે તેનો ગમે તેમ ઉપયોગ
થતાં તો તે શુદ્ધિગમ્ય પણ રહેતું નથી. ઉ. ત. જ્યારે
પતનથી નદી પરનાં વૃક્ષો ડાલે અને નદી તરફ દબે
ત્યારે નદીને આલિંગન કરે છે એમ કહી શકાય, કારણ
કે તેમાં અમુક ગતિ છે; પરન્તુ જ્યારે પૃથ્વીને આલિંગન
કરે અને પ્રેમસિન્ધુ ઘડાડને આલિંગન કરે એમ જો
કહી શકાય તો તો જમીન ઉપર ખુરસી પડેલી અને
તેને ઓડેલી છે માટે ખુરસી જમીનને આલિંગન કરી
રહી છે એમ પણ કહી શકાય. અને એવું કયું ગાંડ-
પણ નહીં પણ કવિતા ગણાય!

કુસુમમાળાનાં ચંદા, મધ્યરાત્રિએ કાલસ, અવસાન
એ અને બીજાં કેટલાંક કાવ્યોમાં કવિની કાવ્યચક્રિતનો
વિદાસ ધણીજ સ્પષ્ટ છે. અને તેથી ધણીએ એમ
ધારણા રાખી દશે કે હૃદયવીણામાં કવિતા વધારે ઉત્તમ
પ્રતિની દશે. પરન્તુ આપણું દુર્ભાગ્ય એ છે કે જેઓની
શુદ્ધિ, જેઓની ચક્રિત તેમને એકદમ પ્રથમ પંક્તિએ
મૂકી દેશે એવું તેમના વિદાસમાંથી સ્પષ્ટ થતું હોય છે
તેઓના વિદાસ કાણુ જાણે ચાંપીએ કાષ્ઠક જગ્યાએ
અટકી બેસે છે. અને કુસુમમાળાના દોષો જે કે હૃદય-
વીણામાં પણ જોવામાં આવે છે છતાં કેટલીએક ધણી
મનોહર પંક્તિઓ પણ તેમાં છે.

રાવની પંક્તિ માટે કંબૂદ્ધ કરે કે આપરને માટે તે કહેવું
સુસ્થ નથી.

એ સ્વપ્નદર્શન, રમણીયતા જનિત શોક, જગતના
વિષ્ણો ઉતાર, દિવ્ય ગાયક ગણ, કવિ હૃદય, તર્ક તુલ્ય,
સંધ્યાકાળના આકાશ ભણી જોઇ રહેલી બાળકાને, કા-
લાહલમાં ગંભીર ખ્યાન, અને પ્રકૃતિ રહસ્ય અને માનવ
બાલ એ કાવ્યો જૂદી પ્રતિનાં છે. એ ત્રણેનો મૂળ
વિષય દિવ્યસુરી છે. કવિતા અને દિવ્યસુરી કાંઈ જુદાં
ન હોઈ શકે પરંતુ જુદાં દેખે હોય તો કવિતા તે
કવિતાજ રહેવી જોઈએ; એ કવિતામાં સમાનતર ડાહ્યા
રહેવું જોઈએ, આ અને આને મળતાં બીજાં કાવ્યો
સંગીતકર નથી એ તો કહેવાયું છે પણ સંગીતકર
નથી તેમ કવિવ્રમણ પૂછે નથી. કવિહૃદયમાં જ રા.
નરસિંહરાવ રંગીકારે છે કે કવિતાની ઉર્મિ સ્વપ્ન
હોવી જોઈએ, એટલે કે માણસ એ ઉર્મિના પ્રવાહમાં
પોતે પણ ડૂબી જાય અને કવિત્વંશિત અને તેનું વાણી
દારા નિર્દર્શન એ બે કિંપાની વચ્ચે ત્રીજું મૌનસિક
કોષ ક્રિયા હોવી જોઈએ નહીં. પણ અહીં તો કૈંક
એવું લાગે છે કે કોષ નહાવું સત્ય ઉપલબ્ધ થવાથી
કવિતાની શક્તિ ત્રેતજ થાય છે, પછી વિચાર તેને પૂર્ણ
દશામાં લાવે છે અને જ્યાં તેને તુટિત સ્વરૂપમાં બહાર
મૂકે છે. જ્યાં તેને તુટિત સ્વરૂપમાં બહાર મૂકે છે
એમ એટલા ઉપરથી પણ કહી શકાય કે તે
વસ્તુ વધારે સ્પષ્ટ કરીને ગંભીરમાં પાછળ દીકામાં આ-
પેસ છે. આ સંસ્કરણની ધણી ગૂંચવણો અને તેના
પ્રશ્નો ઉકેલી શકાતા નથી. તેને ઉકેલીને કંઈ સ્વરૂપમાં
લોક સમક્ષ મૂકવા એ કવિતા હોય તો આ કવિતા છે.
કુસુમમાલામાં પણ નદી, સરોવરને આપણે ગાતાં જોયાં
છે અને હૃદયવીણામાં તો ચંદ્ર, ઉષા, સિન્ધુ, સંધ્યા,
શુક્રાંતરા અને રંગની પણ ગાય છે. આ ગાન ચૂક
છે એમ કવિ કહે છે. મનુષ્યની શુદ્ધિને સીમાં છે અને
તેની શુદ્ધિની પારના વિષયો ન સમગ્રાય એ વાત સત્ય
જોતાં ચંદ્ર, ઉષા, સંધ્યા, શુક્રાંતરા જે ગાતાં નજ
તેમને ગાતાં કહેવાં અને પછી “બીજાં તે સંભળા
ક, માત્ર દિવ્યજન સંભળા શકે” એમ કહેવું અને એ
માં કાંઈ ઉકેલ રહસ્ય છે એમ કહેવું એ વિચારની

અસ્પષ્ટતા અને કંપના બનાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા સિવાય
બીજું કંઈ લાગતું નથી. અજ્ઞાન, કાવલ, ચંદા,
ગુહાંબ, પર્વત, તારો એ બધી કવિતા બાંધકા માટે છે
માટે કવિતા નથી. પણ ખૂબી તો એ છે કે એ
બાંધકા માટે પણ નથી. રા. નરસિંહરાવની વિશાળ કંપનાને
કદિ એમ લાગ્યું હોય કે બાંધકા બહુજ સંસ્કૃત જાણ
છે અને એથી આ કવિતાની કદિના જાહેરી તેમ રહી
હોય તો એ જૂદી વાત છે. પણ નહીં તો ધણી કંઈ
છે, બરફો ઉજાળો, નજારું કોતરવું વગેરે કુસુમમાલા
ના જૂના અને જાણીતા પ્રયોગો. અહીં પણ, છે.
“સ્વપ્નચંદ્રા અને શાન્તનુ” અને “ઉત્તરા અને અભિ
મન્યુ” અને કાવ્યો એક જાણીતા અને મોહક શૈલિનાં
અંશતઃ અનુકરણો છે. મનુષ્ય જેવી વાણી બોલે તેવીજ
વાણી તો કવિતા અને ગદ્ય વચ્ચેના ડાહ્યાના અને
શબ્દરચનાના બેદને લઇને નજ આવી શકે, પરંતુ પ્રેમજ
ઉર્મિજનું વક્તવ્ય પણ ઉપમામાં બતાવવાથી કવિતાનો
રસ વધતો નથી. ઉ. ત. શાન્તનુ કહે છે: “કુરંગી એ
મીઠી! હૃદયવન લીલું સુજ ધણું વહે છે; આજે, ત્યાં
ઉજળા મધુર પ્રેમજરણ; ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહી
મુગી તું વિહર્ષને, મહી એ નાચતાં ઝરણ તણું તું પાન
કર્ષને.” પછી તેને કપોતી કહીને હૃદયકુંજમાં રિધર વસ-
વાવું કહે છે; પછી સરિતલહરી કહે છે. કાંઈપણ અર્થ-
કારનાં આરોપણોમાં ઉપમા એવડ સુધી પૂર્ણ કરી હોય
તો એ જોડલી કાવ્યમાં રસદાયક થઇ પડે તેટલીજ કવિતા-
માં ઉક્તિ સ્વરૂપે આવતાં સુચિલગ જોવું લાગે છે.

એક વર્ષત કહેવાઈ ગયું જ છે કે હૃદયવીણા કુસુમ-
માલાના દોષોથી મુક્ત નથી તેમજ કોષ કાંઈ દોષમાં
જદિ પણ થઇ છે. એક તો હૃદય ઉચ્ચારના દોષ કરવા
તે એટલે સુધી કે શબ્દના ધ્વનિ અને શબ્દના અર્થમાં
વિરોધ જાણે. એ હૃદયવીણામાં પંચ છે. જોને ‘વેલી’
કુમ્ભીની એમાં કુસુમિની જેની સુકુમારે વસ્તુને કુમ્ભીની કહે-
વાનો; વિહર્ષને, કર્ષને વગેરે પ્રાંતિક ઉચ્ચારના દૃઢથી
પ્રયોગ ન્યાં ખાસ અર્થ કે હેતુ વિના થયાં છે ત્યાં રસલિત
કરે છે. કુસુમમાલાના વિષયો કરતાં હૃદયવીણાના વિષયો
વધારે શુદ્ધિગમ્ય અને અપૂર્ત (abstract) છે. પરંતુ
સાથે સાથે કુસુમમાલાનાં કાવ્યોમાં જોડલી સરસ વાક્ય-

ચંચળા અને રજુટ અર્થ છે તેટલાંપ હૃદયપરીણામાં નથી. ઉ. ત. “કુસુમવન વૃક્ષમાં જે વસે, દિવ્ય સત્ત્વ તે વગાડે રસે” એ અથવા “ગૂઢ વાત એ પ્રેમ ભરે કંઈ રમ્ય ગભીરી ગ જે” એ પંક્તિમાં તો જે અર્થ સમગ્રામ છે તે પણ ઘણેજ રીતે અને અરપણ રહે છે.

પણ હૃદયપરીણા પ્રકટ થવાનેયે ઘણાં વરસો થઈ ગયાં.

નૃપુરજંકાર ૧૯૧૪ માં એટલે હૃદયપરીણા પછી લગભગ આઠ વરસે બહાર પડ્યું. તેમાં પણ જે દોષો ખરી નથી શક્યા તે રા. નરસિંહરાવની કલાના રૂઢ દોષો જ ગણાય ‘પૂર્વાશાપ’ જે ૧૯૨૩ માં બહાર પડ્યું પણ જેમાંનાં કાવ્યોમાં ઘણાંખરાં ૧૮૯૦ થી ૧૯૦૩ સુધીમાં લખાયેલાં છે તેને એ દૃષ્ટિએ બાદ કરીએ તો ‘નૃપુરજંકાર’ જેવો અન્ય કવિનો કોઈ કવિનામ્નય બહાર પડ્યો નથી. નૃપુરજંકારની શરૂઆત તા. કરુણાર્દવ, પ્રીતિમયી વચનો અને પછી ‘જે એક અશ્વ મુજ રહે’ કદિ હોય હશેયું; એકાદ અશ્વતલું દાનજ યાત્રુ તો હું,’ એ મીઠી પંક્તિએ પછી ત્રેમના દોષોજ ગાંધા કરવા એ અસ્થિયુક્ત છે. છતાં દોષો છે મોટે કહેવાનાજ રહે છે એ એકદાર છે. પરંતુ એ રા. નરસિંહરાવના જે નાદ્યંત્રદ્વારા કાવ્યો આપણને મળ્યાં છે તેનાજ દોષો છે, નૃપુરના જંકારના દોષો નથી. નૃપુરજંકારમાં ૫૬ ભાગ ૧૨૯ પાનાં સુધીજ આવે છે અને પછી બાકીનાં ૧૮૫ પાનાં દીકા શુદ્ધિપત્ર ભંડેરખમર વગેરેથી ભરેલાં છે. અને પાછલા ભાગમાં કેવી રીતે કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ, કેવી રીતે અમુક બીજા કાવ્ય સાથેનું અગત્યનું પોતે કાવ્ય રચ્યા પછી એમને જરૂરું. કયં દર્ય એમણે કયે રચ્યે જોયું હતું. કવિતાની પ્રેરણા, કૃતિમ ગાંધી પછી ના ઉપજી, તે પછીથી રજુરી, વગેરે વાતો કહીને સિદ્ધજ કરી આપ્યું છે કે નૃપુરજંકારનાં કાવ્યો તે કવિતા છે. પરંતુ એ દૂંધી કાવ્યની માપયુક્ત પંક્તિઓનો પ્રવાહ રખસિત અને હુડે હુડે આવે છે તેનાં દવે વધારે ઉદાદરણો આપવાને બદલે કંટકાન કરેલું બસ હ કે જે એ પંક્તિઓ પ્રશ્નપ્રવાહી, અને તીવ્ર અંતઃસેવથી પ્રેરિત હોત

તો પાછળ આટલી બધી દીકા આપવાની જરૂર ન પડત. રચના કઠિન હોય તો તેને સમજાવવાની જરૂર પડે, પરંતુ એક વિચાર કઠિન રીતે પદમાં મૂકવો અને પછી તેને ગદ્યમાં સમજારી કરેલું કે પેલી કવિતા છે એ માત્ર આવિતાજ પ્રકટ કરે છે. એજ દીકામાં એક જગ્યાએ ‘એવી કલ્પના છે,’ ‘એ કલ્પના છે’ એમ લખવાને બદલે એવી કલ્પના કરી છે’ એમ લખાઈ ગયું છે. તે કદાચ જાણનારી બુદ્ધિ દરી, નહીં તો તેને બદલે તેઓ જરૂર એમ લખત કે “કંઈ તો કાંઈ કલ્પના ઉડાવી ના હોય.” આ તત્વનો કલેવામાં મારો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે રા. નરસિંહરાવની કવિતામાં કૃતિમતા અસ્વાભાવિકતા. રખસિત વાક્યપ્રવાહ ઘણે રથો છે એ સ્પષ્ટ કરી શકાય.

અવતરબર્મજ કવિતાદેહના નૃપરથ્વિન ઉરના નાદ્યંત્રાં ઝીલાયા છે તેમાં હૃદય જેવાની સરખામણી નાદ્યંત્ર જેવા સંજ્ઞા સાથે થઈ છે તે રીતજ લાગતી નથી. જેમ હૃદયપરીણામાં નેમજ નૃપુરજંકારમાં કાવ્યના વિષયો મોટે ભાગે અમૂર્ત છે. કાવ્યમાં સય એવી રીતે આવતું જોઈએ કે તે વાંચતાં કરીપણ મુશ્કેલી વિના સમજાઈ જાય. અહીં મુશ્કેલી એટલે જગત્. રચનાની મુશ્કેલી એવો અર્થ છે. જેઓ ગાંધીમાં સમજતાજ નથી તેમને પિં તે મધું કહેવાનું છેજ નહીં. સંતન જુરિનું ચિંતન અને હૃદયની તીવ્ર લાગણી બન્ને જે સાચી દિશામાં પ્રેરાયેલાં હોય તો એકજ, સસ ઉપર આવીને વિરમે. અને કવિ અને કિસ્મત વચ્ચે એક એટલો જ છે કે કિસ્મત વિચારો પર વિચારોની શ્રેણી ગોઠવી એક મત્ય પ્રતિપાદન કરે છે, એ સાતને સમજવાજ બધી દલીલો રજૂ કરે છે, તેજ સત્ય જગત્ તરફની તીવ્ર અનુકંપાને લીધે કવિ અનુભવકાંત જણે છે અને એકેમત પંક્તિમાં સમજાવે છે. આ કાવ્યો કિસ્મતની દલીલ જેવાં છે કે કવિની રચાભાવિક પ્રેરણાનાં છે એ બાબતનો નિશ્ચય કરી શકાય નહીં. નોપણ એ કિસ્મતની દલીલ જેવાં વધારે લાગે છે એમ જોઈ શકાય. તદ્ અજુને આ રીત જાગી શકે નહીં કારણ કે તેમાંનું વસ્તુજ અરહતના ઉંડા હૃદયમાં પૂર્વાવચાની જાણ

પડે કે નહીં એવાં યશોધરાના પ્રશ્નથી થયો વાતોચાપ છે. છતાં એવાં વાર્તાલાપ એ રંગભૂમિ પરમિક કવિતા છે. નૈરુનિક કવિતાને યોગ્ય વિષય છે કે નહીં તેના નિર્ણય ઉપર મોટો આધાર રહે છે; પણ એ ચર્ચાનું આરમ્ભ નથી. ત્યાર પછી ધ્રુવક નામનું એક કાવ્ય આવે છે. રા. નરસિંહરાવનું આ કાવ્ય ઘણું ઉપયોગી છે. એકગર એસન પો નામના એક અમેરિકન લેખકે એકવાર એક ધનામ માટે કવિતા રચી હતી તે (Review) રેવનથી ધણું મુગ્ધ બની ગયા છે. તેણે સોયા પહેલાં કવિતામાં કોલન લાવવા માટે વારંવાર યોગ્ય ધ્વનિથી આપી રહે તેવા એક શબ્દ શોધ્યો, પછી તેને અનુપ્રાસિક બીજું નામ શોધ્યું, પછી એક કશું દુઃખદ પ્રસંગની દૃષ્ટના કરી તેને માટે લાંબી પંક્તિઓનો છંદ શોધ્યો અને એ છંદમાં રસમય શબ્દોની ચૂંટણીથી તેણે કાવ્ય બનાવ્યું. રેવન કેમ રચાયું એ પોએ ન્યાયે બહાર પાડ્યું ત્યારે કવિતાના સ્વયંભૂતને ધાતક એ લેખથી પ્રમુદ્ધ લોક થયો હતો; પરંતુ તેના સારમાં મારો જવાબ એ છે કે એકથી સ્વાભાવિક કે સ્વયંભૂ ઉદ્ભવી કવિતા નથી થતી, કલામયતા પણ તેમાં તેટલીજ આવશ્યક છે. પણ હોડા ઉતરીને જેતાં એક બીજે પણ એ બચાવ છે કે જો તેના વિષય તરફ સંપૂર્ણ રીતે અનુકંપા ધરાવતો હતો તે તેના શબ્દોથીજ બચાઈ આવે છે. અને જે નૈરુનિક પ્રવાહમાં પોની પંક્તિઓ વહે છે એ પ્રેરણા વિનાજ હવે એમ માનવા મન રતું નથી. પણ ધ્રુવક તેથી ઉલટુંજ છે. 'રચી છુતાવળ કારમી તિ.રરમાં તારક તરે' એ પંક્તિથી હંફીને જીભોનો 'અમરતા તારલા કહેવા, છુતાવળ કારમી જેવા' એ વાદ આવે છે. પરંતુ રા. નરસિંહરાવનાં કાવ્યોમાં એકનો એક વિચાર એકને એક સ્વરૂપે આવવાની તો નવાઈજ નથી. કુસુમમાળાની પ્રસ્તાવનામાં હલદિમિર આવે છે તેજ પ્રમાણે નૃપુરંધરના 'છાનાં અધુમાં પણ' દેવાના ત્રિગિમાં ઉડું' એમ આવે છે. એક માત્ર એટલેજ છે કે ગ. નરસિંહરાવને રેવન વચ્ચે પહેલાંજ આ કાવ્યની પ્રેરણા આવી ગઈ: એ પહેલાં રેવન વચ્ચે હોન નો કાવ્ય આવે કાવ્ય તે નયે લખત. પણ તે તો કોણ જાણે. કહેવાનું માત્ર

એટલુંજ છે કે કવિના ભાવો એક પરથી બીજા અને બીજા પંચી ત્રીજા વિષય ઉપર એટલાઃ ઝડપથી ફેરે છે, એટલા અસ્વાભાવિક ફેરે છે અને એ ખંડ દરિ-ગીત, ખંડ શિખરિણી એ છંદો પણ એટલા તુટિત છે કે જેવી રીતે એક સંકલિત વિચારશ્રેણીમાં અણધાર્યાં proper more નો ભંગ પાડી નાટકોના પતાકારના જેવી અસર રેવન ઉપભવી રહે છે તેવી કશીજ અસર ધ્રુવકમાં ઉપજતી નથી. કારણ કે વિચાર પૂરું થાય ને 'કદી નહીં'નું પૂર્ણ વિરામ આવે. અને કાવ્ય વાંચન કરતાં કોઈપણે સ્વાધીભાવ અનુભવી શકાય નહીં. પરંતુ ધ્રુવકનું કાવ્ય ઉપયોગી એટલા માટે છે કે તેના સ્વાતંત્રી કલાની ભાવના તેમાં વ્યક્ત થાય છે. રેવનમાં લેનારનો વિચાર એજ સુખ્ય વિચાર છે ત્યારે ધ્રુવકમાં અનેક છટકે વિચારો એ સુખ્ય વિચાર છે. રેવનમાં છંદ પૂરો થાય, વિચારની ધટમાંજ અલસતાં એક સ્થાને આવીને અટકે કે તરત proper more સંભળાય; પણ ધ્રુવકમાં તેવું કશુંજ નથી. એકાર જગ્યાએ તો ધ્રુવકનાં 'કદી નહીં' પછી પણ શ્લોક ચાલે છે અને ક્યાંક શ્લોક અધૂરો છે ત્યાંજ વિચાર પૂરો થાય છે. 'છાનાં અધુ'નો વિષય ધણેજ સુંદર છે. નગપાં નગપાં છાશર, કાપેલી વિધવાઓ, વિરસાં સાધુજનનાં અશુ એ બધાં શ્રુમ રડે છે અને તેમનાં આંસુ કોઈ માનવ જીવંતું નથી વગેરે. છતાં ન્યારે એ પંક્તિઓજ માત્ર વાંચીએ છીએ ત્યારે કશુંજ ચિત્ર તાદશ ખંડ થતું નથી. એ દોષ તેમની શૈલીને છે. ગ. નરસિંહરાવમાં પ્રેરણા હશે પરંતુ એ પ્રેરણા-કવિતા સ્વરૂપે બહાર આવે છે ત્યારે બહુજ મંદ અને તુટિત થઈ મઈ હોય એમ લાગે છે. નૃપુરંધરનાં બીજાં કથાંખરાં કાવ્યો કવિતા ભાવાનંતર કવિતા લાઈટ ઓફ એશિયાનાં અનુકરણ અથવા તો તેમનું તત્ત્વગીત સમ-જવા અને સમજાવવાના પ્રયાસો છે. તેમનું તત્ત્વગીત ચર્ચાવાળો અવકાશ કે હેતુ છે.જ નહીં તેમજ એક કાવ્ય કાવ્યસ્વરૂપે જોઈ કે અપૂર્ણ હોય તેથી તેમના વિચાર પણ તેવો ઠરેલો નથી એ ખુલાસા પછી નૃપુરંધરની વિરેવ ચર્ચા અટકાવવીજ પડશે. એજ કારણમર જીજ્ઞાસા નિષ્પ્રાપ્તિને પણ બાદજ કરવું પડશે. ત્યારે હવે રહે છે

સ્મરણ સંહિતા. રા. નરસિંહરાવના જીવનના પરમ દુઃખદ બનાવ-તેમના સંયુક્ત યુવાન વયે અવસાન એ આ કાવ્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. હજી એ બેદન્યક બનાવ છેક બ્રહ્મી જળ એટલા બધાં વરસો તેને થયાં નથી. અને આવા કાવ્યોની સમાધાનના ધણે લાભે વખતેજ માય એ ઉચિત છે તેટલા માટે એ કાવ્યના વસ્તુ કે બીજા વિષે કંઈજ ચર્ચા કરવાને બદલે એક બે બીજી બાબતો વિષે કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

જન્દ એ કવિતાનો ઝાણ અંશ હોય છતાં તે કવિતાનોજ અંશ છે અને તેની રચિતર ચૂટણીમાં પણ કદામિતતા રહી છે એ વાત બ્રહ્મી જોઈતી નથી. વાણી ગદ્યમાં તેમજ પદ્યમાં, સાગણી અને ઉર્મિની વાદક બનવી જોઈએ. અને ત્યાં સાગણી ધણી તીવ્ર રાગ, વિચારોનું રચરચ ધણું ધણું જંગીર હોય અને કવિતા દ્વારા તેને પ્રકટ કરવું હોય તો તેની પાંક્તિ જેમ સાંખી વધારે તેમ તેની અસર વધારે થાય છે. જંદનું ડોલન અર્ધને મૂલ્ય કરે એ પ્રકારની રચનામાં કદા છે. ત્યાં તરવિત ગતિ હોય, અથવા ત્યાં વિચારો ત્રિપુલતાને લીધે ઝડપથી આવતા જતા હોય ત્યાં એ જન્દ થોડો છે, પરંતુ ત્યાં એક ગભીર, તીવ્ર શોધની લામણી બધાજ વિવાદો અને ચિન્તનોમાંથી બાધી રહી રાગ ત્યાં આવા દેંડા જન્દો અસ્થાને છે. જન્દને બદલે સંગીતના ઠોંઠા દેંડા માપના રાગની વાત હોત તો તે થોડો ગંજાત, પણ જન્દમાં અને સંગીતમાં એટલો ફેર રહે છે જ. જે અસર સંગીત સ્વરોનાં લાંબાં દેંડાં આનોલનોથી ઉપજે છે તેજ અસર કવિતાએ ચળેલો અને પ્રલયવાદી વાક્યોથી ઉપજાવવાની રહે છે.

ત્યારે એકન્દરે જોતાં રા. નરસિંહરાવ કવિ નથી. રા. નરસિંહરાવ એક ઉત્તમ વિચારક, ઉત્તમ સમાલોચક છે. પરંતુ તેમના વિચારો તેમની કવિતાની રવ-ભાવિક ઉર્મિની વચ્ચે આવે છે. તેમની સમલેચકની દૃષ્ટિ પણ કવિતા લખતાં કદાચ દૂર નહીં થઈ રહી હોય તેથી એમની કવિતાનો પ્રવાહ પ્રેરાયેલો દેખાતો નથી પણ રચાયેલો દેખાય છે. તરુ પોતાની છાયા ઝુલે, અંજળા શુકને રમોડે, સૂર્યે દસે, નદી ગાય એવા એવા

પ્રયોગો વર્ડઝર્થ ઉપરથી લીધા હોય એમ સંભવે છે. પરંતુ વર્ડઝર્થ તો આપો બાજતોમાં ચોથી વધારે colonial હતો; તેથી ઉપર જતામય બાવાબાસનો દોષ લોગ્યેજ મૂકી શકાય. અને તેની સંવેદનશીલતામાં માણસને લાગુ પડતી વાતથી ધ્રુવરનું વર્ણન કરવાનો દોષ કદી નહોતો. એક બીજી વાત ધણું કરેલી પ્રાપ્ત થાય છે. કુસુમમાળામાં કવિ બધેજ રચાને કુદરતથી પ્રસન્ન રહે છે પણ 'વસન્તમાં એક રત્નવાર' નામના કાવ્યમાં એ જિતિ બદલાઈ છે. પાછળની ટીકા વિના તો તેનો અર્થ કઠિનજ થઈ પડે. પરંતુ અર્થ કવિને એવો અનુભવ થાય છે કે જ્યારે ઉષા સુન્દર રચમાં જોતો, મરોતો નાદ ગગડતો, પર્જન્ય રમતો તે દિવસો ઉડીને ગયા છે. હે મુજ જડ હૃદય પ્રતિના સૌંદર્યના તું કેમ પ્રતિમા લલી સકતું નથી? આથી! વર્ડઝર્થ પણ તેના પૌત્રના કુદરતનો ભંગ દોષે પણ પાછળથી તેને અંત લાગુ' કે પૃષ્ઠોમાંથી દીપ્તિ ચાલી ગઈ છે. જતાં વર્ડઝર્થના એ બે વિચારો વચ્ચે ધણાં વરસોનું અંતર હતું, અને તેથી સ્વાભાવિક અને સાચું હતું. પરંતુ રા. નરસિંહરાવ નો એક વખત કુદરતના સૌંદર્યમાં તદ્દસેન થઈ જાય છે અને થોડાજ કાળે પછી તું કેમ સૌંદર્યના પ્રતિમા લલી સકતું નથી? એવો તેમના હૃદયને પ્રભ કરે છે. આવા વીતિમ માટે જો કંઈ કાળજી હોત તો તે મરાજર હતું, પરંતુ અર્ધનો માત્ર ઉર્મિવિદોશ્યાં, જે દિવસો ઉડી ગયા નેનાંજ કદમ વળ્યોનો છે. આ વિરોધો સ્પષ્ટ છે પરંતુ આરો નિષ્કારણ બદલાની જિતિએ સાવા કવિત્વની વિરોધી છે.

આટલાં દોષોરોપણ કર્યા પછી એટલું સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે મગ્ર અને પદ્યમાં રા. નરસિંહરાવ ઉત્તમ પ્રતિના લેખક છે. હિંદુની ભાવના જેમ જેમ ઉત્તર યાત્રી જાય તેમ તેમ ઉત્તરગતર કિષ્ટ કવિતાની અભિ-લાષા વધતી જાય એ સ્વાભાવિક છે. અ.યારી કવિતા આથે દુષ્ટતા કરવાનો હેતુ છેજ નહીં, પરંતુ કેતવ-સંપૂર્ણ-કવિતાની ભાવનાની દાણે રા. નરસિંહરાવ એવાનાં કાવ્યોમાં પણ ધણી ખામીઓ રોષ કરે એટલુંજ સ્પષ્ટ કરવાનો આશય છે. કવિતામાં કદા

અધ્યાન હાઉં !

Instantly the discordant elements which the strong hand of a foreign rule had held together in temporary unity would fly asunder. The most barbarous elements—half wild fighting peoples from the north-west and the hills,.....would submerge the rest... Savagery and chaos would triumphantly overflow all the dylas which had kept secure for some generations a space wherein civilized life could thrive.

Indian Nationalism by

Edward Bowin.

(૧)

ઈ. સ. ૧૯૧૪નું મહાયુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારે એવો ભારે શોર મચી રહેલો, કે દરે અંગ્રેજ સરકારનું આવી બનેલું છે. અનેક આગાહીઓ—અનિશ્ચયતાઓ ત્યારે થઈ કે દરે દિલ્હીનું પાલકપત્ન બહીરાજ્ય શોભાવશે અને અંગ્રેજોના અમલની પૂર્ણાદિતિ થશે.

આ બહી રાજ્ય તે કોણ એ વિશે સમાજમાં અનેક કલ્પનાઓ ચાલતી સાંભળવામાં આવી હતી. જર્મન ફ્રાન્સનેજ બહી તરીકે આગાહી પુસ્તકોમાં જોવાયેલો

છે એમ પેટલાક કહેતા. જ્યારે સ્વાભાવિકજ રીતે પશુ-નું માનવું એમ થયું કે એ અધ્યાનસ્તાનનો અખીરજ દરો. ઈ.સ.ની અગિયારમી સદીમાં એ તરફથી દિન્દુ-સ્તાન પર મદમદ ધનની સત્તર સત્તર સવારીઓ લાવેલો. મદમદ (શાહજી) થોડે પશુ દિન્દુસ્તાન પર એ રસ્તેજ આક્રમણ કરેલું. અને એ ઉપરાંત દિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અધ્યાન ચંદાઈઓથી ભરપૂર છે એમ કહીએ તો ચાલે. આનો લાભ લઇને અંગ્રેજ બચ્ચો આને આપણને મૂકે હાથ હાથેને કહે છે કે “અમર-દાર, અમને ઇંગ્લેન્ડ તો ! અમે એક મહી તમને વીસા મૂકીએ, તો જુઓ તમારી વસે !”

આમરજમાંથી પશુ પશુ વિભાગે છે, કે સ્વરાજ મળતાયે આપણે આપણું રણજીતી રીતે કરી શકીશું ! આપણે આપણો બચાવ કરી લેવાને ઇતિહાસ નથી એટલે જો કાલ્ય ઇંગ્લેન્ડે આપણને હોડી નાખે તો અધ્યાન પ્રજા આપણા પર ચડાઈ લાવ્યા સિવાય રહે નાહ. અને તે વખત આપણા શા કાલ !

અને જે અંગ્રેજ પ્રજાએ આપણી પામેથી દલિ-બાર છીનવી લીધા, આપણી શિક્ષણપ્રણાલિને પ્રાણ-હીન કરી મૂકીને આપણું નર દણી નાંખ્યું, આપણા-માંનું નિર્ધનમું સત્તર પશુ પામાત્મ્ય ઐશ્વર્યનો ધસારો લાવી ઘોઈ નાંખવાની પેરવા કરી, તે પશુ આપણને મોજથી, મર્વથી અધ્યાન હાઉની વ્હીક જતાઆંજ કરે છે—અલ્લે રોડસો વગસ સુધી રોડમાં રાજ્ય કરી પ્રજાને નમાથી જવાની મુકવાનું કાર્ય કરવામાં કાંઈ અતિમાન લેવાપડ્યું પશુ હોય ! આને તો નહિ, પશુ અવિધ્યનો

નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકાર જરૂર પૂછશે કે એવું કેવું અંગ્રેજોનું હોઈશે. વરસનું રાજ્ય કે તેને અંતે પણ પ્રજા પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન ન નીવડી !

રાજતંત્રના કાર્યના બે વિભાગ હોય છે. તેમાં એક આંતરિક—દેશમાંનું કાર્ય અને બીજું પરદેશો સાથેના સંબંધ જાળવવાનું. આપણા રાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં અત્યારે આપણે દેશની અંદરની સત્તા સાર કરવામાં એટલા ગૂંથાઈ ગયા છીએ કે પરદેશો સાથેના સંબંધ વિષે ઝાઝો વિચાર કરવાનો આપણને સમય મળતો નથી, અને છતાં અધ્યાનિરતાન વિષે વિચાર આવે છે ત્યારે આમતર્ક ધરે છે. રાષ્ટ્રીય કાર્ય પરત્વે હું ત્યારે ગામડે ફરતો હતા ત્યારે ઘણાંએ મને સલાહ પૂછેલા કે તમારામાં તમારો ખયાલ કરવાની શક્તિ નથી તો રવ-રાજ કેવી રીતે ભોગવશે !

અધ્યાનિરતાન વિષે હિન્દની પ્રજા બહુજી અધ્યાનમાં છે. અધ્યાન હાઉંથી આપણે આટલા બધા બહીએ છીએ તેનું એજ કારણ છે. બરેબરી પરિસ્થિતિ થું છે અને અધ્યાનિરતાનથી બહીતા રહેવાની આપણને શા માટે જરૂર નથી તે સમજવા માટે અધ્યાનિરતાનનો થોડોક પ્રતિહાસ તથા તેની થોડીક વ્યૂજાળ તપાસવી પડશે. તે પછી અધ્યાન હાઉંની લટકતી તસવાર આપણી આંખો આગળથી દૂર થવા વિતા નહિ રહે.

(૨)

અધ્યાનિરતાનની વસ્તી આશરે ૧૦ લાખ માણસની છે. અધ્યાનિરતાન ઘણી પહાડી પ્રદેશ છે એ તો સૌ જાણે છે. ઘણુંબધું પહાડી પ્રદેશમાં બને છે તે મુજબ જુદી જુદી ખીણોમાં જુદી જુદી ટોળાઓ Tribes વસે છે અને આખી વસ્તી આખી ટોળાઓમાં વહેંચાઈ ગયેલી છે.

આ દરેક ટોળાઓનો પોતપોતાનો સરદાર હોય છે અને દરેકમાંના માણસોને પોતપોતાની ટોળાનું અભિમાન ભારે હોય છે. દરેકની પોતપોતાની ભાષા પણ ઘણુંબધું જુદી છે. ફક્ત વીસ લાખ અધ્યાનિરતા-

નમાં બોલાય છે. હિન્દુસ્તાનમાં બધી ભાષાઓ બોલાય છે માટે તે એક દેશ નથી એવી દલીલ લાવનારાઓને આ પરથી વિચાર કરવા જરૂં છે. પોતપોતાની ટોળાઓનું સર્ગર્વ અભિમાન ત્યાં ખૂબ પ્રવર્તે છે.

અધ્યાનિરતાનમાં આવગળના વહેવારના માગો બહુ ઓછા છે. સડો ઝાઝી નથી. કાણલથી કંદહાર, મોઢે માર્ગે ૭૬ શકાય એવી સગવડ હવે તો થઈ છે; એક કુંજ નહિ પણ એ બે શહેરો વચ્ચે તો રેલિવેન પણ રચાયેલા છે. એ બધું છતાં મુસાફરી કરવાના સાધનો બેઠકોએ તેવાં સગવડવાળાં ન ગણાય. હિન્દુસ્તાનમાં સરકારે રેલ્વેની જાળ એવી સરસ ગૂંથી દીધી છે. ત્યારે જોઈએ ત્યારે ચોવીસ કલાકમાં દેશના ઊંડાણ ભાગમાં લસકર રવાના કરી શકાય. ઈ. સ. ૧૮૫૭ના બળવા પહેલાં સરકાર રેલ્વે વધારતાં બહુ ધરતી રખેને આ પછાત દેશમાં એ પ્રવૃત્તિ સફળ ન નીવડે; પરંતુ સત્તાવનના બળવા વખતે જે મુસ્લેમીઓ નંદી તે પરથી ગચ્છતરી ગાંધી સરકારે જાણ્યું કે આવા મોટા દેશમાં પોતાની હંધાંતી ટકાવી રાખવાને ગમે તે આંધિક જોડે પણ રેલ્વેનું જાણું ગૂંથી છેવું જોઈએ, જેથી દેશના ઊંડાણ ભાગમાં ટુરંતો ટુરંત લસકર મોકલી શકાય. આપણી રેલ્વેઓ જોઈયું તો તેની ગોકલથી જ બતાવી આપશે કે તે લોકોની નહિ પણ લસકરની સગવડ પ્રમાણે રચાયેલી છે. અરવું. અધ્યાનિરતાનમાં લોકોની મગવડ તો દૂર રહી, પણ લસકરની સગવડ સાર પણ એવી જોઈ જાતની વ્યવસ્થા નથી.

અધ્યાનિરતાનનું લસકર એક લાખથી પણ ઓછું સિપાઇઓનું બનેલું છે. દેશમાં વેપારસાંજાર બહુ ઓછા છે, અને ઉઘોમનનરતું તો નામે નથી. યુગથી વસતુઓનો વેપાર હિન્દુઓના હાથમાં છે અને તેઓ ત્યાં આગળ સારી પ્રેરે ધંધો ચલાવે છે. ઉઘોમન દુનરની ખાખીને નીધે મહેસૂલની આવક અમીરને બહુ ઓછી છે. માત્ર દોઢ કરોડ રૂપિયા જેટલુંજ મહેસૂલ મળે છે. અને — તે પણ ત્યારે રહેતો જોઈએ ભાગ અમીરની સત્તા કમજબ કરે ત્યારેજ. ઈ. સ. ૧૮૮૦ની સાલ મુધી તો અધ્યાનિરતાન એકછની રાજસતી

હેડળ નહોતું. નાના નાના ખાનો, નાપકો પોતપોતાની રાજાઓ પર સત્તા ચલાવતા અને મહેસુલ લેતા.

“દરેક મુસ્લા, ધર્મશુર અને નાપક પોતપોતાને સ્વતંત્ર રાજા તરીકે ગણે. લગભગ ૨૦૦ વરસ સુધી આવી સ્થિતિ ચાલતી આવેલી અને મોહત્તાઓની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ અમીર હાથ નહોતો નાંખ્યો. નાંખે પણ ક્યાંથી? હમારા, ધીમજીવ વગેરેના નાપકો તો અમીર કરતા વધારે જોરાવર અને સત્તાવાન હતા અને તેમની સત્તા ચાલતી હતી ત્યાં સુધી અમીરની આપ પણ તેણી ચક્રોતો નહોતો.”

(અમીર અબ્દુલ રહેમાનના આત્મચરિત્રમાંથી)

(૩)

૧૮૮૦ ની સાલમાં રાજ્યની લશકર અમીર અબ્દુલ રહેમાને હાથમાં લીધી ત્યારથી દેશમાં એક મજબૂત સત્તાની રચાપના થઈ. અબ્દુલ રહેમાન દર મનોરુશિયોગો અને જોરાવર પુરુષ હતા. એણે તો બધા વિરોધીઓને હાથી દેવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો અને ગમે તે રીતે પણ તેને અમલમાં મૂક્યો. એ અમલમાં મૂકતાં એણે ન્યાય કર્યું હતું કે અન્યાય એવું પાહું નળાને ભેંધું નહિ, પરંતુ એટલું વાંકસ કે એણે દેશના ખાનો, નાપકોની સત્તા તોડી નાંખી. બગતખોર હાકો રાને એણે બળે કર્યો. કંદહાર, હિરાત અને કાશ્ગરિસ્તાન પર એકદમ સત્તા જમાવી અને ત્યાં સંસ્થાન વસાવ્યાં. આખા અફઘાનિસ્તાનને એક છત્ર હેડળ આણી આધુનિક રાજતંત્ર જેવી વ્યવસ્થાની રચાપના કરી.

ત્યારે ત્યારે અફઘાનિસ્તાનને અમીર મરી મલ, ત્યારે ત્યારે ગાદીને માટે ટોચ થતા અને લડવાડ ઉભી થતી. અફઘાનિસ્તાનના ઇતિહાસમાં પહેલીજવાર ૧૯૦૧માં આ પરિસ્થિતિના અપવાદ રૂપે અબ્દુલ રહેમાનના પુત્ર હખીયુસ્લાખાને વખરે ટાંકાએ ગાદી લીધી. પણ હખીય નિર્વાઈ દતો, એનામાં એના પિતાનો એકો ગુણ નહોતો. શંકવાનો, છબીઓ પાડવાનો, તેજ છાપાં વાંચવાનો શોખ હતો ખરા, પણ એવી એવી

લલિત કળાઓની પાછળ ખ્યાન આપવામાં અને જ્ઞાનને આનામાં પડળ રહેવામાં એણે જાન ખેંચી. રાજતંત્ર તરફ એ બિલકુલ વલ્લ ન આવે અને મોજમજ મોજ વવા શિવાય બીજું એને સૂઝે નહિ. અમલદારોએ મરજી રૂપે તેમ વર્તવા માંડ્યું. રાજાનાં બારમાં પુષ્કળ અધીર વધી પડ્યું. બીજી બાજુ પાસેજ આવેલ રશિયાની સોવિયેટ પદ્ધતિ અને તુર્કીમાં ચાલી રહેલા પરિવર્તનને લીધે અફઘાનિસ્તાનમાં પ્રજાતંત્રની ભાવનાએ પ્રવેશ કર્યો. સાતપીંણી લુચાન અફઘાનોનો એક ભાગ પ્રજામતના વિચારે કંતો થયો એટલુંજ નહિ, પણ એમની સંખ્યા પણ ધમે ધમે વધવા લાગી. આ લુચાનવાઓને સ્વાભાવિક રીતેજ અમીર પર બારે ચરસો ઉતરતો જતો હતો. તેમણે કેટલીયે વખત નનામી રીતે તેને ચેતવણીઓ આપ્યા છાંધી, પણ અમીરને તો જાનનાન અને મોજમજ શિવાય કંઈ સૂઝતુંજ નહોતું. સરદાર મહમુદમજ તાંઝીએ અફઘાનિસ્તાનમાં પહેલ વહેલુંજ છાપું ‘સિરાયુલ અખબાર’ નામથી શરૂ કર્યું તેમાં અમીરની પ્રશંસા તો આવતી. પણ સાથે સાથે રાજ્યમાં ચાલી રહેલા અધીર અને જંગલવચ્ચા માટે સંચાલિત ચાપખાનો પણ પાર નહોતો. અફઘાનિસ્તાન જેવા એક સાતપીંણી દેશમાં પણ પ્રજાતંત્રની ભાવના બહુ જોરથી ફેલાવા લાગી. છાપાં દારા ફેલાતા વિચારો પણ એવું પરિણામ લાવવામાં જરૂર કાણુમન બન્યા, અને આજે પણ એ દેશમાં આ વિચારોનું પહેલું જન્મ છે. પ્રજાતંત્રવાદીઓ દ્વારા સામે અમીર સાંખી રહે પણ આવા અધીર નગરીના ગંડુ રાજાને કદિ પણ ટકવો દે એ બને, તેવું નહોતું. આખરે એક દિવસ રાત્રે મળ મારવા એ બહાર નીકળેલા ત્યારે “દુમદુમ” પિસ્તોલની ગોળા એને સોસરી રિંધી ગઈ. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના ફેબ્રુઆરીમાં આ ખનાવ બન્યો.

અમીરના આ ખૂનમાં ઉંડો અર્થ સમાયેલો છે. એ ખૂન કેઈપણ જાતના સ્વાર્થી હેતુઓ કે અંગત લાભ મેળવવાના સુદાથી કરવામાં આવ્યું નહોતું. કાચકમાં એ ખૂનના સમાચાર સંભળ્યા ત્યારે જરાયે અખબંધી લાગી નહિ. સો કોઈ કહેતુંજ હતું કે અમીરે તો

કચાનું રાજ તળું છે, રાજ એને નથી તળ્યો તેજ માટી વાત છે.

ત્યાર બાદ અમીરના ખીજા કુંવર અમાનુદાખાને ગાદી લીધી. એ કાબુલનો મુખ્ય હતો. ૯૧૬રને પઞ્ચમમાં વધારો આપવાનું જાહેર કરી એણે સિંહાસન છૂટું કર્યું અને પોતાની દુકાઈ ફેરવી. અમાનુદાખાન પર એના સસરા મદમદ તારતીનો પ્રભાવ ખૂબજ છે. સસરાએ જમાઈને યુરોપિયન પ્રગતિસાધનાની જાવનામાં તરબોળ કર્યો છે. પ્રગતિસાધના તો દૂર છે પણ વચક્ષા માર્ગ તરીકે અધ્યાનિસ્તાનમાં વહરપદ્ધતિ શરૂ થઈ ચુકી છે. દરેક વહર પોતપોતાની ખાતા તરફજ ખાન આવે છે, અને તેનેજ માટે જવાબદાર છે. મંગીન સત્તાવાળી મધ્યસ્થ ધારાસભા પણ છે, અને તેમાં આ વહરો મળે છે. આખું રાજતંત્ર નવેસર રચાયું છે.

(૪)

એવિન, લાયલ આદિ અનેક અંગ્રેજ લેખકો તો શું પણ હિન્દીવાનો પણ હિન્દને માથે લટકી અધ્યાન દાઉટ રૂપી તલવારથી સમસ્ત પ્રાન્તે છિદ્રણ સહતન-તની સામે માર્યું હિંચકતી વેળા કાગવતા આવ્યા છે. પરંતુ એ ધમકીમાં કેટલું જળુદ છે તેનો અડસટો દેવે આપણે કદીયું. “જા અંગ્રેજ હિન્દ દાડી જાય, તો તેમને એકન સુધી પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા એટલામાંજ આપણે ત્યાં પાંછા તોડા ચોકવવા પડે. હિન્દ દાડી કેમ જી કે સિદ્ધો સદ્ગત રહે નહિ.” હા, પણ અંગ્રેજો હિન્દુસ્તાનમાંથી ગાંસડાં પોટલાં બાંધીને વિદાયગીરી મળે ક્યારે, તે વિચારવા જેવું છે. હા-હાપ ધમો નાખી બેઠેલા-પોતાના બાપા-હોશી, રાજ-તંત્રાદિના મૂળમાં ઠેક ઠેકાં ઉગારી બેઠેલા અંગ્રેજ ખન્ડાઓને ક્યારે હિન્દુસ્તાન ઊડાવું પડશે, ત્યારે હિન્દુસ્તાન કાંઈ આઘાતિક શૌર્યવતી પ્રદેશ હશે.

તે વેળા હિન્દુસ્તાનના હિન્દુ યુસલમાન પારસી-ઓર્ધ્વ એકપ રામ લક્ષ્મણ ભરતની બાવનિપટી જેવું હશે. હિન્દુસ્તાનમાં પૂરેપૂરી એકસંધી થાય ત્યારેજ આપણે છિદ્રણ સહતનતનો પ્રતિધાર દરવા સમર્થ થવાના છીએ એ વાત દીવાની જ્યોત જવી

સ્પષ્ટ છે. અને જે વેળા એવી એકસંધી થઈ જશે ત્યારે અધ્યાનિસ્તાનની સામે આપણે આપણે જવાબ ન કરી શકીએ એ જરાયે માનવા જેવું નથી. એવી દલીલ મૂકાય ખરી, કે છિદ્રણે સામાન્ય શત્રુ ખસેડવા કદાચ માન્યતાદિ એકસંધી કરી આપણે આપણે હેતુ પાર પાડી શકીએ, પણ તે જતાં તો માંહિમાંહિ કાપાડાંની અને ખૂનાપરકીજ આણે દરવાના. માત્ર એ તથ્ય વરસના દેક અરસામાં આપણે અમદકારનો વિજળી વેગે પ્રચાર અતો જોયો છે. ૪ સ. ૧૯૨૦ ના ઓગસ્ટ પહેલાં કાંઈને જગતજી-ખાસ ગહોનો કે આવી કેટલો ખપાસી લેખાડી દિધ્યાગને પ્રભા તરફથી કાંડાવણે, પણ ટેકા મળ્યો. એજ અસદકાર આજે આપણે પ્રાંતની રેરેરમાં એાતપ્રેત થઈ ગયેલો જોડે એ છીએ, ગાંધીજી નેલાનવાસ પછી અસદકારની એવનતા કંઈક જોઈ થઈ છે એ કબુલ કરીએ પણ તેના સિદ્ધાંતો તો પ્રા-પી ગઈ છે એનાં શક નથી. કામધમ મગકારે વતિવેલા કેર સામે પ્રજાએ શાંતિમય પદ્ધતિએ જે સુન્દર જવાબ આપ્યો છે તે પંજાબમાં દુનિયાના ધનદામમાં અમર અક્ષર લખાય તેવી અનુપમ આત્મી રીરતા, નામધગના રાષ્ટ્રીય જગતના ધર્મયુદ્ધમાં મળેલો વિજય, ખેરસદનો વિજય આદિ પ્રગતના વધના જતા સંગઠનની ચિન્હો છે. એક એ વાત માટે તો અંગ્રેજોનો ઉપકાર આપણે માનવોજ ધરે. છિદ્રણ રાજપદ્ધતિ હેઠળ રહે જટલો એકાકાર રમો છે નેટલો પહેલાં નહોતોજ, અને નેમાં ખાસ વિદિશોએ ધાડ મારી હોપ એવું નથી. હા કામ દુનિયામાં. દાખલાઓ મોજુદ છે, કે પરદેશી સત્તાની જુમરી હેઠળ આવી કાંઈ પણ દેવ વધારે મંદકિત ચાલજ છે. હાઈડને નોરમન વિજય બાદ એ સંગઠન પ્રાપ્ત થયું. “સા વરસના વિમલ-અંગ્રેજો સાથેના- માં કામ એકાકાર થયું, પર લોકોએ સ્વપનો ધડયું; અને આજે હિન્દુસ્તાનને પણ એ શાલ ને અંગ્રેજો તરફથી જળાતકાર મળ્યો છે. પરદેશ-ની જુમરીમાં શત્રુની બેદનીતિ વગેરેને લીધે આમ દેહતી રચાથી પ્રજાનું સંગઠન થાયજ છે. અંગ્રેજો અને રોકા વાસીઓ, કેનલોના વચ્ચે રેડા ધણા વિમલ દુનિયા નથી જતાવતો. છતાં આજે તેમની વચ્ચે મજબૂત દારી

છે. એજ પ્રમાણે બે ઇતિહાસનું પુનરાવર્તન નિયમ-સરજ થાય, તો તો આપણે ત્યાં પણ અંગ્રેજી મુંબઈના ઇનામે છોડે તે પછી અરૂંધાનોથી તો શું પણ બીજી કોઈ પ્રગતી પણ કરવાનું રહેતું નથી. હિન્દુઓ અને મુસ્લિમો સંકોચોથી લડતા આવ્યા છે, માટે તેઓ તો લડવાજ કરશે, અરૂંધાનોને એવ પડી છે એટલે તેઓ પણ સવારીઓ આવ્યાજ કરશે, એમ ધારવામાં જાય છે. સંજોગોમાં અનવધિ ફેરફાર થયો છે. હિન્દુસ્તાનનું સંગઠન જે પ્રકારે થતું જાય છે તે તરફ ધ્યાન આપતાં તો કદાચ ઉચોજ મંત્રણ વધારે છે કે અરૂંધાનિસ્તાન ઉપર હિન્દુસ્તાનને પ્રસંગ આવ્યે સંસ્કૃતિનો દોર જમાવવા પ્રયત્ન કરવો પડે. હિન્દુસ્તાનની ગ્રીસ કરોડ પ્રજા, પરદેશી ખુંસરી હેઠળ બસો વરસ સુધી રહી રહોને મેળવેલી તાકીમધી અને મજબૂત સંગઠનથી અરૂંધાનિસ્તાન જેવા ૬૦ લાખની વસ્તીના નાનકડા પ્રદેશને પોતાની સંસ્કૃતિના બળથી છતી ચકરાની રીયતિમાં નહિ દશે તો તે પહેલાં બ્રિટિશ સલ્તનતનો પ્રતિકાર તે લાગેજ કરી ચકી દશે. આતે તે વેળા મુઠીઅર, અબજુ જંગલી જેવા અરૂંધાનો હિન્દુસ્તાન પરની ચઢાઈમાં ફાંપી જાય, એ કેવળ અસંભવિત દશે. ઉર્જાજન, જાતવ્યમાન ભાવીના બજુકારા તરીકે સુંદર આપમેળાનાં દર્શાત આજે હિન્દુ રજૂ કરી રહ્યું છે.

(૫)

પણ અરૂંધાન સાથે આપણને લદવાડ ચાલજ શા સાર, એ કોઈ કહેશે? એ બે રાષ્ટ્રો વચ્ચે મિત્રતાનો દાવો શું કરવામાં નથી આવી ચકતો? હિન્દુસ્તાનને હજુ પછાત ગણીએ તો અરૂંધાનિસ્તાનને “ પછાત વર્ગ ” જ ગણવું પડે. અરૂંધાનો પ્રગતિ કરવા માટે આતુર છે અને પોતાનો મનસુઓ પાર પાડવા હિન્દી-વાનોની મદદ લેવા તે નથી ઇચ્છતા એમ પણ નથી. આજે, હિન્દુ પોતે શુભામ છે ત્યારે પણ, અલિ-ગઢના જુવાન ઐનસુએટોથી કાળજીનું મુખ્ય હબીબીઆ મદાવિદાલમ ચાલી રહ્યું છે. સેંકડો હિન્દુ, ખંજાલી, શુજરાતી આપારીઓ અરૂંધાનિસ્તાનમાં વેપાર ચલાવી રહ્યા છે. હિન્દુસ્તાનના દાકતરો અરૂંધાનોને દવા આપે

છે. ખુદ રાજતંત્રમયે હિન્દીઓ પદવી ભોગવે છે. અરે, ઉર્દૂ અરૂંધાન કરારો વેળા અરૂંધાનિસ્તાનના પ્રતિનિધિ તરીકે તો બે હિન્દીવાનોજી-દિવાન નિરંજન દાસ અને અબ્દુલ ધની-હિન્દ સરકાર સાથે વાતો કરવા આવ્યા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં, અરે, બ્યારે ખુદ અરૂંધાનિ-સ્તાનનો અમીર ગૌવધની બપી પુરે છે, આઠી પહેરે છે, અને પ્રચારે છે. હિન્દીવાનો અને હિન્દ સાથેનો સંસર્ગ વધારવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે આપણી ભારી સ્વરાજ સરકાર સાથે અમીર દોસ્તી ન બધી એ માનવામાં આવતું નથી. તે વેળા અરૂંધાનિસ્તા-નમાં હિન્દનાં માન હંજાર દરજ્જે વધ્યાં હશે. અને પરદેશ-ની ખુંસરીનો રવાદ પૂરતો આખી લેનાર હિન્દ તે વેળા પોતાની નેહુકમી અન્ય પર ચક્કાવવાની તખ-વીજ કદાપિ નહિ કરે એ આશા વધારે પડતી નહિ ગણાય. વળી અરૂંધાનિસ્તાનમાં તો પ્રગતતંત્રની ભાવના ધીમેધીમે સર્વિશેષ સખળ ખનતી જાય છે. અને નવીન અરૂંધાનિસ્તાન હિન્દ પ્રયે કોઈ પણ જાતની કલુષિત દ્રષ્ટિએ નિહાળતો હોય એમ માનવા કારણ નથી. સર-હદ પર રહેતા અરૂંધાનોમાં લૂંટની વૃત્તિ રહે છે એ ખરૂં, પરંતુ તેનો પ્રતિકાર કરવો એ અધરી વાત નથી.

દૂકે પતાવીએ. માત્ર ૬૫ લાખની વસ્તી અને એક લાખથીયે નાના લશ્કર વાળો અરૂંધાન દેશ હજુ તો સંસ્કૃતિ પરત્વે બહુ પછાત છે. એટલે બ્રિટિશ સલ્ત-નતને દંડાવી સ્વતંત્ર થનાર હિન્દને તે કદિ હેરાન નહિ કરી શકે એમ બધી પરિસ્થિતિ તેમજ સંજોગો વિચારતાં લાગ્યા ચિવાય રહેતું નથી. જૂતકાળમાં પણ બ્યારે બ્યારે હિન્દુસ્તાનના તખ્તપર બગવાન રાજાઓ યદ્ય ગયા છે, ત્યારે ત્યારે અરૂંધાનોએ શાજા યદ્ય ચૂંઝાં પણ નથી કરી. અરૂંધાન હાઉ એ કેવળ બાળકોને પ્લીવડાવવાને બનાવેલ નાટકી ડોકા જેવી કે ખેતરમાં પડીઓને ગળ-રાવવા ઉમા કરેલ માટલીના માથા અને વાંસના દાથ-ખજવાળા ચારીઆના જેવી હિન્દુસ્તાન પર સત્તા જમા-વવા ઇચ્છનાર પ્રજાએ તૈયાર કરેલી વસ્તુ છે. અલજત, સરકારે આપણને એટલા બધા નયાશા બનાવી મૂક્યા છે કે આપણે માયુ ઉંચું કરતાં કરતાં કંઈ કંઈ

હસોટીઓ પસાર 'કરવી' પડશે. અને અધ્યાત્મિક 'મોઝીક' ની જેમ આપણે યાવચ્ચ દેદિવાકરો કોઈના ને રતાનમાં પ્રગતંત્રની ભાવના વધતી હોય કે કોઈના શુદ્ધામજ રહેવાના પરંતુ આપણું સર્વ સામર્થ્ય નહિ, ત્યાંની પ્રગતિ કિન્હની મદદ લેવા ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, આપણે સ્વતંત્રતા ઇચ્છે અરથવા ધારીશું, અને થોડા લે કે ન લે, વિગેરે વાતો પર આપણે ઈશો મદદરૂપે રીતે ખરચીશું, તો તો કોઈની મગફળ નથી કે બાંધવો ન જ ધટે, સાખૂત ઇંડાંબાવડાં નહિ હોય, આપણને છોડાડ કરી શકે; અને કોઈ કદાચ તેમ આપણામાં તેજસ નહિ હોય તો આપણે સ્વતંત્રતા શી કરવા પ્રયત્ન કરશે - તો તેને નસીદત દેવા : આપણે રીતે મેળવવાના, ભોગવવાના કે ટકાવવાના હતા! આપણામાં તૈયાર હોઈશું.

એકાંતે ન હશે, હિન્દુમુસ્લિમ ખિરાદરો માહિમાહિ

ટંટાખખેશ કરતા હશે તો તો 'મેલ કરવત મોઝીક'ના

નરવર વીમાવાળા

શાન્તિનિકેતનના મેળા

૧ આનંદખંડાર

શાન્તિનિકેતનમાં ગરમીની રજા બે માસની પડે છે. સરકારી કોલેજોમાં એવી લાંબી રજાઓની પહેલાં સોશિયલ ગંધર્વિંગ થાય છે અને એ વિષેની હકીકતો સૌ કોઈ જાણે છે. અમારે અહીં પણ એ લાંબી છુટીમાં સૌ વેરાઈ જાય તે પહેલાં આનંદ મેળવવાની વ્યવસ્થા છે. સોશિયલ ગંધર્વિંગને બદલે અમારે અહીં આનંદખંડાર ભરવાની રીત છે.

મધ્યેય પુત્રને દિને આશ્રમમાં આનંદખંડાર ભરાયું હતું. તે દિવસે આશ્રમમાં છુટી હતી. સત્તારથી સૌ છાત્રો પોતપોતાને કામે લાગી ગયા હતા. આજે આશ્રમના આજ્ઞાવાડીઆમાં મોટું ખંડાર ભરાવાનું હતું. છાત્રો એ ખંડારમાં પોતપોતાની કુકન ગોઠવવા મંડી પડ્યાં હતા. દરેક કુકનમાં અમુક લાગીદાર થયા હતા ને કેટલીક કુકનો તો અમુક વર્ગનાં ખંડારો જાતજાતીની એટલે આખા વર્ગની હતી. ખંડાર લાગીદારો પોતપોતાની પાસેથી પૈસા એકઠા કરી પોતાની કુકનને માટે સામગ્રી ખરીદી લાવ્યા હતા, મીઠાઈ પણ ખરીદી લાવ્યા હતા. કેટલાકે તો મીઠાઈ વગેરે ખાવાની સામગ્રી હાથે બનાવી હતી કે રસોડામાં અથવા ગુરપડીમાં બનાવરાવી હતી. સૌ કુકનો આશ્રમના છાત્રોની હતી. આ ખંડારમાં બહારના લોક સાથે કંઈ જોગ નથી, કારણકે છુટી પહેલાં આનંદ લેવા માટે માત્ર આશ્રમતોજ આ મંજો થોભાયો છે.

બાર વાગ્યા સુધીમાં ખંડાર પુરેપુરું સમજી રહ્યું. સવારથી વાળ વામતાં જ હતાં.

બે વાગ્યે અમે સૌન્દર્યતાથી આવેલા ચારેક અતિથિઓ સાથે-મેળો ભેગા નિકળ્યાં. પ્રથમ આશ્રમ Hair-cutting Saloon! મંગીતના એક ચિયકે અને વિશ્વમારતીના એક બે વિદ્યાર્થીઓએ સહીઆરીએ પેડી બોલી હતી. Sign-boardને ઠેકાણે એક મોટા કાગળ લટકાવ્યો હતો, અને તેમાં નીચેની મતલબની રમૂજ શબ્દો કાળા, મુંદર અકુરે ચીતર્યા હતા:

Mr. A. Dastidar,

an Expert in Singing

Ready to cut the hair and trim
the ear of applicants.

સાચેજ રમૂજ ચિત્ર ચીતર્યું હતું, તેમાં ધરાડના કાનના ઉપરના ભાગમાં મિ. દસ્તીદાર કાતર મુકતા બેઠા હતા. છાત્રો ત્યાં હજામત કરાવવા બેસતા હતા. અર્થશાસ્ત્રના અધ્યાપક શ્રીયુત અરોહ ચત્તરજી (મોડર્ન) ત્રિવિદ્યા તંત્રી રામાનંદજીના પુત્ર અને વેલ્ફેરના તંત્રી એ તે પોતાના એક છાત્ર બલવીરસિંહને પકડી આણી ત્યાં બેસાડ્યો ને પકડી રાખી એનું માથું મુંઠારી નાખ્યું. ગામડામાં હાલના છાત્રોના માથાની જુઓથી કંટાળા ગ્રેસો બાપ એને ચામડા ઉપર ટપ્ ટપ્ કરી વાટ જોઈ બોલેલા હજામની આગળ જોર કરીને બેસારે અને ઉડીને નાસી જાય નહિ એટલા માટે બે ખંડાર ઉપર જોરથી હાથ દબાવી રાખે એવો દેખાવ થઈ રહ્યો હતો. ફેર એટલે કે ગામડામાં ઊંડાં બેંકડો મુકતો હોય, બાપ કોળા કાઢી ધાંડા કાઢતો હોય, હજામ ચોટથી પકડી કાંત કચકચારી ઈફ્ફુ કરતો અચો ચલાવતો હોય ને

આલુઆલુના લોક જાણે કશું હોય નહિ એમ પોત-
પોતાને કામે લાગ્યા હોય ! અહીં તો બધાનાં મ્હેં ગે-
બલા જેવાં પહેાળાં યથા ગયાં હતાં ને બધાં ખડખડ હસતાં
હતાં; કસાધરના હાથ માથા ઉપર અસાને નચાવી રહ્યા
હતા ને ગુસ્સા હાથ સિખ્યાના ખલા દબાવી રહ્યા હતા
એટલે એ બેતા હાથ તો બિચારા કપજે પડ્યા હતા,
પણ બીજા બધાના-શિખના અને નેનારના-કેવળ
સ્વતંત્ર હતા તેથી તડતડ તાળાઓ પાડ્યે જતા હતા !
સોશિયલ ગેંધારિંગના-મેળાની-મઝા પુર એસથી અહીં
ચાંદી હતી. ખલશીરસિંહનું માથું ફેરીરના તકીઆ
જેતું-કુંભારના નાના લોટા જેવું થઈ ત્યારે જ એને
છોડયો ! પછી મારા બે અતિથિઓએ પણ પોતાના
અંદેશ કોતરાયા, અને કસાધરને મજુરીના ચાર આના
આપી દીધા.

હસતા હસતા અને આગળ ચાલ્યા. પ્રથમ આવી
ચાન્તાની, ખેડુની, સુસિતાની સહીઆરી મરિહી દુકાન.
તેમાં વેંડમો, બટાટાનું શાક, મગની લસણે વધારેલી દાળ
વગેરે યુંજરાતી રસોઇની વાનીઓ હતી. ગુજરાતી વા-
નીઓ બંગાળી લોક હેસિ હેસિ ખાય છે. આગળ મોટાં
જાતજાતીઓની મોટી દુકાનો આવી. બધી દુકાનો-
વાળાએ પોતપોતાની દુકાનો માટે ધીતીઆથી કે સહીઓ-
થી ને બીજાં મળ્યાં એ કપડાંથી અનેક તરેહના ચિત્ર-
વિચિત્ર પાલ બાંધ્યા હતા ને આગળ કંઈ કંઈ તરેહનાં
sign-board સજાડી દીધાં હતાં. કોઈ એક દુકાન ખીલ
કોઈ દુકાનને પુરેપુરી મળતી તો હોય જ નહિ. કંઈ ને
કંઈ વિચિત્રતા તો હોય જ. એક દુકાન ઉપર sign-
board હતું:

Nice sweets

appreciated by

Dr. Rabindranath Tagore.

ખીજા sign-board ઉપર લખ્યું હતું:

Those

who will not purchase anything
from here will be April Fools!

અને આનાં આવાં અનેક તરેહનાં sign-board
વાળી ચિત્રવિચિત્ર રંગબેરંગી દુકાનો હતી. એક જગ્યાએ
અનેક પુરતકો વેચાતાં હતાં. તેમાં ગંભીર તથા હાસ્યો-
ત્પાદક પુરતકો હતાં. પાસેજ એક મ્યુઝિયમ—અજબધર
હતું, તેમાં અનેક તરેહનાં નમુનાનો સંગ્રહ હતો અને
દરેક નમુનાની સાથે તેનું ઓળખાણ કરાવવા મીડીઓ
બાંધી હતી. જુનું સડી મચેલું પિત્તળનું બટન હોય
તેની મીડી જુઓ તો વંચાય કે “ ઓડીવર કોમલે
બિટિશ પાર્લામેંટ ઝાડી કાઢી તે વખતે એણે પહેરેલા કોટનું
બટન.” એક પણ મીજ એવી ના મળે કે જેનું
કલેવર અને એને લટકતી મીડીમાંનું વર્ણન વાંચી
તમને, તરતનું દોલેલ પીધું ના હોય તો હસવું આખા
વખર રહે ! આ અજબધરમાં કશું વેચાતું નહોતું
એટલીજ નિરાશા હતી.

ત્યાંથી અને ખઝારના મધ્યભાગ તરફ ચાલ્યા.
ત્યાં મીઠાઈની દુકાનો મુખ્ય હતી. સોડાવોટર, લેગેને,
શરબત, ચ્હા બધુંય વેચાતું. આશ્ચર્યનાં ને વિશ્વભારતીનાં
જાત્રા ને જાત્રીઓ પોતાનો માલ વેચી રહ્યાં હતાં, મા-
લની તારીફ માટે અવાજ કરી રહ્યાં હતાં; ધરકોને હાથ
તાણીતાણી પોતપોતાની દુકાને લઈ જતાં. એકવાર
એમને, પાલવે પડ્યા કે ‘પછી તમારી મગફૂર નહિ કે
તમે એમની દુકાનેથી કંઈ ખરીદ્યા વિના છટકી શકો !
પરિણામે અમારે શરબત પછી એટલી ગરમીમાં ચે આ
પીવે પડશે ! પોતાનાં માનેલાને તરછાડી શી રીતે
સકાય ? દામબાછ તો પોતાની દુકાને એક બે ભાગી-
આને બેસાડીને દૂર દૂર સુધી ધરાકનાં કાંડાં પકડવા
જતા, અને પકડતો તેને કહી છોડતો નહિ. ડૉ. તારા-
પ્રવાળાને પણ એણે પકડેલા ગમે એવા ગંભીરને પણ
પકડી હસાવે ને પોતાનો માલ ખરીદાવે.

અને આમ ખઝારના મધ્યભાગમાં ફરતા હતા
એવે અમારે અહીંના લક્ષ્મણ Mr Reason મોટા
ચાળસાં રસચૂલાં, સંદેશ વગેરે મીઠાઈનાં ચાળ પોતા-
ની દુકાનેથી ઉઠાવી લાવી અમારી સામે આવી ઉભા.
અમારાં પેટ તો ખાલખીને પાણીભરી પખાલ જેવાં થઈ
ગયાં હતાં, તોય એમના માનને ખાતર ચોડીકે મીઠાઈ

ઉપાડી અને એ મીઠાઈની કિંમત પૂછી. એમણે કહ્યું કે ગંધ ઠાલે મારે ત્યાં મિજલસ હતી નેમાં તમને નોતર્યા હતા, પછુ તમે નો આવ્યા નહિ તેથી અહીં તમારે માટે મીઠાઈ લઈ આવ્યો છું. મેં જણાવ્યું કે મારે ઘેર અતિથિ હતા તેથી આવી શક્યો નહિ; તે માટે નો મેં માશી માગી લીધી હતી, એટલે આ મીઠાઈની કિંમત તો તમારે લેવી જ જોઈશે. એમણે ના પાડી, એટલે મારા અતિથિએ અને લીધેલી મીઠાઈની બદલ, નહિ તો ગરીબોના ફંડમાં આપવાને નામે એક રૂપિયો આપ્યો અને તે એમણે નિરૂપાયે-પણ હસને મ્હેંએ-સ્ત્રીકથો. બાઈ પીઅરસન અમારા આશ્રમમાં ગરીબોના બેંકી છે. પાસેના ગામડામાં એમની જ દવાથી સાંતાનનાં બાળકો બહુ છે ને આનંદ અનુભવે છે.

એવામાં સમાચાર મળ્યા કે બચારતે નાકે પટા ખેસાય છે, અમે સૌ ત્યાં આશ્રમના કેટલાક હિંદુસ્તાની નોકરો પટા ખેસતા હતા લાં ગયા પટા બહુજ ચાલાકાથી અટપટી રીતે ખેસતા હતા અને સૌને આશ્ચર્યચકિત કરી મુકતા હતા. બે બે માણસોની બેંકીમાં પછી પટા ખેસવા લાગ્યા. ત્યારપછી લાંના વાંસને છેડે પાસનેકથી સળગાવેલા કાકડા બાંધીને પ્રથમ એક માણસ ને પછી બે માણસો સામસામે પટા ખેસવા લાગ્યા. શિક્ષકો પણ પટા ખેસવા લાગ્યા. જોનારને બહુ આનંદ થયો, પણ નવાસવા આવેલા યુરોપિયનોને તો એથી થે વધારે આનંદ થયો. ત્યાર પછી અહીં છાત્રમંડળમાં પટાનીરમને કંઈક વધારે જોર પકડ્યું.

એમ ફરતા ફરતા સાંજ પડી ગઈ ને મેળો પુરો રજા પાછા એક બાલુએ નિહાળ્યા. ત્યાં આશ્રમનો છાત્રો, છાત્રીઓ ને શિક્ષકો બજોને ગાતા હતા ને તેની સાથે અનેક તરેહનાં વાગ્ગ વગાડતા હતા ત્યાં અમે સૌ બેઠાં થાક નો લાગ્યો જ હતો. પેટ તરકડાતું હતું એટલે બેસી જવાનું મન થયું હતું, એવામાં આ પ્રસંગ મળ્યો. ખેસવાનું મળ્યું ને તેમાં વળી બજન સાંભળવાનાં મળ્યાં એટલે આનંદ વધ્યો.

ધીરે ધીરે સંખ્યાશળ થયો ને ગાનારાઓ પણ ધીરે ધીરે રસે ચડ્યા. એ ઉશા થઈ ગયા ને જોરથી

દાઘપળના તાગ દેવા લાગ્યા; પછી ધીરે ધીરે નાચવા લાગ્યા ગાન વાદ્ય ને નાચ એ બધું એકતાને જોરથી ચાલવા લાગ્યું. અનેક લોકો બરાયું. દુકાનોના દુકાનદારો ને પરદા પછુ ત્યાં આવી બરાયા ને હાથપગે તાળ દેવામાં સામેલ થઈ ગયાં; ધીરે ધીરે નાચમાં પણ સામેલ થતાં ગયાં. કમકમતી પાંચ છ બહેનગણેલા ને સારી રીયતિ બોગવતા પારસીઓ આવ્યા હતા. સાથે બે બાઇઓ પણ હતી. એ અતિથિઓને પણ ચરસ ચડ્યો હતો. એક જે કંઈ વધારે રંગીસો હતો તેના દાઘ તો ચાલતાજ હતા, પણ પગ પણ ઉપડતા લાગ્યા; એટલે એના સંગીઓએ ધકેલીને એને વચમાં ધાલ્યો ને વચ્ચે આવતાં, પાણીના વચગમાં આવતાં હંસ નાચે એમ, એ લાઇસાહેજ નાચી ઉડ્યા. દેખાવ મઝેદાર હતો; પાટનુન, ખટ, કેટ, નેકરાઈ પહેરેલો સાહેજ જોવો પારસી બંગાળી ગાન સાથે, હિંદી વાદ્ય સાથે, દાઘના તાલ દેઇ બગતની પેટે બાવજયો નાચે એ તો જુની આંખે નવા તમાસા !

અમે બધાં એક બાલુએ ઉઠાં ઉઠાં જોતાં હતાં; હું હાથે પગે તાલ દેઇ રલો હતો એવામાં સાત વર્ષની નાની લતા આવી મને કહેવા લાગી: મહાદેવ, મારાથી જોઈ શકાતું નથી, મને તમારે ખબરે ચડાવો ને ! મેં એને મારે ખબરે ચડાવી. બે ખબરે બે પગ લટકાવીને એ નિરતિ બેઠી, એટલે બધાંની સાથે એણે પણ હાથે તાલ દેવા માંડ્યા. મેં પણ હાથે પગે તાલ દેવા પાછા શરૂ કર્યા. થોડીકતારમાં પાસે ઉત્તેસા બે ચાર જણાએ મને આ રીયતિમાં જ પકડી વચ્ચે ધકેલી દીધો, ને કેજુ જાણે અજાણતાં જ મારાથી નાચવાનું શરૂ કરી દેવાયું ! ખૂબ નાચ્યો. અનેક જણા બળ્યા ને ચાલતાં પણ નાચતાજ રહ્યા. ખૂબ ચાકતાં વચગમાંથી જવાર નિકળી જતા કરીએ પણ નિકળાય નહિ ને નિકળવા જઈએ તો રંગીસા દોસ્તો દાઘ પકડી પાછા પાડે ! આમ રાતના નવ વગાડ્યા.

ધીરે ધીરે મેળો પડતો ગયો અને મોડી રાત્રે સૌ વિખેરાઈ ગયું. આ પ્રકારે અમારું આનંદમય-અમારી social gathering ખતમ થઈ.

દર વર્ષે ખાસ નારીમંડળનું પશુ આનંદખજાર ભરાય છે.

૨ સાતીધોખના મેળો

જંગાળી માસની ૭ મી તારીખે આશ્રમની બહારના મંદિરની તરફનાં યોગાનમાં મોટો મેળો ભરાય છે. આનંદખજારમાં બહારના લોક સાથે કંઈ ન્તેજ નથી. એ ખજાર માત્ર આશ્રમવાસીઓનું જ હોય છે. પશુ આ મેળામાં બહારનાં આલુઆલુનાં ગામડાંના અને દૂર દૂરનાં અનેક નરનારીઓ આવી મળે છે.

મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરે આ જ દિવસે દીક્ષા લીધેલી તેની વર્ષતિથિ હોવાથી અહીં દર વર્ષે મેળો ભરાય છે. રીસેખરની આવીસમી તારીખે ધણું કરીને એ દિવસ આવે છે. ગયા રીસેખર માસમાં પશુ એવો મેળો ભરાયો હતો. મળરહેથીજ વિદ્યાર્થીઓએ ગાન ગાવાં શરૂ કરી દીધાં હતાં. મંદિરની બહાર બાંધેલા ઉંચા મોંઘા ઉપરનાં ચોધરીઆં વાગવાં મોડયાં હતાં. ગધાં આશ્રમવાસીઓ પ્રજાતમાં વહેલાં ઉઠી ન્હાવાપીવા મંડી પડ્યાં હતાં. સૂરોદય થતાં તો મંદિરનો ઘંટ વાગ્યો. એક એકને ટોળેટોળે સાંચે મંદિરને ભરી કાઢ્યું. આ પર્વ ઉપર કમકસેથી તેમજ બીજી જગ્યાએથી ધણી અતિથિ આવ્યા હતા ને મંદિર ખીએખીય ભરાઈ ગયું હતું. પ્રાર્થના શરૂ થઈ, ભજન ગવામાં ને પછી ગુરૂદેવે ઉપામના કરી. “ મહર્ષિએ આજે દીક્ષા લીધેલી. દીક્ષા એટલે મુક્તિ. નાના નાના અંતરાય તોડી છેવટ સુધી સુક્ત થયું એ સાચી દીક્ષા છે. ભક્તને પ્રાપ્ત કરવો એટલે જગત સાથે ન્તેજ કરવો.”— આજ ભાવના ઉપર આજના સમયત ઉપદેશની દૃષ્ટિ હતી. ઉપદેશ પુરો થતાં વળી ભજન ગવામાં ને ત્યાંથી ભજન ગાતાં ગાતાં સૌ છાતી મતલાએ ચાલ્યાં. સમ-પર્જીના શીડ તળે મહર્ષિ પ્યાન ધરતા ગ્રેમતા તે જગ્યાએ આરસની એક વેદી બાંધી છે અને તેના ઉપર જંગાળી સિપિમાં

એવા ભાવસૂચક શબ્દો લખ્યા છે. આ રથાનને છાતી મતલા કરે છે. સાંચે ભજન ગાતાં ગાતાં વેદીની તથા પ્રદક્ષિણા કરી ને પછી એકબીજાને સ્પર્શ કરી છુટા પડ્યા.

મંદિરની બહારના યોગાનમાં મેળો ભરાય દર વર્ષે એક દિવસ ભરાતો, પશુ લોકલોકને મળવાને લોકની સાથે આશ્રમ વાસીઓને ભળવાનો, લોક આશ્રમ સાથે ભળવાનો આટલો વખત હુંકા પંડ લાગવાથી હવેથી આ વર્ષે જે દિવસ મેળો રાખવાં કરાવ કર્યો છે. આથી વ્યવસ્થાનો ભાર પશુ વધેલાં મેદાન વચ્ચેવચ્ચે એક મોટો મોક ખુલ્લો રાખવામાં આવ્યો છે. એ ચોકની ચારે બાજુએ સીધી દારમ દુકાનો મંડાઈ ગઈ છે. ચોખાંડું ચૌકું બંધાઈ ગયું છે સૌ વેપારીઓ પોતપોતાના માસ ઠાકી તેમાં દુકાને માંડી રહ્યા હતા. દિંદુસ્તાનનાં ધણીખરાં છાપામાં દવાની ને પુસ્તકોની જાહેરખજારો પચાસ ટકા કરત વધારે હોય છે એમ અહીં પશુ મીઠાઈની દુકાનો પચાસ ટકા ઉપરાંત હોય-છે. દુકાનોની પાછલી બાજુએ દુકાનદારીનાં ગાડાં છુટયાં છે અને આખા ચૌરાને કિલ્લાની પેઠે ઘેરી રહ્યાં છે.

મંદિરના દરવાજાની અંદર લાખનાં રમકડાંની દુકાનો છે. વેશજી, મરચાં, એળાચટ્ટી, શીતાદળ વગેરે અનેક રૂબ લાખનાં બનાવેલાં હતાં. એના ધાંટે અને રંગ આબેદુમ્મ હતા. આ કળા જંગાળમાં બહુ આગળ વધેલી છે. સાગી બાજુએ બાઉલ લોક ઉતર્યાં છે તે રાતે ભજનની ધૂન મચાવે-છે. દરવાજાનો નોક નગારખાઈ છે તે અવારનવાર વાગતું રહે છે, તેનીજ નીચે આશ્રમસંતિનીઓએ દુકાનો ઉઘાડી છે. તેમાં દાઢાની સાડીઓ, આશ્રમમાં જાવજાનીઓએ ચીનરેશ ચિત્રો, કલાભવનમાં તૈયાર થયેલા નમૂના વગેરે વેચાતા હતા. રેડીઆ પશુ ફરતા દેખાડવામાં આવતા હતા. ત્યાંથી ખંડાર નિકળતાં જગણી બાજુએથી ઉપર જગ્યાઆ પ્રમાણેની મીઠાઈની દુકાનો શરૂ થતી હતી અને ડાબી બાજુએથી આશ્રમનાં પ્રદર્શન શરૂ થતાં હતાં. પ્રથમના પ્રદર્શનમાં શ્રીનિહિતન-સુરુધમાંના આર્થિક

તિનિ આમાર પ્રાણેર આરામ
મનેર આનંદ

આમાર શાન્તિ ॥

વિભાગનું નામ શ્રીનિકેતન પાઠયું છે તે તરફથી ખેતીવાડીનાં અવનવાં દેશીવિશાલતી ઓત્તરના નમુના રાખ્યા છે તે તેની પાસેના પ્રદર્શનમાં જુદીજુદી તરેહના પાકના નમુના રાખેલા છે. વળી સામેજ ચોકમાં દરબંદર દિવસથી કેટલીક વનસ્પતિ ઉગાડી રાખી છે તે તેની વચ્ચેવચ્ચે હાથે ચક્ષાવવાનું એક વિશાલતી હળ રાખી મુક્યું છે, તે વડે જમીન કેમ ખેડાય એ વારંવાર લોકોને દેખાડવામાં આવે છે. તેની પાસે ગામડાની બહુ સુંદર પણ અગ્રેષ્ઠ કળાકારખાનાંને અને સંસ્કારને લીધે નાશ પામતી જતી હાથ દારીમરીના નમુના ગોઠવેલા છે. પાસે સુંદર મંગળુત ગાયો ને મર્યાના નમુના પણ રાખ્યા છે. શ્રીનિકેતનના વ્યવસ્થાપકો આ સૌ લોકને રસથી બતાવતા હતા ને લોક બહુ રસથી જોતા હતા.

હવે રસ્તા ઓળંગીને ચૌદાની ડાખી બાલુ-પશ્ચિમ બાલુ લાઇએ. પ્રથમ જ દવાખાનું હતું. મેળામાં કોઇને અકસ્માત કહ્યું થઇ જાય તો તેનો તરત ઉપાય કરવાને આશ્રમ તરફથી આ દવાખાનું ઉધાડવામાં આવ્યું હતું; એને હગોદ્ધળ બાળરક્ષણ માટે પ્રદર્શન રાખ્યું હતું, તેમાં બાળકોને આરામની, ઉંઘની, શુદ્ધ હવાની, સ્વચ્છ પાણીની, તંદુરસ્ત ખોરાકની કેવી જરૂર છે તે દેખાડનારાં ચિત્રો લટકાવ્યાં હતાં; દવાખાનાની અને એ પ્રદર્શનની વ્યવસ્થા મિસ ટ્રીન નામે એક અમેરિકન બાઈ રાખતી હતી. ત્યાર પછીના પ્રદર્શનમાં આજુબાજુનાં ગાયોથી આવેલી શાયો ગોઠવી રાખી હતી અને એ શાયો વડે કપડાં કેમ વણવાં તે લોકોને બતાવવામાં આવતું હતું. પછી દેશીવિશાલતી-મોટે ભાગે દેશી કપડાંની દુકાનો તે ત્યાર પછી કાંસા પિતળનાં વાસણની. એ દુકાનોના વચગાળામાં એક મોટા મંડપ બાંધ્યો હતો. તેમાં જંગમ બજવાતી હતી. આપણા દેશમાં જેમ રામલીલા બજવાય છે તેમ અહીં પુરાણોમિત્રો એકાદ પ્રસંગ એ જંગમમાં બજવાય છે. પણ આ લોકને કળાનું ભાન કાંઈક વધારે છે. આ સિવાયની બાકીની બધી દુકાનો ગીદાઈ અને બીજા પરચુરણ માલની હતી; રમકડાંની પણ પુષ્કળ હતી.

ચૌદાની ચાર હારો બહાર અનેક અકેશળ, ફાળકા વગેરે આનંદનાં સહિત્ય પણ આવી ગયાં હતાં. તેમાં સૌ લોક, નાનું મોટું સૌ બેસીને આનંદ ભોગવતું હતું. સંતોગેરોગ્રાફની પણ સારી વ્યવસ્થા આશ્રમ તરફથી કરી હતી, પણ તેમાં બધા યુરોપઅમેરિકાના જ દેખાવ હતા ને ચોરદુડાગાના પણ અનેક હતા; લોક તે બધા દેખાવ ઉત્કંઠાથી જુએ. કલકત્તાથી મલ પણ બોલાવ્યા હતા, તે પાછા પહેરે કુસ્તી કરતા હતા. આશ્રમના એક અધ્યાપકે પણ એક મજબી સાથે પાથ ભીડી હતી. આશ્રમ બૈયજ્ રાહિત્સ પણ પોતાની ચાલાકી બતાવતા. સાંતાયો પોતાનાં ધનખજાણુ લેખને આપ્યા હતા, ને નિશાનબાજના ખેલ ખેલતા હતા. એમાં પણ આશ્રમના અધ્યાપકો હાથમાં ધનુષ્યાણુ લેઇ ઉતરી પડતા હતા. સાંજના સાંતાલનારીએનો નાચ થતો હતો. એમનો નાચ બહુ ઉત્કૃષ્ટ અને આંતર્યુગીવાજો નથી, કેવળ જ સાદો છે અને છતાં બહુ સુંદર અને કમનીય છે. બંને દિવસ રાતે ઘરખાનું છુટ્યું હતું.

મેળા આમ બે દિવસ રહ્યા. મૌને બહુ આનંદ થયો. લોકોને પણ બહુ આનંદ થયો, અમને પણ બહુ આનંદ થયો. જનપંચ કે અમે એકલા નથી, અમારે એકલાને ઉદારે અમારો સાથો ઉદાર નથી; લોક સમજ્યા કે અમારે પણ આશ્રમ જેવો મિત્ર છે. અર્વાચીન મહાપુરુષના રમરણમાં કે અર્વાચીન સંસ્થાના સંગ્રહમાં સાધારણ લોકસમાજ મેળે આવે એવાં દષ્ટાન્ત ભારતમાં હશે તો કેવલિત હશે. ન્યાં સુધી કોઇ ને કોઇ રીતે આપણે સમાજની સાથે બેળાઇએ નહિ ત્યાં સુધી તે આપણી ભાવનાઓ કેવી રીતે ઝીલી શકે ?

આશ્રમના પ્રમાણમાં મેળા કંઈ નહોતો ના કહેવાય. વ્યવસ્થા રાખવામાં ના આવે તો અનેક મુશ્કેલીઓ થઇ જાય. એટલા માટે આશ્રમના અધ્યાપકો અને છાત્રોએ મળી સ્વયંસેમકડળ ઉઠ્યું કહ્યું હતું. બાણ પ્રસિદ્ધ ચંદ્ર હાસ અંગલગના દિવસોમાં સ્વયંસેમકડાની યોજના ને વ્યવસ્થા કરવામાં પ્રખ્યાત થયા હતા. ત્યાર પછી સરકારની સામે કાવતરાં કરવાના એકાદ મામલામાં એ કાળેપાણીએ ચઢ્યા, ને ત્યાંથી અઢધુણું છુટી આવ્યા

છે. સ્વયંસેવકોની વ્યવસ્થા કરવાને આશ્રમે એમને ખોલાવ્યા હતા. એમણે બહુ સુંદર વ્યવસ્થા કરી. ચૌદા વરએના ચોકમાં બે રાવડીઓ ઠોકી દીધી હતી. એકમાં પુલ્લિનઆથુ ખેસીને કામ કરતા હતા, બીજામાં કામ ઉપરથી ઉતરી ગયેલા સેવકો આરામ કરતા હતા. મેઝા બરાવાને આગલે દિવસે બધા સેવકો એમની રાવડી આગળ એકઠા થયા. તેમાંના અમુકને કલકત્તા વગેરેથી આવેલા આશરે દોઢરોક અતિથિઓને માટે અલગ રાખી બાકીનાનાં ચાર દળ પાડી નાખ્યાં. દરેક દળ ઉપર એક દળપતિ નીમાયો એકેક દળને એકેક કામનો પ્રકાર સંપાધ્યો: (૧) લોકને ઝાડે કરવાનો બદોબસત કરવાને થોડે થોડે છેટે ખાડા ખોદીને ટટીઓ બાંધી દીધી હતી; અને બીજો કચરો વગેરે વારંવાર ઉપાડી લેવા આશ્રમના તથા ખીજા મહેતરોને ફરતા રાખવામાં આવ્યા હતા. લોકે ગમે ત્યાં ગમે તેમ ગંદકી નો કરે એ માટે એક દળના સેવકો ફરતા રહેતા અને લોકને સૂચનાં આપ્યા કરતા. (૨) એટલાં બધાં માથુસો બરામ તેમને માટે પીવાવાપરવાના પાણીની વ્યવસ્થા ના કરવામાં આવે તો એમને બહુ આપદા પડે. આથી સ્વયંસેવકોના તંજુ પાસે જ ચકલી વાળી

મોટી ટાંકી મુકી દેવામાં આવી હતી. કુવેથી ગાડાંમાં મુકાવી પાણીના ડળા લવરાવવા, તે ટાંકીમાં રેડાવવા ટાંકીમાં પાણી ખુટે નહિ, ચકલીથી પાણી લેતાં કોઈ નીચે ઢોળાને ગંદવાડ કરે નહિ એ જોવું વગેરે વ્યવસ્થા કરવાનું કામ ખીજા દળનું હતું. (૩) દુકાનદારોનાં મે મેઝા જોવા આવનારનાં ગાડાં વ્યવસ્થાસાર છુટે, રસ્તા બંધ થઈ ના જાય એવી રીતે દુકાનો મંડાવે અને મેજાને વ્યવસ્થિત રાખે એ કામ ત્રીજા દળનું હતું. (૪) ચોરી થાય નહિ, જુગાર રમાય નહિ, હલકા પ્રકારનાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં આવીને કંઈ અહિત કરે નહિ એ જોવાનું કામ ચોથા દળનું હતું. એકંદરે વ્યવસ્થા એવી સુંદર હતી કે કરો અણુગમતો કે અણુધટતો પ્રસંગ બન્યો નહિ.

આવા મેજાથી આશ્રમને તે લોકને લાભ થાય છે. બેણેલા મનાતા તે અલથુ મનાતા લોક એક ખીજની પાસે આવતા જાય, એક ખીજને આગમતા થાય એ કંઈ ઓછા લાભ નથી.

નરસિંહભાઈ ધર્મરસાઈ પટેલ

દોરોનો વિમો

તે માટે સહકારી મંડળીઓની જરૂર

હિંદુસ્તાન ખેતીપ્રધાન દેશ છે. આપણા દેશની વસ્તીમાંથી એંશી ટકા ઉપરાંત માણસોનો નિર્વાહ ખેતી ઉપર છે. પરંતુ ખેતીના ધંધામાં જોખમ બહુ રહેલાં છે. વરસાદ ના આવે અથવા તો રેલાઈ જાય તો નુક-શાન થાય. બહુજ દાહ પડે તો પશુ પાક હીમાઈ જાય. ખેતી કરવાની ઝડપમાં ગરીબ ખેડૂનોના દોરોમાં રોગ આવે, અને સેંકડો દોર મરી જાય; તીડ યા ઉંદરથી પાક નાશ પામે, વગેરે. આ પ્રમાણે આ ધંધામાં બહુજ જોખમ છે. પશ્ચિમના દેશોમાં તો આવા જોખમોના નુકશાનથી બચવા માટે વિમો ઉતારવામાં આવે છે. એટલે કે ગામેગામના ખેડુતો દર વર્ષે થોડી થોડી રકમ વિમા કંપનીઓમાં ભેરે અને જો ખેડુનોને નુકશાન થાય તો તે વિમા કંપનીઓ હરી આપે.

આપણા દેશમાં તો આવી વિમા કંપનીઓ કામ કરતી નથી. વળી વેપારી વિમા કંપનીઓ મારફતે જામ મોથું જણ પડે એટલે હવે પશ્ચિમ તરફ જણ આવા વિમાઓ લેવા માટે ખેડુતોનીજ સહકારી મંડળીઓ કરવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પણ જુદી જુદી જાતની સહકારી મંડળીઓ નિકળેલી છે. અને તેમાં ખાસ કરીને દોરોનો વિમો ઉતારનારી સહકારી મંડળીઓ પણ સ્થપાઈ છે. તે બહુજ ફાયદાકારક કામ કરી શકે તેમ છે. ખેલજીવનમાં ૧૯૦૬ ની સાલમાં ૧૧૪૨ આવી મંડળીઓ હતી. તેમાં એક લાખ સલ્લા-સો દતા; તથા ત્રણ લાખ દોરોના વિમા ઉતારેલા દતા. ક્રીસમાં ૧૯૧૦ માં ૮૪૨૮ આવી મંડળીઓ હતી.

તેમજ જર્મનીમાં ૮૪૦૦ હતી. બ્રહ્મદેશમાં પણ આવી મંડળીઓ લોકપ્રિય નિવડી છે.

સરકાર તરફથી સહકારી મંડળીઓ સંબંધી એક ખાતું આપણા ઇલાકામાં નિલાવવામાં આવે છે. આ ખાતા તરફથી દોરોના વિમા માટે સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવા સંબંધી વિચાર થયેલા છે, અને જો કોઈ સ્થળે તેવી મંડળી સ્થાપવી હોય તો આ ખાતા તરફથી જોખતી સલાહ મળે છે.

આપણા જેવા ખેતી ઉપર જ આધાર રાખતા દેશમાં દોરો-દુધાગી દોર તેમજ ખેતીનાં દોર, ગાય, બેંસ તથા બળદ કેટલાં ઉપયોગી છે એ તો સૌ કોઈ જાણે છે. વળી આપણા ખેડુતોની ગરીબઈ પણ અછૂતી છે. જો સાધારણ ખેડુતનું એક પણ દોર મરી જાય તો તેને બહુજ દુઃખ પડે છે. ખરી ખેતી કરવાને દાણે તે નિરાધાર થઈ પડે છે, અને આવે સમયે પડાણ ધીર-ધાર કરનારા તેને મોટે આને પૈસા આપવા આવે છે. તેને કંઈ પણ ઓથ ન હોવાથી ગિયારો આવા ધીર-નાર પાસે દોર ખરીદવા નાણાં લે છે. અને એકવાર જો તે આ પડાણોના દાયમાં સપડાયો તો, અસહ્ય વ્યાજના બોળને લીધે, તે બાગ્યે જ દેવામાંથી છુટી શકે છે.

આવા ખેડુતવર્ગમાં, દોરોનો વિમો ઉતારનારી સહકારી મંડળીઓ સ્થાપવાની બહુજ જરૂર છે. આવી સહકારી મંડળીઓ કોઈ પણ ગામમાં સ્થાપી શકાય. તેમાં ખાર સભાસદોથી શરૂઆત કરી શકાય છે. પરંતુ

ને સો દોરનો વિમો ઉતારવાનો હોય તોજ કામ શરૂ કરી શકાય, એટલું બંધન જરૂરી ધારવામાં આવે છે. સભાસદો પાસે દાખલથી ફક્ત એક રૂપિયો લેવાની છે, અને દરેક દોરના વિમા માટે દર વર્ષે સેંકડે રૂ. ૫-૦-૦ ઓમિયમ લેવાનું દાલ કરાવવું એવો સામાન્ય નિયમ છે. કોઈ પણ એક દોરનો વિમો રૂ. ૧૦૦ કરતાં વધારે રકમનો લેવો નહિ, તથા દોર મરી જતાં જે રકમનો વિમો હોય તેનાથી પોણી રકમ આપવી, એવા નિયમો આવી મંડળીઓમાં રાખવામાં આવે છે. આથી મંડળીઓનો વહીવટ કેવી રીતે કરવો તેમજ તેમાં પેટાનિયમો કેવા રાખવા એકદમ તે સુચધી લોકોને સમજાવું પડે તે માટે સરકારીખાતા તરફથી આદર્શ નિયમો ધડીને તૈયાર રાખેલા છે, તે કોઈ પણ માણસ એજવી શકે છે.

જે ગ્રામડેગામડે દોરનો વિમો ઉતારવા માટે સરકારી મંડળીઓની સ્થાપના થાય તો ખેડુનોને બહુજ લાભ થાય. તેઓ વિમા માટે બહુજ હપતાઓ-ઓમિયમો-ભરિતિ, મોટા ભોજનના ભયમાંથી મુક્ત રહે તે પછી એકાદું દોર મરી જતાં લમણે દાઘ મૂકીને તેમને નિરાશ થઈ ખેતી રહેતું જા પડે અથવા બારે વ્યાજ નાણાં કાઢવાં ના પડે. દોરનો વિમો હોય, એટલે નિયમ સુચળ વિમાના પૈસા મળેજ, અને તેમાંથી નવું દોર ખરીદી શકાય. વળી સરકારી ધોરણે કામ કરવામાં આવે એટલે કોઈ ત્રીજે માણસ આ ધંધામાંથી મોટો નફો કરી જાય નહિ. આમાંથી સારો નફો થાય તો વિમો ઉતારનાર સરકારી મંડળીઓનુંજ લોગણ વધે, અને ઓમિયમો વિમાના દર ઓછા થવાનો સંભવ રહે; અથવા તો સમાસદોમાં થોડી ધણી વહેંચણી પણ થાય.

આ રીતે દોરનો વિમો ઉતારનાર સરકારી મંડળીઓ આપણા સમાજને બહુજ અનુકૂળ તેમજ ઉપયોગી છે. આ કારણથી ગ્રામડેગામડે આ બાબતની માદિતી લેણામાં ફેલાવવાની બહુજ જરૂર છે. સમાજ-સેવકો પણ આવી મંડળી સ્થાપવાના કાર્યમાં મદદ કરે તો ખેડુનોને બહુજ લાભ કરી શકે. વળી આવી મંડળીઓ

સ્થપાય તો તે દ્વારા એક બીજા કાર્ય પણ સાધી શકાય. અભારે ગ્રામડેગામડે દોરનો બાંધવાની જગ્યા બહુજ ગંદી રાખવામાં આવે છે, તેમજ દોરોમાં રોગ ચાલતાં તેમની બરોબર દવા પણ થતી નથી. તેમજ કેટલાએક ઉપદ્રવોની તો અસરકારક અટકાવ કરનારી દવાઓ છે તો પણ તે દવાઓનો ગ્રામડેગામડે ઉપયોગ થતો નથી. પરંતુ વિમો ઉતારનારી મંડળીઓ દોરોનાં આરોગ્ય તેમજ તેમની દવાઓનું કામ પણ અસરકારક રીતે કરી શકે. દોર મરી જાય તો આવી મંડળીઓને નુકશાન થાય. માટે તેવા નુકશાનમાંથી બચવા માટે પણ દોરની જીંદગી લંબાય તેવું યાન લેણામાં ફેલાવવામાં આ મંડળીઓનો સ્વાર્થ રહેશે. તેમજ તેના કેટલાએક નિયમો પણ એવા રહેશે કે જેથી દોરોની આવજત દાલ કરતાં સારી થશે.

આમારે સરકારી ખાતા તરફથી જે આદર્શ પેટાનિયમો ધડવામાં આવેલા છે, તેમાં પણ દોરોના રોગ સંબંધી કેટલાએક નિયમો છે. એમાં એક નિયમ એવો છે કે જે રોગો અટકાવી શકાય તેના દવાઓ-રસી મૂકવાની-બહુતી થઈ હોય, તેનો ઉપયોગ કરવા મંડળીઓએ સભાસદોને કહેવું અને જે તેઓ તેનો ઉપયોગ ના કરે, અને જે દોર તેજ રોગથી મરી જાય, તો વિમાનાં નાણાં ઉપર તે સભાસદનો દક્ક રહે નહિ.

બીજો એક નિયમ એવો છે કે દોર માંડું પડે કે તરતજ કાર્યવાહક મંડળને ખબર આપવી, અને જોને મંડળને ઠીક લાગે તો તે દોરના દોકારને બેલાવે-આ દાકતરો સરકારી ખાતાનાજ હોય છે-અને જો તેઓની મદદ મફત મળી શકે. તેમ ના હોય તો ખર્ચનો અડધો હિસ્સો દોરનો માલક આપે અને અડધો મંડળી બોગવી લે.

આ રીતે આવા કાયદાઓને લીધે દોરનું મરણ પ્રમાણુ ધંદો અને રેશનું ધન-દોર બચશે. છતાં આવી મંડળીઓ તથા વિમાનું કામ લોકપ્રિય થાય તે

માટે સરકારમાં બહુ છૂટછાટથી કામ લેવામાં આવે તો બહુજ સારા થાય. અત્યંત, અજ્ઞાને લીધે અત્યારે ગામડાંઓમાં બહુજ બેભાન છે. અને તેઓ દોરની દવા કરતાં અચકાય છે, અને જનવરની દરિપતાનોમાં પણ તેમને પૂરી શ્રદ્ધા નથી. પણ જો ધીરજ અને કુશળી કામ લેવામાં આવે તો બહુ ફાયદો પડી જાય.

હાલ તરત સરકારે દોરો માટે દાકારી મદદ આપી મંડળીઓને મફત આપવા વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. વળી સરકારમાં લોકોને કદાચ આ મંડળીઓમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ બેસે નહિ તે પણ બનવાનું છે. તે માટે સરકારે વિશેષ ઉત્તરાવનારને એવી ખાત્રી આપવી જોઈએ કે જરૂર પડતાં આ મંડળીઓને સરકાર ચોતે નાણાંની મદદ કરશે.

આંકડા જોઈએ તો આપણી પાસે નથી. પરંતુ ધીમે ધીમે દોરનાં વસ્તિપત્રક, વૈજ્ઞાનિક ધોરણે તૈયાર થશે. વળી ગામડાંમાં ચોખ્ખાઈ તથા દોરોની જાળવણી પણ સુધરશે. અને તેમ થતાં મુડીવાદી દેશી કે પરદેશી વિમા કંપનીઓ દોરના વિમાનું કામ પણ હાથ ધરશે. જે તેમના હાથમાં આ ધંધો જશે તો ગામડાનું ધન, મુડીવાળાઓ પાસે જેવાઈ જવાનો વળી એક નવો સંભવ ઉભો થશે; માટે આવો સંભવ ઉભો થાય તે પહેલાંજ ગામડેગામડે સહકારી વિમાનમંડળીઓ સ્થાપીને પગભર કરવાની ખાસ જરૂર છે. આમ કરવાથી એકાદ નિશ્ચિત થશે, કૌશુદાગના હાથમાં સંપત્તિ બચશે અને ગામડાનું ધન ગામડામાં રહેશે. આશા છે કે આ ઉપયોગી વિષય સમાજસેવકો હાથમાં લઈ લેશે.

હમણાં તો દોરોનાં જન્મમરણ, ઉંમર વગેરેના

કેશવપ્રસાદ દેસાઈ

દયારામની ગરબીઓ

ગયા અંકમાં, આપણે, પ્રેમીઓના સનાતન મુંદર અસંખ્ય માનવભાવયુક્ત કવિ-વદ્ધિથી દયારામની ગરબીઓના વિવિધ પ્રકાર તથા ત્રિશિષ્ટ સૌન્દર્યો પારખવાનો અદ્ય પ્રયાસ આદર્યો છે. તેમાં (૧) શ્રીકૃષ્ણનું જાદૂ-રાધા કે ગોપી પર-ના તત્ત્વનું આપણે દર્શનો સાથે સિદ્ધાવલોકન કરી ગયા. રાધાજી જેવી કોઈ પણ રસિકાને પોતાના કૃષ્ણચંદ્રમાં સક્ષત વિશ્વ સૌન્દર્ય આવીને વસેલું લાગે, તેમ પ્રત્યેક રસિક રમણને પોતાની પ્રિયતમમાં પણ લાગેજનને દેખાતો અજન્મ આકર્ષણ વિના પ્રેમન સફળતા કે પૂર્ણતા શક્ય નથી. આથી, આતપ્રેત નિકાસ પામતું મીઠું તાવ લખે:

(૧ રાધાજીનું સામું અજન્મ આકર્ષણ: આ તત્ત્વ પરખે એ મુંદર ગરબીએ' આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. દયારામ ભક્તિખર્યા પ્રેમયક્ષા રોગાથી, શ્રી કૃષ્ણના જાદૂ, રાસાલાવિક રીતે વધારે તકિસન બન્યા છે; પરંતુ સાન્દર્યમૂર્તિ રાધાજીની અંગે અંગતી, પ્રાન્તક પ્રેમમાં મોહનથી કવિ કર્યા અજાણ છે! અને એ રસપારાવારનાં દર્શનજ પ્રેમમૂર્તિ શ્રી કૃષ્ણની રેવી પવન રચિત બને છે! એ પ્રેમપરગણાનું વર્ણન રાધામુખે એવું તો સર્વોચ્ચ સુંદર છે કે સ્વચ્છ શાસનાં કશાંજ મંકન વિના એ કવિતાના કેવલશિખરે નિત્ય વિસમરો:

(ગરબી-૨૧) હું શું જાણું જે બહારે મુજમાં શૂં દીડું,
વારે વારે સામું ભાગે મુખ લાગે મીડું હું શું જાણું
હું જાણું જળ બરવા ત્યાં પુકે પુકે આવે,
પર જોશાઓ બહારો ખેલડું ચલાવે; હું શું

મુને એકમી દેખી ત્યાં મ્હારે પાવલે લાગે,
રંક ચઈ કાંઈ કાંઈ મ્હારીપાસ માગે; હું શું
મુને બ્યાં બ્યાં જાતી જાણે ત્યાં એ આગે આવી દૂકે
ખેતી! દયાનો પ્રીતમ મ્હારી કેડ નંવ મૂકે; હું શું

પ્રિયતમા રસિકાની આ રવાનુભવસિદ્ધ પ્રેમીમાંસા છે. રાધા ને કૃષ્ણ લઈ લ્યો તોપણ યુગ યુગ રસિક તથા રસિકાનો આ રસયુક્ત મીઠો અનુભવ અજાણ છે? પ્રેમવચ મુઝા પોતાનું સૌન્દર્ય મોહન કયાંથી જાણે! છતાં પોતાનો પ્રીતમ પોતાના પાછળ ઘેરુ બન્યો છે એટલું તો રસમગ્ન બાજ અનુભવી શકે છે; અને એ આછી મીઠી સુકમા અનુભવશીલુ કેટલું મનોદર ને સફળ વર્ણન છે? આ ગરબી એ એક ઉત્તમ સંગીતકૃત કાવ્યને નમુનો છે; એના મુંદર રસિક ભાવો એવા ને લાક્ષિત્યથી આતેખાયા છે કે એ સર્જનમૂના લાગે છે અને રસસાહિત્યમાં અમર બન્યા છે; પ્રેમી એવે તો પ્રેમધેરા બન્યો છે કે બ્યાં પ્રિયા વસે ત્યાં એનું દિવ એકજુજ નહિ પણ શરીર પણ અજન્મ આકર્ષણે -અવનવી સાંકળ-થી ખંચાવજ જાયકે; ગંધા જળ લખ્યા જાય તો કાંઈ ખેડેડું ચઢાવવા અણનેકથો ઉભો રહે; તરછેડે તોપણ રીમ આણે નહિ; દરથી દોડનો આવી પોતાની માળા પહેરાવે; પાવલે લાગી, કંઈ કંઈ-પુંડરિક મદા-એતા પાસે માગે તેમ-રંક ચઈ માગે; અને વિયોગી કશું પણ યુગ યુગ જેવી સતાવે!

રાધામુખે આ રનેહનાં જાદૂ સાંભળ્યાં; કહે ચાધ

છતી સખી કેડું સુંદર બાપ્ય આજ પ્રસંગ ઉપર રહે છે !—

(ગરબી-૪૨) રાધે તું ખારી ને બીજું અવર ન કાઢ, જેને જગત મોહું તે તો તું ને રહ્યો મોહી; રાધે તું—

* * * *

હું પણ મોહું એહતું મળવું ક્યાંથી,
ધણું એક અળગો ન થાય તારે ત્યાંહાથી; રાધે તું—

રાધાજીની સખી સુત હોવાથી રસભર્યુ પચાસિયત વર્ષન કરે છે. એકુળની ગોરીઓ એની પુરે કુંજે કુંજમાં વિવશ બની બઠકે છે; પણ શ્રી મૃધુને તો રાધાની જ અળગ તાલાવેલી એની લાગી છે કે જગત રાધામય જ બધું લાગે છે. પ્રીતમને સર્વ અશ્રુત રાધા-મુખે જ સવતું લાગે છે એટલે રાધાજીનાં મર્મવાક્યો, કામચુડમણી-ગધુ જ મધુર લાગે છે !

* * *

આ પ્રમાણે અન્યોન્ય આકર્ષણથી પ્રેમીઓ અત્યંત મોહ પામેલાં આપણે બનેાં; એટલે એ પ્રેમનો વિકાસ કંઈ કેવા સુંદર રીતે સાધે છે, કમે કમે એ રસપ્રગતિનાં અંગે અંગ કવા વિકસાવે છે તે તપાસિયે: રાધાજીનાં સૌન્દર્યથી મન ઘેડું બન્યું અને નટવરનાગર જગતને નચાવે તોયે પોતે રાધિકાનો રસહિન્ડોલા જેમ મૂકાવે તેમ પરવશ બની મૂલવા લાગ્યા; અને રાધાજી મટે તીવ્ર ઝંખના ભગી.

(૩) રાધિકા માટે ઝંખના: આ તત્ત્વ-ત્રણ ગરબીમાં સુંદર આવેખાણું લાગે છે. આગળ ઉપર પ્રેમીનાં રીસામણાં-મનામણાં અને સજિતાતું દ્રષ્ટિકૃત્ય આપણે યોગ્ય રીતે વિચારીશું. હાલ તો રાધાના મોહક આકર્ષણ પછી, જ્યાં જ્યાં રાધા મળે ત્યાં ત્યાં રંકે યથા, પ્રેમપરવશ રસનાયક શું શું કહે છે તે બોધિયું—

(ગરબી-૪) સાચું માનની, રૂપાળી રાધિકા ભે;
સકળ સદયજીવું પામ, રહિત બાધિકા ભે. સાચું—

* * *

મારે કરવાનો એક કામ તારી જાતડી ભે. - સાચું
રાત દિવસ ખ્યાન તારે મારા મનમાં ભે;
નિદ્રા યાતાં તને દેખું છું સ્વપનમાં ભે; સાચું—

* * *

તારે સર્વ મીઠું લાગે મુને માનની ભે;
હું જગજીવન, મુજ જીવન મુતા બ્રહ્મ-
ભાનની ભે. સાચું—

* * *

એવી વહાલી છાં પણ કહેતાં આપણું નથી ભે;
વાણી કાળજાંની અતે કહું છું કપી ભે. સાચું
મારા તારો મળી યેનો એક પ્રાણ છે ભે;
જુડું કહેતો નથી વેદમાં પ્રમાણ છે ભે. સાચું—

આ ગરબીમાં રાધિકાને બદલે બાલિકા શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય તોપણ માનવદ્રવ્યના ઉંડા પ્રેમ-ભાવનું નિરૂપણ હોવાથી ગરબીનું સૌન્દર્ય સચવાઈ રહે છે. રા. નરસિંહરાવભાઈ એમ. એ. ના ભાષણોમાં આ સત્ત્વનું સમર્થ રીતે વ્યયન વારે વારે કરતા તે મને યાદ આવે છે. પ્રિયતમા એ કરવાનું કામ, તથા જીવનના પ્રાણ બને છે—એ સનાતન સુંદર તત્ત્વ છે. પછીની ગરબીમાં એજ રાધાજી માટે ઝંખના આવેખી છે:

(ગરબી-૫) સાંભળ વચન મહાઈ કૃષ્ણ કહે કામની ભે,
તેં તો મન માઈ ભમાવ્યું છે ભામની ભે. સાં—

* * *

માતા જરોદા કહે છે જમતો નથી ભે,
બાપ! શું છે તને દુઃખ મને કહે કથી ભે. સાં—
એડું સાંભળો હું તેના સાધું ભોઈ રહું ભે,
મારી માત આગળ હૈયાતું હેત કયમ
કહું ભે. સાં—

* * *

પરમેશ્વરે રૂપ તુજને રીડ આપિયું ભે,
આપી તનડું હમાઈ સંતાપિયું ભે. સાં—

* * *

દણ આપીને નમેરાં નવ મધ્યે ભે,
ચવર દોપ તેને જાડું મુખ થાં કસિયે ભે. સાં—

સ્વ. દોલતરામ પંડ્યાએ લખ્યું છે કે-‘માતાને ઉકારાય રનેહ પણ ત્યાં હૈયું ઉઘાડાય ના’-એ તત્વનું કેવું-રસિક ચિત્ર દોરી, કવિએ શોધન કર્યું છે ! જશોદા જેવી વાતસલ્યપૂર્ણ માતા સમિપ પણ ઉરનાં બાસ્ણાં ઉઘડતાં નથીને ? રામિયોના માતૃપિતાને યથું હતું તેમ નંદ-જશોદાને પણ યથું જ હશેને ?-આને તે શું એટલે લાગ્યું હશે કે પંથબૂલેલા પંથી માફક આ ‘આધુ’ ના ‘આધુ’ કરે છે, ઉંડા વિચારમાં પંડી ગમ્ય છે અને સજ્જન નમને, આખો સમય, કંઈ જડીશુદ્ધિ શોધતો હોય-તેમ, ફરી જ કરે છે !

જેમ જેમ રાધાજીનો પ્રેમ સામે ચિહ્નસો નળ્ય છે તેમ તેમ રનેહયોગ માટે તીવ્ર ભાવ પ્રકટે છે. રાધાજીનું રૂપ એ ગૌણ છે; પણ મુખ્ય તો રાધાજીનો અદ્ભુત અનન્ય પ્રેમ જ છે. આલો પ્રેમ અનુભવતાં રસસાગર હૃદયનાં મોગાં કેવાં ઉછળવા દે છે !-

(ગરબી-૨૧) તાહારે પ્રેમે હું મોહો રાધિકે,
તારા સરખો પ્રેમ કહી ના જોયો;
મોનની તારે પ્રેમે હું મોહો. રાધિકે
હજુ પણ હેતરસ તારા મેં પીધો,
અજીત છું તદ્દપિ તેં છતી લીધો;
અન્ય હતી પેણ અર્થ કાઢતો ના રીધો. રાધિકે

x x x

રૂપ માહાફ નથી ચોગી હરે વસવું,
તારે રૂપ સુજ મનથી નથી ખસવું;
મોહું સુખ દેખું વદન તારે હસવું. રાધિકે
'રાધે ! રાધે !' અચળ જપે સુજ વાણી,
આતુરતા અંતરથી ન જાએ વખાણી;
કહેવી ત્રાહલી છે કાષ્ઠથી ગએ ન જાણી. રાધિકે

એવી તીવ્ર ઝંખના જાગી કે સંપૂર્ણ અદ્વૈતભાવ વિના શાંતિ વળે તેમ ન હતી. રાધાજીનો પ્રેમ અનુ-પમ-સુંદર ! પ્રેમ કરતાં એ રૂપ ચંદ્રે કે-રૂપ દરતાં એ પ્રેમ ચંદ્રે ! આખો સમય મુખે ‘રાધા’નો જ અજ-પા જપ ! અને રસસમાધિ જામતાં-‘તું તે હું ને હું તે તું’-એ ઉચ્ચ ભાવનાનો અસિધ્ધિવ દદ થતો નળ્ય છે;

છતાં સંયોગ નથી થયેલો તેથી ઉરની તાલાવેલી શબ્દો નથી લાગતી !

x x x x

આમ જ્યારે રાધાજીની ઝંખના કૃષ્ણને લાગી ત્યારે રાધાજીની ક્રમે ક્રમે શી સ્થિતિ થાય છે ? ‘શ્રી કૃષ્ણની ભાવનામા’ ગોપિકા-સંબંધ ઉપરાંત વૃંદાવનના બીજ પદાયો, જેવા કે તુલસીવન, ગામે, મોરલી અથવા વેણુનો નાદ, રસિયો યમુનાજીનો પનથટ, દાણ્ડીલા-વગેરે અનેક પદાયો આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ નંદવરનાગર હોવાથી જે પ્રસંગમાં જુઓ તે પ્રસંગમાં કલાની સંપૂર્ણતા સિદ્ધ કરી ચોતાનું અપ્રતિમ આકર્ષણ એકું તો જમાવે છે કે રાધા રસવિશ્વ બની રસિયા સાથે રામ ખેતવા, પૂણ્યયોગ સાધવા ઘેલી જ બને છે ને કૃષ્ણને ઝંખ્યા જ કરે છે. આપણે વસિકરણવાળી વાંસલડીનો મનમથનો પ્રસાદ જોઈએ:

(૪) મોરલી: આ તત્ત્વ ઉપર પૂંચેક ગરબીઓ ખ્યાન ખેંચે છે. ગરબી પ્રત્યેક ગોપી કેવી મુગ્ધ હતી તે સુવિદિત છે. એ વાંસલડીમાં સંગીત ને માધુર્ય ને રસદ્વક્રોને એત્રો અજબ જમાવ છે. કે આપણું મન મોહ પાગ્યા વિના ના રહે. તોપછી રસનાયક ચોરજ બંસરી બગવે, યમુનાજીનો સુંદર ઘાટ હોય અને ગોપિકાઓનું જોણું પ્રેમાળ દિલ હોય એટલે પૂછવું જ શું ? રૂપકરથીમાં આપણે નંધી ઉતરતા; અને વાંસળી એ પ્રણેત્રો આત્મા અને સંગીત એ બ્રહ્માનાદ ગોપિકારૂપ ભક્તોને મોહ પમાડે એ બધું સર્વને માન્ય ના પમ હોય ! કવિવતી દષ્ટિથી, સંસારને રસ જે પ્રિય બને છે તે રસદષ્ટિથી તપાસતાં જણાશે કે પ્રત્યેક ગોપી રસમગ્ન બની હશે; છતાં રૂપ, ગ્રંથ તથા પ્રેમની પૂર્ણતા રાધિકાનામાં હોવાથી એ વાંસલડીની જાદૂ અસર એ અદ્ભુત રસમૂર્તિના હૃદય પરત્વે તપાસરી રીક પડશે:

(ગરબી-૧૦) વસકરણી છે બીજનારિનેછરે, વસકરણી છે તારી વાંસળી.

સ્વર સજ્જતામાં હું તો મુખશુષ્ક વીસરી; દરદમાં

ગરદ મહ છે સળી; વસ

સંધ્યાયરી સ્વાદ છે એનો અતીથશો, મુને હાથે છે
સાકર કરતાં મળી; વસા
મટો વાગ્યો તે ઝેરી કંપથી ન હિતરે, ઝેરી
ઝાઝી છે તે કરતાં વળી. વસા

(ગરબી-૩૧) વંદાવો મારો કુંજમાં વાપ છે વાંસજીરે લોલ,
નાદ વેધો છે ગદારી પાંસજીરે લોલ,
તાલાવેલી લામી છે માદારા તનમરિ લોલ,
ગોડતું નથી કંઈ જીવનમરિ લોલ,
માફે ચિત્ત ચોહોરે નહીં ધરકામમરિ લોલ,
પેડું છે મંન ધનસ્યામમરિ લોલ.

(ગરબી-૩૪) વાંસજી વાળે, સાંજે આજ વાંસજી વાળે;
વાત માદરી જીમી મા મળે; સાંજે
જે વ્યય કર્યું હોવે જે રીતે, તેતો ગીન
વીશે ગાળે. સાંજે

આ પ્રમાણે અનેક ગરબીમાં વચકરણી વાંસજીને
કવિએ અત્રનવાં હાડ કાઢાવી તેના ઉપર નાનકડાં સુંદર
કાવ્યો રચ્યાં છે. પરંતુ વાંસજી ઉપર એક ગરબી
અનુપમ સુંદર છે; અને એ રસસાદેવમાં ચિરંજીવ
રચાન લે તેવી મનોદર, ભાવપૂર્ણ ને કદાચક્રમ છે :
(ગરબી-૫૬) માનીતી તું છે મોહનતણી, હો વાંસજીરે,
તુને વાદાત્મ કરે છે ધણું વાદાસરે, હો
મીડો આવડો શો મોહોર, મોલો નંદને ક્યોમર, હો
તારું આવડું શું નેર, જીંડી કાળજડું મા કોરેરે, હો
પીયે અપશમત પિયુષ તું, હો વાંસજી,
દમારે સોક્ય સરીખું તું સાકરે, હો વાંસજી. મીડો

x x x

ઝેર ધણું છે તારી અપટમાં, હો વાંસજી,
અત્રાં ટુથી ભાષા તરવારે, હો વાંસજી,
એકાચારે તું દણી નાખતી, હો વાંસજી,
ઓ જીંડી ! થોડે થોડે મા મારે, હો
વાંસજી. મીડો

x x x

નેતાં તું કાજ કરે કરકડો, હો વાંસજી,
તુને આજ મળી છે કરકારે હો વાંસજી. મીડો

વિશેષાવરણમાં મોરલીનું અમૃત પશુ રસમૃતિ
રાધાને જેનું વિપત્તિ ભાસે છે. બીજી ગોપીએનો આપણે
વિચાર નથી કરતા, અને પુષ્ટિયનો રહસ્યો નથી
તપાસતા. રાધાજીને પોતાની દર્દબરી વિચારચિત્તમાં
એક વાંસજી-કાળની કાકડી-ઉરના એકાન્ત કેવા
ભાડે બાળે છે. આ ગરબી એવી તો સર્વાંગે સુંદર
છાને છે કે રસસાદિલમાં એજ પ્રકરનો વિરલ-
સુંદર ભેટ મળવો મુશ્કેલ છે. એક વાંસજીના રૂપ,
ગુણ, માધુર્ય તથા જ્ઞાન પ્રેમટકકા ઉપર આવું મનો-
હર રસિકકું બાળ્ય દયારામ સિવાય કોણ રચી શકે ?
'દમારે સોક્ય સરીખું તું સાકરે'; 'ઓ જીંડી ! થોડે
થોડે મા મારે'; 'તુને આજ મળી છે કરકારે રે';
વગેરે સ્નાતન ભાવપૂર્ણ મધુર પંક્તિઓ ક્યા દેખના
કે દાલના રસસાદિલમાં અમર ના બને ?

x x x x

વાંસજીએ આમ કાળજ કાપી પછી પ્રેમીએના
ઉરની લગતી અજન્મ લાગી ચૂધી; એકગીમનો સંયોગ
સાધવા ઉરનાં ઉંડાણો સળકવા લાખ્યાં; પરંતુ યૌવન-
મદ તથા સૌન્દર્યમદ બન્ને બાણ પૂર જોશમાં હોવાથી
કોણ કોને એકદમ નમતું આપે ? અને પછી સ્વમાનમાં
ને ગર્વમાં ગુલતાન આથી કવિએ રસની રક્ષકના
કેટલાક સુંદર પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે આપણે તપાસીએ;
પછી હાલે એ જાકમઝોગ મદિયારીનાં દાણુ માગતાં
બજારમાં હોમ, કે પનપટ રોડોમાં હોમ ત્યારે યશુના-
તોરે હોય:—

(૫) રસની રક્ષક: (મ) મદિનાં દાણુના
પ્રસંગો લખયે:—

(ગરબી-૧) મદિયારી મીઠા માલી મદિ વેચવા,
મધ્ય ઓ રાધા રૂપતણા ભંડાર બે;

આ ગરબીમાં ગોપીએના નામની પસંદગી કવિના
સુંદર કણને રૂપે ને આપણને મોદ પમાડે તેવી છે.
પ્રત્યેક ગોપી પોતે સુંદર છે પણ રાધા મુખ્ય મદિયારી
છે અને એનાં રૂપ, ગુણ તથા આટુરી કને સકુ ઝાંખાં
પાયા-વિના, રહેજ નહિ. શ્રીકૃષ્ણનાં-એ નટવરનાગરનાં

બધાંય જાહેર પશુ ધણીવાર મહાત કરે, અને એ જમ
નચાવનારને પશુ ધારે ત્યારે નચાવે તે રાધિકા. જોડેની
ગરબીમાં દાણુલીલાના સરસ વિસ્તાર છે:

(ગરબી-૨) 'મારગડો મેહેલોને મોહનલાલજી,
આધા રહો આલખેલા ન કરો આળખે';

x x x

હરિ મોહ્યા 'અમળા યા મા આઠળી,
ચાખતામાં ચમકી શું થાયલાલજે';

x x x

'કહો શાને મુખ લોહુ' આ છેડે,
જુઓ રંગ લાગો તખોળની પીકળે' માર૦

x x x

'આ લે તું ખા ખીડી પ્યારી પાનની
સામા માહારે મુખડે રંગ લગાડજે.' માર૦

x x x

કહે મુજને લે બાધા મદીમુલમાં,
પણુ તુજ (રાધા) ગોરસપર લાલચું
માહારે' મનજે.' માર૦

x x x

'ચાઓ શાલા લાલ કહે મોટા થયા,
નયી ખીતા કપડે કંસતું રાજજે.' માર૦

x x x

કહાન કહે: 'કંસતું, ધહાં શું ઉપજે?
મદાવનમાં રાજ નંદાનંદ જો;.' માર૦

(ગરબી-૯)

બાળ પોતાનો ખુંજે ખાધે, કરીયે દોડા અદોડાજ;
મગદ કરી જાગરે બેઠાં શું, લાગે છે અતિ મોડાં ?
પેર ન જાણો.

ઘ પનઘટ-આ પ્રસંગ ઉપરની ત્રણ ગરબી
સુવિખ્યાત તથા મનોહર છે: એ યમુનાનો ઘાટ ને
મીવનરસહેલીની કદપના કરતાંજ આવાં કાવ્યોની સફળ
સમન્વય છે:

(ગરબી-૩૨) શ્રી યમુનાજીના ઘાટમરિ લોલ,
રોડી રાખી છે મુને. વાટમરિ લોલ.

x x x

મારો પાલવ પાણુ શું સાહોછારે લોલ,
ડાલા ધધ ક્યાં ઘેલા ચાઓછારે લોલ.

ખીજ એક ગરબીમાં પનઘટ ઉપરની રસની અડશે
તેની મસ્તિમાં આપણને મુગ્ધ કરે છે:

(ગરબી-૫૨)

આઠે કુવાને નવ વાવડીરે લોલ,
સોલસે પનિદારીની દાર;
માદારા વાલાજી હો,
દાર્વા નદિ જાઉં મદિ વેચવારે લોલ, (૨૬)
સોના તે કેરું માદારે બેહેડયુરે લોલ,
ઉરેપી રતન જાણવ,
કેક મરડીને ધડો મેં કયોરે લોલ,
તુટ્યો માદારો નવસરદાર;
કાંઠે તે ઉભો કહાનજરે લોલ,
'બાધ મુને ધડુલો મ્હગાવ';
'હું તુને ધડુલો જો ચલાવું' લોલ,
થાય માદારા ધર ફેરી નાર;
'તુજ સરખા ગોવાગિયાર લોલ,
તે તો મારા આપના ગુન્નામ;
'તુજ સરખી ગોવાગિયારે લોલ,
તે તો મહારા પગની પેળર;
'દયાના પ્રીતમ પ્રણુ પાતળારે લોલ,
તે તો માદારા ગ્રાણુનાઆધાર.' માદારા૦

આ ગરબી નવરાત્રિમાં ગુજરાતમાં મવાલી માં
નયી સાંભળીં આની અંદરની રસની ગકક કે
ઓહ્યને પ્રિય બની છે ? મીવનની ખુશારીમાં રથ
ભિમાનની લામણી તીવ બને છે, અંદરથી પરરથ

પ્રેમ ઉભંગનો રોવા છતાં, ક્ષણભર હેડાઈ જઈ, કદાચ-
પુકા પકેકિત કે મર્મોકિતથી રસમરિત જગતવાના માનવ-
હૃદયને કોડ ધણીવાર ચતાજ દશેને ! આ કોડનો ખીંડો
દહુડો આ ગરબીમાં છે.

(ક) કુંજમાં-કોઈવાર કુંજ રાજાજીને હેડગમાં
ખૂબ આનંદ લે અને પછી દુકિતથી દાક્ષિણ્યકુકા ખીંડો
વચન કહી. કુંજમાં સંતોષવા પ્રપત્ન કરે ત્યારે પણ
કેવીક રક્તક જામની દશે ! પણ આને પ્રમંદે રાધા
ખીંડો વચને માને ખરી કે ?

(ગરબી-૧૨) માને તમાઈ ને નો ચેલડી કમિયા,
'કહું માને તમારું' તે તો ચેવડી.
સૌંચિ નહોતી ત્યારે રેપી શીક મમિયા,
પ્રથમ થઈ વહાલ વેલડી; છબિયા૦
-વગેરે.

x x x

આમ ગમની રક્તક જામની, કુંજ જાદર તો
પ્રેમની ફિફફીમાં પારંગત રોવાથી, કાચતાળી દમ,
ગોગમે કણુ ચાતકાર મગમગી, સરપી જાય ! ત્યારે
પાછો ગોપકોને તેમાં સુદૃષ્ટી વિશેષ ગધાને વિરહનો
ઉન્મદ કેવો મનાવે ! આથી આપણે એ તત્વ પર
રચાવ્યો થોડી ગરબીઓ તપાસીયે:

(૬) વિરહનો ઉન્માદ: આ મનમુહ્યતા અનુ-
ભવનું આગાહ કરવાપૂર્ણ ચિત્ર આવેખતી ચારેક
ગરબી આપણું ખાસ આરંધણુ કરે છે:

(ગરબી-૧૫) પ્રેમની પીડા તે કેને કહિરેરે, હોમધુકર,
પ્રેમની૦

યાતાં ન જાણી પ્રીત જાતાં પ્રાણ જાયે,
દાયતાં દીધાં તે વાગા દહયેરે; હો૦

x x x

ધીરપે દહ્યાં રાત દિવસ અંત:માં;
જૂખ નિદ્રામાં તવ દહિરેરે; હો૦

x x x

રનેડોનાં દાઝાંધો ઘણો મહુધી મઠો;
મું કરિયું વાદ્યાં તે વાદયેર, હો૦

કેમની આગળ હૃદય ના ઉધાડી શકાયું-માનવ-
હૃદયનો સમજાવ ના મળે ત્યારે બહારની કુદરતના એક
તત્વ-મધુકર આગળ રાધાએ-પ્રિયતામાં પોતાનું દિલ
ખાલી વગેરેની રિયોમનું માર્મિક દુઃખ ગાયું. પક્ષે
પોતાનું હૃદય વાદળોને કહ્યું હતુંને ?.....છતાં શ્રી
કૃષ્ણના રનેલી ભક્ત ઉદવજ આગળ મધવાર ઉરનાં
આરણ્ય ઉપર છે:

(ગરબી-૧૬) પ્રીતડીની રીત અતી અટપરી,
એવજ છ પ્રીતડી૦
થાવાનો ઉપાય પણ જાવાનો જરે નહિ,
વજરહેણે જડી તે જડી. આ.

x x x

પીડાની બેઠો પ્રોત તોયે કરે પડિત,
દુઃખ પામે તોય વદાય ના થડી;
કથા મમન્યામાં ન આવે એ વરત તો,
જાણે જેને હોય પીતતી વડી;

પ્રીતની જોગ સરસગમિપ્રી પ્રજાને-પ્રેમપૂર્ણ ઝં-
જાદો-પંથી એ તેજર્જવાર મલિકવાયે યાંત ને નજ
યમ રહે, અને એકવાર પ્રેમ પારાવારમાં પ્રપત્ત કર્યા
પછી ઉ અધિરી ગધાની રિયોત 'અ દઈ' કહી ના
સકાય, મહી પણ ન શકાય ! પણ આગળ ઉપર જેક
પ્રસંગ શે પીને શીકૃષ્ણનેજ દીર જતી, પ્રેમપરવચ યથ
પોતાનું દઈ કહે છે:

(ગરબી-૪૬) ઉભ રહો અલગેસા કાણું મંમેગ,
ગણા દો પુણું એક વતડીજ.
રહારાં તનમાં ચેટક કે કાંઈ રોગ,
કેમ ગમે છે મહારી જાડીજ.

x x x

તેમાં એક વળી અચરજ મુચ્ચને આજ,
મુજને તો કાંઈ માગ ના જડેજ;
તમ મુખ દેખું ત્યાંડાં સગી નહીં સંતાપ,
કથમ દશે મુજને સમજણ ના પડેજ.

ત્યાં નો શ્રી કૃષ્ણ રસજીના બની એ રોગની પરીક્ષા
કરતા નાડી તપાસે-રે. માંચ થાપ-અંક ભગવા-ને
અધરપ્રતપાન !

પ્રાચીની ગરબીમાં કટાક્ષયુક્ત અતિશય માર્જિક ભાષામાં સંધાણ પોતાનો વિરહ-આદ વ્યક્ત કરે છે. કુમળ એ મધુગનગરીની પ્રેમક બેઠાણ મુંદરી, 'ફૂંજે તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન રહી રીઝીરિઝી; એથી એનાં રૂપ, મદત્તા તથા માન વધ્યા. બીજી ખાલુ, ગોપુમિથું નાનું ગમડયુ લાંબી સાદી મરજી છતાં પૂર્ણ લલવસોર્ધવળી મજની ગોપી એ સર્વ-Country Beauties-ની શિરામણી સધિયા ! હવે સંધાણના મુખ-

(ગઃબી-૫૦) વ્હાલાજીને કહેજે મધુવન માગ મમ છે,
મજ પધારો એકવાર, મુખડું નિરખિયે રે લોલ.
વ્હાલાજીને ગમશે નહિ એકલા કહેજે,
લાવે સંગ કુળજી નાર, નરખાને દરખાએ રે લોલ.

x x x

વ્હાલા તમે યુગનિધિ મદયુગસાગ,
મ્હેણા ભોજ કુમળ મુણ અંગ;

x x x

રહુકર ! કુમળને પણ કંદલે, (પિયને ઘણું લડાવે લાડ,
અલી એ રાતનું જેટલું જાન કંઈ રે,
હમે મારું પાડ.

આ પ્રસાણે વિરહના ઉન્માદમાં કેવો મમસંદેશ રાજ્યાતુરી ને રસ પૂર્ણ પાકવે છે ! રાજદણ્ડની રવાનાવક ધંપાં ક્યાં નથી હાતી ! છતાં ઉંડું દર્દ દખાવી કેવો રતિક શ્રેયશ, બહારથી મુંદર પણ અદરથી ઉર ખારેતો, મેહું હાવડું રાખીને રસિક મધુવનને કહે છે !

x x x x

વિરહના ઉન્માદની દશ પાંચી સંયોગ શૃંગાર સંધાય છે, પરંતુ એ સંયોગ શૃંગાર ઘણી લૌકિક ભાષામાં દિન કેટલીકવાર એવો તો વર્ણવે છે કે ભક્તિ-ભાવ વિનાના આ યુગમાં એની અસર અનિષ્ટ જાને છે. કવિના રસજલનમાં ઘણાં લાયરથાનો છે; ને કવિને કોઈવાર ખુલ્લે ખુલ્લા શૃંગારમાં ઉતરી પડનાં વાર નથી લાગતી. કિંકુ સંસારનું ચિત્ર આંખની પ્રતીક ગળી-ઓ આમ સાક્રમણ હતી; પરંતુ હવે અપ્રિય પણ ધનો જતી ભેવામાં આવે છે:-

(૬) લૌકિક શૃંગાર-અનેક પ્રકારે કવિ નેનું વર્ણન કરે છે. પ્રથમ ભે, મન્ની ગોપી ને કૃષ્ણ વચ્ચે પ્રેમ-લીલા જનમતી જાય છે તેમ એ શૃંગારની ગોપીના મુદ-જનમતી સી અપર યાવ છે ! સાદુજી પુષ્પ-ઉમ્મરનાં ધનાં કાચાં ને રાણાં જનનાં છે તેથી તેનની વડ-નવપરણી-તાના રસક વાર ઉપ- તેમની તીક્ષ્ણ દર્શિ છે-

(ગઃબી-૪૩) શીખ સામુજ દેહેરે, વહુજી રોહો દંગે,
આવો શો આસ ગારે, સામળીયા સંગે.

x x x

વહુવારે માણસરે, ડાઘાં બદ્ધ થાશે મા;
જળી જરવા એકલારે, આજ પછી જશેમા.

આથી વદજી પણ છેડામાં. છુદિ, ચાંપુરી ને કટાક્ષ-માં પારંગત બનેલાં કેવાં આપાદ રામજાણ મૂંડે છે-

(ગરબો-૪૪) એડવાં વચન સુ-ગીતે, વધાં વળનાં વદજી;
ગંગાજળી સરખાં, હો રાંભી સમુદ્ર;
જનામા જેતુ રે, તેતુ તે તો દેખે;
સાંચ ને નરતાં રે, પોતા સખા પેમે.
જેમ ખુંદા ખખ્ખું છું રે, નચાવી નાચું છું;
તેએ પૂક ના છુટીરે, તારે જાઓ સાચું છે.

x x x

ત્યાર બાદ, ગણનાળીનો એક મનોદર ગરબો રમં સાદિયમાં અપર જા-યો છે. એ ગઃબીનાં માધુર્ય ને ગેલન (Rhythm) એવાં તો મુંદર છે કે એ રિથમમાં એ અનુપમ જ લાગે છે. તેનાં પણ કિમરકો કે સંગીતરસિક કોઈ કવિપ્રભે જાનો સંગીતજવામાં જ તેની સંપૂર્ણ સફળતા છે. શ. નરસિંહગલાહએ એવી મીઠી દલકથી એ અમારી પાસે ગાયો હતો ને એનું રસિક ભાષ્ય રચ્યું હતું કે દલ એ રસદહન સજાય છે. મધ્યઃક્રિયે ગરબો ગોઠવાયો છે-રાધાને મળીમળીને ત્યાં કૃષ્ણ આવે છે-રાધા ઉપર વારી જાય છે-કુંઠામાં લલિતાજી યોગ કરાવી દે છે-

(ગરબો-૫૫) ગરબે રમવાને ગારી નીસરારે લોલ-રાંધિકા રંગરી અતિગમ મીઠવામણીરે લોલ;
તાળી દેનાં વાગે ગાંજરે કુમખારે ને.ન. સંધાણ

x x x

વિધિ વાજીં વાજીં હંદમાં રે લોલ,
તાલ રવરે મળી કરે જ્ઞાન; મીઝાં તાળીં ૦ મિડાં
લોલં કરેતાં તે અધર અધરુ આપનારે લોલ,
દરે નરી મેળવે સદુ માન; મીઝાં તાળીં ૦ મિડાં

x x x

ગરબો જ્ઞેવાને ગિરધર આપિયારે લોલ,
મોહ્યા નિરખી રયામાતું રતરૂપ, મીઝાં તાળીં ૦

x x x

દક્ષિતાએ લઈ મેળવ્યાં નીડુંજમાં રે લોલ,

x x x

આનંદસાગર તાંદાં ઉછળ્યો રે લોલ,
મગન થયાં લાડલીન લાલ, મીઝાં તાળીં ૦ મિડાં

x x x

રુદ્રવ્યમ્હૃતિમાં આ કાવ્ય ઉચ્ચતમ રચાન લઈ
સકે નેતુ છે. આ ગાળીમાં-ચંદ્રભાગા, ચંદ્રાવળી,
અંધકત્તા-નેડે રાધાની સખીઓનાં નામ એવાં સુંદર
પદ્ય કૃતિ છે કે એમાં રહેજ પછી કેમકર કરવધી
સૌન્દર્યક્ષાત થયા વિના રહેજ નહિ. આટલી અદ્ભુત-
સુંદર રાધવ્યમ્હૃતિ આખા ગુજરાતી સાહિત્ય માં
દયારામને કવિ ન્હાનાસાસ સિવાય કોઈની હોય એમ
નું જાણતો નથી.

ઉપરાંત, એક સૈદ્ધિક મુંગારની તે વાડ્યાતુરીની
ધણીજ સુપ્રસિદ્ધ ગરબી વખાણુરી કે વાંઝડા તે મમ-
ભનું નથી. ગરબી એટલી તો સુંદર ને સંગીતપ્રભ ને
શુદ્ધવિલાસના ઉચ્ચ નમૂના રૂપ છે કે આપણું મન
પેલું કરે છે. હતાં સંયોગ મુંગારનું આ સ્વયં વર્ણન
પણના હૃદયને આધત કર્યાં વિના ના રહે આ
વિષયમાં એક વસ્તુ ધ્યાનમાં ગણવા જોવી છે સંયોગ
રાગ રેના વર્ણનમાં શુદ્ધવિલાસનું પ્રાધન્ય દેવ
તથા બીજા નિંદા ભાવો ગૈર હોય અને એ
શૂંદ્ર એકદરે મનવ છવનનો રસ-આહલાદ ભાવે
છટથી પણ સારી નૈતિક અસરથી વ્યક્ત કરેલાં હોય
-Healthy animal passion-નો પછી તેનાં ગુણ-
સૌન્દર્ય માટે કવિને ધન્યવાદ ના આપવો ?

(ગરબી-૭) સાંભળજે તું સજની મારી;
રજની કયાં રમી આવીછ ?

પરસેયો તુને કયાં વળ્યો,
તારી ભગ્નર કદાં બીજણી. સાચાં જોડોછ.
વનમાં હું તો જુની પડીને, અતીસૌ મજાગુંછ;
પરંતેવો મને સાં વળ્યો,
મારિ ભગ્નર તદાં બીજણી. સાંભળ સજનીછ.

x x x

કરેતુરી અંગે જોકે છે, આ વનમાં કોણ આવેછ;
સરે શરીરે તારે વ્યાપી ન્હી છે,
તે કેમ જાણે દાંડી, સચૂં જોડોછ.
મુજલાએ મુજલા એડો, તેને મેં જઈ આપોછ;
તેની વસના મારા અંતરમાં પેડી,
તે નથી ન્હેતી દકી સાંભળ સજનીરે,

અધુનંદાં જોડા દાંમે છે. જાતીએ નખ વડ્યાછ;
વાજીરે તારા તાવડામાં પેડી,
કામખાણુ કયાંદાં વાજી, સચૂં જોડોછ.
અધુનં વાજી પોષડ જોડો,
તેને મેં જઈ જડોછ;
અંધળાં અંધ જગીને નાંડો,
તતજણુ તપાથી છૂડો, સાંભળ રાજનીરે.

કવિત્વની દૃષ્ટિથી આવી પદ્યિકાઓ સાદિત્યમાં જરૂર
ઉચ્ચ રચાન લે. શ્રીકૃષ્ણ માથેનો રાધાનો મુંગાર મહાન
રીતે વ્યક્ત છે; જતા સખી આગળ ઉતાર એટલે
સુંદર ને મમસ્પર્શી રાધાનો શુદ્ધવિલાસ દર્શાવે
છે કે સખી પ્રેમી પૂજનાં પૂજનાં મદાન થય છે. રમ-
સાદિત્યમાં આ સંગીતકર કાવ્ય કવિ ન્યાન પામે ?
કુમર અને રૂડિયા કવિનું રસમાન વખાણુનું, નેમની
પ્રસંગોથી કવિના વખાણુરી, શુદ્ધવિલાસ રીતરેતો કે
બાળને સંગીતનાં મધુર વખાણુનાં તે કે છે કરેડી ?

x x x

આમ સંયોગ મુંગાર-કુંજવિલાસ-ગોપવાર, વિલસે
પણ રાધાજ કે કૃષ્ણને મસ્તુ મ થતી નથી; કૃષ્ણનું
સદ્ગ ગંગેય સિવાય એકું ઉત્તમને આવે છે. મસ-
જાંદણાં અનુભવ પછી રમચાગમાં પ્રપાત કરવા કેમ
વને તંત્ર ઉત્કંઠા થાય છે; પરંતુ પ્રેમીઓના સ્વભાવમાં

કંઈક રસની મરિત એવી બરી હોય છે કે તેમને રી-સામણી-મનામણી કરવામાં કંઈક એવજ મઝા આવે છે. એ રસનો અનુભવ અનુભવ છે. અને તેમાં રસ-સાગર કૃષ્ણ તથા પ્રેમમૂર્તિ રાધાના રસદળગારનું તો પૂછવુંજ શું ? જ્યારે 'ગીતગોવિંદ'માં એ રસણું ને મનામણું ને સયોગની રસરમણાજ ગાઇ છે:—

(૮) પ્રેમીનાં રીસામણાં: આ તત્વની પૂરી રસિક ! અક્ષર માટે આપણે નાનપણથીજ રાધાજીનો પક્ષપાત શ્રીકૃષ્ણ માટે કેવો હતો તે રહેજ નહીં. જાણપણમાંજ કુમારી રાધાના ઉરના કોડ કેવા વિલસે છે !—

(ગરખી-૬૧) નંદનંદન અન્નપ્રેષકોરે,
એહનાં વાલાં કાગે છે વેણ; સાંભળ સહી મારી.

x x x
ભૂમી વિષાતા ચતુર યદ ક,
મારા કર્મતણા એ વાંક;
નંદકુંવર માહુરા કંથ થયતો,
એને સૌ ના લખિયો રાંકપ.

x x x
કુંવારો છે હજી કહાન કુંવરે,
મુને એટલડી છે આરા;
પાયે લાગ્યું સખી તારે રે,
તું તો જી સુજ મતા પારા.

ચોતાની પ્રિયમાં પ્રિય સખી લલિતાજી પાસે આમ ઉરના એકાંત ઉપડે છે. લલિતા એ અલ્પભેલીને ગણી-હણી તૈયાર થવાનું કહે છે, જેથી ચોગ્ય વરદન-વાનો ચોગ્ય સરળતાથી સાધી શકાય. સુંદર રણુગાર સજીને જળ ભરવા મમુનાજી જાય છે. ત્યાંની રસવિતકોનું વર્ણન એક ગરખીમાં સરસ છે,

(ગરખી-૬૫) ઘેલી મુને કીમ્બો શ્રી નંદજીના
નંદે; ઘેલી

બાજાજી મુંધે વંકી નગર વડે જોયું,
સાહેલી મદારે ત્યારે તો અધિક મન મોઘું,
કાળજ માફ કુટિલ કરાણે પ્રાપ્ત. ઘેલી

+ + +
સખી જેનું મુખનું મદન મોહમરી,
અંગોઅંગ માધુરી મનોદર ભારી,
મંદમંદ મધુરે દરો મુને મારી. ઘેલી
નટરર આ નખશીખ કામજળથી છે,
આવડો રૂંગો એને કોણે કયો છે,
મં તો મારા મનથી એને વધો છે. ઘેલી

આ પંક્તિઓની સરળતાનું મુખ્ય એ કારણ છે કે પ્રત્યેક રસિકા ચોતાના રસનાયકને આ સખી પુગપુગ-માં દહે છે ને દહેશે. x x x પરંતુ આપણે રીસામણાં-મનામણાં રહેજ (વરતારથી તપાસિયે: રાધાજી કંઈ કારણથી ખૂબ રીવાયા છે. લલિતાજીને મનાવવા માટે શ્રી કૃષ્ણ મોહક છે; આવા પ્રસંગોના સુંદર ને સરળ આલેખનમાં કવિની રસયાત્રી અજબ છે; લલિતા કહે છે:

(ગરખી-૨૭) શ્યામા તું તો શોદને રીસાવીરે કંઈ
એક કારણ મુગને કહેલી;

+ + +
પાણી જોડી પરજામ કરીને
બાણ કદામ્યું છે તારે કંથેરે;
જો તમે દુઃખ દમારે દાઝો તો;
પગ ધરજો આ પથે.
નયણે નીરે ઉરે છે નટરર,
મુખે જથે રાધા જાપરે;
દયાના પ્રીતમને મળે માનુની,
સમે સર્વ સંતાપ.

પરંતુ રાધાજીનું રસણું કંઈ સાધારણ નથી: એમાં રસ ને મરિત ખૂબ ભરેલાં છે. અંદરથી મળવાની હોંસ શહી જાય તેવી નથી, પણ બહારથી ચોતાનું માન, અભિમાન જળવવા માટે રમતિયાજી દફનના-ના રમણે ચડી છે; કંઈ કંઈ મિથે નંદકિશોરનો ચોતાના મનમાં વાંક વરગો હોય તેનો અડઅર કરે છે—

(ગરબી-૨૮) હાવાં હું સખી નહીં બોલૂં
દયાપિ નંદકુવરની સંગે;

મુને 'શરણિવદનો' કહાં છેરે,
ત્યારથી દાઝ લાગી છે અંગે.
ચન્દ્રશિખરમાં લાંછન છે વળી,
રાહુ મળે ખટ ખાસેરે;
પક્ષે વધે ને પક્ષે ધરે કળાપુરણ,
નિત્ય તે નવ પરકાશે.
તે કરતાં ચન્દ્રવદની કહી તો ક્યાં,
હું ને ચન્દ્ર એક રાસેરે;
ત્યારે મુજ મુખ પામે શું અટક્યું,
છે જોડે ચન્દ્ર આકાશે.

આ પ્રમલે માનવી પોતાનો રોષ બાકન કરે છે.
હકિકત એ છે કે- 'શું લલિતારથી હું મનાઉં? શા
માટે ના આવે સ્વામ?' આ પ્રમાણે શ્રી કૃષ્ણ ઉપર
પોતાનો રોષ સચવતાં, કૃષ્ણ કપટી છે, દુઃખ છે તે
કાળા કામણગાર છે-માટે કાળા પ્રત્યેક વસ્તુનો ત્યાગ
કરવાનો જાણે નિશ્ચય કર્યો હોય તેણે જોડો જોડો
કાળ કરે છે:—

(ગરબી-૧૭) રથામ રંગ સમીપે ન જાયું,
મારે આજ યુધી શ્યામ
જેમાં કાળાસ તે સદુ એક સરખું,
સરખમાં કપટ હશે આહતું.

+ + +
નીત્રાંજર કાળા કંચુકી ના ચેકેરે,
જમનાના નીરમાં ન નહાવે;
મરહટ મણીને મેઘ દષ્ટે ના જોવા,
મંજુ વંત્યાગ ના ખાવું.

કરતુડી, કાકિયા, કાળજી સર્વનો ત્યાગ પરાંત કવિ
સુંદર રીકા કરતાં કહે છે- 'પણ મન કહેજે પથક ન
નીલાયું'...આમ રાધિકાનું રમણું ભારે હોવાથી લલિ-
તાજી પાછાં રૂપો ને કહે છે—

(ગરબી-૨૯) લલિતા કહે સુણે સ્વામીરે,
લલિતી લઠ ન તલે હું હારી;

હજું એનો કામનું ન માને રે.
આમ મનાવે પોતાની પ્યારી.

શ્રી કૃષ્ણ ઉપર કીરીસ ચડી છે તે વધાર્યું
સમજાવ્યું. એ સંગોગરસિક કૃતિ હવે નવો માર્ગ
ચોજે છે તેનો અમમ્મ જોડે—

(ગરબી-૩૦) પ્યારી મનાવાને કરણેરે
મેલને મનમાં મત્ત વિચરીરે;
પ્રભુજી પોને વધાર્યો રે,
સુંદર રૂપ સુંદરતું પ્યારી.
નવમમ વરસમાં નોતમ જોવન,
સ્વરૂપ તણો ભંડારે;
અંગ અંગ પ્રતિ અમિત મધૂરી
શું વહું સણુગાર?

+ + +
અનુપમની ઉપમા શ્રી આપ્યું?
પાર ન પામે અનંત.

+ + +
કામની કહે કંઈ કપટે હું ખાણું,
ને નહિ તેર એ નિમે જાણેરે;
મુજ કરતાં રૂપે છે રૂડી
દેખતા લાલ લોભાથી.

સોસદજ દયાથી કૃષ્ણના મોદિની સ્વરૂપને
રોક્યું: અન્યોન્ય રનેહ કરવાના મોઝ લીધા-દોધા,
ત્યાં કૃષ્ણે ખરે રૂપ પ્રકટ કર્યું ને તરતજ પધ્ધીથી
હૃદય હણે આલિંગન દહ કર્યું ને સંગોગ સંપૂર્ણ
સાધ્યો.

પણ વળી પાછાં રાધિકાજી રીસાયાં; ને મનામન્યું
કરવા લલિતાજી તૈયાર થયાં લાગ્યાં. શ્રી કૃષ્ણ વિશેષના
દુઃખે મુંઝાવા લાગ્યા ત્યારે લલિતા આશ્વાસન કેવું
આપે છે ?

(ગરબી-૩૧) અંખ લસે ગા અસખેજારે
લાડી લાડ્યું;
એક મુકુરત પેલી મહારાજ,
શીઘ સંતાપ કંગાળો.

વાંક તમારો કદી હોયે તોયે,

લાડતી લાડૂં:

નહિ તો નામ પડે ન લલિતય, શીદો

x x x

એક વાતડીમાં રિત્તલ કરીને દાડતી લાડુ:

સોપું દાય તમારો હેને દાય, શીદો

લલિતાનાં વદન અજળ દતાં; અને ઉરઆપરી
રાધા પાતે મળવાને, પોતાની બૂલથી પરતાપ, તપર
બની; આમ સંયોગરસિક સખીએ ઉત્તમનો રસયોગ
સંપૂર્ણ સાધ્યો; અને એ સંયોગ એવા સુન્દર દતો
કે રસામણાં-મનામણાં પૂર્ણ થા ને એ રસયોગ
ચિરંજીવી નીવડ્યો. પછીથી દુઃખ પડનાં પણ--

(ગરબી-૩૬) વળતાં વ્યાસમારે,

નચાયાં લલચાયાં લોચન;

પરખી આંખડીરે,

હજી હરિ મળવાનું છે મન.

x x x

બહેલા પધારાએ રે,

એડી જોસ તમાગ પંથ;

રમે કંઈ અટકતારે,

માદરા લામણુગારા કંથ,

આમ અન્યોન્યના પ્રેમમાં નિમગ્ન તેમને મૂવી
આપણે પડો પડા દહયું ?

x x x

પરંતુ વળી થાએ પડને રહેજ ઉપડવા દહયું
અને રથાગ સંયોગના કથં ને ઉન્નદ દરનાં વિરેય
સુંદર ને લાખ આમયોગ કે સહમયોગનું પૂર્ણ દાઈ
અંતમાં તપાસીશું. રથાગ ભોગ લૌકિક મુગાર છે.
આત્માને ન્યાં લગી સરીરનાં બંધને નડે છે ત્યાં
લગી સરીરના તન-મનાદ, તાલાનેની તથા રસયોગ
લોભને પથમ આકર્ષણ પ્રત્યેક યુગમાં રચના. કેવળ
સહમયોગની વાનો દરવી-Platonic loveની ભાવ-
નામાંજ જીવનું-એ માનવ હર્ય ને માનવ સરીરની રચ-
ભાવિક લાલસા સમન્વયા પછી નિરર્થક છે; પરંતુ

રથાગભોગ લૌકિક આનંદ આપે છે, ને કમે કમે ઉચ્ચ
આત્માએને સુદમમાવ તથા આનંદઆવ એવાં તો
સંગમ પ્રાપ્ત છે કે કેવળ શુદ્ધ આત્મિક રસસમાધિ
જોતો છે. આ તાવની ઉદ્ધતી પરિણા દરવી-રડ:

(૨) રસસમાધિ: રથાગથી જાની લકન ઉદ્ધવ
જન્દાવન અન્યા છે. પોતાના જનનગળમાં તેઓ
દપંસદત રૂપ બન્યા છે: ત્યાં તેમને ગોપીઆતા
અખંડ રસનાં દર્શન થાય છે ગોપિકાઓ-જોમાં દમેશ
રાધા રવામિના છે-એવી તો પ્રેમન બની જાય છે કે
શ્રી કૃષ્ણનો રથાગ દેવ રથાગમાં હોવા છતાં પોતાના
પ્રિયતમ રથા સાથે અદ્યુત પ્રેમસમાધિ કે સંપૂર્ણ
રસયોગ અનુભવ છે. આ તાવની ગરબી આ બધા
સંમદમાં સંયોગમ મુકર વિસરો છે:—

(ગરબી-૩૭) માન્યો મનનો મોદનવર

પાપીમાં જોરે,

અમે જેદના જેદની મહાં વામીઆ જોરે, માન્યો

x x x

જેદને જોવા જોજેવર રેદ દમે જોરે,

તે તો અમચું અપાંડ રંગે રમે જોરે, માન્યો

અમારે પદ કા ન પાંચે ફારી લાખમાં જોરે,

અમારે જોણું રજું રજું આલસાખમાં જોરે,

જીવનજગતું અમ પાંચે આપો આપજો જોરે,

કેવળ પ્રેમ-પૂરવાના પ્રતાપ છે જોરે,

શુદ્ધી અમને જોધવ! કયાંજી જાય ના જોરે,

જાદય અમારે તમે પરમાપ ના જોરે,

અમે નંને રિયોગે આસુ પાકો જોરે,

ઉદ્ધવ! રહેર તો તે રહેર દેખારીએ જોરે,

ઘડી એમાં વંસલસી વાગરી જોરે,

વાહલો આગપાંચે આવી કાંઈ મગજો જોરે,

અમ કાંડુતાં રાકુ મને ગગન થઇ ગઈ જોરે,

ઉદ્ધવ જાય છે ને પ્રેમસમાધિ થઇ જોરે.

આ અપૂર્ણ અખંડ રસમાં શ્રીકૃષ્ણનું સરીર મન ને
આત્મા ત્રણેનો સાક્ષતાર થા, મળતી ગોપી કે
રાધાના રસસમાધિ પ્રવક્ષ જેતાં ઉદ્ધવનો જાનમદ ગળી
મયે અને પ્રેમસમાધિનું બળ અને રસયોગનું પૂર્ણ
સૌન્દર્ય સમગ્રનું—

મિથ્યા શીઃ હું પુતું છું જ્ઞાનાયકાં જોરે.
હરિ દીસે છે હીવાના હૃદયમાં જોરે.

આવું રસદર્શન થતાં હૃદયજી પણ અમિમાન
તજી પ્રેમશીત થયા અને રિવંતમ પ્રમુ મથે અતમ-
થે મનો અવજ્ઞાનીય અતનંદ અનુભવો. ગદ્ય જના
આ અપૂર્ણ રસયોગ કે પ્રેમમમાવિતી જાંબી કરતાં. દર
દર પ્રેમીઓનું રસમાગમ અત્ય અત્યંતમાં શ્રુતાં-
સનાતન રસેહનું રહસ્ય સ્ફુટ કરતાં-મૂર્તી, રૂપી
ધીરો ધીરો, મોહનોજ્ઞો, કલાનેર પ્રતિત પડે
પડતા દર્શનને ?

+ + + +

ઉપસાહારમાં એટલુંજ કે દયારામની ગરબીઓ
રસમીમાંસાથી પૂર્ણ, મંગીવદ્ધ, મુખોદર સ્થિત
માગ્યો છે. કાળજીએ વૈભવ સંપ્રદાયનાં મુક્તિદાયો
તરિકેનું તેમનું રહસ્ય જુનાવા લગતું છે અને વસાઈ
જરી; કવિ ભાત તરિકે જાંબા પડ્યા છે તે વિશેષ પડ્યો;
કવિમાં દોષો પણ છે; રમતી ભવિ પણ છે; કવયત્રી
ઉપાહારો નવલ શૈલી પણ છે-એવી ઉજાણે રમણી
જોઈય. જનાં આ કાવ્યો રસસાહિત્યનાં અમેદારો
રત્નો તરિકે નિરંતર પૂજવાંજ કર્યો; અને કવિનો
રસાત્મા તેમાંથી, યુજારતી સાધના આપુજ સુધી,

મુંદર રરરો વિઃસરો. આ કાવ્યોની આટલી બધી લોક-
પ્રિય સફળતાનાં મુખ્ય અંગોમાં સ્ત્રીહૃદયપરીક્ષા તથા
સંજો સજો પસંદગી માનવહૃદયના રસસાવોતું સદમ
નિરીક્ષણ ને મધુર આલેખન-એ મુખ્ય મને લાગે છે.
પ્રેમમૂર્તિ કૃષ્ણ ને રસમૂર્તિ રાધા એ ધુમધુમનાં
પ્રેમરસિય રમણ અને રમણી તેમનાં હૃદયનું
કંવ સોધન એવું તો મુંદર રરે છે કે
એ સકલ સૌન્દર્ય આપણને મોહિત કરે છે.
ઉપરાંત. આ કાવ્યોમાં એટલું તો ઉચ્ચ સંગીત
ભર્યું છે, એવું તો મધુર ડોલન વર્યું છે, એવી તો
શબ્દઅભરૂતિ તથા પદનાતિવ વિશ્લેષે છે કે શું
વખ-વતુ ને કેટલું વખાણવું તે સમજાવું નથી. તોપણ
આ સદુ સાંદર્ભમંદુરો હોવા છતાં, અનુપમ સૌન્દર્ય-
સ્થાન ન કરિા જરાના પ્રાણ-રસ છે. યુજારતી
સાદાવર્ધમાં જે વિટ રવિઓ અમર સ્થાન પામ્યા છે-
પદમાજ, ભાવજ, નરસિંહ; પ્રેમાર્દ, ચામગ, વદલસ;
ને દયા ભ-રેમાં આપણે મુંગીતરહ્ય કાવ્યોના કામગ
ભાર તથા રસી રૂપી તો એમ કહેવુંજ જોઈશે કે
રસ તો દયારામનેજ-રસો વૈ સઃ ।

રમણલાલ કનૈયાલાલ પાણિ

છે, જે આત્મત્યાગ બીજાએને સ્વાર્થી, અન્યાયી અને અત્યાચારી બનાવે છે, જે આત્મત્યાગ પોતાની સંત-તિની ઉન્નતિના માર્ગમાં કાંટા વેરે છે અને વિષ રેડે છે, જે આત્મત્યાગ સમાજના સકળ જીવનને દુર્ગંધ અને દીણ બનાવે છે એ આત્મત્યાગ આત્મત્યાગ નહીં પણ આત્મહત્યા છે. હું આત્મત્યાગની નિંદા નથી કરતી. હું તો આત્મહત્યાથી બચવા ચાહું છું. એ આપણું સામાજિક કર્તવ્ય છે તેમજ એ આપણો આત્મિક અને આધ્યાત્મિક ધર્મ છે.

તમે જાને જ કહે—જ્યાં સુધી આત્મહત્યાને આ મૂર્ખ અને મોહક હૃદય આત્મત્યાગ સમજતું હતું ત્યાં સુધી એણે શું શું ન સહ્યું? મરી ગયું પણ 'હાથ' સરખી ન કાઢી. સંસારને ધનિકાસ એવું ધર્મ, એને સંતોષ અને એનો ભક્તિભાવ જોઇને હજી સુધી અધર્મ-માં, રૂપી-ગમે છે. પરંતુ બહુ વ્યર્થ—અશ-મિથ્યા! જે (પુરુષ) આત્માની તૃપ્તિ સાર એણે પોતાનું સર્વ-સ્વ આપારી દીધું, એજ એન દીણ અને તુચ્છ સમજા ખેડે. જે દરીદ્રને પોતિનું કંવાને માટે એણે સમસ્ત સંસારને તિલાંજલિ આપી એજ શરીર એને અધિકમાં અધિક પીડા આપી રહ્યું. જે અરણ્યનું એણે ભક્તિ-ભાવથી પૂજન કર્યું એણે જ એને એવી નિર્દય ઠોકરો લગાવી, કે એનું સર્વ અસ્તિત્વ ધાતક યઇને પૂનનાં આસુ વહેવડાવી રહ્યું! પછી એ બીચારું શું કરે? હજીયે જાગે કે ન જાગે? નહીં, એ તો એવ ધુની છે કે તે હજીયે ન જાગે, પણ સ્વાર્થી સંસાર પોતાને ખાતર એને દંદોળ દંદોળને જગાડી રહ્યો છે.

એક બાળ્ય સંસારની પીડા અને બીજી બાળ્ય તમારી નિર્દયતાની પીડા—એ બેઉએ રખી એની આત્મ-ત્યાગની ઉમંગને ભંગ કરી દીધી છે. દવે પ્રાચીન નિંદના જીવંત પ્રપંચોના દુઃખ રહેલું એની રક્તની ખંદાર છે. અમા એનો દે. પ. યા. ને તારામાં છટા ભાર પણ દવા હોત જ એમાં જ સંસારની ઉર્તિ હોત, તો આ ઉમંગની તરંગનો ભંગ થવો અમંગલિત હતો, પરંતુ દવે તો એ ભંગ યથા ચૂક્યો. પરતાવું, હુદ્દ યથુ, શ્રાપ દેવો. પ્રાચીન મંત્ર પઢી પઢીએ સંમળતા, મોહાર થતા આયો ચોળાંતા જીવે મોહાર કરી વેળો પ્રપત્ત કર્યો એ બહુ દવે મિથ્યા છે. એને જાગરા દોઢ એન બંધામુક કર્યો. સંસારની અતિએ

એને તમારું આધિન બનાવ્યું. હજી એકીની નાનું દુઃખ એણે ખૂબ ધૈર્યથી; સદન-કૃષ્ણ-દેવોએ જગતિ એને મુકત કરી રહી છે. એની સાથે હાથ મિલાવો. કાવિની નિરુદ્ધ જનું એ સંસાર, બુદ્ધ-દેવો દેવો. કાંઈ છે, દુઃખજનક છે સંસારના કૃતિદાઓનાં. એ એક બુદ્ધ અને એનાં ભવં પરિણામોથી ભરેલાં છે.

શું? 'જનું' અસ્તવ્ય છે, તમને ધનિકાસની ખાતર નથી. તમને સંસારની ગતિનું જ્ઞાન ક્યાં છે? તમે મૂર્ખ છો—એ મર્મવચન મારી વાતોતો. વિજ્ઞાન-દેવી, રીતે હોષ સહે? હિતર દો, મને, મારી નરસી કોરામાં કાંઈ લાગ નથી, નહીં, એ શું કરો છો? હું પુરુષ નથી સ્ત્રી છું? મને વિદેશી કોરા છો? મને આપણી જાતિની કોરી કરો, છો? મને અધીર અવ્યત દુઃખ થવ છે, અસલ પીડા થવ છે, હું વિદેશી આદર્શની અંધ પૂજારુ નથી. મારું હૃદયમાં દેશ-પ્રેમની અગ્નિ યોગારની માફક ખળે છે. હું આપણી જાતિના સ્વર્ગીય 'આનન્દ'ની વાતનિક રજા ખતાવવા ચાહું છું. આ સ્વર્ગજાતો સખદ દુઃખમાં મારો ઉદ્દેશ સ્ત્રીગતિને 'અશાન્ત' કરવાની નથી. મારો ઉદ્દેશ એને જુગલિદ્રામાંથી જગાડવાનો છે, 'કાજ' જે સ્ત્રીગતિની જાગૃતિ વિના સંસાર પોતાના અધિમ વિગમને પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ નથી.

નહીં. એ તમારો હાથ છે 'એના હૃદયની દસા સ્ત્રીના કાંતા પુરુષ અધિક નથી જાણ્યો, એ વાતને સ્વીકાર નહીં કરવામાં તમારો હાથ છે. હું સ્ત્રી સેવાથી સ્ત્રીજાતિના આનંદિક અવ એની દૈનિક દસ થઈ બની રીતે વાંદુ છું અને હું તમને ખબરી આપું છું કે એ ભાવ આત્મત્યાગ-ધો; એ દસા સુખજનક નથી, અકષણીય છે. સંકિતના આશંકામય સ્ત્રીએ પેતાનું દુઃખ પોતાના દુઃખથી ખીડાતા હવેમાં છૂંપાઈ, રાંધ્યું છે એ દીવકની માફક ધોઈ ધી. ખળે છે, પરંતુ હો. માંથી એક સમ્મદ મરમો કાઢી નથી, અને નંનાર એના આ વિચિત્ર માનને આનન્દ, સુખ અને સંનિતો વિષ સ મુજબ ખેડો છે.

તમે જાને જ વિચર કરો, જાને જાને. અમામાં આદિત હોત, તમારો આત્મા, તમારો દરીદ્ર, તમારો હૃદય અમારે અધીન હોત અને અમે તમારી રક્ત-જતાની સંગી સંસ્થા નિર્મલતાની સ્ત્રીની દે. એ સમય તમારી સી દસા હોત કે કમ, દુઃખ, રજા તમા

અને મનુષી

મારા એક લેખમાં મેં કહ્યું હતું દર્શનના કેટલાંક એક વિચારો સંબંધી નવજીવન અને સાહિત્યમાં ઉસારી ચર્ચા ચાલેલી, તે જોતાં અને કહ્યા અને મનુષી સંબંધી મારા વિચારો સ્પષ્ટ જૂઠા કરી મૂક્યા થોડા જણોમાં તે નીચે નોંધું છું.

મનુષીની સમગ્ર ક્રિયાઓ શરૂઆતમાં જીવનને નિભાવવા પૂરતી હોય છે. એ અત્તને માટે ખેતી કરે છે, અંગ કાંકવા માટે કપડાં તૈયાર કરે છે, અને રહેવાને માટે ઘર કરે છે. આ કામમાં ફોલ્ડર યમ પૂરતો સતોષ મળતાં એ પોતાની ક્રિયાને માત્ર ઉપયોગ પૂરતી કરવા ઉપરાંત એને સુંદર બનાવવા મમે છે, અને પછી તેમાં એ પોતાના ભાવો કે લાગણીઓ કે જે કહે તે પ્રગટ કરવા મંચે છે, અને ત્યારે તેની કૃતિ કલામય બને છે.

દાખલા તરીકે કપડાં ટાંચવા માટે એક ખીટી લઈએ એ એની ઉપયોગતા, પછી એ ખીટીને ઠાંધ સુંદર આકાર આપી તેમાં જીવંત ભાવ લાવે ત્યારે એ ખીટી કલામય બની કહેવાય. પછી મનુષ્યના મનની એક અર્થ પશુ ભૂમિકા આવે છે કે જ્યારે તે માત્ર ભાવો-મત આનંદો-મત બની જઈ ભાવો પ્રગટ કરે. એ પ્રગટ કરવાની સમગ્ર ક્રિયાઓને આપણે શુદ્ધ કલાઓ ગણીએ છીએ. આ કલાઓ કાવ્ય, સંગીત, નૃત્ય, સ્થાપત્યનું ચિત્ર અને મૂર્તિવિધાન છે. આ ભાવો-મત હોય છતાં પણ એમાં ઉપયોગનું તત્ત્વ છુપું છુપું પણ રહેલું જ હોય છે. આ કલાઓમાં તેના કર્તાના જીવિતવત્ત્વ, તેના સમય આત્માનું દર્શન યાવ છે. આ

આનંદજનિત ક્રિયા કરવાનું મનુષ્યને નૈમર્ગિક જ છે, અને આ કલાની કૃતિઓ માણસ પોતાની ઇન્દ્રિયો-ખાસ કરીને આંખ અને કર્ણોદ્વારા ભોગવે છે.

હવે કલાત્મી કૃતિ એવું ઇન્દ્રિયગમ્ય મૂર્તિ રચે પામે તે પહેલાંની એવું રચક આપવાની ક્રિયાઓએ કાંઈ કહ્યા નથી. એ પ્રાથમિક તૈયારીઓમાં મળ્યા માત્ર શુદ્ધ મહેનત જ છે. એમાં પણ કાંઈ વડે થતા ક્રિયાઓમાં તો ખાસ તેવું છે. મૂર્તિવિધાનમાં પથર તોડવાનું, સ્થાપત્યમાં પથ-પથર તોડવાનું, ઈંટો બનાવવાનું, ચૂનો કાઢવાનું, પથ-રોને તથા બીજા ભારે પદાર્થોનું ઉચકવાનું કામ-કુશારી કામમાં માટી તૈયાર કરવાનું, ચાક ફેરવવાનું, ચિત્ર કરવામાં પીંછી તથા રંગ તૈયાર, કરંગો-વગેરે કામોમાં કલા કદાં આપી ? એમાં શી રીતે જીવિતવ, કે ભાવ દેખાઈ આવે છે ? જોડેલો ફરક વેર અને તેના દવા ખાંડનારમાં છે તેટલો ફરક આ જગાએ કલાકારમાં અને તેની પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરનારમાં છે.

દુનિયામાં આ પ્રાથમિક ક્રિયાઓમાં રહેલા મહેનત ઓછી કરવાને હમેશાં પ્રયત્ન થયો જાય છે. આ આ વિચારને જન્મજ એના માટે થયો છે, એના પ્રભાવથી શરૂઆતમાં હથિયાલો (Tool) થયાં, પછી જીવુડીક સંચાઓ થયાં. અને હવે થયાં વિવિધ અને વચગાની શક્તિઓથી ચાલતા સંચાઓનાં કારખાનાં !!! હજુ પણ એ કારખાનાંઓ માત્ર મહેનતનું જ કામ કરતાં આવ્યાં છે સુધી તો, અધું કીક ચાલ્યું, પણ પછી નવિત ધન-સામગ્રી પરિણામમાં તેણે જ્યારે પેંઠી કલાઓની નકલ

પુસ્તકપરિચય અને સ્વીકાર

કાલેલકરના લેખો-અધ્યાપક દત્તાત્રેય બાદકૃષ્ણ કાલેલકરનો લેખપ્રસંગ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. પૃ. ૭૪૭. ત્રણ રૂપિયા.

આમાં શ્રી કાલેલકરના નવજીવનમાં અને બીજાં માસિક માટે લખાયેલા પ્રસિદ્ધ અપ્રસિદ્ધ લેખોનો સંગ્રહ છે. દિમાસપના પ્રવાસ જે આ પહેલાં દમણ જે જૂદા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયો છે તેના લેખોનો આમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો નથી.

ગુજરાતીઓમાં અનેક ખોડો-દોષો જોઈ શકે પણ તેમનામાં એક ગુણ છે તેની તો કોઈથી ના પડાય એમ નથી અને તે ગુણ બીજાઓને અપનાવી લેવાનો. જોઈ આપણે પોતે આપણા સાદિત્ય તરફ ગમે તેવું કુર્મક્ષ રાખતા હોઈશું, પણ આપણા સાદિત્યની સેવા કરતા આવનારને આપણે પરાધું લાગવા દેતા નથી. શ્રી કાલેલકર એવા એક અપનાવેલા ગુજરાતી જે. કાશના નામે તેઓ માત્ર ગુજરાતી સાક્ષરોમાં જ હિંદી, સમાજમાં પણ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

જાણીએ એક વાર પોતાના મુદકારીઓ વિશે મોક્ષતાં કર્યું હતું કે તેમાંના કેટલાએક તો સ્વાસ્થ્ય-પૂર્ણગતી છે. આ પદ શ્રી કાલેલકરે અક્ષરશઃ ખરું કરી ગયાં છે.

કામ એક મિલકત લેખક છે. તેમણે પોતાને માટે એક રેલી થઈ લીધી છે અને તે શક્ય ગુજરાતી લેખ છે ભાષાની અમે નેરી ઝીંઝી ખૂની અને અમે તેણે ધરમધ્યુ ૨૦૬ પણ તેમને અદ્યત નથી. અને તે

શૈલીમાં તેઓ જરા પણ મહેનત જ વિના સરસ પ્રવાહથી લખી શકે છે. આ સમયનો કોઈપણ ગવસંગ એમના લેખ સિવાય પૂર્ણ નહિ ગણી શકાય એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિ નથી. અને તેમના સાદિત્ય પ્રવાહમાં એક વગસનું જે ભંગાળ તેમની રેલી પડ્યું તે દરમિયાન તેમના લેખોનો સંગ્રહ નવજીવન કોર્પો તે ઉચિત થયું છે.

પણ અમે માત્ર તેમની રેલી જોઈ તેમને સિદ્ધ કરત નથી ગણતા. તેમના વિચારની પરિપક્વતા માટે પણ કહીએ છીએ. તેમનો દગ્ગાઇ લેખ વાંચના તરત સમજાય છે કે તેમને મન પોતાનું વલખ જગા પગ કાંધું કે અરપટ નથી જ. પોતાને શું કરવું છે તે તે પોતે બહુ જ રપટ સમજે છે અને માટે જ તેઓ એટલું રપટ લખી શકે છે. તેમણે પોતાના વિચારો ઘણા વિષયો ઉપર રપટ અને સામર કરી નાંખ્યા છે અને કરી રાખ્યા પણ છે. દરકાઇ વિષયનું તે પોતાના ચાપસ કરેલા દર્ષિત્ય-રૂપી દર્શન કરે છે અને જેવું પોતે કરે છે તેવું બીજાઓને દરકાઇ શકે છે. કોઈપણ લેખકમાં આ ગુણ જેવો તેવો ગણાય નહિ. પણ આ ગુણથી ધણીવાર હાથકની પોતાની પ્રતિભા આપણે કુદિત અને અનિદિત ધરેલી જોઈએ છીએ. પણ આ પ્રમાણે 'કાશ' વિશે કામ દીનકાર કરે કે વિચારે તે પહેલાં તેણે કામના લેખોનું વિવર્ણન પણ અને તેમના જાનની વિશ્લેષણ અને ઉદાહરણ થ.પર્થ જોઈએ. આપણા દત્તિદાસનું એમને વિશિષ્ટ દર્શન છે. પ્રાચીન ઇતિહાસનો અને તેનો અર્થ કરનાર એમને શાખ છે, બૂને.જી વિશે તેમણે માત્ર વાનુ નથી પણ

લગભગ આખો દિ-દુરતાન બાવાની પેરે ફરીને જોયો છે, દિ-દુરતાનના અનેક સમાજો, ગ્રંથો, રિવાજો તેમજો પ્રત્યક્ષ જોયા છે, અંધશ્રદ્ધાવાળાં મનાતાં પુરાણો વાંચ્યાં છે, અનેક દૃષ્ટિચિન્ત્યોથી થતી તેમની દીકાઓ પણ વાંચી છે, બાળસાહિત્ય, લોકસાહિત્ય બધા વિશે તેમને કાંઈક કહેવાનું છે-આ સર્વ જ્ઞાન આ લેખોની નાભાવતી જેતાં પણ માત્રમ પડશે પણ 'કમ' આ ઉપરથી માત્ર પર-ચુરણ જ્ઞાનવાળા છે એમ પણ નથી. આ સર્વ વિષયોમાં એમજો તત્ત્વદર્શિની રસ લીધો છે. અને જો તત્ત્વરૂપી અને તત્ત્વાભિનિવેશી દષ્ટિ હોય નહિ તો આ સર્વ વિષયોમાં એક જ માણસ રસ પણ ન લાઇ શકે એ દેખીતું છે.

આપણા દેશની અને ખાસ કરીને હિંદુધર્મની પરંપરા એવી છે કે અભ્યાસી વર્ગ પોતાના જ્ઞાનને લેખિકાઓએ રૂપ આપીને તેને સામાન્ય જનસમાજમાં પ્રસારી લેવાને કર્તવ્યોન્મુખ કરે. આ પરંપરા અનેક કારણોથી શિથિલ થઇ ગઇ હતી તેને દાઢ માંથી એક ફરી જાગૃત કરી છે. આ પરંપરાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે તેમાં કોઈ પણ ચાતુર્ય ભરતો, અસત્યનો લાભ લેવો નહિ એવો રૂપદ સિદ્ધાન્ત છે. લોક ન સમજી શકે તો સિદ્ધાન્ત કરેવો નહિ એટલું જ અહીં વધારેમાં વધારે શક્ય છે, પણ લોકપ્રાપ્ત કરવા માટે સિદ્ધાન્તનો ભાગત્યાગ (compromise) શક્ય નથી. શ્રી કાલેશ્વર આ નરી પદ્ધતિના લેખક છે. તેથી જ તેમના લેખોમાં પાશ્વિક કે અટપટી દલીલ પરંપરાઓ નથી પણ વિચારણા વાંચનાર તેમની પછાડે રહેલ ચિન્તન અને અનુભવ રૂપદ જોઇ શકશે.

ગૂચરાની વાચકવર્ગ આ લેખોને પણ આવકાર આપશે એવી અમને શ્રદ્ધા છે.

કેનો વાંકું-સંસદ-અચારવિ-૪. લેખક કનેગાસા માણેકલાલ મુન્શી. પ્રકાશક ધી સાહિત્ય પ્રકાશક કંપની લીમીટેડ, મુંબઈ. મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

લેખક પોને આ વાર્તામાં શેરો જુએ છે: "એમાં શેલીનું બધારણ પાડું નથી" એમ માને છે. પણ

"ગૂચરાતનો નાથ" ના કર્તાની અપરિપક્વ શૈલીની કૃતિ પણ જોવાની જિજ્ઞાસા સમાજને છે અને સાહિત્ય સંસદની પુસ્તકની પસંદગી યોગ્ય જ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

કર્તાની મોટી કૃતિઓમાં, જે પ્રસંગનો ચમત્કાર, વેશવાળી કૃત્તિઓનો આકાત, જૂદા જૂદા રસભાવોની કુલગૂંથણી, કાર્યનો વેગ, પાત્રોની સમયસચ્ચતા વગેરે આકર્ષક લક્ષણો છે તે અમે આ વાર્તામાં પણ કંઈક કાંચાં વિકસેલાં જોઈએ છીએ. ભવિષ્યની પાત્રોના રવ-ભાવઅંશો આ વાર્તાની નાવિકા મણિમાં પણ છે.

આપણા પુસ્તકની સમાલોચના કરવાને અહીં અવકાશ નથી, એટલે વાર્તા વાંચતાં અમને જે મદત્તની એક બે બાજનો ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય લાગી છે તેનો માત્ર દૂકો જ ઉલ્લેખ અત્ર કરીશું. આ વાર્તા લખવામાં કર્તાનો પોતાનો ઉદ્દેશ "સામાજિક દુષણોની બાંધકરતાને ખરે સ્વરૂપે" દેખાડવાનો છે. આવા જૂનાઈના કલાદર્શનમાં મનની એકાગ્રતાથી મણિને પરવડે કરી આકર્ષતા માવડે મદારાજનું રથાન અમને સુમેલત નથી લાગતું. જૂના કાળમાં મિત્રાવધા "ગૂચરાતનો નાથ" માં પણ "શક સાચે જ કાળકેરવ પાસેથી કીર્તિદેવનું કુળ પૂજી આંગે એવું જે લેખકે બતાવેયું છે તે વીસમી સદીના લેખકમાં શોભતું નથી" એમ શ્રી કાલેશ્વરે કહેયું છે. તો આ વાર્તાનો સમય તો કેવળ આધુનિક છે. મનની એકાગ્રતાના આવા ખરા ચમત્કારો દાલ થાય છે એમ યું કર્તા માને છે ! માનતા હોય તો પણ વાર્તાની સર્જિત વાતાવરણ એને અનુકૂળ ચીતરાયું નથી-જેવું "શુભાભિસિંદ" માં છે તેવું.

વાર્તામાં અમને બીજું એ જણાયું છે કે મણી જાણે વાર્તાનો કાર્યપ્રવાહ આગળ ચાલવાને બદલે, વિકસવાને બદલે એ કે જણ ચિન્ત્યોમાં ગૂંચળાં માર્યાં કરે છે. અને ગૂંચાવધા તંત્રોએ ઉકેલી સમેટવાની કિંધા કરે છે. અને આવા અન્ય બધી જાણ છે. પણ આવી ખોરા તો એટલા વાર્તાકારોમાં પણ દેખાય છે અને આ તો કર્તાની સરખાતની કૃતિ છે.

શ્રી મુનશીએ આ વાર્તામાં ઐત્યુએટને જે સ્થાન, મહત્તા અને કાર્યભાગ આપ્યો છે એ જોતાં આનંદ થાય છે. તેની માંદગી અંદરની નાદાની જરા અસંભવિત છે અને તેનું સમાજનું અગ્નિ જરા સાધારણથી વધારે છે તે સિવાય આ પાત્ર મુદર ચીતરાયું છે. પૈસો, પ્રતિષ્ઠા, કુટુંબસુખ દરેકમાં હાડમારી ભોગવતા ઐત્યુએટમાં એમણે જે આદર્શનો સદાગ્રહ જોયો છે તે ખરેખર તેમની સત્યપારખ દૃષ્ટિ બતાવે છે.

મુખ્ય નાયિકા મણિ તરફ વાંચનારનું ધ્યાન ગયા વિના રહેશે નહિ. આ પાત્ર ભવિષ્યની મંજરી, દારૂગીરા-દેવી અને કંઈક અંશે મીનજોરીનું પણ પુરાગામી છે. આ પ્રકૃતિના પાત્રો થી મુનશીની કથપનાશૈલિનાં આસ પાત્રો છે. આ પ્રકૃતિ દેશી નથી સાગતી, પણ કલામાં મનોહર તો હાજે છે અને કોઇ આંતર અસંગતતા નહિ આવે ત્યાં સુધી મનોહર રહેશે એમાં અમને શંકા નથી.

હેન્ટ એક નજીવી દર્શકત તરફ પણ કર્તાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. વર્તાના નામોમાં ધણે ભાગે શ્રી મુનશી સફળ થયા છે. પણ 'યુગરાતનો નાથ' એ નામ નેટકું મૂકણ છે, અને આખી વાર્તામાં સાર્થક રહે છે અને થાય છે એટલું જાનો વાંક નથી સાગતું.

અંતમાં અમે આ વાર્તાની પ્રસિદ્ધિ જોઇને ખુશ થયા છીએ કે વાર્તાની નાયિકા પેટે આ વાર્તાના ઘણા ભાગનો પણ હવે અંત આવ્યો છે અને મણિની પેટે તે પણ સમાજને સત્યદર્શન કરાવવામાં સફળ થશે.

જેનહર્ગિન-અનુવાદક પંડિત બેચરદાસ જીવરાજ. પ્રકાશક મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતા. મુલ્ય રૂ. ૨.

શ્રીમાન હરિભદ્રચરિત્ર પ્રણીત 'પરદર્શન-સમુચ્ચય'માં આ અને તેના ઉપરથી શ્રી યુગરતનચરિત્રની દીક્ષામાંના જૈનદર્શન પ્રકરણનો આ અનુવાદ છે. શ્રી હરિભદ્રચરિત્રના મૂળ લેખ છે એટલે આ ગ્રંથ જૈન શાસ્ત્ર જાણવાને ખરે પ્રમાણિક છે. અને શ્રી પંડિતજીએ ચરિત્રનો સમય, તેમનું જીવન, તેમના જીવન ગ્રંથો, તેમના દીક્ષાધારો, જેમ ગ્રંથ વગેરે દર્શાવેલી સર્વ પ્રસ્તાવનાથી ગ્રંથને અત્યંત ઉપયોગી કર્યો છે. હિતદાસ અને તત્ત્વજાનના અ-

ભ્યાસીને આ ગ્રંથ ધણો ઉપયોગી છે તે ઉપરાંત જૈન ધર્માનુયાયીઓને માટે આ ગ્રંથ અમૂલ્ય છે. આપણા દેશમાં જેમ સમાજમાં તેમ ધર્મમાં પણ ખાલાયાર અને રૂઢિઓ સાધારણ ભોગવે છે. તેમનું રહસ્ય, અપત્યતા, સ્થાન અને તારતમ્ય આવા પ્રામાણિક ગ્રંથોના અભ્યાસથી જ થઇ શકશે. અમે કર્તાના આ પ્રયત્નને હૃદયપૂર્વકે આવધર આપીએ છીએ.

હિન્દી તવારીખ, તુલ્ક અને પઠાણ રાજ્યો—
યૂગરાત વિદ્યાપીઠ પ્રસ્તક ૨૪ મું. લેખક નાભુકાંધાલ નંદલાલ ચૌહાણી. સંપાદક, શ્રી ભરૂચ કેળવણી મંડળ, ભરૂચ. પ્રકાશક યૂગરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૦-૧૦-૦. વિનયમદિરના ૪ થા ધોરણનું પાઠ્ય પુસ્તક છે. આ પુસ્તક રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિથી જાપાયલું છે. તેમાં ઇસ્લામનો ઉદય, ઇસ્લામના સિદ્ધાન્તો, શિમાસુખી બેદ વગેરે ઇસ્લામને લગતી દલીલત, ઇસ્લામ અને ખ્રિસ્તી વગેરે દરેક દિંદીએ જાણવા લાયક વિષયો છે. દર્શિ-હાસના બનાવો, તેની અસર અને દારૂગીના નિરૂપણ પૂર્વક હિતદાસ લખાયો છે અને તેમાં લોકશિક્ષિત, ધાર્મિક ગણવળ, રાજ્યઅવસ્થા, સાધુશ્રીઓ, અને દિંદી મુસલમાન ધર્મોની પરપર અસર વિશે પણ સમગ્ર એવી રીતે લખેલ છે. પુસ્તક ધરના પુસ્તકાલયમાં પણ રાખવા લાયક છે.

બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર ને મહાસભા—રચનાર સુનીલ્લલ બહેચરદાસ બદ, આચાર્ય, દાદાભાઈ નવરોષ વિનયમદિર, આણંદ. સંપાદક ચરોતર એન્યુકેશન સોસાયટી, આણંદ. પ્રકાશક યૂગરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ૦-૧૦-૦.

આ વિષય દરેક દિંદીએ જાણવો જોઈએ અને વિદ્યાર્થી અને દરેકાઇ સામાન્ય વચિનાર સમજ થી એવી સરસતાથી આ વિષયનું અર્થો નિરૂપણ કરેલું છે. બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર અને તેની સાથે મહાસભાનું ગંધારણ જોડેલું છે તેમાં સારા વિવેક વાપર્યો છે. વિષય પગીળ અટકેલો છે અને છતાં છતાં એ તેની ચર્ચા રજૂનાથી કરેલી છે.

પાઠસંચય ભાગ ૧ લો—ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પુસ્તક ૨૩ મું. સંયોજક નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ. રાષ્ટ્રીય વિદ્યામંદિર, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાગરમતી. પ્રકાશક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ૦-૧૩-૦

વિદ્યાપીઠનાં કુમાર મન્દિરના ૪થા અને ૫ થા ધોરણમાં અથવા વિનયમંદિરના પહેલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક અનુકૂળ આવશે.

આમાં કેટલાએક પાઠો નવા લખેલા છે અને બાકીના ૨૫. નંદશંકર, ૨૫. નવધરામ, ૨૫. દિ. બ. અ. બાલાસ તથા શ્રી આનંદશંકરભાઈ જેવા વિદ્વાનો જેઓ પોતે કુશળ શિક્ષકો તરીકે વિખ્યાત છે તેમના લેખોમાંથી ચોમ્તવા છે. પાઠો બધા સાહિત્યદૃષ્ટિથી લખાયેલા છે અને તેમાં કેટલાએક વિદ્યાનના પાઠો પણ છે, જેને માટે રાજ્યાત્તરમાં નોંધ મૂકેલી છે. નિયમિત અભ્યાસ નહિ કરેલાઓને અને સ્ત્રીવાચનને માટે પણ પુસ્તક ઉપયોગી છે.

છંદુલુ' બાંસદાન—એક અગ્રાત શિષ્યના કથનને આધારે. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. આ નાના પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ જોઈ અમે ખુશી થયા છીએ. ખિસ્તી ધર્મના સંસ્થાપકનું જીવનચરિત્ર આમાં આપ્યું છે. તે ઉપરાંત અમેરિકન પાદરી હોમ્સે ગંધીજીની ગિરફતારી પછી દેવળમાં કરેલા પ્રત્યક્ષ ૧ સારાંશ “તા. રજુવાન.”ના લેખમાં આપેલા છે, અનુ પુસ્તક સુંદર વર્ણન પૂરું પાડે છે.

ગાંધી ની જુગ્યાની (દંડર કમિટી સમક્ષ) નાજીવન પ્રકાશન નંદર. આ એક સુંદર જુગ્યાની પછી મૂલો છે. અ.માં ગાંધીજીએ જુલુ ૨૫૪૮ રૂબરૂમાં મત્વામદના મૂળ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિષ્ઠન કર્યું છે. ગાંધીજીના સ્વંમ વન અને તેમના સિદ્ધાન્તો આ ખુલ્લી દેશન કરતું આવશ્યક છે.

અ.શ્રમ લલનારા—“પ્રદક નાગવજી મોદશર. ખરે, સત્યાગ્રહાશ્રમ, સાગરમતી. નવજીવન પ્રકાશન મંદિર અમદાવાદ. મૂલ્ય ૦-૬-૦. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ

તેની ઉપયોગિતા, લોકપ્રિયતા અને સફળતા બતાવવા બસ છે.

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ઠાગોરની ટુંકી વાર્તાઓ ભાગ ૨ જો-લલિત વાઠમય ગ્રંથમાસા પુ. ૬. લેખક. રા. રા. રતનેશ્વર ભગતીશંકર વડોદ. લલિત વાઠમય ગ્રંથ-માસા ઓરિસ, અમદાવાદ. કિં. રૂ. ૨. સ્વીન્દ્રનાથની ૨૧ ટુંકી વાર્તાઓમાં તેનો બહોળો અનુભવ, લોડી માનવદૃષ્ટિ વગેરે એટલાં સુંદર છે કે તેમનું ભાષાન્તર થવાની જરૂર હતી જ. ગ્રંથમાસાના ગ્રાહકને પુસ્તક એક રૂપીએ મળે છે. આ પુસ્તકને અમે ફતેહ ઇચ્છીએ છીએ.

ગાંધી-શિક્ષણ ભાગ ૧ લો. સત્યાગ્રહ—નગીન. દાસ રાજ-શિક્ષણ કાર્યાલય ગ્રંથાલય ક્રમાંક ૧. પ્રકા. શક નગીનદાસ અમુલખરાય, ૩૦ હનુમાન બિલ્ડિંગ, હોમ્સ ૨૪૦૮, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ. કિંમત પાંચ આના. મહાભારતના લેખો ભાષણો વગેરે એકત્રિત કરી સત્યાગ્રહ, ધર્મ, આશ્રમ, વગેરે વિષયોમાં વહેંચી આવાં ૧૩ પુસ્તકોમાં ગાંધીજીનાજી રૂબરૂમાં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. આપણા સાહિત્યમાં આ પ્રપ્ત્તિની આવશ્યકતા હતી અને તે લેણે શ્રમ લઈ પ્રકાશકે પૂરું પાડેલ છે. દરેક પુસ્તકની કિંમત પણ જૂન શબ્દે છે; અમે આશા રાખીએ છીએ કે ગુજરાત આ પુસ્તકોવસિતો સંકાર કરશે.

એક કે શયનાન—મેઢ મનેદવગ આદરોને જેટ રજ. લેખક શંકુત ગો.પાળજી એકવજી, બવનનમર. પ્રકા. શક મેઢ મનેદવગ સંચાલક, ભાવનગર.

વીર-કથા-લેખક વસનજી રજુએડજી નાયક. પ્રકા. શક મલ્લુ-નમર રજુએડજી નાયક. રે. વીરજીપુ, કેટોરી, સુન્ન. મૂલ્ય પાંચ આના. આપણા દેશનાં પ્રાચીન અર્ચાચીન વીર સ્ત્રીઓની વાતો આમાં સમજેના છે.

પાંચ પ્રમદનું પરક્રમ-પત્તયથી લખાજી રવામીસારક ગ્રંથમાળા-મજૂરી ૧૨મે. લેખક મુનિશી બોદાલાજી, પ્રકા. શક પત્તયથી લખાજી સ્વામી પુસ્તક-

લખના વ્યવસ્થાપક શા ગોપાલજી-રંગનાથ, વડવાણ કેમ્પ.
કિંમત ૧૦ આના.

કુમાર—ઉગતી-પ્રભાતું માસિક. વર્ષ ૧. અંક ૧.
પોષ, ૧૯૮૦, વરસના ૩. ૭. ૭ માસના ૩. ત્રણ. પરદેશના
૩. સાત. છુટક નકલના દસ આના. દર મહિને પુનમે
બહાર, પડશે.

આ નવા માસિકને અમે આવકાર આપીએ છીએ.
આપણા સાહિત્યમાં ૧૨ થી ૨૨. વરસની ઉંમર, જેને
આપણે વધારે પારિભાષિક શબ્દોમાં દિશોર વધ કહીએ
તેને માટે આવા એક માસિકની ધણી જરૂર હતી. અમે
તે કામ ચિત્રકાર તરીકે યુગરાતમાં માન પામેલ શ્રી
રવિશંકરે ઉપાડી લીધું છે તે જોઈ અમે ધણુ ખુશી
થયા છીએ.

માણસના જીવનમાં આ વધ બહુજ અગત્યની અને
કોટકાદીની છે. આખા જીવનનો માર્ગ આ વયમાં નક્કી
થાય છે. નવા આશયો તેમજ વિકાસો આ વયમાં જા-
ગૃત થાય છે, અને માટે આ વય ધણીજ સાચવવાની
છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે લેખકો અને વાં-
ચકો આ ઉત્સાહી કાર્યકર્તાની સાથે સહકાર કરી મા-
સિકને સફળ કરશે.

ચિત્રો આ માસિકનું વિશિષ્ટ અંગ છે. પ્રથમ પૃંકા
ઉપરનુંજ ચિત્ર ધણું સુંદર છે. તેમાં થોડા ઉપર એક
કુમાર હાથમાં ભાત્રા કાપી જોડેલો છે. કુમારની કલ્પના,
તેનું ચિત્ર પહેરવેલ, સરંજામ સવ દેરી ૪. ભાવબળની
અગ્ર દૃષ્ટિ તેના મુખ ઉપર ૨૫૮ અંકિત થયેલી છે.
તેને આમ જ ધણીને ઉત્સાહ છે એ જતાં હિન્મત
થોડા પર તે સ્વાભાવિક રીતે અને સદાજ નિમિત્તથી
કાળ રાખી શકે છે. થોડા અને અસ્વાસ્થ્ય અને ચિત્રમાં
એક ૩૫ થઈ ગયેલા દેખાય છે. એ ઉપરાંત એક
રંગીન ચિત્ર છે તેમાં વનમાં શાંત યુદ્ધથી કાઠ મૂકવિ-
બાગક રિયર લીધા. પર બેઠેલા કાંટા છે બીજાં રેખા-
૧૫ સુંદર છે.

અમે આશા રાખીએ છીએ કે આ નવીન માસિ-
કને યુગરાત વધારી લેશે.

સિપાહીઓના બળવાનો ઇતિહાસ—અનુવાદક
મહારાજકર ઇન્દ્રજી દવે. પ્રકાશક લાલશંકર જીવરાજ
જોશી. દેશપ્રતી પોળ. ખાડીયા. અમદાવાદ. દિ. ૩. ૪.

૧૮૫૭ નો સિપાહીઓનો બળવો હિન્દુસ્થાનના
ઇતિહાસનો એક મહાન પ્રસંગ છે. ૧૭૫૭ માં અંગ્રેજો-
એ હિન્દમાં રાજ્ય સ્થાપવાની શરૂઆત કરી અને સો
વર્ષમાં તેમણે આખું ભારતવર્ષ હસ્તગત કર્યું
ત્યાંથીમાં અનેક દેશી રાજ્યકર્તાએ પરદેશી
રાજ્યની આ ભરતીને ખાળવાના પ્રયાસો કર્યા
હતા. પરંતુ ૧૨૨૫૨ ફાટકુટ અને 'રાજનીતિ-
કૌશલ્યની ખામીને લીધે તેમને નિષ્ફળતા મળી. ૧૮૫૭
નો બળવો આ જાતનો છેલ્લો પ્રયત્ન હતો. તે મરજ
પહેલ રાજવંશોનો નવજીવન પ્રાપ્ત કરવાનો નિષ્ફળ
પ્રયાસ હતો. તેને 'બળવો' 'વિદ્રોહ' 'બંડ' 'સ્વાતંત્ર્ય-
યુદ્ધ' વગેરે નામે આપવામાં આવે છે. વસ્તુતઃ તે
ભારતના હોલવાઇ જતા દીપકનો ઉવટ ઉવટને
કરણ, રસપૂર્ણ અંગકારો હતો.

બળવાપર અંગ્રેજીમાં કે, હોમ્સ, બોલ વગેરે
વગેરે અનેક ગ્રંથકારોએ પુસ્તકો લખ્યાં છે. પણ
યુગરાતી ભાષામાં હજી સુધી એક ચોખ્ખાનીક જ
આ વિષય પર લખાયેલું જોયું નથી, તેથી આ
પુસ્તકને અમે સદા આગ્રહ આપીએ છીએ. આખો
ઇતિહાસ ત્રણ ભાગો પ્રસિદ્ધ થતો છે. આ તેનો
પ્રથમ ભાગ છે.

આ ઇતિહાસપ્રધાન મૂળ ગંગાળી લેખક રમણી-
કાન્ત શ્રી એક સમર્થ ગ્રંથકાર દેવો. તેણે આખું
જીવન સાહિત્ય સેવાનેજ અર્પણ કર્યું હતું. એમ કહેવાય
છે કે તેના મૃત્યુપ્રત્યાયમાં માત્ર બમતા સંવેદન
૧૫૦ પુસ્તકો હતા. આવા પ્રખર વિદ્વાન તથા
અભ્યાસી ગ્રંથકારનું પુસ્તક વાંચવાનો લાભ યુગરાતી
પ્રજાને મળેલો તે આનંદનો વિષય છે. પણ તેની સાથે
શ્રેષ્ઠ કંટાળાજનક રહે છે કે યુગરાતના વિદ્વાનો કયારે
આવા અવવસાવર્ણ ગ્રંથો લખવાનું શરૂ કરશે !

અને દિલ્હીમાં થયેલ. બળવાની શરૂઆતનો હેવાલ આપવામાં આવેલ છે. બળવાનું મોટામાં મોટું કારણ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીની રવાણા રાજ્યનીતિનું હતું. તેણે કંપની સરકારના રક્ષણ નીચે ઉછરતા પંજાબના નિર્દોષ બાળ મહારાજા દિલીપસિંહનું રાજ્ય છીનવી લીધું, અને કંપની સરકારની સાથે આખી છ'દ્વગી સુધી મિત્રતા રાખનાર પંજાબકેસરી મહારાજા રણજીતસિંહની વિધવા મહારાણી ચંદનકુમારીને દેશનિઃશ્વ કરી તેથી સમસ્ત દેશમાં હાહાકાર મચી રહ્યો. બિનવારસ રાજ્યો ખાલસા કરવાનો અન્યાયી કાયદો પસાર કરી ઝાંસી, નાગપુર, સતારા, તાંબેર વગેરે દેશી રાજ્યો ખાલસા કર્યા. અંગ્રેજો અને ક્યુટકના મુસલમાની રાજ્યો જે અંગ્રેજ સરકારને હમેશાં મદદ આપતાં રહ્યાં હતાં તે પણ ડેલ્હાઉઝીની આ રવાણા રાજ્યનીતિના એક અથવા બીજા બહાના નીચે ભોગ થયાં. ડેલ્હાઉઝીની આ રાજ્યનીતિના કારણશ્રુત અનેક સૂક્ષ્મ બાબતો બેખંડે વિચલતાથી દર્શાવી છે. નાગપુર કપાસના વાવેતરને માટે પ્રખ્યાત છે. ઇંગ્લેંડમાં જે નિયમિત રીતે કપાસ જાય તો માંચેસ્ટરના વેપારીઓને તથા ત્યાંની સરકારને લાભ થાય. પરંતુ નાગપુર તાબે ન હોય તો કપાસનો છત્તરો રાખી કપાસનો વેપાર એકઠક્યું કરી શકાય નહિ. તેથીજ લોર્ડ ડેલ્હાઉઝીએ નાગપુર ખાલસા કર્યું હતું, એમ તેણે નાગપુર ખાલસા કરવાના દલોંગમાં કારણો પરી ૨૫૪ જગ્યાએ આપે છે. ડેલ્હાઉઝીએ લખ્યું છે: “નાગપુરનું રાજ્ય હાલ રીતે ચાલે તો ઇંગ્લેંડની એક ખાંટ પૂરી પડે. એ ખાંટ પૂરી પાડવા ઉપર ઇંગ્લેંડની દેશનિતિ આધાર છે. ઇંગ્લેંડમાં નિયમિત રીતે કપાસની આમરના થતી હોય તો ઇંગ્લેંડનો વેપાર જીજ્ઞાસી થાય. દર વર્ષે મલમકારલામાં ગણ્યા હોવાથી હું એ જાણતું મહત્ત્વ સમજી શક્યો છું. ઇંગ્લેંડ હાલની વેળા મંચે રતરના વેપારીઓએ આ ખાંડ મને અરજ કરી હતી. ઇંગ્લેંડના વડા પ્રધાને પણ દિંદમાના મારા અમલદારોમવાળા મને ઘણી વખત લખ્યું હતું કે ઇંગ્લેંડમાં બધા આ જાણતાં જહુ આદિદ માંખ છે. ઇંગ્લેંડમાં એ ચીજ-પામ નિયમિત રીતે જાય તે જાણતમાં મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયેલું છે. એ કહેવું અત્યવશ્યક

છે કે આવી નિયમિત આવક મુલાકાતે ઇંગ્લેંડને કદી પણ એ જરૂરી ચીજ માટે કોઇ વિરેલી રાજ્યપર આધાર રાખવો પડશે નહિ.” તેજ પ્રમાણે આ ડેલ્હાઉઝીના શબ્દોમાં-ઝાંસી બ્રિટિશ મુલકના મધ્ય ભાગમાં આવેલું છે માટે એ આપણા તાબામાં આવવાથી સમગ્ર બ્રિટિશમાંની ઉન્નતિ થશે, તે માટે બિનવારસ હોવાનું કારણ દર્શાવી ઝાંસી ખાલસા કરવામાં આવ્યું. આવા અનેક બનાવોથી દેશી રાજ્યપ્રમુખના મન ઉદ્વિગ્ન થયાં અને તેમાંથીજ બળવાનો પ્રમંડ અગ્નિ ભારતવર્ષમાં ઠેર ઠેર વ્યાપી ગયો.

આ સર્વ બાબતો આ પુસ્તકમાં પુષ્કળ ઐતિહાસિક પ્રમાણો સાથે આપવામાં આવી છે. આ પુસ્તકની ખાસ વિશિષ્ટતા એ છે કે તેમાં એકે પક્ષની એકી વકીલાત કરવામાં નથી આવી, તેમાં બન્ને પક્ષની દલીલો સંપૂર્ણ સત્યને વળગી રહીનેજ આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે અને એજ ઇતિહાસમધ્યનો ખાસ શુભ ગુણાય છે. એ રીતે ઇતિહાસના શિશુઓને આ મધ્ય ઘણીજ ઉપયોગી છે. સામાન્ય વાંચકને પણ તેમાંથી ઘણુંજ નજીવાનું-નિવારવાનું મળે તેમ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે શુભશતી પ્રભે આ પુસ્તકનો યોગ્ય સત્કાર કરશે અને એ રીતે આવા બીજાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિનાં કાર્યને ઉત્તેજન આપશે.

‘ગાંડીય સાહિત્યમંદિર’નાં પુસ્તકો

‘ગાંડીય સાહિત્યમંદિર’ ગાંધીજી-સંસ્કૃત તત્ત્વો અમને નવેનાં પુસ્તકો અવજાનાર્યે મળ્યાં છે, તેની પહેંચ અભાર સંદિત રંગકારીએ છીએ. સંદિપની અક્ષર જેમ પ્રત્યક્ષવન પર થાય છે તેજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષવનની અક્ષર સંદિપ પણ થાય છે. શુભગતી પદ્યએ એક સમયે સુધારાના જગમાં મૂકાયું હતું તે સમયે શુભશતી સાહિત્ય સુધારાના રંગથી રંગાયું હતું. હાલમાં આખા ભારતવર્ષની સાથે શુભશતમાં પણ રાજકીય અદિસન પૂર વેગથી મચા રહ્યું છે, અને તેજ સમયે શુભશતમાં રાજકીય સાહિત્ય પ્રગટ કરવાનું પણ કેટલીક સંસ્કારો તરફથી શરૂ થઈ ગયું છે, તેમાંની એક

સંસ્થા ગાંડીવ સાહિત્યમંદિર છે. તેના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં અન્ય પુસ્તકોની માફક નીચે દર્શાવેલાં પુસ્તકોમાં પણ પસંદગીનું ઉચ્ચ ધોરણ તથા છાપ, બાંધણી, કાગળ વગેરે બાહ્યકર્ષણો તરફ લક્ષ દેખાઈ આવે છે.

૧. કલકત્તાનો કારાચુગ-લેખક શ્રી હેમન્ટકુમાર સરકાર, અનુવાદક નટવર વીમાવાળા. કિં. ૧-૦-૦.

૧૯૨૧ ની સાલ હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં ક્રાંતિકર અનેરી જ છે. મહાત્માજીએ અસહકારનો મંત્ર તો જનતાના કાનમાં આ પહેલાં પૂંછી દીધો હતો અને જેલનો ભય વિસરાઈ દીધો હતો; પણ આ સાક્ષમાં ઇંગ્લાંડના પાટવીકુમાર આપણા દેશમાં આવ્યા અને પ્રજાએ ભયારે તે આગમનમાં રાજકીય હેતુની ગંધ પારખી તેમની મુશ્કાલતાને બહિષ્કાર કરવાનો દાવ્ય કર્યો ત્યારે નોકરશાહીએ ભ્યાં ભ્યાં રાજકુમારનું આગમન થવાનું હોય તે તે રચના પ્રાજકીય નેતાઓને જેલમાં ધકેલી દઈ ખરાણે ખીત કરાવવામાં મળેલી નિષ્ફળતાનો અહેસાસી થીયો. તે વર્ષની મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે દેશજંદુ દાસની ચુંટણી થઈ હતી. પણ એક પાટવીકુમારને માન ન આપે તો નોકરશાહી તેમના પસંદ કરેલા નેતાને શા માટે માન આપવા દે ! એટલે પાટવીકુમારનું કલકત્તામાં આગમન થાય અથવા તો પોને મહાસભાના પ્રમુખ થાય તે પહેલાં જ દેશજંદુને પકડી લેવામાં આવ્યા. આ સમય દરમ્યાન કલકત્તામાં જુવાનીઆઓના હૃદયમાં દરખેમની લાગણીનો જે ગુરુવળ આવ્યો અને દાગડો મુરડો ધાગ્યા પાડાવાનો ત્યાગ કરી જેલ હેલમાં પેસવા મટે પડા પડી કરના લાગ્યા તેનું તાદર્ય ચિત્ર આ પુસ્તકમાં રમતિ ભા શૈલના આપ્યું છે. મૂળ પુસ્તકની આ રૂઝિની પૂર્ણ અનુવાદમ. ઉતાવળમાં અનુવાદકને સંપૂર્ણ સંબળતા મળી છે. ભાષા એકંદર રૂઢ અને સીદી છે, લોક કે રૂઢ ભાષા લખવા જતાંકોઈક જગ્યાએ નહેજ સજે જૂઠાં થઈ ગઈ છે, જેવડે: " જમીન આપવાની એકએક જણાએ હાય ધરીને ના પાડી. " (૧-૩૨) હાય ધસવાંના અર્થે જૂરો થાય છે, અહિં ધસીન જાંઘો.

૨. હોંચ આસામ ! અથવા એક મહામજુરનું કથણ જીવનનાટક. અનુવાદક નટવર વિમાવાળા. કિં. ૧-૦-૦.

કોઈ બંગાળી પુસ્તકના મરાઠી અનુવાદ પરથી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. આવી રીતે અનુવાદ કરવાને બદલે મૂળ બંગાળી ગ્રંથનોજ આશય રા. વિમાવાળાએ લીધો હોત તો સાફ થાત. પણ મૂળ લેખકનું તો તેમને નામ પણ યાદ નથી ! આટલી બધી બેદર-કારી દીક ન ગણાય. તેમણે તપાસ કરી હોત તો તેમને મૂળ ગ્રંથકારનું નામ તથા તે પુસ્તક બન્ને મળી શકત અને બંગાળી ભાષાના સારા જ્ઞાતા હોવાથી હાલ થયું છે તે કરતાં પણ વધારે સરસ પુસ્તક તેઓ પ્રકટ કરી શકત.

આ પુસ્તકમાં આસામના મહાના બંગીઆમાંથી ન્દાસી આવેલા ગિરીશચંદ્ર નામના એક મજુરની સાચી કથની આપી છે. આસામના મહાના બંગીઆઓના માલેક નીલવરો રાંધ્યા મજુરો પર કેવો ત્રાસ વર્તાવે છે તેની આ સાદી અને સરળ ભાષામાં લખાયેલી કહાણી વાંચતાં હરકોઈ સહૃદય હિંદીની લાગણીઓ ઉત્કેશયા વિના રહે નહિ. આપણાજ દેશમાં પરદેશીઓ આવી આપણાજ ગરીબ ભાઈઓ પર અમાનુષી જુલમ ગુજારે તથા બહેનોનું શિયળ લૂટે એથી વધારે અધી-અતિ આગણી થી હેમ થકે ! મિત્રશચંદ્રની માની કથની ઉપરોં એજ વિષય પંના મોડર્ન દિગ્ગુમાં આ વેલા દીનજંદુ એન્કુના બે લેખો તથા ખીજ કેટલીક ઉપયોગી દોકીક આપી પુસ્તકને અને તેટલું સંપૂર્ણ કરવનો રા. વિમાવાળાએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

૩. પંચ ગુપ્તનિવાસ અથવા પંચરાત્ર તથા મધ્યમ આશય. અનુવાદક ઇન્દ્રજાલ વિમાવાળા. કિં. ૧-૧૨-૦.

મહાકવિ ભાસે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ માં પંચરાત્ર નાટક રચ્યું હતું. પણ તેનાં ખી નાટકોની માફક તે પણ સેકંડ વર્ગ પર અધિકારમાં દલાઈ રહ્યું હતું. આ સદીના ચરખોતમાં નવજ્યોતેર ગાળાના આશય નીચે

પુરાતત્વજ્ઞ દામ કરતા ગણપતિ શાસ્ત્રીએ લાસનાં નાટકો શોધી કાઢ્યાં કે પુરાતત્વ આખા ભારતવર્ષે તે સદર્પે વધાવી લીધાં. સાક્ષર શ્રી કેશવલાલભાઈએ તથા રા. મણીલાલ છાયારામ બંદે લાસનાં કેટલાંક નાટકોના અનુવાદો પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતને એ નાટકોનો રસારવાદ અત્યાર આગમજ કરાવ્યો છે. અને રા. હથરલાલનો આ અનુવાદ પણ ત્રણેક વર્ષોપર પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હાલ અમને મળી છે તે તેની બીજી આવૃત્તિ છે. તેમાં મધ્યમ વ્યાયોગ નાટક પણ સાથે જોડવામાં આવ્યું છે.

અનુવાદ એકંદરે સફળ થયો છે, એટલે તે વિશે વિસ્તાર કરવાની કાંઈ આવશ્યકતા લાગતી નથી; માત્ર અમને દેખાતી એક સામાન્ય ક્ષતિ અત્રે દર્શાવીશું:— વંશસ્થાનું સમસ્યોદ્ધી બાપાંતર કરવામાં અનુવાદકે ધણી વાર ભૂલ કરી છે.

માખી લીધી રાજવીરો તણી ગતિ,
સૌમ્યતું જે શુર આજ છે હીડું.
તેને મહે દાણ વિરો વિરાટમાં ?
ના દાણ એવો કીમકો મવા બધા !

આ ગારે લીટીઓ ઈર્વચાની છે. તેજ પ્રમાણે જુઓ. પા. ૪૦, ૫૦.

૪. રાષ્ટ્રીય ગરબાવળી. આરતિ ત્રીજી. કિંમત ૦-૪-૦.

તેમાં જુદા જુદા લેખકોના ૩૫ ગરબાઓનો સંગ્રહ છે. રાષ્ટ્રીય કન્યાશાળાઓમાં તથા ખાનગી મંડળોમાં ઉપયોગમાં આવી શકે તે માટે આ સંગ્રહ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે અને ટુંકી મુદતમાં થયેલી તેની આ ત્રીજી આવૃત્તિ નેતા પ્રકાશકનો તે ઉદ્દેશ સફળ થયો લાગે છે.

૫. ગાંધીજીની દિવ્યવાણી

જત્રીસ પાનાના આ નાનકડા ચોપાનીઆમાં સ્વરાજ્ય, અસહકાર, સ્વદેશાભિમાન, સલામદ વગેરે વિષયો પરના ગાંધીજીના વાક્યોની મુંદર ચુંટણી આપી છે.

નીતિવિજ્ઞાન-લેખક બાલુ ગોવર્ધનલાલ એમ. એ. બી એલ.

પ્રકાશક દિંદીઅંબ રતનાકર કામોદય; હીરાગામ, ગીરગામ, મુંબાઇ. કિં. રૂ. ૨-૪-૦.

આપણા દેશમાં નીતિને ધર્મથી અવિભક્ત માની ધર્મશાસ્ત્રો દ્વારા નીતિના નિયમો નક્કી કરવામાં આવેલા છે. પરંતુ હાલમાં આપણામાંનો મોટો ભાગ જેને ધર્મ માની બેઠેલ છે તે કેવળ અંધવિશ્વાસ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. અને આવા અંધવિશ્વાસ અને માનસિક શતાગ્રીમાં કશો ફેર નથી. આજના મજદૂર અથવા ધર્મને મુખ્ય ઉદ્દેશ ધરના કહેવાતા કુટુંબો પાળવા-એ કુટુંબો જીવિત્વક નહિ પણ અંધધર્મથી બળવવા-એટલેજ છે, એવું અંધકારે આ પુરાતત્વમાં પ્રાણીત કર્યું છે. આ વિષયનાં અનેક ઉદાહરણો આખી તેમજ પુરાતત્વ એવું તો હદયગ્રાહી બનાવ્યું છે કે વચિતાં જરા પણ કંટાળો આવતો નથી. ઉવરે અંધકાર એવા નિર્ણય પર આવે છે કે ભયરે કહેવાતા મજદૂરનાં બંધનો તટશે, અને અંધવિશ્વાસના જડગાંમાંથી માનવજાતિની મુક્તિ થશે, ત્યારે જ જ્ઞાનનો સ્વિ પ્રકટશે અને જગત ઉન્નતિના પથે પડશે. લેખક અનેક ઉદાહરણો આખી સિદ્ધ કર્યું છે કે પુરાણમાં ભીંસેલી મજદૂરની અંધ-વિશ્વાસનું બળ હતું, ત્યારેથી તે અંધારામાં ગોચાં ખાતો દત્તો; પણ ભયરે અંધવિશ્વાસનાં બંધનો તટમાં ત્યારે ચોતરફથી ઉન્નતિ થવા માંડી. પ્રાચીન કાલમાં ભયરે દિ-દુરતાન ઉન્નતિના શિખર પર વિરાજતું હતું ત્યારે તેમાં અંધવિશ્વાસનું નામનિશાન ન હતું. આજે આપણે દિંદુધર્મ અંધવિશ્વાસ પર ટપી રહ્યો નથી, પણ તેની માન્યતાએ એવી વિચારપૂર્ણ છે કે તે વિશ્વધર્મ થવાને લાયક છે. દિંદુધર્મમાં દરેકને પોતાની માન્યતા પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ છે; એટલે સુધી કે આવીકે જેવા નાસ્તિકને પણ દિંદુધર્મમાં સ્થાન છે. એ ધર્મ એટલો તો વિશાળ-મવાન છે કે તેની વ્યાખ્યા અમુક શબ્દોમાં આપી શકાતી નથી. દિંદુધર્મ સ્પષ્ટ રીતે કહી દે છે કે “અંધ અનુસરણ અને આગાધાનનારા મનુષ્યોએ આત્મકલા કરતી નેહ્યે નાહ, બલકે પોતાના વ્યક્તિત્વને પૂરેપૂરા પ્રમાણે પ્રકટ

કરી. પોતાના જીવનને વિકસાવવું જોઈએ. ” (સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ। સ્વે સ્વે કર્મ-
ણ્યભિરતઃ સંસિદ્ધિલભતે નરઃ વગેરે વગેરે.)
પરંતુ કેટલાક સૈદ્ધાંતોથી આપણે અધવિશ્વાસુ બની
ગયા છીએ અને ધર્મનો ખરો અર્થ બૂલી વહેમને જ
ધર્મ માની બેઠા છીએ. ગ્રંથકારે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું
છે કે ન્યામ સુધી આપણે ધર્મને ચચાર્યા રવરૂપમાં
જાળવી અધવિશ્વાસથી મુક્ત હતા ત્યાંસુધી કોઈ પણ
પરદેશી સત્તા આપણને યુલામ બનાવી શકી ન હતી.
અધશ્રદ્ધા પેદી તે સાથે જ આપણે યુલામ બન્યા.

પુસ્તકનો વિષય હાલના જમાનાને એટલો બધો
અનુકૂળ છે કે પ્રત્યેક શિક્ષિત વ્યક્તિએ તેનું મનન
કરવું જોઈએ. તેમાં પણ હેઠલા ત્રણ અધ્યાયો જે
આખા પુસ્તકના અર્ક રૂપ છે તે તો અવશ્ય વાંચવા
જોઈએ.

કુટુંબમાં આ પુસ્તકે હિંદી સાહિત્યમાં અત્યંતનો
ઉમેશ કર્યો છે. યજ્ઞરાતમાં લેખકોનો તોડો નથી, અને
તેમાં કેટલાક સમર્થ વિદ્વાનો પણ છે, પરંતુ તેઓ
આવા મૌલિક ગ્રંથો લખી યજ્ઞરાતી સાહિત્યને ક્યારે
સમૃદ્ધ કરશે તે કદપતું મુશ્કેલ છે. મારે હાલ તો અમે
કોઈ ઉત્સાહી યુવાનને આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાની
ભલામણ કરીને જ વિરમીયું.

સૂરીશ્વર અને સમ્રાટ--વિદ્વાન જ્ઞેનમુનિરાજ
વિદ્યાવિજયજીએ ચારેક વર્ષ પહેલાં આ પુસ્તકની
પહેલી આવૃત્તિ પ્રકટ કરાવી હતી. તેની બીજી
આવૃત્તિ આટલા ટુંક સમયમાં કાઢી પડે તેજ
પુસ્તકની ઉપયોગિતા દર્શાવે છે. સૂરીશ્વર
એટલે સોળમી સદીના યજ્ઞરાતના મહાન ઉપકારક
મુનિશ્રી હીરવિજયજી અને સમ્રાટ એટલે અકબરઃ આ
બંને મહાપુરૂષોનાં જીવન તથા તેમની વચ્ચેના રાજ-
ધનું વર્ણન આ પુસ્તકમાં સવિરતર આપવામાં આવ્યું છે.
અકબર બાદશાહના દરબારમાં અનેક ધર્મશૂર્યોને એકત્ર
કરવામાં આવતા હતા, અને તે દરેક પાસેથી બાદશાહ
તે તે ધર્મની વાત જાણી લેતો. પરંતુ તેના મનપર
કાયમનો પ્રભાવ તો બહુ ઓછા ધર્મશૂર્યો પાડી શક્યા

હતા. આ પ્રમાણે પ્રભાવ પાડનારાઓમાં હીરવિજય-
શ્વરે યુગ્ય હતા. તેમના પ્રભાવની હકીકત. સાંભળી
અકબરે તેમને યજ્ઞરાતમાંથી બોલાવ્યા. અને તેમની
સાથેની વાતચિતથી પ્રસન્ન થઈ કાંઈક વચન માગવાનું
કહ્યું, ત્યારે તેમણે તો તેમને સૌથી વધારે વહાલું-
જીવોને અજાયબાન આપવાનું જ વચન માગી લીધું. તે
પ્રમાણે અકબરે દૂરમાનો કાઢી પોતાના રાજ્યમાં એક
વર્ષમાં છ મહિના ઉપરાંત જીવવધનો નિષેધ કરાવ્યો,
તેમ તે દિવસોમાં પોતે પણ માંસાહાર કરવાનું બંધ કર્યું.
પ્રભગતને આટલે દરજ્જે માન આપનાર મહાન અક-
બરશાહનાં વખાણ પુસ્તકને અતે ધી હીરટરી એક
ધી એટ મોગસના લેખક પિંગમ કેનેડીના શબ્દોમાં
આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યાં છેઃ-

“દરેકને સરખી રીતે ન્યાય આપવો અને
જાણ શત્રુઓને દૂર રાખવા, દરેક મનુષ્યને રાજ્ય
તરફથી કંઈ પણ દુખસ કર્યા સિવાય તેની
ઈચ્છાનુસાર કોઈપણ માન્યતા ધરાવવાને બંધન
સ્વાતંત્ર્ય આપવું, આવાં ત્રણે ઉપર જ હિન્દુસ્તાનમાં
ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્ય રચાયેલું છે, અને આ ત્રણે જ તેની
ખરી મજૂરી અને જાળનું કારણ છે. પણ આ બધાં
ત્રણે અકબરના છે, અને હિન્દુસ્તાનમાં બ્યવહાર રીતે
આ ત્રણેને પ્રચલિત કરવાનો અમર થયે તેને જ ધટે છે.”

અકબરના સમયના ઇતિહાસના પુસ્તકમાં આવતા
અંગ્રેજ ઇતિહાસકારના આ શબ્દો વાંચી આપણાં
દેશના વૈદરાજ્યની જાહેરખબરો યાદ આવે છે. ભીમ,
અર્જુન, શ્રીકૃષ્ણ વગેરે પુરાણકાલીન યોદ્ધાઓનાં પરા-
ક્રમે વર્ણવી છેવટે આપણા શક્તિની ગોળાઓ વેચનાર
વૈરદાજ લખે છે-“આ યોદ્ધાઓમાં આટલું પરાક્રમ
કરવાની શક્તિ અમારી બહુવર્ષક યુદ્ધિકા” જે વેદ-
વૌરામાં અશ્વિનીકુમારોએ શોધી કાઢી છે, તેનું સેવન
કરવાથી આવી હતી. પરદેશી ઇતિહાસકારોનું ઇતિહાસ-
આલેખન આ પ્રમાણે જાહેરખબરીઉ છે, એમ રપટ
જણાઈ આવે છે. આપણા દેશનો ખરો ઇતિહાસ આપણે
જ લખી શકીએ.

મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીનું આ પુસ્તક વાંચતાં અમને
આવેલ વિચાર-આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણે જ

લખી રહીએ—૨૫૮ કંઠા માટે અમારે લખવું વિષે-
અન કંઈ પડ્યું છે. મુનિશ્રીએ આપણા દેશનો ઇતિ-
હાસ ક્યા દષ્ટિમિત્રથી લખાવો બેઠ્યો તે વાત સતત
લક્ષમાં રાખી છે. વળી તેમનું પુસ્તક એ પણ દર્શાવે
છે કે આપણે ઇતિહાસ લખવા માટે આપણી પાસે
કેટલા બધા વિપુલ સાધના છે. પ્રગુત ગ્રંથ લખવામાં
તેમણે શુજરાતી, સંસ્કૃત, હિન્દી, ઉર્દૂ અને અંગ્રેજી
ભાષામાં લખાયેલ ૯૬ યોષીઓના આયોગી મદદ
લાધી છે; તોપણ તેનો મુખ્ય આધાર ખજાનાના જૈન
કવિ ત્રણબદાસે સંવત ૧૬૮૫ માં લખેલ “હોનિવજ્ય
સરિનો રાસ” હોય એમ અમને લાગે છે. આ રાસ
હોનિવજ્યના નિર્વાણ પછી ૩૩ વર્ષે અને અકબરના
મૃત્યુ પછી માત્ર ૨૪ વર્ષે લખાયો છે. આવા રાસાઓ
જૂની શુજરાતી ભાષામાં અનેક છે. તેમાં એટલી બધી
સામગ્રી રળી શકે તેમ છે કે તેને મદદથી શુજરાતનો
ઘણો સુંદર ઇતિહાસ લખી શકાય. આપણી જૂની દેશી
ભાષામાં લખાયેલ પુસ્તકો આપણને જેટલાં સુગમ છે
તેટલાં પદેશીઓને હોઈ શકે નહિ. તેજુ એક સમય
દર્શાવેલા વિષયને લગતું જ મળી આવે છે. ડાકર
વિન્સેન્ટ રમ્પે બાંડારકર રમારક ગ્રંથમાં (Bhan-
darkar Commemoration Volume) અકબર-
ના જૈનગુરુઓ (The Jain Teachers of
Akbar) એ નામનો લેખ લખ્યો છે. તેમાં જે અદ્ય
દર્શકત આપી છે તે વિષે વિષયાતલેઈ મેંડાલેની વાણીનું
અનુદરશ્યું કરીએ તો “ શુજરાતી જૈનશાસ્ત્રી દરેક
છેાડરી આટલું તો જાણે છે.” હોનિવજ્ય વિષે શુજરાતી
ભાષામાં ૨૬ પુસ્તકો છે તે વિન્સેન્ટ રિમ્પેને અગમ્ય દર્તા
પણ આપણા વિદ્વાનોને તેથી માહિતગાર હોત તો તે
વિદ્વાન ડાકરના લેખને આટલું મદદ ન મળત.

અણ્ણ જ્ઞાત, અકબર અને હોનિવજ્યસરિની ઇબીઓ
પુસ્તકમાં આપવામાં આવી છે. પરિશિષ્ટમાં અકબર
અને જહાંગીર બાદશાહના છ ફરમાનોની નકલો
તથા તેના અનુવાદો આપી પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં
વધારો કર્યો છે.

આ પુસ્તકના લેખક મુનિશ્રી ત્રિવાલિજ્યજી શાસ્ત્ર-
વિશારદ જૈનાચાર્ય સ્વર્ણચ શ્રીવિજયધર્મસરિ મહારાજ-

ના શિષ્ય છે. પરલોકવાસી સુનિધારાની શોધભોજ-
વૃત્તિ તેમના વિદ્વાન શિષ્યનાં આવી સમય રીતે ઉત્તરી
બ્રહ્મ અમને આનંદ થાય છે. તેમની સદૃશ શોધભોજ-
શુદ્ધિને લાભ આપાં જ બીજાં જૈનદાસિક પુસ્તકો લખી
મુનિધારાજ શુજરાતને દરદરે આપતા નહે અને એ
રીતે જૈનદાસિક સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરે એટલી ‘વતમિ
દરવાનો લેખક અને રાણી સહતા નથી.

દિવ્યકવિ નિન્દતા ધનશંકર હોશંકર નિખાડી.
પ્રકટદર્તા સોમાશાલ મંગળદાસ શાહ. અમાવાદ.
કિં. ૧-૮-૨.

લગનપદશંકર ભાગ ૯—પત્ર સદુ દેશ
ભાગ-૨—આ બન્ને પુસ્તકો જૈનાચાર્ય શ્રી શુદ્ધિમાગર
સરિએ રચ્યાં છે, અને પાદરાના જૈનોના અધ્યાત્મગાન
પ્રસારક મંડલ નરેશી વડીલ મોહનલાલ દિવ્યદેવભાઈએ
પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. લગભગ સાડા પાંચસે પાનાના પાંચ
બાંધણીના દરેક પુસ્તકની કિંમત રોક રૂપીઆ છે, જે
ઘણી ઓછી મળ્યા.

પહેલા પુસ્તકમાં સરિએ જૈન સંપ્રદાય તથા
શુદ્ધરશોને પ્રસંગોપાત લખેલા પંચોગ સંપ્રદ છે. તેમાં
તેમણે આત્માનું સ્વભાવ્ય એટલે શું તે દર્શાવી તે
તરફ લોકોને વાળવા પ્રયાસ કર્યો છે. બીજા પુસ્તકમાં
ધાર્મિક, સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો વિષે સાદી
ભાષામાં તથા સરળ સૈલિમાં ઉપરેશત્મક કાળે આપ્યાં
છે. સરિનાં પુસ્તકો જૈનોમાં જદુ આદરથી વંચાય
છે. ધર્મગુરુઓ આ પ્રમાણે પોતાનો આદર્શ સાર્થક
કરી તેના દરતાં વધારે આનંદનો વિષય બનીને કયો
હોઈ શકે ?

સાક્ષી—લેખક તથા પ્રકાશક મણિલાલ મોહનલાલ
પાદરાકર. કિં. રૂ. ૧.

સેલિયા જેમમ નામની મરાઠી નવલકથાના અનુ-
વાદ રૂપે આ પુસ્તક લખાયું છે. તેમાં મોગલ બાદશાહ-
શાહજહાનના રણવાસનું એક મશ્યુ દ્રશ્ય રસિક ચંકિમાં
આપવામાં આવ્યું છે. નવલકથાના દરેક શોષીનને આ
પુસ્તક વાંચી જવા લાગામથ્ય છે.

જુગ જુગ જીવો મહાત્મા ગાંધીજી !

મહાત્માજીની સુલાકાત

અહ તા. ૨૬ મીએ રો. સુમન્ત મહેતાને મહાત્માજી સાથે મુલાકાત થઇ તેના હેવાલનો તેમણે એ પત્ર લખ્યો છે તેમાંથી થોડો અંગત બાગ કાઢી નીચે તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પુના, તા. ૨૬-૧-૨૪

ભાઈ નંદલાલ,

હું સદતરે મહાત્માજીને મળવા માટે સામુન છ-
રિપતાશમાં ગયો હતો. બધું શાન્ત હતું અને એમના
ઔરડામાં મા. હસ્તુરના, શ્રી અનસૂયાબહેન તથા
રા. શ્વેત સિવાય કાંઈ નહોતું. મુલાકાત લેવા હજી-
નાર માણસો માટે એક ઔરડો વડા દાકરે આપે
હતો તેમાં હું પેસી બેઠો જોઈું છું તો ખાટલામાં
ગાંધીજીને જોવા. અર્જાયતો પેસી ગયો દોઝે
સાંને આશ્ચર્ય લાગ્યું. ગાંધીજી ખાટલામાં જોડા. દત્તા
અને સો. હસ્તુરના તેમને નારંગી તથા ત્રીસી દરાખ
ખવડાવતા હતાં. મને જોઈને બહુજી ખુશ થયા. હ-
રમનનું હૃદય પસંદ હતી લે એવું દારમ કર્યું અને પૂ-
છ્યું કે, કેમ શરદાખન નથી આવ્યાં ? મેં જવાબ
વાળ્યો કે પરમ દિવસે આપની તજિયન જોવા માટેજ
આવવાનાં છે મહારા કુટુંબના માણસોની દરકાશ
પૂરી લાગી પડી કર્યું કે “તમે કેમ આવશો બધા
વરગામ્ ગયા ?” મેં જવાબ : “મહાર પાટણથી પુના

સુધીની રખડપટ્ટી કરવી પડે છે, શરીર સાફ નથી તે
છતાં ગમગામડે ફરે છું અને વારંવાર મથિ:પડું છું.
તેમજ ખોરાકની અનિયમિતતા તંબા. ગાંધીની મુલા-
કાસીથી શરીર નરમ રહે છે.” શ્રી અનસૂયાબહેને
ઉમેર્યું કે “આપણા સેવાશ્રમમાં કંઈ વેડે છે, અને પાં-
ખાતા નથી.” મેં દસીને કર્યું, કે “ખોરાકના અખ-
તરાની બાબતમાં આપણામાંથી કોઈને દીકા કરવાનો
અધિકાર નથી.” સૌ ખૂબ દરયાં. અખતરા કરનાર
અનેક લાઈબહેનોના દાખલા મેં આપ્યા, ખામ્ ‘કરીને
ભાઈ શંકરલાલ બેન્કર.....નાં નામ દીવાં. મહા-
ત્માજીએ કર્યું કે “સત્યની શોધમાં મૃત્યુએ પકડે
પરચિયું છે અને ખોરાકનો વિષય એકદમ દાખમાં
લેવો પડે છે.” પછી મેં પૂછ્યું કે “ત્યારથી આવતે
આ રોગ લાગુ પડ્યાનું સાબિત્યું ત્યારથી અને વિચાર
આવ્યાં કરે છે કે આપના જેવા સંપત્તિ અને ખરીદા
ફા તથા ફળ પર જીવનાર માણસને આવો રોગ થાય
જ શી રીતે ?” મહાત્માજી કર્યું કે “બધા દાહતરો
વિરમમ પામ્યા છે અને મને એ બાબત પૂછે છે. હું
એમ ધરું છું કે ધર્મી વર્ષથી હું મિત્રોદારી થયો છું
પણ મહાર જેટલું અલ્પાદારી થવું જોઈએ હતું તેટલો
થયો નથી. દાહતરો મને વધારે ને. વધારે ખાવાની
મનના કર્યાં જાય છે પણ મહારી ખાત્રી છે કે મહારો
શરીરને ગદુ ખારાની જરૂર નથી. ત્યારે ત્યારે સ-
ખત મનમિત્ર શ્રમ ખમવતો વખત આવે છે તથા
ખૂબ (concentrated) આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું હોય

છે ત્યારે ધણાજ થોડા ખોગકની જરૂર રહે છે. જે લમાં મહારે ખોગક એકાદ કરવો જોતો હતો. મહારે વગન વખતે ૯૦ રતલ થત પણ મહારે શરીર સુધરત. ખોગક પચન થય તેથી કાંઈ Assimilated (શરીર સાથે મળી એક) થતો નથી. " મેં કહ્યું કે " જે વાંદલાકોને મગનમારીનું કેમ ખૂચ કરવું પડે છે તેમને પ્રોટીડની જરૂર બહુજ જોાછી છે એ બાબત હું છેલ્લાં પદર વર્ષથી ખૂબ મારી રહ્યો છું અને મને બધા fixatedist (તંત્રી) મળી કાઢે છે. કમકસામાં ડૉ. ફ્રેડેએ ફેલ્ડ પુસ્તક 'મહાર પાઠ્યું છે તેમાં દમને માણસોના ખોગક વિષે લોકીકત એકવીને બતાવ્યું છે, કે જંગમણી લોકીમાં કમશક્તિ (શારીરિક તથા માનસિક) છે તેનું કારણ તેમના ખોગકમાં અપૂરતું પ્રોટીડ છે. આ Theory (મત) હું બિલકુલ માનતો નથી, " ગાંધીજીએ કહ્યું કે "હું મહારા અનુભવથી તમારી જોડે સમત થાઉં છું અને માનું છું કે આપણા જેવા શાણમેને કહેણ ખાવાની જરૂર નથી. " આ વાત દરમાન મેં જોયું કે મહાત્માજી અંગ્રેજી શબ્દો કાંઈક વધારે પ્રમાણમાં વાપરતા હતા. વખતે જેલમાં અંગ્રેજી વોર્ડેશ જોડે અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની ટેવને લીધે પણ હોય.

ગાંધીજીના હાથપગ ઉપર કરતુરબા હાથ ફેરવતાં હતાં. એક બાજુનું કામ મેં ઉપાડી લીધું અને મેં પૂછ્યું કે " આપના હાથ પાતળા મયા છે તેના કરતાં પગ તો તદ્દન લકડી જેવાજ થયા છે. " એમણે કહ્યું કે " હા, મહારા હાથ તો ધણા વખતથી પાતળા થયેલા છે તેથી તેમાં જલ્દ ફેરફાર નથી થયો પણ પગને તો ખૂબ વપરાતા હતા એટલે હીક દત્તા; જેમના શ્વનને લાંબે તથા માંદગીને લીધે તેના પર ખૂબ અસર થઈ છે. " એમનું શરીર જોયું ત્યારે થીન્ડ રાજચંદ્રની એક છબી મને સંજોડી આવી. જસ હાડકાંની પ્રાચીણા, પંજ ગાંધીજીનું મોં હીક છે, હીક થતું જાય છે અને એમનાં આંખોનું શાન્ત તેજ તે અવર્ણનય જ છે. સમારે 'યુ ધર્મ' કેમ ચાલે છે ? જો સવાસ પૂછાયો અને મેં જવાબ તૈયાર રાખ્યો હતો તે આપી દીધો કે " અમારી શક્તિ પ્રમાણે મહારી

રથા છીએ પણ હિન્દુવાદ ક્યારે છુટે તેની રાહ જો-
છએ છીએ. છુટે એટલે સંપૂર્ણ આજ્ઞા સોંપી દેઈએ " એમણે કહ્યું કે " ના, સંપૂર્ણ આજ્ઞા આપણા નહીં, તમે પણ એને ખીલાવ્યા કરજો. " થોડીવારે ડૉ. ફ્રાંક, રાવરકર વિગેરે મળવા આવ્યા. બંને સાવરકર ભાર્ય-
ઓની તમિલતના સમાચાર પૂછ્યા. એ લોકો મયા ત્યારે મેં પૂછ્યું કે " આપ તો કેદી છો અને સરકાર કેમ બધાને મળવા દે છે ? " એમણે કહ્યું કે " મેં દાંતરને કહી દીધું કે હું પકડાત કરી શકું નહીં. જો આ મને મળે તો બીજા પણ મળે, અને જો બીજાને શેકશે તો હું જાને મળવા માગતો નથી, એટલે હાલમાં તો બધા મળી શકે છે. પણ હાલની નળણ સ્થિતિમાં બન-
ગેક માણસ દળર પ્રકારની વાતો કરીને શ્વ આપે એ હજીવા જેવું નથી તે દાંત્રી લોકોને શેકવામાં આવે છે. "

એમના જખમમાં રબરની નળી મૂકી હતી તે કા-
દી નાંખીને ઝાંઝની વાટ મોલી તે પણ ગઈ કારે કાદી નાંખી છે. આજે જખમનું ડ્રેસિંગ થયું છે અને વખતે લવે દરરોજ ડ્રેસિંગની જરૂર નહીં પડે.

મેં વારંવાર કહેલું કે "આપને કાંઈ પણ જાતનો શ્રમ પડતો હોય તો હું આજ્ઞો જાઉં. હું પૂર્વશ્રમમાં દાકતર હતો એટલે મહારે આપને ચેતવવા જોઈએ. " પણ તેમણે મને નહીં શેકતાં પૂછ્યું કે " કેમ કાળીપજની જામતમાં તમારા પર પણ તલવાર ઝગડી હતી. " અમે ખૂબ હસ્યા.....

જ્યારે મેં એમને કહ્યું કે "અમે થાણાં નાંખીને કામ કરવા હજીએ છીએ " ત્યારે બહુ ધ્રુષ થયા. "મગજર, એજ કામમનું કામ કરવાનો રસ્તો છે. " મેં જતાપું કે " હાલમાં પછાત વર્ગની ઉન્નતિને સત્તાવ ખૂબ આગમ આગો છે. જે સુરત તથા ભરૂચ હાલાની (મહાસભ) સમિતિઓ એ કામ ઉપાડી લેતો દમણ-
ગંધારી પાલણપુરે સુધીની બધી પછાત વર્ગમાં ધણું સુન્દર કામ થાય. આ પ્રમ તો તૈયાર છે પણ આપણા દાર્વાવાલકો દહ તૈયાર નથી. દહ તેમને ઝગડતું કામ દરવાની ખોટી દમણ રથાં કરે છે. " અંતરને વિષે પણ ધણી વાત થઈ. વડોદરા રાજ્યના ચારે પ્રાન્તના

અત્યંત પોતાની અંધારા મહારાજને સંભળાવવા માગે છે અને કેપુટેશન લઇ જવાનું કામ મને સોંપાયું છે તે વાત પણ યથા ગાંધીજીના જ્ઞેષ્ઠમાં ગયા પછી યુગ-રાતના કાર્યવાહકોમાં ખૂબજ મંદી આવી ગઇ છે એવી વાત આપને કાને આવી હશે એમ પૂછીને મેં કહ્યું કે “આપે તે માની નહીં હોય.” “મેં તો કોઇ દિવસ માની નથી.” યુગરાતના કાર્યવાહકોને એક પછી એક નવા માર્ગ સૂચ્યો છે. ગાંધીજીએ જે ચેતન યુગરાતમાં આણ્યું તે કોઇકાઇ પ્રકારે પણ પ્રકાશવા વિના રહ્યું નથી. ૧૯૦૧-૦૭ નો યુગ અંગાળાનો હતો, ૧૯૨૧-૨૨ પછીનો યુગ યુગરાતનો છે અને વખત જતો જાય છે તેમ અસુખ જન્યતિ એકજ પ્રાન્તમાં રહેવાને બદલે દરેક પ્રાન્ત સ્તરીકારી લે છે.

પછી વાત પદાર્થ. આખો વખત કાંઇ છોરાં છોડ (ગંજીર) વાત ચાલી નહોતી રહી. ગાંધીજીએ કહ્યું કે “આજે જે રાજકીય ચળવળમાં પડ્યો છું તે પણ સત્ય શોધનને મટેજ. મેં જ્ઞેષ્ઠમાં જતી વખતે પુરેપુરા છ વર્ષનો કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો. દક્ષિણ આફ્રિકા ભણે યોડું ઇન્ડુસ્ટ્રિય પાસ લખાવ્યું છે, પણ ગીતાજી વિષે મહારા વિચાર હજી લખાવવા છે. તેમજ મહાભારતને હંકું કેવી રીતે કરવું તે કરી ખતાવવું છે. મહાર્ આત્મચિત્રન (auto-biography) લખવાનો વિચાર પણ છે. હજી તે મદદે બહુ કરવાનું બાકીમાં છે.” મેં પૂછ્યું કે “પણ સરકાર હોડી દેશે તો શું કરશો, કોઇ આપને જાંપના નહીં દે.” આજે સ્કીને કહ્યું કે “લોકોને આશા બહુ છે પણ તે મટે કંઈ ખાસ કારણ નથી.” મેં કહ્યું કે “the wish is father to the thought.”

ઇન્ડિયાની નવી સરકાર વિષે મેં દીકા કરી કે “હજી એવા પણ દિન્દીઓ છે કે જે મજુર સરકાર તરફથી લાડુ મળી જશે એવી આશા રાખે છે.” મહાત્માજી જરા અંબીર સ્વરે બે દયા કે “હજી લોકો જ્ઞેષ્ઠની આશા હોડતા નથી. સ્વરાજ્ય કોણ આપી શકે ? આપણે લેવાનું છે. હાલમાં જે પઠાન વર્ગની વાલ થઈ રહ્યાં છો ? હિંદુમુસ્લિમના પ્રશ્નના નિકાલનું શું ? અં પ્રશ્નમાં મજુર સરકાર તમને શું મદદ કરશે ?

તમારું અવિધ્ય તમારાજ હાથમાં છે. લાડુ મળશે તો તે પથ્થરનો લાડુ મળશે.....

ભાઈ ઇન્ડુલાલ આનંદ કરે છે. ખૂબ વચ્ચે છે. એમને દું હજી સુધી પુરેપુરા ઓળખી શક્યો નહોતો. ....હજી પુરતા સ્થિતિ નથી, પણ બહુ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અપવાસ (વગેરે રૂતો પણ કરે છે. જ્ઞેષ્ઠમાં મહારે માટે રાંધવાનું તો હવેજ નહીં પણ દૂધ બરાબર ગરમ કરવાનું વિગેરે એવું એવું કામ કરતા, અને દક્ષિણ આફ્રિકા વિષે હું લખાવતો એ બધું પૂરું કરી શકાયું નથી.” ઇન્ડુલાલ વિષે બહુ વાતો થયેલી. મને બરાબર એક કલાક વાત કરવાને મળ્યો. ૫૪ રૂપે તમને લખીશ એવો ખ્યાલ જરા યશુ નહોતો તો પણ જ્યારે કેટલાક અગત્યના વિષય સંચોવાં ત્યારે મને થયું કે તમને લખી મોકલું.

કર્નલ મેક્ક આખા એટલે મેં રજા માગી લીધી, નમસ્કાર કર્યા અને બહાર નીકળ્યો. એટલે ડીરેક્ટરી મને પૂછ્યું કે “આપ સાહેબ બંધાઈને આવે હો” મેં કહ્યું કે “ના, મેં બંધાઈને આવતા હું, મેરા નામ દાકતર સુમન્ત મહેતા હે. આરે આપકું કુછ જાતી પુછના હે.” “નહીં સાજ, સલામ !” આટલી વિધિ યથા નહીં એટલે દવાખાનું ઓડીને બહાર નીકળી પડ્યો.

સુમન્ત મહેતા

પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ દિન્દનાં તેજીસ દર્શન કરી પ્રાર્થના સંભળી છે, અને મહાત્મા ગાંધીજી પુત્રના મુખમાંથી બચ્ચા છે. કોઇ મહાપુરુષનું વાક્ય છે કે ઇતિહાસની ઘટનાઓ પાછળ પ્રભુનો હાથ છે. આજે એ વાક્ય વિશે ઉંડો વિચાર કરતાં હિન્દુ ધર્મ અને ઉર્દૂ વગેરે સાથે છે, અને દિન્દનાં સહીઓનાં બંધન રક્તનું એક મિન્દુરે પડ્યા વિના વટવાનાં હોય એમ જણાય છે.

કોકેનાડા મહાસભા

અગ્રખ આંકડા

કોકેનાડા મહાસભાના રાષ્ટ્રીય સમાદાની શરૂઆત તા. ૨૫ મીએ ભારતીય ખાદી પ્રદર્શન ખુલ્લું થયું. ડૉ. પ્રફુલ્લ ચંદ્ર ગાયમહાશયે કરી. તેમણે શરૂઆતમાં પોતાના હૃદયની નિરાશા નીચેના મર્મબેદક શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી:

“આજે, અંતરના આગળા ઉઘાડી નાખીને સાફ સાફ શબ્દોમાં હું મારા દિલનું બધું દર્દ કાઢવી નાખવા માથું છું. અત્યારે ખાદીપ્રચારના બે શબ્દો ખોલી તેના પ્રત્યે માનસિક બતાવી, પતાવી દેવાનો પ્રયાસ રહી છે; ચરખા તરફ અને શાંત, ગંભીર, સાચા રચનાત્મક કાર્ય તરફ બેપરવાઈ અને અનાસક્તિ દિવસે દિવસે વધી રહી છે; શંદેરોના ઘોંઘાટ નીચે રેડીઆનો સંગીતમય ઝલ્લઝલારૂં દબાઈ રહ્યો છે; એ ભૂંડ મારા અંતરમાં સંતાપ યાપ છે—મારા આત્મા ઉપર ઘેર વિષાદ પથરાય છે. હું અત્યારે આગળની જુગજુની આગસ અને મંદતાને ફરીવાર આપણે કબજે કરી લેતી જોઈ છું; આપણા મહાન સરદાર મહાત્મા ગાંધીજીએ આપેલી પ્રેરણા અને તેમને બતાવેલો માર્ગ—એ બધું ખલાસ થતું જોઈ છું; તેણે જગાવેલી મહા સકિતાના જુગાઓને, એ ઉત્સાહ, એ ચેતના, એ જીવનની ભરતીઓને અપાટનથી ઉતરતી જોઈ છું, અને એ જોઈને મારા આત્માને પારાવાર દલેલ યાપ છે.”

રેડીઆની અપૂર્વ તાકાતનો ઉદ્દેશ કરતાં તેમણે કહ્યું કે—

“રેડીઆમાં એટલી બધી તાકાત છે કે તે એ પોતે જાતબુદ્ધિથી જોઈ છે. ત્યારે ખુલ્લા અને ઉત્તર બંગાળના દુષ્કાળનો દાનવ ગ્રાસી અને જન-વરોને ભરખેતા, ગામડાઓમાં ધૂમનો ફોતો, ત્યારે એ અમુરની સામે રેડીઆનું સુદર્શન ચક્ર લઈ લડનાર—અને સફળતાપૂર્વક લડનાર નાનાઈઓને એ મારી આંખે જોયા છે. ત્યારે ખેતરોમાં અનાજનો એક ફાળો નહોતો, ત્યારે ખેતરનાં સ્ત્રી અને બચ્ચાંઓને રેડીએ રોટલા પૂર્ણ હતા.”

“દિન્દુરયાનની વરતી ખરીસ કરેડ માણસોની ગણાય છે: અને તેની કુલ આવક રૂ. ૯,૬૦,૦૦, ૦૦,૦૦ (નવ લાખ અને સાડા કરોડ રૂપિયા)ની હતી છે. હવે જો દિન્દુરયાનની વિશાળ જનતાનો માત્ર ચોથો ભાગ હંમેશાં ખેત્ર કલાક કતિ, તો આપણા દેશની આવકમાં નેતું કરોડ રૂપિયાનો વધારો થાય. આટલી આવક તો માત્ર કંતામણમાંથી જ આવે. વજુકરીની વગેરે ખીજ જે આવક થાય તે તો જુદી; સુધાર અને રંગારાને જે રોજ મળે તેનો તો હિસાબ નહોતો; અને તે ઉપરાંત વિદેશી માલને માટે અર્ચાતા ૬૦-૭૦ સાહ-સિતેર કરોડ રૂપિયા બચે અને તે ગરીબ ખેડુતની નસોમાં નતું લોહી પુરવા ખપ આવે. માટે એ ખાદી અને એ રેડીઓ, આપણા અંતરમાં ધટાવી, ચાલો આપણે તેનો પ્રચાર કરવા લાગી જઈએ.”

દ્રવ્યની સમાન વહેંચણી

“દેશની દોલતને બદાર જતી અટકાવવાનો જો આ સવાલ હોત, તો તો મોટી શક્તિ મીલે અને વિજ્ઞાનિક શક્તિનાં વિરાટ કારખાનાં કરવાથીજ વાત પતી જાત. પરંતુ આ સવાલ તો દ્રવ્યની સમાન વહેંચણીનો છે. મીલે કે મોટી મૂંડી ફરાવતાં કારખાનાંઓ તો કેવળ ગંભીર નફા રળી શકે, દ્રવ્યને દેશબંધમાં વહેંચી ન શકે. એ રીતે જાઓ દેશવાસીઓને રોટલા પણ ન મળે, ને મુડીભર મીલવાળાઓ કોકેનાડા નજીક માથે તેથી રો કાપેડા રૂં પરિણમી પગિણામ એ કે બેકારી અને બુખમરાનાં જૂતાં રજો બાપણરૂપે આપણી સામે આંખો ફાડી ખડી ચરો. એમ ન માનજો કે હું મોટા દુઝરોને તારાજ તોડી નાખવા ચાહું છું. ના, એ બની પણ ન શકે. હું તો માત્ર ઝાંખા અંધકારક ધંધાળો સૂચવું છું. મહાત્માજીએ કહેલું કે વરસાદનું એક ગ્રાપ્ટું ખેતરોમાં પાણીની સંખ્યા વહેંચણી કરી શકે છે. તેવી વહેંચણી આપણાં ચાહે તેનાં ખેતાવાડી ખાનાં, નહેર ખાતાં, પાણી આપવાના ચાહે તેવા ન્યાયી નિયમો કે ચાહે તેટલી દેખરેખથી પણ નથી બનવાની.

એજ મર્મ રેડીઆમાં રહ્યો છે. ૬૦૫ની એક્સરખી, અને સુપ્રમાપ વહેંચણી બીજી એકેય તરફીયથી નહીં બની શકે. ”

રેડીઆના યુગ

હજી તે એક સો વરસ પહેલાં જ રેડીઆ ઘેરે ઘેર હતો. અને હાલના નરનારીઓ, તેમજ બધાંઓ કેવળ કુસદને વખતે કાંતી કાંતીને વરસ ૫૬૩ દેશને કરોડોની કમાણી કરાવતાં, તે ડો. ફ્રાંસીસ નામના એક અંગ્રેજે સને ૧૭૬૮ અને ૧૮૧૪ વચ્ચેના એકલા આકાશ પરથી જણાશે.

પટ્ટણા અને મિહાર—આઘરે ૩૪ લાખની વરતી. તેમાં ૩ લાખ ૩૦ હજાર કાંતનારા માત્ર નવરાસને વખતેજ કાંતતાં. દરેક જણનું સુતર વરસે રૂ. ૭-૨-૮ ની કિંમતનું; કુલ આવક વાર્ષિક રૂ. ૨૩, ૬૩, ૨૭૭. તેમાંથી રૂ. ૧૨, ૮૬, ૦૦૦ ની કિંમત બાદ ત્યાં, રૂ. ૧૦, ૮૧, ૦૦૦ નો નફો; એટલે દરેક કાંતનાની કમાણી રૂ. ૩-૪-૦. હાથસાથે ૭૫૦ આકતી.

ભાગલપુર—વરતી ૨૦ લાખ ૨૦ હજાર, કાંતનાર ઓછો ૧ લાખ ૬૦ હજાર, દરેકની વાર્ષિક આવક રૂ. ૪-૮-૮. ઉપરાંત રેશમ વણવાની ૨૨૭૬ હાથસાથે જૂદી.

ગોરખપુર—વરતી ૧૩ લાખ ૮૩ હજાર, કાંતનારાં બેણાંએ લાખ; વાર્ષિક આવક રૂ. ૨-૮-૦; અને ૬૧૭૪ શણો આકતી.

દીનાજપુર—વરતી ૩ લાખ; ગરીબ શ્રીમંત તમા મની એકા કાંતતી ને વાર્ષિક રૂ. ૮ કમાતી

પુર્ણિઆ—વરતી ૨૨ લાખ. દરેક વણમાં કાંતવું ઇનજનતમું ગણતું.

પૂર્વ મ.ઈ.રેન્ડર—લાંબણ સિવાંય બધી સ્ત્રીઓ કાંતતી.

આ બધાં કરોડો રૂપીયાની કમાણી ફેરવે કરાવતાં. દેશવાસીઓ પોતાની મેળે પોતાનાં અંગ હાંકતાં અને મહાતમાએ હજી છે તેમ, દરેક ગામડું

પોતાના બપૂરનું કાપડ પેદા કરી લેતું હોવાથી રેલ્વે, નૃ, જમત, દાણ અને વચસાં આડનીઓઓનો અટક નહોતો. એ તમામ હાંદાકૂંટમાંથી લોકો બચી જતાં આને એ એ સ્વાધ્યાયપણીને ઇવતું કરી શકાય તો આં વિ દેશી કાપડના ગંજના ગંજો આપોઆપ આપણી અનરમાથી રૂપસત પામે.

દેહીલોના રેડીઆ

આપણે બીજાં બધાં કામ હોડાંની તંબામતી આ રેડીઆ કાંતાવા માગીએ છીએ એમ સંગેહ વચ લોકો દરડી રહ્યા છે. પણ આપણે બધાંને કાંય રેડીઆ લઇને બેસવાનું નથી કહેતા. પરંતુ સામન જનસમુદમાં આ લાવ મળે તેટલા માટે લાહેલાઓં થોડો વખત આ પ્રથા ચાલુ કરવીજે જોઇએ, કે જે જનસમુદાયને એ વ્યવસાય દલકા ન લાગે. અજાત આખરે આપણો વ્યવહાર ઉદેશ તો ફક્ત એકુનો મજૂરોને અને અધમૂખ્યા એવા કરોડો કમાલોને આ વ્યવસાય રોટી રળવા માટે પકડાવવાનો છે.

ન્યારે રેડીઆના સુંગરવ ઘેરેઘેર આડું થશે એરેએક કુટુંબને ન્યારે રેડીઆ વસ્ત્ર પહેરાવતો હતો, ત્યાં કાપડની મોઢવારીનો સવાલ ઉભોજ નહીં થાય. મીઠવ કે પરદેશના કાપડની દરીકાબનો સવાલ જ નહીં રહે, અને તે સમય આવે ત્યાં સુધી તો આ હાથનું જનાવડના રહેણા કાપડ માટે આપણા દેશપ્રેમીઓએ હંમેશાં કિંમતના રૂપમાં આતમભોગ આપે, એ કી બહુ ન કહવાય. તો આપણી રાજ્યસત્તા પ્રગટી હોત, તો આપણા ઉઠરાતા ઉછોળાને આપણે કાપડ લડાન બચાવી શકત; પણ તે નથી. માટે રાજ્યસત્તા અહલ આપડજ આપણા દેહી ઉછોળને પ્રથમ પર્મદર્શ આપવાનો ખાતરી ચારે કરી નાખવા એજ ઉપાય રહે છે. ઉત્સાહમાં તેમણે રહું કે—

“અંતમાં મારી નજરે ચેરવડા જેમ તરફે અંપ છે જેના લાખડી સળીઆં પાછળ, હં-દુરતાનની ચુમિતો મંત્ર જેણે દીપ્તો ઉપરંચો અને, પોતાના ઇવતમ પણ ઉતાયો, એવા સાંમંત કાળના, કિંદુરતાન

અતિપવિત્ર અને સર્વોત્કૃષ્ટ આત્માનો, એ દેશભક્ત-
સંતનો ક્ષણભંગર દેહ પિન્નરમાં પૂરાયેલો પડ્યો છે. એનો
સ્થૂળ દેહ હજીયે લાં પડેલો છે તેની આપણને અપાર
દિલગીરી અને શરમ-ઉપજ છે, છતાં એનો આત્મા તો
સદાય આપણી સાથે જ છે. આપણે પ્રમાદને વશ ગતા
હોઈએ ત્યારે આપણી સુસ્તી ઉડાડીને આપણને
પ્રેરણા આપવાને હરથડી તત્પર રહે છે. એનો
આજન્મી આત્મા અને એનું આદર્શમય જીવન આપણ-
ને મુક્તિને પથે દોરો ! આપણે પણ આપણા મદાન
શિશુ શરને પ્રાપ્ત કરીની લાવકાત કેળવાએ ! મદાન
ગંધી કી જય !"

તે પછી તા. ૨૮ મીએ મદામલાની બેઠક મળી
અને મદાસભાના પ્રમુખ મોનાના મદમદમ્બીએ
દિન્દુમસાન અનેકતાના પ્રશ્નનું ઐતિહાસિક નિર્દેશન
કરી કહ્યું કે :

"કેટલાંય વર્ષોં યયાં મને સુગ્રી રહ્યું છે, કે અતિ
ધર્મપૂરાણ અને તેણે કેટલું એસુમાર કામો, પંચો અને
ત્રિલાગોમાં વહેંચી ઇત્તરિજ યમ ગયેલા લાગે. અને
કેટલાં મનુષ્યાનાં આ દેશમાં બધા ધર્મોત્તર એક મદા-
સાંધ રચાવવાનું અજ્ય કામ ખુદાએ આપણે માટે નિર-
ધારી મુક્યું છે. આજ વ સયાં એ વધુ વરસો યયાં હું
એ મદામંથના-અમેરિકાના મંચુલા રાજ્યોના મંચી જે
બેદદ મદાન, બેદદ જીવ, અને બેદદ પવન ધમ-
સંધનાં રવનાં બેદદ રહો છું આજે ત્યારે પ્રાપ્ત ગત્ય-
દારી પુરૂષ દિન્દુ-મુસ્લિમ અવગાના એ જૂના દુર્દિનોની
આગાહી મુજબ વા રહો છે, ત્યારે પશુ હું તો દિન્દુના
મંચુલા ધર્મોનાં એ જૂનાં રવનાં જ બેદદ રહો છું.
મારી હદ જ્ઞાનતા છે કે દિન્દુઓ કે મુમલમનો, જે
તેઓ એક બીજાના વિરુદ્ધમાં કે સદકાર વિના વિજય
સાધના મથશે, તો તેમના લગાટે પગાધ-અત
અપમાનજનક અને ક્ષાંત હર નેવો પગાધ જ લખાશે
છે. દિન્દુનાં કાવડાઓ, અત્તરારાંધ્રી કાવડાઓ જેવા
વિકટ છે. પશું તે પુરોવા મુનદીઓ અને વિષ-
પ્રેમીઓ તેમના પંડતી ધરનાર વિગેની પક્ષપક્ષીના
અને રવાનાના આરામીઓ વચ્ચે પશું કાવડાઓ

નિર્મૂળ કરવાની વાતમાં નિરાશ થતા નથી, તો આપણે
દિન્દુની રાષ્ટ્રીયતા ખીજવવામાં શા માટે નિરાશ થઈએ
આલો, આપણે એ એકાંત્રી, એ મહોજ્જત, એ નિરાદરી
રચાવવા લાગી જઈએ."

તે પછી મીકાનાએ અંપદકારની ગીમાંસા, નીચેના
મુંદર શરોમાં રજુ કરી:-

"અસદકાર એટલે આપણી શક્તિઓનો ધ્વંસ
કરનાર તત્ત્વને સદાય ન આપવી તે. વિદેશી સરકાર
આપણા જીવનના અશ મુકરી નાંખે છે તે આપણી જ
સદાયથી, આપણી શક્તિઓને મંદાર છે તે આપણા જ
સદકારથી, તે આપણને ગુલામદશામાં નાંખે છે તે આપણા
જ સાચી આપણે આપણી એ સદાય, એ સદકાર-
એ સથ આપતા અટકીએ, તે ધરીએ જ મુકાર સજ્જ
અને સત્પથ જની ગય. હું જરાજર માનું છું કે આ
સરકારને યંલાવરી જગ્યાએ મુકેલ નથી. આ મંચમાં
મન આપણી જેતોના એક નિયમ વાદ આવે છે. દિન્દુ
જેલોનું આખું તંત્ર કેદીઓના સદકાર ઉપર જ નબી રહ્યું
છે. દરેક કેદીને, તેની સારી આશયસગત અને આશા-
ધાનતાના કનામ નરિષિ પ્રત્યેક માસને અતે તેની સજ્જ-
માથી થોડક દિવસ કાળી આપવામાં આવે છે. અને
કેટલાકે તો, જે તેઓ જેલરોના અતે જેલ સુપરટેન્ડે-
ન્ટના વિશ્વાસ અને કૃપા મંપાદન કરી શકે તો,
કેદીઓના પેરેંગીર, યોડીદાર કે દવાલદાના
હેલાઓ આપવામાં આવે છે. આ ઉપર ત
તેમને તેમના જેલજીવન દરમ્યાન કેટલાક
જાતના ખાસ દક્ક મળે છે, અને દરેક માસે
તેમની સજ્જના દિવસે કપાવાનું ધોરણ પણ વધારે ઉદાર
થાય છે. આ મદામંડપમાં બેઠકના મારા બંધુઓમાંથી
કેટલાં જેલજીવન અનુભવી આવ્યા હશે, કેટલાં
સ્વાતંત્ર્યમંદિરની યાત્રા કરી આવ્યા હશે. તેમને બધાને
બજાર વાદ હશે કે કેદીઓમાંથી નીમેલા એ વગર
યગરના ચેકાંગે અને પેરેંગીરો આખી ગત પેરેંગી
ભરે છે અને પગાંદાર પેરેંગીરો જેલના એકાદ
ખૂંટામાં રાંધી, મીઠી ઉપ લે છે. અર્ધી અર્ધી
કેદી કેદી પેરેંગીરો, આલો, પોકાર છે અને એ

અર્ચના જેલની દિવાલોમાં અચકાતો આખા મદાનનાં ખુલેખુલોમાં ધૂમી રહે છે, અને પેલા પગારદાર પહેરે-ગીરા અને સંસ્કૃતિ નિરતિ ધોરે છે.

જેલની આ કથા આપણા આખા દેશને અને આ સરકારના તંત્રને બરાબર કાણ પડે છે. આપણી રવતંત્રતા લૂટાઈ છે. અને આપણા દેહ ઉપર પરાધીનતાની વળકૂંપાઓ પથરાઈ છે. પણ એ કુંપળાઓ બાધનાર કોણ? આપણા જેવાજ પરાધીન, આપણાજ બંધુઓ. તેઓ કૃપાના ચોડાક હુડાઓ મેળવવાને ખાતર સરકારના સેવક બની દિ-દુરયાનના વિશાળ પ્રજા-દેહ ઉપર વળકૂંપાઓ પાથરે છે, અને એ બંધન કંધાયે દીક્રુ ન પડે તેના પૂરેપૂરો બદોષરત રાખે છે. આ ગુલામીના રહેણા વારંવાર 'આકાષેત'ની બાંમ પોડાઈ કરે છે અને જેની લાલસાને છીપાવવા આ દિ-દુરયાનને જબરજસ્ત જેલ બનાવવામાં આવી છે, તે પરદેશી વૈલકવિલાસ, આરામ અને શાન્તિ માણે છે. જેલ-પ્રેરેગીરા અને ગુલામ-પ્રેરેગીરા વચ્ચે માત્ર તફાવત એટલો જ છે કે જેલ-પ્રેરેગીરાને તેમની સેવાના બદલામાં સજામાં લકાડો મળે છે-તેમની મુકિતનો દિવસ કંઈક નજીક આવે છે, ત્યારે ગુલામ-પ્રેરેગીરા, આપણા સહકારી મિત્રો, જેઓ આપણા જેવાજ ગુલામ છે, તેમને તો મુકિતનો દિવસ નજીક આવવાની પણ આશા નથી. તેમને તો, પોને ગુલામો છે એવું પણ સાચે સાચ બાન નથી રહ્યું હોતું. તેમના શરીર ઉપરની જાંજીરોને તેઓ આજીવન માની દરખાવ છે. પણ

ઠાઠ મેરી હાર આલિલ, રો ખુદ અપની ફિકરપર;
નિસકો વા જેવર સમજવા હવ નહી જાંજીર હવ. *

રવરાજ એટલે સર્વરાજ

"રવરાજ એટલે સર્વરાજ-એમાં બધા કર્મોની રથા આવી જાય છે" એજ જણાંવી મૌલાનાએ કહ્યું કે:

"કેટલાક કહે છે કે અધ્યાનિરતાનો અર્થ, દિ-દુરયાનના મુસલમાનોની સદાય લઇ દિ-ઉપર

*અરે આલિલ, મારી ફિકર શીદને કરે છે? તંત્રની ફિકર કર. જેને મં પરીણ સમજે છે એજ તારી જાંજીર (બી) છે.

ચડાઈ કરશે અને આપણા આ દેશ પંચાવી પાડશે. આ બીરહદ્ય અને બીરહદ્ય રવરાજે ઉભું કરેલું બૂત છે, અને, તેને શકા અને દિ-મતથીજ દલાવી ચકાવ. હમણી જ મેં પંડિત જવાહરલાલને કહેતા-સાંભળ્યા કે, 'આપ-બુને પ્રથમ રવરાજ ધેર કરવા, તો; પછી બોધું કે આપણા દેશ ઉપર ચડાઈ કરવાની કોની તાકાત છે.' આપણે પરદેશી ચડાઈ માટે બરાબર તૈયાર રહીશું તો દોઢ સદીની ગુલામી પછી રવતંત્રતા પાછી મેળવનાર પાસેથી એ કુટુંબી જવી એ અને તે પરદેશીને માટે કોઈ સરેલી કે રમત વાત નથી. તે દિવસે એ પરદેશી લૂટારા સામે, મારી સેવાની જરૂર પડશે, તો હું એક સૈનિક તરિકે મારી નાશ સેવા દિ-દેના ચલુમાં મૂરીશ. તે દિવસે તમારો આ સાથી-જેને તમે શૈનિકની હરોલમાંથી ચૂંટી આ રથાને બેસાડશે છે-તે ફરીથી એ હરોલમાં થણા આનન્દપૂર્વક સૈનિક તરિકે ઉભો રહેશે, અને એ પરદેશી આક્રમણકારી-પછી તે મુસલમાન રોય કે ગમે તે રોય-નેની સામે ખૂબશે એ બાબત બેફિકર રહેશે. તે દિવસે તે દરગીજ નાસી નહીં છડે."

છવટે તેમણે જણાવ્યું કે "અમીર અને તેમની સરકારને તેમનું અધ્યાનિરતા-જ એટલાં મહત્ત્વ રાખે છે કે કાણુમની યોડી દિ-દુરયાનના લાંબાને કેમ ગળી શકે એ પ્રશ્નનો વિચાર કરવાની ચે તેમને કુરસદ નથી."

અંતમાં શિખોના સંભાષણનો નિર્દેશ કરી મૌલાનાએ આક્રમીને મદિરે પહોંચવાનો દ્રષ્ટા રસ્તો બતાવ્યો.

દૂ-કો રસ્તો

મિત્રો, આક્રમીને મદિરે પહોંચવાને કોઈ રાજ-માર્ગ તો નથી. પણ એક દ્રષ્ટા રસ્તો છે, અને તે દલસતાનને રસ્તો. કોઈ મદાન સિદ્ધાંતને માટે મરી રીટવું એ તો આ સુકી જાંજીરની અંદર એક સદનજી આખવા, જેવું છે. જે કાર્યવાહક સમિતિના સભ્યો કંવોને કેવળ 'કંવો' જ રાખવાને બદલે એ કાર્ય-વને-માટે ગ્રાજ દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરે, તો એક વરસમાં રવરાજ આજીવન સમજે અને જે મદાનમિતિના તમામ-મરદો મરવાના શપથ કરે, તો તો એક મદિનાની

અદર સ્વરાજ્ય હાજર થયેલું. નેત્ર લેતાં અને ને તમે બંધા મરવા તૈયાર હો, તો તો સ્વરાજ તમારા હાથમાં પડ્યું છે. પરંતુ આ તૈયારી ન હોય અને બારડોલીના કાર્યકર્મ દેવળ શુક્ર હોવાને લીધેજ ન અમતો હોય તો મહા-ગભાનું ધ્યેય (objective) અદલાવાની વાતો ના કરો; પરંતુ એક વરસની સાચી મહેનતને અંતે ને સરકાર પોતાનાં ભૂતકાળનાં કૃત્યોની તોબાદ પોકારીને આપણા પૂજનીય નેતાને છોડી ન મૂકે, અને છોડીને આપણા ભાવિ સ્વરાજનો ખરીતો એના હાથમાં ન મૂકે તે પછી, પત્રવાર પછુ ચંબા ચિના, પાક અસ્થાદને નામે દિન્દના રત્નનું ધર્મ-સંધની પતામ આસમાનમાં ચડાવી ફરકતી મેલીધું. એ વખતે, એ દોરતો, કેટલાકને શક રહી ગયો છે તેમ, તમારો કાર્ય ચતો પ્રમુખ બ્રિટિશ મંદારાજની સાથે સંધાયેલી સાંકળનો ઝાંકોડો ખેડતી નીખતાં વાર નદી લગાડે. ૧૯૨૧ માં આપણે એક વરસની અવિધિ આપેલી-સરકારને તેમજ પ્રજાને, પરંતુ આપણે આપણી સારતો સાચવી ન શક્યા. એ અધૂરા કામ બદલ આપણે સ્વરાજ ન માગી શક્યા. ચાલો ફરીવાર નાગપુર, ખુદા હિંમત દેશે. આપણે એને એવકા નહીં બનીએ તો એ આપણને આઝાદી-આપાવશે. પછી તો કાઇ કાચાર પ્રાર્થના રૂપે નહીં, પણ વિજય-પ્રતિનિધી યોગણુ રૂપે આપણે પોકારી ઉઠ્યું કે

મહાત્મા ગાંધીજી, જય !

પછીથી મહાસભામાં સમાધાનીનો નીચેનો મુખ્ય દંતવ્ય પસાર થયો:

“કલકત્તા, નાગપુર, અમદાવાદ, ગયા અને દિલ્હીની મહાસભાઓએ પસાર કરેલાં અસહકારના ઠરાવોનો આ મહાસભા ફરીથી સ્વીકાર કરે છે.

ધારાસભાપ્રવચનો લગતા દિલ્હીની મહાસભાએ પસાર કરેલા અસહકારના ઠરાવને લીધે ત્રિવિધ બંદિ-કારની મહાસભાની નીતિમાં કંઈ ફેરફાર થાય છે કે કેમ એવી ચર્ચા ઉભી થયેલી હોવાથી આ મહાસભા ઠરાવે છે કે એ બંદિકારનાં સિદ્ધાન્ત અને નીતિ જેમનાં તેમ કાયમજ રહે છે.

વધુમાં, આ મહાસભા જાહેર કરે છે કે મંગુર બંદિકારનાં સિદ્ધાન્ત ને નીતિ એ તો રચનાત્મક

કાર્યકર્મના પાયા રૂપે છે, તેથી બારડોલીમાં ઠરાવેલા રચનાત્મક કાર્યકર્મ પાર પાડવાનો તથા સંવિનય બંધન માટે તૈયાર થવાનો આ મહાસભા દેશને આગ્રહ કરે છે.

આપણા ધ્યેયને બનતી અડચતી પહેોચી વળાય એટલા માટે આ બાબત તાત્કાલિક પગલાં લેવાની આ મહાસભા પ્રત્યેક પ્રાંતિક સમિતિને મુશ્કેલી કરે છે.”

‘મસલતસમિતિમાં ઉપસે સમાધાનીનો ઠરાવ રજુ કરતાં શી. રાજગોપાલાચારીએ, તેનું નીચે પ્રમાણે સમર્થન કર્યું:—

“ આ ઠરાવથી આપણે દિલ્હીમાં કરેલા સમાધાનને ઉધું વાળતો નથી એ સાચું, પરંતુ તેનાથી એ દિશામાં એક ડગલું પછુ આંગળ વધતા નથી; અને એ સમાધાનને કંઈ સદાને માટે કાયમ પછુ કરતા નથી. દિલ્હીમાં આપણી બૂલ ચપ કે નહિ એની આ બહીએ વખત વીત્યા પછી ચર્ચા કરવાથી શો લાભ ? એનાથી જે પરિણામ આવવાનું હતું, તે તો આથી ચૂક્યું છે. ચૂટણીઓની ધમાલને લીધે રચનાત્મક કાર્યને અતુરૂણ શાન્તિના વાતાવરણમાં ખસેલ પહેોચી એ નિર્વિવાદ છે; પણ હવે ચૂટણીઓ ખલાસ થઇ છે, અને જેમના દિલમાં એથી કરીને ધારાસભા પ્રત્યેની મહાસભાની નીતિ વિષે કંઈ ચંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ હોય તેની આ ઠરાવથી હવે ચોખ્ખનું થઇ જાય છે. તેઓ પોતાના મતદારમંડળો પાસે જઈને, જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે જણાવી શકે છે, કે મહાસભાને ધારાસભામાં વિશ્વાસ નથી અને લોકોએ તેમાંથી કંઈ મેળવવાની આશા પણ ન રાખતાં. શાળાઓ અને અંદાલતોની બાંબતમાં ત્રિવિધ બંદિકાર અત્યારે સક્રિય નથી, પણ તે કાયમ તો છેજ; ધારાસભાઓ પ્રત્યે પણ બંદિકારની નીતિ જેવી ને તેરીજ છે; કારણ આપણે સૌ મહાસભાને પ્રજાની પ્રતિનિધિરૂપ એક સત્તાવાર અને જવાબદાર સંસ્થા બનાવવા મધીએ છીએ, કે જેથી સમય આવે તેજ દેશની પાર્લામેન્ટ પણ બની શકે. આમ એક તરફથી આપણે ધારાસભામાં શ્રદ્ધા રાખતા નથી, જ્યારે બીજી તરફ મહાસભાને વધારે મજબૂત બનાવીને ધારાસભાનો બંદિકાર કરીએ છીએ.”

આ ઠરાવ પર કલકત્તાવાળા બાણ શ્યામસુંદર ચક્ર-
વર્તીએ નીચેના સુધારો મૂક્યો, પણ તે ઊડી ગયો હતો.
આ મદાસમાં પોતાના નિશ્ચયને દૃઢપણે વળગી
રહે છે કે મદાસમાં ગાંધીએ ઉપદેશો આપ્યાં સાતમક
અસહકાર-ત્રિવિધ બંધિયાર સંદિગ્ધો-તે જ સ્વરાજ-
સિદ્ધિનું એક માત્ર સાધન છે, અને તે કાર્યક્રમ પૂર્ણ
કરવા નીચેની રીતે આગળ પગલાં ભરવાને લોકોને
આમ્રદ કરે છે:—

(૧) લોકો ઉપર મદાસભાની દ્વારકા વળે એટલા
સારે દેશની જાહેર પ્રવૃત્તિઓ મદાસભા દ્વારા ચલાવવી,
અને સરકારી ધારાસભાઓ સાથે કાંઈ પ્રકારનો
સંબંધ ન રહે એ રીતનું વલણ રાખવું.

(૨) તરફ તકરારનો ખાનગી રીતે હડયો કરવા
સાટે પંચાયતો, નીમી અને સરકારી અદાલતોનો
માથોરા લેવાતો અર્થ થાય તેમ કરવું.

(૩) દેશના યુવકવર્ગની ફળવણીને સાથે રાષ્ટ્રીય
વલણ સંસ્થાઓ દ્વારા અને સરકારી આચાર્ય તથા
રાષ્ટ્રીય શાળાકોલેજમાં ન જવાને સમજાવવું.

(૪) આદીની ઉત્પત્તિ અને વપરાશ વધારવા.

(૫) અરપૂરપતાનું પાપ નષ્ટ કરવું.

હરેક પ્રકારની કામ કામ વચ્ચેની આગતોમાં
થી તેમને દાનત કડક રીતે પાલન કરીને રાષ્ટ્રીય
શાય ભાન નથી રહેતું દિન-દુ-મુસલમાન, ખ્રિસ્તી,
જાહેરને તેઓ આજીવન મદદની સર્વ પ્રજા વચ્ચે
છાડ મેરી ફક્ત આજિત, ફે કરવું.

નિસંકોષ જેવર સમજવા હથવાના દિ'દીઓ અને

કારણે પસાર થયા

સ્વરાજ એટલે સંપ્રસથાની પૂર્ણાવિતિ

"સ્વરાજ એટલે સર્વજન-એમાનદાર ચંદ્રોમાં

રક્ષા આવી જાય છે" એક જણાવી મૌન

"કેટલાક કહે છે કે અધ્યાનિરતાનું આશો

દિન-દુ-મુસલમાન સુસમજાનો સવાય લઈ કૃષ્ણાટક

કરશે તો

અરે આશિલ, મારી ફક્ત શીદને કરે છે ? તારી લશ્કરો

કર, જેને વંધેલું સમજે છે એનું તારી જાણ (નિમી) કે એ

કંઈ આપણે જુલો શરીરો તેમ નથી, અને તેમને
છોડાવવા માટે યેરવડા જેલની ચાવી તો આપણી
હાથમાં છે."

ખિલાફત પરિપદ્

ખિલાફત પરિપદ્ના પ્રમુખ મોહાના શાકતઅલીએ
પોતાની જોરદાર ભાષામાં પાછાં એના એ સવાર મૂક્યો:

"આજે ચાહે તે મુસ્લિમને પૂછો: 'ઇસ્લામનો ખુલાસો
ખડો દુરમન થાય ?' જવાબ મળશે કે 'અજેન'."

હવે આપણે ખચ્ચાં નથી રચ્યા. અહું સમજીએ
છીએ. સુરોપના મોટા પ્રધાનપદે પણ બેસી શકે તેવા
સમર્થ પુરૂષો આપણી કામમાં પડ્યા છે. આજે એના
પ્રધાનોની શ્રુતિને ક્ષીધે જ અજેન સદતનેત વડી
જવાની નિયાતીઓ દેખાય છે; શરૂઆત થઈ ચૂકી છે.

બ્રિટિશ સરકાર ભણે આજે મોહાના અખંદુલ
કલામને ફાંસીએ લટકાવે, અખંદુલ બારીસાહેબને વીધી
નાંખે, અખંદુલ મહદના શરીરે ખિલાફતે, કીમકુતને
તોપે ઉડાવે, અજમલખાનના દુકકા કરે, મદમદસોક્તને
પીસી લોટ કરી દવામાં ઉડાવી નાંખે-અરે, આપણી
ધર્મયુદ્ધમાં ખરી શ્રદ્ધાથી મદદ રહેનાર એકે એક દિન-
ભાષને પણ દણી નાંખે, અને આપણા સરદાર ગાંધી
જને જીવતા દેશના ખી અગર બાળી નાંખે તો પણ આ
હુમ્મયેશ નહીં મરે. એ અધા તો બ્રિટિશ સત્તનતને
તોડવાના પ્રયત્નો છે. અમે તો ફરીવાર કહીએ છીએ
કે, આખી દુનિયાની દોલત આપો તો પણ જીજીરત-
ઉલ-અરજની એક કાકરી પશું અમે નહીં છોડીએ.
એટલે કે અજેન સરકાર પોતાની પરદેશી રાજનીતિ
ગદલતી પડશે. આજે ભણે અમારી શક્તિઓ વીંખાઈ
એલી લાગે, પણ ન્યાયથી જીજીરત-ઉલ-અરજ પર
ધર્મના કબજામાં રહેશે, લાંસપી અમને નંપ નથી, એનું
નથી. અમે અમારા શાસ્ત્ર વિસરી ગયા હતા, તેથી જ
ઈલામના સેનિયોના હાથમાંથી જરસાલેમ કુટવવામાં
અમારા જ લાઇઓએ દસપંદર રૂપિયાને લોકો તમને
મદદ કરી, પણ હવે એ આતાન નથી રહ્યું."

અધ્યાનિરતાન વિષે મોહાના શાકતઅલીએ પોતાની
વિચારો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા:—

“અધ્યાનિસ્તાન સંઘે આપણા મુસલમાનોના વિચારો સરકારને મારે જણાવવા જોઈએ. અધ્યાનિસ્તાનના મુસલમાનો અમારા બાઈઓ છે. અમારી એવી ઇચ્છા છે કે તેઓ તેઓને ઘેર શાંતિથી રહે અને અમે અમારા ઘેર રહીએ. અમારા પોડોશી તરીકે અમારે તેઓને ખતતી મદદ કરવી જોઈએ. પરંતુ અત્યાર મુખીની સરહદની રાજ્યનીતિ નિષ્ફળ ગઈ છે. હમરો રૂપીઆ લાંચ આપીને તેમને લાલચુ ખતાવ્યા છે. હવે સરકાર એમના ઉપર ધાતકી બની છે. નજીવા કારણસર પણ વિમાનો મોકલીને તેમનાં બાળકોને હણી નાંખે છે અને સામી એ બહાદૂર ધર્મ સરકારી માણસોને જાતબાતનો બેદ જોયા વિના મારી નાંખે છે. અમારી સાથે એને દુરમનાવટ કરાવવામાં આવે છે. ખરો વસ્તો તો એ છે કે જો મહાત્માજી, દેશપંથુ દાસ, પંડિત નેહરુ, લાલાજી, મો. અબ્દુલ બારી, દર્જીમ અગમસખાન વગેરેનું એક પ્રતિનિધિમંડળ ત્યાં જાય, તો લાંબા અમીર જરૂર દિન્દ સાથે સુલેહ કરી દેસતી બાધે. કારણ કે મહાત્માજીનું નામ તો ત્યાં પણ પૂજન્ય છે. એમ નહીં કરે તો સરકારને હાથે છીએ કે તમારાં ક્યાં તમે ભોગવશો. અમે તમને અધ્યાનિસ્તાન સામે મદદ કરવા નહીં આવીએ. તમારે છઠ્ઠાંને પૈસે જ લડવું પડશે.”

આ પછી તેમણે જાહેર રહ્યું કે દિંદી સરકાર જો અધ્યાનિસ્તાનની સામે વગર શરણે ચુક જાહેર કરશે તો તેઓ હિન્દુસ્તાનમાં સવિનયભંગની લશ્ત યશ કરી દેશે. હિન્દુમુસલમાન એકતા વિષે તેમણે રહ્યું કે:

“આને નજીવા દારણી માટે ફાટપટ આલી છે. થોડા એવફ્રોની બુલને મદત્વ આપીને નાદક આપી કામે કામ ઉશોરાવા લાગી છે અને દેશના દુરમનો એ તકનો લાભ લઈ દુરમનાવટ જગાવી રહ્યા છે. વિશેષ દુઃખ તો એ છે કે મહાસભાના અને ખિલાફત સભાના દારવાદો પણ એમાં પડી ગયા. મારે તો મારા મુસલમાનબાઈઓને જ એ કડવાં વેણુ કહેવાં છે. તમે શા માટે શુદ્ધિની બાબતમાં મિમળા ગુમાવી બેસા? આપણા આર્થિકબાઈઓ તો યથા લાંબા વખત થયાં પોતાના ધર્મનો ગમાવ કરી રહ્યા છે. ને શુદ્ધિ પણ ક્યારની મે.

આવી રહી છે. પોતાના પંથનો પ્રચાર કરવાનો પ્રત્યેક માણસનો હક્ક છે. આપણી ફરીઆદ તો એટલીજ દિતી કે અત્યારને વખતે એ વિષયને આગળ ધરવો. તુલોનો જોઈતો, અમારે તો બંને કામોએ મળી એક બીજાના દુરમન સામે લડવાનું હતું. પણ હવે તો એ વાત બની ગઈ છે, હવે મુસલમાનોએ ઠાપી. શોરખકોર ન કરવો જોઈએ. એ કામ જમિયત-ઉલ-ઉલમાનું છે. અલખત, ધરકામનો પ્રચાર કરવા તો આપણે છેક જગલોનાં પથુઓ પાસે પણ પહોંચીશું. પણ તે અત્યારે આકતને વખતે ન હોય. અમારે આપણા ફેટલાક લાઈઓ તો શુદ્ધિની દિલચાલથી એટલા યોગ્ય ઉડ્યા છે કે ખિલાફતની સૌથી અમત્યની મગવળ છોડીને પણ તેની સામે ઝુટે દિશવે છે. શુદ્ધિને માટે મને તો જરાયે શિકર કે ભય નથી. પણ ખિલાફતને છોડશો તો બહીકણ કહેવાશો, અને દુરમન હસશે.”

આંતમાં તેમણે મુસલમાનોનાં ધર્મરચાનોની અપાલી માટે જન આપવો પડે તો જન આપવાનો તેમજ અધ્યાનિસ્તાનમાં એક પ્રતિનિધિમંડળ મોકલવાનો આમદ કરી પોતાનું બાપણ પૂરું કર્યું.

સ્વયંસેવક પરિષદ

સ્વયંસેવક પરિષદના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નેહરુએ હિન્દુસ્તાનના સૈનિકોના આપભોગનાં વખાણું કરી તેમનામાં જે તાલીમની ઉણપ છે તે પર સૌનું ધ્યાન એમ્થું અને તાલીમજદ સ્વયંસેવક ફોજ તૈયાર કરવાની અમત્ય દર્શાવી.

“છેલ્લાં ત્રણ વરસના અનુભવ પુરથી મને સ્પષ્ટ લાગે છે કે તાલીમ વિના આપણને વિજય મળવાનો નથી. આપણી બધી નજીવાઈનું એકજ કારણ છે, અને તે તાલીમનો અભાવ.

અકાલીઓની તાલીમ

તાલીમમાં ફેટલી તાકાત છે તેનો તમને હું એકજ દાખલો કહું. બહાદૂર અકાલીયુઓ તેમની લડતમાં એક પછી એક કિસ્સાઓ જીતતા જાય છે, તેનું-તેમના એ વિજયનું એકજ કારણ છે; અને તે તેમની તાલીમ. અકાલીઓ બહાદૂર છે, તેમનામાં ખૂબ વીર્ય બધું છે, તેમનામાં આત્મભાગ આપવાની, જખ્મર, શક્તિ છે.

તેમની એકાદાદરી, એ વીરતા અને એ આત્મભોગની તાલુકાના એકઠા યથેચ્છા પ્રતિનિધિએને આ અન્યાયી શક્તિ તેમની હાતમાં ખૂબ જોર મૂકે છે એ જણાવ્યું, વેરા નહીં, ભરવાની સલાહ આપી. પછી તેમની ક્ષેત્રની અને તેમની સાચી શક્તિની દરજ્જા શ્રી. ગોપાલદાસ આ સાંત યુદ્ધના સેનાપતિ આવી તો તેમની સંપૂર્ણ તાલીમમાંજ છે.

આપણે કે જેમને ફક્ત મૈનિક બનવાની જ વ્યભિ-લાષા છે તેમને મતમતાન્તરની સાથે કરી સંબંધ જ ન હોય, આપણે તો બસ આપણા સરદારની આજ્ઞા મંજૂતાં ફક્ત કરવાની જ રહે. આપણી જખાતમાં દિવંદને ભક્ત અને દિવંદને આજ્ઞાદ કરવાનો અભિલાષી ગમે તે આદમી ભળી શકે છે. આપણે સરદાર આજે ગિરફતાર છે. તેના ત્રણ વર્ષના કાર્ય ઉપર આજે પાણી ફરી રહ્યું છે. આપણે અત્યારે ઝૂઝવતું જ ભેદજી. સિપાઈઓના તો શુકન કે અપશુકન જેવા સિવાય ઝૂઝવવાનોજ ધર્મ છે."

બોરસદનો વિજય !

બોરસદ તાલુકાની પ્રજાએ પોતાને માથે મૂકાએલા અને જુદી નાંખવા માટે આદેશ સત્યાગ્રહના એકે નાની કુંડી મુદ્દતમાં યથેચ્છા વિજય માટે અમારા પ્રજાને અભિનંદન છે. સરકારે આખા તાલુકાનાં ૮ વર્ષ ઉપરનાં તમામ સ્ત્રી અને પુરૂષ સૌને માથે ભરવાટારા અને બહારવટીઆના સોજાતી હોવાનું લોક મૂકીને તેમના ઉપર વધારાની પોલિસનો માથા દાક ફા. રા. ના કરનો બોલો લાવ્યો. અંદી કંપીઆની કંઈ વિસાત નહોતી, પણ પોતાને માથે મૂકાએલા બોલ આરોપનું પ્રજાને દરદ હતું. જેણે જીલ્લાને, ૧૯૧૮ ના સત્યાગ્રહ વખતે ખુદ મંદિતાજીની સરદારી નીચે સત્ય અને અદિસાના પાલનની સંગીન તાલીમ મળેલી છે અને તે વેળા શુદ્ધ આપણી વડે મેળવેલા વિજયનો એ પ્રજાએ વસ આપ્યો છે. એનામાં કવિયનું ચરાતન અને દિવંદ છે અને સાથે સત્યને માટે કુખ્ય સદન કરવાની શક્તિ પણ એટલી બધી છે. આથી બોરસદની ધીર પ્રજાથી પોતાને માથે મૂકાએલું કમક કેમ સહ્યું જાય ?

આથી યુગરાત પ્રતિષ્ઠિત સમિતિએ, તાજાંનેજ તાજુ-કાની સ્થિતિ વિશે તપાસ કરાવી અને ડીસેમ્બરની ૧ લા તારીખે બોરસદ મુકામે, શ્રી વદનગજામંડળી સરદારી નીચે ના હોમ મેમ્બરને તપાસ કરવા બોરસદ મોકલ્યા. સરકારની રાજમનીતિનાં ઇતિહાસમાં આ પણ પહેલી જ બેનવાન સરદાર હમેશાં ખર્ક કે ખોટું પગલું એક વખત ભાગ પછી તેમાં પાછી પાતી કરવામાં અને પ્રજામતને નમવામાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાની દાનિ સમજે છે. સર વિલ્સને આ પ્રતિજ્ઞાના ખોટા રાજને કારે મૂક્યો, એ માટે તેમને કન્યાવાદ થતે છે. હોમ મેમ્બર મુંબઈ પાઠ ગયા અને ચોટાંગ વખતમાં સરકારે કર પાછો જેની કીધા જાણતી પ્રેસ નોટ બહાર પાડી. આમ બોરસદે આદેશ સત્યાગ્રહના મુદ્દોને એક મહિનામાંજ પ્રજા કૃષ્ણી અપર વિજય યથે છે.

પણ ભોરસદે આરબોના કાર્યને અડી લાખ મુલા-
વનામાં એ તો નથી આવતો. શ્રી વલ્લભગ્રામીની
પ્રેરણાથી આરસદે આ શું કામ કર્યું, પ્રજામાં તેમજ
પોતાનામાં એમને અડગ શ્રદ્ધા હતી અને લોકોએ એનો
ઉમદા જવાબ વાલ્યો. મહાત્માજી દેશને આત્મશક્તિનું
રચનાત્મક કાર્ય કરવાનું સૌથી મુશ્કેલી અને ભોરસદે
તો એ હાથ ધરવાની તક પ્રભુએ આનાપાસે આપી.

શ્રી વલ્લભગ્રામીએ એ તકનો મુંદર ઉપયોગ કરી
લંવાનો નિર્ણય કર્યો. તેઓ કોકનાડા મથા ત્યારે એ
તાલુકાની પ્રજાને ભુદા ભુદા અનુકૂળ મથકોએ મળવાની
ગોઠવણ કરવાની કાર્યક્રમોએ સચવા આપી ગયા હતા.
તેમના પાછા આવ્યા બાદ આવેનારે બોલાવવામાં
આવેલી સંજાઓ. એ તો વિજયની મૂર્ચ્છાહિતના દિવસ-
વાની સંજાઓ યથા પડી. ૧૧-યુગ્મારીની ૧૨ મી તારીખે
ભોરસદે શુક્રમે આખા તાલુકાની સભા મળી. તેને
અંતે શ્રી વલ્લભગ્રામીએ સત્યાગ્રહ છાવણીનાં તમામ
મથકો રચનાત્મક કાર્યક્રમ પાર પાડવા માટે જોઈતા
જોઈતા એક વરસ કાયમ રાખવાની યોજના, તાલુકામાં
એક મહિનાથી એકેકા મેનિજર આમળ રજુ કરી અને એ
વખતે તેમના અંતરમાંથી એ ઉદગાર નીકળ્યા તે કદિયે
જુલાવ તેમાં નથી:--

“આપણે નાગપુરથી પાછા આવ્યા ત્યારે મને
૨૨પંચે પંચાશ નહેતાં, કે આટલા કુક વખતમાં
શુજરાતને આપો ભારે પ્રસંગ, આવી મુંદર તક મળર
આપશે. મહાત્માજી બહારે હતા, ત્યારે તેમણે આપેલો
ઉપદેશ, એમની ગેરહાજરીમાં તમે બરાબર પાળી
જતાઓ છો, એ બતાવી આપે છે કે શુજરાતમાં હજ
ચેતન છે. બાપુજી આવી લડત લડે તે પછી તેઓ શું
પગલાં કરે, એનો બરાબર વિચાર કરીનેજ મેં અને
દરબારસાહેબે આમારી પત્રિકા લખેલી છે. આપણે
સત્યાગ્રહની લડત સમજ્યા હોઈએ, તો જીત થયા પછી
આપણામાં નિમ્રતા અને નિરભિમાન આવવા નિહાળે;
અને એ ને ન આવે તો આપણે માર્ગદર્શક કર્મે
કહેવાય, આપો એકબે પડેલા મારા હૃદયમાં હતો તેથી
લડતની પૂજાહિતને પ્રસંગે, આમારી પત્રિકામાં, અને
તેટલી મીઠી લાખાને મેં ઉપયોગ કર્યો છે.”

હવે આપણે સરકારને, પડની મૂકી નેપુંશો, ન્યાય
મુખી તેની સાથે છેવડનો મુકાબલો કરવાનું આપણોમાં
બળ ન આવે, ત્યાંથી આપણે સરકારનો વિચાર ન
કરીએ. છતાં આસાધારણ પ્રસંગે લડતું પડે તો જરૂર
લડતું, પણ વગર શરણે તો નહિજ. મેં ખૂબ વિચાર
કર્યો છે કે, હિન્દની હાલતી સ્થિતિમાં આપણે સરકાર
ની સાથે અપતરા નથી કરી શકતા. તેની સાથે
છેવડનો મુકાબલો કેમ કરવો, તેની મોટામોટાને
ખબર નથી પડતી, તેઓ બાપુના રસ્તાનો વિચાર
કરે છે, પણ તેમને એ સમજો નથી, મહાસભામાં અને
દરેક જગ્યાએ મોટામોટાઓ રચનાત્મક કાર્યની અને
સવિનય લંચની વાતો ખૂબ કરે છે, પણ મને તેમનામાં
વિશ્વાસ નથી, તેમને પોતાનામાંજ વિશ્વાસ નથી; અને
ન્યારે અગેવાનોમાંજ શ્રદ્ધા ન હોય તો આપણે જરૂર
હારી જવાના છીએ. મને તો એ ક્યારે છે કે બાપુનો
રસ્તો આપણે નહિ પકડીએ ત્યાં મુખી આ લડતનો
અંત આવવાનો નથી. ભોરસદની લડતમાં સરકારે
આપણું બળ પારખ્યું, તેણે જાણ્યું કે મોટામોટા તો
હારવુંજ પડશે, એટલે વેળાસર તેને બધું સંકેલી લોખું.
આવી તાકાત મેળવ્યા વગર લડાંનો વિચાર રાખીશું
તો તો આપણે હારવાનુંજ છે.

બારડોલીનો કાર્યક્રમ બાપુ આપણને સૌંપી ગયા,
તે એમણે પોતાના અનુભવને પરિણામે જ ધરેલો છે.
ધણને એમની વાતો અગવહારે લાગે છે. પણ મને
તો એ બરાબર વહેવાર જણાય છે. હું અભિમાન રાખું
છું કે લડતનો રસીઓ માગ જેવો તમારામાંથી એક
નથી; છતાંયે હું બીજાને રોકું છું, કારણ આપણામાં
નમ્રગ્રામીઓ લગી છે. હવે આ લડત પૂરી થયા પછી
હું એક પણ જણને ગુમાવવા માગતો નથી. લડત
દરમિયાન મને કે દરબારસાદેખને પકડ્યા હોત તો
તે અમને પાલવન; પણ હવે આપણા કોથળી કે
સુરમાંથી કાઢ પકડાય એ આપણને પોતાય તેમાં નથી.
એ તો એકબે આપણાતજ થઈ. આપણું બળ વિના
કારણ ગુમાવવું ન નેહીએ. હવે તો આપણે ૧૨ પ્રગમાં
રેડવાનો સમય આવેલો છે. સરકાર નોરે બરાબર લડી
શકાય એ પ્રજાએ આ લડતમાં નિયું છે. છેવડની લડતમાં

સરકાર પોતાનું પૂરેપૂરું જળ અજમાવશે. એ પ્રજા વેપારી છે, બહુ હુદિસાળી છે. એ બીજા કાષ્ઠથી નહિ, પણ વેપારીથીજ વધ યશે. આપણને એથી જ ઇશ્વરે વધિક આગેવાન આપ્યો છે. એમણે પોતાની શ્રદ્ધિ અને અનુભવથી જે કાર્યક્રમ આપ્યો છે, એમાંથી હવે ટકા જેટલો પણ અમલમાં મૂકીએ તો આપણે ઉત્તરની લડત લડી શકીએ.

જ્યારે ખૂબ જોરમાં લડવાનું હોય ત્યારે માણસો મળે છે. નશાના કેદમાં માણસો મળે છે, પણ સંયમ રાખીને નીરસ લાગતું કામ કરવાને તો થોડાક જલાદર જ મળે છે. બાકીના બધા ભાગી જાય છે. તમે જેમણે નશો ચાખ્યો છે તેમને હવે હું એ નીરસ દેખાતા પણ કાષ્ઠમના રસવાળા રચનાત્મક કાર્યને માટે કમર કસવાને કહું છું. એ કાર્યક્રમ આખા તાલુકામાં મૂકવાને માટે અહીંના બધાં ચાણી કામમ રહેવાં જોઈએ. પ્રજાના પેટમાં આપણે પેસતું પડશે, એનામાં ગુન્દા થાય છે તેનું કારણ શોધવું જોઈશે, દારૂની તમામ દુકાનો બંધ કરાવવી પડશે, ગુન્દાનાં રજીસ્ટર આ તાલુકામાંથી સાફ કરાવવાં જોઈશે, પહેલેથી કાપડને કાલવું જોઈશે. આ બધું બાબુના હથિયારથી સિદ્ધ યશે. માટે હું બધા કાર્યકર્તાઓને એક જ વાત કહું છું કે તમે જે જાણુને સાચા વધદાર હો, તો તમે તમારી હાલની જગ્યા ન છોડશો. તમારે માથે જવાબદારી આવી છે, તો યાકોને બાગશે નહિ. એમ ન સમજશો કે હું ઝોઝો અકળાવેલો છું. એ અકળાટમાં જ જે વરસ ઉપર મેં ડાકીરમાં મોટા પાયા ઉપરની લડતની વાતો કરી હતી. પણ મેં જોયું કે આખી બાજી લીખાઇ ગઇ, રથને રથને મતભેદોએ ધર ઘાસું હતું, નિરાટ લડતને માટે રથને રહું નહોતું. આજે તો આપણે બાબુને મ્હોં બતાવવાની તૈયારી કરી લઇએ. તેઓ આવશે એટલે કદાચ આપણે નિરાંત વાળાને જેસી જઇશું. આજે જ કામ કરવાનો ખર્ચ અવસર છે. એક વરસની મહેતમ હું તમને આપું છું. એક વરસમાં ઉપર લખેલી વાતો આપણે અમલમાં મૂકીએ, અમલોતે તાળીં દઇએ, દારૂની દુકાનો બંધ કરાવીએ, પંચાયતો સ્થાપીએ, ગુન્દા બંધ કરીએ અને ખાદી ધરધરમાં ફાળવ કરીએ.

તો હું તમને કહું છું કે આવતી મેસમ વખત મોટી લડતનું આદ્ધાન આપણે મરકારને આપવા જેટલા બળગન થયા હોઈશું.

તેમની આ હાકલના જવાબમાં ત્યાં હાજર રહેલામાંથી ૩૨ જણે જોશમાં ઝોડું એક વરસ સેવા કરવા માટે નામે નોંધાવ્યા.

જોરસદની પ્રજામાં આજે ઉત્સાહનું પૂર ઉઘટ્યું છે. એ ઉત્સાહના જે દરેકો આખા તાલુકામાં ફરીવાર દેખાયાં એ મહાત્માજીના સમયના ૧૯૨૧ ના દિવસોની યાદ આપતાં હતાં. પોતાને વિશ્વ આપવાનાર સરકારને વધાવવાને માટે, તાલુકાની પ્રજા માંડીધેલી ચર્ચ હતી અને એ બધાને શ્રી વક્રવભાઈએ આત્મશુદ્ધિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો. ગામેગામનાં સ્ત્રીપુરુષોએ હાજરોની સંખ્યામાં મળીને ખાદી જાતે બનાવીને પહેરવાના, ઘર છોડવાના, સરકારી અદાલતોનો ત્યાગ કરવાના અને પંચાયતો મારફત કસ્ટમા પતાવવાના હર્ષમેર કરાવે કર્યા અને પરિણામે કેટલેક ટેકાણે તો મોટી મોટી રકમના દાવા શ્રી દરબારસાહેબની તેમજ સત્યાગ્રહ છાવણીના સૈનિકો પાસે પતાવવા માટે આખા છે.

આખી પ્રજાને મળે સત્ય અને અહિંસાનો પાઠ ઉત્તરી ગયો છે. જ્યાંના લોકો નંદીની ખાંજતમાં પણ પારિધાંધી માથું ઉઠાવવા સિવાય બીજી વાત ન કરે, તેઓ આજે સત્યાગ્રહી સૈનિકોની સલાહને ધર્મરૂપે માનતા થયા છે, અને પારિધાંધી છનસાફ કરવાને જાહેર પંચયી કે સત્યાગ્રહ છાવણીઓ અને દરબારસાહેબ પાસે ન્યાય કરાવવા લાગ્યા છે. આવતી હોળી પહેલો દારૂની દુકાનો-ઊઠાડી મૂકવાનો તેમજ મોસમમાં ખર્ચ પૂરતો કપાસ રાખીને કપડાં પણ બનાવી લેવાનો તેમજ નિશ્ચય કરી લીધો છે.

જોરસદ તાલુકાને મળેલી આ મુદર તકનો પ્રજા મદુપયોગ કરશે અને ત્યાં જોરેલા પ્રજામાં આવેલા ઉત્સાહને યોગ્ય માર્ગે વાળી તેના આત્મશુદ્ધિ અને કાર્યમાં સફાય આપશે, એવી અમારી શ્રદ્ધા છે.

સુરત સાર્વજનિક કોલેજ

મુંબાઇ યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલી કોલેજોમાંથી મહારાષ્ટ્રની ત્રણ-ચાર સુના તથા સાંગલી, અને ગુજરાતમાંથી સુરતની સાર્વજનિક કોલેજ એ ચાર મંડળોમાં સ્વયંસેવક અધ્યાપક મંડળની મદદથી આવે છે. સ્વયંસેવક અધ્યાપકો વીસ વર્ષ માટે અમુક દેરવેલે પગારે કામ કરવાને બંધાય છે અને તેના બદલામાં એ સંસ્થાઓની દાર્શનિકરચામાં તેમને સત્તા મળે છે. કેટલક એડ્યુકેશન સોસાયટીએ આ દિશામાં પડેલ દરેલી તેનુંજ અનુકરણ બીજી સંસ્થાઓમાં થયું છે. જે અધ્યાપકો વીસ વર્ષ માટે સંસ્થા ચલાવવાનો જુઓ પોતાનાં માથે બેઠોરી લે અને મરયાની ઉત્તરિને માટે હરદમેય પ્રયત્ન કરતા રહે તેમને સંસ્થાનું સુક્રમ પકડવાનો હકક રહે એમાં કાંઇ વાંધાકરેલું હોઇ શકેજ નહીં. દરેક કોલેજની સ્થાપના વખતે સ્વયંસેવકોનું મંડળ સ્થપાય એ ચલુજ છઠ્ઠવા જેવું છે. ચિલ્લુના અમુક આદર્શો સ્વીકારતી વ્યક્તિઓ ભેગી થઇ તેનો અમલ કરવા માટે સંસ્થા સ્થાપે અને સાર્વજનિક સહાયરૂપિત, આર્થિક મદદ તથા વ્યવહાર દેખરેખને માટે, ગામ કે જીલ્લાના આગેવાનભાઇઓને સાથે રાખે, એવી વ્યવસ્થા અનુભવથી ઠીક માલુમ પડી છે.

સુરત કોલેજના કમનડીને આનું મંડળ પ્રથમથીજ સ્થપાયલું નહીં તેથી તેમાં વિવિધ વિચાર અને આદર્શવાળા અધ્યાપકો એક પછી એક જોડાવા અથવા ઉમેરાયા અને તેને લીધે એ મંડળ જોડતા પ્રમાણમાં જોડાર પડે જાયું હોય એમ કામનું નથી. સુરત કોલેજમાં કેટલાંક દક્ષિણી અધ્યાપકો દાખલ થયા છે તેને લીધે બીજી સુરતેલી ઉપરિચત થઇ છે. એટલું નક્કી છે કે મુંબાઇ યુનિવર્સિટીના બંધાણમાં ભારે ફેરફાર થાય કે નહીં તો પણ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધ-તોજ જશે. અને દક્ષિણીસાઇબના ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવી લે છે છતાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિ જવલેજ સમજી શકે છે, તેથી સુરતની કોલેજમાં ગુજરાતી પ્રોફેસરોજ નિમાવતી જરૂર પડશે. આને ગુજરાતીઓ દાખલ થતાં અવકાશ છે કારણ કે દક્ષિણીઓકા જે પગારથી સંતોષ

પામે છે તેટલા પગારથી ગુજરાતીઓ પોતાનો સંસાર ચલાવી શકતા નથી. ગુજરાતી પ્રમ મહારાષ્ટ્રીઓ કરતાં વધારે સુખી હોવાને લીધે તેના ન્યાતજ્ઞતાનાં તથા કુટુંબનાં અર્થ વધારે છે, અનેએમ કહેવાય છે કે દક્ષિણી સ્વયં-સેવકોના આત્મભોગને લીધે તેમની સ્ત્રીઓનું જીવન એટલું નીરસ અને ગદાવૈતરાંવાળું થઇ જાય છે કે તેવી સ્ત્રી-તિમાં કાઇ પણ ગુજરાતી પોતાના કુટુંબને સુકવાઇજ્જ-તો નથી. ગુજરાતીભાઇઓની રહેણીકરણી મહારાષ્ટ્રીઓ કરતાં જુદી છે, અને વધારે ખર્ચાળ છે. પ્રમ કેવળ સાદાઇનો નથી. ગુજરાતીઓ પણ સાદાઇથી રહી શકે-છે અને રહે છે પણ તેમને સુક્રતા પણ જોઇએ છે. તેથી તેમના બરણપોષણમાં કાંઈક વધારે ખર્ચ જરૂર થવાનો, એટલે તેમને માટે પગારની રકમ કાંઇક વધારે રાખ્યા વિના છુટકો નથી.

દાક્ષમાં સુરત કોલેજના મુખ્ય અધ્યાપકની જગ્યા ખાલી પડવાની છે અને તેને માટે અનેક નામો સંભ-ળાય છે. એમ આશા રાખીશું કે ગુજરાતમાં આ કોલે-જની પ્રતિષ્ઠા જમાવી શકે એવાં મુખ્ય અધ્યાપકની નીમણૂક થશે. વ્યવસ્થાપક મંડળને સંતાનો મોઢાં હોયો જોઇએ નહીં અને અધ્યાપકને આગળ પડેલાંની ખૂંચે છૂટ આપવી જોઇએ.

લંડનની જાહોજલાલી

લંડનમાં અભ્યાસ કરતી એક ગુજરાતી બહેન લખે છે કે : "અહીંની બધી જાહોજલાલી અને શીમંતોષના કવંકરૂપ અહીંની મરીયાઇ છે, ને તે પંચમે પગલે મારે પડે છે. લાક્ષ્મીમાં લાક્ષ્મીના કાલેસામાં જોવાની સ્થિતિ જલુજ દયાજનક છે, ને તે લોકો રોજ હેન્ડબેલો છપાવીને વહેંચે છે કે 'એમ લાક્ષ્મીમાં આટ-આટલાં દુઃખ વેળાં તે આમ જુએ મરવા માટે હશે એવું' અને સ્વપ્ને પણ ધાડું નહોતું. અમને તો એમ સમજ-વ્યું હતું કે લાક્ષ્મી પછી આપણા દેશની સ્થિતિ જલુજ ફરી જશે ને તેટલા ખાતરજ લાક્ષ્મીનું છે. બીજા આગવાની સરકાર તરફથી મનાઇ છે પણ એ મનાઇ કરનાર સરકાર પોપણુનો બરોજરત કાંઈજ કરતી નથી, એટલે લોકો કુટપાય ઉપર ચિયો ઢાળીને, દીવાસળીની

ચેરી કે પુત્ર લેવાને, ગાઇને એવે-એવે બંદીને બીજા માગે છે. ધરડાં, આધળાં, અપંગ માણસોને, ન્હાનાં આકરનાં માતાઓને, આમા દાદમાં દુનિયાં લીખ માગતાં બેઠેને, ઠોંપેને પંચુ દયા આપ્યા વગર રહે નહીં.”

આમ શ્રીમંતાણની જાહેરાતની ગરીબગરજાની આંતરડી કઠણાણીને થતી હોય તો તેવી આર્થિક અવસ્થા આપણા દેશને નથી નોંધતી. યુરોપ દેશની વિચાર-સૃષ્ટિ—જાગૃદ્ય, સાંસારિક, નૈતિક તથા આર્થિક—આમણા દેશને કામની નથી. આપણા દેશની ઉત્તરિતો માર્ગ તદન જુદો છે, એ કદી પણ જુદાવું ન બેઠ્યો.

નવસારીની રાની પ્રજા (કાળીપરજ)

નવસારી પ્રાન્તના એધરા, ગામીત વિગેરે લોકો જે સામાન્ય રીતે કાળીપરજના નામથી ઓળખાય છે તેમણે દારૂતાડી પીવાનું છોડી દીધું અને તે ખાજ-તમાં સ્વાર્થી લોકોએ કેટલીક ગેરસમજીત કરેલી તેટલા ઉપરથી ગામકવાડ સરકારે ઉતાવળાં અને અજીજાજતાં પગલાં લીધેલાં એ સર્વ હકીકત યુજરાતી પ્રજા જાણે છે. એ જાહેરનામાં બદલાયાં છે અને ચોડા વખતમાં રફ થશે, પણ કાળીપરજે દારૂતાડી છોડી દીધાં તેને માટે શાખાસી આપવા માટે તેમજ તેમને જે કાંઈ ઉંઘ્યાનું સમજાવવામાં આવેલું તે દૂર કરવા માટે વડોદરા તથા નવસારીના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો ચારે તાલુકામાં ફરી વળ્યા છે. મહુવા તાલુકાના કાળીપરજ દારૂતાડીનિષેધમાં ખૂબ મક્કમ રહ્યા છે અને વ્યારા તથા વાંકલના પંચુ પોતાનું વચન સાચી રહ્યા છે. દુખળા તથા દાસીઓ દાંડે ખીએ છે એ વાત ખરી છે અને ન્યાં સુધી થોડે થોડે અંતરે દારૂતાડીની હુકાનો રાખવાની પ્રજાલિકા બદલાશે નહીં અને વચન-

ની લાકડ્યે ખેંચી નહીં લેવાય ત્યાં સુધી કેટલીક ગરજ તો થવાનીજ. સોનગઢ તાલુકાની સ્થિતિ અનેક કારણોને લીધેને ખૂબ ખરાબ છે, પણ હવે શ્રીમંત મહાદાન-સાહેબની સહાયત્વિત તથા દુરામદી સુખાની બદલાને લીધે કાર્યવાહકોને થણું આપાસને મળ્યું છે. જે ચાર અગ્રેસર કાર્યવાહકોને પ્રચાર કરવાની મનાઈ કરવાનાં જાહેરનામાં કાદવામાં આવેલાં તેમની પાસેથી એક વર્ષ માટે સારી ચાવના જામીન શા માટે ન લેવા? એવે કેસ મડાયો છે. વડોદરાની સરકાર પ્રિટિશ સરકારની જુલોનું અનુકરણ કરી રહી છે, તે વડોદરાની કાઉન્સિલ કે દિવાને જેરા પણ શોભતું નથી. મનુષ્ય માત્ર જૂથ કરે છે, પણ “મીઠાં પડવા પણ ટંગી ઉડી” જેવી વર્તણૂક સાચા તથા પ્રમાણિક માણસને ન જાળે.

કલા પ્રદર્શન

યુજરાત કલા પ્રવર્તક મંડળે આ વરસના વસંતમાં એટલે ફેબ્રુઆરીના ખીજ અઠવાડીઆમાં કલા પ્રદર્શન ખોલવાનો કાર્ય કર્યો છે, અને તે સંબંધી બે પત્રિકાઓ પ્રસિદ્ધ કરી છે. પ્રદર્શનનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રદર્શનમાં ચિત્રકલા, મૂર્તિવિધાન, સ્થાપત્ય, દિપ્ય દોડોઆરી વગેરે પ્રધાન કળાઓ ઉપરાંત શુદ્ધકલાવિભાગ, ભૂવિભાગ, નાગરિક કલાવિભાગ વિદ્યાર્થી કલાવિભાગ અને સામાજિક કલાવિભાગે પણ રાખવામાં આવ્યાં છે. આ સાથે, વાંતાં કહેવાનાં દક્ષ લલકારનારા, ભજનગણોઓ, નટ અને સંગ્રામન, યુજરાત સંગીત સંગ્રામન વગેરેની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. અને આવા રીપીએ છીએ સર્વ સાધારણ, કલાધારી, અને પ્રજા સંબંધી આ પ્રદર્શનમાં રસ લેશે તેને સફળ કરવા અર્થન કરશે.

આ માસિક અમદાવાદ સિનીલ ડોરિપતાણી એમિ પાનાસાંડની વાડીમાં વચ્ચત સુદજીવયમાં ચીમનલાલ ધીરજીભાઈ મહેતાએ છાંયું અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે યુગધર્મ કાપડિય મટિ અમદાવાદ બદ પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

યુગધર્મ

માર્ચ, ૧૯૮૦

અંક ૫

એ કેળવણી તે કઈ?

માગસર માસના 'યુગધર્મ' માં શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં એ 'વ્યાખ્યાનોનો અનુવાદ આપવામાં આવ્યો છે. ધ્યેને વ્યાખ્યાનો વિચારવા અને તપાસવા જેવાં છે. આપણા દેશની સ્થિતિની પરીક્ષાને પરિણામે એમને જે જણાયું છે, તેમાંની કેટલીક હકીકતો એટલી બધી સાચી છે કે એ સત્યો આપણને આજે રહે કે ન રહે તોયે ક્યારેક પણ એને રવીકારી, મજમોંથી જ એના ઉપાય ક્યાં વિના શાંતિ તરફ પ્રગતિ થઈ શકવાની નથી. છતાં શ્રી રવીન્દ્રનાથનાં વ્યાખ્યાનોનો કેટલોક ભાગ એવા છે કે જેની વિવેકથી તપાસ ન કરીયે તો નિષ્કારણ શુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન થવાનો ભંભવ છે; અને ઉશ્કેટપણે, એમનાં વ્યાખ્યાનને વિવેકસિમાં નાંખવાથી જે સત્ય તરફ રવિયાણુ સમાવતું ધ્યાન દોરવા હયે છે, તેનું દર્શન વિશેષ સ્પષ્ટપણે થવાનો પણ ભંભવ છે. આ રીતે એમનાં વ્યાખ્યાનની સમા-લોચના સંન્યની શોધમાં સદાયક હોવાથી, એમની સાથે

ગુહ્યતામાં આવવા અસમર્થ છતાં, કરવાની હિંમત રહે છે.

શ્રી. રવિયાણુ પોતાના 'સમસ્યા' નામના પહેલા વ્યાખ્યાનમાં પ્રતિપાદન કરે છે કે ભારતવર્ષની પ્રગતિને એ પ્રત્યોત્તો સમાધાનકારક નીકાલ કાવવાનો છે. પહેલી સમસ્યા અશુદ્ધિના નાશની, અને બીજી સમસ્યા હિંદુ-મુસલમાન-એકતાની.

આ પૈકી પહેલી સમસ્યા અને તેને માટે મુયવેશ્તુ સમાધાન પ્રથમ વિચારીયે.

“અશુદ્ધિના પ્રભાવથી આપણું મન દુર્બળ છે; આપણે પરસ્પર વિચ્છિન્ન છીએ; કેવળ વિચ્છિન્ન નહિ પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ છીએ. વાસ્તવિક જગતને વાસ્તવિક રૂપમાં મદણ કરી શકતા નથી. તેથી આપણે કવનવાચામાં દરેકનું હારી નદઓ છીએ; અશુદ્ધિના

પ્રભાવે સ્વશુદ્ધિ તરફ શ્રદ્ધા રાખી, આંતરિક સ્વાધીનેતાના ઉજાગતા ઝરાના મુખ પર ઓખા દેશ જેવો પર-વશતાનો પત્થર ઢાંકી રાખ્યો છે. આ સમસ્યાનું સમાધાન 'કેળવણી, સિવાય બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ."

આ સમસ્યા એ સમરથાળ છે કે કેમ એ પ્રશ્ન નથી; પ્રશ્ન એ છે કે એ કેળવણી તે શી વસ્તુ છે કે જેના વડે અશુદ્ધિનો નાશ થાય, અને સ્વશુદ્ધિ પર શ્રદ્ધા વધે ? શ્રી. રવિબાણુએ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં માની લીધું છે કે સરળપણે સર્વના સમજવામાં આવે એવો એમણે ઉત્તર દીધો છે. પણ જે 'કેળવણી' થી આ સમસ્યાનું સમાધાન થઈ શકે, એ 'કેળવણી' તે શું એ જ મુદ્દાનો પ્રશ્ન છે. અને રવિબાણુનું બનને વ્યાખ્યાનો આ મુદ્દાના પ્રશ્ન વિષે સૌન છે, અને જે કાંઈક એ વિષે છે તે અધૂરું હોઈ અસમાધાનકારક છે.

કેળવણી એટલે શુદ્ધિનો વિકાસ, એમ રવિબાણુ સ્વયંવતા હોય એમ વ્યાખ્યાનના પહેલા ભાગમાં લાગે છે. શુદ્ધિ એ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટપણે સમજી શકાય એવો શબ્દ છે, એમ માની લઈએ તો પણ શુદ્ધિનો વિકાસ એટલે શું અને કેમ થાય એની તપાસ કરવી બાકી રહે છે; કારણ કે, રવિબાણુ કહ્યું કે છે કે આપણું દેશમાં અનેક માણસો 'કેળવાયેલા' છે, છતાં 'તેઓમાંના અનેકમાં શુદ્ધિની મુક્તિનું બેર બહુ જણાતું નથી; તેઓ પણ ઉચ્છૃંખલ ભાવે ગમે તે માની લેવા નૈવાર થાય છે. અંધભક્તિના અદ્ભુત માર્ગમાં અકસ્માત મુક્તિદરી કરવા તેઓ તૈયાર છે; આધિભૌતિક વ્યાપારની આધિર્દેવિક વ્યાખ્યા કરતાં તેઓને જરા પણ મંદોચ્ચ થતો નથી; તેઓ પણ પોતાની શુદ્ધિના વિચારની જવાબદારી બીજના હાથમાં સોંપતાં લગતા નથી, પણ ઉલટા આનંદ પામે છે."

સ્પષ્ટ છે કે જે અશુદ્ધિનો નાશ, અને સ્વાધીન શુદ્ધિનો વિકાસ કરવો ઇષ્ટ છે, તે વિદ્યાપીઠોની પદવી-ઓથી કે પદ્મદર્શનના અભ્યાસથી થાય છે જ એમ જણાતું નથી. એટલે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનું ભણતર, કે ભાષા-જોનું ભણતર, કે ન્યાય અને દર્શનશાસ્ત્રનું ભણતર અશુદ્ધિનો નાશ કરશે જ એવી ખાતરી નથી.

એટલે પ્રશ્ન તો ખરો જ રહ્યો કે જે વડે સમસ્યાનું સમાધાન થવાનું છે, તે કેળવણી એ શી વસ્તુ છે ?

હકીકત એ છે કે અશુદ્ધિનો નાશ, સ્વશુદ્ધિ પર વિશ્વાસ, અંધશ્રદ્ધાનો ભાગ એ વસ્તુઓને બહુશ્રુતતા કે તાર્કિક ઝીણવટ સાથે સંબંધ છે જ એમ નથી. પણ અશુદ્ધિનાશનો મંથન ભાવનાઓના વિકાસ સાથે છે.

ન્યામધી મનુષ્યમાં ભય કે લાલસા છે, ત્યામધી અશુદ્ધિના સામાન્યમાંથી ડાહ પણ. મનુષ્ય છુટી શકે નહિ. એના સર્વવિદ્યાસંપન્ન મગજમાં કાંઈક પૂછે પણ કાંઈક અશુદ્ધિ, કાંઈક અંધશ્રદ્ધા ભરાઈ રહેલાં માદમ પડશે જ.

એ ભય કે લાલસા સાથે કર્તૃત્વ દરો તો એ મનુષ્ય વિશેષ સ્વાવલંબી, સ્વાયત્ત સાધનો ઉપર આધાર રાખનારો, વાસ્તવિક જગતને નિદાન બાલ દિષ્ટિએ વિશેષ વાસ્તવિક રૂપમાં મહત્ત્વ કરનારો જણાશે ખરો; પણ એનું જગત પ્રત્યેનું દર્શનિદુ જગતને મુખકારક નહિ હોય. એ જગતને ભયનું કારણ, ત્રાસનું કારણ તો રહેવાનોજ. કારણકે એ પોતે ભય કે લાલ-સાથી મુક્ત નથી, અને વાસ્તવિક જગતને સંતોષી વાસ્તવિક રૂપમાં મહત્ત્વ કરવા અશક્ત છે. જે દેશજે અને જે શણે એના કર્તૃત્વનું બળ ઓછું થયેલું. માદમ પડશે, ત્યાં એના મગજમાં રહેલો અશુદ્ધિનો એકર ધર્ત્તજ દર્શન દેશે.

એ ભય અને લાલસા સાથે કર્તૃત્વનો અભાવ હોય ત્યાં અશુદ્ધિની ધુન પૂર્ણ બહારમાં ફરકવાની. સર્વે ભાષાઓનું જ્ઞાન, સર્વે પૈતાનિક; વિદ્યાઓનું જ્ઞાન; સર્વે દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન એને અશુદ્ધિની ગુલામીમાંથી છોડી શકે એ અશક્ય વસ્તુ છે. ન્યાં ન્યાં પાંડિત્ય છતાં કાંઈક 'ખુટીશરી' માં શ્રદ્ધા દેખવામાં આવે, ત્યાં તપાસ કરતાં ભય, લાલસા અને કર્તૃત્વવિહીનતા દર્શિએ પાયા વિના નહિ રહે.

તાત્પર્ય એ છે કે ભય, લાલસા અને કર્તૃત્વ-વિહીનતા એ અશુદ્ધિના પોપક છે. ને અને જેટલે અંશે બહુશ્રુતતા એ ત્રિપુટીના નાસમાં ઉપકારક હોય તોજ અને તેટલેજ અંશે એ દિશાની કેળવણી આપણું ઇષ્ટ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી ગણાય.

પણ વાસ્તવિકમાં તો જણાય છે કે પાંડિત્ય વિના પણ ભય, લાલસા અને અકર્તૃત્વ ન હોય એનું બને

છે, અને પાંડિત્યથી એનો નાશ થઈ શકે છેજ એમ નથી. પણ મૂળમાં એ ત્રિપુટીનો અભાવ હોય અથવા તેનો નાશ કરવાની ઇતિ હોય, તો પાંડિત્ય એની સ્વાધીન શુદ્ધિને વિશેષ વિવૃણિત કરે છે, તથા એનું કાર્યક્ષેત્ર અને એની સમાજદૃષ્ટિએ ઉપયોગિતા વધી શકે છે.

માટે 'કેળવણી' એટલું કહેવાથી સમસ્યાનું સમાધાન થઈ જતું નથી; પણ ભય અને લાલસાનો ઉચ્છેદ અને કર્તૃત્વનો ચોક્કસ અંશમાં ઉત્કર્ષ એને જે કેળવણી આપી શકે તેજ કેળવણી આપણી સમસ્યાનું સમાધાન કરી શકશે.

'કર્તૃત્વ' ને 'ચોક્કસ અંશ' એ શબ્દોથી વિશિષ્ટ કરવામાં ઉદ્દેશ રહેલો છે. કેવળ અપાર કર્તૃત્વ સુખદારક નથી. કેવળ સતોષ એ પ્રગતિકારક નથી. કર્તૃત્વ અને સંતોષનો યથાચોગ્ય મેળાપ એજ પ્રગતિકર અને સુખાવહ છે.

રોગની પરીક્ષા થવી એ દૈકારને મન સમાધાનકારક છે ખરું, પણ રોગીના મનને કેવળ પરીક્ષાથી સમાધાન થતું સંભવિત નથી. એને તો રોગની પરીક્ષા અને તેનો મેળવી શકાય એવો ઉપચાર બંને જોઈએ. તેમ દેશના રોગનું સમાધાન (હું કહું છું તેવી) કેળવણી છે એ બજાણથી જ દેશનો રોગ સારો થઈ જઈ શકતો નથી. પ્રશ્ન એ છે કે એ કેળવણીના પ્રચારનો ઉપાય શો ? અશુદ્ધિનો નાશ કરવાવાળી કેળવણી કેવી રીતે આપી શકાય ?

પુષ્કળ વિચાર કરતાં એનો કાંઈ રાજમાર્ગ છે, એવું જણાતું નથી.

એક અક્ષરશત્રુ વિદ્યાર્થીને વરસ દહાડામાં પાણિનીનું વ્યાકરણ શીખવવાનું બીકું કઢાય ઝડપી શકાય; પણ ભય, લાલસા અને કર્તૃત્વવિહીનતાનો નાશ અમુક કાળમાં બીજાથી કરી શકાયજ એમ નથી. જેનામાં ભણવાની જિજ્ઞાસા છે, તેને તદ્દન અપરિચિત વિષયનું જ્ઞાન થોડા સમયમાં આપી શકાય; પણ ભણવાની જિજ્ઞાસા નથીન ઉત્પન્ન કરાવી આપે એવો કાંઈ અમુક ઉપાય છે ખરો ? કદાચિત તેનો ઉપાય છે એમ પણ કહેવાય; કારણ કે ભણવાનાં સ્પૂળ અને લાલસાને પોષનારાં ક્ષણો હોઈ શકે છે; પરંતુ ઉપરોક્ત ત્રિપુટીના નાશનાં ક્ષણો સુખાવહ છે, એમ કદપનામાં ઉતારતું એ પણ મુશ્કેલ હોય છે.

કારણકે જે ખરી કેળવણી છે, જેના ઉપર માનવના વિકાસનો આધાર છે, તે કેળવણી એ કુવાના પથરા પર કાપા પાડવાની કળાના જેવી છે. એક દિવસમાં તમે લોહાનો સળાથો લઈને ધર્યા કરો તો પણ એ ઉપર અસર નહિ થવાની; છતાં કાપી-દોરીના રોજના ધસારાથી સુંદર લીસો ખાંચો પડી જશે. અશુદ્ધિના સંસ્કરણોનો નાશ શુદ્ધિના-શુભ ભાવનાઓના દૈવી સંપત્તિના-ઉત્કર્ષ દ્વારાજ થઈ શકે. અને એના શિક્ષક ભાદેમાં ભાદે વિકાસ કે એની અત્યંત વક્રવૃત્તિવાણી, કે અત્યંત ધીચ સમયપત્રક નથી. એ શિક્ષક તો ઉદાત્ત ચરિત્રના નમુના રૂપ મતો, અને એમનાં ઝીણાંમાં ઝીણાં તેમજ મોટાંમાં મોટાં કર્મો છે. એવો દમ્ભરો વર્ષમાં ઉત્પન્ન થઈ આવતો એક શિક્ષક પણ માનવ્ય વિકાસના જિજ્ઞાસુને સૈકાઓ સુધી દીવાદાંડી રૂપ થઈ પડે. એ દીવાદાંડી પ્રત્યે ગતિ કરનાર નત્ર સાધક પણ થોડે ઘણે અંશે એ કેળવણી આપી શકે. પણ મનુષ્યત્વનો વિકાસ કરવાની જાહેર શાળાઓ સ્થાપી શકાય, (અને રવિબાણ પણ એજ હેતુ સંકેત કરવા કેળવણીનો મહિમા સ્વીકારે છે, એમ માનું છું) -એ શંકાસ્પદ છે. એ થોડે ઘણે અંશે પણ થઈ શકે તો તે કેવળ ઉદાત્ત ભાવનાઓના આત્મદ્વંદ્વિસ લેતા સતત જગત પુરોધાનાં હવિતથી. એના વિદ્યાર્થીઓને પડિત થવાની જરૂર હશેજ એમ નથી; પણ એની સાથે અંપૂર્ણપણે એકદિસ થવાની જરૂર પડશે ખરી.

સમસ્યાનું ખરું સમાધાન આ પ્રકારનું હોવાથી, શ્રી. રવીન્દ્રનાથના રેટિયો, ગુરુમુખતા વગેરે વિષયોની વિરૂદ્ધતા ઉદ્ગારોમાં કેટલોક વિચારદોષ જણાય છે.

તેમાં પહેલાં રેટિયોનો વિષય લખ્યો. શ્રી. રવિ-બાણ કહે છે કે "પહેલાં સુતર કાંતીશ, કાપડ વણીશ, ખાઈશ, પીશ, અને તે દ્વારા સ્વરાજ્ય મેળવીશ. ત્યાર બાદ અવકાશ મળ્યે મનુષ્યત્વ મેળવીશ એ વચનો મનુષ્યનાં ન હોય." આ ઉદ્ગારની પાછળ એવી માન્યતા રહેલી છે કે સુતર કાંતવા વગેરે કર્મો મનુષ્યત્વ મેળવવામાં વિશેષી છે.

એ માન્યતા બૂલભરેલી છે. જે મનુષ્યને માનવ્ય શામાં રહેલું છે તે સમજતું છે, અને તેની પ્રાપ્તિની આવી રૂપ સતત વિચારમય જીવનમાં જે જગત બન્યો

છે, તેને માટે દરેક શુદ્ધ ક્રિયા એ વિકાસ પ્રત્યેનું એકેક પગલું જ છે; અને જેને એ સમજાયું નથી, જેને વિચારની ચાવી હાથ-લાગી નથી, તેને માટે જન્મનાં સમસ્ત પુરતકાનો પરિચય (કે મંગીત અને કળાકૌશલ્ય પણ) નકામાં ભાર ફળ થવાનાં છે. જગતમાં એવાં થોડાંજ પુરતકા છે કે જે મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિમાં મદદગાર થાય છે; અને સાહિત્ય, મંગીત અને કળા એજ એ પ્રાપ્તિનું સાધન છે, એ અનેક વહેંચે માનિને એક છે.

આ કાંઇ સાહિત્યાદિકની નિંદા માટે નથી લખતો. છતાં જે મનુષ્ય દિવસનો પ્રધાન સમય માનસિક બોજન પાછળ ગાળવામાં જીવનનું સાદ્ય માને છે, તેમણે પરહિતનો વિચાર કરવાની ચે જરૂર છે. મંસ્તૃતિનું શુદ્ધિરૂપ અનરૂપ કરતાં ચટિયાણું હશે, પણ અજ નિના શુદ્ધિબોજને ચે આસનું નથી, એ સ્વ સામે આખીચામણાં થઇ શકતાં નથી. હું અજ ખાઉ છતાં અમોત્પત્તિમાં ભાગ ન લઉં તો સીધી વાત છે કે કાંઇ બીજાને માફ તેમજ પોતાનું અજ ઉત્પન્ન કરવામાં સમય ગાળવો જ પડશે; તેજ પ્રમાણે અજ રાંધવામાં, વસ્ત્ર બનાવવામાં, મારી એકેએક ઉપબોજ વસ્તુ માટે કાંઇ બીજાએ સમય ગાળવોજ નોંધશે; અને તેને પોતાની જરૂરીયાતો માટે તો ગાળવો પડેજ. એટલે જે શરીરની સામગ્રીના હું નિલ ઉપલોગ કરતો હોઉં તે બનાવતાં રોજ ૧૦ કલાક જતા હોય, તો જગતમાં કાંઇકને એ ૧૦ કલાક આપવાજ પડવાના; અને તે ઉપરાંત એની પોતાની જરૂરીયાતો માટે એને એટલો સમય ગાળવો પડવાનો. પરિણામ-આજના જગતની સ્થિતિ:- (૧) ૨૦ કલાક કાંઇ મહેનત કરી શકતું નથી; મારે માટે તો દસ કલાક કરવીજ નોંધશે; એટલે એણે પોતાના શરીરની હાજતો અધુરી રાખી, મારે માટે- હું પંડિત છું, શુદ્ધિશાળી છું, તેથી, -ત્રસાનું નોંધશે; અને (૨) જે શુદ્ધિના બોજન ઉપર હું આટલો વધો મુગ્ધ છું, એની તમિની એણે તો આરાજો છોડી નોંધશે; કારણકે આ પૃથ્વીનો ફેર ૨૪ કલાકમાંજ પૂરો થાય છે, અને તે ચેતીસે કલાક કામ કરવાની શક્તિ સાચવવાનું મનુષ્યમાં સામર્થ્ય છે નહિ.

જે શુદ્ધિબોજ લેકો શુદ્ધિબોજનના પ્રમાણમાં શારીરિક ઉપબોજો ઓછા કરતા હોય, અથવા બહુ તો

મરીબમાં મરીબ માણસ જેટલા જ રાખી મુકતા હોય, તો પણ અમિલસાગની કાંઇ પદ્ધતિથી બધાને સમાધાનધરક નીવેશે લાવવાની આશા રાખી શકાય. પણ શુદ્ધિબોજની શારીરિક ઉપબોજોની જૂખ શુદ્ધિના પ્રમાણમાંજ વધતી રહે છે; શુદ્ધિબોજ લેકો નાણાં-બજારની સ્થિતિ વિષે ઉદાસીન નથી. એ શુદ્ધિની કિંમત નાણાંબજારમાંજ ઉંચી કરાવવા ઇચ્છા રાખે છે. એણે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી, એને મતે એનો સમય બહુ મદવનો છે; આ જગતમાં એકજ દેકાણે બેસીને સર્વ બ્યવહાર થઇ શકતા નથી, અને ચાલીને જવામાં વિશેષ સમય જગડે, માટે એને વાહનની સમવક નોંધશે; એનો સમય મદવનો છે; પોતાના વિચારોને પણ પોતે લખવામેલવામાં કે ટપાલમાં પહોંચાડવામાં એ ન જશે નોંધશે; એને કારકુન અને પટાવાળો નોંધશે; એને માટે મારામાં મારો દોષો નોંધશે; મારામાં સાફ મકાન નોંધશે; લખવા-નાંચવા માટે ટેવલો નોંધશે; અને તે ઉપરાંત એની શુદ્ધિને ઠાજે એટલું એનું માને રાખવાનું નોંધશે; અને તે માન સાચવવાં પુરતો મેમો જળવવા માટે દત્તર ખર્ચો કરવાની સમવક નોંધશે.

નોંધે તો આ સાધનો ઉત્પન્ન કરવામાં મોટાં મરો વાપરીયે કે યરોનો બદિધાર કરીયે, એટલું તો નહીં કે મારો સમય બચાવવા, અથવા મારી શુદ્ધિ માહાત્મ્ય ધરશે ઉપર કરાવવા, જે જે હું સમજેશો ભોમનું, તેને બદલે જગતમાં કોઈને એટલો સમય આપવો જ નોંધશે; એટલે એને પોતાની શુદ્ધિની જૂખ મટાડવાનું બ્રહ્મ જ નોંધશે.

પરિણામ:-મારી અનવધિ પાંડિયાલિસાગ વમ કરવા માટે ધીન એજ ન નહિ-પણ સામાન્ય મનુષ્યો કરતાં મારી હાજતો વધારે હોવાથી-બીજા અનેક થોડો પણ શુદ્ધિવિકાસ ન થવા દેવાની સ્થિતિ સીકારવી નોંધશે. ને શુદ્ધિવિકાસ એ મનુષ્યની પૂર્ણતા માટે ચેતન્ય હોય, અને ને ન્યાયદૃષ્ટિ એ માનવ્યનું એક આવશ્યક અંગ હોય, તો મારો શુદ્ધિવિકાસ ગમે તેટલો અટકી જતો હોય છતાં હું બીજાને ભોજે મારી જૂખ વમ કરવા નજ ઇચ્છું.

પણ પરિતવજ કહે છે, “આમાં કશોજ અન્યાય ખરેખર થતો નથી; વાત એ છે કે અનેક માનુષ્યોને

શુદ્ધિની ભૂખ જ નથી; એ શારીરિક શ્રમ કરી જીવવામાં સંતુષ્ટ છે. શુદ્ધિને કેળવવા જેટલી એમની લાચકાત પણ નથી; એમને લાજાવવા જરૂરો તો એ ઉધવામાંડશે. હું મારી શુદ્ધિથી ઉપયોગનાં સાધનો જલ્દી ઉત્પન્ન કરવામાં પણ સંદાય કરું છું. મારી શુદ્ધિથી જગતને પણ ફાયદો છે. મારામાં બહુ શુદ્ધિ દશે; તો હું અનેકને લાજાવી શકીશ-શુદ્ધિ આપી શકીશ. મારો સમય બચાવવામાં જગતનું જ હિત છે. ”

આ ઉત્તરમાં સર્વત્ર અન્યાયજ રહેલો છે. અનેક માણસોને શુદ્ધિની ભૂખ નથી, અને એ શારીરિક શ્રમ કરી જીવવામાં સંતુષ્ટ છે, એનું કારણ (૧) એમને શુદ્ધિ-વિકાસનો સ્વાદ આપવાની તક મળી નથી, (૨) એમને શારીરિક શ્રમ કરી જીવવામાં સંતોષ માન્ય સિવાય છુટકાજ નથી. રસ્તે જતા હોદાળે, છત્રી હોય નહિ, વરસાદ ધોધમાર પડવા માંડે, એટલામાં એકાદ અડધાપાછ આવે, તો એ ભારે સંતોષકારક વસ્તુજ ગળી જાય. તેમ શરીરમાં જીવડો દટાવી રાખવાને શારીરિક શ્રમ ક્યાં વિના ઉપાય જ ન હોય ત્યાં એ ગિયતિમાં સંતોષ માનવો જ પડે.

બીજું, એનો સમય બચાવવાથી એ તે સમયનો શુદ્ધિ સધારવામાં ઉપયોગ નહિ કરે, એમ હોય તો પણ મને એના સમયના બોગે મારી શુદ્ધિના વિકાસે કરવાનો અધિકાર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય ?

ત્રીજું, મારી શુદ્ધિની કુધાની પાછળ કેટલીયે પેઢીની મહેનત સમાયેલી છે; એને એટલે સમય મળ્યો એ પણ તીવ્રશુદ્ધિ યદ શકશેજ.

અત્રે એવી શંકા કદાચિત થશે કે ‘શ્રમવિભાગ જેવી કાંઈ વસ્તુ હુનિવામાં છે કે નહિ ?’ હું કહું છું, છે; પણ એનેયે મર્યાદા છે. હું અનાજ આણું અને મારી સ્ત્રી રાંધે, હું કપડાં ધોઈ આવું અને મારી સ્ત્રી વાસીફું વાળે, -એ એક જાતનો શ્રમવિભાગ છે; એમણે અમુક મર્યાદા બાદ અન્યાય યદ શકે છે. ઘર ક્યાં વિના માણસથી રહી શકતું નથી, અને ઘરની બહાર નીકળ્યા વિના પણ ચાલતું નથી; માટે ઘરની બહાર નીકળવાનું હું ‘મારી પાસે રાખું’ અને સ્ત્રીને ઘરમાં જ રહેવાનો શ્રમવિભાગ કરું, ત્યાં જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ. તેમજ પ્રયો

ગ્રામ મારે ઉત્પન્ન કરવા, અને પાંદો માલ પાંદોશીએ તૈયાર કરવો, તેવા શ્રમવિભાગમણે જે વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ. એથીયે વધારે અન્યાય બધારે હું એવો શ્રમવિભાગ કરું કે શુદ્ધિનું કામ મારી પાસે રહે અને પાંદોશીને શારીરિક શ્રમ રહે ત્યારે થાય છે. કારણ કે જેમ તું બનેની વતી રાંધ અને હું બનેની વતી ખાંડા એવો શ્રમ-વિભાગ યદ શકતો નથી, તેમ ધૌદિક શ્રમ અને શારીરિક શ્રમનો ન્યાય શ્રમવિભાગ યદ શકતો નથી.

ચોથું, મારી શુદ્ધિનો જગતને ઉપયોગ મળતો હોય તો પણ શુદ્ધિની નાણાંજગરમાં ખામ કિંમત અંકવા માટે કશું જ કારણ આપી શકાય એમ નથી. ઉદાહરણ, જે શુદ્ધિની ખીલવણથી માનવ્ય વધતું હોય તો તેને લીધે, તેમજ આવશ્યક અનન્યા ઉત્પાદનમાં તેની સીધી સહાય ન હોવાને લીધે પણ શુદ્ધિશાળીની શારીરિક જરૂરીયાતો સામાન્ય માણસ કરતાં કાંઈક ઓછી હોવામાં જ ન્યાય રહેલો છે.

પાંચમું, શુદ્ધિકાર જગતની સેવા કરવામાં જ શુરુ થવાની ઇચ્છાનું બીજ રહેલું છે. હું બીજા કરતાં વિશેષ તીવ્રશુદ્ધિ યદ, એનો ઉપયોગ સર્વેને આપું. એનો જ અનુવાદ હું કતરોનો શુરુ થાઉં એમ નથી થું ? જે પરશુદ્ધિનો આધાર લેવા ઇચ્છતા નથી, તેમણે મૌન રાખવું એજ ઉચિત ગણાય. બીજા કરતાં તીવ્રશુદ્ધિવાળા થતું, એટલે બીજાએ મારી શુદ્ધિના આશ્રિત થવું જ પડે એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની જ. અને જે શુરુ મુખીપણુ ઇષ્ટ નથી લાગતું એ ટાળી શકવાનું નહિ.

ખરી વાત એ ન બૂલવી જોઈએ કે મોટે ભાગે જે શુદ્ધિના વિકાસ પાછળ સુશિક્ષિતો પડેલા હોય છે, તે શુદ્ધ તે અશુદ્ધિના નાશમાં સહાય કરતીજ નથી, અને કેવળ ચિત્તની એક સ્વચ્છંદ જ હોય છે.

આ જ પ્રસંગમાં શ્રી. રવીન્દ્રનાથે શુરુમુખીપણુ વિરૂદ્ધ કહેલા ઉદ્ગારોનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે.

શ્રી. રવિનાથજીએ દૈવ, શુરુ અને અમદાર ત્રણેને એકજ પક્ષમાં બેસાડી દીધા છે અને ત્રણે પરના વિશ્વામને એકમરખી અંધના જાણી છે.

હકીકત એ છે કે જેમ માણસ પોતાનું અન્ન પોતાના પેટમાં જ ઉત્પન્ન કરી શકે નથી, પણ વિશ્વમાંથી લેવું પડે છે, તેમ માણસને પોતાની જીંદગીને પુષ્ટ કરવા માટે પણ વિશ્વપર આધાર રાખવો પડે છે. જેમ અન્ન માટે એ પ્રકૃતિ તેમજ બીજા મનુષ્યની મદદ બંને લે છે, તેમ પ્રતાર્થ અન્ન માટે પણ પ્રકૃતિનું અપલોકન તેમજ બીજા મનુષ્યની મદદ પણ લે છે. જે મનુષ્યની જીંદગીને એ પોતાની જીંદગીને વિકસિત કરે, તેના પ્રત્યે એ ગુરુભાવ રાખે એમાં બૃહ્તિ છે એમ તો કોઈ નહિ જ કહે.

જે બીજાને નવી દૃષ્ટિ આપે તે એનો શુરુ થાય છે. અને આશ્ચર્ય એ છે કે જે શુરુનો અસ્તીકાર કરે છે તે પણ બીજાને નવી દૃષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે !

વળી, શુરુનો અસ્તીકાર કરનારનો પુસ્તકોના અધ્યયન ઉપર વિશેષ જ ભાર હોય છે; એટલે બે-ત્રણમાં એમ બને છે કે એક મનુષ્યના કહેલા શબ્દો પ્રમાણ ગણાય છે, પણ એ ગમે તેવું રહીયે લખી વ, અને તે કાંઈપણ રીતે કાળ સામે ચોડે વખત થઈ રહે તો તે વિશ્વસનીય અને વિચારણીય થઈ વ છે ! ત્યારે ખરું જોતાં તો જુદા પુસ્તક કરતાં પૂર્ણ પણ સચેતન માનવ એ શુરુ થવાને વિશેષ જ લાયક ગણાવો જોઈએ.

પણ વાચક કહેશે કે હું શિવજીજીને સમજ્યો નથી. એમનું કહેવું એટલું જ છે કે નાના બાળકની, અથવા નાના જતું પાંચેથી પણ જીંદગીનું ગ્રહણ અવરસ કરો, પણ કોઈના પણ વચનને 'વેદવાક્ય' ન માનો.

હીક છે; પણ એટલેથી મુશ્કેલીનો અંત આવતો નથી. બીજાનાં વચનોની યોગ્ય કસોટી કરવાને હવે પોતાની વિવેકશક્તિ એજ સાધન છે; અને એ વિવેકશક્તિ મળી જ પડે હોય તો એ વચનોની યોગ્ય કસોટી ખરી જ થવાનો સંભવ નથી. આને લીધે જોને વિષે આપણને એમ લાગતું હોય કે એ કેવળ બીજા પર અંધશ્રદ્ધા રાખે છે, તેમને પૃથ્વીનું તો એમાંના ધણીખરા અંધશ્રદ્ધાનો આલેખ નાહણુવ કરશે. એ કહેશે કે 'અમે શુરુનાં વચનોને અમારી જીંદગી તપાસ્યાં છે,

અને અમારી ખાતરી થયેલી છે; ત્યાં અમે કેવળ એમના વચનમાં શ્રદ્ધા રાખીયે છીયે, ત્યાં એમના સત્યવાદીપણાની ખાતરી કરી છે; ખાતરી થાય એવા એમણે અમને પૂરાવા આપ્યા છે; જેમ દવા કરાવવી હોય ત્યારે દાકતરની કામેક્ષિયત વિષે યોગ્ય ખાતરી કર્યા પછી એની જીંદગી અને અનુભવ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યા વિના છુટકો નથી, જેમ અધિક વસ્તુના ઝેરીપણા વિષે આમ લાકડાને પ્રમાણ ગણવું જ પડે છે; તેમ અમે કેટલીક બાજતોમાં એમનાં વચનોને વિશ્વસનીય ગણીયે છીયે, તેમાં અમારી અંધશ્રદ્ધા નથી, પણ અમને એમને વિષે મળેલા અનુભવોથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાતરી છે. આમ લગભગ દરેક સિધ્ધ પોતાના શુરુ વિષે ખાતરી આપશે; એની વિવેકદૃષ્ટિ સંતોષ હશે, પણ એને જેટલી વિવેકશક્તિની આજે બક્ષિસ છે, તેનાથી એણે પોતાની શ્રદ્ધાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ છે. એવો ક્યો માનવી છે જે દહતાપ્રવૃત્તિ કહી શકે કે એની જીંદગી ઓછીવત્તી અને કોઈને કોઈ ક્ષેત્રમાં પણ પરંપરાગત કંપનાઓના અને માન્યતાના સંસ્કારોના ઘોરમાં થઈને વહેતી નથી ! સત્યની શોધનો માર્ગજ એવો જાણાય છે કે પહેલું સ્વર્ણ પરિણામનું દર્શન, પછી કારણની કંપનાઓ અને પછી કટાક્ષિત સત્યનિયમનું દર્શન. અનેકવાર તો એક કંપનાના ખંડન અને બીજા કંપનાના મંડન-માંજ. સહનો આરોપ થાય છે. અનેક પ્રતીતિઓ જોને આપણે જીંદગીક્રમ માનીયે છીયે, તે વસ્તુતઃ આજની દૃષ્ટિએ સુસંગત લાગતી કંપનાઓજ છે. સંભવ છે કે આજના મોટામાં મોટા તાલીના અનેક વિષયોને લગતા મનોહમર વર્ષ પછી કેવળ હમણા જોની કંપનાજ કરે.

એટલે શુરુ પર મક્કતી અજોગ્ય શ્રદ્ધાનું નિવારણ કોઈ પર વિશ્વાસ નજ કરવા એ નથી, પણ વિવેકશક્તિ શુદ્ધ કરવી એ છે. એ વિવેકશક્તિ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય ?

શુરુથી છેતરાવાનો સંભવ કેવી રીતે થાય છે, એનું કારણ તપાસીયે. કોંતો શુરુ સ્વર્થી હોય અથવા પોતેજ પ્રામાણિક બૃહ્તિ કરતો હોય તો બંને રીતે એ પોતાના સિધ્ધાને ખોટો માર્ગે દોરે.

એ રીતે જો શુરુ સ્વર્થી હોય, તો એને મળેલું

શિષ્યમંડળ લાક્ષણ્ય હોતું નેહાયે. જે શિષ્યકોષ સત્ય કે કાલ્પનિક લયના નિવારણ માટે, કે કોઈપણ પ્રકારના ઔદિક કે પારલૌકિક સુખ કે ભોગની પ્રાપ્તિ માટે, કોઈ સિદ્ધિ, ચમત્કાર, શક્તિ, કે આનંદની ઈચ્છાથી ચુસ્તે શોધે, અને તેને માટે બંને કોઈપણ કરતું ન પડે એવી ઈચ્છા રાખે, હુંકામાં માનવ્યના વિકાસ સિવાય કોઈપણ ઈતર વસ્તુની અને પુરુષાર્થ કરવાની મહેનતમાંથી બચી જવાની ઈચ્છા રાખનાર શિષ્ય, કોઈપણ કાળે છેતરાય તો તેમાં દોષ કેવળ એના લય, લાલસા અને કર્તૃત્વવિહીનતાનો જ ગણાય. આમાં આપણે દેશ કે યુરોપીય દેશો એકસરખાજ બ્રહ્મમાં પડે છે. એનું એક દશાન્ત પેન્ટ દવાઓ છે. રોગનું કારણ દૂર કરવાનો શ્રમ ન પડે, તેને માટે યોગ્ય મંચમાં પાળવા ન પડે અને નીરોગી થઈ જવાય એવી અપેક્ષા રાખનારા યુરોપીયનો ઝોજા નથી, અને તેમની અશુદ્ધિ પર તાત્કાલ ચંપાના દવા બનાવનારા પણ ઝોજા નથી. યુરોપની પ્રજાઓ પણ પોતાની મનઃકામના પૂરી પાડવાની આશાથી રાજકારી નેતાઓ, વકીલો, દાકતરો અને બીજા સેક્ટો પ્રકારના તજજ્ઞોથી સરખાજ છાતા હોય છે. ન્યાં ચેલા લાક્ષણ્ય, લયબીત કે આગમુ હોય, લાં લોબી ચુસ્તે રહેવાને અવકાશ હોયજ.

સિદ્ધાન્ત વાત એ છે કે માનવ્યના શુણ્વિકાસ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ ફળ મેળવવાની ઈચ્છા હોય અને તેના પ્રકૃતિગત નિયમનું પૂર્ણ શોધન થયું ન હોય લાં સુધી શુર કે શિષ્ય બન્નેની શુદ્ધિમાં દોષ હોવાનો નિરન્તર મંલવ છે જ. એટલે વધારેમાં વધારે એટલુંજ કહી શકાય કે માનવ્યના વિકાસ સિવાય કોઈ પણ બીજું ફળ મેળવવા માટેની પદ્ધતિ માટે માનવમાત્રની શુદ્ધિ બ્રહ્મને પાત્ર છે; એ વિષયમાં કોઈની પણ શુદ્ધિ નિરંતર માટે સત્ત્વ હોવાની ખાત્રી આપી શકાય નહિ. જેટલે અંશે પ્રકૃતિગત નિયમોનું શોધન થયું હોય તેટલે અંશે કેટલાક ક્ષેત્રોમાં એ બ્રહ્મનો મંલવ ઝોજો થાય; અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ પૂરતો અમુક રસ્તો સાંપડવાનો મંલવ ગણાય; પણ પ્રકૃતિ એટલી અનંત લાસે છે કે એના મંશોધિત લાગ કરતા મંશોધ્ય લાગ વિશેષજ રહેવાનો.

પણ જેની દષ્ટિ કેવળ પોતાના માનવ્યના વિકાસ પર જ છે, જે વિશ્વમાં માનવ્યનેજ શોધતો ફરે છે, જે શુદ્ધિથી કે દલિથી એ પાત્ર કરી શકાય તે શુદ્ધિ અને

દષ્ટિ મેળવવા શુર પાસે જાય છે, તેને શુરવીકાર માટે પથાપાપ કરવાનું કદી કારણ મળતું નથી. એને શુર છેતરી શકતો નથી કે એ છેતરાઈ શકતો નથી. ન્યાં એ જેટલો માનવ્યનો વિકાસ જુએ છે, તેટલો એ લઈ શકે છે, અને ન્યાં એના જેવામાં આવે છે, કે એની જાણમાં આવેલા કોઈ પણ મનુષ્ય કરતાં અમુક વ્યક્તિમાં માનવ્યનો વિકાસ અનંત ગણી વિશેષ છે ત્યાં-એવી કઈ વિશ્વમાં શક્તિ છે, કે જે એને એનો ભક્ત થતાં રોડી શકે ? જેમ પાણી ઢળાણુ તરફજ દોડે, તેમ એના ચિત્તને એ મનુષ્યોત્તમની ભક્તિ ધ્યાં વિના છુટકોજ થતો નથી. જેણે માનવ્ય સિવાય બીજા કોઈ ફળની અપેક્ષાએ એનું ચરણ બાંધ્યું હશે તેને વિશે ખાત્રી આપી શકાય નહિ. એણે ધારેલું ફળ મળે નહિ, અથવા ફળ મળી શકે તે પહેલાંજ એનું ધૈર્ય ખુટી જાય, તો પણ એ એનો ત્યાગ ફરે એવા મંલવ છે. દોષ મનુષ્યમાં રહેલી શુરભક્તિની વૃત્તિનો નથી, પણ મનુષ્યત્વ સિવાય ઈતર વસ્તુની લાક્ષણો અને તેને માટે જેહન તેના કરતાં ઝોજા પુરુષાર્થ અને ધૈર્યનો છે.

પણ આ તો રેડિયા પરથી શુરભક્તિ ઉપર આવ્યા. મળ મુદા પર આવતાં જણાશે કે જે માનવ્યનો વિકાસ એજ મનુષ્યની અમલ્ય સંપત્તિ હોય, જે અપરિમિત ન્યાય-વૃત્તિ એ માનવ્યનું એક આવશ્યક અંગ હોય, તો રોગ્ય છે કે મનુષ્યે પોતાના આવશ્યક ભોગોની ઉત્પત્તિ તથા બનાવટમાં પોતાનો મંરૂણ દિરસો આપવો. પોતે જે વસ્તુઓને ઉપભોગ કરે છે, તેની ઉત્પત્તિ અને બનાવટમાં દિવસના જેટલા કલાકની નિમમિત મહેનત સમાઈ હોય, તેમાંથી તે જેટલું ઝોજું આપે તેને માટે ગીતાના રાજ્યોમાં કહી શકાય કે સ્તૈન યદ્યતઃ । એમાંથી બેજ રીતે છૂટી શકાયઃ શારીરિક ઉપભોગો ઝોજા કરી; એ રીતે સમયનો બચાવ કરી, બચેલા સમયમાં ઔદિક અભિલાષો પુરી કરી શકાય, અથવા બીજાની ઈચ્છાને અધીન થઈ અથવા બીજાની નિઃસહાયતા નેહ એના હિતને માટે સમય આપવોજ પડે છે, ન આપવામાં મમાજ પ્રત્યેના ધર્મનો દ્વાસ થાય છે, એમ નેહ શારીરિક શ્રમની ફરજમાંથી અલગ રહી શકાય; ઉદ્ધરણ મોંઘાની માવજત માટે, શિષ્યની જિજ્ઞાસાદૃષ્ટિ માટે, દેશના રક્ષણ માટે, ઇલાદિ. પણ

એવી પરિસ્થિતિમાં યદ્યપ્તલાભમંતુર એજ એના જીવનનો નિયમ થઇ શકે. એ શારીરિક ભોજો ઝોજામાં ઝોજા કરે, અને સમાજ પોતાની ખુશીથી જેટલી એની કાળજી લે તેટલાથી અધિકની અપેક્ષા ન રાખે. અને એની નિશાની એ કે સેવા માટે પણ એ દીનચિંતિથી ચાલે ન બને. આપણે હમ્મણીયે કે ન હમ્મણીયે જગતમાં જીવે અને શક્તિની વિપત્તિ છે, -રોગ, બાલ્ય, વાર્ધક્ય વગેરે નિઃસહાય કરનારાં કારણો છે, -એ નિર્વિવાદ છે. એટલે આવી સ્થિતિ ન હોવી એ અમંભવિત છે; પણ આવી સ્થિતિમાં ધમ્ય માર્ગ ઉપર કહો તેવાજ હોઇ શકે.

આમ હોવાથી, હાથપણાટના અભ્યાસને દેશામિના ભરમાંશ સાથે સરખાવવામાં કવિત્વ છે, પણ એથી સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આવે છે એમ ખાતરી નથી. કામ્યમય કલ્પના અનેક પ્રકારે થઇ શકે. કાંઇ એમ પણ કહે કે વણાટનો ઉત્કર્ષ દેશામિ પર પાણીનો મારો કરવા માટે નથી, પણ એક અધદમ્ય મધાનને વિશેષ જગતું અટકાવવા અને જગેશ ભાગને સમું કરવાનો પ્રયત્ન છે.

કવિત્વના અભાવને લીધે કઇ કલ્પના વિશેષ મુંદર છે એનો નિર્ણય કરવા દુઃસરમર્થ છે, અને ઉભય કલ્પનાઓજ હોવાથી વિવેક કરવા માટે જણે ત્યાગ્ય જ સમજ્યું છે. એથી દેશની આગ હોતવાશે કે નહિ અથવા કેટલી હોતવાશે એ વાત ભવિષ્યના ઉદરમાં રહેલી છે. એની કલ્પના કરવી નિર્ભરક છે. રેડિયો યજ્ઞાવવામાં શુદ્ધ ત્યાગ રહેલો છે, માનવ્યના વિકાસનો રેડિયો વિરોધી નથી, એથી દેશની નિર્ધનતા એક પંચા જેટલો પણ ઝોજો થઇ શકે એમ છે, એ યજ્ઞાવવામાં દુઃજગતની કાંઇ પણ અકિતની હિંસા કરેના નથી, આપું જગત રેડિયાધર્મ સ્વીકારે તો તેથી એ કાંઈનું તુલકાન થવાનું નથી અને એમાંથી ઉપજતા વજ્ર વિના શરીરનો નિર્વાહ હવે થઇ શકેના નથી એટલાં કારણો કંતામણુવણાટ ને ધર્મ-કર્મ કરાવવા માટે અને પુરનાં જણાય છે.

ઉપસંહારમાં—

(૧) અજીહિનો નાશ, અને સ્વજીહિનો વિકાસ કરેલો એ દેશની સમસ્યા છે—એ સાચું છે;

(૨) એનું સમાધાન 'કેળવણી' છે એ સાચું છે; પણ -

(૩) એ 'કેળવણી' તે પાંડિત્ય નહિ—ભાષાજ્ઞાન, સાહિત્ય-મંગીત-કળાઓનું જ્ઞાન, દર્શનશાસ્ત્રોનું જ્ઞાન, કે પૈનાનિક વિદ્યાઓનું જ્ઞાન નહિ; એ ગૌણ કેળવણી છે.

(૪) ગૌણ કેળવણી તે સાચી કેળવણીની સાથે હોય તો ઉપકારક થઇ શકે, પણ સાચી કેળવણી વિના એ મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે નિર્ભરક જ છે.

(૫) કેવળ એવી જનની કેળવણીનો અતિરાદ એ વિપવવાસનાજ છે; જેમ યોગ્ય કરતાં અધિક શબ્દસ્પર્શદિકનો ઉપભોગ એ હિંદિયોનો સ્વચ્છંદ છે, તેવાજ એ જીહિનો સ્વચ્છંદ છે; એમાં ઉત્તતિ નથી.

(૬) અજીહિનાં મૂળ ભય, લાકસા, અને અપુરુષાર્થ છે.

(૭) કેવળ કર્તવ્ય અથવા કેવળ મનોપ્રગતિકારક કે સુખાવદ નથી. બન્નેનો યથાપોગ્ય મેળાપ જોઈએ.

(૮) સાચી કેળવણી એટલે એ મૂળોનો ઉચ્છેદ, અથવા માનવ્યનો પિકાશ, અથવા ફેંચી ગંપતિઓનો ઉત્કર્ષ, અથવા વિચારમય જીવન, અથવા શુદ્ધ વિવેકનો ઉદય, અથવા સમ્મત જનશક્તિ કે ક્ષમિતિ, અથવા પ્રતિભા પ્રતાપનો ઉત્કર્ષ.

(૯) ગૌણ કેળવણી વિના સાચી કેળવણી હોઇ શકે, અને સાચી કેળવણી વિનાની ગૌણ કેળવણી પણ લઇ શકાય.

(૧૦) સાચી કેળવણી માટે કાંઇ રાજ્યમાર્ગ નથી; સત્પુરોનાં જીવનચરિત્ર, એમનો સમાગમ, સેવા, અને એમની ઉદાત્તા પ્રાપ્ત કરવાની હમ્મજ અને તે માટે પુરુષાર્થ એજ એનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો છે; ઇતર રીતે બીજી વિદ્યાઓની માફકજ સાચી કેળવણીની જિજ્ઞાસા માટેની જમિકા પણ સત્પુરો તરફથી પ્રગ્ન ઉપર પડના એ વિષયના ઉપરેશ અને ચરિત્રદાશા મંદકાવોથી તૈયાર થાય છે.

(૧૧) સાચી કેળવણીને પરિણામે નિર્ભયતા, નિર્ભોભિતા અને પુરુષાર્થ વધે, અને શુદ્ધ વિચાર જનપ્રત્યયનો જન્ય; એ પિકાસને માર્ગે સાક્ષનાં અનાપાસે

અનેક ગૌણ વિદ્યાઓનો ઉત્કર્ષ પણ થઈ જાય. ગૌણ વિદ્યાઓ એ રસ્તે ચાલતાં આવનારાં દુર્ગમોના જેવી છે; કુધા મટાડવા એનો ઉપયોગ ક્યોં હોય ત્યાં સુધી એ યોગ્ય છે; પણ માણસ એમાંજ લુબ્ધ થઈ અટકી પડે તો પ્રવાસ પૂરો ન થાય-માનવ્યની પ્રાપ્તિ ન થાય.

(૧૨) સાચી કેળવણીમાં ટોષ પણ શુદ્ધ હર્ષ વિષ્ણુ રૂપ નથી.

(૧૩) શરીરની સગવડનાં સાધનો ઉત્પન્ન કરવા કે ધનાવવામાં પોતાનો જે પુણું દિસે ન આપે તે 'સ્તેન' છે. એમાંથી બે રીતે ઉગરી શકાય: ઉપભોગો ઓછા કરીને, અને અત્યંત સમયમાં બૌદ્ધિક અભિવ્યક્તિઓ તૃપ્ત કરવાથી, અથવા બીજાની વિનંતિ કે નિઃસહાયતાને વશ થઈ સેવાભાવનાથી યદ્યથા લાભનેતુષ્ટી થઈ સ્વીકારીને.

(૧૪) ગુરુલક્ષિ કે પરશુદિની મહાપ લેવાની વૃત્તિ એ અનર્થનું કારણ નથી; અનર્થનું કારણ તો અશુદ્ધિનાં મૂળોજ છે.

(૧૫) માનવ્ય માટે તો ગુરુલક્ષિ એ ઉદાત્ત વૃત્તિ હોય, ઉચ્ચનિશ્ચય છે. અને પરશુદિની મહાપ પરશુદિની ઉચ્ચતિ માટે આવસ્યક ખોરાકજ છે. એની મને અપેક્ષા નથી એ માનવામાં જમ, ગર્વ કે કૃતમતા રહેલાં છે.

(૧૬) માનવ્યના વિદ્યાસ મિયાપ હંતર ફળો પ્રાપ્ત કરવા માટેની શુદ્ધિ બીનચુક છે, એમ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકાય નહિ. જેટલે અંશે પ્રકૃતિના નિયમોનું અંશોધન થયું હોય તેટલે અંશે દોષ ઓછા થવાનો મંભવ અથવા અમુક દેશ અથવા કાળ માટે અમુક રસ્તો સાંપડવાનો મંભવ; પણ પ્રકૃતિની અનંતતાને લીધે ઘણું તો તદ્વિપચક શુદ્ધિ વિષે નિર્દોષતાનો મંભવજ અણુવી શકાય.

(૧૭) ગૌણ કેળવણીમાં ભૌતિક તેમજ ચિત્ત-પ્રકૃતિનું શોધન એ સાચી કેળવણીમાં સૌથી વિશેષ લાભકારક થવાની શક્યતા છે, પણ થાયજ એમ ખાત્રી નથી.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

મિ. બાભાની ઑસ્ટ્રેલિયાની યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત

તે પરથી મુજતા વિચારો

મિ. હોરમસજી બ્રહ્માંગીર બાભાનું નામ મુંબઈ, મહિસુર ને મદ્રાસની યુનિવર્સિટીઓમાં જાણીતું છે. તેઓ હાલ નિવૃત્તિમય હવન ચુનરે છે, અને મુંબઈ ઇલાકાની તરણી, ખીલતી ખળ સાથે કેળવણીની બાબતમાં તેમને દેખીતો મુંબઈ નહિ બેબેજ છે, તેથી તેમનું નામ થોડાં વર્ષ પહેલાં અહીં નેટલું પરિચિત હતું તેટલું હાલ નથી. પરંતુ તેઓ કેળવણીના વિષયમાં ચુનંદા ને પાકટ વિચારક છે, ને વયોવૃદ્ધ હોવા છતાં વિદ્યાનો વ્યામંગ ને પ્રગતિમાં તેમનું હિત તેમણે જરા પણ કમી થવા દીધાં નથી.

૧૯૨૨ ના અન્તમાં તેમણે સર દોરાણ ટાટાની સાથે ઑસ્ટ્રેલિયાનો પ્રવાસ કર્યો. તે વખતે તેમને લાંબી યુનિવર્સિટીઓ વિષે વાર્ષિક ચવાની તક મળી. તે તક સાધી; ને પર્થ, એડિલેઇડ, મેલ્બોર્ન ને સિડનિ એ ચાર સ્થળની યુનિવર્સિટીઓનાં બંધારણ વિષે અદ્ય સમયમાં જાણી શકાય તેટલું જાણ્યું.

પર્થની યુનિવર્સિટી

પર્થ, એડિલેઇડ, મેલ્બોર્ન ને સિડનિ એ ચાર યુનિવર્સિટીઓમાં પર્થની યુનિવર્સિટી સૌથી નાની છે. તે ૧૯૧૩માં સ્થપાઈ હતી; એટલે કે તેને સ્થપાયોને માત્ર દશ વર્ષ જ થયાં છે. હજી તેને માટે મકાન પણ બંધાર્યાં નથી; કામચલાઉ મકાનોમાં તેનું કામ નિભાવવામાં આવે છે. હાલ તેમાં જ્ઞાનના ત્રણ વિભાગ વિષે વ્યવસ્થા છે; માહિત્ય-વિભાગ, વિજ્ઞાનવિભાગ ને કૃષિ ને સ્થાપત્યવિભાગ. પ્રોફેસરોના કામ માટે ઇન્ડસ્ટ્રીમાં પ્રખ્યાતિ પામેલા

વિદ્વાનોની પગદબી કરી તેમને બોલાવવામાં આવે છે. એ યુનિવર્સિટીના વાઇસચેન્સેલરનું પદ માનદ; તેને વગરનું છે; ને રજીસ્ટ્રારનું કામ લાંબા પ્રોફેસરે વાગ કરતી વેતન વિના કરે છે. યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણને માટે કોષ પણ જાતની શી રાખવામાં આવી નથી.

એડિલેઇડ યુનિવર્સિટી

આ યુનિવર્સિટી ૧૮૭૪ માં સ્થપાઈ છે. એમાં સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કાયદા, ધર્મ, દન્તવિદ્યા, સ્થાપત્ય ને મંગીતના વિષયોમાં વિદ્વાની પદવીઓ આપવામાં આવે છે, ને વ્યાપાર, કેળવણી ને વિજ્ઞાનના વ્યવહારોપયોગી વિભાગના વિષયોમાં કાયદાતનાં પ્રમાણુપત્ર આપવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓને પદવી અથવા ડિપાધિ આપવાની પહેલ એ યુનિવર્સિટીમાં કરવામાં આવી. એ યુનિવર્સિટીમાં પ્રથમ ચારજ વિષયના અધ્યાપન માટે જોગવાઈ હતી: (૧) શિષ્ટ સાહિત્ય ને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર; (૨) અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય, અને માનસિક ને નૈતિક તત્ત્વવિદ્યા; (૩) ગણિતશાસ્ત્ર; ને (૪) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન. પણ તેમાં પ્રગતિ થઈ છે, ને હાલ ૧૬ વિષયો માટે ૧૬ અધ્યાપકોની વ્યવસ્થા છે: (૧) શિષ્ટ સાહિત્ય ને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર, (૨) તત્ત્વવિદ્યા અને અર્થશાસ્ત્ર, (૩) અર્વાચીન ઇતિહાસ, (૪) સ્થાપત્ય, (૫) પ્રકૃતિવિજ્ઞાન, (૬) શરીર-સ્વરૂપવિજ્ઞાન, (૭) શરીરરચનાવિજ્ઞાન, (૮) રસાયણશાસ્ત્ર, (૯) ઉદ્ભવવિદ્યા, (૧૦) કાયદાશાસ્ત્ર, (૧૧) મંગીતશાસ્ત્ર, (૧૨) શાશ્ત્ર, (૧૩) ગણિતશાસ્ત્ર, (૧૪) જૂરતર ને ખનિજવિદ્યા, (૧૫) પ્રાણિવિદ્યા ને (૧૬) અંગ્રેજી ભાષા અને સાહિત્ય. આવી રીતના ૧૬ પ્રોફેસરો

● હવેની હમીકત મિ. બાભાએ પ્રસિદ્ધ હરેલા અહેવાલ ઉપરથી છે.

(અધ્યાપક) ઉપરાંત એ યુનિવર્સિટીને અંગે ૫૦ ઉપઅધ્યાપક (લેકચરર) ને ૧૬ શિક્ષક છે; અને યુનિવર્સિટીમાં મળતા શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓની પરીક્ષા આ પ્રોફેસર ને મદદનીશોનેજ દાથે લેવામાં આવે છે.

આ યુનિવર્સિટીની સેનેટ-આ દારદારીકનું સમગ્ર વિદ્યનમંડળ-માસ્ટર કે ડૉક્ટરની ડિગ્રીવાળા અને ત્રણ વર્ષના તર્કમાં એલ્યુમેટોનું બનેલું હોય છે. કાર્યવાહક મંડળ આજ વિદ્યનમંડળે ચૂંટણીમાં નીમેલા ૨૦ સભ્યોનું બનેલું હોય છે. સમગ્ર વિદ્યનમંડળ વર્ષમાં ત્રણ વાર મળે છે. કાર્યવાહક મંડળ ને સમગ્ર વિદ્યનમંડળ જે નિયમો ને નિર્ણયો પસાર કરે તે સિદ્ધિ ઓરિએન્ટલ સરકારની સંમતિ મળેથી પસાર થએલાં ગણાય છે.

આ યુનિવર્સિટીના ચેન્સેલર ને વાઇસ ચેન્સેલર ને કાર્યવાહક મંડળે ચૂંટણીથી નીમેલા અધિકારીઓ હોય છે, સરકારે નિયત કરેલા અધિકારીઓ નહિ.

મેડેમોર્ન યુનિવર્સિટી

મેડેમોર્ન યુનિવર્સિટી ૧૮૫૩ ના વર્ષમાં અધ્યાપક દત્તી. યુનિવર્સિટીને વિષે જણતાં પહેલાં ત્યાંની ઉત્તરના દરજ્જાની કેળવણીને વિષે કેટલું જણવા-જોમ છે. ત્યાંની પ્રાથમિક કેળવણી ૧૮૭૨ ના વર્ષમાં મક્કત ને ફરજિયાત કરવામાં આવી હતી. “ પોતાનાં બાળકોને કેળવવાં, એ અચૂક ફરજ છે, એવી માળાપોને સમજીતી આપવાનો એક જ માર્ગ છે, ને તે એ કે તેમના પર રાત્રે કર નાંખવા ને રાત્રે તેમને કહેવું કે ‘ તમારાં નાણાં જલ્દી તમને શાળામાં અપાતી તમારાં બાળકોની કેળવણીમાં મળી જશે. અમારે તમારી પાસે બીજું કશું નહીં નથા; પણ એવ કે ક્યોના તમારાં બાળકો શાળાએ જાય કે ક્યોના તમે કારાચુદમાં જાઓ. ” જે વખતે ફરજિયાત કેળવણીના ધારો મેડેમોર્ન માટે ઘડ્યો તે વખતે સિદ્ધિ શેલેનશાદતના અન્ય કોષ પણ ભાગમાં ફરજિયાત કેળવણીના નિયમો એવા હતા નહિ. છ અને પંદર વર્ષની ઉમરની વયમાંની ઉમરનાં તમામ બાળકોને માટે કેળવણી ફરજિયાત કરવામાં આવી. જે બાળકો શાળાએ જાય નેનાં માળાપને પ્રથમ ચારના

ચુન્દા માટે પાંચ શિક્ષક ને પછીના ચુન્દા માટે પાંચ શિક્ષકોને દંડ ભરવાનું ફરજિયાતમાં આવ્યું હતું; અગર જે દંડ ભરવામાં ન આવે તો સાતથી વધુ નહિ એટલા દિવસ માટે કેદ ફરમાવવામાં આવી શકે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૭૫ના ત્યાંના કેળવણીના કાયદામાં જે બાળકો પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું તેમાંની ખાસ એ દત્તી કે કેળવણીનાજ દિવસ પર તમામ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. શિક્ષકોની લાયકાત ને તેમના પગારમાં ઘણાજ સુધારા કરવામાં આવ્યા હતા, પરિણામની પદ્ધતિએ શિક્ષકોનું કામ તપાસી તેમનું વેતન નક્કી કરવાનું બધ કરવામાં આવ્યું હતું, ને પ્રાથમિક શિક્ષકોમાં ગિરફામ, દસ્તકળા, ડિપ્ટરમાર્ટન, ફિલ, વ્યાયામ, ભરતકામ ને પાકશાસ્ત્ર જેવા ઉપયોગી વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

પ્રાથમિક પછી માધ્યમિક કેળવણીની વ્યવસ્થા છે. માધ્યમિક શાળાઓના બે ઉદ્દેશ ગણાય છે: એક તો એ કે વિદ્યાર્થીને દાસની પ્રગતિત્રયી આસતી શાળ્યપદ્ધતિને અંગે શહેરી તરીકેની પોતાની ફરજોનું જાણ્યાર ભાન થાય એવી માનસિક ને તૈતિક કેળવણી આપવાનો, ને બીજો, એને એના લખિયના જીવનકાર્યમાં મદદગાર થાય ને આરામના સમયનો એને સફળપોગ કરતાં આવડે, એવી જાતની કેળવણી આપવાનો.

તે પછી યુનિવર્સિટીની કેળવણીની વ્યવસ્થા છે. ઉપર કશું તે પ્રમાણ મેડેમોર્ન યુનિવર્સિટી ૧૮૫૩માં અધ્યાપક એ યુનિવર્સિટીની વ્યવસ્થા પણ બે મંડળથી ચાલે છે: કાર્યવાહક મંડળ ને સમગ્રવિદ્ય-મંડળ કાર્યવાહક મંડળ ૨૩ સભ્યોનું બનેલું હોય છે, ને તેમાંના ૨૦ જણ સમગ્ર વિદ્ય-મંડળે ચૂંટણીથી નીમેલા હોય છે. સમગ્ર વિદ્ય-મંડળ (સેનેટ) ત્યાંની યુનિવર્સિટીના માસ્ટર કે ડૉક્ટરની ઉપાધિ ધારણ કરનારા તમામ પદવી-ધરાવું બનેલું હોય છે. ચેન્સેલર તેમજ વાર્ષિક ચેન્સેલર કાર્યવાહક મંડળે ચૂંટણીથી નીમેલા અધિકારીઓ હોય છે. સત્તા કાર્યવાહક મંડળના હાથમાં હોય છે. પરંતુ કાયદાકાનૂનો, ધારા કે નિયમ ઘડવાનું કામ સમગ્ર વિદ્ય-મંડળની સંમતિથીજ થઈ શકે છે. સમગ્ર વિદ્ય-મંડળ વર્ષમાં બે વાર મળે છે.

સરકારનાં મેડેમોર્ન યુનિવર્સિટીમાં માત્ર ચાર પ્રોફેસરો હતા: (૧) સિદ્ધિ સાદિન્યનો. (૨) ગણિતશાસ્ત્રનો, (૩)

પ્રકૃતિવિજ્ઞાનનો ને (૪) અર્વાચીન ઇતિહાસનો. હાલ પીસ પ્રોફેસર છે ને તે નીચેના વિષયોમાં નિપુણતા છે: (૧) શિષ્ટ ભાષાઓનું ભાષાશાસ્ત્ર, (૨) ગણિતશાસ્ત્ર, (૩) જૂસ્તરવિદ્યા ને ખનિજવિદ્યા, (૪) ઇતિહાસ, (૫) સરીરશાસ્ત્રવિજ્ઞાન, (૬) અંગ્રેજી ભાષા ને સાહિત્ય, (૭) રોગવિદ્યા, (૮) પ્રકૃતિતત્ત્વવિદ્યા, (૯) રચાપત્ર, (૧૦) રસાયણશાસ્ત્ર, (૧૧) પ્રાકૃતિક ને મૈત્રિક તત્ત્વજ્ઞાન, (૧૨) પ્રાણિવિદ્યા, (૧૩) સંગીત, (૧૪) કાવ્યશાસ્ત્ર, (૧૫) સરીર-તત્ત્વવિદ્યા, (૧૬) ઉર્લિજ ને ઇક્ષશાસ્ત્રના વિકાસની ક્રિયાનું વિજ્ઞાન, (૧૭) પશુરોગવિજ્ઞાન, (૧૮) કૃષિવિદ્યા, (૧૯) અર્થશાસ્ત્ર ને સમાજશાસ્ત્ર ને (૨૦) કેળવણીશાસ્ત્ર. દરેક પ્રોફેસર પોતાનું પદ જીવનપર્યંત, અથવા તે સંતોગ-કારક રીતે કર્તવ્યકર્તા કરેલાં સુધી, અથવા તે પોતે શાળાનાં આપે કે તેને દોષ માટે કાઢી મૂકવામાં આવે ત્યાં સુધી ભોગવે છે. આવી રીતના પ્રોફેસરો ઉપરાંત ચાર નિયમિત રીતના નહિ પરંતુ અધ્યાપનમાં જોડાયેલા એવા ચાર પ્રોફેસરો ને ૧૧૨ ચદતા ઉતરતા દરજ્જાના તેમના મદદનીશ અધ્યાપકો છે.

સિડનિની યુનિવર્સિટી

સિડનિ ઓસ્ટ્રેલિયાનું મુખ્ય નગર છે. ત્યાંની યુનિવર્સિટી ૧૮૫૦માં સ્થપાઈ. ત્યાં સેનેટ અથવા તે સમસ્ત વિદ્યાર્મંડળ ૨૪ સભ્યોનું બનેલું હોય છે, જેમાંના દશ જાણુ ૨૧ વર્ષની ઉમરના એવા એ યુનિવર્સિટીના ટ્રેન્યુએટોએ ચૂંટણીથી નીમેલા હોય છે. ચેન્સેલર અને વાઇસ ચેન્સેલર સમસ્ત વિદ્યાર્મંડળે ચૂંટણીથી નીમેલા અધિકારીઓ હોય છે. એ યુનિવર્સિટીમાં જ્ઞાનના દશ વિભાગ પર લક્ષ અપાય છે. સાહિત્ય, કાયદા, વૈદક, વિજ્ઞાન, રચાપત્ર, દંતવિદ્યા, પશુરોગવિદ્યા, કૃષિવિદ્યા, અર્થશાસ્ત્ર ને શિષ્યકળા. એકલા સાહિત્યવિભાગમાંજ સુમારે ૧૧ પ્રોફેસરો ને ૨૧ મદદનીશો છે. આ પરથી એટલું સમજશે કે શિક્ષણને માટે વિદ્યાર્મંડળની છૂટથી નિમજ્જક કરવામાં આવે છે, ને આખી યુનિવર્સિટીમાં ઘણા પ્રોફેસરો હોય છે.

આ રથજે એટલું નોંધવા લાયક છે કે આ યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસરનું પદ માત્ર જેમને સમસ્ત વિદ્યાર્મંડળે-એન્ટ્રેન્સ-આપ્યું હોય તેમનાજ સંબંધમાં વાપરી શકાય છે.

૧૮૨૧ના વર્ષમાં આ યુનિવર્સિટીના ૧૬૬નોએ યુનિવર્સિટીને માટે લખેલા ઉચ્ચ કાદિના નિર્ણયો ને સંબંધેથીના દેવાલો અમલ તો ખાસ યુનિવર્સિટીને છાત્રે તેવા વિદ્યાર્મંડળ ઉચ્ચ લેખોની માત્ર માદોજ દશ પાના લરાય તેટલી છે.

ઉપર મુજબ ચાર યુનિવર્સિટીઓને વિષેનું જાણવાનું મિ. લાલાના દેવાલમાંથી જાણવા બાદ જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આપણને વિચાર કરવાનું મન થાય છે. આપણી ત્રણ મુખ્ય યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાયાને ૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયાં છે, પરંતુ તે મુખ્યતઃ પરીક્ષા-લેનાર સંસ્થાઓજ હજી સુધી છે. નવી યુનિવર્સિટીઓ છેલ્લાં આઠ દશ વર્ષમાં આપણે ત્યાં સ્થપાઈ છે ને હજી સ્થપાશે. પરંતુ જે ઉપયોગી બાબત છે તે એ છે કે આપણા દેશની યુનિવર્સિટીઓએ એ સમજવું જોઈએ કે, યુનિવર્સિટી એ જ્ઞાનનું મંદિર છે, નહિ કે પરીક્ષાનું. યુનિવર્સિટી એ જ્ઞાનની પ્રગતિનું કેન્દ્રસ્થાન હોવું જોઈએ, નહિ કે જ્ઞાનની માત્ર માપણીનું. હજી તે જેમાંની એક એ તદ્દન તરત ઉભી થાવી યુનિવર્સિટીઓ છે, એવા ઉપલી ચાર યુનિવર્સિટીઓનું પણ મુખ્ય ક્ષેત્ર, અગર તેમનો ઉદ્દેશ મુખ્યતઃ અધ્યાપનનોજ જોવામાં આવે છે, ને તેને માટે દરેક યુનિવર્સિટીમાં જોગ્ય જોગવઈ કરવામાં આવી હોય છે. આપણે ત્યાંની વસ્તુ-સ્થિતિ સંબંધની યુનિવર્સિટીનો દાખલો લઈને તપાસીએ તો આપણને તે થી માધુસ પડે છે! તે એ માધુસ પડે છે કે યુનિવર્સિટીએ તો માત્ર એક એ વિષયમાં, સમાજશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્રના વિષયમાં, અધ્યાપન માટે જોગવઈ પૂરી પાડી છે, ને તે પાણુ માત્ર ટ્રેન્યુએટ થઈ ચૂકેલા હોય એવાઓને માટે. બાકી અધ્યાપનનું તમામ કામ કોલેજો, પોતપોતાની મેજે અલાયે જાય છે.

બીજી સરખામણી આ યુનિવર્સિટીઓમાં ચૂંટણીથી નીમાતા ચેન્સેલર, વાઇસ ચેન્સેલર ને સેનેટ અગર સમસ્ત વિદ્યાર્મંડળના સભ્યોના સંબંધની છે. હાલના પ્રજાતંત્રના પ્રાણલના સમયમાં આ પ્રકારની જોગવઈ સમયના પવનને તદ્દન બંધાશેલી ગણી શકાય. આપણા દેશમાં આવી જોગવઈ હજી દાખલ થતાં કાણુ જાણે કેટલાયે વર્ષો નીકળી જશે; હજી તો તેનાં સ્વમાં પણ નથી, તો તેનો સાધાર-ત્યાર તો કેટલોયે દર હોવો જોઈએ. પરંતુ એ પ્રકારની

વ્યવસ્થા ધીમે ધીમે ઇચ્છવાનું ગણાશે જ એમ મંતવિત લાગે છે. લોકમતનો પ્રવાહ એ દિશામાં વહે છે અથવા વહેશે, મુધારાનું વ્યોત એ દિશામાં જઈ છે અથવા જઈશે; પ્રગતિનાં પગલાં એમજ ઊપડશે એમ માનીએ તો વસ્તુસ્થિતિનું પૃથક્કરણ થોડું જ કંઈ કહેવાય એમ લાગે છે.

મેથોડની યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર પોતાનું કામ જીવનપર્યન્ત કરી શકે છે, અર્થાત્ વ્યાસંકુષ્ઠી મનોવશકરક રીતે કર્તવ્ય કરવા માટે તેમનામાં આવશ્યક ને શારીરિક બળ હોય છે સાંકુષ્ઠી તેઓ ધંધામાં ચાલુ રહે છે. આ બાળત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. આપણા દેશમાં અમુક ઉમરે નોકરીમાંથી તિરત થવાની જે ફરજ પાડવામાં આવે છે, તે બીજાઓના મંજૂરમાં નો કોણ નહોતું પરંતુ ખાસ કરીને અધ્યાપકોના મંજૂરમાં ખાસ ઇચ્છવાનું નથી. જે સમયે માન પાકટ દશાએ પહોંચ્યું હોય છે તે જે સમયે અનુભવ તેમજ પ્રતિષ્ઠાને બળે અધ્યાપક શિક્ષણ તેમજ જ્ઞાનની શક્તિ દરવાના કામને માટે નહોતું ખાસ લાયક થયો હોય તેજ સમયે તેને તેનાથી વિરુદ્ધ બનાવી દેવાની પદ્ધતિ ખરેખર હાથગમનક છે. તેમજ કોલેજમાં કામ કરે તે બધા જ પ્રોફેસર, એ અહીંની પદ્ધતિને વિશેષ સિદ્ધિ યુતિ-વાર્ષિકીનું બંધારણ ધરા લેવા જેવું છે.

આપણે સાંની વસ્તુસ્થિતિમાં મુધારો થવાને માટે ઉપરાઉપરી હજી ઘણી નવી યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાવવી જોઈએ. નહકમાં જ વિચાર કરીએ તો અમદાવાદ, કાઠિયાવાડ, ને વડોદરા યુનિવર્સિટીઓ શા માટે અસ્તિ-ત્વમાં આવવી ન જોઈએ? આ મથળાએ નાણાં નથી એમ તો લાગ્યે જ કહી શકાય તેમ છે. ત્યારે નવી નવી યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે વિવિધતા ઉર્લ્લેખ પામશે, ને વિવિધતા વગર આપણે ત્યાં મુધારો ને પ્રગતિ શક્ય નથી. પરંતુ એ દિનક્યા કે-? ગ્રામોર-ની વિશ્વભારતીને મુજરાત અને કાઠિયાવાડમાંથી બહોળે હાથે અત્યંત મુશ્કેલીથી મદદ મળશે, હિંદુ યુનિવર્સિટીને પણ મુજરાતકાઠિયાવાડમાંથી મદદ મળશે, પણ ખુદ મુજરાતકાઠિયાવાડને તેમાં શું? ક્યાં મઠ બેચાર વર્ષ પહેલાં વિચારવામાં આવેલી મુજરાત યુનિ-વાર્ષિકીની યોજના? ક્યાં મઠ એ અમદાવાદમાં રાખવામાં આવેલી ધારણા? હાલ તો મુજરાતમાં પ્રગતિ ચતાર મારી મઠ છે. બધું ઉધુંચતુ ઘણું મળું છે. કાંઈક નવું પણ છે, પણ તેમાં પ્રગતિ છે કે કેમ તે વાંચનારનેજ વિચારવાનું સોંપું છું.

અતિમુખશકર ક. ત્રિવેદી

અસહકાર-નૈતિક દષ્ટિએ

“ મનુષ્ય પ્રકૃતિથીજ નાગરિક છે. ” મનુષ્ય સ્વાભાવમાં સામાજિક તત્ત્વ રહેલાં છે એટલે મનુષ્યને જેમ વ્યક્તિગત લક્ષ્યો હોય છે એમ અને “ સામુદાયિક લક્ષ્યો ” (Co-operative purpose) પણ હોય છે. એ સામુદાયિક લક્ષ્યો પાર પાડવાને માણસ સંઘકાર્યો ઉપાડે છે. કળા, સાહિત્ય જેવા ઉદ્યોગો સામુદાયિક લક્ષ્યવાળાં સંઘકાર્યોના ઉદાહરણ તરીકે આપી શકાય. સંઘકાર્યના તેની પાછળ રહેલા લક્ષ્યને પાર પાડવાના પ્રયત્નોમાં, એક લક્ષ્યથી કાર્ય કરતી, વ્યક્ત અથવા અવ્યક્ત, વ્યવસ્થા બેવામાં આવે છે. દરેક સામાજિક વ્યવસ્થાની પાછળ કોઇ સામુદાયિક લક્ષ્ય હોય, અને એ લક્ષ્ય વ્યવસ્થામાં જરોજર ઉતારવામાં આવે તેજ એ વ્યવસ્થા માર્થક છે.

“ રાજ્ય ” (the state) એ વ્યવસ્થા સામાજિક છે એટલે એની પાછળ પણ કોઇ સામુદાયિક લક્ષ્ય રહેલું છે, અને એ લક્ષ્યને પહોંચા વળવા યોગ્યેલી વ્યવસ્થા જે વ્યક્ત સ્વરૂપ લે છે તેને આપણે “ સરકાર ” (the actual form of government) કહીએ છીએ. એટલે “ સરકાર ” એ “ રાજ્ય ” નથી, પણ રાજ્યનું વ્યક્ત સ્વરૂપ માત્ર છે. રાજ્ય એ સરકારનો આદર્શ છે અને એ આદર્શ સરકાર પોતાની યોજનામાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યની પાછળ રહેલું એનું કારણ-બૃહત્ લક્ષ્ય રાજ્યના મુખ્ય કર્તવ્ય રૂપે પ્રકટ થાય છે. એ કર્તવ્યો ત્રણ છે-રક્ષણ, ન્યાય, લોકકલ્યાણ. પ્રગ્નને આજ અને અંતર હૃદયમાંથી મુરશિત રાખતી. પ્રગ્ન-જનનું વ્યક્તિત્વ સાચવવું, એટલે કે કોઇ પણ વ્યક્તિ અથવા વર્ગ બીજી વ્યક્તિ અથવા વર્ગના હક્કને કોઇ પણ રીતે હાનિ ન પહોંચાડી શકે એ જોવું. આ બીજા કર્તવ્યને આપણે ન્યાય કહીએ છીએ. છેલ્લે, વ્યક્તિત્વ દગાઇ રહેવાના કારણો દૂર કરવાં અને પ્રકાશમાં

આવી શકે એવા સાનુકૂળ ગંધોગો કરી આપવા યોગ-નાઓ કરવી એ ત્રીજું કર્તવ્ય છે જે સમયવા “લોક-કલ્યાણ” સમ્બંધી પ્રયોગ કર્યો છે.

આ જવાબદારી ઉપાડી લેવા દાખ (authority) રાખવા પડે છે. માટે રાજ્યને સત્તાની (power) જરૂર રહે છે. પણ સત્તા એટલે શારીરિક બળજ નહીં, લશ્કર કે પોલીસજ નહીં, તેમ સત્તા એટલે જુલમ પણ નહીં. જોરજુલમથી દુનિયાની કોઇ પણ સત્તા વ્યક્તિને એકાદ રીતે વર્તવા ફરજ પાડવાને શક્તિમાન નથી, પરાણે કામ લઇ શકાતું નથી. વ્યક્તિને અસર કરી શકાય, લલચાવી શકાય, બંધીક બતાવી શકાય, ખજવણી કરી શકાય; પણ વ્યક્તિ સ્વાયત્ત હોય, બંધીક થી મુક્ત હોય, સહન કરવા તૈયાર હોય, તો બધી સત્તા તેની આગળ નિર્બળ છે; ધાધુ કરાવવા અશક્ત છે. સત્તાનો અર્થ એટલોજ કે વ્યક્તિના સ્વચ્છ-દને રાજ્યવ્યવસ્થામાં સ્થાન ન હોય, નહીં તો રાજ્ય પોતાના કર્તવ્યને પહોંચી વળવા અશક્ત છે. ભારે રાજ્ય પ્રત્યે વ્યક્તિને ધર્મ ઉભો થાય છે, જેને પરિણામે રાજ્ય-વ્યવસ્થા ફાઇ એક સ્વરૂપ લઇ ટકી રહે છે. એ વ્યવસ્થાને માન આપવું એટલે પોતાની જાતને સામાજિક દષ્ટિએ જોઇ પોતાનું દિન લોકહિત સાથે તફાવત કરી જેનું આવાજ કંઈ અર્થમાં રાજ્યને સમજતના દિતને ખાતર દરેકે પોતેજ ઉભું કરેલું જવાબજ ગણી શકાય.

ભારે રાજકીય બાબતોમાં સમયો અર્થ જોર-જુલમ થતો નથી. (Might is not right) સત્તા પાસે લાચાર છે માટે રાજ્યયોજનાને વ્યક્તિ તમે છે એ સાચું નથી. પણ એ વ્યવસ્થાનું અનુસરણ

• બન્ધન અને પ્રાપ્તિ આધાર મન ઉપર રહેલો છે એ સુખમાં આ અર્થ પણ ધરાવી શકાય

દરેક માટે મરદચ્ચાત છે, બધે પછી એ અનુસરણના આ વારંતરિક લક્ષણ વિષે કોઈનું અજ્ઞાન હોય. પણ એ અનુસરણ મરદચ્ચાત છે એ સાબતી તત્ત્વજ્ઞદાર હોય તેથી એ મરદચ્ચાત મરી જતું નથી. એ લક્ષણ ખાસ કરીને સત્તાની સામે થવાનું હોય ત્યારે ખ્યાલમાં આવે છે. સરકારની પોલીસને અનુસારન મળે છે કારણ કે તે ગાંધીનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. ત્યારે, રાજ્યને સત્તા પ્રગળના મરદચ્ચાત અનુસરણમાંથી-પ્રગળના મરદ-કારમાંથી-મળે છે.

મનુષ્યસ્વભાવમાં સામાજિક તત્ત્વ રહેલું છે અને તેથી મનુષ્યને સામાજિક વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે, જે વ્યવસ્થાના કારણેજે હોઈ શ્રામિકલિક લક્ષણ હોય છે. રાજ્યની સામાજિક વ્યવસ્થાના લક્ષ્યને પોલીસી વળવાને જે કર્તવ્યો ઉભાં થાય છે, તેને માટે રાજ્યનાં સત્તાની જરૂર રહે છે. એ સત્તાનો અર્થ વ્યક્તિના સ્વચ્છંદનું સંયમન. વ્યક્તિ સત્તાને તાણે યદ જતી નથી; પણ રાજ્યવ્યવસ્થાને અનુસરણ આપી પોતાનીજ ઉપર મંચમ મુકનાર વ્યક્તિ પોતેજ છે. આ દૃષ્ટિએ કાયદાનો અર્થ આત્મનિયંત્રણ થાય. એ નિયંત્રણની જાણ નિયંત્ર કરનાર પોતાને ન હોય તેથી એ નિયંત્ર સ્વનિર્ણીત મરી જતો નથી. આ પ્રમાણે રાજ્યનો આધાર પ્રગળની દરેક વ્યક્તિ ઉપર રહેલો છે, જ્યાં રાજ્યવ્યવસ્થાનું સાર્થક એના સામુદાયિક લક્ષ્યની પૂર્તિ માટેના સરકારના પ્રયત્નોમાં સામાયલું છે. રાજ્યવ્યવસ્થાનું નૈતિક દૃષ્ટિએ હુકામાં આ નિરૂપણ છે.

પોલીસને અંગે સરકારને અપામ્લિકી સત્તાનું યુક્તિ આપી જાય ખરું; અને તેને સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરતી કલ્પી રાજ્ય. એનું ઘણીવાર ગમે છે કે પોલીસ પોતાની સત્તાનો લાભ લઈ પોતાનું લક્ષ્ય ચૂકી પોતેજ વ્યવસ્થિત જુદાં ચલાવે. આવી વખતે પોલીસ પોલીસ મરી જાય છે; એમ સરકાર પણ સરકાર મરી જાય. સરકારના કાયદાઓનો ઉપયોગ નેરલુક્ષ્ય કરવામાં થાય. પ્રગળને સુરક્ષિત રાખવાને જરૂર સરકાર પોતેજ એને અરક્ષિત બનાવવા પાટ મટે, અને પ્રગળિત આગવવાને જરૂર એક વ્યક્તિ અથવા વર્ગના સ્વાર્થની ખાતર પ્રગળનેજ નુકસાન પહોંચાડવા તૈયાર થાય. સરકાર એ રાજ્યનું વ્યવસ્થા સ્વરૂપ છે અને સ્વરૂપ ઉપરથી આરંભને સમજ સમજ, નો સરકારના આવા સ્વરૂપ ઉપરથી એમ કાઢવા વગર

રહેજ નહિ કે રાજ્યનો સારણજુત હેતુ પ્રગળને રક્ષણ-લીન બનાવવાનો અને જુદામી સ્વચ્છંદ-ર અજાવવાનો હોવાનો જોઈએ. જ્યાં પ્રગળનું રક્ષણ થતું નથી અને તેને ન્યાય મળતો નથી ત્યાં લોકલચાણની ન્યાત નો બાલુ-એજ મુકાએ. આવી યિથિત ઉભી કરવાનો રાજ્યનો હેતુ હોઈજ રહે નહિ. ત્યારે એકજ અનુમાન નીકળે કે આવી સરકારી પોલીસમાં આપણે જોઈ ગયા તેવા આદર્શનો વિરોધ નગરે પટે છે અને સરકાર રાજ્યના વ્યવસ્થા સ્વરૂપ તરીકે રહેતી નથી; એ સરકારી પોલીસ રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ યુગાપી એકી છે. જે પોલીસ વ્યવસ્થા સોંપામ્લિકી સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરે અને પોતેજ જુદાંમાં સામેલ થાય તેવી પોલીસ “વ્યવસ્થિત જુદાં અજાવવાની મંચા” તરીકે ઓળખાય એમાં નવાઈ નથી. એવાજ અર્થમાં સરકારી પોલીસમાં માત્ર મુડી-એ નહિ પણ રાજ્યના લક્ષ્યનો સ્પષ્ટ વિરોધ જણાય, ત્યારે એ પોલીસ પોતાને “સરકાર” તરીકે ઓળખાવી શકતી નથી, કારણ તે રાજ્યદ્રોહી બની છે.

રાજ્યદ્રોહી આચરણ કરતી આવી સરકાર પ્રગળના મરદચ્ચાત અનુસરણ માટે કેમ ઢાંચ કરી રહી? અને પોલીસનો આધાર પ્રગળની દરેક વ્યક્તિ ઉપર છે; તેથી જેમ યુદ્ધમાં જાણે-અજાણ્યે પણ સામેલ હોય તે કાયદામાં તિલાંજલ ગણાય તેમ આવી સરકારની જિદ-કુશ વ્હામે થવા વગર તેની સાથે “સરકાર” કરતી કાંઈ પણ વ્યક્તિ, વર્ગ અથવા સમગ્ર પ્રગળ તે સરકાર જેટલીજ એ “રાજ્યદ્રોહ” માટે જવાબદાર છે; એ સરકાર જેટલીજ રાજ્યના કારણજુત લક્ષ્ય તરફ બેરકા બની સરકારતી સાથે પોતે પણ રાજ્યદ્રોહી બને છે. એ સરકારના અસરપ સ્વરૂપ માટે સરકાર જેટલીજ પ્રગળ પણ જવાબદાર છે. મન-અમનના વિરંકનો અ-ભાવ જવાબદારીમાંથી કોઈને પણ મુકા કરના નથી. જ્યાં સત્તાનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત રાજ્ય પ્રગળના ધર્મમાં રહેલું છે, તેથી એ સરકારી સત્તા જેમ પણ વખત-ટપી રહે છે તેમ તેની પ્રગળ અતીતિને માર્ગે સરકાર મનુષ્યની માફક જ્ઞાનરિવમે રૂબની જાય છે.

એ રાજ્યદ્રોહી સરકાર ને ધેરાં માફક અનુસરણ કરતી એ મમલિતી યિથિત જવાબદાર છે, અને એ પરિ-જામ કેવળ અત્તાને લક્ષ્ય છે. આખા પોતાને જે કંઈ જાન છે તે પ્રમાણે વર્તન કરે છે. અર્થે જાનની

પણ ભય રહેલો છે. તેથી રાજ્યપ્રેલી સરકારની રદામેનો અસહકાર અદિસક સ્વરૂપ ધારણ કરે તો તેનો ઉદ્દેશ સચવાવાનો મંભવ રહે ખરો.

અદિસાત્મક અસહકારમાં બીજા એક ભયથી પણ આપણે બચી જાય છે. સરકારી ચોળાઓ અસત્યનો માર્ગ લીધો છે; રાજ્યપ્રેલી બની છે અને હવે અસહકાર એજ આપણે માટે ધર્મમાર્ગ રહ્યો છે એ નક્કી કરવું સહેલું નથી. સત્ય-અસત્ય સમજવામાં બૂલ પણ ધર્મ જાય; અથવા એકને સત્ય કામે તે બીજાને બૂલભરેલું પણ લાગે. પણ અદિસાત્મક રીતિમાં “સત્યને પામવામાં રદામા માણસ ઉપર દુમલો કરવાનો ઇરાદો હોયજ નહિ, પણ ધીરજથી અને સન્માન-બ્રુતિથી તે માણસને જલ કરતો અટકાવવાનોજ હેતુ એમાં હોય,” અને પોતાની જાતે કુઝ ખમી સત્યને પાળવાનું હોય ત્યાં જલ ધર્મ હોય તોપણ કોઈ પોતાની જમને પરિણામે સદન કરવું પડતું નથી.

આ અસહકારના રાજકીય સાધનોની વિગતમાં ઉતરવાનું કામ નીતિશાસ્ત્રનું નથી પણ રાજકીય નેતાનું છે. વળી દુનિયાના ઇતિહાસમાં એક સમસ્ય પ્રગળા દાયમાં એ હતીઆર આજ રૂપી મુકાનું નથી તેથી વિગતનો વિષય વધુ મુદ્દેજ જાતે છે: તો પણ રાજ્યનું કદય કેમ સચવાય છે એ ઉપર ઉપરથીદિન્દુ-રયાનમાં આલી રહેલી અજગજમાં નંઈ કાઢાય.

એ અદિસાત્મક અસહકાર રાજ્ય-પ્રગળાને ધર્મ સમજવા તરફ, પ્રગળાં વ્યાપેલા અજાન અને અનીતિ દૂર કરી તેને જાગ્રત કરવા તરફ, અને લોકકલ્યાણને નુકસાન પહોંચાડવા મટેલી એ સરકાર રદામે ચોળા રચના તરફ દોરવા. સત્ય સમજનાં આવેલા આત્મ-જળનો ઉપયોગ સરકારની કાલચોથી દૂર રહેવામાં, પત્તવણીથી ન ડરવામાં, અને સદનથીજ જનવામાં, કાયદાના ભંગથી થતી શિક્ષા તથા તકવારની બ્લીક દૂર કરવામાં ધાય; અને પ્રમંગ આવે ધીરજથી કાયદાનો ભંગ કરી, દુમલા સદન કરી એ કાયદા અને તકવારમાં રહેલા શારીરિક જળને અર્ધદીન કરી નાંખવું. સરકારનું જળથી આવેલું ગુમાન ઉનારી નાંખવું. આ રીતે અજાના એરઉપયોગના રરના ખુટતાં પ્રગળા

અજમોદનમાંથી-સદકાર ધર્મમાંથી ઉદભવતી સજાની માગણી માટે સરકારને જેવટ રદામે ધમેકી પ્રગળ પાસેજ આવવું રહે અથવા જીવી ખુટવા તૈયાર રહેવું પડે. દિન્દુરયાનમાં સ્વરેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિગેરે ઉપયોથી લોકકલ્યાણ સાચવવાની અને કાયદાનો સરિનય ભંગ કરી અન્યાયને અશક્ય જનારી ન્યાય મંજાળવાની ચોળા છે. આ પ્રમાણે દિન્દુરયાનમાં આશતા અસહકારમાં રાજ્યનાં મુખ્ય કર્તવ્યોમાંનાં એ-લોકકલ્યાણ અને ન્યાય-સાચવવા પ્રયત્ન છે. રદાળનો સવાલ વધુ મુદ્દેજ છે ખરો. એ જાળતમાં એટલુંજ કહેવાનું છે કે જે સરેલીન પ્રગળ પોતાની મેળે લોકકલ્યાણ માચવે અને કેવજ આત્મજળથી અન્યાય અશક્ય જનારી શકે એ પ્રગળ તાતકાલિક પોતાના રદાળ માટે ચોળા મરી રહે નહિ તોયે એજ આત્મજળના પ્રયોગે દુમલામાંથી પોતાની જાતને અચાવી શકે ખરી. “આપણે આજે નામદ છીએ તેનુ કારણ આપણને પ્રકાર કરતાં આવડતુ નથી એ નથી. પરંતુ આપણે મરનાં ડરીએ છીએ એ છે.”-આપણે અજાન છે. નીતિધર્મ તો એમજ કહે કે ધર્માંચરણમાં મરવુ પડે તોયે શું ? “સાચો સૈનિક તો ને છે કે જે મરવું કેમ તે જાણે છે અને યોજાચીના વરસાદમાં પણ જરાએ ચસતો નથી.” જનાં યે કોઈ પ્રગળ એટલી જમી નામદ અને કે પોતાના દંડ, ધર્મ કે કુકુઝ માટે મરવા પણ અશકત નોય તો ને પ્રગળ “દુનિયામાંથી જોટલી વટેલી નાખુદ ચાલ તેડ-લો દુનિયાને કાલ છે.” ત્યારે, અદિસાત્મક અસહકાર-થી અનીતિ માર્ગે ચરેલી સરકારની પ્રગળ પોતાનો ધર્મ મંજાળી શકે છે; લક્ષિતાના, પ્રગળા, અને તેને લઈને મનુઅનતાના જવન ઉચ્ચતર જનાવવામાં કાયમી અસર પહોંચારી શકે છે. એથી બીજો માર્ગ નીતિધર્મ માટે કયો હોઈ શકે ?

નીતિશાસ્ત્ર તો મિદાન્તનુંજ નિરૂપણ કરે છે. કોઈ મંચજળને નૈતિક પ્રેરણા (moral dynamic) આપી શકતું નથી, ધર્મમંકરનો ઉકેલ કરી શકતું નથી. બદુ તો આચરણનું નૈતિક રૂપકરણ કરે છે. એક અંજેજ નીતિશાસ્ત્રી કહે છે તેમ “વ્યવહારમાં ઉપયોગી થવા માટે નૈતિક મંચજળને નૈતિક પ્રેરણાની જરૂર રહે છે. એ પ્રેરણા સદાચરણી જવનમાંથી મળી આવે છે.” દિન્દુરયાનને સજાઓ સજામરી અને બીજાને

પયગમ્બર જરથુસ્ત્ર

લગભગ ૨૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે ઇરાનની ભૂમિમાં જે વખતે રાજાઓનો જીલમ વધી ગયો હતો, અર્ધર્મ અને અનીતિનાં રાજ્યો પ્રવર્તી રહ્યાં હતાં, દેવપૂજનને બદલે રાક્ષસ-પૂજન થઈ રહી હતી અને સત્યનું મહત્ત્વ સાવ વિસરી જવામાં આવ્યું હતું તે વખતે જીલમગાર રાજાઓનો દોર ટાળવા, ધર્મ અને નીતિનાં રાજ્યો સ્થાપવા, રાક્ષસ-પૂજનને નાબૂદ કરવા તથા સહપ્રભાવ બતાવવા પાક અહુરમઝદે (હથેરે) પયગમ્બર જરથુસ્ત્રને આ દુનિયા પર મોકલ્યા. જેની રીતે ઇશુખ્રિસ્તના અને હજરત મહમ્મદ પયગમ્બર (સલ્વજ્ઞાહો અલ્લેહ વ સલ્વમ) ના અવતારોની આગાહીઓ અગાઉથી કરવામાં આવતી હતી તેવી જ રીતે પયગમ્બર જરથુસ્ત્રના અવતારની આગાહીઓ પણ વર્ષો અગાઉથી થઈ ચૂકેલી. અત્યારે હિંદુઓ જેવી રીતે કલ્કિ અવતારની આતુરતાપૂર્વક શાહ નેષ્ટ રહ્યા છે તેવી રીતે તે વખતના અનેક ઇરાનીઓ જરથુસ્ત્રના આગમનની વાત જોઈને જ ખેડા હતા. ભક્ત હૃદયની આતુરતાભરી વિનંતિનો પ્રભુ કદી અનાદર કરતો નથી.

જરથુસ્ત્ર સાહેબનો જન્મ પશ્ચિમ ઇરાનમાં આવેલા અદરબાઇઝાં શહેરમાં થયો હતો. (ઇ. સ. પૂર્વે ૬૬૦-૫૮૩) તેમના પિતાનું નામ પૌરુષરપ* હતું અને માતાનું નામ દુઝ્યોવા હતું. તેમની અટક સ્પિતમ હતી અને તેઓ સ્પિતમ જરથુસ્ત્રને નામે ઓળખાય છે. બધા મળી પાંચ ભાઈઓમાં તેઓ વચેટ હતા. તેઓ ત્રણ વાર પરજોશ અને તેમને કેટલાંક પુત્રપુત્રીઓ હતાં, જેમાંની પહેલી સ્ત્રીથી થયેલી પૌરુશિથ નામની એક પુત્રીને ગણી જમારપ જોડે પરણાવવામાં આવી હતી.

ત્યારે કોઈ અવતારી પુરૂષો જન્મે છે સારે કંઈને કંઈ ચમત્કાર થયેલો આપણા વાંચવામાં આવે છે. જર-

થુસ્ત્ર સાહેબના જન્મની સાથે પણ કેટલાક ચમત્કારો જોડાયેલા છે. ત્યારે તેઓ જન્મ્યા સારે નિસર્ગદેવીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ; ગડો તથા સંકળ વનરપતિ ખૂબ હર્ષ પામી, તથા તેમના દુસ્ત્રમ અહરિમન તેમ જ બીજા રાક્ષસો ગભરાઈને પાતાળમાં ભરાઈ પેશ. ખાસ ખ્યાત ખેંચનારો ચમત્કાર તો એ છે કે તેઓ જન્મતાં પેંત રડવાને બદલે હસેલા !

મામા કંસ અને તેના જેવા રાક્ષસોનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો અવતાર થયેલો એટલે મામા કંસ શ્રાદ્ધજ્ઞને મારીનાંખવાને જેવી રીતે પોતાથી બને તેટલા પ્રયાસો અજમાવતો તેવીજ રીતે બાળક જરથુસ્ત્રને મારી નાંખવા માટે દુરાસરોઓ નામના રાક્ષસે પુષ્કળ પ્રયાસો કરેલા. તેણે એક વખત બાળક જરથુસ્ત્રને ગૂપ્તચૂપ ઉઘાડી જઈને ધગધગતા અંગારામાં નાંખી દીધેલો, પણ અવતારી બાળક કોઈ અજન્મ ચમત્કાર વડે હસતોહસતો જ બહાર નીકળ્યો ! પછી રાક્ષસોએ તેને ધોળ, બળદ વિગેરે બનવરોના પગ તળે કચડાઓ પણ તેને ફરી ઇશ યદ નહિ !

સાત વર્ષની વયે પૌરુષરપે તેમને એક વિદ્વાન્ શિક્ષકના હાથ નીચે શિક્ષણ માટે મૂક્યા. અગીઆર વર્ષની કુમળી વયે શ્રીકૃષ્ણે કંસવધ કર્યો તેવીજ રીતે જરથુસ્ત્રે લગભગ એટલી જ વયે રાક્ષસ દુરાસરોઓનો શાસ્ત્રચર્ચામાં પૂર્ણ પરાજય કર્યો અને સત્ત્વને રંગડવા બદલ રાક્ષસ બૂડે હાલે નાશ પામ્યો.

પંદરમે વર્ષે જરથુસ્ત્ર સાહેબે કરતી ધારણ કરી. ઇશુખ્રિસ્તની જેમ જરથુસ્ત્રની પંદરથી ત્રીસ વર્ષ સુધીની વયનો વૃત્તાંત બહુ જાણીતો નથી. પરંતુ આ દરમિયાન તેમણે અભ્યાસ, તપ અને સંયમ આચરેલાં એમ જરથુસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકો પરથી માલમ

પડે છે. આ ઉપરાંત એ પુસ્તકાભાંધી તેમના અજ્ઞાત જીવન વિષે કેટલાક બનાવો વાંચવા મળે છે. જરથુસ્ત્ર સાહેબ જદો પ્રત્યે ભક્તિભાવ દર્શાવતા, જૂખ્યાને અન્ન આપતા અને દુઃકાળમાં દોરાને ઉગારતા. વીસમી વર્ષે તેઓ ધરનાર છોડી ચૌરવંશતી-દિલ નામના પરાપકારી સાહુધુર પાસે ગયેલા અને ગરીબોની સેવા કરવાના કામમાં તેમને મદદ કરેલી. તેઓ દયાના દેવ હતા. એક વખત તેમણે એક જૂખી કૂતરી બોધે. તેની આસપાસ તેનાં પાંચે કુરકુરીયાં જૂખથી ટળવળી રહ્યાં હતાં. આ દયાળુનક દેખાવ બોધે તેમના દિલમાં ભારે દયા ઉપજી. તરત જ તેઓ ખોરાક લેવા દોડ્યા. તેઓ ખોરાક લઈ પાછા આવ્યા તે પહેલાં તો પેલી કૂતરી મરી ગઈ. આથી જરથુસ્ત્ર સાહેબની દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. આમ તેમની યુવાવસ્થા આદર્શ હતી અને દરેક યુવક પોતાનો મનુષ્યજન્મ કથી રીતે સાર્થક કરી શકે તેનો તેઓ સુંદર દાખલો પૂરો પાડે છે.

એકંતમાં ભારે તપસ્યા કર્યા પછી તેમને મદિઆ-રના ફિરસ્તા વોહુમનનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેઓ એક સુંદર પ્રજાતે હૈલા નદીને કિનારે ખ્યાનમમે બેઠા હતા એવામાં દક્ષિણ દિશા તરફથી તેમની આંખો પર કોઈ ઝળહળતો પ્રકાશ પડ્યો. તેઓ જૂખી ઉઠ્યા તો તેમણે વોહુમનને પોતાની તરફ આવતો જોયો. તેના હાથમાં જાળવસ્થમાન ધર્મદંડ હતો. તે પાસે આવ્યો અને જરથુસ્ત્ર સાહેબને ઉભા થઈ પોતાની સાથે આવવા કહ્યું. તરત જ તેઓ આનંદભર્યા ચહેરે ઉભા થયા અને વોહુમનની સાથે જવા ઉપડ્યા. વોહુમન તેમને અહુરમઝદની હુદુરમાં-ભગવાનના દરબારમાં-લઈ ગયો. ત્યાં જરથુસ્ત્ર સાહેબને અહુરમઝદ ઉપરાંત ખીજ અંશ-રપદોનાં (દેવોનાં) પણ દર્શન થયાં. ખુલ્લી દરબારમાં પાક અહુરમઝદે તેમને ધર્મ સિદ્ધાંતોનો અનુપમ બોધ આપ્યો અને લોકોની અંદર તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી.

ધર્મદર્શનના આ દિવ્ય પ્રસંગ વેળાએ જરથુસ્ત્ર સાહેબની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. સ્વાર પદ્ધતિનાં દશ વર્ષોમાં તેમને છ વખત જૂદા જૂદા ફિરસ્તાઓનાં દર્શનો લાભ મળેલો અને એ બધા દેવો તરફથી તેમને જૂદાં જૂદાં કાર્યો સોંપાયેલાં. આમ તેમના ત્રીસમાંથી આઠી-સમાં વર્ષ સુધીનો બધો સમય તેમને થયેલા જૂદા જૂદા દેવોના સાક્ષાત્કારનો જ હતો.

પાક અહુરમઝદનો મંદેશ મળ્યા પછી જરથુસ્ત્ર સાહેબે ધર્મપ્રચાર કરવા માંડ્યો. તેઓ લોકોને રાક્ષસ-પૂજા છોડીને દેવપૂજા કરવાનો બોધ આપવા લાગ્યા. પ્રથમ તો લોકો પર તેમના ઉપદેશની બોધબોધે તેવી અસર થઈ નહિ. પ્રવાસ કરતાં કરતાં તેઓ તુરાની રાજા આરિયૈત પાસે ગયા અને તેને ધર્મબોધ કરી પોતાનો પંથ સ્વીકારવાનું કહ્યું. પણ એ રાજાએ તેમ કરવાની ચોક્કસી ના પાડી. આથી જરથુસ્ત્ર જરા નિરાશ થઈ ગયા, પણ અહુરમઝદે તેમને ફરી દર્શન આપી આશ્વાસન આપ્યું અને તેમને વિદ્રોહી નામના એક રાજકર્તા પાસે જવાનો હુકમ કર્યો. જરથુસ્ત્ર વિદ્રોહીને મળ્યા અને અહુરમઝદને માટે કેટલાક જાનવંશ તથા મિલકતની બેટ માગી. વિદ્રોહી પણ તેમને નિરાસ કર્યા અને બોધતી બેટસોગાદો આપી નહિ. આવ્યા બનાવથી જરથુસ્ત્ર સાહેબ વધારે નિરાસ થયા અને તેમણે બે વર્ષ સુધી કશા પણ નિશ્ચય કે સંકેતસ્થાન વગર ભ્રમ્યા કર્યું. છતાં તેમણે પોતાના સિદ્ધાંતો ઊઠાયા નહિ કે બોધ કરવાનું કામ પણ છોડ્યું નહિ. તેઓ તો પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહી જીવનભર રાજાઓના ત્રાસ સામે પોઠાર ઉઠાવતા જ રહ્યા. ફરતાં ફરતાં તેઓ ધરાનના અમિ-કેણે આવેલા સિસ્તાનના પ્રદેશમાં (આ પ્રદેશ ગીઝની પાસે આવેલો હોયો બોધબોધે) પહોંચ્યા. લાંબા સમય પરશતે તેમનો સાદાર કર્યો, અને પવિત્ર દેશનાં નદીનાં જળની માગણી કરી. જરથુસ્ત્રે તેની પાસે ત્રણ શરતો રજુ કરી:

- (૧) અસલને છોડી સલનું પાલન કરવું;
- (૨) રાક્ષસપૂજા બંધ કરવી; અને
- (૩) જરથુસ્ત્રના પ્રગટ અનુયાયી બનવું:

રાજા પરશતે પહેલી બે શરતો કબૂલ રાખી પણ તેમના પ્રગટ અનુયાયી થવાની ના પાડી. આથી જરથુસ્ત્ર તેને પવિત્ર વારિ આપ્યા વગરજ તેનું રાજ્ય છોડી આલા ગયા.

ઉપર જણાવેલા પ્રવાસમાં જ જરથુસ્ત્રનાં બે વર્ષ પસાર થયાં. એક ખુશનુમા સોજે તેમને ફરી વોહુમનનાં દર્શન થયાં. આ વખતે વોહુમન તેમના આત્માને અહુરમઝદ હુરુર લઈ જવા નહોતો આવ્યો. વોહુમને તેમને સકળ પરજીવનના રક્ષણનો પરમ સિદ્ધાંત સમ-

જાઓ, અને લોકમાં તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી. તેમને ત્રીજી સાક્ષાત્કાર આત્મવિહિત નામના ફિરસ્તાનો થયા. તેણે તેમને અભિપૂજનું મહત્ત્વ સમજાવી, તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી. મોથુ દર્શન ખશશ્ચર્ચ નામના દેવનું થયું, જેણે તેમને સર્વ ધાતુઓના રક્ષણનો સિદ્ધાંત સમજાવ્યો. પાંચમી વખતે તેમને સ્વેત-આંશિતીની નામના દેવનાં દર્શન થયાં, જેણે તેમને પ્રદેશો, સીમાઓ, યાજ્ઞોચિત વગેરેના રક્ષણનું કાર્ય સોંપ્યું. છઠું દર્શન તેમને હૌરવતાત નામના ફિરસ્તાનું થયું, જેણે તેમને સમુદ્ર તથા જળપૂજનો સિદ્ધાંત સમજાવી તેનો પ્રચાર કરવાની આજ્ઞા કરી. સાતમીવાર અમરતાત દેવે દર્શન આપી તેમને વન્દપતિના રક્ષણનું કાર્ય સોંપ્યું. આ બધાં દર્શનો જરયુત્ત સાહેબને જુદે જુદે સમયે અને જુદે જુદે સ્થળે થયેલાં. પણ છેક છેલ્લે જરયુત્ત સાહેબને પાંચો અબુરમઝદનો સાક્ષાત્કાર થયો. પાંચ અબુરમઝદે તેમને કેટલોક અમલ્ય ઉપદેશ આપ્યો અને રાક્ષસોથી ચેતતા રહી ધર્મોપદેશનું કામ સતત આજ્ઞા રાખવાની આજ્ઞા કરી.

પછી જરયુત્ત પયગમ્બર ભરપર નિશ્ચયજન સાથે ધર્મોપદેશ કરવાને બહાર પડ્યા કે તરત જ તેમના માર્ગમાં અંહરિમને મોકલેલા છુલ્લિત નામના રાક્ષસે વિષ નાંખ્યું. જરયુત્તે તેની નેડે ધુલ્લ ક્યું અને તેને નસાડી મૂક્યો. ભાર પછી વળી એક રાક્ષસ સ્ત્રીવેશે જરયુત્તને લલચાવવા આવ્યો પણ તે ચે પકડાઇ ગયો. આમ હજી પોતાના પ્રયાસમાં તેમને કુતેહ મળી નહોતી અને તેઓ પોતાના દિલમાં આશાને પોણે જતા હતા એ અરસામાં તેમનો પિત્રાઇ મેલેમોમાહ એક જોડી સેના સાથે તેમની પાસે આવ્યો અને તેમનો પહેલો અનુયાયી બન્યો. ભાર પછી થોડીજ મુદતમાં રાજ્ય શસ્તારપ પણ તેમનો અનુયાયી બન્યો. રાજ્યે જરયુત્તનો ધર્મ પ્રુલ્લી રીતે સ્વીકાર્યો, ભારપછી તેનો પ્રચાર ધીરે ધીરે વધવા જ માંડ્યો.

બીજા મુકામે રાજ્ય શસ્તારપ દરબાર ભરીને બેઠો હતો એ વખતે જરયુત્ત તેની સમક્ષ હાજર થયા અને તેમણે તેને ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. રાજ્યે તે પ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો. દરબારમાં બેઠેલા કેટલાક આલિમો (પડિતો) થી આ ન ખમાયું અને તેઓએ જરયુત્ત સામે શંકાઓની પરપરા રણ કરવા માંડી. પણ જરયુત્તે ભારે કુઞ્જતા-

પૂર્વક તેઓની નેડે ગળુ દિવસ સુધી ચર્ચા કરી અને તેઓની બધી શંકાઓનું નિવારણ ક્યું. આથી પડિતોનો હર્ષ્યાંશિ ઓર વધ્યો. તેઓએ કાવતુ રચી જરયુત્તને ભરદરબારમાં મેક્ષીવિદ્યાવાળા પિશાચ કરાવ્યા અને રાજ્યને હાથે તેમને કેદ કરાવ્યા. બરાબર આ વખતે જ રાજ્યના ગ્રિય ધોડા પર હજારી કોપ ઉતર્યો અને નેના ચારે પગે પેટમાં ધુસી ગયા ! આવો પ્રકોપ નોછરાજા ખૂબ ગભરાયો અને કંઈ ઉપાય ન સંજવાથી ભારે મુંઝવણમાં પડ્યો. આ તકનો લાભ લઈ જરયુત્ત સાહેબે કેદખાનામાંથી તેને કહાલ્યું કે 'તેઓ નીચલી શરતે થોડાના પગ પાછા લાવી દેવાને તૈયાર છે—

- (૧) રાજ્યએ પોતે તેમનો ધર્મ સ્વીકારવો;
- (૨) રાણીએ તેમનો ધર્મ સ્વીકારવો;
- (૩) સાહબાદ અરપદીઆરે તેમનો ધર્મ સ્વીકારી તેના પ્રચારાર્થે જરૂર પડે ભારે સુકો કરવા; અને
- (૪) કાવત્રાંખોરોને સજા કરવી.

રાજ્ય શસ્તારપે ઉપલી ચારે શરતો કબૂલ રાખી, અને જરયુત્તને કેદખાનામાંથી બહાર કાઢવામાં આવ્યા. તરત જ તેમણે થોડાના ચારે પગે પાછા લાવી આપ્યા ! તેમની આવી શક્તિ જોઈ રાજા દિંગ ધર્મ ગયો અને તેમનો અનુયાયી બન્યો. રાજ્યની પાછળ તેના બધા દરબારીઓએ પણ જરયુત્તનો ધર્મ સ્વીકાર્યો અને તેનો વજીર જરયુત્ત સાહેબનો અનુયાયી બન્યો એટલુંજ નહિ, પણ પોતાની પુત્રી ક્રીપીને તેમની નેડે પરણાવી. વજીરનો ભાઈ જામારપ પણ તેમનો સુરત અનુયાયી બન્યો અને લવિષ્યમાં તેમના ધર્મપ્રચારના કાર્યમાં ભારે મદદરૂપ થઈ પડ્યો. આમ રાજ્ય શસ્તારપ જરયુત્તનો થયા પછી જરયુત્તના અનુયાયીઓની સંખ્યા દ્રદેકે ને જુરુકે વધવા લાગી. શસ્તારપની સાવજીભ સત્તાને લીધે જરયુત્ત સાહેબનો ધર્મ આખા ઇરાનમાં પ્રવર્તી રહ્યો અને તે ઇરાનનો રાષ્ટ્રીય ધર્મ થઈ રહેવાનાં ચિહ્નો સાફ દેખાવાં લાગ્યાં. તુરાનમાં પણ તેમના ધર્મનો પ્રચાર થવા લાગ્યો અને છેક સુનાન લગી એ ધર્મની અસર પહોંચેલી એમ કહેવાય છે.

રાજ્ય શસ્તારપને પોતાનો અનુયાયી બનાવ્યા પછી જરયુત્ત સાહેબે ધર્મપ્રચાર અર્થે લાગલાગત પંદર વર્ષ સુધી (તેમની ૪૫ વર્ષની ઉંમરથી માંડીને ૬૦ વર્ષ

સુધી) સતત પ્રયાસો કર્યા. પોતાની વયના પચાસમે વર્ષે તેમણે એક નારિતકને—કવિગને જરથુસ્ત્રી બનાવ્યો. આમ પોતાના અનુયાયીઓની સંખ્યા વધારતા વધારતા તેઓ ચેતિ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં પ્રવાસ કરી રહ્યા હતા તે દરમિયાન તેમણે દિનાવર નામના એક ગામમાં એક આંધળા માણસને કોઇ ચમત્કારી ઔષધિ આપી દેખતો કર્યો. તેમણે લોકોને અભિપૂજનનું મહત્ત્વ સમજાવી અને પુરાણી આતશબાહોનો—અભિમંદિરોનો—છર્જોદ્ધાર કરાવી અભિપૂજનો ખૂબ પ્રચાર કરી દીધો. આ અને ધર્મ-પ્રચારનાં બીજાં કાર્યોમાં તેમને રાજા યશ્તાસ્પ અને તેના શાહબદા અરપંદોઆરની મદદ ધણી અમલી થઇ પડી. પણ યુદ્ધ વગર જરથુસ્ત્રી ધર્મ સર્વોપરિ થવાને સરભમેલો નહોતો.

બળવાન ટુરાની રાજા અરબસ્પને કાને ન્યાયે યશ્તાસ્પે જરથુસ્ત્રને ધર્મ સ્વીકાર્યાની વાત આવી ત્યારે તેના યશ્તાનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે યશ્તાસ્પ પર ધમ-ધમો પત્ર મોકલાવી નવો ધર્મ છોડી દેવાની સલાહ આપી અને નહીં તો બે માસની અંદર યુદ્ધ માટે તૈયાર રહેવાનું કહાવ્યું. આવી ધમકી સાંભળીને યશ્તાસ્પના ભાઈ ઝરીરનું લોહી ઉઠળા આવ્યું અને અરબસ્પના દ્વેષને શેકડું પરખાવી દીધું કે 'તમારા રાજાને કહેલે કે લડવું હોય તો તરતજ મેલને પડે.' પોતાની ધમકીની અવગણના કરનારી જવાબ સાંભળી અરબસ્પે પોતાના લશ્કરને તૈયાર કર્યું અને ભેતભેતમાં તે ગંગવર સેના લઈ ઈરાન પર ચડી આવ્યો. સપ્ત લાઝાઈ ચાલી અને બહાદૂર ઝરીર હુરમનને હાથે દગાથી હણાયો. તરત જ શાહબદા અરપંદોઆરે અને ઝરીરના પુત્ર યશ્તાવરે પોતાની તલવારનું પાણી બતાવ્યું અને અરબસ્પને હરાવ્યો. અરબસ્પ તરફ અરપંદોઆરે દયા બતાવી તે સહીસહામત છોડી મૂક્યો. પછી અરપંદોઆરે જરથુસ્ત્રી ધર્મના પ્રચાર અર્થે ખૂબ લાઝાખો કરવા માંડી અને જગેજગેએ તેને ઇત મળવા લાગી. તે દિવિજન્ય કરવામાં શેકાયેલો હતો એ દરમિયાન તેના એક ધર્મ્યોર ભાઈ કુરઝમે રાજાના કાન લંબેખી, અને અરપંદોઆરની પર રાજ્ય પચાવી પાડવાનો આશ્રય મક્યો. આથી રાજા યશ્તાસ્પ ખૂબ ક્રોધે ભરાયો અને તેને ખોરાસાનમાં આવેલા ગુંબદાનના કિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવ્યો.

અરપંદોઆરની કેદી અવસ્થાના સમાચાર સાંભળી ટુરાની અરબસ્પે આવેલી તકનો લાભ લીધો, અને તે જગી લશ્કર તૈયાર કરી ઈરાન પર ફરી ચડી આવ્યો. આ વખતે યશ્તાસ્પ પોતાની રાજધાનીમાં હાજર નહોતો એટલે અરબસ્પ શહેરને ઘેરો ઘાલવામાં કાઢ્યો. બંને પણ વચ્ચે ટુટાન યુદ્ધ બપુ, અને યશ્તાસ્પનો રક્ષ પિતા રણમેદાનમાં લડતાં લડતાં શત્રુને હાથે માર્યો ગયો. પછી શત્રુની સેના શહેરમાં ઘુસી અને ટુરા-આદરના મંદિરને બાળીને તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. મંદિરમાં પૂજ કરી રહેલા પૂજારીઓની ટુરાની સૈનિકોએ નિર્દય રીતે કતલ કરી અને તેઓના જ લોહીથી ટુરાનીઓએ મંદિરમાંના પવિત્ર અગ્નિને છુમવાી નાંખ્યો. એટલુંજ નહિ પણ પવિત્ર આતશ સમક્ષ માર્શનના કરી રહેલા પયગમ્બર જરથુસ્ત્રને પણ તેઓએ ઘાતકી રીતે મારી નાંખ્યા. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૮૩માં આ કુખંદ બનાવ બન્યો.

યશ્તાસ્પને આ ખેદજનક સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેના ખેદનો પાર રહ્યો નહિ. સમય ન શુભાવર્તી તે તરતજ શત્રુ સામે લડવા ઉપડ્યો. પણ કમનસીબે તે હારી ગયો અને તેણે નાસી જઈ નિશાપુરમાં આશ્રય લીધો. ટુરાની અરબસ્પના સત્તાબળ આગળ જરથુસ્ત્રને ધર્મ તૂટી પડવાની અણી પર બળાયો. પણ કટોકટીને વખતે અરપંદોઆર પાછો ધર્મરક્ષક બન્યો. બનાસો સુધી રીતે અરપંદોઆરની મુલાકાત લીધી અને યશ્તાસ્પે શુભરેલા સિતમો બૂલી જઈ દેશ અને ધર્મના રક્ષણ અર્થે લડવા માટે તેને ઉત્તેજ્યો. અરપંદોઆરની વીરશ્રી ઝળકી ઉઠી અને તે કેદખાનામાંથી બહાર નીકળી ડીધો રણમેદાને ગયો. લશ્કરની સરદારી તેને સોંપવામાં આવી એટલે સૈનિકોમાં કોઈ અજળ ભેદ અને ઉત્સાહ રહ્યો. અરબસ્પની સેના અરપંદોઆરની બહાદૂરી આગળ ટકી શકી નહિ, અને તેને સપ્ત હાર ખમવી પડી. અરબસ્પ મુંઝાયો અને ટુરાન નાસી ગયો. પણ અરપંદોઆરે તેનો પીછો પકડ્યો. તેણે ટુરાન ઇત્યું અને અરબસ્પનો વધ કર્યો ત્યારેજ તેને નિરાંત વળી. આમ એક વખત તૂટી પડવાની અણી પર આવેલો જરથુસ્ત્રી ધર્મ પાછો પગભર થયો અને અરપંદોઆરના આ છેલ્લા વિજયથી 'તેનો પાપો અગાઉના કરતાં વધારે મજબૂત બન્યો.

પહેલવી ગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે પયગમ્બર જરથુસ્ત્ર સાહેબ સિતોત્તર વર્ષ અને ચાળીસ દિવસનું આશુધ

ભોગવી, પોતાના ધર્મની રચાપતાના ૪૭-૪૮મા વર્ષે આ ક્ષણભંગુર દુનિયા છોડી ગયા. ધર્મની ખાતર અ-
લિદાન આપનારા આત્મભોગી વીરોમાં પયગમ્બર જર-
થુસ્ત્રનું સ્થાન ઘણું ઉચ્ચ છે. જીવવાનો અને મરવાનો
ખરો અર્થ તેઓ આપણને સમજાવી ગયા છે. જે હેતુની
મિદ્ધિ માટે જીવનભર પ્રયામો કર્યા અને અનેક કષ્ટો
મહન કર્યા, તે હેતુની ખાતરજ અને તે હેતુના લવે-
ધીઓની રક્ષાપિપાસાને પોષવા માટે જ પોતાનું અલિદાન
આપવું પડે તેના જેવું જીવનસાક્ષ્ય બીજું કયું હોઈ
શકે ? સ્વધર્મના રક્ષણાર્થે પ્રાણની આહુતિ આપવાના
અનેક દાખલાઓમાં જરથુસ્ત્ર સાહેબનો દાખલો જ્વલંત
છે. તેમના જીવન પરથી મળતા અનેક બોધમાં આ
બોધ મુખ્ય છે

તેઓ સાહેબના આવા અનુપમ અલિદાનને લીધે
જ તેમનો ધર્મ તેમની પછવાડે ખૂબ ફેલાયો અને દિન-

પ્રતિદિન તેનો પ્રચાર વધવા પામ્યો. તેમના ધર્મની
અસર દેશદેશમાં પહોંચી. તુરાનમાં તેની અસર
પહોંચેલી અને છેક રોમ તથા પશ્ચિમ યુરોપ સુધી
જરથુસ્ત્રી ધર્મના એક પંથનો પ્રચાર થયો
હતો. થોડા સમય સુધી તેની અસર ખ્રિસ્તીધર્મ પર
પણ રહી હતી. જરથુસ્ત્રી ધર્મને તત્કાલારથી હણનારા
ઇસ્લામનું મુરોને શરીર પણ એ હણાયેલા ધર્મની અસર
વગરનું રહ્યું નથી. પવિત્ર આતશનો તણખો કદી છુટયો
નથી; તેની જ્વાળા હજી ભમકી રહી જ છે અને જર-
થુસ્ત્ર સાહેબનો ધર્મ હજી જ્વલંત છે. નમસ્કાર હો એ
મહાન પયગમ્બરને !

છગનલાલ યોગી

સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંત

સ્વતંત્રતાનું મૂળ

(૧)

આપણે સ્વતંત્રતાને આર શામટે સંગ્રામ કરવો જોઈએ? એનો ઉત્તર એ છે, કે સ્વતંત્રતાના સંગ્રામના વારત્તવિક અર્થને અને તેના તરફ પ્રવૃત્ત કરનારી પૂરાણી શક્તિને ધણા ઓછા લોકો સમજે છે; અને એ ઓછી સમજશક્તિનું વિચિત્ર ફળ આપણે જોઈ રહ્યા છીએ. એકજ પક્ષના લોકો પોતાના આદર્શ અને કાર્યક્રમની બાબતમાં મહાન અને ગંભીર જોઈતા છતાં પડી ગયા છે.

(૨)

હું મારી માતૃભૂમિમાં જોઈ રહ્યો છું કે કાર્ષનાં પરિણામથી તેનાં સાધનોને સારાં અથવા નરસાં બતાવવાનો સિદ્ધાંત સર્વત્ર યોગ્યતામાં આવ્યો છે. નિન્દનીય કૃતનીતિનો ઉપયોગ કરવા માટે એક પક્ષ ઈંગ્લેન્ડ પક્ષને માથે હોય હોય છે, પણ એવા ઉપાયો કામે લગાડવાથી જો નામોદીભર્યો વિજય પ્રાપ્ત થાય તો તેનાથી લેશ પણ સંકાય થતો નથી, અને તેથીજ સ્પષ્ટ બાજતો કહી નાંખવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. જે યુદ્ધમાં શુદ્ધ સાધનોથી કામ કરવામાં આવતું નથી તેમાં વિજયને પરાજયથી પણ વિશેષ કલંકિત કરી નાંખવામાં આવે છે. એ વાત હું સ્પષ્ટપણે કહી રહ્યો છું, દારણ કે આપણે બ્રિટિશ રાજ્યથી બહાર પડવાના પક્ષમાં છીએ. હું સ્વીકારું પણ સાંભળી રહ્યો છું કે જો બની શકે તો અંગ્રેજોની શક્તિનો નાશ કરવા માટે આપણે કાર્ષ વિદેશી રાષ્ટ્ર સાથે સંધિ કરી લેવી જોઈએ, પછી ભલે તે રાષ્ટ્ર ઈંગ્લેન્ડની સ્વાધીનતાને નુકસાન કરવામાં મગી રહ્યું હોય. જો દેશ પ્રત્યક્ષ અથવા અપ્રત્યક્ષ રીતે બીજી ભૂતિની

સ્વાધીનતાનું દરણ કરીને સ્વતંત્ર બને તો યુગેથી અસાચાર ઉપર જે શ્રાપોનો વરસાદ વરસે છે તે તેના શિર ઉપર પણ વરસશે.

હું સમજું છું કે આપણે નીચ ઉપાયોથી સ્વાધીનતા મેળવી શકીએ તેમ છીએ. અને તેથીજ આપણે આપણી નીતિની ધોષણા કરવી જોઈએ ને આપણે સમજીએ જોઈએ, કે આપણે ક્યાં ઉભા છીએ? હું તો એજ સિદ્ધાંતને પકડીને ઉભો છું કે આર્થિક પરાજયનું મૂલ્ય મોટામાં મોટા શારીરિક વિજય પણ ચુકવી શકતો નથી. જે પક્ષ એનાથી વિરુદ્ધ છે તે પક્ષ મારો યર્થ શકતો નથી.

(૩)

અમારી સ્વાધીનતાનો દાવો કેવા પ્રકારની ખાનદાની ઉપર છે? બાંહેધારના સ્વાભાવિક ઉત્સાહ અને જુદોના અનુભવ પર. પ્રથમ ત્યારે બાંહેધાર લઈને શાળાને સદાને માટે છોડે છે ત્યારે તેમની ઉમ્મર વીસ વર્ષની અંદર હોય છે, અને તે વખતે દરેક મનુષ્ય અને દરેક વસ્તુની વિરુદ્ધ આક્રમણ કરવાને તે તૈયાર હોય છે, તીખી વાતો કરવામાં આનંદ માને છે, અને સ્વાધીનતાની બાબતમાં સામી જાતીએ પુષ્કળ વાતો કરે છે; પણ એવી મોટી મોટી વાતો કરવાથીજ તે સતોષ પામી જાય છે, અને ત્યાર બાદ બાહ્યવશતા ચાલી જાય છે. આપણી સ્થિતિની સારી રીતે પરીક્ષા કરવાને આપણે મેદાનમાં આવીએ છીએ, મંસારમાં આપણું નિયત કાર્ય મુદ્દા કરીએ છીએ, કેટલાંયે વર્ષો મુખી મંસારનો અનુભવ લઈએ છીએ. જીવનના કોર મંસારમાં પડીએ છીએ અને થોડા મંડેલા સદન ક્યાં બાદ આપણે સ્થિરતા મેળવીએ છીએ. ત્યારે આપણું હૃદય ગંભીર બાબતોમાં પેસવાને માટે સદા ઉત્તેજિત રહે છે ત્યારે એટલું પણ યોગ્ય રીતે આપણને નહીં સમજાતું હોય કે આપણે પરાક્રમની

વાંતો કરીએ છીએ. આપણો વાંતોમાંથી સલનો પ્વન નીકળેવા નેહજો. એ એ કારણે ન હોત તો ક્વચિતજ કોઈ મનુષ્ય બાકી માતૃભૂમિને માટે મરી શીટવાને તત્પર થાત.

(૪)

અમારી પ્રથમ દૃષ્ટિ છે કે અમારો આત્મા ઉત્તમ હોવા નેહજો, અને એજ કારણથી અમે ગ્વા-ધીનતાનો દાવો કરીએ છીએ, સાંસારિક ઉત્તમ અમારે માટે મુખ્ય વિષય નથી. ઉત્તમપ્રામાને માટે પ્રભુએ મનુષ્યને કેટલીક આત્મિક અને શારીરિક શક્તિઓ આપેલી હોય છે. શક્તિઓનો વિકાસ કરવામાં અને યોગ્યતાપૂર્વક કર્તવ્ય બજાવવામાં એનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરવો એ મનુષ્ય તથા સમાજને માટે અત્યંત જરૂરનું છે. સ્વાધીન રાષ્ટ્રમાં પ્રત્યેક મનુષ્યની અને સમાજની પરિપૂર્ણ ઉત્તમ કરવાને માટે સહજ રીતે પરિસ્થિતિ મળી આવે છે; પણ પરાધીન રાષ્ટ્રમાં એનાથી ઉલટુંજ બને છે. જ્યારે એક દેશ ખીજા દેશને પોતાને આધીન રાખે છે ત્યારે આધીન દેશનું સામ્પત્તિક અને નૈતિક બળ નાશ પામે છે અને હૃદયારનો શિકાર બનવાથી તેની સમ્પત્તિ ચૂસાઈ જાય છે. વિજયી બળિ પોતાની સત્તા વડ કરવાને માટે કૃપિત આચરણોનો વ્યવહાર ચકાવે છે અને તેનાથી વિજયી જનિનું નૈતિક અધઃપતન થાય છે. એ નૈતિક અધઃપતનથી રાષ્ટ્રને બચાવવા માટે યુદ્ધાભી સામે લડવું પડે છે. યુદ્ધાભી દેશમાં દુર્બુધ્ધ પીડિ છે અને ફળ છે. જે આજુસ એ બાબત સારી રીતે હૃદયમાં પચાવે છે તેને એની સામે લડવા સિવાય અન્ય બેધાક રહેતો નથી. યુદ્ધાભીની સાથે આપણે સલાહ કરી શકતા નથી. રાજ્યના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કર્તવ્ય એ છે કે, પ્રજાના ઉત્તમોત્તમ ગુણોનો ઉત્કર્ષ કરવો. વિદેશી શાસન પૂર્ણિતમાં પૂર્ણિત દોષોની સ્ફિ કરવામાં સલાહ કરે છે. આપણા ઇતિહાસમાં એનાં ઘણાં ઉદા-દરણો મળી આવે છે. જ્યારે રાજકુટુંબના માણસો અલો-પધારે છે ત્યારે પોતાના શાસનની જડ મજબૂત કર-નારાઓ ઉપર જાગીરી અને ખિતાબોની વર્ષા કરે છે એટલે કે ને રાષ્ટ્રહિતનો ઘાત કરે છે તેમના ઉપર દુષા-દહિ કરવામાં આવે છે. જરા વિચાર તો કરો. ને લોકોનું સન્માન કરવું નેહજો તે એવા લોકોની વૃક્ષનામાં કાંઈ પણ વિસાન વિનાના સમજવામાં આવે છે કે જેઓ

નિનન્દાને પાત્ર હોય છે. દુરાચારી રાજનીતિજોમાં પણ કેટલાક સફળણો છુપાઈ રહેલા હોય છે. સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર એ સફળણોને જાગૃત કરીને તેનો ઉત્કર્ષ કરે છે પણ વિદેશી સરકાર નીચ જ્ઞતિઓનો ઉપયોગ કરીને તેને માનપાનની ઉપાધિઓ આપે છે. એવાં પ્રલોભનથી અનીતિ વધે છે. માણસ દેવના નથી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ પરિસ્થિતિમાં પણ હિચિત કાર્યો કરવાનું તેને મુરકલ લાગે છે. જ્યારે ખરાબ કામો કરવાને માટે ચારે તરફથી પ્રલોભન મળે છે ત્યારે તેનામાંની નીચ ભાંખા એની મેળે પ્રકટ થવા માંડે છે. દેશનું સૌભા-ગ્ય છે કે આપણામાંથી અધિકાંશ એ ખરાબ પ્રભાવને વશ થતા નથી, કિન્તુ આપણો વિશ્વાસ આપણા ઉચ્ચ આદર્શોને પાછા ધકેલે છે. આપણે આદર્શોની અવ-ગણના કરવા લાગ્યા છીએ. આપણામાં સફળિતો રહે છે પરંતુ આપણે તેને વિદાસ પામવા દેતા નથી. પ્રત્યેક માણસનું હૃદય મહાન અને સુંદર આદર્શને માટે ઉત્કુષ્ટ રહેવું નેહજો, કિન્તુ ને ભૂમિને સર્વ રીતે જકડી લેવામાં આવી છે અને ને બરબાદ ધર્ષ ગઈ છે ત્યાં એ બાબતની આશા રાખવી તે નિરાશાની ખાઈમાં પડ્યા બરાબર છે. સ્વતંત્રતાના દાવાનો ચૂક અર્થ એ છે કે બળપ્રયોગથી અમારી આત્મશક્તિને કોઈ પણ દળાવી શકવું નથી.

(૫)

જે અમાં ઉદેશ વેર લેવાનો હોય તો સર્વથી ઉત્તમ નીતિ એ છે કે, આપણે ત્યાં છીએ તેવાજ રહેવું. સામ્રાત રિચિતમાં અમારો દેશ ઈંગ્લાંડને માટે લખવું પર છે, એ વાત સિદ્ધ કરવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઈંગ્લાંડ પોતાની મૂર્ખતાથી અમને શાન્ત કર-વાના વારંવાર પ્રયત્નો કરીને પોતે એ વાતનો રવીકાર કરી રહ્યું છે. જે ઈંગ્લાંડ આનંદમાં રહી શકવું હોય તો અમારી તે શી દરકાર રાખે? જે આપણે ઈંગ્લાંડથી જુદા પડવાના ઉચોગમાં સફળ થકું તો આપણા કરતાં વધુમાં વધુ લાભ ઈંગ્લાંડનેજ થશે. જે વાત આશ્ચર્ય પમાડનારી લાગે છે પણ તે સર્વાશે સાત્ય છે. એની સત્યતામાં જરા પણ વધવટ અતી નથી કારણ કે અંગ્રેજલોક આ વખતે એને પિછાણે છે અથવા એનું મૂલ્ય જાણે છે. આપણા દેશની સૈનિક શક્તિ આ વખતે દાસ્ય ઉપજાવે તેની છે. રવા-

ધીન આપકોડ એને સુધારશે. શત્રુના આક્રમણની વિરુદ્ધ પોતાના સૈન્યબળની શક્તિ કરશે, અને તેથી આપકોડ તરફથી ઉભા થનાર શત્રુઓથી ઈજાકાંડ બની જશે. મારી સમજ પ્રમાણે એવા કોઈ મૂર્ખ નહીં હોય કે જે એવા વિચાર કરે કે સ્વતંત્ર આપકોડ કોઈપણ પ્રકારના હેતુ વિના બીજાની સાથે લડાઈ કરશે. અમે નિષ્પક્ષ રહીશું; અમારી ભુદ્ધિ અમને નિષ્પક્ષ બનાવી રાખશે અને અમારો સત્યપ્રેમ અમને લડાઈઓથી દૂર રાખશે.

સ્વાધીન રાષ્ટ્રપર એવી જાતની જોખમદારી હોય છે કે તેણે બીજા રાષ્ટ્રની સ્વાધીનતાના શત્રુ ન બનવું. સર્વજાતીય સ્વાધીનતા સાર્વભૌમિક રક્ષાનો પથ નિષ્કંટક કરે છે. તો પણ એ સત્ય છે કે, ભૌતિક બળ-તમા બુદ્ધિ સરકાર છે ત્યાંસુધી એક પણ રાષ્ટ્ર-પછી તે ગમે તેટલું લડું હોય તોપણ જગતની રીયલિટી સુધારી શકતું નથી. તોપણ તેનું કર્તવ્ય છે કે પોતાનું રાજકાજ એવી રીતે ચલાવવું જોઈએ કે તે સાર્વભૌમિક સ્વતંત્રતા અને બંધુત્વને અનુકૂળ થાય. આશ્ચર્યજનક હોવા છતાં પણ ઉત્તમ વાત તો એ છે કે, ઈજાકાંડ સાથેના મુખ્ય તરી બવાલુપછી પણ આપણી તેનાથી કામચલાઉ મિત્રતા રહી શકે છે, કારણ કે આપકોડનો કોઈ પણ નિવાસી એટલે મૂર્ખ નથી કે જે સદાને માટે ઈજાકાંડ સાથે લડવા ઇચ્છે. અમારી સ્વાધીનતાના સંઘા-મના નિર્ભળ હેતુનું પ્રમાણ એ છે કે અમારી સ્વતંત્રતા શત્રુને હાનિ કરવાને બદલે તેની ઉપર ઉપકારક થઈ પડશે. જે અમે શત્રુને હાનિ પહોંચાડવા માગતા હોત તો અમારે આજકાલની હાલ-તમાં અર્થાત્ હમેશાને માટે લયબીત રહેવું જોઈએ. અમને એવા અવસરો પણ મળે છે; પણ તે અમને કેદાચળ સુધી બનાવી શકે. ચોગ્ય રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો માલમ પડશે કે કેટલાયે દેશોને સ્વતંત્ર બનાવવા છતાં પણ સ્વાધીનતાનું કાર્ય પૂર્ણ થઈ નથી. સ્વાધીનતા વડે સર્વ જાતિઓમાં સારથ, અને જગતમાં સાચું બંધુત્વ સ્થાપત થયું જોઈએ.

(૬)

જે પુષ્ટજ વિચારને અંતે લખ્યું છે, કારણ કે કોઈ પણ આ પ્રયત્નનો અર્થ સમજવામાં બૂલ ન કરે. માફ પ્રયોજન રપછ છે.

અમારો અંતરાત્મા અમને સ્પષ્ટપણે બતાવી રહ્યો છે કે અમે વ્યક્તિ તથા રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર ન કરી શક-વાથીજ હવા વિના રીબાઈ રીબાઈને યુગબાઈ રહ્યા છીએ. જે આપણે આગળ નહીં વધીએ તો અવશ્ય આપણે નીચે પડવું પડશે. સ્વતંત્રતાનો પ્રથમ અમારે માટે જીવન-મરણનો પ્રથમ છે. એમાંજ અમારા આત્માનો મોક્ષ છે. જે સમસ્ત જાતિ સ્વતંત્રતા મેળવવાને દરિદ્ર થાય તો સુખ તો અમારી સામેજ ઉભેલું છે. અમારો મહાન વિજય ચોક્કસ છે. જે કે થોડા લોકજ સત્ય પ્રતિષ્ઠા લે છે, છતાં પણ યુદ્ધક્ષેત્રમાં તેઓએ મર્યાદા રહેવું જોઈએ. તેઓ મનુષ્યત્વના જન્મસિદ્ધ અધિકારને માટે લડી રહ્યા છે. ઘણા લોકોનો એ સ્વતંત્ર મટાડવાનો અધિકાર નથી તેમજ તેનો નાશ કરવાની પણ તેઓમાં શક્તિ નથી. અત્યાચારી લોક સત્યના એ સૈનિકો પર જીતમ શુભની શકે છે, એમને દશનિકાંડ કરી શકે છે, એમને ફોર્સી પર લટકાવી શકે છે, પણ સ્વતંત્રતાનો નાશ કરી શકતા નથી. સ્વાધીનતાની રક્ષા કરવાને લડકરી હુકલીની, તેમજ મહાપુરુષોની ઘાપણાની જરૂર હોતી નથી. હા ! કવિઓએ સદા એનો મહિમા ગાયો છે, અને અંતે અસંખ્ય લોકો એનો સ્વીકાર કરશે. દેશ ક્રોડજ વ્યક્તિ સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરી સિદ્ધ કરી શકે છે કે, મનુષ્યને એનાથી કોઈ તલત્ત કરી શકતું નથી. અને બૃહસ્પતિ પણ એવા એક માણસની કદિ પણ હાર થતી નથી. અને તેથીજ સ્વાધીનતા તથા સત્ય સદા અમર રહ્યાં છે.

આપકોડની એવી દશા કદિ પણ થઈ નથી કે આખા દેશમાં માત્ર એકજ માણસ સ્વતંત્રતાનો ભક્ત રહ્યો હોય. અને એવી દશા થઈ શકે પણ નહીં. અમે સદાઓથી બીજા કોઈનું આધિપત્ય સ્વીકારવાને હચમિત રહ્યા નથી. પ્રવૃત્ત સંઘામનો વારસવિક અર્થ એવો છે કે, એની આધ્યાત્મિકતાથી તથા એ જ્ઞાનનાં ઉચિત સાધનોથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી, મનુષ્યજાતિમાં ભાતુભાવ ફેલાવવાને માટે ઉદ્બોધ કરવો, અને દરેક દેશવાસીએ પોતાનું કર્તવ્ય એવી રીતે બજાવવું કે જે ઘણા લોકોની ઉપદેશ કરીને પણ સત્યનું અવલંબન કરે. જેના ઉપર બહુ મતનો વિરોધ કરવાનું કઠીણ કામ આવી પડે છે તેને ઘણા ભાર બેઠો પડે છે, પણ જેઓ એ બધુવા છતાં પણ એમાં ગમ્મત રહે છે તેનો વિજય ઘણા લોકોને

એવા પ્રિય આદર્શ તરફ લઈ જાય છે કે જેની તેને ખબર પણ હોતી નથી. તે પોતાના આદર્શને લીધે યુદ્ધ રૂપથી તિરસ્કૃત થઈ પ્રકટમાં બ્રમપૂર્ણ સિદ્ધાંત ફેલાવવાનો યુન્નહેગાર ગણાઈને, આપતકાગમમાં અચળ રહીને, કદિ પણ કાર ખાધા સિવાય, કદિ પણ દત્તાય થયા સિવાય પોતાના યોગક મદયોદ્ધાઓના આપનારા શુભ દિવસને માટે ઉત્સાહિત બનીને મંરિચિતમાં અભિષેકને સિદ્ધ કરતાં કરતાં લડતો રહે છે. બે એ સ્વતંત્રતાના યોગક મૈનિકાયે યુદ્ધમાં ખપી જાય તો પ્રાણુર્ધનુ કરતી વખતે પોતાના આદર્શની ઉચ્ચતા દુનિયા સમક્ષ ઉજ્જવળ રૂપમાં મુકી જાય છે તેઓનાં બલિદાનથી દેશ તેના તરફ આરગણી આકર્ષાય છે, અને જે દેશને જયશ્રુત કરે છે તથા આદર્શની રક્ષા કરે છે તેની સત્યતા સિદ્ધ થઈ જાય છે. તેની સમસ્ત જાતિના અવાજની વિરુદ્ધ જે વખતે તે એકસો ઉઠી થાય છે તે વખતની સત્યતા પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે. જે વખતે મેદાનમાં તે પોતાના પ્રાણુની આહુતિ આપે છે તેજ વખતે તે સમસ્ત જાતિનું જૂનાળુ બની જાય છે.

સંબંધવિચ્છેદ

(૨)

ત્યારે અમે ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યથી જૂદા પડવાને એ દલીલ રજૂ કરીએ છીએ કે “સંબંધ તટવા છતાં પણ અમારો દેશ પરિપૂર્ણ ઉત્પત્તિ કરી શકે અને એનાથી ઉજ્જાડ સાથે અમારી પાછી રાજાદ થઈ શકે” ત્યારે અમારા શત્રુઓમાં નાના પ્રકારના લાંબા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલાક લોકો તપી જઈને અને આવેશમાં આવી જઈને વિચાર કરે છે અને પોતાના પસંદગી પ્યાન રાખીને એમ માને છે કે, આ નરમ અથવા વિનીત પક્ષ પર આસિપ કરવામાં આવ્યો છે. ખીજા લોકો એ બાબત ઉપર પુષ્ટિ વિચાર કરે છે, કિન્તુ પોતાના અંતઃકરણમાં એમ માને છે કે અમે વૈજ્ઞાનિક રૂપથી એની આલોચના કરી રહ્યા છીએ. અને હાસ્ય કારા એ પ્રકૃતિ ગેરસમજ પોતાના દિલ-માંથી બહાર કાઢે છે. આપણા જ દેશના નરમ તથા સ્વતંત્ર દળ સાથે વર્તમાન સમયમાં એ વિષય પર લડતું એ ઠીક નથી; ને પણ એ લોકોને લીધે આપણાં દિલ તટવાં જોઈએ નહીં, કારણ કે એ લોક પણ પ્રજ્ઞની

સાથે ખંચાઈને આપણી સાથે આવશે. એવા એક શુભ દિવસ ત્યારે આવશે ત્યારે એક મહત્ત્વ કાર્યથી અથવા એક નીચેચિત બલિદાનથી દેશના ચેતનમાં વિજ્ઞાની ઝડપ આવી જશે, અને પ્રજા પોતાની કુંભકર્ણી નિંદા અને દુરામદનો એકાએક ત્યાગ કરશે અને સત્ય, વીર તથા સાધુ રૂપથી સ્વતંત્રતાની જ્યોત્સનાવતી આગળ વધશે. આપણે એ શુભ મુહૂર્તને માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ, અને તેને માટે તૈયાર રહેવું જોઈએ.

(૨)

ખ્રિષ્ટિય સામ્રાજ્યથી બહાર નીકળવાના પ્રશ્ન પર ખારીટ આલોચના કરવાવાળા સંજ્ઞાના લાંબાને માટે કેટલેક અંશે આપણે પણ દોષિત છીએ. કારણ કે આપણે એ સમજવવાનો કદિ પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી કે, સંબંધવિચ્છેદની નીતિ ઉત્તમ અને શુદ્ધિમાનો છે. આપણે અસાર સુધી વિચ્છેદની નીતિને આપણા અધિકાર સમજીને હંપા સાથે લગાડી રાખી છે, એને માટે લડાઈ કરી છે, આત્મલાગ કર્યો છે અને પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, પ્રાણ જતાં પણ એને પ્રાપ્ત કરીશું, કિન્તુ આપણે જીવનવિજ્ઞાનમાં એવું નિર્દોષ રથાન સમજ્યા નથી. કદાચ દાર્શનિક વિચાર કે એના પર વધુ વિચાર ન કર્યો હશે તો પણ એક મુદી તેણે આપણને મમ-જાની છે. આપણે પણ એ પ્રશ્નમાં ઉડા ઉતરીને વિચાર કરવા જોઈએ-ઉપર ઉપરથી નહીં પણ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવા જોઈએ. દર્શન અને વિજ્ઞાન એવાં સૂક્ષ્મ ધોષણા કરે છે કે સમસ્ત જગત અખંડ અને અવિરોધી છે અને જ્ઞાનની શક્તિ સાથે એવા નિયમે શોધાયો કે, જેનાથી વિશ્વની વ્યવસ્થા અને એકતાનું વધુ નિરૂપણ થઈ જશે. તેથી જો આપણે વિચ્છેદવાદના પક્ષને હચિત રીતે સિદ્ધ કરવા માગતા હોઈએ તો આપણે જતાથી આપણું જોઈએ કે એ વિચ્છેદ અમારા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં સામ્ય, એકતા તથા ઉત્પત્તિનો પ્રચાર કરશે, જગતનાં અન્ય રાષ્ટ્રોમાં આપણને યોગ્ય રથાન અપાવશે અને આપણા રાષ્ટ્રીય ઉદ્દેશને પૂર્ણ કરવામાં સહાયતા કરશે કે જેનાથી આપણે સ્વાધીનતાના મંત્રામાં સદા એવા વિચાર આવે રાખીશું કે એ મહાન આદર્શ અમારા ઉલોચની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છે.

(૩)

આ એક સંદેશ કે જે, અમારા જીવનનું સર્વસ્વ છે, જે અમારી માથે કોર કર્તવ્ય નક્કી કરે છે, જેનો અર્થ આત્મજીવિદાન, પરમ પ્રયાસ, વર્ષો સુધી ધૈર્ય અને મંલવતઃ ઉદ્દેશસિદ્ધિ, પહેલાં જ મૃત્યુને આર્થિ-ગન છે તે સંદેશ એટલે શક્તિશાળી થવા નોંધ્યો, કે એની સત્તા એ સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરવાથી પ્રમાણિત થઈ જાય. જે એના નિયમનમાં છે અને જે એનું ઔચિત્ય બતાવે છે તે સિવાય અન્ય રીતે અમે એને માટે આત્મસમર્પણ કરી શકતા નથી. હવે અમે અષ્ટ રીતે બતાવીશું, અને તેનાથી માણસ પર્યે કે એ નીતિ દેશવાસીઓમાં નતન પ્રાણનો સંચાર કરનારી તથા તેને ઉત્તેજન આપનારી છે. પણ એના પર વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે એવા દુરાપ્રભોને તિલાંજલિ આપવા તૈયાર રહેવું જોઈએ કે જે ચિરકાળથી આપણા દિલમાં જડ થાલીને એકા છે, અને જે આપણે એમ રચા ન માગતા હોઈએ તો સત્તાને પણ આપણે પેલાંજલિ આપવી જોઈએ.

એ કાર્યમાં આગળ વધતાં આપણે ઉત્સાહ પણ ધતો જશે અને જ્યારે એ જાણત સદા આપણે પ્યા-નમાં રાખીશું કે સ્વતંત્રતાનું ધ્યેય સર્વ જાતિને માટે સુખ તથા શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત કરવાં એ છે, અને દેશને, નદી કે સ્વાર્થમાં ફેળેલા એનાજ કાંઈ ન્દાના ભાગને માટે અધિક મનોરમ નિવાસસ્થાન બનાવવું તે છે-તો આનંદ અવસ્થા આપણે વિચારી ચક્રશું.

એ વિચારથી આ વિષય સર્વ વિચારશીલ યુદ્ધોને માટે મહત્વપૂર્ણ તથા ચિંતાકર્ષક બની જાય છે. અમારી ટીકા કરનાર એના પર હાથ્ય કરી એને ટાળી દે છે તે પણ ઉત્સુકતાથી એના પર વિચાર કરવા માંડ્યો, છતાં તેના વિચાર એના પર ભેરજો નહીં. તે ઉદ્દેશ્ય ધોળી જ-મગ્ધિ તરફ આંગળી બતાવી શરૂના બળની સાથે એની તુલના કરીને એવું પ્રતિપાદન કરવા માંડે છે કે આપણા વિચારો ઉત્તમ છે પણ તે માત્ર સ્વપ્ન છે. તો પણ તેના દિલમાં આપણી કાંઈ મોટા વાત ઉતરી છે. અને એ પણ આપણને એક પ્રશ્નનો લાભ જ છે.

(૪)

આપણા પૈતાનિક આલોચના દેશની ઉજ્જડ સ્થિતિ દેખાડીને એક સાધારણ જુલ કરે છે; અને તે એ કે, તે હેતુ વિના માની લે છે કે, દેશભક્તો માતૃભૂમિના લલાને માટે જે મહેનત ઉઠાવે છે તેનું ફળ તેમને પોતાના જ જીવનકાળમાં મળી જવું જોઈએ. એ નાનદિદ, અસલ વાત છે. મનુષ્યજીવનની મજાની વર્ષોથી કરવામાં આવે છે. ભુલેલાં રાષ્ટ્રનું કાર્ય ભવિષ્યમાં તેને પૂર્ણ-વસ્થાએ પહોંચાડવાને માટે હાથ ધરવામાં આવે છે. દેશભક્તે એવા ધ્યેયને માટે આત્મજીવિદાન કરવા તૈયાર રહેવું જોઈએ કે જેની પ્રાપ્તિ બીજા પેઢીએ થાય.

જુઓ, અંકિત પોતાના જીવનને કાર્યક્રમ કેવી રીતે નક્કી કરે છે? જાણવાવસ્થા તથા કિશોરાવસ્થામાં તે એવી તૈયારી કરે છે કે જેનાથી તેની યૌવનાવસ્થા અને પ્રૌઢાવસ્થા તેના જીવનને શ્રેયસ્ક્રમ યુગ થઈ શકે. શરીર હજીજી હોય, મન સ્વચ્છ હોય, જેનાથી જીવિ નિર્જાળ ન બને; ઉદ્દેશ મહાન રહે અને ઉચ્ચ આ-કાંક્ષા હૃદયમાં વાસ કરે; તથા એ યુગોની સિદ્ધિ એક નક્કી દરેકા મહાન કાર્યની સફળતા દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય. જે માણસે પોતાના જીવનના પ્રારંભનો ભાગ શારી રીતે વ્યતીત કર્યો હોય અને શક્તિનો મંચક કર્યો હોય તેની પ્રૌઢાવસ્થા ઉત્તમ બની રહે છે. પ્રારંભમાં ખેતર તૈયાર કરવામાં આવે છે અને પછી તેમાં બી વાવવામાં આવે છે, કે જે યોગ્ય સમયે પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચે છે, તેમજ જાતિને પણ તે લાભ પડે છે. આપણે પૂર્ણ ઉત્ક્રાંતિને માટે પ્રથમ ક્ષેત્ર તૈયાર કરવું જોઈએ અને પછી તેમાં બી વાવવું જોઈએ. આપણે એ વાન પ્યાનમાં રાખીને દેશના કાર્યમાં પ્રવ્રત થવું જોઈએ કે, જાતિની અભિલાષા એક પેઢીમાં નહીં પણ કેટલીયે પેઢીઓ પછી પૂરી થાય છે; એનો આનંદ ભવિષ્યની પેઢીઓ ભોગવશે. આ ઉપરથી એનો અર્થ એવો નથી થતો કે, આપણે આપણા પાયને દાઉ બહાર રાખીને નિઃશ્વાસી તથા આનંદરહિત બની જઈને ટામ કરવું. આપણે આપણા જીવનમાં એ આશરથાનપર પડે પડેથી શપ્તોએ છીએ, પણ હવે સુધી આપણે એના સર્વ મહાન સમસ્યાઓ આ શુદ્ધ જીવનમાં પતો લગાડી શક્યા નથી; એ આનંદના સ્વપ્ન ફાળ જાણે ક્યાં

સુગમાં આવે. કેટલાક લોકો કે જેઓ આપણા એ મહાન વિજયનો ઉત્સવ ઉજવનારા છે તેમજ આપણી પૂર્ણ સ્વતંત્રતાને સ્થાપિત કરનારા છે તેઓ કદાચ જીવતા નહીં રહે તોપણ તેઓ બદલો પામ્યા વિના રહેવાના નથી. કારણકે તેમને લાવિ વિજયનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી. ત્યારે જાણી જોઈને એવા ભવિષ્યને માટે પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે ત્યારે આત્મા ઉત્તમ બને છે. ત્યારે અમે સમજીએ છીએ કે અમારા ઉદ્દેશને પ્રબળ સારી પેઠે સમજીને પ્રદક્ષ કર્યો છે ત્યારે એ ઉદ્દેશનો નાશ અત્યાચાર કરી શકતો નથી. અમારા દેશનું ભાગ્ય સ્વાર્થ ગયું છે, તે અને તેની સ્વાધીનતા અચળ રહેશે એ જાણીને શું આત્માને ઓછો આનંદ થશે ? એવા એક નેતાની વિદ્વદ્ આશંકા કરવામાં આવે છે છતાં પણ તેનું ઉદય તો આનંદમાં જ મગ્ન રહે છે અને તે તેને અનંત ઉત્સાહ પ્રેરે છે, અને અન્તે સિદ્ધ થઈ જાય છે કે તે નેતાજી શુદ્ધિમાન છે. તેના વિચારો જૂતકાળના મંથનમાં વધારે પ્રવૃત્તિને છે, પોતાના સમયમાં જીવાયકાં સત્યનો તે પનો મેળવે છે અને જીવનના શ્રેષ્ઠ અનુભવ સાથે સત્યની તુલના કરી કામ પાર પાડે છે, અને તેનાથી એની સત્યતા પ્રમાણિત થઈ જાય છે, કારણકે અન્તે તેનું કાર્ય પ્રકટ થઈ પરિપક્વ બને છે એટલું જ નહીં, પણ સેંકડો ગણું ફળદ્રુપ બને છે. તે દુર્લભ સમયમાં કળ ન આપે પણ ત્યારે તે નેતા પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપે છે ત્યારે તુરતજ તેનો મહિમા દિગ્વિસ્તારમાં ફેલાઈ જાય છે. તેનું જીવન આદર્શ બને છે, કારણકે તેનો પ્રાણ ધર્મયુદ્ધમાં ગયો છે. તે જોડા વખતનું બલિદાન આપી અનંત કાળની સેવા કરી રહ્યો છે; તે મહાભક્તોની સંગતિ કરી સ્વર્ગમાં ચાલ્યો ગયો છે અને તેથી તેનું નામ સદાને માટે સ્મરણીય બની રહે છે.

(૫)

આ સર્વ વાંચી ગયા બાદ પણ લોકો આજકાલી બીપણ દશાને જોઈ રહેશે અને એવી લીન ગિતિથી હોશકોશ થમાવીને કહેશે કે:—“ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યની તાકાત જીતે અને તે માથે આપણી બરબાદ હાલત તરફ દિષ્ટ કરે. તમારી સર્વ આશાઓ નિરર્થક છે.” તેમને હું કહીશ કે “એ શુદ્ધ સત્યને ધ્યાનમાં રાખે કે જાતિઓ જીવિત રહે છે. પણ સામ્રાજ્ય

ક્યાં છે ? આજના સામ્રાજ્યની અંદર પણ તેનાં નાશનાં બીજ ફેલાઈ રહેલાં છે. જાતિઓએ પ્રાચીન સામ્રાજ્યને સ્થાપતાં તથા રાજ્ય કરતાં જોયાં છે એના વંશને આજ પ્રતિનિધિ બનીને અહીં વિદ્યમાન છે. પરંતુ એ જાતિઓને જે અત્યાચારી શાસકો સાથે પાનાં પડ્યાં હતાં તે શાસકો તો મરી ગયા છે અને તેમને કેટલાય ઊંડા દારી દેવામાં આવ્યા છે. જાતિઓ જીવતી રહી અને સામ્રાજ્યો ઉપરી ગયાં. જગતની વર્તમાન જાતિઓના વંશને પણ ત્યારે સામ્રાજ્ય સત્તાને માટે લડી રહ્યું હોય છે ત્યારે જે જીવતા રહે છે અને સામ્રાજ્ય માટીમાં મળી જાય છે. અમારું અસ્તિત્વ કાયમ રહેશે અને અમારા કાર્યની સફળતાનું પરિણામ અમારા લાવિ પદનું એ ગૌરવ બતાવશે કે માતૃભૂમિ પ્રત્યે અમારી કેટલી લગ્નિ હતી.”

(૬)

શુ સર્વ દેશોના વિચારશીલ પુરોહિતો એ અભિધાનાં નથી કે અમારી આ લાંબી લડાઈનો અન્ત આવી જાય, અને પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક આપી સલાહ થઈ જાય ? એ સલાહની શાન્તિથી દેશમાં નવો પ્રાણ આવે છે અને દેશ પોતે તે ભક્ત કહે છે. એ શાન્તિનાં મંગીત, કલા અને કાવ્યસ્વતંત્રતાના આસ્વાદને અનુપમ આનંદની સાથે પ્રવાહિત કરે છે: અમારા આજકાલીનાં દમનનાં શાસકો સ્વરૂપ, એ અગાધ સાહિત્યભ્યોત્તિને મેળવીને તેને પ્રકાશિત કરે છે. અમે એ સર્વ સ્વમ જોઈ રહ્યા છીએ, કારણકે ત્યાં મુખી ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્ય સાથે કાઈ પણ પ્રકારનો મંથન રહેશે ત્યાં મુખી આપણે કાઈને કાઈ જાણતમાં પ્રાચીન સ્ત્રીશુંજ. એનો પ્રતિવાદ કાઈ પણ કરી શકશે નહીં. એવા કુશ મર્મ આશા રાખે કે ત્યાં મુખી ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યની આધીનતા રાખનારા મંથન કાયમ છે ત્યાંમુખી ખ્રિસ્તિય પાર્લામેન્ટની સાથે અમારું અચકાઅચરી નદો ધસે! કદાચ કાઈ એવો હોય તો તે મંસા-રનો જિનઅનુભવી અને જગતના ઇતિહાસનો અત્યંત હોવા જોઈએ. એ મંથનમાં એ સ્વાર્થો જીવાઈ રહેલાં છે: એક અંગ્રેજ લોકોનો અને બીજો આપણો. અને એ બન્ને સ્વાર્થો એક બીજાની વિરુદ્ધ છે.

વિચાર કરો! પુરોહિતો, દરેક રાષ્ટ્રના મંડીળ અને

ઉદાર દળોમાં કેવા કલહકંકાસ થાય છે. એક દળની આંખોમાં ખીજ દળના વિચાર છળકપટથી ભરેલા, શંકાજનક અને પરસ્પર વિરૂદ્ધ દેખાય છે અને એ દળો કાષ્ઠપથ્ય રીતે સહમત થતાં નથી. 'કાષ્ઠ'કાષ્ઠવખત તો તેઓ એકબીજા ઉપર વિશ્વાસપાત્રતાનો દાવ્ય દોલે છે. એઓમાં કદી પણ સલાહ યથા શકતી નથી. એવી સ્થિતિમાં જ્યારે એ જાતિનો પ્રાન ઉપસ્થિત થાય છે, જ્યારે પ્રજન દળમાં વિલકત થતી નથી પણ જાતિઓમાં વહેંચાય છે ત્યારે સન્ધિની આશા શી રીતે રાખી શકાય? એ આશા ફોગટ છે. એ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે 'આપણી જાતિ એથી લિન્ન નથી કે આપણે 'એલિઝ' વંશના છીએ; આપણે એટલા માટે લિન્ન છીએ કે આપણા દેશ લિન્ન લિન્ન છે અને આપણે માનવજાતિના લિન્ન લિન્ન પરિવારોથી બનેલા છીએ. કદાચ એ આપણે સર્વ અંગ્રેજોના વંશને હોત તો પણ આપણામાં બેઠ તો રહેતજ. એનું ઐતિહાસિક ઉદાહરણ અમેરિકાનું સંયુક્ત રાજ્ય છે; અને તેનાથી માઈ કમન સહજ રીતે સમજી શકાય તેમ છે.

કાઈ માણસના પુત્રો મોટા થઈને પિતાથી પોતાનું અક્ષય ધર માંડી જુદા રહે તો પણ તેઓનો પોતાના પૂર્વજો તરફ સદૈવ પ્રેમ હોય છે. પણ જો તેમનો પિતા પોતાના પુત્રના ગૃહસ્થાશ્રમમાં દસ્તલેખ કરવા ઈચ્છે અને તેમનાં કાર્યને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરાવવા માગે તો તે વખતે પિતાપુત્ર વચ્ચે ટોળા ઉભો થાય છે. એ વિષયપર અધિક કહેવાની આવશ્યકતા નથી. આપણીડના સર્વ લેફા અંગ્રેજોના વંશજ હોય અને એ સંબંધથી ઈંગ્લાંડ એવો દાવો કરે કે ઈંગ્લાંડને આપણીડ સાથે સંબંધ રહેશે અને ઈંગ્લાંડનું આધિપત્ય આપણીડ ઉપર રહેશે, તો તુર્તજ લડાઈ ઉભી થાય - અને તેનું એકજ પરિણામ આવે - કે, આપણી-સંબંધ વિચ્છેદ થઈ જાય.

આપણે ગમે તે જાતિના હોઈએ, તો પણ ઈંગ્લાંડની સાથે સ્વભાવતઃ પરોક્ષી બનીને રહી શકીએ તેમ છીએ. પણ અંગ્રેજોએ આપણને દગો દેવાનું અને આપણા ઉપર જુલમ ગુસ્સાવાનુંજ પમનદ કર્યું છે તેથી હમણાં એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે કે કેટલીયે પેઢીઓ સુધી પરસ્પરમાં સદ્ભાવ રહેવા છતાં પણ જુલમની રચના બુંસાય એમ લાગતું નથી. હું પુનઃ પુનઃ એ વાત કહું છું કે

કામચલાઉ સન્ધિના વિષયમાં આપણા વિચારો અરપણ ન રહેવા જોઈએ. જ્યાંસુધી પરાધીનતાનો દરજ્યો પહોંચે સંબંધ રહેશે ત્યાંસુધી શાન્તિ રહી શકવાની નથી. એ સંબંધનો પ્રતિરોધ પ્રકટ કરવાને તથા એને હાકલ દેવાને અમારા મનુષ્યત્વનું તેજ પ્રદીપ થઈ ઉઠશે. ઈંગ્લાંડ સાથે સંબંધવિચ્છેદ તથા સમાનતાજ મિત્રતાને અંજલિ ફરી સ્થાપન, કરી શકે છે, બીજી કોઈ પણ જાળત શાન્તિ સ્થાપન કરી શકે તેમ નથી. કારણ કે માનવજાતિનો ઇતિહાસ એજ સાક્ષી પૂરે છે, કે વ્યક્તિગત-ઉત્ક્રિતિથી જ સવસાધારણોમાં સદ્ભાવ ફેલાય છે.

અમે જાણી પડોશી થઈ શકીએ છીએ અને તે સાથે ભયંકર શત્રુ પણ બની શકીએ છીએ; અમારા પરંપરાના શત્રુને હવે વધુ ગમય અમારી પડોશી અમે આનંદથી રહી શકતા નથી. વર્તમાન સમય અમારે માટે આશાપ્રદ છે. અમારું ભોવિ પ્રગતિ તરફ જઈ રહ્યું છે. અમે ધારણ પ્રાપ્ત કરીશું. આપણે લાયક નીવડીએ એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૭)

આપણે એ વાત સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે આપણે કાંઈ અયોગ્ય ન મેળવ્યો; ખરી રીતે તો આપણને એ વાતનો ભારી અંદેશો જ છે. જો આપણી સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરવામાં, દેશને સમૃદ્ધ કરવામાં, જીવિષ્યને ઉજાત કરવામાં આપણે અન્ય રાષ્ટ્રોની જાણીથી શિખા ન લઈએ અને મહાશક્તિના અભાવે આપણું જીવન ઉજાત ન બનાવીએ તો આપણે એક ઉત્તમ અવસરને હાથથી ચુમાવી દઈશું, અને ઇતિહાસના પૃષ્ઠમાં આપણે નિષ્ફળ લેખાઈશું. આજ સુધી બાલ વિચારની દૃષ્ટિથી આપણે નિષ્ફળ ગણાતા આવ્યા છીએ, અને તેથીજ સેંકડો વર્ષ સુધી સ્વતંત્રતાના મોઝામને ચાંડુ રાખવો એ આપણો જનજન્યમાન વિજય છે. મેદાન સર કરવા છતાં પણ જો આપણે જીતનો દુરૂપયોગ કરીશું તો જીવંત આપણી હારજ થશે.

એક વખત આપણે પરાધીનતા અંગ્રહી હતા. સ્વાધીનતાને સારી રીતે ઉપલબ્ધ કરીને આપણે પુનઃ એકવાર તેના માર્ગદર્શક બનીશું. આજકાલ જેવી રીતે ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસ તથા જર્મની ઉપર કોઈનો દાવ્ય નથી તેવી રીતેજ આપણે પણ એ દાવ્યમાંથી છૂટવા માગીએ છીએ, બીજું કાંઈ

પણ માગતા નથી. એ ભ્રમથી આપણે ચેતતા રહેવું નેઈએ, આપણે એ ભ્રમથી પણ બચી જવું નેઈએ કે આપણે કોઈ પણ પ્રકારની સ્વાધીનતા સુધી પહોંચી જઈએ તોજ આપણે મનુષ્યોચિત જીવન વ્યતીત કરવાનો આરંભ કરી શકીએ. પણ એ ભ્રમમાં ફસેલા આપણે આપણી જીવનચર્ચાની બાબતમાં વિશેષ સાવધાન રહી શકતા નથી. એ ભ્રમની વિષ્ટ છાયા આપણા પંથને અન્યકારમય બનાવી દે છે અને સુન્દર મનુષ્યજીવન અને આપણી વચમાં પડેો નાખી દે છે. એ ભ્રમને પણ આપણે એવા બીજા જીવન તરફ ધસી શકીએ કે જેણે ગ્રંથાગ્રમાં આજદિન સુધી ઉચ્ચપાયેલ મચાવી મુકી છે, અને એનાથી પણ આપણે સાવધાન રહેવું નેઈએ. હું એમ નથી કહેતો કે, આપણે, ધનવાન-નિર્ધન, માલિકમજૂર વિગેરેના ગ્રંથાગ્ર આજને આજ પતાવી દેવા નેઈએ, કેન્નુ મારા મતની દરેક વ્યક્તિએ સમજવું નેઈએ કે તેનું કર્તવ્ય ઉચ્ચ વિચારયુક્ત તથા ઉદારચરિત્ર બનેલું છે. આપણે એ પણ વિચારવું નેઈએ કે આપણા સાથીઓ આપણને દેશવાને માટે નહીં, પરન્તુ ભાર્ગની માફક આપણી સહાનુભૂતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે તથા અવનત દશાને ઉલતિએ પહોંચાડવાને માટે આપણી પડખે ઉભા છે.

સ્વશાંત્ય, સાધારણ તંત્ર અને અસ્થાયી તંત્ર પણ અમારો ઉદ્ધાર કરી શકતાં નથી. અમારી સ્વતંત્રતા, અમારો શુદ્ધ હૃદય અને સહાનુભૂતિ દ્વારાજ પ્રાપ્ત થઈ શકશે. એજ તત્વ જ્ઞાન છે અને એનો પ્રચાર કરવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

અને આ સમયે કોઈની પણ અવગણના કરવા માગતા નથી, કારણ કે અમારું આજનું કામ અમારાં ભાવિ જીવનનો નિર્ણય કરશે. જે સ્વાધીનતાના આ ગ્રંથાગ્રમાં આપણે સાવધાન ન રહીશું તો ભવિષ્યમાં આપણે નિર્ભય રહી શકીશું નહીં. હું એવા ઘણા લોકોને ઓળખું છું કે જેઓ ઉચ્ચ ચારિત્ર તરફ ઉદ્ધસ હોતા

નથી; કેન્નુ એવી આશંકાથી તેઓ ઉદ્ધસ બને છે કે, શુદ્ધ જીવન અમારાં કાર્યમાં અડચણ નાંખશે અને સફળતાને અસંભવિત બનાવી દેશે. નિષ્કૃષ્ટ નૈતિક જીવનથી કંઈ છે. આપણે એવો વિચાર કરીને આપણી જૂનો સુધારી લેવી નેઈએ કે, સમય આપણને અનુરૂપ થઈ રહ્યો છે; આપણા દેશનો શક્તિ શક્તિ પામી રહી છે અને શત્રુનાં મજબૂત કોશંબાવડાં ઢીલાં થઈ રહ્યાં છે.

પ્રથમ કાવાદયથી અધિકાર લેવામાં સંતોષ પામતી નથી. તેની શક્તિ પાતાનાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અધિકારધિક શક્તિ કરી રહી છે, અને તે એને માટે ઉપયુક્ત હથિયારોથી સુસજ્જિત છે. આપણાજ વખતમાં આપણે બહુ આગળ વધી ગયા છીએ. એકજ ઘટનાએ બાબતને સ્પષ્ટ કરે છે. વીસથી પણ વધારે વર્ષોથી માતૃ-ભાષા તરફ તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જેવામાં આવતું હતું, અને આજે એનો ઉદ્ધાર કરવાનાં આન્દોલન એટલાં પ્રબળ બની ગયાં છે કે રાષ્ટ્રીય વિશ્વવિદ્યાલયમાં એને આવરણ પાંદ્યવિષયોમાં રાખવી પડી છે. એ શુભ ચિન્હને જેવાં છતાં પણ કોઈના મનમાં શું દુષ્ટ પણ સન્દેહ રહે છે કે સમય સ્વાધીનતાનો માર્ગ નથી બન્યો અને આપણે વિજય તરફ કૃશ નથી કરી રહ્યાં ?

એમાં મને લેશ પણ સન્દેહ જણાતો નથી કે અમે સ્વાધીનતા લઈશું, પણ મને એ બાબતનો સમ્પૂર્ણ ભરોસો નથી કે અમે એનો સફળયોગ કરી શકીશું. કારણ કે જમતમાં સર્વજ્ઞ જેવામાં આવે છે કે એ સ્વાધીનતાનો કેટલો ગંધી શોચનીય દુષ્પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે. આપણો એ સુનિશ્ચય હોવો નેઈએ અને આપણે એ બાબતનું બીજું ઉકારી લેવું નેઈએ કે અમારો ભાવિ ઇતિહાસ કોઈ પણ તાર્કાલિક રાષ્ટ્રથી ઓછો ગૌરવપૂર્ણ ન બને. નિઃસંદેહ અને સમૃદ્ધિ વધારવાની ચેષ્ટા કરીશું પણ અમારી ઉચ્ચ દૃષ્ટિ આદર્શ બનવાની રહેશે.

અમે અમારી સહિત વધારીશું—ખીન દેશોને યુક્ષામ અમારાથી જગત યથેલા આત્માઓને તથા નરીને અને
 જનાવવાને માટે નહીં પણ તેમની સાથે બ્રાતૃલાવની વૃદ્ધિ 'સુન્દર આદર્શને જોઈને આશ્ચર્યમાં મગ્ન થઈ જશે
 કરવાને માટે અને જગતની નિર્બળ વ્યતિઓની રક્ષા કરવાને 'અને અમે રાષ્ટ્ર-નાય વાસ્તવિક સ્વાધીનતા પર ગ્રામીણ
 માટે. અમે અમારી પોતાની સંસ્થાઓનું ગૌરવ વધારીશું. જે સદા સહીસલામત રહેશે.*
 એને માટે નહીં કે તેનાથી રાષ્ટ્રની સ્થિતિતાલુ
 માપ થાય, પણ નાગરિકનાં સુખની વૃદ્ધિ કરવાને
 માટે, અને ત્યારેજ અમે પ્રાચીન કાળમાં જેવાં યુરો-
 પના માર્ગદર્શક જાતીશું. અમે સમસ્ત દુનિયાની
 અધ્યક્ષોત્તુપતા, નિષ્કુર શામન તથા ઈર્ષ્યાપૂર્ણ અને
 ક્રૂર રાજનીતિનાં દુરવખેતે હિગડી દઈશું. અંસાર

ટેરેન્સ મેકસ્વીની

આયર્લેન્ડના રાહીદ દેશમજ્જ ટેરેન્સ મેકસ્વીનીના
 Principles of Freedom નામના પુસ્તક પરથી અનુવાદ:
 અનુવાદ વાદકતા: અંબેદકાર સવરામભાઈ દેસાઈ.

નવી રાજસભાએ

દરેકીસન ૧૯૨૩ ની સાત ખતમ થઇ અને ૧૯૨૪ ની સાત એકી. આ ગયા વરસના છેલ્લા માસમાં બનેલા બેત્રણ બનાવોમાં અતિ મહત્વનો બનાવ ને પ્રગટીય ચૂંટણીનો છે. દિંદ, મિસર, ઈંગ્લાંડ વગેરે દેશના રાષ્ટ્રીય મંડળોમાં નવી ચૂંટણી થઈ અને રાજકીય કામકાજ કરનાર બદલાયા; આ ફેરફારને સાંત દૃષ્ટિથી વિલોકવાની અને તેનો અર્થ સમજવાની જરૂર છે. દિંદમાં પણ પ્રગટીય રાજ્યતંત્ર સર્વ તરફથી રાજકાજના સંવર્તમાં સાધન તરીકે સ્વીકારાયું છે. સિટિસ નરકેસરી-એ જાહેર કર્યું છે કે જ્યાંબદાર રાજ્યતંત્ર ચાલી દિંદને સિટિસ મહારાજ્યના એક અંગબુત તરીકે મેરથાનોની દારમાં એકશરખે દરજ્જે ઉપર રહેતું સ્વીકારવું એ સિટિસ રાજ્યનીતિનું અંતિમ ખેવ છે. સામી બાલુથી પ્રગટીય પક્ષવાળાઓ સ્વરાજ્ય મેળવતું એટલે દિંદમાં વમતી લુદીલુદી ભતીઓ મદયાર કરી પોતપોતાના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા રાજકારણારની સત્તા બેગવે એવો અથ દર છે. એટલે પ્રગટીય મં-રથાઓના પ્રકાર અને તેની કામ કરવાની પદ્ધતિનો વિચાર કરી તેનાં દ્વારા સ્વરૂપો આ વર્ષમાં ભેદમાં આવે છે તેનો વિચાર કરવો આવશ્યક વજર રજો.

૧

ઈંગ્લાંડમાં ગઈ સાલના છેલ્લા માસમાં પાલ-મેન્ટની નવી ચૂંટણી થઈ, એ ચૂંટણી થવાનું કારણ શું હતું? માત્ર એકજ વર્ષ ઉપર ચૂંટણી થઈ હતી અને તે પછી પાર્લિમેન્ટના કાયદા પ્રમાણે ૭ વર્ષ સુધી પાર્લિમેન્ટનું જીવન ચાલે છે. છતાં પાર્લિમેન્ટ જરૂરપાત્ર કારણમાં શું હેતુ હતો એ જાણવું જરૂરનું છે. આગલે વર્ષે પાર્લિમેન્ટ જરૂરપાત્ર કરી નવી ચૂંટણી કરવી વળતે કન્ઝર્વેટિવ પક્ષના વડા મિ. બોનર લોએ પો-

તાના પદા તરફથી જાહેર કર્યું હતું કે બે ચૂંટણીમાં નેમનો પક્ષ સગળ થાય તો તેઓ ઈંગ્લાંડને બીજાં પર-દેશી રાજ્યો સાથે અધ્યક્ષમણ્ણમાં આવવા ન દેવાની રાજનીતિ અખિતવાર કરશે અને રાજ્યની અંદરના સવાલોમાં દેશમાં આવતા માત્ર ઉપર જકાત નાખવાના સવાલને તેઓ હાથ લગાડશે નહીં. આ વચન આપવાનો ખાસ હેતુ એ હતો કે છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી કન્ઝર્વેટિવ પાર્ટીમાં એક પક્ષ એવો અભિપ્રાય ધરાવે છે કે સિટિસ સામ્રાજ્યનાં લુદાંલુદાં અંગોના સંગઠન માટે ઈમ્પીરીઅલ પ્રેક્ષ-સ યાને પમંદગીની જકાતની નીતિ અખિતવાર કરવી જરૂરની છે, જ્યારે બીજો પક્ષ ફ્રી ટ્રેડ યાને સ્વતંત્ર વ્યાપારની રાજનીતિને વળગી રહેવું છે. એટલે આ બે પક્ષને એકજ રાખી જાનને સંમત હોય એવીજ રાજ-નીતિ અખિતવાર કરવી એ કન્ઝર્વેટિવ પાર્ટીની ફરજ થઈ પડી હતી. પરંતુ ચૂંટણી પછીના એક વરસના અરસામાં રિયલિ એવી આવી કે કન્ઝર્વેટિવ પ્રધાન-મંડળની સાંત બેસી રહેવાની રાજનીતિથી ગાંડુંઆમળ ચાલે એમ ન રહ્યું, અને એ પ્રધાનમંડળને તુરતના મવાલના નિવેડા માટે નવી રાજ્યપદ્ધતિનો વિચાર કરવાની ફરજ પડી. યુરોપીય રાજ્યનીતિના સવાલોમાં ટર્કી સાથે મુલેદ થઈ અને તે એકંદરેની સતોપકારક થઈ. પણ તે કરવાનો યશ લોડ કર્ઝન અથવા કન્ઝર્વેટિવ પક્ષને ન મળ્યો. જર્મની સામેની રાજનીતિમાં ક્રાન્સ અને બેલ્જિયમની સાથે ઈંગ્લાંડ ન રહી શક્યું અને ન જર્મનીના પક્ષમાં ભળી શક્યું, એટલે જર્મનીને મિત્ર કર્યા વગર ક્રાન્સ બેલ્જિયમની ઉદાસીનતા પેદા કરી. અમેરિકાએ પોતાની તટસ્થચિત્ત કાયમ રાખી; અને ઈંગ્લાંડમાં સર્વથી મોટા મવાલ એ હજારે કામ વગરના મજૂરોને રોજ આપવાનો થઈ રહ્યો. મિ. બોનર

હો માંદા પડ્યા અને વડા પછરની જગ્યાએ મિ. આ-
લ્ડવિન આવ્યા. પણ તેઓ આ સવાસનો નિર્વેગ લા-
વવા માટે કાંઈ રૂપરૂ માગ્યાં સુધી શક્યા નહોં. એટલે
એ મુરદેહી દૂર કરવાનો ઉપાય મંરથાનોના પ્રધાનોના
મળેલા મંડળ સાથે ખ્રિસ્તિય મહારાજાની આપારી રા-
જનીતિની ચર્ચા કરવામાંથી સરળતા કે છિંસાંડની બેઠારી
મટાડવાનો સર્વથી સરળ માર્ગ દેશવચ્ચી આવતા સાથે
ઉપર જતાત નાંખવાની રાજનીતિ અખિતવાર કરવાનો
છે અને તેથી દેશના ઉદ્યોગોને બેઠાં રક્ષણ મળી શ-
કશે અને એ ઉદ્યોગો ખીલવાની સાથે કારીગરોનો અપ-
ભગશે અને એ રીતે બેઠારી ઓછી થશે. એ અભિ-
પ્રાય પ્રમાણે શાહી કાનર-સમાં મંરથાનોના સાજને
છિંસાંડ તરફથી ઉત્તેજન આપવાના કારણ મંજૂર થયા
અને એ કારણ પ્રમાણે અમલ કરવાને માટે ખ્રિસ્તિય
પ્રજાની મંમતિ મેળવવાની જરૂર પડી. ખાસ કરી ગે
વરસે મિ. બ્રાનર હોએ આપેલા વચનમાંથી મુક્તિ મેળ-
વવાની મિ. આલ્ડવિનને દુરજ પડી અને તે માટે તેમણે
પાર્લમેન્ટ જરખાસત કરી થોડા સમયમાં નવી ચૂંટણી
માટે જાહેરનામાં કાઢ્યાં. અને હોદમાસના દેંકા અર-
સામાં નવી પાર્લમેન્ટ બોલાવવાની ગોઠવણ કરી. આ
પ્રમાણે એક મહત્વના સવાસનો સર્વ દર્શિબિન્દુથી
પૂરેપૂરી ચર્ચા કર્યા પછી તેના ઉપર અભિપ્રાય દર્શા-
વવાની તક આપ્યા વગર દેંકા સમયમાં ચૂંટણીનું કામ
હાથમાં લેવાથી ખ્રિસ્તિય પ્રજાને છંદાઈ ગયો અને
તેને પરિણામે કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ જે લિબરલ અને મજૂર
પક્ષ અને ઉપર સારી બહુમતિ ધરાવતો હતો તે તેણે
બોર્ડ અને એ રીતે કન્ઝર્વેટિવ સત્તાનો અંત આવ્યો.
પણ નવી ચૂંટણીનું પરિણામ એવું આવ્યું કે ખ્રિસ્તિય
પાર્લમેન્ટમાં મહેલાં કદિ નહોતી હતી એવી રીતિ
આવી હતી રહી. નવી ચૂંટણીને પરિણામે આમની સ-
લામાં જુદા જુદા પક્ષોની રીતિ આ પ્રમાણેની થઈ:

કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ	૨૪૮
મજૂર પક્ષ	૧૯૨
લિબરલ પક્ષ	૧૫૬
બીજા પક્ષો	૯

૬૧૫

આ પ્રમાણે નવી ચૂંટણીમાં કાંઈ પણ એક પક્ષને
બહુમતિ ન મળવાથી નવી પરિસ્થિતિ હતી થઈ. એક

તરફ કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ અને સામી બાજુ મજૂર પક્ષ
અને એ બેની વચમાં લિબરલ પક્ષ એમ ચર્ચ રહ્યું.
કન્ઝર્વેટિવ પક્ષ જે રાજનીતિની મંમતિ મેળવતા
નવી ચૂંટણી દરમી હતી તેની મંમતિ તેને ન મળી એ
તે રૂપરૂ હતું. અને તે પછી એ બીજામાં તેને દર્શા-
વવા માટેના પક્ષના માથે દેશના રાજકારણની દુરજ
આવ, અને એ દુરજ સ્વીકારવાને માટે તે પક્ષે તૈયારી
રાખવી જોઈ. એ પ્રમાણે ચૂંટણીનું પરિણામ બહાર
પડ્યું કે તરત મજૂર પક્ષના વડા મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડે
જાહેર કર્યું કે આ નવી સંસ્થિતિમાં દેશના રાજકાર-
ણકારોનાં તેના પક્ષને માથે આવે તો તે જગ્યાગરી
સ્વીકારવા પોતે તૈયાર છે: અને તે પ્રમાણે પ્રધાનમંડળ
રચવા માટે પોતાના પક્ષના સલામતો સાથે મસજન
ચલાવવા માંડી. પાર્લમેન્ટ મળી ત્યાં શહેનશાહના લા-
ગણના જગ્યામાં મજૂર પક્ષના સભાગ: મિ. રામ-
સે સુધારો રજુ કર્યો કે શહેનશાહના પ્રધાનમંડળ
ઉપર આમની સલામતો વિશ્વાસ નથી અને ચાર દિવસની
ચર્ચાને અને તે સુધારો મંજૂર રહ્યો. આ પછી મિ.
આલ્ડવિને શહેનશાહ પાસે પોતાનું રાજીનામું રજુ કરી
પોતાને બદલે રાજકારણકારની જગ્યાગરી માટે મજૂર
પક્ષના વડા મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડનું નામ રજુ કર્યું અને
શહેનશાહે તેમને બોલાવી વડા પ્રધાનનું સ્થાન લેવાની
માગણી કરી. મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડે પોતાને માગણી
થયા પછી ચાર રજાકની બાંદર પોતાના પ્રધાનમંડળ
નાં નામ રજુ કર્યાં અને તે પ્રમાણે નીમજાદ જાહેર
થઈ. એ રીતે છિંસાંડમાં પ્રધાનમંડળનો ફેરફાર થઈ
કન્ઝર્વેટિવ અમલને બદલે મજૂર પક્ષના અમલની
રજાત થઈ.

આ પ્રમાણે પરમ શાંતિથી ત્રણે કાંઈ જ આવનું
જન્યું ન હોય તેમ છિંસાંડમાં આ ફેરફાર થયો અને
પ્રજાએ તે જોવાજ કૃપમાં આંખાંધ્યાં, અને પતાં આ
ફેરફાર અગ્રેષ્ઠ રાજનીતિમાં ક્રાંતિકારક (revolu-
tionary) ગણી શકાય એવા થયો કે એમાં ગત
નથી. તેનું આ સ્વરૂપ સમજવા માટે જરા દિનકામમાં
નજર નાંખવાની જરૂર છે. છિંસાંડના રાજનીતિમાં
મેકડોનલ્ડી મુખ્ય તાતા આમની સલામતો દાખમાં રહે છે.
અને આમની સલામતો સ્ત્રીમ અને ટોરી-કન્ઝર્વેટિવ
અને લિબરલ વગેરે નામના બે વર્ગની વચ્ચે પડાઈથી
આ રાજનીતિ માટે છે. પણ આ બંને પક્ષો અગ્રેષ્ઠ

વર્ગ અને નાના જમીનદાર વર્ગના પ્રતિનિધિ હતા. ધીમે ધીમે ચૂંટણીનાં ધોરણમાં સુધારા થવાની સાથે એમાં વધારા વર્ગના વેપારીઓ અને ધંધાદારીઓનો ચૂંટણી કરનાર વર્ગમાં ઉમેરો કરવામાં આવ્યો, પણ છતાં ચૂંટણીની બુધી સત્તા દેશની ઉચ્ચથી વર્ણના હાથમાં રહી હતી; બીજી તરફથી યાંત્રિક સંસ્થાઓની શોધથી નવાં નવાં કારખાનાંઓ રચવાનાં હતાં જેમાં હવેના મજૂરોને મેંછ મળવાથી તેઓ શહેરોમાં એકઠાં થતાં હતાં અને તેમાં બીચ વળી, મજૂરીના લાંબા કલાકો અને દારૂની બદીની અસર નીચે દુઃખ અને મરિટનાના બોગ થઈ પડતા હતા. તે અરસામાં બીજી તરફથી અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો પોષ્ટરી પોષ્ટરીને કહેતા હતા કે દેશની અંપતિનાં કારણો ત્રણ: જમીન, મૂડી અને મજૂરી. આ ત્રણ અંગમાં જમીનના માલિક મોટા જમીનદારો હતા અને મૂડીના માલિક ક્લાસિકરી મેડી-આઓ હતા, જ્યાં મજૂરો વિચારાની રીતિને કાલ-દવાલ હતી; આ શિક્ષણની અમર એ ધર્મ કે મજૂરવર્ગ પોતાપોતાનાં મંડળો (trade-unions) રચાવતા અને રાજકીય હક માગવા પ્રયત્ન થયો. ઇ. મ ૧૮૬૭ ના પાલમેન્ટના સુધારાના બિલમાં મજૂરોને પણ ચૂંટણી માટે હક મળ્યા તે હક્કો ઉપયોગ કરી મજૂર-વર્ગ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પોતામાંથી ચૂંટી કાઢેલ મજૂરને આમની મહાન સલામત તરીકે મોક્ષવાની પેરવી કરવા માંડી અને લાંબા વખતના પ્રયત્ન પછી ઇ. સ. ૧૮૮૬ ની ચૂંટણીમાં મજૂર પક્ષને એક અત્યંત પક્ષ તરીકે પહેલી કોતેલ મળી. એ સમયમાં નવી ચૂંટણીમાં મજૂર પક્ષના ૪૦ અમામદો ચૂંટાયા અને ત્યારપછીની એ ત્રણ ચૂંટણીમાં એ પક્ષની સંખ્યા હજુ-હજુ એટલીજ રહી. યુરોપીય વિચાર પછી ઈંગ્લાંડમાં રહેકે ઉમર લાગેક પુરુષ અને સ્ત્રીને ચૂંટણીના હક મળ્યા અને તેથી મજૂર પક્ષના મન ધરાવનારાઓની સંખ્યામાં ઘણા વધારા થયા અને તે પ્રમાણમાં તેઓના પ્રતિનિધિઓ પણ વધ્યા. અને કિંગ્ડમ પક્ષની દાર એટલી સ્પષ્ટ થઈ કે મરકારી પક્ષની માથે મૌથી મોટા વિરુદ્ધપક્ષ (Front opposition Bench) ના નેતા તરીકે મજૂર પક્ષના વડાને રચાવ મળ્યું. આથી આ વરમની ચૂંટણીને પરિણામે ત્યારે કન્વેન્શન પક્ષની રાજનીતિ નામજૂર ધર્મ ત્યારે ધોરણ પ્રમાણે શહેરવાદે એ પક્ષના વડા તરીકે મિ. રાએ મેકડો-

નડને પ્રધાનપદ લેવાની માગણી કરી અને તેમણે તે સ્વીકારી પરંતુ એ બાબત સમજવામાં એટલી પાત થાદ કરવાની છે કે મજૂર પક્ષ એ માત્ર ૧૮ વર્ષથી હસ્તીમાં આવ્યો છે; તેને રાજદારભારનો અનુભવ નથી અને તે પક્ષની રાજનીતિ કેટલીક બાબતમાં આજસુધી ચાલી આવતી રાજનીતિથી એટલી બધી ભિન્ન છે કે દેશના મોટા વર્ગને એ પક્ષના અમલ માટે ચિંતા રહે છે; તેનું એકજ ઉદાહરણ બસ ધરો. લુહને અંગે થયેલા મંજૂર કરજને પહેલેથી વળવા માટે જે લુહીલુહી યોજનાઓ બહાર પાડવામાં આવી હતી તેમાં મજૂર-વર્ગ તરફથી એવી યોજના હતી કે ૫૦૦૦ પૌન્ડથી વધારે મૂડી જેટલા ધંધામાં મેકવામાં આવી હોય તે બધા ધંધા ઉપર તેમની મૂડીના પ્રમાણમાં ૬૨ નાંખી તેની ઉપજ વડે દેશનું કરજ કેડવું. અને આની અમર એટલે મુખી થઈ હતી કે દેશના મૂડીવાળા પોતાની મૂડી પરદેશ ચડાવી દેવાની પેરવી કરવા લાગ્યા હતા; પણ ચૂંટણીને પરિણામે જે કે મજૂર પક્ષ પ્રધાનપદે આવ્યો છતાં તેઓની સંખ્યા એટલી ઓછી છે કે પોતાની રાજનીતિ પાર પાડવી તે તેમના એકલાની સત્તામાં નથી. એટલે તેટલે અંશે તેમણે પોતાની રાજનીતિમાં ફેરફાર કરેલા પડશે જ અને એ જાનથી આ ફેરફાર કાલ તુરંતે માટે અટક્યો છે.

નવી ચૂંટણીથી ઉભી થયેલ પરિસ્થિતિને રાજ્ય-કાનિનનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે તે જિના સમજવા જેવી છે. જળનતો દનિદાસ કહે છે કે રાજ્યના અને પ્રજાના હિતમાં વિરોધ છે અને તે માટે રાજસભા શંતો રાજ્યના હાથમાં અથવા પ્રજાના હાથમાં રહેવી જોઈએ. રાજ્યના હાથમાં રહેલી સત્તાનો દુરુપયોગ થતાં પ્રજાએ ત્યારે ત્યારે તે સત્તા હાથમાં લીધી છે ત્યારે ત્યારે રાજ્યને અને તેમને મરદ કરનાર અમીર વર્ગ પોતાના જીવ ખોવા છે, અંપતિ ગુમાવી છે, અને રે-મમાં મૌઝપણો વખત અધાપૂધી પણ થાકી છે એમ કાન્ન, જર્મની, કશિયા વગેરે બધા દેશોનો અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે. એથી વિરુદ્ધ ઈંગ્લાંડમાં રાજ્ય કાયમ છે અને છતાં રાજ્યના પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં છે. આ પ્રતિનિધિઓ અમીર વર્ગના અને ઉપકાં મ-ખમ વર્ગમાંથી ચૂંટાતા હતા; તે સત્તા આજે સામાન્ય મજૂરવર્ગના હાથમાં ગઈ છે અને છતાં આખા

દેશે તે જાણે સામાન્ય બનાવ હોય તેમ સ્વીકારી લીધી છે એ કાંઈ નાનીસરી બિના નથી. સામાન્ય પ્રજા-વર્ગના અભિપ્રાય સમજવા માટે એક ઉદાહરણ જણ થશે. નવા પ્રધાનમંડળમાં મિ. ટોમસ સંસ્થાન-ખાતાના પ્રધાનપદ પર નીમાયા તે વખતે છે કે પોતાની નીમણૂક થયા પછી ત્યારે તે પોતે સંસ્થાનખાતાની ઓફિસમાં પોતાના વર્ગનાં સામાન્ય કપડાંમાં ગયા ત્યારે દરવાજા પરના પટાવાળાએ તેમને પૂછ્યું કે “તમે કોને મળવા જાઓ છો ?” મિ. ટોમસે જવાબ આપ્યો કે “હું સંસ્થાનખાતાનો પ્રધાન છું.” ત્યારે તે પટા-વાળાએ એક બીજા પટાવાળા તરફ ફરી કહ્યું કે “આ પણ કાઈ યુદ્ધમાં તો પોતા ધડાકાની અમરથી ગોરા થઈ ગયેલ ઇસમ જણાય છે !” સામાન્ય પ્રજાવર્ગના આ અભિપ્રાય હતો તો મજૂરવર્ગના પોતાનો અભિપ્રાય પણ શક્યતામાં કંઈ જુદો નહતો. મજૂરવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રથમ ચૂંટણીમાં ફેલેચ ચનાર ઇ.મ. જોન બર્ન્સ હતો. તે મળ એક ક્લીઓ હતો અને પછી ધોરેધોરે વધતાં વધતાં તે પાર્કમેન્ટનો સભાસદ થવા શક્તિમાન થયો હતો. પોતાની ચૂંટણી પછી પાર્કમેન્ટમાં દાખલ થયા પછી તે પોતાના મતદારોની સભા સમક્ષ પોતાના શક્યતાનો અનુભવ કહેનાં નવાઈની વાત તરીકે પહેલી વાત તેણે એ કરી કે મને બધાએ પોતામાંના એક તરીકે બિલકુલ આનાકાની વગર મિત્રતા અને પ્રેમથી આવકાર આપ્યો. એટલે તે સમય સુધી માર્લેકે અને મજૂરો વચ્ચે એટલો બધો અણબનાવ હતો કે મજૂરો એમજ સમજતા કે માર્લેકે અમારા દુશ્મન છે અને અમારી પાસે મજૂરો કરાઈ પેટપૂરતું માંડ અમતે આપે છે. આવા જીલ્લેગાર માર્લેકેના બનેલા પ્રતિનિધિમંડળમાં તેઓની મરજી વિરુદ્ધ એક મજૂરવર્ગના માણસ દાખલ થવા પામે તો તેઓ તેથી વધારે સ્વીકારવાના અને યુરસે થવાના તેને બદલે ત્યારે બધાએ જોન બર્ન્સ તે મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યો ત્યારે તેનો તે જામ દર થયો અને એ રીતે પ્રજાના જીલ્લાજીલ્લા વર્ગો વચ્ચેની ગેરસમજ દૂર થતી જાય છે. મિ. ટોમસ કહે છે કે મજૂર પક્ષના હાથમાં રાજકારભાર આવવાથી ઘણા જણના મનમાં ચિંતા પેદી હતી, પરંતુ છેલ્લા યુદ્ધમાં બ્રિટિશ સરેનશાહતને બચાવવાનો ભાર બોલે ઉઠકવામાં રાજગૃહલ અને અમીરોનાં આવીશાન મકાનોમાંથી યુવાનો આગળ આવ્યા

હતા તેટલાજ પ્રમાણમાં ગરીબમાં ગરીબ ઘર, અથવા ઓરડીમાં રહેનાર મજૂરવર્ગમાંથી પણ આવ્યા હતા; એ બધાના ભોગ આતમભોગથી બ્રિટિશ રાજસરેનશાહત ટકવા માગી છે. પ્રધાનમંડળમાં મારી નીમણૂક મેં મજૂરો અને ઉપકાર વૃત્તિથી સ્વીકારી છે—મજૂરો એટલા માટે કે આને હું તે દિવસે યાદ કરી શકું છું. જ્યારે હું નાનો નવ વરસનો એક માત્ર ચિટ્ઠીપાટી લઈ જનાર પટાવાળો હતો; અને ઉપકાર વૃત્તિ એટલા માટે કે આ મહારાજ્યના તંત્રમાં ગઈ કાલનો એન્જન સૂક કરનાર તે આને પ્રધાનપદ પર આવી શકે છે. આવા વિશાળ પ્રજાવર્ગ પાયા ઉપર આ બ્રિટિશ રાજ્યતંત્ર રચાયતું છે.

આ પ્રમાણે બ્રિટિશ મહારાજ્યના કારભારની જવાબદારી બ્રિટિશ મજૂરવર્ગના પ્રતિનિધિઓના હાથમાં ક્ષતિહાસમાં પહેલીજ વાર આવી છે. રાજકારભારનો તેમને અનુભવ નથી. એટલે પોતે રાજકારભાર ચલાવી શકે છે એ બતાવી આપતું એ એમની પહેલીજ ફરજ છે, તે સાથે જ સંજોગોમાં મિ. રામ્સે મેકડોનલ્ડ અને તેનો પક્ષ પ્રધાનપદે આવેલ છે તે સંજોગો પણ બ્યાનમાં લેવા જેવા છે. રાજ્યનીતિના દરેક મહત્વના સવાલમાં તેને આમની સલાની મજૂરો જોઈશે અને એ મજૂરો મેળવવા માટે સામા પક્ષના અભિપ્રાયને ફેરવે મુખી વજન આપતું વાજબી છે એ બાબત નિરંતર બ્યાનમાં રાખવાની ફરજ પડશે. અત્યારે મહત્વના સવાલોમાં પર્મંટગીની જગતની રાજનીતિ તો આ ચૂંટણીથી રદ થઈ છે. એટલે મુખ્ય સવાલ બેકાર વર્ગ માટે જોડવણ કરવાનો અને બીજા યુરોપીય રાજ્યોમાં ઈજ્જાંડની મોભો જે છેલ્લાં બે વરસથી પડી લાંગે છે તેને ફરી પાછો સ્થાપિત કરવાનો છે. મજૂર પક્ષના હાથમાં અત્યારે અધિકાર ભોગવવાની સત્તા નથી, એટલે આ વસ્તુસ્થિતિ લાંબો વખત ચાલી શકશે નહીં. મિ. મેકડોનલ્ડની રાજ્યનીતિનું સત્ર રાજકારભાર ચલાવી પોતાની શક્તિની સાબિતી આપવી અને તે સાથે મુખ્ય મુખ્ય સવાલોનું નિરાકરણ સિયરલ પક્ષ વિરુદ્ધ પડી ન શકે એ માર્ગ ઉપર લઈ જવાનું હોઈ શકે. એટલે મજૂર પક્ષના ખાસ સિદ્ધાંતોનો અમલ હમણાં થઈ શકે નહીં. આથી મંદિસ્થિતિમાં હિંદી મવાલોની ચર્ચામાં પણ મજૂર પક્ષ પોતાના અંતંત્ર અભિપ્રાયને વળગી

ન રહેતાં જે અભિપ્રાય બધા પક્ષને અનુકૂળ હાએ તેજ માર્ગ ગ્રહણ કરી શકે. હિંદી પ્રધાનની નીમણૂક કરવામાં મિ. મેકડોનલ્ડનો એજ અભિપ્રાય સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. હિંદી પ્રધાન તરીકે કર્નલ વેન્ગુડ કે મિ. બેન સ્પૂર જેવા હિંદી પ્રજામત તરફ સ્પષ્ટ વળણ ધરાવનાર પ્રધાન નીમવાથી હિંદી સલાહ ઉપર અધઃિત દબાણ થઈ જત તે અટકાવવા, અને હિંદી સલાહ ઉપર તટસ્થ વૃત્તિથી કામ લેવામાં આવશે તેની, વિરૂદ્ધ પક્ષને ખાતરી આપવા માટે હિંદી સલાહોથી બિલકુલ અલિપ્ત એવા યુરુપની નીમણૂક કરવામાં આવી છે. આમ થવાથી એકંદરે હિંદના હિતમાં લાભજ થવાનો છે, એમ મારી માન્યતા છે. પણ શરૂઆતમાંથીજ મજૂર પક્ષ અને મિ. મેકડોનલ્ડનાં આગલાં વચનો ટાંકી તે પ્રમાણે અમલ કરવાની તેમની પાસે માગણી કરવી એ એમને અન્યાય કરવા જેવું છે. અને એકંદરે ભોડ પીધ હિંદી પ્રધાન હતા અને કન્ઝર્વેટિવ પ્રધાનમંડળ હતું તેના દરતાં આ પ્રધાનમંડળ હિંદના સલાહો માટે વધારે ઉઠી દિશ-સોઝી ધરાવશે એમાં કોઈજ શક નથી; શરૂણુ લોર્ડ સિડનહામ જેવા છેક સામે પાટલે જઈ બેસનાર વર્ગને હવે કોઈ વિશેષ મહત્ત્વ નહીં આપે એ સ્પષ્ટ છે.

૨

ગયા વરસના અંતમાં હિંદમાં પણ નવી ચૂંટણી થઈ અને તેમાં લગભગ બધી મલાઓમાં રાષ્ટ્રીય પક્ષની હાથ ધરી છે. હિંદી મતદારોએ આ ચૂંટણીમાં સામે રસ લીધો છે અને બધે સ્વરાજ્ય પક્ષના સામાન્ય પ્રતિનિધિઓ પણ વિરૂદ્ધ પક્ષના ગમે તેવા સમર્થ પ્રતિનિધિઓની ઉપર સરમાઈ બોગવી ફતેહ પામ્યા છે. આ પ્રમાણે સર સુરેન્દ્રનાથ બંગાલમાં, મિ. ચિન્તામણી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં, સર ચિમનલાલ અને મિ. પરાન્તપે મુંબઈમાં હાર પામ્યા છે અને બીજા અને ત્રીજા પાયરીના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટાવા પામ્યા છે. પરંતુ રાષ્ટ્રીય પક્ષના સભાસભોની હાતની સાથે તેમની જવાબ-દારીનો સલાહ પણ આવીને ઉભો રહે છે અને એ સલાહનું એ પક્ષ કેવી રીતે નિરાકરણ કરે છે તે ઉપર

તેની હાતની હિંમત આંકી શકાશે. પાર્લમેન્ટની પદ-તિનો સર્વથી મહત્ત્વનો સિદ્ધાંત એ છે કે દેશના વહી-વટના કામમાં બિલકુલ અટકાયત ન થવી નોંદએ. (The government of the King must be carried on) એટલે જે પક્ષ પ્રધાનપદે હોય તેને હરાવનાર પક્ષ રાજ્યવહીવટ પોતા તરફથી સલાહવા માટે તૈયાર હોવાજ નોંદએ. અને તે પ્રમાણે અન્યારે પોતાની બહુમતિ ન હોવા છતાં મજૂરવર્ગે ખ્રિદિશ રાજ્યવહીવટની નેખમદારી સ્વીકારી છે. આથી વિરૂદ્ધ આપણા દેશની હાલની ગિથિતિની વિચિ-ત્રતા એ થઈ છે કે જે પક્ષને પ્રજાને મોટા ટેકા મળે છે તે પક્ષનો પ્રથમ સિદ્ધાંત દેશની હકુમતને અશક્ય બનાવવાનો છે. મધ્ય પ્રાન્તની અંદર સ્વરાજ્ય પક્ષની બહુમતિ છે અને તેપરથી ત્યાંના ગવર્નરે એ પક્ષના નેતાને પ્રધાનમંદ સ્વીકારવાની માગણી કરી હતી. આ માગણી સ્વીકારવામાં ન આવી તો પછી જે પક્ષ પ્રધાન-પદ પર રહે તેને તેના ખાતાનું ચાકતું કામ કરવાની મગવડ કરી આપવી એ એમની ફરજ હતી; તેને બદલે જે પ્રધાનોએ જવાબદારી સ્વીકારી યુરુલીમાં પણ દેશસેવા કરવાનું કબજા કર્યું તેઓ ઉપર અણબિશ્વામનો હાથ (vote of no confidence) લાવવામાં આવ્યો. આનું પરિણામ એજ થાય કે પ્રધાનોની જવાબ-દારીનો જે મુખ્ય સિદ્ધાંત પાર્લમેન્ટરી સંરચાઓમાં ફરતી ધરાવે છે તે અહીં શિથિલ પડી જશે. હિંદી રાજ્યબંધારણ અન્યારે એક અખતરા ફૂપ છે. તેમાંથી જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સલાહવામાં હિંદીઓ ફતેહમંદ થાય છે કે નહીં એ તપાસાય છે તેવે પ્રગમે દરેક દેશ-હિંતેરીએ ધૃત્યું વિચાર કરીને દરેક પગલું ભરવાનું છે. છેલ્લાં ત્રણ વર્ષના અનુભવથી પૂરવાર થયું છે કે પ્રા-ન્તોમાં હજી પ્રધાનોની મંયુક્ત જવાબદારી નોંદએ તેવા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં સ્થાપિત થઈ નથી. ગવર્નરોએ પોતાની નીમણૂકને વખતે આપવામાં આવેલી સૂચનાઓ (Instrument of instruction to Governors)

નો વાસ્તવિક અમલ કર્યો નથી, એમ કહિયો થાય છે. અનંત સલામતોની સારી મંજૂઆ આ વખતે પ્રવંશ પામી
 આ આખો ખરેખર ચર્ચાને નો મુધારોને લાયકની છે. સફી છે અને તેઓની હાથપણભરેલી સલાહનું સ્વરાજ
 પણ તેમાં તો ગયા તથા વર્ષના અનુભવવાળા પ્રધાનપદે પણ ઉપર વળત પડે છે એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો જણાય
 હતા એ સલામતો ઉપયોગી ભાગ લઈ શકે. એવા અનુ- છે. તે સાથે મહાભાજનો છૂટકારો એ સરકારના દરિ-
 ભવની ગેરહાજરીમાં સ્વરાજ પણ આ વિષયોની ચર્ચા બિન્દુમાં પણ કાંઈક આવકારવાયક ફેરફાર મૂકવું છે
 કરી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. અને એ અનુભવવાળા એટલે નવા વર્ગની રાજકીય પ્રવૃત્તિ તરફ આપણે
 વર્ગની સલાહનુકૂળ લીધા વગર માત્ર નકારાત્મક રીતે આશાવાદી ઉત્સુકતાથી જોવાને શક્તિમાન છીએ. પર-
 અને પ્રવૃત્તિ કરવામાં સ્વરાજ પણ બૂલ કરે છે એમ માન્યા એ આશાવાદને ખરો પાડો. આમીન,
 એમારી નમ્ર માન્યતા છે. સારા ભાગ્યે જી ધારામલામાં
 પંડિત માલવિયજી, મિ. મદમદઅલી ઝીલા વગેરે જેવા

હરિલાલ આ. ભટ્ટ.

પ્રાક્ષણ અને શ્રમણ સંસ્કૃતિ*

આર્યોએ ઉત્તર હિન્દુસ્તાન છાત્ર તે પહેલાં ત્યાંના મળ વતની દ્રવિડ લોકોની એક નિરાળી સંસ્કૃતિ હતી, અને તેમાંથી મહાવીર, બુદ્ધ યજ્ઞેએ ધ્યાયેલા શ્રમણ પંથોની ઉત્પત્તિ થઈ એવું કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોનું કહેવું છે. પરંતુ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવા મળતો નથી. વર્તમાન સમયમાં માન્તાળ, ગોંડ યજ્ઞે જે ગંગા લોકો હતા છે, પણ તેમનામાં આવી સંસ્કૃતિનો અંશ દેખાતો નથી. દેવ દેવતાને બિહાન આપવું, અને એ જાનના, ખીળ દેશોના જંગલો લોકોમાં હોય છે, તેવા ધાર્મિક રિવાજો તેમનામાં છે. આથી એમની સંસ્કૃતિ આર્ય લોકો કરતાં ભિન્ન અને ઉચ્ચ પ્રકારની હતી, એમ કહેવાથી કંઈ વિશેષ દર્શિત થતું નથી.

આર્ય લોકોમાં પણ યાગોના પ્રચાર ખૂબ હતો. તે લોકોની વ્યવસ્થા વિશિષ્ટ પ્રકારની હોવાથી હિન્દુસ્તાનના તે સમયના દ્રવિડ લોકો ઉપર આર્યોને પોતાની સ્થા બેસાડતાં બહુ વાર લાગી નહિ. આર્યોની સંસ્કૃતિ 'કવળ' યજ્ઞયાગોની હતી એવું સમજવું બદલાય છે. ક્ષાત્રીયમાં પણ આર્ય લોકો દ્રવિડ લોકો કરતાં યુદ્ધ મુદ્દેલા હતા એમાં શંકા નથી. બુદ્ધના જન્મ પહેલાં ધર્મા વર્ષો પૂર્વે પંજાબમાં તત્કાલિના નામનું શહેર અસ્તિત્વમાં હતું. ત્યાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશના અને દરેક જાતના અનેક વિદ્યાર્થીઓ આવી, બુદ્ધ બુદ્ધા શુર્યો પાસેથી ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતા. જે વિદ્યાર્થી શ્રીમન્ત હોય તે શુદ્ધ દિણા આપતો, અને જે મરીય હોય તે શુદ્ધ સેવા કરી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરતો. આ શુર્યોમાં ઘણાખરા પ્રાક્ષણ હતા. પરંતુ તે સમયે જાતિભેદ આજના

જેટલો દૃઢ થયેલો ન હોવાથી ખીણ જાતના લોકોને પણ 'કાઈ' 'કાઈ' વાર પ્રાક્ષણ થવાની તક મળતી. કાલ ઈન્ડામાં જેવી અમીરા (લોક)ની મંડળ છે તે જ પ્રકારનો પ્રાક્ષણોનો જાતિભેદ હતો. એટલે કે વંશપરંપરાથી જ પ્રાક્ષણ થતું. પરંતુ 'કાઈ' 'કાઈ' વાર ખીણ જાતના લોકો પણ વેદાધ્યયન કરી પ્રાક્ષણ જાતિમાં દાખલ થતા. પ્રાક્ષણોને પોતે એટ છે અને ખીણ જાતિઓ હવડી છે એમ લાગતું. વાલ્મીકીસુત્ર મુલમાસીત્ર એવા વેદમંત્ર એ જ સમયમાં લખાયો હશે.

વાયવ્ય પૂણામાં પ્રાક્ષણોની સંસ્કૃતિ વધતી હતી, ત્યારે પૂર્વ દિશામાં, ખાસ કરીને મગધ દેશમાં, એક ખીણ જ સંસ્કૃતિ ઉચ્ચ પામતી હતી. ઈસી સન પૂર્વે આડમા સૈકામાં જૈન લોકોના ઐતિહાસિક તીર્થ કરે પાર્શ્વનાથનું અસ્તિત્વ હોવાનો મંલવ છે. અને તે કાળથી આર્યોની ખીણ શ્રમણ સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વમાં આવી હશે. વૈદિક સંસ્કૃતિના લોકોને કેવા પ્રકારની ધૂણી ઉત્પન્ન થઈ હતી અને પરમાર્થ માર્ગમાં તેઓની કેવી ઉત્તિ થતી હતી, એવું હંકામાં દિગ્દર્શન ઉપનિષદમાં, ખાસ કરીને બૃહદારણ્યક-ઉપનિષદમાં, મળી આવે છે. આ ઉપનિષદના વિચારો ધીમે ધીમે શ્રમણ સંસ્કૃતિમાં પરિણમ પામ્યા હોવા જોઈએ.

પ્રાક્ષણસંસ્કૃતિમાં જેમ યજ્ઞયાગોને મહત્ત્વ આપવામાં આવતું તેમ શ્રમણ સંસ્કૃતિમાં જીવદવાને આપવામાં આવતું. પોતાના દેહને ગમે તેટલું કટ આપવું, પણ કોઈપણ પ્રાણીને ત્રાસ ન આપવા, એ જાગત ઉપર શ્રમણોના ખૂબ આગ્રહ હતો. મગધ અને કાશ્ય દેશમાં અને તેની આજુબાજુના નાના મોટા રાજ્યોમાં શ્રમણસંસ્કૃતિનું ખૂબ જ માન હતું. 'કાઈ' એક દાસ કે માર શ્રમણ પંથમાં દાખલ થાય એ તે

* તા. ૬-૧-૨૪ ના રોજ વડોદરામાં અધ્યાપક ધર્માનંદ કોસ્ત્રીએ આપેલા વ્યાખ્યાનનો સાર.

પંથોના નિયમ પ્રમાણે વર્તવા મહિં કે, તેના અપરાધોની રાજ્યઓ પાસેથી માફી મળતી. અમણોને રહેવા માટે લોકો ધર્મશાળાઓ બાંધી આપતા. તેઓ આઠ મહિના ગમે તે ઠેકાણે બહાર ફરી ચોમાસાના ચાર મહિના જ એક ઠેકાણે આશ્રય લઈ રહેતા હતા.

તે સમયે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના નાના નાના સોળ રાજ્યો અધિકાર માટે પરસ્પર લડતા, અને તેથી સામાન્ય લોકોને બહુ જ ત્રાસ થતો. આમાંથી મુકત થવા માટે આ સમય રાજ્યઓ ઉપર કાર્ષી બળવાન ચક્રવર્તિ રાજા હોય અને તે આ નાના રાજ્યઓને કબજામાં રાખે તો ઠીક, એમ લોકોને લાગ્યું. કાનિય કુળમાં એકાદ જોકરાનો જન્મ થયો કે તે આગળ જતાં, ચક્રવર્તિ ચરો કે કેમ તેની નેશીઓ પાસેથી પરીક્ષા કરી ખાખી કરવામાં આવતી. જુદને માટે પશુ શુદ્ધોદન રાજ્યએ આ પ્રકારની ખાખી કરાવતું જણાઈ આવે છે. પરંતુ નાનપણથી જ જુદનો સ્વભાવ અત્યંત દયાળુ હોવાથી તક્ષવારના જોરથી રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કક્ષાના તેને પચ્છ પડી નહિ હોય. કુકર્ષ બચેલા પાણીમાં માખીઓ પ્રમાણે પરસ્પર કલહમાં ગુંધાઇ ગયેલી તરફડની મનુષ્યજાતની રચિતિ જોઇને તેને અત્યંત ધુણા ઉપજી હશે. અને ચક્રવર્તિ રાજા પણ આ લોકોને શાંતિમાં રાખી શકશે નહિ, એમ લાગ્યું હશે. મારામારી અને લડાઈ કરી પ્રાપ્ત કરેલું ચક્રવર્તિ પદ લોકોમાં શું શાંતિ રચાવી શકે ? તે પદને માટે શું ફરીથી હરિકાર્ષ દાર નહિ થવાની ? ખૂદ ચક્રવર્તિના જીવનું પણ, તેના દિકરા તરફથી જોખમ નથી? આવા વિચારો તરણુ ગીતમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એમાં આશ્ચર્ય નથી. તેને માટે ગૌતમે શુદ્ધયાગ કરી, વેરાનમાં ફરી અને સાધુ સન્તોની સેવા કરી એક નવીન ધર્મમાર્ગની શોધ કરી. તેને જુદ મધ્યમ માર્ગ કહે છે. એક બાલુએ યતયાગ કરી ચક્રવર્તિપદે ચઢવાની અપેક્ષા, અતે બીજી બાલુ દેહદંડ કરી કેવળ, પોતાના જ આત્માનો મોક્ષ કરવાની અપેક્ષા, આ બન્ને અંતિમ કાર્તિઓના ત્યાગ કરી જુદે મધ્યમ માર્ગ સ્વીકારી લેતા. દાખલા તરીકે સમ્યક્ ધર્મ અથવા સમ્યક્ વાચા હ્યો. એક બાલુએ યતયાગમાં પશુહિંસા કરવી, એ જ ઉત્તમ ધર્મ સમજાતું, બ્યારે બીજી બાલુએ જંગલમાં પોતાના દેહને દંડ કર્યો, એજ સત્કર્મ સમ-

જાતું. પરંતુ જુદને આ બન્ને કાર્તિઓ નાપસંદ હતી. પ્રાણીમાત્રનું હિત જે વડે કષાય, તેને જ તે સત્કર્મ ગણતા. ગમે તેવા મધ્યમ કે દંતકથાઓ કરી લોકોને જાગરવું એ એક કાર્તિ, અને જંગલમાં બેસી મીન રાખવું એ બીજી કાર્તિ. એ બન્નેનો મધ્યમ મારગ-સાથ અને પ્રિય ભાવણ કરવું ને-સમ્યક્ વાચા.

જુદના આ માર્ગથી તે સમયના ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના લોકોમાં એક પ્રકારનો ચક્રવર્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં પુષ્કળ મદદ મળી. જુદની હાથોમાં જ તેમનો ધર્મ તે સમયે જાણીતા પ્રદેશમાં દરેક ઠેકાણે ફેલાયો. રાજાથી તે રંકે સુધી દરેક પ્રકારના લોકો તેના સંપ્રદાયમાં હતા. તે દરેક ઠેકાણે ફરી ધર્મ જાગૃતિ કરતા. અશોકના રાજ્યના સમયે આ ધર્મનો સમયથી તે સમુદાયના સમય મુધી એટલે કે હર્ષી-સન પૂર્વે રસક થી, તે ઇ. સ. ૩૨૬ મુધી, આ ધર્મનો એક સરખો ઉત્કર્ષ થતો ચાલ્યો. આ સમયના જે-તલા શિલાલેખો મળે છે તે બધા પાત્રી ભાષામાં છે. અને તે જૈન બૌદ્ધ અને બીજા અમણપંથોના દાનપત્રો કે એવી કાર્ષ બાળતરે લખતા છે.

ઈ. સ. ૩૨૬ ના વય પછી સમુદાય રાજ્યએ મોટો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યાનો દાખલો તેના શિલાલેખમાં મળે છે. આ લેખ સંસ્કૃત ભાષામાં છે અને તે સમયથી સંસ્કૃત ભાષામાં શિલાલેખ લખવાનો રિવાજ પડ્યો હશે.

મુમ્ત રાજા જોકે બ્રાહ્મણ ધર્મનો ઉપાસક હતોતો પણ તેની કારકીર્દિમાં બૌદ્ધ ધર્મ ક્ષાસ પામ્યો નહોતો. એટલું જ નહિ પણ બૌદ્ધોના ઉત્તમ કલાકૌશલ્યનો ઉદય તેની જ કારકીર્દિમાં થયો. પરંતુ તે સમય પછી બૌદ્ધ ધર્મની ધીમે ધીમે ઉત્તરની કળા થવા લાગી. આના કારણે અનેક હરી, પશુ મારા મતે તેમાંથી નીચેના ચાર મુખ્ય છે:- (૧) મીન દેશમાં બૌદ્ધ ભિક્ષુઓને ગત્યંત ચાન મળવાથી, ઉત્સાહી અને વિકાન ભિક્ષુઓ ત્યાં જવા લાગ્યા. (૨) જે ભિક્ષુઓ અહીંઆ રહ્યા, તે સામાન્ય લોકોથી અલગ રહેવા લાગ્યા. (૩) મંત્રત્રાનો પ્રવેશ ધર્મમાર્ગમાં થવા લાગ્યો. અને (૪) રાજાથય મળવાથી બ્રાહ્મણોના હક્કોમાં બૌદ્ધ ધર્મ ઉપર વધારે પ્રભાવમાં થવા લાગ્યા.

ને કે. ગુપ્ત સમયથી જૌદ સંપ્રદાયનો ઉત્તરવીકળા મેડી તો મળુ તે શ્રીહર્ષવર્ધનના સમય સુધી પ્રધાન થઈ હતી. આનો પુરાવો એની સુસાધર જુએ સંગતા યોગાદ્યાંતમાં મળે છે. એશિયા ખંડના શાણગાર રૂમ નાવદાનું વિશ્વવિદ્યાલય તે જ સમયમાં હતું. જુએ સંગને એ જ દેકોણે જૌદધર્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. અહીં આ જૌદ તત્ત્વજ્ઞાનનાં શિક્ષણની સાથે આદ્ય સંસ્કૃતિનું પણ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. રેકે જ્ઞાતિના લોકો માટે તે મુકદ્દાર હતું. જુએ સંગના જ ઉદાહરણોએ સ્પષ્ટ થાય છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રીહર્ષના સમય સુધી પૌરાણિક સંસ્કૃતિ-વિશેષતઃ જાતિભેદની સત્તા જનસમાજ ઉપર જાણી ન હતી. શ્રી હર્ષ હોયો જૌદ; સત્રાટ હોતો તેના મરણ પછી (ઈ. સ. ૪૪૮) જૌદ સંપ્રદાયના પ્રાધાન્યનો અસ્ત-થવા લાગ્યો.

આથી પૌરાણિક કોલની રક્ષાત યજ્ઞ, ગુપ્ત રાજ્યોના સમયમાં પુરાણો લખવાનો રિવાજ શરૂ થયો હતો. પરંતુ, સાતમા, ચતુર્થી સમયમાં પછી પૌરાણિક કથાઓને મહત્ત્વ મળ્યાનું કેપાછ આવે છે. આ પુરાણોમાં પરસ્પર પુષ્ટકળ વિરોધ છે. તો પણ એક બે બાંધતોમાં તેમનો એકમત જણાઈ આવે છે. આદ્યોનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો અને શરોને દબાવી કેવાનો પ્રયત્ન એક સરખી રીતે કેપાછ આવે છે. પુરાણોએ સ્ત્રિઓમાંથી કેટલાકને રામ કૃષ્ણાદિને દેવપદ ઉપર ચડાવ્યા એ ખરું, તોપણ આ કેવો આદ્યોની લાતે ખાવામાં જાણુ માનતા એમ કહેવામાં તેમણે કંઈ કયાશ રાખી નહિ. શ્રદ્ધ તપશ્ચર્યા કરે કે આદ્યોનો છોકરો મરણ પામે, અને રામ તે શરૂને કાર મારે કે તે છોકરો જીવતો થાય, એવા ગર્ખા પુરાણોમાં બેધએ તેટલાં મળે છે. તેનું પરિણામ આધુનિક જનસમાજ ઉપર અત્યંત અનિષ્ટ થયું છે. બીજ એક વાત પુરાણોએ કરી છે, તે એ કે જુદને તેઓએ ચોર અને લોકદ્રેષી દરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. મળિમનકાચના એક સૂત્રમાં એક ઉપમા મળી આવે છે. એક જંગલમાં દરણું ટાળું રહેતું હતું. તે એક સીધા રસ્તેથી આવતું, અને એક સરોવરમાંથી પાણી પીતું. તે જંગલમાં ફરતા એક પારધીએ તે રસ્તો બોલ્યો. પણ તે સરસ હોવાથી ત્યાંથી જતા આવતા દરણોને પકડવાં શક્ય નહોતાં. એટલે તેણે તે માર્ગ બંધ કરી દીધો,

અને બીજો અત્યંત વિષ્ટ માર્ગ ખુલ્લો કર્યો. તે માર્ગથી પાણી પીવા જતાં દરણો અન્યાસે તે પારધીના મપાટામાં આવતાં, આવું જ પુરાણોએ કર્યું છે. ૧૫૦૦ વર્ષના ઇતિહાસનો સરળ માર્ગ તેઓએ બંધ કરી, કલિપત કથાઓના કુમાર્ગ લોકો માટે ખુલ્લો કર્યો. તેણે શ્રમણ સંસ્કૃતિનો લોપ કર્યો એમ નહીં, પણ ઉત્તમ આદ્ય સંસ્કૃતિનો પણ લોપ કર્યો છે, અને જ્યાં સુધી આપણને શ્રમણ પંથોના ઇતિહાસ પૂર્ણપણે જણાશે નહિ, ત્યાં સુધી આ કુમાર્ગમાં ફસાયા સિવાય છૂટકો નથી.

આદ્યોનું સંસ્કૃતિ, શ્રમણ સંસ્કૃતિ કરતાં પ્રાચીન છે, પણ તે પૌરાણિક સંસ્કૃતિ નહિ. જે સમયે આદ્યો તર્કશીલમાં વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાઓ અને કલાઓ શિખવતા હતા, તે સમયની તે આદ્યોનું સંસ્કૃતિ છે. ત્યાર પછી શ્રમણ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો. ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ સત્તરના અંતથી તે હર્ષના મરણકાલ પર્યંત, કમલગ ૬૨૦૦ વર્ષ શ્રમણ સંસ્કૃતિ નિહાળવામાં પ્રધાનપણે હતી. આ સમયે આદ્યોનું સંસ્કૃતિનો તદ્દન લોપ થયો એમ નહોતું. પણ તેનું ઉપરીપણું નહિ હોવાથી જાતિભેદના જુદામતે વિશેષ અવકાશ મળ્યો નહિ.

આદ્યોના ચંત્રાચાર બંધ પડ્યા, તો પણ જૌદ રાજ્યો પાસેથી તેમને યોગ્ય આદર સત્કાર મળતો હતો, અને કાવ્ય, નાટક અને શાસ્ત્ર વગેરેના અધ્યયનમાં તેઓને રાજ્યો તરફથી ઉત્તેજન મળતું. પણ ૭ મા સત્તરના અંત પછી, આ યુગ અદલાયો. લોકોમાં પૌરાણિક દંતકથાઓનો પ્રચાર ચાલુ થવાથી અને રાજ્યરજવાડાઓમાં પણ પ્રાચીન ઇતિહાસની આરથા નહિ રહેવાથી શ્રમણ પંથોનો લોપ થવા લાગ્યો, અને તેના સ્થાને આધુનિક પૌરાણિક પંથ ઉપરિચત થયો.

આથી આપણને કેટલું નુકશાન થયું છે, તેનો ઉદાહરણ કરવાનું આ સ્થાન નથી, તો પણ એટલું કહ્યા વિના રહેવાનું નથી કે, જ્યાં સુધી પુરાણોએ બંધ કરેલો ઐતિહાસિક સરળ માર્ગ ખુલ્લો થશે નહિ, ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાન પોતાની ભાવી ઉન્નતિની દિશા નક્કી કરી શકશે નહિ.

હાલમાં દક્ષિણમાં પનાથી કન્યાકુમારી સુધી આદ્ય અને આદ્યોત્તરનો કંઈકો યાદ છે. આદ્યોત્તરની મંથા અત્યંત મોટી હોવાથી આદ્યોની આ મંથામાં

હાર થશે એમાં શંકા નથી. પણ તેથી બ્રાહ્મણોત્તરોનું
હિત થશે એમ અમને લાગતું નથી. કારણુ બુદ્ધે કહ્યું છે કે:

ન હિ ઘેરેન ઘેરાનિ સમ્મન્તીધ કુદાચનં
અઘેરેનેઘ સમ્મન્તી ઘસ ધમ્મો સનન્તનો ॥

(વેરથી વેર શમતું નથી. પ્રેમથી વેર સમે છે;
એ જ સનાતન ધર્મ છે.)

તેથી અત્યારે બધી જાતિઓની અને ધર્મોની
મૈત્રી થાય અને તે વડે હિન્દુસ્તાનનું કલ્યાણ થાય એવો
કાંઈ ઉપાય આપણે શોધી કાઢવો જોઈએ. અને આ
કામમાં બુદ્ધના સમયથી તે શ્રી હર્ષના સમય સુધીનો
સરસ રીતે મળી શકે તો શ્રવણ સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ
આપણને અત્યંત ઉપયોગી થશે.

પરશુરામે ૨૧ વાર પૃથ્વી નક્ષત્ર કરી, વિષ્ણુએ
જાતી ઉપર બ્રાહ્મણની લાત શણગાર રૂપે ધારણ કરી,
અને રામે શંખબૂકને હાર માર્યો, વગેરે પૌરાણિક ગથાં-
ઓને ચોટી રહ્યા કરતાં અને તેનું ઐતિહાસિકત્વ સિદ્ધ
કરવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં, પોતાના પૂર્વજોની બૂલ
કબૂલ કરવી એજ બ્રાહ્મણોને માટે હિતકારક છે. ખોટું
બાળુએ બ્રાહ્મણોત્તરોએ બ્રાહ્મણો પ્રમાણે પુરાણો લખી

બ્રાહ્મણોનો પ્રતિકાર ન કરતાં પોતાના પ્રાચીન ઇતિ-
હાસનો વિશેષ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મણોત્તરોમાં
અન્ડરુમ અને અશોક જેવા બલાદય સાર્વભૌમ
રાજાઓ થયા છે, એટલું જ નહિ પણ મહાવીર અને
બુદ્ધ જેવા મોટા ધર્મ સંસ્થાપક થયાં છે, એ પણ
તેમણે જાણવું અત્યંત ઇષ્ટ છે. બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવિચયથી
કેવળ હિન્દુસ્તાનમાં જ નહિ પણ પૂર્વના સમગ્રા દેશોમાં
એક સ્થાપવાને ધણો સંભવ છે. ચીન અને જાપાન
દેશમાં મુખ્યત્વે કરી બૌદ્ધ સંસ્કૃતિનું પ્રાધાન્ય છે, અને
જો કે તે સંસ્કૃતિ કેવી છે એ આપણને ખબર નથી,
તોપણ તેનાં ખીજે આપણા અંગમાં બહુજ ઉંઝ
ગયેલાં છે. અહિંસાધર્મને આપણે અત્યંત મહત્ત્વ આપીએ
છીએ, અને રાજકારણમાં પણ તે તત્ત્વનો પ્રયોગ કરી
જોઈએ છીએ. આવા પ્રસંગે બ્રાહ્મણ શું કે બ્રાહ્મણોત્તર
શું, દરેકને સરખી રીતે શ્રમણસંસ્કૃતિનો અભ્યાસ
કરવો અત્યંત આવશ્યક છે. શ્રમણ પંથોએ સ્થાપેલા
દ્વાધર્મ ઉપર જ હિન્દુસ્તાનના રાષ્ટ્રીયતાવાની મુક્ત
ઈમારત આપણે ઊભી કરી શકીશું, એવો મને સંપૂર્ણ
ભરોસો છે.

ધર્માનંદ કેસરી

વિદ્યાર્થીઓની કેટલીક નબળાઈઓ

પરાધીનતા-આઝાદિકૃતપણું

(ગુલામવેડા)

વિદ્યાર્થીએ આઝાદી માટે શું શું નોંધ્યું, શિક્ષકને કહ્યું કરે તે ઉપવેળા નોંધ્યું, તેને સ્વતંત્ર શુદ્ધિ તો મૂલવેજ નહિ-વગેરે વગેરે માન્યતાઓ કહીપણ શિક્ષકોમાં પ્રચલિત જણાય છે. આઝાદિકૃતપણું એટલે શું, તે શેમાંથી ઉદ્ભવે છે, તે કેવા પ્રકારનું હોયું નોંધ્યું, તે કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય? વગેરે બાબતો બે શિક્ષક જણેતા હોય તો બે મળ્યા વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકની સંખ્યામાં-ફરતાને પરિણામે ગુલામ જેવા થઈ રહે છે તે થવા પામે નહિ. આ બાબતનો આપણે થોડાંએક વિચાર કરીએ.

આઝાદિકૃતપણું એ અમળત એક સદૃશ્ય છે પરંતુ તે કેવા પ્રકારનું હોયું નોંધ્યું? નિરાશોમાં આપણે એના જુદા જુદા પ્રકાર નોંધ્યું છીએ. કોઈ વિદ્યાર્થી કદથી શિક્ષકની આજ્ઞા પાળે છે તો કોઈ ખુશમત માટે પાળે છે; કોઈ શિક્ષકને પ્રિય થવા માટે તેની આજ્ઞા માને છે તો કોઈ પોતાનો સ્વાર્થ સાધી લેવા માટે માને છે. એક નિદાઈ તો એકની તદ્દ સુધી મૂકી દેઈ ગયા હોય છે કે તે તો માત્ર આજ્ઞાપાલનમાંજ સમજે છે, નથી તેનામાં ખાલેસો વિવેક કે વિચાર. ભાગ્યેજ કોઈ વિદ્યાર્થી એવો હોય છે કે જે સારાસાર સમજીને, શિક્ષક તરફ પ્રેમથી, અદાથી કે સદ્ભાવથી પ્રેરણાને તેમજ પોતાની જવાબદારીઓ સમજીને શિક્ષકની આજ્ઞા માનતો હોય. આમાં કારણજૂત તો મોટે ભાગે શિક્ષક જ હોય છે. આ બધી બાબતોને ખીસવા દેવાનો શિક્ષક વિદ્યાર્થીને અવકાશ આપેલો હોતો નથી. તે તો વિદ્યાર્થી પાસેથી માત્ર કડક આજ્ઞાશીલપણું

(slave obedience) માગે છે. વળી કાંઈ શીખીબાર શિક્ષક તો એમ પણ કહે છે, 'વિદ્યાર્થીએ પોતાની જાત ઉપર કાણ મેળવતાં શીખવું નોંધ્યું? અને આવો કાણ મેળવવાનો માત્ર એક જ માર્ગ છે અને તે એ કે વિદ્યાર્થીએ પોતાની શક્તિ-ધૃતિ દબાવી દેવાં અને શિક્ષકની શક્તિ-ધૃતિને આધીન થવું, એટલે કે આઝાદિકૃત બનવું!' પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં નબળાઈ ધર ધાલે છે. તે પરાધીન થઈ જાય છે, શિક્ષકનો ગુલામ બની રહે છે. કાંઈપણ પ્રસંગે તે સ્વતંત્ર વિચાર કે નિર્ણય કરી શકતો જ નથી. તેને શિક્ષકની આજ્ઞા ઉપરજ આધારની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે. જેમ એક ગુલામ તેના માલિકના કુકરને વગર વિચારે તાને ચાપ છે તેમજ વિદ્યાર્થી પણ શિક્ષકના કુકરને તાને ચાપે રહે છે. શિક્ષક પણ એટલો બધો મૂંઝવે થઈ શકે છે કે તે પછી તેના કુકરને માન ન અર્જ્ય તો તે વિદ્યાર્થીને શિક્ષા કરે છે, અથવા તો શિક્ષાનો જીવ બતાવે છે. પરિણામ કદી શકાય તેવું છે. આવી જાતનું આઝાદિકૃતપણું તે ગુલામી કહેવાય છે. જેમ એક ગુલામ તેના શેડને, ફત્તેરો લાતને કે ઘોડો ચામડાને વશ થાય છે તેમ વિદ્યાર્થી શિક્ષકને વશ થઈ રહે છે. જે ધરીએ અંકુશ જતો રહે છે તે ધરીએ એ આજ્ઞાશીલપણું ઉડી જાય છે. વિદ્યાર્થી છુટ્ટો, દેંગી અને ખજ બને છે.

કેટલીએક નિરાશોમાં વિદ્યાર્થી આઝાદિકૃત બને એવા ઉદ્દેશથી લસરી કવાયત શીખવવામાં આવે છે। Discipline, (અવસ્થા) concerted action (એકજ કાર્ય), attention (ધ્યાન) વગેરે બાબતોની તાલીમ આપવા માટે નિરાશોમાં લસરી કવાયત કરાવવામાં આવતી હોય તો કંઈક કીક; પરંતુ એ ખ્યાલ વીસરાઈ ગયેલો જણાય છે. મેં એક નિરાશોના શિક્ષકને-કે જે

પોતાના વિદ્યાર્થીઓને લશ્કરી ક્વાયત શીખવી રહ્યા હતા-પૂછું: “તમેએ રાજામાં લશ્કરી ક્વાયત શીખવવાનું શા માટે રાખ્યું છે?” તેમણે ઉત્તરજ્ઞ જવાબ આપ્યો: “વિદ્યાર્થીઓને આસા ઉદાવવાની બરાબર તાલીમ મળે એટલા માટે!” આવા હેતુથી જે નિશાનોમાં લશ્કરી ક્વાયત શીખવવામાં આવતી હોય, ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને શુભામ બનીવાવા સિવાય બીજા કશોય હેતુ સાધી શકાય નહિ. એવી ક્વાયતથી વિદ્યાર્થી શુભામજ બની જાય છે અથવા તો ઉદ્ધત અને ઉચ્છ્રાંબજ બની જાય છે.

સામાન્યરીતે આલવિદ્યાર્થીમાં વિવેકવિવેક ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે. તેમજ તેની સ્વતંત્ર છુદ્ધિ ઉપર હમેશાં અને હરેક પ્રસંગે તેને ચાલવા દેવાથી તેને ગેરલાભ પણ થવા સંભવ છે. ઉપરાંત, પ્રજ્ઞા પ્રસંગેમાં વિદ્યાર્થીની માનસિક અથવા તો સારીરિક નબળાઈ પણ તેને અવલે માર્ગે મર્યાપી દે. આ બધાનો વિચાર કરતાં એમ જણાશે કે તેણે શિક્ષકના નિર્ણય ઉપર ક્યારેક તો આધાર રાખવો પડે ખરો; વળી કેટલીએક બાબતોમાં જ્યાં વિદ્યાર્થીની સાંચજ ખૂબે નહિ, ત્યાં તો તેણે શિક્ષકના કહેવા પ્રમાણે પણ કરવાનું રહે, ખરે ત્યારે એ પ્રશ્ન સહેજે ઉગે શક્ય છે કે—વિદ્યાર્થી આસાશીલ હોય છતાં શુભામ જેવો ચર્ચન રૂઢો હોય, વિદ્યાર્થી શિક્ષકની આસા પ્રાણતો હોય છતાં પરાધીન મજ્જ હોય, વિદ્યાર્થી શિક્ષકને વશ વર્તે રહ્યો હોય છતાં સ્વતંત્ર હોય, વિદ્યાર્થી શિક્ષકનું કહ્યું શિર ઉપર ચઢવતો હોય છતાં વિવેકી હોય—આ બધું શીખરીતે બની શકે?

પ્રેમ:—પ્રેમરૂપી અદ્ભુત જીહ્વુકાને જે શિક્ષક ઉપયોગ કરે તો તેની વિદ્યાર્થી ઉપર બહુ અસર થાય છે. જ્યાં પ્રેમ છે ત્યાં બહુય છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ખરા દિલથી આહતો હોય છે તો વિદ્યાર્થીનો પણ શિક્ષક ઉપર સાચો પ્રેમ હોય છે; અને શિક્ષક ઉપર પ્રેમ તેના પ્રેમ વિદ્યાર્થીને આસાશીલ બનાવે છે. પોતાના તરફ પ્રેમ રાખનારની આસાતે વશ થવામાં વિદ્યાર્થી માનંજ સમજે છે. વિદ્યાર્થી શિક્ષક હોયને તેનોમાં અંતરન અને નબળાઈઓ હોવાનું સંભવિત છે. પોતાને ક્યાં સંગેન સજે ત્યાં તે બીજાની છુદ્ધિ, બીજાના જીવનનો આશ્રય શોધે છે. આવા આશ્રય તેને જે પ્રેમી તરફથી મળી જાય છે તો તે પ્રેમીની છુદ્ધિ તેમજ સંતોષ સાચો બાલકંધ

રહે છે. અને પરિણામે આસાકિત રહેતો છતાં પોતાના વિદ્યાર્થીમાં પણ આગળજ ચાલે જાય છે. આટલા જ માટે શિક્ષક પ્રેમી હોવું એ બીજી મોટામાં મોટી લાખકાત છે. જેનામાં પ્રેમ નથી તે શિક્ષક થવાને લાયક નથી. વિદ્યાર્થી ઉપર પ્રેમ રાખનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સત્ત્વ મળે દોરી શકે છે. વિદ્યાર્થીઓની જુલે સુધારવા માટે તેમજ તેમની નબળાઈઓ દૂર કરવા માટે એ તેવા ઉપાયો પણ જ્યાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યાં પ્રેમી શિક્ષકની એક નાની શી આસાજ માત્ર સફળ નીવડે છે. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓને મોટો સંબંધ મોટે માર્ગે ચાલી રહેલો હોય છે ત્યાં પણ શિક્ષકની પ્રેમભરી વાણી ઘણી દરી શકે છે; અને જ્યાં સ્વેચ્છાથી તેમજ પ્રેમને વશ થઈને આસાને તામે થવાનું હોય છે ત્યાં તામે થનાર નબળા થતો જતો નથી. પરંતુ વધારે અબજ સંતો જાય છે. પ્રેમને વશ વર્તનાર એ વિદ્યાર્થી પોતાની જાત ઉપર સત્ત્વ જાય છે, અને કહી શકે છે. શિક્ષકની આસા માનવામાં પોતાનો ઉદ્ધર્ષજ તે જેમ છે. આનું આસાકિતપણું ભય, લાલચ કે સ્વાધમાંથી ઉદ્ભવેલું નથી હોતું, પરંતુ તે તો પારા પ્રેમથી જન્મેલું હોય છે. એવી આસાથી વિદ્યાર્થી પોતાના દંડો વધી લાજ જુએ છે અને તેથી તેને તે સ્વેચ્છાથીજ માથે ચઢવે છે. આવી જાતનું આસાશીલપણું તે વિદ્યાર્થીને સદ્ગુણ થઈ રહે છે.

વિદ્યાર્થી સાચા અર્થમાં આસાશીલ અને એટલા માટે બીજા પાસે એક એ બાળતેની જુડે છે. પ્રેમની સાથે એતો સુમોના. સવાધો બાલક ખરા અર્થમાં આસાકિત બને છે અને તેની ક્વાયત પણ મેળવી શકે છે.

૧. શિક્ષકનું આશ્રય: શિક્ષકમાં જે જે સારી બા નરમી રેવો હોય છે અને જે જાતનું જીવન તે સુખ રેવો હોય છે તેની વિદ્યાર્થી ઉપર બહુ અસર પડે છે. આથી કરીને શિક્ષકનું પોતાનું ખાનગી તેમજ બહાર જીવન જેટલું નીતિમય અને વિશુદ્ધ હોય છે તેટલું વિદ્યાર્થીનું જીવન પણ નીતિમય અને વિશુદ્ધ થવાનું મંજુર છે. કહેવાય છે કે બાલક પ્રેમને વશ થઈ રહે છે અને સત્ત્વ તરફ તો સદ્ગ હોઈ આસાથી છે. તો ખરી વિશુદ્ધ જીવન મોળોતર પ્રેમી શિક્ષક સંસ્કૃત બાલક આશ્રય તેમાં શી નંબાઈ એવા શિક્ષક

કની આજ્ઞા ઉપવચા તે એકપણે, તૈયારજ રહે છે. આવા શિક્ષકની આજ્ઞા ઉપવચાર શિષ્ય પણ ફરેહ મેશ ઉચેજ, ચડતો જાય છે.

૨. શાળાનું વાતાવરણ:—શાળાનું સામાન્ય વાતાવરણ પણ એવા પ્રકારનું હોય છે જેમાં કોઈક શિક્ષકની વિદ્યાર્થી કોઈક પણ વ્યાજબી દુકમ ઉપવચારમાં હીજીપદ ન સમજે. શાળાના નિયમો વિગેરે કાક જતાં ઉદાર, દહિયો ધરેલા હોવા, નોંધએ, અને જે નિયમના પાલનની વિદ્યાર્થી પાસેથી શિક્ષક આજ્ઞા ડાંખતો હોય તે નિયમોનું પાલન તેણે પોતે પણ કરવું નોંધએ. નિયમો ધનનાર અને તેનો માત્ર અમલજ કરાવનાર શિક્ષક વિદ્યાર્થીને આત્મશીલ બનાવી શકતો નથી. એથી જો શિક્ષક તરફ વિદ્યાર્થીને અણગમો ઉત્પન્ન થાય છે. અને જેના તરફ પ્રેમ કે રતેદ ન હોય તેવો શિક્ષક વિદ્યાર્થીમાં આત્મકિતપણા જેવો સદમ સદયજી પેદા થી રીતે, કરી શકે. સાચો શિક્ષક પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રભાવથી વાતાવરણ એવું ઉભું કરે છે કે એવા શિક્ષકને વિદ્યાર્થી રહેજેજ વચ વતે છે.

બેધ્યાન

વિદ્યાર્થીઓ નાની ઉમરના હોવાને એક બ્યાન (concentration) રાખી શકતા નથી. એક બ્યાન થવું એ મેટે ભાગે માનસિક ક્રિયા છે અને બેધ્યાન વિદ્યાર્થીમાં તેનો વિકાસ થવા દેવો એ શિક્ષકનું કામ છે. વિદ્યાર્થી વારંવાર વર્ગમાં બેધ્યાન યજી જતો જેવામાં આવે તો તેના મૂળ કારણો શિક્ષકે શોધી કાઢવાં નોંધએ, અને તેના ઉપાયો ચોજવા નોંધએ. એટલા માટે માનસશાસ્ત્રના કેટલાએક સાધન્ય નિયમોનો શિક્ષક જ્ઞાતા હોવો નોંધએ. વિદ્યાર્થી બેધ્યાન યામટે યજી જાય છે તેના કેટલાક કારણો અને તે કેવી રીતે હટાવી શકાય તે હવે આપણે નોંધએ.

કોઈપણ કાર્યમાં તેની યજી જવા માટે, એક બ્યાન રહેવો માટે માણસમાં સજીબ ધ્વજાશક્તિ (will-power) નોંધએ હીજી ધ્વજાશક્તિના બીધાં વ્યાપાર સિવાય એકબ્યાન યજી શકતું નથી. તેમાં ધ્વજા ન હોય તો માણસ બ્યાન રાખી શકી રીતે શિક્ષક શિક્ષકમાં રાખવું નેટ છે. સજીબ

ધ્વજાશક્તિ મોટા માણસમાં પણ ક્યારેક હોય છે. તો યજી, બાલક વિદ્યાર્થીમાં, તો કેટલીકબી બોજા પ્રમાણમાં હોય. ધ્વજાશક્તિને વિકસાવી શકાય છે અને તે પરી શિક્ષક કરી શકે છે. જેમ જેમ બાલકમાં ધ્વજાશક્તિ ખીજતી જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાના મનોવ્યાપાર ઉપર કાજી આવતો જાય છે. અને જેમ જેમ બાલકને મન ઉપર કાજી આવતો જાય છે તેમ તેમ તેનામાં એકબ્યાન રહેવાની તાકાત વધતી જાય છે. ધ્વજાશક્તિના નિયમથી જે શિક્ષક માહેતગાર હોય છે તે બેધ્યાન યજી જનાર, વિદ્યાર્થી ઉપર ખીજતો કે યીજતો નથી. પરંતુ તેની ધ્વજાશક્તિ કેવી રીતે વધે તે નરકજ પોતાના પ્રયજા પ્રયત્નો દોરે છે. વારંવાર બેધ્યાન યજી જનાર વિદ્યાર્થી તરફ તેને વધારે ને વધારે દયા અને સહાનુજીત ઉપજે છે; અને તેની ધ્વજાશક્તિ વિકસાવી તેને એકજ વિષયમાં મન પરીવી દેતો બનાવવા મથે છે.

શિક્ષકના ધધાની કનેદનો મોટો આધાર સારામાં સારી શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર છે એ વાત હવે કાક પણ શિક્ષકથી અજાણી નથી. પદ્ધતિની અજાતમાં જે શિક્ષક એકજ હોય તો પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં બ્યાન એકજ વિષયમાં તે પરીવાચી શકે છે. શિક્ષકમાં કેટલીક નૈસર્ગિક શક્તિઓજ એવા હોય છે કે જેથી બોનાના વિષયશિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીને તે એકતાર બનાવી શકે છે. જેનામાં આવી શક્તિઓ બોજી હોય અથવા તો બીજકુલ ન હોય તેણે તે ખીજવવાની છે. ખીજી હસતો ચહેરા અને આનંદી સ્વભાવ એ શિક્ષકના આવશ્યક સદયજી છે. કિતમોતમ શિક્ષણપદ્ધતિનું જ્ઞાન હોય જતાં શિક્ષકને જો તેજીજ ચડવી રાખવાની ટેવ હોય તો તે શિક્ષકના શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીને રસ આવતો નથી, અને વિદ્યાર્થી રહેજે બેધ્યાન યજી જાય છે. હસતો ચહેરા અને આનંદી સ્વભાવ જે શિક્ષકમાં નથી તે કનેદમ કે શિક્ષક યજી શકતો નથી. આનંદી અને હસનુજી શિક્ષક વિદ્યાર્થીના ચિત્તને અજીજીરિતે પોતા તરફ એવી રાખે છે અને પોતાની મરજી પ્રમાણે વિદ્યાર્થીના ચિત્તને વાળી શકે છે.

બાલક નવીનતાનો બહુ જોખીન હોય છે. અંચીજ પોતાના વિષયશિક્ષણમાં શિક્ષક નવીનતા રાખવી

બહુજ જરૂર છે. નવીનતા બાલક વિદ્યાર્થીને વરતુ તરફ આકર્ષે છે. અને પરિણામે બાલક બેધ્યાન થતો અટકે છે. વિષયનિષ્પણમાં આવી નવીનતાનો ઉપયોગ અવશ્યક છે.

કેટલુંક કામકાજ એવું હોય છે કે જેમાં વિદ્યાર્થીની શુદ્ધિશક્તિ ખૂબેજ નહિ. આથી કરીને પણ વિદ્યાર્થી તે કાર્યમાં એકચિત્ત થઈ શકતો નથી. વિદ્યાર્થીઓની શક્તિઓનું માપ ન જાણનાર અણુધક શિક્ષક તેવે વંખતે વિદ્યાર્થી ઉપર ખીખાય છે અને ધ્યાન નથી આપતો માટે દંષ્ટા આપે છે. પરંતુ તે સમજી નથી શકતો કે વિદ્યાર્થીને સૌંપણ કામજ તેની શક્તિની બહારનું છે. એ કાર્યમાં વિદ્યાર્થી એકધ્યાન રી રીતે થઈ શકે? જે કામ વિદ્યાર્થીને સૌંપવામાં આવે તે કામ તેની શક્તિની મર્યાદાનો વિચાર કરીનેજ સૌંપાનું નોંધવું. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અમુક ચોક્કસ વિષયોમાં રસજ પડતો નથી હોતો. તેમના માનસિક વલણથી તે વિષયનો અભ્યાસ વિદેશી હોય છે. લાખલા તરીકે, કેટલા એક સારા અને શુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓને ગણિતના વિષયમાં રસ આવતોજ નથી એમ મેં નોંધ્યું છે. એ વિષયજ એમને મન મરે અને નીરસ લાગે છે. આવી બાબતોમાં શિક્ષક એ વિષય શીખવવાનું દબાણ કરવું નહિ. એ વિષયમાં વિદ્યાર્થી રસ લઈ શકે નહિ અને પરિણામે બેધ્યાનજ રહે. કેટલીક શાળામાં ગોડવણ તેમજ રચના એવાં પ્રકારનાં હોય છે કે જેને પરિણામે વિદ્યાર્થી પોતાના કામમાં એકધ્યાન થઈ શકેજ નહિ. એસવા માટેના બાંકડા એવા કંટંગ અને પ્રમાણરહિત હોય છે કે જેના ઉપર એસવાથી વિદ્યાર્થીને રહેજે આગસ આવે; એસવાના ઝોરકામાં કંતો બીલકુલ દબામકાશજ હોતાં નથી. જે ઝોરકામાં હજારની અવરજવર ઝોઘી હોય છે તે ઝોરકાની બધીઆર દબાવી વિદ્યાર્થીના મગજ ઉપર ઘુરતજ અસર થાય છે. તેનું મગજ ભારે બને છે, તેના શરીરમાં આંજસ ગરે છે, તેની આંખો ધેરાવા લાગે છે અને ચાસતા વિષયમાં તે એકધ્યાન થઈ શકતો નથી. કેટલીક શાળાઓમાં એકજ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાપ કરતાં વધારે એસારવામાં આવે છે. આથી કરીને પણ વિદ્યાર્થીઓ નજીકમાં એકા વિદ્યાર્થીઓ સાથે નકામી રમતગમત કરવા માટે પ્રેરાય છે અને ચાસતા વર્ગમાં બેધ્યાન રહે

છે. આવી જાતના શાળા તેમજ વર્ગના વાતાવરણમાં ન્યાં વિદ્યાર્થીઓ શરીરનું રવારખ્ય પણ ભાગેજ જાળવી શકે છે ત્યાં—માનસિક એકાગ્રતા અભવેજ. શી રીતે? શાળાની આરોગ્યજનક વા અનારોગ્યજનક (Hygienic) પરિસ્થિતિ વિદ્યાર્થીના મન ઉપર બહુજ અસર કરે છે અને એટલા માટે પરિસ્થિતિનું વાતાવરણ બહુજ કાળજીપૂર્વક અને સાચીય દૃષ્ટિથી ઉભું કરવું નોંધવું.

વિદ્યાર્થીને તો જાતેજ કામ કરતા કરવા નોંધવું, એ સિદ્ધાંતનું યોગ્ય રહસ્ય નહિ સમજનાર શિક્ષક એ સિદ્ધાંતને દલથી વધારે તાણે જાય છે. એટલે ન્યારે વિદ્યાર્થીને તેના કાર્યમાં યોગ્ય મદદથી—કામ કરણ અને અપરિચિત હોય છે સારે—વિદ્યાર્થી પોતાનું કાર્ય ઉત્સાહથી અને જલદી પાર પાડી શકે. તેમ હોય છે સારે તે વિદ્યાર્થીને જરાપણ મદદ કરતો નથી. ખંતીસે વિદ્યાર્થી એ કાર્યને પાર પાડવા ઉત્સાહથી મંડેલા રહે છે પરંતુ કામની ચાની દામ ન લાગવાથી આખરે તે યાદે છે અને પછી અભિયમાં એવા કાર્ય તરફ તે ઉદારીન બનતો જાય છે. ઉલટું ને શિક્ષક એક વખત તેને ચોખ્ખ માર્ગ બતાવી દે છે તો પછી પોતાનાજ ઉત્સાહ અને કર્તવ્યબળથી વિદ્યાર્થી આગળ ચાલે છે, અને તે વિષયમાં તેને કંટાળો આવવાને બદલે તેને રસ પડે છે. અને મોટે ભાગે પોતાનાજ શ્રમથી સાધ્ય કરેલ વિષયમાં દિવસે દિવસે તે વધારે તદ્દીન બનતો જાય છે. આટલા માટેજ કયે વખતે કેટલી મદદ વિદ્યાર્થીને શિક્ષકે કરવી નોંધવું તે તેણે જાણી લેવાનું છે. આ કામ શિક્ષકને માટે પણ જરા કઠણ છે. પરંતુ અભ્યાસ અને અનુભવથી સાધી શકાય તેવું છે.

વિદ્યાર્થીને એક વિષયમાં એકધ્યાન બનાવવા માટે સમયપત્રકની રચના ઉપર પણ લક્ષ રાખવાની જરૂર છે. ન્યાં બની શકે તેમ હોય ત્યાં વિષયની ગોડવણ એવી રીતે કરવી નોંધવું કે અપરા અને કારદારતને કસે તેવા તેમજ શુદ્ધિને પરિશ્રમ આપે એવા વિષયોને પહેલા રાખવા નોંધવું, અને પછી ધીમે ધીમે રહેલા રહેલા વિષયો આપવા જવા નોંધવું. ઉપરાંત એ વિષયના શિક્ષણની વચ્ચે શેડાએક આરામનો સમય પણ અપાવતો દીક. એથી કરીને વિદ્યાર્થીને થોડી રાહત મળે છે અને પછીના વિષય માટે પોતાના મન

ત્યાં શરીરને તે તૈયાર કરી લે છે. એવા આરામના સમયમાં વિદ્યાર્થીને ખુલ્લી હવામાં ફરી લેવા દેવો નેહએ. ખુલ્લી હવા અને શરીરના હલનચલનથી તેનામાં નેહએ તેટલી રફૂતિ આપી નય છે અને પછીના વિષયમાં પોતાનું મન રહેલથી પરાંની શકે છે.

‘શાળાનું મકાન’ જે સ્થળમાં આવ્યું હોય છે તેમજ વર્ગની બાંધણી જે રીતે કરવામાં આવી હોય છે તેની પણ વિદ્યાર્થીના ચિત્ત ઉપર ભારે અસર થાય છે. જો અત્યંત ધોંધાટવાળા લત્તા વચ્ચે શાળાનું મકાન હોય છે તો વિદ્યાર્થી એકચિત્ત ભાગ્યે જ થઈ શકે છે. આસપાસની પરિસ્થિતિ વિદ્યાર્થીના ચિત્તને હોળી નાંખે છે અને તે પોતાના કામમાં ધ્યાન આપી શકતો નથી. આટલા મોટે પોકારી પોકારીને કહેવાય છે કે શાળાનું મકાન હમેશાં ગામ અથવા શહેરથી દુર જ રાખો. ગામના ધોંધાટથી શાળાનું મકાન હમેશાં મુક્ત રહેવું નેહએ. તેમજ અત્યંત શાંતિવાળા સ્થળે હોવું નેહએ. ઘંઘા ઘંઘાની રચના પણ જો ખોટી રીતે કરવામાં આવી હોય છે તો પણ વિદ્યાર્થીના ચિત્તને કોણ પહોંચે છે. શરિયામ રસ્તાની નજીકમાં એ વર્ગ હોય, રસ્તા ઉપર જ બેઠાં બેઠાં, બારીબારણાં પડતાં હોય અને વિદ્યાર્થીની એકાએક એથી રીતે ગોઠી હોય કે તેમની નજર દુર તરફ રસ્તા ઉપર પડે-આ બધું ત્યાં હોય છે ત્યાં વિદ્યાર્થીનું ચિત્ત તરતજ રેડતા તરફ ખેંચાય છે અને રસ્તા ઉપર ચાલી રહેલી, વેટમાણું તેમજ ગાડગાડીઓની ધમધમ તેના કામમાં વિક્ષેપ કરે છે. આ બાબતોને પણ યોગ્ય વિચાર કરી શાળાના ચાલકોએ ધટતો બદલવો જરૂર છે. આ ઉપરાંત શાળાના જુદા જુદા વર્ગોની રચના પણ એવા પ્રકારની હોવી નેહએ કે એક વર્ગનો ધોંધાટ બીજા વર્ગને અડચણ કરે નહિ, નહિતર નબળા વર્ગના વિદ્યાર્થીનું ચિત્ત પોતાના વર્ગની બહારથી આવતા અવાજ તરફ ખેંચાય છે અને તે પોતાના કામમાં એકચિત્ત થઈ શકતો નથી.

બાલક વિદ્યાર્થી અવલોકન કરવાનો બહુ જ શોખીન હોય છે. ક્રિયા ઉપર તેને ગ્રેમ હોય છે તેમજ છતાં છતાં તેનામાં પ્રધાનપણે રહેલી હોય છે. આ ત્રણે બાબતોનો શિક્ષક વિષય શોખવતી વખતે ઉપયોગ કરવાનો છે. શિક્ષણમાં ક્રિયાને યોગ્ય રદ્યાન હોય, વિદ્યાર્થીની અવલોકનશક્તિનો લાભ લઈ તેના ઉપર શિક્ષણનો દોર રખાતો હોય અને તેની છતાં છતાં તેને યોગ્ય ઉત્તેજન આપીને એ પોતાની હોય તો વિદ્યાર્થીને બેધ્યાન રહેવાનું કારણ મળે નહિ. આ ત્રણે બાબતોનો જે શિક્ષક પોતાના શિક્ષણમાં ઉપયોગ કરે છે, તે શિક્ષકના વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓ હમેશાં એકધ્યાન રહીને કામ કરતા માન્ય પડે છે.

બેધ્યાન હોવાનાં ઉપર જણાવેલાં કેટલાંક અંગત અને સામાજિક અણસમજી શિક્ષકના લક્ષમાં નહિ હોવાથી, વિદ્યાર્થી તરફ તે વારંવાર કડક પર્તન ચલાવતો માન્ય પડે છે. વળી ઘણી વખત વિદ્યાર્થીને શરમાવે છે, મહેણાં મારે છે, હપકા આપે છે અને ટોક્યા કરે છે. આના પરિણામે પણ વિદ્યાર્થી એકચિત્ત રહી શકતો નથી. એથી કરીને તો એનું ચિત્ત હોળીખાણું અને ધુધવાયણું રહે છે, અને પોતાના કામમાં બહારના દેખાવથી રાહાયેલા દેખાતો હોય છે છતાં અંતરમાં તે અનેકવિધ તકવિતકો કરતો હોય છે. તેનું ચિત્ત સારામાઝા વિચારતરંગે ચડેલું હોય છે, અને વિષયમાં ચિત્ત પરાંની શકતો નથી. મોટે પોતાના શામાટે, બેધ્યાન રહે છે તેનાં ખરાં કારણો શિક્ષકે શોધી કાઢવા, અને તદ્દનુસાર ઉપાયો શોધી તેને વિષયમાં રસ લેતો બનાવવો નેહએ.

રખડાકેવેડા

કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં રખડવાની-રજળવાની ટેવ હોય છે. ઘેરથી નિશાળે આવ્યા મોટે નીકળ્યા પછી નિશાળે જવાને બદલે સોધા રખડવા નીકળી પડે છે અથવા તો નિશાળમાંથી દરેક બહારને રંગ લઈને ઘરે જવાને બદલે ગમે ત્યાં ભટક્યા કરે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓમાં આવી કુટેવ હોય છે. આ કુટેવ સાં કારણોને લઈને વિદ્યાર્થીમાં પેસી નય છે અને તે કયા ઉપાયો યોગ્યવાથી તેનામાં પેસે નહિ અથવા તો પેસી ગંધ હોય તો નીકળી નય તે આપણે અહીં વિચારીએ.

કેટલીક શાળાનું સામાન્ય હાવનજ એવું હોય છે કે જે વિદ્યાર્થીને અકારૂં થઈ પડે. બાલકને સ્વતંત્રતા બહુ જ ગમે છે. જ્યારે જ્યારે નિશાળના ધારાધારણો કે નિશાળનું વાતાવરણ તેમને બંધનકર્તા લાગે છે.

ત્યાં ત્યાં તેઓ નિશાળને પોતાના સ્વાતંત્ર્યની વિરોધી ગણે છે. એવું માન પોતાની જાણીને ખરેખર આ-સ્વાદનો ત્યાં ત્યાં લઈ શકે કે નહીં. મનુષ્ય પોતાની જાતને સંપૂર્ણ મુખ અને આનંદમાં માને. મુખ અને આનંદ જેવાં મનુષ્યજીવનના આવશ્યક તત્ત્વો સ્વ-તંત્રતા સિવાય સંભવે નહીં. પરંતુ તતાની બેઠીમાં બેઠાઈ રહેલો મનુષ્ય દરિયણ પોતાની જાણીને મુખી કે આનંદી ગણી શકતો નથી. જે નિશાળમાં વિદ્યાર્થી ઉપર કડક દબાણ કે ખોટું નિયંત્રણ મૂકવામાં આવે ત્યાં વિદ્યાર્થીનાં મુખ અને આનંદ લૂટાઈ જાય છે. તેની નિશાળમાં તે પોતાની જાતને મુખી કે આનંદી જનારી શકતો નથી. તેની નિશાળમાં તેને તદ્દન પ-રાધીન અને પરતંત્ર જાણી પડે છે. આવી નિશાળો તે નિશાળો નથી પરંતુ દેશનાં છે. એવાં દેશનાંઓમાંથી તે વિદ્યાર્થીને જલદી કાઢવામાં જુલમ રહેલું છે. એવી નિશાળો વિદ્યાર્થી 'રખડુ'નું ઉપનામ મેળવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. ઉલટું એવી નિશાળો રખડું વિદ્યાર્થીની સારી રીતે પ્રાણવાન વિ-દ્યાર્થી હોય છે. પરંતુ તતાને-ગુલામીને તે લાત મારે છે અને ન્યાય પોતાની સ્વતંત્રતાને ખીજવાને અવકાશ મળતો નથી તેવી નિશાળમાંથી તે નાસી છટે છે અને પોતાનો સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સ્વભાવ શિક્ષકોને સાબીત કરી જતાવે છે. શિક્ષક તેમજ માળાપો આ વાત સમજી શકતા નથી અને વિદ્યાર્થી ઉપર પહેલાંના કરતાં પણ વધારે દબાણ મૂકવા લાગે છે. પરિણામે લખથી ત્રાસી ગયેલા વિદ્યાર્થી સાચે માર્ગેથી ખોરે માર્ગે પણ વળે છે અને પછી તો રખડવાની કુટેવ તેનામાં ઘર જાય એવું છે.

આવી કુટેવ સુધારવા માટે આખી નિશાળનું વાતાવરણ ફેરવી નંખાવું જોઈએ. નિશાળમાં વિદ્યાર્થીને હરેક પ્રકારની છટ અપાવી જોઈએ-અલગ પા નિશાળના આજની નિયમનને તો વિદ્યાર્થીએ માન આપવાનું હોય છે. એવા નિયમનનું પાલન તો શિક્ષક પણ કરતા જ હોય છે, પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે એવા નિયમનું ધોરણ સ્વતંત્રતાનું વિરોધી હોયું ન જોઈએ. તેમજ સ્વચ્છંદતાનું પોષક પણ ન હોયું જોઈએ. આ ઉપરાંત નિશાળનું આજ તેમજ અંતર-વિનયન પણ કટકો વખતે વિદ્યાર્થીને જલદી રખડવા

જવા મારે છે, એ હકોક્ત પાંડુનું સામાન્ય છે. છતાં અસંતંત્રતાની છે તેથી શિક્ષકોએ જાણવવા ખાતર અહીં નોંધવી કીક લાગી છે.

૧. નિશાળનું મકાન સ્વચ્છ, પુરકું અને પુષ્પ જલપ્રદાશવાળું જોઈએ કે જેથી પોતાને ઘોંઘાઈ રહેતું પડે છે તેવી લાવના-વિદ્યાર્થીમાં જન્મવા ન પામે, અસ્વચ્છ, બધીઆર અને ઘોંઘાટથી ભરપૂર મકા-નમાં પવિત્ર આત્માવાળા બાલકોનો કામળ દેહ સંગ્રહ છે અને તેમાંથી છટવા મળે છે.

૨. નિશાળમાં વિદ્યાર્થીને માટે હરેક પ્રકારની જરૂરી બધી સગવડો હોવી જોઈએ. બાલક વિદ્યાર્થી પોતાની કુદરતી હાલતો માટેની સગવડ ને દેખે તો પણ નિશાળમાંથી ભાગવાનું મન કરે છે.

૩. નિશાળના મકાન તેમજ પુરસ્કારની રચના વિદ્યાર્થીની તફરતોને બાધક ન હોવાં જોઈએ. નહિતર પણ વિદ્યાર્થીનું મન બળવો કરી કો છે અને પરિણામે નિશાળમાંથી ખસી જઈ પોતાને અતુલ એવી જગ્યામાં કાઢાર જવાનું મન કરે છે.

૪. શિક્ષકનું કાર્ય પદ્ધતિસર અને વિદ્યાર્થીના માનસિક વલણ અનુસાર થવું જોઈએ કે જેથી કરી શિક્ષકથીજ ત્રાસીને વિદ્યાર્થી લાગે નહિ.

૫. વિદ્યાર્થી ઉપર કામનો બોલો-બીલકુલ ન હોવો જોઈએ. એટલે કે શુદ્ધાર્થ એટલું પણ ન જોઈએ કે પોતાનું કામ તે વિદ્યાર્થીને બોલવું લાગે.

૬. વિદ્યાર્થીઓનો શરીરવિકાસ થાય તેનું કાઈ પણ સાધન નિશાળમાં હોવું જોઈએ.

હુંકમાં વિદ્યાર્થીને એવો લાસ થવો જોઈએ કે નિશાળમાં જવું એ વેડ કે બોમરપ નથી પરંતુ આનંદ અને ગમેતાભરેડું છે.

જે નિશાળનું તેમજ ઘરનું પણ અશુદ્ધ અને અનિયંત્રિત વાતાવરણ બાલક વિદ્યાર્થીમાં રાગવાની રેવ પાડે છે. કેટલાક માળાપોની રહેણીકરણની રેવ એવી જડગી અને સ્વચ્છંદી હોય છે કે બાલકને તે કુટેવો બોલે થઈ પડતાં પાટ લાગતી નથી. ખોટી ઉમરના

માણુઓમાં એક બહુજ ખરાબ દોષ માણુમ પડે છે. તેઓ પોતે કેવી રીતે વર્તે છે તેની બીલકુલ દરકાર રાખ્યા સિવાય તેઓ પોતાનાં નાનાં બાલકોને 'આમ નહિ કરો' 'તેમ નહિ કરો' એવા હુકમો આપ્યા કરે છે. પોતેજ આપેલા હુકમથી વિરુદ્ધ વર્તનાર મામાના મન ઉપર કેટલીક હડી છાપ પાડી શકે? બાલકો તેવા હુકમોને તાબે નથી થતા એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેઓના પોતાનાજ વડીલોમાં રહેણીકરણીની જે ટેવો જુએ છે તેનેજ સારી અને સાચી ગણી લે છે અને પોતે પણ તેજ પ્રમાણે બહેકે તેથી પણ વધારે પ્રમાણમાં વર્તે છે. માઆપ કે વડીલોના સાચા દયાણુને તેઓ અંતરથી હસી કાઢે છે, અને જે કામ કરવાને મુરબ્બી અધિકારી છે તે કામને માટે હું પણ અધિકારીજ છું તેવો સ્વતંત્ર ખ્યાલ પોતાના મનમાં બાંધે છે-અને બ્યાજબી રીતેજ બાંધે છે. પરિણામે ગમે તેટલા વાર્યા છતાં બાળકો પોતાનાજ ધાર્યા પ્રમાણેના સવળે પરંતુ ખરી રીતે અવળે માર્ગે ચડી જાય છે અને વડીલોનું તેમના ઉપર કથુંજ ચાલતું નથી. ધરમાંથીજ સ્વચ્છંદ ચડેલો બાલવિદ્યાર્થી નિશાળમાં પણ તેજ માગ શોધે છે અને ગમે તેટલું સાચું અને શુદ્ધ નિયંત્રણ પણ સ્વીકારતો નથી.

આવા વિદ્યાર્થીને ઠેકાણે લાવવો તે શિક્ષકને માટે બહુજ આકર્ષક થઈ પડે છે. ગમે તેટલા કડક અને સીધા તેમજ આડકતરા ઉપાયો બનતાં મુધી નિષ્ફળ જાય છે. એકજ માર્ગ ઉત્તમ અને સચોટ નીકળી શકે. તે એ કે શિક્ષકે પોતાનાજ વતન અને ચારિત્ર્યથી વિદ્યાર્થીને એમ બતાવી આપવું કે તે જે માર્ગે જાય છે તે ખોટો અને ખરાબ છે. ઉત્તમ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખનાર માણુસે તો પોતાના વિદ્યાર્થી જીવનનાં શરૂઆતથીજ અમુક પ્રકારનો શુદ્ધ અને નિયંત્રિત જીવનવ્યવહાર શરૂ કરવો જોઈએ. શિક્ષકના એવા આદર્શ ચરિત્ર્યથી વિદ્યાર્થી પોતાના વર્તન અને ચારિત્ર્ય માટે શરૂઆત લાગશે અને તેના ઉપર પડેલી માઆપ વગેરે વડીલોની ખરાબ ટેવોની છાપ આસ્તે આસ્તે જૂંસાવા લાગશે. માઆપના પ્રત્યક્ષ વતનની છાપ જૂંસવા માટે બહુજ પ્રતિભાશાળી શિક્ષકની જરૂર છે તે વાત સાચી, પરંતુ એવું પ્રતિભાશાળી અને ઉત્તમ ચારિત્ર્ય અંપાદન કરવા માટે હરેક શિક્ષકે મથવું જોઈએ.

વૈશાખ, ૧૯૭૮
દર્શણમર્તિ વિદ્યાથીભવન,
ભાવનગર.

હરિશંકર ત્રિવેદી

કવિશ્રી ન્હાનાલાલનું ભાષણ

ગુજરાતનો કલાભંડાર

ગુજરાત કલાપ્રવર્તક મંડળના પ્રમુખ શ્રી. ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિએ વસન્તપંચમીને દેખી ગુજરાત કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વેળા સ્વાગતનું એ ભાષણ કર્યું હતું તે સ્વાધી સાહિત્યમાં સ્થાન લેવા યોગ્ય હોવાથી અક્ષરશઃ તે નીચે પ્રગટ કર્યું છે:—

ગુજરાતનાં કલાસંસ્કૃત નરનાર !

ગુજરાત કલાપ્રવર્તક મંડળ તરફથી એ મંડળના પ્રમુખ તરીકે, તેમજ ગુજરાતની લક્ષિત કલાઓના એક ઉપાસક તરીકે આપ સર્વનો આજ સત્કાર કરવાનું મહાર્ સદ્ભાગ્ય છે. ગુજરાતની લક્ષિત કલાઓનાં આજે તદ્દમને અભિવન્દન છે, એ કલામંદિરનાં પૂજારીઓના આજે તદ્દમને આવકાર છે, એ કલાદેવીઓનાં ચરણામૃત ગુજરાતને કલ્યાણકારી હો ! ગુજરાતના સૌન્દર્ય-ભંડાર વિશાળ છે. ત્હેમાંથી કાંઈક, ફૂલ નહીં તો ફૂલની પાંખડી, આજે આ કલામંડળ આપને ધરાવે છે. ભાવના અને કૃતિ વચ્ચેનાં અન્તર આ ન્હાનાલાલ કલાપ્રદર્શનમાં જે અમને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ગુજરાતના કલાભંડાર આથી અનેકધા મોટા છે. અમારા પ્રયત્ન અધુરા હોય ત્હાં ત્હાં તે નિભાવી લેકર આપના આત્મામાંના સૌન્દર્ય સત્કારની સામગ્રીથી પૂરવણી કરી લેવા વિનંતિ છે. કલાદેવીઓને કલામંદિરે સૌન્દર્યપૂજનને ફાજ આપના દ્વારા સમસ્ત ગુર્જર મંપને આ મંડળ આજ ન્હાતરે છે.

કલા એટલે મનુષ્યાત્મામાં વસેલા સૌન્દર્યભાવાનું મૂર્તિવિધાન. એ મૂર્તિવિધાન શબ્દમાં વાણીમાં રંગમાં કે સ્વરૂપમાં જે હોય. મંત્રીતાચાર્ય શબ્દધ્વજ ઉપાસીને વાણીને અર્થથી જે પર, શુદ્ધિપ્રેરણાથી અગાધ રસિયતાને

અને સુન્દરતાને શ્રુતિગમ્ય કરે છે. કવિ કાવ્યકલા દ્વારા વાણી અને અર્થના અગોચર ભેદોનાં દર્શન કરાવે છે. સ્વાપતલશાસ્ત્રી, રીત્તી સ્વરૂપમાં ચેતનના ફારા મારે છે. ચિત્રકાર રંગ અને રેખાઓ દ્વારા અદ્ભુતતાના અમ્ભર આક્રમણો આજેએ છે. હાવભાવથી, અંગેના વિલાસથી, અભિનયની મુક વાણીથી કવિતામાંનું, મંત્રીત-માંનું અગોચર સૌન્દર્ય નરનાર સ્વમાન કરે છે. સુખદુઃખના, સદ્સદ્ ભાવના, પુણ્ય પરમાર્થ ધામિકતાના, લક્ષિતાના, પૂજના, જેમ મનુષ્યાત્મામાંથી સ્વયં જુવારા ફરે છે, તેમ સૌન્દર્યભાવનાના જે ચેતનનોગમાં રસ ફવારા ઉઠે છે. ચૈતન્યવિહારી એ અગોચર સૌન્દર્યને દન્દ્રિયગમ્ય કરવું, દન્દ્રિયપર એ આત્મવાસી ને શ્રાંત-વાસી તત્ત્વને દન્દ્રિયકેશમાં ઉતારવું : આરત્ના, રંગના વાણીના, શબ્દના, હાવભાવના પડદાઓ ભેદીને કુરુતના એ પડદાઓની પાછળ ઉભરાવું સૌન્દર્ય, વિધિવિધના એ સૌન્દર્ય આત્મારૂપ રસ, અને આત્મામાં જે પરમાત્મા વસે છે તેમ એ રસાત્મામાં જે હોરી વસેલી પ્રજુવા-નાં દર્શન કરાવવાં : કલાનો એ પરમ કલાધર્મ છે. શ્રુતિ ભગવતિ કહે છે કે રમ્યા ય મતઃ. નેટલે એણે કલા એ સૌન્દર્યદર્શન. રમદર્શન. પરાપરદર્શન કરે કરાવે એટલે એણે એ કલાનું ને કલાવન્તનું કલામારૂપ છે. પ્રેમાનન્દ કે દયારામ, મોલાભાઈ કે આદિત્યરામજી, પ્રેમચન્દ કે રાગ સ્વિવર્મા, વ્યસકાર કે ખાલુ-ગાનપત્ર એ સદ્ એ તત્ત્વના ઉપાસક છે, એ અગમ્યતાના મોખર છે. કલાવન્ત સ્વાધી નથી, પોતા કાળે જ માત્ર રાખ નાર નથી. જોને જમી જમતે જમીએ છે, જોને મનુષી જગતને મહાપા છે. ઉદારતા શાન્તિ કલાવન્તનાં કલ્પ-રંગ છે.

અગર હમ બાગબાં હોતે,
તો શુભશન કા લૂંટા દેતે.

એમ શુભશન લૂંટાવાથી કદાચ શુભશન જ નરહે નો! જે કલાવન્તના તો એ જ ઉરભાવ હોય. સ્વમાં તરેનું વિશ્વ સમાધાન શકતું નથી. માત્ર વર્તમાનને કાળે નહીં, યુગયુગને કાળે કલાવન્તો સૌન્દર્યના બગીચા સંરક્ષે છે, ઉછરે છે. કલાકાંતો તો મદાયે સુન્દરતાની મિઠગાનીઓ માંડે છે. એવી એક ન્હાનકડી મિઠગાની આપે આ શુભશન કલાપ્રવર્તક મંડળ શુભશનનાં રસ-રંગિયાં નરનારને કાજ ઉઠવે છે.

કહે છે કે દીપક રાગ ગવાય તો અંગઅંગમાં અજ-વાળાં પ્રગટે. કહે છે કે મજાદાર રાગ ગવાય તો મંદાર-માં મેઘ વરસે: સૌન્દર્યદર્શને જે એમ અંગઅંગમાં આનન્દદીપકા પ્રગટે, અગમ્ય દેશનાં અજવાળાં થાય. વસ્તુવાસી સૌન્દર્ય અનુભવાતાં અનંતમાં રસાનન્દ ભળે છે; ને એ રસાનન્દ કે કલાવન્દ કૃતિઆવાનવે કલા-નન્દ છે. કલા મિથ્યાચાર નથી, પાપ નથી; કલા પુણ્ય છે, પવિત્રતા છે. કલા જડવાદ નથી. કલોપાસના મ્યુઝ-પ્રભુ નથી: કલાસ્વાસનીતી ક્ષણપૂર્ણ છે. રસ એ મદિરા નથી, અશ્વત્થ છે; રસોર્મિઓ કેફરી નથી, પરમાનન્દની છે. એ જગતના લોક! આકલ બાલિકાએને માથા મૌન્દર્થમન્દિરે પાકવતાં હતાં મા. માથાં મૌન્દર્થ-મન્દિરોમાં પાપપૂજન નથી હોતી, પુણ્યપૂજન જ હોય છે.

સૌન્દર્યરસિક સન્નતો! સર્વ લલિત કલાઓમાં મંદારશૈલ-Classical અને હવનપર્ણિત-Romantic શૈલીઓની પ્રજ્વલિતાઓ ને એમની દંર્ષક અધ્યામણ, દીર્ઘકાલથી ચાલી જ આવે છે. કાલિદાસ ને હામરની classical, કે બાણ ને ગોદથેની romantic હવિતા: ગ્રીકદાસન ધ્યાત્મની classical ને ગોથિક ધ્યાત્મની romantic ધારીઓ; મંગીતાચર્મોનું classical મંગીત ને બેજર બ્હાવરાનું romantic મંગીત: એમ ગંગાચમુના જેવી એ બે દેહલેલીએ દેશદેશમાં યુગયુગથી પ્રચરેલી છે. મને તો એમાં સ્વતન્ત્રતા ને મંદારનાં, Freedom ને Discipline નાં સર્વઅચારી પિવિધતા ને મંદામ દેખાય છે. Romance એટલે સ્વતન્ત્રતા-Freedomને મારેનાં ફાંફાં કે ઉડ્યનો: Classics એટલે મંદાર-Disciplineની નિયમાવ્રત.

Romance એટલે મેધમિત્રો: Classics એટલે જ્ઞમિતિની નિયમાવ્રતનાં રંગમિત્રો. ખરા કલાવિધાયકો તો એમનો વિરોધ નથી નોતો, એમની પરસ્પરની અનુમતિ નિદાણે છે. મંગીત્રી ને જન્મોત્રી નિરનિરાળાં, તેમજ ગંગા ને ચમુના જે નિરનિરાળાં: પણ આર્થનું પ્રયાગનીર્ધ કે હરકામનું અશ્વાદાયાદ તો ગંગાચમુનાને મંગમતીરે, પ્રવૃત્તિ ને નિવૃત્તિની એવી જ માર્ગલિપ્તતા ને પથવિટબજા મુમુક્ષુઓને નહી. શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે ભાષ્યું કે પ્રવૃત્તિમાં નિવૃત્તિ ને નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ ચ: પરચયતિ ન પરચયતિ: જે પેષે છે તે પેષનાર છે, વસ્તુનું કે પ્રબળ પરમ હવન સ્વતન્ત્રતા ને મંદારના, Freedom ને Discipline ના, મંદામમાં નથી, મંગમમાં છે. શુભશનના પરમ સ્વાતન્ત્રવાદી તે જ પરમ તપસ્વી છે, romantic ને classical નો મંગમ એ પરમ કલાવિધાન છે. મહારી હવિતાની કલાકૃતિઓમાં યથા-શક્તિમતિ કલાવિધાનનું એ આદર્શ રાખ્યું છે. ફર-મહાકવનાં તોરણોમાં, સોરઠી સોમનાથનાં સાગરતીરના ખંડરમાં, આખના મન્દિરોમાં એ મંગમ છે, સરસ્વતી-ચન્દ્રની શદ્ધ્યારીમાં જે એ કલાસંગમ છે. Classics મંદારિતાના કલાનિયમ ને Romanceની હવનાના ઉપગમી ઉડ્યનો: પરમ કલાને એ ઉલ્લસ આવર્યક છે. શુભશનની ગરબીઓમાં એ છે, સોરઠિયાણીઓના ને શુભશનજોના રાસકાઓમાં એ છે, અને

A thing of Beauty is a joy for ever
એ સૌન્દ્યન્યાયે આજ્ઞતાં એ મન્દિરો ને એ સરસ્વતી-ચન્દ્ર, શુભશનની એ ગરબીઓ ને શુભશનજોના એ રાસક તેથી જ નિત્ય સૌન્દર્યની પ્રેમ પ્રતિમાઓ છે.

કલાદષ્ટિએ શુભશનનું કલાઅક્તિત્વ Romance ને Classical મંગમકલાના વિધાનમાં પેખાય છે; ઐતિહાસિક દષ્ટિએ શુભશનનું કલાઅક્તિત્વ આર્થ ને ઈશ્વામના કલાસંગમાં દર્શાય છે. મસ્જિદાની બાંધણીમાં મન્દિરોના પથર જ માત્ર નથી મંદાયા, મન્દિરોનું કલાવિધાને ગંગાચર્મું છે. કલાશાસ્ત્રીઓ એ કલાવિધાને Indo-Saracenic Art-આર્થ-હરકામનું કલા-વિધાન કહે છે. હિંદુ હરકામનો સહવામ દેશમાં રાજ-મન્દિરોમાં તેમ જ ધર્મમન્દિરોમાં આજ મૂંઝી તો શુભશનમાં અવિચ્છિન્ન રહ્યો છે. સ્વામી-

નારાયણ સંપ્રદાયમાં અનેક, બોળલક્તો છે: દરગાહોમાં અનેક હિન્દુ, નરનાર ઓલિયાઓને, પુષ્પ, પુષ્પ, દીપ ધરાવે છે. હિન્દુ ઇસ્લામની સંગમકલાનો પ્રતિદાસ ગુજરાતના મધ્યકાલીન મહાલયોમાં લખેલો છે. અમદાવાદ શહેર જ ઇતિહાસનો એક અજળ કલામય છે. સૌન્દર્યનું વેરણુંછેરણું રમેણું અમદાવાદ એક ઉદ્યાન છે. સરતની ને સરતીઓની સૌન્દર્યલાવના રસમાં, રૂપમાં, સ્વાદમાં, સુગન્ધમાં, સંગીતમાં, કવિતામાં અનેકધા વિકસેલી છે. જામનગર સૌરાષ્ટ્રનું શરત છે. કુંકુમ ફૂલ અતર બાંધણી જરીકામ સંગીત શાસ્ત્ર-વિશારદતા અનેકધા ત્યાં મ્હોરેલાં છે. વર્તમાન યુગનાં અમદાવાદ શહેરને ને સુન્દરી નગરીને ત્યાં ત્યાંનાં સોડિયાઓએ શણગાર્યાં છે; વડોદરાને મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે શણગાર્યું છે; લાવનગર જૂનાગઢ જામનગર મોરબી ગોંડલ પોરબંદરને ત્યાં-ત્યાંના રાજવીઓએ ઓઝાં વધતાં શણગારેલાં છે. પણ ગુજરાતનો પ્રાચીન કલાઇતિહાસ એટલે ગુજરાતવાસી આર્થતાનો કલાઇતિહાસ, બૌદ્ધોનો કલાઇતિહાસ: જૈવોનો કલાઇતિહાસ, જૈનોનો કલાઇતિહાસ, ઇસ્લામનો કલાઇતિહાસ, વૈષ્ણવોનો કલાઇતિહાસ, ગુજરાતનો પ્રાચીન કલાઇતિહાસ એમ પચરંગી છે. દારિદ્રાના હરિમન્દિરોમાં બૌદ્ધ શિવ ને વૈષ્ણવી સૌન્દર્ય છાયાઓ ગૂંધાયેલી છે. મહારાજ અશોકના શિલામન્ત્રો, વક્ષિ-પુરનાં કાક-કાક ખડેર, ગિરનાર શિખર ઉપરનાં ને સાગરતીરનાં કાકકાક મન્દિરો, મુદર્દન સરોવરની સીમાઓ ને લાંગેલી બેખડો: એ બૌદ્ધ કલાઇતિહાસના બાંધાવટલા અશરો છે. પ્રભાસપાટણના સોમનાથનાં ખડેર, સિદ્ધપુરના ઇન્દ્રમહાલયનાં ઉચ્ચ લચ્ચ તોરણો, પાટણના પડખવા, મોદેરાનાં ખડેર, કિંજુવાડનો ઉકંઠ કિહો, જૂનાગઢના ઉપકાંટના કાંગરા: એ શિવયુગની જાહજગ્યાલીના લાંગેલા પ્રતિરચ્ચો છે. એ જ કાળમાં જૈનયુગ પણ પ્રવત છે. ગિરનારને ને સિદ્ધાચળને શિખરે, આખરે ને તારંગને માથે, સરત અમદાવાદ જામનગરને બોળે જૈનમંથે સૌન્દર્યના અગમર અલંકાર-ગુજરાતને ધરાવેલા છે. અને પછી આપ્યો ઇસ્લામનો યુગ. અમદાવાદ એટલે ઇસ્લામી સૌન્દર્ય-વિધાનનું સંગ્રહસ્થાન. વીસ લાખની વસ્તીના આ શહેરમાં મસ્જિદોના એક હજાર મિનારા હતા: બાદ-શાહી સોનાટકલાળ હતી: મોગોરથી સાલસેટ સધીની

સંસ્તનતનું આ રાજનગર હતું. હુમાયુન અંકેશરશાહ જહાંગીરશાહ શાહજહાન ને ઔરંગઝેબ બાદશાહો આપણી નગરીમાં વસી ગયેલા છે. બાદશાહઝાદો અમદાવાદની સ્થળાગિરિમાં ગૌરવ માણતા. શહેનશાહ-બાગ વરજહાન ને શાહબાગ સુમતાઅમદાદ આપણા સાગરતીરે રહી ગયાં છે. આજમખાનનો મહેલ બાદ-શાહીના એક મુયેદારનો મહેલ છે. દાદાહરીદરની વાવ બાદશાહીની એક દાસીએ બંધાયેલા જલમહેલ છે. સરખેઓ રોઝો, શાહઆલમનો રોઝો, દરિયાખાનનો ધુમ્મટ બાદશાહના ધમશરઓના ચોગા છે. સુમતાની પ્રેમસમાધિ ને મૃતુવાસ યસુનાતીરે મંડાયા તે પૂર્વે સુમતાની રંગમહેલ ને સંપ્રારવાસ સાગરતીરે મંડાયા હતા. સર રોમસ રો અમદાવાદ જોઈને મોલો હતો. તે લાખી ગયો છે કે દેશદેશની વસ્તુઓ ને દેશદેશની જનતા માણેઓમાં ને ત્રણ દરવાજે એકી મળી. ઉડું કવિતાનો પ્રથમ કવિ વહી અમદાવાદી હતો. ઇસ્લામની જાહજગ્યાલીના ઇતિહાસ કંઈક વણખૂંસાયેલો આજે જે અમદાવાદમાં મોજા છે. પછી ગુજરાતમાં જાગ્યો વૈષ્ણવ યુગ. નરસિંહ-મીરાંથી મંડાયેલા એ કલા-યુગ પ્રેમાનંદ ને દયારામભાઈમાં ખીલીનીકળ્યો. વક્ષમ સંપ્રદાયની ફૂલમંડળીઓ ને હિડોળા, પૂળસામગ્રી, કીર્તનસંગીત ને હોપનબોગ તેમજ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના મન્દિરમહાલો-એગણે વૈષ્ણવી કલાવિધાનો થી ગુજરાતને શોભાવ્યું. આમ ગુજરાતનું ઐતિહાસિક કલાવિધાન પંચામૃત સરિખડું પંચ પરમ. ક્રમોનું બનેલું છે.

ગુજરાતની સૌન્દર્યવાટિકા વિવિધ ને વિશાળ છે. જગ-મોહિની છે. એ સૌમાં ગુર્જરી સૌન્દર્યોવાનની પરમ રસકલા, સર્વશ્રેષ્ઠ ફૂલકલિહા તે ગુર્જર સુન્દરી: શું હિન્દુ કે શું ઇસ્લામી, શું પારસી કે શું ખ્રીસ્તી કે વાહુદી. ગુર્જર સુન્દરીના ગરબા ભરતખંડમાં અનુપમ છે, જગતભરમાં અનુપમ છે; ગુજરાતજી જગદ સુન્દરીઓમાં એવી અનુપમ છે. ગુર્જર સુન્દરીઓનો ચોપાક સંગવડ 'સૌન્દર્ય લાજમયોદને' માટે બેનમત છે; મદ્રાસમાં મદારાષ્ટ્રમાં બંગાળમાં બખી નવસુન્દરીઓ ગુજરાતના ચોપાક ઉપર મોદી છે, ને ધારણે કાધો છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિની ગંગીની કલાની કવિતાની ધામિકતાની ગુર્જર સુન્દરી પરમ પુણ્યકલિહા છે; એની પાંખડીએ પાંખડીએ અંધલુત ને

અસૌકિક પરિમલ પમરે છે. રાજમહેલોમાં તેમજ ગરીબોની ડુંપડીઓમાં શુર્જર યશસ્વાદિપ શુજરાતણુ જન્મે છે, રણુવાસમાંની એ રાણુકદેવતી ને સહઅલિંગ તળાવ ગોડતી એ જસમા ઓડણુનો પરિવાર નિર્વેશ નથી થયો. શુજરાતને ગામેગામ સતીઓની દેહરીઓ છે. શુજરાતની એ નવસુન્દરીઓ ! શુજરાતની એ ગરબી ગુણિયશનું, એના પુષ્પતું, એના સૌન્દર્યતું, એના સતીતવતું નવ-વિકાસને નામે, નવયુગને નામે, નવભાવનાઓને નામે ખૂન મા કરતી હો !

એ ઘર્ષ શુજરાતના કલાધર્તિહાસની ફરેખા. શુજરાતના અર્વાચીન કલાદર્શનની કાંધક ઝાંખી કરી લઈએ.

આજે દેશની જે ગરીબી છે, પ્રભની જે ગરીબી છે, તેજ કલા અને કલાવન્તોની ગરીબી છે. વીસમી સદી ભરતખંડમાં તો હાપનિયાથી ભેટી. તે પછીની યે પચ્ચીસીમાં કેટલીક ન્હાની ન્હાની દુઃખણ હાંપરીઓ આવી ગઈ. મોંઘવારી ને અછત હાપનિયા પછી વધી ગયાં. કલાઓની પણ એવી અછત, એવી મોંઘવારી છે. ત્હોયે શુજરાત ભાગ્યું ભાગ્યું પણ ભર્ય છે. શુજરાતનો બગીચો કરમયો છે, છતાં યે કરમયેલો તે બગીચો છે. સો વર્ષ ઉપર સ્વામીનારાયણના મન્દિરો બાંધનાર કારીગરો શુજરાતમાં હતા; પોણોસો વર્ષ ઉપર આ હકીલાઈની વાડી ને અંજનશલાકા બાંધનાર પ્રેમચન્દ સલાહ હતા; વીસેક વર્ષો ઉપર તમ્બળુય કરે એવું ક્રતાશાહની પોળમાંતું, ખેતરપાળી પોળમાંતું, શેઠની પોળમાંતું દહેરાસર બાંધનાર રવિકરણ ને શુલાળ-છ હતા. પચ્ચાસેક વર્ષો ઉપર મૌલાવજી ને આદિલ-રામજી જેવા સંગીતાચાર્યો, શુજરાતખેળે રમતા. રાજ રવિવર્મા આપણે ત્હાં નથી નીવડ્યા, પણ છેક ચિત્ર-કલા વિનાતું શુજરાત નથી રહ્યું. સમસ્ત ભારતપૂજ્ય ને આર્ષાવર્તપ્રખ્યાત એક ચિત્ર તો શુજરાતે આ યુગમાં આપ્યું છે. આ પ્રબલયુગમાં રવંદેશભક્તિના આ સહવાર-માં, હિન્દ જૈયાની જૈયાત્વરૂપી મર્તિ આપણા શુજરાતી ચિત્રકાર સદૃશ મગનલાલ લીલાધર શર્માએ આપી છે. માતૃભક્તિની તાદશતા એ શુજરાતીએ ખડી કરી. કવિએ તો અમે ધણા કહેવાઈએ છીએ; ત્હોયે સાહિત્ય વાંચિયું રહ્યું નથી. સરસ્વતીચન્દના આ

પુરતકા લેખને ૧૬ મી કે ૨૦ મી સહીની જગત-સાહિત્ય પરિપક્ષમાં પ્રવેશતાં શુજરાતીઓને શરમાયું પડે એમ નથી. શુજરાતના ધનિકો ધન કમાઈ જાણે છે એમ ખોળે ને ટોપલે આપીયે જાણે છે. ત્રીસ લાખની સખાવત કરનાર જમશેદજી તાતા, પન્દર લાખની સખા-વત કરનાર સર વિક્રમદાસ જેવા વિદ્યારસિક મહાન-શુર્જરો આ યુગના યુગપુત્ર છે. પ્રેમચન્દની ભારતીય ઉદારતા લાખખોની હતી. અમદાવાદમાં જ રણુછાડાભાઈ કુટુંબની છેલ્લાં ૫૦ વર્ષોમાંની સખાવતોનો સરવાળો લાખખોનો છે. ટીળક રવરાજ્ય ફાળાની વખતે લગભગ ૫૦ લાખ રૂપીઆ શુજરાતીઓએ દેશવત્તમાં હોમ્યા હતા. જગજીશાહ વિમળશાહ ને સગળશાહનો, વસ્તુપાળ ને તેજપાળનો, પુષ્પચંદોક એ શુર્જર વૈશ્યોના વંશ-વિસ્તાર હજી આપમી ગયો નથી. મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ જગતના કોઈ પણ મન્ત્રીમંડળમાં ઓળસ પાડે. મહારાજ જામશ્રી રણજિતસિંહજીએ ઇંગ્રેજ દેશમાં ઇંગ્રેજ ખેલના અખાડાઓમાં દિગ્વિજય કીધો છે. મહારાજાજીતું મહાત્મ્ય ને કરતુરખાતું સ્ત્રીત્વ વર્તમાન શુજરાતના દામ્પયનું એ પરમ દર્શન આજે જગત્વન્દના પામી રહ્યું છે.

આ સ્થળે કવિશ્રીએ ઉમેર્યું કે: અમારી પાસે લગભગ હજાર ચિત્રો આવ્યાં છે પણ સંજ્ઞાનો ! હું જણાવવાને દિલગીર છું કે કરતુરખાતું ચિત્ર કોઈએ મોકલ્યું નથી-સહકારીએ કે અસહકારીએ.

જગતનો તપસ્વી આજ આપણી વાડીએ છે. શુર્જરી સૌન્દર્યોદાનનાં આજનાં એ પુષ્પો કેટલાં સુંદર છે ! શુજરાતની આત્મસમૃદ્ધિ ઓછી, અધૂરી, ઓસરેલી ત્હોયે ચોડી નથી.

રસિક સંજ્ઞાનો ને સત્તારીઓ ! સૌન્દર્ય અને કલાનો પરમ નિયમ સમપ્રમાણ્યતાનો છે, ભાવના અને દર્શનની સમતુલાનો છે. વીસમી સદીમાં જગતની પ્રભ-ઓનાં નાવ ઝોલે મ્હડ્યાં છે, ને આપણું યે જહાજ આજ ભર દરિયે ઝોલાં ખાય છે. મંસારની રાજ્યની જીવનની પ્રેમની પુષ્પપાપની ભાવનાઓની, તેમજ આનન્દ સૌન્દર્ય અદ્યુતતવની જૂની નિયમાવલિઓ ઉપર-થી આપણી શ્રદ્ધા ઉડી ગઈ છે; શુદ્ધ સંક્રાંતિ જન્મી છે, મહા અશ્રદ્ધાઓ ઉગી છે. એમાંની કેટલીક નિયમા-

પણિઓ તરીકે છે, કેટલીક તરે છે, કેટલીક તરશે, નવી નિયમાવલિઓ કંઈ ને કેવી રચાશે? સૌન્દર્યભાવનાઓની એ ભાંગેડાંમાં રસશાસ્ત્રની પ્રકાન્તિમાં મ્હારી જે જગ્યા-દારી છે: જોડેની નિયમાવલિઓનો સર્પાલૌભ અખંડ સત્તાવાદ મ્હારે જે તોડવો પડ્યો છે, એ છતાં જે ઉચ્ચે ચૂરે. ઉચ્ચાઈ હું કે ઉચ્છેદ એ કલાકારનો પરમ કલા-ધર્મ નથી. સુગ્ધ એ જ પરમ કલાધર્મ છે. મંસાર-માં રાત્ર્યમાં રસપ્રદેશમાં પ્રણલિકાઓ અખંડ રહે ને ન બદલાય એ અશક્ય છે. કાંઈક અવનવા યુગ ઉગશે જ, કંઈ કંઈ પ્રણલિકાઓ બદલાશે જ. જગતની જગતી વહે નહીં, થંભી જાય એ અભાંગનિયમનના ઉત્કાન્તિવાદથી વિરુદ્ધ છે. યુગધર્મની પિરોથી સંસારની આમરેશની ધટનાઓ પ્રગતિના યુગાન્તરમાં પડતાં જ. સંસારના ધર્મના રાત્ર્યના કવિતાના નરકલાવિધા-યંકાએ આ સંક્રાન્તિયુગમાં ન વિસરવાનું તો એક જ મહાસૂત્ર છે; કે પોતે ઉચ્છેદે જે વધારે કે સજો છે વધારે? જ્ઞાતાં એ જ જ્ઞાતાંનાયનો પરમ ચમત્કાર છે. અદ-ભુત નિયમજાદ એ ચમત્કાર છે, સુંદર કલાવિધાન છે. સૌન્દર્યનાં સર્વ કલાવિધાન નિયમજાદ ચમત્કાર છે. સૌન્દર્યશાસ્ત્રની નિયમાવલિ એ કલાવિધાનની રસિક નિયમાવલિ છે. નકાર કે ઉચ્છેદ કલાકારોની ભાવના ન હોય, નવવિધાનની રચાપના એ જ કલાવિધાયંકાનું કલા-ધ્યેય હોય. દત્તિહાસની, પ્રાચીનતાની જૂમિશ ઉપર નવવિધાનના સંસાર મહેલો રચાપવા એ જ કલાનું પરમ લક્ષ્ય. I come not to destroy, but to fulfil. પયગમ્બરનો, સંસારશાસ્ત્રનો મહાકવિનો એ જ મન્ત્રોચ્ચાર હોય. કેશ ને લાઇકરગસ, મનુ પરાશર ને યાતવલ્લભ પશ્ચિમના ને પૂર્વના એ પ્રાચીન સંસાર ધનવન્તરીઓનો એ જીવનજ-ત્વ દત્તો. નિર્જનજના યુગના યુગધર્મની યુગસ્મૃતિ એમણે રચી. આરસની શિકાનો ભાંગીને જૂથ કરવો એમાં કલાધર્મ નથી. આરસની શિકાને ઊલી સમારી એ અણજાદ અસરકારી વ્યાટ ને ધરી-સંસ્કાર આપી સજીવન કરવી: રસના કે સંસારના જ્ઞાતાંના મહાકલાવિધાયંકો સજીવાદેષણ એ જ પરમ કલાધર્મ છે. જર્જરિત પ્રાચીન પ્રણલિકાઓ પડે એમાં મંસારનં ભય નથી. એથી એ અનુપમ નવપ્રણા-લિકાઓ મંડાય એમાં પ્રતિભા ને પ્રેરણાનું-સાહસ્ય છે. અમદાવાદ શહેરનો કોર પાડનો સહેલો છે. અમદાવાદની ખુનિમિપાલિતી-તોડવી-તોડાવવી મહેલ છે. ચિરંધ્યાયી

કાંગરા ને છુરનો આધવા, ભટ્ટના દુર્ગ રચવા એ જ અપરં છે.

જગ્યા-જગ્યાનંત નાટકના આદિમાં સર્વદેશી જ્ઞાતિયો ઉચ્ચરે છે કે:—

આમારે ચોંગીઓએ જોવાનું છે એક જ

કે જગત ઉચ્ચે મ્હારે છે, કે નીચે પડે છે.

ગતિ પ્રગતિ અવનતિનો, સંક્રાન્તિ યુગનો સરવાળો સારવનાર જ્ઞાતિયો સર્વદેશી દલિથી એ જ સારવ-વાનું છે કે લોક કસ્યાણમાર્ગે ચંચરે છે કે અકસ્યાણો? અમદાવાદીઓ! ત્રીશેષ વર્ષો ઉપર અમદાવાદનાં કાર્પકે કિખરેથી, દરકંવર શેઠાણીની અગારાંચેથી સ્વામીનારાયણના મન્દિરની અન્નરીણ ઉભી દેવડીએથી, જેમણે અમદાવાદ ત્હારે નિરખ્યું હોય ત્હેને મારી એક વિનંતિ છે. આજે ત્રીસ વર્ષો પછી ફરીથી એ અગારાંચે મ્હડો ને નિરખો. યુગરાત કોદેજની શિખર દેવડીમાં કે એન્ડ્રુસ એન્ક ઓફ દિગ્વિધાની ઉચ્ચી અગારાંચે ઉભા રહેને આમપામ નિદાળો. વાંસમાંથી જેમ કણગા કુટે, ન્હાનકડી ટેકરીઓમાંથી જેમ ન્હાન-કડાં શિખરો પ્રગરે, એમ અમદાવાદ શહેરના મોરો પગથાર ઉપરથી દલેલીઓનાં નવ શિખરો પ્રગરી નીકળતાં દેખાશે. ઊંઘાં ત્રીશેષ વર્ષમાં અમદાવાદની પોળોમાં કાદવ દત્તો તે ઉભરપો, ને સડો ઉપર આવ્યો. અમદાવાદનું વાતાવરણ રવજી નિર્ભય પારદર્શક હતું તે અવજી ધૂમાડિયું ગંધું-ગંધવાનું થયું. પણ એ જ યુગમાં અમદાવાદ વામણું હતું તે ઉંકેક થયું છે. કોર ફરતી પ્રદક્ષિણ કરતાં પ્હાળો તેા નવરંગી દલેલીઓ કામ કામ કોટના કાંગરા ઉપરથી ડોડિયાં કરે છે. અમદાવાદનું ધૂમાડિયું વાતાવરણ જુલો એ બીજી દલિ છે. અમદાવાદનાં ઉર્ધ્વ ગમન ને ઉર્ધ્વગમનના અભિ-લાખ નિદાળવા એ બીજી દલિ છે. સંસારમાંમોરોએ સર્વદેશ થયું ધરેછે. અમદાવાદના યુગરાતની પાટનગરીના ઉર્ધ્વગમનના એ અભિલાખ, ઉચ્ચાઈના ઓગળ માખ-વાનાં એ કોર પ્રભુ પરા પાડો!

આ કલાપ્રવર્તક મંડળ છે. એક મારાનું બામક છે. લગભગ એ એક એના મમામતો છે. મુંબઈના છે, મરતના છે, વડોદરાના છે. અમદાવાદના છે, મોગાજના

છે, સમસ્ત યુગરાતનું આ મંડળ છે, એક નમ્રીનું નથી. આ આલોક-વનમતિધિએ જ નિશ્ચય કૃપા કે પસંદપંચમી ઉપર કલાપ્રદર્શન ભરવું. ઘણા ધનિકાની ધનસાહાયાથી ને થોડા કલાવન્તોની કલાલક્ષિથી આ પ્રદર્શન ભરાયું. પણ બાળકના તો બાળખંડ જ હોય ને ! કાંઈ કવિનું પહેલું કાવ્ય કે કાંઈ ચિત્રકારનું પહેલું ચિત્ર કેવું હોય ! આ મંડળ મોટું થશે—વયમાં ને સંખ્યામાં—ત્વંદે કાંઈ નહીં તો પરમ દિવસે અમલાવાદમાં જે યુગરાતનું કલામન્દિર મંડાશે. સૌન્દર્યદેવીઓનાં કલામન્દિરે વ્યપાછ નગરે નગરે સૌન્દર્યપ્રવના સમારંભ થશે ત્વંદે પ્રવ્તનો પરમ વિકાસ થયા મનાશે. ધર્મ ને શ્રીસત્તા મહાકવેશનાં ખડેરા ને મહાકાવ્યો, યુગકાષ્ઠના દિશ્વી ને આશા ને કેતહપુર સીકીના ગજ-મહેસો, પ્રાચીન ઇંદ્રજિતોના એ તાજમહેસ ને કાન્-ગરી એ યુગનાં અમ્મર મંભારણાં છે. સૌન્દર્યનાં ધામ, મંત્રકારિતાનાં મન્દિરો, કલાનાં મહાકવેશ, મરીઓની પર્ણકુદીશના જેવાં ને જેટલાં જ પ્રમજ્જવનના પોપક પ્રેરક વિકાસક છે. સમાજના આત્મામાંના રસજ્વળના એ ફારાર છે.

આપણો સુંદર યુગરાત, ભરતખંડના યુગ્મજર યુગરાત આપારપ્રધાન દેગ છે. ઉલોગપરાયણ યુગરાતનાં જન્દરોએથી ભરતખંડનો નેપાર દેશપરદેશ જતો આવતો. સ્વરત અમલાવાદ પારણ સૌરાષ્ટ્રની કારીગરી ત્વંદેથી જગતના બાગદોમાં જતી. બાદશાહો અમલાવાદી મશાદ ને કિનબાળ પહેરતા. યુગરાતના દુનરઉલોગો બ્રુતકાલમાં સૌન્દર્યવિહોળા કલાવિહોળા ન હતા, વર્તમાનમાં કલાવિહોળા ન જ હોય. કાપડમાં ચોત ને ભાત બનને જે પારખૂઓ તો પારખે છે. પ્રમજ્જવનનું એ ચોત એકલ દુનરઉલોગો, એ ભાત એટલે સૌન્દર્ય ને કલા. ઉલોગને કલાનો વિગેધ નથી. ચોત એ ભાતની પેદમ એકબીજાની પૂરવણી છે. અમલાવાદી અનલસના રંગો, અમલાવાદી મશાદની ચિપિધ ભાતો, અમલાવાદી કિનબાળનું કસબીપણ, અમલાવાદની ઉલોગબાવનાનું તેમ જ સૌન્દર્યભાવનાનું દર્શન છે. યુગરાતના કેટલાક કલામંદિરો ને કેટલાક ધનિકાનો આ સમારંભ યુગરાતના ગર્વ કલામંદિરો ને મર્વ ધનિકાનો સમાગલ ધાય એવી રીયા યુગરાતની ભાવના ન હોય ?

પણ આશાને એ આંખે મંદારકપલદ આપે ! પ્રેરણા ને પરિશ્રમ સાંપાંધે મંચરે ન દાંડે. જા કલાવિધાયકને

મ્હારી એક-ચિનતિ છે: પરિશ્રમને પરિભાગશે મા. કલાકારનો સ્વભાવ જ મંદરકેટો હોય છે. પણ આનન્દી પ્રદૃતિ એટલે આજણુ પ્રદૃતિ એમ અનર્થ થયા ન. વંદજે. પ્રેરણાના પ્રેરાયેલાઓને પણ પરિશ્રમનાં જ પાણી ઉછેરે છે. સર્વમાન્ય લોકોક્તિ છે કે Two p. c. of inspiration, and 98 p. c. of perspiration. એ દશ પ્રેરણા ને ૯૮ દશ પરિશ્રમ. પ્રેરણાનાં જાળકો, પરિશ્રમના ધાપણ પિનાનાં, બાણપણામાં જ કરમાઈ જનાં અનેક દોષાં છે.

પ્રવનાનાયકાં તેમ જ રાજ્યનાયકાને અન્તિમ ન્હારી ચિનતિ એક છે: ધર્મને, કલાને, કેળવણીને રાજકીય પક્ષાપક્ષીથી—Party Politicsથી પર રાખવું. ધર્મની ભાવના તો પ્રગતવથી જે પર છે. કલા ને કેળવણી પ્રગતવથી પર ન હોય. કાંઈ પણ પ્રગતનું સાદિત્યે તેની દેશની ભાષાથી, તેની માનુષાંભાષી નિરાણું ન જ હોય: કાંઈ પણ પ્રગતનું સંસારજીવન કલાજીવન તેની પ્રગત ભાવનાથી નિરાણું ન હોય. આત્મા-વિહોણ મનુષ્ય હોય તો પ્રગતવિહોણી પ્રગ્ત સંભવે. પણ ઈન્ડોઝનું પ્રગતવ એટલે કાનઝરકેવિચની કે લોગરસની, લેગરની કે રેડીકલની ડાવણી નહીં: ઈન્ડોઝનું પ્રગતવ એટલે એ સર્વ જે ડાવણીઓના સંધ સ્થુભાય, ઓસકડ ને કેમ્બીજ, કિટકજોલેસ ને શિટિસ મ્યુઝિયમ એટલે માંસારિક કે રાજકીય પક્ષાપક્ષી નહીં. વેસ્ટમિનિસ્ટર ને સેન્ટપોલ એટલે સર્વ પક્ષના મહાનાયકાનું રાજિધામ ને સમાધિમન્દિર. મન્દિરોમાં સાંભારિકે રાજકીય કે કલાવિધાયક સર્વ પક્ષનાં મંદિર ને સમાર પ્રવુલક્ષિ છે: સરસ્વતી મન્દિરોમાં સર્વ પક્ષનાં મન્ત્રાલે સરસ્વતીના પ્રસાદ પામે. યુગરાતના આ પ્રગતનાયકા ! યુગરાતના મહારાજાઓ ! યુગરાતની આગલી આ સાર્વભૌમ સરસાર ! ધર્મમન્દિર કલામન્દિર સરસ્વતીમન્દિર પક્ષાપક્ષીથી પર રાખવું ! પ્રગતના સર્વ અજોનો વિશ્વસ કષ્ટતા ના તો પ્રગતના સર્વ પક્ષ, અનેકધા પ્રગતિન વાંછની અનેક પ્રગતકીય ડાવણીઓ ત્વંદે દર્શને મળ્ય, તે પૂછ શકે એવું રાખવું. નરમિદ-મંદના અલ્પ ગયા છે:

પક્ષાપક્ષી ત્વંદે નહીં પરમેશ્વર,

ચગદિગે સં સમાન

ધર્મ ક્ષા ને કેળવણીના પાયા સમદષ્ટિ ઉપર માંડજો; પદ્માપક્ષીમાં પરમેશ્વર નથી.

વસન્તોત્સવ રમ્યે મ્હારે તો પચ્ચીસ વર્ષો વીતી ગયાં. અમદાવાદ આજ વસન્તોત્સવ ઉજવે છે. આજે આનન્દ ને હુલ્લાસનું પરવ છે. મહાત્માજીની આક્રાદી પણ અણુધાર્યો આનન્દ ઉભરાવે છે. પવિત્ર ને પુણ્યવન્તી સૌન્દર્યપૂર્ણતો નવયુગ આજથી આરંભાય છે. એ સૌન્દર્યપૂર્ણ ને છાયાપૂર્ણ નહીં હોય, એ હુલ્લાસ ને આનન્દ આયમતા સૂર્યના માત્ર વાદળરંગે જ નહીં હોય, તો પ્રભજીવનમાં આત્માનન્દના ફવારા તે ઉડાવશે. આશાઓ અનેક હોય. સર્વ આશાઓ કાંઈ ફળતી ફલતી નથી. વ્યક્તિઓનાં પુરુષાતન, પ્રભાનાં ભાગ્ય, પ્રભુના પરમ સંકેત, એ સહુમાંથી શુભાશુભ ભવિષ્ય પરિણમશે. ભાવિનાં વચન આપવાં બોદાં છે, કારણ કે ભાવિ મનુષ્યાધીન છે તેથી અનેકધા અગમ્યને આધીન છે.

ગુજરાતમાં આર્યસંસ્કૃતિ હતી: જૌદ સંસ્કૃતિ આવીને ગઈ, ને જૈનસંસ્કૃતિ ભાગ્યવિધાતા ચર્ધ. પછી

ગુજરાતને ઈસ્લામે ને વૈષ્ણવોએ ઓપ દીધા. ગુજરાતને અહિંસાત્મક જૈનસંસ્કૃતિએ રાખ્યું, ગુજરાતના રાજપુતને જૈનસંસ્કૃતિએ સંરક્ષ્યું: ગુજરાતની પ્રાકૃત અજાધ્યાયી પરમ સમર્થ જૈનાચાર્ય હેમચન્દ્ર સુરીજીએ રચી: જૈનોના રાસાઓએ ગુજરાતી સાહિત્યનું વ્હેણ વ્હેતું રાખ્યું. એ જૈનસંસ્કૃતિને ઓ પ્રમુખ શ્રી! આપના સ્વર્ગસ્થ વડિલશ્રીએ, એ વડિલના ને આપના પૂજ્ય ધ્વજચર્યવર્યસ્થી આચાર્યશ્રીએ આ જમાનામાં પોથી પ્રજાધારી છે. અમદાવાદના લગભગ અડધ શેડિયાઓએ પ્રભપ્રતિનિધિ સભાને યોગ્ય આપને હમણાં જ ઉચ્ચાર્યા છે. આશા છે કે આપને શુભ હસ્ત અમદાવાદનું સાર્વજનિક કલ્યાણ થશે. ગુજરાત કલાપ્રવર્તક મંડળ વતી, ગુજરાતના કક્ષારસિકો વતી, ગુજરાતનું આ કક્ષાપ્રદર્શન ખુદનું મંકવાની, ગુજરાતના સૌન્દર્યનો મુન્ધ, ગુજરાતની ઐતિહાસિક આત્મસમૃદ્ધિનો ગૌરવશાળી, ગુજરાતના જગતસન્દેશનો એક ઉપાસક, ગુજરાતી સૌન્દર્યમંદિરનો આ પૂજારી ગુજરાતનાં રસરસિયાં નરનારને અભિવન્દી આપને વિનંતિ કરે છે.

કુટુંબનાં બધાં માણસો એ ફટ નીતિનાં ખાં હતો. ધર્મને તેઓ સ્વાધર્મું માત્ર એક સાધન સમજતા. ભોગવિકાસ અને એશ્વર્યારામનો તેમને ચસકો લાગ્યો હતો. આવા માણસોની આગળ નિર્ભય હુસેનનું શું ઉપજે ?

ચલ્દે મદીનાના મુબેદાર પર ફક્ત મોકલ્યો કે હુસેન પાસે મારા નામ પર ઈયત કરાવો, એટલે કે હું ખલીફ હું તેવા સોગન્દ લેવડાયા. હુસેને ઈયત કરવાની ના પાડી. ચલ્દે સમજ્યો કે હુસેન રાત્નદોષી બન્યો છે, એ જાહેર ઉઠાવવા માટે છે. આથી એણે મૈન્ય એકઠું કરવા માંડ્યું. ફક્ત પ્રાંતના લોકોનો હુસેન પર અતુલ પ્રેમ હતો. એવી ધાર્મિક શક્તિ તંદરે તેઓ એના પર મોહિત હતો. તેનેજ પોતાનો ખલીફો બનાવવાની તેઓ શિકારશ કરતા. ચલ્દેને આ વાતની ખબર પડી. એણે ફકાના આગેવાનોને પોતાની હાકલમાં બોલાવ્યા; તેમને ફાસજાયા-ધમકાયા પણ તેઓ એકના બે ન થયા. આથી તેમની નાના પ્રકારની પજવણી શરૂ કરી. તેઓ અકળાયા, ખૂબ મુંઝયા. હુસેન મદીના છોડી મક્કા ગયા હતા. તેમણે તેને પત્ર લખ્યો કે, “ અહીં આ આવી અમને છોડાયા.” પણ હુસેને એ પત્રનો જવાબ સરખા ન આપ્યો; રાજવાડાને માટે નિર્દોશનું લોકી વહેવડાવતું એને પગદ નહોતું. આ બાણ્ય ફકામાં હુસેનને ચાલનારાઓની ઝંખ્યા વધતી ગાંધી. લોકો એના નામ પર ઈયત કરવા લાગ્યા-એને ખલીફો સ્વીકારી એના અનુયાયી બનવા લાગ્યા. થોડા દિવસમાં તો હુસેનના અનુયાયીઓની સંખ્યા ૨૦,૦૦૦ની થઈ ગઈ. હુસેનને બીબા એ પત્રો મળ્યા, પણ હુસેને એ પત્રોનો પણ જવાબ આપ્યો નહિ. અતે ફકાવાળાઓએ એક ઘણુંજ આજ્ઞાવતા-ભર્યો પત્ર લખ્યો, અને હઠરત મહમ્મદ અને દીન-હરકામને વારને પોતાની સહાયતા કરવા જણાવ્યું: “ અગર આપ નહીં આવ્યા તો કયામતને દિવસે અક્કાદ-તાલાની હઠરમાં અમે આપ પર ક્રિયાદ મોંઘીશું અને કહીશું કે-” કયાદી, હુસેને અમારા પર જુલમ કર્યો હતો. કારણ કે અમારા પર જુલમ થયો હતો છતાંય એ શાન્ત બેસી રહ્યા; અને બધા લોકો ખુદાતાલાના હરજારમાં ક્રિયાદ નોંધાવશે કે, ‘હે ખુદા, હુસેન પાસેથી અમારા જુલમનો ખત્તો અપાવ.’ એ વખતે આપ જો જવાબ આપશો અને ખુદાને શું મહેાં પાતાવશે ?”

ધર્મપરાયણ હુસેને આ પત્ર વાંચ્યો ત્યારે એનાં કંપાં ખડાં થઈ ગયાં; એનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. ગાલ પર આંસુની ધારા વહી ચાલી, ગુરત જ લાયમાં કલમ લેઈ આજ્ઞાસનપત્ર લખ્યો: “ હું ગુરત જ તમારી સહાય કરવા આવું છું. ” અને એ પત્ર પોતાના કાકાના દીકરા મુસલિમને બોલાવી એના હાથમાં આપ્યો, અને ફોરન ફકાવાળાને એ પત્ર પહોંચાડવાનો હુકમ કર્યો.

મુસલિમ પ્રવાસની વિરંખણાઓ સહન કરતા કરતા ફકા પહોંચ્યો. આ વખતે ફકાનો મુબેદાર, શાંતિ-પ્રિય સ્વભાવનો હતો. એણે લોકોને કહી રાખ્યું હતું કે: “ મને કાંઈ છંદશે નહિ ત્યાં સુધી હું ફકાને છોડી નથી. ”

ચલ્દેને જ્યારે એ ખબર પહોંચ્યા કે હુસેનનો ભાઈ મુસલિમ ફકા આવ્યો છે ત્યારે એને એમની પેદા થઈ. એણે પેદા શાંતિપ્રિય મુબેદારને લાંથી ખસેડી નાંખ્યો અને તેને બદલે બીબા મુબેદાર નીમ્યો. આ નવા મુબેદારનું નામ ઓબેદુલ્લા જિયાદ હતું. એનું હૃદય પાપાણ્યું હતું અને છુદિ સર્પગતિ જેવી વધ હતી. એને ફકામાં પગ મૂકતાં જ લાંના લોકોની સંખ્યા ભરી, અને બહારે કહ્યું કે “ જે લોકો ચલ્દેના નામ પર ઈયત કરશે તેમના પર ખલીફ નામવરની મહેરગાની થશે; પણ જે લોકો હુસેનના નામ પર ઈયત કરશે તેમને જરા પણ રહેમ પાતાવવામાં આવશે નહિ; તેમની જગીરનગીર જતમ કરી તેમને શખાએ થતા-વવામાં આવશે. ” આ મહેરગાતની લોકો પર ધારેલી અસર થઈ. ફકાવાળાઓનાં કલેબ' કાંપી ઉઠ્યાં. જિયાદે તેઓ બરોબર ઓળખતા હતા. તેના ખૂતી સ્વ-ભાવથી તેઓ પૂરા જાણકાર હતા. છતાં મુસલિમ સાંજની નમાજ વખતે નમાજ પઢાવવા ઉભો થયો, પણ કાંઈએ તેનો બોલ ઉપાડ્યો નહિ. હુસેન પર આમનજીપત્રો લખનારાઓ દયાં છપાઈ ગયા તેનો પત્તો મળ્યો નહિ. કાંઈ મુસલિમની અડકે પણ મ્હડતું નહોતું.

પણ મુસલિમ એથી ઓછો દારી' મન્ય એમ હતો. એ જતંમદ' હતો. એણે કેટલાક જવાનોને એકઠા કર્યા અને જિયાદને ઘેર્યો. જિયાદ પાંખેના પોતાની એક મોકરના ધરમાં ભરાઈ ગયો, અને

મકાનના ઉંચા ધામા પર ચડી એણે જૂમ મારી: “હે કાફ્રના લોકો ! જો તમે યહ્યદને મદદ કરશો તો અગ્નિ પામશો, અને જો હુસેનને મદદ કરી રાજ્યપ્રદોષ કરશો તો એવી સખ પામશો કે તમારી પાછળ કોઈ રસ્તાર નહીં રહે.” મુસલિમના સાથીઓ આ ધમકી સાંભળી સભળ્લ થઈ ગયા, અને દસદસ વીમીસીની ટુકડીમાં મુસલિમને છોડી રવાના થવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે બધાએ અગ્નિઆરા ગણી ગયા, અને એકલો મુસલિમ રહી ગયો. મુસલિમની તાત્કાલિકતા પાર રહી નહિ. એણે ન છટકે એક ડોસીના ઘરમાં આશ્રય લીધો. જિયાદને આ વાતની ખબર પડી એટલે એણે ૩૦૦ સિપાહીઓને મુસલિમને ગિરફતાર કરવા મોકલ્યા. સિપાહીઓએ એ ડોસીના ઘરને ઘેરા લાલ્યો. મુસલિમ મ્યાનમાંથી તક્કવાર એથી સિપાહીઓ પર તૂટી પડ્યો. પણ એકલો આદમી શું કરે ? થોડીજ વારમાં તે ધાયલ યહ જમીન પર ટળી પડ્યો. એટલામાં જિયાદ આવ્યો. એણે એને સમજાવવા માંડ્યો, પણ મુસલિમે એને કુતકાથી-તરછાડ્યો. વીર મુસલિમની નેજ જળાન સુખેદારથી ન સહન થઈ. એની નીડરતાએ એના કોધાગ્નિમાં ઘી હોંપું. એ વેરથી પ્રવળણે ઉઠ્યા. એણે ધાયલ મુસલિમને વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. તાબેદાર સિપાહીઓએ એની આજ્ઞા શિરસાવંધ કરી અને એક-સામટી મેંકડા તક્કવારો મુસલિમ ઉપર તૂટી પડી. અરબરતાનના એક વીરની આવી દીવ્યકારી રીતે કતલ થઈ, અને ખુદાનો શહીદ તક્કવારની શમ્યા પર સેના.

૨

પોતાના પિતાની માફક હુસેન પણ કપ્રાગિતા જેવું સાદું, મરણ જીવન જીવવાને અવતર્યા હતા. એ વખતે એમની જગ્યાએ કોઈ ચતુર પુરુષ હોત તો હુર્મત પર્વતોમાં જઈને ભરાઈ જત અથવા તો યમનના કુદરતી ક્રિસ્ટા-ઓનો આશ્રય લેઈને સેના એડી કરવા દાગી જત દેશમાં એમનું જેટલું માન હતું અને લોકોની એમની પ્રત્યે જે અગાધ ભક્તિ હતી તે જોતાં ૨૦-૨૫ હજારનું સેન્ય એકઠું કરવું એમને માટે મુશ્કેલ નહોતું. પણ હુસેન તો પોતાની જાતને પહેલેથીજ હારી ગયેલા સમજતા. મધુ પોતાને ગમે ત્યાંથી જાણી કાઢે એમ સમજી ક્યાંય નાસતા પણ નહિ. સેના એડી કરવાનો

તો પ્રયત્ન જ શાનો કરે ? ઉલટું જે માણસો હજી તેમને વળગી રવા હતા તેમને પોતા પામથી આજ્ઞા જવાનો ઉપદેશ આપના. એ દંભેશાં એમજ કહ્યા કરતા કે “મને જ્યા દો. મારે લગાઇ નથી કરવી. મારે કાંઈની સાથે નથી લાગવું.” ખરીકા બનવાની ઇચ્છા એમણે કદી પ્રગટ કરી નહોતી. એમનો આત્મા એટલો ઉચ્ચ, ચંચકારી હતો કે સંસારના રાજ્યગુપ્તને માટે રજૂઆતમાં ઉતરી તેને કલુપિત કરવા તેમનું દિલ ચાલતું નહિ. આત્મશુદ્ધિ અને ધાર્મિક જીવન એજ એમના જીવનનો ઉદ્દેશ હતો. પોતાને કાજ ખિલાફત મેળવવા તેઓ કદા આવવા કમજ નહોતા થયા, પણ પોતાના સ્વધર્મનુચાયાઓનું દુઃખ ન જોવાપાથી તેમણે તે માગણી સ્વીકારી હતી. તેમનું હૃદય કદાવાળાઓની મુશીબતો જોઈને રડી ઉઠતું હતું, અને કદા જવાની તૈયારી કરતી વખતે બધા આસપાસના માણસોને તેમણે કહ્યું હતું કે: “હું શકીર થવાને કદા નહિ છું” પોતે એક સ્વર્ગનો પણ ઉદ્દેશ કરતા, જેમાં એમના માતામદ (હઝરત મહમ્મદ પયગમ્બર) એમને સ્વર્ગમાં બોલાવી રહ્યા હતા, અને ત્યાં તેમના આવવાની રાહ ખેતા હતા. એમની ટેક કેવળ એજ હતી કે “હું યહ્યદના તામ પર જૈયત નહિ કરું.” આનું કારણ માત્ર એજ હતું કે યહ્યદ શાગી, અપ્રિયારી અને દરવામત કાનનોતો લંગ કરનારો હતો, અને એવા માણસના નામ પર જૈયત કરવાને એમનું દિલ માનતું નહિ. અને જો યહ્યદે એમની હલ્લા કરાવવાની પેરવી કરી ન હોત તો એ સાધુપુરુષ છંદગીભર મક્કામાંજ પડ્યા રહેત. પણ એમના જીવના યહ્યદને પોતાનું રચાન મુરશિત લાગતું નહિ. રાજનલખનો માર્ગ નિઃકંટકે કરવાં હુસેનનો કોરા કાઠી નાંખવા એ એનું પરમ આવશ્યક લાગતું. અને ખિલાફત એક ધર્મપ્રધાન મંચા હતી, અને લોકો હુસેનની શાંતિપ્રિયતા એમની લોકપ્રિયતામાં ગ્રહિ કરતી અને એથી એમની વીરતા કરતાં એ યહ્યદને વધારે ખરકતી. યહ્યદને હુસેન એના નામ પર જૈયત કરે એટલેથીજ મનોપ નહોતો, હુસેન એના દરવારમાં હાજર થાય એ પણ એની માગણી હતી. હુસેનની જૈયત પર યહ્યદને વિશ્વાસ નહોતો. દરબારમાં બોલાવી એ એમનું કામજ કાઢવા ચાલતો હતો. આને લીધેજ હુસેનને કદા જવું પડ્યું હતું-ખિલાફત મેળવવાને માટે નહીં પણ લુલમથી પીડાતા કદાચારી-

ઝોની સહાયનાને માટે. હુકમગારના પંડમાંથી પોતાનો જનન બચાવવાનો ખીજો કોષ ઇલાજ નહોતો. માત્ર પોતાના આસ માણસો અને કુટુંબનાં નહાનાંમોટાં મળી કુદ છર ઝાણસોનો કાફલો લેઈ તેમણે ફકાની તૈયારી કરી. ઘણા મિત્રોએ નેમની સાથે જવાની હક પકડી, ફકાવાળાઓની કુર્બાનિ અને વચનભંગ નરક તેમનું લક્ષ્ય બેઝું પણ તેમણે કાઈની વાન કાને ધરી નહિ. શહાદતનો પ્યાલો પીવાને, ધર્મની વેદીપર દેહનું બલિદાન આપવાને તેઓ વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. આથી દિનૈવીઓએ તેમને ધણાથે રોક્યા પણ તેઓ તો ફકા ચાકી નીકળ્યા. જે દિવસે મુસલિમ શહીદ થયો તેજ દિવસે તેમણે મક્કાથી ફકા પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. ૧૮ મે દિવસે તેઓ ફરાત નદીના કિનારે પહોંચ્યા, અને ત્યાં કુર્બાનિના મેદાનમાં ફકાના ગવર્નરના હુકમથી ડેરા નાંખ્યો. આ મેદાન નહન વેરાન હતું. માણસ કે જહાનું ત્યાં નામ-નિશાન નહોતું; છતાં ગવર્નરને હુકમ હતો, એટલે દુસેનને આ નિર્જન અને નિર્જળ મેદાનમાંજ ડેરા નાંખવો પડ્યો.

શયુસેના દુસેનની પાછળ પાછળજ મકકથી આવી રહી હતી. ખીજ સેનાઓ પણ દુસેનની ચોતરફ ગોઠવાઈ ગઈ હતી, અને દુસેનનો ફકા જવાનો માર્ગ આંતરી લીધો હતો. કુર્બાનિ પહોંચ્યાને આગસે દિવસે રરનામાં હુરની સેના મળી. દુસેને હુરને પોતાની પાસે બોલાવી પૂછ્યું: “નમે મારી તરફ છે કે વિરુદ્ધ?” હુરે જવાબ આપ્યો: “હઝરત, મને તો આપની સામે લડવા માટે મોકલ્યો છે.” પછી જન્ને સેનાઓએ સાથે સાથે કૂચ કરી, અને જ્યારે દિવસનો ત્રીજો પહોર થયો અને નમાજ પઢવાનો વખત થયો ત્યારે હઝરત દુસેને કૂચ બંધ કરવાનો હુકમ કર્યો અને પોને નમાજ પઢવા ઉભા થયા. પાસેજ હુર ઉભો હતો. હુરને હઝરતે પૂછ્યું: “કેમ, તું મારી પાછળ ઉભો રહીને નમાજ પઢીશ કે?” હુરે હા પાડી. દુસેને હુરને પાછળ ઉભો રાખ્યો અને બન્ને સેનાઓને નમાજ પઢાવી. હુરે જે કે યજ્ઞના નામ પર ઈશન કરી હતી પણ એ સારાસાર સમજનાર વિવંકી પુરુષ હતો. હઝરત મહમ્મદના દોહિય સામે લડતાં એના હૃદયમાં ઝંઝાચ થતો હતો. એ મોટા ધર્મસંકટમાં પડ્યો હતો. દુસેન પાછા મક્કા ચાલ્યા જાય એમ એનું તદ્દય ઝંખ્યા કરતું. પ્રગટ તે દુસેનને ફકાના ગવર્નર પામે કાઈ જવાની ધમકી

આપતો, પણ આંતરમાં દુસેનને જ્વાલે ઈશન થાય તે તેને પસંદ નહોતું. આખરે કાર્તવ્ય ઉપર હૃદયે વિજય મેળવ્યો અને હુરે દુસેનની આગળ પ્રગટ સમક્ષમાં પોતાના હૃદયની પીઠા વ્યક્ત કરી હતું:

“જે મારે હાયે કાર્તવ્ય અનુમિત કાર્તવ્ય થઈ જાય અને આપને કુઝ થાય તો મારો આ લવ અને પરલવ જન્ને જગટે. અને જે હું આપને જિયાદની કુશ્મમાં પેશ ન કરું તો મારાથી ફકામાં પગ ન મૂકાય. હઝરત, દુનિયા મોટી છે. હું મને હાં ચાલો જશ, પણ આપના માતામહ હમરન મહમ્મદની મહેરબાની શુમાવીને હું કયામતને રાજ યું રહોં લેઈને અઝાદતાવાની હઝુરમાં હામર થઈશ? આપ કૃપા કરીને ખીજે કાઈ રસ્તે ચાલ્યા જાઓ; ફકા ન જશો. હું ફકાના ગવર્નરને લખી લઉં છું: ‘આપની સાથે મારો બેરો થયો નથી; આપ કાર્તવ્ય ખીજે રસ્તે નીકળી ગયા છો.’ મારા સમ છે, આપ ફકા ન જશો. મારા પર એટલી રહેમ કરો.” પણ દુસેને કહ્યું: “મને તું મોતથી કોગટ ડરાવે છે. હું તો મોતને બેટવા-સહીદ થવાજ સમીધી નીકળ્યો છું.”

હુરની આ દશા જોઈ દુસેનના કેટલાક સાથીઓએ હુરની સેના સાથે લડવાને દુસેનને આગ્રહ કર્યો, પણ દુસેને જવાબ આપ્યો: “ખૂનરેહના કામમાં હું આગેવાન થવા નથી માગતો. મારી નીતિથી એ વિરુદ્ધ છે.” દુસેનને પોતાની આત્મરક્ષાનો કાંઈ ઉપાય સૂઝતો નહોતો. એમનામાં સાંજનો મનોપ હતો પણ મોઢાનું ધૈર્ય નહોતું; મહાત્મા ગાંધીજીનું આત્મસમર્પણ હતું પણ સિવાઈની દરદેશી નહોતી. આથી કાણુ પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ શોધવાની કળા એમને નહોતી આવડતી.

૩

જ્યારે અહીં આ કુર્બાનિના મેદાનમાં દુસેન અને તેમનાં આત્મજન ડેરાતેજ કાતા હતા ત્યારે પ્લે ફકાની રાજધાનીમાં, ફકાનો ગવર્નર એબેલુહાદ જિયાદ લાગેઈની તૈયારીઓ કરી કરતો હતો. એણે ઉમર આદનામના યોદ્ધાને પોતાની પામે બોલાવ્યા અને કે આંતની મુજેદારીનું ઉચ્ચ પદ તેને ફનાયન કર્યું. અને હુકમ કર્યો કે દુસેનની તેણે કત્યા કરવી. પણ ઉમર નિરક-

શન્ય મનુષ્ય નહોતો. તે મારી પેઠે સમજતો હતો કે દુસેનની દુઃખાથી એના કપાળ પર જે કાળું ક્ષત્રક ચોંટશે તેની કાળાશ કપાસતના રાજ સુધી પોવાવાની નથી. પણ રેની સુમેદારી કાંઈ જોવી તેવી ચીજ નહોતી. મોટા મોટા અમીરઉમરાંઓ એ પદને કંબળતા. ઉમરને તો આ પદ એની મેળે આપી મળ્યું હતું. એના નસીબે જોર હતું હતું. પણ એનાં સગાંમંથેથીએ કહેવા લાગ્યા: “ઉમર, હઝરત દુસેનનું ખૂન કરવાનું બીકું તું ન ઉપાડ. એનું પરિણામ સાફ નહીં.” ઉમર ઓમેદુલાહ પાસે ગયો અને કહ્યું કે: “મને દુસેનનું ખૂન કરવાનું કામ ન મેળિયું;” પણ રેની સુમેદારી જોડવા તેનો જીવ ચાકતો નહોતો એટલે ઉમેયું: “બીજું” અને તે કામ મેળિયું.” ઓમેદુલાહે જવાબ આપ્યો: “દુસેનનું ખૂન કરવાર મારે જ રેની સુમેદારી છે. તમને એ સોંપી મેળિયું પડી જતો હોય તો રહેવા દો, કાંઈ જગર-જગતી નથી. બીજા કાઈને એ કામ મેળિયું.”...

યું રેની સુમેદારી આમ છોડી દેવી? હાથમાં આવેલા માત્ર આમ જતો કરવો? ઉમરનું ચિત્ત ચળી ગયું. રેની સુમેદારીના અધર્મની ચમકથી એનો આત્મા અંતઃકળંગ ગયો અને એ એ યુક્તિ કાર્ય કરવાને તૈયાર થઈ ગયો. ઓમેદુલાહની ખુશીના પાર રહ્યા નહિ. એ એને બેરી પરશે, એને ખૂબ ઈનામઅકરામ આપી નવાજ્યો, અને ૪૦૦૦ સૈનિકા એને હવાલે કર્યાં. ઉમર ખૂબ કાંઈ પોતાને પેર આપ્યો અને પોતાના હમરામાં જઈ મૂક્યા. ધીરે ધીરે રાત્રિનો ઘોર અંધકાર આખા હમરામાં ફેલાઈ ગયો અને એ અંધકારમાં ઉમરના આત્માની જ્યોતિ પ્રકાશી ઉઠી. દિવસના કાલ પર અંદરના પરી-કેકે તીકણ દષ્ટિ નાંખી, અને ઉમર બેચેન થયો. એણે પળવાર પણ ઉંઘ આપી નહિ. આખી રાત એ પથારીમાં તરફડ્યો અને સવારમાં ઉઠી ઓમેદુલાહની પાસે ગયો. એણે ફરીવાર પોતાની કાચારી વ્યક્ત કરી. ફરી-વાર ઓમેદુલાહે સોદાની ચરત રજી કરી, અને રેની સુમેદારીએ ઉમરના આત્મા પર ફરીવાર વિજય મેળવ્યો. ઓમેદુલાહે દુસેન અને તેમના સાથી-એ ફિરાત નદીની પાસે જઈ એક રીપું પણ પાળી પીવા ન પામે એવી ઉમરને મખત તાકીદ કરી. એવામાં દુરની સેના આવી પહોંચી. આ સેના પણ ઓમેદુલાહે ઉમરને જ હવાલે કરી, એટલે પોતાના ૪૦૦૦ અને દુરની સેનાના ૧૦૦૦ મળી કુલ ૫૦૦૦ સૈનિકાઓ

ઉમર સેનાધિપતિ બન્યો. હજી પણ દુસેનની સાથે લડ્યું ન પડે એવું ઉમરની ખવાહિરા હતી. એણે દુસેનની પાસે એક ફત મોકલ્યો અને પૂછ્યું કે: “આપનો હવે શો નિશ્ચય છે?” દુસેને જવાબ આપ્યો: “ફકા-વાળાઓએ મને દગો દીધો છે. તેમણે પોતાના દુઃખની વાત કરી મને અહીંઆ તેડાવ્યો, અને હવે તેઓ મારા દુરમન ચર્ચ મેકર છે. એટલે જો મને કાંઈ જગરજગતીથી રોડે નહિ તો હવે હું મક્કા પાછો જવા માથું ખું.” આ જવાબ સાંભળી ઉમર ઘણો જ પ્રસન્ન થયો. એ તુરંત જ ઓમેદુલાહ પાસે દોડ્યો અને દુસેનનો જવાબ કહી મેળાવ્યો. પણ ઓમેદુલાહે તો દુસેનનું ખૂન કરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો હતો. એણે કહ્યું: “દુસેનની પાસે ચલ્દના નામ પર લેખત દરાવો, અને આનાકાની કરે તો એને અહીંઆ મારી હઝૂરમાં પેશ કરો.” બીચારો ઉમર બેઠો પડી ગયો.

એ ક્યવાને દિલે કળલા તરફ ગયો, અને ઓમેદુલાહે જમા મસજિદમાં ફકાના લોકોની સલા ભરી. લોકોની આગળ ઓમેદુલાહે એક સરસ લાંબી તકરીર (આખ્યાન) કરી જણાવ્યું:

“ફકાના લોકો! ચલ્દના ખાનદાને (કુદુમ્બે) તમારા પર કેટલા ઈન્સાફથી રાજ કર્યું છે અને કેટલી રહેમદિલીથી પોતાની રૂંચતને નવાજી છે એ તમે જાણો છો. ચલ્દે એ રાજકારણમાં સુધારો કરી દેશને કેટલો આબાદ અને જરકતવાળો બનાવ્યો છે એ પણ તમે જાણો છો. આજે રસ્તામાં મોરચંદારાનો ભય નથી. અદાલતોમાં આજે સાફ ઈન્સાફ થાય છે. સંસ્તનતના વકાદાર નોકરોની તન્જવાદ (પગાર) વધારવામાં આવી છે. રાજના ખેરખાહેની ગતગીર પણ વધારવામાં આવી છે. વિનેદીઓનો કિસ્કો કસ્ટંબુમ તરી ગયો છે, અને અને આજે તમામ રૂંચત શાંતિનો શ્વાસ લેઈ રહી છે. આ જયું આપણા અલીફની રહેમદિલી અને ઈન્સાફ-દારીનું પરિણામ છે. એમણે મને લુકમ કર્યો છે કે ગાદસાહતના જે તોફરોને આજે ૧ દીનાર મળે છે તેમને હવેથી ૧૦૦ દીનાર આપવા અને તેમને રાજ્યદોદી દુસેનની સામે લડવા મોકલવા. એટલે જો તમે તમારી તરફી અને ઉજલિ ચાલના દો તો મેદાને જંગમાં જવાને તૈયાર થામ જાઓ, અને નામવર અલીફની

મહેરવાની ભેળવે. કારણ આવા સારા કામમાં દેર કરવી જો નહોતીવિધતનું કામ છે. ”

આ તકરીર સાંભળી સ્વાર્થપ સરદારેના મ્હેંમાંથી પાણી છૂટ્યું અને તેઓ ધર્માંધર્મના વિચારને તિલાંજલિ આપી સમરસેનમાં જવાની હરિદાઈ કરવા લાગ્યા. શિમરે ચારહળર અવાર એકા કર્યા. રિકામે જે હળર, હસેને ચાર હળર, મસાપર ત્રણ હળર અને બીજા એક સરદારે જે હળર એકા કર્યા. બધાએ ન્હાના-મ્હેંટા સરદારે પોતપોતાની ફોને લેઈ કબ્જા પહોંચ્યા, અને ઉમરને મળ્યા. ઓમેદુલાહે આ બધી ફોનેની કુલ સરદારી ઉમરને જ આપી હતી, અને એથી ઉમર પાસે ૨૨૦૦૦ની સેના થઈ તરસથી અધમ્મ્યા થઈ ગયેલા ૭૨ માણસોની સામે લડવાને-અને તેમાં કેટલાય તો વૃદ્ધ અને બાળક હતા-આટલી ગંતવર સેના એકી કરવામાં આવે એ કેટલું હાસ્યાસ્પદ લાગે છે. પણ વિચાર કરતાં જણાશે કે શત્રુએ હુસેનની શક્તિનું માપ બરાબર આંક્યું હતું. હુસેનની શક્તિ એ ન્યાયની શક્તિ હતી; સત્યની શક્તિ હતી. કારણ આ યજ્ઞ અને હુસેન વચ્ચેનું યુદ્ધ નહોતું, ઈસ્લામની રાજસત્તા અને પ્રબલસત્તા વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. યજ્ઞ મહામદ પયગમ્બરનો વિરોધી હતો, હુસેન એમનો પ્રતિનિધિ હતો. દેવવશાત આને અધર્મ ધર્મને પગ તલે ક્યડયો હતો, પણ ધર્મના છૂટવાનાં મિહન સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. ઘણા સૈનિકા યુદ્ધસેનમાં પગ મૂકતાં અધર્મના વિચારથી કબ્જી ઉઠતા, અને પાછા નાસી આવતા. ઓમેદુલાહેને આ વાતની જ્યારે ખબર પડી ત્યારે એણે યુદ્ધક્ષેત્ર પર ચોતરફ નિરીક્ષકો મૂક્યા, અને કેટલાક નાસી આવનાર સૈનિકાને ઓળી કઢાવી તેમને હાર કરાવ્યા. આથી નાસી જનાર સૈનિકામાં ગલરાટ ફેલાયો, અને તેઓ ફરી પાછા સનામાં લરાઈ ગયા.

ઓમેદુલાહે ઉમરને સખત હુકમ કર્યો : હતો કે હુસેનના માણસો નદી પાસે ફરકવા પણન પામે, એટલે સુધી કે ફેરો ખોદવાની પણ તેમને તક ન મળે. આથી ઉમર ફરત નદીનું રક્ષણ કરવા માટે હુસેનના તંબુઓ અને નદીના પાણી વચ્ચે એક સેના મોકલી અને એ સેનાએ નદીના પડમાંજ મુકામ નોંખ્યો. આ ઉપરાંત નદીના કિનારા પર ૬૦૦૦ સૈનિકાઓ ખડો પહેરો મૂક્યો, અને પાણી લેઈ જવાનો માર્ગ બિલકુલ બંધ કર્યો. હુસેન

આ ઢંગ જોઈ એ પહેરેગીર સૈનિકાની પાસે ગયા અને થોડું પાણી લેઈ જવા દેવા તેમને વિનંતિ કરી. પણ એ વિનંતિની જરૂરે અચર થઈ નહિ. પિત્ત હરે તેઓ પાછા ફર્યા. તેમના કંઠ શોષાઈ ગયો હતો, પણ તેની તેમને પરવા નહોતી. કામળ સ્ત્રીઓ અને કુમળાં બચ્ચાંઓને તરસથી તરકડતાં જોઈ એમનું હૃદય ચીરાઈ ગયું. પણ પાપાણુ હૃદયી પહેરાવાળાઓને દયા ન આવી તે નજ આવી.

છેવટ હુસેન અને તેમના સાથીઓ તરસને લીધે બેલાન થઈ ગયા. જ્યારે સંધ્યાકાળના સર્પના કામળ સ્પર્શથી હુસેન હોશમાં આવ્યા, ત્યારે તેમણે પોતાના અગ્રીક ગિરાદર અબ્બાસને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને એને ૨૦ સવાર અને ૩૦ પેદલ સિપાઈ આપી કહ્યું : “ જાઓ, ૨૦ મશક લેઈ જાઓ અને પાણી લરી લાવો. ” અબ્બાસે આ હુકમ ખુશીથી માથે ચઢાવ્યો અને એ મશકો અને માણસો લેઈ જઈ પાણી હતું ત્યાં દૂર નદીને કિનારે આવ્યો. પહેરેગીર પોદાર કર્યો : “ કાણ છે એ ? ” અબ્બાસની સાથેના માણસોમાં એક એ પહેરેગીરનો લાઈ નીકળ્યો. એણે જવાબ આપ્યો : “ એ તો હું છું, તારા બાપ-પાણી પીવા આવ્યો છું. ” પહેરેગીરે કહ્યું : “ પી લે. ” માણસે કહ્યું : “ ફરી રીતે પીઈ ? હુસેન અને તેમનાં માણસોમાં ફરે તરસે મરે છે અને હું ફરી રીતે પાણી પીઈ ? ” પહેરેગીરે કહ્યું : “ એ જાણે છું પણ શું કરું ? હુકમની આગળ લાયક છું. ” અબ્બાસ અને એની સાથેના માણસો નદીમાં ઉતર્યા અને મશકો પાણીથી લરી લીધી. રક્ષક પહેરેગીરોએ તેમને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેઓ મશકો લેઈને તેમને વટાવી નીકળ્યા અને મુકામે આવી પહોંચ્યા. હુસેનના શરવાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

હુસેને ફરી એક વાર મુલેહ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એમણે ઉમરને સંદેશ મોકલ્યો કે : “ આજે રાત્રે બંને સેનાઓની વચ્ચે તમે મને મળાને. ” રાત્રે તકી થયેલે વખતે ઉમર અને હુસેનની મુલાકાત થઈ અને એ બંને વચ્ચે ખૂબ વાતો થઈ. હુસેને મુલેહની ત્રણ શરતો ગતારી : (૧) અમને મક્કા પાછા જવા દો; અચા (૨) સીમા-પ્રાંતની તરફ જવાની અમને રૂન આપો; અથવા (૩) મને યજ્ઞની પામે મોકલી દો. ઉમરે આ

શરતો ઓમેદુલાહને કહી મંલગાવી અને તેણે એ શરતો સ્વીકારવાની ઈચ્છા બતાવી, પણ શિમર-વચમાં ઓલી ઉઠ્યો: “દુરમન બચેબર દાવમાં આગે છે અને તમે એને છટકા ન દો. જેને આ વખતે છટકો તો એની કુવત એટલી બધી પડી પડશે કે એની સામે ઉભા રહેતાં આપણને નવનેમ્ન થશે.” આ દલીલ સાંભળી ઓમેદુલાહનો નિશ્ચય ટળી પડ્યો, અને ઉમર નિરાશ થયો.

મહોર્મ મહિનાની ૬ મી તારીખે કેટલાક આસ-પાસના ગામડાંના લોકો હુસેનની મદદ કરવાને આવી પહોંચ્યા. આ બજાર સાંભળી ઓમેદુલાહે કેટલાક સવારો મોકલી એ લોકોને બગાડી મૂક્યા અને ઉમરને તાકીદ કરી કે: “હવે તુરતજ ક્ષણ શરૂ કરો, નહીં તો ટાળમ-ટાળ કરવા માટે તમને સન્ન થશે.” બીજે દિવસે હુસેનની સામે લડવા ૨૨૦૦૦ સૈનિકોએ ફૂલ કરી: કાડી પર કટક ચઢ્યું.

જ્યારે હુસેનને આ સંદર્ભની બજાર પડી ત્યારે તેમને ગલરાત છૂટ્યો. પોતાની સાથે પોતાના સાથીઓનો પણ જન જન એ તેમને અન્યાય લાગ્યો. યદ્યપે એમની સાથે દુરમનાવટ હતી, એમના સાથીઓ સાથે નહીં. તેઓ શામાટે જન શુભાંવે? આથી એમણે ઉમરને મંદિશો મોકલ્યો કે: “અમને એક દિવસની મહેનત આપો.” ઉમરે બીજા સરદારો સાથે મતલબ કરી એક દિવસની મહેનત આપી. હુસેને પોતાનાં સગાં-વહાલાં તથા સાથીઓને બોલાવીને કહ્યું: “દોરતો! કાલે મારા લોહીથી આ જમીન લાલ થશે. તમે મારે જે સાથ કર્યો છે-તે માટે હું તમારો દિલથી અહેસાન-મંદ છું. હું અક્ષાહતાવાને કુઆ કરું છું કે તમને એ તમારી આ નેકીનો સંવાળ આપે. તમારાથી ન્યાદા ઈમાનદાર, ન્યાદા પાક દિલવાળા, ન્યાદા દિલેર આદમી આ હુનિયામાં મેં નથી જોયા. હું તમને ખુશીથી રબ આપું છું કે તમારી ન્યાં ઈચ્છા આવે ત્યાં ચાલ્યા જાઓ. હું કાંઈને દખાવવા નથી ચાહતો. માત્ર હું તમને એટલીજ ઝગમગ કરું છું કે તમારામાંથી દરેક મારા એકેક રિસ્ત-દારને (કુટુંબીને) તમારી સાથે લેઈ જાવો. મુમકિન છે કે ખુદા તમને બચાવી લે, દારણ દુરમન મારા ખૂનનો તરંગ છે. હું હાથમાં આવીશ એટલે તેઓ પછી તમારી કોઈની તપાસ નહિ કરે.”

આમ બોલી એમણે દીવો, હોલવી, નાખ્યો જેથી જ્યાં ઈચ્છનારાઓને મોકાય ન થાય, પણ તેમનું હેતુ વાક્ય પૂરું થયું કે તુરતજ બધા એકી અવાજે બોલી ઉઠ્યા: “અમારાથી એ નહીં બને. ખુદા એ રોજ ન બતાવે કે આપની બાદ અમે જીવતા રહીએ. અમે બીજાઓને શું મેં બતાવીશું? એમને શું અમે એમ કહીશું કે અમે લાલો પણ ન ઉઠાવ્યો, તલ-વાર પણ ન ચલાવી; અને અમારા માલિકને દુરમનોની વચમાં છોડીને આગ્યા? અમારાથી એ કદી નહીં બને. આપને છોડીને અમે કદાપિ નથી જવાના. અમારી માલમિલકત અને અમારા જન આપને ચરણે છે.” આ રીતે ચર્ચામાં અડધી રાત વીતી ગઈ અને બાકાની રાત સૌએ પ્રભુપ્રાર્થનામાં ગાળી. પ્રાતઃકાળમાં ઘુંટણે પડી સૌએ ખુદાની બંદગી કરી, અને પોતાની મુકિતને માટે એની કુઆ માગી.

૪

જગતના ઇતિહાસમાં અનુપ્રમ પ્રભાતનો ઉદય થયો. ૭૨ માણસો ૨૨૦૦૦ યોદ્ધાઓની સન્મુખ ઉભા રહી પોતાના ઈમામ હુસેનની પાછળ મુબેહની નમાજ પઢી રહ્યા હતા. કદાચ આ તેમની છેલ્લી નમાજ હતી. તેઓ બાજુતા હતા કે એક કાણમાં તેઓ બધાથે આંધીમાં તણખલાં ઉડે એમ ઉડી જશે, પણ તેઓ પહાડની જેમ અચળ ઉભા હતા, જાણે જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ નહોતી, જે તેમના હૃદયમાં ભયનો સંચાર કરી શકે. તેમનાં મુખ પર કોઈ જાતની ચિંતા નહોતી; વિપાદ કે નિરાશાની ઝાંખપ નહોતી. પોતાના સાચા માલેક તરફની લક્ષિતએ, યુદ્ધના ઉત્સાહે તેમનાં મુખપર કોઈ અતેરી જ્યોત પ્રગટાવી હતી. તેમનાં હૃદયમાં પોતાના માલિકની રક્ષા કરવા સિવાય કોઈ અલિલાપ નહોતો. આ ૭૨ માણસોમાં એક પણ એવો નહોતો જે લડવાને માટે યોગ્ય હોય, બધાએ જૂખ અને તરસથી વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. કેટલાકના દેહપર તો માંસનું નામ સુકાં નહોતું-માત્ર હાડકાં અને ચામડી ઝુલતી હતી. બીચારા ઠોકર ખાધા વિના એક પણ માંડી શકતાં નહીં. આવાં માણસોની બનેલી દુકડીને મેના પણ શી રીતે કહેવાય? જતાં એમની સામે લડવાને જેમના બાદબાકી માટે અરબસ્તાન અલિમાન ધરાવતું એવા ચૂટેલા જાનો હતા; અને તે ૨૨૦૦૦.

એ દિવસોમાં યુદ્ધની રીતો એ પ્રકારની હતી: (૧) સામસામી સેનાઓનું યુદ્ધ: અથવા (૨) સેનાઓમાંથી ચૂંટેલા જવાનોના વારાફરતી દંડયુદ્ધ. દુસેનની પાસે માણસો એટલા ઓછા હતા કે પહેલા પ્રકારના યુદ્ધમાં તે પળવાર પણ ટકી શકે તેમ નહોતું. આથી બીજા પ્રકારની રીતએ જ યુદ્ધ કરવાનું દુસેને નક્કી કર્યું. યુદ્ધ થતાં પહેલાં તેમણે સામા પક્ષના સૈનિકોને ઉદ્દેશીને ઘણીજ ઓળટિયની ભાષામાં પોતાનું નિર્દોષપણું પરવાર કરતાં કહ્યું:

“ યુદ્ધની કસમ, હું બેઠેલું અને બેઆગર બનીને તમારી શરણમાં નથી આવવાનો, ન તો હું યુદ્ધમાંની મારફત ભાગ્યે જીવીને ચઢતી ખિચાઈત કબજા કરવાનો છું. યો યુદ્ધના બંદા! હું યુદ્ધની શરણ માત્રું હું મારે માટે નહિ પણ એ જીવાને માટે, જેઓ મગફરીમાં અંધ બની એને જીવી ગયા છે, એના પર ઈતિહાસ કરતા નથી. યુદ્ધ એમને અમન બખરી! ”

આટલું બોલી દુસેન પોતાના તંજુ તરફ ગયા અને કેમરે તીર છોડી યુદ્ધની યોયણા કરી.

પછી આત્મભાગ, દેહસમર્પણ, અપ્રતિમ મૈય અને અવિચળ વીરતાની અલૌકિક અને ચિરમરણીય કથા શકે થઈ, જે કથાને કહેતાં અને સાંભળતાં આં-બોમાંથી આંસુની ધારા ઉભરાઈ નીકળે છે: જે કથા પર રોતાં રોતાં લોકોએ ૧૩ સદીઓ વીતાવી છે, અને હજી અનંત સદીઓ વીતાવશે.

દુરની વાત આગળ પર આવી મઠ છે. એ તે પુરણ હતા, જે ૧૦૦૦ સૈનિકોને લેઈ દુસેનની સાથે સાથે આવ્યો હતો અને જેની સલાહથી જ દુસેને આગળ ન જતાં એ નિર્જળ મહાજનમાં મુકામ નાંખ્યો હતો. દુરને દજી મુધી આશા હતી કે કદાચ ઓએ-દુલાહ દુસેનની સાથે ઇ-સાફરી વર્તશે. પણ-જ્યારે એણે જોયું કે આ તો લગાઈ જ શકે થાય છે અને દરે સમાધાનીની કોઈ આશા રહી નથી ત્યારે તે પોતાના દૂલથી અસંત લગ્નજીત થયો અને દુસેનની સેનામાં ભગવાનો નિશ્ચય કર્યો. આથી દુર પોતાનો તંજુ લાઈ પોતાના યોડ તરફ ચાલ્યો, પણ તેના પગ ધૂળતા હતા. આ, જોઈ એક સૈનિકે ટોચ કરી: “ સરદાર-

સાહેબ! આપના પગ આમ ધૂળતાં મેં કોઈ જગ-માં જોયા નથી.”

દુરે જવાળ આપ્યો: “ આંવા જંગ પણ મેં મારી છંદગીમાં જોયો નથી. હું બહિસ્ત અને દોષખના દેરમાં પડ્યો છું. બહિસ્તની સામે હું કોઈ ચીજની દરતી રામજોતો નથી; ચાલ મને કોઈ મારી નાંખે તેની પણ મને પરવા નથી.”

આમ કહી તે જંગ મારી યોડ પર ફેર્યો અને યોડને એક લગાવી દુસેનની પાસે આવી દુસેનના ચરણે પડ્યો. દુસેન તેને ઉભો કરી બેટ્યો અને તેનો ચન્દો માફ કર્યો. આથી દુર, સામેની સેના તરફ ફરી બોલ્યો:

“ ભાઈઓ, તમે લોકો દુસેનની શરતો કેમ નથી રખીકરતા? કેટલી એટની વાત છે કે તમે પોતે એમને અહીં બોલાવ્યા, એઓ તમારી મદદે આવ્યા અને તમે એમને મારી નાંખ્યા તૈયાર થયા છે! એઓ પોતે અહીંથી જવા માગે છે, પણ તમે એમને જવા પણ નથી દેતા! શૌથી મોટા ગેરઇ-સાફ તો એ છે કે આ ફરાત નદીનું પાણી જે પશુપખી સુદાં પીએ છે તે પાણી પણ તમે એમને પીવા નથી દેતા! ”

આટલું બોલતાં બોલતાં તો શત્રુઓએ દુર પર તીરની વર્ષા કરી અને દુરે કમાન ખેંચી સામે જવાળ આપ્યો. પછી દંડયુદ્ધ શરૂ થયું અને દુર અત્યંત શૌર્યથી લડતો લડતો વીર જિતિને પ્રાપ્ત થયો.

દુરની પાછળ દુરનો પુત્ર મેદાન પડ્યો અને એ પણ પિતાના ચરાતી માર્ગે સીધાગ્યો.

આશ્ચર્યની વાત છે કે આટલું બધું થવા છતાં દુસેને સમાધાનીની આશા છોડી નહોતી. જ્યારે જ્યારે અવસર મળ્યો ત્યારે ત્યારે તેઓ પોતાનું નિર્દોષપણું બજાવ કરી સમાધાની માટે પ્રાર્થના કરતા. પોતે કમરત મદમમના દોહિત થતા હતા એટલે તેમના નામે તેઓ સંકટમાંથી જતી જશે એવી તેમને આશા હતી. પણ એ આશા માત્ર દુરાશાજ નીવડી.

દુરના શરીર થયા પછી દુસેન શત્રુઓના સન્મુખ ઉભા રહી બોલ્યા:

હું આપને વિનંતિ કરું છું આ ત્રણ વાતમાંથી એક પણ વાત કબૂલ રાખો:

૧ મને યજ્ઞની પાસે જવા દો. હું એની સાથે ચર્ચા કરીશ; અને જો મારી ખાતરી થશે કે એ સાચા રાહ પર છે તો હું એની ઈચ્છા કરીશ.

(આ સાંભળી એક પાપાણહરથી બોલી ઉઠ્યો: “તમને યજ્ઞની પાસે નહીં જવા દઈએ. તમે મીઠાબોલા છો. કદાચ તમે મીઠું મીઠું બોલી એમને ભરમાવી દો, અને છૂટા થઈ દેશમાં ફરીથી તોફાન મચાવો.”)

૨ જો એ કબૂલ ન હોય તો મને છોડી દો. હું મારા નાના (મહામહા પરમગુરુ) ના રાજાની મુળવરી કરીશ.

(આ માટે પણ કોઈએ એવીજ શંકા બતાવી.)

૩ જો તમને આ જાનને શરતો કબૂલ ન હોય તો મને અને મારા સાથીઓને પાણી પીવા દો; ધરણ કે પાણી પર તો દરેક જીવનો હક્ક છે.

(આનો પણ એટલોજ દવાહીજી ઉત્તર મળ્યો.)

આથી દુસેનની તરફથી ભૂરી બહાર પડ્યો. શત્રુસેનામાંથી મુશ્કિલ નીકળ્યો. જાનને વચ્ચે દંડયુદ્ધ નામું. ભૂરી મુશ્કિલને હરાવ્યો અને મારી નાંખ્યો. શત્રુસેનામાંથી બીજો દૈનિક બહાર પડ્યો અને એના હાથે ભૂરી શહીદ થયો. ભૂરી પછી અખંડુલાહ મેદાન પડ્યો. એણે શત્રુસેનાના પંદરવીસ માણસોને એક પછી એક પૂરા કર્યા અને પછી એ પણ શહીદ થયો.

અખંડુલાહ પછી એનો પુત્ર વહજ મેદાન પડ્યો. એની વીરકહાણી અસંત મર્મસ્પર્શી છે; રાજપૂતાનાની અમર કીર્તિનું સ્મરણ કરાવે તેવી છે. વહજને પરણે દહજ ૧૭ દિન જ થયા હતા; એના હાથપરની મેદાનો રંગ પણ દહજ ઉતર્યો નહોતો, એટલામાં એના પિતા શહીદ થયા. જ્યારે વહજની માતાએ આ દુઃખદ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે એણે પોતાના પુત્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો, અને કહ્યું:

મી ખવાહગ કે મરા અજ ખૂને ખુશ શરણે દેહી

તા શીરે કે અજ પિરતાને મન ખુદઈ બર નુ હલાલ મરદદ !

(બેટા ! તારા લોહીનો એક ઘુંટ મને આપ, જેથી મારી છાતીમાંથી જે દુઃખ તે પીધું છે તે હલાલ થઈ જાય !)

કેટલા અપ્રતિમ શબ્દો ! વીરપ્રસવિની માતાના મુખમાંથીજ આવા શબ્દો નીસરે.

વહજ શહીદ થયો અને તેની પછી કેટલાયે ચોદા મેદાન પડ્યા, અને દરેક અનેક શત્રુઓને પૂરા કરી શહીદ થયા. આ ચોદાઓની વીરતાનાં વર્ણન ઈસ્લામી ધર્મપુસ્તકોમાં પાનાંનાં પાનાં ભરી આપ્યાં છે. જેમનો દરેક તરસથી શોષાર્થ ગયો હતો અને જેમની આંખોએ જૂખથી લાલપીળાં દેખાતાં હતાં એવા માણસોમાં આટલી જાંધી અસાધારણ શક્તિ અને વીરતા ક્યાંથી આવી ? એ પ્રશ્ન જીવિને જરા મુંઝવે છે. પણ એ પુરતોજ શ્રદ્ધાળુ ઈસ્લામીઓને માટે લખાયાં છે અને એથી એમાંની વાતો પણ એ રંગથીજ રંગાઈ છે.

આ ધર્મયુદ્ધ હતું. આજા યુદ્ધોમાં યુદ્ધના સામાન્ય નિયમો તેવ મુકાય છે અને મનુષ્યમાં રહેલી પશુપ્રકૃતિ અતિ ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એ વાતની દરેક દેશનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. પણ પવિત્ર દુસેન અને તેમના સાથીઓ પ્રત્યે યુદ્ધ પછી જે નિર્દય અને હૃદય-નિદારક વર્તન ચલાવવામાં આવ્યું એનો જોડો દુનિયાના કોઈ પણ ધર્મયુદ્ધમાં મળતો મુશ્કેલ છે. દુસેનના જેટલા સાથી શહીદ થયા એ તમામની લામ દુસ્મનોએ પગ તળે કચરી; એમનાં માથાં લાક્ષા પર ચડાવી હવામા ઉડાડ્યાં ! પણ ભારેમાં ભારે અપમાન કે ફરમાં ફર નિર્દયતા જે કીર્તિને ઈન્સામનું આજે પણ ગૌરવ વધારી રહી છે એ કીર્તિને મિટારી શકતી નથી. ઈસ્લામના સાહિત્યમાં દુસેનનું આજે એ સ્થાન છે, જે સ્થાન દિલ્લુ સાહિત્યમાં અર્જુન, ભીષ્મ, અંગદ આદિનું છે.

આમ લડતાં લડતાં સુપ્રસિદ્ધ થઈ ગયો, અને દુસેનના તમામ મદદગારો ખપી ગયા. હવે નિજ કુટુંબનો વાંધો આવ્યો. પહેલો અખંડુલાહ નીકળ્યો. પછી મદર,

પરમેથી હુસેન પર તીરોની ઝડી વરસી અને હુસેનનું શરીર તીરોથી વીંધાઈ ચાળણી ઘસી ગયું. છતાં કેટલાયે શત્રુઓને તેમણે ધાયત્ર કર્યા અને પછી ધરણી પર ટળી પડ્યા. શિમરે એક સૈનિકને એમનું મસ્તક કાપી લેવા આજ્ઞા કરી. આ વખતે જૈનજ્ઞ તંજુની બહાર ઉભી હતી. ઉમર તેની સામે જરા દૂર ઉભો હતો. જૈનજ્ઞથી ન રહેવાયું: “કેમ ઉમર, હુસેન આવી નિરાધાર દશામાં માર્યા જાય, અને તું જ્યાં કરે ?” ઉમરનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, તેણે સજ્જન થયાં અને અશ્વનાં થોડાંક દીપાં એની દાઢીમાં સરી પડ્યાં.

હુસેનની શહાદત બાદ શત્રુઓએ એમના મૃત હેઠની જે કુદશા કરી એ ઈતિહાસની મૌથી કથાન બીના છે. મનુષ્યનું હૃદય કેટલી હદ સુધી દુષ્ટ થઈ શકે છે એનું એ પ્રગટ ઉદાહરણ છે. ગુરુ ગોવિન્દ-સિંહના પુત્રોની કુદશા * પણ અહીંયા પરાલવ પામે છે, કારણ કે જગતના ઇતિહાસમાં જવલ્લેજ એનું બન્યું છે કે કોઈ ધર્મમંરથાપના સિંહજને પોતાના માતામહતના અનુયાયીઓને હાથે જ આટલું કષ્ટ સહેવું પડ્યું હોય.

ત્યારે ધૂળકાટ કાંઈ ઓછો થયો ત્યારે લોકોએ જોયું કે હુસેનનો થોડો મૈમ* હુસેનની લાસ પામે ઉભો રહી

* ગુરુ ગોવિન્દસિંહના બે પુત્રોને ઇસ્લામ ધર્મ નહિ સ્વીકારવાને લીધે ભોંતમાં છવતા ચણી લેવામાં આવ્યા હતા.

જમીન સાથે માથું પડકે છે અને લાસને ચૂમે છે. એકાએક તે જતાનાના તંજુ તરફ દોડ્યો. સ્ત્રીઓએ એનો હણહણાટ સાંભળ્યો. તેઓ સમજી ગઈ કે જે જનવાકાળ હતું તે બની ગયું. સપ્તીના મૈમના ગળે બાઝી પડી અને વિલાપ કરવા લાગી.

“હે મૈમ, તું હુસેનને છોડીને કેમ આવ્યો ? હું હવે કાનું મ્હોં જોઈશ ? હવે શાનો અહીંયા રોતોરોતો આવ્યો છે !

હે મૈમ ! પાછો જા. હૈયું ન બાળ. હવે અમારી પાસેથી પ્યારની આશા ન રાખતો.

હે મૈમ ! તોં હુસનને મોતનો પ્યાલો પાઈ દીધો, અને તેઓ લોહીમાં આળોટ છે.”

માનવ દુષ્ટતાની પરાકાષ્ટા છે. મુસ્લિમ ત્રયોમાં લખ્યું છે કે ત્યારે હઝરત હુસેન જમી થઈને જમીન પર પડ્યા હતા ત્યારે શત્રુઓ બિલોરી કાચના પાસામાં પાણી ભરી ભરી એમને બતાવતા, લલચાવતા, એમના મ્હોં પાસે પ્યાલો લેઈ જતા અને ત્યારે તેઓ પાણી પીતા, મ્હોં પડેજી કરતા ત્યારે પ્યાલો પાછો ખેંચી લેતા ! શોક !

ત્રેમચંદ

પુસ્તકપરિચય તથા સ્વીકાર

વિજય સાહિત્યમંદિર સુલતાનપુરા વડોદરા, તન્ક-થી અમને નીચેની ઓપરીઓ અવલોકનાર્યે મળી છે, તેની પહેાંચ આભાર સહિત સ્વીકારીએ છીએ.

રૂપરાજ્ય ગરબાવણી—રચનાર શ્રી અતુરલાલ પંડ્યા, પાનાં ૨૪. કિંમત દોઢ આનો.

તેમાં અસદશર, રવદેશી, રાટ્ટપ્પલ વિગેરે વિષયો પરના વિચારોને જૂદા જૂદા રાગોમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. સામાન્ય વાતચિતમાં દર્શાવીએ છીએ તેવા વિચારોને છંદમાં મૂકવાથી કવિતા બની નવ્ય છે એવી માન્યતા હજુ ગુજરાતમાં ઘણા લખનારાઓએ રાખી છે, અને તેથીજ હાલના સમયમાં લખાતી ઘણીખરી કવિતા સમાજમાં વંચાતી નથી.

એનીરા ગેરીબાદરી—લેખક શ્રી કૃષ્ણકુમાર, પાનાં ૧૭, કિંમત ૦-૨-૦.

દટાલીના પ્રખ્યાત દેશભક્ત વીરશિવરામજી ગેરી-બાદરીની પતિપરાયણ બહાદુર પત્નીનું આ હુંકું જીવન-ચરિત્ર રસિક અને બોધપ્રદ હોઈ આ સમયે ખાસ વાંચવા લાયક છે.

વીરાંગના—લેખક શ્રી ચોગેશ. રૂપ ૭ આના. શ્રી ચિવાજ મહારાજના સમયની આ સ્વદેશલિમાનથી ભરપૂર ઐતિહાસિક કથા સૌ કોષ્ટએ વાંચવા લાયક છે. વિજય સાહિત્ય મંદિર તરફથી આવાં બીજાં પુસ્તકોની અમે આશા રાખીએ છીએ.

જીવનકા રૂઢવ્ય-અનુવાદક દરિલાઉ ઉપાધ્યાય. પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ. રૂપ બાર આના.

લોર્ડ મેન્ટરશીફરે લખેલ મનાના પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ પુસ્તક The Economy of Human Life નો આ દિન્દી અનુવાદ દિન્દી નવજીવનના તંત્રી ભાઈ દરિલાઉ ઉપાધ્યાયે પોતાની કારુણિક શૈલીમાં કર્યો છે.

મૂળ અંગ્રેજી અંધ ધણો પ્રસિદ્ધ છે. તેના અનુ-વાદો ફ્રેચ, લેટીન, દટાલિયન, જર્મન વગેરે યુરોપી સર્વ ભાષાઓમાં પ્રકટ થઈ ગયા છે. આપણા મદાન દેશભક્ત પદ્ધિત માધવિવાજીનું તે ગ્રિય પુસ્તક છે. તેમાં મનુષ્ય માનને કર્તવ્યપથ દર્શાવતો બોધ અમરકામ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. આવા ઉપયોગી પુસ્તકો અનુવાદ કરી ભાઈશ્રી દરિલાઉ ઉપાધ્યાયે દિન્દી ભાષામાં પર અરેખર ઉપકાર કર્યો છે.

ખાદીની પ્રસાદી અને બીજું કેટલીક મનો-રંજક વાર્તાઓ—લેખક મણિભાઈ પ્રાગજી દેસાઈ જોડેશી-કર. પ્રકાશક—પ્રભાશંકર જયશંકર પાકડ-કાંદાવાડી-માધવજીવન, મોઢ માર્તંડક કાર્યાલય, મુંબઈ, ૪. કિંમત. રૂ. ૧૧

આમાં સાત હુંકી વાર્તાઓ આપી છે. તેમાંની બે કવિવર રાગોરના Hungry Stones and other Stories નામના અંગ્રેજ પુસ્તક પરથી લે-ખાઈ છે, અને બાકીની પાંચ લેખક સ્વતંત્ર રીતે લખી છે. તેમાં તેમણે ઠીક સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે.

રોહટોયની ત્રણ વાર્તાઓ—ગાંધીય માર્ક્સ મંદિર, ૧૯૮૦, કેળાંપીઠ—નુરન. કિં. ૦-૪-૦.

મદાત્મા ગાંધીજીએ પોને દશિષુ આફ્રિકામાં દના ને સમયે ‘હન્દીયન ઓપીનીયન’માં પોતાની દેખરેખ નીચે ચિવદયાળની રોષ, પ્રેમાપરેલનો ભાગ અને જીવનદોરી એ નામે રોહટોયની ત્રણ વાર્તાઓ લખાવી હતી. તેને ભાઈ નવરસાલ વીમાવાળાએ ‘ગાંધી’ બાલોવાનમાજાનાં પ્રથમ પુસ્તક તરીકે લખાવી પ્રકટ કરી છે. મદાત્માજીની પમંદથી પામેલ વાર્તાઓના દરતાં વધારે સારૂ વાંચન ગુન્દાલનાં બાલો માટે બીજાં હુંકું દોઈ શકે !

લેનિનનું અવસાન

લેનિન હવે ખરેખર મૃત્યુ પામેલ છે. પછીથી કહેવતનું રૂપ પામેલું શેકમ્પીઅરનું વચન છે કે “ખ્વીકણો પોતાના મૃત્યુ પહેલાં અનેક વાર મરે છે: બહાદુરો માત્ર એક જ વાર મરે છે” પણ શેકમ્પીઅરે કહ્યું હતું તેથી જૂદીજ રીતે અને જુદાજ અર્થમાં એ પણ ખરું છે કે બહાદુરો મરે તે પહેલાં ખ્વીકણો તેમને અનેકવાર મારે છે. લેનિનનું અવસાન થયું તે પહેલાં તેના અવસાનના સમાચારો સારી દુનિયામાં અનેકવાર ફેલાયા હતા. અને માટે જ તેના અવસાનની નોંધ આથી વહેલી અમે લીધી નથી. તેના મૃત્યુના સામાન્ય અનેકવાર ખોટા ફેલાયા હતા તે જ હકીકત હાથના ઇતિહાસમાં તેના સ્થાનનો મોટામાં મોટો પુરાવો છે. વિચારમાં મહત્વનો ફેર છતાં લોકો ઉપરની અસરને લીધે તેમને રશિયાના ગાંધીજી કહીએ તો ખોટું નથી.

૧૯મા શીકાના અંતમાં એ સદાં વિશે The Wonderful Century “ચમત્કારિક સદી” એ મહાળાથી એક ગંભીર પુસ્તક લખાયું છે. ૧૯મા સદીમાં જે વિજ્ઞાનના શોધો થયા અને તેનાથી પ્રમાણ વ્યવસ્થામાં જે ભારે ફેરફારો થયા તેથી એ સદી ખરેખર ચમત્કારિક જ હતો. પણ આ ટીકાનો મંત્રો એથી ઓછો ચમત્કારિક નથી. મોટામાં મોટી પાદશાહતેનો નાશ તેણે જોધો છે અને હજી કેટલી પાદશાહતો ડાલે છે અને ડાલશે તે કોણ કહી શકે? પણ એથીયે મોટો ફેરફાર તો સમાજની વ્યવસ્થામાં અને માનસિક પરિવર્તનમાં છે. સ્વચ્છંસરંથા અને ખાનગી મિલકતની સંરંથા, બંનેને સ્વામિત્વ સંરંથાના એક નામે કહી શકીએ, તે બંને સંરંથાઓ ઇતિહાસથીયે વધારે જૂની, માનવ મંસ્તૃતિ જેટલી જૂની છે અને એ બંને સંરંથા-

ઓમાં હાલ મૌલિક ફેરફારો થયા છે. આ ફેરફારો જેટલા મહત્વના છે—સારા કે નફારા એ કહેવાનો હજી સમય નથી આવ્યો—તેટલા જ મહત્વની આ એક વ્યક્તિ—લેનિન છે.

આ વિચારોના પ્રથમ પ્રવર્તક કાર્લ માર્ક્સને જુજરી મયાં હજી ત્રીસ વરસ થયાં છે. તેણે મરીના અત્યાચારો તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું અને તેને લીધે થવાના સામાજિક પરિવર્તનની આગાહી કરી પણ એ આગાહી પશ્ચિમમાં આધુનિક ઉદ્યોગમાં સૌથી પછાત રશિયામાં ખરી પડી. માનવદષ્ટિનું સત્ અને અસત્ બંને આ દાખલામાં જણાઈ આવે છે.

રશિયાના પ્રખ્યાત નવલકાર દુર્ગેનિવની Virgin Soil “અજીમેરી બો” નામની પ્રસિદ્ધ નવલકથામાં તેનું પાત્ર છેવટ ઉદ્ગાર કાઢે છે Anonymous Russia “નનામું રશિયા!” લેનિન જેવા મહાપુરુષો પાકવાથી હવે એ જૂમિ નનામી રહી નથી.

મહાત્માજી છૂટયા

મહાત્માજીની માંદગી અને ગંભીર વાદકાપની ચિંતામાંથી દિહો પ્રજા ધીમે ધીમે મુક્ત થતી હતી તેટલામાં મહાત્માજી છૂટયાના ખબર આવ્યા. પ્રગતને આ બનાવથી જે હર્ષ થયો છે તેનું વર્ણન માત્ર “મહાત્માજી છૂટયા” એ શબ્દોથી જ અમે આપી શકીએ. આપણા જેથી પુરુષાર્થપંથુ પ્રગતને પ્રિયે આવા ઉત્સવશ્રેણે ચઢતી એ પ્રભુની કૃપા. આ અતિ દર્પના પ્રમંથે મહાત્માજીનો સંરંથો તીર્થ પ્રમાણે છે:-

મહાત્માજીનો મૌલાના મહમદઅલીને પત્ર

મહાત્માજીએ પ્રમીને ત્રીજે દિવસે હિન્દી રાષ્ટ્રીય મહા-
સભાના પ્રમુખ મૌલાના મહમદઅલીને નીચેનો પત્ર લખ્યો
હતો:—

સાશ્વત ઇસ્પિતાલ,
પૂના, ૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪

આરા બહાલા સિત્ર અને ભાઈ,

એકાએક જુદા એટલે મારી પાસેથી આપણા
દેશબંધુઓ યોગ્ય રાખેલી આશા રાખે છે તે હું સમ-
જું છું, અને તે મહાસભાના પ્રમુખ તમે હોવાથી ત-
મારી જ દ્વારા હું મોકલું છું. મારી માંદગીને કારણે
મરકારે મને મારી મુદત પહેલાં છોડ્યો તેથી મને
ખેદ થાય છે. આવા છુટકારા વિષે ઉમંગ શો હોઈ
શકે ? કારણ હું માનું છું કે ઈર્ષ પછી કેદીની માંદગી
એ તેને છોડવા માટે કારણ ન હોઈ શકે.

જેલ અને ઇસ્પિતાલમાં

જેલના અને ઇસ્પિતાલના અમલદારોએ મારી
માંદગી દરમ્યાન મારી કાળજી રાખવામાં કરી કબી
નથી રાખી એ હું તમને અને તમારી દ્વારા આપ્યા
દેશને જણાવતાં ચૂક તો હું કૃતજ્ઞતાનો અપરાધ બોલી
લઉં. મારી માંદગી ગંભીર છે એમ ખબર પડતાં
વંત જ યેરવડા જેલના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કર્નલ મહેએ
કર્નલ મેડને મદદ માટે બોલાવ્યા અને મારી સાર-
વાર માટે જેટલું થઈ શકે તેટલું કરવામાં તેણે નથી
કશો વિલંબ કર્યો કે કરી કસર રાખી. આશ્વત ઇસ્પિ-
તાલમાં મને લઈ જવામાં આવ્યો એથી વહેલો મને
લઈ જવા તો અશક્ય જ હતું. કર્નલ જેડક અને તેમની
દામ નીચેનાં માણસોએ મારા ઉપર અપાર મમતા
રાખી છે અને અતિશય કાળજીથી મારી સારવાર કરી
છે. ‘નર્સો’ને તો હું કેમ જ લુહી શકું ? તેમણે બ્લેન-
ના જેટલી કાળજીથી મારી સેવા કરી છે. આ ઇસ્પિ-
તાલ હવે હું છોડી શકું છું છતાં બીજે કયાંય મારી
વધારે સારી સારવાર થઈ શકે એમ નથી એમ હું જાણું
છું, એટલે મેં તો માયાળુ કર્નલ મેડનની પરવાનગીથી
ધા ક્રો ત્યાં સુધી અને બીજી વૈદકીય મદદની જરૂર ન
રહે ત્યાં સુધી, તેમની દેખરેખ નીચે જ રહેવાનો
નિશ્ચય કર્યો છે.

લોકાને વિનવણી

પ્રજ્ઞ રહેજે સમગ્રથી કે કેટલાક વખત સુધી ધરી;
રતું કામ કરવાને માટે હું તદ્દન નાકાચક જ રહેવાનો
એટલે હું અપારાધક કામ કરતો થઈ જઉં એવી ઈચ્છા
જેઓ રાખતા હોય તેમણે પોતાની મને મળવાની
સ્વાભાવિક ઈચ્છાને મુલતવી રાખવી. મુલાકાત લેનારાઓ
પણ ઘણા થાય તો તેમને મળવાને પણ હું આજે
અશક્ત છું અને કેટલાંક અંકવારીઓ સુધી અશક્ત જ
રહેવાનો. મિત્રોનો એમ મને વધારે દુઃખ તો જ લાગશે,
ને તેઓ ને રાષ્ટ્રકાર્ય કરી રહ્યા હોય તેમાં અને ખાસ
કરીને કાંતવામાં વધારે સમય અને વધારે ખ્યાન આપશે.

ચિંતા વધી

મારા જરૂરારથી હું નિશ્ચિંત થયો એમ ન માન્યો.
છુટકા પહેલાં તો જેલના નિયમે પાળવા અને વધારે
મુશ્કેલ સેવાને માટે તાલીમ લેવી એ બે કામ સિવાય
મને બીજી કંઈ જવાબદારી ન હતી, પણ આજે તો જે
જવાબદારીને પહોંચી વળવાનું મારું મળું નથી તેનો
વિચાર મને ગભરાવી નાંખે છે. મારા ઉપર અભિ-
નંદનના તારનો વરસાદ વરસી રહ્યો છે. એથી મને આનંદ
અને આશ્વાસન મળે એ સ્વાભાવિક છે. પણ ઘણા
તારોમાં મારી પાસેથી એવી મોટી મેવાની આશા
રાખવામાં આવી છે કે જેથી હું તો સડક જ થઈ ગયો
છું. મારી આંખો સામે જે કામ પડ્યું છે તેને પહોંચી
વળવાની મારી અશક્તિના વિચારે મારો અર્થ ગળી
ગય છે.

કાર્ય

દેશની વર્તમાન પરિસ્થિતિથી હું બહુ ઓછા થોડે
હું એ વાત સાચી, પણ મને એટલી તો ખબર છે કે
બારડોલીના કાર્ય વખતે દેશની સામે પ્રશ્નો જેટલા
વિદગ્ધ હતા તેના કરતાં આજે તે વધારે વિદગ્ધ છે.
દિંદુ, મુસલમાન, શિખ, પારસી અને ખ્રિસ્તી અને
બીજા ધર્મના હિંદીઓના ઐક્ય વિના સ્વરાજની બધી
વાત ફોકટ છે. ૧૯૨૧માં દિંદુ અને મુસલમાનો વચ્ચે
આ પ્રકારનું ઐક્ય થયું હતું એમ મેં મારા મનને
મનાવ્યું હતું, પણ તેને આજે લાંબે સમય પછી
પહોંચ્યો છે, એમ મને લાગે છે. અન્યોન્ય પ્રતિ વિચારને
રચાને અવિશ્વાસ દેખાય છે. બધી પ્રમો વચ્ચે અખંડ મેં
જાણ્યો તો જ સ્વરાજ ગળી શકે એમ છે, ને પ્રમ
આજે મારા છુટકા માટે જે આભાર દર્શાવી રહી

તે આભરૂત્તિને જૂદી જૂદી કોમો વચ્ચેની અખંડ મેંચી પ્રાપ્તિવામાં વાળી દેતો કાંઈ પણ વૈદિકીય સારવાર કે આરામના કરતાં તે સૈદ્ધી થને વધારે આરામ આપશે. કેટલીક જગ્યાએ હિન્દુ અને મુસલમાન વચ્ચે વૈમનરમ થયાના ખગર મેં જોયામાં સાંભળ્યા ત્યારે માંડું હૈયું ખેરી ગયું. ઉપર કહેલા ઐક્યના અભાવનો ભાર મારી છાતી ઉપર રહ્યાં કરે તો જે આરામ લેવાની મને સલાહ આપવામાં આવી છે તે આરામ નહિ હોવાનો. મારે માટે જેમને પ્રેમ છે તેમને હું વિનંતિ કરું છું કે જે ઐક્યની આપણે ધન્યા કરી રહ્યા છીએ તે ઐક્ય સ્થાપવામાં તે પ્રેમનો તેઓ ઉપયોગ કરે. આ કરતું કંઈયું છે. પણ ક્યારે વિશે આપણને મજબૂત શ્રદ્ધા હોય તો કંઈ કંઈયું નથી. આપણે આપણી નયજાણીઓ સમજીને તેને શરણે જઈએ તો ને જરૂર મદદ કરશે. નયજાણી લાયની જનેતા છે અને લાય આવશ્યાસનો જનક છે. આપણે બંને લાયને ખંખેરી નાખીએ તો કેવું સારું! પણ હું તો બાળું છું કે આપણા મનો એક પણ લયરહિત થાય તો આપણે લડતા અટકવાના એટલું જ નહીં, હું તો તમારી કારકીર્દિની કીમત ઐક્યને મારે તમે જેટલું કંઈ દેશો તેથીજ આંકવાનો છું. હું બાળું છું કે આપણે બંને એક બીજાને ભાઈની જેમ આપીએ છીએ. એટલે તમે મારી ચિન્તા ભાગીદાર થાઓ અને મારી માંદગીમાં મારા હૈયાનો ભાર હલકો કરો એમ માગું છું.

ઐક્ય નિદાન—રેડીઓ:

દેશની વધતી જતી દરિદ્રતાનું આપણને યથાર્થ દર્શન થાય, અને તેનું ઐક્ય એસટ રેડીઓ છે એમ આપણને પ્રતીત થાય. તો રેડીઓ ફરવાનાં આપણને લડતાનો વખત નથી મળવાનો. ગયાં બે વરસ દરમિયાન ખૂબ ચિંતન કરવાનો મને પુરતો મમય અને એકાંત મળ્યાં હતાં. એટલે એ ચિંતનને પરિણામે સ્વરાજને માટે જૂદી જૂદી કોમો વચ્ચે ઐક્ય, રેડીઓ, અરજી સ્થાપનાવારણ અને આપણે આંતર વ્યવહાર અસાધ્ય મારે વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં અહિંસા આવશ્યક છે—એટલે વારંવાર કાર્યક્રમ જ રામજાણી દલાવ છે—એવી મારી શ્રદ્ધા વધારે દદ થઈ છે. આ કાર્યક્રમને આપણે શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સંપૂર્ણરિતે પાર ઉતારી તો આપણે સવિનય ભંગનો કદિ આશરો ન લેવો પડે—અને હું આશા રાખું કે તેની કદિ જરૂર પડતી ન પડે.

પણ મારે કહી દેવું જોઈએ કે અતિશય પ્રાર્થનાપૂર્વક એકાંત ચિંતન કરવાને પરિણામે સવિનય ભંગની સફળતા અને ધર્મશતા વિશે મારી શ્રદ્ધા જતા પણ ઝોછી નથી થઈ. દેશનો આત્મા જ્યારે હણવાના જોખમમાં હોય ત્યારે દરેક વ્યક્તિ અથવા પ્રજાને મારે સવિનય ભંગ એ અધિકાર અને ધર્મકૃત્ય થઈ પડે છે એમ હું પહેલાંના કરતાં આજે વધારે માનું છું. મને ખાતરી છે કે લગઈના કરતાં એમાં ઝોછું જોખમ છે, અને લગઈને અતે જ્યારે હારનાર અને જીતનાર બંને જીવાર થાય છે ત્યારે સવિનય ભંગને અતે બને પણનું કુશળ થાય છે.

ધારાસભાને પ્રેમ:

મહાસભાના સભ્યો ધારાસભાઓમાં ગયા છે તે વિષેના કંઈયું પ્રશ્ન વિશે કાંઈ પણ અભિપ્રાય આપવાનું તમે મને ન કહો એવી હું આશા રાખું છું; ધારાસભાના, અદાલતના, અને સરકારી નિયામોના બહિષ્કાર વિશે મેં મારા વિચાર જરાય બદલાયા નથી. છતાં દિલ્લીમાં કરેલા કાર્યક્રમના ફરકારને વિષે કાંઈ અભિપ્રાય આપવાને મારે મારી પાસે કંઈ સાધન નથી, અને આપણા જ વચગાળા દેશનું ધુઓએ ધારાસભાનો બહિષ્કાર ૨૬ કરવાની દેશના હિતને કારણે જરૂર નોઈ તેમની સાથે એ પ્રશ્નની અર્થો અર્થો વિના હું મારો અભિપ્રાય નહીં દર્શાવું.

અંતે જેમણે જેમણે મને અભિનંદનના તાર મોકલ્યા છે તેઓ સૌનો તમારી મારફત હું આભાર માનવાની રજા લઉં છું. દરેક તારનો જૂદો જવાબ આપવાનું મારાથી ન જ બની શકે. આ તારોમાં પુરૂષ જોડાઈને ધુઓના પણ અંદાજો છે એ જો જોઈને મને આનંદ થયો છે. અને જ્યાં અસહકારીઓને તેમની સાથે કશો જ કડગ્યો નથી, હોઈ શકે નહિ. તેઓ પણ તેમના દેશના હિતચિંતક છે અને તેમની મતિ પ્રમાણે તેઓ પણ તેની સેવા કરે છે. જે તેમની જૂલ થાય છે એમ આપણને ધાગવું હોય તો કેવળ મિત્રતાથી અને ગાંતિથી દલીલ કરીને જ આપણે તેમને જીતી લઈ શકીએ એમ છીએ, તેમને ગાળો ભાંડીને નહીં. એટલું જ નહીં એજેન્ડાને પણ આપણે મિત્ર જ માનવાના છે, અને તેમને શત્રુ સમજી તેમને અન્યાય નથી કરવાનો.

બ્રિટિશ સરકારની સામે આજે આપણે લડાઈ ચલાવી રહ્યા છીએ, તો તે લડાઈ જે પ્રધાના ઉપર એ સરકાર નહીં રહેલી છે તે પ્રધાની સામે છે, તે પ્રધાનો અમલ કરનાર અંગ્રેજોને સામે નથી. આપણામાંના ધણા આ મળ ભેદ સમજતા નથી અને હમેશાં ભૂલી જાય છે તેને લીધે જ અને તેટલે અંગ્રેજ આપણે પાછા પડીએ છીએ અને આપણા કાર્યને હાનિ પહોંચે છે.

સિ. તમારા સાથે મિત્ર અને ભાઈ,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

મહાત્માજી શાથી છૂટ્યા તે વિશે અનેક કલ્પનાઓ થયા માંડી છે. અસંખ્યત્વે સ્વરાજપક્ષવાદીઓ એમ જ માનશે કે કૌસિલોમાં જન્મે મહાત્માજીને ઊડાવવાનો જંગ મચાવવાની તેમની પેરનીને લીધે સરકારે તેમને છોડ્યા. અને છૂટ્યાની તારીખ ઉપરથી એ અનુમાનને ટેકા આપી પણ શકાય. વળી એમ પણ કલ્પના છે કે બંગાળના સુધકા ફરી મારફાહના ઉપાયો લાઈ કરતા હતા તેમને નિવારવા માટે મહાત્માજીને છોડ્યા હોય. પણ આની અર્થા અમને નિરર્થક લાગે છે. મરદારે આપણને પૂછીને નહોતા પકડ્યા અને આપણને પૂછીને લીધે છોડ્યા એ એક મહાન સત્ય છે. કૌસિલની ધમાની બહીષ્કારી સરકાર ડરિને અણગમતાં કામ પણ કરે થેથી સરકારની મતેદશા હોય એમ અમે માની શકતા લીધે. કૌસિલજાણમાં સરકાર કાઈથી દારી જાય એ જી હજી મંકલિત નથી. બાકી એટલું ખરું કે સરકારે તો ચોતાતો વિચાર છોડવાનો થયો હોય છતાં તેમને છોડાવવા માટે કૌસિલમાં નકામી ધમાલ થવા દે એવી તે ગાંડી તો નથી જ.

પણ નકામી કલ્પનાઓ કરવી એ અમને નવરાની નિશાની જેવું લાગે છે. જે દમીકત સામીત કરવા આપણી પાસે સાધન નથી તેની પાછળ ઝીણવટથી દલીલો કરવી વ્યર્થ છે. ખરું તો એ જોવાનું છે, કૌસિલોએ એમને છોડાવ્યા હોય તો એમણે પણ એ જોવાનું છે કે દવે એમના કામને આપણે સરજતા કેવી રીતે કરી આપીએ છીએ. તેઓ જે જે ઉપાયો દર્શાવે તે તે અમમમાં મકવા આપણે શી તૈયારી જતાવીએ છીએ.

આ સંજોગમાં શ્રી વલ્લભભાઈએ મહાત્માજીને ચરણે દસ લાખ રૂપીઆ

ગુજરાતની કુલપાંખડી

તરિક્કિ ધરાવવા એવી માગણી કરી છે. મહાન પ્રજાઓ પોતાના હર્ષમાં કરોડોનાં ખર્ચ કરી ચિરસ્થાયી જગતભો અને મિનારાઓ ઉઠાવે છે. તો આ આપણાં સાધનોને અતુકળ, મંજોગોને અતુકળ આપણો પ્રેમ અને ઉત્સવ દર્શાવવાની યોગ્ય રીત છે. દસ લાખ રૂપીઆ તો શું પણ તેથી પણ વધારે રકમ ધારે તો એકલું સુંવર્ણ મહાત્માજી સહેરમાં પધારે તે એક દિવસમાં આપી શકે. ગુજરાતીઓએ કહી ઉદારતાનું ખોટ જતાવી નથી અને આ રકમમાં તો રંગુનથી જંગલ સુધીના સમસ્ત બુદ્ધિ ગુજરાતને ફાળે છે તો આટલી રકમ તો સહેજે થઈ જશે. પણ ગુજરાતીઓ નાની જાળોમાં આળસુ છે. દરેક ગુજરાતી આપવાની ઈચ્છા રાખે છતાં કાંઈ માગે ત્યારે જ આપે એટલો આળસુ છે. હલ્લના ભાવને આળસ દાખી ન દે એ સર્વે-એ જોવાનું છે.

બારડોલી

સમસ્ત ગુજરાતે ત્યારે મહાત્માજીનું આગમન કુલપાંખડીથી વધાવવાનું છે ત્યારે બારડોલીએ થોડું વિશેષ કરવાનું છે. બારડોલી મહાત્માજીની માનીતી ભૂમિ છે. સલામત શરૂ કરવાને એ વીરભૂમિ મહાત્માજીએ પસંદ કરેલી હતી અને ચૌરીચૌરાનાં રમખાણોથી એ કાર્યક્રમ બંધ રાખેલો પડ્યો ત્યારે બારડોલીના ઉત્સાહને આધાર લાગ્યો હતો. તેજ બારડોલી, મહાત્માજી આવવાના છે એ મોખા ઉપર, મહાત્માજીના કાર્યક્રમમાં તેમના સામગ્રીતા સાથે જેટલો સહકાર કરવું હતું, તેટલો પણ પાછો ખેંચી લે અને વસ્તુસ્થિતિને એવી કરી મુકે કે ત્યાં કામ કરવા ગમેલા શ્રી નરહરિભાઈને આઠ ઉપવાસો કરવા પડે એ બંધુ ન હોય તો કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી વાત છે. આજનાં સમસ્ત ઉત્સવમાં હવે માત્ર બારડોલીની જ ચિંતા રહેલી છે અને એ ચિંતાને એ તાલુકા ગંબીર રૂપ પકડવા નહિ દે એવી અને આશા રાખીએ છીએ.

સાહિત્ય પરિષદ

સાનમી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારી મંડળની ચૂંટણી પત્રિકાથી પ્રસિદ્ધ થઈ ગઈ છે. પ્રમુખ સાક્ષર-વર્ષ આનંદશંકર જાણભાઈ ધ્રુવ, ઉપપ્રમુખ સાક્ષરવર્ષ નાનાલાલ દક્ષપતરામ કવિ, સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરવર્ષ અરેશ્વર કુરામજી ખજારદાર, ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સાક્ષરથી કાંતિલાલ ઝગનલાલ પંડ્યા, અને જોન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પંડિત કનેદમ્બ કપૂરચંદ લાલનને નીમવામાં આવ્યા હતા. આ નીમણિકા પછી પ્રમુખની નીમણિકા થી આનંદશંકરભાઈએ નદિ સ્વીકારવાથી તે સ્થાન માટે શ્રી કમળાચંદર પ્રાણચંદર ત્રિવેદીને ચૂંટવામાં આવ્યા છે. આજ સુધી સાહિત્ય પરિષદમાં ભાગ નદિ લેનાર કવિશ્રી નાનાલાલનું નામ સાંભળી થયુંને આશ્ચર્ય થયું હશે પણ તેમણે પણ ઉપપ્રમુખનું પદ સ્વીકારવાની ના પાડી છે.

પણ સાહિત્ય પરિષદની મુખ્યચિંતા તેના અધિકારીઓ સંબંધી નથી પણ નિયંત્રણ સંબંધી છે. થોડાં જ વર્ષો ઉપર સાહિત્ય પરિષદમાં નિયંત્રણ એટલા આવતા કે પસંદ કરનારી સમિતિનું કામ જુદુ ભારે થઈ પડતું અને નિયંત્રણની સંખ્યા, ગુજરાતી પરે મસ્કરીમાં પાંચેથી ત્રિશીથી પણ વધી હતી. તેને જાલે અત્યારે નિયંત્રણનીજ ખાત છે. આનું કારણ શું ? કંઈક સાહિત્ય પરિષદમાંથી લેવાનો રગ ઓછો થયો જણાય છે.

આનાજ પ્રમાણમાં સાહિત્ય પરિષદની ચૂંટણી સંબંધી પણ ખામ ચંબીર દીકા કે ચર્ચા થઈ નથી. આ બાબતમાં અમે પણ દીકા કરવા માગતા નથી. પણ પત્રિકામાં એક જગ્યાએ મંત્રીઓએ થોતે ખુલાસો આપ્યો છે એટલે એ સંબંધી બેલવાનું પ્રામ થાય છે. ઇતિહાસ વિભાગ માટે મંત્રીઓ જણાવે છે કે એક વખત જે સાક્ષર જે કામ માટે નીમાયો હોય, તેઓની એ કામ માટે ફરી નિમણુંક કરવી નદિ, એનું ધોરણ રાખવાથી ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે સાક્ષરવર્ષ જગજનરાય કસાણુરાય કાકાદને નીમી ચ-કાયા નદિ. જે પસંદગી થઈ છે તેની દીકા તરીકે નદિ પણ ગુજરાતના સાહિત્યમાં આવાજ ગિયણોમાં

કામ કરનારા તરીકે મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને પંડિત જલેશ્વરદાસજી તરફ અમે ધ્યાન ખેંચીએ તો ને અ-રથાને નદિ ગણાય.

ગુજરાત કલાપ્રદર્શન

આ દિવસો ગુજરાતને માટે જાણે ઉત્સવનાજ આવે છે. મહાભાઈ છટ્યા ને ધોડાજ દિવસે, ગુજરાત કલાપ્રદર્શન મંડળે ચાલુ વખતમાં ગુજરાત કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુક્યું અને ચાલુ અવાડીડ આપ્યું ચાલશે એમ લાગે છે. પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની કિયા શેઠી માણેકલાલ મનમુખલાલના હસ્તે થઈ તે પ્રમુખ મંડળના પ્રમુખ કવિશ્રી ન્દાનાલાલે ગુજરાતની કલા ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યું ને અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયું છે.

પ્રદર્શનને કનેદમ્બ કરવામાં મંડળના કાર્યકર્તાઓએ મહત્ત્વ કરવામાં મણા રાખી નથી. પ્રદર્શનનું સ્થાન હકીસિંગની વાડીમાં એટલે અમદાવાદના સ્થાપત્યની એક મુંદર લખ્ય જગ્યાએ રાખેલું છે. કલાના જૂના નમુનાઓ મેક થી પુરોત્તમ વિશ્રામ માવજ પામેથી મંગાવી ગાંધ્યા છે. તે સિવાય પણ ગુજરાતના અનેક કલાકારોને આમનજણ આપી તેમનાં ચિત્રો, પૂતળાં ફોટોગ્રાફો. વગેરે અનેક કલાના નમુનાઓ એકત્ર કર્યાં છે. ભરતકામ, જગી, ગૂંથણ, પારાઓનું કામ વગેરે ખામ સ્ત્રોઓનો વિભાગ જૂલે રાખવામાં આવ્યો છે. કલાના જૂના જૂના વિભાગોમાં સારા નમુનાઓ માટે એક સોનાનો અને શાકીના રૂપાના ચંદો અપાયા હતા.

આ મંડળે કલાનો અર્થ અતિ વિસ્તૃત કર્યો છે એ જોઈ સર્વને આનંદ થશે. સ્થાપત્યકલાનો નમુનો તો ત્યાં સાતિધ્વમાંજ દતો કારજી હકીસિંગની વાડીમાં પ્રદર્શન લરાયું હતું. સર્વ જગાને કોશનીથી કણગારવામાં આપની. પ્રદર્શનની જગ્યામાં મધ્યમાં આપણી જૂની આલ્લાદક રીતે ચાંચડીઆં જલતાં હતાં. તે ઉપરાંત કલાનો હમેશ ફોઈને ફાઈ નધીન કાર્યક્રમ રખાનો. સ્ત્રીઓના ગરજા, પિઠાઈઓના દાંડીઆ રાસ, સંગીત સાથે કથાવત, જૂની રીતે મરોના અખાણ, કુત્તી, નજવારના ખેડો. કાળીના અનેડીના દાંપ, વગેરે સર્વ અંગસ્થરનોતે તેમાં સ્થાન આપ્યું હતું. કાકીવાવાડના

ફક્ત લલકારનારા, પારતા કહેનારા, રાયણદુધાથી ભળ્લનિયાં ગાનારાઓ અને આધુનિક રીતે હરિષ્કર્તન કરનારાઓ પણ તેમાં વીસરાયા નહોતા. સાથે મંગીત પરિપદ પણ ચાલુ હતી એટલે તે પરિપદના પ્રમુખ કુમારથી પ્રભાતદેવજીએ પોતાની વીણના મંગીતનો રસાસ્વાદ અને અન્ય કેટલાએક ઉત્સાહી ગર્વ્યાઓએ પોતાના મંગીતનો લાભ આપ્યો હતો. એક દિવસ આસ નટમંચન માટે રાખેલો છે.

પ્રદર્શનમાં રીકાને અવકાશ નહોતો એમ અને નથી કહેતા. ગુજરાતની અનેક દલકી ગણાતી નાતોમાં મંગીત ભરત, ધરતો સાજ, ધર અવસ્થાની જૂની કલાના અવશેષો સચવાઈ રહ્યા છે તેમને હતુ સ્થાન નહોતું આપ્યું. પણ કલાનાં આ જૂઠાં જૂઠાં રસાશુરધાનો આપણે ધારીએ તેટલાં સુગમ નથી અને અનેક વર-સોના પરસ્પરના સમાગમના અભાવે અભાવે તેમાં માનસિક અંતરાય આવી ગયો છે. એ વર્ગો આપણે આ-વકાશ સમજી ખુલ્લે દિલે આવી પોતાની કલા જતારી શકે એ જેટલું અશક્ય છે તેટલુંજ હતુ તેમની કદર કરી સમજી શકે એવો ક્રોધા વર્ગ પણ અભાવે દુર્લભ છે. ક્રોધાઓની રસગતિ પણ કંઈક અંશે ક્રોધી થઈ ગઈ છે અને કંઈક અંશે પરદેશી થઈ ગઈ છે.

કલા ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોમાં માત્ર પ્રમુખનું પોતાનું ભાષણ અને થી કૈન્યાસાસ વકીયતું જેજ ગણાવી શકીએ. ગુજરાતમાં આ વિષય ઉપર ભાષણ આપી શકે તેવા ખીજા ઘણા છે પણ બધા સદાકાર આપી શક્યા નથી. આ તારીખો નક્કરનાં દાદિએ કલાને અનુકૂળ છે પણ નોકરી કરનારાઓને અનુકૂળ નથી. ભવિષ્યમાં તારીખની પસંદગીમાં કાર્યકર્તાઓને વધારે વ્યવહાર જનતું પડશે. પણ આ સર્વ મુશ્કેલીમાં કલાપ્રવર્તક મંડેલે જેટલું હેયું છે તે માટે તેમને ખરેખર અભિનન્દન પટે છે.

સકલ હૃદયથી જેમાં પ્રગ્નતા સંપન્ના વર્ગો સહકાર કરી શકે, અને આનંદ મેળવી શકે તે માત્ર કલા છે. આવાં પ્રદર્શનો ત્યારે પ્રગ્ન ભાગ્ય વારંવાર થશે અને પ્રગ્ન પોતે તેમાં સ્વાભાવિક ઉલાસથી રસ લેતાં અને એ રસને પોતાના હૃદયમાં અવહારમાં ઉતારતાં થીં ખરી ત્યારે ખરેખર પ્રગ્નનું ઐક્ય આપણા દેશમાં

પ્રગટશે. મંગીતમાં હિન્દુ મુસલમાનોએ એ ઐક્ય સાધ્યું છે. સ્થાપત્યમાં ગુજરાતે આસ કરીને એ ઐક્ય સાધ્યું છે. પ્રાચીન કે મધ્યની ભેદ ભાવનાથી પર રહેલું ગુજરાત અન્ય કલાઓમાં પણ ઐક્ય સાધશે એવી આપણે આશા રાખીએ.

સંગીત પરિપદ

અમદાવાદ રાષ્ટ્રીય મંગીત મંડળે, છટ્ટી ગાંધી મહા-વિદ્યાલય સંગીત પરિપદ અને કીર્તનકારો અને કથા-કારોની પહેલી પરિપદ વસ્તંતપંચમીને પ્રસંગે બોલાવી હતી. શેઠ મંગળદાસે સંસ્કારમંડળના પ્રમુખપદેથી સંગીતપરિપદના પ્રતિનિધિઓને કહ્યું હતું કે " ઉચ્ચ, સાચીય સંગીતની ગુજરાતને જરૂર છે. એના વિકાસ પામતા નવજનમાં, સંગીત વગર ન્યૂનતા રહેવાની એ ન્યૂનતા આપ સૌ પૂરી આપણા એવા ભદ્રાસાથી અને આપને નિમંત્રણ હયું છે....

હું દેખણ છું અને અમારાં મંદિરોમાં સમાસમામાં દર્શન થાય છે તે વખતનું માંગલિક સંગીત મહારા કાનમાં રંગી રહેલું છે. ઉત્તમ ધોણ અને પદો અને ધેર પણ ગાઈએ છીએ એટલે અમારી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સંગીત કેવું પોષક છે તેનાં મદને અનુભવ છે. અમારા ગર શ્રીમાન વજ્રભાષાર્થ અને એમના અજ્ઞાપા, એ બધા ઉત્તમ સંગીતવેતા હતા અને અમારા હૃદયે મુરલીધર શ્રીકૃષ્ણ, એ પણ એવી જંસરી જનવતા કે એ સંભારી સંભારીને તો હજીપણ દગ્ગરો વર્ગો થયાં મારે અસ્પૃશ્ય રહીએ છીએ. સન્નારીઓ અને સદ-ગુરુઓ ! આ ઉપરથી આપ ભેદો કે સંગીતના પ્રચાર માટે થતી આ પ્રવ્રતિને હું ધાર્મિક ગણું છું અને ઉચ્ચ સંગીત પ્રગ્નમાં પ્રસરતાં ઘણાં કલેશ અને ધણી અતીતિ દર થશે એમાં મદને જરાયે શંકા નથી.

પ્રમુખરચાન વાંસદાના રાજ્યશી પ્રભાતદેવજીને આપવામાં આવ્યું હતું. ગુજરાતમાં મળનારી પરિપદના પ્રમુખ, ઉત્તમ ખીન અજનવનાર અને 'સંગીત પ્રદાય'ના અધ્યક્ષ ગુજરાતીજ મળ્યા એ સંયોગ ખુશ થયાલેવો દતો.

શહેરના ધનવાન, વિદ્વાન, પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્યાર્થી-વર્ગે તથા સ્ત્રીઓએ આ પરિપદના કાર્યક્રમમાં તેમજ

જલસાઓમાં સારો ભાગ લીધો હતો. લલિત્વના “બાસ ખાંસાહેબા”ને માટે એક દિવસ ખાસ રાખવામાં આવ્યો હતો એ લોક દેશના લલિત્વને માટે નિરાશાવાદીકોઈજ ના રહી શકે એવું હતું.

અધ્વરથી રાત્ર્ય ખર્ચ, સુપ્રસિદ્ધ અલાઈદાખાન પધાર્યા હતા. સંગીતાચાર્યો એમને શુદ્ધ જેવું માન આપતા. ઈન્દોર, ભાવનગર, મદુરા, મદ્રાસ, બંગાળા અને દક્ષિણથી સંગીતવેતાઓ અને ગાયકો આવ્યા હતા. એટલા બધાને એકી વખતે સાંભળવાથી, દેશનું સંગીત-ધન, વત માનમાં પણ દૃઢ કેવું છે તે સમજાઈ હતું અને “જે વારસાને માટે દેશ ગૌરવ ધારણ કરી શકે એવો એ અનુપમ વારસો છે” એમ આ પરિપદ પ્રમંગે ખાસ પધારેલા શ્રીયુત ઇલીયકુમાર રાયનું કહેવું હતું.

દિલીપકુમારે, આ પરિપદ પ્રમંગે અમૃત પાચું છે અને સંગીતશાસ્ત્રમાં જેને કંઈ પણ રસ નહીં હોય તેવાઓ પણ એમન કહી નહીં જાય.

“ચાકર રાખોજ, અમને ચાકર રાખોજ”

મીરાંબાઈનું એ પદ તો ક્યારે વિસરાવાનું નથી. ભાવનામય સંગીતના એ આશ્રય છે અને શિષ્ટ

શાસ્ત્રીય સંગીતકાશને પણ એમની પાસેથી એ વિષયમાં આધ મળે એવું છે.

પ્રમુખે, પોતાના વિદ્વાતભરેલા ભાષણમાં કહ્યું છે કે “સંગીતમાં જ લોકોને રસ ના પડે તો એ દોષ ગાના-રાગોને છે.” એ વાત ઉરતાશે ધ્યાનમાં રાખશે તો થઈ લાલ થશે.

આ ઉપરાંત પુનરુત્થામની શરણાઈ. હંદોરવાળા ખાંસાહેબનો સિતાર, અલાઈદાખાન તો “મારકાશ,” વ્યાસભાઈઓનું “એન્ડ,” પ્રમથનાથ બેનરજીના હમિરાજ, રૂક્મીણ અને સુરાયણ એ માંભાગવાના અશ્વત્થ લાલ પારગદ્ધી મળ્યા એ જીવનની ધન્ય ક્ષણો હતી.

વર્તનકલ્પ, શુભરામે આમ વધાવી. એના જીવનનો પણ વર્ષત ભેરી ચુક્યો છે. ડૉ. હરિપ્રસાદ ક્રોતાજીનોનો ઉપકાર માનતાં કહ્યું હતું તે અમે પણ કહીશું કે “હવે અમદાવાદમાં મીલોનાં ભુંગળાનું જ સંગીત વાગે છે, અથવા અહીંના શેઠીઆઓને કૌપીઆના રણકાર, સંગીત કરતાં પણ મીઠા લાગે છે એવું ના કહેશે.”

હ.

નિર્દોષ શૃંગાર ને સ્વદેશ લાવનાથી ભરપુર
કાવ્યસાહિત્યનાં બે તવાં પુસ્તકો:—

(૧) રાસ

કિંમત બાર આના

(૨)

સ્વદેશ ગીતાવલિ

કિંમત ચૌદ આના

રાસનો ઉપોદ્ધાત કવિ નહાનાલાલે લખેલા છે: સ્વદેશ ગીતાવલિનો ઉપોદ્ધાત ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજાપતિ દેસાઈએ લખેલો છે. અને પુસ્તકો યુગરાની તિષ્ઠ સાહિત્યમાં ઉત્તમ પ્રકારના પામેલાં છે, અને ગાંધિકપરોએ તેમજ વર્તમાનપત્રોએ મંતોપદ્ધત અભિ-પ્રાયો આપેલા છે. ખાતરી કરતા માફ નીચેનાં પંચ વાંચકો જોએ કોનિકલ (તા. ૩-૭-૧૯૨૨) મૅકર્ન રિયુ (ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨) યુગધર્મ (પુસ્તક ૧ થી), અંક ૩-૭-૧૯૨૨) રામાલોક (પુ. ૨૬ મે, અંક ૬ મે) સાહિત્ય (ઓગસ્ટ, ૧૯૨૨) હિન્દુ-સ્થાન (૭-૬-૨૨) ચેતન (એપ્રિલ, ૧૯૨૨) સ્ત્રીઓ (જુલાઈ, ૧૯૨૨) યુગરાતી પંચ (તા. ૬-૮-૧૯૨૨) શુભસુન્દરી (ઓક્ટોબર ૧૯૨૩)

તા. ૬ અને પુસ્તકો યુગધર્મમાં કાર્યાલય માર્ફત કે અમારી માર્ફત મંગાવનારને જખ્ખે આનાની ઓછી કિંમતે મળશે. શિરનામું:—

કેશવ. હ. શેઠ

C/O ખડાવતામિત કાર્યાલય, અમદાવાદ.

આ માસિક અમદાવાદ સિનીટ હોલિપટકની સાથે ખાનાભાઈની વાડીમાં વચનત સુદક્ષાલયમાં ચીમનલાલ ઇશ્વરલાલ મહેતાએ છાપું અને નંદલાલ મણિલાલ શાહે યુગધર્મ કાર્યાલય માટે અમદાવાદ ભદ્રે પાસે આવેલા એ કાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

“સ્ત્રીબોધ અને બાળક”

આ પત્ર દરેક આંત્રિક મહીનની શરૂઆતમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

૧૯૨૪માં “સ્ત્રીબોધ”ને ૬૮ પૃષ્ઠો વર્ષો છે.

આ માસિકમાં દર માસે “સ્ત્રીબોધ”ના છ અને “બાળક” ના ચૃણ મળીને નવ ફર્મા (૭૨ પૃષ્ઠ) નું અર્થાત્ વરસે ૧૦૮ ફર્મા (૬૪૮૦ પૃષ્ઠ) નું વાંચન મળે છે.

દરેક વર્ષમાં એક પુસ્તક બેટ અપાય છે. આ વર્ષમાં એટલે ૬. સ. ૧૯૨૪ માં “નિશ્ચય-નિહાની” નામે સામાજિક નવસંશ્લેષ પ્રસિદ્ધ પુસ્તક બેટ અપાય છે. તે ઉપરાંત આ વર્ષમાં એક અગર બે ખાસ અંકો પણ આપવામાં આવશે.

વાર્ષિક લગભગ-ચલુ ફ. બેટ તથા બી. પી. ખર્ચના ચાર આના ભુદા. (હિંદુસ્તાન બહારના દેશ માટે ફ. ચાર.)

કન્યાઓ સ્ત્રીઓ અને બાળકો સૌ માટે આ માસિક અત્યંત ઉપયોગી વેળા સાથે લગભગમાં પણ વર્ણવેલું છે.

ચાર વર્ષનું બાળક

(૬. રા. ૧૯૨૩ ના સ્ત્રીબોધના “બાળક” વિભાગનું)

પાકું બાંધેલું આખું પુસ્તક.)

ખાસ બાળકો માટે લખાયેલા ઉદ્દેશ્ય લેખો-કવિતાઓ-પ્રાની નાની વાનો-સંવાદો-છવનચરિત્રો-સિદ્ધાસન બચીસીની બાદ વાર્તાઓ-રામાયણની બાર વાનો-વગેરે અનેક લેખોથી ભરપૂર. લગભગ ૩૦૦ પૃષ્ઠ અને કેટલાંક ચિત્રો સાથે—

ફિલ્મ ૩. બી. પી. પોસ્ટર એપ્રિલ સુધી માફ. લખો—

મંત્રી-“સ્ત્રીબોધ”; પોસ્ટરમાં ૨૫-અમદાવાદ.

“સ્ત્રીબોધ અને બાળક”

૬. સ. ૧૯૨૨ અને ૧૯૨૩ નું આખા વર્ષનું

પાકું બાંધેલું પુસ્તક.

નાનીઓ અનેક વાતો-સંવાદો-કાવ્યો, સ્ત્રીઉપયોગી વિવિધ લેખો-પુસ્તકપરિચય-છવનચરિત્રો-સિદ્ધાસન બચીસીની વાર્તાઓ-બાળકો માટે રામાયણની વાતો-વગેરે

અનેક વિવિધ લેખોથી ભરપૂર.

[લગભગ ૬૦૦ પૃષ્ઠ અને ચિત્રો સાથે પાકું ચુન્દર ૫.૬.]

દરેક વર્ષની ફિલ્મ ૩. ચાર. બી. પી. પોસ્ટર ખર્ચ ભુદા.

એક વર્ષનું આ પુસ્તક ખરીદનારને નીચેનાં કેશમાંથી બે

માગશે તે કે.ઈ. પણ પુસ્તકમાં એક સેટ બચીસ-અગ્રથો—

૨-૦ છવનચરિત્ર-રા. બ. રમણભાઈ તથા સો. વિદ્યાગૌરી ફિલ્મ.

૨-૦ છવનચરિત્ર-જર્ની-કાળજી રફ ને કાચું પુલું.)

૨-૦ “નીતિ-ચરણ” અને “ચેત્રીનીના લેખો” (બે પુસ્તકો)

૩-૦ રા. બ. રમણભાઈ જોડાલાલનું છવનચરિત્ર.

૨-૦ ચાર દશ્ય નારેડો-કુટાં-પાકાં બાંધેલાં નહિ.)

૨-૦ સ્ત્રીઓની જીવનની જાળવવાના ઉપાય (પરીવાર ફિલ્મ)

૧-૮ “જોબલેલ” અગ્રથ તથા “સીતા” નાટક (બે પુસ્તકો.)

૨-૦ “બંધન” અગ્રથ તથા “કાળજી” નાટક (બે પુસ્તકો.)

૨-૪ “રંગોરંગી ટુકી વાતો” ભા. ૧ ફિલ્મ અને “રત્નસાગર” (બે)

૨-૪ “કુલાલી-કાનના સંવાદો” અને ગીતાપરિચય (બે)

મંત્રાવનારે કયા વાપ નું અને ઉપરનામાંથી કયું પુસ્તક બાંધિય

લવું છે તે રાષ્ટ્ર જીવવાનું; તે જોરર સાથે ૩. એક ડિપોઝીટ ચોક્કસ.

મંત્રી-“સ્ત્રીબોધ” કાર્યાલય; અમદાવાદ.

યુગધર્મ

પુરતક ૩

રામણ, ૧૯૮૦

અંક ૬

દીર્ઘાયુ રાજકુમાર

[અઢીઆ આપેલી કથાનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે. કાશ્મીરની નગરીમાં કેટલાક લિપ્તુઓ રહેતા હતા તેમાંના એક વિદ્વાન લિપ્તુનો કાંઈ અપરાધ થયો. તેણે તે કેટલાકને જાણ્યાં. તેઓને તે અપરાધ જાણ્યો નહિ. પણ બીજાઓને તે અપરાધ જાણ્યો અને જાણીતીયે તેને મોંઘાડા ખુદાર મુક્યો. આ રીતે તેઓમાં જે તક પડ્યા અને પરસ્પર કલહ શરૂ થયો. બુદ્ધે આવીને તેમને કહ્યું 'જે 'લિપ્તુઓ, આમ કલ્યાણ ન કરો.' ત્યારે એક લિપ્તુએ કહ્યું; 'ભગવાન, અમે અમારો નિયાર કરી લઈશું. તમે જાનાં એમો.' તે સમયે ભગવાને નીચે પ્રમાણે કથા કહી.]

હે લિપ્તુઓ ! વારાણસીમાં ષ્વલ્લદત્ત નામનો એક રાજા રાજ કરતો હતો. તેણે દીર્ઘેતિ નામના કેસલ રાજા ઉપર હુલ્લો કર્યો અને તેનો મુઠક સર કર્યો. તેથી

કેસલનરેશ દીર્ઘેતિએ પોતાની રાણીને લઈને શુભ વેશે નાસી ગયો અને વારાણસીમાં આવી રહ્યો. ત્યાં તેની રાણીને ગર્ભ રહ્યો. તે વેળાએ રાણીને અતુરંગી સેના જોવાનો દોહડ થયો. ષ્વલ્લદત્તનો પુરોહિત દીર્ઘેતિનો મિત્ર હતો. જે શુભ મુહૂર્ત ઉપર અતુરંગી સેના તૈયાર કરવામાં આવે તો વારાણસીના રાજાને લાભ થાય એમ કહી તેણે સેના સજ્જ કરાવી અને કેસલ રાજાની રાણીને બતાવી. પછી તે રાણીને એક મુંદર કુમાર જન્મ્યો. તેનું નામ દીર્ઘાયુ પાડ્યું. તે ઉમર લાંબક થયો એટલે તુરતજ કેસલ રાજાને પોતે કાણ છે ? એ જણાઈ જયો એવો ભય થયો અને તેણે દીર્ઘાયુકુમારને શહેર બહાર મોકલી દીધો. કેસલ રાજાના હજારો ષ્વલ્લદત્તની નોકરી સ્વીકારી હતી; તેણે પોતાનો પ્રથમ સ્વામી રાણી સાથે વારાણસીમાં શુભ વેશે રહે છે એવી ખાતશી નવા સ્વામીને આપી. ષ્વલ્લદત્તે દીર્ઘેતિને અને તેની રાણીને ધડકવા અને આખા ગામમાં ફેરવી નગરના દક્ષિણ દરવાજા બહાર તેમનો શિરચ્છેદ કરવાનો દુકમ કર્યો.

* આ લેખ 'પુરાતત્ત્વમંદિર ક્ષેત્રપત્રીમાં પ્રકટ થનાર "ભાષ્વ સંધનો પરિચય" એ નામના ગ્રંથમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. લેખ આપવા માટે તેના વિકાન લેખક આ ધર્માનંદ શાસ્ત્રીના અમે આભારી છીએ.

• દીર્ઘેતિની ધર્મતિએણે જાણે કાળ દુઃખ સહનું કંઈ છે સેનો.

અમલદાર સાહેબની મનોદશા

પામરમાં પામર બીખારીને પણ જેની અદેખાર્થ ન આવે એવી રિયલિટ દુનિયામાં નો કોઈની હોય તો તે કુલ સત્તાવાન આપણા અમલદાર સાહેબોની હોય છે. એમના મનની કોઈ એવી વિલક્ષણ દશા હોય છે કે પોતાનાં બધાં જ કામો તેમને ન્યાય અને વ્યવસ્થાથી ઉભારાઈ જતાં લાગે છે. “રખે મારી બૂલ ચતી દુકો” એવી લાગણીનો આખી જીંદગીમાં તેમને કોઈવાર પણ અનુભવ થતો નથી. દયાહીન નરીજોદેવીએ એમના કપાળે એવું એક ધાર્ડકોર જીવન લખી નાંખેલું હોય છે કે એમાં બૂલ કે પચાતાપની એક પળ પણ આવવા જ પામતી નથી. સામાન્યતાઃ ધણા સમય માણસો પણ કોઈવાર અકસ્માત બૂલ કરી વાળે છે, અને એવી રહેજ-રહેજ નજીવી બૂલ પણ તેમના અખંડ, નિર્મળ-કસંક-રહિત જીવનપ્રવાહમાં, ખીલું કાંઈ નહીં તો વિવિધ-તાને ખાતર પણ એક પ્રદારનું સૌંદર્ય ઉમેરે છે. આપણા અમલદારોના જીવનમાં એવી કોઈ બૂલને મારે સ્થાન નથી હોતું. મને તો લાગે છે કે દરેક બાળકમાં કાંઈ તેમ, આવડે તેવાં ગપ્પાં મારવાનો આ-પણને સૌને દક્ક છે તેમ કોઈ કોઈવાર બૂલ કરી બેઝવી એ પણ આપણા મનુષ્યજાતિનો કુદરતી દક્ક છે. પૂરે થઈ ગયેલા લારે ભુલ્મી રાત્રીઓ પણ મનુષ્યનો એવો જન્મદક્ક ખુલ્લી લેવામાં સફળ થયા નથી. અનેક પ્રદારની આસમાની-સુલતાનીઓ અને પ્રતિક્ષણે બદલાની દેશકાળની ઉલટપાલટ અવસ્થામાં પણ સમગ્ર માનવ-જાતિ પોતાનો બૂલ કરવાનો પ્રિય દક્ક દહી સુધી પ્રાણાંતપણે સાચવતી આવી છે. પોતાના સ્વમાન કે કલ્પજીવનો ધક્કો પહોંચાડ્યા વિના, નિષ્પાત્ર દિલથી જ બૂલ રચતાને એક બીખારી પણ કરી શકે છે તે બૂલ આ-પણા સર્વજ્ઞ કહેવાતા અમલદાર સાહેબોથી સ્વપ્ને પણ થવી અશક્ય છે. તેમનું આખું જીવન પાઘ રેખીતી એવું

મૌખિક ગયેલું હોય છે કે એમાં કદિ તીરાડ પડવાની પણ આશા રાખવી એ દુરાશા છે. વધારામાં વળી, વ્હાઈટકોલની ચિરંજીવપણાની આશિષ અને સીમલાના દેવોના કૃપાકટાક્ષથી એ રેણુ એવું પાકું બની જાય છે કે પ્રજાના ગમે તેટલા પોશર કે નિષ્વાસ પણ તેમાંની એકે રજને ખેરવી શકતાં નથી. તેમનાં બૂલરહિત જીવન-ની સળંગતા, અચળતા અને એકરૂપતાને લીધે ઉપ-જતો કંટાળો, કોઈ એક ન્હાની સરખી હ્રદ બૂલથી એક ક્ષણને મારે પણ તૂટવા પામતો નથી. બૂલની અધિકારી રેવી આપણા અમલદારોને માનવજાતિ બદ્ધી, જરા તેને આનંદ આપવા કદાચ કોઈવાર આવી ચડે તો તે બિચારીને અમલદાર સાહેબના બેચાર તમાચા ખાઈને પીસે મહોટે પાણું જરું પડે.

પરંતુ આખરે તો બૂલ એક અનુલ મૌંદર્ફવતી-મનોહારિણી ધ્રુવતી છે, અને તેથી તેનાં નયન-કમળ અમલદારોને કોઈવાર મોહ પમાડી પોતાના હાથ-માં રમાડી જાય છે. પરંતુ તે વખતે સીમલાના દેવો તે તરફ આજ્ઞા ધન કરી, જ્યોતે કંઈ બન-યું જ નથી એવો દેખાવ કરી, હુંકેથીજ પનાર્થી દે છે. બૂલનો સ્વીકાર કરવો એ તેમને મન લીજામાં ચ લીધું કર્તવ્ય છે. સીમલાના દેવલવનમાં કે દેશી નરેશના રાજદરબાર-માં એવા એક સ્થાપિત સિદ્ધાંતને માનીનેજ બધું કામ ચલાવવામાં આવે છે. એક ન્હાનામાં ન્હાનો અમલદાર કે રાજ્યતંત્રનો એક સિપાઈસપટે પણ રહેજ સરખીયે બૂલ કરવાને નાલાયક હોય છે; કારણ કે બૂલ કરવી એ કંઈ તેની ફરજનો આવશ્યક વિભાગ નથી. અને કદાચ બૂલ થઈ જાય તો તેને બૂલ તરીકે સ્વીકારવાને કોઈ રાજનંદ કાવચથી બંધાયેલ નથી.

અધિકારી અને અનધિકારી, અમલદાર અને ન્યાય,

રાત્રિ અને પ્રભાત એવા જે બેદ જોવામાં આવે છે તે માત્ર જુલની પાત્રતાને લાંબને જ પડ્યા છે. જુલ કદવાનો જેમનો સ્વભાવ હોય તે પ્રભાત, રૂંચત અથવા બીનઅધિકારીના નામથી ઝોળખાય છે અને જેમનો જુલ કદવાનો સ્વભાવ નથી હોતો તે રાત્રિ, અમલદાર કે સરકારી નોકરના નામથી ઝોળખાય છે. હવે જો અમલદારો પોતે હોડિને જુલ કરે તો તેમનો પેલો લાક્ષણિક બેદ જુલના વિના કેમ રહે ? અને મનુષ્યથી ઉચ્ચ કોટિમાં હોવાનું તેમનું અભિમાન શી રીતે ટકી રહે ? જો એક અમલદાર જુલ કરે અને વળી કબૂલ કરે તો તેજ હણે તે એક સામાન્ય મનુષ્ય બની જાય. અને સામાન્ય મનુષ્ય કઈ સત્તાથી પ્રભાવિત થઈ શકે ?

સરકારી નોકરોનો સંપ્રદાય જ્યાં પાસે એમ જ મનાયો રહ્યો છે કે જુલ કરવી એ બીનઅધિકારીઓનું, બીનજવાબદારોનું જ કામ છે. જુલ કરવા જેટલી નિર્જાણતા, અણુબોધ પેલા રાજદારી સ્વભાવ કરનારો અને બીનજવાબદાર રાજાખટપટ કરનારાઓ જેમને દેશના હિત સાથે કંઈ લેવાદેવા નથી-તેમનામાં જ રહેલી હોય છે. એ સંપ્રદાય તેમના અનુયાયીઓ પાસે એમ પણ મનાવે છે કે જેમને કંઈ બીજી ધંધા-શાસ્ત્રી નથી અને જેમને નવરા બેસ કંઈ સૂઝતું નથી એ જ આ બોધથી ઉત્તરાર્થ જતો રાજદારી સુધારાનો ઉદ્દેશ લાઈ બેસે છે. પછી તો એ લોકોને જુલ કરવાની ટેવ જ પડી જાય છે. એક તો એ સ્વભાવનો પ્રેરણ જ હજારો જુલોની આંદોલનથી હોય છે અને તેમાં જ ત્યારે કોઈ બેવડું આંખો મીચીને, ચરમ મૂકીને, નકલ બનીને ધુસી જાય છે ત્યારે તો પછી પૂછવું જ શું ? તેઓ ઉપરાઉપરી જુલ કરવા મંડી જાય છે. પરંતુ સદ્ભાવે આખરે અમલદારોનો સંપ્રદાય તેમની જાહેર ચરી આવે છે અને એવા લોકોની મર્ખાઈલસેલી જુલો ઉપર ન્યાય કે વ્યવસ્થાની નજર ફેંકી એકદમ જોશમાં પૂરી દેવાનું અને છતાં યથા પછી હંમેશા સંજોગોની નજરથી જોવાનું હુકમનારું કરવાની દે છે !

નોકરશાહી અમલદારોની ફરજ માત્ર જુલને માટે નાલાયક બનવાની અને ગમે તે જોખમ પોતાનું સર્વજન પાછું જાળવી રાખવાની છે. હંધરના જ્યાં રુણોનો તેમનામાં વાસ છે. મનુષ્યસ્વભાવને અંગે રહેલી એક પણ નિર્જાણતા તેમને સ્પર્શી શકતી નથી, એવું તેમને

અભિમાન છે. વિચારો દહ પરમેશ્વર પણ કોઈ કોઈ વાર પોતાનાં બાળકોની પ્રાર્થના ઉપર પ્ધાન આપવાની નિર્જાણતાનો પરિચય કરાવે છે, પણ આપણા અમલદારો તો, પ્રભાવગતી ગમે તેટલાં કટખાણ, જમ-બરાડા, અરજીઓ કે પ્રાર્થનાઓ, રૂંધુરોનો કે રોગ-દુશ્મનો તરફ, આરક્ષી પ્રતિભાવી ગેર નિઃસંકલ રહે છે. એ બધી સ્વભાવની વ્યર્થતા, નિઃસારતા અને પોક્કળ પાછું તેમની સર્વજન દ્રષ્ટિમાં પહેલેથી જ સમજાઈ ચૂકી હોય છે. તેથી તેને અણુસમજી બાળકોના આવેશનો ઉત્તરો માત્ર ગણી લઈને તેમની મર્ખાઈ ઉપર તેઓ હસે છે અને ત્યારે એ ઉભરો પોતાની અનુકૂળતાની દહ છોડી જતા આગળ વધે છે કે તુર્ત પોતાનો પોકારી મુઠ્ઠો ઉગામી દાખી દે છે.

લોકોની પ્રાર્થના બાળબી હોય તો પણ તે મંજૂર રાખવામાં એક મોટું જોખમ સમાવેલું છે એમ આપણા અધિકારીવર્ગ માને છે. લોકમાગણીને એકવાર પણ સંતોષવાથી, એક સળંગ અને મંજૂર અમલદાર તરીકેની પોતાની કીર્તિ જાળવવા બિન-પેટે હણવારમાં વીખરાઈ જાય છે. વળી તે પ્રાર્થના પોતાના કાને આવી તે પહેલાં પોતે તે વાતથી સાવ અજાણ હતા એવો દેખાઈ કરવાથી પોતાના સર્વજનપણમાં ગંધા આવે એમ તેઓ માનતા હોય છે. આ બધાં કારણોથી તેઓ હંમેશા મંજૂર, કટક, સખત અને અચળ મનવાળા અમલદાર તરીકેની પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવા અત્યંત ચિંતામગ્ન રહે છે.

બેવડું હિંદુવારોનો એમ માને છે કે અમલદારોએ ચણા, સાણા, પ્રબંધી દાગળો સમજનારા રાંચનીતિય વગેરે વગેરે જનનું જોષ-એ. રીફેન્સ એક ધનિય એક્ટ (અને રોલેટ એક્ટ) અમલમાં આવ્યા છતાં પણ હિંદુ પૂરાણી પ્રભાવ હજી પોતાનો એ જુનો આદર્શ હોડી નથી એજ અમલદાર સાહેબની ભારે દિલ્લોસી છે. એ હાલપણ, સાણપણ વગેરેનો કચરો અજાણી અને કટકપણા આગળ વિસાતમાં નથી એટલું પણ “દેશીઓ” આટલા વર્ષના રાજઅનુભવ પછી નથી શીખી શક્યા એ તેમની અજ્ઞાની આખી અમલદાર સાહેબને અતિશય સાહે છે. પ્રાર્થના મંજૂર રાખવી એ જુલ કબૂલ કરવા તુલ્ય છે અને જુલ કબૂલ કરવી અથવા સુધારવી એ કરતાં તો આપખાત કરવો શું

ખોટા ? જૂલ કબજા કરવી કે સુધારવી એમાં આખા સામાજિકની આબરૂનો-પ્રેરકીનો સેવાજ આપે છે. જે પ્રેરકીને અને દલગત જળવવા ખાતર અમલદારને સીમલા તરફથી મોકલવામાં આવ્યા છે તે તો ગમે તે બોગે નીલાવવીને લેઈએ. પ્રેરકીને શુભાખ્યા પછી બાકી રહ્યું શું ? પ્રેરકીને એ પદાર્થ છે અને આ મહાસાન્ય તો તે પ્રેરકીનોને પગથાપે માત્ર છે. પદાર્થ કાયમ હશે તો તેનો પગથાપો એની મેળેજ નહોતો રહેશે, એ કહ્યો આપણા અમલદાર સાહેબને સીમલાના સંપ્રદાય તરફથી એવા પત્રો ધુટાવવામાં આવ્યા છે કે તે ક્ષણભર તેમના મનમાંથી ખસતો નથી. અમલદાર સાહેબ પોતાની જૂલ કબજા કરે તો તે લોકો સમગ્ર જન્ય કે અમલદાર સાહેબ પણ આપણા સામાન્ય લોકોની જેમ જૂલ કરવાને પાત્ર છે. અને આવી સમજૂતી એક વાર લેખમાં ફેલાય તો સિટિશ સામાજિકને કેવો મોટો ધક્કો પડેલો એ આ હિંદી મુખોએ કયાંથી સમજે ? પ્રેરકીની કિંમત અમલદારી કયાં સિવાય કદિ સમજવી નથી. પ્રેરકીનું રક્ષણ બહુ કાળજીથી, ચિંતાથી, અખંડ પ્રત્યક્ષી, રાનદિવસ ઉભાગરા કરીને કરવાનું હોય છે. અમલદારો ધણીવાર કુર્બાન હોય છે તેનું કારણ અત્યંત હિંદીઓ આ દેશનાં દવાપાણીની પ્રતિદ્વંદ્વતા માને છે, પણ એ સાવ ખોટું છે. ખરું અંદરનું કારણ તેણે પ્રેરકીનું સાચવવામાં રહેલી હદયને ફાલી ખાનારી ચિંતાજ હોય છે. અમલદારોના કમલાએ એ પ્રેરકીનું કલેવર એવું નળનું, પેદનશીલ અને નાલુકે હોય છે કે તેને કાંઈ અજાણવાના દાઘનો રહેજ કપર્ષ થતાં-અરે ! કાંઈની દષ્ટિ સરખી પડતાં તેની તળિયત કરમાઈ જાય છે. આખા સામાજિકના બધારજુની દિમાકમાં પ્રેરકીજવાળો લાગ સૂચી નિર્જળ છે. હિંદીઓ ગમે તેટલા કમઅક્ષર અને બધી રીતે નાલાયક હોવા છતાં આ વિભાગની નિર્જળતા કળી ગયા છે અને પ્રશંસ મળતાં તેના ઉપર હુમલો લઈ જવાની ધૂલના કરવાનું ચૂકતા નથી. પરંતુ સફલાએ લઈ સુધી સરકારનું એ નાલુકું, લાડવાયું પ્રેરકીને બધા હુમલાથી જળી જવા પામ્યું છે. પ્રેરકીનું રક્ષણ કરવામાં અમલદાર સાહેબને જયત રાખવાનું મુશ્કેલ કાર્ય છે-એ-ઈન્ડીઅન છાપા-વાળાઓ જનવતા રહ્યા છે, અને તેને રહેજ પણ ધનનો મેલ જળાનાં એકદમ કાદાવ કરીને અમલદાર સાહેબને ચેનવી દે છે. એ છાપો પ્રેરકીની પાછળ

પાછળ દેશવિદેશ અને પૃથ્વીખંડે પણ ફરતો રહે છે. હમણાં થોડાજ વખત પહેલાં પ્રખ્યાત નર્તકી મિસ મૉડ એલન હિંદુસ્તાનમાં આવી તે વખતે ત્યાં વખતના એ બાઈના પારદર્શક વસ્ત્રપરિધાન તરફ સિટિશ પ્રજાનું અને સરકારનું ધ્યાન એથી પ્રેરકીને મોટા ભયમાંથી એ છાપાએજ બચાવી લીધું હતું. એ ગંદકીના મામલામાંથી જે પ્રેરકીને સાર્વજનિક બહાર ન નીકળ્યું હોત તો આજે સિટિશ સામાજિકની કી દશા મઈ હોત એ મર્ખા હિંદુવાસીઓ કયાંથી સમજે ? ભવિષ્યમાં ત્યારે કાંઈ નામોદિત લેખકની કદમ વડે એ છાપાની ઈન્દિયાસ લખાશે ત્યારે એ છાપાની આવી સેક્ટરો મહાનગીજરેલી સેવાઓ અને પરાક્રમેની મોંઘ લેવાયા વિના નહીં રહે.

અમલદાર સાહેબમાં ખરક અને દીવાદાંડી જેવી પુર્ણતા, મનોદરતા, અડગતા, અજળતા, દડતા, સ્થિરતા અને પોતાના પદને વળગી રહેવાનું જળ હોય છે. માત્ર તકાવત એટલેજ છે કે ખરક અને દીવાદાંડી કરતાં અમલદાર સાહેબ રહેજરહાજ અધિક કદપનાશીલ હોય છે. બાકી અડગતા, રેક અને મક્કમપણામાં તે ખરક વિગેરેને ટપી જાય છે. જેમને અડગપણું ધારી રાખવું પાસવે તેમ છે તેમણે કાંઈની માગણીને તાબે થવાની જરૂર નથી. ખરે પૂછાવો તો આ જમોતોજ રેક અને અડગતાનો છે. રિફ્રેશ આંદર કન્ટ્રીમાં એક્ટ, પ્રેસ એક્ટ અને સીડીસ્પષ મીટિંગ્સ એટલાના અમલમાં બપાને તે પાસવે તેમ છે. નથી પાસવું જિંવારા એક સજ્જીય મુધારકને અથવા વર્તમાનપત્રના માનેકને !

દરેકેથી અને પ્રેમાળ સીમલાની સરકારે અમલદાર સાહેબની સેવામાં નદાનાં પ્રકારનાં વિમલદારી કાયદાનાં રસ્તો મોકલી આપ્યા છતાં અને કાંતે તે સમયે, કાંતે તેમ એ સત્તોને વાપરવાની છૂટ આપ્યા છતાં પણ તેને અમલદાર સાહેબ અડગ અને મજબૂત જનવાને બદલે રાણા, શાહા અને નગી પડનારા નીવડે તો તેમાં સીમલાનો શો હોય ? એ મંજરે આપણે એટલુંજ કદી સમજીએ કે સીમલાની ઉગર જલિસોની મોચ કદર અને ઉપયોગ કરવાને તેઓ નાલાયક નીવડ્યા છે.

જાનમાં દેવ જેવા, કર્તવ્યમાં બીમ જેવા, અડગતામાં દિમાકજ જેવા હોવા છતાં અમલદાર સાહેબમાં

એક મનુષ્યને જાણે તેવો દોષ રહી ગયો જણાય છે. હિંદના રાજકારભારમાં જેમને મુદ્દલ અવાજ નથી એવા અજ્ઞાન, ખેલાર ગરીબ હિંદવાસીઓ માટે એમનું દિલ દયાની લાગણીથી ફરી પરતું દેખાય છે, છતાં એટલું સફળાય છે કે એ દયાની લાગણી આરે દહાડે દર્શન દેતી નથી. મામાન્ય રીતે તે લાગણી શાંત, સ્થિર, હાલ્યા ચાલ્યા વિના, એક પાળેલા કુરકુરીઆની પેડે તેમના હૃદયમાં એક કોર ખૂણે પડી રહેતી હોય છે. પરંતુ ત્યારે કોઈ હિંદી રાજકીય મુદ્દા-રક આવસ્યક મુદ્દાઓની મામણી કરે છે, રાજ્ય-વહીવટમાં પ્રજના હક્ક સ્વીકારાવવાની ચળવળ કરે છે અથવા પ્રજની સ્વાતંત્ર્યલાવના વિસ્તારવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અમલદાર સાહેબની અજ્ઞાન, અભોક્ષા હિંદીઓ પ્રત્યેની પ્રેમ અને અનુકંપા વૃત્તિ એકાએક

પ્રચંદ અવનયી ઉઘળી આવે છે. તે પ્રાણા ધુરંધરીને, પગ પછાડીને, ટોપી ઉઘાળીને ગરજ ઉઠે છે: “તમે લોકો કંઈ આ નિર્દોષ, અજ્ઞાન, ગરીબ, વાચાહિન મુદ્દાવના પ્રતિનિધિ રૂપે ખોલતા નથી. હું સમજું છું. તમે કદા તમારા અંગત સ્વાર્થની જ વાતો કરો છો. એમનું દિલ બદળવવું એ અમારૂં-ઇશ્વરપ્રેરિત-સીમલાને મોંપા-એકું કર્તવ્ય છે. એમના માટે અમારૂં દિલ ખૂબ દાઝે છે. તમારા મુદ્દાઓ અને અમારી દયાની લાગણી એ બન્ને એક સાથે આ દેશમાં કોઈ કાળે સમાર્પ શકે તેમ નથી.”

સ્વતંત્રતાના સિદ્ધાંત

૨

નૈતિક બળ

(૧)

કોઈ પણ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં સર્વથી મોટી મુશ્કેલી એ આવી પડે છે કે, શબ્દોને તોડીભેરી તેની કિંમત તથા તેનો વારત્તવિક અર્થ બગાડી નોંખવામાં આવે છે. તેથી જો આપણે સફળ વિચાર કરવા માગતા હોઈએ તો પહેલાં આપણે આપણા શબ્દોના અર્થ નિશ્ચિત કરી લેવા જોઈએ. અમારી દુર્બળતાથી ઉત્પન્ન થયેલી પ્રત્યેક ભૂલને ક્ષમા કરવા માટે દેશભક્તિનું નામ બદનામ કરવામાં આવે છે, કારણ કે દેશભક્તિની જો કોઈ પણ માન્યતા હોય તો તે એ છે કે મતુષ્યને પૂર્ણ આત્મજયવાળાં તથા મંદ સમયે દહાડિત બનાવી શકે. જ્યાં રાજનિક સ્વરાજ્યની જગ્યા પછી શક્તિ યદ્ય કે લોકો આપણા નૈતિકતાની વિશ્વયોગ્યતા કરવા માટે છે અને હોમરૂઝને સમ્પૂર્ણ સ્વાધીનતા સમજીને તેના મહિમાનાં ગીતો ગાવા માટે છે. પણ જ્યાં સુધી આપણા ઉપર પાટોશી રાજ્યનું કાંઈપણ દબાણ છે અને આપણે તેને આપણા કરતાં મોટા માનીએ છીએ ત્યાં સુધી આપણે અમુક દહાડા સુધીના ગુલામજી છીએ. તેથી જો સ્વાધીનતાને માટે સંગ્રામ કરી રહ્યા છે તેઓ મૂળ સિદ્ધાંતને માને છે, અને સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતાને માટે મંડળ રહે છે. આંશિક સ્વાધીનતા જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. જ્યારે આપણે દુર્બળ દ્વિવાળાં માણસોના હાથમાં સ્વાધીનતાને સોંપીએ છીએ ત્યારે આપણે આપણાં કાર્યને હોપન બનાવી દઈએ છીએ અને પરિણામે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરીએ છીએ.

બીજી બાજુ અટક સિદ્ધાંતવાળાં માણસો છે. સર્વ સાધારણ તેને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે? ત્યારે તેના હાથમાં સ્વતંત્રતાનું કામ આવી જાય છે ત્યારે તે મદદ અણમૂલ્ય, જંગમી, અને જડ જેવાં માણસ ગણાય છે. આપણે જાણ્યા તેનું નામ સાંભળીને મોં મરોડીએ છીએ અને તેની પીરતાની પ્રશંસા કરવાને બદલે એમજ સમજીએ છીએ કે કોઈ પણ શક્તિપૂર્વક વાત કરવાથી તેની સમજમાં અમારા સિદ્ધાંત આવી જશે. તેઓ એ નથી જાણતા કે સાચા, અને ચોક્કસ દિલનો માણસ સત્યનો નિષ્કપટ ઉપાસક છે.

પરાધીનતાની વિરુદ્ધ યુદ્ધારાઓમાં દેશભક્તિ સ્વતંત્રતાના પક્ષમાં એટલા માટે કાર્ય કરે છે કે દંત્રાઈ, કાન્સ અને જર્મની એના કારાજ અશ્વર્થશાળી બની ગયાં છે. જે સાધનોથી એ દેશોએ શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે તેને માટે વિચાર કરવાથી જણાય છે કે, આપણા એ સાચા મિત્રો, સાચી સ્વાધીનતા તથા સ્વેચ્છાચારી જીવનનો તકાવત સમજતા નથી. મારી સમજ પ્રમાણે જો કોઈ પણ બાજત પર વિચાર કરતાં પહેલાં આપણે વિશેષ અર્થવ્યુક્ત શબ્દોની પરિભાષા ચોક્કસ કરી લેવી જોઈએ. એવા એકજ શબ્દની પરિભાષાથી ડુંગડો મારી રીને જાણવા માગું છું કે, આજકાલ પાલિવાદમાં જેટલા ચીકણા-ચોપડા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમાં સર્વથી અધિક ગરબડ “નૈતિક બળ”ના અર્થને વિશે પ્રવર્તા રહી છે.

(૨)

આવડતામાં લગભગ એક સર્વથી સજ્જ નીનિષ્ણોની દુર્બળતા યુધાવવાને માટે, જેઓ

માતૃભૂમિની સમ્પૂર્ણ સ્વાધીનતાને માટે લડવાને અનિશ્ચય અથવા લયલીત હોય છે તેઓ “નૈતિક બળ” શબ્દનો નિરંતર દુરુપયોગ કરી રહ્યા છે. વર્તમાન સમયમાં એવા માણસો જોવામાં આવે છે કે જેઓમાં નૈતિક સાહસનો અભાવ હોવા છતાં પણ તે નૈતિક બળના નામે કામ કરી રહ્યા છે. બીજા બાજુ એવા માણસો છે કે જેની રોજગરમાં નૈતિક બળ લેરું હોય છે પણ તેને પશુબળના ઉપાસક ગણીને હસી કાઢવામાં આવે છે. એ ગરબાને દૂર કરવા માટે આપણે નૈતિક બળ અને દુર્બળતાના ભેદને સમજી લેવા જોઈએ.

એ ભેદ મહત્વનો છે. માટે આપણે એને નૈતિક સાહસ કહીએ, ચરિત્રબળ કહીએ, અથવા નૈતિક શક્તિ કહીએ તો પણ સર્થનો અર્થ એક જ છે. એ મન અને દૃઢ્યનો એવો શ્રેષ્ઠ શુભ છે કે, જેથી મનુષ્ય પશુબળની દરેક શક્તિની સામે અદ્યેય ઉભો રહે છે. હું એનું નામ “નૈતિક બળ” મણું છું અને પરિભાષા એવી કરવા માગું છું કે કોઈ પણ કામને, આપસ્યક તથા શ્રદ્ધાને શોભ્ય સમજી ફળની પરવા ન કરતાં સત્ય સમાન તેની રક્ષા કરવાને જે મશ્તું રહે છે, તે નૈતિક બળ કહેવાય છે. એ ચંચળ નથી કે તેને પોતાના ગોડપણનાં પરિણામની લેશ માત્ર પણ દરકાર ન હોય. તેનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે, સત્ય વાત જ શ્રેષ્ઠ વાત છે, અને ઉચિત રૂપથી પાલન કરેલી એ સલી વાતનું ખરાબ પરિણામ આપી શકતું નથી. એવો વીર પોતાનાં કાર્યની સારીનરસી ગતિને શાન્ત ચિત્તે જુએ છે. કોઈ પણ જાનની કાણુ પરીક્ષા વખતે પોતાના સાહસપર પૂરો લેરેસિ ન હોવાથી કદાચ તે ગભરાય છે, કિન્તુ પોતાના પંપસની શ્રેષ્ઠતા અને પોતાનાં કાર્યનાં પરિણામની મહત્તા ઉપર તે સદા શાન્તિથી વિશ્વાસ રાખે છે. એવા બલિદાન દેનારા પુરુષો પોતાના સાહસનો ગભરાટ ઘુર્તજ દર થઈ નય છે. કારણકે મહાન કાર્યો મહાન આત્માઓ પેદા કરે છે. એવા કેટલાક લોકો જેઓ કરી કરીને કામ હાથમાં લે છે તેઓ વીર ગતિથી મરે છે. એ વાત મહાન આદર્શોની રક્ષાને માટે લડનારા મનુષ્યોની આધર્મજનક અને અપૂર્વ પ્રસન્નચિત્તાતું રહસ્ય જતાવે : “દુર્બળ પ્રાપ્તિના લોકો” એ રહસ્યને એટલું સમજે

છે. સ્વાધીનતાનો સૈનિક સમજે છે કે સત્યના સંક્રામણો તે આગળ વધ્યા છે. તે જાણે છે કે તેનો વિજય સંસારને મુન્દર બનાવશે. એ પણ તે જાણે છે કે જે તેને બીજાને કાઢે છે પરંતુ અગર પોતાને કાઢે ભોગવવું પરંતુ તે પીડિતોના ઉદ્ધારને માટે, સ્વાધીનતાની બેરીઓથી જકડાયેલાઓનાં બંધનો તોડવાને માટે, દેશને માટે પ્રાણ આપી રહ્યા છે તેમણે ગૌરવ જવાવવાને માટે, અને દેશનાં ભાવિ સન્તાનેને મુખી તથા નિશ્ચિંત બનાવવાને માટે છે. એ સંક્રામણ પ્રત્યેક પગલામાં જે શક્તિ એને સંભાળી રાખશે તેને માટે સર્વથી પ્રથમ દંઠ તથા ધીર ચિત્તની આવશ્યકતા છે, અર્થાત્ તેમાં અવસ્ય નૈતિક બળ હોવું જોઈએ. જે પુરુષો સૈન્ય સાથે આક્રમણ કરવામાં જ વીર બને છે, તેઓને ત્યારે એકલા ઉભા રહેવું પડશે ત્યારે તેમની વીરતા, જાતી રહેશે. સર્વ દેશબંધુઓએ એ વાત માંડી પીતે સમજવી જોઈએ કે જ્યારે માતૃભૂમિ પોતાની પલટણો નહીં ઉભી કરી શકે ત્યારે એવા માણસોની ખાસ જરૂર પડશે કે જેઓ એકલા ઉભા રહીને લડવાની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઈ શકે. એ સર્વથી વિદ્ય, સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરીક્ષા છે કે જે નિશ્ચિત તથા મહાન વિજય અપાવે છે, કારણ કે એક સરસ પુરુષ અસંખ્ય માણસોની સામે શ્રદ્ધ રાટો નથી અને એક સૈન્ય અગણિત જળો પર વિજય મેળવી શકતું નથી. પણ જગતના સર્વ સામ્રાજ્યોની સર્વ રેનાઓ એક સાચા માણસના આત્માને છતી શકતી નથી; તે એક જ માણસ આખી આજીવન કરે છે.

(૩)

દરેક શક્ષી ભાવેનો વિરોધ કરવાનો જેને નૈતિક બળના નામથી આશ્રય મળે છે તેની અમે આટલી બધી આવશ્યકતા સમજ્યા છીએ કે આપણાં માંનાં જે લોકો પોતાની મનુષ્યતાનું પ્રમાણ આપવા માગે છે તેઓ જરાય પાડીને કહે છે કે : “માથે સાથે શારીરિક બળની પણ પીછાણ થવી જોઈએ.” વિપરીત સમયની નીચતાથી આપણે જેટલા વધારે બળવા લાગ્યા તેટલા વધારે તથા વારંવાર શારીરિક બળની પીછાણ માટે

પોષકર કરવા લાગ્યા કે “પુનઃ નવું જીવનદાન દેનારો સમય આવી પહોંચ્યો છે. તેથી દૂષિત વાયુને શુદ્ધ કરી નાંખવો જોઈએ.” અને અન્યેય આત્માવાળા પુરુષોની સવર્થી સખત પરીક્ષાની પાકી ખાત્રી એ કરી રાખી છે કે જે અત્યાચારીની એકજ શક્તિ છે અર્થાત્ તે પશુબળનું અવલંબન છે. આપણે શુદ્ધરોની કાપા-કાપીનાં જૂઠાં ગીતો ગાયાં છે. આપણે શત્રુનો રક્તસાગર તર્યાની પ્રથમ એવી રીતે કરી છે કે જાણે રક્તમય શુદ્ધરો અધિક સુંદર હોય. આપણે શાન્તિ પ્રત્યે ઘણી ધૂણા બતાવી છે અને તે એમ માનીને કે પ્રત્યેક રણ પુલકિત કરનારું છે. કિન્તુ, શુદ્ધરોમાં એક પ્રસિદ્ધ સેનાપતિએ કહ્યું હતું કે: “સમર ગૌરવ નહીં છે” એ ભાવે અત્યુક્તિ હોય પણ એ ચેતવણીમાં બીજા સત્ય છે; અને તે સદા આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જો આપણામાંથી હમણાં કોઈ એવી વાતો કહેવાતું કહે તો તુર્તજ કેટલાકો મોં મરડે છે, અને પ્રતિદિસાને પરમ આવશ્યક સમજે છે, પણ તેમણે પોતાનાં હૃદયમાં ઉડા ઉતરીને વિચાર કરવો જોઈએ કે, કોઈ પણ કક્ષકી, વિશ્વાસઘાતી, અથવા દોષિતના અત્યુક્તિ હિંસા કરનારના હૃદયમાં કેવા ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. એવા અવસર પર હૃદયમાં શાન્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ ભયનો ભાવ મુખ્યત્વે ઉત્પન્ન થાય છે. અત્યુ આપણુ સર્વને વિચારશીલ બનાવી દે છે. પણ મોતથી દૂર રહેવા છતાં બહુધા એ વાત વિશ્વાસપોષ્ય નથી બજાતી; અને મનુષ્ય સ્વતંત્રતા રૂપી નાવને શત્રુનાં હૃદય ચીરતાં ચીરતાં પેલે પાર ઉતારવાની સ્તુતિ મોટા કંઠ-સ્વરે કર્યા કરે છે. હું તેને કહું છું “બસ અટકી જા.” તું તારી પોતાની જાણને સાધારણ દુર્ઘટનાની લખકરતા તથા મૃત્યુ પેટાં આદિની લગાઈ પર વિચાર કરીને સુધારી શકે છે.

(૪)

હા; શુદ્ધ કરવું પડે છે અને રક્ત વ્હેવાવું પડે છે; પણ તે આનંદથી નહીં-પણ દારૂણ આવશ્યકતાને લોપ-કારણ કે જાતિમાં એવી ધોર નૈતિક બીભક્ષતા વર્તમાન છે કે જે દારૂણ શારીરિક બીભક્ષતાથી પણ બહુ નીચે પડેલી છે. નિર્ભય આત્માને માટે સ્વાધીનતા અપારત્યાગ્ય છે અને તેથીજ ધોરમાં ધોર મંત્રણા

સહન કરીને પણ આપણે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. શરીરથી આત્મા મેટા છે અને શુદ્ધતા ન્યાયનું એ જ પ્રમાણ છે. જે લગાઈ કરવામાં આગળ પાછળનો વિચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પ્રસ્તુત સ્વાધીનતાનું હરણ થાય છે એમ આપણને માલમ પડ્યા સિવાય રહેશે નહીં. આપણે વિદ્યમાન શુદ્ધતામાં અકર્મણ્ય પડ્યા પડ્યા સહીએ છીએ, તો દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે કે જો તે ઉભેલો હોય તો લડવા માંડે અને જો પડીને દબાયેલો હોય તો ઉભો થાય. જ્યાં શુધી સ્વાધીનતા પાકી ન થઈ જાય ત્યાં સુધી તેણે એક પણ ક્ષણ શાન્તિથી બેસવું જોઈએ નહીં. દારૂણ કે જે જાતિની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવામાં આવી છે તેને જે નૈતિક મહામારી પોતાનો ત્રાસ બનાવી લે છે તે માણસોનાં શરીરનાં એક અંગને બાળ અંગ વડે કાપી નાંખવાથી જે અનર્થ પેદા થાય છે તેનાથી અધિક અનર્થકારી છે. દેહ નશ્વર છે, અને આત્મા અમર છે. જીવનમાં એનાથી મોટું અનિષ્ટ બીજું કંઈ પણ થઈ શકતું નથી કે એ અવિનાશી અંગનું પતન થઈ જાય. એ સર્વ ઘટિત વાતો તથા નીચતા તરફ લઈ જનારી શક્તિઓના જરા વિચાર તો કરો, કે જે શુદ્ધતા દશમાં પોતા લોહિનું લોહી ચૂસી લે છે. અધિકારીઓ પોતાની સત્તા સિધ્ધ કરવાને માટે કંઈ કંઈ પ્રયત્નો કરે છે. સમય જોઈને પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા-વાળા લોકો દરેક સિદ્ધાંતનું મલ્લ કરાવે છે, તેનાથી સાર્વજનિક જીવન કલુષિત થઈ જાય છે અને વ્યક્તિ-જન જીવનનું દિલ સુદૃઢ બની જાય છે. ઉચ્ચ આદર્શ-ત્રાજાઓને માટે કલુષ અવસર આવી પડે છે, તેનું ધૈર્ય વૃદ્ધિ જાય છે અને જાન્યે તેને સ્વાધીનતાનો પેલો ખુરો કે જેને મોટી વીરતા સાથે ઉઠે દરકારો હતો તે ગુપચુપ છોડી દેવા પડે છે. પરિણામ એ આવે છે કે નિઃસાહીઓની મંખ્યા વધી જાય છે, સર્વ લોકોમાં અંધેર, નિરાનંદ અને નિરાશા ફેલાઈ જાય છે અને માનુષ્યમિ સર્વજન ઉત્તરજ નેવી દેખાવા માંડે છે. જે દેશની સ્વતંત્રતાનું હરણ થઈ ગયું છે, ત્યાં દુરાચાર, નીચતા, કાયરતા, અસહિષ્ણુતા, તથા પ્રત્યેક પામરજ્ઞતા અન્યકારમાં ખડની માફક વધે છે અને તેને કુલકેશ પણ આવે છે એટલુંજ નહીં, પણ તે દેશમાં એક જાતનું વિપ ત્રેરે છે. પરાધીન દેશનું દૈન્ય અને પરાધીન લોકોના આત્મા ઘૂણ-

સ્પષ્ટ બની જાય છે. તેઓને જોઈને શરીર રોમાંચિત થઈ જાય છે, અને તેઓ ભયાનક જણાય છે-ભયાનક એટલા માટે કે તેઓ દ્વારાજ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો નીચે પડ્યા છે-અને ગૌરવપૂર્ણ ભવિષ્ય જોખમમાં પડી જાય છે. જો ધરતીકંપ એવા દેશના ચૂરેચૂર કરી નાંખીને મહાસાગરમાં ડૂબાડી દેત તો એ એાછા ભયકર હોત. ગુલામીના નૈતિક રોગથી પોતાની રક્ષા કરવાને મનુષ્ય અભ્યાનક હથિયાર પકડે છે પણ તેઓ એની દરકાર કરતા નથી કે એનાથી સંસારમાં શું પરિણામ આવશે.

જો લોકો પાર્શ્વે દળ પર અધિક ભરે રાખે છે તેઓ પણ એનાથી પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી, કારણ કે નૈતિક અસ્વસ્થતાથીજ શારીરિક ધ્વંસ શરૂ થાય છે. એમાં કાંઈક વિલંબ થાય છે પણ દળ અનિવાર્ય છે. એ પ્રમાણે શારીરિક શક્તિ ઉચિત અને ન્યાયસંગત સિદ્ધ થાય છે. સ્વયં નહીં, પણ નૈતિક બળ પ્રકટ કરવાને લીધે. જ્યાં શારીરિક શક્તિ ઉચ્ચ સિદ્ધાંતોની દ્વારામાં ઉભી રહેતી નથી ત્યાં તે દુષ્ટતાની મૂર્તિ બની જાય છે.

ખરેખરો વિરોધ નૈતિક અને શારીરિક બળ વચ્ચે નથી પણ ચરિત્રબળ અને ચરિત્રની દુર્બળતા વચ્ચે છે, અને એ મુખ્ય ભેદનેજ સર્વ તરફથી ભૂલી જવામાં આવે છે. ભ્યારે વખત આવી પડે છે અને સમય અમને દબાણ કરે છે ત્યારે હથિયાર ઉઠાવવાની અત્યંત જરૂર પડે છે; પણ એવાં ધોર સંકટમાં પણ આપણે આપણો સંયમ ગુમાવવાને જોઈએ નહીં. જો આપણે શત્રુને લોકી વહેવડાવવાને ઉગ્રાએ છીએ અને પશુ-બળની પ્રતિર્તિ ગાંધે છીએ તો આપણે પોતા અત્યાચારી બનીને પશુબળની પતાકા ફરકાવીએ છીએ, અને આપણે આપણાજ શિરપર કલંકની કાળી ટીલી ચોંટાડીએ છીએ. ખીજ બાજુ આપણે કોઈ એવા વખત પર એ નિષ્કાર કાર્ય કરવા જોઈએ છીએ છીએ છીએ તો આપણે આપણા આત્મિક બળનો અભાવ બતાવીએ છીએ, તથા લગાડના શિયાળોને દુર્બળતા તથા જંગલી પશુની સીમા સુધી પહોંચવા દઈએ છીએ અને અંતે જે ચરિત્રહીનતા આપણે નાશ કરે છે તેને પેદા થવા દઈએ છીએ. સ્વતંત્રતાનો પોકો શિયાળ પૂરે જો-મઘી યા મારવામાં અને શત્રુને વહાડવામાં આના-

કાની નહીં કરે. તે બાજુ છે કે તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ઉપરજ સ્વાધીનતાનો ઉદ્ધાર અને તેનું રક્ષણ અવલંબેલાં છે. પરંતુ તે મદા યાદ રાખશે કે મનુષ્યોને જનવરોથી જે ઉત્તમ ગુણ વિપ્રસ્ટા પાડે છે તેજ આપણને કાણમાં રાખે છે. પ્રતિહિંસાવૃત્તિ, એ અત્યાચારી અને ગુલામોનો કાયરતાપૂર્ણ આશ્રય છે; અને ઉદારચરિત્રતા મનુષ્યવત્નો સ્વંચ્છ અર્થશર છે, તથા તે હમેશાં ધ્યાનમાં રાખશે કે, તેણે શત્રુનો પ્રાણ લેવા માટે હથિયાર ઉપાડ્યાં નથી પરંતુ તેનાં દુષ્ટમૈત્રિ નાશ કરવાને માટે. દુષ્ટમૈત્રિ નાશ કરી તે માત્ર પોતાને સ્વતંત્ર બનાવે છે એટલુંજ નહીં, પણ પોતાના શત્રુઓના પણ ઉદ્ધાર કરે છે. આપણામાંના ધણ લોકોને માટે મૂલતતઃ એ સ્વપ્ન બહુજ મોડું છે; પણ જે અમારા દેશની સમસ્યાના મર્મને પિછાણે છે અને પોતાના ચારિત્રને સન્માર્ગપર રાખવા માગે છે તે એને ઉચિતજ ગણશે. તે ધોરમાં ધોર સંબ્રામમાં કંઈ પણ ભુલશે નહીં કે આજ તથા ગઈ કાલના જે શત્રુઓ છે તે આવતી કાલે શત્રુ મઢી જઈ અમારા સાથે સહયોદા બની શકે છે.

(૫)

જો એ પરમ આવશ્યક છે કે આપણે તૈયારી કર્યા વિના, લગાડમાં ફેલા પહેલાં આપણે આપણા પ્રમુખ સિદ્ધાંતો નિશ્ચિત રૂપથી સ્થિર કરી લેવા જોઈએ, તો એ પણ પરમ આવશ્યક છે કે આપણે તે સમયે આપણું ચિત્ત શુદ્ધ કરીને સત્ય તરફ લગાડવું જોઈએ, કંઈક કે આપણને એવો હાનિકારક અવધાસ પડી ગયો છે કે સમયને અચોગ્ય બતાવી મહાવન-પૂર્ણ પ્રશ્નોને. ખીજ વખતને માટે અવશ્ય રહેવા દઈએ છીએ. સ્પષ્ટ વાત એ છે કે, આપણામાં ચરિત્ર-બળનો અભાવ છે અને સમરકાળમાં જે ગુણ આપણી રક્ષા કરશે તેજ ગુલામીના સમયમાં આપણે ઉદ્ધાર કરવાને ઉત્તમ નીતિનું ધામ કરશે.

એ બાબતપર વધુ લખવું નહીં છે કે ગુલામી દશામાં નીચ જતિઓ વધે છે. ભ્યારે આપણે એ સત્ય સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે એવી દશામાં આપણે સચેત થઈને પ્રત્યેક અવગુણને નસાડી મઘે જોઈએ. સ્વાધીનતાની સામાન્ય અવસ્થામાં કેટ-

લાક ક્ષણિક દુર્ઘણા ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ તે અનર્થકારી હોતા નથી. પ્રજાની સ્વાધીનતાની ઉદ્ભવળ વ્યોતિમાં તે એવી રીતે ભસ્મ થઈ જાય છે કે જેવી રીતે સર્વલોકમાં રાજાનાં રૂણ નાશ પામે છે. જ્યાં સ્વાધીનતાનું ગળું યુગળાય છે અને લોકોનું ચરિત્ર બ્રહ્મ થઈ જાય છે, ત્યાં ન્હાનામાં ન્હાની ખરાબીને પણ વધવાને સરસ ભૂમિ મળી જાય છે, અને તે તેમાંજ ફલાવો પામે છે. એ પ્રમાણે ખરાબીની સંખ્યા વધે છે અને સુવલમાં ચારે બાજુ એ પ્રસરી જાય છે. એજ દાર-ણ્યથી ઉદારચરિત્ર નેતાઓ ને પતિત જાતિના ઉદ્ધારની મેથા કરે છે તેણે આવી ન્હાની ત્રુટિ અને દુર્બળતાનું પ્ધાન રાખવું નેહ્યો, કે સ્વાધીનતાના સમયે આપણા આત્માને તે અશાન્ત ન કરી શકે. દરેક મુશ્કેલીઓ આંખોની સામે આવતી વખતેજ તેના નિર્ણયને માટે ઉપયુક્ત છે. એ દાર્શનિક દયુષ્ય કરનાર વિપત્તિને આમંત્રણ કરે છે. અમારી અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં પણ હઠ નિમ્મળને અમે પાર ઉતારીશું. પરન્તુ, કોઈ વિશેષ તથા આવશ્યક સમરથામાંથી ચોક્ષી રીતે હટકી જવાને માટે નીતિનું પ્ધાનું શોધવામાં આવે છે.

કટલાક લોકો કહે છે કે સર્વ લોક એ પ્રશ્નને માટે સંમત થશે નહીં. ખીલ જાણથી ધ્વનિ નીકળે છે કે, મૂર્ખ લોકો બહેકી જશે. એવા લોકોને કાંઈને કાંઈ એનું પ્ધાનું મળી જાય છે. મુશ્કેલી એ છે કે, પ્રત્યેક પક્ષ સત્યતા એક અંશને પરાન્વ કરે છે. કોઈ પણ પક્ષ સોળે આના સત્ય માગતા નથી. તે પણ આપણે વિશુદ્ધ સત્ય અક્ષરે અક્ષર અહણું ફરવું નેહ્યો. અમે એનો એવો અર્થ કંઠ્યા નથી માગતા કે જેનાથી અણ પ્રજા માંડે સમજે. અને અમે એમ પણ કહેવા નથી માગતા કે દાર્શનિકોના ટાંટો અને છાપ પણ અમને પચન્દ છે. અમે સત્ય-વિશુદ્ધ સત્ય સિવાય કાંઈપણ માગતા નથી. પ્રત્યેક એવા દાર્શનિકે માટે પ્રજા પ્રત્યે અમારો ને ધર્મ છે અને જેનાપર વિચાર કરવાનો સર્વસાધારણને અધિકાર છે તેજ નિયમનું આપણે પાલન કરવું નેહ્યો.

જનસંત પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવામાં આપણે ઘોર મુશ્કેલીઓ સામે લડવું પડે છે અને તેથી આપણે ગ્રંથમાં આવી પડીએ છીએ. આથી એવા પ્રશ્નો ટીંગાડી

દેવાની ખરાબ પ્રવૃત્તિ આપણા લોકોમાં જરૂર ધાલી ગઈ છે; પરન્તુ એનું પરિણામ ગમે તે આવે, પણ આપણે એની સામે લડવુંજ નેહ્યો. બહુમત નેહ્યો લોકોનો મેળ કરાવવો. ભલે સારો હોય, પણ એવો મેળ પરસ્પરના વિશ્વાસ વિના થઈ શકતો નથી. સ્વતંત્રતાના શંકાસમાં એ છૂપાઈ રહેલો અવિશ્વાસ જાતની માફક વળગીને આપણા નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન આશંકામાં પરિણત થઈ જશે. આપણે તેને તુર્તજ દર દરવો નેહ્યો. આપણે પ્રજાને શીખવવું નેહ્યો કે મતભેદોની વાતને માટે આદર, શાહનશીલતા તથા યોગ્ય વિચાર રાખવા એજ યોગ્ય છે; અને જીવનનો એવો સર્વસમત માર્ગ શોધી કાઢવો નેહ્યો કે જે સર્વના હૃદયમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે. સત્ય વાત છૂપાવતી એ આપણે માટે અત્યંત હાનિકારક એ માટે થશે કે, વતમાન સમયમાં આપણે આપણા તરફ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવા અસમર્થ છીએ. સ્થિતિને સ્થાપિત રાખવાને માટે સત્યનું અવલંબન એક આવશ્યક દાર્શનિક છે. આપણે તુર્તમાં સફળ થવાની આશા રાખતા નથી, તે પણ એ પરમ ધ્યેયને સદા દૃષ્ટિ સન્મુખ રાખવું નેહ્યો. એની વિરૂદ્ધ ચારે બાજુથી આપણે આવશે. અનુભવી સાંસારિક મનુષ્ય ને પોતાનાજ મુખની ચિન્તા કરે છે તે એ આપણે આજુશે. ને નીચ બાપારી પોતાના નફાનીજ દ્રિકર રાખે છે તે શરસે થશે. ને નીતિત પુરૂષ સદા વચ્ચે માર્ગ શોધી કાઢે છે, તે બડબડ કરશે. એક વિશેષ પ્રધારનો ધાર્મિક નિરાશવાદી કે જે પ્રત્યેક પ્રસતાવમાં સંકટનીજ ગંધે જુએ છે તે તથા એવા ખીન્નઓ પણ એના ઉપર વિપત્તિ આજુશે. સ્વાર્થનું મુખ અને બાપારીના લાલનો વિચાર કરવાની આપણને જરૂર નથી, પણ નીતિત તથા ધાર્મિક નિરાશવાદોને માટે આપણે કાંઈક કહેવું નેહ્યો.

નીતિત પુરૂષ સત્ય પર સ્વચ્છ વિચાર કરવાને બદલે કામનાં સારાંનરસાં પરિણામને જુએ છે. તે કહે છે: “હે ભાઈ! તમે અને અમે કોઈપણ વિષયપર ધુટણે પડીને વાદવિવાદ કરી શકીએ છીએ. અમે સિદ્ધિત છીએ અને વાતને સમજીએ છીએ. મૂર્ખ લોક નેહ્યો કાંઈપણ સમજતા નથી, તેને સમજદાર માનીને તમે ખરાઈ પેદા કરો છો. પણ એ જુદિમાનનું કામ નથી.” તેને મારો

ઉત્તર એ છે કે: “ તમે સમ્પૂર્ણ સત્યને પ્રકટ કરવામાં હસી છો. હું સત્યને છુપાવવામાં હું છું. તમને અણુ-સમણુ લોકોની આગળ વાત કહેવામાં હાનિની શંકા આવે છે. મને તમારી ઉપર હાનિની આશંકા આવે છે કે તમે વાતને દબાવી રાખો છો. હું એમ નથી કહેતો કે તમે એ સૂચનાઓને સાચેસાચી વાત કહીને માની બનાવી શકો છો, પણ માફ એમ કહેવું છે કે તમારીજ ઉનાતિને માટે તમારે અખંડ સત્ય પ્રકટ કરવું જોઈએ. ”

નીતિય મિત્રની યુક્તિઓમાં હિંદુ એ છે કે તે જીવનને શંકુચિત બનાવીને જીએ છે અને પોતાની સાથે સદા રહેવાવાળા પદાર્થના અપરિમિત મહત્વને દેખતો નથી. મનુષ્ય જો સાચું જોલવાના અભાવે પોતાની અકપણહિતો પરિચય આપવાની આવશ્યકતા અધિક રામજો, તો તે શાંકણુ જતાવે છે. હું એવી નીતિનો તિરસ્કાર કરું છું.

હવે હું જે વાત ધાર્મિક નિરાશવાદીને કહીશ. હું ધર્મનો ઉરો અર્થ કહું છું. જીવનના પ્રશ્નને એમને એમ છોડી દેવામાં નહીં પણ તેવું નિરાકરણ કરવામાં હું ધર્મ રામજી છું. હું કાષ્ઠાની બેપરવાઈના કારણથી નહીં પણ પોતાના દૃઢ વિશ્વાસની સામે શિર નમાવીને તેનાથી નીકર થવાનું કહું છું. ભાય અને ધર્મ પરસ્પર વિરોધી છે.

(૬)

આખા પરિસ્થિતિનો સાર એ છે કે, આજકાલનાં તથા ભવિષ્યમાં આવનારાં સંસ્થામનો દરેકે સ્વસ્વમાં અસાધ્ય શરીરના સમગ્ર આત્માની અત્યંત જરૂર છે. આપણામાં જોડા રોલો જોડા, પણ તે ચિત્તકારા સંચલ અને નિયંત્રિત હોલો જોડા. વર્તમાન સમયમાં આપણું મુખ્ય કામ વીરતા તથા તેજસ વપારવાનું છે. એ શુભ દરેક મનુષ્યના આત્માને અત્યંત દુર્ગ બનાવી દેશે. રોનાએ હારી ગય છે, પણ વીર અને તેજસવી આત્મા સદા ધાકયા વિનાનો રહે છે. જે દરેક પાત્રમાં એ આત્મા

વાસ કરે છે તેના સૂરેસૂર કંઈ શકાય છે, પણ એ આત્મા શરીર છોડતી વખતે બીજાઓમાં નૂતન પ્રાણ પ્રેરે છે, જેનાથી તેમનાં દૃઢમાં કાર્ય કરવાને માટે અગ્નિની માફક ધગશ પ્રકટી ઉઠે છે. બસ, પછી એ સંસ્થામનું પરિણામ પૂર્ણ વિજય જ છે. દૃઢપ્રતિજ્ઞ અને સાચો માણસ અન્તે અવશ્ય વિજયી બને છે. શબ્દજળ તેને મોદાનમાંથી નસાડી શકતી નથી, કોઈ પણ પ્રકારની દુર્બળતા તેને પાશવિક પ્રતિહસા તરફ નશાવી શકતી નથી; તેમજ તે પોતાના જન્મ-સિદ્ધ હક્કને છોડતો નથી કે પોતાની પ્રકૃતિને વિરૂપ કરતો નથી. દરેક સંકટમાં તે અવિચલિત રહે છે અને પ્રત્યેક કાર્ય તેની શુદ્ધતાનો પરિચય આપે છે.

વીર સહયોદાઓ! આનંદ પામે કે આપણા આત્મા પર હજી પણ આપણે જ અધિકાર છે. આવા નિર્જીવ તથા આનંદશૂન્ય સમયમાં પણ આપણા પૂરાણ તેજની એક ઝલક ધુન: દેખાવા માંડી છે. તે પૂરાણો જોસ આપણે ફરીથી ભગ્યત કરી રહ્યા છીએ. આપણે માતૃજાગિના અધિકારોની રક્ષા કરવાને, તેની સ્વતંત્રતાને માટે જૂઝવાને અને વર્તમાન પેઢીને ચૌર-વનું પદ અપાવવાને આગળ વધી રહ્યા છીએ. આપણી જરૂર જીવે યશે. શત્રુ પોતાનાં લાઘવક જહાજો તથા અમંજ્ય સૈનિકોનો ગર્વ કરે છે, પણ રોમ અને કાન્દિજની ફોજો આજે ક્યાં છે? અને સ્વતંત્રતાની જે લાહુરીઓને તેઓએ લલકારી હતી તેતો આજ પણ સચુદનાં મોજાની માફક ઉછળી રહી છે અને તરણ જાતિમાં નૂતન; જીવન પ્રેરી રહી છે. આવો! આપણે સર્વે આપણાં શિશુ ઉર્થો કરીએ, અને સંસ્થામનો આપણા વાવટાને બદાદરીથી પકડી રાખીએ. આપણે આપણા આત્માને પૃથક્ સિદ્ધાંતને અનુકૂળ નિષ્કપટી, નિર્ભય, મહાન કાગોને લાયક, અને કદી પણ કશાથી ન દબાય જોલો બનાવીએ. અખંડિત ઉત્સાહ કારાજ આપણે પૂરેપૂરો વિજય નક્કી યશે.

રાત્રુ અને મિત્ર

(૧)

અમારા જે ભાઈઓ અમારાથી લુદ્ધ પડી ગયા છે તેજ અમારા રાત્રુ છે. એ સંયુક્ત સત્યના આધાર પરજ અને સ્વદેશનાં સર્વ દુશ્મનોં મથાર્થે દેશભક્તિ, અને આપણા જૂના રાત્રુ દુષ્ટાંક સાથે સ્થાયી સલાહ સ્થાપિત કરવાની આશા રાખીએ છીએ. દુરાગ્રહના ભાવથી આપણાજ લોકોનાં લિન્ન લિન્ન દુશ્મનો તદ્દન વિરોધી વિભાગ થઇ ગયા છે, અને તેને યથા-વચા એ લગભગ અસંભવિત છે. જે માતૃભૂમિને પુનર્જીવિત કરવી હોય તો દેશમાં એકતા હોવી જોઈએ. અને જો સંસારને પુનર્જીવિત કરવો હોય તો સમસ્ત સંસારમાં એકતા સ્થાપિત કરવી જોઈએ. એ એકતા એક શાસકને આધિન રહેવાથી નહીં, પણ સર્વ જાતિઓમાં ભાઈચારો ફેલાવવાથી થઈ શકે છે; એ ઉચ્ચ લક્ષને પ્રાપ્ત કરવું એ દરેક વ્યક્તિ અને દરેક રાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય છે. એ લક્ષને આપણે ભૂલવું નોંધએ નહીં. એ હેતુનું અને વારંવાર આપણે આપણા વિચારોનું સંશોધન કરવાને, એ સિદ્ધાંતનું મનન કરવું નોંધએ કે મનુષ્યજાતિની ઉત્પત્તિ એક આદિ પુરૂષથી થયેલી છે, આપણે સંસારની એ સુંદરતાનું ગૌરવ વધારવું નોંધએ કે જે સર્વની પિતૃક સંપત્તિ છે. આપણે એ આશાઓ અને આશંકાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું નોંધએ કે જે મનુષ્યજાતિમાં સમાન છે; અને સર્વથી અધિક એ વાતનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે જગતની સર્વ જાતિઓનો સ્વાર્થ અરરપરસ ગુચાયેલો છે.

આ જાળનો મનમાંથી કાઢી નાંખી જે કાષ્ટ પણ જાતિ પોતાને આધીન રહેલા દેશને અનીતિ-પૂર્ણ શાસન તથા પામરતાનાં કાર્યોથી કલંકિત કરે તો તે સંસારની શાન્તિને મંદરમાં નાંખે છે. એ સિદ્ધાંતને ન જાણવા છતાં પણ જ્યારે એક પરાક્રમી જાતિ પોતાનાં જોવા પાડેલીની સામે થઈ તેની વેરી જને છે, અને પોતાના સહજ ચરિત્રની આત્માનુસાર વીરતા તથા ઉદારતાથી મુક્ત છે, ત્યારે તેજ જાતિ પોતાના રાત્રુના ધ્યાનને પવિત્ર જીવન તરફ વાળી દે છે. અને એ પણ સંભવિત છે કે તે પોતાના રાત્રુનું જીવન, સુખમય બ-

નાવી દે, અને એ સુખસ્વપ્ન તરફ તેનું મ્હોં એવી રીતે ફેરવી દે કે જે જાણુ તેનો પાપમાં ફોપેલો મલીન આત્મા કદી પણ જઈ શકતો નથી.

(૨)

સ્વતંત્રતાદેવીના મંદિર તરફ જનારા યાત્રાળુઓના મેળાની કાણુ પરીક્ષા થશે. દેશવાસીઓની મિત્રતા એક દિવસમાં સ્થાપિત થઈ શકતી નથી; અને વિદેશીઓથી તો બહુ દિવસે મેળ થઈ શકે છે.

આપણને આપણા પથમાંથી ખસેડવાને, તથા જે થોડાક સૈનિકો દદ વિશ્વાસ સહ વાવટાને પકડીને ઉભા છે તેઓને વિખેરી નાંખવાને કેટલાયે પ્રયોજન આપવામાં આવશે; તેટલા માટે આપણે એ મંથન સારી રીતે સમજી લેવો જોઈએ કે આપણને અનેક વિદ્યો અને અડચણોની સામે ધોર સંગ્રામ કરવા છતાં પણ સ્વતંત્રતા તરફ આગળ વધવા માટેજ એકત્ર કરવામાં આવ્યા છે. સાચા ભાઈચારાનો મંથન એવી એકતા સ્થાપિત કરી શકે છે; પણ આપણે એ સત્યને બહુજ થોડું હૃદયંગમ કરીએ છીએ. જ્યારે પ્રગટ અને પ્રચંડ દેશભક્તિ, લિંગ લિંગ મતના લોકોમાં સહ-યોદ્ધાઓના ભાવ ભરીને તેમને સ્વમ્હન્દતા પૂર્વક એક ઉદ્દેશને માટે મેળવી દે છે, અને જ્યારે સર્વ સાચા મનુષ્યોમાં એ મેળ જોવામાં આવે છે ત્યારે બીજા દુર્બળ દિલના લોકો એ એકત્યને સન્દેહની દૃષ્ટિથી જુએ છે; અને કદાચ તેઓ આપણામાં સામેલ થાય છે ખરા, પણ અનિચ્છથીજ. બીજા લોકો તો આપણી પાસે પણ આવતા નથી અને એમ સમજે છે કે સ્વતંત્રતાના ભાંડો પાછી ભ્રમણમાં પડ્યા છે. તેઓ એમ વિચાર કરે છે કે આ સમયે મજેલા આ લિન્ન લિન્ન મતોના લોકોમાં કૂટ ઉત્પન્ન કરવાનો કાગ આવતા જ કાષ્ટ જૂની વાતને પ્રધારમાં આણી દીધી એટલે થઈ. જરૂર તેઓ એવા જૂના દેવમાં નહીં જોર મેળવીને એકબીજા પર તૂટી પડશે, એ વિચારોનું ખંડન આપણે કાર્યોથી કરવું પડશે.

આપણે આપણા દેશનું ઉતાવળથી જોઈએ. અહીં ત્રણ મનના લોકો છે. કેટલાક દેશભિક્ષ છે, કેટલાક પ્રો-ટેક્ટન્ટ છે અને કેટલાક નારિતિક છે. એક મતના

આચારવિચાર બીજા મતવાળાઓને પૂર્ણપણે મન્ય ન હોય, પણ એ આચારવિચારોનો એક અંશ એવો છે જે સર્વ મતમતાંતરથી પર છે, તેમાં આપણે એક આશા, એક ઉચ્ચ મનોરથ તથા એક સુંદર આદર્શથી પ્રેરિત થઈને, પોતાનામાં સમજૂતી કરીને, અને સહયોગી બનીને પરસ્પર મહેલા છીએ. પૃથક્ પૃથક્ મતવાળાઓને લીધે દશકાર્થનું મ-હત્વ ઓછું અને વેશધારી થઈ શકે છે; અને એ પણ થઈ શકે છે કે આદર્શની ઉત્પત્તિ અને તેનું અંતિમ ધ્યેય બન્નેને માટે એકજ હોય નથી; પણ તે સુંદર અને સહ્યાન્ત પદાર્થ જેને માટે તેઓ લડી રહ્યા છે તેને માટે અને વિશુદ્ધ સાર્વજનિક અને વ્યક્તિગત જીવન, પરસ્પર અધિક શિષ્ટ વ્યવહાર, સમાજ અને જાતિને માટે ઉચ્ચ આદર્શોની સ્થાપના, ઉત્કૃષ્ટ સહનશક્તિ અને શાહુસ તથા સ્વતંત્રતાને માટે સર્વનો એકજ મત છે. એ વાતો પર ફરકો પડવાથી સર્વમાં નૈસર્ગિક ચૈતન્ય જાગૃત થઈ જાય છે. એને માટેની સહાયલુતિ લિનન લિનન મતવાળાઓને મેળવી શકે છે અને પ્રચંડ, પ્રગાઠ તથા પાકી થાય છે. એ લોકોની સુહાસાત ખ્યાનની જુઓ; તેઓ કેવા પ્રેમથી પોતપોતાને મળે છે. જરા ગૌરવથી જુઓ. એક મહાકાર્ય કરવાવાળાના મુખપર કરચલીઓ પડી છે તેનું કેવું હાર્દિક અલિનંદન તેઓ કરે છે! બીજીની આંખો કામમાં વ્યસ્ત એવા ભાવો માટે આતુર થઈ રહી છે. તોજની આંખો વિજય-આદર્શથી ચમકી રહી છે. તમે જોઈ શકશો કે એ સર્વમાં પરસ્પર આંતરિક શ્રદ્ધા છે, તેઓ એકબીજાને ઉત્સાહિત કરે છે અને પોને કષ્ટ સહન કરે છે. નિર-ત્સાહનું ચિન્હ એઓમાં કદી પણ માલમ પડતું નથી, પણ સદા મહાન વિજયની શુભ આશા અને મહા સમરનો પરમાનન્દજ દેખાઈ આવે છે. લિનન લિનન મતવાળાઓનો એ સહકાર, દેખાડવાની મિત્રતાનો નથી, તો પણ બીજા લોકો એ મેળાપ જોઈને આશ્ચર્ય અને ઝંઝામાં ફૂટી જાય છે.

લિનન લિનન મતના એ સ્વતંત્રતાના પૂજારીઓ પોતપોતાના ધર્મપથથી પૂરેપૂરા વહોરવાર છે, તો પણ તેઓમાં એકથી બીજી ધનિષ્ઠતા છે કે જાણે તેઓ

એકજ દેવ આગળ માથાં નમાવતા હોય એમજ આપણને લાગે છે. સંકીર્ણ વિચારવાળાઓની દૃષ્ટિમાં ભિન્ન ભિન્ન પદ્યવાળાઓમાં કાપાકાંપી થાય તો સારું એવું છે; પણ સ્વતંત્રતાના આ સંપ્રાપ્તિમાં તેઓ સર્વ સાધેજ આગળ વધી રહ્યા છે. એવું કેમ છે? જેનો ધર્મ સર્વથી વ્યૂત છે તેજ એ પ્રશ્નો ઉત્તર સર્વથી સારો આપી શકે તેમ છે. તે કહેશે કે, “જે ક્ષેત્રમાં અમે સર્વ મળીને કામ કરી રહ્યા છીએ ત્યાં જે સત્ય અમને સર્વને મેળવી રાખ્યા છે તેનું અનુસરણ કરવાનો એકજ સન્માર્ગ છે, અને સદગ જુદીથી એ સન્માર્ગમાં આવતે અમે મળી ગયા છીએ.”

(૩)

કિન્તુ ભિન્ન ભિન્ન મતોના એ લોભ મનજીવી અને ઈમાનદારીથી સંપન્ન અદ્વૈત રાખનારા ધણા ઓછા છે. * * * * * તેમનાં પૈયની કાણ પરીક્ષા થશે. મનુષ્યને માટે એ તપાસની દસોટી છે. જુદા જુદા ધર્મોના કારણે શત્રુતા રાખવાથી સંસારની વર્તમાન સમયમાં વિધમાન દુર્જનતા અને દુષ્ટતા ઘટવાને બદલે ઉલટી વધે છે. દત્તિહાસનું ઠાઈ પણ ઉદાહરણ જો. પ્રતિહિંસાની નિઃસારતા તથા મૂર્ખતા સ્પષ્ટપણે પ્રગટ થઈ જાય છે. * * * * * ચોક્કસ દિશા દરેક ઉદારચરિત પુરૂષનાં હૃદયમાં ફૂણા ઉત્પન્ન કરે છે. સાંભળો, મેઝીની શું કહે છે? તે કહે છે કે, “હિંસા દારા દેશમાં નવી વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવી નથી. એ પ્રકારે સ્થાપિત કરેલી વ્યવસ્થા પૂરાણી વ્યવસ્થાથી ભલે સુંદર હોય, પણ તેનો આધાર જીલ્લમ ઉપરજ રહે છે.” * * * * * આપણા ઉપર એ કારણથી પુષ્કળ જીલ્લમ ચમરવામાં આવશે કે આપણે આપણા સિદ્ધાંતોને છોડી દઈએ અને જૂના કતલો પાછા ઉભા કરીએ, પણ તે સમયે પણ આપણે મંડ્યા રહેતું પડશે. એ વખતે આપણે એવા દૈવી આત્મસંયમથી રહેતું પડશે કે જેમાં આપણી શક્તિનું રહસ્ય છપાઈ રહ્યું છે.

(૪)

ભલે સ્વતંત્રતાની ધ્વજ ફરકાવનારાઓની સંખ્યા ઓછી હોય, તો પણ આપણે જોઈ

કહી શકીએ છીએ કે આપણામાં અન્તે સંકળ-
તાની આશા છે. પ્રજા પરિણામની આશા વિના નહીં
હો. તે પૂછશે કે દેશની ઉન્નતિનું કયું લક્ષણ દેખાય
છે ? વિજયની ન્યોતિની પ્રસંગ ક્યાં છે ? આપણા
સૌભાગ્યથી ને આપણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નોંધ્યું તો આ-
પણે ઉન્નતિનું ટાઇ પણ ચિન્હ શોધી કાઢીશું. નિઃશંક
આપણે જૂની અદાવતનાં ખરાં લક્ષણો નોંધ્યું. એવું
બને છે કે કેટલાક લોકો ક્રોધમાં આવી જઈને મારફાડ
કરે છે, પણ હવે ઉપદ્રવી લોકો ઓછા રહી ગયા છે
અને ક્રોધમાં એવી તીવ્રતા પણ રહી નથી. જે લોકો
પહેલાં મારફાડ કરતા હતા તે હમણાં પણ કરે છે,
પણ તેઓમાં હવે એવી ઉન્નતતા નથી રહી, અને
આજકાલના નવયુવક ભણે આપણા આદર્શથી વિમુખ
હોય, પણ તે પ્રતિસ્પર્ધાઓની વાતો તરફ તો ઉત્ત-
સીનજ છે. તેઓ એ વાતોથી જુદા છે અને તેનાપર
ઠાઇ પણ પક્ષનો પ્રભાવ પડ્યો નથી. એ વાતોને ધ્યા-
નમાં રાખીને આપણે નિરાશ ન થવું જોઈએ. જરા
વિચાર કરો કે જેઓ આ વખતે દેશનું કામ
કરી રહ્યા છે તેઓએ ધીમે ધીમે વર્તમાન નીતિ
નક્કી કરેલી છે. આપણી પહેલાંનું રાજનૈતિક
જીવન પોતાના સમયના લોકમતનું અનુસરણ
કરતું હતું; પરંતુ આજકાલની ન્યોતિમાં તે
વાતો મન્દ પડી ગઈ છે; આપણે તે નિયમોને
કૃત્રિમ સમજ્યા, અને તેને છોડી દીધા. એ
આપણા પૂર્વજો પર આક્ષેપ નથી. * * * જે
કામ તે અધૂરું મૂકી ગયા છે તે આપણે હાથમાં
લાઈને પૂરું કરવું જોઈએ. દરેક પેઢીનું એ કર્તવ્ય
છે કે પોતાના પૂર્વજોએ અધૂરાં મોકલાં કામને તે
ઉપાડી લે, અને તે પૂરાં કરી, એ પિતૃક સમ્પત્તિ પો-
તાના વંશજોને સોંપી દે. નવયુવકો પોતે એ કૃતવ્યને
પિછાળી લે છે અને દરેક પેઢી પોતાના સંકીર્ણ વિચા-
રોને છોડીને સત્યનો વિકાસ કરતાં કરતાં પોતાના જા-
પદાદથી એક ડગલું આગળ વધે છે. એ વાતને પ્રત્યેક
વ્યક્તિ પોતાના અનુભવથી જ સમજી શકે છે કે, આ
વખતે જેઓ દારૂનાં મુકાંઓને ખોદી રહ્યા છે તે જુ-
તજ નજ થઈ જશે, અને તેનું સ્થાન લેવાને કોઈ પણ
આવશ્ય નહીં.

(૫)

સંભાગ્યથી દેશવાસીઓમાં ભાષ્યાર્થે સ્થાપિત

કરવાની દલીલ આપવાની હવે જરૂર રહી નથી; પણ
તેની સાથે સાથે અમારાં હુલામણી પ્રજા એ વાત સ્વી-
કારતી અને સમજતી નથી કે, જે દારૂવાસી આપણે
આપણા દેશવાસીઓની વચ્ચે મિત્રતાનો સંબંધ સ્થા-
પિત કરવો જોઈએ તેજ દારૂવાસી ઈંગ્લાંડ અથવા બીજી
ભૂતિ સાથે જેનાથી આપણે લડી રહ્યા છીએ અથવા
ભવિષ્યમાં લડીશું તેની સાથે પણ મિત્રતા કરવી જોઈએ.
પાટણીઓમાં રમેલ હોયો રવાભાવિષ છે. એકજ પોજ
અથવા એકજ મહોલ્લામાં રહેનારા બે પાટણીઓમાં
વ્યક્તિમત પ્રીતિનું કેવું મનોહર દ્રશ્ય જોવામાં આવે
છે ! તેઓ એકબીજાના સુખે સુખી થાય છે, આપ-
ત્સાળમાં એકબીજાને મદાવના કરે છે અને પોતાનાં
દરેકજનાં કામો બનુભાવથી મળીને કરે છે. તેઓ
હમેશાં એકબીજાના હિતમાં સંપત્તિ સાર્થકતા જુએ
છે. પણ ધારો કે કોઈ દારૂજીવર એ મિત્રતા તરીકે ગઈ
તો તે વખતે જૂની મૈત્રી દ્વેષમાં પરિણત થઈ જાય છે.
જે પાટણી મિત્રતાના સમયે તેને પ્રચક્ષિત કરતો હતો
તે આજ તેની શત્રુતાને વધારે છે. ત્યારે ત્યારે
તેઓનો મેળાપ થાય છે ત્યારે ત્યારે તેઓની વાતો એક-
બીજાનાં હૃદયમાં ખૂંચે એવી હોય છે; તેઓનો ભાવ
પરસ્પર જુલમ યુગ્મરવાનો હોય છે. જીવનના આનંદને
જાદ કરનારા એ ઉપજી રસ સારિત્વ સ્વભાવને વિદોહી
માત્રમ પડે છે. તેઓનાં હૃદયમાં ધૂણીને બદલ કાઢી
નાંખવાની, તથા જૂની સહૃદયતા પુનઃ સ્થાપિત કરવાની
પ્રયજ લાલસા ઉત્પન્ન થાય છે, અને હૃદયની ઓદર-
મેજ કરવાની ઇચ્છા પણ હોય છે, છતાં પણ તે છૂટા
પહેલા મિત્રો એકબીજાના લોહીના તરસ્યા થાય છે.
કોઈ ટાઇ વખત એ ખરાબી એટલી હદ સુધી પહોંચી
જાય છે અને વિદોહ એટલો બધો વધી જાય છે કે
જૂનો મિત્રભાવ પુનઃ સ્થાપિત થઈ શકશેજ નહીં એમ
લાગે છે. પણ જ્યાંસુધી આશાનું એક પણ ઝાંખું કિરણ
બાકી રહે છે, ત્યાં સુધી સાચો આત્મા એ બાળતને
માટે પ્થાન રાખે છે. બે જીવનનું પૂર્ણ સૌદર્ય
પુનઃ પ્રાપ્ત કરવું હોય અને તેને મદાને માટે મુશ્કિલ
રાખવું હોય, તો જૂનો મિત્રભાવ ફરીથી સ્થાપિત કર-
વાને માટે સર્વ પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. વ્યક્તિઓની
માફક ભૂતિઓને માટે પણ એ વાત કહી શકાય.
એ જાણીને આપણે ભવિષ્યમાં નવી જૂલમી બની જવું
જોઈએ. એ જૂલ અર્થાત સાધનનું પરિણામ આપણે

જાનું સમજાએ છીએ પણ તે સદા નવા રૂપમાં દષ્ટિ-
ગોચર થાય છે.

બ્યાપક સંધિનું લક્ષ્ય પ્રત્યેક જાતિને વિશુદ્ધ સ્વા-
ધીનતા, આત્મિક સિદ્ધિ, મનુષ્યમાં છુપાયલા ગુણો
અને જીવનનો આનંદ અને એની પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવી
એ છે. એની મતલબ એ નથી કે ગમે તેવા કોઇ પણ
સિદ્ધાંતને છોડી દઇ એવી નિષ્કૃષ્ટ સંધિ કરવામાં આવે
કે જે શુદ્ધામીના જેવી ન હોય. એના મનદેશો એવી
જાતિઓને હોશમાં લાવે છે કે જેણે પોતાના ઉત્પા-
તોથી બીજી જાતિને દુર્દેશ તરફ ધકેલી મૂકી હોય.
એ સ્થાપી અને સન્માનયુક્ત સંધિને માટે મોકળો
માર્ગ છોડી દે છે. તે એવું માને છે કે આત્માના દેવ-
ત્વ સંપન્નનું રક્ષણ કરવું.

ગુસ્તેચીની કરનારા એમ પણ કહેશે કે “અમે
મહાન યુદ્ધમાં ફસેલા હોવાથી જો હેશવાસીઓમાં ઉદાત્ત
વૃત્તિઓ જન્યુત કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો તેઓમાં
દુર્બળતા આવી જશે, કારણ કે જેને આપવાવાળી
હિંસા જાતિની રજૂમાં ને પ્રચંડ પ્રેતસાહન મળે છે તે રહેશે
હીંમતી; જે વૃત્તિ રહેતી નથી તે આપણને પ્રેતસાહિત
ફાટી નથી. ન્યારે લાઇ લાઇમાં લડાઇ જળે છે
પારે સંઘ્રામ ધરધરાઉ બની જાય છે; એકાદ કર્તવ્યનું
દલાયે પ્રકારનું તાત્પર્ય પોતપોતાના લોકોને સિન્ન સિન્ન
રી છે છે. પુત્ર પિતાની વિરૂદ્ધ, ભાઈ ભાઈની વિરૂદ્ધ
હીને ઉભો યઈ જાય છે ત્યારે પણ તેઓના કસલ
એક વંશનો હોવાથી, અથવા દેવ અને વૃણુસંહિત
હોવાથી તેમનાં ઉદયમાં નિઃકંટના સંબંધનું પૂરું જાન
જરા પણ ટીકું પડતું નથી. એટલા માટે ન્યારે મનુ-
ષ્યાને તમે એવી સીખામણ આપો છો કે, તેના રાગ તેના
ભાઇ છે તો તેથી તમે તેને સંઘ્રામમાંથી ખસેડતા નથી.
પણ તમે તેની સામે તેના ખ્યેવનો નવો અર્થ મૂકો છો
અને તેને એક ઐક્ય આદર્શ યાત્રીને ઉત્તેજિત કરો છો
કે જેનાથી તે પોતાની ધૂનમાં મચ્યો રહે અને લક્ષ્યની
પ્રાપ્તિ કરે.

(૬)

જો વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર્યા
બાદ સંસારમાં બ્રાત્રીભાવ દેસાવવાના આદેશને માટે
ઉદ્યોગ કરવો બાકી રહી જાય તો આપણે એ ખ્યેવને

સાંસારિક જીવોની પરોંચની બહાર ન સમજના બોધ્યો.
એ આદર્શ દ્રુવ-તારા સમાન આપણો માર્ગદર્શક થવો
બોધ્યો કે જે આપણને હમમેશ સત્યથે ચલાવે. આ-
પણે હાથમાં લીધેલા કાર્યને ત્યારે જ નિલાવી શકીએ
છીએ જ્યારે આપણે એ કાર્યને એવા ઉદ્દેશને અનુ-
કૂળ બનાવીએ કે જે આપણને ઉત્સાહિત કરે છે. એ
ઉચ્ચ ઉદ્દેશને વિચલિત કરવાને માટે આપણને દરેક
પ્રકારે દેસલાવવામાં આવશે, પરંતુ જે આત્મિક બળ
આપણા પક્ષને નિર્મળ અને દઢ બનાવે છે તે દરેક
નષ્ટ કરનારી શક્તિનો પ્રતિરોધ કરશે.

ન્યારે એક ધર્મપંથવાળો બીજા ધર્મપંથવાળાને
પોતાનો ભાઇ સમજવા માંડશે ત્યારે એ આદર્શને
આપણે પ્રદર્શિત કરીશું અને સ્વતંત્રતાના ખ્યેવને
આપણે આપણા હાથમાં ઉપાડી લઈશું. પછી જય,
એમજ સમજો કે, સંઘ્રામનું પ્રથમ લેખ આપણે સર
કરી લીધું. ન્યારે દેશની અનંદ પૂરી એકતા
સ્થાપિત કરવામાં આપણે કૃતકાર્ય શરૂ જઈશું
ત્યારે સ્વતંત્રતા આપણી પાછળ ચાલી આવશે.
એને માટે ટીકાકારો પ્રશ્ન ઉઠાવશે કે: “ભાઇ, તમે
ઈંગ્લાંડ સાથે મિત્રતા કરવામાં શા માટે દબાણ કરો
છો ? તે તો પોતાનું આધિપત્ય કાયમ રાખવાની રાતે
જ મુલેલ કરશે.” એવું સમાધાન એ પ્રશ્નને ચઢ
શે કે, જે તાજા વગાડવાને માટે એ હાથની
જરૂર પડે છે તો મિત્રતા કરવાને માટે પણ એ
હાથ મેળવવાની જરૂર હોય છે. હા; એ બીજી વાત
છે કે કોઈ શુભામ બનીને પોતાના હાથથી છૂં લાંબો
કરવાનું કામ લે. પરંતુ એ બાબતમાં અમે બે-
ફિકર છીએ. આપણે બીજાને વશ કરીને સ્વા-
ધીનતા લઈ શકીએ છીએ અને અમને અમારા
વિજય પર સમ્પૂર્ણ વિદ્યાશ છે. દોસ્તીનો રસ્તો
દબ્બ પણ ખુલ્લો છે. આથી દરલાક લોકોની છુદ્ધિ
અમમાં પડી જશે કે એક બાજુ આપણે ઉદાર સ્વ-
ભાવને જીવતા રાખવો પડશે; અને બીજી બાજુ આ-
પણે સંઘ્રામમાં ચૂક અને દરપ્રતિત રહેવું પડશે;
આપણે એક બાજુ શાન્તિની કામના કરવી પડશે
અને બીજી બાજુ પૂરી લડાઈ લડવી પડશે;
એક બાજુ આપણે દરથમાં અનુકૂળતાની કામના
રાખીશું અને બીજી બાજુ હાનિકારક મિત્રતાને

નબળા કરી નાંખીશું. છતાંની સાથે સાહિત્ય, રાજનૈતિક, આપારિક તથા સામાજિક મેળ તદ્દન તોડી નાંખવો પડશે. જે એ મેળ સ્વાધીનતા, સમાનતા અને સર્વવ્યતીય સ્વતંત્રતાના રૂળ પર ઉભો ન કરવામાં આવે તો, જે વખતે આપણે એ કાર્યમાં જોડાઈ મંડ્યા રહીશું તે વખતે લોકો એમાં સ્થાપી મિત્રતાનો આભાસ ન મેળવે તો તે સંભવિત છે, પણ આપણે એ પ્રયત્નમાં સદા મંડ્યા રહેવું જોઈએ. સર્વથી પ્રયત્ન સ્વતંત્રતાની અન્યંત આવશ્યકતા છે. આપણે જ્યારે આપણા પક્ષના સૈનિકોમાં આપણા ખર્ચના એ અર્થનો નિરંતર પ્રચાર કરના રહીશું ત્યારે સત્તાના હાથમાં પણ એ વાત ફરી જશે. પ્રારંભમાં આપણા શત્રુ એને બ્રમ અથવા રાજકીય જળ સમજશે, પણ એક એવો ભાવપૂર્ણ સમય આવશે, કે જ્યારે તેઓનાં હૃદયમાં આપણા સિદ્ધાંત પ્રકાશ ફેલાવશે અને એ નવયુગનો આવિર્ભાવ થશે. એવા શુભ અવસર પર કુદ્દતોનો લોપ થઈ જાય છે, ધુણા ભક્ત થઈ જાય છે અને મિત્રતા નવો જન્મ ધારણ કરે છે. કેટલાક લોકોના મનમાં એવો ડર છે કે, તેમની આત્મશક્તિમાં વાંધા પડશે. એ ડર ત્યારેજ દૂર થઈ શકે છે કે જ્યારે એવો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય કે અમને જનરલિટીથી શુભામ જનારી રાખવા કરતાં અમારી સ્વતંત્રતાથી જ શત્રુની વધુ રક્ષા થઈ શકશે. એ મત્તેહવાં વાદજને સ્ત્રી નાંખી જોડાઈનાં કિરણો પ્રકાશ ફેલાવશે અને તેજસ્ય અર્થ સંસારને પ્રકાશિત કરશે.

માનપૂર્વક સન્ધિ કરવાને માટે શત્રુનો આદર્શ પણ આપણા જેટલોજ ઉચ્ચ હોવો જોઈએ. ત્યારબાદ તે કાષ્ટપણ પ્રકારનો વિરોધ કરશે તો તે ન્યાયનો પણ લક્ષનેજ કરશે, પણ શત્રુની ધોર સ્વાર્થ-પરાયણતા અને સામાજ્યમેહપતા જે આજકાલ તેની બાની ઉપર જુતીના માફક ચડી બેસી છે તે જોડી આરા નથી કેબાડતી કે, તુર્નાંજ ને પરમાર્થ, સાધુચરિત્ર અને ઉદાર બની જાય. ગમે તેમ હોય પણ આપણે આપણા આદર્શને ત્યાગવો જોઈએ નહીં. જર્ન-માનં ઇંગ્લાંડ ભલે પોતાની પામરતા અને અ-ત્યાચારોને લીધે આપણી યુજિઓની ઉપેક્ષા કરે અને આપણી દલીલોપર પાણી ફેરવે પણ આ-પણા આત્મા આપણાં કાર્યોથી દૃઢ સન્તોષ પ્રાપ્ત

કરે છે એટલુજ નહીં પણ આપણા શત્રુઓની વચ-માંથી પણ પ્રતિભાસાળી આત્માઓ પોદારી ઉઠે છે, અને સાક્ષી પૂરે છે કે મનુષ્ય માત્ર એટલુ છે. તે સિદ્ધ કરે છે કે જનુતાનો ભાવ તેઓની અંદર જનુ-ત છે. એ આદર્શ અમને આજળ વધવામાં પ્રા-શનું કામ કરે છે. એ સત્માર્ગે આપણે સત્યનું જ અવ-લમ્બન કરીને ચાલવું જોઈએ. શત્રુના પિચારો ગમે તેવા હોય તેની આપણે દરકાર રાખવી જોઈએ નહીં. એ કાર્યમાં અધિકાધિક મુશ્કેલીઓ ભલે વધતી જાય, તો પણ તે સફળ થઈ શકે છે. રાષ્ટ્રીયતાનો ન્યાય તથા તેનો ગૌરવપૂર્ણ અર્થ એ જાનુભાવના સિદ્ધાંતમાં છ-પાઈ રહેલો છે. સમસ્ત જગતને પોતાનું પર સ્ત્રમજ-નાર લોકોના પક્ષની આ દક્ષીત છે. જ્યનની જે જલતા અને સુદરતા સર્વ જાતિઓનું લક્ષ્ય જનવું જોઈએ, તેનો આખા જગતમાં એક જાતિ સિવાય સર્વ જાતિઓ અસ્વીકાર કરે, તો પણ પેલી એક જાતિ પોતાના દેશની અંદર એ ઉદ્દેશને ત્યાં સુધી હૃદય સાથે લગાડી રા-ખશે કે જ્યાંસુધી તેનો જાદુ તમામ દુનિયાપર ન ચાલે હોય. જે એ પરમ લક્ષ્ય હમણાં આપણાથી જાદુ દૂર હોય, તો ફરી પણ એનું અનુસરણ કરવામાં આપણને એક પછી એક પરાક્રમનાં કાર્ય કરવાં પડશે, અને એ વિદેશપૂર્ણ કાર્યોની સિદ્ધિમાંજ સદા સન્નિધિ અને આનન્દ રાખી રહેશે. વીર લડ-વંધાઓને સર્વદા શાન્ત્ય બદલો મળે છે. તેની જુદી શુદ્ધ રહે છે, તેના લોહીમાં જોડા રહે છે અને તેની કલ્પનાશક્તિ સચેત રહે છે. તે જ-વનનો અર્થ મગજ છે. તેને કામ કરવામાં આનન્દ મળે છે અને પરિણામમાં તે સુવિચ્છતાના શિખર પર પોતાનો અધિકાર જમાવી દે છે. એ ઉચ્ચ કેટિધી જૂસ્તમાં જૂસ્ત સંશયતામાના કાનોમાં એવો સર્વ અંધ સન્દેશો ગુંજતો ગુંજતો જશે કે “જ્યારે અમે આકાશ પકડવાનો પ્રયત્ન કરીશું ત્યારેજ અમે પર્વતશિખર પર પહોંચી શકીશું.”*

રેન્ડા મેકડોનીની

છઠ્ઠી ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય સંગીત પરિષદ

ગાંધર્વ મહાવિદ્યાલય પરિષદની છઠ્ઠી બેઠક આ વર્ષ અમદાવાદમાં મળેલી. ગુજરાતમાં આ જાતની પરિષદ આ પ્રથમ જ હોવાથી એને એ દિશામાં અત્યાર સુધી ચચેત્રા કાર્યના સચન રૂપ ગણવા કરતાં, ભવિષ્યમાં જે કાર્ય થવાની આશા છે તેમાં જ એની સાર્થકતા ગણવી જોઈએ. એમાં વિશેષ તો એ છે કે રાષ્ટ્રીય દ્વિસચાલોનો પગના સમય જીવનની પ્રગતિ સાથે સંગઠિત રહેલો છે, અને કાંઈ પણ પ્રજા રાજકીય પ્રગતિ સાધતી છતાં, પ્રદેશિની દષ્ટિએ પચાત તો નજર રહી શકે, એનું આ પરિષદ એક દષ્ટાંત છે. વળી, આપણું સંગીત કેવું હોયું જોઈએ એના-એની પરિપૂર્ણતાના નહિ, પણ એની શ્રુતિઓના-તાદશ નમના રૂપ પણ એ ગણાય. પરિપદના પ્રર્થે આપણામાં આશા તો પ્રગટાવી છે જ, કારણ એના કાયકમમાં વિરોધનો પોકાર અને આગ્રહ બનને ને સ્થાન હતું. “શાસ્ત્રીય” સંગીત મામે પોકાર ઉઠા-રીને કદાચ સંગીતનાં તત્ત્વોના આંતરરાષ્ટ્રીય નહિ પણ વિશાળ રાષ્ટ્રીય સમન્વય કરવાનો તો પરિપદે જરૂર આગ્રહ દર્શાવ્યો. ગુજરાતને માટે સંગીત તો એક નવો ઉરક છે, અને પરિપદ ગુજરાતને સંગીતને આહવાની કળા શીખવી શકી હોય તો એને! ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો ગણાય.

સંગીત એવી કળા છે, જે વાસનાને ઉત્તેજિત કર્યાં સિવાય, પોતાના સ્વરસૌંદર્યથી જ આદહાદ આપે છે. સ્વરના એકતાન અને તાલબંધ દ્વારા એ આપણને વિશુદ્ધ આનંદ પમાડે છે. એ એક નૈતિક કળા હોઈ, આ-તાજનની લાગણીઓને સ્પર્શ કરી, તેમના દ્વિલમાં એક-બીજા પ્રત્યે સમલાય ઉત્પન્ન કરે છે. સંગીત એક સર્વોગમપૂર્ણ કળા છે, કારણ એ આંત-રિક રહસ્ય ઉપર સુધી ગુપ્ત જ રાખે છે. સંગીત શ્રવણ કર્યા પછી “મેં” દર્શિયે ન કરેલાં પાપો માટે બચે હું

અશ્રુપાત કરતો હોઈ, અને મારા અંગત જીવનની નહિ એવી કંઈ ઘટનાઓ માટે શોકમય થતો હોઈ” એમ લાગ્યાં કરે છે. આપણથી અગાત રહેલો જાત ઇતિહાસ સંગીત ફરીવાર દષ્ટિ સમક્ષ ખડો કરે છે. સંગીત જેવું મુદ્ધુ અને રમ્ય કોઈ સીજ નથી, છતાં એના જેવું અગમ્ય પણ એકે નથી.

સંગીતની આ અગમ્યતા કેટલાંક સાદાં તત્ત્વોન મિશ્રણમાંથીજ સંભવે છે. નિયમબદ્ધ તાલમાં સ્વરો અચર કરવો, એનું જ નામ સંગીત. અર્થ અને અતુથ વિચેરે ભુદા ભુદા સમક અનુસાર સ્વરજ્ઞાનમાંથી એ ઉદભવે છે. સરના ન્યૂનાધિક પ્રમાણ કરતાં એન ધ્વનનમાં જ એની ખરી ખૂબી રહેતી છે સમક અને સત્ત્વ, તેમજ જોગસ અને મુદ્દતાનો તોલ દ્વારા સંયોગ, એજ સંગીત. સંગીતના આદ્ય પૃથક્કરણ પછી હવે આપણે આપણા સંગીત અે તેના દોષોને વધારે મારી રીને સમજી શકીશું.

તાલ અને સ્વરજ્ઞાન, એ એમાં તો દિંદી સંગીત પાછું પડે એમ નથી. તગલાં બંનાવટમાં સાદાં, પણ જનવચામાં અતિશય કઠિન છે, અને એ દિંદી સંગીતની એક નિશિષ્ટતા છે. તાલની પરિપૂર્ણતાનો એ એક અદ્ભુત નમૂનો છે. દિંદુસ્તાનમાં સ્વરનૈપુણ્ય પણ હેરત પમાડવામાં ઉતરે એમ નથી. તાનમાં વિધિવિધ પ્રકારના અનેક સ્વરોની અદ્ભુત મિલાવટથી આપણે ગુપરિચિત છીએ. આ વખતની પરિપદમાં અથસ્તરના શુપ્રસિદ્ધ સંગીતરત્નાકર, ખાનસાહેબ અઝાખંદાખાને સ્વરનૈપુણ્ય દર્શાવવામાં ક્રમાંક કરી. દિંદી સંગીતના સ્વરો કંઈ વાંચી સંભળાવાતા નથી પણ ગાવા પડે છે. દિંદી સંગીત એ ‘ચોપટ વિદ્યા’ નથી, કે ગંગે તે કાચ સાથે તે ગાઇ શકાય. એમાં તો દરેક પોતે જ

પોતાનું કાવ્ય બનાવવું પડે છે. ખાનસાહેબનું આ વિષયનું પ્રાતીક્ય ખરેખર અદ્ભુત હતું. અને એમની તરફ તરફની સ્વરચાતુરિએ એમના સ્મૃતિશક્તિ તો તેમજ આશ્ચર્યકતાએને મુંદર રક્ષાસ્વાદ અપાડે. એમના વિચિત્ર લાગના કૌશલ્યથી અને સદ્ગાતમાં તો જરા યુગ્મવાયા, પણ પછી, અમારાથી પણ 'વાહ', 'વાહ' કર્યા વગર ન રહેવાયું. સંગીતનું 'સ્વરૂપ' યથાર્થ સમજ લેતાં, ખાનસાહેબને અપાર શ્રમ અને ધીરજ કેળવ્યાં પડ્યાં હશે, એનો મને આ રમણે બરાબર અનુભવ થયો.

સ્વર એ સંગીતનું રાજ છે, અને તાલ એનો આત્મા છે. એક એનું 'રૂપ' અને બીજાને એનો 'રમ' છે, અને આ વિષયમાં તે સરિષ્ટ આરણ્યને નાસ્તીયજ્ઞ કર્યાં હશેવાય. એક પછી એક સંગીતકારે ગાવા ઉઠ્યા, પણ આમને એમનું કંઈ આકર્ષણ ન થયું. અને સુનસુન સાંભળ્યાંજ કહ્યું, સંગીત હતું, પણ તેમાં હૃદયને પીગળાવે એવો અણુઅણુ નહોતો. "સંગીતને મૃદુ ઉચ્ચ-વાસ," "ખાર પોષક સંગીત," તેમજ "સંતાપને સમાવનાર અને વાસનાને હકાવનાર સંગીત" ની શોધમાં અને વ્યર્થ દાંડાં માર્યાં, પણ એને બદલે સાંભળ્યા માત્ર ગળાના ધાંટા. ગાનારાની અવયવોની દસરત અને સ્પષ્ટ નેત્રે શક્યા. ભપકાદાર પાધડી અને ટેટ પહેરેલા ખાનસાહેબ વારંવાર ખૂર્ચી ખીસતા, અને એમના જેવું ગાનાર ત્યાં હાજર કોઈ નથી એનો તેમને ગળા સુધી વિશ્વાસ હતો. પોતાની કૃતિથી એમને ખૂર્ચી સંતોષ થયેલા એ અને નેત્રે શક્યા. જેટલાકના સીધાં અંગેલા ચહેરા, તે વળી બીજાના અમન્ય પોદાર અને બધાપની ખૂટતી ધીરજ અને વધતી નિરાશાની એમને જરાયે દરકાર નહોતી. અવરથાપકાએ ખાનસાહેબની પ્રેક્ષિથી વારંવાર યદને તે રાતના દાર્બકમાં ઘણા અગત્યનો ઘટારો તો કરેલો જ, પણ ખાનસાહેબ તો કંઈ ચેતે એ બધું પોતાના વખાણના ચિન્દ દેખે સમજેલા, અને તે તેઓ વારંવાર ગલામ ભરીને સ્તીકારતા. રાજદરબારના રતનસમા આ કુશળ સંગીતકારને, સંગીતની આંતરિયાંટીમાં જ યુગાર્થ રહેલા નેત્રને અમને ખરેખર દિલગીરી થઈ.

પરિષદમાં સંગીતની વિવિધતાની પણ ખામી હતી. પણ એમાં તો દિલની સંગીત મુખ્યત્વે ભક્તિપ્રધાન

છે, એનો જ દોષ ગળાંવા નેત્રેએ. ગીતોની રચના અને તેના રાગ, બધા પરાપૂર્વથી ચાસતા આવેલા તેના તે જ છે. છતાં જમાનાના સાધુસંતોએ જે ગીતો રચેલાં તે જ સંગીતકારો ગાઈ સંભળાવે અને રાગ તો અગ્રહના વખતનો જ આપણને વારસામાં મળેલો. આથી આપણું સંગીત આપણા અંતરના બધાપ ભાવો વ્યક્ત નથી કરી શકતું; પણ કેવળ ધાર્મિક ભાવો જ ઉતારી શકે છે. એ કળાને આપણે ધર્મની દાસી બનાવી છે, એમ દુઃકમાં કહી શકાય. સંગીતકારોએ આ સ્થિતિમાં સુધારો કરવા માટે ઈરાદો છે કે સમયાનુકૂલ અમુક રાગો અમુક વખતે જ ગાઈ શકાય. આમ આપણી ચિત્તશક્તિ સ્વરચના વાતાવરણને અનુકૂલ હોય ત્યારે પણ ઘણી વખતે રાગે ગવાતા રાગો આપણે સાંભળીએ છીએ ! અત્યારે તો આપણું ધાર્મિક સંગીત મોટે ભાગે ધર્મભાવનાશય ઉત્પાદક અને શોખી-તાનું એક મિથ્યા આકર્ષણ માત્ર થઈ પડ્યું છે.

આપણાં લોકગીતોની જે અધમ દશા થઈ છે, એ પણ દિલગીર થવા જેવી છે. યુગ્મદાનમાં ગરબા ગાવાનો રિવાજ કોઈ પણ પ્રાંતને અભિમાન ધરવા જેવો છે. એમાં બધા સાથે મળીને, સાદું નૃત્ય કરતાં કરતાં તાલ મિલાવીને ગાય છે. ગરબાનાં ગીતો પ્રેમભાવનાં હોઈ શ્રોતાઓને આનંદ આપે છે. એના તાલ અને રાગ બધું સરળ છે. આંખ તો એ નોતોની સાથે જ આકર્ષાય છે, અને ગરબો ઠીક થવાનો હોય તો હૃદયને વશ પણ કરી શકે. નેનારને પણ અંદર સામેલ થવાનો ઉર્મગ થઈ આવે છે. પણ પરિવર્તમાં ગરબેલા ગરબા તો સાચ માત્ર વગરના અને કંટાળાભરેલા જ હતા. ગાનારાં એનાં શરીર નાણુક ખરાં પણ તેમની ચાલ તો અકસર રહેતી, અને મધુર સ્વર એટલા બધા ઝીણા કે સંભળાય જ નહિ. અને અમર પગ ટોડીને તેમના તાલમાં મદદ કરી શકત, પણ તેમની પોતાની તાળોએ જ ત્યાં મંડાયથી પડતી સાં અને શું કરીએ ?

માત્ર રંગના ઝગઝગાટથી અને મોહિત થયા ખરા. ગરબો ગાનારાઓને એની યોગ્ય તાલીમ મળેલી જ નહિ, અને સાચું કહીએ તો તેમણે ગાયું પણ દિલ ચેરીને જ. તેમને પોતાને પણ એ કંઈ જ જાણું હશે અને તેમાંનાં કેટલાંક શરમાળ સ્વભાવનાં લાગેલા મંદાય તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યો. તે વખતે, ખાન-

ખર રૂપમાં એક રાત્રે આનંદથી ઉલરાતા ગામડીઆ-
ઓનું યુક્ત કંઠે ગાયેલું એક ગીત મેં સાંભળેલું તે
પાછું સાંભરી આવ્યું. તેમનો સર જરા બદલો અને
કર્કશ હતો, પણ મને તે વખતે સાંભળવાની હીક મગ
પડેલી. એમને ઈર્ષ શ્રોતાઓનાં મન રંજન કરવાનાં
નહોતાં, અને મને લાગે છે કે ગરબો કંઈ મોટા અને
લિખ લિખ રૂપીવાળા શ્રોતાજનોને માટે છે જ નહિ.
ગરબો ગાનાર જરાયે મંદ્રેય રાખ્યા વગર ઉમ-
ગથી ગાય, તેજ એ સાચો ગરબો કહેવાય, બાકી તો
એ એક માત્ર તમાશો જ થઈ પડે. પતંગિયાની જેમ
શણગારેલાં હોદરાંઓ, પંખીની જેમ આનંદ અને
હલોલથી નાચીને ગરબો ગાતાં વ્યય, એની રરજ અને
મગા તો કંઈ એરજ હોય.

સરલાએ, પરિપરને છેલ્લે દિવસે એમની પાસે
ત્યારે અમે ગવડાવ્યું, ત્યારે અમને આશા હતી કે
અમે પણ એમની સાથે ગયપણના આનંદમાં લાગ
લાઈશું. ૪ થી ૧૫ વર્ષ સુધીની ઉંમરનાં હોદરાં સારી
સંખ્યામાં ભેગાં થયેલાં, અને અમે બધા એમની ખાખી-
ઓ ન ગણુકારતાં એમનું હાર્દિક સ્વાગત કરવાને માટે
આતુર હતા. એમનામાં ખાખીઓ જણાઈ એ
દિલ્હીની વાત છે. પણ એમાં એમની પોતાની કસુર
નહોતી. “દેવફત” સમાં એ બાળકો ઉપર અમારી
આંખ ન હતી શકી. એમના પોશાકના રંગના અને
આખા દરખના સૌંદર્ય વચ્ચે કંઈ જ સામ્ય નહોતું.
ગરીબ બિચારાં, એમનો પરિવેશ આવે વખતે તો હીક
ભપકાશર રાખે છે, ત્યારે આપણો પોશાક દેવજ સારો
હોય છે. આપણાં હોદરાં આંખાં કપડાં પહેરે ત્યારે
આપણી સ્ત્રીઓ છૂટથી ધરણાંના શણગાર રાખે છે. પેલાં
હોદરાંઓ ગાતા તો લાગ્યાં, પણ દિલ્હીની માત્ર એટલી
હતી, કે તેમણે નાનકડા સંગીતકારોની જેમ, તેમના એ
જ તાલ અને તાનનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું, તેમણે
એના એ રાગ અને સરમાં ગાયું; ફર માત્ર એ કે,
એમાં વિવિધતા જરા એટલી હતી, અને બૂલો વધારે
હતી. ઉત્તરોશ ગાતી વખતે દસમાથું દલાવીને રેસલા
અને વારેવારે તાનમાં આવી જઈ આલાપ કરીને મન
રંજન પણ કરતા. ત્યારે હોદરાંઓએ તો ચિત્રવત
સ્તંભિત થઈને જ ગા્યું. ઘડી પહેલાં જે નાચીકૂદીને
એમ કરતાં હતાં. તે બિચારાં ને વખતે આનંદ અતિવીન

થઈ ગયાં, કેમ જાણે એમનાં હૃદય ધ્વજતાં બંધ ન પડી
ગયાં હોય. આનંદથી પંખી જેમ, ચિનારાકોચ ગાતાં
કરતાં તે આ વખતે હંડગારજ થઈ ગયા. તેમણે કદાચ
અને અચૂતનાં સ્વપ્નાં સ્વપ્નાં હશે ત્યારે અમે સુષો રા-
લોજ તેમની આગળ ધર્યો, એવું અમને લાગ્યું. તેઓ
સાદી અને સરળ વસ્તુ માટે તલસતાં હશે, અને અમે
તો તેમને શું સ્વપ્નામાં મૂકી દીધાં. તેમને તો રણકારમાં
જ મગા પડે, ત્યારે એમને મળ્યા ગરબજ અને મોટાઓ!
એમને મોજ ઉડાવવા બોલો, અને અમારી પાસે આ-
પવાની હતી માત્ર શાંતિ જ. આવી મુદ્દા અમારી
રસજાતિ, અને આટલું અલ્પ અમારું આ બિચારાં વિ-
ધનું જ્ઞાન! ગીતો અમારી પાસે નહોતાં, એટલે એમ-
ના ઉપર સ્ત્રોત્રો અને ભજનોનો અમે હજ વાળ્યો.
એથી પરિણામ એ થયું, કે એ નીરસ લામવાધી અ-
નીરાંતે એકાં ખાતા, ત્યારે ગાનારાં બિચારાં બાધાં જે-
હોવાં જ રહેતાં.

પણ પરિપરે અમને તદન જ નારીપાસ કર્યા એમ
ન કહેવાય. એમાં પણ કેટલીક અમતૃતિઓ તો જરૂર
હતી. આનંદાલેખ ત્યારે સંગીતના રૂપના વિવિધમાં એકા-
દના, ત્યારે જાણ દિલીપકુમાર દાય, એના ‘રશ’ની
સાક્ષાત્ મૂર્તિ હતી—એક જલ્દ અને બીજા સુવાન.
એક ભૂતકાળના પ્રભાવના પ્રતિનિધિ હતા ત્યારે બીજા
ભવિષ્યની આશા, અને વત માનનો ઉત્સાહ કહેવાય.
દિલીપજાણે એક લાભ એ હતો કે એ પોતે દેખાવે
ગંગીતકાર જેવાજ લાગતા. એમના ગરેરામાં મુદ્દા,
અને હોડમાં દ્રવતા રેવાવે લીધે એ બેની ગતિમાં જ એક
પ્રકારનું સંગીત જણાઈ આવે છે. એમના મંગીને તો
અમને ખરેખર મુંઝ જ કર્યા, અનં એક એ વખત તો
દિવમાં ખૂણ તનમનાડ પણ પેદા કર્યો. એમને રવર
કમાનુસાર ભારે દળવો થયાં કરતા પણ તે હંમેશાં
ગીદાર અને મુદ્દા પાછું જ હોય. દળવો ચાપ ત્યારે
જાણે અમને હાલરકું ગાતા હોય અને મટે ત્યારે અમે
પણ પાંખોથી ઉડતા દોડાં એમજ લાગ્યું. લામણીના
ગાંબીરની પ્રોદતા અને હૃદયના લાવો વ્યક્ત કરવાની
શક્તિ એમાં ખૂણ હતી. એ દિલ્હી ઉડાણમાંથી નીકળ્યું,
તેથી શ્રોતાઓના હૃદયમાં સોસડે જ ઉતરી જતું અને
ગી એક ચિતે તે સાંભળતા પણ ખરા. સંગીત એમના
ધંધારજવારનો વિાપ બસે ન હોય, પણ તેઓ મંગી-

તકાર તો છે જ. તેઓ વિનોદ ખાતર અમારે માટે ગાતા હતા, ઉસ્તાદો પાસે વાહ વાહ કહેવડાવવા માટે નહિ. એમણે ગાયું તો થોડુંજ, 'પણ તેટલાથી જ તેમણે શ્રોતાઓનાં મન છતી લીધાં. વખતો વખત તેઓ 'તાલ'નાં પ્રદેશમાં વિહાર કરતા એ સાચું, પણ તે માટે અમારે કે ઉસ્તાદોને કોઈને વાંધો લેવાપણું હોય નહિ. એમનો સર હજીએ અમારા કાનમાં ગુંછ રહ્યો છે. કંઈતો કોમળ સર સ્મરણમાંથી વખતે બૃજાઇ જાય, પણ એના સંગીતનો લાણુકાર તો કાયમ જ રહેવાનો.

વાદ્ય સંગીત પણ એાણું મોહક નહોતું. એ જગા વિચિત્ર તો લાગે, પણ વાદ્ય સંગીત હંમેશાં મનરંજન કરી શકે છે અને તેથી યુરોપીય સંગીત સાથે આપણે બીજી ગમે તેટલો ઝગડો હોય તો પણ એમનું વાદ્ય સંગીત આપણા સંગીતની જેમ, શ્રોતાઓને ઝણઝણાવી તો જરૂર મૂકે છે. એમને પણ આપણું સંગીત ધણુંખડે એવું જ અસરકારક લાગતું હતી. દારણ માત્ર એકજ છે કે, વાજંત ઉપર સંગીત હંમેશાં નિયમિત અને તાલબદ્ધ થઈ શકે છે. એ હર વખતે એકધારે હોઈ, એમાં એમર કે હળવાભારેનો સવાલ નડતો નથી, એમાં સ્વરનો મેળ યોગ્ય રીતે થતો હોવાથી અસર પણ સરસ પડે છે. સ્વરના સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર માટે, વાજંતમાં અનેક તાર રાખેલા હોવાથી તેનું ધ્વનન પણ હીક જળવાઈ રહે છે. મહા-રાણા પ્રભાતદેવજીની વીણા અને બાણ પ્રમથનાથ બેનરજીની ફરવીણાએ તો સૌનાં ઝાંતર ઝણઝણાવી મૂક્યાં, અને અમે જાણે સ્વપ્નમુદ્રિમાં વિહાર કરતા

હોઈએ એવું લાગ્યું. કોઈ કોઈ વખતે તો વાજંતની મીઠાશ અને મંદુતાને લીધે અમને હર્ષનાં આંસુ પણ પહોંચ્યાં. અને આ સિવાય અન્ય બળવૈયાઓની કૃતિથી સૌના દિલ પર બાદુષ અસર થયેલી એમાં શક નથી.

આમ કેટલેક અંશે વિનોદ કરાવવામાં અને મોટે ભાગે તો સૌને ચેતવવામાં એકંદર રીતે પ્રગપ્દ સફળ થઈ ગયાય. શ્રોતાઓની ચેતવણી જેવી જ દિક્ષીપ-બાણુની અપીલ હતી અને બન્નેએ, 'સંગીત તો ઉસ્તાદ શ્રોતાઓને માટે ઉસ્તાદ માનારાનો જ વિષય છે, એ મતનો સમોદર રહિયો આપ્યો. સંગીતપ્રિય આત્માઓને બોલતું હતું તે આત્માનું સંગીત તેમણે આપ્યું. લોકોની 'વાદવાદ' મેળવવા માટે સંગીતનો 'શાસ્ત્રીય અભ્યાસ' કરવો જ જોઈએ, એ બન્નેએ સ્વીકારવાની ના પાડી. એમનામાં રસતાનાની ઉણપ હતી એમ તો કહેવાય જ નહિ. બન્ને સંગીતની લહેરૂત અનુભવી શક્તા હતા, એટલે સંગીતના અભિગો ભડે થોડા હોય પણ તેના સાંભળનાર તો ધણા હોઈ શકે. ઉસ્તાદોના નાનકડા મંડળને માટે જ સંગીત હૃદય-અથવા ધાય અને અમુક જ વ્યક્તિઓ તેનો મંદેશ મીલી શકે, એ વાત ખોટી છે.

સુબરત મહાવિદ્યાલય, } નારાયણદાસ ર. મહાકાની
૨૭ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૨૪. }

કીર્તનસંપ્રદાયનું મહત્વ

પ્રાચીન ભારતમાં એક વખતે સર્વ જ્ઞાનુથી ઉચ્ચ મુધારણા ને સંસ્કૃતિ હતી એમ હંમેશા કહેવાય છે, પણ તેનો અર્થ એકબા રવરૂપમાં થોડાજ લોકો જાણે છે. દેશમાં મુધારણા છે એમ ક્યારે કહેવાય ? શું તેમાં યાત્રિક મુધારણા હોય ત્યારે, કે તેમાં કલાતો ઉચ્ચો વિકાસ થયો હોય ત્યારે, અથવા તેમાંના લોકોમાં સાક્ષરતા વધારે દેવાઈ હોય ત્યારે ? આ દરેક પ્રશ્નને વિચારી લોકો એકબા ના પાડે છે. સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિના લોકો એમ માનતા આવ્યા છે કે જ્યારે જનતાનો ધણોખરો ભાગ ઉચા સંસ્કારોથી ભૂષિત થયેલો હોય, ત્યારે તેમના જીવનમાં નૈતિક અથવા ધાર્મિક ઉચા વિચારો દેવાઈ ગયા હોય ત્યારે જ તે દેશ મુધારણામાં આગળ વધેલો કહેવાય.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનમાં ભલે હાલની આધિસૈતિક મુધારણા ન થઈ હોય, ભલે હાલનાં જેવાં વિદ્યાભર અને ઉપભોગનાં માધનો વધી ગયાં ન હોય, ભલે હાલની પેઠે સાક્ષર લોકોની સંખ્યા મોટી ન હોય તો પણ સામાન્ય હિંદુની અંદર સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ રચેરગમાં વહેતો હતો, એ જ તેની મુધારણાની નિશાની છે. ઉચા વિચારો એટલા મોટા પ્રમાણમાં લોકોની અંદર દેલાવવામાં, સાચું લોકશિક્ષણ દેશમાં આપવામાં, પ્રાચીન ભારતમાં ધણે ભાગે પુરાણ તથા કીર્તનોએ આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. અને તેથી જ હરિકીર્તનની ને પુરાણની મંદ્યાઓ પ્રાચીન કાળમાં અતિશય ઉચી અને મહત્વની મંદ્યાઓ મનાતી.

જીવન-કલહના વિચિત્ર સંગ્રોહોને લીધે ધણા લોકો અક્ષરજ્ઞાન સરખું પણ મેળવી શકતા નથી. કેટલાક લોકો મેળવી શકે છે પણ પોતાનું વાંચન કાચમ રાખી તે વડે ધાર્મિક અને નૈતિક વિચારો અંદર કંપા પૂરે તો વખત ધધાની ને ઉપાધિ વગેરે કારણોને લીધે તેમને

મળી શકતો નથી. આવા લોકોની સ્થિતિ કીર્તન અથવા પુરાણોને અભાવે બહુ જ કંડેરી થાત. પણ તેમના થાપી ગયેલા મનને અને શરીરને મનોરંજન આપી, ઉત્તેજિત કરી, તેમને કષ્ટ ન પડે એવી રીતે સાચા વિચારો તેમના મનમાં હસાવવાનું બહુ જ અવરૂં કામ કીર્તનકારોએ તથા પુરાણિકારોએ પ્રાચીન ભારતમાં બહુ જ સારી રીતે બજાવ્યું છે.

રામલીલા વગેરે

કીર્તન અને પુરાણોની પેઠે એવી જ ભવતા વિવિધ પ્રકારો દેશમાં ઉત્પન્ન થયા. રામલીલા, ભવાઈઓ, રાસ, ગરબાઓ વગેરે ગૂજરાતમાં તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં તેમજ ગોધણીના પોવાડા, લાવંશુઓ વગેરે ધણા પ્રકારો દક્ષિણમાં અત્યારે મોજૂદ છે. આ સૌમાં સંગીત, નૃત્ય તથા અભિનય એ ત્રણેની સહાય લઈ, કાંઈ પણ દરજ્જા યતાવી, અથવા કાંઈ પણ કથા, વસ્તુ ગાઈ યતાવી લોકોના નૈતિક સંસ્કારો વધારવાનું કામ ચાલે છે. પણ આ સૌમાં કીર્તનકારો પ્રધાનપદ ભોગવે છે એમાં શંકા નથી. રાસમાં સંગીત અને નૃત્યને કથાવસ્તુ કરતાં વધારે મહત્વ અપાય છે. તેથી પરિણામકારક ઉપદેશ કરતાં તેનાથી મનોરંજન વધારે આપે છે. ગરબાઓ વગેરેથી કથાની લક્ષિત પેદા કરવી અથવા ઐતિહાસિક પુરૂષોનું પુણ્યક્રમણ કરી દેશ-પ્રેમ વધારવો અને તેથી ઉચ્ચ ભાવનાઓ બજાવ કરવી એ કામ સારી પેઠે ચાલે છે પણ તેમાં જુદાને ચાલન મળતું નથી. જે કામ રાસ, ગરબા વડે ચાલે છે તે જ ગોધણ અને પોવાડાવડે ચાલે છે; તેથી તેની અમર પણ એકાંગી જ ચાલે છે.

પુરાણ

પુરાણમાં કથાવસ્તુનું સૌથી વિશેષ મહત્વ દેખાય

છે. સંગીત અને અભિનય એ બન્નેને તેમાં બહુ જ યોગ્યતા આપવામાં આવી છે અને નૃત્યને તો તેમાં ખીલકુલ સ્થાન જ નથી. જે કાંઈ 'મનોરંજન' થાય તે બહુ જ થોડું સંગીત, તેના કરતાં વધારે વિનોદ મોટી મોટી વાતો છ-૦ વડે થાય છે. એવી રીતે લોકશિક્ષણનાં સાધનોમાં પુરાણની સંસ્થા બહુ જ વિસ્તાર પામેલી છે એમ કદી શકાય; છતાં પણ તેને સર્વોચ્ચ અને પરિપૂર્ણ સંસ્થા ન જ કહેવાય. આવી સંસ્થા જો તપાસીએ તો ફક્ત એક જ અર્થ આવે છે અને તે હરિ-ક્રીત્તનની. હરિક્રીત્તન એ લોકશિક્ષણનું એક અદ્ભુત સાધન છે. એમાં શું શું આવી જાય છે એમ કહેવા કરતાં શું શું નથી આવતું તે કહેવું વધારે સહેલું છે. લોકશિક્ષણનું લગભગ એક પશુ અંગ એવું નથી કે જે ક્રીત્તનની અંદર ન આવતું હોય. એમાં ઉચ્ચ શિક્ષણના લગભગ બધા જ અંગો આવી જાય છે. નાનકડા સ્વરૂપમાં એ સંસ્થા પિંચવિદાયપત્રો એક પ્રતિનિધિ છે. હસ્તરક્તિ પેદા કરવાનો એના જેવો બીજો ધોરી માર્ગ નથી. સાચો ક્રીત્તનકાર જો હોય તો તે પોતાના ક્રીતાને ઘેર જઈને એક પણ અક્ષર વાંચવાની ફરજ ન પાડતાં વિદ્યોપાસની પરીક્ષામાંથી પસાર થયેલ પદવીધર જેટલો ચતુર અને વિદ્વાન બતાવી દે. એટલું જ નહિ પણ પદવી-ધરામાં જોવામાં આવતું એકાંગીપણું પણ તેના ક્રીતાજનમાં ન રહે.

ક્રીત્તન અને હસ્તરક્તિ

ક્રીત્તનથી સૌથી વધારે લાભ હસ્તરક્તિનો થાય છે એના કરતાં બીજા દરજ્જે દેશભિમાનનો થાય છે, અને ત્રીજી કક્ષામાં હવાપરિચય વગેરે પરચુરણ જાઓ મળી શકાય. રામદાસની ભાષામાં કહીએ તો "મુખ્ય હરિકયાનિરૂપણ, હુસરે તે રાજકારણ, તિસરે તે સાવધપણ સર્વવિપર્યા" આ ત્રણ હરિક્રીત્તનના ઉદ્દેશો છે. સાવધપણમાં Smartness અને Versatility (ચાત્રાક્રપણું તે બહુજનતા) આવી જાય છે. રાસ તથા ગરબામાં જે નૃત્ય થાય છે તેનો પરિચય હસ્તરક્તિમાં તજ્જ્ઞાન ધર્મ નાચવાનો ક્રીત્તનકાર લોકોને સારી પેઠે કદી આપે છે. રામલીલા વગેરેમાં જે સંગીતનો લાભ થાય છે તે જ વધારે નિર્દોષ અને સરસ સ્વરૂપમાં હરિદાસ ક્રીતાઓને આપી શકે. ભવ્યાઓમાં જે વિનોદ આવે છે, તે વિદ્યુત અને બિલ્લસ

સ્વરૂપનો હોય છે. પણ ક્રીત્તનકારનો વિનોદ નેટલો જ દાસ્યકારક, પણ તેના કરતાં બહુ જ સ્વચ્છ અને વધુ મનોરંજક કરે તેવો હોય છે. ગાંધળીઓ રાષ્ટ્રીય વંદિતાના ગોષ્ઠાઓ ગાંધીને ક્રીતાઓની દેશપ્રેમની ભાષના નજીક કરે છે, ત્યારે ક્રીત્તન-કાર એ જ ભાવના એ જ મહાપુરુષોના આખ્યાન વડે વધારે રસપરિચયની સાથે જગાડે છે. પુરાણિકા જે વિદ્યા અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પરિચય કરાવે છે તેટલો જ, બધું તેના કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ક્રીત્તનકાર કરાવે છે.

પ્રારંભમાં ક્રીત્તનકાર મંગલાચરણ કરે છે. તેમાં શુદ્ધ સંગીતનો ક્રીતાઓને મેંવા મળે છે. બધા ક્રીતાઓ મીતગમેણ હારિણા પ્રમમ્મ હૃતઃ ની પેઠે આકર્ષિત થાય છે. મંગલાચરણ પૂર્વે ધરે પૂર્વરંગની શરૂઆત થાય છે. તેમાં ક્રીત્તનનો તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક લાગ આવે છે. મહાન મહાન સન્મતાનાં પવિત્ર વચનો, રાસ-કારીના મહાન તત્ત્વના વાક્યો વ્યવહારિક દૃષ્ટિની સાથે તેમાં પ્રિશદ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ આખો પૂર્વરંગ તદ્દન હુખ્મો ન થાય એટલા માટે વચ્ચે વચ્ચે સંગીતની ચરણી થોડી ધણી પીરમાય છે. પણ ધણે ભાગે તેમાં ધાર્મિક અને નીતિ શિક્ષણનો તાત્ત્વિક લાગ આવે છે. તેના વડે વેદાન્તના વિદ્યાર્થીઓ, નીતિશિક્ષણમાં રસ લેનારાઓ, વિજેરો અતિશય લાભ થાય છે અને ભરપૂર શિક્ષણ મળે છે. જો કે નાના છોકરાઓ તથા નિત્રાશી પ્રવૃત્તિના યુવાનો આ પૂર્વરંગમાં રહેજે બેસા બેસા ઉઠી લે છે, પણ બાહ્ય ક્રીત્તનકાર હોય તો પૂર્વરંગમાં પણ રમણ નકેસી કરીને 'રઘુપતિ રાવર'ની ધૂન ચત્રારી ક્રીતાઓને ઉઘવા ન દે. પૂર્વરંગ પૂર્ણ થતા પછીની દશ મિનિટો ખાસ સંગીત મારે રાખેલી હોય છે. તેમાં સ્વતંત્ર રીતે ઉત્તાદી ગાયનોની લહેરૂત પણ ક્રીત્તનકાર આપી શકે. બધા ક્રીતાઓ આ વખતે ફરી તાજ થાય છે, અને તેમની ચિત્તશક્તિ સાથે હર્ષને હરિદાસ આગળ વધે છે, અને આખ્યાનની સદ્ગાન થાય છે.

હરિદાસનું આખ્યાન

હરિદાસના આખ્યાનને સાહિત્યમાં શું સ્થાન આપવું એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સાહિત્યનાં અનેક અંગોમાં અહીં 'મધુકે મિસન' થયેલું. જોવામાં આવે છે. એમાં નવસંસ્કાર છે, નાટકો હોય છે, કાવ્ય તો સંલગ્ન

છે ન, વચ્ચેવચ્ચે પ્રહસનો પણ ઉછળી આવે છે. કવિના કાવ્યો ઉપર નાના નિબંધો પણ એમાં આવી શકે. ગોધળાઓના વીસરમ પરિપ્લુત પોવાડાઓને પણ એમાં સ્થાન હોય છે. નવરસનાં નવનવં ઝડપાંઓ પણ અહીં આજ વહે છે. પૂર્વરંગમાં હરિદાસ શુદ્ધિ ઉપર અસર કરવા મથે છે જ્યારે આ ઉપર અંગમાં તે શ્રીતાઓની વિવિધ લાવનાઓ જાણ કરીને તેમના હૃદય ઉપર નહુઈ અસર કરે છે. ધરીમાં ગંભીર, ધરીમાં વિનોદી, ધરીકવાર કારુણ્યપૂર્ણ, ધરીકમાં લક્ષિતથી ઉલટાઈ જતો, આવા નાના સ્વરૂપો લઈને મહારીની પેઠે તે શ્રીતાઓ ફીપી નાગને મંત્રમુગ્ધ બનાવે છે. આમ શ્રીતાઓને ખજાર પાડ્યા વગર તેમની ઉન્નતિ કરીને કીર્તનનાર હરિભાજનમાં તેમનું વિરાજન કરે છે.

કીર્તનાન્તે સ્મશાનાન્તે × × × × યા મતિઃ ।

સા સર્વદા મયેન્મુખાં કા ન મુચ્યતે વ્યથનાન્ ॥

આ શ્લોકમાં માનવી ચિત્તની ચંચળતા ઉપર નેટલો કટાક્ષ છે તેટલાજ હરિદાસની શ્રીતાના ઉપર થનારી અસરનાં ગર્ભિત વખાણ છે. આવી રીતે લોકશિક્ષણના ક્ષેત્રમાં કીર્તનનારની સંસ્થા અતિસમ રહતલી હોવાથી હિંદુસ્થાનમાં ઘણું દેશજી તેને પ્રચાર મથે છે. પણ આ નારદીય પીકેના સૌથી વધારે પ્રચાર મહારાષ્ટ્રમાં થયો છે. જુના જમાનાની વાન સો આપણે જાણતા નથી પણ જાનેયર મહારાજના વખતથી આજ સુધી મહારાષ્ટ્રમાં હરિકીર્તનની અખંડ પરંપરા ચાલતી આવી છે. તામેશરથી રામદાસ સુધીના બધા કીર્તનકારોએ આ સંસ્થાપકે લોકશિક્ષણના ધાર્મિક અંગનો વિદાસ કર્યો જ્યારે રામદાસે તેમાં હમેશા કરીને ધર્મની જોડે રાજકારણ અને વ્યવહારનો પણ સમાવેશ કર્યો.

શિવાજીના સમયમાં લોકજનશ્રુતિ

શિવાજીના સમયમાં લોકજનશ્રુતિનું સૌથી વધારે કામ આ હરિદાસ ગ્રંથદાને જ કર્યું હતું એમાં લગીરે સંશય નથી. આ પરંપરા જે કે ત્યારથી અત્યાર સુધી ટકી રહી છે તેપણ દુર્દેવની વાત એ છે કે દહાડે દહાડે તેની અવનતિ થવા લાગી, અને હાલ હર્લયા, રામદાસાદેશ વગેરે નેટલા જ હવેના દરજ્જા પર કીર્તનનારો ઉતરી ગયા છે. એમાં ભૂપણભૂત અપચદો

થોડા ઘણા દરે પણ ઘણાખરા કીર્તનનારો પોતાની જવાબદારી વીસરી ગયા અને લોકસાધન એ એક જ ક્ષેત્ર આગળ મૂકવા લાગ્યા. તેમાં વળી 'મંડસ્વોપરિ સીટિકા' એ યદ કે તે જુની પરંપરાને તેઓ હજ પણ વળગી રહ્યા છે. ઇશ્વરની અદક્ષિત લીલાથી આપણા દેશમાં દરેક બાજતમાં જે અત્યુત કંપિ ચર્ષ છે તેમાંથી જે નવું મનવન્તર અવતર્યું છે તેને છાત્રે એવા કંઈ પણ ફેરફારો કીર્તનનારોએ કર્યા નહિ અને તેથી એ સંસ્થા સ્વાભાવિક રીતે જ નવા જમાનાના પ્રગતિશીલ લોકોને તફન નકામી લાગવા માંડી છે. નારદીય પરંપરાની આ તેજસ્વી સંસ્થા ઉપર ચડી ગયેલી આ પુરાણપ્રધા ફીપી રાખ ખંખેરી નાંખી તેનું અશ્વત્થું દિવ્ય સ્વરૂપ લોકોની આગળ બતાવવાનું મહાર્થ દાક્ષના કીર્તનનારો ઉપર તેમજ લોકશિક્ષણ માટે તમરો રહેલા લોકો ઉપર આવી પડ્યું છે, અને તેઓ તે પાર પાડી એવી આશા છે. દાક્ષના જમાનામાં વર્તમાનપત્ર તથા રામિયાળા કરતાં પણ લોકશિક્ષણના સાધન તરીકે કીર્તનનું મહત્વ વધારે છે એ આગળના વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થયું જ દશે. કીર્તનનું એ ઉચું મહત્વ જાણીને જ લોકમાન્ય ટિળક પણ હમેશા કહેતા કે 'હું વર્તમાનપત્રોનો સંપાદક ન હોત તો જરૂર કીર્તનનાર થાત.' લોકમાન્યનું આ વચન ખાનમાં રાખી બધા સુશિક્ષિતો પણ એ સંસ્થાની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નો જરૂર કરે.

ગૂજરાતમાં પણ હરિદાસની સંસ્થા છે. નરસિંહ મહેતાના વખતમાં પણ હરિકીર્તનની સંસ્થા ગૂજરાતમાં હતી એમ મનાય છે. એ સંસ્થા અહીં પહેલાંથી જ ચાલતી આવી છે કે તે બાજતમાં મહારાષ્ટ્રનું અનુકરણ થયું છે એ સ્પષ્ટ કહી શકાય નહિ. છતાં એટલું તો સાચું છે કે સો વર્ષ પહેલાં કૃષ્ણલોળા નામનો એક નામર આજણ મહારાષ્ટ્રમાં ગયો અને ત્યાં રામદાસના આજ્ઞ મકમાં રામદાસી પંથની દીક્ષા લઈ પોતે કીર્તનનાર થયો, અને અહીં આવી ગૂજરાતમાં કીર્તનસંપ્રદાય ફેલાવવા લાગ્યો. તેના પૌત્ર દાદા મહારાજ એ પુત્ર અમદાવાદમાં કીર્તનનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. તેમના કીર્તનની પદ્ધતિ આજેજી મહારાષ્ટ્રીય હતી. તેમના વંશજો હજ પણ કીર્તન કરે છે.

પ્રભુ મુદોતી વાત એ નથી. કીર્તનસંસ્થા ગમે ત્યાંથી અહીં આવેલી હોય કે અહીંની અસહની હોય પણ તે લોકશિક્ષણનું એક અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. એ અમારી રાષ્ટ્રીય શત્રુશાળા છે. એ શાહિત્ય અને શ્વાના લોકપ્રિય વ્યાખ્યાનનું મધ્ય છે. સ્વયંભેદો પેદા કરવાને તે એક કસ્ટરી નિશાળ છે, એ નક્કી. ગુજરાતના નવયુવાનો તથા દેશહિતની લાગણી ધરાવનારા ખીન્ન મુશિક્ષિતો આ સંસ્થા રૂપી દિવ્ય સાધન હાથમાં ક્ષણ સત્વર સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ કરી લે એવી આશા છે.

તેને તદ્દન નાં પાડીને જે જાણમાં આ પહેલું પંદરેક સભા છે. એટલા દિવસ પાન્ય તે ગુજરાતના લોકશિક્ષણના દારૂદારને અનુભવ કરાવનાર આવશે, એવી અમને હિમેદ છે. તે સદ્ગુણ કરવા જેટલી લાગણી, ખંત અને હિસાક પ્રભુ અમારા ગુજરાતના તદ્દન મુશિક્ષિતોને આપે એવી પ્રાર્થના કરી છું આપની રૂબ કર્ષણ. *

રામચન્દ્ર બ. આશ્રયણે

* ગુજરાત કલાપ્રદર્શનની હરિદીપતિ, સ્વાગત સમિતિ.

આ સંસ્થાને નવા જમાનાના સંસ્થાને આપી દિના પ્રમુખ તરીકે આપેલું આવજી.

વિદ્યાર્થીઓની કેટલીક નબળાઈઓ

રખડાઉંવેડા

કેટલીક વખત વિદ્યાર્થી ખરાબ સંજ્ઞાઓ પણ રખડુ થઈ જાય છે. મજબૂત વિદ્યાર્થી નબળા ઉપર તેમજ મોટી ઉંમરનો વિદ્યાર્થી નાની ઉંમરના વિદ્યાર્થી ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી શકે છે અને પોતાનામાં જે કુટેવ હોય છે તેનો સહલાગી પોતાનાથી નબળાને કે નાનાને બનાવવા મથે છે. દાવથી, બહીષ્કારી, લાલચથી કે એવા હરકાષ્ટ ઉપાયથી તે તેને ઉપાડી જાય છે અને પોતે જે કામને પસંદ કરતો નથી હોતો તે કામ સામાને પણ કરવા દેતો નથી. આવા વિદ્યાર્થીઓ નિશાળની કોઈ અનિયમિતતાનો, શિક્ષકની ગેરહાજરીનો કે એવા કોઈ પ્રસંગનો લાલચ લઈ નિશાળમાંથી નહાસી છૂટે છે અને ગમે ત્યાં રખડવામાં પોતાનો વખત પૂરો કરે છે. આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ કે ઘરનું સામાન્ય વાતાવરણ શુદ્ધ, પવિત્ર અને ગ્રાહકની સાહચર્ય સ્થિતિમાં પોષક હોય છે ત્યાં આવું બનવા પામતું નથી. પરંતુ અસારે તો શું નિશાળો કે શું ઘરો ? બંનેમાં એટલી બધી સડો પેસી ગયેલી છે કે આવા રખડાઉ વિદ્યાર્થીઓ આજકાલ સારા પ્રમાણમાં આપણને નજરે પડે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં આપણે શિક્ષકોએ વિચાર કરવો જ જોઈએ. આવા વિદ્યાર્થીઓને ગ્રેમથી, સહાનુભૂતિથી, તેમને અનુકૂળ કામ સોંપવાથી વગેરે અનેક રીતે ઠેકાણે લાવી શકાય છે અને તે, આ આખા વિષયને અર્થતાં, જૂદા-જૂદા શિર્ષક નીચે લખાયું છે, અને લખાયો.

શિક્ષકલાઈ પોતાને ઉપયોગી એવું તેમાંથી જ મેળવી લેશે; પરંતુ વિદ્યાર્થી ને એટલી બધી હદ સુધી ગયો કે એવી ખૂરી ટેવોમાંથી છૂટવાનો આશો જ ન દેખાતો હોય તથા નેના નિશાળમાં રહેતાથી બીજા

વિદ્યાર્થીઓને આતિ તુડસાન થાય તેમ જણાવું હોય તો પછી નીચેનો માર્ગ રચીકારવો.

સ્વતંત્ર શિક્ષણના ચૂરત હિમાયતી કેળવણીકારો પણ એમ કહે છે કે બાળકમાં જેટલું દુષ્ટ તત્ત્વ ગરી ગયું હોય તેટલું કારી નાંખેજ છૂટકા છે. આટલા માટે તેવા વિદ્યાર્થીને બીજા વિદ્યાર્થીના સંસર્ગમાંથી દૂર તો કરવોજ જોઈએ. અને જો બીજો કંઈ ઉપાય હાથ લાગે તેમ હોય જ નહિ અને શિક્ષક પણ હિંમત હારી જાય તેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય તો તો પછી ઘણાના દિલની ખાતર શાળામાંથી તેને રજા આપવી એ જ માર્ગ રચીકારવો પડે. આ વાત ઘણી આડરી છે અને એ અજમાયવાનો સમય બનતાં સુધી તો શિક્ષકને આવવાનો નહિ જ. કારણ કે કોઈપણ વિદ્યાર્થીમાં આટલી બધી હદ સુધી દુષ્ટતા ગરી ગઈ હોય કે જેથી કરીને શિક્ષકને હાથ ધોઈ નાંખવા પડે-એવું મનડું નથી. છતાં આ ઉપાય તો આખરનો ઉપાય છે. અને જો તે અજમાયવાનો સમય આવી હાજો (આપણાં શૃદ્ધા-આપણી સમાજ એટલી બધી નીચે પડી ગઈ છે કે આવા વિદ્યાર્થી પણ મળી આવે છે) તો જ અજમાવવો.

આગળના મારા લખાણમાં કહી ગયો છું તે મુજબ આ રચણે પણ શિક્ષક ઉપર એકાદ વધારે પ્રહાર કરી લઈ ! નાસાયક શિક્ષક પણ વિદ્યાર્થીને રખડુ બનાવવામાં કારણભૂત બને છે. જે શિક્ષક રૂક્ષ હોય, નિર્દય હોય, મીડીઓ હોય, ન્યાય અન્યાયનો બેદ સમજી શકતો ન હોય, વિવેકાવિવેકની સક્તિરહિત હોય, એકદર હોય અથવા તો શિક્ષકના ધંધાને માટે નાસાયક હોય તે શિક્ષક પા-મેથી પચ્ચ વિદ્યાર્થીનું બાલમન લાગવાના પ્રગળ કરે છે.

કરે છે. પરંતુ એ તેના સ્વભાવનો દોષ નથી જ. એ તો એના શરીરબંધારણનો દોષ છે.

૩ ખૂંટીક-વિદ્યાર્થી શિક્ષકથી ખૂંટીતા હોય છે ત્યારે પણ એવા સંનેગો ઉભા થાય છે કે જે વખતે શિક્ષક તેને હકીલો ગણી કાઢે.

ખૂંટીક એ બહુજ ખરાબ વસ્તુ છે. એ વિદ્યાર્થીની શારીરિક તેમજ માનસિક શક્તિઓનો હોાર કરે છે.

આવા બધા સંનેગોમાં વિદ્યાર્થીને હકીલો ગણીને શિક્ષકે કંઈ પણ પગલાં લેવાં નહિ. વિદ્યાર્થીની આવી રીતિ તો ખરેખર દયાપાત્ર જ ગણાય. તેવા વખત-માં તો તેને સહાય કરવી ધટે, તેના તરફ સહાનુભૂતિ જ રાખવી ધટે.

હવે, વિદ્યાર્થી ખરેખર ક્યારે હકીલો થાય છે તે આપણે જોઈએ.

૧ શિક્ષક વિદ્યાર્થી તરફ બહુ જ કડક અને અસહ્ય વર્તન રાખતો હોય છે ત્યારે. ઘણા શિક્ષકોને એવી કુટિય હોય છે કે વિનાશકારુ તે વિદ્યાર્થીને વર્ગમાં મહેણાં માર્યા કરે છે અથવા તો ચીડાયા કરે છે ! વિદ્યાર્થીને ન આચરતું હોય અથવા તો તોફાની હોય ત્યારે ફીશિક આફ્ફવણું એવું એલે છે કે જેથી વિદ્યાર્થી રહેજે ચીડાય. આવે વખતે વિદ્યાર્થી હક પકડે ખરે.

૨ જે વિદ્યાર્થીમાં જોડું અભિમાન તથા પોતાની શક્તિ માટેના જોરા ખ્યાલો ધુરણી ગયા હોય તેવો વિદ્યાર્થી રહેજે હકીલો થઈ શકે છે. આવા સંનેગોમાં વિદ્યાર્થીના મનની નબળાઈ એજ હકીલાર્થનું કારણ થઈ પડે છે.

૩ કેટલાએક વિદ્યાર્થીઓ સ્વભાવે જ દુર્ગુણી હોય છે. તેઓ એમ કરવામાં આનંદ માને છે. એવા દુર્ગુણી વિદ્યાર્થીઓમાં ત્યારે હકીલાર્થ લગે છે ત્યારે તો હદ વળે છે. એવો વિદ્યાર્થી અનીતિને માર્ગે એકદમ ચીડી જાય છે. કંઈ પણ કારણ ઉભું થયું ન હોય છતાં આવો વિદ્યાર્થી માત્ર તોફાન દરવાની ખાતર જ હકીલાર્થ કરે છે.

હવે આવા હકીલાર્થના પ્રસંગોમાં શા ઉપાયો લેવા તે આપણે જોઈએ.

૧ પહેલા પ્રસંગમાં તો શિક્ષક પોતેજ દોષિત ગણાય. શિક્ષકે પહેલાં તો પોતાની જાતને જ સુધારવી અને પછી જ વિદ્યાર્થીને સુધારવાનો વિચાર કરવો.

૨ બીજા પ્રકારના વિદ્યાર્થીને માટે એક જ ઉપાય છે. કોઈ પણ ઉપાયે તેને જતાથી આપણું જોઈએ કે તેનું અભિમાન નધાવું છે તથા પોતાની શક્તિ વિશેના તેના ખ્યાલો જોરા અને વધારે પડતા છે. તે વિદ્યાર્થીના મિત્રો મારફતે તથા પ્રસંગોપાત શિક્ષક પણ-જરા દરકાર અને ભુદ્ધિ વાપરે તો-આ કામ કરી શકે.

૩ ત્રીજા પ્રકારના વિદ્યાર્થી માટેના ઉપાયો ખરેખર અધરા જ ગણાય, છતાં કુશળ શિક્ષક નીચેના ઉપાયો અજમાવે તો જરૂર શકે.

૧ શારીરિક શિક્ષા કરવા લક્ષ્યાનું નહિ.

૨ વિદ્યાર્થીમાં અવિશ્વાસ રાખવો નહિ.

૩ ઘણા શિક્ષકો એવા વિદ્યાર્થી સામે મનુષ્ય નજીબાઈ અનુસાર અંગત દેર રાખતા હોય છે; આથી એવતા રહેવું જ નહિ અનુભવે પણ એવી જાણતામાં જાતને આડે આપવા દેવી જ નહિ.

૪ વિદ્યાર્થીની સાથે વાદવિવાદમાં તથા ચર્ચામાં કદિ પણ ઉતરવું નહિ.

૫ તેના તરફ હંમેશાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિ રાખવાં. પ્રેમથી આવા વિદ્યાર્થીને પણ સુધારી શકાય છે અને સાચે માર્ગે દોરી શકાય છે.

નિર્દયતા

કેટલાએક મંનેગોને લીધે નિર્દયતા એ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓમાં સ્વભાવ થઈ પડ્યો હોય છે. તેવા વિદ્યાર્થીની હંમર તેમજ અનુભવના પ્રમાણમાં વિચાર-શક્તિ ઓછી હોવાથી આવી જાતનો દુષ્ટ મનોવિધાર તેમનામાં વધેજ જાય છે. ઘણી વખત અજાનને લીધે પણ વિદ્યાર્થી નિર્દય બને છે. મેં એક વિદ્યાર્થીને વર્ગમાં, વર્ગ આસને હતા તે દરમ્યાન માખી મારતો જોયો હતો ! આમાં મોટે ભાગે એનું અજાન જ કારણભૂત હોય છે. માખી મારવામાં એને નિર્દયતા નહોતી જ લાગી, કારણકે એને નિર્દયતાનો ખ્યાલ નહોતો. આ-

બીજી રીતે વર્ગમાં એક બીજીની સાથે કંઈ પણ દારણ-સર સહેજ પણ વિરોધ થાય કે પછી એ વિદ્યાર્થીને એવા વિરોધને પરિણામે નિર્દય બની જતાં વાર લાગતી નથી. કાંઈ પણ દારણ મન્યું (પછી તે સાચું હોય કે કલ્પિત હોય) કે તુરતજ તેનામાં 'ક્રોધ' બળે છે અને ક્રોધમાંથી નિર્દયતા તો તુરત જ જન્મી રહે છે. કાગ શેષીને એવો વિદ્યાર્થી તેના વિરોધી સાથીને ધુરસોપાક કે તમાચો લગાવી દેતાં વાર લગાડતો નથી.

આવી રીતે નિર્દયતા વાપરનાર વિદ્યાર્થી મોટપણે વધારે નિર્દય બને છે. શિક્ષક આવી બાળકો તરફ આંખમીચામણાં કરે તે પાલવેજ નહિ. શિક્ષક પ્રયત્નો શોધીને આવા કુટ મનોવિકારને દબાવતાં વિદ્યાર્થીને શીખવવું જોઈએ. વિનાશકારુ માખી મારનાર વિદ્યાર્થીને સમજાવવું જોઈએ કે પોતાના હાથ ઉપર ટાંકણીની અણી જ માત્ર અલકાડવાથી કેટલું દુઃખ થાય છે ! પરંતુ આવી બાળકોમાં જો શિક્ષક પોતેજ વિવેકશૂન્ય હોય તો માત્ર દાખલાદશાન્તથી કાંઈ વળે નહિ. હૃદય-શૂન્ય દાખલાદશાન્તથી કંઈ વળે નહિ. હૃદયશૂન્ય દાખલા તો કાનની સપાટી ઉપરથી સરી પડે છે. શિક્ષક પોતે જ હૃદયથી આવી નિર્દયતા ધિક્કારતો હોયો જોઈએ.

ઘણી વખત ધરના તેમજ નિશાળના કડક અને નિર્દય કાયદાઓ-નિયમો-વિદ્યાર્થીને નિર્દય બનાવી દે છે. ઘણા માયાપિ તેમજ શિક્ષક પોતાના બાળકોને વિના-કરણ વદયા કરે છે તેમજ માર્યા કરે છે. આને પરિણામે બાલક-વિદ્યાર્થી પોતેજ નિર્દય થઈ જાય છે. જે ઘરમાં કે નિશાળમાં મારવામાં આવે છે તે નિશાળ કે ઘરમાં વિદ્યાર્થી નિર્દય હોવાના સંકેતે નવાણું ટકા દાખલાઓ બને છે. વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાને આડી ચડતા નથી પરંતુ એક બીજાને ધિક્કારતા હોય છે તેમ જ એક બીજા પ્રત્યે નિર્દય વર્તન સલાવતા હોય છે. એવી શાળા કે એવા ઘરમાં વિદ્યાર્થીને તેના સાથી કે ભાંડુ તરફ નિર્દય થતાં વાર જ લાગતી નથી. સામાન્ય પ્રસંગોમાં પણ સ્વાર્થની ખાતર તેમ જ એવા બીજા નહવા દારણસર એ પોતાના ભાંડુ તરફ-એકીઆ તરફ-નિર્દય અને નિર્ધુણ થઈ જાય છે અને તેને મારે છે તેમ જ નુકસાન પણ કરે છે. શિક્ષકોએ સમજવું જોઈએ

કે વારંવાર કપડાં આપવાને લીધે કે શિક્ષક કરવાને લીધે વિદ્યાર્થીમાં નિર્દયતા જેવો મોટો દુર્ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરિણામે તેમને તેમ જ વિદ્યાર્થીને પણ અહિતકર નીવડે છે. વિદ્યાર્થીને નિર્દય નહિ થવા દેવાનો એક અદ્ભુત રાજ્યમાર્ગ છે. અને તે પ્રેમ. વિદ્યાર્થીને પ્રેમના પાક લણાવવાથી એટલે કે તેના તરફ નિર્મળ અને વિશુદ્ધ પ્રેમ દાખવવાથી વિદ્યાર્થી અન્યને ધ્યાનો થઈ જાય છે. પ્રેમ એક એવી અદ્ભુત ઔષધિ છે કે તે બીજાનું સાદું જ દરવા તરફ મનુષ્યને ઝેરે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજાને માટે પોતાની જાત ઉપર કશે સહન કરવાનું બળ આપે છે. પરિણામે, પ્રેમ આપનાર તેમજ લેનાર બંને વિશુદ્ધ બને છે. પોતાનો કર્તવ્યપથ સરલ કરનાર આવા જાદુઈ પ્રેમનો શિક્ષક શા માટે નિગાહ કરવો જોઈએ ?

નિર્દય બનવાનું બીજું પણ એક દારણ છે. દરેક શાળા કે ઘરમાં કંઈને કંઈ રમતો તો હોય છે જ. આવી રમતો ઉપર શિક્ષક અથવા તો માયાપ જો યતનું ધ્યાન આપે નહિ અથવા તો રમતોની પસંદગી કરવામાં બેદરકાર રહે તો વિદ્યાર્થીમાં નિર્દયતાનાં બીજા અનુભવપૂર્ણ પણે શેષામાં જાય છે. મઝદોર, સોમકાબાઈ, લખોશ, કોડી વગેરે જાનની રમતો એવા પ્રકારની છે કે જેમાંથી બીજા તરફ એક પ્રકારનું ધૈર્ય બંધાના વાર લાગે નહિ. રમતોની પસંદગી ઉપર તેમ જ જે રમતો રમાય તેના ઉપર મારી રીતે દેખરેખ રખાવી જોઈએ; અને આવી રમતો માત્ર ચિનોદ અર્થે અથવા તો શરીરના વિદ્યાર્થ અર્થેજ હોય અને તેમાંથી ચરમા-ચરમી કે જલ્લો વાળવાની શક્તિ જાગે એવું ન હોય એ તરફ બરાબર ધ્યાન રખાવું જોઈએ. અહમ્મન, રમતો તો જોઈએ જ પરંતુ એવી રમતો, ઉપર કંઈ તેમ પસંદ કરેલી હોવી જોઈએ અને તેમના ઉપર દેખરેખ પણ કડક જ જોઈએ. જો આ બે બાબત ઉપર બરાબર ધ્યાન રાખવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીમાં તેના અસહ્ય અંશે પેસવા પામે નહિ અને નિર્દયતા જેવો દુર્ગુણ પણ જન્મે નહિ.

ઘણી વખત શાળાઓમાં જૂની જૂની જાતની રમતોની હરિફાઈ કરવામાં આવે છે. આવી હરિફાઈમાંથી પણ નિર્દય શક્તિ જન્મે છે. માટે એવી રમતોની હરિફાઈ સર્વાંગે બંધ કરવીજ જોઈએ. અગાઉના વખતમાં

જૂદા જૂદા પ્રાણીઓની સાડમારીની રમતો જાહેરમાં કરવામાં આવતી હતી. પરિણામે માણસોમાંથી દયાનો અંશ ઓછો થતો અને પોતાના સ્વાર્થની ખાતર બીજાને મારવું કે નુકસાન કરવું તેમાં માનસ બરાબર પશુ આંચકો ખાતો નહિ. મુલાખે એવી જાહેર રમતો તો હવે બંધ થઈ ગઈ છે, પરંતુ સાળાઓમાં હજી પણ જૂદી જૂદી જાતની જાહેર રમતો અને હરિકાઈઓ માટે જે અનેક કાર્યક્રમો વારંવાર યોજવામાં આવે છે તે હવે બંધ થઈ જવાનો જોઈએ. વિદેશી રમતોમાં ક્રીકેટ એક એ પણ એક એવો જ પ્રકાર છે. સામાન્ય પક્ષમાં એમ કરીને મુઠમપણે પણ ધરનાં અને ગદસાનાં બીજાને ફાપાય છે કે જેમાંથી વિદ્યાર્થીના બાપી છવનમાં નિર્દયતા ફેલી વૃદ્ધો ઉભી નીકળે છે. એવી રમતો તેમજ હરિકાઈઓ બીજી અનેક ગણાવી શકાય. દેશમાં જે રમતોમાંથી જે કે બદસાના વિચાર જાગે તે રમતોની હરિકાઈઓ સાળાઓમાંથી એકદમ બંધ થઈ જવાનો જોઈએ.

વિદ્યાર્થીમાં નિર્દયતા ઉત્પન્ન થવાના એક મહત્વના કારણ તરફ હવે આપણે નજર નાંખીએ. ઘણી વખત શિક્ષક પોતે બહુ જ મિનાઈ અને ચીડીયા ફાલાવતો

હોય છે. એવા શિક્ષકના પરિવર્તનમાં કાંબો વખત રહેનાર વિદ્યાર્થી સમય જતાં, મિનહાપણ અને ચીડીયાપણાને પરિણામે નિર્દય બને છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ બીજા પણ અનેક દુર્ગુણો સંધારવા લાગે છે. 'શીય' નામના અંગ્રેજ પ્રયેક્ષકરનું એક વાક્ય અહીં લાંબું લેવાનું જોઈએ. અર્થાત્ સમર્થન થશે:-

"A boy compelled for 5½ hours a day to see the countenance and hear the voice of a fretful, unkind, hard and passionate man, is placed in the school of vice."

એવા ચીડીયા અને મિનહાપણ શિક્ષક પાસે ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અનેક દુર્ગુણોના ભોગ થઈ પડે તો તેમાં નરાઈ નહીં. ખાતો તો માત્ર એક જ ઉપાય છે. એવા શિક્ષક શિક્ષકનો ધંધો સમાપ્તના લક્ષણની ખાતર ઊડી રહે.

જાન્યુ., ૧૯૭૮.
દક્ષિણામાં વિદ્યાર્થીભાવન, } હરિશંકર ત્રિવેદી
ભાવનગર.

જરથુસ્ત્ર

એ નામનો અર્થ

[હિંદુસ્તાનના અર્ધ ધર્મો સુગંધી માહતી આપી એવો અમારાં પહેલેથી જ ઉદ્દેશ હતો. અત્યારે હિંદુસ્તાનની સમગ્ર પ્રજા સર્વધર્મોના મુદ્દાના વિચારો વળગવા અને ઉદારતાથી સમજવા આતુર છે એમ ઘણા વખતથી અમારું માનવું છે. માત્ર લેખકોને અભાવે તે અટકલું હતું. આથી ભાર્ગવતવાદ યોગી અને આ લેખના લેખક ભાર્ગવતીમાન ગોળગાળા જેવા સર્વધર્મના લેખકોને આવી રીતે યુગધર્મમાં લેખ લખવા અમે ઉદ્બુધ્પૂર્વક આમંત્રણ આપીએ છીએ. ત.ત્રી.]

“યુગધર્મ”ના સાદા માત્રના અંકમાં પારસીઓના પંચેગમગર વિશે જે લેખ લખાયો છે તેમાં નામોના ખરા ઉચ્ચારો અને થોડી હેરફેર વિગતો રહી કરવાની હું પરવાનગી લઉં છું.

પંચેગમગરના નામની ખરી જોડણી

“જરથુસ્ત્ર” (અવસ્થા મુજબ) છે. એ નામનો ઘણા અર્થ થાય છે. અને ત્રણ રહી કહે છે:

૧. જર=સોનું+યુસ્ત્ર=ઘડનાર; જરથુસ્ત્ર=સોની તારા.
૨. જર=સોનું+યુસ્ત્ર=ઘડનાર; જરથુસ્ત્ર=સોની.
૩. જરથ=દિવસગી+ઉસ્ત્ર=ઉત્તમ; જરથુસ્ત્ર એટલે ઉત્તમ દિવસગીના.

એમનો જન્મ-“રજ” નામના ગ્રહેરમાં થયો હતો.

* પંચેગમગર જરથુસ્ત્રનો જન્મ પારસી વિધિ મુજબ રોજ, ખોરદાદ માસ ફરવદીન યાને ખોરદાદ સપ્તમે દિને થયેલ છે. અંગ્રેજ તારીખ મુજબ એ દિવસ આ વર્ષે ૧૪મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ ને દિને આવે છે. અને એ તારીખ મુજબ એમના મરણનો દિવસ ૧૬ મી જુને થયે છે.

અવસ્તામાં એ શહેરનું નામ “રજ” મળે છે. ઈરાનની રાજધાની તેહરાનની આસપાસ એ નામનું ગામકું ખડિયેર હાલતમાં આજે પણ જણાય છે. લેખક ‘અદર-જઈમ’ નામ લખ્યું છે તે “આદરજાઈમન” નેમ છે.

પંચેગમગરની માતાનું નામ “ટોમો” મળે છે. જરથુસ્ત્ર સાહેબ એક વાર પરપવા હતા. લેખક ત્રણ વાર લખ્યું છે એ ખડું-ફાંપી, શાહજન અને ચક્રજન એવાં નામ મળે છે. પણ અવસ્તામાં ક્યાંય ફાંપી સિવાય બીજાં નામ મળતાં નથી. ફરવદીન વરતમાં નીચેનો ઉલ્લેખ છે:

ફ્રીન્યાઓ અપઓન્યાઓ ફ્રવપીમ યજ્ઞમકદે;
ફ્રેન્યાઓ અપઓન્યાઓ ફ્રવપીમ યજ્ઞમકદે;
થ્રિત્યાઓ અપઓન્યાઓ ફ્રવપીમ યજ્ઞમકદે;
પોઉકચિસ્તયાઓ અપઓન્યાઓ ફ્રવપીમ યજ્ઞમકદે.

અર્થ

અગ્રો દયોવીનાં ફ્રોવરને અમો માન સાથ યાદ કરીએ છીએ; અગ્રો ફ્રેનીનાં ફ્રોવરને અમો માન સાથ યાદ કરીએ છીએ; અગ્રો થ્રિતિનાં ફ્રોવરને અમો માન સાથ યાદ કરીએ છીએ; અગ્રો પોઉકચિસ્તનાં ફ્રોવરને અમો માન સાથ યાદ કરીએ છીએ. (કાંગા)

આ પૃથ્વી જણાશે કે ફાંપી સિવાય કોઈ બીજી પત્નિઓનાં નામ અવસ્તામાં યાદ કરાયાં નથી. એવું હતે તો દીકરીઓ સાથે તેઓને પણ યાદ કરવામાં આવ્યાં હોતે. ફ્રેની, થ્રિતી, પોઉકચિસ્ત એ જરથુસ્ત્રની ત્રણ દીકરીઓ છે. ઇસ્તવાસ્ત્ર, ઉર્વતન્તર, અને ફ્રેવા-યથ એ એમના ત્રણ બેટાઓનાં નામ.

પરિગતમરના આગમન માટે કુદરતની ખુશાલી

જરથુસ્ત્રના જન્મથી કુદરત કેટલી ખુશાલ થઈ તે કંઈક વરત પડેલી જણાય છે. એમાં લખ્યું છે:

જરથુસ્ત્રને સ્થિતામહે કંઈ અપઓનો અ-
ધીમ્ય કવધીમ્ય ચક્રમકંઠ. મેહે જાંથએચ
વક્ષએચ ઉર્વાસેન આપો ઉર્વશઓમચ, મેહે
જાંથએચ વક્ષએચ ઉક્ષિન આપો ઉર્વશઓમચ,
મેહે જાંથએચ વક્ષએચ ઉસ્તતાતેમ નિમ્રવન્ત
વીરપાઓ. રપેનો દાતાઓ દાયાન, ઉશ નો
જાતો આશ્રવ થો સ્થિતામો જરથુસ્ત્ર.

ભાષા

નેમાજ તને અમે પેદાશના પિતા અદુરમકંઠ !
આ ક્ષાની જિંદગી જોગવવામાં અમારી શહનુમાઈ કરવા
માટે પવિત્ર અને માલેજ કવધીપાળો નેકમદ જરથુસ્ત્રને
તે જન્મ આપ્યો છે. વોઉશરપ સમાન જન્મતાવર
પિતાના મહાનમાં પ્રકટ થયેલી આ કૃષિરી શેશની,
શુભરાહી અને શુન્દેશરીના અંધકાર સામે માણસને
સદા જીવી રક્ષણ આપે છે. એવા એક મહાન આત્મા-
એ ખાકી દેહ ધારણ કરતાં જ રપેનામિનોની ભલી
પેદાશોમાં સધળે ઠેકાણે આનંદ વ્યાપી રહ્યો; જન્મતવું
નિગર નથી ખુશાલીના જોશદાર ઉભરાથી ઉભરાવા
લાગ્યું; પોતાનાં પાંદડાંદાર હાથો આસ્માન તરફ ઉચક-
નાર સરોવર અને ચિનારના છુકંદ દરખ્તો (ઝાડો),
તેમજ જમીનની માટીપાળીસાદી સપાટીને લીધે લેખાસ
આપનાર નકિસ ઘાસનાં તણખમાં, વોઉક્રપ દરિયાના
ઉભાણુ યતા ભારે મોજા તેમ જ દરેજ નદીની કોંટરીવા-
ળી સપાટી ઉપરથી મધુર કલકલ અપાત્રે પસાર થતી
પાણીની નાણક ધારા, બરફના સફેદ સ્વતરથી સજ્જ
થયેલા શિખરવાળો રાક્ષસી અજગજ, તથા મધ્યજના
મેદાનમાંથી રસતો લેતા પવનની પીક ઉપર નાયતી રેતીની
રજકણુએ સથળો, અમે કુદરતના કર્તા ! તદાશ નવા
પરિગતમરની ખુશ પધરામણીને ખુશાલીના અપાત્રે
પ્રધાની લે છે અને ‘ ભલે જન્મ્યા અમારે માટે અમે
જરથુસ્ત્ર નેવા આશ્રવ ’ એવા એક અવાજે ઉચ્ચારેલા
નારોથી આસપાસની હવાને તર કરે છે.

નદીનું નામ “ દાઈતી ” છે-દૈત્યા નહિ.

“ અંશરપદો ” એ ખરો શબ્દ નથી. “ અમશા-
રપદો ” જોઈએ.

“ આર્તવિહિત ”-અપરતા મુજબ ખરો શબ્દ
“ અપવિહિત ” છે. આણુ વપરાસમાં “ અર્ધવિહિત ”
જોવાય છે.

જન્મારપ એ શબ્દ યુસ્તારપનો વહર હતો. એણે
પોતાની કાષ્ટ પણુ બેટી જરથુસ્ત્રને આપી નહોતી. પણુ
એના ભાઈ ક્રેપોસ્તરે પોતાની દીકરી ક્ષાનીને જરથુસ્ત્રને
પરણાવી હતી. આ જગે ભાઈઓ તે વેળાના ધનવાન
પુરો હતા અને પોતાની બાહોશીથી સાદી દરજ્જામાં
પગપેસાથે દરી રાધવા હતા. નહોનો ભાઈ જન્મારપ તો
અધનપદે ધૂણી જઈ રાજ્યને કર્તાહતો યદ્ જયો હતો.
પાછળથી જરથુસ્ત્રનો એ અનુયાયી થઈ એમનો જન્મણ
હાય થઈ પડ્યો હતો. એને નીતિમાન અને સમજી
જોઈ જરથુસ્ત્રે પોતાની બેટી વોઉશિરત એના જે
પરણાવી હતી. એ માટેનો ઉલ્લેખ ગાથામાં કરેલો છે.

અરો જરથુસ્ત્રને મારી નાંખવાનો દુઃખદ બનાવ
છ. સ. પૂર્વે ૫૮૩માં બન્યો એમ ભાઈ ઇનનકાસ મોગી
જણાવે છે. આ અમુક સાક્ષ આગીપૂર્વક કહી શકાય નહિ.
કાશુ કે એમના જમાના માટે ધણુ મતભેદ છે. રવ.
લોકમાન્ય તિલક મુજબ અરો જરથુસ્ત્ર ઈ. સ. પૂર્વે
૪૦૦૦ વર્ષપર થઈ ગયા. જુદા જુદા અભ્યાસીઓ
એમનો જમાનો ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦૦ વર્ષ પર મૂકે
છે. આ તકરારી સવાલ છે. એ માટે અમે ચૂનોવેલા
કરવાની જરૂર નથી.

“ અરો જરથુસ્ત્રનું જાળવાન શસ્ત્ર ”

ત્યારે જરથુસ્ત્ર ધર્મોપદેશ કરવાને બહાર પડ્યા
ત્યારે આહરિમને તેમના માર્ગમાં લાકડો મેલી તેમને
ફોસલાવવા માંડ્યા. ગૌતમ જુદમાં જે “ માર ” નું વર્ણન
છે તે જ આ “ આહરિમન. ” આહરિમન જરથુસ્ત્રને
માથામાં સપડાવવા માગે છે. જરથુસ્ત્ર રાખડના નથી.
ભાઈ ઇનનકાસ જણાવે છે કે તેઓ એ આહરિમન
સાથે જુદ કરે છે અને તેને નસાડી મેલે છે. આ જુદ
ક્યા હથિયારે થયું તે જણાવવામાં આપું નથી, એટલે
અમે તેનો ખુશાલો કરીશ.

આહરિમને તેમને ધણી સાક્ષ્ય આપવા માંડી.

પ્રુદાઇ માર્ગ છોડી જવા કહ્યું. તેમને તેણે દુનિયાની દોષત આપવા માંડી. દેશની પાદશાહી તેમના પગ આગળ મૂકી. પણ અશો જરથુસ્ત્ર કહ્યા નહિ. દુનવી પાદશાહી, લાલચ અને લોભને દોકરે મારી તેઓ બોલ્યા કે “ મહારો મન જન્ય, મહારા શરીરના દુકા યાય, મહારાં હાડકાંઓનો ચૂરંચૂરો યાય તોય હું આ ઇશ્વરી માર્ગ તજીશ નહિ. ત્હારી સામે લડીશ અને ત્હારી બનાવશી ચીજોનો નાશ કરીશ. ”

બદબસલતનો એ અકામન અસુર તેમને પ્રુછે છે કે “ જરથુસ્ત્ર, તું મહારી સાથ કેમ લડશે ? ક્યાં છે ત્હારાં હથિયારો ? ત્હારી પાસે તો શસ્ત્ર નથી. એ વિના તું શું કરીશ ? તું કેમ લડીશ ? ”

જરથુસ્ત્ર જવાબ આપે છે કે “ ત્હારાં જેવાં શસ્ત્રો મહારી પાસે નથી. ત્હારાં જેવાં હથિયાર હું ધરાવતા નથી. મહારાં શસ્ત્ર આગળ ત્હારાં શસ્ત્રો દશાંએ કામનાં નથી. એ શસ્ત્ર વડે હું લડીશ. એ શસ્ત્ર વડે હું ત્હારો નાશ કરીશ. ઈશ્વર તરફથી મળેલો ઉમદા કલામ એ મહારું શસ્ત્ર છે. એનું નામ ‘ અદુનવર ’ છે. ”

આ કલામનું નામ સાંભળતાં તે અસુર ક્રૂરવા લાગ્યો. જરથુસ્ત્રે જ્યારે એ કલામ ભણવા માંડ્યો ત્યારે તે અસુર ગભરાયો અને દંડુશત ખાઇ નાસી ગયો.

અંધાઇ (Righteousness) એ જરથુસ્ત્રના ધર્મનો ગ્રંથ છે. મનરની, ગવરની, કુનરની-મને, વચને અને કર્મે નેક જિંદગી ગાળવી એ એ ધર્મનો પાયો છે. માનવીને ફસાવનારા તમામ અસુરો સાથે અસહ-કાર કરી તેમને હતવા એ જરથુસ્ત્રના ધર્મનું ફરમાન છે. હઝારો હઝારો વર્ષ ઘઇ ગયાં છતાં આજે એ ધર્મ હજી હયાત છે. જગતમાં દુઃખો એ ધર્મના અનુયાયીઓ પર પડ્યાં. સઘળું ગયું; રાત્ર્ય ગયું, તાજ ગયું; દેશ ખાધો, વેશ ખાધો. એક ધર્મ રહ્યો; એક લાખની નહાની જેની સંખ્યામાં આવી અટક્યો. ધર્મની સાદાઈ અને ધર્મનું બેવાદપણ એને આભારી છે. એક વિદ્વાન મુજબ દરખીનની શોધો યાય, ચરિત્રાદર્પણના કાપકાઓ બહેરે યાય કે વિજ્ઞાનની અવનવી શોધો યાય તો તેથી એક પારસીને પોતાના ધર્મના યકીનમાં કામરોજ થવા માટે કશી ચિંતા રહેશે નહિ, એટલે એ ધર્મ બેવાદ છે. આભાર ઇશ્વરનો! નેમાજ હોજો એ મહાન પયોગમગરો!

કરાંચી,
કામલુ ગુદ ૩, ગાંધી સને ૪. } નરીઆન સોરામજી
ગોળવાળા

કાળીપરજ કે રાનીપરજ ?

ખાનદેશ, સુરત તથા નવસારી જિલ્લાની કાળીપરજ કહેવાતી કામતી શી રીતિ છે તે સામાન્ય પ્રજાવર્ગ જાણતો નથી. 'માતા'ની આત્માથી જે જન્મીત થઈ અને ગામેગામ આત્મશુદ્ધિના ઉપદેશ થયો એ હકીકત સત્ય હતી કે કેવળ જુદાણું અને પતંગી હતાં એવા પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે. આત્મશુદ્ધિના ઉપદેશને લીધે લાખો લોકોએ શારીરિક શુદ્ધિને માટે ન્હાવાધોવાનું શરૂ કર્યું, માંસાહાર છોડી દીધો અને દારૂતાડી પીવાનું મુખી દીધું એ સર્વ 'દેશ' કૃષ્ણ કરે છે. સ્વાર્થી અને નીચ રાક્ષસોના પ્રયાસને લીધે કેટલાક કાળીપરજ કરીને દારૂ-તાડી પીતા થયા છે એ પણ તફાવત છે. પણ કાળીપરજમાં જે અમરદારપણ જન્મીત થઈ તેનું રક્ષય ધણીય થોડા લોકો સમજે છે. અમરદારની અળવળથી ગભરાતા ડરકણુ લોકો એમ માને છે કે મદદ ટોળીવાળા અળવળીઆઓને લીધેજ આ ખોરા ખજાણાટ થઈ રહ્યો છે. જે ઉચ્છળીઆત વર્ગ કાળીપરજની જમીન હુઆઈથી છીનવી ખેડો છે તે આક્રમ માને છે કે આ અળવળ માર્જીત જોડત લોક જરૂર કરવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે.

ઉલાળુ થતા ભારે માંસે ભારતી બહીકથી મજૂરી કરાવનાર ખી સપાટી ઉપરથી મધુર કલકલ રાત્રી માંસ પાણીની નાલુક ધારા, બરફના સફેદ અસ્તરથી સજ્જ થએલા શિખરવાળો રાક્ષસી અમરદાર, તથા મુશ્કાળના મેદાનમાંથી રસ્તો લેતા પવનની પીક ઉપર નાચતી રેતાની રંગણુએ સઘળાં, અગ્ને કુંદરતના કર્તા ! તારા નવા પંચગમ્યરની ખુશ પધરામણીને ખુશાલીના અવાજે પ્રધાવી લે છે અને 'ભલે જન્મ્યા અમારે માટે અસો જરૂરનુજ જેવા આશ્રવન' એવા એક અવાજે ઉચ્ચારેલા નામેથી આસપાસની હવાનો તર કરે છે.

નદીનું નામ "શાધીત" છે-ફત્તયા નહિ.

પણ ઈશ્વરના દરબારમાં ન્યાય મળે છે અને મોડો વહેલો પણ સાત્યનેજ વિજય મળે છે. કાળીપરજનો પ્રશ્ન આજે હિંદો જનસમાજ સમક્ષ ખેડો થયો છે. ગુજરાતની પ્રજા આંખ આડા કાન કરી શકતી નથી. ખ્રિસ્તી ગુજરાતના તેમજ વરોદરા, રાજપીપળા, વાંસદા તથા ધરમપુરના કાળીપરજ જંગલી અજ્ઞાન વિશ્વતિમાં પડી રહેવાના નથી. જે હિંદુઓ તેમને જાણી નહીં હોય તે મુશ્કેલીમાન તથા ખ્રિસ્તીઓ તેમને વડાળવા માટે ઈશ્વર જી રહ્યા છે. પણ કાળીપરજનું વલણ હિંદુ સંસ્કૃતિ તરફ છે, તેમની રંગોમાં હિંદુ લોકો રંગાય છે. ચોપરાન જુવાન મદો કેવળ રંગપૂત જેવા જણાય છે. તેમનું ઉન્નતિ તરફ ગુજરાતના આગેવાનો, સમાજસેવકો ધર્મીઓ જરા નજર નાંખશે કે નહીં !

કાળીપરજની અળવળનું ખરું રક્ષય નીચે લખેલ હકીકત ઉપરથી કીક સમજી શકાશે.

કાળીપરજમાં નવચેતન

૧. વાંકળના રાત્રી પ્રદેશમાં કાળીપરજના લોકોને જન્મ કરી, તેમની હકીકત જાણી લઈ, દારૂનિષેધના ત્યારે આહરિક લગભગ એ કલાક મુખી વિવચન થયાં હતાં કે સલાવવા મોડમાન, તથા સલામાં ખમેજા તાપ, ધૂળ ને છે તે જ આ "આકરંદાળીને હું કરવા નીકળી ગયો. ગામતી માયામાં ગપડાવવા માટે, સાંજના વખતે ત્યાં જરા વાથો ભાઈ જમનજાલ જણાવે જાળગીને સામે કાંકે અને ફરતા સાથે મુઠ્ઠા કરે છે અને તેને નીતનો અવાજ સંભળાયો. કાળી-કાળા હથિયારે થયું તે જાણીને જોખ છે પણ કંઈક મંગીત અને તેનો ખુલાસો કરીશ. અવાજથી દોરાઈને અને આગળે

આહરિકને તેમને ધણું એક ઝુંપડું આવ્યું. અને એને જોયું તો આશરે દમધર

માણસોનું કુંડાળું એક ધીના દીવાની આસપાસ બેસીને પ્રાર્થના કરતું હતું. એક યૌવુ લલ્લેલા માણસ સાદું લગ્ન વાંચતો હતો અને બીજાં તેને કીકતાં હતાં. આ મંડળી પોતાની પ્રાર્થનામાં એટલી તટલીન થઇ ગઇ હતી કે અમારા જેવા અપરિચિત ઉજળીઆત (તેમાં એક ભાઈ તો ખાકી કાટપાટણમાં હતા,) આવ્યા તે તરફ નેકું પણ નહીં. પ્રાર્થના પૂરી થઈ એટલે ચૌ ઉભા થયા અને હોદ્દાઓએ પોતાના વડીલોને નમસ્કાર કર્યા અને પછી મોઢાંમાં હે દરેકે નમસ્કાર કર્યા. દરેકના મહેરા ઉપર અવર્ણનીય ગંભીરતા તથા બેહદ શ્રદ્ધાનાં ચિન્હ સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. અમને નેકુંને તેમણે આવકાર આપ્યો, અને અમારા પ્રશ્નના જવાબમાં જણાવ્યું કે “અમે ગરીબ અજ્ઞાન પ્રજા બીજું કંઈ સમજતા નથી. અત્યાર મુધી અજ્ઞાનતા અધિકારને લીધે અમે દારૂ-તાંદીમાં સરી રહ્યા હતા, અમારામાં માણસાદનાં ચિન્હ નહોતાં. ઈશ્વરકૃપાથી, માતાની આજ્ઞાથી, આજે અમે સમજતા થયા છીએ. હજી અમે ગરીબ છીએ પણ જે માણસોની આંખ ઉપરી ગઈ છે તે ફરીને કદી દારૂ નહીં પીએ, કદી જનાવર જેવું જીવન ગાળવાને તૈયાર નહીં થાય.”

આ દૃશ્ય તદ્દન અમાનક લેવામાં આવેલું. બે પહેલેથી તૈયારી કરી હોત તો તેમના હૃદયનો ખરો ભાવ નેકું શકત જ નહીં. અમારાં હૃદય પીગળી ગયાં. આ બીજારા જગલમાં રહેતા માણસોને પોતાનું મનુષ્યત્વ ખીસવવાનો પ્રસંગ શી રીતે મળે ? ઉજળીઆતના સમાજમાં તેમને ગાળ તથા મારનો જ અનુભવ મળતો હતો-હજી પણ મળતો હશે. એમના તરફ ભાવભાવ કે સમાનતા કોણ ગતાવે ? તે છતાં કાંઈક અદ્ભુત શ્રદ્ધાના નેરથી ખડા થઈને એમણે આત્મ-શુદ્ધિ, આત્મસુધારણાનો પંથ લીધો છે. પહેલું પગલું લેવા બંધ છે એટલામાં કેટલાંય શંકા નડ્યાં છે. જે લોકોએ તથા સરકારે એમની પાસેથી વેક કરાવી છે, પૈસા આપ્યા વગર કામ લીધું છે, સુદા ગૈરલાભથી પણ ભાગ પડ્યો છે તે એમની ઉન્નતિમાં શી રીતે રાજ્ય હોય ? દારૂના ઈન્દ્રદારનો ધધો હાથમાંથી બંધ છે, ઉજળીઆતની સોંલી મંજુરી નતી રહે છે, સરકારેને આલકારીની આવક કમતી થાય છે. આજના જમાનામાં બળીઆના બે ભાગ હોય છે. લલ્લેલી પ્રજા જાણીઓમાં જુદાજુદાં વર્ગી શકે છે, અમલદારોને હાથમાં

લઈને ખડેપોટું કદી શકે છે. સારી મીઠાને ખરાબ સ્વરૂપ આપી શકે છે. આ ગરીબ પ્રજા, અલણ અને જગલમાં રહેતી, લલ્લેલા માણસોથી દૂર નાસતી બીકણ પ્રજાનો બેસી કોણ ? ખરે ? પરમ કૃપાળુ ઈશ્વર સિવાય તેમનું મંરણજી કોણ કરે તેમ નથી.

૨. ભર ઉન્હાળાના તાપમાં જ્યેષ્ઠ કસાક ધૂળ ખાતાં ખાતાં અને મુસાફરી કરી અને છેવટે એક ગામડામાં મુકામ કરવાનું કરાવ્યું. અમે ખાટલા પર બેસી હતા અને અમના લોકો બેડે વાત શરૂ થઈ હતી એટલામાં એક માણસને ધૂણવાનો પતન આવ્યો. અને પવનના આવે-શમાં તેણે ઉપરેશ કર્યો તે સાલણીને અમારી મંડળી જક થઈ ગઈ. અમે ઘણા વિદ્વાન માણસોનાં લાપણ સાંભળ્યાં છે પણ આ ગામડીઆએ પોતાની સાદી લા-પામાં, સાદાં ઉદાહરણો વડે એટલી અસરકારક ઉપરેશ કર્યો કે અમે જક થઈ ગયા. તે માણસને વાંચતાં પણ આવડતું નહોતું, ઉમરે મોટો હતો, આજની રાજકીય ચળ-વળ વિષે ખાસ બહુ જણ્યો પણ નહોતો, પણ દારૂનિરોધ, અહિંસા, શાન્ત, સ્વચ્છતા તથા સ્વાસ્થ્ય વિષે પંદરવીસ મિનીટમાં બહુજ સુંદર ભાષણ કર્યું. કુખમાં તરબોળ થયેલા માણસના ચીસ પાડતા હૃદયમાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળે તેની સાથે હરિકૃષ્ણ શી રીતે થાય ?

૩. મોંગરોળ તાલુકાના એક કાળીપરજ/ભાઈએ વીસ વર્ષથી દારૂ છોડી દીધો છે. તેમના ધરમાં દારૂ-તાંદી તદ્દન વર્ત્ય થયા છે. આખું કુટુંબ ભગત ગણાય છે. રૈસોટ મુખી છે. એમના કુટુંબીઓ લલ્લેલા છે તે છતાં એતીને વળગી રહ્યા છે. એમણે પણ એક સલામાં લાપણ કર્યું તે બહુજ અસરકારક હતું. તેમના શિક્ષિત છોદરા પણ બહુજ સાદે બોલ્યા. એમણે પૂછ્યું કે “તમને પાનળેવીતા ઉકરોચામડીઓ સાંભરે છે ? એને ત્યાં રોજ એક મળુ થી થતું હતું, દારૂની લતમાં તે પાપભાલ થયો, આજે એનું કુટુંબ ક્યાં છે ?” બીજા ગામડાના એક કાળીપરજનું નામ દીધું (લલેકેની વીરીઓ અમથો) અને કહ્યું કે “એને ત્યાં ત્રીસ ભાર કપાસ પાકતો હતો, રોજનું મળુ થી થતું હતું, સાત ગાળાનું મકાન બંધાવ્યું હતું, એ માણસનું કુટુંબ આજે ક્યાં છે ? ન મળે નામ કે નિશાન. એની જમીન ઉજળી-આતના હાથમાં ચાલી ગઈ છે.” એમ એક પર બીજાં દર્શાત આપ્યાં. શ્રોતાજનનાં મોંમાં તદ્દન શીકાં ને વીલાં

પડી ગયાં હતાં. ચરોતરમાં તે ઘણો સિદ્ધાન્ત ન હોય
મણી જંગમમાં રહેતા ધાળીપરજનો ત્યાં જે આગાદી
હતી તે આજે ક્યાં છે ?

યુગધર્મી

૪. વડોદરાના મહાપાન પ્રતિબંધક મંડળે ધાળી-
પરજની સ્થિતિનું અવલોકન કરવા માટે કેટલાક યુદ્ધ-
સ્થોતે નવસારી પ્રાન્તમાં મોકલ્યા હતા. એ અભિનિતો
રિપોર્ટ છપાયા છે. સરકારી લેકિ વેડ કરાવીને પૈસા
આપતા નથી અને ખાસકરીને જંગમખાતા તરફથી
સખત દનડગત થાય છે એવી હકીકત સાચીઝાએ લખા-
વેલી છે. ઉજળીઆત લેકિ અને નેમાં વિશેષ કરીને
મોટા જમીનદારો જોરજુલમથી, મારની ધમકીથી
મજુરી કરાવે છે, મજુરીનો દર ઘણાજ અન્યાયી છે,
રોજના દોઢથી બે આના પણ પરા મળતા નથી એવી
હકીકત જાહેર થઈ છે. ભારે જુલમની વાત તો એ
છે કે બ્યારે નીંદણુરોપણુ કે કાપણી વિગેરેનો વખત
આવે છે ત્યારે પોતાનું ખેતર પડતું રજીને જમીનદારને
ત્યાં જવું પડે છે અને ગાળ તથા મારનો વરસાદ ખમવો
પડે છે. કેટલીક હકીકત તો કમકમાટ ઉપજવે એવી
સાંભળી. વરસાદની મોસમમાં તરૂ (ધર)ની લાવણી થાય
ત્યારે હારખ મજુરો કામ કરે. ઉપરથી ઘોષમાર વરસાદ
પડતો હોય અને જરા પણ આરામ લેવા જાય એટલે
પછવાડે ઉભો રહેલો જમીનદાર ધક્કો મારે, અને
કીચડમાં માર્યું પડે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓને પણ માર પડેલો
સાંભળ્યો. ધાળીપરજનો સિલિતવર્ગ પોતાના સ્ત્રી-
વર્ગની લાજ જાંઠાય તે સાદન કરી શકતો નથી.

૫. મહુવા ગામમાં ધાળીપરજના મિલસે જુવા-
નીઆ નગરકીર્તન કરતા, દેશભક્તિનાં ગીત ગાના
ગાતા સભામાં જતા હતા. સંદેહ ધોળીઆં, સંદેહ હુંકા
કેડે, સંદેહ દેટા, —ઘણાખરાં આદીનાં, —હોવાને લીધે
જાણે યુનિફોર્મ પહેર્યો હોય એમ લાગતું હતું. પણ
કેટલી નરમાસ ! કેટલી અડા ! જે પ્રજા અર્ધજન સ્થિ-
તિમાં જોવામાં આવતી તેમાં કેટલો કેર પડી ગયો !

૬. વ્યારામાં જંગી સભા ભરાઈ હતી. ૧૫૦૦-
૧૬૦૦ માણસો વાંસની ઝાડીમાં એકાં શયેલાં. બપો-
રનો વખત હતો તો પણ સર્જનો નાખ જણાતો નહીં.

દરકરથી લેકિ આવેલા. ૨૦-૨૫ માણસ ચાલી નાંખવા
એ એમને મન રમતનું કામ. લાપણુ વખતે કાંઈ ચુકેમાં
ન કરે, અખંડ શાંતિ પ્રસારી રહેલી, અને વક્તાઓના
પ્રેરણાથી જાણે મોતી પડવાના હોય તેમ સાંભળ્યાં
અને સ્નેહાં કરે. એક વખત મને લાગ્યું કે કદાચ
આપણી શહેરી ભાષા સમજતા નહીં હોય તેથી શાન્ત
ચેલી રહ્યા છે, પણ તેમ નહોતું. મરકરી પણ સમ-
જતા, પણ હસવાથી સભાનું અપમાન થાય એવી
એમની માન્યતા હતી.

સરકારની મુખર્ષિ

૬. સભાખંડીના દુકમમાં ફૂટ મુક્યા પછી પટેલી
સભા અનાયજમાં થઈ. સભામાં મોક્તનાર મુખ્ય મુદ્દય
વડોદરાના વકીલ સાને હતા. ઉમરે વર્ષ સાડાના, અનુ-
ભવી વકીલ, શાન્ત દાર્પવાદક, સુધીક સર્જન-તેમના
લાપણુ વખતે પાસે મેકેલા વલિવટદાર, ફોજદાર, અને
પાછળ ખડા રહેલા છ ધાળી યુનિફોર્મવાળા સિપા-
ઈઓ, બંદુક સાથે. એક ખાસ ફોજદાર વડોદરેથી
આવેલા તે પુરેપુરી નોંધ લેતા હતા, જાણે કાંઈ શિયાથી
આવેલા જાસૂસીવર લેનીન કે ટ્રોટ્સ્કીનું લાપણુ થઈ
હોય ! ત્રણેક લાપણુ સાંભળ્યા પછી બીમારા પોલીસ
સરમીદા પડી ગયા. યુનિફોર્મ ને બંદુક મુકામપર રાખી
મુકી, અને આગળ જતાં એવો પણ વખત આવ્યો કે
ખુદ સરકારી અમલદારો લાપણુ કરવામાં લેગ્યા.

૭. મહુવા તાલુકામાં બળવાની તૈયારી થઈ રહી
છે એવું કાંઈક માનનાર મરકારે વધારાની પોલીસ મોક-
લે છે અને તેમને ગામખર્ચે ખવડાવવા પડે છે. તે
ઉપરાંત તેમની કાડગત અનેક પ્રહારની હોય છે. ધાળી-
પરજ ઘણાજ શાંત પ્રેરિતિના તથા ખ્વીડણુ હોય છે
પણ તેમનામાં જે નયો જુલસો આવ્યો છે તેના અત્યા-
ચારી કુખ ખમવાની શક્તિ પણ આવી છે. જે પોલીસ
તરફથી અન્યાયી દુકમ થાય છે તો તેની સામે ધારે
સમ ખજી શકે એટલી દિગંત અને આત્મમજા તેમ-
નામાં આવ્યાં છે.

૮. ધાળીપરજની કેટલીક જાન રજપુતના જેવી
દેખાય છે. મોધરા લેકિ વર્ગમાં ધાળી હોય છે જાણી

તેમનો આંધો મળજી હોઈ, સીધા ટટાર ચાલે છે. નર્મદા તથા તાપી વચ્ચેનો સંઘર્ષો રાત્રી પ્રદેશ તેમની માફકનો હતો. પ્રજા મુખી હતી; બળવાન હતી. પણ આજે તેમની જમીન વાલ્ડીઆ, પારસી તથા અનાવિકના હાથમાં આવી ગઈ છે. તેમનામાં બળ નથી, તેજ નથી. જમીનદાર ટપીને બૂખે મરતા મલુર થઈ ગયા છે. અજ્ઞાન રિયતિને લીધે પોતાના દુક સમજતા નથી. ભાંગેતોડના વરસાદમાં પોતાનું સ્વમાન જાળવી રાખ્યા નથી. આટલી બધી અવનનિએ ઉતરી પડેલી પ્રજામાં જનશુનિ આવે તેને ઉત્તેજન આપવાને બદલે કચડી નાંખવાનો પ્રયત્ન થયો તો તે શી રીતે ટપી શકે ?

લુલ્લમ

ઉપર દશવિધી છૂટક છૂટક હકીકત ઉપરથી સમજી શકાશે કે કાળીપરજની જનશુનિ રાજકીય ચળવળીઓને લીધે ઉત્પન્ન થઈ નથી; તેમને લીધે ટપી રહી નથી. ખાનદેશથી આત્મશુદ્ધિનો પવન આવ્યો અને આખા રાત્રી પ્રદેશમાં ફેલાઈ ગયો. પણ જે ભાગમાં સારા સરકાર હતા ત્યાં શુદ્ધિ ટપી રહી. વાંસદાના રાજ્યમાં દારૂ હોનાર આગેવાનોને પાષણીશિરપાવ ગણિત થયેલાં એમ કહેવાય છે. રાજાપીપળા રાજ્યમાં સિદ્ધારની વખતે દારૂનાં પીપો બોલીને લાલચ આપેલી એવું સાંભળ્યું છે. બ્રિટિશ સરકારે શાંતિથી ભેળાં કર્યું છે અને કવચિત્ત્વારે માંદામાંહે લુલ્લમ થયેલા ત્યારે તે અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વડોદરા રાજ્યમાં અમલદારોએ જોડી બ્લી-કથી ગભરાઈને સખ્તાઈનાં પગલાં લીધાં. એક પર એક જાહેરનામાં કાઢ્યાં, નિર્દોષ ચળવળને યુગ્મજાતી નાંખવાનો પ્રયત્ન થયો. માંડવામાં ધાર્મિક ઉપદેશ થતો હતો તે રોક્યો, શિક્ષિત કાળીપરજીને ઉપદેશ કરતા અટકાવ્યા, સલાખધીનો દુકમ નીકળ્યો અને છેવટે ચાર દારૂવાદોને લગભગ (intern) કેદ કરવા જેવું દુકમનાથું કાઢ્યું. પરિણામ એ આવ્યું કે આખા હિંદુસ્તાનમાં હોલાદાર થઈ રહ્યો. સરકારે એકદમ માંડવાળ કરી. જાહેરનામાં ૨૬ નકી કરનાં ખૂબ બદલાં. પોતાના પ્રતિનિધિ (મુખા) ને બદલ્યા, કાળીપરજ સંકટ નિવારક મંડળના ચાર દારૂવાદો ઉપર મરિયો કેસ પાછો ખેંચી લેવાયો. અને સરકાર પ્રજા વચ્ચે મુલેદસંપ થયા.

આ તકરારી પ્રકરણને ખૂબ સુધવામાં ફાસો નથી તેટલા મરિયો લુલ્લમ લુલ્લમ જાહેરનામાં અહીં આપીને તેની ચર્ચા કરી નથી. હજી જાહેરનામા વિષે આખા હિંદુસ્તાને પોતાનો ધિક્કાર બજા કર્યો છે. છતાં સરકાર પ્રજાના સુબંધ વિષે કેટલીક હકીકત અને કેટલાક વિચારો રજુ કરવા જોઈએ, કારણ કે જે આ જાળન વિષે ગેરસમજીત દૂર થાય તો દરેક સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે સારો સંબંધ બંધાય.

પ્રજામતનું સ્થાન

(૧) હિંદુસ્તાનમાં આપણી સત્તાનું જોર ઘણું વર્ષોથી ચાલી રહ્યું છે અને પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ પ્રજામતને ગણ્યો નથી. અંગ્રેજ "માયાપ" છીએ, પ્રજાનું ખરું હિત અંગ્રેજ સમજીએ છીએ, રાજ્યકાર-જની જાળતમાં પ્રજાવચ્ચે બકબકાટ કરવાની જરૂર નથી એ દલીલ પરદેશી રાજ્યકર્તાઓએ જાહેર કરી હતી અને તેનું અનુકરણ દેશી રાજ્યોમાં થઈ રહ્યું છે. બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનમાં ભારે ચળવળ ચાલી રહી છે તે જ પ્રકારની ચળવળની સરખાત દેશી રાજ્યોમાં થાય છે ત્યારે ત્યાંના ઇરાજ, અવિચારી અમલદારો મીમ પાડે છે કે દેશી રાજ્યો જે સ્વદેશી છે તેમાં પરદેશી રાજ્યસત્તા તરફ જેવો વિરોધ હોય છે તેવો વિરોધ શા માટે લખાય થયો જોઈએ ? બ્રિટિશ હિંદની પ્રજાની ચળવળનું અનુકરણ અહીં શા માટે થવું જોઈએ ? પણ એ દેશી રાજ્યો અને તેના અમલદારોનું પ્રજાવચ્ચે તરફનું વલણ પરદેશી સરકારને વચાળે એવું હોય છે તેનો વિચાર પોતે કરતા નથી. પ્રજાના હિતાહિતનો વિચાર માત્ર સરકારને જ કરવાનો નથી પણ પ્રજા પણ કરશે, અને પ્રજામત પ્રમાણે કારભાર ચલાવશે પછી એ વિચાર એમનાં લુનાપુરાણમાં મગજમાં ધુમી શકતો નથી. પ્રજામત જાહેર કરે તો દેશદ્રોહ ફેલાવવા બરાબર છે એવું માનનાર રાજ્યકર્તાઓને 'માયાપ' તરીકે કોણ સ્વીકારે ? એટલે સર્વે આપણી રાજ્યોમાંથી આ સાવકા 'માયાપ' ની ભાવનાનો લોપ થાય નહીં ત્યાં સુધી કંઈ પણ સુધારાની આશા રાખવી કેવળ ફેરફાર છે.

આપણી સમાધારીની ખીજ દલીલ એવી હોય છે કે સ્થાનિક પ્રતિનિધિની સલાહ પ્રમાણે સરકાર પોતાની

રાજ્યનીતિ નક્કી કરે છે. આ દલીલનો અર્થ એટલો જ થાય કે સ્થાનિક પ્રતિનિધિ સર્વજ્ઞ હોય છે અને કોઈ દિવસ ભૂલ કરી શકે જ નહીં (infallible). મુખ્ય સરકાર કરે તે ખર્ચ અને સ્થાનિક પ્રતિનિધિ કરે તે ખર્ચ. પ્રજાવર્ગ શું સમજી શકે ? આ સ્થાનિક પ્રતિનિધિ (man on the spot) જુદો હોય, લુચ્ચો હોય, લાંચીઓ હોય, કાચા કાનના હોય, તે છેતરતો હોય, તેનામાં સત્યાસત્ય પારખવાની વિવેકબુદ્ધિ કમી હોય તેની શક્યતા દોષપિણ્ય આપણી રાજ્યસત્તા કબ્જા ન કરે. પણ આજના જમાનામાં આવી ખોટી માન્યતા કોઈ પણ પ્રજા નહીં સ્વીકારે. પ્રજામત પણ ખોટો હોઈ શકે, અને સરકારી પ્રતિનિધિઓનો મત પણ ખોટો હોય. પ્રજાવર્ગની અક્ષિતઓ પ્રમાણિક હોય છે, અકલ્પવાન હોય છે, મહેનતુ હોય છે, તેવીજ રીતે સરકારી અમલદારો પણ સારા, મહેનતુ હોય છે. સામાન વ્યક્તિ ખરાબ હોય તેવી જ રીતે સરકારી અમલદારો પણ ખરાબ હોય છે. ખરા ખોટાની પરીક્ષા થઈ શકે છે પણ પરદેશી સરકાર પોતાના દરેક પ્રતિનિધિનો બચાવ કરવાની જ, અને તેમની આપણે (protest) અને તે કારણે બળવચી જ નોંધીએ એવી રાજ્યનીતિ સ્વીકારવાની. પણ સ્વદેશી અમલદાર-મંડળ આવી નીતિ શા માટે સ્વીકારે ? અને નો સ્વીકારે તો દોષપિણ્ય પ્રજાએ તે સાંપવી શા માટે ?

આપણા દેશમાં પ્રજામત જાણવાને માટે દરેક જગ્યાએ ભરવામાં આવતા, અને ત્યાં પ્રજાની ઘણી હકીકત જાહેરમાં આપતી. આજે દરબારોમાં જીવન નથી તેથી સભા તથા વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રજામત જાણી શકાય છે. જે રાજ્યોમાં સભા તથા વર્તમાનપત્રો ઉપર ભયંકર અંકુશ હોય ત્યાં સ્થાનિક અમલદાર વિરૂદ્ધ હકીકત બહાર કેવી રીતે આવી શકે ? ‘રીપવેન વીન્કલ’ વીસ વર્ષ સુધી ઉધ્યા પછી પોતાના ગામડામાં પાછો આવ્યો અને વર્તમાન સ્થિતિથી અનુભવેલો યથા ગમે તેવી સ્થિતિ દેશી રાજ્યોના અમલદારોની છે.

આસપાસ ખૂબ પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે, પ્રજાવર્ગમાં પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે પણ હજારો રીપવેન વિન્કલે કુંભકરણની ઉધમાધી ઉડીને જ રાજ કરે છે.

(૩) જ્યારે સરકાર પ્રજા વચ્ચે મતભેદ અંલગી થયા પછી સમાધાની થાય છે ત્યારે ઘણીજ માત્રા ચેતી રાખવાની હોય છે. સમાધાની કરનારા દલાલો (Intermediaries) પ્રમાણિક હશે તો તેમને અમલદારો છેતરે છે અને જેવી સમાધાનીની શરૂઆત થાય અને એટલે પ્રજાવર્ગનું અંકુશ તોડી પાડવાનો પ્રયાસ થાય અને ધીમે ધીમે, દિવસે દિવસે કોશકારમાં બેચેનતા જાય છે. સમાધાની થતાં પહેલાં લેખી શરતો ધવી જ નોંધી અને તે મુખ્ય માણસો વચ્ચે ધવી નોંધી, વચમાં માથું મારનારા મિત્રો નેડે નહીં. વ્યક્તિએ વચન આપ્યું હોય તો તેમાંથી ખસી જવું ધણું મુશ્કેલ છે, પણ સરકાર એ તો અસ્પષ્ટ અક્ષિત છે અને તેને અસ્પષ્ટ બોલતાં આંધેકા થોડા આવે છે. હજારો વખત પ્રજાવર્ગ છેતરાયો હશે પણ દરેક નવી લડતમાં નવા આગેવાનો છેતરાય છે, અને તેમને સાચવ કરવાની ધરૂર છે.

ઉપસંહાર

કાળીપરજની બાજતમાં રાજ્યસત્તા નેડે હમેશાં મારામારી અને તકરાર જ કરવી પડશે એવો કોઈએ અભિપ્રાય થતો હોય તો તે ખોટો છે. કાળીપરજનું આત્મજગ દાક્ષમાં નેટકું મક્કમ છે. તેટલું કાયમ રહેશે કે વર્ષા જ કરશે એમ પણ કહી શકાય નહીં. કાળીપરજે દાદ નહીં પીવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તે કાયમ રહે એવું આપણે ઈચ્છીશું, તેમને મદદ કરતા રહીશું. ને તે ભાઈઓ નજાબાદ બતાવીને દાદ પીતા થશે તો તે બાજતમાં દુષ્ટ લોકો રાજ થાય છે તેમ નહીં થતાં આપણે વધારે મદદ કરીશું, જરૂર પડશે તો આંસુ પાડીશું. અનેક પ્રજાસભા નીચે રહેનાર આ જગત વર્ગને મદદ કરવી એ

રહેલું કામ નથી. ત્યાં રાજ્યસત્તાની મદદ હોય ત્યાં જરૂર સહકાર કરવો જોઈએ. કેટલાક લોકો એવું માને છે કે રચનાત્મક કાર્ય કરવું એ તો પ્રજાએ જ કરવાનું છે. ખરું જોતાં મોટા પગાર આપીને જે અમલદારોને રોક્યા છે તેમણે, પોતે જે લાભ ખાય છે તે હલાવ કરવા ખાતર રચનાત્મક કામ કરવાનું છે. પ્રજાની મદદ મળે તો વધારે સાફ કામ થાય. ખાત્રી જે અમલદાર કાળી-પરજની સ્થિતિ સુધારવાનું નથી કરતા તે નિમકરકામ છે. રાષ્ટ્રીય મહાસભા, કાળીપરજ મંડળ, હિંદુ મહા-સભા એ સર્વ મંડળોએ જોડાઈને કામ કરવાની જરૂર

છે. આત્મનો ખરો અણીનો (psychological) ગ્રામ્ય છે. કાળીપરજ એ શબ્દમાં જે ડંખ છે તે રાત્રી નાંખવાનો છે. રાત્રીમાં રહેતી રાત્રી પ્રજા (રાત્રીપરજ) તેની સાથે રહેનાર વાણીઆપ્તાલણના જોડકીજ કેળ-વાઈ જશે, પણ તેમને સુધારવા માટે જે મહાયત્તા કરવો પડશે તેમાં ભાગ લેનાર માણસો તૈયાર થઈ જવા જોઈએ.

સુમંત મહેતા

શ્રી શીલનાથ મહારાજ

શ્રી શીલનાથ મહારાજની ચોગ્યતા ભારે મોટી હતી. તમને ત્રીજ વૈરાગ્ય, કોઈ મહાન તપસ્યાના જેવી ઉચ્ચ તપસ્યા, અપારસદિપ્તતા, અલિસાપાવન, ભૂતદયા, શાંત સ્વભાવ, નિલોભિતા વિગેરે સદ્ગુણો ઉચ્ચ કોટિના હતા અને તેઓશ્રીનું જ્ઞાન તો અપૂર્વ જ હતું. અમે અહીં તેમની જે હકીકત સ્વુ કરનાર છીએ ને અધી તેઓશ્રીને મોંઝીથી જ અમે સાંભળેલી છે.

આસ્થાવરથા

નાથ મહારાજનો જન્મ હરિયાણા પ્રાંતના એક ગામમાં થયો હતો. પુરાણોમાં આ પ્રાંતને હરિવન કહેલો છે. આ પ્રાંતના લોકોનો ધર્મ ખેતીનો તથા દોરોને પાળી તેનું ધી વેચવાનો છે. આ પ્રાંત ગાય-બેસોની ઉત્તમ ખાણ છે. નાથનાં માતાપિતા ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મેલાં હતાં. તેઓને શિક્ષણ તો મળ્યું જ નહોતું. અશરપરિચય કિંવા સો લગભગની સંખ્યા સુધી નાથને આવડતી નહિ ! તેમની વાતચીત ગાયબેસોને જ લગતી હોય અને ગાયબેસ એ જ તેમનું ધન એમ આપણા દેશમાં જાતે જોઈએ છે. હરિયાણા

દરબાર ભરવામાં આવતા, અને ત્યાં પ્રજાની ધણીહકીકત બહેરમાં આવતી. આજે દરબારમાં જવન નથી તેથી સભા તથા વર્તમાનપત્રો દ્વારા પ્રજામત જાણી શકાય છે. જે રાજ્યોમાં સભા તથા વર્તમાનપત્રો ઉપર અધિકર અંકુશ હોય ત્યાં સ્થાનિક અમલદાર વિરૂદ્ધ હકીકત બહાર ફેરી રીતે આવી શકે ? 'રીપવેન વીન્ડ' વીસ વર્ષ સુધી ઉધ્યા પછી ચેતાના ગામડામાં પાછો આવ્યો અને વર્તમાન રિયનિધી અગ્રવણે યજ્ઞ ગયો તેવી રિયતિ દેશી ગાજોના અમલદારોની છે.

કર્મધર્મ રંગોએ એક દિવસ એક સાંધુમહારાજ નાથ મહારાજના ગામમાં આવ્યા. તેમના ચમત્કાર જોઈને કિંવા ઉપદેશ સાંભળીને કિંવા લોકોને જોઈ તેમની સ્તુતિ સાંભળીને નાથે તેમની જોડે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તેમના જવાને દિવસે નાથે, ઘરમાં કોઈને કહ્યા વગર તેમની પાછળ ચાલતી પડી ! ભવિષ્યમાં થનાર તેમના આ શુદ્ધિ તેમના પ્રત્યે અ

ત્યંત દરેકરતા બતાવી અને ત્રણ દિવસ પર્વત તો તેમનું સામુંજી જોઈું નહિ. તેમના અંગ પરના પોશાકનું દેખાડું નહોતું, અને પાંચે કંઈ વસ્ત્રપાન પણ નહોતાં. તે આગળ વધતા કે નાથમહારાજ તેમની પછવાડે ચાલવા માંડે. તે ઉભા રહે ત્યાં નાથ ઉભા રહેતા અને તરમ લાગતાં પાણી મળે ત્યાં પાણી પીતા. અજાના તો વાંખા જ. આટલી કુમળી વયે આટલાટણું કટ સહન કરી શુદ્ધી નંદે રહેવાનો તેમનો દૃઢ નિશ્ચય જોઈ, શુદ્ધિ તેમને ચેતાની જોડે રહેવાની રવન આપી, અને ધીમે-ધીમે ઉપદેશ આપી તેમને હરયોગનાં અવ્યાસમાં પારંગત બનાવ્યા. સુરદાર અથવા શુદ્ધો મક લિવાની સે-શન આગળ આવેલા મુલતાનપુર નામના ગામમાં છે.

ત્યાં જ નાથમહારાજનું જન્મગાન થતો હોય તો તે શુદ્ધિ નાથને સંપર્ક દ્વારા જાણીને દાવમાં જોડાઈ મહાશયર્પદન કરાવ્યું. આ બધું કરતાં પાદ જ કરશે એમ પણ જોટલે શુદ્ધિ છોડી વળાએ નાથની નહીં પીવાનો નિશ્ચયથીયે વર્ષની દરેક ચેતાના રિયને પચ્છીયું, તેમને મહા શુદ્ધિ નાથને રાજ્યોગનો ચોરાય નજાણ જાતાવીને દાર "તમે હવે સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચાર સંતોનો મંત્ર દરેક અને અધિક દુષ્ટ લોકો રાજ કાય છે : આશીર્વાદ આપો.

મદદ કરીયું, વર્ડર પાડો : રાજકોગ સત્તા નીચે રહેનાર અ. ત્યાં પડ્યા પડી એક બે વર્ષમાં

તેમને શ્રી જ્ઞેહારનાથ મહારાજનો સત્સંગ થયો. માળ-
વામાં જ્ઞેહારનાથ અને શીલનાથની વ્હેડી ખૂબ મણ-
દર છે. આ બે સાધુઓ એકજ ધુણી ધખાવી યાગ્ની-
એક વર્ષ વ્હેડેજ રહ્યા હતા ! તેઓ બન્ને એક જ
ચરના શિષ્યો અથવા ચરુશિષ્ય હોય એવો લોકોને લાગ
યતો હતો, કારણકે બેહુની રહેણીકરણી સમાન જ
હતી. શીલનાથ મહારાજનાં દર્શન કરી કેટલાક દિવસ
ગાદ અમે જ્ઞેહારનાથ મહારાજનાં દર્શને ગયા હતા.
તેમનાં દર્શન કરવાથી અમને તથા અમારી સાથના
બધા સાણુસોને ભારે અત્યાર લાગ્યો કે એ બન્ને
મૂર્તિ એક સરખી જ કેમ ? બેસવાનું આસન, બોલ-
વાની દેશ, વાતોચિતો, ચાલવાની, બેસાની, આદર-
સત્કાર કરવાની, પ્રશ્ન પૂછવાની, કામ ચીધવાની
બાજતમાં બેહુની એક જ રીત ! કુત શરીર નોખાં.
જ્ઞેહારનાથના શરીરનો ગાંધો ઉઘો પ્રમંડ, વર્ણ ગોરો
અને આંગો ખૂબ મોટી હતી અને તેઓ શીલનાથ
કરતાં વધારે જદ જણાતા હતા. શીલનાથની ઉચાઈ
ઓછી એટલે પાંચ ફુટ કિંવા એકાદ ઈંચ વધારે હતી.
વર્ણ લાલ્લાશ પરતો, ઉપરના દાંત થોડા બહાર આ-
વેલા અને હાથ સર્વસાધારણ મનુષ્યોના કરતાં વધારે
લાંબા. જ્ઞેહારનાથના નાકની અણી પોપટની ચાંચ જેવી
વળેલી હતી અને શીલનાથના નાકની અણી ગોળ હતી.
બન્નેના માથા પર એક હાથ લાંબી જટા હતી. દાઢી
તેમણે એટલે વિરમય જ પમાય. એક વાર માખી
જેતાં તે સાડાચાર હાથ લાંબી થઈ. બેહુની કમરે
બડો કમરબંદ (કરગોરો) તો ખરો જ. ગજામાં
માળા વિગેરે હોય જ, કારણકે તે તો તેમના સુનિર્દામ.
વસ્ત્રમાં માત્ર લંગોટી. દાઢી ખૂબ લાંબી હોવાથી
તેને તેઓ એવી રીતે બાંધી રાખતા કે તેને
જોવાથી જ તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે. જેવી
રીતે અમિહોત્રીઓ સર્વદા અમિ પ્રવર્તિત રાખે
છે. તેવી રીતે તેઓ હમેશાં પોતાની વ્હેડે અમિ
રાખવાના જ. જાળીનની સપાટીથી હાથેક ઉઘે
એક ઓટલો બાંધી તેના મધ્ય ભાગમાં તેઓ અમિ
રાખે અને તેનાથી દેહ બે હાથ આવે તેઓ પોતાનું
બેસવાનું આસન જમાવે.

દિનચર્યા

બેહુનાથ મળરકે આરવાયે ઉડીને શોઝ મુખમા-

ઈનાદિ વિધિ આરોગી કોઇવાર ગરમ પાણીએ રનાન
કરે અને આખે શરીરે તેમ જ વાળ પર લગમ લગા-
વીને નવી લંગોટી પહેરી આસન પર બેસે - તે છેક
રાતના અગીઆર વાગ્યા પહેલાં ત્યાંથી ઉઠે નહિ !
બેસે એટલે સિદ્ધાસન તો ખડેજ, અને પુરમદની વેળાએ
ચેતનાશિષ્ટ સાંભળે. જ્ઞેહારનાથને વાંચતાં આવડે છે
પણ શીલનાથને નથી આવડતું. ધૂણીની વ્યવસ્થા, હા-
જર હોય તે શિષ્ય અથવા સેવક કિંવા પોતે પણ કરી
લે. સ્ત્રી વેળાએ અમિ ઓછા કરવામાં આવે અને
સવારે ઉઠતાં વંત તેમાંનાં બાણાં સંકોરી લગમ નોખી
દાઢી લેવામાં આવે. શરીરે લગાડવાની લગમ એટલે
બાણાંની રાખ કિંવા તેના પર કોઈ વિશેષ ઘસકાર
કરીને બનાવેલી લગમ તૈયાર કર્યા પછી મૂલોદય થાય
એટલે તેઓ મદા પણ લે. નવદસ વાગે ત્યારે કાંઈ
જે કંઈ લઈ આવે તે સ્વાદારી લે. એ બેઉ કોઈ દિવસ
હાથે રસોઈ કરે જ નહિ. જે કોઈ ઇશ્વર સંબંધી
વાત પૂછે તેની વ્હેડે તેઓ બરાબર ચર્ચા કરે. સાંજે
સવારની જેમ ભોજન આરોગી મણી અગીઆરવાર
વાગ્યે નિદ્રા. આંકો એમનો દિનક્રમ. આ બન્ને સાધુઓએ
એકજ ધુણી રાખીને લગભગ આખા હિંદુસ્થાનનો પ્રવાસ
કર્યો હતો. જંગાળનો પશુપક્ષ ભાગ, કારભીર, પં-
જન, સિંધ અને વાયવ્ય પ્રાંત, રાજપૂતાના, મારવાડ,
સુજરાત, કાઠિયાવાડ, મહારાષ્ટ્ર, મરાઠા પ્રિગેર પ્રાંતોમાં
તેઓ ફરેલા હતા. મોજમાં આવે તેટલો સમય એક
રથને રહે, નહિ તો ઉડીને ચાલતી પડે.

સાધુ લોકોના મોટા મેળા આવે છે. તેમણે પ્રત્યેક
બાર વર્ષે આવે છે એટલે કે બાર વર્ષના અંદર આ
આર મેળા થઇ જાય છે. સિદ્ધરથ મેળો નાસિકમાં,
કન્યાગત ઉદ્દિષ્ટિનીમાં, રૂપલ પ્રયાગમાં અને કુંભ દરિ-
દારમાં લગાય છે. આ બધામાં પ્રયાગનો મેળો સૌથી મોટો
લગાય છે, કારણકે તે પ્રદેશ મધ્યવર્તી છે. આ બન્ને
સાધુની ધૂણી એક હતી ખરી, પણ બન્નેરે તેઓ માર્ગ-
માં જુલથી જુલ પડી જતા ત્યારે તેઓ તોખી તોખી
ધૂણી ધખવતા. પાછા બેળા થતાં તેઓની ધૂણી એક
થઇ જતી. આમ પાંચીસ વર્ષ ગાળ્યા પછી શીલનાથે
એકલા રહેવાનું દરાવ્યું, અને તે પ્રમાણે તેમણે તોખી
ધૂણી ધખાવી તોખા ગામમાં રહેવા માંડ્યું. અતે જ્ઞે-
હારનાથ પાસેથી કોઈ ખજાર લાખે આવતું તો
' પછી મળીશ ' એમ કહેવાતો.

શીક્ષનાય મહારાજ એકાદી રહેવા લાગ્યા એટલે તેમના જ્ઞાનનો પ્રકાર પ્રસરતાં વાર લાગી નહિ. એ સમય, રવામી વિવેકાનંદે યોગ સંબંધી આપેલાં વ્યાખ્યાનોનો અને હિંદુસ્થાનના સુશિક્ષિત લોકોના મનમાં યોગ સંબંધી માહિતી મેળવવાની તાલાવેલીનો હતો. શિક્ષિત લોકો સાધુ અને યોગીઓને જોળવા લાગ્યા અને તેઓને નીકર અને નિરપેક્ષ ગુરુ મળ્યા. મહારાજના સિદ્ધાસનનું સ્થળ એટલું પકડું હતું કે તેઓ ગમે તેવું કાર્ય હોવા છતાં અડતાળોસ ક્ષણ સુધી ઉઠતા નહિ એટલે કે આસનનો ભંગ કરતા નહિ એ અમે નજરેનજર જોયેલું છે. ધૂણીના એટલાથી જ સાત હાથના અંતરે ચારે બાજુ વાંસની ટીટી ઉભી કરેલી છે. તેમાં જવા માટે એક દાર છે. રાતના બાર વાગ્યા પછી કોઈપણ શખ્સ પૂછ્યા વગર તેની અંદર નવ નહિ. આ મનાઇ મહાશિવરાત્રિએ નથી હોતી મહાશિવરાત્રિને દિવસે પરાધિયે ત્રણ વાગ્યે રનાન કરીને જોએ એસે એટલે લોકોની દર્શન કરવા માટે રાતદિવસ મેકસરખી કંક જામે. ધણું કરીને તો દિવસે તેઓ ઉઠે ન નહિ. મહાશિવરાત્રિના આખો દિવસ અને બીજા પાતના એક વાગતાં સુધી એટલે લગભગ છતાલીસ ક્ષણ અમે ત્યાં હતા. આ બધા વખત દરમિયાન શીક્ષનાય મહારાજ ગિલકુલ ઉઠેલા નહિ !

માળવામાં કિસ્સા લોકો તથા કપીરનાં નિર્મુળ ભજનો ગાનાર ધણા છે. તેઓ પેછી કેટલાક લોકોએ ધૂણી આગળ આવીને શીક્ષનાય મહારાજને કહ્યું: “કોઈ ભજન સાંભળનારો અમને મળતો નથી.”

મહારાજ—હું તૈયાર છું.

કિસ્સા—ચાર ક્ષણ સાંભળી કંટાળવાનો કશો અર્થ નથી.

મહારાજ—તમે ભ્યાં લગી ભજન ગાઓ ત્યાં સુધી હું આ જગ્યાએથી ઉઠું નહિ કે ઉઠું નહિ. પણ મારી એક શરત છે કે એકવાર ગાયેલું ભજન ફરી ગાવું નહિ.

આ દશવ મુજબ કિસ્સા લોકોએ સાત દિવસ સુધી ભજનનો સમાધ કર્યો, જે દરમિયાન મહારાજ પિસાળ માટે જથ્થો દેશા નહિ !

પ્રચંડ ધૂણી

સાધારણ ધૂણીમાં રોજ બેત્રણ ખાંડી લાકડાં ખાક ચર્ધ નવ પથ્ર લાકડાં ભરપૂર આપનારો મળે તો તો દસ ખાંડી પથ્ર પૂરાં ન પડે ! એકવાર ઉદાર મુકમે એવડી પ્રચંડ ધૂણી ધણેલી કે તેમાં સળંગેલાં ત્રણ મુખ્ય લાકડાં અનુક્રમે વીસ કુટ, અઢાર કુટ અને પંદર કુટ પરિધનાં હતાં. તે ત્રણ લાકડાં નવ દિવસમાં ભરખી જત થયાં અને તે ભસ્મ થતાં પંદર ગાડાં ભરીને ખીખ પાતળાં લાકડાં ખપી ગયાં. આવી જબરદસ્ત આગ પાસે ચોવીસ ક્ષણ બેસવાનું અને તેને બે જ હાથ છેડે ! અમે ચાર મેળા જોયા છે પણ આવડી મોટી ધૂણી કોઈની જોઈ નથી. તેમાં આજના દિસાએ રોજ સો ફૂગીઆનાં લાકડાં જોઈએ. ઉન્દાળો, ચોમાસું અને ચિયાળો, ત્રણ ત્રુત્રમાં સાવ ઉધાડા બેસવાનું, ઝાડને ધંધડા પથ્ર સોધવાનો નહિ, ભરચોમાસામાં જે ધૂણી જુઝાય નહિ તો પછી ધંધડાની આશા જ ક્યાંથી !

અહિંસાત્રય

ધૂણી આગળ ચાલનારા બધા લોકોને ચેતવણી આપવામાં આવે છે કે ત્યાં કોઈએ હિંસા કરવી નહિ. નાયમહારાજના અંગ પર વીંછીઓ ફરવા છતાં તેઓ સ્વસ્થ જાહેરી રહે.

મહારાજને એકે દિવસ વીંછી ડંખેલાં જોવામાં આવ્યો નથી. નર્મદાને પેલે પાર ગોહેરા નામનું એક અતિ ગહેરી પ્રાણી યાવ છે. એક ધૂણી પાસે આવું એક જનવર રહેલું હતું. તે જોઈ લોકોએ તેને કાર કરવાનો મનસો કર્યો પણ મહારાજે તેઓને મનાઈ કરી. ધૂણીની જે બાજુએ જનવરનું દર હતું તે બાજુએ બેસવાની કોઈ હામ જામતું નહિ. મહારાજે લોકોના મનમાંથી એ દહેશત કાઢી નાંખવાનો યત્ન કર્યો. પણ લોકોની બીક નાખ નહિ. એક દિવસ સવારે ટાંકનો દિવસ હતો—નવેક વાગ્યે મહારાજ જ્ઞાનગ્ય જોડા હતા અને સરીર એકદમ સ્થિર હતું એ વખતે ગોહેરા તેમના માથા પરની જટા પર બેસીને તાપવા લાગ્યું. મહારાજને આ વાતની ખબર નહોતી. એવામાં કેટલાક લોકો તેમનાં દર્શને આવ્યા. તેઓએ જટા પર ગોહેરાને બેઠેલું જોયું. તરતજ બધા ગભરાટમાં જટાદાર નારી ગયા. ગોહેરા પણ ગજગટાને લીધે નાખી ગયું. મહારાજ જ્ઞાનમાંથી

હૃદયા, લોકો આન્યા અને તેઓએ તેમને બધા વૃત્તાંત કહ્યો. મહારાજે તેઓને અધિક્ષાનું મહત્વ સમજાવ્યું, લોકોની જીવિતિ ઓછી થઈ અને તે પ્રાણીને મારવાનો વિચાર તેઓએ માંડી વાળ્યો.

ઉજ્જનથી ત્રિવેણી ત્રણ ગાઉ દૂર છે. ત્યાં સિંધ્રા અને બીજા એક નદીનો સંગમ થાય છે. ત્યાં મહારાજની ધૂણી ધખી રહી હતી. ત્યાં અમે રક્તઃ જોયેલી આ વાત છે કે દંદાર અને ઉજ્જનના શાસ્ત્રીઓ સાંજે ચાર વાગ્યે વેદાંત પર કંઈ ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. મહારાજ કંઈક બોલતા હતા. તેમના શરીર પર ધીસોડી ફરતી હતી. મહારાજનું ધ્યાન તે તરફ નહોતું. લોકોએ તેને જોતાં પેંત કાઢવા માંડી. તે નાકીને મહારાજની દાદામાં લરાણ પેડી. મહારાજે કહ્યું: “એતો બધેલી છે. ઘોડીવારે જતી રહેશે.” અને પંદર મિનિટ પછી તેને ચાલી ગયેલી સૂર્યે જોઈ.

નાશિકમાં મોટો મેળો લરાયો હતો. એ મેળામાં કોંકરો સાધુ જમા થયા હતા. તેમાં મહારાજ પણ હતા. વરસાદ મુશળધાર પડવા લાગ્યો. ધનાઢય લોકોએ સાધુઓની ધૂણીઓ ડાપરાં બાંધી તેની અંદર લાવવાની વિનંતિ કરી. મહારાજે કહ્યું: “ધૂણી તો વરસાદમાં પે બહાર જ રાખીશ. ડાપરામાં એ ન હોય. કદાચ વરસાદથી ધૂણી છુટાઈ જશે તો તે દિવસથી ધૂણી ધખવવાનું જ છોડી દેશ.” ધનાઢય લોકોએ તેમને સર્વ પ્રકારની સલાહ કરવાનું નક્કી કર્યું. મહારાજે લાકડાં તૈયાર રાખવાનું કર્યું. તવગર માણસોમાંના એક ભાટિયા યુદ્ધરથે હનર ખાંડી લાકડાં લાડીને મૂક્યાં. ધૂણી મરજનધાર વરસાદમાં પણ ધખાધખતી રહી. તે વખતે નાથનું આસન ધૂણીથી એક જ હાથ છેટે હતું અને વરસાદ અતિશય પડતો હોવાથી ઓટલાની વ્યવસ્થા બરાબર થઈ નહોતી. આથી તેમને બીતામાં જ બેસી રહેવું પડ્યું. આશરે ચાર મહિનામાં જમીનને અડકતો તેમના શરીરનો ભાગ રહીને છોડા પડી ગયો. વરસાદમાં પણ ધૂણી બરાબર રાજગી એ જોઈ પેલા ભાટિયા યુદ્ધરથે હનર ફીલાડું ધન કર્યું અને ધૂણીવાળા સાધુઓમાં નાથની ખ્યાતિ પૂજા જમી.

નાથનો સંસાર

જેહારનાથ મહારાજની નોખા રહેવા માંડ્યા પછી

બારેક વર્ષે નાથે વિચાર્યું કે જનસમુદાય ત્યાગ કરવાથી પોતાનું મન પોતાના તાત્યામાં રહે છે પણ મંસારમાં રહેવા છતાં પોતાનું મન નિઃશ્વ ન રહે તો બધું નકાસું. સિદ્ધ પ્રુષોતી દેવતા કોઈ પણ વસ્તુ માટે થતી નથી. અને કદાચ થાય તો તેની સિદ્ધિ તૈયાર જ હોય છે. દેવાસના રામજો નાથને જગીર અને નગદ નાણું આપ્યું. નાથે બાલકનાથ નામનો મેદો ક્યો અને પછી મંસાર માંડ્યો. પણ આ વખતે નાથમહારાજ ભારે સાવચેતથી વર્તવા લાગ્યા. કોણ જાણે. કોઈ વસ્તુમાં મન લુબ્ધ થાય ના? તેમણે રામરાજનો કમ કરાવ્યો, અને એકંતમાં વધારે વખત માળવા લાગ્યા. શ્રદ્ધાવાનની જોડે જ થોડુંક બોલે, બાકીનીની જોડે થવું જ થોડું. આ વખતે તેમની પીઠના હાડકામાં કોઈ રોગ પેદા થયો. અંતકાળ નજીક આવેલા જાંબ તેમણે હાંપકરા જઈ ત્યાં જ મૃત્યુ ૧૯૭૬ના વૈશાખમાં આ નરદેહનો ત્યાગ કર્યો. અંતસમયે નાથની વય સુમારે એકી વર્ષની હતી. ૮ વર્ષ બાલ્યાવસ્થાનાં, ૧૨ યુગ-યુદ્ધ, ૩૬ જોહારનાથના સત્સંગમાં, ૧૨ સ્વતંત્ર, અને ૧૨ સંસારવાસનાં મળીને કુલે ૮૦ વય.

નાથનું ચરિત્ર, લગભગ છપ્પતિ સિવાજના યુદ્ધ સમયે રામદાસના જેવું જ છે. બાલપણમાં ચેરથી નાસી જતું, પ્રુષળ તીવ્રયાના કરી અને ઉંચે પર માંડીને સંસારમાં રહેવું તથા તેમ રહેવા છતાં ઈશ્વર-રમરણમાં ચિત્ત પરાયી રાકાય એમ બતાવી આપ્યું, એ આ જન્મે મહામાઓમાં સમાન હતું. નાથ કળી-રોગ જ અવતાર હતા એવી કેટલાકની માન્યતા છે. કેટલાક વગી તેમને જોરખનાથનો અવતાર કહે છે, કારણ કે નાથની જમણી આંખ ધૂણીના ધૂમાડાથી ગઈ હતી. તેઓ ગમે તેના અવતાર હો પરંતુ તેમનામાં ઈશ્વરી જ્યોત સુધંની જેમ જગદગી રહી હતી એ તેમના દિવ્ય જ્ઞાન પરથી ઉપાડું છે. કોટિ કોટિ નમસ્કાર હો એ પૂજ્ય મહાત્માનો *

છગનલાલ ચોગી

સંગીતની સુધારણા

(દ્વિતીયક્રમ રેય)

“ સુધારો ” એ શબ્દ યરાળર સમજવાની બહુ જરૂર છે. નહીં તો અત્યાર સુધીમાં સુધારાને નામે ઘણા નકલી સુધારા પણ થયા છે અને તેથી રક્ષક મતવાદીઓ, પોતાનામાં જે કંઈ માફ છે તે ખોઈ મેસવાની ખીંકે, દરેક સુધારાની વિરૂદ્ધ પડે છે એમાં આશ્ચર્ય નથી. વળી કેટલાક પ્રાચીન ગ્રંથોમાં, પોતાને પ્રિય ભૂતકાળનો સમય પાછો લાવવા ઝંખના હોય છે અને જે વખતે કુદરત સૃષ્ટિકાળના જેવી આદ્યના બદારમાં શોભતી હતી અને મનુષ્યો જે વખતે એમાં દોડધાણ કરવા શક્તિમાન નહોતાં, તેવાં કવિત્વ અને સંગીતમય ગીતોના જ મનોહર સમયને પાછો લાવવા ઇચ્છતા હોય છે.

આથી કરીને જે વિષયમાં સુધારો કરવો હોય તે વિષયને સોળે કળાએ ખીસવવા જેટલી તાકાત નવા સુધારામાં છે કે નહીં તે તપાસવું જોઈએ.

ખરો સુધારક, જુનામાં જે ઉત્તમ હશે તેનો નાશ નહીં જ કરે. આપણા જ દેશમાં એક વખતે ગાદગલોક જેવાં લુગડાં પહેરવામાં અને ટેંગ્રા પાસે ઉભા ઉભા દાડે પીવામાં સુધારો છે એમ ક્યાં નથી મનાયું ?

ખરો સુધારો અને સંસ્કૃતિ એ આંતરિક ઉન્નતિની વ્યાખ્ય છે. બહારના દાડમાઝ કે ટાપડીપ સાથે ખરા સુધારાને કશો સંબંધ નથી એ સત્ય સમજતાં આપણને જરા વાર લાગેલી.

૬૦-૭૦ વર્ષ પર, રૂઝિયાની પ્રજા એવીજ દશા હતી. દેહતોષવસ્ત્રી, પોતાના એક પુસ્તકમાં લખે છે તેમ સુધરેલા રશિયનો ફ્રેન્ચ ભાષા સિવાય ઉત્તમ વિચારો

પ્રદર્શિતજ યર્થ શક્તા નથી એમ માની, પોતાની માન-ભાષા રશિયન વિસારી, ફ્રેન્ચ જ બોલતા હતા.

આપણે કમપ્રસંગે કે રંગભૂમિઓમાં જે વાગ્ગ વગાડીએ છીએ તેનો વિચાર કરો. આપણી સંસ્કૃતિને માટે એ લગભગનો વિષય છે. આપણા બુદ્ધિમાનોને શરમ આપી નોંધએ કે એમણે આપણી ઉત્તમ સંગીત વિદ્યાની આવી મરકરી થવા દીધી છે! એક કવિએ કહ્યું છે કે:—

“ સદચાર ફક્ત જોવાય, તો જરૂર એને માટે પ્રેમ થાય જ ” એમ, આ વાગ્ગ ને ગાયકમંડળ માટે પણ કહી શકાય કે “ એક વાર એમને સંભળો એટલે તદ્દમારી સંગીતવિદ્યાનું એમાં કેવું અપમાન થાય છે તે સમજશો. ”

આથી, અવિચારી સુધારાનાં જોખમ સમજી લેતાં એ જરૂરનું છે.

આપણી સંસ્કૃતિના કોષ્ટ પણ વારસાને આપણે સુધારવા નીકળ્યા હોઈએ તો તેનો યરાળર અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ સ્વીકારીને જ હું સંગીતમાં સુધારા સુચવવા ધારું છું.

આપણા સંગીતમાં સુધારણા માટે બીજાં દેશોના સંગીતનો અભ્યાસ પણ આવશ્યક છે અને મૂળને યૂરોપના સંગીતની કંઈક માહિતી છે. એથી મારી ખાત્રી યર્થ છે કે જુલનામક દૃષ્ટિથી જન્મે સંગીતને સંસ્થાપનાથી આપણી દૃષ્ટિમાં વિશાળ થાય છે અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી તપાસતાં પણ જન્મે મૂળતત્ત્વોમાં રહેલું શાસ્ત્ર વધારે સમજાય છે.

સામાન્ય સત્ય તાત્પર્ય કદાચ માટે જેમ વિજેતાની તપાસ વધારે બીજુંવટ લરી તેમ જુલ ક્યોથી થવાની. જેમ જેમ યુરોપિયન સંગીત હું વધારે શિષ્યો તેમ તેમ આ લાલ મ્હને વધારે થયો છે. મ્હારા જ્ઞાનની દૃષ્ટિમર્યાદા જેમ વધી છે તેમ આપણી સંગીતવધાની ગદનતા પણ હું વધારે સમજ્યો છું.

આથી મ્હારું પ્રથમ કહેવું એ છે કે યુરોપિયન સંગીતના અભ્યાસથી આપણા સંગીતને ઘણા ફાયદો થશે. વળી યુરોપમાં જેમ ગાતાં ગાતાં ઘાંટામાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે તેમ આપણે પણ કરીએ તો સારું એમ મ્હને લાગે છે.

આપણાં ગાણાંમાં સર ન્હાનોમ્હેરો કરવો એ છેક નથી થતું એમ પણ હું કહેતો નથી. કેટલાક આપણાં એમ કરે છે. પરંતુ આપણો મ્હેરો લાભ કાંતો આવતો એ રીત બૂલી ગયો છે અથવા એમણે એ તરફ નોંધ્યો એટલું ધ્યાન આપ્યું નથી.

આજકાલ મ્હડતા ઉતરતા રાગથી ગાવાનું ફર્લલ થઈ ગયું છે.

પરંતુ યુરોપમાં એકસરખા રાગથી કોઈજ નથી ગાતા. આપણે પણ આ રીતે ગાવાંથી (Voice Modulation થી) આપણા સંગીતમાં પુનર્જીવન આણીશું. સિદ્ધ સંગીતને તો જરૂર આથી ફાયદો થશે. ગિતજામાં કે છાપવામાં છાયા અને પ્રકાર જે લાલ કર્યા છે તેવા લાલ આમ્હડતા ઉતરતા મરથી સંગીતમાં થશે એમ મ્હને લાગે છે.

આ મ્હડતા ઉતરતા સરથી ગાવાના લાલ, આપણા ઉત્સાહમાંથી તો થોડાજ, હજી સુધીમાં, સમજ્યા લાગે છે. અને ઉત્સાહો જે નથી કરતા તે નહીં કરવાની મ્હને એક સંગીતશાસ્ત્રીએ સલાહ પણ આપી છે.

આપણા ઉત્સાહનો કંઈપર અન્યથા કાણ દોષ છે તેથી ગાતા વખતે એ લેકા મુખ્યત્વે કરીને પોતાની અતુરાઈ બતાવવા બહુ મથે છે. પરંતુ યુરોપિયન ગીત ગવાતાં જેમણે સાંભળ્યાં હશે એમણે સરમાં ફેરફાર કરવાથી ગાયનનું સૌન્દર્ય ટેવું વધે છે તે સમજ્યું હશે. યુરોપના ગાયકો, ગાયમાં " પિયાનો ગાન " નામથી જાણખાતી દબે ગાવાની બહુ તાલીમ લે છે, અને મ્હે

આપણાં ગીતો ગાવામાં એ રીત અજમાવી નોંધ છે અને મ્હને એ કૃતેહમંદ થઈ શકે એમ લાગે છે. અને આપણી ઉત્તમ કલાની, એ દળથી એટલે સુદાની મ્હડ ઉતરથી ગાવાની રીતથી ઘણી કિંમત વધશે એમ મારું માનવું છે.

બીજો એક મુદ્દો સંગીતવિદ્યાના ઉદ્દેશને લગતો છે. મ્હારું માનવું છે કે સંગીતવિદ્યા જેવી મહાન કલા કોઈ ભાવ જે બરાબર અનુભવાયે હોય તેનાજ પ્રદર્શન માટે હોતી નોંધ્યો. દરેક મહાન કલાનો ઉદ્દેશ એમ જ થયો હોય છે અને દેશ દેશની કલાઓ, શાસ્ત્ર કે બીજા ગૌણ ઉદ્દેશમાં બીજી રીતે ભલે જુદી પરંતુ એ તમામ આ અનુભવાયલા ભાવ પ્રદર્શનની બાબતમાં તો એક બીજાને મળતી છે. આ ઉદ્દેશ આપણા ઉત્તરથી બૂલી ગયા છે તેથી તેઓ ગીતોની 'સારાગમ' જ બતાવ્ય બતાવ્ય કરે છે.

કલા માત્ર, એ રીતે અસર કરે છે: એક જુદીને અને બીજી અંતઃકરણને. કોઈ ગાયનને જુદીપૂર્વક તંપાસતું એટલે એના રાગનું પૃથક્કરણ કરવું-એ અશ્વિતની રીતે બરાબર છે એમ લાગે એટલે મંત્રા પામવું તે. આ માટે સંગીતશાસ્ત્રનું પારિભાષિક જ્ઞાન નોંધ્યો.

પરંતુ અંતઃકરણને અસર થવા માટે એના શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની કંઈ જ જરૂર નથી. આપણું ગીત સાંભળીને જે અસર થાય છે, તે પારિભાષિક જ્ઞાન સિવાય પણ કંઈ જેથી તેવી નથી થતી. ઘણીવાર જુદી અને અંતઃકરણ બેમાં સંતોષ પામે છે એટલે એના બેદ પાડવા પણ અથરા છે. છતાં, સામાન્ય રીતે, કોઈ ગીત સાંભળી, તત્સજ, આપોઆપ જ આનંદ થઈ આવે છે તેને અંતઃકરણની અસર કહી શકાય. સંગીતની આથી અસર, જુનસમાજનો મ્હેરો લાભ લેઈ શકે છે અને છતાં આ ભાવનામય અસર કરવાની આખીયે વાત, ઉત્સાહો જરા જરામાં બૂલી જાય છે.

પરિણામ એ થયું છે કે ઉત્સાહી ચીજો સમજવાનો જેણે અધિકાર મેળવ્યો નથી એવા સામાન્ય મનુષ્યો સંગીતવિદ્યાદારા સુખ ભોગવવાનાં કોગટ ફાંફાં મારે છે; છતાં ઉત્સાહી ચીજોને હું નકામી જ ગણું છું એવો અર્થ મ્હારા કહેવાનો ન કરશો. કારણ કે જુદીને અસર કરવાની રીતમાં પણ સમન્વયા પડી ઘણી મજા પડે

છે એ હું કબૂલ કરું છું. ફક્ત આ મગ તે રસ નથી એટલું જ મહાદેવ કહેવું છે.

આપણું સામીપ્ય સંગીત દિનપ્રતિદિન ઓછું લોકપ્રિય થતું જાય છે તેનું આ એક મુખ્ય કારણ છે. એમાં લોકોને પણ વાંક નથી એમ હું નથી કહેતો. સંસ્કારી કેળવણીથી કલાઓ સમજવાની શક્તિ આવવી નેહએ પણ તે આપણે ત્યાં નથી આવતી.

એક કવિએ કહ્યું છે કે સારામાં સારાં ચિત્રો એજ દોરી શકે છે જેણે ચિત્રોના વિષયમાં રહેલા ભાવ અનુભવ્યા હશે. આ વાન બધી કલાઓના વિષયને લાગ પડે છે.

આપણા ધણીખરા ઉસ્તાદો સંગીતના આ આત્માને બહી જાય છે અને દિનપ્રતિદિન ઓછા થતા શ્રોતૃવર્ગને અસર કરવાને બદલે, આશાપ ઉપર આશાપ દોષે જાય છે !

રોમેઇન રોલ્લેન્ડની મહાન નવલકથા નેહન ક્રીસ્ટોફરમાં, ભક્ત ગાંધીશ્રી એના એક મહાન ગાયક ભાણીજને ગીત રચવાની ખાતર રચવા માટે ઠપકા આપે છે. એ કહે છે કે ગીત તો નમ્રભાવથી રચાયેલાં અને શુદ્ધ અત્મકરણમાંથી ઉદ્ભવેલાં જોઈએ. આપણા ઉસ્તાદો આટલું સમજે તો કેવું સારું !

ઉસ્તાદો, કંઈ અંતઃકરણનો કાષ્ટ ભાવ પ્રદર્શિત કરવાને ખાતર ગાતા નથી, પરંતુ શ્રોતાજનોને પોતાની શક્તિથી ચકિત કરવા માટે ગાતા જણાય છે. એમાં અદઃકાર રહેલો છે અને જ્યાં અદઃકાર હોય ત્યાં પ્રેરણા કેવી રીતે આવે ? દીનતા અને નમ્રતા સિવાય પ્રેરણા નથી આવતી. પણ ઉસ્તાદોની એ ફરિયાદ છે કે “અમારી કલા સમજવા માટે શ્રોતાજનોએ અધિકાર મેળવવો નેહએ.” હવે ઉસ્તાદ અને એની કલા તરફ શ્રોતાજનોમાં સમભાવની તો જરૂર છે એ વાત ખરી, પરંતુ છેક જ લાગણી વગર ઉસ્તાદ ગાયાં કરે અને કલાકોને કલાકો સુધી આશાપો ઉપર આશાપ લે ત્યારે તો કાષ્ટ ઉસ્તાદને કહેવું થયે છે કે “ભાઈ, હવે બહુ થયું.” આમને આમ ચાલશે તો ઉસ્તાદો ગાયનની છેક જ વિરહ જનસમાજ થઈ જશે. કલાકારોના અધિકાર વિશે જ્યારે હકમાર હકની માગણી કરવામાં આવી

ત્યારે એના “કલા એટલે શું ?” એ નામના પુસ્તકમાં ટોલ્સ્ટોયે સખ્ત વિરોધ કર્યો. એણે કહ્યું છે કે “કાષ્ટ પણ કલામાં રસ લેવાને માટે કલામાં સામીપ્ય જાનની પણ જરૂર અજબની ગણાયે તો કલા સમજનારાની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઓછી થઈ જશે; અને પછી તો એવો હમણા સરખો દેખાય રહ્યો થશે કે કલાના અમમનનાર સિવાય બીજું કોઈ એમાં રસ લેવા હાજર રહ્યું નહીં હોય.” જુઓ નેહવાળાં કાવ્યોની ભવિષ્ય ચિત્રોની અને આધુનિક સંગીતની આજંકાલ ટોલ્સ્ટોય કહે છે એવી જ દશા થઈ છે.

આપણા ઉસ્તાદો ગાતાં ગાતાં ગળાની અને સાથે શરીરની પણ જાણે કસરતો કરે છે. એથી સારી અસર નથી થઈ શકતી એટલુંજ નહીં, પણ સંગીતની મદદ ઓછી થાય છે. નટ લોકો કે અખાકાના પહેલવાનો જેવી આ કસરતોમાં નથી ભાગ રહી શકતાં કે નથી રહેતો લાગણીનો આપભાવ. પરંતુ આ દોષ માત્ર આપણા ઉસ્તાદોને જ નથી, આખી પૃથ્વીના ઉસ્તાદો આવા જ છે.

અર્જુના કરતાં હોય એવાં ભવ્ય કે વિજયીના ચમકાર જેવાં સ્વપ્ની ગીતો, જ્ઞાનતંતુઓને ઉછાલે કે પછડે ખરાં, પણ એ કંઈ રસાસ્વાદનો આનંદ નથી.

ભાવનામય સંગીત માટે કંઈની કેળવણી આવશ્યક છે અને આપણી સંગીતશાળાઓમાં કે ઉસ્તાદોના શિક્ષણમાં કંઈને મીઠો અંતે સુક્રમળ જનાવવા માટે ઝાડું લઈ અપાવું નથી એ દિલગીરીની વાત છે. સંગીતમાંથી ઉચ્ચ આનંદનો અનુભવ મીઠા અવાજથી અને ગાનારાના સંગીત ઉપરના ભાવથી થવાનો. મીઠા કંઈમાંથી નીકળતું જ્ઞાન હૃદયને જે અસર કરે છે તે શિક્ષણની સુન્દર મૂર્તિનાં દર્શનથી જેવો આનંદ થાય છે તેની સાથે સરખાવી રાખ.

સંગીતની સુધારણામાં ઉચ્ચ કેળવણી અને સંસ્કારી જીવન પણ જરૂરી ગણાવાં નેહએ. એ વગર સંગીતની અધોગતિ થઈ છે. પૂરોપના ઉસ્તાદો બહુ વિદ્વાન અને જ્ઞાની હોવાથી છેલ્લાં એક બે સદીમાં ત્યાં સંગીતવિદ્યાની સારી ઉન્નતિ થઈ છે.

પ્રગ્મતા સંસ્કારમાંથી કલાનો ઉદ્ભવ થાય છે. જેમ એના સંસ્કાર હોય તેમ એની સૌન્દર્ય પ્રાપ્ત કરવાની મહેન્ટ પ્રણય. ત્યાં રેલીનાં જળાં તોડી રત્નતંત્ર વિચાર કરવાની શક્તિ હોતી નથી ત્યાં નવી સૃષ્ટિ રચવાની, ગાયકાની કે કલાકારોની, તાકાત નથી જ હોતી. ત્યાં સંસ્કૃતિ નીચી પડી હોય ત્યાં મહાન કલા પીકતી નથી.

આજ આપણી સુન્દર સંગીતવિદ્યાની અધોગતિ થઈ છે તેનાં કારણ ઉપર પ્રમાણ છે. એની ઉત્પત્તિ માટે એની સાથે ઉચ્ચ કેળવણી અને શુદ્ધ સંસ્કાર લગવા જોઈએ. આપણા ઉન્નતાદોમાં નિરક્ષરતા અને વ્યવસ્થા કદાચ બધાં છે!

હમે યુરોપની આપણી સાથે સરખામણી કરો! બીથોવન અને વાગનર બન્ને ત્યાંના પ્રતિભાવાન સંગીતાચાર્યો થઈ ગયા. પરંતુ સાથે સાથે એ મહાન વિદ્વાન અને ગ્રાસરો હતા. બીથોવનનું વચન છે કે “માણસમાં મહોટામાં મહોટો ગુણ એ કે જોનાયી એ વધારે સારો માણસ બની શકે.” વાગનર સંગીતનો બહુ મહોટો પરીક્ષક તો હતો જ, પણ સાથે સાથે ગ્રાહિ-

ત્યો પણ મહોટો શોખીન હતો. એ બધાં માસિક-નિમાસિકાનો તંત્રી હતો અને એના સમયમાં સંગીતનો પ્રેમ એણે લોકોમાં ખૂબ વધારી દીધો હતો.

એ કહેતો કે “જીવન ત્યાંથી અટકે છે ત્યાંથી કલા શરૂ થાય છે.” ત્યારે વર્તમાન કાળ કંઈ આવી શકતો નથી ત્યારે કલાનાં ક્ષમ, નવી સૃષ્ટિ રચી, જીવનની જરૂરીયાત પૂરી પાડે છે.

આવા આવા સુન્દર વિચારો આપણા ધંધાદારી ઉત્તાદોની કદખતામાં પણ આવી શકે એવું રહ્યું છે! રોમેઈન રોલેન્ડે બીથોવન સંબંધે કહેલા શબ્દોથી હું આ લેખ સમાપ્ત કરીશ કે—

ત્યાં જીવન મહાન નહીં હોય ત્યાં વિચારો કે કલા પણ મહાન નહીં થાય. *

હ.

ઉપરનું લાપણ અધ્યાપક આદ્યવેતા પ્રમુખપદ નીચે સંગીત પરિષદને પ્રસંગે અમદાવાદમાં અપાયું હતું.

બોધિસત્ત્વ

બોધિ એટલે જગતના ઉદ્ધારના તરવોનું જ્ઞાન. તે માટે જે જીવ કષ્ટા, વાણી અને મનથી પ્રયત્ન કરે તેને બોધિસત્ત્વ કહે છે. અત્યંત પ્રાચીન પાલી ગ્રંથોમાં શુદ્ધ યથા પહેલાં ગોતમને “બોધિસત્ત્વ” નામ આપવામાં આવ્યું છે. તે પછી પૂર્વ જન્મમાં તે બોધિસત્ત્વ હતો અને જુદા જુદા જન્મોમાં જુદી જુદી પારમિતાઓ પ્રાપ્ત કરી છેવટના જન્મમાં શુદ્ધ યથા એવી એક કંપના ઉત્પન્ન થઈ. અને તે સમયે દિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય લોકસમાજમાં જેટલી વાતો પ્રચલિત હતી તેને અર્ધિસાત્ત્મક સ્વરૂપ આપી બોધિસત્ત્વના પૂર્વ જન્મની કથાઓ ગણવામાં આવી, અને જાતકોમાં તેમનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો. તે સમયની સમાજસ્થિતિનો વિચાર કરવા માટે આ કથાઓ અત્યંત ઉપયોગી છે. પરંતુ, આ લેખમાં અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર ન કરતાં બોધિસત્ત્વ કઈ પારમિતાઓથી સંપન્ન હતા અને તેનો અભ્યાસ સાધારણ માણસ કઈ રીતે કરી શકે એટલો જ વિચાર કરવાનો છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યમાં બોધિસત્ત્વનો અંકુર છે, અને તેનો વિકાસ કરતાં તે પુર્ણત્વને પહોંચી શકે છે. પરંતુ, અભિમાનથી અને લોભથી ઘેરાયેલા હોવાથી આ અંકુરને અવગણ મળતો નથી, અને તે ત્યાંની ત્યાં જ સૂકાઈ જાય છે. જીવન ઉપર દયા કરવી અથવા પતિનનો ઉદ્ધાર કરવો એવો સદ્વિચાર આપણા મનમાં કોઈ કોઈ વાર ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ, આપણાં અભિમાન અને લોભ તેને વધવા દેતાં નથી, અને તેને સૂકવી નાંખે છે. અત્યંતનેનો ઉદ્ધાર કરવાની કંપના મને પસંદ છે, પણ હું આહાણુ હોવાથી તેને સ્પર્શ કરવા ઇચ્છતો નથી, અને તેમની ઉત્તતિ કરું તો જીવી જીવોની મત્તા નષ્ટ થશે એમ પણ મને લાગે છે, પણ જ્યારે મને દિંદુસ્તાનનું અભિમાન વળગે છે

ત્યારે મુસલમાનો કરતાં અમારી સંજ્ઞા વધે આ હેતુથી અત્યંતને કેટલીક સગવડ આપી દિંદુ જનત્વને હું પ્રયત્ન કરું છું. મારા અંતઃકરણમાં દેશભિમાન જનન થયું એટલે અત્યંતને અને મુસલમાનોને પણ રાખીવન નીચે લાવી અંગ્રેજોની સામે કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. પણ આ બધી બાબતોમાં બોધિસત્ત્વના તત્ત્વના અંકુરોનો વિકાસ થવાને માટે જરા પણ અવગણ મળતો નથી.

અહીં આ કોઈ એવો પ્રશ્ન કરે કે જાતિઅભિમાન અને દેશભિમાન બે કંઈ ન હોય તો પછી શું? તો માટે? દશ પારમિતાની પ્રાપ્તિથી સર્વ મનુષ્યજાતિનું કલ્યાણ કરી નિર્વાણ પદ મેળવવા માટે—એ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. પરમ એટલે કે એક ધર્મ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે પારમી, અને તેનો જે ગુણ તે પારમિતા. આ દશ છે, તે આ પ્રમાણે: (૧) દાન, (૨) શીલ, (૩) નૈમિશ્ય, (૪) પ્રજ્ઞા, (૫) વીર્ય, (૬) સાન્નિધ્ય, (૭) સત્ય, (૮) અધિધાન, (૯) મૈત્રી, અને (૧૦) ઉપેક્ષા.

(૧) દાનપારમિતા: બોધિસત્ત્વ થવાનો જન્મ મનમાં તનમનાટ છે, તેને સૌથી પહેલાં દાન પારમિતાનો અભ્યાસ શરૂ કરવા જોઈએ. રંગરૂક્ષા અને દુઃખી થયેલા લોકોને જોઈને નિરભિમાનપણે પૈસાની મદદ કરવા ઉત્સુક થવું જોઈએ. પોતાની જાત માટે, ધર્મ માટે, કિંવા દેશ માટે અને તે સ્વાર્થત્યાગ કરવા પુષ્કળ લોકો તૈયાર છે. પરંતુ, નિરપેક્ષપણે કર્તવ્ય શુંદિથી પદોપકારમાં ગુણાએલા બોધિસત્ત્વો, ક્યાંક જ જરૂર છે. એક વાર માણુમને આસક્તિ વિના દાનધર્મ કરવાની ટેવ પડે એટલે તેના મનનો વિકાસ ત્વરિત થાય. અને સતત અભ્યાસને લીધે પ્રશંસા પડે પોતાના શરીરનું પણ દાન કરવાને તે તૈયાર થાય છે. પ્રાપ્તી મળતું, અને ખાસ કરીને મનુષ્યજાતિનું અનેક પ્રકારનું દુઃખ

તેને મન અશબ્દ થાય છે. અને તેના અંતઃકરણમાં કામજ દયાનો જન્મ થાય છે. 'દયા ધર્મકા મુક્ત દે', આ ન્યાયથી અદાથી જ તેનું ધાર્મિક જીવન શરૂ થયું એમ કહેવું વેળેએ.

(૨) શીલપારમિતા: દાન ધર્મ કરી પુણ્ય પુણ્ય ગ્રંથાદન કર્યું, પણ શીલ જે નિર્ભય ન હોય તો તેના ઉપયોગ શું? પ્રાણપાતકથી હું નિરૂપ્ત થયો નહોતું, જુદાથી પેલા મેજવત્તામાંથી હું નિરૂપ્ત થયો નહોતું, બલિયાદમાંથી હું નિરૂપ્ત થયો નહોતું, દારૂ પીવામાંથી હું નિરૂપ્ત થયો નહોતું, તે મારા સર્વસ્વના દાનનો પણ કાંઈ જ ઉપયોગ નથી, માટે મારું શીલ નિર્ભય કરવા માટે હંમેશાં પ્રયાત્ન કરવો વેળેએ. ચિત્તના રક્ષણ સિવાય શીલનું રક્ષણ થતું નથી, અને રુચિ સિવાય ચિત્તનું રક્ષણ થતું નથી, તાત્પર્ય કે રુચિતેનો અભ્યાસ કરવો એ માટે પહેલું કર્તવ્ય છે. જતાંઆવતાં, ઉતાંએજનાં માટે ચિત્ત અને શરીર કઈ અવસ્થામાં છે તેના ઉપર સતત લક્ષ આપવું એ ગાદી કર્તવ્ય છે. માંદગા પ્રમાણે મારા ચિત્તની આદીતરવી ભગવાની જે અંચળ શ્રુતિ છે, તેને રિધર કરી ચિત્તને આત્મપરીક્ષા તરફ વાળવા માટે દરકાર કરવી વેળેએ. 'આ ચિત્તથી મદોન્મત્ત દાથીને રુચિતરથી દોરણથી જે હું બાંધી શકું' તે મારું સર્વ ભવ જન્મ રહે અને સર્વ કલ્યાણ મારા હાથમાં આવે, એવું મને શ્રમનય.

દવં રુચિતર થવી રીતે ઉપમ થાય એ વેળેએ. નિયમનો ભંગ થાય એ માટે ભવ થયો અને સત્ત્વનોતી સંગ્રહિતમાં રહેવું, એ જન્મેથી શ્રદ્ધાવાનને રુચિત ઉપમ થાય છે. વિના કારણ આખને આમ તેમ કરવા થવાની નથી, અને પાતાની દૃષ્ટિ પોતાનાં પગલાં પાસે જ રાખવાની છે, એવા નિયમ કરવા વેળેએ. દૃષ્ટિની વિશ્રાંતિ માટે વેળેએ તો આર દિશાની સંશ્લેષણ નીરજની. પરંતુ કામવિહાર ઉપજ થાય એવા વિષય તરફ તેને ગુદ્ધ જવા દેવી નહિ. જે જો જાગન શરૂ કરી હોય તે પૂરી થવા સિવાય બીજા તરફ લક્ષ જવા દેવું નહિ. જે આવા નિયમ કરવામાં ન આવે તો કાષ્ટ પણ જાગન સાધ્ય થવાની નહિ, અને ચિત્તવિશ્લેષ માય વધેના જવાનો. આપણી આગ્રહાસ ગરજા સામે અથવા બીજા કંઈ મોઝ આગતી હોય અને તે વિરોધનમાં ઉત્તમ ઉપમ થાય, તો તે નરનજ દયાવી દેવી વેળેએ.

પોતાનું મન રિધર ન હોય એટલે પણ ઉપર મારી ચોપડી, ધારા તોડવું, લીટા કરવા એવા આગા અપણે કરીએ છીએ. તે વેળા જીહ્વાના ઉપદેશની રુચિ હાથમ કરી આ આગા ગુરુતજ છોડી દેવા વેળેએ. મોઝાયાદયા પહેલાં આત્મપરીક્ષા કરી ચિત્ત રિધર કરવું વેળેએ. રાગ અથવા દોષ ઉત્પન્ન થયો હોય તેવે પ્રસંગે કાંઈ કરવું નહિ, અથવા કાંઈ બોલવું નહિ, હાડા સરખા થઈ રહેવું. ચિત્ત ઉત્તમ થયું હોય, બીજાની મરકરી કરવા માટે પ્રવૃત્ત થયું હોય, મદોન્મત્ત હોય, તરફ કરવાને નિષાર થયું હોય, ગાંડુ જનાઈ અથવા જીતરનાઈ થયું હોય, પોતાની રુચિ અને પારકાની નિંદા કરવાના ઉત્તરનાથું થયું હોય, આવે પ્રસંગે હાડા જેવા થઈ રહેવું.

હવે કેવે પ્રસંગે બોલવા આગવાની કિયા કરવી એનો વિચાર કરીએ. મન રિધર હોય, પ્રસંગ હોય, ધીરજ વાળું હોય, બીજાના પિય આદર અને ગૌરવ થતાં હોય, પાષની શરમ અને લાકાપચાતના ભવ લાગેના હોય, સાંત અને બીજાને મેલુટ કરવા માટે તપર થયું હોય, મુખમાંઓની પરસ્પર વિરોધી ઉછાઓથી બેઠ પામું ન હોય, લોહાએ અપરાધ ક્યો હોય તો તે કામ કોષ પનેરેને લઈને ક્યા છે એમ સમજ તેના ઉપર દયા કરવાને તૈયાર હોય, આવી જે સમયે મનની રિધિતિ હોય, તે સમયે જ કાયા આં બાપી વડે કમ કરવાને પ્રવૃત્ત થવું. આ બધી જાગને પોતાના સુરીર વડે અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો વેળેએ, કારણ કે પેદાનો પુસ્તકો ચાંચવાથી રાગ સુધરનો નથી.

(૩) મેઝકર્યપારમિતા: દાન આપું, શીલનું રક્ષણ કરું, પરંતુ મોઝમજના પદાર્થોમાંથી મન નિરૂપ્ત થયું નથી, અને તેમાં જ આગમ છે, તો પડી હું જગતનું કપાણું ફેરી રીતે સાંધી સફીશ! બીજા લોકો પ્રમાણે હું પણ ઉપયોગ પદાર્થોના મોઝો ભાગ મેજવત્તા માટે જીવનના કલદમાં ગુલાઈ નહિ જડું! પણ જે અને એમાંતનું સુખ ગણે નહિ તો હું કામ-રુણ ફેરી રીતે છોડી શકું! તેથી દવે માટે નિષર્થ તરફ, એટલે કે એમાંનયાગ તરફ વળવું વેળેએ. અને માટે જ કેટકાર સમય માટે જીવના ધધાને છોડી એકાન્ત રથગમાં જઈ રહેવાનો મેં નિયમ ક્યો છે. પણ ત્યાં માટે મન ખુગ થયો! ફરીથી તે સમારની ખટપટમાં શા માટે નહિ પડે! પણ. મોઝિમજનો માય

તારે જો સ્વીકારવાનો હોય તો ચિત્તની શાંતિ મળે તે પૂર્વે સંસારની ખટપટને બાલુઓ મૂકી એકાંતવાસ સ્વીકારવો અનિવાર્ય છે.

જંગલની અંદર એકાદ દેવાદાસમાં અધ્યાત્મિક ઝાંઝ નીચે, અથવા કોઈ યુગમાં રહી કસાની પશુ અપેક્ષા ન કરતાં પૂઠે જોવા વિના હું ક્યારે વિચરીશ, 'આ મારી વાડી અને આ માંડે ખેતર' એ વિચાર છોડી દઈ રવ-ભાઈથી વિશાળ પૃથ્વી ઉપર હું ક્યારે સ્વેચ્છાએ ફરીશ! ફક્ત મારીનું વાસણ અને ચોરને પશુ ખપમાં ન આવે એવું ચીતર (કન્યા) ઘાઈ શરીરના રણજીની લાંજગડમાં ન પડતાં નિર્ભયપણે હું ક્યારે સંચાર કરીશ! સ્મરણ-નમાં જઈ બીજાં યુત કસેવરો જોઈ, 'આ મારો દેહ, એવોજ દુર્ગંધો ધરાવે છે, કે શિયાળા પશુ તેની પાસે આવશે નહિ; આ દેહમાં એક જ જગ્યા પાસેનાં હાડકાંઓ સ્મરણનાં હાડકાં પેઠે જુદાં પડશે, તો પછી મારાં સગાંઓ મને છોડી જાય એમાં નવાઈ શું' એવો વિચાર હું ક્યારે કરીશ! અરે મન, તારાજ કંધાણુ માટે આ પ્રિયઅપ્રિયનો સંબંધ છોડી દે, અને રખા, કંધાણુનો સહજ ઉદય કરનાર, અને સર્વ વિશેષ સગાવનાર એકાંત-વાસ સ્વીકાર.

આમજનનો હુકમ માથે ચઢાવી હું આ એકાંત સ્વ-જમાં આવી રહ્યો છું. તેની શોભા અપ્રતિમ છે, પણ પ્રપંચમાં મશગુલ થયેલું માંડે મન કરીથી ઘર તરફ ફેરે છે. મુખ્ય વાન એટલી જ છે કે મશગુલાનું હું દમન કરી શકતો નથી, તેથી શુદ્ધ જગવાને વર્ણવેલી કાળજતા સ્મૃતિની ભાવના મારે સાધવી જોઈએ. આમકીતી નીચે રહેલાં માંસ, આંનરદાં, કે હાડાં અંતર દહિએ જોવાં જોઈએ. શરીર ઉપરની આમકી છોલી ઘટી હોય તો માંડે શરીર કેટલું સુંદર દેખાય વાર! કસાળની દુઝનમાં આમકી ઉખાડી નાંખેલાં, માથું નીચે રાખી લટકાવેલાં બકરાં અને ઘેરાં કરતાં પશુ તે વિદ્યાશુ નહિ દેખાય શું! પેરમાંથી અંતરડી બહાર નીકળી એટલે કેવી દેખાતી, અને કંઈ દાડાંની ગળે શિરકાં ન્યો ને તે કેવા દેખાતો! આનું ૨૫૮ ચિત્ર ગ્રંથ આજે ઉભું રહેલું જોઈએ. આ ધ્યાન જે મને સધતાં આવડે, તો દામવિકાર ઉપર હું તરત જ વિજય મેળવી શકું, અને પ્રથમથી જ શ્વાસોચ્વાસ ઉપર ચિત્ત એકાદ રચના અભ્યાસ કર્યો હોય તો તે મને થોડા સમયમાં સાંધાય.

(૪) પ્રજાપારમિતા: એકાંતમાં રહી મન ઉપર જ્ય મેળવ્યો, પણ તેથી મનુષ્યજાતિનું દિત સાધવા હું સમર્થ થઈશ શું? મારા મનને હું રોડી ઘણીસ, પણ લોકપ્રવાહનું જ્ઞાન કેવી રીતે ચાપ? તે પ્રજા વજેન મેળવવું જોઈએ. પ્રજા એટલે લૌકિક અને લોકોકાંતર પદાર્થોનો દાર્શનિકજ્ઞાન જાણવાની શક્તિ. આ અભ્યાસ સિવાય શ્વેદિગત ધર્મો નથી, તેથી આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી પ્રજાની અભિરુચિ ચાપ એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેમ એક લિપુ ઘેર ઘેર જઈ લિખ મારે, અને આ દરિદ્ર છે અને આ શ્રીમંત છે, અથવા આ ઉચ્ચ છે અને આ નીચ છે એવો ભેદ કરવો નથી, તેમ જ જ્ઞાન મેળવવા માટે મારે ભેદ જાણવો જોઈએ નહિ. જેને લીધે જગતનું કષ્ટણુ ધાય તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન કાઢ પણ વ્યક્તિ પાસેથી ભેગા હું હિસુક છું. કોઈ પશુ માગથી દુઃખમાં ફૂંચેલા લેખિને ઉપર લાવી શાય તેનો મારે શોધ કરવો જોઈએ.

(૫) વીર્યપારમિતા: પણ આ કામ ઉત્સાહ સિવાય કેવી રીતે પાર પાડવાનું? જગતનું કલ્યાણ બાલુ પર રહેવા દે. આજસુ માણસ પોતાનું પેર ભરવા માટે પણ ધધી કરી શકતો નથી. આ શેઠ જ્યાં મુધી મારા શરીરમાં છે, ત્યાં મુધી મને પ્રજા શી રીતે મળવાની? આજસુ, ગપાશ મારવાની યોગ અને વિધાઈથી પોતા વિષે ઉત્પન્ન થયેલાં તિરસ્કાર આ ઉત્સાહના શત્રુ છે. નદામા જેસી રહેવાની અને ઉંધની વૃષ્ટિને લીધે આજસુ ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જોડા, નારા દેખતાં, તારા વહાલા મિત્રોને ચતુ પડી દઈ જાય છે, એ તું જોતો છતાં આજસમાં દઈ જાય છે, એ તું જોતો જોડાન આપવા માટે તૈયાર મુખ માની દુર્ગાદેવને જોડાન આપવા માટે તૈયાર કરેલા પામ પ્રમાણે ચરત્ય ઉધે છે, એ શું! અરે, દુઃખરૂપી ગહાનદી તરી જવાનો આ સમય છે, આ ધમસો અને નિદ્રાનો સમય નથી! અરે 'ગાંધ, કોઈ ધર્મરિતે છોડી ગાંધવેશ અને જપાં મારવાં તને કેમ સારાં લાગે છે! મને બોધિ કેવી રીતે મળે એ જાણત દિલગીરી ન કર. પ્રાચીન બોધિસંત્વો પણ અત્યંત દુર્જળ હોવા છતાં પોતાના ઉત્સાહ અને પ્રયત્નથી તેઓએ બોધિ પ્રાપ્ત કરી હતી એવું મેં સાંભળ્યું છે. તો પછી મારા જેવા સામાન્ય માણસે કોઈ દિલગીરી શા માટે કરવી? તેથી પોતાનો તિરસ્કાર કરવો હું છોડી દઈશ અને પ્રમંથ પડે સારાં

કાર્યમાં દેહ આપવાને તત્પર રહીશ. આ રીતે વીર્યના વિરોધી વિચારોનું - ઉન્મુલન કરી સન્કર્મમાં હું અત્યંત ઉત્સાહ સંપાદન કરીશ.

કોઈ પણ લોકોપકારનું કાર્ય કરવામાં આગ્રહ, લગ્ન અથવા એવા બીજા નીચા મનોધર્મ મારી આટો આવશે નહિ.

અભિમાને જેને હત્યો તે માની નહિ રહેતાં દીન થાય છે, કારણ માની શત્રુને વશ થવો નથી ત્યારે આ તો અભિમાનના સપાટામાં સપડાયો. જે આ અભિમાનશત્રુ ઉપર વિનય મેળવ્યાનું અભિમાન રાખે છે અને અંતઃકરણમાં સ્ફુરતા અભિમાન શત્રુને મારીને વિનયી થાય એ જ સાચો અભિમાની છે અને શર-વીર છે. સામાન્ય લોકો સુખ માટે કામ કરે છે. તેઓને સુખ મળે કિંવા ન મળે, પરંતુ જેને સત્કર્મ-માં જ સુખ, તેને નવરાપણામાં સુખ શી રીતે મળે ?

(૬) ક્ષાન્તિપારમિતા : ઉત્સાહ વધારી લોકકાર્યમાં પ્રવ્રત થયો પણ ત્યારે લોકો તરફથી તે કાર્યનો વિરોધ થવા લાગ્યો ત્યારે વીર્યનું પરિણામ કોષમાં થયા સિવાય રહેવાનું નહિ ! વધારે તો શું, પણ કોષ અને ઉત્સાહમાં શું ફરક છે, એ ધાર્મિક જ્ઞાનમાં પ્રગતિ નહિ પામેલા શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતાને પણ સમજાનું મુશ્કેલ છે. તે કોષને જ શૌર્ય સમજે છે. આટલા માટે દિશા ન બૂલતાં શૌર્યનું પરિણામ દૂરવામાં ન થાય એટલા માટે ક્ષાન્તિપારમિતાનો મારે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હું અને નેતલો દાનધર્મ કરે, અને તેટલું એકાંત - સેતું, તો પણ હું તો કોષ રોજી ન શકું, તો ધર્મભાગ્યમાં મારી દઈ પણ ઉત્તમિ થવાની નહીં. દેવતા જેવું પાપ નથી, અને કષ્મા જેવું તપ નથી, માટે ક્ષમાનો અભ્યાસ મારે પ્રથમથી કરવો જોઈએ.

અને તે શારીરિક દુઃખ મારે લેવાયતું પડે તો પણ મારે આનંદની શ્રુતિ કાયમ રાખવી જોઈએ. મારે રૂત્તે જે એવા દુઃખનો ઉપાય કરવો શક્ય હોય તો પછી એ દુઃખનો સંતાપ શા માટે કરવો ? અને જો ઉપાય થઈ શકે એમ ન હોય તો એ સંતાપનો ઉપોચાર શું ? જુદી જુદી તરેહની તપશ્ચર્યા કરી પણ લોકો પોતાના શરીરને પીડા આપે છે, અને અભ્યા-

સથી આ દેવ તેમને વળગી પડે છે. તો પછી ક્ષમાના અભ્યાસથી સર્વ પ્રકારનું દુઃખ સહન કરવાને હું શું સમર્થ નહિ થાઉં ? પોતાની છાતી ઉપર ઘા સહન કરી મમરાંગળુમાં શત્રુ ઉપર જે વિનય મેળવે છે, તે જ ખરા શરવીર, બાકીના મરેલાનો મારનારા. એ જ પ્રમાણે લોકોના પ્રકાર સહન કરી લોકકલ્યાણમાં કુશળ રહેનાર બોધિસત્ત્વ જ ખરો શરવીર ગણાયો જોઈએ. પણ મારા મનમાં કોપનો આવેગ એટલો બધો ભયંકર છે કે તેનું દમન કરતું મારે માટે કઠિન છે. તેને મટે યોગ્ય વિચાર કરવો પડે છે. મારા શરીરમાં વાત્ત્વિત - ગેરેનો ક્ષોભ થઈ દુઃખ ઉત્પન્ન થતાં હું એ કોષ ઉપર શું શરસે થાઉં છું ? તો પછી કામક્રોધ વગેરે દેવતાથી પ્રેરિત મનુષ્યપ્રાણીએ મારે અપરાધ કયો. તેના ઉપર હું શા માટે શરસે થાઉં ? બીજાને પીડા કરવી એ જ જો મૂર્ખોનો સ્વભાવ હોય તો શરીર ઉપર ઝમ દેતા અંતિ ઉપર જેમ હું શરસે થવો નથી તેમ તેના ઉપર પણ શરસે થવું મને યોગ્ય નથી. લાકડી, પથરા વગેરે વસ્તુથી મારા ઉપર પ્રકાર કરવામાં આવે તો હું તે વસ્તુઓ ઉપર શરસે ન થતાં જેણે તેઓનો ઉપયોગ કર્યો હોય તેના ઉપર હું શરસે થાઉં છું. પણ તેને કોણ પ્રેરે છે ? દેવ નહિ ? તો પછી દેવનો જ દેવ કરવો યોગ્ય છે. ગાળો તો મને શુદ્ધ પીડી શકતી નથી, તો પછી તેને માટે શું કરવા શરસે થવું ? શુદ્ધતાં મંદિરા તોડનારા ઉપર, સ ધર્મનો નાશ કરનારા ઉપર અને સર્વ પ્રકારે બૌદ્ધધર્મને ગાળો દેનારા ઉપર પણ મારે શરસે થવું યોગ્ય નથી. કારણ શુદ્ધને અને બોધિસત્ત્વને મનુષ્યે કરેલા અપરાધોથી પીડા થઈ શકતી નથી.

અત્તાનથી કેટલાક લોકો અપરાધ કરે છે, અને બીજા કેટલાક અત્તાનથી તેના ઉપર શરસે થાય છે. એમાં નિર્દોષ કોણ અને અપરાધી કોણ એ કહેવું કઠિન છે. અરે મન ! ક્ષાન્તિ પારમિતાને લીધે તું જે પોતાની પ્રત્યક્ષ મેળગી-શકીશ તો તને આ લોકમાં શું સુખ નહિ મળે ? રાજા તારા ઉપર શરસે થાય તો તને શું કરી શકે ? અને પ્રત્યક્ષ થાય તો તને શું

નબોધિચર્યાવતારમાં મળ ગયા તીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રતિમારૂપનસ્કર્મનાશકાપ્રોશ્નકેયુ ચ ।
ન ચુચ્યતે મમ દ્રવ્યો બુદ્ધાદીનાં ન દિ વ્યયા ॥

સુખ આપી શકે ? લોકોને લીધે ઉત્પન્ન થનારી માનસિક પીડા રાત્રી શું ઉત્પન્ન કરી શકે ? અને લોકો ઉપર નિઃશીઘ્ર પ્રેમ કરવાથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ આપી શકે શું ? સૌંદર્ય, આરોગ્ય, આનંદની વૃદ્ધિ, દીર્ઘાયુષ્ય અને ચક્રવર્તી રાત્રી જેવું સુખ ક્ષમાવાન સાકુને આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે તું હવે ક્ષાન્તિપારમિતાને સતત અભ્યાસ કર.

(૭) સત્યપારમિતા : પરન્તુ, લોકોનું સમાધાન કરતાં સત્યનો ભંગ મારા હાથે થાય એ યોગ્ય નથી. ખીન્નને સાફ લાગે એટલા માટે 'હાથ હા' લખી બીના જેવી ખીજ દુર્જળતા નથી. ક્રોધ ઉત્પન્ન થવા દેતો એટલે એક છેડો, અને 'હાથ હા' લખી એટલે બીજો છેડો. આ વચ્ચેના ખરો ધર્મમાર્ગ એ કે લોકોને ગમે કે ન ગમે, તો પણ સત્ય તો યોગ્યવાનું જ પણ તે ક્ષમાપૂર્વક યોગ્યવાનું. અને તેને લીધે ગમે તેટલું અપમાન થાય, કેટલીયે ત્રાસ થાય, તો પણ તે ક્ષમાપૂર્વક સહન કરવાનો. તેનો હિંસા વડે પ્રતિકાર કરાય નહિ. સત્યની જેને પરવા નથી, તેનું શીઘ્ર અધુરું જ રહેવાનું. તેને તારી અથવા શરવીર પણ કહી શકાય નહિ. માટે સત્યપ્રેમ મેળવવાનો મારે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

(૮) અધિષ્ઠાનપારમિતા : આ માટે અધિષ્ઠાન પારમિતાની જરૂર છે. અમુક એક વાત મારે કરવાની છે એવા વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કર્યો પછી કેટલાંયે સંકટો આવ્યા છતાં તે ઊંડાં નહિ, એને અધિષ્ઠાન પારમિતા કહે છે. આજે એક વાત શરૂ કરી અને તે વચમાં ઊંડી દુઃખ હાથે ખીજ જ દાખમાં લીધી એ રીતે જે લોકો વર્તન કરે છે, તે લોકો જો કે પ્રત્યક્ષ સત્યનો ભંગ કરતા નથી, તો પણ સત્યનું છેવટ પર્યંત પાલન કરવામાં તેઓ ટકી રહેવાના નહિ. અમુક દેહાણુ, અમુક સમયે મારે જવાનું છે એવા જો મેં મનમાં જ વિચાર કર્યો હોય, અને કામની તેની અજાર પણ ન હોય, તો પણ તે તોડી શકાય નહિ. આવી નાની નાની જાણતોમાં પણ અધિષ્ઠાનનો ભંગ કરાય તો મોટાં કાર્યોમાં માફ અધિષ્ઠાન શી રીતે ટકી શકે ? શીઘ્ર પાલન કરવું, એકાંતમાં ખાત કરવું, ક્ષમા રાખવી અને સત્યને વળગી રહેવું એ મારા નિશ્ચય સમયે સમયે હાથવાળા નહિ શું ?

તેથી સર્વ સારા વિચારોને વિચર કરવા મારે અધિષ્ઠાન પારમિતાનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક છે.

(૯) મૈત્રીપારમિતા : લોકોના પ્રહાર સહન કર્યા, સત્ય યોગ્યવાનો નિશ્ચય કર્યો, ખીન્ન સુવિચારોમાં મન દટ કર્યું. તો પણ લોકો વિશે અતિશય લાગણી ઉત્પન્ન થવા શિવાય મારા હાથે ખરું લોકકલ્યાણ થવાનું નથી. માટે મારે મૈત્રીની લાવતા કળવણી જોઈએ. મા જેવી રીતે એકના એક છોકરા ઉપર પોતાનો દેહનો પણ યોગ આપી અત્યંત પ્રેમ કરે છે, તેવા પ્રેમ સર્વ મનુષ્યજાતિ ઉપર કરતાં મારે શીખવું જોઈએ. અનાથોનો હું સેવક છું, દુઃખમાં ફેંસેલાંઓનો હું બાંધક છું, મનુષ્યજાતિ માટે જાફ વાળવા જેવાં દુઃખદાં ગણતાં હાથો કરવા માટે હું તૈયાર છું. વધારે શું કરવું ? માને છોકરાના મળદક્ષ સાથે કરવાનો જેમ દલેશ નથી, તેમ દરેક પ્રહારની લોકસેવા કરવાનો મને દલેશ થતો નથી, ઉચ્ચો એક પ્રહારનો આનંદ થાય છે. પોતાની જાત મારે અને દેશ મારે ઘણું લેધો ગમે તે હાથ કરવાને તૈયાર હોય છે, તો પછી સમય મનુષ્યજાતિને ઉત્તિમાં લઈ જવાના કામમાં મને કંટાળો શા મારે આવે ? મને તમે ચોડાળ કહે, અથવા તેનાથીયે નીચ કહો, 'પરન્તુ મનુષ્યજાતિ ઉપરનો નિઃશીઘ્ર પ્રેમ અને સર્વ લોકમાં ક્ષમતા રચાવત કરવાનો પ્રયત્ન હું રૂંદિ પણ ઝોડી દેવાને દુઃખનો નથી. મૈત્રી સંભાવનાનો ઘોરોર અનુભવ મેં કર્યો છે, અને આ વચમાં તેના જેવો ખીન્ન આનંદ નથી, જો હું તમને ખાતરીથી કહી શકું છું. તે આનંદનો પર્ણપર્ણ આસ્વાદ લેવાને હું હમણાં સમર્થ નથી, અને તેથી જ મૈત્રી પારમિતાનો મારે હંમેશાં અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

(૧૦) ઉપેક્ષાપારમિતા : ઉત્પાદ, રાત્રી, મૈત્રી પારમિતાઓ સંપાદન કરી હું લોકકલ્યાણના કાર્યમાં જોડાયો. લોકોમાં મનતા રચાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો; તો શું તે લોકોને સ્વચ્છ ? જેને લોક પીડાવું વ્યભન લાગ્યું હોય, તેને જો છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં તે મારે સચુ નહિ થાય શું ? જેઓને ખીજતોની મહેનત ઉપર જીવવાની ટેવ પડી હોય તેઓને પોતાના સેવક અને કામદારો સાથે સમાતતાથી વર્તવાનો ઉપદેશ કરવામાં આવે તો તે ક્યાં કુખી તેમને ગમે ? અંતરનેની અંધ અવ-

રૂપા ઉપરજ પોતાનું ક્રેડિટ અવલંબી રહેવું છે, એમ સમજનારા જ્ઞાતિજોને વેદવિહિત દિગ્મા પણ દિગ્મા જ છે, એવું ને હરેયામાં આવે તો શું મગશે ? આજ દશનું વર્ષથી વેદોના નામ ઉપર તેઓના પૂર્વજોએ પેતાના બાંધવો ઉપર પોતાની ઉત્તમતા રજાવી છે, દંષ્ટાંત દંડ સમાનતાનું પ્રતિપાદન કરી એમના ઉપર દરેકો દંડ તો તેમનો પિતો ઉછળે એ સ્વાભાવિક છે. આવેશરૂપે 'જેવા થાય તેવા થઈએ,' એ ન્યાયથી વનન કરીને આવવું નહિ. એમ કરવાથી હું બોધિતનના માર્ગમાંથી ખસી જાઉં, મારે મારે ઉપેક્ષા પારમિતા સંપાદન કરી વંદેએ. પોતાની સ્ત્રીના રહેવાથી અથવા બીજા કોઈ કારણથી દીકરા ને માનો વિરોધ કરે, તો શું તે તેનો દ્વેષ કરશે કે ? ને મૈત્રી ન કરી શકે તો પણ આજ નહિ તો કાલે પોતાનો દીકરા સુધરી જશે એ હંતુથી મા તેની ઉપેક્ષા કરે છે. સમાનતા નત્યના ઉપદેશથી અને આચરણથી જે લોક મારે વિરોધ કરે તેમની હું તેવી જ ઉપેક્ષા કરીશ. પરંતુ ઉપેક્ષાનું પરિણામ આગમમાં ન થાય, તે માટે મારે સાધવાનું રહેવાની જરૂર છે. આગમની ઉપેક્ષા જુદા પ્રકારની છે, અને બોધિતનની ઉપેક્ષા જુદા પ્રકારની છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. પહેલી જગત ઉત્પત્તિ કરે છે, અને બીજી અપ્રતિમ ઉત્પાદન ઉત્પત્તિ કરે છે.

આ પ્રમાણે દસ પારમિતાનો અભ્યાસ મારા હાથે પૂર્ણ થાય ત્યારેજ હું જગતનું કલ્યાણ સાધવાને મમર્થ થાઉં. પોતાના મોક્ષનો મને આશ્રદ નથી. જગત સુખી થતાં હું આનંદસાગરમાં મગ્ન થઈશ, અને તે સુખ શું જન્મ નથી ? અરમિત મોક્ષને શું કરે ?

સુચ્યમાન્તેષુ મત્યેષુ ચે તે પ્રામાંણમાગરાઃ
તૈરેષ નનુ પર્યાન્તં મોક્ષેનારમિત્તં કિમ્ ॥

x

x

x

ટીપ્પણ—ઉપર જણાવેલી દસ પારમિતાઓ પાસે ત્રયોમાં મળે છે. પરંતુ મહાવાન ત્રયોમાં ને જ જ છે. તે આ પ્રમાણે. (૧) દાન, (૨) શીલ, (૩) ક્ષાન્તિ, (૪) વીર્ય, (૫) ધ્યાન, અને (૬) પ્રજ્ઞા. ઉપરની દસ પારમિતાઓનો આ છમાંજ સમાવેશ થાય છે. શત્યનો શીલમાં, નંદન્ય, મૈત્રી અને ઉપેક્ષાનો ધ્યાનપારમિતામાં અને અધિધ્યાનનો વીર્ય પારમિતામાં સમાવેશ થાય છે. તેથી જ પારમિતાઓના ક્રમથી આ મર્ત્યનું વિવરણ કરવું શક્ય છે. દશાપિ પાત્રિ ત્રયોમાં મળતી દસ પારમિતાઓ લેવી હજી સાધવાથી તે જ ક્રમમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. પણ વિવેચનપદ્ધતિ શાંતિ-દેવાગ્રાર્થના બોધિયર્થવતારને અનુમરી રાખેલી છે.

ધર્માનંદ કોમળી

પુસ્તકપરિચય તથા સ્વીકાર

કાવ્યસમુચ્ચય ભાગ ૧: સંગ્રહકર્તા રામ-
નારાયણ વિશ્વનાથ પાંડે, અધ્યાપક, ગૃજરાત મહા-
વિદ્યાલય. પા. ૧૬ + ૧૮૮. કિં. રૂ. ૧-૦-૦.

આ ગ્રંથ આધુનિક ગૃજરાતી પદ્ય કાવ્યો-
માંથી પસંદ કરેલાં કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. આવા
અનેક નાના મોટા સંગ્રહો ગૃજરાતી સાહિત્યમાં હયાત
છે. તેમાં આ એક ઉમેરો છે.

આ સંગ્રહો ગૃજરાતી કાવ્યસાહિત્યની વધતી
જતી સમૃદ્ધિના પુરાવા રૂપ છે. જ્યાં સુધી એ સમૃદ્ધિ
વધતી રહેશે ત્યાં સુધી સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરેલો
કોઈ પણ નવીન સંગ્રહ અસ્થાને નહિ ગણાય. અ.
પાંડેનો સંગ્રહ એ દૃષ્ટિએ ખાસ આકર્ષણ લાગે છે.

વિદ્યાર્થીઓની કેળવણીમાં તથા મંસારી સ્ત્રી-
પુરોગામાં જીવન મંદિરાની બનાવવા માટે કવિતાનો અ-
ભ્યાસ અત્યંત આવશ્યક છે. આ અભ્યાસમાં માર્ગ-
દર્શક થઈ પડે એવા સમુચ્ચયો તૈયાર કરવા એ
એક આમાન્રિક વડે પૂરી કરવા બરાબર છે.
અત્યાર સુધી થયેલા સંગ્રહોમાંથી કેટલાક તે
પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સારાં છે, જ્યારે કાવ્યમાધુર્ય
જેવાં-જે કે પાઠ્યપુસ્તક તરીકે નીમાય છે તે પણ
-સૈદ્ધાંતિક વિભોદને માટે સારાં છે. પણ વિદ્યાર્થીઓને
તેમજ સામાન્ય જનસમાજના કામમાં આવે એવા
સંગ્રહની ખોટ હતી. આવા સંગ્રહ માટે કવિતાનો અ-
ભ્યાસ ચિત્તનો વિશાસ કેવી રીતે સાધે છે એ નક્કી
બાન દોષની વડે છે, અને એ દૃષ્ટિએ સંગ્રહ થયે
આવશ્યક છે. આ કાવ્યસમુચ્ચય એ રીતે થયેલો
અમરો લાગે છે.

આ ગ્રંથમાં કાવ્યોની ગોઠવણી પણ ખાતર ખેંચે
એવી છે. એ કોઈ એક સિદ્ધાંત ઉપર કરેલી હોય એમ
દેખાતી નથી, જ્યાં એમાં ક્રમે ક્રમે કાવ્યો વાંચનાં એક
પ્રકારનો મનમાં મુંઝવે ભરાવ થાય છે. આ કાવ્યસંગ્રહ
વાંચી કવિતાનું જે લક્ષણ બાંધનું હોય તે એમ કહે-
વાય કે કવિતા એ અર્થન છે. આ સમુચ્ચયમાં એ
અર્થનનો ક્રમ સુંદર રીતે સ્થાપ્યો દેખાય છે. પ્રારંભ-
માં ધ્વનિની અર્થો મુખી ઓચિત્ય અને મંગલ કરવાની
પ્રાચીન પ્રથા બંને સાચાં છે. તેમાંથી સૌથી પહેલું કાવ્ય
દિગ્દુસ્થાનના ધર્મ સંગ્રહણોમાં જે જે ભિન્ન રૂપે ધ્વનિ
પૂર્ણ છે તેનો સંગ્રહ કરતી શ્રુતિ છે. એનું ઓચિત્ય
રૂપ છે. આ ધ્વનિશ્રુતિઓના સંગ્રહમાં મુસલમાની
જામ 'પરમેશ પ્રભુ ? પરમેશ પ્રભુ !' એ ખામ ખાતર
ખેંચે છે. દિગ્દુ મુસલમાની એકતા એ કેવળ શબ્દની
સ્વાર્થથી સાધી શકાતી નથી, પણ જીવનના ઉચ્ચ
પ્રદેશોમાં સાહિત્ય, કલા, દર્શનના વગેરેમાં-એકતીન
સાથે આવે છે. દરવાદી સાધી શકો. એ કાવ્યની
નીચેની લીટીઓ તે દર્શનાં વાંચકના મનમાં રમ્યાં
કરશે.

‘ નં ગુનાદ કરે, અદવાદ વિના

નથી કોવત એકલી જાંડીમાં.—

ધ્વનિની અર્થો પછી સ્વદેશની અર્થો ‘ જ્ય
જ્ય ગરવી ગુજરાત ’ થી શરૂ થાય છે. તેમાં ભા-
રતની પ્રાચીન ગંભીરનું અવલોકન કરતું ૨૫૦ સાક્ષર
શીમરાવ ભોજાનાથનું શબ્દપ્રચુર કાવ્ય અને સૌરાષ્ટ્રનું અ-
વલોકન કરતું બોરાદશનું કાવ્ય આવી જાય છે.
સ્વદેશ પછી ગુરુનું અર્થન ‘ ગુરુદેવ ! નમોનમઃ ’ એ

કવિ ન્હાનાભાષના ભાવવાદી કાવ્યથી શરૂ થાય છે. ગુરુની અર્થો પછી પ્રકૃતિની અર્થો કરતાં 'ક્ષણગિરિ' 'કૃષ્ણીરવડ', 'સદ્ભક્ષિગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ' વગેરે કાવ્યોથી પ્રાચીન પૂર્વ સ્થળોનું સ્મરણ કરી પ્રકૃતિપૂજનાં કાવ્યવિભાગમાં 'એક સુંદર સાંજે દમણગામાં વિહાર' થી દાખલ થયાય છે. આ વિષયનાં કાવ્યો ઘણાં છે એ ગુરુદાસીઓનો પ્રકૃતિપ્રેમ સૂચવે છે. તેમાં 'પ્રાતઃકાળે ઉદયિ ભગવાન શ્રી વિષ્ણુવાન પ્રવશે' થી શરૂ થતું 'મત્સ્યાવતાર' કાવ્ય છેલ્લું છે. પ્રકૃતિની અર્થો પછી મિત્રનાં સ્મરણો શરૂ થાય છે. તેનું પહેલું કાવ્ય 'મેની નંતાં વાટ ઉનાથો ઉડી ગયો' એ કલાધીનું મિત્રવાળશ્વરનું કાવ્ય જન્મે વિજાગની શંધિ સરસ રીતે સાધે છે. ત્યાર પછી આશ્ચર્યનનો, 'પુરાણ પૂર્વજ હના ત્હમારા વનવાસી. કૃષિ કરનારા' વગેરે કાવ્યોથી, આદર કરી સામાજિક વિષયોના હર-પ્રેરક કાવ્યવિભાગમાં 'સ્વદેશ સુધારવાની સલાતો હું સમારશ' એ હસપતરામના કાવ્યથી દાખલ થયાય છે. એ વિભાગનો સાર નવકરામના 'જનાવરની જન' નામના કાવ્યની છેલ્લી લીટીમાં 'સમજે તો સાર નવડ જડુ ॥ નહિ તો હસતું તો વાર'માં આવી જાય છે. તે પછી વધારે ગંભીર ભાવનાનાં કાવ્યોમાં પ્રવેશ થાય છે. શરૂઆતમાં બે કાવ્યોથી કાલનત્વને અભિવંદન કરી 'અમ્યમાતા' 'મિત્ર વિદોષન' 'વીણુનો મૃગ' વગેરે માનવ છવનની દરખા ભાવનાને પૂર્ણતાં કાવ્યો છે. ત્યાર પછી જસિદાનનાં સ્તોત્રો છે. 'મહારા કેશવભીના કન્ય હો' થી શરૂ થતા મુસિદ કાવ્યથી આ વિભાગ શરૂ થાય છે. નવકરામનું 'ધારીને' એ તેનું બીજું કાવ્ય છે. તેની નીચેની પંક્તિઓ વાંચનારને આંશુ પડાવી તેના સ્મરણમાં જડાઈ રહેશે.

'કાં તું રે ખાતી નથી ? જ' આજો કંઈ જોમ થ' તે' જાપ્યું હે' પદ્ય, આજ્યું અનાજ આ કેમ. ને તું, ને ને જન સદ્, ને ને પિત્ર પરમાર-માજવાના મહારાજને, જેટ વેચી કદાર'

એમાં જલવૃંતરાયનું નવીન ગીત

'ગજવિયે ગાઇ ઉચ્છત ઉર
અમારા અરાધનેરના નર'
અને આશાસંકરનું જૂનું ગીત

'દેજે દોષ ન કવિવર જે લતાકુંજ આરામ કરે'
એ જન્મે કાવ્યો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. બીજા કાવ્યની નીચેની લીટી ચિત્રમાં ભાંકાઈ જાય એવી છે.

'કામ અંકી શું દેશભક્તિનું, રાજ્યોદયનાં નામ કરે !
કુળ જાદુણું ને દેશોદિકો ખસે દાસી દોહા પરે.'
આ પછી ભિમ ભિન્ન ઉચ્ચ ભાવનાનાં કાવ્યો આવે છે, જેમાં

તારી ને હાંક શુભી કાંઈ ના આવે
તો એકલો જાને કે'

એ દાગેરનું કાવ્ય ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ પછી કાવ્યો ધીમે ધીમે ગંભીર ભાવનામાં પરિણામ પામે છે, અને 'મદલિનિષ્કમણ' નામના નરસિંહરાયના કાવ્યથી અંતમાં અંત આવે છે.

આ સમુદાયમાં બીજા સંપ્રદાયમાં ન આવી શકે એવાં અનેક નવીન કાવ્યો છે એ ઉપરાંત ઉપેક્ષા પામેલાં 'દેવલાંક સરસ જૂનાં કાવ્યો પણ આવેલાં છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ઉદાહરણ તરીકે, જાશાસંકરનું 'દેને દોષ ન કવિવરને' એ કાવ્ય. આ સંપ્રદાયે પોતાના મંથમાં અનુવાદો પણ લીધેલા છે. આ ગાળતમાં બે મત દેવાનો સંભવ છે. એ મૂલિઓ ગુરુદાસીઓની નથી માંડે ન લેવી નેઈ એ એવો એક મત સંભવી શકે છે. પણ ઉત્તમ રીતે ગુરુદાસી ભાષામાં થયેલા અનુવાદો ગુરુદાસી કાવ્યની જ સંપત્તિ ગણાય એ સંપ્રદાયરતો મત પણ અનુચિત નથી. અભ્યાસીઓ માટે ને કાવ્યોનો સંપ્રદ કરવાનો દોષ તેમાં એ આવે ને અમને મોજ લાગે છે.

અનુવાસની ગાળતમાં સંપાદનનો એક દોષ અમારી નજરે ચરે છે તે અમારે જતાવવો જોઈએ. અનુવાદિત કાવ્યની નીચે ફક્ત અનુવાદનું નામ મુકેલું છે તેથી ઘણો જામ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે. પદ્યોએ ટિપ્પણમાં મૂજ લેખકનું નામ આપેલું છે પણ ટિપ્પણ તો સંસપ પડે જ વાંચનાર જુવે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે બીજી આવૃત્તિમાં આ દોષ નહિ રહે.

આ પહેલા ભાગ કવિતાના પ્રાથમિક અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિથી તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંનાં ઘણાં

ખરાં જાણે સરળ છે. બધાંએ જાણ્યા મુંદર છે એમ તો અમે નહિ કહી શકીએ. પણ આ બાબતમાં હવે શાં મતભેદને અવશ્યક હોવાથી વધારે કહેવું ઉચિત નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ કે જાન્યસભ્યવ્યવસ્થા બીજા ભાગ ઉત્તમ રજાસામગ્રીથી ભરેલા હશે; અને ગૂલ્ડાની જાન્યનું ગૌરવ સમગ્રવવામાં સફળ થશે. અમે તેના પ્રદર્શનની આતુરતાથી રાદ નેહાંએ છીએ. પ્રથમ ભાગમાં એમના પ્રવાસની સફળતા માટે અમે અ. પાકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને ગૂલ્ડાની પ્રગતિ તેના સંસાર કરવાની ભક્તિથી કરીએ છીએ.

૨.

આશ્રમહરિણી—હત્તા, અધ્યાપક વામન મહાર નેશી. એમ. એ. અનુવાદક, હરિસાધ માધવજી ભટ્ટ, એમ. એ. પ્રકાશક, રમણિયરામ ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, મુંબાઈ. કીમન ચાર આના.

શિષ્ટ મુદ્રણક અને શિષ્ટ અનુવાદકનો યોગ કરી આપના માટે પ્રકાશકને ધન્યવાદ થતો છે. પર ભાષામાં મુંદર હોય તેના અનુવાદ કરવા એ પણ સાહિત્યની સેવા છે. આપણા દરતાં સાહિત્યક સાહિત્યથી ઘણું વધારે સમૃદ્ધ સાહિત્યમાં પણ અનુવાદો પુરુષ થાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં પણ હાલ અનેક પ્રકાશન માં દિશા નીકળ્યાં છે. અને તેમાંની ઘણી સંસ્થાઓ અનુવાદો પણ કરે છે. પણ આમાં એક અનિષ્ટ અંગે એ નોંધું છે કે આ સંસ્થાઓ ઘણીવાર ઉતાવળમાં, સારા અને શિષ્ટ અનુવાદક મેળવવાની, અને અનુવાદના વસ્તુને યોગ્ય મુંદર રીતે બાંધવાની ચીવટ ન રાખતા અમે તેમ કામ કરે છે. આનું પરિણામ એ આવે છે કે અનેક સારા ગ્રન્થો ગમે તેવા સ્વરૂપમાં બહાર પડે છે અને એ બોટાપણા ગ્રન્થોને અડકવામાં શિષ્ટ લેખક પણ પછીથી અચકાય છે; આમ છતાં અમે માનીએ છીએ કે શિષ્ટ લેખકોએ મુંદર ગ્રન્થોના અનુવાદોનું કામ હાથ ધરવું નેહાંએ અને રસિક વાંચનાર વર્ગ તેમના અનુવાદોને પડછે એશિષ્ટ અનુવાદોને યોગ્યતાને છોડી દેશે એવી શ્રદ્ધા રાખવી નેહાંએ.

પ્રસ્તુત આપડી એક નાની નવસકયાની છે. જાણે કે આનું પુસ્તક હાથ આપી ગયું હોય અને તે પુસ્તક-

કેના સાર આપના હોય એ ક્ષેત્રમાં પુસ્તક હાથું છે એ હાથ આવેલું પુસ્તક પારાસર પુરાણ છે. આ નામમ પણ રહસ્ય છે. અનેક સંસ્થાઓ જેની પારાસર સંસ્થામાં પ્રમાણુત્ત ગયું છે. કદાચ પારાસર સ્મૃતિ આ પુસ્તકમાં સ્ત્રીને માટે પુનર્વિદ્ય હજી છે કે નહિ એ પ્રશ્નની ચર્ચા છે અને નહતે મૃતે પ્રમજિતે જ્ઞેષ્ઠે ચ પતિતે પત્ની । પંચસ્થાપત્તુનારીણાં પતિસ્થં વિધીયતે એ શ્લોક પણ પારાસર સંસ્થાના જ છે એટલે એ સંસ્થાના સિદ્ધાન્તોને જ સ્ફુટ કરવાનું અ પુરાણ હોય એ કલ્પના ઉચિત હોઈ મુંદર છે.

વારતાની વસ્તુ ટેનિસનના Enoch Arden ની વસ્તુને બહુજ મળતી છે. એ કાલ્યમાં પ્રથમ જે છોડારાઓ અને એક છોડારી ભેગાં રમતાં દેખાય છે છોડારી પ્રથમ બન્નેને મહાય છે, પછી એકને પરણે છે પછી તે પતિ ખારવે થઈ પરદેશ જાય છે. અનેક વરસે તેના કક્ષા સમાચાર જણાતા નથી. પછી તે પેલા બી બન્ને પરણે છે, અને પછી પેલો પરદેશ પતિ પાછો આવે છે. આ વારતામાં પણ વસ્તુ એવું છે, મુખ્ય પ્રશ્ન એ જ છે, પણ વારતા શુદ્ધ પૌરાણિક દબે કહેલ છે; વારતાના રચનાનું વાતાવરણ શુદ્ધ પૌરાણિક, બનાવે પણ પર્વના જ છે અને કાંઈ પણ જગ્યાએ પર્વના વા વાતવરણને હાનિ પહોંચે એવું વચન કે બનાવ નથી.

આ વારતામાં જુદીની દત્તવ્રતતા મારેનો ઉલ્લેખ અમને બહુ પસંદ પડ્યો છે. ચક્રવર્તી કાવિયે અને રાગવાની ચરકમાંથી સુવર્ણની ઉત્પત્તિ થવાની બનાવડી વાન કહી, બધા વિધાર્થીઓને તેનું કારણ પૂછે છે ત્યારે આ વારતાનો નાયક પૌંચ્ય જ માત્ર એ બાબત પ્રત્યક્ષ કર્યા સિવાય માનવાની વિનંતપૂર્વક ના કહે છે. અને કુલપતિ પછી કહે છે તે શબ્દો દરેક વિધાર્થીએ જ નહિ પણ દરેક માણસે રમણમાં રાખવા જોયા છે: "સમગ્રી મું કે વિધાર્થી મું. અનિ બીને અને અનિ લગભરેલ મનુષ્ય ઉપર કિ પ્રસન્ન થાય જ નહિ."

આ કુલપતિને વારતામાં ત્રિશક્ત કરેલા છે અને એ વારતાના વાતાવરણથી વિરુદ્ધ પણ નથી. પણ અમને ત્રિશક્તપણાનું પ્રયોગન એટલું મુદ્દ જણાયું નથી. ઉપર આ કુલપતિ પોને જ ધૌમ્ય છપ્પતા છે એમ જણતાં છતાં સુયોગનાને અભગિનગિને પરણવાની રમ્મ

આપે છે. રૂઝ આપવાનું કારણ એવું કહે છે કે “તેનું શરીર સ્ત્રીજી ધર્મ ગયું. અને નિન્યધર્મ ઉપર પણ તેનું લક્ષ લાગે નહિ એવું બપોરે થયું ત્યારે મનો-નિગ્રહ અશક્ય છે એમ જાણી તેણે પ્રાણત્યાગ કરવાનો વિચાર કર્યો. મેં તે વિચાર અટકાવ્યો અને પ્રાણત્યાગ કરતાં તો તેણે વિવાહ કર્યો ઉચિત છે એમ તેને શિ-ખામણુ આપી.” આગળ જતાં કહે છે—“જેનું જ્ઞાન આપણા અજ્ઞાન પરજીને દૂર કરે છે, જેની ધર્મપ્રવૃત્તિ આપણા ઉચ્છ્રંખળ મનને પકડી રાખે છે, એવા ગ્રેમી સાર્વત્રિક મનુષ્ય સાથે વિવાહ કરવાનું એકાદ કામજી સ્વભાવની આજ્ઞાન અમળાએ મનમાં આવ્યું તો તેને પાપી કહેવાને હું તૈયાર નથી.”...પછી સુલોચનાનો જન્મેના તરફના પ્રેમોનો તકાવત જણાવતાં કહે છે: “પરંતુ તેનો નાનપણથી ગભસ્તિગતિ ઉપર પ્રેમ હતો અને રાજસી પ્રેમમાં અધ મળી...તારી સાથે શ્રમ કર્યા પછી આ પ્રેમ વિસ્રાર્થ ગયો.” અહીં અનેક પ્રમે કાવ છે. સુલોચના સાર્વત્રિક પ્રેમધાળી હતી તો કુત્રપતિએ ધૌમ્ય જીવતા હોવાનું કહેતાં તેનો શુદ્ધ પ્રેમ ધૌમ્ય તરફ ન વળી શકત ? કાઈપણ માણસ ધણી જીવતા છે એમ જાણતાં જતાં એ શ્રમ રાખી તેની જીને બીજાને પરણવાનું કહી શકે ખરું ? કે કુત્રપતિને પણ સહરેવની પેઠે પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાની મના હતી ? કે એક જ જીને પ્રેમની બુદ્ધિએ આજ્ઞાવે તે પ્રમાણે ઉચ્ચતર પ્રેમના અધિકારી પતિઓને પરણવાનો કાઈ અર્થોક્તિક હક ઉત્પન્ન થાય છે એમ સ્થાપિત કરવાનો અહીં ઉદ્દેશ છે ? અમને લાગે છે કે વારતામાં ત્રિદાસજીવનું અર્થોક્તિક તરત દાખલ થવાથી પુનર્વિવાહનો પ્રશ્ન પણ દંતક મ્થવહાર સર્વાર્થ હોટી દર્શકેઈ અર્થોક્તિક સ્વરૂપમાં આવ્યુંથી પામે ખંડા થાય છે અને તે દષ્ટ નથી.

આવી જ રીતે ઝિનાથી ગૌણ એક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે. ગભસ્તિગતિને સ્થાવરે સાર્વત્રિક કાર્યાનો લેખકનેના અભિપ્રાય ક્યારે છે. સુલોચનાને પરણવાનો સ્વાશ્ર હોયો થતાં ધૌમ્ય કરતાં તે વધારે ઉદારતા અને આત્મસંયમ જતાવે છે. પણ ત્યારે એનામાં ધૌમ્ય જેટલી સાહસિકતા, પ્રકુલતા નથી એ તે આદરિત છે કે સાહિત્ય છે ? ચરકમાંથી સુવર્ણ થાય છે એ સામે શંકા જન્મેને ઉઠી, પણ ગભસ્તિ-ગતિને બંદીને લાધે કે ગમે તેને લીધે ને ઉચ્ચારી

નાદિ અને ધૌમ્યે ઉચ્ચારી એ શું ગભસ્તિગતિની સાસ્ત્રિકતા અને ધૌમ્યની રાગસિકતા હતી ? રાગ સાથે કર સંબંધી પ્રશ્ન થતાં પણ ગભસ્તિગતિ સ્થિતિના ક્ષેપક સ્લોક વિશે બોલી ન શક્યો, ધૌમ્ય બોલ્યો અને સમ બોલ્યો. અમને લાગે છે કે હિન્દુઓએ કાર્યની અદક્ષતા, બોળપણ, અને એ મે નીચે રહેલું બંદીકણપણ જે વહેમથી સ્વીકાર્યું છે તે સાસ્ત્રિકતાના સ્વરૂપના આલેખનામાં પણ જાણેઅજાણે ઘૂસી ગયું છે. સ્વયં લાગે તે જણાવવાની બંદી તે ઉદારતા કે શ્રદ્ધા નથી એ સ્વયં અતિરુક્ટ રીતે આવા સમર્થ લેખક નહિ જણાવે તો કેણું જણાવશે ?

આ ન્દાના પુસ્તકનું અવલોકન અને ધણું લાંબું કડુ છે અને તેમાંની એકાદ ક્ષતિ ઉપર અને બહુ લંબાણથી લખ્યું છે પણ તે એટલા જ માટે કે લેખકની કૃતિ અમને બીજી બધી દૃષ્ટિએ સુંદર કલાગક લાગી છે, અને અમને ખાતરી છે કે વાંચનાર વર્ગ ઉપર તે એકદંદર સુંદર અસર કરશે જ. એ લેખકની બીજી કૃતિઓના ગુજરાતને વિશેષ પરિચય થાય એમ અને કાલોએ છામે.

અનન્તા-યુગધર્મ અન્ધમાળા નં. ૫. લેખક આરંભક. પ્રાશ્નક: મુમત્ત મહેતા યુગધર્મ કાર્યાલય તરફથી. અમદાવાદ.

આ પંદર પ્રવેશની નાની નારિકા છે. લેખકે નારિકાની પ્રતાવના યોગ્ય પામે લખારી છે એમ મુખ્યજ ઉપરથી અને આંતરસ્યનથી પણ જણાય છે. અને એ પ્રતાવના નારયશાસ્ત્રી જતી પ્રદત્તિ પ્રમાણે ન્યયાર નરીના સંવાદો છે. લેખકે પોતાનું નામ આરંભક આપેલું છે, પ્રતાવનામાં નો નમણુસ પડે આપું નથી.

પ્રતાવનામાં, ન્યયાર નાન્દીમાં નારિકાં એ મુખ્ય પાત્રો અનન્તા અને આયુર્ધ્ય અને મહત્વના યજ્ઞ અનન્તારંધ્યનું જ્યન કરી કાચરની રત્નિ કરે છે અને પછી કલાપતિને બાલ્યાવે છે. જન્મે પચ્ચે દાસનાં નારિકાની રિશ્તિ વિશે જે સ્વયં કાવ છે તે કથાક, અસરારક અને કલાની દૃષ્ટિએ પણ પૂરીવાળી છે. આ પ્રતાવનામાં ને ઉપરાંત કલા ઉપરના કેટલાએક વિચાર છે તે પણ બહુ જ પ્યાનપૂર્વક વાંચવા અને વાચને ભાગાળણ કરીએ છીએ.

પ્રસ્તાવના વિષે વધારે કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે તેમાં નાટકની પણ દીકા આપી જાય છે. નાટક લખનાર વિશે પૂછતાં સુખદાર જવાબ આપે છે: “કાંઈ આરંભક કહે છે કે જીવનના અનન્તારંભનો પરિવારજક છે.” આગળ જતાં કહે છે: “દેવિ ! જીવન અનન્તારંભથી ધેરાયેલું છે. અરંભ સ્વયં નથી. એ અનન્તારંભના જટાભૂતમાં અનેક ગંગાઓ યુગચર્યા કરે છે; અને જીવનનાં જળ બધારે બંધીઆર થાય છે, ફણભર અટકી જતાં દેખાય છે, ત્યારે એમાંથી એકાદ ગંગા છૂટી જીવનનો મળ ધોઇ વિધિવિધ વહેણમાં એ વહેવા માટે છે. આ આરંભકે એવી કાંઈ ગંગાને બહાર નીકળ્યા તકડાડ કરતી નેહ છે.”

નાટકના રસવિષે કહે છે કે તેનો રસ વિપાદ છે. “પણ એ વિશ્લેષણ છે ! આને ભારતના નયયુવાનો જીવનમાંથી વિપાદ કેમ ચૂસે છે ? અથવા એ વિપાદ નહિ હોય ! કાંઈ વિશ્લેષણ સર્જનની એ પૂર્વક્ષણ સર્જનની એ પૂર્વક્ષણ હશે, એ સત્ પહેલાંનું અસત્ હશે. દેવિ જરૂરેનનના સંપર્ક, જૂના નવાની અધઝામણ સાન્ન માનવીમાં વિપાદ ઉત્પન્ન કરે.....”

પ્રસ્તાવનાકારે રસ વિષે કહ્યું તે અમને પણ પધાર્થ લાગે છે. પણ અમારે આથી જરા વધારે કહેવાનું છે. અમે નાટકને એ દૃષ્ટિએ અર્ધી જોવા માગીએ છીએ; એક નાટકના બનાવોની અને બીજા નાટકના પ્રયોજનની. બનાવો કલ્પનામાં પણ કલા વ્યક્ત થાય છે. જેમ અનેક રંગોની મિલાપટથી નિપટાર ઉપર ભરત ભરીએ તે કલા છે તેમ બનાવોથી કાંઈ ઉપર ભરત ભરાય છે અને તેમાં પણ કલા છે. આ નાની નાટિકાના બનાવો અમને ચોક્કસ વિવિધતાવાળા, એકબીજા સાથે સંબંધિત, મિલાપટથી, અગત્ય કરતા લાગ્યા છે. બનાવોનો પ્રવાહ અજબલિન ચાલે છે અને નાટકને ઉચિત વેગવાળો પણ છે. પણ દરેક ગીણ કાર્યનું પ્રયોજન અમને એટલું રૂઝ જણાતું નથી. અનન્તારંભનો ઉલ્લેખ અનેક જગ્યાએ આવે છે, પણ મિને માટે કેવી રીતે શા માટે ચુદ્ધ થયાં વનેરે કપાઈ રૂઝ થતું નથી. જાણે લેખકના મનમાં કાંઈક છે પણ તે સ્પષ્ટ કરી શકતા નથી એમ લાગે છે. વળી સમુદગદના રાજના સ્વભાવનું ગેખીપણું પૂરેપૂરું સમજાતું નથી. ગણીનાં અને પ્રધાનનાં તે કાવતરાં જાણી જાણી

છે એમાં તેની વિચક્ષણતા દેખાય છે, એ જ્ઞાનથી એ જે જે વક્રોક્તિઓ રાણી સાથે કરે છે તે રાણીને નવાઈ જેવી લાગે પણ પ્રેક્ષક તેનું રહસ્ય સમજી શકે છે, પણ આ શિવાય એ રાજના સ્વભાવમાં કાંઈ જેથી ઉઠાણ છે જે નાટકમાં વ્યક્ત થઈ શકતું નથી અને નાટકના પ્રયોજનને સિદ્ધ કરવામાં કાર્યમાં આવી શકતું નથી. આનું ગેખીપણું આયુષ્ય અને અનન્તાના સ્વભાવમાં પણ છે અને એ પણ કાર્યમાં આવી શકતાં નથી.

પણ માત્ર ઉત્તમમાં ઉત્તમ કલાકાર જ એવા સ્વભાવોનું સર્વ પ્રકારે સમર્થ નિરૂપણ કરી શકે છે. અને એને પણ આ જુવાન નવીન લેખકને એજ કહેવા માગીએ છીએ કે આ આતિ દક્ષિન નિરૂપણ પહેલાં વધારે ચોક્કસ અને સ્પર્શવિભાજ્ય પાત્રો યોજ્યાં નેહીએ. નાટકકારે સુખળાં દશ્યાં ભગભગ રાત્રે જ મૂક્યાં છે. અમે હિન્દીએ છીએ કે લેખક રાત્રિના અંધારામાં સંસારને નેહીને પછી પોતાના રંગો તેમાં આરોપે અને દીવાનાં અંધારાં અજળાળાં કરે તે કરતાં સંસારને સર્પના ઉત્તમલ પ્રદાશમાં છે તેના રંગોને, નીતિનાં કે કલાનાં કે પોતાની જુદીની અરમાં પણ ચક્રાવ્યા વિના-જુલે અને એ અનુભવને કલામાં ઉતારી લેખકમાં જે બનાવો યોજવાની ખૂબી છે, નાટ્યશાસ્ત્રના કે એવા કાર્ય પણ કૃત્રિમ. નિષ્ક્રોધી સહજ સુક્ર રહેવાની જે દેવ છે, અને નવીન પોતાના જ વિચારો પ્રકટ કરવાની જે ઉમેદ છે એ સર્વ સાદળ થઈ આલોકિક કલામાં ત્યારે પ્રગટી આવશે એમ અમને વિશ્વાસ છે.

આવા નવીન લેખકને પોતાની કૃતિ પ્રકટ કરવાની જે તક યુગધર્મ કાર્યકર્તા આપી છે તેને માટે તેને ધન્યવાદ થતે છે. આપણું સાહિત્ય અત્યારે નવીન વિચારોને નવીન નાટકમાં પ્રકટવા મથે છે તેનો આ કૃતિ એક ઉત્કટ દાખલો છે. થાક્યા વિના આ દિશામાં અનેક પ્રયત્નો કરવાની અમે લેખકને ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ.

યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-વિજ્ઞાન સમિતિનો રીપોર્ટ—પ્રદાશક પ્રોત્સાહન પ્રવચન દેસાઈ મંત્રી યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—વિદ્વાન સમિતિ. હશે યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે વિદ્વાનના સહિત્યની અભિ-

શક્તિને અર્થે નીમેલી કમિટીએ કહેલા કામનું આ નિવેદન છે. તે કમિટી તરફથી કુલ રૂ. ૨૧ લાખો મુખ્ય અમદાવાદ વડોદરામાં અપાયાં છે. આપન વિજ્ઞાન, સારીર, જૂરતર અને ખગોળ શાસ્ત્રોના અચૂક અચૂક વિષયો ઉપર, સર્વ લોક સમગ્ર શકે એવી રીતે આ લાખો અપાયાં છે. તેમાંના મુખ્ય મુખ્ય આ નિવેદનમાં પ્રકટ કરેલાં છે. તથા તે ઉપરાંત પારિભાષિક શબ્દો, પદ્ય ચોરસો છે. કમિટીના સૂચકોને તેમણે કહેલા કામને માટે ધન્યવાદ ધરે છે.

બાળવિદ્યાર્—ગાંધીય સાહિત્ય વાટિકા. પ્રથમ કુંજ : અર્થે પુષ્પ. કિંમત ૦-૧૨-૦. આ પુસ્તકની રચના મૂળ વિજ્ઞાન નારની બંગાળી માપડી પરથી અંગ્રેજી છે. નાનાં બાળકોના મનમાં ઉતરી શકે તેવી રીતે આમાં વિજ્ઞાનના જુદા જુદા વિષયો પર રમણ શૈલીમાં વારતાઓ અને મંવાલો લખેલા છે. બાળકોને વાંચીને તે પ્રમાણે કરવાની ઇચ્છા થાય તેવી હોમે લખાયેલા છે. ઉત્તરના હવામાં ઉડવા સંબંધી લેખો બાળકો સમગ્ર શકે તેમ અમને લાગતું નથી. પણ એકંદરે પુસ્તક સાફ લખાયું છે. દરેક માળાપે આ પુસ્તક પોતાનાં બાળકના હાથમાં મકડું લેખી.

અમલનારદ અને મધની સેવાવૃત્તિ—સેવા મંડળ પત્રિકા નં. ૩. પ્રકાશક સેવામંડળ સુરત. કિ. એ રૂ. ૧૦. બંને જોઈ વારતાઓ છે અને તેમાં સેવા, શ્રમા, નિરભિમાનત્વ, બહુતા વગેરેના સંદેશ ઉપર છે. આવી સુંદર વારતાઓ પ્રકાશિત કરી નહિ જેવી કિંમતે વેચવાને માટે સેવામંડળને ધન્યવાદ ધરે છે.

શુનિઆદમાળા—શુનરાત્રી સાહિત્ય મંડળ પત્રિકા નીજ. પ્રગટકર્તા શુનરાત્રી સાહિત્ય મંડળ સુરત. ગદ્યમાં જેમ્સ એક્સનના લેખનું લાપાન્તર છે.

તળએલ તિલકા અથવા આર્યસીન્દુ-લેખક ગોપટલાલ સુંતલાલ શાહ. પ્રકાશક દલીયંદ પુલ્લભાર્ષી શાહ. વાંકાનેર- (કાશિઆવાડ) રૂ. ૫૦ આના અંગ્રેજી કવિ ગોપાલક્રિમયાના ૫ હિન્દીક વિશેષ નામના કાવ્યનું અનુકરણ કરી આ કાવ્ય લખ્યું છે. અસૂત્ર કાવ્ય

મનોહર છે, દરેક વિદ્યાર્થી તેના પર મુખ્ય થાય છે, અને આ અનુકરણમાં પણ અસૂત્રના એ શબ્દો છે. લેખકે વરતને અનુકૂળ પદોની વિવિધતા સારી આણી છે. પુસ્તક અસહકારી તેમજ સરકારી શાળાઓમાં હંતર વાંચન, પુસ્તકાલય અને ક્ષમામને માટે મોઝ છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ નાના કાવ્યની પ્રતાવના લખવાનું વચન સરગત સાક્ષર શ્રી મણિશંકર રત્નજીએ આપેલું અને તે પહેલાં તેમનું અવસાન થવાથી પ્રવેશક શ્રી બલવંત રાય કંપાણસ કાકરે લખેલા છે તે પણ પુસ્તકનું આકર્ષક અંગ છે.

પુસ્તકને અમે સર્વથા ફતેહ હિત્તીએ છીએ.

દશધાન—લેખક અને પ્રકાશક શાંતિશાંત પિ. સારાલાલ યોગા. કિંમત આઠ આના. ફેટલાંચેક સ્વતંત્ર અને ફેટલાંચ અંગ્રેજ ઉપરથી લખેલાં કાવ્યો છે.

બાળ આંક—કર્તા અને પ્રકાશક ઝવેરલાલ બાજલાલ પટેલ. રૂ. ૫૦ દોઢ આનો.

વીરકથા—લેખક વસનજી રણછોડજી નાયક. કિંમત ૧-૫-૦. દેશને માટે સ્વાર્થત્યાગ કરનાર વીર સ્ત્રીપુરોહીની ૧૮ વાંતો આમાં છે.

શોક કે રાજતાન ?—લેખક શીયુત ગોપાળજી ઝાઘવજી ભાવનગર. પ્રકાશક મોઢ મહોદયના સંચાલક ભાવનગર.

લગ્ન પત્રિકા—સેવા મંડળ પત્રિકા નં. ૨. પ્રકાશક સેવામંડળ સુરત. એક રૂ. ૧૦. આમાં સમ-પદોનું લાપાન્તર અને જસમા યોગજનું ગીત છે.

૨૧.

વિદ્યાવદ્—સરવજીવ અશોપાધ્યય પ્રણીત, અનુ-વાક મહાદેવ દરિલાલ દેસાઈ, પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, રૂ. ૫૦ દોઢ આના.

સરવજીવની ત્રણ વાંતોમાં સૂચના દહ વાંચનું હશે; એટલામાં તો તે જ બંગાળી સાહિત્યકારની આ

બીજી કૃતિ મહાદેવભાઈ તરફથી ગૂઢરાત્ર આગળ રજૂ થાય છે. રતી-દ્રનાથની ચિત્રાંગદના અનુવાદથી બંગાળી સાહિત્યના ઉચ્ચ અવ્યવસ્થિત તરીકે મહાદેવભાઈનું નામ ગૂઢરાત્રી સાહિત્યકારોમાં ફાવેલું એ વિખ્યાન થયેલું છે. અન્ય વ્યવસાયમાં સૌન્દર્ય ગણેશા એ વિદ્વાન તરફથી ગૂઢરાત્ર આગળી સાહિત્યની ઉત્તમ કૃતિઓના અનુવાદના રસારવારની આશા તો રાખતું જ હતું. મહાદેવભાઈના નેત્રનિવાસ પછી એ આશા ધીમે ધીમે ફળવા માંડી છે, અમને આશા છે કે આ આશાને સંપૂર્ણ રીતે ફળિત કરી નેત્રો ગૂઢરાત્રી અને ગંગાળી બન્ને સાહિત્યની સેવા કરી બનેલા ઉપકારના ભાગી થશે.

ચિત્રાંગદા એ હરકમિશ પરિચિત જીવન-વ્યવહારનું નાટક નથી; અને તેથી તેની કૌશી સંસ્કૃતપ્રચુર અને ભાવનાના પૂરમાં ધસી જવા માટે નિર્મોલુ થયેલી દેખાય છે. શરદ્ભાણુની વાળાંઓ હરકમિશ અનુભવમાં આપતા હિંદુ જીવનમાંથી લીધેલી છે, તેથી તેની રૈલી પણ ધરગત્યુ અને એ સામોન્ય જીવનના વાતાવરણને અનુકૂળ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવી રૈલી વાંચકો માટે નેટલી રહેલી છે તેટલી લેખક માટે અધરી છે. થોડાક અવધાન પછી, રાજકોષાધમાં બંધની સંસ્કૃત પ્રચુરરૈલી હસ્તગત થઈ શકે; પણ મર્મરસી સામાન્ય જીવનની ભાષા તો જીવનના ગ્રાસ અને ખોળા અનુભવથી તથા ભાષાની શક્તિના ઉચ્ચ મનથી જ આવે છે. આવી શૈલીમાં લખાએલા અંચનો અનુવાદ કરવાનું કામ અતિ દુર્લભ છે; એ મહાદેવભાઈ જેવા બન્ને ભાષાના વ્યવહાર રૂપના સ્વદશ અવ્યવસ્થિત હોય જ શક્ય છે. અને તેઓ પણ પૂરેપૂરો સતોષ આપે એ રીતે સમજ થયા છે એમ કેટલાકને લાગશે નહિ; ચિત્રાંગદાનો સતોષ (અનુવાદનો) આમાં કેટલાક નહિ અનુભવે.

નીચેના સંસ્કૃત પ્રયોગો મહાદેવભાઈનું જીવન મુલ્ય છે. 'કેરધયે નયી' (પા. ૨૨): 'એમ પણ કહેલે આદ્યે નહિ' અંધારા થયેલે શું વળે, 'વચી નાંખેલે તો જમીન પાટી ન આવે' (પા. ૩૩) દૃષ્ટાદિ દૃષ્ટાદિ. નીચેના વાક્યોમાં તો નવરસકૃતિ આવી ગયા દરેક એમ દેખાય છે. 'હરિમતિ પાસે બેસી દળવે દળવે પંજો નાખતી હતી. થોડીવારમાં રનાન કરી બાનો ચાટલેલું છુરો રાખી ફેરમી વજ્ર પેદરી ઝ્યારડામાં આવતી' (પા. ૬૪) ઝોરડામાં રોજ આવતું? પૂર્વેના વાક્યના અંજંકથી

'હરિમતિ' પછીના વાક્યનો દર્તા થાય. અર્થના સંજંકથી 'વિરાજ આવે છે' એમ - સમજવું પડે છે, "સુંદરી તે ધડા લાઇને નેતી પાંચે આવી, પણ 'કાંજુ બળે શું' વિચારી તે' ચાકી ગઈ. ધડા રહેવા દીધો અને બોલી "ના, તારા હાથનું જળ લીધેને પણ એમનું આસ્થાન થાય-તે' એ હાથે રૂપીઆ લીધા હતા ને?" (પા. ૪૩) કાંજુ બોલ્યું? પૂર્વ વાક્યના 'સંજંકથી 'સુંદરી બોલી' એમ ફળિત થાય. અર્થની દૃષ્ટિએ 'વિરાજ બોલે છે' એમ લેવું જોઈએ, ગૂઢરાત્રી ભાષા સદન ન કરી શકે-ખાસ કરીને ગાંધીયુગની ગૂઢરાત્રી—એવા/કેટલા સમાસો એમને એમ રહી ગયા છે. 'સુવર્ણગોપા મડિત', 'સિક્રતવસના', 'અરણ્યપરિવ્રત', 'સમ્પન્નમાન પરિવ્રત' (પા. ૩૬) દૃષ્ટાદિ. અનુવાદ બીજવાર નેત્ર જવાનો અવસર ન મળવાથી ઉપરના ઘોળો રહી ગયા દરેક. બીજી આશ્ચિંતમાં તે કુપરાધ જમે એવી અમને આશા છે.

'ત્રણ વાંતો'માં ૮ શરદ્ભાણુની અસાધારણ પ્રતિભાનો અનુભવ થાય છે. હિંદુ જીવનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી તેને સૌને પરિચિત રૂપમાં મૂકવાની કળા તો એમની જ હોય એમ લાગે છે; અને છતાં એ રસનિષ્પત્તિ, ચિત્ત-ચત્તિઓનું પૃથક્કરણ, ક્યાનું સંવિધાન કોઈ અસાધારણ ક્ષમ્યવસ્થામાં એ ન અનુભવાય. એવાં એમાં અનુભવાય છે. 'ત્રણ વાંતો'માં માતૃત્વનું વિવિધરૂપે સુંદર નિરૂપણ હતું. એમાં જીવનની મહામુલ્યની પણ સર્વસાધારણ ભાવનાનું સાધારણ વાતાવરણમાં સાધારણ પ્રતિભા દ્વારા મેલન હતું. 'વિરાજ'નું કૃત્તિ વાતાવરણ પણ સાધારણ છે; બુદ્ધ કેરકોરા સમયે આણું હિન્દુસ્થાન ઝાળખી રોકે એવું એનું વાતાવરણ છે. પણ એની પ્રતિભા-સુખ્ય પ્રતિભા-સાધારણ નથી. રાખના પડ નીચે જેમ ધણીવાર ધમધમતા ચોરાઈ હોય છે તેમ હિંદુ સંસારના શાન્ત વાતાવરણના ગર્ભમાં એક ક્યાદથી સર્વ ચીરી નાખે એવી અતેક વિજળીઓ રહેલી હોય છે. 'વિરાજ'નું આંખો એક વિજળી નિરૂપણ છે. વિરાજ, ભગવાન શંકરને વરેલી, ચક્રિનો અવતાર હોય એમ દેખાય છે.

આ અનુવાદના વિચારણા પ્રકારનામાર કંઈ છે એમ આખી નવસદશમાં એવી પ્રત્યક્ષ કમ કરનાર વિરાજ

પોતે છે; અને તેના કર્મને તેમજા બુધિધિરના અક્ષય કથન
જોડે સરખાવે છે. અનેએ એકવાર પાપ કર્યું એટલુંજ
એ ઉપમામાં સરખાપાતું હશે એમ અમને લાગે છે.
બુધિધિરનું પાપ, વિચારપથકે કરાએલું હોવા છતાં એ
આકરિમક લાગે છે; પાપના કળમાં તેમનો રમ પૃથ્વી
ઉપર ચાલે છે-અને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે છે. વિરાજનું
પાપ અવિચારમાં કરાએલું હોવાય છે છતાં આકરિમક
હેખાતું નથી. કળમાં-જે જગત્ અને પાપ ગણે છે તે
જગતને સાપ આપ્યા વિના સહ એ શક્તિ દેવલોકમાં
નય છે.

‘વજ્ર વાત્સલ્યો’ વાંચ્યા પછી ‘વિરાજનવદ્’ વાંચતા
પ્રથમ સંસ્કાર બહુ મારા પડતા નથી. નવવક્ત્રયાકર
કોઈ મહાન પ્રવૃત્તિને ચિતાર આપે છે કે કેવળ તેની
વિદ્યમાના કરે છે એવા સંદેહમાં મન ઝોલા આપ છે.
પણ જરા સાવધાનતાથી વાંચતા આરજ્ય પાછળનો
મુળધ્વ રપટ થાય છે અને ગાયધી ઇતિમુખી કાંઈ
મહાન શક્તિનો કુષ્ઠવાદ વિરાજના નિરૂપણમાં દેખાય
છે. પતિએમ અને પતિભક્તિ એ જ એના જીવનની
રપટ લાવનારો હતી. આ લાવનારને અનુકૂળ ભમિકા
હિંદુકન્યાઓના ચિત્તમાં છોકાળપણથી તૈયાર થાય છે, અને
એ લાવનારને અમુક વ્યક્તિપર ધવાને પણ બહુ જ વહેલાં
નિમિત્ત મળે છે. વિરાજને માટે પણ એમ જ થયું હશે.
નીલાચ્ચર સાથે નવ વર્ષની વયે તેનાં લક્ષ થયાં.
ત્યારથી એ પતિલાવના રાખાવા લાગી. અને દિવસે
દિવસે એ વધારે વ્યાપક અને દૃઢમ્મ થતી ચાલી. પણ
વિરાજની વિશેષતા એમાં નથી. કેવળ વ્યવહારમાં
આવતા આચારવિચારથી કોઈ પણ માણસની
વિશેષતા સમજાતી નથી. ચિત્તની રપટ ભૂમિગ્રાણે પછાતે
વૃત્તિઓનાં મૂળ હોય છે. આ પ્રદેશ ગદન છે અને સમાધિ
વિનાના સંસારી માણસને બહુધા અજાત હોય છે. આ ગદન
ચિત્તપ્રદેશ માણસના જીવનને વિશેષતા અર્પે છે;
એમાં ઝંખુક્તી શક્તિ તેના રપટ આચારવિચારને અર્જિત
કરે છે, અને તે દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. વિરાજના
આચારવિચાર કોઈ અમાધારણ શક્તિનું મૂલ્યન કરે
છે; અને સામાજિક દૃષ્ટિએ તેના સર્વમાધારણ
જીવનને વિશદ્ગુણ બનાવે છે. સરવજાણી રજા
આમાં છે. અસૌકીક જીવન બનાવા માટે ને
અમાધારણ બનાવોનો ઉપયોગ કરતા નથી; પણ
સાધારણ પરિચિત બનાવોને એવી રીતે બનાવે

છે કે જેથી કોઈ અસૌકીક વિચિત્રનું જાન
થાય. સાધારણ સાદિત્યકારોને આવો પ્રયત્ન કરવો
મુશ્કેલી નથી, અને મુશ્કેલી છે તેાં નિષ્ફળ નય છે.
‘વિરાજનવદ્’ સાવધાનતાથી વાંચતા એમ લાગે છે કે
સર-જાણુના પ્રયત્ન સફળ છે.

પણ પ્રશ્ન એ છે કે આવી અમાધારણ સતીના
જીવનમાં એવી પરિવર્તનશીલ ક્યાંથી આવે છે ?
કેવળ દૃષ્ટિપાતથી માણસને સમજાડ કરી નાખે એવી
વિરાજનું આપવાત કરવા તત્પર થએલું ચિત્ત રાજેન્દ્ર
તરફ કેમ ફળે છે ? કયા વાંચતા કદી એમ લાગતું
નથી કે જે બને છે તે અસ્વાભાવિક છે.

શરીર અને મનની આધિભ્યાધિથી દુર્બળ થઈ
ગયેલી વિરાજ ઉપર પતિ અક્ષય આધાત કરે છે.
વિરાજ જવા માટે નીકળે છે. પણ છેલ્લી શું સમા-
ધાન મંત્રાવિત થાય એ રીતે વિરાજ બેસે છે: “ જાઉં
હું ” એક પગલું જઈને એકાએક પાછો ફરી બેસી
“ પણ મહેવાગે ? કાલે જ્યારે યાદ આવશે કે તારા ઉપર
મને મારી છે, કાઠી મુટી છે, મેં ત્રણ દિવસ ખાણ
નહતું, છતાં આ અંધારામાં તમારે માટે બીજા માગી
સારી હતી ત્યારે સહેવાગે ? આ ફલતાને છોડીને રહી
શકશો ? ” (પા. ૧૧૪) અને જવાબ એ નીકાંબર
આપી શકે તેા મમાધાન થઈ નય. પણ “ લોલી જે-
મને નીકાંબરને નથી ઉતરી ગયો. તે મુઠની માફક જોઈ
રહ્યો. ” વિરાજના આ શબ્દોમાં તેનો આખો કેસ આવી
નય છે. (આ શબ્દો જાણે સરવજાણુ બેસતા હોય
એમ લાગે છે !) આ બનાવની પૂર્વ ભૂમિકા નવલકારે
બહુ કુશળતાથી તૈયાર કરી છે. વિરાજને મુદતયાગ
કર્ષા વિના છૂટકો નથી એમ આપણને લાગ્યા કરે છે.
દેરી વૃદ્ધા માટે બને જાણુએ થોડા બળ મુકાયું છે.
વિરાજ આપવાત કરવા નય છે, એ પ્રકરણનું
છેલ્લું વાક્ય આ પ્રમાણે છે. “ ને ત્યાં બેસી પોતાને જ
મુશ્કેલી જરૂરી નહીંને પોતાના દાઢ પગ વાંધવા લાગી. ”
(પા. ૧૧૬) સામાન્ય કાર્યકારણના મંજાંધથી નવલ-
કથાનો અર્ધા અંત આવે. પછીના એ પ્રકરણમાં
વાંચકને વિરાજ દુખી મરી છે એ વિષે લાગે જ
મંગળ છે.

પણ વિરાજ દુખી મરતી નથી. “ નેજ રાત્રે મર-
વાને કીક ચોપડીએ તેનું, અનેક દિવસનું દુઃખરેન-

પીડિત નબળું મગજ અનાદાર અને અપમાનના અસહ્ય આઘાતે મરણનો પંથ છોડી તેનાથી વિરુદ્ધ પથે તેને લઈ ગયું " કેમ લાઇ ગયું ? વિરાળની પ્રતિભાં એવું થું હતું કે જે તેના ચિત્તને વિરુદ્ધ પથે લાઇ ગયું ? 'અનાદાર અને અપમાનનો અસહ્ય આઘાત' એ પરિવર્તન માટે પૂરતા છે એવા નવસહારનો અભિપ્રાય સમજવાને લેખકે ? અધના પ્રતાપનાદાર કહે છે તે પ્રમાણે આ તાત્કાલિક 'કોધનો આવેશ' એ પરિવર્તનનું કારણ છે ? અથવા તો આ બંને ઉપરાંત વિરાળની પ્રતિભાં એવું કંઈ છે જેના આ બંને ઉર્જાવક છે ? આ પ્રશ્નોનો જવાબ આપશે કહ્યું છે. નવસહારનું કામ આપણા આવા પ્રશ્નોના જવાબ આપવાનું નથી; નિષ્પણ્ણની સ્વાભાવિકતાથી તે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન કરવાનું હશે !

વિરાળ અત્યંત જસદ પ્રતિભાં હતી એ જાણત બતાવવામાં નવસહારે કયાશ રાખી નથી. તે નાની હતી ત્યારે " એક વાર તેને માર પડવાથી તેણે નીલાચ્ચરને પેટે ગમકું ભરી લોહી કાઢ્યું હતું. સાસુજીએ બંનેને લહતાં છોડાવીને વિરાળને ખીજાધને રાખી હતું, " અરે, વડીલને એવી રીતે યાદું ન ભરાય. " વિરાળે શેતાં શેતાં જવાબ દીધો હતો, " પણ એમણે મને પહેલાં મારી તે. " (પા. ૧૨૧). આ પ્રશ્ન ઉપરથી જણાય છે કે ગયું સહન કરી લે એવી એ નમ્રલી " શાણી રાની " ન હતી. આ બાળપણનો ભાવ મોટપણે ગાર તરફ ધણા અને તિરસ્કારમાં પરિણામ પામે છે. આ ભાવ એમ સમજવે છે કે તેનું વ્યક્તિત્વ અખણ હતું- ભંગને સહન કરે એવું ન હતું. ખીજા ભાવનાઓ જ્યાં સુધી આ અહત્યને પોને લાં સુધી તે ગમે તેટલું સહન કરી લે, તેને માટે કોઈપણ દુઃખ વધારે પડતું ન હોય !

એની પતિભાવના નવસહારની શરૂઆતમાં એટલી બધી દરશાનવાળી ચિતરી છે કે તે અસ્વાભાવિક લાગે. પણ વિરાળનો અસાધારણ મતેવેગ, તેનું અખણ અને ખણને સહન ન કરે એવું અહત્ય, અને નાનપણથી પોતાએથી પતિભાવના એ તણેનો 'અચૂતશિલ્પ મંલેધ' બાનમાં શક્યો તો જરા પણ અસ્વાભાવિક લાગતું નથી. તેના અહત્યને પોને એવી તેના માટે એક જ ભાવના હતી-અતે ને પતિભક્તિની: અતે આ

ભાવના તેને સદાજ મનોવેગથી તેના સમગ્ર ચિત્તપદ ભરી હતી. આ ભાવના આ સતીના મનમાં એટલે બધો તીવ્ર વિદાર કરે છે કે વિચારશક્તિમાં ! અસતી કેવી હોય, તેની કલ્પના કરી લે છે, તેને અનુભવ કરી લે છે ! " વાંકે, મેં સાંભળ્યું કે કે મંસારમાં સતી અસતી બંને હોય છે. મેં દો અસતી સ્ત્રી કયાંયે નજરે નોંધતી નથી. મેં જોવાની જાડુ ઇચ્છા ધાય છે કે તે તે કેવી હશે. હવેયારી તમે જોઈ છે ખરી ? "

" જોઈ છે. "

હવેયારી વિરાળ ધડકવાર એકા નજરે દેવાની સાથે જોઈ રહી. એકાએક કાણુનણે શા વિચારે તેનું અજેઅંગ વારંવાર દેખી ઉઠ્યું. તે એટલે સુધી કે નીલાચ્ચર પણ તે જોઈ શકે. " (પા. ૨૫-૨૬) અસતીના અનુભવ થતાં તે દેખી ઉઠે છે. ધૂણાથી કે ભયથી ? બંનેથી ! આનો આ વિચાર તેના મનમાં કેટલાક દિવસ પીડાયો હશે. પાંચ છ દિવસ પછી પાછી એ બતની વાતચીત થાય છે. અને જાણે એ વિચારને જોઈ કહોડી મુકવા પ્રયત્ન કરતી હોય તેમ શાણી વાતો સામી હશે કે નહિ એ મિત્રે વાત કહોડી સંતપ્ત વાન સાવિત્રીની કથા કહોડે છે. અને તરતજ એ વાત પોતાને લાગુ કરે છે. નીલાચ્ચર કહે છે કે " હું મું તેમના જેવી સતી છે ? તેઓ તો હતી દેવતા. " પાનનો દાગડો બાળુએ ખસેડી [આ પાનતો દાગડો જ આગળ જતાં તેના અસતીત્વનું કારણ થાય છે] " ભલેને દેવતા હોય ! સતીત્વમાં હું તેમના કરતાં કંઈ રીતે કમ છું ? મારા જેવી મંસારમાં ધણીયે સતી હોઈ શકે છે, પણ વિચાર અને જ્ઞાનમાં મારા કરતાં વધી જાય એવી કોઈ સતી છે એમ હું નથી માનતી. હું કોઈના કરતાં તદ્દલારે ઉત્તર એમ નથી, પછી ભલે તે તે સાવિત્રી હોય કે મને તે હોય. " (પા. ૨૬-૨૭) આ પ્રશ્નોમાં વિરાળની પ્રતિભાં આપણને સ્પષ્ટ ભાન થાય છે. ઉપરના સપ્તકે અન્ય સતી સ્ત્રીના જોડામાં ભાગે જ હોય. પણ વિરાળ જેવી અહત્યવાળી સ્ત્રીમાં તે અસ્વાભાવિક નથી.

આ અહત્ય જ્યાં સુધી પોતાનું આશું ત્યાં સુધી વિરાળ માટે દુઃખ સહન કરવાં શક્ય હતું; તેના હૃદય

નને અંદરથી આનંદથી ભરતું હશે ! પણ આ અ-
હંત્ય ખળિડન ચતો પતિભાવના મક્કન થઈ જાય છે.
કોઈના આવેશમાં તે આપવાનનો વિચાર કરે છે. પણ
પેશું ધાવક થએલું અહંત્ય તે પતિભાવનાનું વેર લીધા
ગિના શમે એમ ન હતું. એ પતિભાવનાએ એને ખળિડન
કર્યું; પોને એ પતિભાવનાને ખળિડન કર્યો. એકવાર
અગતીની કલ્પનાથી તે દમકમી હતી. પણ તે જરૂરેકાર
તેના અહંત્યને વશ થઈ આજે જાય છે. વિચ્છેદનો
અમદાદો થયો એ અકસ્માત હતો; શાંતી પારનો રાજેન્દ્રનો
મંચેરો દેખાવો એ અકસ્માત હતો; વિરાજનું
રાજેન્દ્ર પારી જતું એ અકસ્માત હતો; પણ એ પતિ-
ભાવનાને ખળિડન કરી નાખવાનો નિશ્ચય અકસ્માત
ન હતો.

પતિભાવનાને એના અહંત્યે હેઠી નાખી, પણ વિ-
રાજના અહંત્યને પેશા જુઓ માણસોનો સ્પર્શ હેઠી
નાખ્યા તૈયાર હતો. એ કેમ સહન થાય ! 'આ મારે'
કહી વિરાજ નદીમાં પડે છે. આ વિરાજ શમતા વિરા-
જનું અહંત્ય શરીર મળું હશે. માનનીતા ઉદયમાં જે
સુકો થાય છે તેમાં એકે પણ જિતવો નથી. જન્મેનો
નાશ થાય છે. વિચ્છેદ કોઈ ગ્રીમને મળે છે.

શામાન્તિક સંગ્રહના વિરાજને એમ કહે છે કે તેણે
પાપ કર્યું છે, પણ તેણે આત્મા સતીત્વના ફળની આ-
કાંક્ષા કરે છે—અને પ્રાપ્ત કરે છે. વિરાજ અચળી થઈ
નથી.

વિરાજને માથે દુઃખ-પડવામાં કાંઈ જાણી રહેલું
નથી. કેટલાક સાહિત્યકારો દુઃખની અંદરથીમાં ન્યાય
નો પ્રશ્ન સાંપે છે. પણ જન્મનાં એવા ન્યાય ક્યાં
હો! કે જેથી તેની સાહિત્યમાં અપેક્ષા રાખીએ ! એવા
દુઃખ જાણના આપણા કિર્મીએ સ્વીકાર્યાં નથી. કા-
લિયાર નથી - ભારત, સારંગાણુ પગ રમીપરતા નથી.

આ નિરવધિ દેખાના દુઃખમાં વિરાજનું વર્ણન એ
આખી કથાનો મર્મબિંદો લાગે છે; વિરાજના પુનર્મોક્ષ-
નો પ્રશ્ન સમજાવમાં એ મોર્ચા પેદા કરે છે, દમકમી
લાવે છે ! વિરાજનું મનુ એ નિષ્કટ સંજોગોના મનુ કરનાં
એ વધારે વાર સમજાવમાં રહે એવું છે. એ સ્વની
લક્ષ્મી, એ શક્તિનો અવતાર, એ અભિમાની સતીત્વ,
એ અધઃપાત અને તેમાંથી બચવા થતી વિધિની વિષ-
મતી, એ પારાવર દુઃખ, એ દુઃખને ન ગળી શકતી પતિને
મળવાની ઉત્કણ્ણ, અને અશુ બહદાવતા એ દરજી
પ્રશંગોએ સારંગાણુની કલમ સમજાવી રહે—અને રસ-
યોગી વાંચક સમજી શકે !

પણ આખી નવલકથામાં એકી વિરાજ નથી. એ શક્તિ
જે ભાષા રાંધેને પડેલી છે તે પણ ઉનાળાના દિવસે
જેમ ઈંડી ભાંચ કાંઈ એમ વાંચકને કાંઈ છે. “ હું
મોરાભાઈ, જાણી તમને ‘ગોલ્ડમ કાકુર’ કહીને કેમ
ભેલાવે છે ” એમ પૂછતી પેલી ‘પુંડી’ ને કાણુ વિચારે
એમ છે! મોરી થાય છે, પડે છે, થોડા દલાડા સમ-
જાનો જીવન સહન કરી પતિ ઉપર દુઃખ અજાવતી એ
પુંડી મોરાભાઈનું દુઃખમાં આશાસન થાય છે.
(નં કે સુખી માણસને સદા છીછરાપણાથી એકવાર
નીસાંચર ઉપર સખન આપાન કરી દે છે.) એ
પરના ન્યાયન્યાયમાં કાંઈ માનતી નથી. અને પેલી
સુડીસ દેરાણી, એની કામજનાથી રીને પીસરાય ! અને
આ જથી અમિત્રાની આજુબાજુ ડવાઈ રહેલા રવા-
લાવિક દિન્દુ પાનાવરણી ગીનતા ડાવા તે કાંઈ દેશ-
વે જતી નથી !

આ કથાથી સરંગાણુ નવલકથાની પ્રથમ પદ્ધતિમાં
રચાન લે છે. પૂનરુદ્ધાને એનો પરિચય કરાવો મારે
મદાસલકારને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ એટલા આપે
છે. જાગે આશા છે કે પૂનરુદ્ધાની વાંચકમાં આ ઉત્તમ
રચનાનો મોજ કરે અને !

ચાર વર્ષનું બાળક. પ્રસન્નકાં છવનકાં અમરશી
મહેતા. કીમન ફ. ર.

શ્રી. પુતળીબાઈ કાકાજી તથા ભાઈ કેશવપ્રસાદ
દેસાઈના સંયુક્ત તંત્રીપણા નીચે પ્રક્ટ થતા “સ્ત્રીબોધ”
પત્ર સાથે ચાર વર્ષથી “બાળક” ના નામથી બાળ
વિભાગ બેઠવામાં આવ્યો છે. “બાળક” ના ૧૯૨૬ની
સાકના—એથા વર્ષના અંકો હાલમાં “ચાર વર્ષનું
બાળક” ના નામથી પુરતકારે જુદા પ્રક્ટ કરવામાં
આવ્યા છે. તેમાં બાળકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવા
નિર્ણયો, કવિતાઓ, વાર્તાઓ, ઉપાણો વગેરે વિવિધ
વિષયો સરલ ભાષામાં આપવામાં આવેલ છે. ભાઈ
કેશવપ્રસાદે કવિ સામળની સિદ્ધાન્ત ગત્રીશીની વાર્તાઓ
બાળકો સમજી શકે તેવી સરલ ભાષામાં ઉતારી છે.
આ બતની પ્રવૃત્તિની શુભચાનને ખાસ બદર છે. અમે
આશા રાખીએ છીએ કે ભાઈ દેસાઈ સામળબટની
બીજી વાર્તાઓ પણ આ રીતે પ્રક્ટ કરશે.

વીણાવિહારી. ભાગ ૧ લે. લેખક સીતારામ જે.
સર્મ. પ્રસન્નકાં છવનકાં અમરશી મહેતા. કીમન
ફાળીઆ ર.

પ્રસિદ્ધ મરાઠી લેખક નાયમાધવની નવસકથા
“વિદ્યમંથર” ઉપરથી સહેજસાજ ફરફાર કરીને
આ નવસકથા લખવામાં આવી છે, અને “સ્ત્રીબોધ”ની
૧૯૨૪ ની ભેટ તરફિ પ્રાદેશમાં વહેંચવામાં
આવી છે. આ કથાનો થોડોક ભાગ ક્રમશઃ “સ્ત્રીબોધ”
માં પ્રસિદ્ધ થયો તે સમયે તેમાં દર્શાવેલ વિચારો
સંબંધે ચર્ચા ઉપરિચીત થઈ હતી. પરંતુ તેમાં દર્શાવેલ
વિચારો ભાઈ સીતારામને માન્ય દરો પણ તેની ખરી
જવાબદારી તેના મૂળ લેખકની જ છે. આમ હોવાથી
મુખાવટ પર લેખકને બદલે “અનુવાદક” સુખ
મઝ્યો હોત તો હીક થાત. સંસારમુધારાના પ્રશ્નોની
ચર્ચા કરતી આ નવસકથા નવસકથાના શોખીનેને સદ-
બોધ આપશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

ન. જ. ત્રિ.

પરોડા આશ્રમ

• ગયા વરસના મે માસમાં હું વડોદરા જિલ્લામાં ગયા ત્યારથી તે આ સાથે બન્યુઆરીની ૧૨ મી તારીખે ચાંપીછ સામુલ દંરપીતાશમાં ગયા ત્યાં સુધીમાં જિલ્લાની તેમની દિનચર્યા વિષે કેટલાંક સમજણ આ લેખમાં આપું છું. તેમને જ હરેશીને સખેલું હોવા છતાં ન જ ચાલે મારી અંતર ખીના કંઈક કંઈક આવી છે તે દરમુજર કરવા વિનંતિ છે.

પ્રાચીન કાળમાં ઋષિમુનિઓ આશ્રમમાં વસતા. પછી ગૌહોએ વિદારો બાંધ્યા, આર્યોએ મઠ રચાયા, મૈત્રેયો ઉપાશ્રયો (અધ્યાત્મ) રચ્યા. છતાં દેશમાં આશ્રમભાવનાનો દરદિપ્તિ લોપ તો ન જ થયો અને સદીઓના વારાફરામાં ત્યારે ત્યારે આરંભવું પુનઃ જીવન થયું છે ત્યારે ત્યારે દેશના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી નવા નવા આશ્રમો વનરપતિની મારફત કુદરતી રીતે ખીસી નીકળ્યા છે. આ યુગમાં સૌ ધર્મના લોકોને મારફત આવે એવો સત્યાગ્રહધર્મ મહાત્માજી પ્રવર્તાયે છે તે મારે તેમજો પણ આશ્રમભાવનાને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે અને આજે કેટલાયે દિ-
દ અને મુસલમાન, ખ્રિસ્ત અને ઉચ્છૃષ્ટિઆન, બજેલા અને અજ્ઞ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષા ઓડલાવ માથે રહીને મહેનતુ શુદ્ધ આત્મિક જીવન અનેક આશ્રમોમાં ગાળે છે.

પણ ગાંધીજીયે જિલ્લામાં શું કરે ? ત્યાં તેઓ નવ કરે છે એવી ખબર તો જદાર પણ મળેલી. પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં તેઓ અભિગુહ્ય આશ્રમ ચલાવે છે અને મદવાસીઓને અમુલ્ય તાલીમ આપે છે એ તો ત્યારે હું મરોડામાં તેમનો અતિથિ થયો ત્યારે મારા જોવામાં આવ્યું.

હવેનો આશ્રમ

આશ્રમના જીવન પર આવતા પહેલાં તેના રૂપનું કંઈક વર્ણન આપવું જોઈએ. “મેપરેટ”

ના ગ્રામ ઝોરડીના જે વિભાગમાં ગાંધીજીએ કમળવ્રત સુવા વરસ ગાળ્યું હતું ત્યાંજ હું રાખવ થયો હતો. એ વિભાગ ધણે નાનો અને ત્રિકોણાકાર હતો. તેમાં એક બાજુએ માન નાની ઝોરડીઓ ને તેની પાછળ જવાના રસ્તા બાંધી સીધેલા, બીજા બાજુએ ઝોરડીઓના એક છેડાથી લગભગ સડ થતી “મેપરેટ”ની ઢાળી ઉંચી દિવાલ અને ત્રીજા બાજુએ એ દિવાલને ને અમારી ડોરડીના બીજા છેડાને બાંધી લેતી તારની વાડ. અમારી શરીરની ગતિ તો આ નાના ત્રિકોણમાં જ કુદિન હતી પણ અમારી દૃષ્ટિ ઝોરડીઓ અને દિવાલથી કંટાળતી ત્યારે વાડની બાજુએ ધણેજ સુધી ફેલાઈને આરામ મેળવી શકતી. ઢાળુ કે તે બાજુએ જોઈના મુખ્ય દરવાજા પાસે આવેલી “અધારી” અને કાંસી જેટ સુધી પહોં જ વિશાલ મેદાન પથરાયેલું હતું. મારી ચેતખી હવા ત્યાંથીજ આવે, આમાસામાં ખૂબ સીસોતરી અને પછી મુરજના તેજમાં ચળાઈને એનેરી ધામ પણ ત્યાંજ લેઈ શકાય, અને છુટાંઘવામાં કંઈ કંઈ ગાડ પણ ત્યાંજ આંખને આરામ આપે. પણ દરમ્યા આ મેદાનની મોટામાં મોટી

• જે ડોરડીઓમાં બીજાથી અલગ રાખવાની સહવાજા ફોજોને રાખવામાં આવે છે તેના મધ્યે “મેપરેટ” કહે છે. તેમાં રાખવડારી ફોજોને પણ રાખે છે.

+ જે ડોરડીઓમાં અપેક્ષિત સહવાજા પરી મુલાવતી સહવાજા ફોજોને રાખવામાં આવે છે તેની આખી લગ-
નને અધારી કહે છે.

વાગે તે પૂરી થાય. એટલે પછી હું ઉપનિષદ વગેરે સાત વાંચ્યા સુધી વાંચું છું. એટલામાં માફ હુંધ આવે છે એટલે આઠ વાંચ્યા સુધીનો વખત ખાવામાં જાય છે. પછી હું રેડીઆ પર ચાલ્યા જઈએ. * હાલ નળખાદ છે તેથી તેમ નથી કરી શકેતા. દરેક વાગે નહાવા જઈએ છું અને પછી અગ્નિચારિક વાગે ખીછ વારનું દુધ લઉં છું. પછી ક્ષણિક આરામ લઈ કંઈક વાંચી, પાછો એક વાગે રેડીઆ પર જઈએ.

તમે આને આપ્યા તે વખતે તમે મને રેડીઆ પર જ લુગો પણ હાલ તો ખીમારીને લીધે પચારીમાં જ પડ્યો પડ્યો વાંચ્યા કંઈ છું. શાંતે ચાર વાગે ત્રીજી વારનું ખાવાનું પૂરું કરીને શાંતે સાત વાંચ્યા સુધી વાંચું. પછી સાયંકાલની પ્રાર્થના પછી આઠ વાંચ્યા સુધી કરવાનું હોય પણ હાલ તો પરી જ રહેતું પડે છે. તમે અને લાઇ મન્નરઅલી નવ વાંચ્યા સુધી વાત કરી શકશો. દારણ કે મ્યારે ચાર વાગે ઉઠતું હોય તો નવ વાગે તો સ્વપ્ન જ જતું જઈએ.”

ઘડીઆળની વાત

પહેલી વાત તો સવારે ચાર વાગે ઉઠવાની હતી. જેમાં દર ક્ષણિક સુંદર ધંતારવ થાય છે-પરોડામાં તો એક નહીં પણ ત્રણ ચાર સંલગ્નતા. છતાં કેાઇ ધંટ વાગી ગયા પછી પંદર વીસ મીનીટ નગીએ તો કેટલીયે વાર સુધી વખતનો પત્તો ન લાગે. આથી નિયમચર ઉઠવાને ઘડીઆળની જરૂર પડે. પણ કેટલો કંઈ પણ નાણું કે કિંમતી સીન રાખવાનો અધિકાર

* ગાંધીજીનાં પહેલાં દસ નવેરામાં ક્યાં ત્યારે ગાંધીજી યોગદિવસવાથી પીડાઈ સાન થતા હતા. નળખાદ પગીન હતી તેથી આજો દિવસ પચારીમાં જ ગાળતા.

+ એ બાઇ બાવપણથી જ પટિન મેટ્રીલાલ નહેરુના કુટુંબમાં ઉછર્યા છે. અસહકાર રાજ થયો ત્યારે ગજીલાલ કરતા હતા તે ઈસ્ટને રેસાલાયમાં સુંધાયા. સન ૧૯૨૧ ની આખરમાં રંજન મેઘમાં તંબીપટે નીમાયા અને જુ જુ દિનાની આખરે એક રાજકોટી લેખ લખવાના આદાય

: એ વરસને માટે ૧૬ થયા રંજનથી તેઓ ગાંધીજીને જેલમાં ગયેલા અને ત્યાંથી ૧૯૨૨ ના મે માસમાં યરોડ આવેલા. બાઈ સોરલાલ ધ્રમ્યા અને હું દાખવ ગયો, તેની નળમાં તેઓ ગાંધીજી પામે જાની ગયો.

નહિ, એટલે અમારાં સૌનાં ઘડીઆળ જેલને દરવાજે જ લઈ લીધેલાં. આથી શરૂઆતમાં ગાંધીજી નજન તારાનાં અવલોકનથી સમયનું માપ દાદતા. તે વિષયમાં પણ પૂરું પાકું જ્ઞાન તેમને નહિ મળેલું તેથી કંઈક કંઈક ભલ તો થતી હશે. અને એ અસમાન ચારને ગદલે કંઈક કંઈક વહેલા, અને એક વખત ત્રણના સુમારે ઉઠેલા. લાઇ, સુંકેશકના છટવાથી તારક જ્ઞાનનો વિદાસ અટકી ગયો, અને એ એક માસમાં વાદળાના જમાવને લીધે તારા ગદાળર દેખાતા બંધ થયા, એટલે તો ગાંધીજીએ પોતાની મુળની એક ટેવનું વધારે દર રીતે પાસન દરવા માંડ્યું. પાછલી રાતે તેઓ જનથી જાય અને આંખ ઉઘંધી જલુ ધેરાતી ન લાગે એટલે રૂબેરૂ ચારની પ્રાર્થનાનો વખત પડ્યો, એ શરૂાથી તારા ધંટની કંઈ પણ રાહ નવા સિવાય એકદમ ઉઠી જતા. આથી ધીમે ધીમે તેમણે લગભગ દરરોજ સવા ત્રણ કે ચારાપણે ઉઠવા-ઉઠવા માંડ્યું. ચારે નવ વાંચાથી વાત આગળ ચાલી ગઈ હોય એટલે આટલું વહેલું ઉઠનાં સૌની આંખ ગળે પણ ખરી. અને પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી કેટલીયે વારે ચારના ધંટ વાગે ત્યારે ગાંધીજી તો વાંચવાનો વધારે અવકાશ નેંધને ખુશ થાય, પણ ખીજને કંઈક કંઈક અકળામણુ થઇ આવે. એક રિવેસે તો હ ન થઈ. ટાણ જલુ શાથી ગાંધીજી અડી વાગે ઉઠી ગયા, અને સૌની આંખ ખુલ ખજતી હતી તો પણ એમ ધાર્યું કે દમેશ મુલ્લ સાય ત્રણેક વાંચ્યા હશે. ત્યારે હંવટે પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી ત્રણના ધંટ સાંલળ્યા ત્યારે અમને તો દક્ષિણ આ-ક્રિસના ટ્રેપિટ મડેના ગાંધીજીએ જ કહેલા દાર્કેસ યાદ આવ્યો અને જરાં ધુપવાતા ગીમના પચારીમાં પડ્યા. ગાંધીજીએ તો વાંચાજ કહ્યું, કેટલીક વાર રાડ હાગે તો સામીપતિક વાગે સ્વપ્ન જતા, તેમ પણ ન સતા. ગયોરે પણ કંઈક કારણસર ન ઉઠી શક્યા, તેથી સાંતે તેમની આંખ ધણી જ કામગીય અને લારે થઈ.

આનું બનવાથી મુપરિન્ટેન્ડન્ટ પાસે ઘડીઆળની પચવાનથી મેળવવાનો લાઈ મન્નરઅલીનો નિમ્ત્રા દર મળે. પણ અગે સરમરી અ

ધ્યક્ષ. પાસે કંઈ પણ માગીએ તે પહેલાં અમારા આશ્રમના વડીલની મંજૂરી તો મેળવવી જ પડે. એટલે ગાંધીજીની સાથે આ વિષે શાસ્ત્રીય શરૂ થયો. શરૂઆતમાં તો તેમણે જાણવી દીધું, કે “દર કસાકે ચતુરના કેટલા વાર દાંતી કસાય છે તેની ગણતરી કરવાને ભાઈ શંકરદાસને પણ ધરીઆગ જોઈતું હતું. પણ મારી તો એવી ખાતરી છે કે જેકમાં આપણને ધરીઆગ શોભે જ નહિ, અને તેના વિના જ આપણે ચલાવી લેવું નેહએ.” પણ ભાઈ મન્નરજીએ કંઈ રહેજમાં યાદી જાય એવા ન હતા. તેમણે ગાંધીજી સાથે આ આગતની પૂછ “ઝીકર” કર્યા હતા. છેવટે ગાંધીજી પવજ્યા હોય એમ પણ કાઢ્યું, જેવું ધરીઆગ મંગાવ્યું, એ વિષય સુધી પણ વાત આવી પહોંતી. ભાઈ મન્નરજીએ હાથનું ધરીઆગ મંગાવવાનું નક્કી કર્યું. તે ખરીદવાની કાકટરને કંઈ સચવા પણ અપાઈ. પણ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સુધી વાત પહોંચી તે પહેલાં વળી ગાંધીજીએ નવો ફતવો કાઢ્યો. ધરીઆગ નામંજૂર કર્યું. વળી ધણી ચર્ચા પછી કેનની શીશી કાવવાની મંજૂરી આપી, પણ રાત્રે તે ફેરવે કાણ ? એ કે એવી કંઈક મુસીબતથી છેવટે ધરીઆગનું પ્રકરણ પૂર્ણ થયું.

આમ ધરીઆગ મેળવવામાં તો ભાઈ મન્નરજીની નિષ્ફળ થયા છતાં ચાર વાગ્યા પહેલાં ગાંધીજીને ન ઉઠવા દેવાનો તેમનો આમ્રહ છેવટે સફળ થયો. ગાંધીજીના જ શબ્દોમાં કહ્યું તો “એક દિવસ તો ભાઈ મન્નરજીની મને પૂછ વરયા તેમણે કર્યું, કે ‘તમે જાણો છો કે તમે ચાર વાગ્યા પહેલાં જ જાગી જાઓ છો પણ રખેને વળી ઉંઘી જવાય અને ચારનો વખત ધૂપી જવાય એ દહેશતથી તમે જાગતાં વંત જ ઉઠી જાઓ છો. આવી દહેશત જ શા માટે રાખો છો ? તમને એ ઊત્તર જ નહિ.’ મને આ વાત ગમે ઉતરી એટલે હવે વહેતો જામી જાઉં છું તો પણ નિરામિ પધારીમાં જ પડશે રડું છું, અને ચારના દીકરા સાંભળીને જ ઉઠું છું. ઘણું ખર્ચ ગણના પણ સાંભળું છું. પછી ઝોકું પણ આવી જાય છે, પણ ચારનો ઘંટ આજ સુધી વધ્યો નથી. અને દરમિયાન દરમિયાન ધૂપી જવાનો તો હજાર મારી આપશે.”

પ્રાર્થના

ચાર વાગે ઉઠી દાયરો ધાઈ ગાંધીજી પ્રાર્થના કરતા એમના જણે આમ જ જાનવારમાં આવેજ

પ્રાતઃ સ્મરમિ વગેરે શ્લોકો, તે પછી કોઈક પ્રભાતિયું, અથવા ભજન અને પછી ‘રઘુપતિ રાધા રાજ રામ, પતિત પાવન ચીતા રામ’ ની પુનઃ સાંજે સ્થિતઃ પ્રજા વિષે ચીતાજીના બીજા અધ્યાયના શ્લોકો, પછી વળી કંઈક ભજન અને પછી ‘નારાયણ નારાયણ જય ગોવિંદ હરે’ કે એવી કંઈક પુનઃ ગાંધીજીના સંસ્કૃત ઉચ્ચાર ‘અદુર સ્વચ્છ અને રુદ્ધ કાવતા, તેમ શ્લોક બોલવાની તેમની રજા પણ ઘણીજ કષ્ટપ્રિય લાગતી. તેમનાં ભજન તો પહેલીજ વાર સાંભળ્યાં, અને જો કે તેઓ ગાવામાં નિપુણ હોવાનો કંઈ પણ દાંતો ન કરે તો પણ સુસંગીનથી પરિચિત જાનને પણ તેમના સર અને હલેકે ઘણાજ મીઠા અને ભાવવાદી લાગ્યા વિના રહે નહિ. પણ કદાચ ‘રઘુપતિ રાધા’ કે ‘નારાયણ નારાયણ’ ની પુનઃ જાવાવામાં તેમને વધારેમાં વધારે રસ પડતો, અને તેમાં જ તેમનો ભક્તિભાવ પરિસી-માએ પહોંચતો જાણતો. તેમણે એકવાર સાયંકાળની પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી કહેલું કે “તમને જાન્યેને પ્રાર્થનાના આ ત્રણ વિભાગમાં હોય વધારેમાં વધારે ગમે છે તે ડું નથી જાણતો. પણ મને તો છેવટની પુનઃ જ વધારેમાં વધારે પ્રિય છે. તેમાં માઈ દિશ છેક જ રૂપી જાય છે, અને તેથી જો તમને કોઈને ખાસ અધ્યાય ન કાઢે, તો ડું તો સામાન્ય રીતે આ પુનઃ વારેક વાર ચલાવું છું, મેં જામને ધણે વધારે વખત પણ ચલાવીશ.”

અમે જાન્યેને આ નયનાને ઉમંગથી વધારી લીધી. જતાં જાય જાણે કેમ ગાંધીજીએ આ આશા સફળ ન જ કરી-નારાયણ મંત્રનો ખરેખરો રસ જામતો હોય તે જ વખતે તે ઓચિંતો સમાપ્ત થતો જાણતો. કમલ આદારમાં તેમ અવધારમાં મજબૂતિસર જ કામ કરવાના ગાંધીજીના અવગત નિયમે તેમને અગમિત રજાના ઉપાસણમાં જતા અટકાવ્યા.

ચારને તો ગાંધીજી પોતાની ઝોડરીની પાસે જ પ્રાર્થના કરવા એમના પણ કુશોચિત્ત યાદમાં મવા ત્યારથી તે લગભગ ચિવાંજી આગ્રા ત્યાં સુધીના પંચિક મહિના સુધી રાંજની પ્રાર્થના તો અમારા વિભાગના છેક છેડા ઉપર જ કરવા એમના. ગાંધીજીની ચારી દિવા લની પાસેજ નજીબી, સામે ઝોડાગની કિનાર ઉપર અમે રહેતા, અમારી પાછળ મુંડર કાંચીન નજી

ચાર x વાગે તો મોડામાં મોડું ખાઈ લેવું જ નોંધ્યો, તેથી તરત બે વખત જ જમવાનું રાખ્યું. અને પછીથી થોડા વખતમાં તેમને લગભગ સાત વાગે દૂધ આપવાની ગોઠવણ થઈ, તો પણ તેમણે ક્યમિન નહવા ફેરફાર સિવાય બે જ વખત-સવારે સાત વાગે અને સાંજે ત્રણ ચાર વાગે ખાવાનું રાખ્યું હતું. લાઇ ડૉક્ટર-લાઇ છૂટકા પછી તેઓ ઝોમિંતા માંદા પડ્યા ત્યારે ડાક્ટરની સલાહ મુજબ દૈનિક વખતે ઝોહા બોરાક લઈને તેમણે ત્રણ વખત જમવા માંડ્યું. એ મંદયાક પૂરો થયો તે પછી પણ ત્રણ ટાણું લગભગ જુલાઈની આખર સુધી તેમણે ચાલુ રાખ્યાં અને તે પછી ફરી પાંદું તેમણે બે વખત ખાવાનું શરૂ કર્યું, તે છેલ્લી માંદગી સુધી ચાલુ રહ્યું.

ગાંધીજી સાધારણ રીતે દૂધ અને ફળજ લેતા. સવારે આહાર કંઈક વિશેષ પ્રમાણમાં લે, મનકા હોય ત્યારે તો એક એક ચાવી ગિયાં કાઢીને ખાય અને ખીણું ફળ પણ ધીમે ધીમે જ લેવાય, તેથી સાધારણ રીતે તેમનું શવારનું ભોજન આશરે સવા સાતેક વાગ્યાથી લગભગ આઠ વાગ્યા સુધી ગાળતું. તેમની સાથે જમતા સોજતી સાથે, તેમજ સાંજે ડાક્ટર વગેરે આવીને તેમના જ ખાટકાના પૂણા પર અથવા સામે બોખા પર બેસી જાય તેમની સાથે ગાંધીજી વાતો કરતા જાય, ગીતી મરકરીઓ ઉઘાવતા જાય, હસતા જાય અને ખાતા જાય. જ્યોતે જમતા ત્યારે થોડો જ આહાર લેતા, સાથે કોઇની સોજન તો હોય નહિ, અને તેમની આંખમાં ઉંચ પણ ભરાય હોય, એટલે થોડી જ વારમાં આંધોળી લેતા. સાંજે ત્રણ ચાર વાગે વળી મિજાસ જામે, અને લગભગ કલાકિક સુધી વાતાવિનોદ કરને કરને ગાંધીજી ભોજન કરે.

છતાં આ ભોજન સમારંભમાં પણ ગયા સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર માસથી જે કંઈક ગંભીર તરવ દાખલ થયું હતું, તેની આખરે તો અવધિ આવી. લાઇ મન્ડર-અહીના છૂટકાનો દિવસ (૧ ફી તરવેર) જેમ પાસે આવતો મયો તેમ ગાંધીજીને ઉઠ્ઠના અબ્યાસને વિશે

* બારાસીઓ સાંજે પાંચ વાગે ચારાદીઓમાં જાય જાય તે પહેલાં તેમણે વામણ સાફ કરી લેતાં નોંધ્યો તેથી.

* મિયાંબાળ થોડી સુષી દ્રાક્ષ

વધારે ફિક્કર થતી ગઈ, અને બને તેટલું તેમની સાથે વાંચી લેવાનો નિશ્ચય તેઓ કરતા ગયા. તેથી એક સાધારણ રીતે પોતાનું ભોજન પૂરું થઈ જાય તે પછી લાઇ મન્ડર-અહી પૂરું કરી લે તેમાં સુધી તેમની સાથે વાતો કરતા, ને બદલે ઉઠ્ઠ ચોપડી એકદમ હાથમાં લઈને તેમની સાથે વાંચવા માંડ્યું. વળી તેમને ૬ જ અંગે એક અવાડીઆ સુધી ફળો ત્યાજ કરીને કેવળ દૂધ ઉપર જ ગાંધીજી રહ્યા, તે વખતે મવારસાંજ તેઓ થોડી જ વારમાં ભોજન આરોપીને તરત ઉઠ્ઠના અબ્યાસ પર ચઢી જતાં. પણ લાઇ અબ્દુલ અહીને અંગે તેમણે લગભગ ૬ અવાડીઆ સુધી કેવળ દૂધપર જ નિર્વાહ કર્યો, તે વખતે તો તેમણે આરો આંક વાળ્યો. જેમ આહાર ઝોહા થતા ગયો અને શરીર નયણું પડતું ગયું તેમ તેમનું મગજ વધારે ને વધારે વગથી દામ કરવા લાગ્યું. સવારે સાઘાચારથી સવાસાત વાગ્યાસુધી ધાર્મિક વાંચન કરે, તે દરમિયાન “લાઇબ્રેરી”માં જાય ત્યાં પણ ગીતો અને પંક્તિ જેવું ગંભીર સાહિત્ય વાંચે, દસેક મીનીટમાં દૂધ પૂરું કરીને વળી આઠ વાગ્યા સુધી વાંચ્યાં જ કરે અને બે ૬ કલાકે સોજતીઓ જમતા હોય ત્યાં સુધી પિનપની ખાતર ચોપડી ન ઉઘાડે, છતાં પણ તેમની મુખમુદા ગંભીર થઈ જાય, તેમની આંખો ઝીણી અને ભારે લાગે અને ખીજન ઉઠી જાય કે તરત જ ચોપડી ઉઘાડી તેમાં લીન થઈ જાય. ડીસેમ્બરની આખરમાં ગાંધીજીને પોતાનેજ લાગ્યું કે મગજ પર થલોજ વધારે પડ્યો બોલે આવે છે, તેથી તેમણે “લાઇબ્રેરી” નું વાંચન કરી ક્યું. એ અતિશ્રમની તેમની તમિયત પર કંઈક તો અસર થઈ જ હશે એમ કાગ્યા પિતા રહેલું નથી.

ગાંધીજીએ પોતાના બોરાકમાં વખતો વખત જે ફેરફાર કર્યો, આહાર વિશે સલાહ આપતા અને વાતો કરતા તે વિશે તો જુદું જ કામચું પડ્યું. આદ્યાપાદવિવેક એજ મત્યામદ પ્રવૃત્તિ પછી ગાંધીજીનું મુખ્ય કાર્ય છે એમ થી. ગુરંગાપાળાચારીએ જણાવે જ વર્ત્યું છે, અને ગાંધીજી ઘણીયે વાર કહેતા કે “મેં હિંદુસ્તાનને સત્યાગ્રહ ધર્મ શીખવવાની એ માની લીધેલી જવાબદારી માટે માથે ન

૧ આ વિશે ચિત્તારથી જુદું કામચું પડ્યું.

૨ નેશર નેતમાંથી તેમણે ગાંધીજીને બારાસી ચોંક લેવા કમળમાં

હોત, તો સંસ્કારથી પચી શકે એવો દૂધ સિવાયનો જીને ખોરાક શોધવામાં હું મારી હાંસી ખનમ કરત. ”

દેંડીઓ

ગાંધીજી જમવાનું પૂરું કરી લગભગ આઠ વાગે દેંડીઆની ઝોરડીમાં દાખલ થતા. તેઓ એક નાના પાટલા ઉપર બેસતા અને પાછળ મેંકલા એક લીસા પાટીઆ ઉપર પીંડને ટેકીને સાચવસ કે અગ્રીઆર વાળનાં મુઠી કાંત્યાં કરતા. તેઓ કહેતા કે ‘એ ટેકા સિવાય તો થોડી જ વારમાં ચાપી વળે પછુ તે હોય ત્યારે ચાર કલાક કાંતતાં પછુ મને થાક નથી લાગતો.’ આમ પીંડ ટેકવી હોય તેથી સ્વાભાવિક રીતે બહુ લાંબા નાર બેઝાતો નહિ, કારણ કે તેમ કરતાં ચરીરને વધારે શગ પડે.

જેમમાં જતાં પહેલાં ગાંધીજી સાધારણ રીતે દર-દાજ અડધા કલાક જ કાંતતા, તેથી તેમને તે કામની થોડી જ તાલીમ મળી હતી. આમ જે ઉણપ રહી હતી તે બાઈ મંગેનલાંમની લેખી સુચનાઓથી, રોજના ત્રણ-ચાર કલાકના નિયમિત અભ્યાસથી અને અધ્યામ ધોરજ અને ચીવટથી તેમણે બને તેટલી પ્રતી કરી. જેમમાં ગાંધી પછી થોડા જ વખતમાં બાઈ સંકરકાસ પાસે આવડાવી પીંજણુ પર તેમણે પીંજવાનું શીખી લીધું, અને પછી બીજા કેટલાયને તે શીખવ્યું, પછુ ખંડે. નેમણે સરજાતમાં જ કાંતીને થોડું સ્તર ગહાર બેઠક થું હતું, તેમાંજ તેમની ખીલતી ફળાની ગાંખી આપ-જીને ઘઈ હતી. પછુ લગભગ બે વરસના અનવરત અભ્યાસથી તેઓ દસ, વીસ અને ત્રીસ નંબર સુધીનું એકંદરે એકસરખું, મજબૂત અને વણાય એવું સરસ નવર કલાકો સુધી કાંતી સક્તા. સાધારણ રીતે તેઓ દલાકના દોઝો વાર કાંતતા, પછુ છેવટમાં દસ નંબરમાં તો લગભગ ૨૦૦ સુધી પહેંછી જતા. આ ગતિ પછુ આશ્રમના ‘દાઈ ગાળેલાની ૫૦૦ વારની ગતિના પ્રમાણમાં સ્વાભાવિક રીતે તેમને ઝાડી જ લાગતી. જ્યાં તેમનું નજીવું શરીર આથી ઘણું વધારે આગળ ન જઈ શકે એમ તેમને લાગતું. આથી જ વધારે બજીવા જેવું તો એ છે કે ગહારના લગભગ કંઈ પછુ અનુભવ સિવાય કેવળ પોતાની વિચક્ષણુ શુદ્ધિથી અને

અધ્યામ મહેનતથી તેઓ પીંજણુ અને દેંડીઆના બારીક કાંચ સુધારવામાં કલાકો મુઠી મુઠાતા અને તે માફ થાય ત્યારે જ જવતા. તેઓ હમેશાં કહેતા કે ‘કારી-મરે કામ શરૂ કરતાં પહેલાં યંત્ર બરાબર તપાસી લેવાંજ એકઠું અને નાનું બાળક પછુ તેને રમકડાની માફક એકેજે સલામી શકે એવું થાય એ પછી જ કામ શરૂ કરતું બેઠકો.’ પીંજણુની તાંતને જરા પછુ કે મરે અથવા દેંડીઆમાંથી જરા પછુ કંકાર સર નીકળે એટલે તેઓ તરત જ કામ અટકાવે અને તેઓ જે ખંતથી ને ચતુરાઈથી તેના હોપની ચિકિત્સા કરીને તે દર કરતા, તે બેઠકને સૌ ચકિત થતા. જેમ પોતાનાં તેમ બીજાનાં યંત્ર પછુ સુધારે-સુધારાં. બાઈર કે ગરદામીના દેંડીઆમાં પછુ ચમરખું બંધ બેસતું ન હોય અથવા ત્રાક વધારે હાલી જતી હોય તો એક દાકતર દરદાને તપાસે એટલી ગંભીર-નાથી તેનું બારીક નિરીક્ષણ કરે અને તેમની સ્થિતિ મુજબ દેંડીઓ મુધારવામાં આવે ત્યારે જ તેમના દિકને આરામ થાય.

જેમ યંત્રોને સાફ રાખવામાં તેઓ ચીવટ રાખે તમ તેના કાર્યનું માપ કાઢવાને પછુ પછી જ કાળજી રાખે. સાધારણ રીતે તો તેઓ પછી બેળીને જ લે. કામ પૂરું થયા પછી દેંડીઆની સાથેના લોઢાના કાળકા ઉપર ને ચડાવી લે, પછી બહુ સ્તર પગ પર ચડાવીને તેના તાર ગણી લુગે અને જે બારીક નંબર કાઢતા હોય અને પછી અડસડું લીધી હોય તો છેવંટ સ્તરને કાંટા પર નાંખીને ચેન સુધીનું વજન કરી લે. આ બધાં માપ એક નેટલુકમાં તેઓ ઉતારે અને તે ઉપરથી સ્તરના નંબરને રિપે તેમને ખાતરી થાય ત્યારે જ તેઓ કામ પૂરું થયું ગણે. પછુ એટલથીજ નહિ. ત્રાક અને ચમરખાં કાઢીને “ટ્રેસ બોટસ”માં મૂકે, દેંડીઆની માળ બરાબર લપેટી લે, અને જે બે દાયજાની માદી કરીને તેઓ પાટલા પર બેસતા, અને સિયાળામાં એક વધારાનો કાચજો પગ પર લપેટતા તે ત્રણે ઉંચકી જરા ખંખેરીને તેમની ઝોરડીની પાછળ વાગે પર તડકામાં નખે અને તેમથી ટ્રેસ બોટસ પાછી હતી ત્યાં પોતાની ઝોરડીમાં મૂકે ત્યારેજ તેઓ કારજ થયા ગણાય.

જે કલેજીસાર પેટીમાં ચપ્પુ, કાનર, તાક, ચમરખાં વગેરે દેંડીઆના ગાળેના બધા સામાન રખાય તે ઝોરડીમાં તેના પર બત્તી અને ચાપડીઓ મૂકાય.

કાંતવા વિગે ગાંધીજીની ચીવટનો એક દાખલો આપવા જેવો છે. શરૂઆતથી તે લગભગ ગયા ઓગસ્ટ માસ સુધી તેઓ સવારે ૮ થી ૧૦ અને બપોરે બેથી સાડાત્રણ સુધીમાં કાંતીને દસ નંબરનું એક અધોળ સત્તર કાંતતા. પણ ત્યારે તેમણે સાંજે ચારને બદલે ત્રણ વાગે જમવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે સવારે ૧૧ અને ક્યવિત સાડા અગીઆર સુધી બેસીને બધીયે પૂણી પૂરી કરીને જ ઉઠતા. પછી તેમણે ૩૦ નંબરનું કાંતવા માંડ્યું, ત્યારે તો પ્રમાણમાં ઓછું જ કંતાય એટલે તેનું વજન પછીથી કરતા. સવારે તેઓ વખતસર કાંતવાતો બેસી જ બંધ, પણ ખાસ કરીને ઝાકટર ને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ સાથે વાતો કરવામાં ક્યવિત વધારે વખત પછી જાય અને ટેપ મુજબ ૧૧ નો ઘંટ વાગતાં રેંડીઓ બંધ કરે ત્યારે સત્તરના તાર ઘણા ઓછા તીકળે. આમ કોઈક વાર ૩૦ નંબરનું કાંતતાં ૨૦૦૨ થી પણ ઓછા તાર થયા તે ગાંધીજીને ઘણુંજ વરસું લાગ્યું. તેમને કંઈક એમ થયું કે 'વજનનો મેજ નથી અને નો તારનો પણ નહિ રાખું તો તો હું કેટલોયે નીચો પડી જઈશ.' ત્યારથી તેમણે દરરોજ ઓછામાં ઓછા ૨૦૦ તાર કાંતવાનો નિયમ કર્યો, અને પરિણામે ૧૧ વાગ્યા સુધી માં ત્યારે દામ પૂરું ન થયું હોય ત્યારે ઉર્દુને ડ્રાઇને પણ બપોરે બે વાગે તેઓ રેંડીઓ ઉપર બેસી જતા. તેવામાં વળી તેમણે અમને પાંજવાનું શીખવવા માંડ્યું. તેમાં અને પાંજણ સાફ કરવામાં તેમનો કલાકથી પણ વધારે વખત નીકળી જાય. છતાંયે તેમણે ૨૦૦ તાર

રનો નિયમ તો શિથિલ ન જ કર્યો અને અમારી બિં વણીને ન ગણકારીને સવારમાં પૂરેપૂરો પરિશ્રમ લીધતાં પણ નિયમ મુજબ અધૂરું રહેતું દામ પૂરું થવાને બપોરે રેંડીઓ મેવતા.

આમ બે વરસ દરમિયાન શરીર નજ આવી રહ્યો હોય તે સિવાય એકેએક દિવસ, તેઓ દરરો સવારે આઠ વાગે હાથમાં દૂધ ઓલસ લઈ રેંડીઓ આરડીમાં જાય, ચમ્રમાં ચડાવી ૧૧ વાગ્યા સુધી ચઢાવ્યાં કરે, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આવે ત્યારે ચમ્રમાં તારી વિનયપૂર્વક ઉભા થઈ જાંબાર કે ગમતી થાં કરે, અને પાછા પાવરી ખખડાવતા ૧૧-૧૧૧ થાં આદર્શ સૈનિકની માફક હાથમાં પેટી બૂલાવતા ઓડીમાં પાછા વળે. શિવરાત્રિ હોય કે જન્માષ્ટમી, દસ હોય કે દિવાળી, એક ટાણું હોય કે કેવળ દુધનો આહાર હોય, આંખો બળતી હોય કે અંગેઅંગ ના બાદથી કળતાં હોય છતાં પણ બારે માત્ર ને બારી પછી એ પરમ તપસ્વી રેંડીઆતું અથગ મત આ નિશ્ચયથી પાળતા. ગાંધીજીએ બે વરસના કારાવાસ દરમિયાન અનેક ચમત્કાર કર્યા છે, અનેક વાર તેમ સોળતાઓને હેરન પમાડ્યા છે, અનેકવાર બરહાસ ઝાંધી માંડીને તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને સરકાર સુધી ચો વેલાવ્યા અને કેપાયાછે. પણ ચરોડામાં તેમની સાથે રહેવા પરમ સદલાખ જેમને પ્રાપ્ત થયું છે, તેમના હૃદય તો રિચર નયને અને સાંન ચિત્તે એક પછી એક ત કલાક સુધી નિષ્ક્રમસર કાંતતા ગાંધીજીની પવિત્ર મી ચિરકાલ પર્વત વિરાજમાન રહેશે. (અપૂર્વ

* એક અધોળ મુણીના દસ નંબરના ૪૦૦ વાર પહેલાં ગાંધીજી કાંતતા. ૩૦ નંબર વધારે ધીમેથી હતાય તેથી આશરે ૩૦૦ વાર ૧૧ વાગ્યા સુધીમાં કાંતતા. તેથી ૨૦૦ વાર રવાનાવિક રીતે ઓછા લાગે.

કેન્ડુલાલ યાજ્ઞી

પાટણનો પત્ર

વડોદરા રાજ્ય પ્રભમંડળની ચોથી પરિષદ પાટણ ગામે મળી હતી. આ મંડળની શરૂઆત ૧૯૧૬ ની સાલમાં થયેલી, એટલે આઠ વર્ષમાં ચાર એકાદ વર્ષ છે. મંડળને સંપૂર્ણ રીતે પ્રતિનિધિક કરવા સાર તમામ ગામોમાં પ્રજામંડળની શાખા સ્થાપવાનો ફરાર પસાર થયો હતો તેનો અમલ થયો નથી. છેક છેલી ધડીએ કેટલાક તાલુકાઓમાં મંડળો સ્થાપી તેમાંથી પ્રતિનિધિઓ મોકલવામાં આવ્યા હતા. પ્રાન્તિક મંડળો પણ સ્થાપામાં નથી. છેકા બે વર્ષના કામની દૃષ્ટિએ મુખ્ય મંત્રીઓએ પ્રયત્ન કરી હતી તેમાં જણાવ્યું હતું કે એસીનેતું સભ્યોને આમંત્રણ કરી ફરીને કરતાં જાએ બે ત્રણ સભ્યો હાજર થતા. મંડળનું કામ બિનકુલ નહીં જેવું થયેલું તેનો દોષ મંત્રીઓ પર દોળવામાં આવતો હતો, અને મંત્રીઓ દંડમાર થઈને બેકા હતા, નહીંએ તેવી ચળવળ કરતા નહોતા તે જણી જઈને પ્રજાનો દોષ જતાની રજા હતા. પાટણ સહરમાં બદલ થોડો ઉત્સાહ મણુમ પછો, માત્ર ૮૨ સભાસદો રવાગન મંડળમાં હતા. નવલાખ માણસની વસ્તીવાળા કડો પ્રાન્તમાંથી ૪૭૫ પ્રતિનિધિઓ મોકલી શકાય તેમાંથી ૧૭૧ આ- મા હતા. કાળીપરજની ચળવળને લીધે નવસારી પ્રાન્તમાં નવી ભરતિ આવી છે તેને લીધે ૮૭ સભ્યો હાજર રજા હતા, બાકીની સંખ્યા તદ્દન જુજ હતી. કડી પ્રાન્ત સિવાયની પ્રજા ખાદામથ હતી પણ પ્ર- મુખની આસપાસ ભેરેલી મંડળોમાં રજીત વિદેશી ડગલા તથા રંગબેરંગી પાથડીઓ શોભી રહી હતી. રાજ્યના કેટલાક ઑફિસરોએ હાજરી આપી હતી અને દરબારમાં ઉચ્ચાનીચા દરજ્જાની એક માટે પગપડી થાય છે તેમ પ્રમુખની આસપાસ વીંટળાઈ મથા હતા. જે મંડળમાં પોતે સભ્યો નહોતા ત્યાં એક બાજુએ બેસવું એ જ રીત ગણાય. પ્રમુખની આસપાસ

તેમને મદદ કરી શકે એવા પ્રજામંડળના અનુભવી કાર્યકર્તા તથા પરિષદોમાં ઉચ્ચ હોદ્દા ભોગવેલા મા- ણુસોની બેઠક હોવી નોંધએ. સ્વયંસેવકમંડળે અથાક પરિશ્રમ ઉપાડી ધણું જ ઉત્તમ કામ કર્યું હતું પણ તેમના વિદેશી લેખાસથી ઘણા લોકોનાં મન દુખાયાં. પ્રતિનિધિઓનાં કુલ પ્રથમ ખાદીનાં કરેલાં તે સ્વાગત મંડળને પસંદ નહીં પડ્યાં એટલે સ્વદેશી કહેવાતાં ક- પડાનાં બનાવેલાં.

પ્રજાનાં દુઃખો તથા માગણીઓ દર્શાવતા અલેક ફરારો પસાર થયા. છેલી ત્રણ પરિષદોમાં થયેલા ક- રાવો તદ્દન નિષ્ફળ ગયા હશે એમ કહેવું બરાબર નથી. ચાવી પરિષદોના મુખ્ય હેતુ પ્રજામત કેળવવા- નો છે અને તેની સાથે રાજ્યમત પણ કેળવાય છે. દેશી રાજ્યોમાં પ્રજામતની અમલ ઘણી થાય છે. આ ફરારોની પાછળ પ્રજાનો આગ્રહ મેળવી શકીએ તો જરૂર રાજ્યતંત્રમાં સુધારા થાય. પ્રજામતને સંમીન કરવા માટે તેમ જ લોકોનાં દુઃખ દાળવા માટે રચ- નાત્મક કાર્યો ફરાર રહ્યું થયો હતો તેના ઉપર થયેલી ચર્ચા માત્ર ગેરમબલુતીને લીધે થયેલી.

ને આ ફરારનો અમલ થાય તો સાડગ્રીસ ફરારોમાં માત્ર આ એક જ ખરા અગત્યનો હતો. તેમાં (૧) ઐક્ય અથવા એકમૂર્તી, (૨) લવાદ, (૩) એ- તીનું રક્ષણ, (૪) સ્વદેશીપ્રચાર, (૫) દારૂ ચોરી- નિષેધ, (૬) લાંચનિષેધ, (૭) અન્યાયી હરકતોનું નિવારણ તથા (૮) સાર્વજનિક કામની દેખરેખનો સમાવેશ થતો હતો. આ પ્રકારના કામની શરૂઆત બેરસદ તથા પેટલાદ તાલુકામાં થઈ રહી છે. દરેક તાલુકાએ આ બધુંયે કાર્ય એકદમ ઉપાડી લેવું નોંધએ એવો ઉદ્દેશ હોઈ શકે જ નહીં. સ્થાનિક હરકતો, સ્થા- નિક કાર્યકર્તાઓનો ઉત્સાહ અને કાર્યકુશળતા વગેરે લગ્નમાં રાખીને જ કાર્યક્રમ ધડી શકાય. કડી પ્રાન્ત

નિવાસીઓમાં એવો ખોટો ભય ઉત્પન્ન થયો હતો કે રચનાત્મક નાગથી અસ્પૃશ્યતાનિવારણનો પ્રશ્ન ઘુસાડી દેવામાં આવશે, પણ વાસ્તવિક રીતે અમુક પ્રશ્ન હાથ લેવો કે નહીં તે દરેક રાજાનિક સમિતિએ નક્કી કરવાનું છે.

અસ્પૃશ્યતાની બાબતમાં મતભેદ સખત થયેલો તેથી તે વિષે વિગતવાર હકીકત ટાંકવી જોઈએ. બ્યારે પરિપૂર્ની બેઠક નાટકશાળામાં રાખવાનો વિચાર હતા ત્યારે ઉપરની બેઠકોમાં જે ભાગ પાડીને એક ભાગમાં સ્ત્રીશ્રેણી તથા બીજામાં અંસજનેને બેસાડવાનો નિર્ણય સ્વાગત મંડળ કરેલો એમ કહેવામાં આવેલું. આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ તથા અંસજની સ્થિતિ કેટલીક બાબતમાં સરખી છે, એમ ધારીને બ્યારી વ્યવસ્થા કરી દેશે. નાટકશાળાનું મકાન નાપરંદ થયું અને વાડીમાં મંડપ નાંખી ત્યારે જમણા હાથની પરસાળામાં સ્ત્રીઓ અને ડાબા હાથે અંત્યજનેને બેઠક આપી હતી. આ વ્યવસ્થા કેટલાક ચૂસ્ત સ્વરાજ્યવાદીઓ બધી ન શક્યા અને સ્વામત મંડળના આગેવાનો સાથે વાંતો થઈ ત્યારે થાંટા-ધાંટ કરીને કહેવામાં આવ્યું કે જો અંત્યજનેને સભામાં દાખલ કરવામાં આવશે તો અસ્પૃશ્યતામાં માનનારા રાજા બેઠકો સહા છોડી આપ્યા જશે. અંતે સમાધાની એવી રીતે કરી કે જે ભાષણો અંત્યજનેની અસ્પૃશ્યતા ન પાળતા હોય તેમણે તેમની સાથે જળને બેસવું, અને તે પણ ધાંધળ ક્યાં સિવાય, ધણી ભાષણો ત્યાં જળને બેસા અને થણને ખબર પડ્યું નહીં પછી કે જે ભાષણો અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવા ઉચિત હોય તેમણે અંત્યજ નહીં બેસવાનું છે. અનેક સભાએ એક બેઠક પરથી ઉઠીને બીજી પર જતા હતા. કેટલાક ભાષણકર્તા અંત્યજનેની પરસાળામાંથી ઉઠી, સ્વામતમંડળની ગીચાગીચ બેઠકો મંડળીમાંથી પસાર થઈ પ્રમુખ પાસેથી દરાવતી નકલ મેળવીને ભાષણ કરી આવ્યા તેનું દુઃખ ન હાળ્યું, પણ બ્યારે અમુક યક્ષિતો પોતાના મતથી વિરુદ્ધ મતવાળાઓની પછાલાગણી ન દુઃખાય એટલા માટે દુઃકે સીધે રસ્તે ભાષણ કરવાને આવ્યા એટલે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો. અસ્પૃશ્યતા દૂર કરવાનો કારણ ઉઠી ગયો ત્યારે “દર દર મહાદેવ”ના પોકાર થયા. આ કારણ ઉઠી ગયો તેથી કોઈપણ નતતનું બચાવક નુકસાન થયું નથી, અને જે પસાર થયો હોત તો એક પણ અંત્યજને ત્યાં મળત કે કેમ એ શંકાભરેલું છે. પણ જાને પક્ષ ખૂબ ઉચ્ચેરાર્થ ગયેલા એ તો નક્કી અને તેમાં ચૂસ્ત પક્ષની ગણનામણી જોઈદ હતી. કેટલાક પહોરના સ્વરાજ્યવાદી ભાષણોએ પાટણ તથા વડોદરા રાજ્યની પ્રજાની પાળન ચિંતિ વિષે ખૂબ મજબૂત રીત

કરી હતી, પણ તે કેવળ અજાનબે લાંબે જ કરેલી હોઈએ. પ્રજાના કેટલાક આગળ પડતા ભાષણો અસ્પૃશ્યતાની વચ્ચે છે પણ એકંદરે આપણી પ્રજા તે સ્વીકારતી નથી. બ્યારે બ્યારે કોઈ તાલુકામાં કે સાવજનિક કુવામાંથી પાણી કાઢવા દે છે? સુજા વિદ્યાપીઠની બધી નિશાળામાં અંત્યજનેને દાખલ કરવા આવે છે? સુજાત પ્રાન્તિક સમિતિના અંત્યજ કાર્યકર્તાની સહયોગ કેટલી છે? હોય પાટણનિવાસીઓ નથી, દહી પ્રાન્તની પ્રજાઓ નથી, બ્યારે આખા હિંદ સ્તનમાં અંત્યજનેને અન્યાય મળે, છે. શ્રી. માસરિય કેટલા સાથે લાઈને કુવામાંથી પાણી કાઢે અને પાંચે અથવા બનારસના કેટલાક પરિણે અંત્યજનેને હિંદુ સમાજમાં દાખલ કરવાં મત આવે તે પરથી આપણું સમાજમાં કેટલું બધું પરિવર્તન થયું છે તે સમજવાય, પણ એ પરિવર્તન વિચારશ્રેણીમાં થયું છે વર્તનમાં નહીં. જોદલાવનો દિલ્હી છૂટવા માંડ્યો છે દિવાલોમાં મોરારી બાદ પડ્યા છે, પણ હજી તેનાપ કહેવાતા “ચૂસ્ત” પક્ષનો વાવરો ઉઠે છે.

પ્રજામંડળની મોટી પરિમંદળી ધણી કાયદો થયે છે. આગેવાનની ખુરશી પર ધસી જઈને બેસી જનાર બેઠકોને લાગ્યું છે કે માત્ર હજી દેસાબાથી ત્યાં બેસી શકાય નહીં. ઓફિસરોની ખુશામત કરીને આગળ પડનારા જરૂર આગળ પડશે, પણ તે પ્રજામંડળ હા નહીં. પ્રજામંડળમાં તેમને મારે સ્થાન નથી. પણ કોમમાં દાંધક થોડી જાયતિ થશે, અંત્યજનેમાં વિશી થવી જોઈએ. દહી પ્રાન્તના બાર તાલુકા છે તેમાં નવા કાર્યકર્તા બહાર પાડવા જોઈએ. એ પ્રાન્તમાં કમળી તથા કાકરડાની ચણી વરતી છે. જે તેમ જગ્યાએ હોય, તેમની આર્થિક તથા નૈતિક સ્થિતિ સુધારવાને પ્રયત્ન થાય. તો અજળ. પરિણામ આવે હાલના આગેવાનો જરૂર પોતાની કાર્યકક્ષિત બદલી શકે. બ્યારે પ્રજામાં નવચેતન પ્રગટે છે ત્યારે માની ન સકાય એવો ઉત્સાહ આવે છે. અમરેલી પ્રાન્તે તે પ્રતિનિધિ મોકલ્યા હતા ત્યારે તેનાથી જમણી કોમમાં જાલના રહેવાસી કાળીપરજની હાજર હતી. જે રચનાત્મક કાર્યક્રમનો અમદાસારે અંશે થાય, પ્રજાનાં કુઃખો સોધી શકી તેના નિવારણ માટે પ્રજા તથા રાજ મત કેળવાય તો બાર મહિનાની અંદર વડોદરા રાજ્યનું સ્વરૂપ બદલાઈ જાય, અને તો જ સ્વરૂપ બદલેથી બાર પાડી શકાય કે. “દરદર મહાદેવ!”

સુમન મહિતા

આગેવાન ક્યાં છે ?

ગામડાંની સ્વચ્છતા

રચનાત્મક કાર્યનો એક બંદુ જ સુદર દાખલો અમારા જીવમાં આવ્યો છે. બારડોલી તાલુકાની પત્રિકાને વડોદરા રાજ્યનો પક્ષસાજી તાલુકો આવ્યો છે. બારડોલીના મહેકપુર ગામથી પક્ષસાજી તરફ જવાના રસ્તાપર એક ચોણા માઈલ લાંબી પણ ખૂબ સાંકડી નાળ હતી. જે બેલેચુક સામી તરફથી ગાડી આવતી હોય તો ખરેખર કમળપત્તી થતી. પાછળ હાંતું પણ મુશ્કેલ પડે અને ઝાંઝાળાળ ઉપરથી મારામારી સુધી ચાલે આવી પહોંચે. વર્ષોથી એ નાળને પહોંચી દેવા માટે સરકારને પિનિન કરવામાં આવતી પણ નદીની પાળથી તે પંદરેક ફૂટ ઉઠી હોવાને લીધે કાંઈ ખર્ચ થાય એવું હતું ને કાંઈ સુધારો થયો નહિ. હાથમાં રા. મોહિને નામના મરાઠા સરદાર પક્ષસાજીના વડિવરદાર છે તેમણે પ્રગતવર્ગને સમજાવ્યા, અને આખા ગામના લોકોએ કાદાળી, પાવણ, ટોપસા, ગાડાં વિગેરે કાપીને ત્રણ દિવસમાં આખો રસ્તો પહોંચી દરી નાંખ્યો. જે ત્રણ દળદર ફાળીઆનું કામ ખૂબ થોડા ખર્ચે થયું. આમળનો રસ્તો પણ સુધાર્યો, રસ્તાની બન્ને બાજુએ થોડી વાડ વધી ગયેલી તે કાપી, બન્ને બાજુએ પાણી વધી જવા માટે નીક ખોદી, અને માર્ગ ઉપર કાંકરી પાથરી દળદરો ગાડીચાંપાળાને કુખ પડ્યું હતું તે દર કહ્યું.

આપણે ત્યાં પ્રગતવર્ગ કામ કરવાને તૈયાર છે પણ તેમની શક્તિને સુમાર્જે ચડાપનાર નેતાની ખામી છે. એક કાર્ય નિર્ધારે પાર પડ્યું એટલે પક્ષસાજીની પ્રજાએ બીજા રસ્તા હાથમાં લીધો. અલકાબાજી મુરત જવાના રસ્તા પર ચાળર ગામ આવે છે. તે રસ્તો ગીઢાના આગથી ખોદાઈ ગયોહતો તેને પણ ત્રણ માઈલ સુધી સુધારી નાંખ્યો, અને દરે અલકાબાજી તથા બારડોલી વચ્ચે ગંધારાનું રેલ્વેન છે ત્યાંથી તુડીંગો રસ્તો હાથમાં લેવાય છે. આ ત્રણે રસ્તા દુરસ્ત થશે એટલે આખા તાલુકાના રસ્તા સારા થઈ જવાના ને કુખેને મારે વર્ષોથી ખમ પડી રહી હોય છે તેનું સહેજે નિવારણ થઈ શકે છે પણ આગેવાનીની ખામી છે. એ ખામી મદામબાની મમિતિઓએ રાજ્યી લેઈએ.

ઉત્તર શુજરાતનાં ધર્મો ગામડાંમાં કચરા અને અંદાડના ટમકા દેકેકાણે પડતા જીવમાં આવે છે. તેની સાફચૂશીને માટે કાંઈ પણ વ્યવસ્થા હોતી નથી. જે ગામડાંમાં લાંગીની નીમવડ દોષ તો તેને લુલ પચાર દોષ છે અને તેનો વખત પહેલ તથાડીની તહેનાનમાં જ જાય છે. પક્ષસાજી તાલુકામાં આજથી સાત વર્ષપર ધર્મો ગામડાંમાં જેમિયું કે ત્યાંના લોકો માત્ર પોતાના ઘરનું આંગણ જ નહિ પણ આલુગાલુનો ભાગ પણ સાફ કરતા, અને કામની વાંચણી એવી કરેલી કે પરિણામે આખું ગામ સ્વચ્છ થઈ જતું. પાસેના કામરેજ તાલુકાનાં કેટલાંક ગામોમાં દોવાનાં કાનમેની વ્યવસ્થા પણ થયેલી. જ્યાં ઉત્સાહી અને નિરુપાર્થી આગેવાન હોય છે ત્યાં મામલ્લવ ધણું સુધારી શકાય. એટલા માટે જ આપણી મદાસભાના સંનિધ તથા કાર્યવાદકોએ આજે પોતપોતાનાં ગામ-ગામડાંમાં જઈને રચનાત્મક કાર્ય ઉપાડી લેવું જોઈએ, અને તે કાર્યને સંકલિત અર્થ નહિ આપતાં મામલ્લવમાં રસ દેવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. ગામડાંની પ્રગતી કાર્યશક્તિ એકડી દરીને સારે માટે દોરવાતી છે. પ્રાયશઃકે રેલવળી સુધારણી કે વાંચનાથયો મદવાં, મામનું આરોગ્ય સુધારવું, જડીવૈદ્યાની મદદની યોજના કરવી એ અત્યંત સહેલાઈથી થઈ શકે છે. પણ તેને માટે જોઈતા યોગ્ય ક્યાં છે ?

દાહનિષેધ અને નૈતિક બળ

અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના દરેક ભાગમાં દાહ નિષેધના કાયદાનો અમલ થઈ રહ્યો છે. કેનેડાના છ ઈલાકામાં તેવો જ અમલ કાયદો થયો છે. ન્યુઝીલેન્ડ તથા લેબિયારમાં ગંધર્વ દાહનિષેધ થયો છે. કેટલાક દેશોમાં નિષેધનો કાયદો પસાર થઈ શક્યો નથી તો પણ તેના કેટલાક ભાગોમાં કાયદો લાગુ પડ્યો છે. એટલેકલમાં ૬૬ દેશોમાં સુધી દાહનાં પીઠો બંધ રાખવાં પડે છે, તેમજ અદાર વધની, અંદરની

પ્રગતને દારૂ નથી મૂળી શકેનો ૩૦૦૦ શામઢાંમાં દારૂની દુકાનો નથી. આવી રીતે આખી આશમમાં અનેક પ્રકારે દારૂ પીવાનું જોડું કરવાનો પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, પણ ત્યાં સુધી પ્રગતમાં દારૂથી દૂર રહેવાનું નૈતિક બળ ખીસ્યું નથી ત્યાં સુધી પ્રતિબંધના ઇલાજે સફળ થશે નહિ. જે માણસને ક્રોધ પણ બચતની લત લાગી હોય છે તે હમર પ્રકારે નેહતી ગીલ મેળવી લે છે.

પણ ત્યારે કેાંઈ વ્યક્તિ કે પ્રત્ય આત્મોત્તરિતે પંથે ચડીને બચતોનો ત્યાગ કરવા ઈચ્છે છે ત્યારે તેમને લાઘવોથી બચાવી લેવાં નેહજો. રાજ અગલદારો

મોનાના હાથમાં સુધાયલી સત્તાનો ગેરઉપયોગ કરે તે તેમના રાજસી પ્રવાસને લીધે સુધારાનો માર્ગ જોટલો અથર, થઈ જાય કે પોતા માણસો દળી પડે. પ્રવૃત્તિ નવચેતન તથા રાજ્યસત્તા જો બન્નેના જોડે પર સુધારો રચી શકાય. જોટલે રાજ્યસત્તા તથા પ્રગતમત જો બન્નેવચ્ચે ત્યાં વિરોધ હોય ત્યાં તે દૂર કર્યા મિવાય દારૂનિષેધ સફળ થઈ શકે નહિ. જે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં જાની રીતે દારૂ પીવાતો દરો તો તેનો અર્થ જોટલો જ કે પ્રગતમત પૂરે. પૂરો કેળવાયા પડેલાં રાજ્યસત્તાના જોર ઉપર દારૂ નિષેધનો અમલ કરવાનો જે પ્રયત્ન થયો, તે આજે નિષ્ફળ થાય છે. સત્તાનો ઉપયોગ શિક્ષા કરવા કરતાં પ્રગતમત કેળવવામાં વપરાતો નેહજો-પ્રગતનું આત્મ-બળ ખીસવતું નેહજો.

આ માસિક અમદાવાદ સિટીલ હોસ્પિટલની સામે પાનાસાઈની વાડીમાં વસત સુદલ્લાલચમાં ચીમનલાલ ઇશરલાલ મહેતાએ ઇખું અને નંદલાલ મણિલાલ રાઠે યુગધર્મ દાર્યાલય અટિ અમદાવાદ લદ્દ પાસે આવેલાં એ દાર્યાલયના મકાનમાંથી પ્રસિદ્ધ થયું.